

**VIII MEĐUNARODNA NAUČNA KONFERENCIJA
DRUŠTVENE DEVIJACIJE**

**PRAVO
NA ZDRAVLJE
I OBRAZOVANJE
UNIVERZALNA LJUDSKA PRAVA**

ZBORNIK RADOVA

**RIGHT
TO HEALTH
AND EDUCATION
UNIVERSAL HUMAN RIGHTS**

BANJA LUKA, 2023. GODINE

**OSMA MEĐUNARODNA NAUČNA KONFERENCIJA
„DRUŠTVENE DEVIJACIJE“
VIII INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE
“SOCIAL DEVIATIONS”**

**PRAVO NA ZDRAVLJE I OBRAZOVANJE – UNIVERZALNA
LJUDSKA PRAVA**

ZBORNIK RADOVA

**RIGHT TO HEALTH AND EDUCATION – UNIVERSAL
HUMAN RIGHTS**

Banja Luka, 2023. godine

Izdavač:

Centar modernih znanja, Banja Luka
Resursni centar za specijalnu edukaciju, Beograd

Glavni i odgovorni urednik:
Prof.dr Nebojša Macanović

Urednici:

Prof. dr Jagoda Petrović
Fakultet političkih nauka
Univerzitet u Banjoj Luci

Prof.dr Goran Jovanić
Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju
Univerzitet u Beogradu

Naučni odbor:

Prof.dr Olga B. Mikhailova (Moscow-Russia), prof.dr Vanda Hajkova (Prague-Czech Republic), prof.dr Miodrag Simović (Banja Luka-BiH), prof.dr Borislav Đukanović (Podgorica-Crna Gora), prof.dr Aleksandar Jugović (Beograd-Srbija), prof.dr Jasminka Zloković (Rijeka-Hrvatska), prof.dr Marta Witkowska (Warsaw-Poland), prof.dr Snežana Mojsoska (Skopje-Makedonija), prof.dr Velimir Rakočević (Podgorica-Crna Gora), prof.dr Jurka Lepečnik Vodopivec (Koper-Slovenija), prof.dr Goran Nedović (Beograd-Srbija), prof.dr Branislava Popović-Ćitić (Beograd-Srbija), prof.dr Goran Bašić (Växjö-Švedska), prof.dr Nebojša Macanović (Banja Luka-Bosna i Hercegovina), prof.dr Sonja Kovačević (Split-Hrvatska), prof.dr Nives Ličen (Ljubljana-Slovenija).

Recezentni odbor:

Prof.dr Jagoda Petrović (Banja Luka-BiH), prof.dr Jurka Lepečnik Vodopivec (Koper-Slovenija), prof.dr Refik Čatić (Zenica-BiH), prof.dr Tatjana Gerginova (Skopje-Makedonija), prof.dr Mirjana Đorđević (Beograd-Srbija), prof.dr Vanda Hajkova (Prague-Czech Republic), prof.dr Petar Rajčević (K. Mitrovica-Srbija), prof.dr Veselin Mićanović (Nikšić-Crna Gora), prof.dr Goran Bašić (Växjö-Švedska), prof.dr Nada Šakotić (Nikšić-Crna Gora), prof.dr Branislava Popović-Ćitić (Beograd-Srbija), prof.dr Nives Ličen (Ljubljana-Slovenija), prof.dr Branislava Knežić (Beograd-Srbija), prof.dr Goran Nedović (Beograd-Srbija), prof.dr Muhamed Omerović (Tuzla-BiH), prof.dr Goran Jovanić (Beograd-Srbija), prof.dr Vildana Pleh (Sarajevo-BiH), prof.dr Jasminka Zloković (Rijeka-Hrvatska), prof.dr Gordan Radić (Mostar-BiH), prof.dr Nebojša Macanović (Banja Luka-BiH), prof.dr Anita Zovko (Rijeka-Hrvatska), prof.dr Tatjana Marić (Banja Luka-BiH), doc.dr Selma Porobić (Olomouc-Czech Republic).

Tehnička priprema:
Danijel Jović

Štampa:
Markos

Tiraž:
200

SADRŽAJ

Predgovor	9
Zorica Mršević GOVOR MRŽNJE I PRAVO NA OBRAZOVANJE DECE I MLADIH MARGINALIZOVANIH GRUPA	13
Olga Zvereva, Alla Ganicheva CURRENT TRENDS IN THE EDUCATION OF PRESCHOOL CHILDREN IN RUSSIA	23
Nera Zivlak-Radulović INVOLUNTARY TREATMENT OF PERSONS WITH MENTAL DISORDERS IN THE REPUBLIC OF SRPSKA - WHERE WERE WE AND WHERE ARE WE NOW	30
Jurka Lepičnik Vodopivec, Danijela Makovec Radovan, Gaja Rezar, Aleksandra Šindić UČITELJSKA PROCJENA O HELIKOPTER RODITELJIMA I SARADNJI S NJIMA	46
Sadmir Karović, Vladimir M. Simović ŠKOLA KAO PREVENTIVNI FAKTOR MALOLJETNIČKE DELINKVENCije - MOGUĆNOSTI I SAVREMENI IZAZOVI	54
Филип Мурић ПРАВО НА ОБРАЗОВАЊЕ МАЛОЛЕТНИКА ТОКОМ ИЗВРШЕЊА КРИВИЧНИХ САНКЦИЈА– НОРМАТИВНО-ПЕНОЛОШКИ ПРИСТУП	62
Marijana Škutor LJUDSKA PRAVA I OBRAZOVANJE U VIŠEKULTURALNOM DRUŠTVU	67
Miodrag N. Simović, Azra Adžajlić-Dedović ZAŠTITA PRAVA NA ZDRAVLJE I OBRAZOVANJE ŽRTAVA SEKSUALNOG NASILJA U RATU	78
Žana Vručinić RAZLIKE U IZRAŽENOSTI POTENCIJALNO PROBLEMATIČNIH PODRUČJA UČENIKA (POSIT) U ODNOSU NA NJIHOVE SOCIO-DEMOGRAFSKE KARAKTERISTIKE	91
Tatjana Marić, Draženko Jorgić IZAZOVI ODRASTANJA DJECE U DIGITALNOM VREMENU	103
Silva Banović COMMUNICATION STYLES OF SOCIAL NETWORKS AND CYBERBULLYING	110
Ljubinka Lazić SAVJETODAVNI RAD SA PORODICOM MALOLJETNOG PRESTUPNIKA	119
Marija Tomić SOCIJALNA UKLJUČENOST MARGINALIZOVANIH GRUPA KROZ PRIZMU VASPITNO-OBRAZOVNOG SISTEMA	129
Marijana Maran AKCIONO ISTRAŽIVANJE U FUNKCIJI PREVENCIJE VRŠNJAČKOG NASILJA	138
Sonja Kovačević, Sara Pivac, Danijela Dujmović Šućur KOMUNIKACIJA I PARTNERSTVO S RODITELJIMA U UVJETIMA PANDEMIJE COVID-19	149
Smaila Balić Rahmanović PRIKAZ STANJA MALOLJETNIČKE DELINKVENCije NA PODRUČJU UNSKO-SANSKOG KANTONA	157

Danilo Mrković SISTEM IZVRŠENJA KRIVIČNIH SANKCIJA U BOSNI I HERCEGOVINI – STANJE I PERSPEKTIVA	166
Antea Zelić, Anita Zovko, Leo Klapan BENEFITI SPORTA ZA DJECU I MLADE	171
Borislav Đukanović, Dijana Kržalić, Ana Maksimović STRUKTURALNE KARAKTERISTIKE ADOLESCENTNE KRIZE U SRBIJI I CRNOJ GORI	179
Dijana Gracin SVRHA KAŽNJAVANJA I MALOLJETNI POČINITELJI KAZNENIH DJELA U REPUBLICI HRVATSKOJ	186
Danilo Mrković, Husein Ljeljak, Nadežda Gudelj RESOCIJALIZACIJA PRESTUPNIKA KROZ PRIZMU KRIMINOLOGIJE I PENOLOGIJE	199
Milana Ljubičić, Slađana Dragišić Labaš SAMOPERCEPCIJA I PERCEPCIJA BUDUĆNOSTI IZ UGLA MALOLJETNIH DELINKVENATA	205
Branko Peran, Mirko Goreta, Vedran Milković LJUDSKA PRAVA U REPUBLICI HRVATSKOJ, PRIJE I NAKON ULASKA U EUROPSKU UNIJU	215
Nebojša Macanović OBRAZOVANJE I RESOCIJALIZACIJA OSUĐENIH LICA	222
Olivera Pilipović Spasojević, Dijana Laštro, Nikolina Spasojević POVEZANOST TJELESNE KOMPOZICIJE I RIZIKA POREMEĆAJA ISHRANE KOD MLADIH STUDENTICA	228
Јована Костић МАЛОЛЕТНИЧКЕ КРИВИЧНЕ САНКЦИЈЕ У ПРАВУ РЕПУБЛИКЕ СРБИЈЕ СА АНАЛИЗОМ СУДСКЕ ПРАКСЕ	238
Dragana Šćepović USVOJENJE KROZ PRIZMU STRUČNIH RADNIKA ORGANA STARATELJSTVA	245
Ljubo Lepir RIZICI SOCIJALNOG RAZVOJA REPUBLIKE SRPSKE	255
Nela Jovanoski SAVREMENI DRUŠTVENI MEDIJI I RIZIČNA SEKSUALNA PONAŠANJA MLADIH	268
Ružica Stojanović IGRA KAO PODSTICAJ ZA ZDRAVI DJEČJI RAST I RAZVOJ	275
Boris Gracin, Danica Romac, Zrinka Čavar SVUGDJE, SVE I SVATKO U PREVENCIJI OVISNOSTI	285
Ajna Jodanović OBRAZOVNA POLITIKA U EVROPSKOJ UNIJI: STRATEGIJE USMJERENE NA PODRŠKU KVALITETNOM OBRAZOVANJU, OSPOSOBLJAVANJU I SOCIJALNOJ KOHEZIJI	295
Vesna S. Trifunović RODITELJSTVO U SAVREMENOM DRUŠTVU	308
Бранка Ковачевић ЗАСТУПЉЕНОСТ ИСКУСТВЕНОГ УЧЕЊА У УНИВЕЗИТЕТСКОЈ НАСТАВИ ИЗ УГЛА СТУДЕНАТА	317

Sabira Gadžo-Šašić, Nina Babić ZAPOSŁJAVANJE OSOBA S INVALIDITETOM KROZ KONCEPT SOCIJALNOG PODUZETNIŠTVA KAO PRETPOSTAVKA UNAPREĐENJA KVALITETE ŽIVOTA	326
Ljilja Barjaktarović IGRA – AKTIVNOST KOJA PODSTIČE DJEČJI RAZVOJ	335
Marija Barjaktarović PRAVO NA OBRAZOVANJE U CRNOJ GORI U ZAKONSKOJ REGULATIVI I PRAKSI	340
Selma Ćosić BORBA ZA ŽENSKA PRAVA U SISTEMU UNIVERZALNIH LJUDSKIH PRAVA	346
Adela Ćokić, Meliha Bijedić, Emina Suljkanović-Djedović DOŽIVLJAJ ANKSIOZNOSTI KOD UČENIKA ZAVRŠNIH RAZREDA OSNOVNE ŠKOLE	356
Jovana Andjelković, Milica Krulj Mladenović, Mihajlo Đurović THE RIGHT OF DIRECT PARTICIPATION OF CITIZENS AND ITS FORMS AT THE LOCAL LEVEL IN THE REPUBLIC OF SERBIA	363
Emina Dedić Bukvić, Anida Manko, Meliha Karić OSNAŽIVANJE MLADIH ZA AKTIVNO I SIGURNO UČEŠĆE U MEDIJSKOM OKRUŽENJU	372
Jadranka Herceg CJELOŽIVOTNO UČENJE – PRISTUP OBRAZOVANJU KAO JEDNOM OD TEMELJNIH LJUDSKIH PRAVA	380
Ida Kolinović FIZIČKO KAŽNJAVANJE DJECE U PORODIČNOM KONTEKSTU U CRNOJ GORI	388
Milica Kovačević PRAVO NA OBRAZOVANJE U KONTEKSTU IZVRŠENJA KRIVIČNIH SANKCIJA ZA MALOLETNIKE	397
Marija Karačić STAVOVI STUDENATA O VAŽNOSTI SURADNJE OBITELJI I ODGOJNO-OBRAZOVNIH USTANOVA I PEDAGOŠKIM KOMPETENCIJAMA RODITELJA	404
Ljupka Mandić Kelijašević SOCIJALNA ISKLJUČENOST POVRATNIKA PO OSNOVU SPORAZUMA O READMISII U SRBIJI	417
Jasminka Zloković, Lucija Tomac RIZIČNA PONAŠANJA I MENTALNO ZDRAVLJE DJECE I MLADIH – RODITELJSKA PERSPEKTIVA	426
Miodrag Simović, Jelena Kuprešanin IZAZOVI U OČUVANJU MENTALNOG ZDRAVLJA OSOBA STARIJE ŽIVOTNE DOBI	438
Svetlana Janković DENUDACIJA RODNE NERAVNOPRAVNOSTI U VREME PANDEMIJE – SLUČAJ STARIJIH ŽENA U REPUBLICI SRBIJI	447
Vildana Pleh, Ismira Hadžić SUDSKA INDIVIDUALIZACIJA KRIVIČNE SANKCIJE – UPUĆIVANJE U ODGOJNI CENTAR PRI NJENOM IZVRŠENJU, STUDIJA SLUČAJA	455
Valentina Smolović POŠTOVANJE UNIVERZALNIH LJUDSKIH PRAVA U ODJELJENJU ZA MALOLJETNIKE KPD PODGORICA	466

Jelena Stanković, Marina Mijatović STANJE ZDRAVSTVENOG SISTEMA U REPUBLICI SRBIJI TOKOM PANDEMIJE VIRUSA KORONA	474
Драган Стефановски ВЛИЈАНИЕТО НА СЕМЕЈСТВОТО И УЧИЛИШТЕТО ЗА СПРЕЧУВАЊЕ НА СПОРТСКОТО КЛАДЕЊЕ КАЈ МЛАДИТЕ	480
Јасмина Радојловић, Татјана Килибарда, Слободан Суботић, Стефан Микић ПРАВО НА ЗДРАВЉЕ И ОБРАЗОВАЊЕ ДЕЦЕ СА СМЕТЊАМА У РАЗВОЈУ	488
Мери 3. Стојковић НАСИЉЕ КАО РИЗИЧНИ ФАКТОР У СОЦИЈАЛИЗАЦИЈИ ДЕЦЕ И МЛАДИХ ИЗ УГЛА УНИВЕРЗАЛНИХ ЉУДСКИХ ПРАВА	493
Sanda Milošević IZAZOVI I OBRAZOVANJE NOVE GENERACIJE UČENIKA	503
Osman N. Jašarević OBRAZOVANJE UNIVERZALNO LJUDSKO PRAVO IZ UGLA PRAVNIH NAUKA	512
Nataša Vilić ZNAČAJ OBRAZOVANJA I VASPITANJA U PLATONOVOJ I ARISTOTELOVOJ FILOSOFIJI	521
Suad HASANOVIĆ UTICAJ MODERNE NASTAVNE METODOLOGIJE NA USPIJEH UČENIKA U OSNOVNOJ ŠKOLI	528
Tamara Marić PRAVO NA ZDRAVLJE I OBRAZOVANJE U ZATVORU	537
Gordana P. Budimir-Ninković Melida Župljanin, Vesna Lj. Minić ULOGA RODITELJA U VASPITANJU DETETA ZA ČUVANJE ZDRAVLJA	547
Tatjana Žarković, Sandra Bjelan, Tanja Mandić Đokić INTERDISCIPLINARNA SARADNJA U RADOVIMA IZ OBLASTI INKLUZIVNOG OBRAZOVANJA U BOSNI I HERCEGOVINI	553
Smiljana Zrilić, Orieta Marcelić MODELI PODRŠKE RODITELJIMA DJECE S AUTIZMOM KROZ UDRUGE ZA AUTIZAM – OČEKIVANJA I ISKUSTVA	564
Анђела Купрешанин Вукелић СЛОБОДА МЕДИЈА И УНИВЕРЗАЛНА ЉУДСКА ПРАВА	575
Мирослав Баљак НАЧЕЛА И МЕХАНИЗМИ ЗАШТИТЕ ЉУДСКИХ ПРАВА	588
Душанка Слијепчевић КОНЗУМЕРИЗАМ И КЛИМАТСКЕ ПРОМЈЕНЕ: ОД ЕКОЛОШКИХ ДЕВИЈАЦИЈА ДО ЗЕЛЕНОГ КОНЗУМЕРИЗМА И ОДРЖИВОГ РАЗВОЈА	597
Nevenko Vranješ OSTVARIVANJE LJUDSKIH PRAVA U POLITIČKOM SISTEMU BOSNE I HERCEGOVINE – PRAVNI I INSTITUCIONALNI OKVIR	612
Gordana Nikolić NEOVLAŠĆENO DRŽANJE OPOJNIH DROGA- PRIVILEGOVANO DELO PROTIV ZDRAVLJA LJUDI ILI PRAVNO SUZBIJANJE NARKOMANIJE	624

Nermin Mulaosmanović, Dijana Ivanišević POVEZANOST INTERNALIZIRANIH I EKSTERNALIZIRANIH PROBLEMA U PONAŠANJU SA ŠKOLSKIM USPIJEHOM MLADIH	634
Ognjen Sredojević PRAVA MALOLJETNIH PRESTUPNIKA KROZ PRIZMU RESOCIJALIZACIJE	644
Violeta Valjan Vukić, Marion Carević, Karmen Travirka Marčina MIŠLJENJE RODITELJA O PRISUTNOSTI MEDIJA U SLOBODNOM VREMENU DJECE PREDŠKOLSKO DOBI	655
Lina Dečman Molan CHALLENGES OF INFORMATION SECURITY IN SCHOOL ENVIRONMENT	667
Vahida Djedović SVAKO DIJETE IMA PRAVO NA EMOCIONALNO OBRAZOVANJE Učitelj 21. vijeka	676
Snježana Bošnjak PRAVA STARIJH OSOBA U SUSTAVU SOCIJALNE SKRBI REPUBLIKE HRVATSKE	682
Zakira Mulaomerović IZOSTAVLJANJE ULOGE I DOPRINOSA "ŽENE" NA OBRAZOVNOM POLJU U HISTORIJ BOSNE I HERCEGOVINE	692
Ivica Luketić OBRAZOVANJE U FUNKCIJI IZVRŠAVANJA KAZNE ZATVORA TE PRIPREME ZA ŽIVOT NA SLOBODI	700
Almina Šatrović, Alma Kudra ZDRAVSTVENO OSIGURANJE MARGINALIZOVANIH GRUPA	708
Olga Mikhailova, Anna Girina INTIMATE RELATIONS BETWEEN YOUNG MEN AND WOMEN: INDICATORS OF DISHARMONY	718

PREDGOVOR

Univerzalna deklaracija o ljudskim pravima govori o dva univerzalna ljudska prava - pravo na zdravlje (čl. 25) i pravo na obrazovanje (čl. 26). Prema ovoj deklaraciji, pravo na zdravlje podrazumjeva da svako ima pravo na standard života koji obezbeđuje zdravlje i blagostanje, njegovo i njegove porodice, uključujući hranu, odjeću, stan i ljekarsku njegu i potrebne socijalne službe, kao i pravo na osiguranje u slučaju nezaposlenosti, bolesti, onesposobljenja, udovištva, starosti ili drugih slučajeva gubljenja sredstava za izdržavanje usljed okolnosti nezavisnih od njegove volje. Majke i djeca imaju pravo na naročito staranje i pomoć. Sva djeca, rođena u braku ili van njega, uživaju jednaku socijalnu zaštitu.

Pravo na obrazovanje naglašava da svako ima pravo na obrazovanje. Obrazovanje treba da bude besplatno bar u osnovnim i nižim školama. Osnovno obrazovanje je obavezno. Tehničko i stručno obrazovanje treba da bude svima podjednako dostupno na osnovu njihove sposobnosti.

Obrazovanje treba da bude usmjereno ka punom razvitku ljudske ličnosti i učvršćivanju poštovanja ljudskih prava i osnovnih sloboda. Ono treba da unapređuje razumijevanje, trpeljivost i prijateljstvo među svim narodima, rasnim i vjerskim grupama, kao i djelatnost Ujedinjenih nacija za održanje mira.

Tema ovogodišnje konferencije polazi od raznih dilema i pitanja kao što su: Znamo li šta propisuju čl. 25. i 26. Univerzalne deklaracije o ljudskim pravima? Kako obezbjeđujemo ova prava na nacionalnom i svjetskom nivou? Kakve zdravstvene izazove donosi sadašnjost i budućnost? Koje obrazovne inovacije zaslužuju nove generacije? Koji su to pravni aspekti i principi koji obezbjeđuju sprovođenje ovih univerzalnih prava u društvu? i sl.

Svi radovi koji su prezentovani na ovom, osmom po redu, međunarodnom skupu i publikovani u zborniku imaju izuzetnu naučnu i društvenu vrijednost, ali i aplikativan značaj za brojne profesije i institucije koje se bave pitanjem i problemom ljudskih prava. Pored centralne teme autorima je ponuđen i veći broj podtema koje se bave pitanjem ljudskih prava iz ugla raznih naučnih disciplina i profesija.

Cilj konferencije je da se prezentuju dosadašnja iskustva stručnjaka i naučnih radnika, efikasna rješenja, pogledi i pristupi u vezi sa temom skupa, kao i rezultati istraživanja čija praktična upotreba može pomoći u sprovođenju i zaštiti univerzalnih ljudskih prava iz oblasti zdravlja i obrazovanja. Isticanjem aktuelnosti ove teme upućen je poziv i izazov stručnjacima svih struka vezanih za ovo područje, da u svojoj praksi i naučnom radu učine dodatni napor, te ovom problemu poklone dužnu pažnju.

U takvom duhu pripremljen je i ovaj Zbornik. U njemu su prikazani radovi autora iz različitih naučnih disciplina. Prezentovana su dosadašnja iskustva stručnjaka i naučnih radnika, efikasna rješenja, pogledi i pristupi u vezi sa temom konferencije, kao i rezultati istraživanja čija praktična upotreba može unaprijediti ljudska prava. Učešće autora iz sedam zemalja daje mogućnost sagledavanja i kompariranja situacije u različitim društvenim kontekstima, ali i preuzimanja pozitivnih iskustava. Ponuđeni su pogledi i rješenja iz ugla različitih naučnih oblasti, što odražava nastojanje da se na jedan multidisciplinarni način govori o ovom problemu u savremenom društvu.

PLENARNA IZLAGANJA

Originalni naučni rad
UDK:37.013:316.66-053.3/6
DOI:10.7251/ZCMZ0123013M

GOVOR MRŽNJE I PRAVO NA OBRAZOVANJE DECE I MLADIH MARGINALIZOVANIH GRUPA

**Prof.dr Zorica Mršević, naučna savetnica Instituta društvenih nauka i
profesorka Fakulteta za evropsko pravno političke studije, Beograd¹**

*Važno je da šaljemo deci poruku da je OK biti drugačiji i da
tu drugačijost podržavamo, ali i da ih naučimo da poštuju
drugačije.*

Vanja Ejduk

Apstrakt: Polazna teza ovog rada je jednako pravo dece i mladih iz marginalizovanih grupa na obrazovanje koje imaju njihovi vršnjaci svuda na svetu. Kako je marginalizacija isključenost iz društva uzrokovana diskriminacijom, a govor mržnje je jedan od oblika verbalne diskriminacije, neophodno je analizirati odnos govora mržnje i prava na obrazovanje. Govor mržnje obuhvata sve oblike izražavanja koji proširuju, podstiču, unapređuju ili opravdavaju rasnu mržnju, ksenofobiju, antisemitizam ili druge oblike mržnje zasnovane na netoleranciji, uključujući izraženu netoleranciju agresivnim nacionalizmom i etnocentrizmom, diskriminacijom i neprijateljstvom prema manjinama, migrantima, strancima. Cilj rada je ukazivanje da govor mržnje u javnom društvenom ambijentu doprinosi širenju govora mržnje na obrazovne institucije gde može da ima posebno negativne efekte. Kod učenika marginalizovanih grupa izaziva strah, nepoverenje, distanciranost, osećaj nepripadnosti, čak mržnje prema školi i drugim institucijama društva. Kod učenika većinske pripadnosti izaziva osećaj "dozvoljenosti" isključujućeg, diskriminišućeg ili čak nasilnog ponašanja prema pripadnicima marginalizovanih grupa, ali i tendenciju širenja marginalizacije i na druge različite, nepopularne, siromašnije, slabije. Posledice su izazivanje straha i kod onih koji nisu neposredno ciljani, a koji mogu da strepe od mogućnosti sopstvene viktimiziranosti i marginalizacije u društvenom ambijentu tolerisanog javnog izražavanja mržnje i mogućeg nasilja. Zaključuje se da govor mržnje predstavlja faktor umanjivanja efekata i destrukcije procesa edukacije, što vodi u slabljenje školskog uspeha učenika marginalizovanih grupa, njihovog napuštanja školovanja i time njihovu dalju društvenu isključenost, siromaštvo i celoživotnu marginalizaciju. Time se ujedno bitno smanjuju ili onemogućuju efekti obrazovanja kao jednog od najvažnijih sredstava za unapređenje integracije i društvene kohezije stvaranjem zajedničkog obrazovnog prostora sa jednakim mogućnostima za sve.

Ključne reči: govor mržnje, obrazovanje, deca i mladi marginalizovanih grupa, osećaj društvene nemoći, jednake mogućnosti

¹ zorica.mrsevic@gmail.com

UVOD - GOVOR MRŽNJE

Mržnja, netolerancija, mizoginija, antisemitizam, homofobija spadaju u domen tzv. politički prljavih koncepata. Kao što u opticaju postoji tzv. prljav novac, a to je novac stečen kriminalom koji se koristi za korupciju političke i institucionalne strukture jedne zemlje sa ciljem da omogući još više kriminalnih aktivnosti i još veće zarade kriminalnog kartela, tako postoje i prljavi politički koncepti. Njima se korumpira javno mnjenje i svest običnih ljudi da bi se njihovim kreatorima omogućila “dobit” u vidu još više mržnje i diskriminacije (Mršević, 2012).

Govor mržnje obuhvata sve oblike izražavanja koji proširuju, podstiču, unapređuju ili opravdavaju rasnu mržnju, ksenofobiju, antisemitizam ili druge oblike mržnje zasnovane na netoleranciji, i neprijateljstvu prema manjinama, migrantima, strancima. poruka koja se ovakvim izražavanjem šalje ima za cilj da izazove određene negativne posledice po određeno lice odnosno grupu lica: 1) stvaranje prezira prema određenom licu ili grupi; 2) stvaranje negativnog stereotipa prema određenom licu odnosno grupi; 3) podsticanje diskriminacije i neprijateljstva; 4) osudu okoline prema određenom licu ili grupi; 5) izazivanje osećanja nesigurnosti i straha kod određenog lica/ili pripadnika određene grupe; 6) nanošenje fizičkih i psihičkih bolova određenom licu odnosno pripadniku određene grupe; 7) upućivanje pretnji određenom licu odnosno grupi; 8) podsticanje i izazivanje nasilje prema određenom licu ili grupi; 9) stvaranje osećaja kod velikog dela građana da je takvo ponašanje prema određenom licu/grupi društveno poželjno i opravdano; 10) izazivanje osećaja kod širokog kruga građana da će takvo ponašanje biti tolerisano, i neće biti predmet odgovornosti (YUCOM, 2007).

Javlja se i kao zagovaranje, promocija ili podsticanje, u bilo kom obliku, omalovažavanja, mržnje ili ponižavanja osobe ili grupe osoba, kao i svako uznemiravanje, uvrede, izražavanje negativnih stereotipa, stigmatizacija ili pretnja u odnosu na zakonski zaštićenu osobu ili grupu. Može da bude i opravdanje svih prethodnih vrsta izražavanja (Mršević, 2020). Govor mržnje može da bude osim verbalno izražen i pismeno u vidu svakog pisanog materijala, svake slika ili drugog predstavljanje ideja ili teorija, koje zagovara, promovise ili podstiče mržnju, diskriminaciju ili nasilje, protiv bilo kog pojedinca ili grupe pojedinaca na osnovu rase, boje, naslednom, nacionalnom ili etničkom poreklu, kao i veroispovijesti. „Mržnja“ se odnosi na intenzivnu antipatiju ili animozitet; „diskriminacija“ se odnosi na različite neopravdane tretmane osoba ili grupe osoba na osnovu određenih karakteristika (Noorlander et al., 2020: 23). Govornici mržnje često mrze zato što veruju da je njihova mržnja „odbrambena“ i da je njihov destruktivni govor samo “prevencija” ili „osveta” za ono što su one prethodno uradile. Mržnja je negativna emocija a govor mržnje je u suštini – antikomunikacija, uzrokovao često neznanjem kao bitnim determinatorom netolerancije (Vejnović, 2014: 5).

Govor mržnje je postao jedna od najčešćih formi netolerancije i ksenofobije takođe i u Evropi danas. Posebnu brigu predstavlja porast prisustva govora mržnje u političkim govorima i to što je postao uobičajen u javnosti – posebno putem interneta. Kada neprihvatljivo počne da biva prihvaćeno, postaje norma i to predstavlja pravu pretnju ljudskim pravima (Kin & Georgesku, 2015: 3).

PROTIV KOGA!?

Marginalizacija postoji kada je cela jedna kategorija ljudi isključena iz uspešnog učešća u društvenom životu i tako potencijalno podvrgnuta teškoj materijalnoj, obrazovnoj, političkoj, zdravstvenoj lišenosti, zavisnosti od drugih pa čak i uništenju. Kao efikasna sredstva marginalizacije javljaju se svi vidovi diskriminatornog i govora mržnje prisutni u javnom diskursu kako izvan tako i unutar institucija obrazovnog sistema.

U Srbiji se posebno ističe govor mržnje prema Romima i pripadnicima LGBT populacije (Savet Evrope, 2017), dok od ostalih grupa prednjači govor mržnje prema Albancima, Hrvatima i ženama (Nikolić, 2018: 5). Među pritužbama po osnovu nacionalne pripadnosti najveći broj podnet je zbog diskriminacije romske nacionalne manjine – čak 88 odsto, što ukazuje na preovlađujuće stavove, socijalnu distancu, stereotipe i predrasude sa kojima se Romi i Romkinje suočavaju. Povećan je i broj pritužbi zbog diskriminatornog govora u javnom prostoru – sportskim i drugim događajima ili od strane javnih ličnosti, ali i na društvenim mrežama i u medijima (Đorđević, 2023).

Drugi osnovi, takođe prisutni u praksi institucija je zdravstveno stanje, starosno doba, nacionalna pripadnost, pol, identitet. Veći rizik od diskriminacije i drugih povreda prava su žene, stariji, osobe sa invaliditetom, siromašni građani, pripadnici romske nacionalne manjine i LGBTI osobe (Poverenik, 2022: 207). Siromaštvo se najčešće pojavljuje u slučajevima višestruke i interseksijske diskriminacije, jer u sadejstvu sa bilo kojim drugim ličnim svojstvom, kao što je pol, invaliditet, nacionalna pripadnost, mnogostruko povećava rizik od diskriminacije i dodatno otežava položaj marginalizovanih grupa (Poverenik, 2017: 219).

Izbeglice, interno raseljena lica, migranti i tražiloci azila su osetljiva grupa ljudi, neretko izložena različitim oblicima diskriminacije, uznemiravajućem ili ponižavajućem postupanju, govoru mržnje, radnoj eksploataciji. Jedna od najvećih globalnih i regionalnih kriza u svetu i Evropi u poslednjih nekoliko godina je migrantsko – izbeglička kriza, i to kako zbog obima i izazova koje nosi, tako i zbog posledica koje ima na primenu međunarodnih standarda u oblasti zaštite ljudskih prava.

POSLEDICE NA DECU I MLADE

Govor mržnje u javnom društvenom ambijentu kao snažno sredstvo za podsticanje diskriminacije, nasilja, neprijateljstava i drugih anticivilizacijskih proizvoda i stereotipa (Mandić, 2014: 100), doprinosi širenju govora mržnje na obrazovne institucije gde može da ima višestruko negativne efekte, kao generator nastanka raznih oblika društvenih sukoba i destruktivnih delovanja, (Maksimović, 2014: 284). Tri godine zaredom udeo maloletnika među osobama koje su bile izložene incidentima motivisanih mržnjom u Srbiji raste, i u 2021. godini je dostigao 16% ukupnih incidenata počinjenih nad pojedincima. Istovremeno, zločini motivisani mržnjom i dalje predstavljaju najveći broj dokumentovanih i prijavljenih incidenata (Poverenica, 2022: 362). Kod učenika marginalizovanih grupa izaziva strah, nepoverenje, distanciranost, osećaj nepripadnosti, čak mržnje prema školi i drugim institucijama društva. Diskriminatoran i govor mržnje predstavljaju ometajući faktor procesa edukacije u vidu slabljenja školskog uspeha učenika marginalizovanih grupa, njihovog napuštanja školovanja i time njihovu dalju društvenu isključenost, siromaštvo i celoživotnu marginalizaciju. Time se ujedno bitno smanjuju ili onemogućuju efekti obrazovanja kao jednog od najvažnijih sredstava za unapređenje integracije i društvene kohezije stvaranjem zajedničkog obrazovnog prostora sa jednakim mogućnostima za sve. Posledice su izazivanje straha i kod onih koji nisu neposredno ciljani, a koji mogu da strepe od mogućnosti sopstvene viktimiziranosti i marginalizacije u društvenom ambijentu tolerisanog javnog izražavanja mržnje i mogućeg nasilja. Širi se osećaj društvene nemoći u prisustvu jednog sistema vrednosti čiji su elementi javno iskazivanje ekstremnog nacionalizma, rasizma, homofobije, ksenofobije, mizoginije i dr., koji se međusobno hrane i jačaju. Ukazuje se da je govor mržnje teorija, a zločin mržnje praksa, tj. u praksi sprovedena teorija zato takav govor izaziva osećaj ne samo povređenog dostojanstva već i egzistencijalnog straha kod lica ciljanih govorom mržnje.

Sa ideologijom se ne rađamo, nego je usvajamo, predrasude nisu prirodne, nego stečene (Todorović, 2014: 318). Kod učenika većinske pripadnosti podstiče predrasude i na njima zasnovan osećaj “dozvoljenosti” diskriminišućeg, isključujućeg, omalovažavajućeg ili čak verbalno i fizički nasilnog ponašanja prema pripadnicima marginalizovanih grupa. Ta “dozvoljenost” ako joj se ne stane na put, tj. ako nije moralnom osudom i disciplinski sprečena, ima i tendenciju širenja marginalizacije i na druge učenike koji su različiti, nepopularni, siromašniji, slabiji. Ponašanje i jednih i drugih predstavljaju ometajući faktor procesa edukacije jer kontaminira školsku atmosferu konfrontativnim elementima podele i netrpeljivosti.

Na liniji konfliktnog sučeljavanja učenika marginalizovanih grupa sa učenicima većinske populacije, javlja se kao produkt prvo odbojnost prema školi kao poprištu govora mržnje i trajne atmosfere animoziteta i straha, a kao drugi, sledeći produkt, može se konstatovati antiškolska kultura. U kreiranju i širenju određenih oblika nasilja i delinkvencije u školskoj sredini, saučesnik je i sama školska organizacija koja nije sprečila govor mržnje i iz nje proizašlu konfrontaciju unutar školske sredine sa pripadnicima marginalizovanih grupa i koja je time dala, kako smatra francuski sociolog Erik Debarbje (Filipović, 2011: 337), svoj ambijentalni doprinos kontinuiranom postojanju i akumulaciji školskog mikronasilja. Uobičajene situacije nereda u školi u prisustvu tolerisnog diskriminatornog i govora mržnje tako prestaju da više budu uobičajeni, mladalački dionizijski rituali opuštanja (Filipović, 2011: 348), već postaju preteći kontekst moguće eskalacije isključivanja, izolacije, netrpeljivosti, mržnje i nasilja.

OBRAZOVANJE

Pravne norme su uvek važan kontekstualni okvir ali one nisu dovoljne. Obrazovanje zato jedino ima ulogu dugoročnog rešenja, kako za prevenciju govora mržnje, tako i za javnu osudu govora mržnje i za promociju solidarnosti sa marginalizovanim grupama stanovništva. Učenje o, kroz i za ljudska prava je suštinsko u kontinuiranom održavanju klime ljudskih prava. Ovo je posebno važno za decu i mlade ljude i zato ovo učenje ljudskih prava u današnje vreme treba da budu integralni deo obrazovanja o medijima i internet pismenosti (Kin & Georgesku, 2015: 3).

Obrazovanje je jedno od najvažnijih sredstava za unapređenje integracije i društvene kohezije i trebalo bi da bude sastavni deo politika integracije. Istovremeno, obrazovanje je ključno u osposobljavanju svih članova društva neophodnim veštinama kako bi se omogućilo njihovo puno i delotvorno učešće u svim sferama života na ravnopravnoj osnovi. Takođe, ono je i glavno sredstvo za održavanje i prenošenje suštinskih elemenata identiteta i jedan od najefikasnijih načina za promovisanje međukulturalnog kontakta i razumevanja i zajedničkog osećaja građanskog identiteta. Izraz je potrebe za stvaranjem zajedničkog obrazovnog prostora sa jednakim mogućnostima da svi dobiju kvalitetno obrazovanje. Kvalitetno ditajnirana religijska pedagogija u obrazovnom procesu može da utiče na suzbijanje mržnje, razvijanje moralnih vrednosti i međusobnog uvažavanja sprečavanje i samim tim preveniranje konflikata, (Macanović, 2014: 232).

Obrazovne politike na svim nivoima, od predškolskog do učenja odraslih, treba da budu usmerene ka obezbeđivanju jednakih mogućnosti za svakog pojedinca da ispuni svoje potencijale da razvije veštine, znanja, kapacitete i mreže neophodne da postanu produktivni i angažovani članovi integrisanog i kohezivnog društva. Te politike treba da imaju za cilj da podstiču zajednička integrisana i inkluzivna obrazovna okruženja koja prepoznaju, vrednuju i reaguju na različitost i promovišu kulturu poštovanja drugih unutar učeničke grupe i šire. Potrebne su smernice za integraciju različitih društava, istorije, religije, kulture, tradicije i doprinosa i manjinskih i većinskih grupa u državi, istovremeno odražavajući različite perspektive. Zato je potrebno poštovanje različitosti i pluralizma u svim oblastima obuhvaćene nastavnim planom i programom. Ali i izvan sistema formalnog obrazovanja, politike i mere javnog obrazovanja, kao što su učenje odraslih i celoživotno učenje, takođe treba da promovišu poštovanje različitosti i integraciju društva (OSCE HCNM, 2012). Zbog svoje obrazovne i vaspitne uloge, škole moraju da budu sigurna mesta, oslobođena svakog nasilja, verbalnog i fizičkog. Učenike treba učiti da razlikuju ljutnju, koja je u redu, od prezira i jake, osvetničke i destruktivne želje da se učini zlo, a najnasilnija su emotivno neformirana, nesocijalizovana deca (OSCE HCNM, 2012).

Vršnjačko nasilje, izazvano, podsticano i praćeno govorom mržnjem prisutno je u školama celog sveta, a danas je još rasprostranjenije putem interneta i društvenih mreža. Zato je neophodno deci govoriti o posledicama koje vršnjačko nasilje može da ima po mladog čoveka i na koji način treba da reaguju i kome da se obrate, kako bismo uspeali da ga zaustavimo. Iako se danas govor mržnje i vršnjačko nasilje najviše širi putem društvenih mreža, ukoliko se prijavi na vreme, može se na vreme i prekinuti (Lozničke novosti, 2023).

NEZAVISNE INSTITUCIJE, SLOBODA GOVORA I GOVOR MRŽNJE

Sloboda govora je jedna od najvažnijih vrednosti društva, a granice te slobode u najvećoj meri zavise od specifičnih pravno-političkih okolnosti u pojedinom društvu. Istorija nas uči o opasnosti tolerisanja zloupotrebe slobode izražavanja jer je govor mržnje prekoračenje, odnosno zloupotreba te slobode. Govor mržnje ne može se opravdati slobodom govora, medijskim slobodama, slobodom naučnog polemisanja i sl.

Svoj identitet i duh naše društvo, po mišljenju Pokrajinskog ombudsmana, na najbolji način može da čuva samo ako je humano i solidarno i jasno u odlučnoj osudi govora mržnje, sa nultim stepenom tolerancije govora mržnje. Ravnopravnost podrazumeva uvažavanje i davanje iste šanse različitosti, odnosno jasno je da se ravnopravnost ne može postići bez iskrenog poštovanja različitosti. Tolerancija kao najbolja prevencija govora i dela mržnje, podrazumeva uvažavanje tuđih ideja, stavova i načina života, a biti tolerantan znači biti svestan različitosti drugih u odnosu na nas same i prihvatanje te činjenice u svakodnevnom životu. Tolerancija je harmonija u različitostima u kojoj nema mesta govoru mržnje, ona nije samo moralna dužnost, nego i politički i zakonski zahtev.

Prevenција primer dobre prakse, tribine za srednjoškolce u novosadskim gimnazijama Svetozar Marković i u Sremskim Karlovcima koje je organizovao Pokrajinski zaštitnik građana. Tolerancija je sredstvo, a ne cilj kome težimo, da ne budemo samo pasivni posmatrači već i učesnici koji odbacuju netoleranciju, netrpeljivost, mržnju.

Na govor mržnje kao vid diskriminatornog ponašanja, najčešće upozorenjima reaguje Poverenik za zaštitu ravnopravnosti, naglašavajući da sloboda govora nikada ne sme da bude izgovor za diskriminaciju. Treba voditi računa i da govor mržnje i huškački govor ne moraju uvek da budu krivično sankcionisani, moguće ga je braniti i sankcionisati i nekim drugim normama koje najčešće spadaju u samoregulaciju, kao što su etički kodeksi novinarskih udruženja, profesionalni standardi, uslovi korišćenja komunikacionih platformi na internetu i slično. Važna barijera su i pravila političke korektnosti koja političkim i drugim akterima javnog života nalažu uzdržanost od svakog oblika izražavanja mržnje i netolerancije.

ULOGA MEDIJA

Neodgovorim izveštavanjem mediji sve češće doprinose formiranju i jačanju predrasuda o marginalizovanim društvenim grupama i tako dodatno pogoršavaju njihov položaj u društvu i podstiču njihovu diskriminaciju. Iako u neprofesionalizmu i senzacionalističkom izveštavanju prednjače tabloidi, praksa pokazuje da i takozvani referentni i ozbiljni mediji često greše (Atanacković, 2019).

Govor mržnje dobije „javnu dozvolu” za javno izražavanje, a to je uvek kada to izražavanje mržnje ne bude dočekano osuđujućim prekorom i sankcijom, već naprotiv, kada se dočekuje aplauzom, nagradom, manje ili više glasnim odobravanjem, to je dokaz da mržnja i dalje nekome „odrađuje” neki posao, vrši neku ulogu, obavlja neki zadatak (Cvejić, 2022). Neophodna je akcija jer su i mržnja i nasilje na koje se ne reaguje oni opasno komforni obrasci normalizacije patološkog, previše lak i pouzdano brz način brutalizacije društva. Čutanje i nereagovanje dovodi do onoga što Markuze naziva „normalizovanje zla”. Stereotipno i diskriminatorno izveštavanje medija svakako je moguće izbeći ili bar smanjiti. Brojni priručnici i vodiči za izveštavanje o osetljivim grupama odlična su osnova. Zakon je propisao jasna prava i obaveze. Kodeks novinara Srbije je precizno definisao i etičke principe.

Najveći problem je to što prilikom izveštavanja o osetljivim i marginalizovanim društvenim grupama mediji nemaju ambiciju da istraže šta je uzrok njihovih problema, kakve su posledice, ko je odgovoran, gde se događaju propusti i što je najbitnije – kako unaprediti njihov položaj u društvu. To je suština i osnovni cilj novinarstva – da izveštavanje izazove reakciju nadležnih i svih drugih koji mogu da pomognu da se neki problemi o kojima pišemo rešavaju ili bar ublaže. Većinu medija, međutim, to ne zanima i time se ne bave. Zanimaju ih senzacionalistički naslovi, izazivanje emocija kod publike i što više uznemirujućih detalja jer to donosi veću čitanost. Takav pristup ugrožene pojedince još više izoluje i marginalizuje jer ne doprinoseći rešavanju njihovih problema, zloupotrebljava njihove životne situacije i lične priče što im nanosi dodatnu štetu.

Kodeks novinara Srbije dalje nalaže da „novinari moraju da izbegavaju fraze koje imaju šovinističke, seksističke, ili na bilo koji drugi način diskriminatorne konotacije (na primer: ‘pripadnica lepšeg pola’, ‘pripadnik jačeg pola’, ‘crnogorska lenjost’, i tome slično). Međutim, o nekim osetljivim grupama piše se upravo na diskriminatoran način, često i u nameri da se izazove sažaljenje ili simpatija, smatra Poverenica za zaštitu ravnopravnosti. „O starijim ljudima piše se kao o slabim, nemoćnim i bolesnim. O deci sa invaliditetom piše se kao o deci sa posebnim potrebama. Nemaju oni posebne potrebe, već iste kao i svi mi, samo ih drugačije ostvaruju”, navodi Janković i pojašnjava da novinari time, možda i nesvesno, obeležavaju jednu društvenu grupu kao manje sposobnu čime im nanose direktnu štetu.

Profesionalizam svakog novinara i urednika je najefikasnija a možda i jedina garancija brana protiv govora mržnje. U cilju zaustavljanja stereotipnog i diskriminatornog medijskog pristupa potrebno reagovati na svako kršenje novinarskog kodeksa i zakona (Atanacković, 2019). „Svi zajedno možemo da doprinesemo zaustavljanju širenja govora mržnje, tako što ćemo naučiti da ga prepoznamo, da blagovremeno i adekvatno reagujemo i da neprestano skrećemo pažnju na štetnosti i opasnosti koje govor mržnje sa sobom nosi“, zaključila je poverenica Janković (Konferencija, 2018).

POTREBA SINERGIČNOG DELOVANJA DRUŠTVENIH AKTERA

Za početak potrebno je da se svi ograde od mrzitelja, poruka mržnje i njihovih namera, jer su one opasne i pogubne za uređeno društvo, važno je reći “ne” takvim porukama, “ne” mržnji.

Suzbijanje govora mržnje, dobija na značaju u multietničkim, multikonfesionalnim i multikulturnim državama koje su doživele krvavi raspad bivše zajedničke države. Stanovništvo ovih država je i dalje se privikava na različitosti i sporo prevazilazi okove patrijarhalne tradicije, što se sve odražava i na prisustvo govora mržnje u javnom (Noorlander et al., 2020:10). Vaspitna komponenta obrazovanja treba da doprinese rešavanju društvenih protivurečnosti i disharmonija i da direktno pomogne u prevazilaženju društvenih kriza a jedna od kriza je sigurno postojanje i širenje govora mržnje u javnosti. Obrazovanje svih nivoa je važna barijera u sprečavanju širenje govora mržnje kroz razvijanje ljudske suštine (pedagogija esencije) i pripreme čoveka za život i rad u zajednici (pedagogija egzistencije).

Kvalifikovanje prepoznatljivog i uobičajenog diskursa kao govora mržnje može da predstavlja novi bumerang protiv NVO koje se bave ljudskim pravima i koje su ionako predstavljene u javnosti kao ekstremističke organizacije, te bi zalaganje kvalifikovanje opšteprihvaćenog govora kao govora mržnje izazvalo novo optuživanje NVO da su protiv slobode izražavanja i prava na različit stav (YUCOM, 2017: 8).

Na putu ka dobro uređenom pluralističkom društvu potrebno nam je mnogo toga - i dobra volja, i duh otvorenosti prema drugome, i osmišljeni programi, i razuđene aktivnosti, i snažna podrška obrazovnih, kulturnih, medijskih i svih drugih podsistema. Mora da postoji svest da u uslovima tržišne privrede postoji snažan potencijal za izbijanje etničke netolerancije i mržnje, da prepreke razvitka tolerantnog društva itekako postoje, od snažnih predrasuda do ekonomske zaostalosti, eksploatacije i dubokih nepravdi. Zato je neophodno da brojni društveni akteri - ekonomski, socijalni, politički, kulturni, utiču na toleranciju, kao na pretpostavku šire društvene solidarnosti, koja je ugrožena procesima demodernizacije i nazadovanja društva (Ombudsman APV, 2021).

Iz svega rečenog, proizilazi kao nužnost da škole ne smeju biti poligon u kom se širi etnička, verska i bilo koja druga mržnja. Pedagoško-didaktičkom radom se ne sme baviti niko ko u školama podstiče na bilo koji oblik mržnje prema bilo kome. Vreme je da se počne graditi društvo tolerancije i mira u kojem će ljudi svih nacionalnosti i veroispovesti biti dobrodošli i tom društvu se osećati dobro, sigurno i bezbedno (Lalić, 2022).

Neophodan je razvoj saradnje među različitim partnerima za dobrobit deteta/učenika uz obezbeđenje pristupa obrazovanju i kvalitetu obrazovanja za svu decu/učenike. Ravnopravna uključenost osetljivih grupa u obrazovni proces važan je faktor smanjenja siromaštva i ostvarivanja pune društvene participacije, ali i preduslov za samostalan, dostojanstven i zdrav život svih ljudi. Škola i školsko dvorište su za mnoge već marginalizovane, diskriminisane, nepopularne ili izolovane grupe dece možda jedini prostori mogućeg zajedništva, javni prostori ravnoparnosti. Zato je međusektorska saradnja neophodna i za prevazilaženje prepreka koje se javljaju u pokušaju da se deci obezbedi školovanje koje je inkluzivno, olakšava rad svim akterima i čini ga prijatnijim, a čitav proces profesionalnijim. Eliminisanje govora mržnje je prvi korak koji vodi ka postizanju tog cilja (Đurić & Malidžan-Vinki, 2021).

Sa pojavom dece migranata i izbeglica u obrazovnom sistemu različitih nivoa, javila se i potreba za tzv. kulturnom medijacijom. Ona predstavlja oblik trosmerne komunikacije koju medijatori, kroz tumačenje govora i kulturnog sadržaja, usmeravaju dve ili više kulturološki različitih osoba ili grupa, sa ciljem da se ostvari međusobno razumevanje. Kulturni medijatori (CM-ovi) pomažu da se prevaziđu prepreke koje nastaju susretom dveju ili više različitih kultura. 2023:14) Pružanje kulturne medijacije u obrazovnoj sredini, učenicima iz populacije izbeglica i migranata koji slabije poznaju jezik na kojem se održava nastava, zatim njihovim roditeljima, nastavnicima i drugom osoblju škole je od izuzetnog značaja, jer može da ubrza i poboljša kvalitet obrazovanja ovih osoba, što dalje vodi kao njihovoj uspešnjoj integraciji u društvo. Kulturna medijacija u obrazovanju predstavlja mnogo više od usmenog prevođenja profesorima i nastavnicima. U kontekstu formalnog obrazovanja, kulturna medijacija u obrazovanju obuhvata različite aktivnosti i vannastavne aktivnosrti (školski izleti, sportovi). Obično se obavlja u višim razredima osnovne škole, kao i u srednjim školama (Marjanović et al., 2023: 31).

LITERATURA

- Atanacković, I. (2. nov. 2019). Kako mediji u Srbiji osnažuju diskriminaciju marginalizovanih grupa. *Danas*. <https://www.danas.rs/vesti/drustvo/kako-mediji-u-srbiji-osnazuju-diskriminaciju-marginalizovanih-grupa/> stranici pristupljeno 06. 04. 2023.
- Cvejić, B. (23. nov. 2019). Ko je u Srbiji nadležan za borbu protiv govora mržnje u medijima. *Danas*. Dostupno na: <https://www.danas.rs/vesti/drustvo/ko-je-u-srbiji-nadlezan-za-borbu-protiv-govora-mrznje-u-medijima/>, stranici pristupljeno 21.12.2021.
- Đorđević, K. (20. mart 2023). Najviše žalbi zbog diskriminacije na nacionalnoj osnovi. *Politika*. <https://www.politika.rs/articles/details/543751> stranici pristupljeno 06. 04. 2023.
- Đurić, D., & Malidžan Vinki, D. (2021). *Unapređivanje javnih politika i praksi inkluzivnog obrazovanja u lokalnim zajednicama*. Beograd: Tim za socijalno uključivanje i smanjenje siromaštva Vlade Republike Srbije.
- Filipović, M. (2011). Brutalna socijalizacija: Debarbjeova istraživanja nasilja u fancuskim školama. *Sociološki pregled*, 45(3) 337–350.
- Kin E., & Georgesku M., (2015). *Bukmarks - Priručnik za borbu protiv govora mržnje kroz obrazovanje o ljudskim pravima*. Podgorica: Uprava za mlade i sport Crne Gore i Forum mladi i neformalna edukacija (Forum MNE).
- Komarčević, D. (16. maj 2017). Izveštaj komisije Saveta Evrope: Govor mržnje u Srbiji kao devedesetih. *Radio Slobodna Evropa*. <https://www.slobodnaevropa.org/a/govor-mrznje-u-srbiji-kao-devedesetih/28489395.html> stranici pristupljeno 06. 02. 2023.
- Lalić, A. (23. jun 2022) Škole ne smeju biti poligon za mržnju. *Nova RS*. <https://nova.rs/vesti/drustvo/skole-ne-smeju-biti-poligon-za-mrznju-burne-reakcije-na-skandal-u-novom-sadu/> stranici pristupljeno 06. 04. 2023.
- The Ljubljana Guidelines on Integration of Diverse Societies & Explanatory Note*. (2012). The Hague: OSCE High Commissioner on National Minorities. <https://www.osce.org/files/f/documents/0/9/96883.pdf> stranici pristupljeno 06. 04. 2023.
- Macanović, N. (2014). Uloga religijske pedagogije u prevazilaženju međuljudskih konflikata između osuđenih lica. U: Vejnović, D. (ured.) (2014). *Kako prevazići govor mržnje* (str. 224 - 234. 2014). Banja Luka: Evropski defendologija centar.
- Maksimović, G. (2014). Psihološki aspekti ugrožavanja bezbjednosti Republike Srpske. U: Vejnović, D. (ured.) (2014). *Kako prevazići govor mržnje* (str. 267-285). Banja Luka: Evropski defendologija centar.
- Mandić, M. (2014). Pojam govora mržnje i njegov uporednopravni prikaz sa posebnim osvrtom na Bosnu i Hercegovinu. U: Vejnović, D. (ured.) (2014). *Kako prevazići govor mržnje* (str. 98-113). Banja Luka: Evropski defendologija centar.
- Marjanović, M., Idris, I., Harbutli, A., Sjekloća, V., & Matuško, R. (2023). *Priručnik iz kulturne medijacije za studente*. Beograd: Centar za kriznu politiku i reagovanje.
- Milivojević, Z. (8. feb. 2021). Mržnja u školi. *Politika*. <https://www.politika.rs/sr/clanak/472285/Magazin/Zoran-Milivojevic-za-Politiku-Mrznja-u-skoli> stranici pristupljeno 10. 04. 2023.
- Mršević, Z., (28. mart 2012). Izlaganje na regionalnoj konferenciji o LGBT pravima. Gej Strejt Alijansa. <http://gsa.org.rs/2012/03/izlaganje-zorice-mrsevic-na-konferenciji-o-lgbt-pravima-zajedno-protiv-diskriminacije/#more> stranici pristupljeno 10. 04. 2023.
- Mršević, Z. (25. avg. 2020). Umemo li da prepoznamo huškački govor. *Javni servis net*. <https://javniservis.net/mediji/dnevnic-nedeljnici-meseecnici/novi-magazin/ogled-zorica-mrsevic-umemo-li-da-prepoznamo-huskacki-govor/> stranici pristupljeno 10. 04. 2023.
- Nikolić, M. P. (2018). *Govor mržnje na internetu*, Beograd: Fakultet političkih nauka.
- Noorlander, P., Gračanica, L., & Gorjanc-Prelević, T. (2022). *Suzbijanje govora mržnje: evropski standardi i praksa*. Podgorica: Akcija za ljudska prava.
- Ombudsman APV. (16. novem. 2021). Pokrajinski zaštitnik građana je i 2021 godine, 16. novembra obeležio Međunarodni dan tolerancije. https://www.ombudsmanapv.org/ombapv/sr/vesti_all.php?id=Medjunarodni-dan-tolerancije-2021

stranici pristupljeno 06. 04. 2023.

Ombudsman APV. (14. novem. 2022). Uvažiti i poštovati različitost.

Uvažiti i poštovati različitosti - Saopštenje povodom 16. novembra, Međunarodnog dana tolerancije. stranici pristupljeno 06. 04. 2023.

Poverenik za zaštitu ravnopravnosti. (2018). Konferencija "Procesuiranje zločina iz mržnje i govora mržnje u pravu Srbije i evropski standardi". 28 februar.

<https://ravnopravnost.gov.rs/poverenica-na-konferenciji-o-procesuiranju-zlocina-iz-mrznje-i-govora-mrznje/> stranici pristupljeno 10. 04. 2023.

Poverenik za zaštitu ravnopravnosti. (2022). *Redovni godišnji izveštaj za 2021*. Beograd: Poverenik za zaštitu ravnopravnosti

Poverenik za zaštitu ravnopravnosti. (2023). *Redovni godišnji izveštaj za 2022*. Beograd: Poverenik za zaštitu ravnopravnosti.

Škole bez nasilja – Što se pre prijavi, pre će i prestati. (7. april 2023). *Lozničke novosti*.

<http://loznickenovosti.com/2023/04/07/skole-bez-nasilja-sto-se-pre-prijavi-p/> stranici pristupljeno 06. 04. 2023.

Todorović, S. (2014). Antisemitizam – najduži zločin mržnje. U: Vejnović, D. (ured.) (2014). *Kako prevazići govor mržnje* (str. 318-331). 2014. Banja Luka: Evropski defendologija centar.

Vejnović, D. (2014). Predgovor. U: Vejnović, D. (ured.) (2014). *Kako prevazići govor mržnje* (str. 5-8). Banja Luka: Evropski defendologija centar.

YUCOM. (2007). *Govor mržnje i zločin mržnje kao instituti međunarodnog i domaćeg prava*. Beograd, Komitet pravnika za ljudska prava YUCOM.

http://www.yucom.org.rs/upload/vestgalerija_38_5/1198696141_GS0_Metodologija%20govor%20mrznje%20zlocin%20mrznje.pdf stranici pristupljeno 06. 04. 2023.

HATE SPEECH AND THE RIGHT TO EDUCATION OF CHILDREN AND YOUTH OF MARGINALIZED GROUPS

Professor Zorica Mršević PhD, Faculty of European Legal and Political Studies

Abstract: The starting thesis of this work is equal right of children and youth from marginalized groups to education that their peers have everywhere in the world. Since marginalization is exclusion from society caused by discrimination, and hate speech is one form of verbal discrimination, it is necessary to analyze the relationship between hate speech and the right to education. Hate speech includes all forms of expression that spread, incite, promote or justify racial hatred, xenophobia, anti-Semitism or other forms of hatred based on intolerance, including expressed intolerance of aggressive nationalism and ethnocentrism, discrimination and hostility towards minorities, migrants, foreigners. The goal of the paper is to show that hate speech in the public discourse contributes to the spread of hate speech to educational institutions where it can have particularly negative effects. Among the students of marginalized groups, it causes fear, mistrust, distance, a feeling of not belonging, even hatred towards the school and other institutions of society. In majority students, it causes a feeling of "permissibility" of exclusionary, discriminatory or even violent behavior towards members of marginalized groups, but also a tendency to spread marginalization to others who are different, unpopular, poorer, weaker. The consequences are causing fear even among those who are not directly targeted, and who may fear the possibility of their own victimization and marginalization in the social environment of tolerated public expression of hatred and possible violence. It is concluded that hate speech is a factor causing effects reduction and destruction of education process, which leads to weakening of the school success of students from marginalized groups, their dropping out of school and thus their further social exclusion, poverty and lifelong marginalization. At the same time, the effects of education as one of the most important means for improving integration and social cohesion by creating a common educational space with equal opportunities for all are significantly diminished or disabled.

Key words: hate speech, education, children and youth of marginalized groups, feeling of social powerlessness, equal opportunities

RADOVI U OKVIRU SEKCIJA

Original scientific paper
UDK:159.922.7:373.2(470)
DOI:10.7251/ZCMZ0123023Z

CURRENT TRENDS IN THE EDUCATION OF PRESCHOOL CHILDREN IN RUSSIA

Olga Zvereva
Dr. Zvereva, Prof. PhD,
Moscow Pedagogical State University, Russia
E-mail: zverev59@mail.ru

Alla Ganicheva, Dr. Ganicheva, Assotiated Professor, PhD,
Moscow City Pedagogical University, Russia.
E-mail: ganichevaAN@mgpu.ru

Abstract: *Preschool education in Russia is undergoing significant changes. At preschool age, the foundations of a research and creative attitude to the world are laid. The purpose of the article is to reveal current trends, innovative approaches, and features of public preschool education in modern Russia. A significant difference between innovation and traditional activity is described. The authors reveal modern forms of preschool education: experimentation, projects together with parents, digital technologies, etc. The specifics of the organization of educational activities with children in kindergarten, the variety of traditional classes, the innovativeness of various forms of children's activities are shown. The authors paid a special attention to the issues of the attitude of parents and children to the use of innovative technologies in preschool education. The analysis of research and work experience revealed significant changes in the development of a preschool child's personality in the process of mastering a behavior model in a new information environment. The authors substantiate the importance of experimental activities in preschool age, the role and place of the developing subject-spatial environment in which the tasks of physical, speech, cognitive, social and communication are solved.*

Kew words: *preschool education, cognitive development, educational activities, innovative technologies, new knowledge, experimental research.*

Introduction

Preschool education in Russia is changing rapidly. The introduction of new technologies in the educational process of preschool institutions contributes to the effective upbringing of a child. In modern life, a preschool child is surrounded by a variety of frequently changing information. The task of modern teachers is to help the child to assimilate information in the form of new knowledge, practical skills. The use of innovative pedagogical technologies opens up new opportunities for the education and training of modern preschoolers.

A significant difference between innovation and traditional activity is that the educator does not play the role of a mentor, but a partner-participant in the educational process and adheres to the position "not near to, not over, but together." Thus, new knowledge is not given to the child in a ready-made form, as before, but is obtained by the child himself in the course of various activities - games, communication, work, learning. The conduct of classes is also changing. It is conducted not in the form of a strictly regulated lesson, but in the form of an adult's partnership activity with children, where an adult is a partner in developing activities, and children get the opportunity to show their own activity.

Modern trends in the education of preschoolers in Russia include health-saving technologies; technology of research and project activities, the implementation of information and communication technologies in the process of integrated learning, the creation of a subject-developing environment, etc.

Research

The study of modern trends in the education of preschoolers in Russia based on the analysis of scientific and methodological literature revealed the main vector of teachers' work - the organization of cognitive activity of the child, taking into account his age and individual characteristics. Scientists criticize the tendency to artificially "boost" mental development, premature inclusion of the child in complex forms of educational activity.

Consider innovations in the field of preschool education and cognitive development. Wide opportunities for research activity are opened by children's experimentation, in which a preschooler acts as a researcher; he actively learns about the world around him, using a variety of ways to influence him.

The main methods of organizing experimental research activities in a modern kindergarten include: heuristic conversations; setting and solving problematic issues; observations; modeling (creating models about changes in inanimate nature); experiments; fixing the results of observations, experiments, didactic games, game developing situations.

The sensitivity of preschool age gives the right to define this age as the most favorable period for the development of the psyche, the formation of cognitive activity and, on its basis, research behavior. Addressing the problem of child experimentation in the context of activity pedagogy and its principles is an innovation in working with preschool children [1, c.4].

The basis of experimentation is the child's research activity, which gives impetus to the formation of curiosity, perseverance in achieving the goal, the ability to design ways to achieve it, formulate a hypothesis. A 5-7-year-old child is able not only to combine options for solving a problem, but also to initiate new forms of research behavior in the process of experimentation.

A. Poddyakov [6] identifies two types of child experimentation:

- selfless experimentation aimed at identifying connections and relationships, regardless of the solution of any practical problem. The process of cognition in this case is carried out for the sake of cognition itself: experimentation is based on the need to gain new knowledge about the object;
- utilitarian experimentation aimed at solving a specific practical problem. In this case, the cognitive need of the child is mediated by the need to obtain a practical result of experimental activity.

The main role in the formation of research activities in preschoolers 3-4 years old belongs to an adult who "invites" the child to get acquainted with a new subject: calls it, shows the ways of action, determines its function and encourages the manifestation of interest. Thus, the adult is the child's guide to the objective world. At the same time, it is important for an adult to remember that the level of development of cognitive mental processes requires a clear definition of the volume of new information. The discussion in the psychological and pedagogical community is conducted not so much along the line of "dosing" information, as in the direction of its assimilation and ways of developing cognitive activity [2].

During this period, it is necessary to satisfy the natural cognitive need of the child, realizing that the deprivation of cognitive activity of the child at this age negatively affects his intellectual development. Cognitive activity of children aged 3-5 years is always emotionally colored: the child is surprised, rejoices, learns to establish cause-and-effect relationships between actions.

In the research of N. Poddyakov [5], it is proved that if children are deprived of experimentation, they may have serious mental abnormalities that negatively affect the development of the child in the future. The factors that, as it were, "trigger" the child's research motivation are: the novelty of the subject; its purpose, practical application, variability and repeatability of actions with it.

In the process of experimentation, preschoolers intensively develop attention, memory, thinking, imagination. Cognitive activity stimulates the development of children's vocabulary. In the older preschool age, the child acquires the ability to formulate his cognitive interest in the form of questions to an adult. He is able to share his impressions, encouraging an adult to dialogue. Gradually, the sphere of interests of a preschooler is expanding: he is interested not only in living objects, as they are constantly changing, but also manifests an interest in other children, various subjects, and himself is being formed.

If at the age of 3-4 years the search and experimental activity is initiated by an adult, then by the age of 5-7 years the child is able to perform basic research activities independently. At the suggestion of an adult, children can participate in various types of experimental activities.

As a rule, experimental activity is woven into the game and carried out inside it. Gradually, children's experimentation begins to acquire its own motivation, which differs from the game, which requires the creation of special conditions for children's experimentation, allowing them to monitor the course of the phenomenon and repeatedly reproduce it when these conditions are repeated. Teacher has to stimulate research behavior; it is advisable to create an experimental corner "Little Researcher" in the older kindergarten groups. In the practice of Russian kindergartens, the implemented thematic projects "Open the door to Science", "Scientific Laboratory", etc. have successfully proven themselves. The development of curiosity in children, according to N. Kuparadze [4], should be organized in a special way, in special conditions, under the guidance of an adult. A teacher working with children should use the integration of visual, verbal and game methods to form curiosity, synthesize a problem method with a search method. It is important to realize that any process of formation is systemic and lengthy, it cannot be forced by setting difficult tasks for children, without taking into account age and personal characteristics of development.

Experimental activities should be implemented in the family as well. The formation of curiosity in the process of experimentation in a family setting should be aimed at studying the characteristics and properties of certain objects, teaching children to recognize and compare them.

In family education, parents can use the following types of experimental activities:

- experimenting with water. For example, experimenting with water may include various experiments with its coloring, the transformation of water into colored ice, acquaintance with ice, steam. In winter, water can be frozen with a certain color, getting colored ice cubes;
- experimenting with air. For example, you can introduce children to the properties of the wind, its formation, invite the child to observe the movement of clouds, the swaying of tree tops, the movement of a children's turntable, etc.;
- experimenting with sunlight. You can introduce a child to a "sunny bunny", teach this technique, show the properties of sunlight to reflection.
- experimenting with surrounding objects. It is important to introduce the child to various materials and their qualities: paper, plastic, rubber, fabric, wood and others.

Technologies for the development of projects by preschool children is an effective method of working with children. In project activity, the child feels like a subject, because he gets the opportunity to be an independent, proactive, active figure who is responsible for the result of his activities, his actions. The project method is based, on the one hand, on interaction with adults, and on the other - on the basis of constantly expanding independent actions of the child (his own trials, search, selection, manipulation of objects and actions, design, fantasy, observation-study-research).

The management of the project activity of a preschooler leads to a change in the position of the teacher. From a translator of ready-made knowledge, he turns into an organizer of the cognitive activity of his pupils and helps the child acquire universal ways of action (skills), universal competencies that help him act in all circumstances of life and activity.

Various types of projects are being implemented in Russian preschool education:

- according to the duration of implementation, projects can be short-term (mini-projects), medium-term and long-term. Short-term projects are typical for children 3-4 years old. For children 5-7 years old, project activity becomes a longer occupation, it can actively develop, be suspended for some time and increase again as children are active.
- according to the number of participants, projects can be individual, group and collective. All children of the group participate in collective projects, solving the problem together. The themes of the projects are diverse: "We create Christmas together", "Maslenitsa", "Fashion show", "My district, city, street", "World of bells", "Santa Claus Workshop".

Let's consider the stages of project activity.

The first stage is immersion in the project. The teacher formulates the problem of the project, the plot situation, the goal and objectives.

In stage 2, the teacher creates conditions for independent activity of children. He offers and helps to assign roles, plan children's activities to solve the tasks of the project. Children plan their work and the work of all project participants, choose the forms and methods of presentation of the results obtained.

Stage 3 is related to the implementation of project activities. The teacher, if necessary, advises, answers questions, prompts, advises, delicately monitors, enriches the knowledge of children. Children

actively and independently, with the indirect participation of the educator, perform their work within the framework of their chosen role and responsibilities; consult, ask questions, seek support and approval; search for necessary and missing knowledge; fantasize; prepare a presentation.

At the final, 4-th stage, a presentation of the project is being prepared. The teacher summarizes the results of the project and summarizes its results. He evaluates the skills of children and the joint activities of preschoolers, encourages each participant by choosing his nomination for him. At this stage, children demonstrate not only an understanding of the problem, purpose and objectives, but also the ability to plan and carry out work, conduct self-analysis of activities and their results, give mutual assessment to each other, evaluate and choose the best project participants. Project work can end with a discussion with children and an assessment of the process of their project activities. You can discuss with children the successes and difficulties they have encountered during the project, think about their causes and opportunities to prevent them in the future.

Digital learning technologies are widely used as one of the trends in Russian preschool education. The analysis of modern research in this area makes it possible to identify changes in the development of a preschool child's personality, in the development of an information model of behavior under the influence of digital technologies. Modern children are given different names: Google-generation, digital generation. For example, the BBC TV channel identified the younger generation with Homo interneticus, which means "Internet man". There are virtual means of realizing personality qualities that cause cardinal changes in the structure of its values, social roles and emotions that are frustrated in real life, actualizing individual values compared to corporate ones, creating a virtual platform for self-presentation, its own information field, which can become a threat to the national, social and psychological security of the child's personality and society [3].

At the same time, gaming activity and communication become impoverished, interest in real communication and communication decreases, volitional self-regulation weakens. Digital communications and forms of interaction (forums, chats, blogs, online games, social networks, etc.) replace the real means of communication of children, which leads to the emergence of computer addiction, which determines the gap between children and parents [7].

Digitalization at preschool age is not only a development trend, but also creates certain problems: in the family, the popularity of various types of digital activity has increased from 34 to 72%; preschoolers master digital tools by trial and error, watching adults. The digitalization of society and education has also changed the family environment in which a number of scientists

- studies have shown that- 88% of four-year-olds go online with their parents;
- more than a quarter of children spend 7 to 14 hours a week on the Internet;
- 15% of families have robotic toys (unmanned aerial vehicles, micro robots);
- every tenth child in 2-3 years gets acquainted with digital means;
- 12% use a helmet or virtual reality glasses;
- 14% have toys that connect to the Internet (Firby);
- 44% of children start using digital devices at the age of 4-5 years;

Digital technologies are actively used to develop children's cognitive activity. For example, a kindergarten hosts a virtual and real children's council, games "Communication with another", "Discovery of secrets", parent-child discussions on a virtual platform, a virtual research project "My image of Me".

At the same time, the digitalization of education is controversial. On the one hand, the development of digital technologies is assessed as a progressive step towards an open global society based on common goals and values, has certain advantages and competitiveness over traditional means. On the other hand, there is criticism of the processes of digitalization leading to the loss of a person's freedom, manipulation of his consciousness, a crisis of identity and humanism.

We conducted a study aimed at clarifying the attitude of parents about the use of digital technologies by preschool children in the family. [3, 8] During the experiment, we were able to identify the state of technology use in families with preschool children. A total of 73 respondents were interviewed. 86% of respondents voted "for" the use of digital technology in families with children from 2 to 7 years old. Conclusion: they approve of the child's interaction with gadgets in this age category. 77% of respondents observe temporary restrictions on the pastime of children with digital technologies in families. It is important to take into account that the norms of digital technologies

depend on the age of the child. For children from 3 to 7 years old, it is worth limiting interaction with the screen to 1 hour a day.

Diagnostics of children aged 6-7 years was carried out in real and virtual gaming and social situations by observation. The children were asked to make a choice, analyze emotions and social situations, determine the emotions of a peer and the emotions depicted on the screen. The need to self-actualize in activities (real and game), to show independence in choosing a partner was also diagnosed. Children preferred virtual situations.

After the joint viewing, the children were asked questions, fragments of what they saw were discussed. For example, the hero of the fairy tale did the right thing or not. It was revealed:

- 52% of children watch videos using gadgets;
- 33% of children are engaged in educational applications;
- 15% use digital technologies only as gaming applications;
- 69% of parents are not worried about the use of digital technologies of their children, but on the contrary, they are positive about it. 95% of parents adhere to the position of using gadgets only in their own presence with the child. 85% of parents use information security measures, including parents who do not practice sharing digital technologies with preschool children. 68% of parents consider it necessary for the education and development of children, 23% are against, because they believe that education can be organized according to traditional methods, and 8% have not yet come to a decision, perhaps due to a lack of understanding of innovative methods of organizing classes.

Thus, most of the parents surveyed have a positive attitude to the use of digital technologies. And, as a result, children have the skills to successfully interact with gadgets, preschool children rarely use a computer. The experiment showed that most often children use digital technologies to watch videos, as well as to learn in educational applications.

Parents take the existing risks seriously when interacting with digital technologies, so they install the necessary programs to protect the child from inappropriate information and advertising. But this is not the only thing that worries parents of preschoolers. It is necessary to monitor the time intervals when children are using gadgets, as they can adversely affect the emotional and physical health of the child. It is worth thinking over the daily routine in advance so that strictly dosed time is allocated for watching videos. It is impossible to forbid children to use gadgets, but it is necessary to find an alternative to classes with children, to be able to switch attention. Digital technologies for modern society are no longer just a source of information, but are gradually becoming a source of positive emotions and pleasure. It is impossible not to notice the advantages of interaction of preschool children with gadgets, as they help to get access to absolutely any information of interest, facilitate communication with relatives and friends who are at a long distance, are a source of entertainment. Thanks to digital technologies, an adult can organize interesting and informative learning for children, combined with traditional forms and methods of teaching preschool children.

Results

Based on the results of the conducted research it is necessary to integrate traditional and innovative forms of organizing educational activities of preschoolers. At the same time, each of the identified trends, being a developing resource, carries not only positive changes in the personality of a preschooler, but also gives rise to new risks with the careless use of innovative technologies. A competent adult (teacher, parent) who takes into account the personal characteristics and age of the child should weigh the benefits and harms. When organizing research activities, an adult should select the object and methods of action during an experiment or experiment, calculate the risks to the child's health, the cognitive potential of research activities. We also associate the use of digital tools in children's cognitive activity with their metered use, the definition of their developmental role - a motivator for setting goals, designing the trajectory of cognition and searching for new information. It is the adult, being a partner of developing activity, who determines and gives the child the key to penetrating the mystery of cognition, stimulates his cognitive activity and independence of a new discovery.

It is proved that digital means are a stimulant of self-organization, success in cognitive activity, an incentive to independent action and decision, to dialogue with others, self-esteem and self-

control. The figure is a certain vector for predicting the result of the child's activity, helps to reflect the result obtained. At the same time, digital technologies significantly change the position and role of the teacher in the process of cognitive activity (in real and virtual format): they become facilitators, supervisors, tutors, partners in activities and communications.

Conclusion

The conducted research and the results of surveys have revealed a range of topical issues that need to be answered by all adults involved in the upbringing and education of a child - psychologists, teachers, parents:

- What conditions should be created for the child to prevent the social and psychological danger of "risky activities"
- What conditions should be taken into account to make the child's development process safe?
- How to combine the boundaries of safety and developmental activity in the partner activity of an adult with a child?
- How to overcome the "social gap" between a child and parents immersed in the digital environment?
- What new roles and positions should teachers master in the digital environment?

Thus, the above-mentioned current trends and risks in the education of preschoolers are characteristic not only for Russia. They are multipolar and universally significant for finding solutions to the above-mentioned problems of many countries. This makes it possible to conduct multicultural research, exchange experiences, and discuss the results obtained.

A distinctive feature of the development of education in the world at present is the increased attention of the governments of most countries to the problems of the quality and effectiveness of education and upbringing of preschool children. The main task of the state educational policy of Russia in the context of modernization of the education system is to ensure the modern quality of preschool education, its innovative and developing nature.

We associate modern trends in the education of preschoolers in Russia with the quality of preschool education - such an organization of the pedagogical process in kindergarten, in which the level of upbringing and development of each child increases in accordance with his personal age and physical characteristics in the process of upbringing and training. Modern trends in preschool education state not only progress, but also put forward new challenges to the professional community investigating the impact of innovations on the development of a child's personality, its cognitive, emotional, behavioral and other spheres.

References

1. Borovskikh A.V., Rogov N.H. (2011) *Activity principles in pedagogy and pedagogical logic* //Bulletin of the Moscow University. Series: Pedagogical education. -. - No. 2. - p.1-26.
2. Ganicheva A., Zvereva O. (2023) *Family pedagogy and home education of children of early and preschool age*. - M.: Yurayt,. – 291p.
3. Zvereva O., Chumicheva R. (2021). *Digital technologies in the development of preschoolers* // The World of Academia: culture and education". – Rostov-on-Don, Southern Federal University. - p. 25-33.
4. Kupradze N. (2011). *Formation of curiosity in children of younger preschool age*. - M., 121p.
5. Poddyakov N. *Mental education of preschool children*. - M., 1988. - 192 p.
6. Poddyakov A. *Research behavior: strategies of cognition, help, counteraction, conflict*.
[Electronic resource]: Access mode: <http://www.researcher.ru/methodics.esp>.
7. Soldatova, G. (2018). *Digital socialization in the cultural-historical paradigm: a changing child in the changing world*. Social Psychology and Society, 9 (3): 71–78. (Rus)
8. Titova K. *The use of digital technologies by preschool children as a psychological and pedagogical problem* // Collection of educator's competence - a condition for the development of future skills in preschoolers //Collection of scientific articles on the results of a scientific and practical conference dedicated to the Day of the educator. - M.: Scientific Consultant, 2023. – pp. 158-161.

**AKTUELNI TRENDOWI U PREDŠKOLSKOM VASPITANJU
DJECE U RUSIJI**

Olga Zvereva
Dr. Zvereva, prof. dr.sc
Moskovsko pedagoško državno sveučilište, Rusija
E-mail: zverev59@mail.ru

Alla Ganičeva, Dr. Ganičeva, izv. prof. dr. sc.
Moskovsko gradsko pedagoško sveučilište, Rusija.
E-mail: GaničevaAN@mgpu.ru

Sažetak: Predškolsko obrazovanje u Rusiji prolazi kroz značajne promjene. U predškolskoj dobi postavljaju se temelji istraživačkog i kreativnog odnosa prema svijetu. Svrha je članka otkriti trenutne trendove, inovativne pristupe i karakteristike javnog predškolskog vaspitanja u modernoj Rusiji. Opisuje se značajna razlika između inovativne i tradicionalne djelatnosti. Autori otkrivaju savremene oblike predškolskog vaspitanja: eksperimentiranje, projekte s roditeljima, digitalne tehnologije itd. Prikazane su specifičnosti organizacije vaspitno-obrazovnih aktivnosti s djecom u dječjem vrtiću, raznolikost tradicionalne nastave, inovativnost različitih oblika dječjih aktivnosti. Autori su posebnu pozornost posvetili pitanjima odnosa roditelja i djece prema korištenju inovativnih tehnologija u predškolskom vaspitanju. Analizom istraživanja i radnog iskustva utvrđene su značajne promjene u razvoju osobnosti djeteta predškolske dobi u procesu svladavanja modela ponašanja u novom informacijskom okruženju. Autori obrazlažu važnost eksperimentalnih aktivnosti u predškolskoj dobi, ulogu i mjesto razvojne predmetno-prostorne sredine u kojoj se rješavaju fizičke, govorne, kognitivne, socijalne i komunikacijske zadaće.

Ključne riječi: predškolsko vaspitanje, kognitivni razvoj, obrazovne aktivnosti, inovativne tehnologije, nova znanja, eksperimentalna istraživanja.

INVOLUNTARY TREATMENT OF PERSONS WITH MENTAL DISORDERS IN THE REPUBLIC OF SRPSKA - WHERE WERE WE AND WHERE ARE WE NOW?

Zivlak-Radulović prof.dr Nera²

Abstract: *The first Law on the Protection of Persons with Mental Disorders of the Republic of Srpska was passed in 2004 and in it the social interest (endangering others) and vital interest (endangering oneself) are emphasized as indications for involuntary detention of a person for treatment, and the new Law of 2020 puts medical indication (health condition) in the foreground which is in line with the humanization of attitudes towards those persons. In this paper, special emphasis is placed on the analysis of the applicability of the first adopted Law critically from the aspect of the profession which implemented it. In the empirical research we conducted on the frequency of involuntary treatment in the institution for mental disorders of the highest health level, which receives patients from all over the Republic of Srpska, we show that our data are not different from data in other European countries, according to the frequency of involuntary detention, the type of disease and the socio-demographic data of persons forcibly detained and then accommodated.. However, when viewed from the aspect of the Law, not all articles were respected, because it was influenced by objective circumstances and the impossibility of implementing certain legal stipulations. A special problem was caused by the impossibility of imposing medical measures on insane persons by the legislator. It remains to be seen whether the greater reorientation of the new Law from 2020 towards professional medical recommendations will affect better respect for the rights of those persons, but also reduce the need for their involuntary detention. What we assume is that moving away from clear legal guidelines will be a stumbling block in its implementation.*

Key words: *persons with mental disorders, involuntary detention, medical criteria, legal stipulations, previous experiences.*

INTRODUCTION

Throughout history, people with mental disorders have been viewed through the prism of fear and misunderstanding, and have often been forcibly placed in institutions in order to separate them from society. With the rise to power of 20th century totalitarian regimes, involuntary admission to psychiatric institutions has become a popular way to address the problems of politically unfit persons.³

In the middle of the last century, there was a movement for the deinstitutionalization of people with mental disorders, which continues today.⁴ The rights of patients in psychiatric institutions during

² Nera Zivlak-Radulović

Associate professor, Subspecialist of forensic psychiatry

Faculty of Law, Pan-European University Apeiron, Pere Krece 13, Banja Luka, 78102.

The Psychiatry Clinic of the University Clinical Center of the Republic of Srpska, Mačvanska 17, Banja Luka, 78000.

Email: nera.d.zivlakradulovic@apeiron-edu.eu, nera.zivlak@kc-bl.com

³ Buolli, M., Giannuli, AS. /2017/. The political use of psychiatry: A comparison between totalitarian regimes. *Int Journal Soc. Psychiatry*, 63, pp. 169-174. DOI: [10.1177/0020764016688714](https://doi.org/10.1177/0020764016688714)

⁴ Hudson, CG. /2016/. A Model of Deinstitutionalization of Psychiatric Care across 161 Nations: 2001–2014. *Int J Ment. Health Psychiatry*, 45, pp. 135-153. doi.org/10.1080/00207411.2016.1167489

treatment began to be considered more seriously in 1977 with the adoption of the Declaration of Hawaii⁵ and then the Madrid Declaration⁶ was adopted, which states, among other things: „No treatment should be carried out against the patient's will unless the absence of treatment would endanger the life of the patient and/or those close to him. Treatment must always be in the best interests of the patient.” The human rights of patients with mental disorders are becoming increasingly important and many countries have now taken guarantees and respect for these rights, in line with the United Nations Convention on the Rights of Persons with Disabilities (13 December 2006)⁷ and the Dresden Declaration against Involuntary Psychiatric Treatment (7 June 2007).⁸

For years, the history of detaining people with mental disorders in hospitals has been conducted without the consent and general consideration of the person's ability to decide on it. By humanizing the treatment of these persons in accordance with the recommendations, the Law on the Protection of Persons with Mental Disorders in the Republic of Srpska was passed in 2004.⁹ From that moment on, the retention of patients for treatment in hospitals began to be divided into voluntary and involuntary. The new Law¹⁰ was passed in 2020, 16 years after the first Law. The beginning of involuntary detention and treatment in the Republic of Srpska is the responsibility of professionals, and after that it becomes part of the extra-judicial proceedings because the judicial system is included in further detention of patients on involuntary treatment, which is in accordance with the adopted Law.

The aim of this paper is to analyze the current Law, given the 16-year experience of its application in the practice of institutions and professionals in the field of mental health in the Republic of Srpska. Special attention in this paper is focused on involuntary admission of persons with mental disorders to institutions for the protection of mental health, then involuntary admission which is present in the social care of persons with mental disorders and finally involuntary treatment of insane perpetrators of crimes.

Due to the inconsistency of certain decisions when it comes to social care for people with mental disorders, Bosnia and Herzegovina and thus the Republic of Srpska faced the ruling of the European Court of Human Rights in Strasbourg, in the case of Hadžimejlić and others against Bosnia and Herzegovina.¹¹ This is where the question of the voluntary or involuntary placement of persons in social care institutions has arisen. Another shortcoming that we encountered was that the adoption of the Criminal Code of the Republic of Srpska in 2003¹² made a change in the treatment of persons who were declared insane for committing a crime and suffer from mental disorders. Such persons were not subjected to security measures, but were placed under the authority of the guardianship authority,

⁴ The Declaration of Hawaii was adopted in 1977 in Hawaii and confirmed at the General Assembly of the World

Psychiatric Association in Vienna in 1983. The text of the Declaration of Hawaii is available in English at: <http://www.codex.vr.se/texts/hawaii.html>

⁶ The Madrid Declaration was adopted by the World Psychiatric Association in 1996 and amended in 1999, 2002,

2005 and 2011. The text of the Madrid Declaration in English is available on the official website of the World Psychiatric Association. <https://www.wpanet.org/>.

⁷ UN Convention on the Rights of Persons with Disabilities and its Optional Protocol (A/RES/61/106), Available from: <https://www.un.org/development/desa/disabilities/convention-on-the-rights-of-persons-with-disabilities.html>, pristupljeno 20.02.2021 godine .

⁸ Declaration of Dresden against Coerced Psychiatric Treatment. 7 June 2007. Available from: <http://www.wnusp.net/documents/dresdenDeclaration.pdf>, pristupljeno 20.02.2021

⁹ Law on Protection of Persons with Mental Disorders, 2004, *Official Gazette of the Republic of Srpska*, No. 46/04.

¹⁰ Law on Mental Health Protection - *Official Gazette of the Republic of Srpska* No. 67/20 of 22 July 2020.

¹¹ Strasbourg Judgment of 3 November 2015, Hadžimejlić and Others v. Bosnia and Herzegovina (App. No. 3427/13, 74569/13 i 7157/14)

¹² Criminal Code of the Republic of Srpska, 2003, *Official Gazette of the Republic of Srpska*, no.49/2003.

which proved inefficient and complicated, so the new Law from 2017¹³ "eliminated this shortcoming."¹⁴ The legal criteria for involuntary placement were valid for these persons, which were in accordance with the then first law on the protection of persons with mental disorders, but with insufficient information on how to act in such situations.¹⁵ Health psychiatric institutions that dealt with the daily treatment of persons with mental disorders were not ready or had the spatial capacity to accept persons suffering from mental disorders and committed serious crimes, which created major misunderstandings during the care of these persons. This paper is an attempt to analyze what has been applicable in everyday practice, and what has proved ineffective when it comes to the protection of persons with mental disorders, from the perspective of the profession that conducted it in cooperation with the legislature.

1. ANALYSIS OF LEGISLATIVE REGULATIONS INCLUDING INVOLUNTARY ADMISSION AND TREATMENT OF PERSONS WITH MENTAL DISORDERS IN THE REPUBLIC OF SRPSKA

1.1. Possibilities of implementing the Law on Protection of Persons with Mental Disorders in the Republic of Srpska from 2004 to 2020

The first Law on the Protection of Persons with Mental Disorders in the Republic of Srpska was passed in 2004.¹⁶ We will try to look at this Law critically from the aspect of the profession that implemented it, and especially regarding the issue of involuntary detention, involuntary accommodation and treatment. Some articles of the Law were fully complied with through 16 years of practice, and some were impossible to comply with for objective reasons. Article 3 of this Law¹⁷ states the difference between involuntary detention, which is within the competence of a professional or psychiatrist who conducts it, and involuntary accommodation which is under the jurisdiction of the Court which determines the duration of this accommodation after extra-judicial proceedings. It often happened that the patient was discharged home, which was notified to the court according to Article 40¹⁸, and the court had not yet conducted extra-judicial proceedings, so it is obvious that the procedures under this Law were not respected as urgent. The question arises as to how long the involuntary detention, which is in the competence of professionals, lasted, and in the end no court decision was made on the justification and determination of the circumstances that led to that.

Article 32¹⁹ states that upon completion of the procedure and within three days at the latest, a decision shall be made on whether a person is forcibly placed or discharged from a health institution. In principle, there were extremely rare cases in which the legal procedure was followed, when it comes to the arrival of an expert on time according to Article 33²⁰, which consists of a finding and opinion, which becomes part of extra-judicial proceedings and decision on involuntary placement. Due to the above, decisions were rarely handed over to persons who were forcibly detained, in order to meet the 8-day time limit, for the possibility of filing an appeal by that person under Article 37²¹.

¹³ Criminal Code of the Republic of Srpska, 2017, *Official Gazette of the Republic of Srpska*, no. 64/2017.

¹⁴ Mitrović, Lj., Zivlak-Radulović N. /2019/. Medical security measures in the latest criminal legislation of the Republic of Srpska: Criminal law and medicine, (I. Stevanović, N. Vujičić, eds.). Belgrade: Institute for Criminological and Sociological Research, p. 105-21

¹⁵ *Ibid.*, 108. The first case after the enactment of this Criminal Procedure Code of the Republic of Srpska in 2003 was „in an empty space“ because the Law on the Protection of Persons with Mental Disorders was not enacted.

¹⁶ Law on the Protection of Persons with Mental Disorders, 2004. *Official Gazette of the Republic of Srpska*, no. 46/04.

¹⁷ *Ibid.*, Main provision, Article 3.

¹⁸ *Ibid.*, Chapter VI, Discharge from a health institution, Article 40

¹⁹ *Ibid.*, Chapter V, Involuntary detention and involuntary placement in a health institution, Article 32

²⁰ *Ibid.*, Chapter V, Involuntary detention and involuntary placement in a health institution, Article 33

²¹ *Ibid.*, Chapter V, Involuntary detention and involuntary placement in a health institution, Article 37

Article 10²² states that a medical examination or other medical procedure may be undertaken without the consent of the person, only if without that procedure there would be severe damage to the health of that person. This Law implies that involuntary treatment is carried out as part of involuntary detention, but inconsistently sets indications for both. So, in this law, the first indication is not a medical indication as a basis for involuntary detention and admission. Article 22²³ lists mental disorders that endanger social and vital interests (one's own life and the lives of others) as reasons for involuntary detention. In the largest percentage of cases, during the involuntary detention, an involuntary treatment procedure is performed, for which the medical indication is the first and basic condition/worsening of the health condition/. Article 11²⁴ states that the procedures under the provisions of this Law are urgent, and that the court decides on involuntary placement, and that the health institution must inform the Commission for the Protection of Persons with Mental Disorders, established by the Ministry of Health, of any deprivation of liberty²⁵. When it comes to informing the Commission for the Protection of Persons with Mental Disorders, this did not happen for objective reasons (lack of financial resources), because Article 52²⁶ states that costs of a commission work are borne by a health institution where a control is performed. First of all, our practice has shown that we have complied with the principles of reporting involuntary detention to the competent court within 24 hours, but in the majority of cases it happened that the court proceedings were not conducted as a matter of urgency, as stated above. In the first couple of years of the enactment of the Law, the practice of courts was that they sent requests for expertise to expert doctors from the institution that forcibly detained the person, so the question of objectivity was raised. When we told the courts that we could not be experts because the person was forcibly detained with us, we were told that there were not enough experts to participate in the extra-judicial proceedings. This enacted Law was intended to circumvent the subjectivity of the decision on involuntary placement, and judges at first, perhaps for objective reasons, could not do so in an adequate way, as there was a question of a sufficient number of experts and financial resources to respect the principles of reward and expert fees. Article 30²⁷ states that the Court should examine all the circumstances that are important for making a decision, ie. to hear people who have knowledge of important facts. It used to happen in one period that judges called representatives of our institution to come to court regarding these involuntary detentions, which caused us great confusion, because we did not know whether those should be doctors who forcibly detained these people, doctors who treat these patients, or other representatives of the institution. The court did not give us an answer to that, because they did not assess who the representatives of the institution who would attend these trials were. Only once during all these years, a proposal was made to interrogate persons who were forcibly detained, which was done in our institution and which is in accordance with human rights and the law. In most cases, from the aspect of the profession, it is in contradiction with their current mental state, because Article 20²⁸ states that a psychiatrist can approve an interview with these persons only if the health condition of this person allows it. Article 34²⁹ provides for the possibility of accommodating a person even after the expiration of the duration of involuntary placement specified in the decision by the court, after the health institution informs the court of the need to continue the accommodation. Generally, in our institution there were no such requests, they were exceptional. Such requests could be made to the courts by institutions designated for the involuntary placement of persons declared insane at the time of the commission of the criminal

²² *Ibid.*, Chapter III, Basic principles, Article 10

²³ *Ibid.*, Chapter V, Involuntary detention and involuntary placement in a health institution, Article 22

²⁴ *Ibid.*, Chapter III, Basic principles, Article 11.

²⁵ Article 52 "The commission referred to in paragraph 1 of this Article shall consist of 5 members, namely: a psychiatrist, a psychologist, a social worker, a representative of the local community and a representative of a citizens' association. The organization, work and financing of the commissions is prescribed by the Minister of Health and Social Welfare of the Republic of Srpska. The costs for the work of the commission shall be borne by the health institution in which the control is performed."

²⁶ *Ibid.*, Article 52

²⁷ *Ibid.*, Chapter V, Involuntary detention and involuntary placement in a health institution, Article 30

²⁸ *Ibid.*, Chapter III, Rights of persons with mental disorders, Article 20

²⁹ *Ibid.*, Chapter V, Involuntary detention and involuntary placement in a health institution, Article 34

and misdemeanor offense³⁰ (eg the forensic ward of the Sokolac Hospital). This is just a brief overview of some of the situations that have made it difficult for us as mental health professionals to implement the Law.

1.1.1. Case report from practice - involuntary detention of persons

A 50-year-old woman S.S. was admitted to the Psychiatry Clinic who showed changes in behavior accompanied by heteroaggression, caused by worsening of the underlying disease. The involuntary detention of this person was undertaken, of which the Municipal Court in Banja Luka was informed in accordance with the Law. The request for admission came from the police and was caused by the suspicious circumstances of her husband's death, because immediately before his death there had been a conflict in the family (aggression directed at the husband). The autopsy of the body of the deceased established that there were no suspicious circumstances, but the death had occurred as a result of a heart attack that had occurred in the circumstances of a conflict situation and intense stress. After the treatment and stabilization of the condition, we released the patient, which we informed the court in accordance with the law, and the extra-judicial proceedings was neither conducted nor we received a decision to suspend the procedure, which remained unclear to us. After some time in the re-aggravation of the disease caused by avoiding continued treatment, the patient sued all the institutions she considered responsible from the Ministry of Interior, the Center for Social Work, the Psychiatry Clinic for violating her rights. The Municipal Court conducted the procedure, and during the procedure itself, it was evident that the condition of the patient suffering from paranoid psychosis³¹ was bad, so this procedure was absurd from the beginning. We warned that it was necessary to stop the procedure until the patient's condition improved, which required treatment that she did not accept. After numerous outbursts of behavior due to the existing mental state and attacks on officials, this person was detained.

1.2 New Law on Mental Health Protection / 2020 / compared to the first Law

In the Republic of Srpska, a new Law³² was passed in 2020. What distinguishes this Law is that it is more medically redirected. The chapters themselves support this because those are, among other things: promotion of mental health, prevention, early detection of mental health disorders, describes the treatment approach to persons, the principle of multidisciplinary, description of the role of health professionals and associates in the treatment process, the institutions that participate in the treatment process are listed, and a special part is intended for the social inclusion of these persons and their life in the social environment after discharge from the hospital. This Law is characterized by a medical approach, ie the criteria for determining the risk assessment are emphasized, which are crucial for the decision on involuntary detention of persons with mental health disorders. Article 33 of this Law states "Regulations governing extra-judicial proceedings shall apply to the implementation of medical intervention without the consent of persons with mental health disorders in the form of

³⁰ *Ibid.*, Chapter IX, Commission for the Protection of Persons with Mental Disorders. "Article 54 Accommodation and treatment of insane persons is performed only in public psychiatric institutions determined by the Ministry of Health and Social Welfare of the Republic of Srpska."

³¹ According to the International Classification of psychiatric disorders, paranoid psychosis or persistent delusional disorder is a mental disorder that impairs the objectivity of assessing the situation in which a person finds himself because the test of reality is impaired due to present ideas in the content of opinion, which is a feature of this disease. Preserved even above-average intelligence in these people often makes a mistake in recognizing the symptoms of this disease, because people have long been finding logical explanations for their inadequate actions.

³² Law on Protection of Mental Health of the Republic of Srpska, 2020, Official Gazette of the Republic of Srpska. number: 67/20 of 22 Jul 2020

detention, ie accommodation in a hospital, clinical center or special hospital", which is different in relation to the previous law, because we are only referred to the normative acts of another law. For us as mental health professionals, it is especially important that the emphasis for the involuntary admission of persons to the hospital is primarily on a significant deterioration of the medical condition, and only then on the danger to themselves and the environment. Since the law came into force at the time of the Covid-19 pandemic, we did not have the opportunity to think more intensively about its determinants, but they were somehow a continuation of everything that has been implemented in the last 20 years and more in Republic of Srpska, when it comes to improving and protecting mental health. This document has given importance to medical guidelines (health status of persons), which will certainly facilitate its implementation, but we have time to see whether moving away from legal provisions may be unfavorable, especially when it comes to cooperation with judicial institutions. In principle, it is not to be expected that mental health professionals will be ready to enter the framework of extra-judicial proceedings or criminal proceedings and get acquainted with them, which can then be a stumbling block in access to persons in need of involuntary detention. The medical reorientation of the law, along with guidelines for coordinated patient care³³, preparation for outpatient care and better outpatient care, can have a positive impact on a person's mental state and reduce the need to re-admit a patient through involuntary admission and retention. Also, the Law states that persons with mental disorders have an obligation and responsibility for their treatment, in order to prevent the deterioration of their condition and re-admission through involuntary treatment. This is certainly a good example of the balance between human rights but also obligations and responsibilities.

2. ANALYSIS OF OTHER GROUNDS FOR INVOLUNTARY ACCOMMODATION OF PERSONS IN THE LAWS OF THE REPUBLIC OF SRPSKA

2.1. Insane perpetrators - Involuntary treatment or compulsory treatment?

Until 2003, security measures were imposed on insane perpetrators of crimes in the Republic of Srpska, when they were left out of the Criminal Code of the Republic of Srpska.³⁴ We started from the concept that a criminal sanction cannot even be imposed to a person who has not committed a crime with all its features, ie. when guilt is lacking due to insanity.³⁵ "Security measures are a means of protecting society from crime provided by law imposed by a court in a procedure prescribed by law, to a perpetrator of a criminal offense due to his dangerous condition manifested as a criminal offense, consisting in deprivation or restriction of his freedoms and rights."³⁶

As a consequence of this fact, it was necessary to find a solution for persons who committed crimes in an insane state, so the adoption of the Law on Protection of Persons with Mental Disorders in the Republic of Srpska³⁷ regulated that these persons be subjected to involuntary treatment, and that they be handed over to a guardianship authority. Guardianship authorities have often found themselves in an aggravating situation and unable to carry out the tasks given to them by amending the law. However, our then-enacted Law did not explicitly explain how and to what extent involuntary treatment was carried out for insane persons, so the approach to this problem was arbitrary. This situation has created absurdities in decision-making and the competent guardianship authorities.³⁸ The question has always been asked when mandatory treatment measures were imposed,

³³ Lakić, B., Popović, T., Jovanović, S., Hrelja Hasečić Dž. /2013/ *Coordinated mental health care*. Faculty of Medicine, Banja Luka

³⁴ Criminal Code of the Republic of Srpska, 2003, *Official Gazette of the Republic of Srpska*, no. 49/2003.

³⁵ See, Babić M. et al. (2005). *Comments on Criminal / Criminal Laws in Bosnia and Herzegovina*, Book I. Sarajevo, p. 328.

³⁶ See, Jovašević, D., Mitrović, Lj., Ikanović, V. /2017/. *Criminal law - general part*.

³⁷ Law on Protection of Persons with Mental Disorders, 2004, *Official Gazette of the Republic of Srpska*, No. 46/04.

³⁸ In one case of expertise done by the author of this paper, a person was declared insane for committing several crimes due to the existence of Persistent Delusional Disorder or Paranoid Psychosis. Since the

why people with mental disorders spend so long in psychiatric institutions, longer than they would spend if they were sentenced for a crime not falling into the category of persons with mental disorders. Fear and inability to make adequate decisions by such persons prolonged their stay in closed institutions, not giving them the opportunity to resocialize and continue living in the external environment. "Illness and dangerous conditions are linked, so treatment also requires guarding, and due to the uncertainty of the duration of treatment, this measure is of indefinite duration."³⁹

The first case that happened to us in the Republic of Srpska, after an incompetent perpetrator was left out of the Criminal Code, was in the empty space of the still unfinished Law on Protection of Persons with Mental Disorders, when our institution, in cooperation with the Center for Social Work, tried to find an improvised solution. It was a person who was in danger of recidivism, which was in line with the fulfillment of the conditions for imposing a security measure⁴⁰, but the measure could not be imposed.

In the period from 2003 to 2017 in the Republic of Srpska, on the one hand, we found ourselves in an attempt to improve relations with insane perpetrators of crimes and on the other hand with the lack of good staffing and accommodation to respect the involuntary treatment of such persons who committed serious crimes and without clear guidelines on how to proceed. Compulsory treatments were limited to a period of 6 months with the possibility of extension with reopening of the proceedings by the Court. This complicated the already present workload of the courts with re-decision-making. There was room for requests from the parties through lawyers seeking to stop treatment, justifying it with good mental health and violations of rights, and on the other hand, the community was horrified by the possibility of a person being released and the fear that the crime would not be repeated, given that it was a serious crime⁴¹. Of course, this has put us professionals in a situation where we often answer the question "what will happen if he kills someone again." The problems we encountered were particularly dramatic in two cases in which proposals were made for involuntary placement in institutions that do not have this type of purpose, and these were "multiple murders and serial killers".^{42 43}

And now we return to what is positive in the new Law on Mental Health from 2020, and that is that every human being has rights but also has obligations and responsibilities for their health, which in this case is a guarantee for adequate behavior towards themselves and towards others in their environment. In 2016, the Sokolac Institute for Forensic Psychiatry, which is responsible for treatment of persons who have committed criminal offenses, started working in the Republic of Srpska⁴⁴, and the measures of obligatory treatment were returned (Article 74 of the RS Criminal Code). We believe

guardianship authorities did not know what to do, they brought him to the expert with the sentence "You declared him insane and you treat him", considering the expert responsible for the new situation.

³⁹ Kokolj, M. / 1995 /. Security measure of obligatory psychiatric treatment and keeping in a health institution in the light of the reform of criminal legislation. In: Ćirić J. (ed.) *Problems of reintegration and reform of Yugoslav criminal legislation*. Belgrade: Institute for Criminological and Sociological Research.

⁴⁰ The case described in the paper by Lj. Mitrović, N. Zivlak-Radulović / 2019 / : Medical security measures in the latest criminal legislation of the Republic of Srpska - in: *Criminal Law and Medicine*, (I. Stevanović, N. Vujičić, eds.). Belgrade: Institute for Criminological and Sociological Research, p. 105-21.

⁴¹ <https://www.bl-portal.com/hronika/zeljko-stevanovic-i-narednih-godinu-dana-na-lijecenju/> - accessed on 20 Aug 2021. Part of the text: The appeal also drew attention to the fact that on the eve of the last decision on the continuation of involuntary treatment, completely different opinions of expert teams were submitted to the Municipal Court in Banja Luka. The expert opinions were contradictory, and the fact that the court did not explain the decision on further involuntary treatment was a sufficient signal for the defense to address the BiH Constitutional Court.

⁴² See <https://www.nezavisne.com/novosti/hronika/Masakr-u-Tuzli-Tomislav-Petrovic-ubio-sest->, accessed on 20 Aug 2021.

⁴³ See, <https://radiosarajevo.ba/vijesti/crna-hronika/dossier-edin-gacic-serijski-ubica-za-kojim-traga-policija/326779>, accessed on 20 Aug 2021

⁴⁴ PHI "Institute for Forensic Psychiatry Sokolac", an institution that provides measures of mandatory psychiatric treatment and care of patients from all over Bosnia and Herzegovina <http://www.zzfps.ba/> - accessed on 20 Aug 2021

that we have experienced experientially that we need security measures of a medical nature in the Republic of Srpska.

"BiH has experienced great failure when it comes to expelling insane perpetrators because resolving some criminal issues cannot be expected from a body or court other than the criminal court."⁴⁵

2.2. Persons with mental disorders placed in social care institutions - involuntary or voluntary accommodation?

Article 41 of the current Law⁴⁶ deals with persons with mental disorders who should be discharged from a health institution, and due to their psychophysical condition and conditions in which they live, they are not able to take care of themselves, nor are there persons obliged by law to take care of them. Such persons are generally referred to social welfare institutions in accordance with the decisions of the guardianship authority.

In line with recommendation R (90) 22 of the Committee of Ministers of the Council of Europe, the aim is to improve the protection of the dignity, human rights and fundamental freedoms of persons with mental disorders, especially those in involuntary placement or involuntary treatment. Responsibility in relation to the guidelines given in this document rests with the countries. International practice defines the basic principles of monitoring the protection of the rights of persons with mental disabilities.⁴⁷

The judgment in Strasbourg in the case "Hadžimejlić and Others v. Bosnia and Herzegovina"⁴⁸ showed that the manner of admission of persons with mental disorders to social welfare institutions does not meet the provisions of the European Convention on Human Rights and Fundamental Freedoms. For the above reasons, certain changes were made in the new Law (2020) in the Republic of Srpska in order to establish mechanisms for longer-term care of persons with mental disorders, including the issue of admission of these persons to social welfare institutions. The backbone of the changes is related to the discharge from the health institution, which should be coordinated with the

⁴⁵ Stojanović, Z./ 2014 /.Security measures of psychiatric treatment - compulsory psychiatric treatment as a criminal sanction, *Crimen* (V) 2/2014; p. 145–172.

⁴⁶ Law on Protection of Persons with Mental Disorders, 2004, *Official Gazette of the Republic of Srpska*, No. 46/04

⁴⁷ The ITHACA Project Group (2010). *Toolkit for monitoring Human Rights and General Health Care in mental health and social care institutions*; Health Service and Population Research Department, Institute of Psychiatry, King's College London, London.

⁴⁸ The judgment in Hadžimejlić et al. States, inter alia: "On 23 November 2006, at the request of the Center for Social Work Visoko, the Municipal Court in Visoko deprived the applicant of her legal capacity. It was determined that she was diagnosed with paranoid schizophrenia and that placement in a social care institution would be in her best interest. On 26 Dec 2006, the Center for Social Work Visoko placed the applicant under the care of her sister. On 23 Jan 2007, the Center for Social Work Visoko placed the applicant in the Drin Institute in accordance with the regulations on social protection. On 13 Jun 2011, the applicant filed a constitutional appeal in relation to the legality of her deprivation of liberty. The Constitutional Court of Bosnia and Herzegovina found that the applicant's deprivation of liberty was not "in accordance with the procedure prescribed by law" within the meaning of Article 5 Par. 1 of the Convention as she was held in psychiatric detention without a decision of the competent civil court. There has also been a violation of Article 5 Par. 4 of the Convention in that there has been no judicial review of the lawfulness of the applicant's detention. The Constitutional Court ordered the Center for Social Work Visoko to take appropriate measures to ensure the applicant's rights under Article 5 Par. 1 and 4 of the Convention.

actors from the local community and with the creation of conditions for the continuation of living of these persons in the local community.

„In an attempt to harmonize regulations in the Federation of BiH, it is stated that the strategic commitment of the Government of the Federation of BiH towards deinstitutionalization and that Article 41 should be reformulated in the direction of better connection of mental health services in the health care system and with other entities in the local environment from which the person with mental disorders originates.“⁴⁹ „Therefore, both the health sector and the social policy sector must constantly review their regulations and established practices to meet the needs of people with mental disabilities and ensure respect for the rights and freedoms guaranteed by the European Convention and the Convention on the Rights of Persons with Disabilities.“⁵⁰ Here we certainly return to the provisions of the new Law on Mental Health in the Republic of Srpska from 2020, which establishes connections and coordination between social protection institutions, mental health centers as the primary level of health care and hospitals where people with mental disorders stay when it comes to hospital treatment. These new medically redirected legal determinants will show us whether, in the coming period through the drafting of this new law, we have improved the attitude towards persons with mental disorders, reduced the need for involuntary detention, placed persons in social welfare institutions after adequate assessments of all actors involved in this process and certainly protected human rights through respect and expression of their will.

The report of the institution of the Human Rights Ombudsman in BiH states, among other things:⁵¹ „It is necessary to conduct an expert assessment of each person with intellectual and mental disabilities by an independent body. This body may be a court or expert body established by law solely to assess the condition and needs of persons with intellectual and mental disabilities. These assessments should be conducted periodically in relation to each person, ex officio, in order to stop the practice that the user's diagnosis, established when deciding on the placement of a person in the institution, is used as a basis for his continuous stay and treatment for several years, often for the rest of his life.“⁵²

3. EMPIRICAL RESEARCH

The research was conducted at the the Psychiatry Clinic of the University Clinical Center of the Republic of Srpska in Banja Luka for the period from 01 Jul 2013 to 30 Jun 2018. Out of the total number of 8690 hospitalized patients, 312 (3.5%) were selected for further monitoring and were involuntarily hospitalized, aged 18 to 88. Other hospitalizations 8378 (96.5%) in these 5 years were conducted as voluntary.

The clinic accepts patients from the entire territory of the Republic of Srpska, so these parameters can be considered as parameters for the Republic of Srpska. The study included patients diagnosed according to the International Classification of Diseases, Tenth Revision⁵³. Data from the patient's medical history and from the hospital protocol of the Psychiatry Clinic were used. These are patients who were brought exclusively due to the worsening of their mental state, that is, their

⁴⁹ More in: Mehić A., Bodnaruk, S./2014/. *Compliance of regulations on the protection of persons with mental disabilities of the Federation of BiH with international documents*. Foundation Center for Public Law Sarajevo, p. 45.

⁵⁰ Mehić A., and Sofić S. / 2014 / *Legality of accommodation of persons with mental disabilities in social protection institutions in the Federation of Bosnia and Herzegovina*. Foundation Center for Public Law Sarajevo, 2014, p. 38.

⁵¹ *Special Report on the Situation of the Rights of Persons with Intellectual and Mental Disabilities in Bosnia and Herzegovina*. Institution of the Human Rights Ombudsman in BiH, 2018

⁵² *Ibid.*, Report of the Ombudsman of BiH (example of the Baković Institute in the Federation of BiH): On the day of the visit, the number of beneficiaries who stayed for less than 1 year was / 14 /, from 1 to 3 years / 36 /, from 3 to 5 years / 29 /, from 6 to 10 years / 86 /, from 11 to 20 years / 90 /, from 21 to 30 years / 34 /, and more than 30 years / 25 / beneficiaries. It is this indicator that indicates that for many people with mental disabilities, accommodation in social care institutions is, in a way, a permanent solution, where 55% of beneficiaries stay for 10 years or more in this Institute.

⁵³ *International Classification of Diseases, Tenth Revision*, World Health Organization, 1992

condition was a real and not a presumed danger and there were no ones among them who were declared insane for committing a crime. Persons who were declared insane were under the authority of the guardianship authorities according to the laws in force at the time, who agreed on the field of treatment in local communities with institutions in the local community or referred these patients to the Special Psychiatric Hospital in Sokolac and then the Institute of Forensic Psychiatry which were designated by the Ministry as the institutions in charge of accepting these persons for treatment.

The main goal was to present the basic sociodemographic characteristics of involuntarily hospitalized patients, to examine whether there is a difference between involuntarily hospitalized patients in relation to gender and what are the most common diagnoses that appear as a reason for involuntary hospitalization.

3.1.Results

3.1.1 Age of patients

From the age group 18 to 29 years there were a total of 14% of hospitalized patients, 18% of patients from the age group 30 to 39 years, 22% of patients from the age group 40 to 49 years, 23% (72 patients) from the age group 50 to 59 years, 14% of patients from the age group 60 to 69 years and 7% of patients from the age group 70 to 79 years.

3.1.2 Relationship between diagnosis and age

Table 1⁵⁴

ICD 10 diagnosis	N	%	Age of patients													
			18-29	%	30-39	%	40-49	%	50-59	%	60-69	%	70-79	%	80-89	%
F00-F09	30	9,62	0	0,00	0	0,00	3	4,11	4	5,48	5	12,50	11	50,00	7	100
F10-F19	63	20,19	6	14,29	11	20,00	10	13,70	16	21,92	14	35,00	6	27,27	0	0,00
F20-F29	166	53,21	28	66,67	30	54,55	43	58,90	41	56,16	19	47,50	5	22,73	0	0,00
F30-F39	21	6,73	4	9,52	6	10,91	5	6,85	5	6,85	1	2,50	0	0,00	0	0,00
F40-F48	9	2,88	0	0,00	1	1,82	3	4,11	5	6,85	0	0,00	0	0,00	0	0,00
F60-F69	20	6,41	3	7,14	6	10,91	8	10,96	2	2,74	1	2,50	0	0,00	0	0,00
F70-F79	3	0,96	1	2,38	1	1,82	1	1,37	0	0,00	0	0,00	0	0,00	0	0,00
TOTAL	312	100	42	100	55	100	73	100	73	100	40	100	22	100	7	100

Table 1 shows that the highest number of involuntarily hospitalized patients is 166 (53.21%) from the group F20-F29 Schizophrenia. The highest number of involuntarily hospitalized according to age from this group is 43 (58.90%) aged 40-49 years. From the group F10-F19 Mental disorders and behavioral disorders due to substance abuse, 63 (20.19%) patients were involuntarily hospitalized, of which 16 (21.92%) were aged 50-59.

⁵⁴Legend: Division of mental disorders by codes in the International Classification, Tenth Revision

F00-F09: Organic, including symptomatic, mental disorders

F10-F19: Mental and behavioural disorders due to psychoactive substance use

F20-F29: Schizophrenia, schizotypal and delusional disorders

F30-F39: Mood disorders (affective disorders)

F40-F48: Neurotic, stress-related and somatoform disorders

F60-F69: Disorders of adult personality and behaviour

F70-F79: Mental retardation

3.1.3 Relationship between sex, diagnosis and involuntary hospitalization

Table 2

Sex	Male		Female		Total	
Diagnosis	N	%	N	%	N	%
F00-F09	24	11,37%	10	9,90%	34	10,90%
F10-F19	55	26,07%	8	7,92%	63	20,19%
F20-F29	99	46,92%	66	65,35%	165	52,88%
F30-F39	9	4,27%	12	11,88%	21	6,73%
F40-F48	5	2,37%	3	2,97%	8	2,56%
F60-F69	17	8,06%	2	1,98%	19	6,09%
F70-F79	2	0,95%	0	0,00%	2	0,64%
TOTAL	211	100,00%	101	100,00%	312	100,00%

The data from Table 2 show the total number of involuntary hospitalized patients by individual disease groups and in relation to gender, ie that 99 males (46.92%) were most often forcibly hospitalized due to diseases and conditions from group F20-F29, then 55 (26.07%) male from group F10-F19. Most females 66 (65.35%) were hospitalized due to diseases and conditions from the group F20-F29, followed by 12 (11.88%) from the group F30-F39.

Socio-demographic data, category of education showed that within this group of persons who were forcibly hospitalized, most of them are with secondary education 167 or 53.52%, with primary education 83 or 26.60% and with higher education 53 or 16.99%, without education 9 or 2.88%. When it comes to employment status, 192 people or 62% are unemployed, 63 or 20% are retired, 47 or 15% are employed, and 10 (3%) are housewives.

3.2. Analysis and comparison of the results obtained in the research of involuntary treatment by medical professional public

Involuntary hospitalization occurs in three cases: to subject people with permanent or temporary mental disorders to treatment, ie to improve their health (medical indication), to protect society from them (social indication) and to protect themselves from their own behavior, eg suicide, self-harm, etc. (vital indication).⁵⁵

From the point of view of medical ethics, the main psychiatric indications for involuntary hospitalization would be the loss of insight and decision-making ability, conditioned by a mental disorder, and the implementation of treatment that is expected to be successful.⁵⁶ In situations where patients lack insight into their own illness or therapeutic adherence due to severe disorders such as psychosis, major depression or manic states, finding a balance between patient autonomy and the need for treatment can be a challenge.⁵⁷

⁵⁵ Turković, K., Dika, M., Goreta, M., Đurđević Z./2001/. Law on the Protection of Persons with Mental Disabilities in Comments and Attachments. Zagreb.

⁵⁶ McLachlan, A.J. Mulder, R. T. /1999/. Criteria for Involuntary Hospitalisation, Australian & New Zealand. *Journal of Psychiatry*, 33(5), p.729-33.

⁵⁷ Hustoft, K., Larsen, T.K., Auestad, B., Joa, I., Johannessen, J.O., Ruud, T./2013/. Predictors of involuntary hospitalizations to acute psychiatry. *Int J Law Psychiatry*, 36, p.136–43.

3.2.1. Comparison with the results in other countries according to the parameters set by the research goal

Schizophrenia, schizophrenia-like disorders, and delusional states are the leading diagnoses in involuntary hospitalizations. People with a disorder from this spectrum are often forcibly hospitalized several times. Other common conditions include: other psychotic disorders, acute manic phase as part of bipolar affective disorder, drug abuse, depression, and dementia.^{58 59}

Empirical research we have conducted has shown that the highest percentage of coercive measures is taken in acute conditions in schizophrenic psychoses, in older male patients over 40 years of age, with a high percentage of unemployed, as indicated by studies conducted in Dublin⁶⁰, Norway⁶¹, China⁶². This is also confirmed by the research that covered the period from 1983 to 2019 (it included 77 studies from 22 countries), which indicated the connection between involuntary admission and male gender, unemployment, receiving social assistance for people diagnosed with psychotic or bipolar disorder, and previous involuntary hospitalization on admission.⁶³

There are differences between countries in the ratio of the number of involuntary hospitalizations to the total number of psychiatric admissions. Our research showed a very small percentage of involuntarily hospitalized 312 (3.5%) compared to the total number of admitted 8690 patients (96.5%). In the Republic of Croatia, according to a survey from 2014, this ratio ranges from less than 1% to 2% in some psychiatric institutions⁶⁴. In Portugal, the ratio of involuntary hospitalizations to the total number of psychiatrically placed patients was 3%, while in Sweden it was 30%⁶⁵. Differences in cultural and social factors, the health care system and different legal procedures are the cause of the disproportionate ratio of involuntary hospitalizations among countries.^{66 67} It is considered that the greatest contribution to the differences in the ratio of involuntary hospitalizations between countries is the existence of a certain period between involuntary detention and involuntary placement in a psychiatric institution and the consequent recording of hospitalization as involuntary.

It often happens that patients after a certain short interval of a few hours, ie after the introduction of therapy, partially stabilize and accept to sign a voluntary stay, especially if they have previously had positive experiences during hospitalization. The extremely low participation rate of involuntarily placed persons with severe mental disorders in psychiatric institutions, which is often below 1% and quite exceptionally reaches 2%, raises the question of whether all other persons with mental disorders are indeed placed in a psychiatric institution with their own consent or the consent of

⁵⁸ Crisanti, AS., Love EJ. /2001/ Characteristics of psychiatric inpatients detained under civil commitment legislation: a Canadian study. *Int J Law Psychiatry*, 24, p.399-410.

⁵⁹ Silić, A., Savić, A., Čulo, I., Kos. S. /2018/ Approach to Emergencies in Schizophrenia in University Hospital "Vrapče". *Psychiatr Danub*, 4, p.203-207.

⁶⁰ Curley, A., Agada, E., Emechebe, A., et al. /2016/. Exploring and explaining involuntary care: The relationship between psychiatric admission status, gender and other demographic and clinical variables. *Int J Law Psychiatry*, 47, p.53-9.

⁶¹ Hustoft, K., Larsen, TK., Auestad, B., Joa, I., Johannessen, JO., Ruud, T. /2013/. Predictors of involuntary hospitalizations to acute psychiatry. *Int J Law Psychiatry*, 36, p.136-43.

⁶² Gou, L., Zhou, JS., Xiang, YT. et al. /2014/. Frequency of involuntary admissions and its associations with demographic and clinical characteristics in China. *Arch Psychiatr Nurs*, 28, p.272-6

⁶³ Walker, S., Mackay, E., Barnett, P., Rains, L. S., Leverton, M., Dalton-Locke, C., Trevillion, K., Lloyd-Evans, B., Johnson S. /2019/. Clinical and social factors associated with increased risk for involuntary psychiatric hospitalisation: a systematic review, meta-analysis, and narrative synthesis. *Lancet Psychiatry*, 6, p.1039-53.

⁶⁴ Grozdanić, V., Tripalo D. /2013/. News in the Law on the Protection of Persons with Mental Disorders. *Croatian Yearbook of Criminal Law and Practice*, 20, p.795-820

⁶⁵ Venturini F., de Moura, EC., Bastos, PA., Martins LC. /2018/. Profile and costs involved in long-term compulsory hospitalization of psychiatric patients. *Rev Bras Psiquiatr*, 40(3), p.306-308.

⁶⁶ Wang, JP., Chiu, CC., Yang, TH., Liu TH. /2015/. The Low Proportion and Associated Factors of Involuntary Admission in the Psychiatric Emergency Service in Taiwan. *PLoS One*. 10(6):e0129204.

⁶⁷ Wynn, R. /2018/. Involuntary admission in Norwegian adult psychiatric hospitals: a systematic review. *Int J Ment Health Syst*, 12, p.10.

the legal representative of the voluntarily accommodated person, or perhaps the consent of the person with a mental disorder obtained through persuasion or some other illicit means, using the ignorance or insufficient mental competence of these persons?⁶⁸

The basic principle is that health services should be based on consent and that coercion should be kept to a minimum. The WHO recommends that mental health treatments be as effective as possible, the duration of hospitalization should be limited to risk and used only if this is the only way to treat the patient.

CONCLUSION

Coercive measures in psychiatric practice are constantly determined by the triangular relationship between 1. Ensuring the fundamental rights of the patient 2. the necessity of protecting the public interest 3. the necessity of treating these patients⁶⁹. The conclusions will try to explain whether we managed to strike a balance in this triangular relationship of coercive measures in the Republic of Srpska.

1. Since the adoption of the Law on the Protection of Persons with Mental Disorders in 2004, we have implemented it for 16 years. Definitely, this Law has given clearer legal provisions when it comes to involuntary treatment of patients. When we think about whether the implementation of the Law has been successful, we can say that it has been only in one part. The shortcomings in the implementation of the Law are, first of all, that there was no urgency in making the decision on involuntary placement because the decisions were long overdue and in the meantime the persons recovered, so we only sent notifications to the courts that the reasons for involuntary treatment had ceased. Detained persons did not have the opportunity to appeal the decisions and the mechanism of control by the Commission for the Protection of Persons was missing for the reasons already mentioned. We know that the circumstances of the lack of staff and financial resources were limiting factors both by health institutions and by judicial institutions for consistent implementation. What we are sure of is that there was not much interest or joint discussions and comments on the adopted Law during its implementation in the Republic of Srpska. We can say that we have only been partially successful and made small steps forward when it comes to protecting human rights.

2. Another shortcoming in the implementation of the Law is caused by its vagueness when it comes to long-term placement of persons with mental disorders in social protection institutions and the lack of control mechanisms, which is certainly why we encountered the Strasbourg court ruling. Only after this situation did we make joint meetings of the competent judicial authorities, health institutions and all other actors involved in this procedure, where we tried to make better control mechanisms with appropriate recommendations.

3. The exclusion of insane persons from security measures is a failure which has caused great confusion in the communication and reaction of institutions in situations of decision-making to place them in psychiatric institutions. This is evident from many examples in our practice, so we welcomed the reintroduction of medical security measures for insane persons.

4. We believe that a shortcoming of a new Law from 2020 has taken us away from the legal determinants. The complete exclusion of the explanation of the procedure during the involuntary detention of a person in a hospital is a problem for mental health professionals because it is difficult to expect that they will be ready to read other legislation and get acquainted with these procedures. The positive side of this Law is clearer medical guidelines and the obligation of cooperation and coordination of other actors from a local community in dealing with these persons. This will certainly contribute to better care for these people and their better re-socialization, which can then reduce the

⁶⁸On the "voluntariness" of a patient's consent to placement in a psychiatric hospital and the manipulation of obtaining consent, see e.g.: Lewis, D. A. i dr./1984/.The Negotiation of Involuntary Civil Commitment.*Law & Society Review*, vol. 18, br. 4, 1984., str. 629.-650.

⁶⁹Dressing, H., Salize H.J. /2004/. Epidemiology of Involuntary Placement Of Mentally Ill People Across the European Union .*The British Journal of psychiatry*,184, p.163-8.

need for re-involuntary treatment and long-term placement in social care institutions. When it comes to this type of cooperation, it will be made possible by the conditions created by the reform in the Republic of Srpska (Mental Health Centers in each local community).

5. We have shown through empirical research that our results do not differ from the results in the world when it comes to socio-demographic data of persons hospitalized, then the diagnosis that leads to the frequency of involuntary treatment and we also showed that we have a low percentage of involuntary detention, which is in line with other research. We believe that one of the reasons for the lower percentage of involuntary detention is persuading patients to be admitted without their real will and decision. This is certainly not an act of abuse of these persons, but a remainder of practice in psychiatry that had existed before the adoption of this law, not only in our country but also in the world. The time for reporting involuntary detention to the Court was 24 hours in the previous Law, and now that time has been extended. We expect that the extension of this time will give us the opportunity to help patients during involuntary detention and that maybe in a very short time the person agrees to continue voluntary treatment, which is certainly a better parameter of cooperation with the patient and of better and more effective treatment success.

6. A more intensive dialogue between the medical and legal professions in the field of protection of the human rights of persons with mental disorders is necessary, which has so far been largely absent in the Republic of Srpska.

LITERATURE

- Babić M. et al.(2005).*Comments on Criminal / Criminal Laws in Bosnia and Herzegovina*, Book I. Sarajevo, p. 328.
- Buolli M.,Giannuli AS. /2017/. The political use of psychiatry: A comparison between totalitarian regimes. *Int J Soc Psychiatry*, 63, pp. 169-174.
- Crisanti, AS., Love, EJ. /2001/. Characteristics of psychiatric inpatients detained under civil commitment legislation: a Canadian study, *Int J Law Psychiatry*, 24, p.399-410.
- Curley,A., Agada, E., Emechebe, A., et al./2016/.Exploring and explaining involuntary care: The relationship between psychiatric admission status, gender and other demographic and clinical variables, *Int J Law Psychiatry*, 47,p.53–9.
- Declaration of Dresden against Coerced Psychiatric Treatment. 7 June 2007.
- Available from:<http://www.wnusp.net/documents/dresdenDeclaration.pdf>, pristupljeno 20.02.2021
- Dressing, H., Salize H.J. /2004/. Epidemiology of Involuntary Placement Of Mentally Ill People Across the European Union .*The British Journal of psychiatry*,184, p.163-8.
- Gou, L.,Zhou, JS., Xiang, YT. et al. /2014/.Frequency of involuntary admissions and its associations with demographic and clinical characteristics in China, *Arch Psychiatr Nurs*, 28, p.272–6.
- Grozdanić , V.,Tripalo D. /2013/. News in the Law on the Protection of Persons with Mental Disorders. *Croatian Yearbook of Criminal Law and Practice*,20, p.795-820
- Hudson CG./ 2016/. A Model of Deinstitutionalization of Psychiatric Care across 161 Nations: 2001–2014. *Int J Ment. Health Psychiatry*,45, pp.135-153.
- Hustoft, K.,Larsen TK.,Auestad, B.,Joa, I.,Johannessen,JO., RuudT. /2013/. Predictors of involuntary hospitalizations to acute psychiatry, *Int J Law Psychiatry*, 36,p.136–43.
- The ITHACA Project Group (2010). ITHACA Toolkit for monitoring Human Rights and General HealthCare in mental health and social care institutions; *Health Service and Population Research Department,Institute of Psychiatry, King's College London*, London
- Jovašević D.,Mitrović Lj.,Ikanović V.,/2017/: *Criminal law - general part..*

- Criminal Code of the Republic of Srpska, *Official Gazette of the Republic of Srpska*, no.49/2003.
- Criminal Code of the Republic of Srpska, *Official Gazette of the Republic of Srpska*, no.64/2017.
- Kokolj, M. / 1995 /. Security measure of obligatory psychiatric treatment and keeping in a health institution in the light of the reform of criminal legislation. In: Ćirić J. (ed.) *Problems of reintegration and reform of Yugoslav criminal legislation*. Belgrade: Institute for Criminological and Sociological Research.
- Lakić B., Popović T., Jovanović S., Hrelja Hasečić Dž. /2013/: *Coordinated mental health care*. Faculty of Medicine, Banja Luka
- Lewis, D. A. i dr./1984/. The Negotiation of Involuntary Civil Commitment, *Law & Society Review*, vol. 18, br. 4, str. 629.-650.
- McLachlan, A.J. Mulder R.T. /1999/. Criteria for Involuntary Hospitalisation, *Australian & New Zealand Journal of Psychiatry*, 33(5), p.729-3
- Mehić A., Bodnaruk, S./2014/. Compliance of regulations on the protection of persons with mental disabilities of the Federation of BiH with international documents. *Foundation Center for Public Law Sarajevo*, p. 45.
- Mehić A., and Sofić S. / 2014 / Legality of accommodation of persons with mental disabilities in social protection institutions in the Federation of Bosnia and Herzegovina. *Foundation Center for Public Law Sarajevo*, 2014, p. 38.
- Mitrović Lj., Zivlak-Radulović N. / 2019 /: Medical security measures in the latest criminal legislation of the Republic of Srpska - in: *Criminal Law and Medicine*, (I. Stevanović, N. Vujičić, eds.). Belgrade: Institute for Criminological and Sociological Research, p. 105-21.
- Silić, A., Savić A., Čulo I., Kos S. /2018/. Approach to Emergencies in Schizophrenia in University Hospital "Vrapče", *Psychiatr Danub*, 4, p.203-207.
- Stojanović, Z. / 2014 /. Security measures of psychiatric treatment - compulsory psychiatric treatment as a criminal sanction, *Crimen (V)* 2/2014; p. 145–172.
- Turković, K., Dika, M., Goreta, M., Đurđević Z./2001/. *Law on the Protection of Persons with Mental Disabilities in Comments and Attachments*. Zagreb .
- UN Convention on the Rights of Persons with Disabilities and its Optional Protocol (A/RES/61/106). Available: <https://www.un.org/development/desa/disabilities/convention-on-the-rights-of-persons-with-disabilities.html> , pristupljeno 20.02.2021 godine
- Wang, JP., Chiu, CC., Yang, TH., Liu TH. /2015/. The Low Proportion and Associated Factors of Involuntary Admission in the Psychiatric Emergency Service in Taiwan, *PLoS One*.10(6):e0129204
- Venturini, F, de Moura, EC., Bastos, PA. , LC. Martins /2018/. Profile and costs involved in long-term compulsory hospitalization of psychiatric patients, *Rev Bras Psiquiatr*, 40(3), p.306-308.
- Walker, S., Mackay, E., Barnett, P., Rains, L. S., Leverton ,M., Dalton-Locke, C., Trevillion, K., Lloyd-Evans, B, Johnson, S. /2019/. Clinical and social factors associated with increased risk for involuntary psychiatric hospitalisation: a systematic review, meta-analysis, and narrative synthesis, *Lancet Psychiatry*, 6, p.1039–53
- WHO. The ICD-10 Classification of Mental Behavioral Disorders, Clinical descriptions and diagnostic guidelines. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva; 1992.
- WPA (1983) Declaration of Hawaii; Austria, Approved by the General Assembly of the World Psychiatric Association in Vienna 40.
- WPA (1996) Declaration of Madrid; Spain, Approved by the General Assembly of the World Psychiatric Association in Madrid.

Wynn, R. /2018/. Involuntary admission in Norwegian adult psychiatric hospitals: a systematic review, *Int J Ment Health Syst*,12, p.10.

Law on Protection of Persons with Mental Disorders, 2004, *Official Gazette of the Republic of Srpska*, No. 46/04.

Law on Mental Health Protection - *Official Gazette of the Republic of Srpska* No. 67/20.

PRISILNO LIJEČENJE LICA SA MENTALNIM POREMEĆAJIMA U REPUBLICI SRPSKOJ - GDJE SMO BILI I GDJE SMO SADA?

Prof. dr sc. med. Nera Zivlak-Radulović

primarijus

specijalista psihijatrije

supspecijalista sudske psihijatrije

Univerzitetski Klinički centar Republike Srpske

Klinika za psihijatriju

Apstrakt: *Prvi Zakon o zaštiti lica sa mentalnim poremećajima Republike Srpske je donešen 2004 godine i u njemu se kao indikacija za prisilno zadržavanje lica na liječenju stavlja socijalni interes (ugroziti druge) i vitalni interes (ugroziti sebe) a novi Zakon iz 2020 godine u prvi plan stavlja medicinsku indikaciju (zdravstveno stanje) što je i u skladu sa humanizacijom odnosa prema ovim licima. Poseban akcenat je u ovom radu stavljen na analizu primjenljivosti prvog donesenog Zakona kritički sa aspekta struke koja ga je provodila. U empirijskom istraživanju koje smo sprovedeli o učestalosti prisilnih liječenja u ustanovi za mentalne poremećaje najvišeg zdravstvenog nivoa, koja prima pacijente sa cijelog područja Republike Srpske, pokazali smo da naši podaci nisu različiti od podataka u drugim zemljama Evrope, po učestalosti prisilnog zadržavanja, vrsti bolesti i sociodemografskim podacima lica koja se prisilno zadržavaju a potom i smještaju. Međutim kada se gleda sa aspekta Zakona nisu ispoštovani svi članovi, jer su na to uticale objektivne okolnosti i nemogućnosti sprovođenja određenih zakonskih odrednica. Poseban problem je izazvala nemogućnost izricanja mjera medicinskog karaktera neuračunljivim licima od strane zakonodavca. Ostaje nam da vidimo da li će veća preusmjerenost novog Zakona iz 2020 godine prema stručnim medicinskim preporukama, uticati na bolje poštovanje prava ovih lica ali i smanjenje potrebe za njihovim prisilnim zadržavanjem. Ono što pretpostavljamo je da će udaljavanje od jasnih zakonskih smjernica biti kamen spoticanja u njegovom sprovođenju.*

Ključne riječi: *lica sa mentalnim poremećajima, prisilno zadržavanje, medicinski kriterijumi, zakonske odrednice, dosadašnja iskustva.*

Originalni naučni rad
UDK:37.018.262:37.013
DOI:10.7251/ZCMZ0123046L

UČITELJSKA PROCJENA O HELIKOPTER RODITELJIMA I SARADNJI S NJIMA

Prof. dr Jurka Lepičnik Vodopivec⁷⁰
Pedagoška fakulteta Univerze na Primorskem
Koper, Slovenija

Doc. dr Danijela Makovec Radovan⁷¹
Filozofska fakulteta Univerze v Ljubljani
Ljubljana, Slovenija

Gaja Rezar⁷²
Profesor pedagogije i diplomirani profesor engleskog jezika
Osnovna škola Glazija
Celje, Slovenija

Prof. dr Aleksandra Šindić⁷³
Filozofski fakultet Univerziteta u Banjoj Luci
Banja Luka, Bosna i Hercegovina

Apstrakt: Istraživanja vezana za savremene trendove u vaspitanju djece ukazuju na izazove s kojima se sreću današnji roditelji i sve češću pojavu tzv. helikopter (prezaštićujućih) roditelja. Učitelj, kao drugi odrasli bitan za dijete, može umanjiti i amortizovati neadekvatne roditeljske uticaje, a pretpostavke za uspješno djelovanje su prepoznavanje neadekvatnog roditeljskog stila vaspitanja i adekvatna saradnja sa roditeljima. Cilj kvantitativne empirijske studije realizovane u Republici Sloveniji na uzorku od 334 učitelja bio je pobliže ispitati perspektivu učitelja o karakteristikama vaspitanja helikopter roditelja i saradnje sa njima. Za prikupljanje podataka je korišten samostalno kreiran instrument – anketa. Statistički obrađeni podaci ukazuju na činjenice da se većina učitelja sreće s helikopter roditeljima bar jednom na godinu, adekvatno prepoznaju njihove karakteristike (dječije probleme, zadatke rješavaju sami, pretjerano brinu za sigurnost djece i često razgovaraju sa učiteljima). Rezultati studije ukazuju da učitelji iznalazi adekvatne načine saradnje sa helikopter roditeljima putem učinkovite komunikacije.

Ključne riječi: roditeljski stil vaspitanja, helikopter roditelji, saradnja učitelja s roditeljima, komunikacija

Uvod

Uticaj koji roditelji ostvaruju na dijete veoma je značajan za dječiji razvoj. On se najčešće istražuje putem roditeljskih stilova vaspitanja (Čudina-Obradović i Obradović, 2003). Roditeljski stil vaspitanja predstavlja zbir stavova prema djetetu i emocionalne klime unutar koje se odvijaju roditeljski postupci (Čudina-Obradović i Obradović, 2006), koriste li se kazne i kako, koja će djetetova ponašanja roditelj podržati i na koji način, koja ponašanja će braniti, da li je dijete u centru pažnje porodice i sl. (Šindić,

⁷⁰ jurka.lepicnik@pef.upr.si

⁷¹ Danijela.MakovecRadovan@ff.uni-lj.si

⁷² gaja.polak@gmail.com

⁷³ aleksandra.sindic-radic@ff.unibl.org

2010). S tim u vezi, može se govoriti o adekvatnim i neadekvatnim roditeljskim stilovima vaspitanja (Milivojević i sar., 2007). Roditeljska uloga se značajno promijenila zadnjih decenija (Nelson, 2010) te se sve češće uočavaju izazovi savremenog roditeljstva koji dovode do prezaštićivanja i/ili razmaživanja djece (Mucaka, 2022; Pantley, 2008; Sigman, 2011). Istaživanja ukazuju na postojanje roditeljskog prezaštićujućeg stila vaspitanja ili forme stila vaspitanja (Milivojević i sar., 2007; Šindić, 2010). Sintagma roditelj helikopter ili helikopter roditelj je novijeg datuma i dolazi sa engleskog govornog područja, a odnosi se na roditelja koji previše zaštićuje svoje dijete (Marinić i Pavičić Takač, 2017). To je zabrinut roditelj koji strepi i „lebdi“ nad svojim djetetom, „kruži“ poput helikoptera i uvijek je spreman da riješi sve probleme svoga djeteta (LeMoyne i Buchanan, 2011). Prezaštićujući roditelj, u nastojanju da sačuva dijete od svega, previše ga kontroliše, drži *pod staklenim zvonom*, radi brojne stvari koje bi dijete moglo samo (Milivojević i sar., 2007; Mucaka, 2022). Sve to dovodi do tendencije da se djeca previše oslanjaju na roditelje i osjećaju nekompetentna. U svome kvantitativnom istraživanju Šindić (2010) uočava da prezaštićujuća forma roditeljskog stila vaspitanja predikuje najslabiji razvoj dječijih kompetencija već na predškolskom uzrastu. Neadekvatni uticaji prezaštićujućih roditelja još su prepoznatljiviji na školskom uzrastu djeteta, zatim na relaciji škola i porodica, te kroz saradnju učitelja i roditelja. Portnouy (2008) u svojoj empirijskoj studiji ukazuje na učestalu komunikaciju helikopter roditelja sa učiteljima koju inicira helikopter roditelj na različite načine i koja je često preobilna i opterećujuća za učitelje. S druge strane autor uočava tendenciju da se ovakav roditelj previše upliće u djetetove školske obaveze, preuzimajući obaveze za djetetove zadaće, projekte, rješavanje školskih problema. Rezultati istraživanja Dor i Rucker-Naid (2012) ukazuju da je ovakav roditelj suviše nametljiv učiteljima, previše se miješa u poslove škole, nema povjerenje u nastavno osoblje, previše je kritičan, a premalo poštuje, pa učitelji takvog roditelja doživljavaju kao teret. Locke, Campbell i Kavanagh (2012) takođe uočavaju da učitelji doživljavaju veliki pritisak od strane prezaštićujućih roditelja. Autori ukazuju da zbog straha za dječiju sigurnost helikopter roditelj često ograničava dijete, ne dozvoljava mu radnje koje su dobre za dječiji razvoj, kao npr. odlazak u školski kamp, stalno žele biti s djetetom u kontaktu i sl. Polazeći od činjenice da pedagoški radnici mogu ublažiti određene propuste u roditeljskom vaspitanju ako ih blagovremeno prepoznaju (Šindić, 2010) željeli smo istražiti informisanost učitelja o prezaštićujućem roditeljskom stilu vaspitanja. Obzirom da dobra saradnja učitelja i roditelja predstavlja odličnu podršku dječijem razvoju i učenju (Ažman, 2012), a da je saradnja učitelja sa helikopter roditeljima prepuna izazova, namjera nam je bila istražiti iz ugla učitelja saradnju sa helikopter roditeljima.

Metod

Kvantitativno empirijsko istraživanje u kojem je primijenjen deskriptivni metod imalo je za cilj *pobliže ispitati perspektivu učitelja o karakteristikama vaspitanja helikopter roditelja i saradnje sa njima*.

U skladu sa istraživačkim ciljem postavljene su četiri istraživačke hipoteze. (H1) Učiteljima je poznat termin helikopter roditelji ili prezaštićujući roditelji. (H2) Učitelji su imali priliku da sarađuju sa helikopter roditeljima na radnom mjestu. (H3) Postoji razlika u učestalosti saradnje sa helikopter roditeljima kod učitelja iz redovne osnovne škole i osnovne škole sa prilagođenim programom. (H4) Učitelji primjenjuju adekvatne pristupe u komunikaciji sa helikopter roditeljima.

Ispitivanjem su obuhvaćeni učitelji redovne osnovne škole i osnovne škole sa prilagođenim programom u Republici Sloveniji. Tehnika anketiranje je poslužila u svrhu prikupljanja podataka relevantnih za istraživanje. Anketiranje je izvršeno uz poštovanje etičkog kodeksa, bilo je anonimno i dobrovoljno. Nakon anketeriranja realizovanog 2022/2023. školske godine dobijeno je 334 potpuno popunjenih anketa. Drugim riječima, uzorak istraživanja činilo je 334 učitelja, od čega 256 (76,6%) su učitelji redovne osnovne škole, a 78 (23,4%) učitelji osnovne škole sa prilagođenim programom. Uzorak nije bio ujednačen ni u odnosu na pol. 321 (96,1%) ispitanika su učiteljice, a 13 (3,9%) učitelji. Većina ispitanika je starosti između 31 i 50 godina (60,4%), dok je najmanje učitelja starijih od 60 godina (4,2%) (Tabela 1).

Tabela 1: Godine starosti učitelja iz uzorka

godine starosti	N	%
20-30	77	23,1
31-40	101	30,2
41-50	101	30,2
51-60	41	12,3
preko 60	14	4,2

Istraživački instrument je samostalno kreiran uz korištenje relevantne literature o prezaštićujućem roditeljskom stilu vaspitanja i faktorima učinkovite saradnje i komunikacije sa roditeljima. Sastavljen je iz 17 ajtema i iz dva dijela. Prvi dio sa tri ajtema odnosio se na osnovne podatke o ispitanicima, vezane za pol, godine starosti te radno mjesto tj. školu u kojoj su učitelji zaposleni. Drugi dio se sastojao od 14 ajtema putem kojih su prikupljani podaci o razumijevanju pojma helikopter roditelji, te saradnji učitelja i helikopter roditelja. Detaljna uputstva, jasne i nedvosmislene tvrdnje i ajtemi doprinijele su pouzdanosti instrumenta koja je i statistički potvrđena.

Prikupljeni podaci su uvršteni u SPSS program i obrađeni uz pomoć deskriptivne statistike. Dobijeni rezultati su predstavljeni tabelarno (Tabela 2 i Tabela 3) i putem grafikona (Grafikon 1, Grafikon 2 i Grafikon 3) radi boljeg pregleda i razumijevanja interpretacije rezultata i diskusije.

Rezultati i diskusija

Razumijevanje pojma prezaštićujući roditelji

Učitelji koji su učestvovali u ispitivanju su izjavili da su upoznati s pojmom prezaštićujući roditelji. 150 (44,9%) učitelja smatra da može identifikovati sve karakteristike prezaštićujućih roditelja, 181 (54%) smatra da prepoznaje karakteristike prezaštićujućih roditelja ali ne baš sve, dok 3 učitelja (0,9%) misli da ne može prepoznati te karakteristike. Slično, u empirijskom kvantitativnom istraživanju (Locke, Campbell i Kavanagh, 2012) većina ispitivanih radnika zaposlenih u školskim ustanovama je izjavila da je upoznata sa ovim terminom.

U Tabeli 2 dati su rezultati koji ukazuju na razumijevanje pojma helikopter roditelji kroz identifikovanje njihovih glavnih karakteristika od strane učitelja.

Tabela 2: Karakteristike helikopter (prezaštićujućih) roditelja

	Karakteristika roditelja	M	Medijan	Mod	SD
1.	Previše pomaže oko domaće zadaće, projekata i slično	4,43	5	5	0,73
2.	Sami rješavaju dječije probleme	4,32	4	4	0,724
3.	Previše brinu za sigurnost djeteta	4,18	4	4	0,77
4	Stalno razgovaraju s učiteljem	4,09	4	4	0,77
5.	Sami biraju aktivnosti kojima će se dijete baviti u slobodno vrijeme	3,66	4	4	0,837
6.	Dozvoljava djetetu da samo bira prijatelje	2,57	3	3	0,794
7.	Daje slobodu djetetu da samo odlučuje	2,2	2	2	0,794
8.	Ima povjerenje u dijete i njegove sposobnosti	1,99	2	2	0,861
9.	Podstiče dijete da samo riješi problem	1,95	2	2	0,7
10.	Podstiče dijete da prihvata vlastitu odgovornost	1,66	2	1	0,715
11.	Podstiče dječiju samostalnost	1,62	2	1	0,732
12.	Uči dijete da prihvati posljedice svoga ponašanja	1,58	1	1	0,692

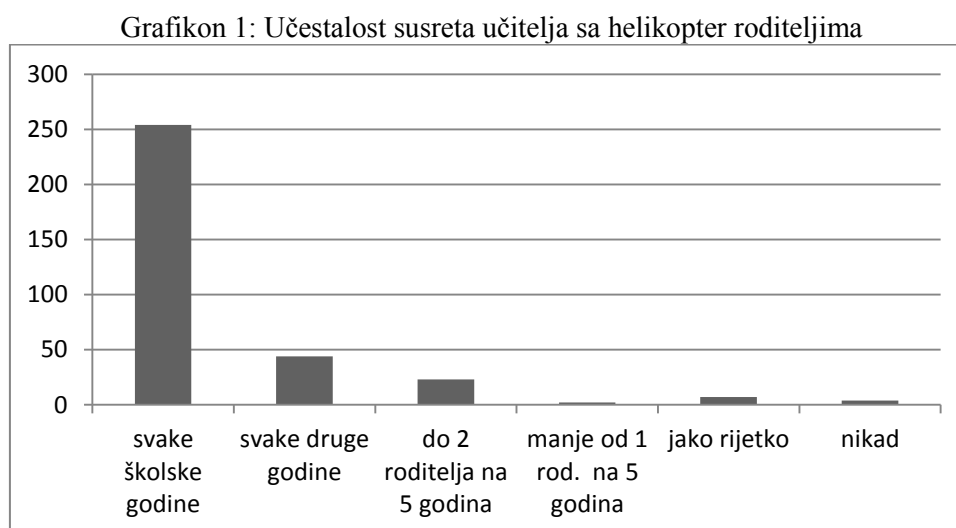
Napomene: M-aritmetička sredina; SD-standarna devijacija

Izjašnjavajući se o prepoznatim karakteristikama helikopter (prezaštićujućih) roditelja, učitelji su na petostepenoj skali Likertovog tipa iskazali svoj stepen slaganja od 1 – potpuno se ne slažem, do 5 – potpuno se slažem. Vidljivo je da su najistaknutije karakteristike helikopter roditelja prepoznate od strane učitelja *previše pomaže oko domaće zadaće, projekata i slično* jer je aritmetička sredina podataka dobijenih iz učiteljskih odgovora najviša i iznosi $M=4,43$; zatim karakteristika da ovakvi roditelji *dječije probleme rješavaju sami* ($M=4,32$). Do sličnih rezultata, u svojoj empirijskoj studiji dolazi i Portnoy (2008) te uviđa da se roditelji često upliću u dječije obrazovanje preuzimajući ono što bi dijete trebalo samo uraditi (domaće zadaće, projekte), a dječije probleme u školi doživljavaju kao vlastitu odgovornost. Takođe, učitelji iz Slovenije uočavaju da helikopter roditelji *previše brinu o sigurnosti svoje djece* ($M=4,18$) i *premalo imaju povjerenja u djete i njegove sposobnosti* ($M=1,99$). To je povezano s njihovom prenaplašenom potrebom za kontrolom pa roditelji *biraju aktivnosti kojima će se dijete baviti u slobodno vrijeme* ($M=3,66$), te djelimično *dozvoljavaju djetetu da samo bira prijatelje* ($M=2,57$), *premalo daju slobode djetetu pri odlučivanju* ($M=2,2$) i *ne podstiču samostalnost djeteta* ($M=1,62$). Do sličnih rezultata došli su u svome istraživanju Locke, Campbell i Kavanagh (2012) uočavajući pretjeranu kontrolu i ograničenje od strane prezaštićujućih roditelja zbog prenaplašene brige za dječiju sigurnost. Takođe, slovenački učitelji uočavaju da ovi roditelji *previše razgovaraju sa učiteljem* ($M=4,09$). Slične nalaze u svojim studijama navode i Dor i Rucker-Naid (2012), te Portnoy (2008) ukazujući na pritisak i stres koji učitelji doživljavaju kroz nametljive i česte razgovore s roditeljima koji nemaju dovoljno povjerenja i uvažavanja prema učiteljima. Podaci prikazani u Tabeli 2 ukazuju i to da prezaštićujući roditelji ne podstiču dijete da *samo riješi problem* ($M=1,95$), *prihvata vlastitu odgovornost* ($M=1,66$) i *posljedice vlastitog ponašanja* ($M=1,58$). Na taj način dijete postaje nesigurno, nesamostalno, pretjerano ovisno od roditelja (Milivojević i sar, 2007) što kod njega razvija osjećaj da je nekompetentno. Nalazi empirijske studije Šindić (2010) ukazuju da se od 9 istraživanih formi roditeljskih stilova vaspitanja prezaštićujuća forma najnepovoljnije odražava na razvoj dječijih kompetencija.

Na osnovu podoataka iz Tabele 2 i njihove interpretacije, može se zaključiti da učitelji dobro identifikuju karakteristike helikopter roditelja, te da im je pojam poznat. Time je hipoteza (H1) dokazana.

Iskustvo saradnje sa helikopter roditeljima u kontekstu radnog mjesta

Iz Grafikona 1 i Tabele 3 je vidljivo da većina ispitivanih učitelja, njih 254, tj. 76%, susreće bar jednog helikopter roditelja godišnje.

44 (13,2%) učitelja je izjavilo da se sreće i saraduje s jednim helikopter roditeljem u dvije godine; 23 (6,9%) učitelja saradnju ostvaruje s jednim do dva roditelja na 5 godina; 9 (2,7%) učitelja malo ili jako rijetko ima priliku da sretne takvog roditelja. Samo 4 (1,2%) ispitanika su izjavili da nikada nisu imali

priliku da se sretnu i sarađuju sa roditeljem ovog vaspitnog stila. Obzirom da mali broj ispitanika izjavljuje da se nije susretao s helikopter roditeljem hipoteza (H2) je najvećim dijelom dokazana.

Slično rezultatima ove studije, u empirijskom kvantitativnom istraživanju koje su realizovali Locke, Campbell i Kavanagh (2012) na uzorku od 128 ispitanika zaposlenih u školskim ustanovama, mali broj njih (8%) je izjavio da nije imao priliku da se sretne i sarađuje sa helikopter roditeljem.

U Tabeli 3 predstavljena je učestalost saradnje učitelja sa helikopter roditeljima tako da je moguć i uvid u učestalost susreta u kontekstu radnog mjesta.

Tabela 3: Učestalost susreta učitelja s helikopter roditeljima u dvije vrste škola

učestalost sretanja helikopter roditelja			svake školske godine	jednom u dvije školske godine	do 2 rod. u 5 godina	manje od 1 rod. u 5 godina	jako rijetko	nikad	Σ
radno mjesto	redovna osnovna škola	N	198	31	17	2	5	3	256
		%	77,3%	12,1%	6,6%	0,8%	2%	1,2%	100%
	osnovna škola s prilagođenim programom	N	56	13	6	0	2	1	78
		%	71,8%	16,7%	7,7%	0%	2,5%	1,3%	100%
Σ		N	254	4	23	2	7	4	34
		%	76%	13,2%	6,9%	0,6%	2,1%	1,2%	100%

Da bi se utvrdilo postoji li razlika zastupljenosti prezaštićujućeg roditeljskog stila vaspitanja kod roditelja djece sa i bez razvojnih poteškoća, upotrebljen je Kullbachov $2\hat{I}$ test jer uslovi za upotrebu Hi-kvadrat testa nisu ispunjeni (pojedinačnih frekvencija manjih od 5 ne smije biti).

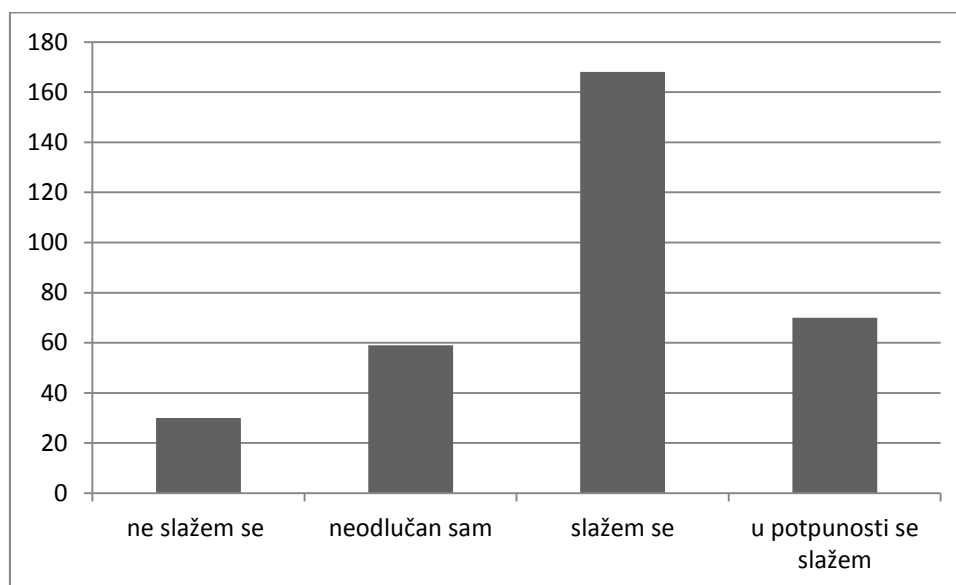
Obzirom da je u Tabeli 3 vidljiva učestalost susreta ispitanika sa prezaštićenim roditeljima u zavisnosti od radnog mesta, na osnovu prikazanih podataka evidentno je da se većina zaposlenih, bez obzira na to da li radi u redovnoj školi ili školi sa prilagođenim programom, susreće sa helikopter roditeljima bar jednom svake školske godine. Takođe rezultat Kullbachovega $2\hat{I}$ testa ($2\hat{I}=2,402$; $p=0,791$) ukazuje da statistički značajnih razlika u učestalosti sretanja ispitanika s helikopter roditeljima zavisno od radnog mjesta nema. Time se hipoteza (H3) može odbaciti.

Iako neka istraživanja ukazuju da roditelji djece sa zdravstvenim i/ili razvojnim problemima imaju više izazova roditeljstva u smislu pretjerane brige i prezaštićavanja (Milivojević i sar, 2007; Šindić, 2010) u ovom istraživanju rezultati ukazuju da ne postoji statistički značajna razlika u zastupljenosti prezaštićujućeg stila vaspitanja kod roditelja djece sa i bez poteškoća u razvoju.

Pristupi učitelja tokom saradnje s helikopter roditeljima

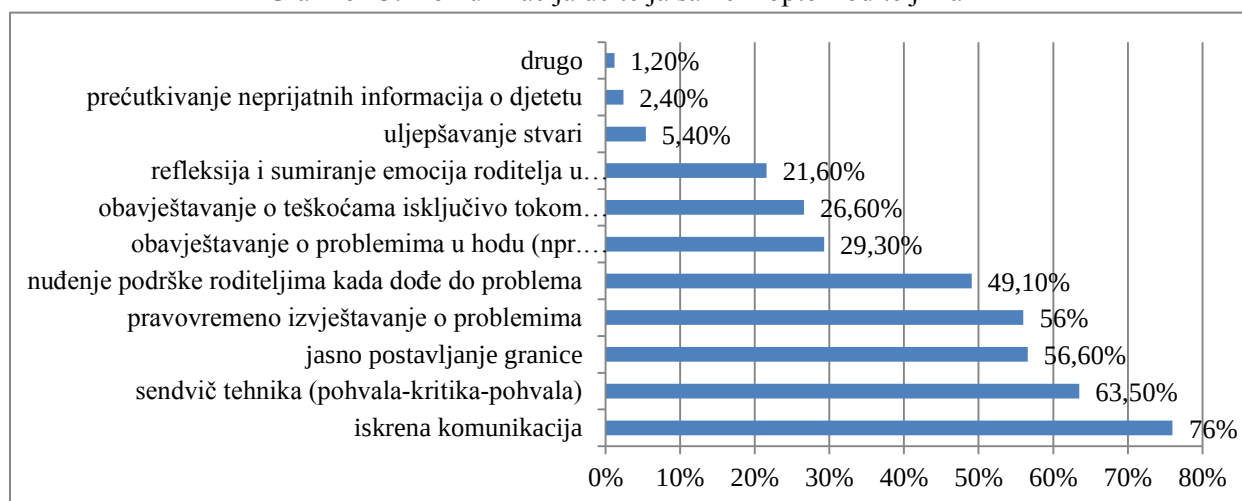
Slično rezultatima Dor i Rucker-Naid (2012), Locke, Campbell i Kavanagh (2012), Portnouy (2008) koji ukazuju na pritisak i opterećenje koje učitelji doživljavaju tokom saradnje sa helikopter roditeljima, i učitelji iz uzorka ove studije povremeno doživljavaju neugodna osjećanja tokom saradnje sa helikopter roditeljima. Rezultati prikazani grafički (Grafikon 2) ukazuju da čak 238 (71,3%) ispitivanih slovenačkih učitelja, radi zahtjevnosti saradnje sa helikopter roditeljima osjećaju pritisak, tjeskobu i brigu, dok njih 30, odnosno svega 9% izjavljuje da ne doživljava ova neugodna osjećanja u kontaktu sa helikopter roditeljima.

Grafikon 2: Povremeni doživljaj neugodnih osjećanja pri saradnji sa helikopter roditeljem

Obzirom da s roditeljima nije moguće nekomunicirati (Lepičnik Vodopivec, 1996), takođe je bitno uspostaviti adekvatnu komunikaciju tokom saradnje sa helikopter roditeljem. Premda je saradnja sa helikopter roditeljima otežana, ispitivani učitelji pronalaze adekvatne pristupe u komunikaciji s helikopter roditeljima na šta ukazuju podaci predstavljeni u Grafikonu 3.

Grafikon 3: Komunikacija učitelja sa helikopter roditeljima

Jasna i iskrena komunikacija je bitno polazište uspješne komunikacije (Newell i Jeffery, 2011). Čak 76% anketiranih učitelja je izjavilo da su prilikom komunikacije sa helikopter roditeljima iskreni, dok mali broj njih (2,4%) prećutkuje neprijatne informacije o djetetu ili uljepšavaju stvari (5,4%). Kritikovanje je uvijek neugodno (Milivojević i sar, 2007), ali će njegov negativan efekat biti ublažen u sendvič tehnici (pohvala-kritika-pohvala), a i dalje će postići svoj cilj (Van Berger, Bressler& Campbell, 2014). Čak 63% ispitanika koristi ovu tehniku pri komunikaciji sa helikopter roditeljima. Obzirom da su helikopter roditelji često nametljivi, iniciraju intenzivnu i ne uvijek bitnu komunikaciju, mješaju se u poslove škole i učitelja, nekada ne poštuju učitelje (Dor i Rucker-Naid, 2012; Portnouy, 2008) bitno je znati postupiti asertivno i postaviti jasne granice. 56,6% ispitanika ukazuje da jasno postavljaju granice helikopter roditeljima. Pravovremeno ukazivanje na određene probleme jako je značajno u procesu vaspitanja (Lepičnik Vodopivec, 1996; Lepičnik Vodopivec i Hmelak, 2021; Milivojević i sar, 2007). Više od pola ispitanika (56%) izjavljuje da pravovremeno

obavještava helikopter roditelja o problemu, 29,30% obavještava ih *u hodu* tj. čim se dese, 21,6% to radi isključivo tokom individualnih sastanaka, a 49,10% nudi podršku roditeljima kada do problema dođe. Za dobru komunikaciju sa roditeljima bitna je refleksija (Lepičnik Vodopivec i Hmelak, 2021), a 21,60% učitelja izjavljuje da reflektuje i sumira roditeljske emocije u toku komunikacije. Na osnovu podataka predstavljenih u Grafikonu 3 i njihove interpretacije može se uvidjeti da ispitivani učitelji pribjegavaju adekvatnim pristupima tokom komunikacije, te je time hipoteza (H4) dokazana.

Zaključak

Helikopter (prezaštićujući) roditelji su sve češća pojava u kontekstu savremenog roditeljstva tj. roditeljskog stila vaspitanja. Rezultati kvantitativne empirijske studije realizovane u Republici Sloveniji na uzorku od 334 učitelja potvrđuju tu činjenicu i ukazuju da se većina ispitivanih učitelja sreće s helikopter roditeljima bar jednom na godinu. Uočeno je da su učitelji dobro informisani o ovoj pojavi te da identifikuju karakteristike helikopter roditelja, što im omogućava da blagovremeno reaguju i ublaže neadekvatan uticaj ovog roditeljskog stila vaspitanja na učenje i razvoj djeteta. Glavni nalaz studije ukazuje, da i pored toga što je saradnja i komunikacija sa helikopter roditeljima često stresnija i vezana za neugodnija osjećanja nego što je slučaj kod saradnje s drugim roditeljima, učitelji iznalaze adekvatne pristupe u komunikaciji sa helikopter roditeljima (iskrena komunikacija, sendvič tehnika u komunikaciji, jasno postavljanje granica, pravovremeno izjašnjavanje o problemu na različite načine, te nuđenje pomoći roditelju). Uspostavljanje dobre komunikacije i saradnje sa helikopter roditeljima ne samo da je od dragocjene pomoći njihovoj djeci, nego donosi i brojne druge prednosti. Helikopter roditelji su često društveno aktivni i vidljivi u lokalnoj zajednici, otvoreno iznose svoja mišljenja (Hiltz, 2015) i ako postanu dobri saveznici učiteljima mogu pozitivno uticati na ugled i predstavljanje škole unutar lokalne zajednice, te realizaciju različitih aktivnosti koje povezuju školu i lokalnu zajednicu.

Literatura

- Ažman, T. (2012). *Sodobni razrednik: priročnik za usposabljanje učiteljev za vodenje oddelčnih skupnosti*. Ljubljana: Zavod Republike Slovenije za šolstvo.
- Čudina-Obradović, M. i Obradović, J. (2003). Potpora roditeljstvu: izazovi i mogućnosti. *Revija za socijalnu politiku* (1). 45-65.
- Čudina-Obradović, M. i Obradović, J. (2006). *Psihologija braka i obitelji*. Zagreb: Goldon marketing – Tehnička knjiga.
- Dor, A. i Rucker-Naidu, T. B. (2012), Teachers' attitudes towards parents' involvement inschool: Comparing teachers in the USA and Israel. *Issues in Educational Research*, 22 (3), 246-262.
- Hiltz, J. (2015), Helicopter parents can be a good thing. *The Phi Delta Kappan*, 96 (7), 26-29.
- LeMoyne, T. i Buchanan, T. (2011). Does “hovering” matter? Helicopter parenting and its effect on well-being. *Sociological Spectrum*, 31(4), 399-418.
- Lepičnik Vodopivec, J. (1996). *Med starši in vzgojitelji ni mogoče ne komunicirati*. Misch, Oblak in Schwarz.
- Lepičnik Vodopivec, J. i Hmelak, M. (2021). *Pedagoški vidiki komunikacije v vrtcu*. Koper: Založba Univerze na Primorskem.
- Locke, J. Y., Campbell, M. A. i Kavanagh, D. (2012), Can a parent do too much for theirchild? An examination by parenting professionals of the concept of overparenting. *Journal of Psychologists and Counsellors in Schools*, 22 (2), 249-265.
- Marinić, I. i Pavičić Takač, V. (2017). Roditelj helikopter (ne)potreban klark. *Strani jezici: časopis za primijenjenu lingvistiku*, 46(4), 11-36.
- Milivojević, Z., Bilban, K., Kokelj, V., Kramberg, M., Steiner, T. i Kožuh, B. (2007). *Mala knjiga za velike roditelje*. Novi Sad: Psihopolis institut.
- Mucaka, I. (2022). Pregled suvremenih izazova u roditeljstvu. *Suvremena psihologija*, 25(1), 71-88.

- Nelson, M. K. (2010). *Parenting out of control: Anxious parents in uncertain times*. New York: University Press.
- Newell, S. i Jeffery, D. (2011). *Transakciona analiza u učionici*. Novi Sad: Psihopolis Institut.
- Pantley, E. (2008). *Roditeljska moć*. Novi Sad: Psihopolis institut.
- Portnoy, D. A. (2008), Aggressive Parent Behavior and Its Effects on School Administrators. Seton Hall University Dissertations and Theses. <https://scholarship.shu.edu/dissertations/170/>. (očitano: 17.1.2023.)
- Sigman, A. (2011). *Razmažena generacija*. Novi Sad: Psihopolis institut.
- Šindić, A. (2010). *Roditeljski stilovi vaspitanja i kompetencije djece predškolskog uzrasta*. Banja Luka: XBS.
- Von Bergen, C. W., Bressler, M. S. i Campbell, K. (2014). The sandwich feedback method: Not very tasty. *Journal of Behavioral Studies in Business*, 7.

TEACHER'S EVALUATION OF HELICOPTER PARENTS AND COOPERATION WITH THEM

Prof. Jurka Lepičnik Vodopivec, PhD
Faculty of Pedagogy, University of Primorska
Koper, Slovenia

Assistant professor Danijela Makovec Radovan, PhD
Faculty of Art, University of Ljubljana
Ljubljana, Slovenija

Gaja Rezar
Professor of pedagogy and graduate professor of English language
Elementary School Glazija
Celje, Slovenia

Prof. Aleksandra Šindić, PhD
Faculty of Philosophy, University of Banja Luka
Banja Luka, Bosnia and Herzegovina

Abstract: Research related to contemporary trends in children's education point to the challenges faced by today's parents and the increasingly frequent occurrence of the so-called helicopter (overprotective) parents. The teacher, as another important adult for the child, can reduce and amortize inadequate parental influences, where the prerequisites for successful action are the recognition of inadequate parenting style and adequate cooperation with parents. The aim of the quantitative empirical study carried out in the Republic of Slovenia on a sample of 334 teachers was to examine in more detail the teachers' perspective on the characteristics of helicopter parents' upbringing and cooperation with them. An independently created instrument - a survey - was used to collect data. Statistically processed data indicate the fact that most teachers meet with helicopter parents at least once a year, adequately recognize their characteristics (they solve children's problems and homework on their own, worry excessively about children's safety and often talk to teachers). The results of the study indicate that teachers find adequate ways to cooperate with helicopter parents through effective communication.

Keywords: parenting style of upbringing, helicopter parents, cooperation between teachers and parents, communication

Pregledni naučni rad
UDK:343.3/7:351.74/.76
DOI:10.7251/ZCMZ0123054K

ŠKOLA KAO PREVENTIVNI FAKTOR MALOLJETNIČKE DELINKVENCije - MOGUĆNOSTI I SAVREMENI IZAZOVI

prof. dr Sadržaj Karović⁷⁴

*Državna agencija za istrage i zaštitu Bosne i Hercegovine, vanredni profesor Pravnog fakulteta
Univerziteta u Travniku*

prof. dr Vladimir M. Simović⁷⁵

*tužilac Tužilaštva BiH i redovni profesor Fakulteta za bezbjednost i zaštitu Nezavisnog univerziteta
u Banjoj Luci*

Sažetak: U ovom radu pažnja je usmjerena na preventivnu ulogu i značaj škole u odnosu na maloljetničku delinkvenciju kao složen društveni fenomen koji sa razlogom zavređuje posebnu pažnju naučne i stručne, ali opšte javnosti. U centru interesovanja su maloljetnici kao specifična starosna kategorija, cijeneći njihove posebne lične karakteristike, kao i specifičan krivičnopravni položaj. Tendencija humanizacije savremenog krivičnog prava posebno je došla do izražaja upravo prilikom kreiranja zakonskih rješenja materijalne, procesne i izvršne prirode prema maloljetnicima, kako bi na taj način zakonodavac iskazao poseban senzibilitet i protektivni odnos prema ovoj specifičnoj starosnoj kategoriji. Specifičan krivičnopravni položaj, kao i ukupan tretman prema maloljetnicima, neophodno je posmatrati kroz prizmu njihove aktivne i pasivne uloge u određenim društvenim procesima. Cijeneći da je maloljetnička delinkvencija složen društveni problem, prepoznaje se i svrsishodnost i opravdanost multidisciplinarnog pristupa proučavanju, kako bi se uzeli u obzir i sagledali svi aspekti ovog fenomena i pronašla adekvatna rješenja, odnosno odgovori na ključna etiološka, fenomenološka i preventivna pitanja. U tom kontekstu, škola kao izuzetno važan preventivni faktor maloljetničke delinkvencije zavređuje centralno mjesto prilikom iniciranja i kreiranja preventivnih rješenja sa intencijom pravilnog, svrsishodnog i efikasnog iskorištavanja realnih preventivnih mogućnosti i kapaciteta. Praktično je i nemoguće posmatrati etiološko - fenomenološku dimenziju maloljetničke delinkvencije, zanemarujući uticaj škole na pravilan razvoj i vaspitanje maloljetnika.

Ključne riječi: škola, maloljetnici, maloljetnička delinkvencija, prevencija.

1. Maloljetnička delinkvencija kao realan društveni problem

Postoji saglasnost da je praktično nemoguće zamisliti društvo bez kriminaliteta, kao složene društvene pojave sa negativnim predznakom koja, po prirodi stvari, rezultira različitim destruktivnim posljedicama. U savremenom svijetu svaka država postavlja prioritet kako bi osigurala adekvatan nivo sigurnosti (Majorov, 2019:20). Svaki pokušaj da se ovaj društveni fenomen iskorijeni u potpunosti je apsurdan, tako da kriminalitet čini sastavni dio našeg svakodnevnog života. Od nastarijeg perioda pa sve do danas kriminalitet je vjerni pratilac čovjeka. U različitim periodima ljudske istorije kriminalitet se, po svojoj prirodi, fenomenološkim oblicima ispoljavanja i drugim specifičnostima prilagođavao aktuelnim istorijskim, političkim, ekonomskim i drugim uslovima i okolnostima. Izvršioi krivičnih

⁷⁴ karovic.s@hotmail.com

⁷⁵ simo@blic.net

djela su u svakoj istorijskoj etapi razvoja društva pokušavali da pronađu najprikladnije načine, odnosno određene modalitete izvršenja krivičnih djela pokušavajući da „nadmudre“ organe krivičnog progona (Karović, 2018:836).

U tom kontekstu, posebnu pažnju zavređuju maloljetnici, odnosno djeca kada je u pitanju specifičan odnos i tretman zakonodavca prema ovoj specifičnoj starosnoj kategoriji. Od najstarijih vremena pisane pravne istorije krivično pravo je na drugačiji način posmatralo položaj maloljetnih učinilaca krivičnih djela, u prvom redu zbog njihovog uzrasta i smanjene sposobnosti da rasuđuju i odlučuju o svojim postupcima zbog nedovoljne duševne zrelosti (Simović, Jovašević, Mitrović, Simović, 2021:94). Maloljetnička delinkvencija, odnosno prestupništvo se na različite načine definiše u kriminološkoj, sociološkoj, pedagoškoj, krivičnopravnoj i drugoj literaturi, tako da i sam pojam izaziva posebnu pažnju u kontekstu pravilnog razumijevanja ovog društvenog fenomena. Najprimitivniji oblici reakcije društva na kriminalitet, kao i sva druga ponašanja koja su odstupala od uobičajenih ili prihvatljivih obrazaca ponašanja su, po svojoj prirodi, bili nehumani, surovi i destruktivni, a takav nehuman odnos u najširem smislu riječi se odnosio i na maloljetnike, odnosno djecu. Istorijska prekretnica u shvatanju kriminaliteta, kao složene društvene pojave, kao i u razvoju krivičnopravne misli, predstavlja francuska buržoaska revolucija iz 1789. godine, koja je, između ostalog, jasno iskazala neprihvatljivost i nesrazmjernost surovog, nečovječnog i nehumanog kažnjavanja izvršilaca krivičnih djela (npr. odsijecanje dijelova tijela i dr.).

Sa opštim razvojem društva, uspostavljanjem institucionalne reakcije, ali i reformskim procesima krivičnog zakonodavstva, od najprimitivnijih oblika reakcije na kriminalitet i druga kažnjiva ponašanja, krivičnopravni položaj maloljetnika se mijenjao sa jasno izraženom intencijom humanizacije i protektivnog odnosa prema ovoj specifičnoj kategoriji. Zadnje dvije decenije talas reformskih procesa savremenog krivičnog prava, uključujući njegova tri (pod)sistema (materijalno, procesno i izvršno krivično pravo) nije zaobišao ni Bosnu i Hercegovinu, ali ni krivičnopravne sisteme država iz neposrednog okruženja i regije. Analizom zakonskih rješenja prepoznaje se da je zakonodavac upravo aktualizovao i afirmisao tendenciju humanizacije savremenog krivičnog prava koja se posebno odnosi na specifičan krivičnopravni položaj maloljetnika, odnosno djece. U vezi postojanja kaznene odgovornosti (krivična, prekršajna) maloljetnika, odnosno djece, posebno je važno naglasiti starosnu granicu koja predstavlja osnov za diferencijaciju kada je u pitanju postupanje maloljetničkog krivičnog pravosuđa.

Takođe, zakonodavac je sa razlogom prepoznao opravdanu i svrsishodnu potrebu različitog postupanja i veoma jasne diferencijacije u odnosu na punoljetne izvršioce krivičnih djela i prekršaja, te je postojeća zakonska rješenja materijalne, procesne i izvršne prirode prilagodio njihovom uzrastu, odnosno starosnoj dobi. Navedena harmonizacija i prilagođavanje nacionalnog maloljetničkog krivičnog prava i specifičnog protektivnog odnosa zakonodavca prema maloljetnicima, odnosno djeci, proizilazi iz brojnih međunarodnopravnih dokumenata koji se odnose na zaštitu osnovnih ljudskih prava i sloboda. Na međunarodnom nivou je naročita pažnja posvećena uspostavljanju djelotvorne zaštite djece - žrtava i u tom segmentu razvijeni su visoki standardi (Igrački, 2012:266). Međunarodna zajednica je prepoznala realnu, opravdanu i svrsishodnu potrebu zaštite najvažniji dobra i vrijednosti koje prepoznaje civilizovan svijet, sa posebno izraženim senzibilitetom i specifičnim protektivnim odnosom prema ovoj starosnoj kategoriji koji se neposredno ispoljava u povoljnijem krivičnopravnom položaju. Subjektivni faktori kriminaliteta maloljetnika obuhvataju psihološke karakteristike ličnosti maloljetnika, specifične po inteligenciji, temperamentu, karakteru, emocijama, motivima, stavovima, navikama, sklonostima, prije svega, zbog posebnih obilježja puberteta i adolescencije kao značajnih faza u razvoju ličnosti (Igrački, Ilijić, 2016:187).

Ono što je važno naglasiti za novo maloljetničko krivično pravo u Bosni i Hercegovine jeste uvođenje i primjena alternativnih, diverzionih mjera ili neformalni tretman maloljetnika u sukobu sa zakonom (Karović, Igrački, 2022:85). U tom smislu, analizom postojećih zakonskih rješenja primjećuju se određena odstupanja od uobičajenih pravila i procedura krivičnog prava, kada je u pitanju specifičan i povoljniji krivičnopravni položaj maloljetnika, a koja se konkretno artikulisu, prije svega, kroz prihvatanje i uvođenje alternativnih ili diverzionih mjera u postupanju prema maloljetnicima, korištenje određenih termina kojima se izbjegava stigmatizacija maloljetnika (terminološka - jezička privilegovanost) i dr. I u terminološkom smislu, prilikom korištenja pojedinih pravnih termina ili instituta, izražena je tendencija zaštite ili protektivnog odnosa prema maloljetnicima gdje se ne upotrebljavaju termini svojstveni za klasično krivično pravo koji se

primjenjuju u odnosu na punoljetne izvršioce krivičnih djela (prevaspitavanje, a ne kažnjavanje, postupak prema, a ne protiv maloljetnika, upotreba termina krivica se izbjegava, umjesto maloljetnički kriminalitet upotrebljava se maloljetničko prestupništvo – mladi prestupnici i dr.), kako bi i u tom smislu krivičnopravni položaj i status maloljetnika bio povoljniji u odnosu na punoljetna lica (Karović, Maloku, Shala, 2020:112).

2. (Re)akcija na posljedicu - zabranjeno (kažnjivo) ponašanje

Institucionalna reakcija na maloljetničku delinkvenciju uglavnom se, po prirodi stvari, zasniva na djelovanju, tj. sprovođenju određenih mjera i radnji nadležnih organa, subjekata i agencija za sprovođenje zakona, nakon nastupanja zabranjene, odnosno kažnjive posljedice (krivično djelo, prekršaj ili eventualno disciplinski prestup) izvršene od strane maloljetnika. Suštinske razlike između krivične procedure koja se odvija prema maloljetniku i redovnog (opšteg) krivičnog postupka ogledaju se u povoljnijem procesnom položaju maloljetnika u odnosu na punoljetnog osumnjičenog, odnosno optuženog (Simović, Simović, Govedarica, 2021:196). U fokusu interesovanja je konkretan događaj, odnosno sam čin izvršenja krivičnog djela, prekršaja ili disciplinskog prestupa, tako da je pažnja usmjerena na fenomenološku dimenziju konkretnog događaja (način, vrijeme, sredstvo izvršenja, oštećeno lice ili žrtva, nastala materijalna šteta i dr.).

S obzirom na to da se radi o maloljetniku kao aktivnom i (ili) pasivnom subjektu u odnosu na konkretan događaj, organi maloljetničkog pravosuđa imaju primarnu zadaću da na osnovu zakonom propisanih nadležnosti blagovremeno preduzmu sve mjere i radnje, a u zavisnosti od prirode, načina operacionalizacije i drugih fenomenoloških specifičnosti konkretnog događaja koji je predmet interesovanja. Dakle, dijete, odnosno maloljetnik može biti aktivni i pasivni subjekt, odnosno kako izvršilac kažnjivog ponašanja, tako i oštećeno lice, odnosno žrtva. Nažalost, djeca odnosno maloljetnici su u zadnje dvije decenije involvirani u različite kriminalne aktivnosti koje se odnose na krivična djela iz oblasti zloupotrebe opojnih droga, trgovine ljudima i drugih krivičnih djela sa izuzetno negativnim i dugoročnim posljedicama za njihovo zdravlje i pravilan razvoj. Punoljetni izvršioци krivičnih djela mogu često koristiti maloljetna lica ili grupe maloljetnih lica za izvršenje najrazličitijih krivičnih djela, znajući da se njima ne može izreći krivična sankcija ili da će ona biti mnogo blaža po vrsti i mjeri (Mirić, 2022:109).

Inicijalne aktivnosti nadležnih organa, subjekata i agencija za sprovođenje zakona u pravilu počinju od primljenog inicijalnog ili početnog saznanja koje ukazuje na postojanje određenog kažnjivog ponašanja (krivično djelo, prekršaj), kao i povrede određenih pravila koje se odnose na disciplinsku odgovornost maloljetnika, najčešće u školi. Iz navedenog proizilazi da su nadležni organi, subjekti i agencije za sprovođenje zakona prije nastupanja određene zabranjene, odnosno kažnjive posljedice uglavnom pasivni, a sam čin nastanka ili postojanja zabranjene ili kažnjive posljedice neposredno potvrđuje da postojeće preventivno - zaštitne aktivnosti, tj. preventivne mjere i radnje, po svojoj prirodi, intenzitetu, obimu, efektima, posljedicama i drugim specifičnostima, nisu bile dovoljne i srazmjerne realnim potrebama, te da je potrebno kritički preispitati postojeće preventivne aktivnosti u cilju određenih intervencija, kako bi se otklonili određeni nedostaci.

Pored institucionalnog djelovanja i reakcije oficijelnih organa, subjekata i agencija za sprovođenje zakona (policija, tužilaštvo, sud, službe socijalne zaštite - centri za socijalni rad) na kažnjiva ponašanja maloljetnika, neophodno je u preventivni proces uključiti i vanpravne kapacitete, resurse i mogućnosti, odnosno sve druge subjekte koji svojim djelovanjem mogu imati veoma značajnu preventivnu ulogu i značaj (prije svega, porodica, škola, mediji, nevladin sektor, religijske zajednice, sportski kolektiviteti i dr.). Uz to, jedan od ključnih aspekata efikasnog, sistematičnog, organizovanog i planskog djelovanja nadležnih organa, subjekata i agencija za sprovođenje zakona, kao i drugih društvenih ili vanpravnih subjekata i pojedinaca na planu prevencije maloljetničke delinkvencije predstavlja koordinacija cjelokupnih aktivnosti između različitih aktera, kako bi se obezbijedila blagovremena i efikasna razmjena informacija i podataka, te prepoznali i zajednički rješavali određeni praktični problemi.

3.Uloga i značaj škole u prevenciji maloljetničke delinkvencije

Pored porodice, koja ima izuzetno važnu ili prvorazrednu preventivnu ulogu i značaj, veoma je važno naglasiti i preventivnu ulogu i značaj škole u vezi pravilnog razvoja, vaspitanja, pomoći i podrške učenicima, te prihvatanja univerzalnih ljudskih vrijednosti koje prepoznaje civilizovan svijet. Upravo polazeći od toga, škola mora ne samo da reaguje na svako nasilje koje se dešava u njoj, već ima obavezu i da radi na tome da do njega uopšte ne dođe, tj. da preduzima sve potrebne preventivne aktivnosti, pa i posezanje ka represivnim mjerama kao pokazatelj drugim nasilnicima šta ih čeka ako bi krenuli stopama nasilnika koji se kažnjava (Stojanović, Macanović, 2022:45).

Međutim, suštinski problem preventivne i zaštitne prirode se odnosi na nedovoljnu posvećenost području kriminalne etiologije, odnosno uzrocima koji neposredno ili posredno utiču ili pogoduju nastanku zabranjene, odnosno kažnjive posljedice bez obzira na to da li se u konkretnom slučaju radi o krivičnom djelu, prekršaju ili povredi disciplinske odgovornosti. Efikasna politika suzbijanja kažnjivih ponašanja, a prije svega sveukupno krivičnopravno suprotstavljanje kriminalitetu izvršenom od strane maloljetnika, neminovno obavezuje na korištenje rezultata empirijsko - teorijskih istraživanja područja kriminalne etiologije (uzročnosti), kako bi se prepoznali, otkrili, identifikovali, te otklonilo ili bar reduciralo djelovanje konkretnih etioloških uzroka. Posmatrano kroz prizmu uzročnosti, odnosno etiologije zabranjenih ili kažnjivih ponašanja - neophodno je naglasiti veoma važnu preventivnu ulogu i značaj škole i obrazovanja.

Opštepoznato je da djeca, odnosno maloljetnici značajan vremenski period provode u školi, te da nastavno i pomoćno osoblje, s obzirom na prirodu njihovih poslova i izvorne nadležnosti, mogu blagovremeno prepoznati određena rizična ponašanja ili riziko faktore kod učenika. Kažnjiva ponašanja koja se ispoljavaju u postojanju disciplinske odgovornosti učenika, postojanja prekršaja ili krivičnog djela - predstavljaju vrhunac neprihvatljivog, odnosno kažnjivog ponašanja i destrukcije koja se neposredno ispoljava i kao takva sasvim jasno je prepoznatljiva od strane okoline. Međutim, prije samog čina izvršenja prekršaja, krivičnog djela ili eventualno povrede disciplinske odgovornosti od strane učenika, odnosno maloljetnika, moguće je prepoznati određena neprihvatljiva ponašanja koja odstupaju od uobičajenih ili društveno prihvatljivih modela ili obrazaca ponašanja u određenoj lokalnoj zajednici ili određenom kolektivitetu (npr. školi). U tom preventivno - zaštitnom procesu posebnu preventivnu ulogu i značaj ima nastavno osoblje, razredni starješina, nastavnici, pedagozi, psiholozi, socijalni radnici, kao i pomoćno nastavno osoblje. Često na odbojan stav učenika prema školi i na njegovo ponašanje utiču i neprofesionalan i nekorektan odnos nastavnika prema učenicima, nepoštovanje ličnosti učenika, omalovažavanje, neodmjerene i prestroge kazne, naklonost prema djeci iz uglednijih i bogatijih porodica, verbalna poniženja, loši interpersonalni odnosi nastavnika i učenika (Macanović, Grbić-Pavlović, Kuprešanin, 2016:44).

Ukoliko se blagovremeno reaguje na određena neprihvatljiva ponašanja učenika, odnosno maloljetnika u ranoj fazi, a koja po svojoj prirodi, intenzitetu i društvenoj opasnosti ne predstavljaju povredu disciplinske odgovornosti ili prekršaj ili krivično djelo, onda je realno moguće blagovremenim preventivnim djelovanjem nastavnog osoblja u školi spriječiti zabranjenu ili kažnjivu posledicu. Nastavno i pomoćno osoblje u školi ima realnu mogućnost da prepozna i otkrije određena ponašanja koja odstupaju od prihvatljivih obrazaca ponašanja učenika u školi kao što su: konzumiranje duhana, alkohola ili opojnih sredstava, odavanje skitnji, prosjačenju, kockanju, neopravdano odsustvo učenika sa časova, verbalne prijetnje, vrijeđanje, omalovažavanje, psovke i dr., posjedovanje ili nošenje hladnog ili vatrenog oružja ili drugih predmeta (bejzbol palice i dr.), određena netrpeljivost i fizički obračuni učenika, odnosno pojedinačne i masovne tuče između dvije suprotstavljene grupe učenika, razni oblici vršnjačkog nasilja u školi, polno vrijeđanje, uznemiravanje i dr. Škola, takođe, treba da razvija saradnju i da koordinira rad sa specijalizovanim institucijama, centrima za socijalni rad, organom starateljstva, sa obrazovnim ustanovama prilikom izbora vrste daljeg školovanja, sa drugim društvenim i državnim organima, naročito policijskim, posebno kada su u pitanju mjere prevencije omladinske delinkvencije (Nicević, Nikšić, Smailović, 2020:70-71).

U zadnje dvije decenije, sa razvojem informacionih i komunikacionih tehnologija, posebnu pažnju zauzima vršnjačko nasilje među učenicima, odnosno maloljetnicima, izvršeno putem interneta kao pogodne platforme za različite oblike zloupotrebe prava i narušavanja privatnosti (omalovažavanje, degradiranje, ismijavanje, ucjenjivanje, polno uznemiravanje, vrijeđanje i dr.). Pored toga, danas na društvenoj sceni ima jedan novi i poseban društveni problem koji je nastao kao

posljedica razvoja informacionih i komunikacionih tehnologija, a to je zavisnost djece, odnosno maloljetnika o internetu. Prekomjerno korištenje interneta u najširem smislu koje obuhvata različit spektar aktivnosti, po svojoj prirodi izaziva brojne negativne i štetne posljedice u kontekstu pravilnog razvoja mladih osoba, odnosno učenika. Pretjerano i nekontrolisano korištenje interneta od strane djece, odnosno maloljetnika, neposredno dovodi do njihove zavisnosti, a samim tim i do zanemarivanja školskih obaveza, odsustva sa časova i dr.

Navedene negativne ili štetne posljedice se, prije svega, neposredno odnose na sljedeće: neopravdano odsustvo iz škole učenika, slabije vladanje, određeni oblici agresivnog, odnosno destruktivnog ponašanja (nasilje i dr.), izbjegavanje ili zapostavljanje školskih obaveza, različiti problemi zdravstvene prirode, npr. slabljenje vida, zatim teškoće u uspostavljanju socijalnog kontakta u lokalnoj sredini, problemi sa koncentracijom i dr. Pored toga, korištenje informacionih i komunikacionih tehnologija u ove svrhe je rezultiralo novim pojavnim oblicima zloupotrebe djece u seksualne svrhe (Murtezić, 2022:131). Kada je u pitanju pravilno i svrsishodno korištenje interneta od strane djece, odnosno maloljetnika, posebnu nadzornu pažnju neophodno je usmjeriti na sadržaj koji se pretražuje, sadržaj komunikacije sa drugim osobama i aplikacije koje koriste, kako bi se blagovremeno prepoznalo svako rizično ponašanje, a samim tim spriječile negativne posljedice (pornografija, vršnjačko nasilje, kocka, pedofilija i dr.). Osim toga, trgovina maloljetnim licima i njihovo iskorišćavanje u prostituciji i pornografiji su negativne pojave koje su, nažalost, u društvu sve uočljivije, a u široj javnosti predstavljaju temu koja zahtijeva adekvatnije i efikasnije sisteme prevencije i zaštite (Pisarić, 2012:211).

Nastavno i drugo pomoćno osoblje u školi u svakodnevnoj interakciji i komunikaciji sa učenicima ima realnu mogućnost da uoči i prepozna određene značajne promjene u ponašanju učenika, posebno kada se radi o prepoznatljivim i naglim promjenama izazvanim određenim stresnim događajima (smrt roditelja ili užeg člana porodice, razvod braka roditelja, nasilje u porodici i različiti oblici destrukcije i dr.). Različiti događaji i situacije u svakodnevnom životu imaju neposredan uticaj na maloljetnike, odnosno učenike i njihovo ponašanje kako u školi, tako i van škole. Ukoliko se zanemaruju ili ignorišu od strane nastavnog i pomoćnog osoblja određena rizična ponašanja kod učenika, koja kao takva odstupaju od određenih pravila i procedura, odnosno opšteprihvatljivih obrazaca ponašanja, postoji realna mogućnost da takva ponašanja vremenom mogu „prerasti prag“ kada postaju prekršaj, krivično djelo ili eventualno povreda disciplinske odgovornosti u školi.

4. Edukacija učenika o štetnosti neprihvatljivog i kažnjivog ponašanja

Ključ uspjeha u vezi efikasne prevencije maloljetničke delinkvencije jeste adekvatna edukacija učenika, tj. jačanje i podizanje svijesti o štetnosti neprihvatljivog i kažnjivog ponašanja. Jačanje i povećanje svijesti o štetnosti različitih sociopatoloških pojava među mladima, odnosno učenicima kao što su kriminalitet, narkomanija, kocka, prosječenje, skitnja, alkoholizam i prostitucija - predstavlja imperativ u cjelokupnom sistemu obrazovanja. Naime, zavisnosti se negativno reflektuju, kako na zdravlje lica tako i na njihovo ukupno ponašanje koje pogotovo kod mladih predstavlja izraženu formu poremećaja u ponašanju i predisponirajući faktor prelaska iz devijantnog u prestupničko područje ponašanja (Orlić, Karović, 2019:298).

Preventivna uloga i značaj škole ispoljava se u aktivnom učešću nastavnog i drugog osoblja u afirmaciji i promociji univerzalnih ljudskih vrijednosti, te kreiranju adekvatnih edukativnih programa i planova koji se odnose na prevenciju različitih oblika neprihvatljivih i kažnjivih ponašanja. Na efekte preventivnih školskih programa nepovoljno utiču i izostanak podrške od strane kolega, te nezainteresovanost učenika i nepovjerljivost prema instituciji škole i njenim djelatnicima, ali je, prije svega, ključno stvaranje sistematskih rješenja za njihovu provedbu (Šijaković, Bjelan-Guska, 2022:494).

Kao što je već naglašeno, nastavno osoblje i drugo pomoćno osoblje u školi su aktivni sudionici u svakodnevnom životu učenika, tako da u svakodnevnom razgovoru, komunikaciji i interakciji sa učenicima, realno mogu prepoznati određene probleme, nedostatke i riziko faktore. Kroz različite oblike edukacije i interakcije sa učenicima, a kroz edukativne sadržaje (radionice, predavanja, sekcije i dr.) moguće je aktualizovati i problematizirati određena rizična ponašanja. Dakle, neophodno je učenike blagovremeno upoznati sa određenim društvenim problemima, sociopatološkim pojavama i

drugim neprihvatljivim ponašanjima, njihovim uzrocima, obimu, dinamici, destruktivnim posljedicama, kao i drugim važnim i relevantnim specifičnostima.

Mladi, odnosno učenici, ukoliko raspolažu sa relevantnim informacijama i podacima o štetnosti određenih sociopatoloških pojava, imaju realnu mogućnost da blagovremeno prepoznaju određena rizična ponašanja, ali i istovremeno da izgrade vlastite zaštitno - preventivne mehanizme odbrane. U tom kontekstu, veoma važno je apostrofirati komponentu uspostavljanja i sticanja dvosmjernog povjerenja na relaciji nastavno osoblje - učenici, posebno u segmentu koji se odnosi na blagovremeno prijavljivanje različitih rizičnih ponašanja ili svih onih ponašanja koja odstupaju od opšteprihvaćenih obrazaca ponašanja. Međutim, kroz različite oblike edukacije mladih, odnosno učenika neophodno je razvijati, odnosno podizati i jačati svijest o sljedećem:

- blagovremeno prepoznavanje svih rizičnih ponašanja, kao i otkrivanje i preduzimanje odgovarajućih aktivnosti na planu suzbijanja svih sociopatoloških pojava kod učenika kao što su: kriminalitet, alkoholizam, narkomanija, kocka, prosjačenje, skitnja i prostitucija, a uz naglašen multidisciplinarni pristup ovom problemu i angažman stručnjaka raznih profila (nastavnik - razrednik, pedagog, psiholog, socijalni radnik, ovlaštena službena lica - policija i dr.);

- razvijanje i jačanje svijesti o saobraćajnoj kulturi i sigurnosti učenika u saobraćaju, prilikom dolaska i odlaska učenika iz škole, kao i u drugim svakodnevnim situacijama;

- razvijanje i jačanje svijesti kada je u pitanju poseban senzibilitet kod učenika u vezi adekvatnog tretmana prema osobama sa invaliditetom, posebno prema djeci sa poteškoćama u razvoju i dr.;

- razvijanje i jačanje svijesti kada je u pitanju poseban senzibilitet kod učenika u vezi adekvatnog tretmana prema određenim grupama, odnosno manjinama u određenoj lokalnoj zajednici, u školi i dr. (npr. Romi i dr.);

- razvijanje i jačanje svijesti kod učenika u pogledu uvažavanja nacionalnih, etničkih, vjerskih, kulturoloških i drugih različitosti na određenom području, odnosno u određenoj lokalnoj zajednici, sa posebnim osvrtom na afirmaciju i promociju univerzalnih ljudskih vrijednosti (humanost, solidarnost, kultura dijaloga, tolerancija i dr.);

- zaštita osnovnih ljudskih prava i sloboda svakog pojedinca sa posebnim osvrtom na upoznavanje sa pravima djeteta koja proizilaze iz brojnih međunarodnopravnih i nacionalnih dokumenata;

- afirmacija različitih aktivnosti koje po svojem sadržaju, prirodi i drugim specifičnostima omogućavaju pravilan razvoj i vaspitanje mladih, odnosno učenika i djeluju preventivno na mlade u odnosu na sociopatološke pojave i druga neprihvatljiva - kažnjiva ponašanja (sportske aktivnosti, učešće u raznim sekcijama i dr.).

Iz navedenog se prepoznaje izuzetno važna preventivna uloga i značaj škole, odnosno školskog okruženja u najširem kontekstu prema maloljetnicima, kao i realna i svrsishodna potrebu da se na najbolji mogući način iskoriste svi raspoloživi kapaciteti, resursi i mogućnosti kroz različite oblike aktivnosti preventivnog karaktera. Evidentno je da maloljetnici, odnosno djeca značajan vremenski period provode u školi, tako da nastavno i drugo pomoćno osoblje može da pozitivno utiče na njihov pravilan razvoj. Školsko okruženje omogućava ovoj populaciji da se brže, lakše i jednostavnije socijaliziraju, te iskažu svoje sklonosti i lični potencijal.

5. Zaključak

Maloljetnička delinkvencija je složen društveni fenomen multidisciplinarne prirode koji čini sastavni dio naše svakodnevnice. Svjedoci smo da su djeca, odnosno maloljetnici aktivni i pasivni akteri različitih društvenih procesa i događaja, uključujući i postojanje određenog krivičnog djela ili prekršaja gdje se oni upravo pojavljuju kao izvršioci ili oštećeni, odnosno žrtve izvršenja određenih

krivičnih djela ili prekršaja. Takođe, djecu, odnosno maloljetnike neophodno je posmatrati i kroz prizmu povrede disciplinske odgovornosti, najčešće u školi. Uvažavajući realne mogućnosti, kapacitete i različite resurse, škola se prepoznaje kao značajan preventivni faktor maloljetničke delinkvencije. Nastavno i pomoćno osoblje, po prirodi poslova i zadataka koje obavljaju, imaju realnu mogućnost da blagovremeno uoče, prepoznaju i identifikuju određena rizična ponašanja koja odstupaju od uobičajenih ili prihvatljivih obrazaca ponašanja. Kažnjiva ponašanja koja obuhvataju postojanje prekršaja, krivičnog djela ili eventualno disciplinskog prestupa imaju svoju etiološku komponentu, odnosno splet ili kombinaciju određenih etioloških faktora koji neposredno ili posredno pogoduju nastanku određenih kažnjivih ponašanja.

S obzirom na to da djeca, odnosno maloljetnici provode značajan dio vremena u školi, neophodno je iskoristiti sve raspoložive mogućnosti, kapacitete i resurse preventivne prirode, kako bi se određena rizična ponašanja blagovremeno prepoznala u ranoj fazi, prije nego što se transformišu u zabranjena, odnosno kažnjiva ponašanja. Dakle, blagovremenim preventivnim djelovanjem nastavnog osoblja u školi, neophodno je spriječiti različite fenomenološke oblike ispoljavanja kažnjivih ponašanja. Jačanje svijesti kod učenika o štetnosti, tj. štetnim posljedicama maloljetničke delinkvencije, kroz različite oblike edukacije (radionice, predavanja i dr.), moguće je značajno smanjiti prisustvo ovog društvenog fenomena u našoj svakodnevnici, a mlade preusmjeriti na različite društveno korisne djelatnosti (sport, umjetnost, humanitarni rad i dr.) koje im omogućavaju pravilan razvoj i vaspitanje.

Nesporno je da je preventivni uticaj škole na pravilan razvoj i vaspitanje učenika izuzetno značajan, tako da nastavno i pomoćno osoblje ima „teret“ odgovornosti da prilikom obavljanja redovnih poslova i zadataka, preventivno djeluju na planu blagovremenog sprečavanja i otkrivanja zabranjenih, tj. kažnjivih ponašanja. Uz to, s druge strane, svaki oblik pasivnosti, profesionalne nezainteresovanosti, kao i različiti oblici neprofesionalnog ponašanja nastavnog osoblja, po prirodi stvari, imaju negativan uticaj na pravilan razvoj učenika, njihovo vaspitanje, ali i negativno dejstvo u kontekstu nastanka maloljetničke delinkvencije.

LITERATURA

- Albert R. Roberst, Social work in juvenile and criminal justice setting, Springfield, 1983.
- Allison Morris, Gabrielle Maxwell, Restorative Justice for Juveniles, Oxford, 2001.
- Andrej Majorov Vladimirović, Pravna zaštita pojedinca, viktimološki aspekt, Viktimologija, no 1 (19), LLC Escuela, Chelyabinsk, Russian Federation, 2019.
- Arben Murtezić, Dječija pornografija na internetu kao globalni problem: postoji li globalni odgovor?, Zbornik radova, Nasilje i djeca, urednik Mina Zirojević, Institut za uporedno pravo, Beograd, 2022.
- Draga Šijaković, Sandra Bjelan - Guska, Vannastavne aktivnosti u funkciji pedagoške prevencije neprihvatljivih oblika ponašanja mladih, Zbornik radova - Poremećaji u ponašanju djece i mladih, Centar modernih znanja i Resursni centar za za specijalnu edukaciju, Beograd, 2022.
- Filip Mirić, Uticaj delinkventnih grupa na maloljetničku delinkvenciju, Zbornik radova, Nasilje i djeca, urednik Mina Zirojević, Institut za uporedno pravo, Beograd, 2022.
- Hugh Barlow, Theodore Ferdinand, Understanding Delinquency, Harper Collins Publishers, New York, 1992.
- Jasmina Igrački, Policija kao subjekt u prevenciji zlostavljanja djece, Zbornik radova Instituta za kriminološka i sociološka istraživanja, godina XXXI, br. 1, Beograd, 2012.
- Jasmina Igrački, Ljeposava Ilijić, Kriminalitet maloljetnika – stanje u svijetu i Srbiji, Strani pravni život, godina 60, broj 1, Institut za uporedno pravo, Beograd, 2016.
- Joachim Hellmer, Jugendkriminalität, Newied, Darmstadt, 1978.
- Ljiljana Radulović, Maloletničko krivično pravo, Pravni fakultet, Beograd, 2002.
- Katrina Baum, Juvenile Victimization and Offending, 1993–2003, Washington, DC: U. S. Department of Justice, Office of Justice Programs, „Bureau of Justice Statistics”, 2005
- Meda Chesney-Lind, Randall G. Shelden, Girls, delinquency and juvenile justice, Belmont, 2004.
- Milana Pisarić, Krivičnopravna zaštita maloljetnih lica od trgovine, iskorišćavanja u prostituciji i pornografiji u Republici Srbiji, Trgovina ljudima - pravno bezbjednosni aspekti, priređivači Ljubomir Stajić, Tatjana Lukić, Pravni fakultet u Novom Sadu, Centar za izdavačku djelatnost, Novi Sad, 2012.
- Miodrag N. Simović, Milena Simović, Maloljetnici u kaznenom zakonodavstvu Bosne i Hercegovine, Finex, Sarajevo, 2015.

Miodrag N. Simović, Dragan Jovašević, Leksikon krivičnog prava Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 2018.

Miodrag N. Simović, Dragan Jovašević, Ljubinko Mitrović, Marina M. Simović, Maloljetničko krivično pravo, treće izdanje (izmijenjeno i dopunjeno), Grafomark, Laktaši, Banja Luka, 2021.

Miodrag N. Simović, Dragan Jovašević, Ljubinko Mitrović, Marina M. Simović, Komentar Zakona o zaštiti i postupanju sa maloljetnicima u krivičnom postupku Republike Srpske, Drugo izmijenjeno i dopunjeno izdanje, Grafomark, Laktaši, Banja Luka, 2021.

Miodrag N. Simović, Vladimir M. Simović, Mladenska Govedarica, Krivično procesno pravo, II (Krivično procesno pravo - posebni dio), Peto izmijenjeno i dopunjeno izdanje, Pravni fakultet Univerziteta u Istočnom Sarajevu, Istočno Sarajevo, 2021.

Muamer Nicević, Jasmina Nikšić, Semrija Smailović, Mogućnost preventivnog djelovanja na prestupništvo mladih – pravni i psihološki aspekt, Pravne teme, 8, br. 16, Internacionalni univerzitet u Novom Pazaru, 2020.

Nebojša Macanović, Nikolina Grbić-Pavlović, Jelena Kuprešanin, Maloljetnička delinkvencija, prevencija i resocijalizacija, Udruženje nastavnika i saradnika Univerziteta u Banja Luci, Evropski defendologija centar Banja Luka, 2016.

Ružica Stojanović, Nebojša Macanović, Nasilje putem interneta - cyberbullying, Centar modernih znanja, Banja Luka, 2022.

Sadmir Karović, Krivičnopravno suzbijanje organizovanog kriminaliteta u Bosni i Hercegovini - mogućnosti, izazovi i perspektive, Zbornik radova Pravnog fakulteta u Splitu, god. 55, 4, Split, 2018.

Sadmir Karović, Ahmet Maloku, Skender Shala, Maloljetničko krivično pravo u Bosni i Hercegovini sa osvrtom na krivičnopravni položaj i odgovornost maloljetnika, Kriminalističke teme, br. 1-2, Fakultet za kriminalistiku, kriminologiju i sigurnosne studije, Univerzitet u Sarajevu, 2020.

Sadmir Karović, Jasmina Igrački, Viktimološki i kriminološki aspekti maloljetničke delinkvencije u Bosni i Hercegovini, Viktimology, Vol. 9, No. 1, ООО „Эскуэла“, Издательство Челябинского государственного университета, Челябинск, 2022.

Suad Orlić, Sadmir Karović, Sociopatološke zavisnosti i legislativni okviri zaštite mladih u Bosni i Hercegovini, sa osvrtom na stanje u Srbiji - *de lege lata et de lege ferenda*, Pravni život, god 68, Tom I, br. 9, Kopanička škola prirodnog prava, 32 susret, Udruženje pravnika Srbije, 2019.

Vesna Blazina, Thesaurus en delinquance juvenile, Montreal, 1980.

SCHOOL AS A PREVENTIVE FACTOR OF JUVENILE DELINQUENCY - OPPORTUNITIES AND MODERN CHALLENGES

prof. dr Karović Sadmir,

Associate professor for Criminal Law, Faculty of Law of Travnik University, employed in the State Agency for Investigation and Protection BH

prof. dr Vladimir M. Simović

Prosecutor of the Prosecutor's Office of BiH, Full professor of the Faculty of Security and Protection of the Independent University of Banja Luka

Abstract: The tendency to humanize modern criminal law came to the fore especially during the creation of legal solutions of a material, procedural and enforceable nature towards juveniles, in order for the legislator to express a special sensibility and protective attitude towards this specific age category. The specific criminal legal position, as well as the overall treatment of juveniles, must be viewed through the prism of their active and passive role in certain social processes. In this paper, the attention is focused on the preventive role and significance of the school in relation to juvenile delinquency as a complex social phenomenon that, with reason, deserves special attention from the scientific and professional, but also from the public. In the center of interest are juveniles as a specific age category, appreciating their special personal characteristics, as well as their specific criminal legal position. Appreciating that juvenile delinquency is a complex social problem, the expediency and justification of a multidisciplinary approach to study is recognized, in order to take into account and look at all the aspects of this phenomenon and find adequate solutions, i.e. to answers crucial etiological, phenomenological and preventive questions. In this context, the school, as an extremely important preventive factor of juvenile delinquency, deserves a central place when initiating and creating preventive solutions with the intention of proper, expedient and efficient use of real preventive possibilities and capacities. It is practically impossible to observe the etiological - phenomenological dimension of juvenile delinquency, while ignoring the influence of the school on the proper development and education of juveniles.

Keywords: school, juveniles, juvenile delinquency, prevention.

**ПРАВО НА ОБРАЗОВАЊЕ МАЛОЛЕТНИКА ТОКОМ ИЗВРШЕЊА
КРИВИЧНИХ САНКЦИЈА– НОРМАТИВНО-ПЕНОЛОШКИ ПРИСТУП**

*Др Филип Мирић**
Правни факултет Универзитета у Нишу, Србија

Апстракт: *Образовање је основно људско право. Кроз процес образовања људи стичу знања и вештине потребна за обављање послова којим обезбеђују средства за егзистенцију, поштујући притом моралне и правне норме. Овако одређено, образовање је од изузетног значаја за ресоцијализацију малолетника током извршења кривичних санкција јер се на тај начин стварају неопходни услови за сузбијање криминолошког, кривичноправног и пенолошког поврата. Имајући све ово у виду, у раду ће бити анализирано право на образовање малолетника током извршења кривичних санкција, кроз приказ релевантних одредби најзначајнијих међународноправних аката. Циљ рада је да се укаже на значај образовања као облика третмана. На крају рада ће бити указано и на практичне проблеме приликом остваривања права на образовање у институцијама за извршење кривичних санкција за малолетнике, што раду даје и пенолошки значај.*

Кључне речи: *право на образовање, извршење кривичних санкција према малолетницима, малолетничка делинквенција.*

УВОДНА РАЗМАТРАЊА

У савременим законодавствима присутно је настојање да се уважава биопсихичка зрелост малолетних учинилаца кривичних дела и да свако поступање буде индивидуализовано и у складу са најбољим интересом детета (Васиљевић-Продановић, 2022: 160). Образовање малолетника током извршења кривичних санкција је препознато као веома значајан чинилац у превенцији поврата и процесу ресоцијализације, о чему сведоже бројни правни акти и документи различите правне снаге и обавезности, међу којима се издвајају следећи:

1. Конвенција УН о правима детета (1989);
2. Минимална стандардна правила за малолетничко кривично правосуђе (тзв. Пекиншка правила) (1985);
3. Правила УН о заштити малолетника лишених слободе (тзв. Хаванска правила) (1990);

Образовање је основно људско право. Кроз процес образовања људи стичу знања и вештине потребна за обављање послова којим обезбеђују средства за егзистенцију, поштујући притом моралне и правне норме. Током извршења кривичних санкција према малолетницима, образовање је много више од стицања знања и вештина јер представља облик третмана. Имајући све ово у виду, у раду ће бити анализирано право на образовање малолетника током извршења кривичних санкција, кроз приказ релевантних одредби најзначајнијих међународноправних аката. Циљ рада је да се укаже на значај образовања на процес (ре)социјализације малолетника током извршавања кривичних санкција кроз приказ релевантних норми међународноправног карактера.

* Др Филип Мирић је научни сарадник и самостални струкотехнички сарадник за студије и студентска питања III степена Правног факултета Универзитета у Нишу, filip.miric@gmail.com, filip@prafak.ni.ac.rs.

КОНВЕНЦИЈА О ПРАВИМА ДЕТЕТА (1989)

Први у низу међународних аката је Конвенција УН о правима детета из 1989. године (*UN Convention on Right of Child*), која прописује да ће малолетнику у сукобу са законом бити стављен на располагање широк спектар мера, као што су брига, усмеравање, надзор; правна помоћ; условно кажњавање; прихват; образовање и програми стручне обуке и друге алтернативе институционалној бризи како би се обезбедило да се с децом поступа на начин који одговара њиховој добробити и који је сразмеран како околностима тако и учињеном делу.⁷⁶ Поред предвиђених мера за заштиту малолетника (деце) против којих је покренут кривични поступак, посебно је, са аспекта остваривање родне равноправности, значајно то што се у тексту Конвенције паралелно употребљавају термини и у мушком и у женском граматичком роду (Мирић, 2014: 20-21).

ПЕКИНШКА ПРАВИЛА (1985)

Минимална стандардна правила за малолетничко кривично правосуђе (тзв. Пекиншка правила) су донета 1985. године, пре наведене Конвенције о правима детета и представљају први акт међународног карактера посмеђен непосредно малолетничком правосуђу. Ова Правила су усвојена од стране Уједињених нација 1985. године, која је проглашена за годину младих. Правила немају обавезујући карактер, али је њихов је значај у томе што државама дају смернице за креирање посебних правосудних система намењеним малолетницима, чиме се ствара засебно малолетничко правосуђе. Правила су подељена на шест делова: општи принципи; истрага и тужба; изрицање пресуде и одлука; неинституционални третман; институционални третман; истраживање, планирање, формулисање политике и програма (Мирић, 2014: 21-23).

У току институционалног третмана малолетнику морају бити на располагању одговарајуће образовне службе и службе за бригу које треба да помогну и припреме малолетника за повратак у друштво, имајући у виду да је циљ институционализације малолетника да му се помогне приликом преузимања друштвено конструктивне и продуктивне улоге (Константиновић-Вилић, Костић, 2006: 276-279).⁷⁷

ХАВАНСКА ПРАВИЛА

Правила УН о заштити малолетника лишених слободе (тзв. Хаванска правила) су усвојена од стране Генералне скупштине УН 1990. године. Овај документ представља допуну раније усвојених Пекиншких правила и у целини регулише поступак према малолетницима лишеним слободе. Он служи такође, као средство за тумачење и спровођење појединих одредаба Конвенције о правима детета. Циљ лишења слободе је ресоцијализација малолетника лишених слободе. У ту сврху се малолетни осуђеници морају одвојити од пунолетних и режим у казнено-поправној установи мора да укључује васпитне и образовне програме ради оспособљавања за живот на слободи. Ова правила посебно регулишу права малолетника лишених слободе, права малолетника у притвору и оних који чекају суђење, њихову класификацију и смештај, образовање занатску обуку и рад, рекреацију, здравствену заштиту, бележење болести повреда или смрти, контакте малолетника са широм заједницом, ограничење употребе средстава физичке принуде, дисциплински поступак и вршење надзора над радом

⁷⁶*UN Convention on Right of Child*, <http://www.ohchr.org/en/professionalinterest/pages/crc.aspx>, приступ 05.01.2023.

⁷⁷*United Nations Standard Minimum Rules for the Administration of Juvenile Justice*, <https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/united-nations-standard-minimum-rules-administration-juvenile>, приступ 05.01.2023.

установа, право на притужбу и жалбу, поступак повратка у заједницу и стручно оспособљавање особља. Кроз читав текст Правила доминира идеја ресоцијализације малолетника лишених слободе и то је уједно и сврха свих одредби садржаних у њима и највећа тековина овог правног документа (Мирић, 2014: 23-24).⁷⁸

Образовање има капацитет да формира степен на путу ка социјалној интеграцији осуђеника у друштвену заједницу. То се посебно односи на оне категорије осуђеника који су били суочени са проблемом социјалне искључености, и пре доласка у затвор (Илијић, 2022: 14). Образовање није само процес стицања знања, већ важан облик третмана малолетника током извршења кривичних санкција.

ОБРАЗОВАЊЕ МАЛОЛЕТНИКА ТОКОМ ИЗВРШЕЊА КРИВИЧНИХ САНКЦИЈА У РЕПУБЛИЦИ СРБИЈИ

Да бисмо утврдили у којој мери су међународни стандарди за образовање малолетника током извршења кривичних санкција имплементирани у кривичноправни систем, у овом делу рада ће бити приказане релевантне одредбе Закона о малолетним учиниоцима кривичних дела и кривичноправној заштити малолетних лица (2005), као основног правног акта који регулише ову област.⁷⁹ Осуђеним малолетницима током издржавања казне омогућује се: образовање, стручно и радно оспособљавање за занимање према њиховим способностима, склоностима и дотадашњем школском и радном ангажовању, у складу са могућностима казнено-поправног завода. Основу поступања са осуђеним малолетницима чини укључивање у васпитно корисно радно ангажовање уз одговарајућу накнаду, омогућавање и подстицање веза малолетника са друштвом изван завода путем писама, телефонских разговора, примања посета, одсуства и др, као и укључивање у спортску, културну, уметничку, забавну активност и осигуравање услова за вршење верских обреда. Стручна лица која спроводе третман малолетника морају поседовати посебна знања из области педагогије, психологије и педологије (члан 138. ЗМ). Ако се посматра цитирана законска одредба стиче се утисак да је наше малолетничко кривично законодавство у сагласности са међународним стандардима. Сходно, одредби члана 4, у погледу права на образовање, могу се применити одговарајуће одредбе Закона о извршењу кривичних санкција (2014, 2019) јер оне нису у супротности са одредбама ЗМ.⁸⁰ Осуђени има право на основно и средње образовање, које се сходно прописима који уређују образовање организује у заводу. Завод организује и друге видове образовања осуђених. Управник завода може осуђеном одобрити ванредно школовање ако се програм образовања може ускладити са безбедносном проценом. Трошкове ванредног школовања сноси осуђени. Из исправе о стицању образовања не сме бити видљиво да је образовање осуђеног стечено за време издржавања казне. Пропис којим се уређује образовање осуђених споразумно доноси министар надлежан за послове правосуђа и министар надлежан за послове образовања (чланови 122-124 ЗИКС). Посебно је значајна одредба према којој из дипломе која се издаје не сме бити видљиво да је образовање стечено у установи за извршење кривичних санкција. Овакво законско решење има за циљ спречавање виктимизације бивших осуђеника након изласка на слободу.

⁷⁸ *United Nations Rules for the Protection of Juveniles Deprived of their Liberty*, <https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/united-nations-rules-protection-juveniles-deprived-their-liberty>, приступ 05. 01.2023.

⁷⁹ Закон о малолетним учиниоцима кривичних дела и кривичноправној заштити малолетних лица („Службени гласник Републике Србије“, бр. 85/2005, у даљем тексту: ЗМ).

⁸⁰ Закон о извршењу кривичних санкција („Службени гласник Републике Србије“, бр. 55/2014, 35/2019 у даљем тексту: ЗИКС).

ПРАКТИЧНИ ПРОБЛЕМИ ОБРАЗОВАЊА МАЛОЛЕТНИКА ТОКОМ ИЗВРШЕЊА КРИВИЧНИХ САНКЦИЈА

Иако је нормативни оквир за образовање малолетника у многоструком усклађен са најважнијим међународним стандардима и у овој, као и у многим другим областима, уочава се разлика између нормативног и стварног. Рецимо, у Васпитно-поправном дому у Крушевцу, у једином такве врсте у Републици Србији у којој се извршава васпитна мера упућивање у васпитно-поправни дом, у оквиру установе, постоји привредна јединица "Младост" која је регистрована за металску и дрвно-прерађивачку делатност и друге занатске делатности. Осим производног погона у установи постоји и економија која се бави пољопривредном производњом, првенствено за потребе малолетника.⁸¹ Према нашим сазнањима слично је стање и у другим установама за извршење кривичних санкција. Иако се постојање оваквог производног погона може оценити као позитивно са аспекта стицања знања и вештина за живот и рад малолетника након извршења заводских кривичних санкција, уочава се недовољна могућност избора и образовних профила малолетника током извршења заводских кривичних санкција. Овакво стање у установама за извршење кривичних санкција је могућа последица укупног социо-економског стања у држави иако то сигурно није једини разлог. Без обзира на то, било би веома важно проширити образовне профиле, чиме би се образовање малолетника током извршења заводских кривичних санкција унапредило.

Редукција образовних садржаја намењених лицима на извршењу кривичних санкција је проблем са којим се суочавају и друге државе у свету. Редукције у сфери образовања и рестриктиван, сужен поглед на осуђенике су уско повезана питања. Образовање у затворима у великом делу Европе последњих деценија, тежи једноставним, мање аспиративним циљевима, и далеко је мањег обима и садржаја него што може бити. То је последица два међусобно повезана поједностављења: уместо да се у осуђеницима види „цела особа“, види се само преступник, и уместо да се нуди образовање у свом његовом изазовном богатству, нуди се само ограничен спектар развоја појединих „вештина“ кроз појединачне специјализоване курсеве (Илијић, 2022: 114). Може се закључити да је образовање лица током извршења кривичних санкција мултифакторски условљено и да је неопходан системски приступ у решавању постојећих проблема и превазилажењу изазова.

ЗАКЉУЧНА РАЗМАТРАЊА

Образовање је од изузетног значаја за развој друштва. Процес образовања омогућава усвајање потребних знања и вештина за обављање различитих послова, што ствара услове за просоцијални начин живота. Без адекватног образовања и запослења малолетна лица се, након завршетка извршења кривичних санкција заводског типа, суочавају са бројним изазовима егзистенцијалне природе, што може бити један од узрока поновног вршења кривичних дела (рецидивизма).

Како би образовање малолетника током извршења кривичних санкција остварило своје циљеве, неопходно је јачати образовне капацитете пенитенцијарних установе увођењем нових образовних профила. Добар нормативни оквир је предуслов успешног образовања малолетника током извршења кривичних санкција. Може се закључити да у Србији постоји адекватан правни оквир у овој области, Како би се унапредила његова примена, неопходно је улагати у перманентно стручно усавршавање стручних лица укључених у образовни процес малолетних лица током извршења кривичних санкција (специјалних педагога, психолога, професора, инструктора практичних вештина итд). Праћење достигнутог нивоа образовања је неопходно, како би се оно унапредило. Из изнетих разлога, од суштинске важности је спровођење даљих теоријских и емпиријских истраживања у овој области.

⁸¹ Министарство правде, Управа за извршење кривичних санкција, Васпитно-поправни дом у Крушевцу, <http://www.uiks.mpravde.gov.rs/lt/articles/ustanove-za-izvršenje-krivичnih-sankcija/vaspitan-poopravni-dom-za-maloletnike/vaspitan-poopravni-dom-u-krusevcu/>, приступ 5.1.2022.

Право на образовање је универзално право и оно се свакако у несмањеном обиму односи и на малолетнике током извршења кривичних санкција. образовање је много више од стицања знања и вештина јер представља предуслов за побољшање квалитета живота.

КОРИШЋЕНА ЛИТЕРАТУРА

Васиљевић-Продановић, Д. (2022) *Основи пенологије*, Београд: Универзитет у Београду, Факултет за специјалну едукацију и рехабилитацију.

Закон о извршењу кривичних санкција („Службени гласник Републике Србије“, бр. 55/2014, 35/2019).

Закон о малолетним учиниоцима кривичних дела и кривичноправној заштити малолетних лица („Службени гласник Републике Србије“, бр. 85/2005).

Илијић, Љ. (2022) *Образовање осуђеника од ресоцијализације до трансформације*, Београд: Институт за криминолошка и социолошка истраживања.

Константиновић-Вилић, С, Костић, М. (2006) *Пенологија*, Ниш: Свен.

Министарство правде, Управа за извршење кривичних санкција, Васпитно-поправни дом у Крушевцу, <http://www.uiks.mpravde.gov.rs/lt/articles/ustanove-za-izvršenje-krivичnih-sankcija/vaspitno-popravni-dom-za-maloletnike/vaspitno-popravni-dom-u-krusevcu/>, приступ 5.1.2022.

Мирнић, Ф. (2014) *Савремена схватања феноменологије и етиологије малолетничке делинквенције-докторска дисертација*, Ниш: Правни факултет Универзитета у Нишу.

Мирнић, Ф. (2016) Утицај образовања на малолетничку делинквенцију, *Социјална мисао*, бр. 1, стр. 61-71.

UN Convention on Right of Child, <http://www.ohchr.org/en/professionalinterest/pages/crc.aspx>, приступ 05.01.2023.

United Nations Rules for the Protection of Juveniles Deprived of their Liberty, <https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/united-nations-rules-protection-juveniles-deprived-their-liberty> , приступ 05. 01.2023.

United Nations Standard Minimum Rules for the Administration of Juvenile Justice, <https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/united-nations-standard-minimum-rules-administration-juvenile> , приступ 05.01.2023.

THE RIGHT TO EDUCATION OF JUVENILES DURING THE EXECUTION OF CRIMINAL SANCTIONS – NORMATIVE-PENOLOGICAL APPROACH

*Filip Mirić, LL.D.
Faculty of Law, University of Niš, Serbia*

Abstract: Education is a basic human right. Through the process of education, people acquire the knowledge and skills needed to perform tasks that provide the means for existence, while respecting moral and legal norms. In this way, education is of exceptional importance for the resocialization of juveniles during the execution of criminal sanctions because in this way the necessary conditions are created for the suppression of criminological, criminal and penological recidivism. Bearing all this in mind, the paper will analyze the right to education of juveniles during the execution of criminal sanctions, through the presentation of the relevant provisions of the most important international legal acts. The aim of the paper is to point out the importance of education as a form of treatment. At the end of the paper, practical problems will be pointed out when exercising the right to education in institutions for the execution of criminal sanctions for juveniles, which gives the paper a penological significance.

Keywords: right to education, execution of criminal sanctions against juveniles, juvenile delinquency.

LJUDSKA PRAVA I OBRAZOVANJE U VIŠEKULTURALNOM DRUŠTVU

Doc.dr.sc. Marijana Škutor⁸²
Sveučilište u Slavonskom Brodu, Hrvatska

Sažetak: Temelji demokratskog društva počivaju na vladavini ljudskih prava s ciljem promicanja i zaštite kako individualnih tako i kolektivnih ljudskih prava. Ona se temelje na vrijednostima koje nam osiguravaju jednakost i dostojanstvo te nam pripadaju samim rođenjem. Cilj ovoga rada bio je ukazati na važnost promocije temeljnih ljudskih prava s naglaskom na ljudska prava na obrazovanje. Ona su preduvjet za ostvarivanje svih drugih ljudskih prava i bitan čimbenik u smanjenju siromaštva i socijalnih razlika u društvu. Ovaj rad polazi od povijesnih promjena zaslužnih za ideju ljudskih prava pa sve do Europskog sustava ljudskih prava i prava u obrazovanju. Također se spominje Europska inicijativa za Bosnu i Hercegovinu koja se odnosi na Kodeks zaštite u školama kroz promicanje prava na obrazovanje i uputama kako iste prepoznati. Ključan je cjeloživotni pristup obrazovanju za ljudska prava ali i zastupljenost ovih tema na svim odgojno-obrazovnim razinama uključujući i predškolske ustanove. Promicanjem i zaštitom ljudskih prava bi se umanjile predrasude prema pojedincu i skupinama na osnovu dobi, spola, vjeroispovijesti, boje kože, seksualne orijentacije, rodne identifikacije..., koje veoma često vode ka etnocentrizmu i diskriminaciji u suvremenom društvu.

Ključne riječi: diskriminacija, dostojanstvo, pravo na život, pravo na obrazovanje, sloboda.

UVOD

Ljudska prava su načela i propisi po kojima smo svi jednaki u pravima i neovisni od osobnih razlika. Po njim svi imamo pravo na život, slobodu i sigurnost te na zadovoljenje osnovnih potreba bez obzira na rasu, boju kože, spol, vjeru, političko i drugo uvjerenje, nacionalno ili socijalno podrijetlo, obrazovanje ili drugi status. Razmatrajući koncept ljudskih prava, prve se norme javljaju u sklopu sveobuhvatnih zbirki, vjerskih, moralnih i pravnih propisa koji su važili za osobe određene vjeroispovijesti. (*Opća deklaracija o ljudskim pravima*, 1948). Važno je napraviti distinkciju između pojmova *neotuđivih prava* u ranijim tekstovima i suvremenih pojmova ljudskih prava. U ranijim tekstovima pojam *neotuđivih prava* odnosi se na *prava slobodnog čovjeka ili građanina* (muškarac, bijelac), a ne u značenju *svi ljudi* (Spajić-Vrkaš i sur., 2004, Spajić-Vrkaš 2014). Međunarodna zajednica uvodi promjene kod definiranja ljudskih prava i zalaže se za utemeljenje jednakih prava za sve ljude bez obzira na spol, rod, vjeroispovijest, boju kože, nacionalnost i sl. (Spajić- Vrkaš, 2001; Barnier Leroy, 2016). Krajem 18. stoljeća javljaju se dva značajna dokumenta koja su izvršila utjecaj na suvremeno shvaćanje ljudskih prava - američka *Deklaracija o neovisnosti* iz 1776. godine, te francuska *Deklaracija o pravima čovjeka i građanina* iz 1789. godine. *Povelji Ujedinjenih naroda*, čijim je potpisivanjem 1945. godine osnovana u San Franciscu *Organizacija Ujedinjenih naroda*, čime započinje i proces institucionalizacije ljudskih prava. Temeljna svrha Organizacije jest uspostavljanje međunarodne suradnje u promicanju i jačanju ljudskih prava i temeljenih sloboda za sve bez razlike u

⁸² marijana.skutor@gmail.com

pogledu rase, spola, jezika ili religije. Godine 1948. nastaje Opća deklaracija o ljudskim pravima čija je temeljna misao vodilja da se sva ljudska bića rađaju slobodna i jednaka u dostojanstvu i pravima. Spomenuta svrha posebno je važna zbog zaštite prava posebno osjetljivih grupa. Prema Općoj deklaraciji o ljudskim pravima i drugim instrumentima ljudskih prava, posebno osjetljive grupe su: djeca i mladi, žene, lezbijke i homoseksualci, starije osobe, osobe s posebnim potrebama, bolesnici, uključujući osobe oboljele od AIDS-a, migranti i njihove obitelji, izbjeglice, azilanti i osobe bez državljanstva, nacionalne, etničke, vjerske i jezične manjine, te starosjedioci. (Povelja Ujedinjenih naroda 1948).

*Obrazovanje, naobrazba, izobrazba ili školovanje kao pojam ima višestruko značenje. Pod obrazovanjem se podrazumijeva ustanova, proces, sadržaj i ishod organiziranoga i/ili slučajnoga učenja u ulozi razvoja različitih kognitivnih sposobnosti, kao i stjecanja raznovrsnih znanja, vještina, umijeća i navika poput čitanja, pisanja, računanje ili stjecanja općega znanje o čovjekovu prirodnu, društvenu, kulturnu i gospodarskomu okruženju. Obrazovanje (formalno i neformalno) nužna je sastavnica svake kulture kojoj je zadaća očuvanje i oblikovanje identiteta članova društva. Obrazovanje svakog člana društva jedan od temeljnih društveno-političkih interesa čije se značenje otkriva u širokom rasponu od ekonomske politike do izgradnje i očuvanja kulturnog i nacionalnog identiteta. No, to ujedno znači barem dvoje. Prvo, obrazovanje je po svom cilju, sadržaju i organizaciji društveno-politički uvjetovano. (Franković i sur., 1963, Novina, 2019:113). Među ljudskim pravima pravo na obrazovanje ima značajnu ulogu. Osim što je temeljno pravo svakog čovjeka, ono je pretpostavka za ostvarivanje gotovo svih drugih ljudskih prava te jedan od najboljih instrumenata u borbi protiv siromaštva (Barnier Leroy, 2016). Obrazovanje ima važnu ulogu u promociji ključnih vrijednosti Vijeća Europe: demokracije, ljudskih prava i vladavine prava te u sprječavanju kršenja ljudskih prava. U širem smislu, obrazovanje ima ulogu obrane od porasta nasilja, rasizma, ekstremizma, ksenofobije, diskriminacije i nesnošljivosti. Petkovska, (2008), Ledić i Turk, (2013), kao dva osnovna ljudska prava građanska ideologija ističe: pravo glasa i pravo na obrazovanje. Spajić-Vrkaš, (2002), određuje tri aspekta prava na obrazovanje: *pravo na obrazovanje, prava u obrazovanju, te prava putem obrazovanja*. Činjenica da pravo na obrazovanje podrazumijeva raspoloživost i dostupnost obrazovanja, a prava u obrazovanju prihvatljivost i prilagodljivost obrazovanja stoga se nameće na pitanje koliko je obrazovanje dostupno, raspoloživo, prilagodljivo i prihvatljivo svima u kulturnom kontekstu društva u kojem pojedinac obitava.*

*Kultura je način života pripadnika društva, kulturni koncept je važan jer iskazuje navike, običaje društva kroz mnoge naraštaje, desetljeća i stoljeća. Ona je *nacrt življenja* po kojem živi neko društvo. Društvo, ustaljen obrazac ponašanja. (Haralambos i Horborn, 2002:17). *Višekulturalna društva* imaju obilježja multikulturalizma i interkulturalizma koji nisu istoznačnice. Multikulturalizam je svijest o postojanju različitih kultura, s druge strane, pojam interkulturalizma se odnosi na interakciju, odnosno postavljanje, razvijanje i izgradnju odnosa među kulturama. Dakle, interkulturalizam ne pretpostavlja da samo poznajemo druge kulture, odnosno ljude iz drugih kultura, već da s njima uspostavljamo komunikaciju poštovanja i uvažavanja. (Perotti, 1994:16, Hercigonja, 2017:107)*

Povijesne promjene koje su pridonijele pojavi ideje ljudskih prava

Tu spadaju pojava ideje prirodnih prava čovjeka nasuprot božanskih prava države i vladara, priznanje prava i slobode pojedinca u ustavima najrazvijenijih zapadnih država, uvođenje proceduralnih pravila kao početak poštenog procesa, ograničavanje vlasti kao posljedica sukoba između vladara i Crkve, prihvaćanje ideje promjene i napretka u području zaštite prava pojedinca, pojava ideje sudjelovanja u vlasti, prihvaćanje ideje o obvezi društva i države prema pojedincu, pojava interesnog udruživanja radi zaštite svojih sloboda (profesionalne udruge, sveučilišta, sindikati), jačanje sudstva, uvođenje policijskog nadzora i državne administracije, Spajić-Vrkaš i sur., (2004), Barnier Leroy, (2016). Sloboda se shvaća kao moć pojedinca da radi sve ono što ne ugrožava dobrobit drugog, a obuhvaća slobodu govora, slobodu udruživanja, slobodu vjeroispovijesti i slobodu od uhićenja i zatvaranja. U racionalno uređenoj zajednici ravnoteža između uživanja i ograničavanja slobode ne prepušta se slučaju nego uređuje zakonima. Zakon je izraz opće volje, što znači da svaki građanin ima pravo

sudjelovati u njegovoj izradi. Sukladno tome određuje se da zakon da zakon „mora biti jednak za sve, i kad štiti i kad kažnjava“ (Spajić-Vrkaš, i sur., 2004).

Tek su stravične posljedice Drugog svjetskog rata dovele do novog promatranja ljudskih prava i prava pojedinca, koja su postala predmet međunarodne brige i razgovora u kojima se sve više isticalo mišljenje da država koja ne poštuje prava vlastitih građana predstavlja prijetnju i stanovništvu ostalih država, a time i miru u svijetu. (Miller, Lynn, 1990). Ljudska prava se mogu se podijeliti u više grupa, ali često se svrstavaju u tri kategorije: 1. građanska i politička prava, 2. socijalna i ekonomska prava 3. prava treće generacije. *Prva generacija* ljudskih prava uključuje građanska i politička prava kao što su pravo na slobodu izražavanja, slobodu uživanja, pravo na život, pravo na pošteno suđenje itd. *Druga generacija* ljudskih prava uključuje ekonomska, socijalna i kulturna prava kao što je pravo na adekvatan životni standard, pravo na zdravlje, pravo na obrazovanje i slična prava. *Treća generacija* ljudskih prava odnosi se na kolektivna prava društva ili naroda kao što je pravo na održivi razvoj, mir ili zdravo okruženje. S jedne strane, treća generacija ljudskih prava ukazuju na to da ljudska prava nisu samo puka institucija nego da se ona razvijaju i mijenjaju. S druge strane, kroz njih se prepoznaju novi problemi koji ugrožavaju pravo na život svih ljudi te stoga ova prava trebaju naći i pronalaze svoje mjesto u katalogu ljudskih prava. Zdrav i održiv okoliš može se promatrati i kao ekonomsko i socijalno pravo koje osigurava određeni stupanj standarda i kvalitete u zaštiti okoliša. I posljednje, pravo na zdrav okoliš nerijetko je predstavljeno kao jedno od prava na području solidarnosti. Ljudska prava treće generacije predstavljaju dakle jamstvo da prirodni čovjekovi životni prostori neće biti previše oštećeni ili čak potpuno uništeni, već bi trebala zaštititi prirodne resurse za generacije koje dolaze. (Kolednjak i Šantalab, 2013; 327).

Europski sustav ljudskih prava

Europski sustav ljudskih prava smatra se najrazvijenijim sustavom ljudskih prava i sloboda uopće, prvenstveno zbog učinkovitih mehanizama zaštite. Okosnicu tog sustava čine *Europska konvencija za zaštitu ljudskih prava i temeljnih sloboda Vijeća Europe* i *Europski sud za ljudska prava* koji je uspostavljen prema čl. 19. Konvencije. Njegovim uvođenjem došlo je do značajnih promjena u tradicionalnom shvaćanju suvereniteta države, jer se građanima europskih država omogućilo pokretanje postupka za zaštitu svojih prava pred europskim institucijama onda kada im tu zaštitu ne osiguraju domaći sudovi. Sustav se počeo razvijati krajem Drugoga svjetskog rata s čvrstim osloncem na *Opću deklaraciju o ljudskim pravima* i dugu tradiciju ustavne zaštite građanskih i političkih prava najrazvijenijih zemalja Zapadne Europe. (Ledić i Turk, 2013; Spajić-Vrkaš, 2004, Hrvatić, 2014) Poslijeratna Europa stavila je naglasak na ostvarenje prava i sloboda građana u okviru demokratskog političkog poretka držeći da je to najsigurniji put za održanje mira i stabilnosti svijeta. Stoga je razumljivo da su ta polazišta utkana u europske integracijske procese na svim razinama, što potvrđuju tekst Statuta Vijeća Europe iz 1949., *Schumanova deklaracija* iz 1950., ‘Završni akt Konferencije o europskoj sigurnosti i suradnji’ iz 1975. i ‘Ugovor o Europskoj uniji’ iz 1992. Iako se pod europskim sustavom ljudskih prava obično misli na instrumente i mehanizme koji su uspostavljeni pod Vijećem Europe, europski je sustav znatno složeniji. Čine ga tri sustava koji se međusobno razlikuju po opsegu i naravi zaštite prava i sloboda pojedinca. Oni polaze od različitih instrumenata, imaju uspostavljena različita tijela za praćenje primjene tih instrumenata i međusobno se nalaze u različitim odnosima. To su sljedeći sustavi: *Sustav Vijeća Europe* (45 zemalja članica), *Sustav Europske unije* (svibnja 2004. godine 25 zemalja članica), *Sustav Organizacije za europsku sigurnost i suradnju* (55 zemalja članica). (Ledić i Turk, 2013; Spajić-Vrkaš, 2001).

Program Europske Unije, Europska inicijativa za demokraciju i ljudska prava za Bosnu Hercegovinu, Kodeks za zaštitu ljudskih prava u školama (2007)

Predstavnici vlasti u Bosni i Hercegovini usvojili su veliki broj međunarodnih ugovora koji treba da osiguraju zaštitu ljudskih prava u školi. Bosna i Hercegovina je potpisnik *Europske Konvencije o ljudskim pravima* i *Konvencije o pravima djeteta*. Ustav Bosne i Hercegovine daje prioritet ovim konvencijama u odnosu na sve ostale ustavne regulative. Kroz članstvo u Vijeću Europe, Bosna i

Hercegovina ima obavezu da harmonizira obrazovni sustav u odnosu na ove konvencije. U obrazovnom sustavu Bosne i Hercegovine postoji nedostatak praktičnih dokumenata koji će ponuditi načine kako da se zaštite ljudska prava u školi. Zbog ovog razloga su Fondacija za kreativni razvoj, Udruženje za suradnju roditelja i škole u BiH i Catholic Relief Services BiH, uz podršku Delegacije Europske Komisije u Bosni i Hercegovini i Ambasade Ujedinjenog Kraljevstva u Bosni i Hercegovini, inicirali aktivnosti sa ciljem da kreiraju publikaciju *Kodeks za zaštitu ljudski prava u školi*, koji treba da ukloni različite oblike kršenja ljudskih prava u školi, (oblike ugrožavanja) te omogućuje stvaranje zdravih i pozitivnih odnosa među članovima školske zajednice. (Instrumentarij za vrednovanje i samovrednovanje osnovne škole, 2013, Spajić-Vrkaš, 2015).

Iz programa Europske Unije Europska inicijativa za demokraciju i ljudska prava za Bosnu i Hercegovinu izdvojiti ćemo: *Okvir za razvoj i primjenu Kodeksa* su međunarodni dokumenti i sporazumi koje je ratificirala BiH, kao što su: Univerzalna deklaracija o ljudskim pravima; Europska konvencija o zaštiti ljudskih prava i osnovnih sloboda; Konvencija o pravima djeteta; Međunarodni sporazum o ekonomskim, socijalnim i kulturnim pravima; Međunarodna konvencija o ukidanju svih oblika rasne diskriminacije te Okvirni zakon o osnovnom i srednjem obrazovanju u BiH. Član 26. Univerzalne deklaracije o pravima čovjeka, Član 28. Konvencija o pravima djeteta, *imaš pravo da se obrazuješ! Etički principi po kojima škola djeluje - Humanistički pristup u odgoju i obrazovanju*: Odgoj i obrazovanje je usmjereno prema sveobuhvatnom razvoju ličnosti ostvarivanju njenih ljudskih prava i temeljnih sloboda. Škola je dužna da odgojno - obrazovni proces provodi na principima razumijevanja, tolerancije, jednakosti i poštivanja među svim pojedincima bez obzira na rasu, spolnu, nacionalnu, vjersku i socijalnu pripadnost s ciljem promoviranja jednakih mogućnosti i postupaka za sve. Obrazovanje predstavlja instrument pozitivnih društvenih promjena. Transformacija društva ka punom uspostavljanju svih ljudskih prava i sloboda je cilj obrazovanja. Samo, djeca obrazovana po ovim etičkim principima mogu postati odgovorni pojedinci koji će stvarati društvo zasnovano na vladavini zakona i poštivanju ljudskih prava, te osigurati najbolji životni standard za sve građane. (Crnić-Grozić, Sgardelli Car, 2010).

Mehanizmi zaštite ljudskih prava u školi - Zaštita prava pojedinca na obrazovanje su: Svaka osoba ima pravo na obrazovanje. Bilo koji oblik diskriminacije u odgoju i obrazovanju predstavlja povredu prava pojedinca zagarantiranih Ustavom Bosne i Hercegovine. Svakom pojedincu je kroz pravo na obrazovanje omogućuje pravo pristupa obrazovnim institucijama, pravo na efikasno obrazovanje koje mu omogućuje da stekne korist i ugled, te pravo na službeno priznavanje njegovih obrazovnih rezultata. Škola osigurava svim članovima školske zajednice najšire razumijevanje zaštite ljudskih prava u obrazovanju. Sudjelovanje u aktivnostima zaštite ljudskih prava u školi je obaveza svakog člana školske zajednice. Svi članovi školske zajednice su dužni da zaštite svakog pojedinca, koji u dobroj namjeri prijavi kršenje ljudskih prava kao žrtva ili svjedok, da ne bi osjetio negativne posljedice svoje inicijative.. *Jezici, udžbenici i pismo u NPP*: NPP se provodi na jezicima konstitutivnih naroda Bosne i Hercegovine u svim školama. Učenik/učenica ima pravo odabira udžbenika na maternjem jeziku koji uključuju teme i oblasti utvrđene zajedničkom obrazovnom jezgrom. Učenik/učenica se obrazuje u oblastima nacionalne grupe predmeta po udžbenicima na maternjem jeziku preporučenim od segmenta vlasti nadležnog za obrazovanje. NPP osigurava učenicima/učenicama savladavanje oba pisma koja su u službenoj upotrebi u Bosni i Hercegovini. Kultura ljudskih prava ključna je pretpostavka inkluzivnog, stabilnog i razvoju orijentiranog demokratskog društva. U tranzicijskim društvima odgoj i obrazovanje za ljudska prava predstavljaju moćan instrument osnaživanja građana za demokratski razvoj. (Barnier Leroy, 2016). Škole trebaju odgajati i obrazovati učenike u skladu s općim kulturnim i civilizacijskim vrednotama, ljudskim pravima i pravima djece te da ih trebaju osposobiti za život u multikulturnom svijetu, poštivanje različitosti i snošljivost, kao i za aktivno i odgovorno sudjelovanje u razvoju demokracije. Od velikog značaja svakako je osiguranje kvalitetnog obrazovanja, izobrazbe i stručnog usavršavanja nastavnika u cjeloživotnom kontekstu, ali i drugih stručnjaka koji skrbe o dobrobiti djece i mladih, kao što su pedagozi, psiholozi, socijalni radnici, liječnici, novinari, suci, tužitelji i policijski službenici. Nastavnicima treba osigurati uvjete za stjecanje znanja o ključnim pojmovima, temama i zakonitostima u ovom području; osposobiti ih za korištenje participativnih, interaktivnih, istraživačkih i suradničkih metoda učenja u nastavi i izvannastavnom kontekstu; osnažiti ih za poticanje razvoja

kritičkog mišljenja kod učenika i otvorenosti prema drugačijim kulturama i svjetonazorima, kao i za obradu društveno kontroverznih tema kroz raspravu, debatu i dijalog; pripremiti ih za ocjenjivanje i vrednovanje u sklopu sustava osiguranja kvalitete odgoja i obrazovanja na institucionalnoj razini i potaknuti ih na preuzimanje vodstva u demokratizaciji školske kulture i izgradnji škole kao demokratske zajednice učenja i poučavanja. Konačno potrebno je uvesti obrazovanje za ljudska prava i demokratsko ili aktivno građanstvo na pravne fakultete, s obzirom da se ljudska prava prvenstveno razvijaju i štite upravo kroz pravne mehanizme i da je pravno uređenje prakse građanskog odgoja i obrazovanja preduvjet uvođenja. (Spajić-Vrkaš, 2015),

Pravo na obrazovanje i kako prepoznati ljudska prava na obrazovanje?

Prema Općoj Deklaraciji o ljudskim pravima, Usvojena i proglašena na Općoj skupštini Ujedinjenih naroda, 10. prosinca 1948. godine (rezolucija br. 217 /III/): 1) Svatko ima pravo na obrazovanje. Obrazovanje mora biti besplatno, barem na osnovnom i općeobrazovnom nivou. Osnovno obrazovanje mora biti obavezno. Tehničko i stručno obrazovanje mora biti svima dostupno, a više i visoko obrazovanje mora biti svima dostupno prema sposobnostima. 2) Obrazovanje mora biti usmjereno na pun razvoj ljudske ličnosti i jačanje poštovanja ljudskih prava i osnovnih sloboda. Ono mora promovirati razumijevanje, toleranciju i prijateljstvo među svim narodima, rasnim ili religijskim grupama i podupirati aktivnosti Ujedinjenih nacija na očuvanju mira. 3) Roditelji imaju pravo prvenstva u izboru vrste obrazovanja za svoju djecu." (Opća deklaracija o ljudskim pravima, 1948).

Iz navedenog članka vidljivo je kako su Deklaracijom utemeljene odrednice obrazovanja koje su aktualne i danas. Navedene se odnose na: osnovno obrazovanje koje je obvezno i besplatno, tehničko i stručno obrazovanje koje je svima dostupno te visoko obrazovanje dostupno u skladu sa sposobnostima pojedinca. U navedenom dokumentu određen je i smjer djelovanja u obrazovanju te je ujedno zajamčeno i prvenstvo izbora roditelja kada je u pitanju obrazovanje djeteta. Tijekom izrade Deklaracije velika polemika razvila se prilikom definiranja obveznog obrazovanja. Zbog negodovanja mnogih zemalja te u to vrijeme nerealne mogućnosti stvaranja školske obveze za odrasle obrazovanje je definirano kao obvezno samo na osnovnoj razini (Bondia, 2001; Barnier Leroy, 2016). Opća skupština Ujedinjenih naroda 1966. godine usvojila je dva dokumenta: *Međunarodni pakt o građanskim i političkim pravima* i *Međunarodni pakt o ekonomskim, socijalnim i kulturnim pravima*. Dok se u prvom dokumentu pravo na obrazovanje samo spominje unutar jednog članka u sklopu vjerskog obrazovanja, u drugom se ono detaljnije definira. U Međunarodnom paktu o ekonomskim, socijalnim i kulturnim pravima pravo na obrazovanje utemeljeno je u čl. 13. i 14. Članak 13. sastoji od četiri stavka (Bondia, 2001; Barnier Leroy, 2016).

Premda se 1. i 3. stavkom potvrđuju elementi utvrđeni čl. 26. Opće deklaracije o ljudskim pravima, 2. stavak odnosi se na obveze na koje pristaju države članice, a one podrazumijevaju: 1) osiguravanje besplatnog i obveznog osnovnog obrazovanja; 2) omogućavanje raspoloživosti i dostupnosti srednjeg, tehničkog i strukovnog obrazovanja; 3) ostvarivanje jednake dostupnosti višeg i visokog obrazovanja, u skladu sa sposobnostima pojedinaca; 4) uvođenje sustava stipendiranja učenika; 5) poboljšavanje materijalnog položaj učitelja. Iz navedenog je razvidno kako ova razina utemeljenja prava na obrazovanje ima širu perspektivu, koja obuhvaća stipendiranje učenika i poboljšanje materijalnog položaja učitelja. Člankom 14. ističe se važnost osiguranja obveznosti i besplatnosti obrazovanje te se obvezuje države na donošenje plana njegove provedbe. Ratifikacija Pakta obvezuje države na slanje izvještaja Komisiji za ekonomska, socijalna i kulturna prava, svake četiri godine, koja državama daje preporuke za unaprijeđenje prakse (Maleš, 2002; Barnier Leroy, 2016).

Pod širokim naslovom *obrazovanje i ljudska prava* mogu se razmatrati različiti sadržaji. Radi se o dva osnovna pitanja: Jedno je bavljenje pravom na obrazovanje, kao članom 26. Konvencije o ljudskim pravima, a drugo pitanje je razmatranje sustava obrazovanja kao poluge za razvoj kulture i prakse demokracije i ljudskih prava u jednom društvu. Demokraciju ne čine samo institucije i procedure za donošenje odluka, već je ona važna i kao sustav vrijednosti (Bondia, 2001: 28), a u razvoju određenog sustav vrijednosti obrazovanje ima izuzetno važno mjesto. Napravljen je mehanizam s ciljem prenošenja znanja i vrijednosti s jedne generacije na drugu koji se kroz sustav obrazovanja u društvu

prenosi eksplicitno i implicitno. Kroz godine, razvila se ideja obrazovanja o ljudskim pravima i za ljudska prava kojima se nastoji postići nediskriminacija i ravnopravnost u odgojno-obrazovnim institucijama, te se stoga njime pokušava podići individualna i kolektivna svijest o temama kao što su univerzalnost, nedjeljivost i neotuđivost ljudskih prava i sloboda, ali i osposobiti građane za borbu protiv nejednakosti koja polazi od spolnih, etničkih, jezičnih, religijskih, socioekonomskih ili nekih drugih diskriminativnih obilježja. (Dürr i sur., 2002:53, Vujčić, 2000). Ostvarivanjem prava na obrazovanje osigurava se mogućnost za uživanje svih ostalih ljudskih prava (Maleš, 2002; Spajić-Vrkaš i sur., 2004; Tomaševski, 2006; Melchiorre, 2010; Farnell, 2012). Farnell (2012) navodi kako osiguravanjem jednakih obrazovnih prilika preventivno djelujemo na obrazovni neuspjeh i socijalnu isključenost koji mogu biti dugoročno skupi za državu. Iz svega navedenog se može zaključiti kako osiguravanje prava na obrazovanje osim dobrobiti za pojedinca ima pozitivne učinke i na razvoj zajednice. Iako je pravo na obrazovanje jedno od temeljnih ljudskih prava, još uvijek u mnogim zemljama postoje djeca kojima ono nije osigurano. (UNICEF, 2016).

Cjeloživotni pristup obrazovanju za ljudska prava

Cjeloživotni pristup obrazovanju za ljudska prava demokratsko građanstvo: polazišta, mogućnosti i ograničenja» (Spajić-Vrkaš, 2002) daje povijesni presjek nastanka pokreta i dokumenata za zaštitu ljudskih prava. Osnovni cilj je dostojanstven život svakog pojedinca bez obzira na njegovu nacionalnu, religijsku, političku, spolnu i dobnu pripadnost. Konvencija o zaštiti starosjedilačkih plemena usvojena je 1987., na Općoj skupštini međunarodne zaštite rada. To je bio jedan od ključnih dokumenata temeljem kojeg su pokrenuti programi i akcije na međunarodnoj razini s ciljem promicanja i zaštite ljudskih prava, posebno kad je riječ o manjinama. U skladu s tim Savjet Europe je 1997. godine iznio zahtjeve koje bi svaka zemlja morala ispuniti a to su: demokratska i ljudska prava, socijalna kohezija, poštivanje demokratskih vrijednosti i kulturnih različitosti, te sigurnost građana. Ključne dimenzije za razvoj u tom smjeru su: znanje, vještine te stav i aktivnosti svih subjekata zajednice (Spajić-Vrkaš, 2002). Koliko je poznato, Gibson i Duch (1993) prvi su svijest o ljudskim pravima (ili građansku potporu ljudskim pravima) osmišljeno uveli u političku znanost kao dio političke kulture demokracije. U okviru toga, ljudska prava ne mogu se više zaobilaziti kao dio političke kulture ljudi općenito. Navedeni autori naglašavaju da je jedna od „najvažnijih, ali zapostavljenih dimenzija demokratske političke kulture upravo svijest građana o ljudskim pravima se određuju kao dio demokratske političke kulture ljudi (Bourdieu, Passeron, 1977; Vujčić, 2000, Haralambos, 2001:837). *Povelja Vijeća Europe o obrazovanju za demokratsko građanstvo i ljudska prava* (usvojena u sklopu Preporuke CM/R i Odbora ministara, 2007). Ova se povelja bavi obrazovanjem za demokratsko građanstvo i ljudska prava. Ne bavi područjima kao što su interkulturalno obrazovanje, ravnopravnost u obrazovanju, obrazovanje za održivi razvoj i obrazovanje za mir, osim gdje se ta područja preklapaju i dolaze u interakciju s obrazovanjem za demokratsko građanstvo i ljudska prava. Ova Povelja označava obrazovanje, usavršavanje, podizanje svijesti, informiranje, praksu i aktivnosti čiji je cilj da opreme one koji uče znanjem, vještinama i razumijevanjem, da razviju stavove i ponašanja, da ih osnaži u ostvarivanju i obrani demokratskih prava i odgovornosti u društvu, da cijene raznolikost i da igraju aktivnu ulogu u demokratskom životu, s ciljem promicanja i zaštite demokracije i vladavine prava. Jer „obrazovanje za ljudska prava“ znači obrazovanje, usavršavanje, podizanje svijesti, informiranosti, praksu i aktivnosti čiji je cilj da učenike opreme znanjem, vještinama i razumijevanjem, razvijanjem stavova i ponašanja, osnaživanjem učenika u njihovu doprinosu izgradnji i obrani opće kulture ljudskih prava u društvu, s ciljem promicanja i zaštite ljudskih prava i temeljnih sloboda. (Ledić i Turk, 2013).

Specijalna izvjestiteljica Tomaševski (2006) navodi kako je prije tri desetljeća je Konvencijom o pravima djeteta svakom djetetu pravno osigurano pravo na obrazovanje ali još uvijek veliki broj djece uopće nemaju pristupa obrazovanju. UNICEF-a (2016) predviđa da će do 2030. godine oko 60 milijuna djece osnovnoškolske dobi biti izvan sustava obrazovanja ukoliko ne dođe do promjena u sustavu odgoja i obrazovanja. Ljudska prava na osnovno obrazovanje međunarodnim ugovorom su definirana kao razina obveznog, besplatnog i prije svega svima dostupnog obrazovanja. *Međunarodni pakt o gospodarskim, socijalnim i kulturnim pravima* kojim se osigurava pravo na obrazovanje te *Konvencija o pravima djeteta* kojom definirane obveze država i cjelokupne društvene zajednice prema

djetetu. Nadalje, razumijevanje i proučavanje prava na obrazovanje olakšava teorijski okvir 4-A shema unutar kojeg je pravo na obrazovanje opisano putem četiri dimenzije. Dimenzije se odnose na: raspoloživost, dostupnost, prihvatljivost i prilagodljivost obrazovanja. Putem navedenih dimenzija produbljuje se razumijevanje obveza države u osiguranju prava na obrazovanje. Imajući u vidu kako je pravo na obrazovanje najugroženije za onu djecu koja žive u siromašnim obiteljima i/ili zajednicama. (UNICEF, 2016). Zagovornici globalizacije prigovaraju tome da vlade financiraju školovanje. Promatrano na takav način, školovanjem bi se trebalo trgovati kao i bilo kojom drugom uslugom, a nasuprot tome ljudska prava zagovaraju da pravo na obrazovanje bude definirano kao internacionalno ljudsko pravo koje bi financirala vlada. Danas je obrazovanje opisano terminologijom marketinga (kao dionice), kao konkurentne cijene kojima se trguje, a posebice visoko obrazovanje. Tomaševski je imala zadaću izvijestiti o statusu u svijetu, promicati pomoć vladama za hitne planove akcije da bi se osiguralo besplatno obavezno obrazovanje za sve te promicati eliminaciju svih oblika diskriminacije u obrazovanju, razviti odnose sa UNESCO-om, UNICEF-om i svjetskom bankom. Pravo na obrazovanje nije definirano kao ljudsko pravo jer bi to značilo da može biti zlouporabljeno. Njezin cilj bio je povezivanje ljudskih prava s pravom na obrazovanje tako da ljudi koji rade u obrazovnom sektoru mogu prepoznati njihova kršenja. Najveći je izazov bio pokazati da je pravo na obrazovanje ljudsko pravo. Prema zakonu je obrazovanje javna usluga, mora se institucionalizirati, to je obveza vlade pojedine zemlje, kao i osiguranje i ostvarivanje prava na obrazovanje. Nametanje plaćanja obrazovanje djeci iz siromašnih obitelji suprotno je težnji da se smanji siromaštvo u svijetu. Problem je u tome što Svjetska Banka ne prihvaća obrazovanje kao ljudsko pravo - zbog toga je potreban profesionalni rad, aktivizam ljudskih prava i osvješćivanje o pravima. (Tomaševski, 2001, 2004, Spajić -Vrkaš, 2015)

Odgoj za ljudska prava u obrazovanju od predškolske ustanove do visokog obrazovanja

Škole postaju mjesta susreta etničkih i kulturalnih različitosti. Svi sudionici odgojno-obrazovnog sustava trebaju imati pravo na različitost i pravo na jednakost pred drugima. Prihvatanje drugog i drugačijeg postaje poželjan obrazac interkulturalnog obrazovanja koje treba da potiče vladavinu prava i poštivanja svakog pojedinca. Njegova prava na obrazovanje i u obrazovanju trebaju biti zajamčena i u praksi prihvaćena, a jednake šanse u obrazovanju postaju imperativ odgojno-obrazovnog sustava. U školskoj praksi je veoma često neizvedivo postići jednakost te izbjeći predrasude među učenicima jer ih najčešće nasljeđuju od svojih roditelja i donose u školsko okruženje. Mandarić Vukušić, (2015) tvrde da je usvajanje vrijednosti kod djece temelj za nadogradnju uspješnog odgoja i obrazovanja za ljudska prava u predškolskoj dobi. Odgoj i obrazovanje za ljudska prava važan su alat za izgradnju stabilnosti u državama odnosno društvima pogođenim ratom, nejednakošću ili bilo kakvim oblikom socijalne nepravde. Ovaj sustav razvija i primjenjuje nove strategije za poučavanje ljudskih prava uz primjerenu pedagogiju i kurikulum. (Zajda, Ozdowski, 2017). Mlinarević, Marušić, (2005), Mandarić Vukušić, (2015) tvrde da kreiranjem ugodnog ozračja u kojem postoji međusobno poštovanje između djece i odgojno-obrazovnih djelatnika prvi je korak ka pristupu odgoju i obrazovanju za ljudska prava u odgojno-obrazovnim ustanovama. Ovi autori ističu ključne stavke: cjelokupno ozračje u predškolskoj ustanovi ispunjeno pozitivnim odnosima između svih sudionika odgojno-obrazovnog procesa, svakodnevne životne situacije koje se odnose na zadovoljenje osnovnih potreba djeteta kao biopsihosocijalnog bića i člana zajednice, unaprijed planirane situacije učenja koje za cilj imaju usvajanje temeljnih znanja, vještina i sposobnosti iz područja ljudskih prava. Škutor, (2014), navodi da predškolska ustanova svakako treba započeti sa poučavanjem o ljudskim pravima kroz aktivnosti primjerene za dob predškolske djece. Upoznavanje sa različitim kulturama i važnosti poštivanja istih jedna je od ključnih kompetencija odgajatelja u predškolskoj ustanovi. Interkulturalni odgoj trebao bi poticati razvoj vrtičke kulture koja promiče odgoj za mir, razvoj, toleranciju i poštivanje ljudskih prava. Odgajatelj suvremenom svijetu razmišlja na način da priprema dijete za globalni svijet u kojem se ističe jedinstvenost i vrijednost svake kulture. Cilj je odgoja i obrazovanja za ljudska prava razvijanje potencijala za promicanje i zaštitu ljudskog dostojanstva i fundamentalnih sloboda, kao i promicanje razumijevanja, tolerancije i prijateljstva među svim nacijama, religijskim ili rasnim skupinama te unaprjeđivanje metoda Ujedinjenih Naroda za održavanje mira (McEvoySpero, 2012). Prema istraživanja srednjoškolca i njihovih roditelja (Čačić-Kumpes i sur., 2014), srednjoškolci su iskazali veći stupanj etnocentrizma od svojih roditelja i to prema etničkim i kulturalnim

različitostima. (Boneta i sur., 2013; Maričić i sur., 2012). Ljudska prava predmetom su istraživanja mnogih društvenih znanosti a ne samo odgojno-obrazovnom procesu. Piršl (2011), je istraživala mišljenja studenata o ljudskim pravima i interkulturalizmu jedna četvrtina studenata nje čula za interkulturalizam, te su isti pokazali veći stupanj etnocentrizma i predrasude prema nekim etničkim skupinama. Ivković, Hodžić i Matešić (2021), istraživanjem studenata učiteljskog fakulteta o zastupljenosti tema o ljudskim pravima u ishodima učenja došlo se do rezultata da su isti većinski zastupljeni u programskim sadržajima. Četvrtina ispitanika studija predškolskog odgoja smatra da teme o ljudskim pravima nisu primjerene za djecu predškolske dobi. Ispitanici također smatraju da je pravo na obrazovanje jedno od ključnih ljudskih prava te su nastavnici dužni osigurati svakom djetetu ostvarivanje tog prava kroz odgoj i razvoj kulturnog identiteta. Baketa (2019), tvrdi da Bolonjski proces pridonosi kvaliteti visokog obrazovanja te služi kao instrument ekonomskog razvoja i konkurentnosti a nikako nije u funkciji smanjenja nejednakosti u obrazovanju. Giroux, H. (2012) ističe koncept „transfera znanja“ u visokom obrazovanju prihvaća se bez propitivanja, ipak je prigovor kako su nastavnici zaboravili vezu između obrazovanja i demokracije, obrazovanja i jednakosti. Kroz razne projekte se potiče se i jača suradnja visokog obrazovanja sa privatnim sektorom te se studenti trebaju pripremati za tržište rada i biti konkurentan proizvod na tržištu. Važnost obrazovanja za ljudska prava potvrđena je u okviru Ujedinjenih naroda proglašavanjem Desetljeća odgoja i obrazovanja za ljudska prava (1995. - 2004.) a koje je od 2005. godine preraslo u Svjetski program odgoja i obrazovanja za ljudska prava. Program je prvenstveno usmjeren na uvođenje obrazovanja za ljudska prava u osnovne i srednje škole, no rasprava se vodi i o mjestu učenja za ljudska prava u visokom obrazovanju. (Barnier Leroy, 2016)

ZAKLJUČAK

Diskurs ljudskih prava već je nekoliko desetljeća područje društvenih borbi, koje u suvremenom svijetu u kontekstu globalizacije dobivaju nova i specifična obilježja. Isticanjem tih transformacija sve su očitije različitosti čiji međusobni odnosi i kontrasti izazivaju stalna previranja, rasprave i sukobe. Pravo na obrazovanje ističe se kao važan segment ljudskih prava i moćan instrument za osnaživanje pojedinaca i skupina na globalnoj razini. Obrazovanje o ljudskim pravima i za ljudska prava put je ka smanjivanju nejednakosti u obrazovanju i formiranju odgojno-obrazovnih ustanova gdje se neće vršiti selekcija prema narodnosti, kulturi, jeziku ili socio-ekonomskom statusu. Obrazovanje o ljudskim pravima i za ljudska prava sastoji se ne samo od znanja o ljudskim pravima, nego ovisi i o razvoju vještina stavova koje su bitne kako bi se osoba aktivirala u zaštiti vlastitih i tuđih ljudskih prava. Na taj način se stvara put ka uspostavi okoline koja se temelji na uvažavanju ljudskih prava i temeljnih sloboda svih, bez diskriminacije. Obrazovanje je, dakle, sredstvo za razvoj demokracije i ljudskih prava u jednom društvu, ali je istovremeno i ogledalo u kome se vide rezultati primjene demokracije i ljudskih prava u nekoj sredini. Zato treba djecu i mlade odgajati i obrazovati u duhu poštovanja drugog i drugačijeg. Uvažavanje bližnjeg svoga, ma koliko bio različit, jer njegovo pravo na jednakost i različitost njemu je neotuđiva. To bi ujedno trebao biti temelj demokratskog društva koje pruža pravo na volju većine uz uvažavanje temeljnih ljudskih prava. Kroz obrazovanje se razvija i jača svijest o očuvanju ljudskih prava kako pojedinca tako i skupina.

LITERATURA

1. Baketa, N. (2019). Promjena politike osiguravanja kvalitete na javnim sveučilištima Hrvatskoj u periodu od 2001. do 2013. godine. *Politička misao*, 56(1), 74.<https://doi.org/10.20901/pm.56.1.02>.
2. Barnier Leroy, S. (2016) Pravo na obrazovanje kao temeljno pravo. Povijesno – politički i kulturni razvoj međunarodnog i EU pravnog okvira U: Luatti, L. (ur.) *Pravo na obrazovanje: obrazovanjem protiv siromaštva i isključenosti*. Pula: Tiskara MPS d.o.o, str. 19 – 34.
3. Bondia, D. (2001). *Pojam demokratije i njegovo učešće u međunarodnoj zaštiti ljudskih prava: veza između demokratskog društva i ljudskih prava*, u: Čitanka ljudskih prava, Jasna

- Bakšić-Muftić i Ljiljana Mijović (Ur.), Centar za ljudska prava Univerziteta u Sarajevu, str. 17-47.
4. Boneta, Ž., Ivković, Ž. i Lacmanović, T. (2013). Interkulturalne kompetencije odgojiteljica i socijalna distanca. *Školski vjesnik. časopis za pedagogijsku teoriju i praksu*, 62(4), 479–494. <https://hrcak.srce.hr/112413>
 5. Bourdieu, P., Passeron, J., C. (1977). *Reproduction, society and culture*. Sage publications, London.
 6. Crnić-Grotić, V., Sgardelli Car, N. (2010). *Ljudska prava u Europskoj uniji u praksi Europskog suda...* Zbornik PFZ, 60, (5) 971-994 (2010).
 7. Čačić-Kumpes, J., Gregurović, M. i Kumpes, J. (2014). Generacijske razlike u odnosu prema etničkoj različitosti: stavovi hrvatskih srednjoškolaca i njihovih roditelja. *Revija za sociologiju*, 44(3), 235–285. <https://doi.org/10.5613/rzs.44.3.2>
 8. Dürr, K., Martins, I.F., Spajić-Vrkaš, V. (2002). *Učenje za demokratsko građanstvo u Europi*. Zagreb: Centar za istraživanje, izobrazbu i dokumentaciju u obrazovanju za ljudska prava i demokratsko građanstvo.
 9. Farnell, T. (2012). Jednake prilike u obrazovanju u globalnoj perspektivi. U: Sage Publications. Kiš-Glavaš, L.(ur.), *Studenti s invaliditetom: Opće smjernice*. Zagreb: Sveučilište u Zagrebu, str.14-34.
 10. Franković, D., Pregrad, Z., Šimleša, P. *Enciklopedijski rječnik pedagogije*, Zagreb, Matica hrvatska, 1963, 576-577.
 11. Gibson, J. L., Duch, R. M., Support for Rights in Western Europe and the Soviet Union: An Analysis of the Beliefs of Mass Publics, u F. D. Weil (ur.), *Research on Democracy and Society*, JAI Press Inc., Vol. 1,1993., str. 242.
 12. Giroux, H. (2012). Higher Education Under Siege: Rethinking the Politics of Critical Pedagogy. *Counterpoints*, 422, 327–341. <http://www.jstor.org/stable/42981765>
 13. Haralambos, M., Holborn, M. (2002). *Sociologija – teme i perspektive*. Golden marketing, Zagreb.
 14. Hercigonja, Z. (2017). Socijalne teme : Časopis za pitanja socijalnog rada i srodnih znanosti, Vol. 1 No. 4, 2017.
 15. Hrvatić, N. (2014), Interkulturalno obrazovanje i europske vrijednosti, U: Hrvatić, N. (ur.) *Interkulturalno obrazovanje i europske vrijednosti*, Zagreb-Virovitica: Odsjek za pedagogiju Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu i Visoka škola za menadžment u turizmu i informatici u Virovitici, str. 18-30.
 16. Instrumentarij za vrednovanje i samovrednovanje osnovne škole, Interkulturalno i inkluzivno obrazovanje (2013). Ur. Branko Popić. Blicdruk, Sarajevo.
 17. Ivković Hodžić, Ž., Matešić, M. (2021) Od uprave do studenta: tri perspektive o ljudskim pravima u obrazovanju ... *Školski vjesnik* 70 (2021.), 2, 57–82
 18. Kolednjak M., Šantalab M.. (2013). Ljudska prava treće generacije, *Tehnicki journal* 7, 3(2013), 322-328
 19. Ledić, J., Turk, M. (2013), Izazovi europske dimenzije u obrazovanju: pristupi i implementacija u nacionalnom kontekstu. U: Hrvatić, B., Klapan, A. (ur.) *Pedagogija i kultura: teorijsko metodološka određenja pedagogijske znanosti*, Zagreb: Hrvatsko pedagogijsko društvo, str. 262-273.
 20. Maleš, D. (2002) Obrazovanje – osnovno ljudsko pravo. *Napredak*, 143(4), str. 388 – 402.
 21. Mandarić Vukušić, A. (2015). *Odgoj za ljudska prava i ozračje ustanova ranog i predškolskog odgoja*, Zbornik radova Filozofskog fakulteta u Splitu, 6(7), 181-193.
 22. Maričić, J., Kamenov, Ž. i Horvat, K. (2012). Predrasude u dječjoj dobi: provjera dviju skala socijalne distance. *Društvena istraživanja: časopis za opća društvena pitanja*, 21(1), 137–158. <https://doi.org/10.5559/di>
 23. McEvoy Spero, A. (2012). Teaching Human Rights Through The Performing Arts. Doctoral Dissertation. University of San Francisco: San Francisco.
 24. Melchiorre, A. (2010) The Right to Education. *Submission for the NGO Consultation on the UN Draft Guiding Principles on Extreme Poverty and Human Rights: the rights of the poor*. Geneva: Right to Education Project.

25. Miller, Lynn H., *Global Order: Values and Power in International Politics*, Westview Press, Boulder., 1990., str. 179.
26. Nacionalni program zaštite i promicanja ljudskih prava za razdoblje od 2013. do 2014. godine, (2013), Vlada Republike Hrvatske, Ured za ljudska prava i prava nacionalnih manjina, Zagreb.
27. Narodne novine (2010) *Konvencije za zaštitu ljudskih prava i temeljnih sloboda*. Dostupno na: [https://www.zakon.hr/z/364/\(Europska\)-Konvencija-za-za%C5%A1titu-ljudskih-prava-i-temeljnih-sloboda](https://www.zakon.hr/z/364/(Europska)-Konvencija-za-za%C5%A1titu-ljudskih-prava-i-temeljnih-sloboda) [10. siječnja 2023]
28. Novina, M. (2019). Obrazovanje i evangelizacija, *Nova prisutnost* 17 (2019) 1, 111-125
29. Obrazovanje za ljudska prava i demokraciju: zbirka međunarodnih i domaćih dokumenata (ur. Vedrana Spajić-Vrkaš) (2001), Zagreb, Hrvatsko povjerenstvo za UNESCO.
30. Opća deklaracija o ljudskim pravima, Usvojena i proglašena na Općoj skupštini Ujedinjenih naroda, 10. prosinca 1948. godine (rezolucija br. 217 /III/).
31. Petkovska, S. (2008). Kontroverze afirmativnih akcija u obrazovanju, U: *Sociokulturna antropologija*, Filozofski fakultet Sveučilišta u Beogradu.
32. Piršl, E. (2011). Odgoj i obrazovanje za interkulturalnu kompetenciju, *Pedagoški istraživanja*, 8 (1), 53 – 70 (2011)
33. Povelja Vijeća Europe o obrazovanju za demokratsko građanstvo i ljudska prava, usvojena u sklopu Preporuke CM/Rec (2010.)
34. Program Europske Unije, Europska inicijativa za demokraciju i ljudska prava za Bosnu i Hercegovinu, Kodeks za zaštitu ljudskih prava u školama, (2007), Urednici: Haljeta Samir i Osmanagić Jesenko, Maunagić d.o.o., Sarajevo *Odbora ministara*.
35. Spajić-Vrkaš, V. (ur). (2001). Zbirka međunarodnih i domaćih dokumenata. Zagreb: Hrvatsko povjerenstvo za UNESCO.
36. Spajić-Vrkaš, V., (2002). *Promicanje obrazovanja za ljudska prava i demokratsko građanstvo na Sveučilištu*, Edukativni seminar, srpnja 2002., Zagreb.
37. Spajić-Vrkaš, V. (2014), *Kulturna različitost, građanstvo i obrazovanje*, U: Hrvatić, N. (ur.) *Interkulturalno obrazovanje i europske vrijednosti*, Zagreb-Virovitica: Odsjek za pedagogiju Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu i Visoka škola za menadžment u turizmu i informatici u Virovitici, str. 3-17.
38. Spajić-Vrkaš, V., Stričević, I., Maleš, D., Mijatović, M. (2004). *Poučavati prava i slobode*. Zagreb: Istraživačko-obrazovni centar za ljudska prava i demokratsko građanstvo Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagreb, str. 34-90.
39. Spajić-Vrkaš, V. (2015). *(Ne)moć građanskog odgoja i obrazovanja: objedinjeni izvještaj o učincima eksperimentalne provedbe kurikuluma građanskog odgoja i obrazovanja u 12 osnovnih i srednjih škola (2012./2013.)*. Nacionalni centar za vanjsko vrednovanje obrazovanja. https://www.ncvvo.hr/wp-content/uploads/2016/06/GOO_e_publikacija.pdf
40. Škutor, M. (2014). Kompetencije odgajatelja u interkulturalnom društvu. U I. Hicela (Ur.) *Zbornik radova, 20. dani predškolskog odgoja Splitsko-dalmatinske županije „Mirisi djetinjstva* (str. 47-53). Split: Dječji vrtić "Grigor Vitez": Dječji vrtić "Cvit Mediterana".
41. Tomaševski, K. (2006) *Human rights obligation in education: The 4 – A Scheme*. Nijmegen: Wolf Legal Publishers
42. Tomaševski, K.(2001) *Human rights obligation: making education available, accessible, acceptable and adaptable*. Gothenburg: Novum Grafiska AB.
43. UNICEF (2016) *The State of the World's Children 2016*. New Yourk: United Nations Children's Fund. Dostupno na: https://www.unicef.org/publications/files/UNICEF_SOWC_2016.pdf [25. siječnja 2023]
44. Vujčić, Vladimir, (2000).Svijest o ljudskim pravima, *Polit. misao*, Vol XXXVII, br. 3, str. 55—69.
45. Zajda, J., Ozdowski, S. (2017). *Globalisation, Human Rights Education and Reforms*. Springer Publishing: Dordrecht.

HUMAN RIGHTS AND EDUCATION IN A MULTICULTURAL SOCIETY

Summary: *The foundations of a democratic society rest on the rule of human rights with the aim of promoting and protecting both individual and collective human rights. They are based on values that ensure equality and dignity and belong to us by birth. The aim of this work was to point out the importance of promoting fundamental human rights with an emphasis on human rights to education. They are a prerequisite for realizing all other human rights and an important factor in reducing poverty and social differences in society. This paper starts from the historical changes responsible for the idea of human rights up to the European system of human rights and rights in education. The European initiative for Bosnia and Herzegovina is also mentioned, which refers to the Safety Code in schools through the promotion of the right to education and instructions on how to recognize them. A lifelong approach to human rights education is key, but also the representation of these topics at all educational levels, including preschool institutions. The promotion and protection of human rights would reduce prejudices against individuals and groups based on age, gender, religion, skin color, sexual orientation, gender identification, etc., which very often lead to ethnocentrism and discrimination in modern society.*

Keywords: *discrimination, dignity, right to life, right to education, freedom.*

ZAŠTITA PRAVA NA ZDRAVLJE I OBRAZOVANJE ŽRTAVA SEKSUALNOG NASILJA U RATU

Akademik prof. dr Miodrag N. Simović⁸³

redovni član Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, redovni član Evropske akademije nauka i umjetnosti, inostrani član Ruske akademije prirodnih nauka, redovni profesor Pravnog fakulteta Univerziteta u Bihaću, profesor emeritus

Prof. dr Azra Adžajlić-Dedović⁸⁴

redovni profesor Fakulteta za kriminalistiku, kriminologiju i sigurnosne studije Univerziteta u Sarajevu

Sažetak: Usvajanje Smjernica generalnog sekretara Ujedinjenih nacija o Reparacijama za seksualno nasilje povezano sa sukobima (2014. godine) predstavlja dodatak dotadašnjim normativnim dešavanjima u oblasti rodno osjetljivih reparacija. Uprkos ovom progresivnom normativnom napretku i dalje postoje konceptualne praznine u pravnom i političkom okviru za reparacije koje se bave seksualnim nasiljem povezanim sa sukobima i, shodno tome, tekućim izazovima u sprovođenju rodno osjetljivih reparacija. Izazovi uključuju isključenje žena iz pravnih lijekova zbog pristrasnosti u stvaranju i sprovođenju režima reparacija. Transformativne reparacije se bave neposrednim reparativnim potrebama lica koja su preživjela seksualne povrede, uz uzimanje u obzir socijalnih i ekonomskih barijera punoj ravnopravnosti žena u mnogim društvima. Te reparacije prevazilaze neposrednost seksualnog nasilja, obuhvatajući jednakost, pravdu i longitudinalne potrebe onih koji su doživjeli seksualne povrede. U tu svrhu predlažu se odgovarajući principi reparacija za seksualno nasilje povezano sa sukobima. Autori u radu poseban naglasak stavljaju na aktuelne probleme zaštite prava na zdravlje i obrazovanje žrtava seksualnog nasilja u ratu. Takođe, predstavljeni su restitucija, rehabilitacija, reparacija i resocijalizacija žrtava seksualnog nasilja u ratu u Bosni i Hercegovini (1992–1995). Pri tome se polazi od činjenice da protek vremena nije zaliječio ratne rane, uključujući dugotrajne psihičke, fizičke, ekonomske i društvene posljedice seksualnog nasilja u ratu za preživjele i njihove porodice. Mnoge žrtve još uvijek pate od traume povezane sa ratnim seksualnim nasiljem, koja ima značajne posljedice i teško se prevazilazi. Većina preživjelih pati i od posttraumatskog stresnog poremećaja povezanog sa različitim psihičkim stanjima. U završnom dijelu problematizuju se neka zakonska rješenja ostvarenja reparacije za žrtve seksualnog nasilja u ratu u Bosni i Hercegovini, te izlažu konkretni prijedlozi de lege ferenda.

Ključne riječi: žrtve, seksualno nasilje, restitucija, reparacija, zdravlje.

⁸³ E-mail: vlado_s@blic.net

⁸⁴ E-mail: aadzajlic@fkn.unsa.ba

UVODNE NAPOMENE

Pravo na život, kao elementarno ljudsko pravo bez kojeg nema ni drugih ljudskih prava, u vezi je sa zaštitom zdravlja, ali i pravom na zaštitu psihofizičkog integriteta, kako kroz zabranu mučenja, pritvaranja i zaštitu privatnosti (pravo na privatni život), tako i kroz pravo na naknadu štete od države svaki put kada se država ustavom obaveže da će svojim građanima ne samo omogućiti uživanje tih prava, već i pravnu zaštitu u skladu sa najvećim međunarodnim pravnim normama i standardima. Svaki put kada država to ne obezbijedi građanima, jasno je da to nije demokratska država, a pitanje je i da li će i ostati članicom ne samo Ujedinjenih nacija i Evropske unije, već i drugih za nju značajnih međunarodnih organizacija. Pored toga, država koja nije u stanju da obezbijedi uživanje ustavom garantovanih prava, nije pravna država i postaje država kršilac ljudskih prava, vršeći na taj način sekundarnu viktimizaciju žrtava. Time ove žrtve postaju, kroz tercijarnu viktimizaciju od strane državnih i javnih organa vlasti, žrtvama zloupotrebe moći i vlasti.

Prema članu 14. Konvencije UN protiv torture i drugih okrutnih, nehumanih ili drugih ponižavajućih tretmana i kažnjavanja iz 1985. godine države su se „obavezale da će osigurati u svom pravnom sistemu da žrtva djela mučenja dobije obeštećenje i ima pravo na pravičnu i adekvatnu kompenzaciju, uključujući sredstva za punu rehabilitaciju koliko je to moguće”. U svom Opštem komentaru broj 31 Komitet za ljudska prava UN ističe ovu obavezu država prema članu 2. stav 3, koji predviđa „da države članice osiguraju reparaciju licima čija su prava propisana Paktom narušena“. Bez reparacije licima čija su prava propisana Paktom narušena, obaveza pružanja efikasnog pravnog lijeka, koja je ključna za efikasnost – nije ispunjena. Reparacije se mogu dodijeliti individualno ili kolektivno.

Osnovni principi i smjernice o pravu na pravni lijek i reparacije za žrtve teških kršenja međunarodnog humanitarnog prava nalažu da se žrtvama omogući adekvatna i efektivna reparacija, eksplicitno prepoznajući pet oblika reparacije: restitucija, kompenzacija, rehabilitacija, satisfakcija i garancije neponavljanja. Svjetska zdravstvena organizacija, u Drugom izvještaju njenog Stručnog komiteta o medicinskoj rehabilitaciji (1968) navodi da je rehabilitacija „kombinovano i koordinisano korištenje medicinskih, socijalnih, obrazovnih i stručnih mjera za obuku ili preobuku pojedinca – do najvišeg mogućeg nivoa funkcionalnih sposobnosti”. Pri tome, medicinska rehabilitacija odnosi se na „proces medicinske njege u cilju razvoja funkcionalnog i psihički sposobnog pojedinca“, dok socijalna znači „dio procesa rehabilitacije koji ima za cilj integraciju ili reintegraciju lica sa invaliditetom u društvo, pomažući mu da se prilagodi zahtjevima porodice, zajednice i zanimanja“.

Bosna i Hercegovina je dužna, u skladu sa članom 3. Konvencije UN protiv torture i drugih okrutnih, nehumanih ili drugih ponižavajućih tretmana i kažnjavanja, da osigura da su pojedinci unutar jurisdikcije države članice predmet kompetentnih vlasti, te da im se garantuje pravičan tretman u svim fazama postupka, uključujući mogućnost za efektivno, nezavisno i nepristrasno pretresanje odluka o protjerivanju, povratku ili ekstradiciji (odluka o oduzimanju imovine i prava).

USTAVNA ZAŠTITA PRAVA NA ŽIVOT, ZDRAVLJE I OBRAZOVANJE U BOSNI I HERCEGOVINI

Doktori pravnih nauka, sudije ustavnih sudova, kao i ugledne sudije i tužioci i ombudsmeni već duže kritikuju zakonodavce u Bosni i Hercegovini zbog neusklađenosti zakonodavstva sa pravnim normativima i standardima Evropske unije, ali i zbog nedorečenosti i pogrešaka zakonodavca. U tom kontekstu se postavlja pitanje da li je prevalentni uzrok stagnacije u razvoju demokratije: neznanje ili umišljajno „otimanje“ prava od građana Bosne i Hercegovine.

Tako je i sa pravom na život i posebno pravo na privatni život, čija zaštita ne samo da je od države garantovana Ustavom Bosne i Hercegovine, već i čl. 2. i 8. Evropske konvencije o zaštiti ljudskih prava i osnovnih sloboda⁸⁵ (Rim, 1950). Zakonodavac u Bosni i Hercegovini ne samo da nije jasno definisao pravnu zaštitu života, već nije predvidio ni mehanizme zaštite kada je život ugrožen kroz „uskraćivanje u pravu na vodu“ ili „uskraćivanju u pravu na zdravlje i zdravu životnu sredinu“.

⁸⁵ U daljem tekstu: Konvencija.

Uz to, Aneksom 1. na Ustav Bosne i Hercegovine usvojen je 21 međunarodni dokument, a ti dokumenti predstavljaju visok nivo zaštite ljudskih prava. Takođe, korpus ljudskih prava iz Konvencije se direktno primjenjuje u Bosni i Hercegovini i ima primat nad ostalim zakonima.

Kada postoje nakaradni ili nedorečeni zakoni i zakonom propisana ograničenja u uživanju prava na život ili zdravlje ili je zakonodavac ostao nedorečen, vlada „bezakonje“ ili pravna anarhija i ne možemo govoriti o vladavini prava i brzoi i efikasnoj pravdi za žrtve. S tim u vezi, tokom formulisanja i usvajanja nacrtu univerzalnih akata, pregovaračke delegacije nisu pravile distinkciju između života kao biološke činjenice i prava na život kao sociopravne konstrukcije (Dakić 2019: 86). Dakle, pravo na vodu je pravo na život, a uskraćivanje u pravima na zdravlje predstavlja ugrožavanje života građana Bosne i Hercegovine. Bez zaštite prava na život teško je govoriti o zaštiti ostalih prava. Pošto je pravo na život urođeno, ono treba da bude dato samo po osnovu egzistencije ljudskim bićima, bez obzira na njihov društveni ili pravni status (Dakić 2019: 86).

Lišenje života može biti zakonito, nezakonito i samovoljno. U članu II/3 Ustava BiH navedena su sva prava od kojih je pravo na život prvo pravo koje garantuje ovaj ustav. Pravo na život garantovano je i Ustavom Federacije Bosne i Hercegovine u Glavi II član 2a). Prema Ustavu Republike Srpske (Glava II član 11): Život čovjeka je neprikosnoven. Objekt zaštite je čovjek, odnosno živo ljudsko biće od momenta rođenja do smrti, ali se krivičnopravna zaštita života kao osnovne ljudske vrijednosti u Krivičnom zakonu Federacije Bosne i Hercegovine, u nekim svojim segmentima, razlikuje od krivičnopravne zaštite u Krivičnom zakoniku Republike Srpske. Ustavna poveznica javnopravnih ljudskih prava i privatnog prava ličnosti je izostala, čime je eliminisana i mogućnost uvezivanja privatnopravnog i javnopravnog pojma ljudskog dostojanstva. Paradoksalno, ustavi entiteta su otišli dalje i pružaju više u tom smislu, ali nisu predvidjeli poseban postupak kojim bi se građanima omogućila zaštita, kao što je to previđeno odredbom o apelacionoj nadležnosti Ustavnog suda BiH iz člana VI/3b Ustava BiH (Rašević 2016: 18).

Država pravo na život ugrožava i svaki put kada povređuje pravo na privatni život građana, koje je garantovano članom 8. Konvencije kao „Pravo na poštovanje privatnog i porodičnog života“ sljedećim riječima: „1. Svako ima pravo na poštovanje svog privatnog i porodičnog života, doma i dopisivanja. 2. Javna vlast se neće miješati u ostvarivanje tog prava, osim u skladu sa zakonom i ako je u demokratskom društvu nužno radi interesa državne sigurnosti, javnog reda i mira ili ekonomske dobrobiti zemlje, te radi sprečavanja nereda ili zločina, radi zaštite zdravlja ili morala ili radi zaštite prava i sloboda drugih.“

Svaki put kada kada je pravo na privatni život povrijeđeno, to uključuje pozitivne obaveze države da zaštiti to pravo. Član 8. Konvencije garantuje zaštitu je od proizvoljnog miješanja javne vlasti u privatni i porodični život, dom i dopisivanje (*Libert protiv Francuske*, st. 40–42), dok je pozitivna obaveza države da osigura poštovanje prava iz člana 8. čak i između privatnih stranaka (*Bărbulescu protiv Rumunije* [VV], st. 108–111. u pogledu postupaka privatnog poslodavca). Država stoga ima pozitivnu obavezu sadržanu u čl. 3. i 8. Konvencije propisati krivičnopravne odredbe kojima se efikasno kažnjava silovanje, te ih primjenjivati u praksi kroz efikasnu istragu i krivično gonjenje (*M. C. protiv Bugarske*). Djeca i ostale ranjiva lica posebno imaju pravo na efikasnu zaštitu (*X i Y protiv Holandije*, st. 23–24 i 27; *August protiv Ujedinjenog Kraljevstva* [odl.]; *M. C. protiv Bugarske*).

Poimanje dostojanstva u svijetu prava nalaže prevođenje njegovih značenja: etičkih u pravna, preskriptivnih u deskriptivna i javnopravnih u privatnopravna. Može se reći da su osnovne vrijednosti zaštite ljudskih prava utvrđene kao „prirodna prava“ (tradicionalna ljudska prava, jer važe za sve ljude, u svim situacijama). Osnove ovih prava sadržane su u pravnoj regulativi svih sistema pozitivnog prava, tj. imaju značaj da su iznad „pisanog prava“ (Čiplić i dr. 2010: 771).

Uprkos njihovoj popularnosti u društvenim naukama i paradigmi rizika i straha, Beck i Furedi nude nam i generalizovani i redukovani pojam žrtva. Govore nešto o „idealnim tipovima“ u kasnoj modernosti, ali im takođe nedostaje specifičnost. U određivanju političke inicijative usmjerene ka zaštiti javnosti od ozbiljnih prijetnji – kao što su preventivna strategija borbe protiv terorizma – leksikon rizika ostaje dominantan gramatici (Mythen, McGowan 2017: 24). Svjetska zdravstvena organizacija zdravlje definiše kao stanje potpunog kako fizičkog tako i mentalnog i društvenog blagostanja, a ne kao odsustvo bolesti. Potrebno je naglasiti da postoje razne dimenzije koje čine zdravlje cjelokupnim, a u njih spadaju fizičko, mentalno, socijalno, duhovno, ali isto tako, i zdravlje u vezi sa okolinom i poslom (Muminović-Alić 2019: 29).

Posebno stanovište svodi se na etiku prava i obaveza zasnovanih na ljudskim pravima, što podrazumijeva odnos uzajamnih prava, s jedne i nosioca obaveza, s druge strane⁸⁶. Praktično, pravo na zdravstvenu zaštitu podrazumijeva obavezu državnih organa da obezbijede i sprovedu zaštitu zdravlja stanovništva (Čiplić i dr. 2010: 772).

U skladu sa Poglavljem III član 2. pod b) i član 3. Ustava Federacije Bosne i Hercegovine, područje zdravstva je u podijeljenim nadležnostima između federalne vlasti i kantona, s tim da federalna vlast ima pravo utvrđivati politiku i donositi zakone koji se tiču ove nadležnosti (član III 3. stav 3. Ustava FBiH); kantoni imaju pravo utvrđivati politiku i sprovoditi zakone (član III 3. stav 4. Ustava FBiH); u skladu sa potrebama, nadležnosti u području zdravstva ostvaruju se od kantona, koordinisano od federalne vlasti (član III 3. stav 1. Ustava FBiH), pri čemu federalna vlast uzima u obzir različite situacije u pojedinim kantonima i potrebu za fleksibilnošću u sprovođenju (član III 3. stav 3. Ustava FBiH).

Sistemske zakone koji regulišu područje zdravstva u Federaciji BiH su: Zakon o zdravstvenoj zaštiti⁸⁷ i Zakon o zdravstvenom osiguranju⁸⁸. Međutim, ovo zakonodavstvo nije usklađeno sa evropskom pravnom tekovinom, a bez usklađivanja BiH ne može postati članica Evropske unije, jer se ovim pravima osigurava pravna sigurnost u vezi sa naknadom troškova prekogranične zdravstvene zaštite, odgovornosti država članica u vezi sa prekograničnom zdravstvenom zaštitom i saradnjom zdravstvenih sistema. Drugim riječima, dok pravo na zdravlje potencijalno obuhvata i pravo na javno zdravlje, to može da dovede do konflikata u ostvarivanju pojedinačnih prava, uključujući prava na fizički integritet, privatnost i slobodu kretanja.

Tokom izgradnje Evropske unije, ingerencije pojedinih institucija Unije, uključujući i Sud pravde Evropske unije, proširene su na brojne oblasti koje utiču na zdravstvenu zaštitu (Stošić Rabrenović 2016: 186). Prema članu II/4 Ustava Bosne i Hercegovine: „Sva lica u Bosni i Hercegovini će biti slobodna od diskriminacije po bilo kojem osnovu kao što je pol, rasa, boja, jezik, vjera, političko i drugo mišljenje, nacionalno i društveno porijeklo, povezanost sa nacionalnom manjinom, vlasništvo, rođenje ili drugi status.“ Nediskriminacija ili zabrana diskriminacije prema članu II/4 proizlazi iz osnovnog načela savremenog prava o ljudskim pravima – načela jednakosti – prema kojem su svi ljudi jednaki u pravima. Evropska konvencija je diskriminaciju zabranila članom 14, ali je u daljem razvoju učinjen veliki pomak tako što su članice potpisnice Konvencije i Savjeta Evrope 4. novembra 2000. godine donijele Protokol broj 12 o opštoj zabrani diskriminacije. Suštinska razlika ili specifičnost zabrane diskriminacije kao ljudskog, prava prema Konvenciji, ogleda se u tome što ovo pravo nema samostalnu egzistenciju, već je njegova primjena uvijek povezana sa primjenom nekog drugog prava ili njegovim kršenjem. Osim toga, ovim članom zabrana diskriminacije ograničena je samo na uživanje prava zagarantovanih ovom konvencijom, zbog čega je i donesen Protokol broj 12 uz Konvenciju⁸⁹.

Zaštita psihičkog i fizičkog integriteta najčešće se ustavima garantuje odredbom o zabrani mučenja (član II/3b) Ustava Bosne i Hercegovine), a ova obaveza proizlazi i prema članu 3. Konvencije. Pored toga, Bosna i Hercegovina je potpisala međunarodne sporazume iz oblasti obrazovanja koji obavezuju državu da sprovede određene obrazovne standarde u zemlji. Međunarodni standardi nalažu državama da radi realizacije ovog prava omoguće obavezno, besplatno i dostupno pod jednakim uslovima osnovno obrazovanje, dostupno i ako je moguće besplatno srednje

⁸⁶ U.N. Comm. on the Elimination of Discrimination Against Women, General Recommendation No. 30 on Women in Conflict Prevention, Conflict and Post-Conflict Situations, 74, 79, 81, U.N. Doc. CEDAW/C/GC/30 (Nov. 1, 2013) [hereinafter CEDAW General Recommendation No. 30].

⁸⁷ „Službene novine Federacije BiH“, br. 46/10 i 75/13.

⁸⁸ „Službene novine Federacije BiH“, br. 30/97, 7/02, 70/08 i 48/11.

⁸⁹ U skladu sa ovim odredbama, Vlada Tuzlanskog kantona željela je zaustaviti diskriminaciju djece sa poteškoćama u razvoju, teškim oboljenjima i invaliditetom sa inicijativom za usvajanje zakona i osnivanje na nivou Federacije Bosne i Hercegovine posebnog Fonda solidarnosti za dijagnostiku i liječenje teških oboljenja kod djece.

obrazovanje, dostupno i ako je moguće besplatno više i visoko obrazovanje, te slobodu organizovanja privatnih škola pod uslovima propisanim zakonom i pod nadzorom javnih vlasti, te slobodu naučnog i nastavnog rada i autonomiju univerziteta. Osim toga, u Bosni i Hercegovini još uvijek postoje dvije škole pod jednim krovom, kao i škole koje pohađaju pripadnici samo jednog od bh. naroda, što je očigledno kršenje svih ljudskih prava i diskriminatorna politika koja se sprovodi u oblasti obrazovanja, te povreda Ustava Bosne i Hercegovine.

Zaštita na radu u vezi je sa zaštitom zdravlja i zaštitom psihofizičkih integriteta kao prava na život, a ova zaštita obezbijedena je u Bosni i Hercegovini kroz Zakon o zaštiti na radu Brčko Distrikta BiH, Zakonom o zaštiti na radu Republike Srpske i Zakonom o zaštiti na radu iz 1990. godine u Federaciji BiH⁹⁰. Uz to, u Bosni i Hercegovini je 2007. godine izvršena procjena uticaja Direktive Savjeta Evropske unije EC 1999/92 (Atex-137), koja se odnosi na minimalne uslove za unapređenje zaštite zdravlja radnika izloženih potencijalnom riziku od eksplozivnih atmosfera (petnaeste pojedinačne direktive u smislu člana 16. stav 1. Direktive 89/391/EEC) na Bosnu i Hercegovinu (Rakanović Radonjić 2016: 227).

ZAŠTITA ŽRTAVA SEKSUALNOG NASILJA U RATU

Seksualno nasilje povezano sa sukobom se obično definiše kao nasilje od strane oružanih organizacija tokom oružanog sukoba (Bastick, Grimm, Kunz 2007). Oružane organizacije uključuju i državne snage (vojske, politike, milicije koje sponzorise vlada) i nedržavne aktere (pobunjenike i milicije). Seksualno nasilje se odnosi na „progone, seksualno ropstvo, prisilnu prostituciju, prisilnu trudnoću, prisilnu sterilizaciju ili bilo koji drugi oblik seksualnog nasilja slične težine” (Koos 2017: 1935–1951). Osim toga, izraz naoružana grupa se odnosi na bilo koju državnu ili nedržavnu grupu, uključujući državne vojske, pobunjenike i milicije (Cohen, Green, Wood 2013: 1–13).

U ratu u Bosni i Hercegovini od 1992. do 1995. godine mnoge žrtve su u „logorima“ silovane do smrti ili „do rađanja pripadnika boljeg naroda“⁹¹. Silovanje se koristilo i kao sredstvo za sprovođenje strategije etničkog čišćenja, te povećanje međuetničke mržnje (Čačić-Kumpes 1992: 102). Većina silovanja izvršena je u „logorima“ ili na linijama sukoba različitih vojnih i paravojnih formacija, dok su većina presuđenih ratnih zločinaca prema presudama Međunarodnog krivičnog suda za zločine počinjene u bivšoj Jugoslaviji od 1991. godine bili državljani Bosne i Hercegovine. Ostali ratni zločinci došli su kao „dobrovoljci“. Većina žrtava bile su žene (Haynes, Cahn, Aolain 2012: 197).

Žrtve seksualnog nasilja u oružanom konfliktu prema međunarodnom pravu najčešće su žrtve ratnog zločina, zločina protiv čovječnosti, genocida, ali mogu biti i žrtve udruženog zločinačkog poduhvata ili mučenja ili trgovine ljudima radi seksualne eksploatacije i sl.⁹² Međutim, ne mogu se zaobići odredbe Rimskog statuta i nekih drugih međunarodnih dokumenata koja državama nalažu izmjenu definicije „silovanja u ratu“ na način da za utvrđivanje odgovornosti za izvršeno seksualno nasilje u ratu, kao i kod trgovine ljudima, nije neophodno dokazivati „silu“. Žrtve seksualnog nasilja u oružanom konfliktu trpe višestruku primarnu viktimizaciju i biva im ugroženo ne samo pravo na život,

⁹⁰ U Bosni i Hercegovini su registrovane 133 javne ustanove zdravstvene zaštite, od kojih 69 ustanova u Republici Srpskoj, 62 u Federaciji Bosne i Hercegovine i dvije u Brčko Distriktu (prema podacima Ministarstva zdravlja i socijalne zaštite Republike Srpske i Zavoda za javno zdravstvo Federacije BiH). Socijalne radnike zapošljava 27 od 133 ustanove zdravstvene zaštite u BiH. O broju socijalnih radnika zaposlenih u ustanovama zdravstvene zaštite ne vode se evidencije u nadležnim entitetskim ministarstvima, niti u entitetskim institutima za zaštitu zdravlja – zavodima za zaštitu zdravlja.

⁹¹ Mnoge žrtve nisu tražile ni neophodnu medicinsku podršku, jer se i dalje suočavaju sa stigmom koja ih sprečava da traže rehabilitaciju. Uz to, društvena stigma mnogim preživjelim otežava da govore o svojoj traumi. Ratno seksualno nasilje ne pogađa samo preživjele i njihove porodice, nego i cijelo društvo.

⁹² Vidi U.N. Action Against Sexual Violence in Conflict, Analytical & Conceptual Framing of Conflict-Related Sexual Violence 1 (2011), available at <http://www.pakresponse.info/LinkClick.aspx?fileticket=QMSWiCA4rUw%3D&tabid=71&mid=433>, archived at <http://perma.cc/D97Z-YJDC>.

već i zdravlje (zaštita psihofizičkog integriteta) i nerijetko i reproduktivna prava, što je povreda člana 3. Konvencije ili mučenje. Pored toga, seksualno nasilje je i povreda dostojanstva i morala, ali i slobode izbora u sferi seksualnosti (Mythen, McGowan 2017: 24), zbog čega mora na taj način i biti definisano od strane zakonodavca. Iako je bilo opipljivog napretka u ovim oblastima, prodori su takođe napravljeni u nepredviđenim srodnim područjima, kao što su svjedočenje, traume i posredovana patnja (Howie 2012; McGarry, Walklate 2015).

Ujedinjene nacije, na primjer, uključuju u svoju definiciju svako seksualno nasilje koje je direktno ili indirektno povezano sa sukobom, uključujući seksualno nasilje povezano sa klimom nekažnjivosti za počinioce (Ujedinjene nacije 2019: 3). Međutim, ograničavanje pojma „u vezi sa sukobom“ na „učinjeno od strane vojnika u ratu“ ne predstavlja svako seksualno nasilje koje bi se razumno moglo smatrati povezanim sa sukobom (Nordås, Cohen 2021: 195). Direktna odgovornost podrazumijeva svakog optuženog koji je planirao, podsticao, počinio, naredio, pomagao ili podržavao izvršenje zločina iz nadležnosti statuta. Tekstovi člana 7(1) Statuta Haškog tribunala i člana 6(1) Statuta Tribunala za Ruandu su tradicionalni prikazi direktne odgovornosti i predviđaju osudu lica koji su počinili, pomagali ili podržavali, podsticali ili planirali seksualno nasilje.

U kontekstu postupanja sa seksualnim nasiljem kao terorizmom, pretresno vijeće Haškog tribunala primijetilo je da dokazi pokazuju da je „seksualno nasilje bilo masovno počinjeno nad civilnim stanovništvom u atmosferi u kojoj je prevladalo nasilje, ugnjetavanje i bezakonje.“⁹³ Savjet bezbjednosti je utvrdio da je endemska upotreba silovanja u ratu za vojnu prednost – koja je prvenstveno ciljana protiv žena i djevojaka – vojna taktika koja predstavlja prijetnju globalnom miru i sigurnosti (Benshoof 2014: 146). Iskustvo seksualnog nasilja duboko oslabljuje svoje žrtve; uništava fizičko i mentalno zdravlje, briše porodične i zajedničke veze, čini dugoročnu stigmu i isključenost i povećava društvenu i ekonomsku nejednakost (Aolain, O'Rourke, Swaine 2015: 141).

Prema članu 2. Konvencije UN protiv torture i drugih okrutnih, nehumanih ili drugih ponižavajućih tretmana i kažnjavanja iz 1985. godine, „svaka država članica Ujedinjenih naroda dužna je da preduzima zakonske, administrativne, sudske ili druge uspješne mjere kako bi spriječila izvršenje akata torture na teritoriji pod svojom jurisdikcijom“. CEDAW Komitet zahtijeva da država članica eksplicitno prizna i adekvatno zaštititi žene koje su bile civilne žrtve seksualnog nasilja tokom oružanog sukoba, i to kroz državni zakon i dodjelom finansijskih sredstava za adekvatne socijalne mjere, uključujući i zdravstveno osiguranje i smještaj, tako da su im prava i povlastice zagarantovane na teritoriji cijele teritorije države članice, i to na način koji je uporediv i koji se primjenjuje za vojne žrtve rata i raseljena lica, kako bi se spriječili dodatni oblici indirektna diskriminacije.⁹⁴

Šteta nanjena žrtvi izvršenjem krivičnog djela može biti materijalna i nematerijalna. Materijalna šteta se odnosi na finansijske ili novčane gubitke, kao što su medicinski, bolnički i pogrebni troškovi, gubitak budućih zarada i povlastica u vezi sa zaposlenim, neisplaćenim platama, kao i troškovima za štetu nanjenu imovini (Pavlović, Katić 2017: 90). S druge strane, proživljeno silovanje (i pobačeno, rođeno i odbačeno ili rođeno i prihvaćeno dijete) može biti razlog za nevraćanje razrušenim domovima ne bi li se negdje drugdje u zaborav potisnule slike poniženja, razaranja, ubijanja (Čačić-Kumpes 1992: 102).

CEDAW Komitet zahtijeva da država članica eksplicitno prizna i adekvatno zaštititi žene koje su bile civilne žrtve seksualnog nasilja tokom oružanog sukoba, i to kroz državni zakon i dodjelom finansijskih sredstava za adekvatne socijalne mjere, uključujući i zdravstveno osiguranje i smještaj, tako da su im prava i povlastice zagarantovane na teritoriji cijele države članice, i to na način koji je uporediv i koji se primjenjuje za vojne žrtve rata i raseljena lica, kako bi se spriječili dodatni oblici indirektna diskriminacije.⁹⁵ U tom smislu je preporuka da se osigura da žrtve seksualnog nasilja pretrpljenog za vrijeme oružanog sukoba od 1992. do 1995. godine dobiju status civilnih žrtava rata, te da se osmisli i implementira koherentna strategija na državnom nivou, kako bi se zaštitila ekonomska,

⁹³ Review of the sexual violence elements of the judgments of the International criminal tribunal for the former Yugoslavia, the International criminal tribunal for Rwanda, and the special court for Sierra Leone in the light of Security council Resolution 1820, United Nations Department of Peacekeeping Operations, 2009, 60.

⁹⁴ CEDAW/C/BIH/CO/3, Zaključni komentari Komiteta za eliminaciju diskriminacije žena, tačka 38.

⁹⁵ *Ibid.*

socijalna i kulturna prava žrtava seksualnog nasilja i članova njihovih porodica, kao i osigurano učestvovanje žrtava seksualnog nasilja u svim procesima donošenja odluka koje se tiču njih.⁹⁶ Jedna zabrinutost je da države mogu koristiti krivično gonjenje kao smokvin list koji pokriva eksplicitno političku agendu, u kojoj selektivno krivično gonjenje služi ciljevima lidera „da prikupe politički legitimitet među ključnom domaćom publikom” (Nordås, Cohen 2021: 206).

CEDAW Komitet zahtijeva od države članice da osigura de fakto sudsku primjenjivost prava iz Konvencije UN protiv torture i drugih okrutnih, nehumanih ili drugih ponižavajućih tretmana i kažnjavanja u svim domaćim sudovima i drugim mehanizmima (Pavlović, Katić 2017: 87). Nažalost, Komitet za ljudska prava Ujedinjenih nacija je izrazio zabrinutost zbog nedostatka sredstava za okružne i kantonalne sudove u BiH koji procesuiraju slučajeve ratnih zločina i o nezadovoljavajućoj implementaciji zakona o zaštiti svjedoka na entitetskom nivou, te preporučio da BiH treba osigurati dovoljno sredstava i kadrova okružnim i kantonalnim sudovima koji sude ratne zločine i osigurati efikasnu primjenu državnog zakona, kao i entitetskih zakona o zaštiti svjedoka.⁹⁷ Tzv. krivičnopravni sistemi orijentisani na žrtvu su sistemi u kojima se efikasno vodi briga o pravima žrtve u okviru krivičnog postupka (od davanja novčane podrške potpora, pružanja besplatne pravne pomoći, emotivne i psihološke podrške, zaštite žrtve svjedoka od sekundarne viktimizacije do obazrivog postupanja svih učesnika) i zaštita njegovih prava pažljivo je izbalansirana s pravima okrivljenog u postupku⁹⁸ (Bezić, Šprem 2020: 606).

Zaštita svjedoka posebno je regulisana zakonima na državnom nivou, kao i entitetskim nivoima. To su zakoni o zaštiti svjedoka pod prijetnjom i ugroženih svjedoka i Zakon o programu zaštite svjedoka⁹⁹. Zakoni o zaštiti svjedoka pod prijetnjom i ugroženih svjedoka propisuju niži stepen zaštite, koji uključuje mjere psihološke podrške svjedoku, kao i zaštite identiteta i privatnosti putem različitih mjera, dok Zakon o programu zaštite svjedoka podrazumijeva fizičku zaštitu, sigurne kuće, promjenu identiteta i druge mjere kako bi se ublažili rizici do kojih može doći putem svjedočenja, u smislu retraumatizacije ili ugrožavanja svjedoka i njegove porodice. Psihološka podrška za žrtve seksualnog nasilja u ratu u Bosni i Hercegovini¹⁰⁰ (1992–1995) obezbijedena je samo sa one žrtve koje dobiju status „zaštićenog svjedoka“ i pristanu na aktivno učešće u progonu počinitelja ratnih zločina u toku krivičnog postupka, dok su za sve ostale žrtve seksualnog nasilja u ratu usluge psihološke podrške bile dostupne samo u ograničenom obimu ili kroz djelovanje nevladinih organizacija (Ibrahimfendić, Husić 2018: 11) od kojih su najveći broj žrtava psihološku podršku i ostvarile kroz djelovanje NVO „Medica Zenica“, „Viva žene“ iz Tuzle, Fondacije Udružene žene Banja Luka i Agencije za saradnju, edukaciju i razvoj (ACED)¹⁰¹.

Pored saosjećajne njege, žrtvama je potreban pristup na niz specifičnih zdravstvenih usluga od obučanih pružalaca usluga, uključujući: 1) psihološku podršku (i upućivanje na njegu mentalnog

⁹⁶ /C.12/BIH/CO/1, Zaključne napomene Komiteta o ekonomskim, socijalnim i kulturnim pravima, tačka 41.

⁹⁷ CCPR/C/BIH/CO/1, Zaključne napomene Komiteta za ljudska prava, tačka 13.

⁹⁸ Pravosuđe u BiH je u protekloj deceniji procesuiralo 111 predmeta koji su uključivali optužbe o seksualnom nasilju počinjenom tokom oružanog sukoba. Sud BiH okončao je 36 predmeta te vrste, osudio 33 počinioca i oslobodio 12 lica, što predstavlja stopu od 73% osuđujućih presuda za optužbe seksualnog nasilja. Krajem 2013. godine potvrđene su optužnice u još 18 predmeta, iako su u tri predmeta optuženi u bjekstvu, a veliki broj ovih predmeta su još u fazi istrage.

⁹⁹ „Službeni glasnik Bosne i Hercegovine“, broj 36/14.

¹⁰⁰ Prva multidisciplinarna mreža podrške uspostavljena je u Tuzlanskom kantonu 2007. godine, a prve institucionalne mreže podrške uspostavljene su u Zeničko-dobojskom kantonu 2011. godine, zatim u Srednjobosanskom kantonu 2012. i Unsko-sanskom kantonu 2013. godine, te u Banjoj Luci 2013. godine. Mreže podrške uspostavljene su uz finansijsku podršku Ambasade Velike Britanije u Hercegovačko-neretvanskom kantonu 2015, u Kantonu 10 2016, a u regiji Okružnog suda Istočno Sarajevo 2016. godine. Mreže podrške broje više od 250 članica nadležnih institucija i nevladinih organizacija/ udruženja u kantonima Federacije BiH, kao i u Republici Srpskoj i Brčko Distriktu.

¹⁰¹ Rezultati istraživanja pokazuju da 70% ispitanica navodi da trauma koju su preživjele prije 20 godina i danas u potpunosti ili u određenoj mjeri utiče na njihovu porodicu, uključujući roditelje, supruga/partnera, djecu, te na socijalne i emocionalne odnose s drugim licima (Medica Zenica i medica mondiale, 2014).

zdravlja ako je potrebno); 2) hitnu kontracepciju; 3) liječenje i profilaksa polno prenosivih infekcija; 4) profilaksu HIV-a prema potrebi; 5) informacije o sigurnom pobačaju i 6) forenzički pregled (ako žena odluči da pokrene krivično gonjenje)¹⁰². Heterogenost u iskustvima žrtve i perspektivama treba uzeti u obzir kako bi se uvažile individualne razlike između žrtava i bolje prilagodili ovi instrumenti potrebama žrtve.

Skupština Brčko Distrikta BiH je na 29. redovnoj sjednici, održanoj 14. jula 2022. godine usvojila Zakon o civilnim žrtvama rata Brčko Distrikta Bosne i Hercegovine¹⁰³. Ovim zakonom utvrđuje se status i prava civilnih žrtava rata i drugih lica s prebivalištem u Brčko Distriktu Bosne i Hercegovine i postupak za ostvarivanje prava pred nadležnim organom Distrikta. Civilnom žrtvom rata smatra se i lice koje je rođeno usljed ratnog silovanja i ratnog seksualnog zlostavljanja lica iz tačke a) člana 2. ovog zakona (lice kod kojeg je nastupilo trajno psihičko oštećenje usljed seksualnog zlostavljanja i silovanja, kao lice s posebnim statusom, kod kojeg se nastalo oštećenje ne utvrđuje procentom), čiji je status utvrđen u skladu s ovim zakonom. Pod članom uže porodice, u smislu stava 1. člana 3. ovog zakona, podrazumijeva se: a) bračni partner koji nije zasnovao drugi brak; b) djeca rođena u braku ili van njega, usvojena djeca ili pastorčad, za vrijeme školovanja, a najduže do navršene 27. godine života i djeca trajno nesposobna za privređivanje kod kojih je trajna nesposobnost nastupila prije 15. godine života; c) roditelji ili usvojitelji; d) očuh ili maćeha, ukoliko nema živih roditelja.

RESTITUCIJA, REHABILITACIJA, REPARACIJA I RESOCIJALIZACIJA ŽRTAVA SEKSUALNOG NASILJA U RATU U BOSNI I HERCEGOVINI (1992–1995)

Širom analizom navedenih međunarodnih pravnih dokumenata vidi se da su zdravlje i ljudsko blagostanje sinonimi, tj. podrazumijevaju zadovoljenje svih ljudskih potreba, pa država mora činiti sve da obezbijedi zagarantovana prava kroz stalno praćenje i stvaranje uslova za potpuno ostvarenje tog prava (Čipčić i dr. 2010: 273). Reparaciju treba da osigura država za djela ili propuste koji joj se mogu pripisati i kojima su prekršene njene obaveze u skladu sa međunarodnim pravom za zaštitu ljudskih prava ili međunarodnim humanitarnim pravom, odnosno fizička ili pravna osoba ili drugi subjekt koji je proglašen odgovornim za kršenja međunarodnog humanitarnog prava (Marin 2012: 74–76). U slučaju da strane koje su odgovorne za nanesenu štetu nisu u mogućnosti ili nisu voljne da ispune svoje obaveze, države treba da rade na uvođenju programa reparacije i pomoći žrtvama.¹⁰⁴

U Federaciji BiH regulisan je status „žena žrtva rata“, na osnovu kojeg dobijaju novčanu naknadu za štetu koju su pretrpjele. Međutim, ta pomoć je privremena i traje dok država ima sredstava (Kapetanović 2019: 35).

Vlada Federacije BiH je na sjednici održanoj 2. juna 2022. godine, na prijedlog Federalnog ministarstva rada i socijalne politike, utvrdila Nacrt zakona o zaštiti civilnih žrtava rata u Federaciji BiH, koji je upućen Parlamentu Federacije BiH na razmatranje i usvajanje. Ovim zakonom utvrđuju se osnovni principi zaštite civilnih žrtava rata, pojam i status civilne žrtve rata, vrste prava, obim i uslovi pod kojima se ostvaruju ta prava, svrha isplate novčanih naknada za priznata prava, te postupak ostvarivanja i način finansiranja, kao i druga pitanja od značaja za zaštitu civilnih žrtava rata na teritoriji Federacije BiH. Zaštita civilnih žrtava rata je zajednička nadležnost Federacije BiH i kantona.

Prema definiciji utvrđenoj ovim zakonom, civilna žrtva rata je civilno lice kod kojeg je tokom rata ili neposredne ratne opasnosti, počev od 30. aprila 1991. do 14. februara 1996. godine, usljed ranjavanja ili nekog drugog oblika ratne torture, nastupilo oštećenje organizma, što uključuje i mentalno oštećenje ili značajno narušavanje zdravlja ili nestanak ili pogibiju tog lica. Status civilne žrtve rata priznaje se licu kod kojeg je nastupilo oštećenje organizma ili značajno narušavanje zdravlja od minimalno 20 odsto tjelesnog oštećenja usljed ratnih događaja, mučenja, nehumanog i

¹⁰² The World Health Organization (WHO), 2012.

¹⁰³ Objavljen u „Službenom glasniku Brčko Distrikta Bosne i Hercegovine“, broj 24/22.

¹⁰⁴ Smjernica je usmjeravanje strategija i djelovanja Ujedinjenih nacija u oblasti reparacija za žrtve seksualnog nasilja povezanog sa sukobima, jun 2014, str. 5.

ponižavajućeg postupanja, nezakonitog kažnjavanja, protivpravnog lišavanja slobode i eksplozije zaostalog ratnog materijala nakon završetka rata, pod uslovom da je u momentu stradanja bila civil. Takođe, status civilne žrtve rata, između ostalog, ostvaruje i lice koje je tokom rata ili neposredne ratne opasnosti preživjelo seksualno zlostavljanje ili silovanje, pod uslovom da je u momentu događaja bilo civil – posebna kategorija civilnih žrtava rata, kao i dijete koje je rođeno iz čina ratnog silovanja – dijete posebne kategorije civilnih žrtava rata, te članovi porodice lica koje je poginulo ili nestalo.

Prema Zakonu o zaštiti civilnih žrtava rata Republike Srpske¹⁰⁵ civilnom žrtvom rata smatra se: 1) lice kod kojeg je nastupilo oštećenje organizma zlostavljanjem, silovanjem, odnosno lišavanjem slobode (zatvor, koncentracioni logor, internacija, prinudni rad) ili u zbjegu od strane neprijatelja zadobilo ranu, povredu, ozljedu i kod koga je nastupilo oštećenje organizma najmanje 60 odsto, kao i lice koje je pod navedenim okolnostima ubijeno, poginulo, umrlo ili nestalo; 2) lice koje je zadobilo oštećenje organizma najmanje 60 odsto, usljed ranjavanja ili povreda nastalih u vezi s ratnim operacijama, kao što su: bombardovanje, ulične borbe, zalutali metak minobacača i topovska granata i sl.; 3) lice koje je zadobilo oštećenje organizma najmanje 60 odsto usljed ranjavanja ili povreda nastalih od zaostalih vojnih materijala ili kao posljedica neprijateljskih diverzantskih akcija (član 2). Pravo po ovom zakonu, pod određenim uslovima, imaju i članovi porodice civilne žrtve rata ubijene, poginule, umrle ili nestale pod okolnostima iz člana 2. ovog zakona i članovi porodice umrlog lica kojem je bilo priznato svojstvo civilne žrtve rata u smislu člana 2. ovog zakona. Civilne žrtve rata imaju određena prava po ovom zakonu i za članove svoje porodice. Članovima porodice, u smislu ovog zakona, smatraju se: bračni drug, djeca (rođena u braku ili van braka, usvojena ili pastorčad) i roditelji.

Zakonom o zaštiti žrtava ratne torture Republike Srpske¹⁰⁶ uređuju se uslovi i postupak za priznavanje statusa i prava žrtava ratne torture kao posebne kategorije civilnih žrtava rata, prava po osnovu utvrđenog statusa i način njihovog ostvarivanja, način obezbjeđivanja sredstava za ostvarivanje tih prava, te druga pitanja od značaja za priznavanje statusa i prava po ovom zakonu. Prema obliku torture, žrtva torture u smislu ovog zakona je: 1) lice koje je nezakonito bilo lišeno slobode, zatvoreno ili mu je bila ograničena sloboda kretanja u bilo kojem zatvorenom ili otvorenom prostoru koji je služio za tu svrhu – logor, zatvor, sabirni centar, kućni zatvor, te druga mjesta zatvaranja, 2) lice nad kojim je protiv njegove volje izvršeno silovanje ili bilo koji oblik seksualnog zlostavljanja, 3) lice koje je bilo izloženo kojem drugom obliku torture u skladu sa članom 3. ovog zakona. Žrtvi seksualnog nasilja obezbijediće se pravo na podsticaj za zapošljavanje i samozapošljavanje u skladu sa posebnim programima Vlade kojim se obezbjeđuje zapošljavanje i samozapošljavanje nezaposlenih lica.

Konvencija o pravima lica s invaliditetom (engl. Convention on the Rights of Persons with Disabilities) je prvi obavezujući međunarodni instrument o osnovnim ljudskim pravima lica s invaliditetom čija svrha je „afirmisanje, zaštita i osiguravanje punog i ravnopravnog uživanja svih ljudskih prava i osnovnih sloboda svih lica s invaliditetom, te afirmisanje i poštovanje njihovog urođenog dostojanstva“¹⁰⁷. Države potpisnice obavezuju se osigurati puno ostvarivanje svih ljudskih prava i osnovnih sloboda za lica s invaliditetom bez diskriminacije na osnovu invaliditeta: (a) prihvatiti zakonodavne, upravne i druge mjere za sprovođenje prava priznatih ovom konvencijom; (b) preduzeti sve odgovarajuće mjere, uključujući zakonodavne, za izmjenu ili ukidanje postojećih zakona, propisa, običaja i prakse koji predstavljaju diskriminaciju lica s invaliditetom; (c) uzeti u obzir zaštitu i promovisanje ljudskih prava lica s invaliditetom u svim politikama i programima; (d) suzdržati se od uključivanja u bilo koji postupak ili praksu koji su protivrječni ovoj konvenciji, te osigurati da javne vlasti i institucije djeluju u skladu s ovom konvencijom; (e) preduzeti sve odgovarajuće mjere kako bi se uklonila diskriminacija na osnovu invaliditeta od bilo kojeg lica, organizacije ili privatnog preduzeća; (f) sprovesti ili promovisati istraživanje i razvoj univerzalno

¹⁰⁵ „Službeni glasnik Republike Srpske“, br. 25/93, 32/94, 37/07, 60/07, 111/09 i 118/09.

¹⁰⁶ „Službeni glasnik Republike Srpske“, broj 90/18.

¹⁰⁷ Zanimljiva je informacija kako je Konvencija o pravima lica s invaliditetom najbrže sklopljen ugovor o ljudskim pravima – o njoj se pregovaralo tokom osam sastanaka od 2002. do 2006. godine, a usvojena je 13. decembra 2006. godine s rezolucijom A/RES/61/106.

oblikovane robe, usluga, opreme i prostora, kako je definisano članom 2. ove konvencije, a koje bi iziskivale minimalno prilagođavanje i najmanje troškove, kako bi se udovoljilo specifičnim potrebama lica s invaliditetom, promovisala njihova dostupnost i korištenje, te promovisalo univerzalno oblikovanje u izradi standarda i smjernica; (g) sprovesti ili promovisati istraživanje i razvoj, te promovisati dostupnost i upotrebu novih tehnologija, uključujući informacijske i komunikacijske tehnologije, pomagala za kretanje, uređaja i tehnologija koje su pogodne za lica s invaliditetom, dajući prednost tehnologijama izrađenim po pristupačnim cijenama; (h) pružati licima s invaliditetom dostupne informacije o pomagalima za kretanje, uređajima i pomoćnim tehnologijama, uključujući nove tehnologije, kao i druge oblike pomoći, službe pomoći, opremu i prostore; (i) promovisati obuku stručnjaka i osoblja koje radi s licima s invaliditetom u području prava priznatih ovom konvencijom, kako bi što bolje pružali pomoć i usluge zagarantovane spomenutim pravima.

Prilikom izrade i sprovođenja zakonskih propisa i politike za sprovođenje Konvencije o pravima lica s invaliditetom, kao i u drugim procesima donošenja odluka u vezi sa licima s invaliditetom, države potpisnice će se redovno konsultovati i aktivno uključiti lica s invaliditetom, uključujući djecu s invaliditetom, preko organizacija koje ih predstavljaju. U slučaju široko rasprostranjenih kršenja ljudskih prava, odnosno ozbiljnih povreda međunarodnog humanitarnog prava, uključujući seksualno nasilje povezano sa sukobima, programi reparacije putem administrativnih odluka mogu se pokazati inkluzivnijim i pristupačnijim od sudova. Programi ove vrste zasnivaju se na: 1) priznavanju pretrpljene štete, 2) bez obaveze utvrđivanja odgovornosti počinitelja za tu štetu sudskim putem.

Ujedinjene nacije ne mogu podržati mirovne sporazume koji onemogućavaju pristup pravnim lijekovima ili programima reparacije putem administrativnih odluka za žrtve seksualnog nasilja povezanog sa sukobima i drugih teških kršenja međunarodnog prava za zaštitu ljudskih prava, te ozbiljnih povreda međunarodnog humanitarnog prava¹⁰⁸. Kolektivnim reparacijama mogu se nadopuniti individualne reparacije. Međutim, ovaj oblik reparacija ima drugačiju svrhu. Kao takve, kolektivne reparacije nisu zamjena za individualne reparacije¹⁰⁹. Nematerijalna moralna šteta odnosi se na svaki drugi nefinansijski ili nenovčani gubitak, npr. duševnu patnju, gubitak ugleda ili časti, bol i patnju, neugodnosti, gubitak životne radosti, gubitak društvenog života i gubitak partnera – prijatelja (Pavlović, Katić 2017: 90). Međutim, u Bosni i Hercegovini nema posebnog zakona kojim bi uredio pravnu zaštitu žrtava seksualnog nasilja u oružanom konfliktu u Bosni i Hercegovini, kao ni zakona o naknadi štete za žrtve torture, niti zakona o naknadi štete za žrtve krivičnih djela. Na taj način, žrtve rata zaštitu od države ostvaruju kroz minimum prava propisanih zakonima o vojnim i civilnim žrtvama rata, iako su Rezolucija Ujedinjenih naroda „Žene, mir i sigurnost“¹¹⁰ i Istanbulska konvencija nalagale posebnu zaštitu žena i djevojčica žrtava grubog kršenja međunarodnog humanitarnog prava.

Rezultati istraživanja upućuju na to da je socijalni rad u sistemu zdravstvene zaštite zanemarena djelatnost, te da sami socijalni radnici ne uvode nove usluge kojima bi doprinijeli u ostvarivanju zdravlja pacijenata, kao stanja fizičkog, psihičkog i socijalnog blagostanja. Posebno je zabrinjavajuća činjenica da socijalni radnici zaposleni u zdravstvenom sistemu Federacije Bosne i Hercegovine ne obavljaju u dovoljnoj mjeri ni radne zadatke koji su predviđeni u sistematizacijama radnih mjesta, što dodatno uprošćava i degradira socijalni rad kao profesiju (Rakanović Radonjić 2016: 233). To bi trebalo obuhvatiti rodno osjetljive treninge, kao i treninge informisanosti o traumi za pružaoce usluga kako bi se osiguralo da je sprovođenje bilo koje usluge od strane javne ustanove reflektujuće i da poštuje specifične potrebe preživjelih. Međutim, danas taj povlašteni pristup nije podjednako implementiran u svih deset kantona Federacije BiH. Zatim, u kantonima koji su

¹⁰⁸ Smjernica je usmjeravanje strategija i djelovanja Ujedinjenih nacija u oblasti reparacija za žrtve seksualnog nasilja povezanog sa sukobima, jun 2014, str. 7.

¹⁰⁹ *Ibid.*

¹¹⁰ Savjet bezbjednosti Ujedinjenih nacija, kao tijelo odgovorno za međunarodni mir i sigurnost, usvojilo je 31. oktobra 2000. godine Rezoluciju 1325 „Žene, mir i sigurnost“. Rezolucija 1325 je prva Rezolucija Savjeta bezbjednosti Ujedinjenih nacija, koja se konkretno bavi uticajem rata na žene i djevojčice i ženskim doprinosom rješavanju konflikta i održivom miru. Naročito značaj Rezolucije 1325 je u tome što poziva na povećanje učešća žena u procesima donošenja odluka, sprečavanju konflikata, postkonfliktnim procesima, mirovnim pregovorima i mirovnim operacijama. Rezolucija ukazuje i na posebne potrebe žena i djevojčica u toku ratnih sukoba, potrebu njihove zaštite, te sprečavanje i kažnjavanje seksualnog i svakog drugog nasilja nad ženama.

implementirali ovu obavezu, neke žrtve su prijavile slučajeve zlostavljanja i ponižavanja od pružalaca usluga.

Ponavljamo pozive Komiteta protiv torture UN da se uspostave „efikasne reparacione šeme na državnom nivou kako bi se žrtvama ratnih zločina, uključujući i seksualno nasilje” i pruže svi mogući oblici pomoći, a naročito putem usvajanja odgovarajućih zakona. Takvi bi zakoni pružili sveobuhvatna načela, proglasili specifična prava i osigurali pristup zdravstvenim, psihološkim, ekonomskim i pravnim uslugama za preživjele, bez obzira na etničku pripadnost ili mjesto prebivališta¹¹¹.

Međutim, postoji opasnost da države mogu ukloniti razliku između reparacija i obaveza iz ugovora o socijalnim i ekonomskim pravima. Isto tako, države su i dalje vezane ugovornim obavezama, bez obzira na to da li te obaveze zahtijevaju reparacije (Aolain, O’Rourke, Swaine 2015: 136). Za neke žene, njihova jedina šansa za reparacije mogu biti kroz takve administrativne građanske procese, jer ih strah i retraumatizacija sprečavaju da traže reparacije od pojedinačnih počinilaca kao dio krivičnog procesa. Zbog toga bi ovim ženama trebalo omogućiti ostvarivanje reparacije putem medijacije, bez suočavanja sa počiniozima ratnih zločina.

ZAKLJUČNO RAZMATRANJE

Sve žrtve torture bi trebalo da imaju pristup najvećem iznosu koji je dostupan civilnim žrtvama rata. Pored toga, neophodno je obezbijediti finansijske i kadrovske resurse kako bi se žrtvama osigurala kvalitetne, rodno osjetljive usluge zdravstvene zaštite, psihološka i pravna pomoć, zaštita svjedoka, mjere ekonomskog osnaživanja, te pravovremeni i dosljedan pristup kompenzaciji za pretrpljene strahote.

Prema svim žrtvama, uključujući žrtve seksualnog nasilja povezanog sa sukobima, mora se postupati ljudski i poštovati njihovo dostojanstvo i ljudska prava, izbjegavajući dodatnu štetu i traumatizaciju žrtava u svim situacijama. Ostvarivanje prava na pravni lijek i reparaciju treba osigurati bez diskriminacije na osnovu pola, rodnog identiteta, etničke pripadnosti, rase, starosne dobi, političkih ubjeđenja, statusa u društvu, bračnog stanja, seksualne orijentacije, nacionalnosti i vjerske pripadnosti, invaliditeta ili nekog drugog statusa, imajući u vidu odgovarajuće definicije i načela.

Bosna i Hercegovina bi mogla formirati i sudove časti radi ostvarenja reparacija za žrtve seksualnog nasilja u ratu u svim slučajevima kada žrtve nisu voljne da učestvuju u progonu ratnih zločinaca. U ovim sudovima bi putem medijacije, kao modela za ostvarivanje restorativne pravde, trebalo postići naknadu štete od počiniozima zločina.

Literatura:

Aolain, F. N., O’Rourke, C., Swaine, A. (2015). „Transforming Reparations for Conflict-Related Sexual Violence: Principles and Practice“, *Transforming Reparations for Conflict-Related Sexual Violence. Harvard Human Rights Journal*, vol. 28, 97–146.

Bartels, S., Kelly, J., Scott, J., Leaning, J., Mukwege, D., Joyce, N., Michael VanRooyen, M. (2012). „Militarized Sexual Violence in South Kivu“, Democratic Republic of Congo. *Journal of Interpersonal Violence*, 28, n.2, 340–358.

Bastick, M., Grimm, K., Kunz, R. (2007). „Sexual violence in armed conflict: global overview and implications for the security sector 11“, Geneva Centre for the Democratic Control of Armed Forces ed., available at http://www.dcaf.ch/content/download/35405/526027/file/sexualviolence_conflict_full.pdf, archived at <http://perma.cc/Y8TA-BCYC>.

Benshoof, J. (2014). „The Other Red Line: The Use of Rape as an Unlawful Tactic of Warfare“, *Global Justice Center, New York: Global Policy Volume 5, Issue 2*, 146–158.

Bezić, R., Šprem, P. (2020). „Zaštita žrtava u kaznenom postupku – praktična implementacija Direktive 2012/29/EU“, *Zagreb: Hrvatski ljetopis za kaznene znanosti i praksu*, vol. 27, broj 2, str. 603–635.

¹¹¹ UN Komitet protiv torture, Zaključna zapažanja u šestom periodičnom izvještaju BiH, CAT / C / BiH / CO / 2-5, st. 19 (a).

- Cohen, D. K., Green, A. H., Wood, E. J. (2013). „Wartime Sexual Violence Misconceptions, Implications, and Ways Forward“, United States Institute of Peace, www.usip.org.
- Cohen, D. K., Nordås, R. (2012). „Sexual Violence in African Armed Conflicts: Introducing the SVAC-Africa Dataset“, 1989–2009. Unpublished working paper.
- Čačić-Kumpes, J. (1992). „Etničnost, rat i silovanje“. *Migracijske teme*, 8(1992) 2, 95–104.
- Čiplić, S., Đuričić, M., Bulatović, I., Spasojević, D. (2010). „Ljudska prava i medicina“, Beograd: *Vojnosanitetski pregled*, volumen 67, Broj 9.
- Dakić, D. (2019). „Početak zaštite prava na život prema univerzalnim izvorima međunarodnog prava“. Istočno Sarajevo: *Arhiv za pravne i društvene nauke*, volumen 1, 1.
- Fionnuala D., Ni Aoláin, O'Rourke, C., Aisling Swaine, A. (2015). „Transforming Reparations for Conflict-Related Sexual Violence: Principles and Practice“, *Transforming Reparations for Conflict-Related Sexual Violence, Harvard Human Rights Journal*, vol. 28, 97–146.
- Haynes, D. F., Cahn, N., Fionnuala, D., Ni Aoláin, F. (2012). „Women in the Post-Conflict Process: Reviewing the Impact of Recent U.N.“, *Actions in Achieving Gender Centrality*, 11 Santa Clara Journal of International Law, 189, 189–217.
- Ibrahimfendić, T., Husić, S. (2018). „Psihosocijalna podrška i pomoć preživjelim žrtvama i svjedocima“, Zenica: U. G. „Vive Žene“ Tuzla i U. G. Medica, Fondacije Udružene žene Banja Luka i Agencije za saradnju, edukaciju i razvoj ACED Banja Luka.
- Kapetanović, D. (2019). „Razumijevanje ratne traume silovanja kod žena iz fenomenološke perspektive“, Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu, Filozofski fakultet, Odsjek za psihologiju.
- Koos, C. (2017). „Sexual violence in armed conflicts: research progress and remaining gaps, *Erschienen*“, *Third World Quarterly*, 38, 9-S, 1935–1951 <https://dx.doi.org/10.1080/01436597.2017.1322461>.
- Marin, R.R. (2012). „Reparations for Conflict-Related Sexual and Reproductive Violence: A Decalogue“, 19 *WM. & Mary J. Women & L.* 69, 74–76.
- McGarry, R., Walklate, S. (2015). „Victims: Trauma, testimony and justice“, Taylor & Francis, M06 5
- Muminović-Alić, F. (2019). „Značaj socijalne podrške za zdravlje ljudi“. Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu, Filozofski fakultet, Odsjek za psihologiju.
- Mythen, G., McGowan, W. (2017). „Cultural Victimology Revisited: Synergies of Risk, Fear and Resilience, *Cultural Victimology: Are We All Victims Now*“. COREs.
- Nordås, R., Cohen, D.K. (2021). „Conflict-Related Sexual Violence“. *Annu. Rev. Political Sci.*, 24, 193–211.
- Pavlović, Z., Katić, M. M. (2017). „Kompenzacija i integralna reparacija žrtvama silovanja kao djela u osnovi krivičnog djela zločina protiv čovječnosti u Bosni i Hercegovini“, Beograd: *Vojno delo*, 3, 86–98.
- Rakanović Radonjić, A. (2016). „Socijalni rad u sistemima zdravstvene zaštite“. Banja Luka: *Politeia*, 11, 220–234.
- Rašević, Ž. (2016). „Ustavna zaštita ljudskog dostojanstva u Bosni i Hercegovini“. Zenica: *Anali Pravnog fakulteta u Zenici*, broj 15, 9–29.
- Serdarević, N., Jugo, A., „Socijalna i ekonomska prava preživjelih seksualnog nasilja tokom rata u Bosni i Hercegovini“, Preporuke i izazovi, Sarajevo: *UN Women*, UNFPA, UNDP.
- Stošić, S., Rabrenović, M. (2016). „Zdravstveno osiguranje i prava pacijenata u zemljama Evropske unije“. Beograd: *Strani pravni život*, 2016, broj 2, 185–197.
- Swiss, S., Giller, J. (1993). „Rape as a Crime of War: A Medical Perspective“, *Journal of the American Medical Association* 270, no. 5, 612–615.
- U.N. Secretary-General, Conflict-Related Sexual Violence: Rep. of the Secretary-General, U.N. Doc. A/66/657-S/2012/33 (Jan. 13, 2012) (discussing implementation of United Nations initiatives and providing information on continuing violations); U.N. Dep't of Econ. and Soc. Affairs Div. for the Advancement of Women, Sexual Violence and Armed Conflict: United Nations Response, WOMEN2000 (Apr. 1998), available at <http://www.un.org/womenwatch/daw/public/cover.pdf>, archived at <http://perma.cc/ZD6U-C9BA>.

PROTECTION OF THE RIGHT TO HEALTH AND EDUCATION OF VICTIMS OF SEXUAL VIOLENCE IN WAR

Abstract: *The adoption of the United Nations Secretary-General's Guidelines on Reparations for Conflict-Related Sexual Violence (2014) represents an addition to the existing normative developments in the field of gender-sensitive reparations. Despite this progressive normative progress, there remain conceptual gaps in the legal and political framework for reparations that address conflict-related sexual violence and, consequently, ongoing challenges in implementing gender-sensitive reparations. Challenges include the exclusion of women from legal remedies due to bias in creation and implementation of reparations regimes. Transformative reparations address the immediate reparative needs of survivors of sexual abuse, taking into account social and economic barriers to full equality for women in many societies. These reparations go beyond the immediacy of sexual violence, encompassing equality, justice and the longitudinal needs of those who have experienced sexual abuse. For this purpose, appropriate principles of reparations for conflict-related sexual violence are proposed. In this paper, the authors place special emphasis on the current problems of protection of the right to health and education of victims of sexual violence in war. Restitution, rehabilitation, reparation and resocialization of victims of sexual violence in the war in Bosnia and Herzegovina (1992-1995) are also presented. This is based on the fact that the passage of time has not healed the wounds of war, including the long-term psychological, physical, economic and social consequences of sexual violence in war for survivors and their families. Many victims still suffer from trauma associated with wartime sexual violence, which has significant consequences and is difficult to overcome. Most survivors also suffer from post-traumatic stress disorder associated with various psychological conditions. In the final part, some legal solutions for achieving reparation for victims of sexual violence in the war in Bosnia and Herzegovina are problematized, and specific proposals de lege ferenda are presented.*

Key words: *victims, sexual violence, restitution, reparation, health.*

**RAZLIKE U IZRAŽENOSTI POTENCIJALNO PROBLEMATIČNIH PODRUČJA
UČENIKA (POSIT) U ODNOSU NA NJIHOVE SOCIO-DEMOGRAFSKE
KARAKTERISTIKE**

*dr Žana Vrućinić, vanredni profesor
Univerzitet u Banjaluci
Fakultet bezbjednosnih nauka*

Apstrakt: *Djeca i mladi u Bosni i Hercegovini čine ranjivu populaciju, jer žive sa roditeljima, od kojih neki, nakon četvorogodišnjeg rata (1991-1995), boluju od neliječenog PTSP-a. S obzirom na to da ih navedene okolnosti čine podložnim problemima u brojnim oblastima psihosocijalnog funkcionisanja, potrebno im je kontinuirano praćenje u ovom kontekstu. S tim u vezi, cilj ove studije je utvrditi razlike u izraženosti potencijalno problematičnih područja adolescenata mjerenih Problem orijentisanim skrining instrumentom za tinejdžere (Problem-Oriented Screening Instrument for Teenagers, POSIT; Rahdert, 1991), s obzirom na pol, godine, mjesto stanovanja, broj djece u porodici i porodičnoj strukturi, kako bi se identifikovali potencijalni problemi i prevenirale poteškoće u psihosocijalnom funkcionisanju u 10 oblasti: upotreba/zloupotreba supstanci, fizičko zdravlje, mentalno zdravlje, porodični odnosi, vršnjački odnosi, obrazovni status, profesionalni status, socijalne vještine, slobodno vrijeme/rekreacija i agresivno ponašanje/delinkvencija. Uzorak u ovom istraživanju je bio prigodan i činilo ga je 789 učenika, od kojih je 471 učenik osnovnih škola i 318 učenika srednjih škola iz Republike Srpske. Rezultati istraživanja pokazuju da postoje statistički značajne razlike u funkcionisanju u oblasti koja pokriva zloupotrebu droga, odnose sa vršnjacima, profesionalni status, mentalno zdravlje i slobodno vrijeme i rekreacija, s obzirom na kategoričku nezavisnu varijablu pol. Kada je riječ o uzrastu, kao nezavisnoj kategoričkoj varijabli, uočene su statistički značajne razlike s obzirom na oblast funkcionisanja u oblastima zloupotreba droga, fizičko zdravlje, odnose sa vršnjacima, profesionalni status i agresivno ponašanje i delinkvencija. Statistički značajne razlike u oblasti funkcionisanja u dijelu porodičnih odnosa, pronađene su s obzirom nezavisnu kategoričku varijablu mjesto stanovanja. S obzirom na broj djece u porodici, ispitanici se razlikuju u oblastima funkcionisanja koje se odnose na fizičko i mentalno zdravlje, odnose sa vršnjacima, društvene vještine i obrazovanje. Nezavisna kategorička varijabla porodična struktura razlikuje ispitanike prema funkcionisanju u sljedećim oblastima: fizičko zdravlje, odnosi sa vršnjacima i agresivno i delinkventno ponašanje. U radu su razmatrane teorijske i praktične implikacije ovih nalaza.*

Ključne riječi: *POSIT, sociodemografske karakteristike, učenici*

UVOD

Adolescencija je period relevantan za uspostavljanje ključne osnove neophodne za sazrijevanje, odgovornost i autonomni rast. Adolescencija je period ogromnih promjena. Ove promjene su fizičke, društvene i emocionalne, a sve one imaju mogućnost da predstavljaju izazove i prepreke u životu mlade osobe (Choudhury et al., 2008). Sawyer i saradnici (Sawyer et al., 2018) smatraju da se ova faza razvoja obično proteže od 10 do 24 godine. Kao socijalna grupa, mladi pripadaju određenoj starosnoj grupi, dijele specifične društvene karakteristike, odgovarajuće društvene uloge i obrasce ponašanja. Pored toga, mladi ljudi su veoma ranjiva populacija u modernom društvu jer više ne uživaju u zaštiti koju su imali kao djeca, a istovremeno, oni još nisu u poziciji da koriste sve mogućnosti i pogodnosti dostupne odraslima.

Adolescenciju karakteriše biološki rast i promjene u radu hormona. Ovaj period se obično naziva pubertet (Sawyer et al., 2018). Hormonske promjene tokom puberteta su pokrenute nadbubrežnim žlijezdama i gonadama koje mijenjaju kognitivni, emocionalni i motivacioni procesi i tako dolazi do značajnih strukturnih i funkcionalnih promjena u mozgu (Dahl et al., 2018). Ove

promjene u mozgu su povezane sa fluktuacijama u ponašanju. Adolescent je u teškom položaju, jer više nije dijete već „odrasla osoba u nastajanju“. Svojevrsna kriza identiteta rješava se ukoliko adolescent pronađe odgovor na pitanja: Ko sam ja? Šta mogu? Šta smijem? i Kakav treba da postanem? U protivnom neće znati ko je i po čemu se razlikuje od drugih, tj. tada se javlja zbrka ili konfuzija identiteta. Mladi ljudi su tada nesigurni u pogledu svog polnog identiteta, društvenog statusa, svoje socijalne uloge, kao i vlastite vrijednosti u očima drugih (Erikson, 2008). Ovi i drugi važni konflikti obilježavaju formiranje ličnog identiteta koje je, barem privremeno, praćeno osjećanjem zbuđenosti, usamljenosti, strepnje, a ponekad i osjećanjem krivice, potištenosti i praznine.

Sa sazrijevanjem pojačava se svijest o seksualnom identitetu, adolescenti seksualno eksperimentišu i upuštaju se u rizična ponašanja (Neinstein, 2002). Na ponašajnom planu formiranje identiteta se ispoljava kroz buntovnost, i nepoštovanje autoriteta. Na socijalnom planu, vršnjaci, bilo u grupama ili individualno, su novi oslonac, inspiratori i rivali adolescenata. Izuzetno bliski odnosi sa vršnjačkim grupama predstavljaju zamjene za porodice jer obezbjeđuju bliskost, osjećaj pripadnosti i nadoknađuju osjećaj identiteta – grupnog, u zamjenu za još nepostojeći – lični. Ove relacije mogu predstavljati osnovnu preokupaciju adolescenata i dati impuls problematičnom ponašanju (Ćurčić, 2004). Mladić/djevojka se susreće sa često suprotnim zahtjevima i mora da usvoji oprečne socijalne uloge (npr. djeteta i odrasle osobe). Oni su često prisiljeni da donose sudbonosne odluke u pogledu izbora poziva, partnera, itd., a da intelektualno i emocionalno nisu dovoljno spremni da to odgovorno učine (Vrućinić, 2021). Nažalost, danas su mladi ljudi više zainteresovani za aktivnosti koje nisu korisne kako za njih tako ni za naciju. Oni biraju da provode dane drogirajući se i igrajući video igrice, provode noći zabavljajući se, živeći život (Sanjoy, 2020).

Treba napomenuti da su okolnosti koje ometaju adekvatnu društvenu integraciju mladih ljudi posebno uočljive u tranzicionim društvima. To potvrđuju i rezultati istraživanja mladih u Jugoistočnoj Evropi (Lavrić et al., 2019). U takvim društvima ekonomska dešavanja su pokazala da su se mladi već susreli s otežanim pristupom obrazovnim resursima i zaoštrenom konkurencijom na tržištu rada, zbog čega su postali osjetljiviji na nejednakost šansi. Promjene u tranzicionim društvima ogledaju se i u oblasti obrazovanja, budući da su prilike za obrazovanje na prestižnim obrazovnim institucijama, mnogima nedostupne (Lavrić et al., 2019). Globalizacija, kao nova etapa razvoja civilizacije ubrzava razvoj informacionih i komunikacionih tehnologija, zahtijeva profesionalnu fleksibilnost i mobilnost i pojačane migracije stanovništva (obično od nerazvijenih do razvijenijih dijelova svijeta). Procesi (post)modernizacije u savremenom svijetu doprinose slabljenju tradicionalnih, porodičnih i drugih veza, i postojećih načina prenošenja vrijednosti i obrazaca ponašanja na sljedeću generaciju. Mladi ljudi su stoga prinuđeni da češće traže neizvestan i težak put do sticanja svog identiteta i individualne strategije za društvenu integraciju.

Analiza problema mladih u zemljama u tranziciji (Miles, 2000) ukazuje da se, pored naznačenih trendova javlja i problem njihove veće izloženosti zdravstvenim rizicima i obrascima zavisničkog ponašanja, kao i njihova veća tolerancija na obrasce devijantnog ponašanja. Osim toga, u većini zemalja u razvoju kao i Bosni i Hercegovini, Republici Srpskoj, mladi – zbog negativnog demografskog trenda, odnosno apsolutnog i relativnog opadanja mladog stanovništva – postaju sve oskudniji resurs. To potvrđuju i podaci iz Republičkog zavoda za statistiku (2022). Mlade treba posmatrati kao nosioce, ali i kao predstavnike dominantne vrednosti, odnosno poželjnih promjena i inovacije. Situacija postaje još komplikovanija, a ishodi odrastanja krajnje neizvjesni, uzimajući u obzir iskustvo rata.

Djeca i mladi u Bosni i Hercegovini žive sa roditeljima, od kojih neki, s obzirom na četvorogodišnji građanski rat (1991-1995), pate od neliječenog posttraumatskog stresnog poremećaja i tako čine ranjivu populaciju. S obzirom na to da ih pomenute okolnosti čine podložnim problemima u brojnim oblastima psihosocijalnog funkcionisanja, potrebno je stalno praćenje u ovom kontekstu. Nezaposlenost roditelja, potencijalni problemi u kući, školi i njihovom neposrednom okruženju, zajedno sa opasnostima po fizičko i mentalno zdravlje i razvoj, doveo je značajan dio mladih u opasnost. Pored toga, djeca i mladi suočavaju se sa bezbroj socijalnih, ekonomskih i psiholoških problema koji mogu rezultirati delinkvencijom i antisocijalnim ponašanjem. Mladi mogu promijeniti budućnost društva svojim blagostanjem i ohrabrujućim ponašanjem (Sanjoy, 2020). S tim u vezi, neophodno je obezbjeđivanje optimalnih društvenih uslova za razvoj mladih budući da su oni relevantni ne samo kao naš budući potencijal, nego i kao naš društveni resurs danas (Vrućinić & Vasiljević, 2021).

Sadašnja studija

Razdoblje individualnog sazrijevanja uvijek je obilježeno specifičnim teškoćama s kojima se suočavaju mladi koji treba da se integrišu u određeno društvo i bez pomenutih dramatičnih društvenih poremećaja. Širi spektar potencijalno problematičnih područja kod adolescenata – zdravlje (fizičko i psihičko), porodični i vršnjački odnosi, društvene vještine, slobodno vrijeme i rekreacija, obrazovni i profesionalni status, pored agresivnog ponašanja, delinkvencije i upotrebe/zloupotrebe supstanci mjereno je instrumentom POSIT – Problemski orijentisan skrining instrument za tinejdžere (Problem Oriented Screening Instrument for Teenagers; Rahdert, 1991). Ovaj instrument se generalno koristi kao skrining instrument u ustanovama za maloljetničko pravosuđe, a zatim upućivanje (ako je indikovano) za dubinsku procjenu u odgovarajuće stručne službe (Dembo et al., 1997; Dembo et al., 1995; Dembo et al., 1994). Rezultati istraživanja sugerisu da POSIT može da služi kao koristan instrument za skrining adolescenata kojima je potrebna daljnja procjena zbog zloupotrebe droga (Kelli et al., 2017). Ovaj instrument je korišćen u modelu etničkog poređenja na uzorku od 217 studenata u jugoistočnoj Evropi, Bosni i Hercegovini i Srbiji. POSIT je primijenjen kolektivno na uzorku adolescenata različite etničke pripadnosti i pola, a zatim su rezultati poređeni u okviru iste etničke grupe kao i unutar različitih etničkih grupa uključenih u studiju (French, Kovacevic, & Nikolic-Novakovic, 2013). Potencijalno problematična područja kod adolescenata mjerena instrumentom POSIT takođe su dovođena u vezu sa samoslužućim kognitivnim distorzijama, kao prediktorima (Vručinić & Vasiljević, 2021).

Do danas nisu sprovedene studije koje su tretirale potencijalna problematična područja kod adolescenata – upotreba/zloupotreba supstanci, fizičko zdravlje, mentalno zdravlje, porodični odnosi, odnosi sa vršnjacima, obrazovni status, profesionalni status (16 godina i više), socijalne vještine, slobodno vrijeme/rekreacija i agresivno ponašanje/delinkvencija, mjerena instrumentom POSIT, u odnosu prema njihovim sociodemografskim karakteristikama. Dakle, hipoteze ne mogu jasno biti izložene, što ovo istraživanje svrstava u eksplorativno. S obzirom na navedeno, problem istraživanja definisan je pitanjem: Koji učenici su, s obzirom na sociodemografske karakteristike, više podložni potencijalnim problemima u brojnim oblastima psihosocijalnog funkcionisanja – upotreba/zloupotreba supstanci, fizičko zdravlje, mentalno zdravlje, porodični odnosi, odnosi sa vršnjacima, obrazovni status, profesionalni status (16 godina i više), socijalne vještine, slobodno vrijeme/rekreacija i agresivno ponašanje/delinkvencija. Iz ovako postavljenog problema istraživanja proizilazi cilj istraživanja: identifikovati učenike/ce koji su više podložni potencijalnom problemima u navedenim oblastima psihosocijalnog funkcionisanja s obzirom na pol, godine, mjesto stanovanja, broj djece u porodici i strukturu porodice, odnosno one učenike prema kojima je potrebno djelovati preventivno. Važno je istaći da nisu svi problemi sa kojima se mladi suočavaju, izraženi do mjere koja zahtijeva kliničku procenu, pa je fokus ovoga istraživanja na primarnoj i sekundarnoj prevenciji.

METOD

Ispitanici

Uzorak u ovom istraživanju bio je prigodan i činilo ga je 789 učenika, od kojih je 471 učenik osnovnih škola i 318 učenika srednjih škola iz Republike Srpske. Životna dob ispitanika svrstana je u raspon od 12 do 19 godina ($M = 14,92$, $SD = 1,79$) od čega je 53,7% dječaka/momaka i 46,3% djevojčica/djevojaka. Iz urbanih sredina bilo je 51,8% učenika, a iz ruralnih 48,2%. Najviše učenika je bilo iz potpunih porodica – sa dva roditelja (86,2%), sa dvoje dece (63,2%), a prema samoprocjeni većina ih je dobrog materijalnog stanja (76%). Obrazovni nivo roditelja zasnivao se na završenoj srednjoj školi (70,1% majki i 76,2% očeva).

Instrument

Potencijalno problematična područja adolescenata mjerena su Instrumentom orijentisanim na skrining problema tinejdžera (Problem-Oriented Screening Instrument for Teenagers, POSIT; Rahdert, 1991). Ovaj skrining instrument za samoprocenu mladih dizajniran je da identifikuje potencijalno

problematično psihosocijalno funkcionisanje u 10 oblasti koje zahtijevaju detaljniju procjenu. POSIT je upitnik kreiran za upotrebu muških i ženskih adolescenata (12–19 godina), koji se sastoji od 139 „da–ne“ stavki koje se boduju po sistemu 0–1. Četrnaest stavki pripada više od jednoj supskali. Instrument ima 10 subskala koje ispituju ove oblasti psihosocijalnog funkcionisanja: upotreba/zloupotreba supstanci, (17 stavki), fizičko zdravlje (10 stavki), mentalno zdravlje (22 stavke), porodični odnosi (11 stavki), odnosi sa vršnjacima (10 stavki), obrazovni status (26 stavki), profesionalni status (18 stavki), socijalne vještine (11 stavki), slobodno vrijeme/rekreacija (12 stavki) i agresivno ponašanje/delinkvencija (16 stavki). Primeri stavki za svaku od deset supskala prikazani su u tabeli 1. Vrijednosti dobijenog Kronbah alfa koeficijenta za pojedinačne supskale, prikazane su u tabeli 2.

Procedura

Zahtjev da se omogući istraživanje upućen je Ministarstvu prosvjete i kulture (Odjeljenje za predškolsko, osnovno i srednje obrazovanje). Poštujući odredbe Uputstva o načinu realizacije programa, projekata i drugih aktivnosti u školama Republike Srpske, za potrebe testiranja učenika bilo je potrebno pribaviti pismenu saglasnost roditelja, što je i urađeno. Učenicima su date osnovne informacije o tome šta se istražuje, a naglašeno je da je istraživanje anonimno i da će se rezultati koristiti isključivo u istraživačke svrhe. U prosjeku, ispitanicima je bilo potrebno 45 minuta da popune upitnike. Ispitanici su popunjavali upitnike u svojim učionicama u vrijeme kada nisu bili uključeni u redovne školske obaveze i zadatke. Istraživanje je uspješno sprovedeno u periodu od novembra 2019. do januara 2020.

REZULTATI

Nezavisna varijabla godine života kategorisana je kao dihotomna – mlađi maloljetnici (varijabla uzrast 12–15 godina kodirana je sa 1) i stariji maloljetnici (varijabla uzrast 16–19 godina kodirana je sa 2). Deskriptivni statistički pokazatelji (M, SD) dobijeni na POSIT upitniku u odnosu na pol, godine života, mjesto stanovanja, broj djece u porodici i strukturu porodice prikazani su u tabeli 2. Da bi se utvrdila razlika u izraženosti potencijalnih problemskih ponašanja u odnosu na pol, godine, mjesto stanovanja, broj djece u porodici i strukturu porodice, sprovedeno je pet multivarijantnih analiza kovarijanse. Ove varijable, pojedinačno, analizirane su u MANCOVA kao kriterijumske varijable, ili kao kovarijati. Preliminarnim analizama utvrđeno je da nisu narušene pretpostavke o normalnosti distribucije, linearnosti, homogenosti varijacije, homogenosti nagiba regresije i pouzdanosti mjerenja kovarijanse.

Tabela 1: Primjeri stavki POSIT

Područja funkcionisanja	Primjeri stavki ^a
Upotreba/zloupotreba supstanci	Da li upadaš u nevolje jer koristiš drogu ili alkohol u školi? Da li si počeo/la da koristiš sve više droge ili alkohola da bi postigao/la efekat koji želiš?
Fizičko zdravlje	Da li imaš problema sa bolom u stomaku ili mučninom?
Mentalno zdravlje	Da li imaš manje energije nego što misliš da bi trebao/la?
Porodični odnosi	Da li se lako uplašiš? Da li se često osjećaš tužno?
Odnosi sa vršnjacima	Da li se tvoji roditelji ili staratelji obično slažu u vezi sa tim kako da postupaju sa tobom? Da li tvoji roditelji ili staratelji i ti radite mnogo stvari zajedno?
Obrazovni status	Imaš li prijatelje koji namjerno oštećuju ili uništavaju stvari?
Profesionalni status (16 godina i više)	Da li imaš drugare koji su prekinuli školovanje? Dobijaš li 5 i 4 iz nekih predmeta, a ne uspijevaš u drugim?
Socijalne vještine	Da li si dobar/ra u matematici?
Slobodno vrijeme/Rekreacija	Da li si prošlog ljeta imao/la plaćen posao? Da li si često bio/la odsutan/na ili kasnio/la na posao?
Agresivno ponašanje/delinkvencija	Da li ti je teško tražiti pomoć od drugih? Da li te vršnjaci vole i poštuju? Da li svoje slobodno vrijeme provodiš samo u druženju sa prijateljima? Da li treniraš neki timski sport?
	Posjeduješ li neke ukradene stvari? Da li često „upadaš“ u tuče?

^a Rahdert, 1991; Dembo, & Anderson, 2005.

Nakon statističkog eliminisanja uticaja kovarijata u svakoj MANCOVI pojedinačno, ustanovljeno je da se učenici statistički razlikuju u potencijalno problemskim psihosocijalnim oblastima funkcionisanja s obzirom na pol – $\Lambda w = .84$, $F(1,787) = 13.40$, $p < 0.01$, godine – $\Lambda w = .771$, $F(1,787) = 20.89$, $p < 0.01$, mjesto stanovanja – $\Lambda w = .974$, $F(1,787) = 1.92$, $p < 0.05$ i broj djece u porodici – $\Lambda w = .98$, $F(1,787) = 1.36$, $p < 0.05$. Iako se glavni efekat, razlika u grupnim srednjim vrijednostima s obzirom na porodičnu strukturu, nije pokazao značajnim – $\Lambda w = .98$, $F(1,787) = 1.08$, $p > 0.05$, ipak je pronađena razlika između parova, s obzirom na pojedine supskale instrumenta POSIT (vidi tabelu 2).

U tabeli 2 prikazani su rezultati pet multivarijantnih analiza kovarijanse (F and p), razlike u potencijalno problemskim psihosocijalnim oblastima funkcionisanja učenika u odnosu na godine, pol, mjesto stanovanja, broj djece u porodici i strukturu porodice na individualnim skalama upitnika POSIT. Stepni slobode za sve F omjere u tabeli su $df_1 = 1$, $df_2 = 787$.

Tabela 2.

Deskriptivna statistika i MANCOVA rezultati učenika za POSIT skorove s obzirom na pol, godine, mjesto stanovanja, broj djece u porodici i strukturu porodice (N=789)

	Pol M (SD)				Bonferroni test			
	Kronbahov alfa	Rang	Dječaci	Djevojčice	Razlika u aritmetičkim sredinama (M1-M2)	Veličina efekta r/ Cohenov d koeficijent	F	
POSIT	Upotreba/zloupotreba supstanci	.82	0-17	2.21(.13)	1.20(.15)	1.01*	0.96/7.20	25.02***
	Fizičko zdravlje	.65	0-10	2.85(.09)	2.91(.10)	-0.55	-0.30/-0.63	0.19
	Mentalno zdravlje	.78	0-22	7.18(.20)	8.63(.22)	-1.45*	-0.96/-6.90	22.98***
	Porodični odnosi	.60	0-11	2.55(.11)	2.33(.11)	0.22	0.71/2.00	1.98
	Odnosi sa vršnjacima	.65	0-9	2.61(.09)	2.09(.09)	0.52*	0.94/5.78	16.92***
	Obrazovni status	.61	0-22	9.26(.20)	9.55(.21)	-0.29	-0.58/-1.41	0.99
	Profesionalni status	.67	0-14	6.96(.12)	7.60(.13)	-0.64*	-0.93/-5.12	12.93***
	Socijalne vještine	.59	0-10	3.01(.09)	3.24(.10)	-0.23	-0.77/-2.42	2.78
	Slobodno vrijeme/Rekreacija	.57	1-11	4.73(.08)	5.08(.09)	-0.34*	-0.90/-4.11	8.63**
	Agresivno ponašanje/delinkvencija	.67	0-16	4.94(.13)	4.74(.14)	0.20	0.59/1.48	1.05
POSIT Total		.86						
	Godine M (SD)				Bonferroni test			
	Kronbahov alfa	Rang	Mlađi maloljetnici N=566	Stariji maloljetnici N=223	Razlika u aritmetičkim sredinama (M1-M2)	Veličina efekta r/ Cohenov d koeficijent	F	
POSIT	Upotreba/zloupotreba supstanci	.82	0-17	1.33(.12)	2.80(.19)	-1.47*	-0.98/-9.25	43.83***
	Fizičko zdravlje	.65	0-10	2.71(.07)	3.32(.12)	-0.61*	-0.95/-6.21	19.26***
	Mentalno zdravlje	.78	0-22	7.67(.18)	8.31(.28)	-0.65	-0.81/-2.72	3.75
	Porodični odnosi	.60	0-11	2.25(.09)	2.94(.15)	-0.69*	-0.94/-5.58	16.33***
	Odnosi sa vršnjacima	.65	0-9	2.10(.07)	3.04(.12)	-0.94*	-0.98/-9.57	44.87***
	Obrazovni status	.61	0-22	9.43(.17)	9.32(.27)	0.11	0.23/0.48	0.11
	Profesionalni status	.67	0-14	7.87(.10)	5.70(.17)	2.17*	0.99/15.56	122.85***
	Socijalne vještine	.59	0-10	3.06(.08)	3.24(.13)	-0.18	-0.64/-1.67	1.37
	Slobodno vrijeme/Rekreacija	.57	1-11	4.83(.07)	5.07(.11)	-0.24	-0.79/-2.60	3.50
	Agresivno ponašanje/delinkvencija	.67	0-16	4.55(.11)	5.60(.18)	-1.06*	-0.96/-7.04	24.62***
POSIT Total		.86						

Tabela 2.

Deskriptivna statistika i MANCOVA rezultati učenika za POSIT skorove s obzirom na pol, godine, mjesto stanovanja, broj djece u porodici i strukturu porodice (N=789) (nastavak)

POSIT	Mjesto stanovanja					Bonferroni test		
	M (SD)							
	Kronbahov alfa	Rang	Urbano N=409	Ruralno N=380	Razlika u aritmetičkim sredinama (M1-M2)	Veličina efekta r/ Cohenov d koeficijent	F	
	Upotreba/zloupotreba supstanci	.82	0-17	1.81(.14)	1.67(.14)	0.14	0.45/1.00	0.50
	Fizičko zdravlje	.65	0-10	2.85(.09)	2.91(.09)	-0.07	-0.32/-0.67	0.28
	Mentalno zdravlje	.78	0-22	7.77(.21)	7.93(.21)	-0.16	-0.36/-0.76	0.27
	Porodični odnosi	.60	0-11	2.68(.10)	2.20(.11)	0.48*	0.92/4.57	9.77**

POSIT	Odnosi sa vršnjacima	.65	0-9	2.33(.09)	2.41(.09)	-0.08	-0.41/-0.89	0.44
	Obrazovni status	.61	0-22	9.24(.20)	9.57(.21)	-0.32	-0.63/-1.61	1.25
	Profesionalni status	.67	0-14	7.31(.12)	7.20(.13)	0.11	0.40/0.88	0.41
	Socijalne vještine	.59	0-10	3.17(.09)	3.05(.09)	0.11	0.55/1.33	0.71
	Slobodno vrijeme/Rekreacija	.57	1-11	4.90(.08)	4.88(.08)	0.02	0.12/0.25	0.03
	Agresivno	.67	0-16	4.91(.13)	4.77(.14)	0.14	0.46/1.04	0.51
	ponašanje/delinkvencija							
	POSIT Total	.86						
	Broj djece u porodici							
	M (SD)							
POSIT		Kronbahov alfa	Rang	Jedno dijete N=86	Dvoje djece ili više N=703	Razlika u aritmetičkim sredinama (M1-M2)	Veličina efekta r/ Cohenov d koeficijent	F
	Upotreba/zloupotreba supstanci	.82	0-17	2.25(.41)	1.68(.11)	0.57	0.69/1.90	1.68
	Fizičko zdravlje	.65	0-10	3.42(.60)	2.81(.07)	0.61*	0.58/1.43	4.90*
	Mentalno zdravlje	.78	0-22	9.20(.60)	7.68(.16)	1.52*	0.87/3.46	5.37*
	Porodični odnosi	.60	0-11	2.89(.31)	2.39(.84)	0.50	0.37/0.79	2.18
	Odnosi sa vršnjacima	.65	0-9	3.16(.25)	2.27(.07)	0.89*	0.92/4.84	10.58**
	Obrazovni status	.61	0-22	10.52(.58)	9.26(.16)	1.27*	0.82/2.96	4.02*
	Profesionalni status	.67	0-14	7.36(.35)	7.25(.10)	0.11	0.20/0.43	.08
	Socijalne vještine	.59	0-10	3.65(.27)	3.05(.08)	0.60*	0.83/3.01	4.00*
	Slobodno vrijeme/Rekreacija	.57	1-11	5.15(.23)	4.87(.06)	0.28	0.64/1.67	1.23
POSIT	Agresivno	.67	0-16	5.35(.39)	4.78(.11)	0.57	0.70/1.99	1.84
	ponašanje/delinkvencija							
	POSIT Total	.86						

Tabela 2.

Deskriptivna statistika i MANCOVA rezultati učenika za POSIT skorove s obzirom na pol, godine, mjesto stanovanja, broj djece u porodici i strukturu porodice (N=789) (nastavak)

POSIT	Porodična struktura				Bonferroni test		
	M (SD)						
		Kronbahov alfa	Rang	Porodice sa dvoje djece N=679	Porodice sa jednim djetetom N= 110	Razlika u aritmetičkim sredinama (M1-M2)	Veličina efekta r/ Cohenov d koeficijent
	Upotreba/zloupotreba supstanci	.82	0-17	1.70(.11)	2.02(.27)	-0.32	-0.61/-1.55
	Fizičko zdravlje	.65	0-10	2.81(.07)	3.26(.17)	-0.45*	-0.87/-3.46
	Mentalno zdravlje	.78	0-22	7.75(.16)	8.47(.40)	-0.72	-0.76/-2.36
	Porodični odnosi	.60	0-11	2.42(.08)	2.61(.21)	-0.19	-0.51/-1.20
	Odnosi sa vršnjacima	.65	0-9	2.31(.07)	2.71(.17)	-0.40*	-0.84/-3.08
	Obrazovni status	.61	0-22	9.31(.15)	9.93(.39)	-0.63	-0.72/-2.10
	Profesionalni status	.67	0-14	7.27(.09)	7.19(.23)	-0.08	0.22/0.46
POSIT	Socijalne vještine	.59	0-10	3.09(.07)	3.30(.18)	-0.21	-0.61/-1.54
	Slobodno vrijeme/Rekreacija	.57	1-11	4.90(.06)	4.90(.16)	0.05	0.00/0.00
POSIT	Agresivno	.67	0-16	4.74(.10)	5.49(.26)	-0.76**	-0.86/-3.81
	ponašanje/delinkvencija						
	POSIT Total	.86					

Napomena: MANCOVA= multivarijatna analiza kovarijanse

Na osnovu rezultata Bonferonijevog testa za naknadna poređenja otkriveno je da dječaci/momci, za razliku od djevojčica/djevojaka postižu statistički značajno više skorove na dimenziji zloupotreba droga, odnosno, prema samoizjaveštanju, više zloupotrebljavaju droge i potencijalno imaju više funkcionalnih problema u odnosu sa vršnjacima. Pored toga, dječaci/momci postižu statistički značajno niže skorove na dimenziji profesionalni status, što znači da, za razliku od djevojčica/djevojaka, prema rezultatima samoizjaveštanja, bolje funkcionišu u ovoj oblasti. S druge strane, djevojčice/djevojake imaju potencijalno više funkcionalnih problema u vezi sa mentalnim zdravljem, u odnosu na dječake. Djevojke/djevojčice, za razliku od dječaka, lošije funkcionišu u dijelu koji se odnosi na slobodno vrijeme i rekreacija, odnosno postižu statistički značajno više skorove u ovoj funkcionalnoj oblasti.

Kada je riječ o uzrastu, kao nezavisnoj kategoričkoj varijabli, može se uočiti da stariji maloljetnici potencijalno imaju više funkcionalnih problema u vezi sa zloupotrebom droga i u dijelu koji se odnosi na fizičko zdravlje u odnosu na mlađe maloljetnike. Međutim, oni (stariji maloljetnici) postižu više skorove na dimenziji porodični odnosi, odnosno lošije funkcionišu u ovoj oblasti, za razliku od mlađih maloljetnika, i, prema rezultatima Bonferonijevog testa za naknadna poređenja potencijalno imaju više funkcionalnih problema u odnosu sa vršnjacima, ali bolje funkcionišu u oblasti koja se odnosi na profesionalni status. Stariji maloljetnici, za razliku od mlađih, postižu više skorove

na dimenziji agresivno ponašanje i delinkvencija, što ukazuje na potencijalne probleme u ovoj oblasti funkcionisanja.

Ispitanici iz urbanih dijelova grada, kada je riječ o nezavisnoj kategoričkoj varijabli mjesto stanovanja postižu više skorove na dimenziji koja pokriva porodične odnose, odnosno, za razliku od svojih vršnjaka iz ruralnih dijelova grada, lošije funkcionišu u ovoj oblasti. Rezultati Bonferonijevog testa za naknadna poređenja ukazuju na to da jedinci, za razliku od djece koja to nisu, potencijalno imaju više funkcionalnih problema u odnosu na fizičko i mentalno zdravlje, u odnosima sa vršnjacima i u vezi sa društvenim vještinama. Takođe oni, za razliku od djece koja imaju braću ili sestre, slabije funkcionišu i u dijelu koji se odnosi na obrazovanje. Jedinci postižu statistički značajno više skorove u ovim oblastima funkcionisanja. Sudeći prema porodičnoj strukturi kao nezavisnoj kategoričkoj varijabli, djeca koja žive u porodicama sa jednim roditeljem postižu više skorove na dimenziji fizičko zdravlje, što ukazuje na potencijalne probleme u funkcionisanju u ovoj oblasti. Takođe, djeca koja žive u porodicama sa jednim roditeljem, slabije funkcionišu kada je riječ o odnosima sa vršnjacima i u većoj mjeri pokazuju agresivno i delinkventno ponašanje (postižu više skorove u vezi sa navedenim dimenzijama), sudeći prema rezultatima Bonferoni testa.

Na osnovu Cohenovog d koeficijenta, može se vidjeti da sve statistički značajne razlike u aritmetičkim sredinama pokazuju efekat visokog intenziteta (vidi tabelu 2).

DISKUSIJA

Cilj ovog eksplorativnog istraživanja koje sprovedeno na uzorku učenika osnovnih i srednjih škola iz Republike Srpske bio je da se, u svrhu primarne prevencije, identifikuju učenici/ce koji su podložniji potencijalnim problemima u brojnim oblastima psihosocijalnog funkcionisanja – upotreba/zloupotreba supstanci, fizičko zdravlje, mentalno zdravlje, porodični odnosi, odnosi sa vršnjacima, obrazovni status, profesionalni status (16 godina i više), socijalne vještine, slobodno vrijeme/rekreacija i agresivno ponašanje/delinkvencija s obzirom na pol, godine, mjesto stanovanja, broj djece u porodici i strukturu porodice.

Rezultati istraživanja pokazuju da dječaci/momci, za razliku od djevojaka, postižu statistički značajno više skorove na dimenziji zloupotreba droga, odnosno, prema samoizvještavanju, više zloupotrebljavaju droge. Nalazi drugih istraživača ukazuju na to da je učestalost zloupotrebe supstanci generalno veća među dječacima/momcima nego djevojčicama/djevojkama (James, et al., 2013; Stone et al., 2012). Pored toga, dječaci/momci, za razliku od djevojčica/djevojaka postižu više skorove na supskali odnosi sa vršnjacima, što ukazuje na potencijalne funkcionalne probleme u ovoj oblasti. Prema nalazima istraživanja, u reagovanju na konfliktne situacije dolaze do izražaja kognitivne razlike u odnosu na pol, tako da će žene, za razliku od muškaraca, vjerovatnije pokušati pregovarati, nego biti pasivne ili se fizički opirati (Kaysen et al., 2005). Iako se putem procesa socijalizacije usvajaju komunikacijske vještine, čini se da svojstvene polne razlike u kogniciji, ličnosti i biologiji i dalje značajno oblikuju međuljudske interakcije, uključujući agresiju, i ne mogu se u potpunosti odbaciti (Zakriski et al., 2005).

Pored toga, dječaci/momci postižu statistički značajno niže skorove na dimenziji profesionalni status, što znači da za razliku od djevojčica/djevojaka, prema rezultatima samoizvještavanja, bolje funkcionišu u ovoj oblasti. Rezultati drugih istraživanja (Angjelkoska & Stankovska, 2014) ukazuju na to da dječaci u profesionalnoj orijentaciji pokazuju interes za značajno širi raspon zanimanja – od mašinskih radova, preciznih tehničkih radova, poljoprivrednih poslova, trgovine, administracije, manje za obrazovno - kulturni rad, novinarstvo, muziku, dramu i socijalni rad, što je više svojstveno djevojkama, odnosno imaju veći potencijal u ovom kontekstu što im omogućava profesionalni rast i razvoj. S druge strane, ženski pol koji čini ispitivani uzorak prijavljuje više potencijalno funkcionalnih problema u vezi sa mentalnim zdravljem, u odnosu na muški pol, što se može odnositi na rodno vezan proces socijalizacije, putem kojeg se čini da su žene naučile da se disciplinuju i internalizuju svoje probleme više od muškaraca (Whaley et al., 2016). Djevojke, za razliku od momaka u manjoj mjeri struktuiraju svoje slobodno vrijeme i manje upražnjavaju rekreaciju, prema samoizvještavanju. Tradicionalno su bile i nastavljaju biti, čak dvosturko manje zastupljene u sportskim (Strandbu et al., 2019; Shull et al., 2020), a više u kreativnim aktivnostima (Passmore & French, 2001). Hofer i saradnici (Hofer et al., 2009), u međukulturalnom istraživanju mladih na uzorku petnaestogodišnjaka

iz pet različitih zemalja, otkrili su da djevojke tokom dana provode više vremena učeći, manje izlaze i više su posvećene kućnim poslovima (Videnovic et al., 2010).

Stariji maloljetnici potencijalno imaju više funkcionalnih problema u vezi sa zloupotrebom droga i u dijelu koji se odnosi na fizičko zdravlje. Prema izvještaju Ujedinjenih Nacija o zloupotrebi droga (UNODC, 2018) vrhunac učestalosti zloupotrebe droga bez obzira na vrstu droge kod mladih širom svijeta postiže se u uzrastu od 18 do 25 godina. S druge strane, moguće je da potencijalni problemi u funkcionisanju u oblasti fizičkog zdravlja prije treba da imaju predznak „psiho“(somske) tegobe koje su, iz različitih razloga, svakako više svojstvene starijim maloljetnicima. Prema nalazima samoizvještavanja stariji maloljetnici postižu više skorove na dimenziji porodični odnosi, što ukazuje na potencijalno lošije funkcionisanje u ovoj oblasti, za razliku od mlađih adolescenata. U periodu srednje adolescencije za roditeljski odnos je karakteristično da se stalno smanjuje učestalost sukoba, ali dolazi do porasta emocionalnog intenziteta neslaganja (Laursen et al., 1998). Na socijalnom planu, vršnjaci, bilo u grupama ili individualno, su novi oslonac, inspiratori i rivali adolescenata, zbog čega, prema nalazima samoizvještavanja, može doći do međusobnog problematičnog funkcionisanja. Relacije sa vršnjacima, u doba srednje adolescencije, koji nadoknađuju osjećaj identiteta, mogu predstavljati osnovnu preokupaciju adolescenata i dati impuls problematičnom ponašanju (Ćurčić, 2004), što potvrđuju i nalazi aktuelnog istraživanja (stariji maloljetnici, za razliku od mlađih, postižu više skorove na dimenziji agresivno ponašanje i delinkvencija). Stariji adolescenti, za razliku od mlađih, bolje funkcionišu u oblasti koja se odnosi na profesionalni status, što je svojstveno njihovom uzrastu.

Ispitanici iz urbanih dijelova grada, prema rezultatima istraživanja, postižu više skorove na dimenziji koja pokriva porodične odnose, odnosno, za razliku od svojih vršnjaka iz ruralnih dijelova, lošije funkcionišu u ovoj oblasti. Moguće je da se u ruralnim dijelovima još zadržao tradicionalni način roditeljstva. Uz tradicionalnu porodicu povezuje se i patrijahalna porodica sa jasnim sistemom vrijednosti i podjelom uloga po sistemu značajnosti; otac, majka i na kraju djeca (Janković, 2007).

Jedinci, za razliku od djece koja to nisu, postižu više rezultate u oblasti fizičko i mentalno zdravlje, odnosi sa vršnjacima, agresivno i delinkventno ponašanje, odnosno potencijalne probleme u funkcionisanju u ovim oblastima. Pretjerana ljubav roditelja, popustljivost i ispunjavanje najrazličitijih prohtjeva dovodi do stvaranja razmaženog, egocentričnog, antisocijalnog i neomiljenog djeteta, ili povučenog, senzibilnog, nervoznog djeteta koje izbjegava socijalne kontakte i pretjerano zavisi od oca i majke (Herlok, 1956: 501). Međutim, rezultati ostalih istraživanja nisu jednoznačni, te se kao faktori delinkvencije izdvajaju i drugi faktori; razvod (Boccio, & Beaver, 2019) i dezintegrirana porodica (Krstić, 2014).

S druge strane, ispitanici iz jednoroditeljskih porodica, prema rezultatima samoizvještavanja aktuelnog istraživanja podložni su potencijalnim problemima u oblasti fizičko zdravlje, odnosi sa vršnjacima i u većoj mjeri pokazuju agresivno i delinkventno ponašanje. U jednoroditeljskim porodicama jedan roditelj je preminuo, razveden, nestao, napustio porodicu, ili se nikad nije ni angažovao u životu djeteta. To su porodice u kojima je jednom roditelju oduzeto starateljstvo ili poslovna sposobnost, koji su na izdržavanju kazne ili dužem liječenju (Fišer i sar., 2006, prema Novakov, 2012). Najizraženiji problem jednoroditeljskih porodica je materijalna deprivacija, koja se odnosi na nedostatak finansijskih sredstava i stambene prilike (Tomanović, 2014), što umnogome može doprinijeti smanjenoj brizi kako za sopstveno, tako i za fizičko zdravlje djece, dok je rizik za delinkventno ponašanje četverostruko veći u odnosu na ispitanike koji potiču iz potpunih i funkcionalnih porodica (Kecman, 2007), iako nepotpuna porodica nije sama po sebi odlučujući faktor delinkventnog ponašanja. U jednom istraživanju (Zagorac, 2015) na uzorku 3147 djece iz jednoroditeljskih porodica, odnosno 429 roditelja djece iz jednoroditeljskih porodica, prema samoizvještavanju, trećina roditelja osjeća nedostatak drugog roditelja prilikom uključivanja djeteta u društvo (polazak u vrtić, školu i druženje sa vršnjacima), što ide u prilog rezultatima aktuelnog istraživanja. Zadovoljavanje ovih potreba posredno utiče na ostale potrebe koje su također važne za kasniji razvoj i optimalno funkcionisanje djeteta.

Rijetka su istraživanja sprovedena na uzorku mladih iz opšte populacije (French, Kovacevic, & Nikolic-Novakovic, 2013; Vrućinić & Vasiljević, 2021) koja su koristila instrument POSIT, te je ovo je još jedno istraživanje koje doprinosi diskriminativnoj valjanosti ovog instrumenta. Pored toga što rezultati aktuelnog istraživanja mogu doprinijeti identifikovanju potencijalno rizičnih mladih koji mogu razviti probleme u različitim oblastima psihosocijalnog funkcionisanja, potrebno je spomenuti i

neka ograničenja studije. Instrument POSIT do sada nije dovođen u vezu sa sociodemografskim karakteristikama ispitanika, te ovaj doprinos studije ujedno predstavlja i njeno ograničenje. S tim u vezi, dobijeni rezultati se nisu mogli uporediti sa rezultatima drugih istraživača jer je do sada POSIT uglavnom korišćen na uzorku mladih pacijenata, korisnika zdravstvenih centara (Kelly, et al., 2017; Knight, Goodman, Pulerwitz, & DuRant, 2001) i mladih upućenih na liječenje zbog teških problema u ponašanju, uključujući upotrebu droga (Santisteban, et. al, 1999; Verma, 2020). U ovim istraživanjima ispitivana je konstruktivna i kriterijumska, odnosno konkurentna valjanost ovog instrumenta.

Druge dvije etničke grupe, Bošnjaci i Hrvati, nisu uzete u obzir prilikom ispitivanja, pa se rezultati istraživanja ne mogu primijeniti na sve mlade ljude u Bosni i Hercegovini, što se reflektuje na generalizaciju rezultata. Za mjerenje potencijalno problematičnih područja kod adolescenata korišteni su upitnici za samoprocjenu. Sasvim je moguće da je na rezultate istraživanja uticala sklonost učenika da se predstave u socijalno poželjnom svjetlu, odnosno da minimiziraju potencijalne probleme funkcionisanju u različitim oblastima života. S obzirom na dizajn studije, a uzimajući u obzir zavisne i nezavisne varijable, uzrok i posljedica se ne mogu proučavati. Pored toga, ovo istraživanje se oslanjalo na kvantitativni pristup poprečnog presjeka (cross sectional), pružajući dokaze o psihosocijalnom funkcionisanju učenika u trenutku ispitivanja. Budući da tokom razvoja osoba sazrijeva ne samo fizički, već unapređuje i svoje socijalne vještine koje koristi kako u odnosu sa svojim bližnjim, tako i sa vršnjacima, razvija svoje kognitivne kapacitete koji joj služe u poboljšanju mentalnog zdravlja i rješavanju krize identiteta, završava proces školovanja i definiše profesionalni status, jasno je da se razvijaju i potencijali u psihosocijalnom funkcionisanju individue.

ZAKLJUČAK

Rezultati istraživanja pokazuju da postoje statistički značajne razlike u psihosocijalnom funkcionisanju adolescenata s obzirom na pol, uzrast, mjesto stanovanja, broj djece u porodici i porodičnu strukturu. Razumijevanje i svijest o potrebama ove starosne grupe će podržati kliničku praksu i pomoći praktičarima da identifikuju i razumiju fizičke i neurološke promjene kroz koje mlada osoba prolazi, obezbjeđujući tako preventivnu podršku mladoj osobi ne samo da upravlja svojim zdravstvenim potrebama, već i da bolje funkcioniše tokom svog socijalnog i emocionalnog razvoja. Rano prepoznavanje mladih podložnih problematičnom funkcionisanju tokom odrastanja u kontekstu pola, uzrasta, mjesta stanovanja i porodične strukture svakako može doprinijeti bržoj i efikasnijoj preventivnoj praksi, kao i sprečavanju nastanka ozbiljnijih poremećaja u funkcionisanju mlade osobe, štetnih prije svega za nju, porodicu u kojoj odrasta i na kraju za društvo u cjelini.

Dokazi upućuju na to da je rizično ponašanje prirodan i neophodan neurološki proces (Dumontheil, 2016), koji se opisuje kao „neophodan za razvoj optimalne socijalne i psihološke kompetencije” (Ben-Ari, 2004:108.). Takva ponašanja se obično opisuju kao prkos, pomicanje granica i/ili razvoj identiteta, često uključujući nedozvoljene aktivnosti (Blakemore, 2018). Preuzimanje rizika je često povezano s negativnim ponašanjem, međutim, u kontekstu neurološkog razvoja, odnosi se na sve što pomjera mladu osobu iz zone komfora. To može obuhvatati niz aktivnosti, uključujući promjenu škole, sklapanje novih prijateljstava ili isprobavanje različitih aktivnosti. Konačno, jasno je da u rizičnu populaciju spadaju mladi, koji su, usljed svoje emocionalne, socijalne i kognitivne nezrelosti, podložniji raznim negativnim uticajima, te ih društvo treba zaštititi.

Literatura

- Angjelkoska, S., Stankovska, G. (2014). Correlation between the professional interests and the gender of the young person. *International Journal of Cognitive Research in Science, Engineering and Education* Vol. 2, No.1
- Ben-Ari, O. T. (2004). Risk taking in adolescence: To be or not to be is not really the question. In Greenberg, J., Koole, S. L., Pyszczynski, T. (Eds.), 104–117. *Handbook of Experimental Existential Psychology*. New York (NY): Guilford Press.
- Blakemore, S. J. (2018). *Inventing ourselves: the secret life of the teenage brain*. London: Doubleday.

- Boccio, C., & Beaver, K. (2019). The influence of family structure on delinquent behavior. *Youth Violence and Juvenile Justice*, 17(1), 88–106.
- Choudhury, S., Charman, T., & Blakemore, S. J. (2008). Development of the teenage brain. *Mind, Brain and Education* 2(3), 142–147.
- Ćurčić, V. (2004). Traženje smisla u novoj (adolescentnoj) realnosti. U: Ćurčić, V. (Ur.), *Traganje za smislom: adolescencija* (str.11–19). Beograd: IP Žarko Albulj.
- Dahl, R. E., Allen, N. B., Wilbrecht, L., & Suleiman, A. B. (2018). Importance of investing in adolescence from a developmental science perspective. *Nature*, 554, 441–450. <https://doi.org/10.1038/nature25770>
- Dembo, R., & Anderson, A. (2005). Problem Oriented Screening Instrument for Teenagers. In T. Grisso, G. Vincent, and D. Seagrave (Eds.), *Mental Health Screening and Assessment in Juvenile Justice* (pp. 112–122). New York, NY: Guilford Press
- Dembo, R., Schmeidler, J., Borden, P., Sue, C. C., & Manning, D. (1997). Use of the POSIT among arrested youths entering a juvenile assessment center: A replication and update. *Journal of Child & Adolescent Substance Abuse*, 6(3), 19–42. https://doi.org/10.1300/J029v06n03_02
- Dembo, R., Turner, G., Borden, P., Schmeidler, J., & Manning, D. (1994). Screening high risk youths for potential problems: Field application in the use of the Problem Oriented Screening Instrument for Teenagers (POSIT). *Journal of Child & Adolescent Substance Abuse*, 3(4), 69–93. https://doi.org/10.1300/J029v03n04_05
- Dembo, R., Turner, G., Sue, C. C., Schmeidler, J., Borden, P., & Manning, D. (1995). Predictors of recidivism to a juvenile assessment center. *International Journal of the Addictions*, 30(11), 1425–1452. <https://doi.org/10.3109/10826089509055841>
- Dumontheil, I. (2016). Adolescent brain development. *Current Opinion in Behavioral Sciences* 10, 39–44. <https://doi.org/10.1016/j.cobeha.2016.04.012>
- French, L. A., Kovacevic, G., & Nikolic-Novakovic, L. (2013). Assessing the aftermath of war among teens in Bosnia & Serbia: Measures of substance abuse and delinquency with the POSIT (Problem-Oriented Screening Instrument for Teens). *Alcoholism Treatment Quarterly*, 31(1), 95–106. <https://doi.org/10.1080/07347324.2013.746620>
- Herlok, E. B. (1956). *Razvoj deteta*. Beograd: Zavod za izdavanje udžbenika Socijalističke Republike Srbije.
- Hofer, M., Schmid, S., Fries, S., Živković, I., & Dietz, F. (2009). Value orientations and studying in school–leisure conflict: A study with samples from five countries. *Learning and Individual Differences*, 19, 101–112.
- Erikson, E. H. (2008). *Identitet i životni ciklus*. Beograd: Zavod za udžbenike.
- James, P. D., Smyth, B. P., & Apantaku-Olajide, T. (2013). Substance use and psychiatric disorders in Irish adolescents: A cross-sectional study of patients attending substance abuse treatment service. *Mental Health and Substance Use*, 6(2), 124–132.
- Janković, J. (2007). *Rječnik dijete – odrasli: tumač dječjeg svijeta odraslima*. Zagreb: Etcetera
- Kaysen, D., Morris, M., Rizvi, S., & Resick, P. (2005). Peritraumatic Responses and Their Relationship to Perceptions of Threat in Female Crime Victims. *Violence Against Women* 11, 1515–1535.
- Kecman, B. (2007). Psihosocijalna porodična patologija i delinkventnost. *Engrami*, 29(1-2), 29–38.
- Kelly, S. M., O’Grady, K. E., Gryczynski, J., Mitchell, S. G., Kirk, A., & Schwartz, R. P. (2017). The concurrent validity of the Problem Oriented Screening Instrument for Teenagers (POSIT) substance use/abuse subscale in adolescent patients in an urban federally qualified health center. *Substance Abuse*, 38(4), 382–388. <https://doi.org/10.1080/08897077.2017.1351413>
- Knight, J. R., Goodman, E., Pulerwitz, T., & DuRant, R. H. (2001). Reliability of the problem oriented screening instrument for teenagers (POSIT) in adolescent medical practice 11 Funded in part by the Maternal and Child Health Bureau, Project MCJ-MA259195, HRSA, DHHS. *Journal of Adolescent Health* 29(2), 125–130. DOI: 10.1016/S1054-139X(00)00206-8
- Krstić, Ž. (2014). Činitelji delinkventnog ponašanja. *Europski časopis za bioetiku*, 5/2(10), 323–348.
- Laursen, B., Coy, K. C., & Collins, W. A. (1998). Reconsidering changes in parent-child conflict across adolescence: A meta-analysis. *Child Development*, 69(3), 817 – 832.
- Lavrič, M., Jusic, M., & Tomanovic, S. (2019). *Youth Study Southeast Europe 2018/2019*. Friedrich-Ebert-Stiftung e. V

- Miles, S. (2000). *Youth Lifestyles in a Changing World*. Buckingham: OpenUniversity Press.
- Neinstein, L. S. (2002). *Adolescent health care: A practical guide* (4th ed.). Philadelphia: Lippincott.
- Novakov, M. (2012). Jednoroditeljske porodice. *Sociološki pregled*, 46(3), 387–399.
- Passmore, A. & French, D. (2001). Development and administration of a measure to assess adolescents' participation in leisure activities. *Adolescence*, 36(141), 67–75.
- Rahdert, E. R. (Ed.). (1991). *The Adolescent Assessment/Referral System Manual*. Pacific Institute for Research and Evaluation.
- Republički zavod za statistiku (2022). Statistički godišnjak Republike Srpske. Poglavlje 5. Stanovništvo. (74–112). Dostupno na: Republički zavod za statistiku. https://www.rzs.rs.ba/static/uploads/bilteni/godisnjak/2022/05stn_2022.pdf
- Sanjoy, S. M. (2020). The Need for Youth Participation in the Development of Social Integration. U: *Youth Peace and Development* (str.1–7). Dostupno na: Researchgate. https://www.researchgate.net/publication/338969214_The_Need_for_Youth_Participation_in_the_Development_of_Social_Integration
- Santisteban, D. A. , Tejeda, M., Dominicis, C., Szapocznik, J. (1999). An Efficient Tool for Screening for Maladaptive Family Functioning in Adolescent Drug Abusers: The Problem Oriented Screening Instrument for Teenagers. *The American Journal of Drug and Alcohol Abuse* 25(2), 197–206. DOI: 10.1081/ADA-100101855
- Sawyer, S. M, Azzopardi, P. S., Wickremarathne, D., & Patton, G. C. (2018). The age of adolescence. *The Lancet Child & Adolescent Health* 2(3), 223–228.
- Shull, E. R., Dowda, M., Saunders, R. P., McIver, K., & Pate, R. R. (2020). Sport participation, physical activity and sedentary behavior in the transition from middle school to high school. *Journal of Science and Medicine in Sport* 23, 385–389. 10.1016/j.jsams.2019.10.017
- Stone, A. L., Becker, L. G, Huber, A. M., & Catalano, R. F. (2012). Review of risk and protective factors of substance use and problem use in emerging adulthood. *Addictive Behaviors*, 37(7), 747–775.
- Strandbu, Å., Bakken, A., & Sletten, M. A. (2019). Exploring the minority–majority gap in sport participation: different patterns for boys and girls? *Sport in Society*, 22, 606 – 624. 10.1080/17430437.2017.1389056
- Tomanović, S. (2014). Od društvene pretnje do individualizacije: Jednoroditeljske porodice u savremenom društvu – konceptualno-analički okvir istraživanja. U: S. Tomanović, M. Ljubičić, D. Stanojević (ur.) *Jednoroditeljske porodice u Srbiji – sociološka studija* (str. 9–35). Beograd: Čigoja štampa i Institut za sociološka istraživanja.
- United Nations Office on Drugs and Crime (UNODC). (2018). *DRUGS AND AGE- Drugs and associated issues among young people and older people World Drug Report (2018)* (United Nations publication, Sales No. E.18.XI.9). Austria, Vienna: Author. Dostupno na: https://www.unodc.org/wdr2018/prelaunch/WDR18_Booklet_4_YOUTH.pdf
- Verma, S. (2020). Opioid use disorder in adolescents: An overview: Treatment needs to include interventions that address young patients' unique needs. *Current Psychiatry*, 19(2), <https://link.gale.com/apps/doc/A616903372/AONE?u=anon~b1063ac4&sid=googleScholar&xid=8e53bb7c>
- Videnovic, M., Pešić, J. & Plut, D. (2010). Young People's Leisure Time: Gender Differences. *Psihologija* 43(2). DOI: 10.2298/PSI1002199V
- Vrućinić, Ž., Vasiljević, D. (2021). Self-Serving Cognitive Distortions as Predictors of Potential Problem Behaviors among Adolescents in Bosnia and Hercegovina. *The Journal of Behavioral Science (TJBS)* Vol. 16, Issue 2, 42–57.
- Vrućinić, Ž. (2021). *Maloljetnička delinkvencija*. Banja Luka: Fakultet bezbjednosnih nauka Univerziteta u Banjoj Luci.
- Whaley, R. B., Hayes, R., & Smith, J. M. (2016). Differential reactions to school bonds, peers, and victimization in the case of adolescent substance use: The moderating effect of sex. *Crime & Delinquency*, 62(10), 1263–1285.
- Zagorac, A. (2015). *Psihosocijalne potrebe jednoroditeljskih porodica*. Kantonalna javna ustanova Sarajevo: Porodično savjetovalište, Sarajevo.

Zakriski, A., Wright, J. & Underwood, M. (2005). Gender Similarities and Differences in Children's Social Behavior: Finding Personality in Contextualized Patterns of Adaptation. *Journal of Personality and Social Psychology* 88, 844–855.

**THE DIFFERENCE IN POTENTIAL PROBLEM BEHAVIORS (POSIT) WITH REGARD TO
THE SOCIO-DEMOGRAPHIC CHARACTERISTICS AMONG STUDENTS**

**PhD Zana Vrucinic, Associate Professor
University of Banja Luka
Faculty of Security Studies**

Abstract: Children and the young people in Bosnia and Herzegovina constitute a vulnerable population, as they live with their parents, some of whom, having gone through a four-year war (1991-1995), suffer from untreated PTSD. Given that the mentioned circumstances make them susceptible to problems in numerous areas of psychosocial functioning, they need continuous monitoring in this context. In this regard, the aim of this study is to determine the differences in the expression of potentially problematic areas of adolescents measured by a questionnaire Problem-Oriented Screening Instrument for Teenagers (POSIT; Rahdert, 1991), with regard to gender, age, place of residence, number of children in the family and family structure, among students, in order to identify potential problems and prevent difficulties in psychosocial functioning in 10 areas: substance use/abuse, physical health, mental health, family relations, peer relations, educational status, vocational status, social skills, leisure/recreation, and aggressive behavior/delinquency. The sample in this research was convenient and consisted of 789 students, of which 471 were elementary school students and 318 were secondary school students from the Republic of Srpska. The research results show that there are statistically significant differences in functioning in the area that covers drug use/abuse, peer relations, professional status, mental health and leisure and recreation, with regard to the categorical independent variable gender. When it comes to the age, statistically significant differences were observed in following area of functioning: drug use/abuse, physical health, relationships with peers, professional status, and aggressive behavior and delinquency. Considering the independent categorical variable place of residence, statistically significant differences in the area of functioning of family relations were found. Respondents differ in the areas of functioning related to the physical and mental health, relationships with peers, social skills and education, considering the number of children in the family. The independent categorical variable family structure divides respondents according to functioning in the following areas: physical health, relationships with peers, and aggressive and delinquent behavior. The paper discusses the theoretical and practical implications of these findings.

Keywords: POSIT, sociodemographic characteristics, students

IZAZOVI ODRASTANJA DJECE U DIGITALNOM VREMENU

*Prof. dr Tatjana Marić,¹¹²
Univerzitet u Banjoj Luci
Prirodno-matematički fakultet*

*Prof. dr Draženko Jorgić¹¹³
Univerzitet u Banjoj Luci
Filozofski fakultet*

Apstrakt: Rad ukazuje na izazove odrastanja djece u digitalnom vremenu koje nudi brojne pozitivne mogućnosti, ali i opasnosti vezane za njihov zdrav razvoj. Cilj rada je ukazati kako savremeni mediji utiču na vaspitanje i oblikuju različite dimenzije života djece i adolescenata, njihov identitet i odnose s roditeljima i vršnjacima. U radu se kroz teorijsku analizu i rezultate istraživanja daje odgovor na tri grupe pitanja: Koji su izazovi odrastanja djece u digitalnom vremenu? Kakav je uticaj digitalnih tehnologija na porodicu? Kakav je odnos roditeljstva i digitalnog učenja? Polazeći od toga da su ključni zadaci odrastanja razvoj identiteta, autonomije i intimnosti, odnosno stvaranje prijateljstava i odnosa, sugerise se potreba analiza uticaja moderne tehnologije na sve navedene aspekte. U radu su sažete spoznaje o tome kako moderni mediji oblikuju različite dimenzije života djece i adolescenata, pritom uvažavajući njihove mogućnosti i prednosti. Digitalni život može podržavati ili ometati razvoj identiteta. Na osnovu teorijske analize i rezultata istraživanja su razmatrani uticaji medija na kvalitet odnosa s vršnjacima, te ukazano i na negativne pojave (internet zavisnost, cyberbullying). Uz odnose su analizirani i drugi konstrukti kako koristiti prednosti koje nude mediji i smanjiti loše vaspitne uticaje, te kako roditelji mogu pomoći djeci da se uspješnije nose sa izazovima digitalnog vremena. Rezultati istraživanja impliciraju važnost obezbjeđivanja podrške roditeljima dok poduzimaju korake prema ostvarenju vizija za svoju djecu u digitalnom vremenu.

Ključne riječi: digitalno vrijeme, djeca i adolescenti, roditelji.

Uvod

Odrastanje u digitalnom vremenu nudi djeci brojne pozitivne mogućnosti, ali i opasnosti vezane za njihov zdrav razvoj. Internet, a posebno društvene mreže (Instagram, Facebook i sl.), znatno su uticali na vaspitanje i učinili ga izazovnim. Savremeni mediji utiču na vaspitanje i oblikuju različite dimenzije života djece i adolescenta, njihov identitet i odnose s roditeljima i vršnjacima. Roditelji koriste medije i kako bi djecu smirili, zabavili, nagradili ili kaznili, ali i kontrolisali. Mediji su i glavni izvor informacija o vaspitanju. Istraživanja (Cibonci & Labaš, 2019; Buckingham, 2000; Turkle, 2011) sugerisu da pretjerano korištenje medija negativno utiče na odnose među ljudima. S vremenom, korištenje medija postaje dominantna aktivnost djece, sa primarnim ciljem komunikacije sa vršnjacima, koji u njihovim životima imaju sve važniju ulogu. Prema tome, u ovom radu opedijelili smo se da razmatramo uticaj medija na kvalitet odnosa sa roditeljima i vršnjacima, a ukažemo na negativne pojave (odbacivanje, cyberbullying). Uz odnose, analizirani su i drugi konstrukti koji su povezani sa identitetom. Digitalni život može podržavati ili ometati razvoj identiteta. Raspravljalo se o tome kako koristiti prednosti koje nude mediji i smanjiti loše vaspitne uticaje, te kako roditelji mogu pomoći djeci da se uspješnije nose sa izazovima digitalnog vremena.

¹¹² tatjana.maric@pmf.unibl.org

¹¹³ drazenko.jorgic@ff.unibl.org

Roditelji se suočavaju sa sasvim novim izazovima i specifičnim problemima. Nove generacije roditelja, zahvaljujući modernoj tehnologiji, puno ranije upoznaju svoje dijete, saznaju njegov pol i slično. Jedan od modernih trendova jeste da roditelji dijele detaljne informacije o djetetu i prenatalnom životu svoje djece. Roditelji počinju stvarati digitalni identitet djeteta – 81% majki djece mlađe od dvije godine podijeli slike djeteta ili video-snimke na društvenim mrežama, a 5% stvorilo je i profil za svoje novorođeno dijete (Blum-Ross & Livingstone, 2017). S razvojem novih platformi može se pretpostaviti da će se taj trend samo povećavati. Praksa roditelja da javno dijele detalje o životu svoje djece, fotografije, video-snimke i priče dobila je u stručnoj literaturi naziv *sharenting*, a termin je nastao slaganjem engleskih riječi *parenting* i *sharing* (Steinberg, 2016). I kada se čini da roditelji imaju pravo na to, ne bi se smjelo zanemariti pravo djece na privatnost. Ovakve aktivnosti roditelja nerijetko ugrožavaju privatnost djece.

Koliko god je vaspitanje u digitalnom vremenu kompleksno, ni odrastanje nije ništa manje izazovno. Polazeći od toga da su ključni zadaci odrastanja razvoj identiteta, autonomije i intimnosti, odnosno stvaranje prijateljstava i odnosa, Spies Shapiro i Margolin (2014) sugeriraju potrebu analize uticaja moderne tehnologije na sve navedene aspekte.

Novi identitet u digitalnom okruženju

Može se slobodno reći da je savremeno djetinjstvo određeno medijima. Mediji još u ranom djetinjstvu počinju igrati važnu ulogu. Počevši od crtanih filmova i različitih video-igara, postepeno korištenje medija postaje dominantna aktivnost djece. U posljednje vrijeme, sve su popularnije društvene mreže. Mladi u dobi od 11. do 18. godine provode više od 11 sati dnevno pred različitim ekranima. Čak 7,5 miliona djece mlađe od 13 godina ima otvorene profile na društvenim mrežama (Spies Shapiro & Margolin, 2014). Navedeni podaci pokazuju da tehnologija postaje integralni dio života djece i mladih, a oni teško mogu zamisliti svoj dan bez povezivanja sa drugima. Svakako se nameće pitanje uticaja na formiranje mladih generacija. Kuss i Griffiths (2017) smatraju da su osnovni razlozi popularnosti društvenih mreža, posebno među mladima, to što im one omogućavaju da se predstave na način na koji žele, da upoznaju druge, sa njima komuniciraju, te da dobiju podršku i tako zadovolje potrebu za pripadanjem i prihvatanjem. Iako je prisutnost i popularnost moderne tehnologije, posebno društvenih mreža, neupitna, nedovoljno se zna o njenom uticaju na razvoj djece i adolescenta, odnosno na njihov socijalno-emocionalni razvoj. Možemo slobodno reći da je odrastanje određeno medijima. Kada smo istraživali koliko vremena učenici osnovnoškolskog i srednjoškolskog uzrasta provode na društvenim mrežama, dobili smo podatak da djeca i mladi provode prosječno 4,5 sati dnevno na omiljenim aplikacijama (Maprih & Joprih, 2018). Nastojali smo da otkrijemo koje su to aplikacije koje učenici najčešće koriste i dobili smo da su to Instagram i YouTube. To je još jedan dokaz koji ide u prilog ranijim istraživanjima o prisutnosti digitalnih medija u svakodnevnom životu. Govoreći o višekranskom stilu (Ernest & Young, 2016, prema: Martinoli, 2016), koji predviđa budućnost u kojoj neće biti niti jednog trenutka bez prisustva, kontrole i dostupnosti barem jednog uređaja sa ekranom, možemo konstatovati kako je u ovom trenutku samo jedan ekran uz nas tokom cijelog dana – mobilni telefon.

Mladi u novom digitalnom okruženju kreiraju identitet putem društvenih mreža. Čini nam se da mladi grade identitet potpuno drugačije u digitalnom vremenu nego ranije. Važnu ulogu u formiranju identiteta ima identifikacija. Najprije se djeca identifikuju sa roditeljima, pa postepeno sa poznatim ličnostima, a kasnije, u adolescenciji, sa vršnjacima, usvajajući određene vrijednosti i norme ponašanja. Ranije su se mladi identifikovali sa glumcima, pjevačima, sportistima, koji su bili poznati po svojim talentima, postignućima, te imali nešto zbog čega su im se divili. Oni su bili pozitivan uzor. Danas to nije tako. Svako može dobiti svojih pet minuta slave na internetu, bez posebne zasluge. U novije vrijeme prisutna je identifikacija sa starletama, takozvanim *reality show* zvijezdama ili vršnjacima koji su postali slavni *youtuberi*, te se stvaraju iluzije o njihovoj posebnosti, koja se često postiže negativnim postupcima. Nerijetko čujemo da se kaže da je došlo do promjene sistema vrijednosti.

Možemo slobodno reći da, pored roditelja, djecu danas vaspitavaju internet i društvene mreže. Kako uskladiti roditeljstvo sa tehnološkim razvojem? Kako naći balans u svemu tome? To su samo neka od pitanja koja muče ne samo roditelje nego i profesionalce koji se bave ovom problematikom.

Uticaj digitalnih tehnologija na odnose u porodici

Najnovije medijske tehnologije istovremeno izazivaju nadu i strahove ljudi, zahtijevajući promjene u porodičnim praksama i društvu uopšte. U proteklom periodu, na njih je najčešće gledano kao na gubljenje vremena, kao na medij koji širi razuzdanost i nasilje. I kada se pojavila televizija, postojala je bojazan da će ona imati razorne posljedice po porodične odnose i funkcionisanje porodice. S druge strane, veliko je ulaganje društva u tehnologiju i prisutan je optimizam da će ona transformisati obrazovne ishode djece stvaranjem novih mogućnosti i smanjenjem prepreka za inkluziju. Prema tome, možemo govoriti o tri pravca i reagovanja roditelja na digitalne tehnologije (Stavrinides & Nikiforou, 2013):

- *prihvatanje*, u kojem roditelji traže digitalne tehnologije za sebe i svoju djecu kako bi olakšali porodični život i stekli profesionalne vještine, identitet i stilove života neophodne za budućnost;
- *ravnoteža*, u kojoj roditelji pokušavaju da zaštite svoju djecu ohrabrujući neke digitalne prakse, a druge ne, odmjeravajući prilike i rizike koji su uočljivi u sadašnjosti ili budućnosti;
- *otpor*, u kojem roditelji artikuliraju svoje napore kao pokušaj da zaustave naizgled nezaustavljiv ulazak digitalne tehnologije u porodični život.

Usmjerenost roditelja na digitalne tehnologije i probleme vezane za njih, tj. da li ih prihvatiti, balansirati ili im se oduprijeti, zamagluje druge, možda i teže probleme koji se javljaju u odnosu sa djecom. Uopšteno, porodica se mijenja uz digitalnu tehnologiju. Rezultat tih promjena su nove tenzije između tradicije i inovacija, u velikoj mjeri nastale kao rezultat globalizacije tokova ljudi i ideja. Možemo govoriti o roditeljstvu *u društvu rizika*. Istraživači savremenog porodičnog života opisuju rastuću anksioznost kojom roditelji nastoje upravljati vaspitanjem svoje djece u uslovima rizika, neizvjesnosti i brzih društvenih promjena. Paralelno s tim, rastu upozorenja o *krizi u djetinjstvu*. Neki roditelji odgovaraju na društvene zahtjeve pokušavajući da zaštite svoju djecu tako što ih „drže pod staklenim zvonom”, ponašaju se kao „mame-tigrice”, „helikopter-roditelji“ (Cooper, 2014; Kim et al., 2013; Villalobos, 2014). Drugi usvajaju potpuno drugačije strategije, nadajući se da će djecu zaštititi od opasnosti upravo tako što će ih izložiti, izgrađujući otpornost kroz filozofiju roditeljstva „slobodnog dometa” (Kohn, 2016; Nelson, 2010).

Tehnologija nudi nove izazove u roditeljstvu, obećavajući nove načine vaspitanja za djecu. Iako su ove popularne vizije problema roditeljstva uvjerljive, one ne pomažu roditeljima u njihovim neposrednim praktičnim dilemama: Kada bi moje dijete trebalo da dobije pametni telefon?; Koliko vremena može provoditi na društvenim mrežama?; Šta će upotreba telefona učiniti mozgu mog djeteta? Mnogo toga, takođe, potcjenjuje stručnost roditelja u tehnologiji, tretirajući roditelje kao neznalice ili nudeći im pojednostavljena pravila (ograničavanje vremena ispred ekrana, instaliranje filtera, držanje računara u dnevnoj sobi). Sve je više pravila koja ne uspijevaju odgovoriti na različite stvarnosti i potrebe moderne porodice, u kojoj su roditelji pod sve većim pritiskom. Bez obzira na njihove borbe, koje su ukorijenjene u strukturalnim ili međuljudskim poteškoćama kroz vijekove, digitalno okruženje izaziva roditelje da razmisle da li digitalne tehnologije mogu biti od pomoći ili otežavaju odnos sa djecom u periodu neviđenih digitalnih inovacija.

Brojni su i različiti odgovori na pitanja o tome na koje načine roditelji mogu ostvariti bliskije odnose sa svojom djecom i poštovanje roditeljskog autoriteta kako bi postigli što bolje ishode u komunikaciji i razumijevanju. Roditelji i popularni mediji naglašavaju oblik roditeljstva usmjerenog na dijete, koji djeci pruža široke mogućnosti da vrše izbor kako bi razvili osjećaj individualnog djelovanja (Faircloth, Hoffman & Layne, 2013).

Roditeljstvo i važnost digitalnog učenje

Kada govorimo o učenju djece, gledajući iz perspektive odraslih, nastavnika i roditelja, svako od njih je ponekad zbunjen i nesiguran. Nastavnici se žale da su roditelji „teško dostupni” ili u nekim slučajevima „nametljivi”. Roditelji se osjećaju frustriranim onim što njihova djeca uče (ili ne uče), te su često previše zauzeti. Istraživanje roditelja i nastavnika koje je obuhvatilo digitalne tehnologije (Livingstone, Mascheroni, & Staksrud, 2018), ističe da djeca stiču vještine primjenom istih kao što su: fokusiranje, komunikacija, istrajnost i kreativnost. Roditelji i nastavnici sebe smatraju odgovornima za podsticanje ovih kvaliteta, ali izgleda da to čine odvojeno jedni od drugih. Oko polovine roditelja smatra da nastavnici cijene ono što su djeca naučila kod kuće, manje ih je mislilo da nastavnici cijene ono što su djeca naučila u vannastavnim aktivnostima, a samo mali broj smatra da je ono što je njihovo dijete naučilo u vrtiću, školi ili na fakultetu povezano s njihovim porodičnim aktivnostima kod kuće. Rezultati ankete su, takođe, pokazali da su roditelji naporno radili kako bi omogućili onlajn učenje, iako im je obično nedostajala podrška za rješavanje digitalnih dilema ili preporuke koje bi mogle dovesti do stvarnih ishoda učenja.

Za vrijeme pandemije COVID-19, mogli smo vidjeti kako funkcioniše onlajn učenje. Uz podršku roditelja, sigurno bismo dali povoda za razmišljanje kreatorima politika, koji bi mogli obezbijediti sredstva (novac, opremu, obuku) za djecu sa nedostatkom digitalnih kompetencija. Iako to ostaje više prijedlog nego stvarnost, i bez obzira na rizik da bi naponi kreatora politika i nastavnika mogli dodatno opteretiti roditelje, sugerišemo da bi, uz dobro vođene roditelje, dobitak mogao biti na svim stranama. Entuzijazam za digitalno učenje od strane roditelja, djece i nastavnika mogao bi pružiti plodno tlo za takvo eksperimentisanje.

U martu 2020. godine provedeno je istraživanje o podršci roditelja djeci i mladima u vrijeme pandemije COVID-19 (Јоргић & Марић, 2020). U istraživanju je učestvovalo 2.245 roditelja/staratelja širom Republike Srpske. Komunikacija između nastavnika i učenika odvijala se putem mobilnih telefona i računara (tablet, laptop, desktop i sl.), a značajnu ulogu imali su aplikacija Viber i elektronska pošta. Vanredna situacija prouzrokovana pandemijom virusa korona donijela je promjene u nastavi koje su podrazumijevale bliži odnos djece sa roditeljima, personalizaciju i autonomiju. Promjena provedena preko noći, bez ikakve obuke i tehničkih priprema prilikom konekcije, ostaviće velikom broju korisnika (roditeljima, nastavnicima i djeci) gorak ukus u vezi sa čitavim ovim iskustvom. Mnogi će nastaviti da povezuju digitalno učenje sa zatvaranjem škola i gradova, prisjećajući se frustracija dok su pokušavali da pristupe platformi ili da shvate gradivo. Ova promjena u obrazovanju ostavila je jak uticaj na porodice širom svijeta. Roditelji su postali važna karika u obrazovanju djeteta. Svjedoci smo teškog vremena u kojem su se našli učenici, roditelji i nastavnici tokom pandemije. Školski sistem nije odgovorio na izazov, nastavnici nisu dobili jasna uputstva za povezivanje i uključivanje roditelja da budu saradnici u učenju u digitalnom okruženju. Osim kratkih uputstava i razmjene e/mejllova sa postavljenim zadacima, drugog vida komunikacije sa roditeljima nije bilo. Škole mogu da iskoriste ovu rijetku praktičnu priliku da preispitaju modele učenja i podučavanja, da dalje razmotre izgradnju obrazovnih resursa i rekonstrukciju obrazovnih modela, te istraže nove tipove modela obrazovanja i nastave u digitalnom okruženju. Pitanje koje se nameće jeste kako se u budućnosti može negovati visokokvaliteno i uspješno uključivanje roditelja.

Mnogi izazovi koji su postavljeni pred roditelje pri digitalnom učenju odnosili su se na stepen pomoći i podrške: količinu vremena posvećenog učenju, nekognitivne vještine roditelja, izvore (nisu svi imali mogućnost onlajn pristupa materijalima) i nivo znanja. Iako školovanje od kuće na prvi pogled nije izgledalo efikasno i pozitivno, mnogi su se roditelji uspješno snašli u ovoj ulozi (Cluver et al., 2020), te nije moguće generalizovati. Postoje znatne razlike u stepenu pomoći koju roditelji mogu pružiti svojoj djeci tokom učenja. Roditelji pomažu svojoj djeci prilikom učenja (okruženjem, vremenom, motivacijom, emocijama), posebno u osnovnoj školi, na mlađem školskom uzrastu. Roditeljska uključenost i podrška pri učenju zavisi od vremena podrške, informatičke pismenosti i zadovoljstva učenjem (Марић & Јоргић, 2021). Ranija istraživanja osnovnih škola identifikovala su četiri vrste učešća i podrške roditelja, od kojih je jedna i pomoć učenicima da razviju akademske i socijalne vještine (Epstein, 1987, prema Borup, Walters & Call-Cummings, 2019). Većina roditelja imala je snažno uvjerenje da je tehnološka interaktivnost alternativni oblik ljudske komunikacije

tokom pandemije COVID-19. U praksi, tehnološka interaktivnost uzrokovala je probleme roditeljima jer nisu bili samopouzdana da podrže digitalne aktivnosti svoje djece, što zbog nedostatka vremena, što zbog svoje nekompetentnosti u digitalnom okruženju. Tek kada su nastavnici i roditelji zajedno radili i saradivali, moglo se očekivati sigurno autonomno učenje učenika tokom pandemije i da će se postići učinak. Najveća podrška ogledala se u jačanju autonomnog učenja. Roditelji su mogli da vide ne samo da li dijete uči ili ne, već i efikasnost učenja.

Roditeljstvo za digitalnu budućnost ukazuje na jaz u kvalitetu obrazovanja, a samim tim i na socijalno-ekonomsku nejednakost, koja će u budućnosti biti još veća. Digitalna podjela mogla bi postati još ekstremnija ako bi pristup edukativnim sadržajima zavisio od najnovijih tehnologija. Jasno je da moćni socijalni i ekonomski faktori još uvijek sprečavaju mnoge roditelje da u potpunosti učestvuju u školovanju. Angažovanje roditelja u učenju djece kod kuće rezultuje pozitivnim razlikama u ishodima učenja. Prije toga, mogli bismo se pozabaviti neophodnom podrškom roditeljima u pogledu efikasnosti i primjene strategija u učenju na daljinu, razvoja roditeljskih kompetencija, te češće upotrebe informaciono-komunikacijskih tehnologija. Vrijeme podrške, informatička pismenost i zadovoljstvo roditelja digitalnim učenjem u bitnoj mjeri određuju podršku i pomoć učenicima pri izradi domaćih zadataka (Марић & Јоргић, 2021), te možemo naglasiti važnost socijalno-emocionalnog angažmana roditelja (motivaciju i emocionalnu podršku) u digitalnom učenju.

Zaključak

Ukazujući na značajnu je raznolikost odnosa roditelj – dijete u digitalnom okruženju (Livingstone i Blum-Ross, 2020), možemo se fokusirati na nekoliko pitanja, načina kako obezbijediti roditeljima podršku u digitalnom vremenu. *Obezbijediti roditeljima podršku koja obuhvata digitalno okruženje* podrazumijeva ne samo da bi trebalo naglasiti sigurnost djece na internetu već i pomoći roditeljima i drugima da prepoznaju kvalitetna iskustva i korisna okruženja za učenje. *Ponuditi roditeljima realnu viziju u javnom i medijskom diskursu*, izbjegavati polarizujuće i ekstremne formulacije problema, bilo u vezi sa roditeljima, djecom ili tehnologijom. Umjesto toga, treba prepoznati životnu stvarnost roditelja i ponuditi pozitivne smjernice i uravnotežena rješenja. Iako digitalne inovacije izazivaju dileme o potencijalnim uticajima, obezbijediti zasnovanost na dokazima, ne ignorišući druge probleme sa kojima se porodice suočavaju. Izbjegavati karakterisanje roditelja kao neznalica ili prodaju „tehnoloških rješenja” za duboko ukorijenjene probleme na relaciji dijete – roditelj. *Prepoznati doprinos roditelja u obrazovnom okruženju*. Sve obrazovne institucije, ne samo škole, treba da prepoznaju da roditelji igraju ključnu ulogu. Roditelji mogu podstaći učenje svog djeteta na svim nivoima, uključujući i učenje kod kuće. Osmisliti pogodne i održive strategije, tehnike i alate za roditelje, da se uključe i podrže svoje dijete prije, za vrijeme i nakon učenja – uključujući i same roditelje, da uče iz obrazovnog konteksta ili direktno od svog djeteta. Dok medijska i digitalna pismenost među stanovništvom raste, možemo konstatovati da raste i složenost digitalnog okruženja. Razumijevanje, evaluacija i efektivno korištenje tehnologija za roditelje i nastavnike trebalo bi da budu olakšani boljim dizajnom tehnologije i resursima istinske obrazovne vrijednosti – koji se mogu široko dijeliti i koristiti. *Posvetiti više pažnje upravljanju digitalnim okruženjem*. Kreirati i širiti resurse koji bi bili laki za korištenje i pristupačni u smislu „sve na jednom mjestu”, te za informisanje roditelja i efikasno odgovaranje na njihove probleme i brige. *Obezbijediti roditeljima informacije o korisnosti digitalne tehnologije*. Postoji opsežna literatura o roditeljstvu u vezi sa roditeljskim posredovanjem pri korištenju digitalnih tehnologija. Kreatori obrazovnih politika, nastavnici i industrija treba za roditelje da razviju savjete, alate i resurse. Ovo može uključivati evaluacije, saradnju sa stručnjacima ili testiranje koje uključuje povratne informacije od roditelja, djece i nastavnika. Roditelji i društvo žele da znaju da li trenutni i novi oblici digitalne tehnologije istinski ograničavaju ili prejudiciraju dječje izbore i životne šanse. Vrijeme je da se prikupe čvrsti dokazi kako bi se razriješila dilema o upotrebi tehnologije i ishodima po zdravlje i dobrobit djece. Dokazi su potrebni kako bismo se informisali o društvenim, kao i o individualnim dilemama digitalnog roditeljstva.

Literatura:

- Blum-Ross, A., & Livingstone, S. (2017). Sharenting, parent blogging, and the boundaries of the digital self. *Popular Communication* 15(2), 110–125.
- Borup, J., Walters, S., & Call-Cummings, M. (2019). Examining the Complexities of Parental Engagement at an Online Charter High School: A Narrative Analysis Approach. *International Review of Research in Open and Distributed Learning*, 20(1). <https://doi.org/10.19173/irrodl.v20i1.3605>
- Buckingham, D. (2000). *After the Death of Childhood, Growing up in the Age of Electronic Media*. Cambridge: Polity Press.
- Cooper, A. (2014). The Use of Online Strategies and Social Media for Research Dissemination in Education. *Education Policy Analysis Archives*, 22(88), 1–24.
- Cibonci, L., & Labaš, D. (2019). Digital media literacy, school and contemporary parenting. *Medijske studije/Media Studies*, 10(19), 83–101.
- Cluver, L., Lachman, J. M., Sherr, L., Wessels, I., Krug, E., Rakotomalala, S., & McDonald, K. (2020). Parenting in a time of COVID-19. *Lancet (London, England)*, 395 (10231), e64–e64.
- Faircloth, C., Hoffman, D. M., & Layne, L. L. (2013). *Parenting in global perspective*. Taylor & Francis.
- Јоргић, Д., & Марић, Т. (2020). Родитељска подршка дјечи и младима у вријеме самоизолације током пандемије корона вируса (COVID-19). Бањалучки новембарски сусрети. У: С. Лакић (Ур.) *Зборник радова са научног скупа* (стр. 423–469). Филозофски факултет.
- Kim, S. Y., Wang, Y., Orozco-Lapray, D., Shen, Y., & Murtuza, M. (2013). Does „tiger parenting” exist? Parenting profiles of Chinese Americans and adolescent developmental outcomes. *Asian American journal of psychology*, 4(1), 7–18.
- Kohn, A. (2016). *The myth of the spoiled child: Coddled kids, helicopter parents, and other phony crises*. Beacon Press.
- Kuss, D. J., Griffiths, M. D. (2017). Social Networking Sites and Addiction: Ten Lessons Learned. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 14(3), 311–328. <https://doi.org/10.3390/ijerph14030311>
- Livingstone, S., & Blum-Ross, A. (2020). *Parenting for a digital future: How hopes and fears about technology shape children's lives*. Oxford University Press, USA.
- Livingstone, S., Mascheroni, G., & Staksrud, E. (2018). European research on children's internet use: Assessing the past and anticipating the future. *New Media & Society*, 20(3), 1103–22. <https://doi.org/10.1177/1461444816685930>
- Марић, Т., & Јоргић, Д. (2018). Мобилно учење као савремена тенденција у образовању. У: М. Кулић, М. Летић (Ур.), *Зборник радова Научни скуп Наука и стварност*, књига 13, Филозофски факултет Универзитета у Источном Сарајеву.
- Марић, Т., & Јоргић, Д. (2021). Инструкција и помоћ родитеља ученицима при учењу и изради домаћих задатака током пандемије COVID 19. У: Ј. Марковић (Ур.), *Наука и стварност, Зборник радова са научног скупа*, књига 15. Пале: Филозофски факултет Универзитета у Источном Сарајеву.
- Martinoli, A. (2016). Mobilni telefoni i masovni mediji – novi oblici produkcije i nove navike publike u društvu pametnih telefona. U: *Zbornik Fakulteta dramskih umetnosti Beograd*, 1–14.
- Nelson, M. K. (2010). *Parenting out of control*. New York University Press.
- Spies Shapiro, L. A., & Margolin, G. (2014). Growing up wired: Social networking sites and adolescent psychosocial development. *Clinical child and family psychology review*, 17(1), 1–18. <https://doi.org/10.1007/s10567-013-0135-1>
- Steinberg, S. B. (2016). Sharenting: Children's privacy in the age of social media. *Emory LJ*, 66, 839–884.
- Stavrinides, P., & Nikiforou, M. (2013). Parenting: Challenges, Practices, and Cultural Influences. In: R. Barbaris, & S. Petrakis, (Eds.), *Parenting challenges, practice and cultural influences*. (pp. 59–82). Nova Science Publishers, Inc.

- Turkle, S. (2011). *Alone Together: Why We Expect More from Technology and Less from Each Other*. New York: Basic Books.
- Villalobos, A. (2014). *Motherload: Making It All Better in Insecure Times*. Berkeley: University of California Press.

CHALLENGES OF CHILDREN'S GROWING UP IN THE DIGITAL AGE

Dr Tatjana Marić, associate professor
University of Banja Luka
Faculty of Natural Sciences and Mathematics

Dr Draženko Jorgić, full professor
University of Banja Luka
Faculty of Philosophy

Abstract: *The paper points to the challenges of children growing up in the digital age, which offers both numerous positive opportunities and jeopardies related to their healthy development. The paper aims to show how modern media influence education and shape different dimensions of the lives of children and adolescents, their identity, and their relationships with parents and peers. The paper answers three groups of questions through theoretical analysis and research results: What are the challenges of children's growing up in the digital age? What is the impact of digital technologies on the family? What is the relationship between parenting and digital learning? Starting from the fact that the development of identity, autonomy and intimacy, and the creation of friendships and relationships are the critical tasks of growing up, the authors suggest the necessity to analyze the impact of modern technology on all the mentioned aspects. The paper summarizes knowledge about how modern media shape different dimensions of children's and adolescent's lives while respecting media's possibilities and advantages. Digital life can support or hinder identity development. Based on the theoretical analysis and research results, the influence of the media on the quality of relationships with peers was considered, and negative phenomena (internet addiction, cyberbullying) were pointed out. In addition to relationships, other constructs were analyzed, how to use the advantages offered by the media and reduce bad educational influences, and how parents can help children to cope more successfully with the challenges of the digital age. The research results imply the importance of providing support to parents while they take steps toward the achievement of their visions for their children in the digital age.*

Keywords: *children and adolescents, digital age, parents.*

COMMUNICATION STYLES OF SOCIAL NETWORKS AND CYBERBULLYING

Silva Banović, PhD.

Faculty of Education and Rehabilitation, University of Tuzla

Abstract: *The research was conducted to examine communication styles on social networks and the prevalence of cyberbullying among the citizens of Bosnia and Herzegovina. The survey included 250 respondents, of both sexes, from the territory of Bosnia and Herzegovina. Respondents answered individually via an online questionnaire. The results showed that social networks are widely used in Bosnia and Herzegovina; as many as 94.8% of respondents use Facebook, 82.3% use Instagram, and 32.9% use Tik Tok. All three communication styles (aggressive, passive, and assertive) are also present when communicating online on social networks. Assertive and passive ways of communicating are more common than aggressive ones. At least a third of the respondents included in this research were exposed to cyberbullying. Along with the numerous advantages of communication via social networks, it has its disadvantages. The existence of victims of violent communication on social networks is a non-negligible fact. There is an obvious necessity to detect and remediate this relatively new social problem, and also the need to provide adequate social and counseling services for the protection of the citizens of Bosnia and Herzegovina against violent online communication.*

Keywords: *communication styles, social networks, cyberbullying, speech and language counseling*

INTRODUCTION

Communication is one of the basic segments of human life and plays a vital role (Kumari & Gangwar, 2018). Humans portray themselves verbally through words as well as nonverbal through body language, tone of voice, facial expressions, gestures, and actions. It is critical to reach an understanding between these two modes of communication. When there is a conflict between verbal and nonverbal messages, studies suggest that humans tend to believe the latter (nonverbal) (Pipas & Jaradat, 2010). During a lifetime every person adopts some model/style of communication. It is possible to single out at least three styles of communication: passive, aggressive, and assertive. There are also combinations of basic styles, and as the most common it is possible to point out passive-aggressive ones (Bocar, 2017).

Passive communication can be described as accepting circumstances or other people's acts without questioning them. Communicating passively is perceived by some people as evidence of shyness and low self-esteem, but also as weakness or vulnerability (Maloney & Moore, 2020).

Aggressive communication is defined as asserting one's own interests and desires without regard for others (Pereira, Ferreira, Veiga Simão, Paulino, Oliveira & Mora-Merchán, 2021). When words are used to offend or intimidate others in online communication we are talking about verbal aggressiveness. Verbal aggressiveness is one of the basic manifestations presented in cyberbullying (Pereira et al, 2021). An aggressive way of communicating results in negative feelings, the inability to admit one's own mistakes, and the inability to progress, as well as the avoidance or rejection of the aggressive speaker by his interlocutors (Zajec, 2018).

Assertive communication represents the ability to talk and engage in a way that recognizes and protects the rights and opinions of others while simultaneously standing up for your own freedoms, interests,

and personal limits. Assertive communication skills enable open debate in which a variety of viewpoints, needs, and options are respectfully heard and evaluated in order to reach a win-win solution to specific challenges (Pipas & Jaradat, 2010).

The importance of the style that a person uses is also reflected in the daily practice of various types of therapists, including speech therapists, educators, and rehabilitators, psychologists, social workers, medical and health personnel, etc. The communication style that a person uses can be one of the facilitating, but also aggravating factors if that person or a family member close to him needs to be provided with a certain rehabilitation help or service (Klein, 2005; Flasher & Fogle, 2004).

Nowadays information and communication technologies (ICT) are increasingly being used instead of face-to-face communication. Digital media offer many opportunities to assess and examine new aspects of social interaction (Montepare, 2014). Social media interactions encourage self-expression by allowing users to create and share their own material (Dwivedi et al, 2021). It is unfortunate that this self-expression occasionally takes aggressive forms or offers violence as the new normal. Common bullying behaviors include insults and threats, sexting and outing, attacks on intelligence and physical beauty, and physical attacks (Rachoene & Oyedemi, 2015).

METHODS

A sample of respondents

The research was conducted on a sample of 250 respondents from Bosnia and Herzegovina. Respondents were chosen by random selection. Respondents of both genders, different levels of education, and from different age groups are represented in the sample.

Instruments and procedures

For the purpose of data collection, an online Questionnaire was conducted, which was created based on the questionnaires used for similar topics. Respondents were informed that participation was anonymous and completely voluntary and that they could withdraw at any time. The survey questionnaire in the first part contained related variables on demographic characteristics, including gender, age, and level of education. The second part of the Questionnaire consisted of 20 statements related to the style of communication on social networks. The first five statements in the survey questionnaire referred to an aggressive form of communication, statements from six to 10 refer to a combination of aggressive and passive communication styles, the next five statements are an example of passive communication, and the last five statements were an example of an assertive form of communication. Each statement was followed by five answers, which expressed the degree of agreement or disagreement (very often, often, periodically, rarely, never).

RESULTS

A sample consists of 83.1% female respondents and 16.9% of male respondents.

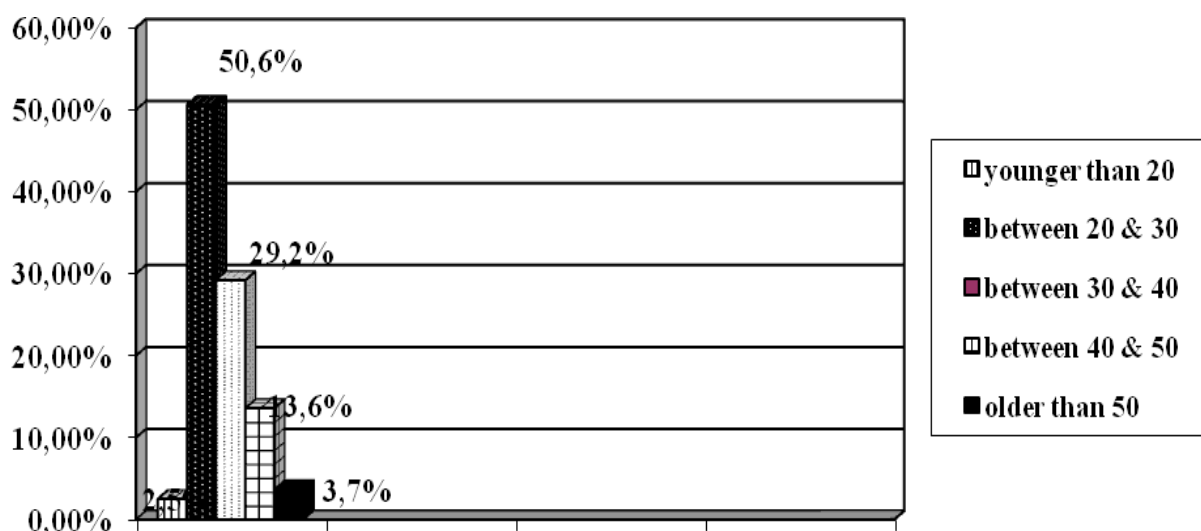

Figure 1. Age distribution of respondents in the total sample

The majority of respondents were between the ages of 20 and 30 (see Figure 1). The above results may indicate an age group that is possibly more interested in participating in this kind of online research, but also to be a coincidence due to the probability that the online questionnaire spread more easily among peers.

47.7% of the respondents in the sample were university-educated, 25.5% of them had a secondary (high school) education, 10.3% of the respondents had the status of a student, 13.2% of the respondents had a master's degree, and 2.5% of the respondents had completed doctoral studies. Only a few respondents were only at the elementary school level (0.8%).

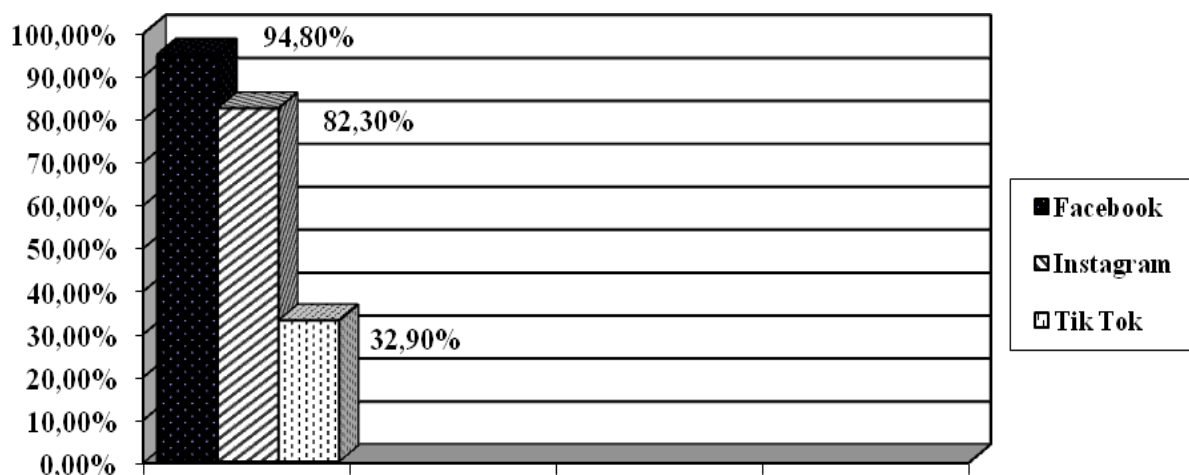

Figure 2. Representation of different social networks

In the respondents' answers to the questions about the social network they use, Facebook stood out, which is in the clear lead, followed by Instagram, while Tik Tok is currently the least-used social network in Bosnia and Herzegovina (see Figure 2). Not a single respondent declared that they do not use any of the offered social networks.

Violation of privacy via social networks in the form of profile hacking was experienced by 22.2% of respondents. A third of the respondents (33.3%) experienced that someone insulted them in communication via the Internet, or more precisely that someone sent them malicious comments on social networks. Again, almost a third of respondents (32.1%) experienced someone spreading lies or

gossip about them via social networks. 11.5% of respondents confirmed that at some point they had a fake profile on one of the social networks in order to "communicate more freely". Table 1 shows the distribution of respondents' answers to questions about communication style on social networks. By reviewing the presented results, it is possible to notice that all three dominant styles of communication; aggressive, passive, and assertive, as well as a combination of aggressive and passive forms, are also represented when communicating online on social networks. Assertive and passive styles of communication are more common compared to aggressive styles.

Table 1. Distribution of answers to statements about communication style on social networks

Statement	Distribution N (%)				
	very often	often	periodically	rarely	never
1.1. I tend to interrupt people	5 (2,03)	16 (6,49)	84 (34,10)	101 (41)	40 (16,24)
2.I use "You" statements (You need, You have to, You should...)	10 (4,06)	22 (8,93)	68 (27,60)	103 (41,82)	43 (17,45)
3.I am dominant in most communication situations	11 (4,46)	40 (16,24)	112 (45,47)	61 (24,76)	22 (8,93)
4.I react immediately when someone annoys me	36 (14,61)	60 (24,36)	81 (32,88)	51 (20,70)	18 (7,30)
5.I can be aggressive when defending my position	15 (6,09)	55 (22,33)	75 (18,27)	65 (26,39)	36 (14,62)
5.I'd rather keep my anger/anger to myself than confront the person about an issue	21 (8,4)	71 (28,4)	82 (32,8)	58 (23,2)	18 (7,2)
7.I often use sarcasm and irony	41 (16,73)	51 (20,80)	67 (27,34)	52 (21,22)	34 (13,87)
3.I choose pleasant words when trying to offend someone	40 (16,12)	84 (33,85)	74 (30,19)	29 (11,68)	21 (8,46)
3.I often feel alienated/like a stranger among other people	24 (9,74)	41 (16,24)	74 (30,85)	63 (25,57)	44 (17,86)
3.I often use emoticons that don't correspond to my real feelings (e.g. smileys when I'm angry)	26 (10,60)	33 (13,46)	55 (22,44)	59 (24,07)	72 (29,37)
1.I never speak confidently about myself	32 (13,05)	31 (12,64)	76 (31,0)	58 (23,66)	48 (19,58)
2.I tend to allow others to violate my rights	11 (4,48)	31 (12,64)	58 (23,66)	66 (26,93)	73 (32,23)
3.It's hard for people to understand me	22 (9,04)	33 (13,56)	75 (30,82)	68 (27,95)	45 (18,49)
4.I am afraid to express my opinion and feelings	16 (6,53)	42 (17,14)	60 (24,48)	63 (25,70)	64 (26,11)
5.I often feel anxious when communicating	17 (6,98)	30 (12,33)	61 (25,07)	60 (24,66)	75 (30,82)
5.I use "I" statements	18 (7,25)	52 (20,95)	88 (35,46)	69 (27,80)	21 (8,46)
7.I feel confident when I communicate	42 (17,17)	80 (32,72)	78 (31,90)	38 (15,54)	6 (2,45)
3.I am confident	62 (25,36)	79 (32,32)	66 (26,99)	28 (11,45)	9 (3,68)
3.I stand up for my rights	81 (33,13)	86 (35,17)	52 (21,26)	21 (8,59)	4 (1,60)
I speak clearly, honestly and directly	116 (47,32)	93 (37,94)	29 (11,83)	7 (2,85)	0 (0,0)

For the purpose of analyzing the differences in the intensity of agreement/disagreement according to statements related to a certain communication style, the average results were calculated. Table 2 shows the average values on the Scale of agreement/disagreement with statements. By reviewing the presented results, it is possible to notice that the respondents on average show rare and periodic agreement with statements related to aggressive and passive communication style, in contrast to statements related to assertive communication style, for which they show periodic and frequent agreement on average (*).

Table 2. Descriptive indicators of average results on the Scale of agreement with statements

Statement	Average values (%)
1. I tend to interrupt people	2,36
2. I use "You" statements (You need, You have to, You should...)	2,40
3. I am dominant in most communication situations	2,82
4. I react immediately when someone annoys me	3,18
5. I can be aggressive when defending my position	2,78
6. I'd rather keep my anger/anger to myself than confront the person about an issue	3,076
7. I often use sarcasm and irony	3,040
8. I choose pleasant words when trying to offend someone	3,375
9. I often feel alienated/like a stranger among other people	2,74
10. I often use emoticons that don't correspond to my real feelings (e.g. smileys when I'm angry)	2,51
11. I never speak confidently about myself	2,76
12. I tend to allow others to violate my rights	2,33
13. It's hard for people to understand me	2,66
14. I am afraid to express my opinion and feelings	2,52
15. I often feel anxious when communicating	2,39
16. I use "I" statements	2,90*
17. I feel confident when I communicate	3,46*
18. I am confident	3,64*
19. I stand up for my rights	3,89*
20. I speak clearly, honestly, and directly	4,29*

The existence of a statistically significant difference between communication styles was found using a one-factor analysis of variance (ANOVA) (see Table 3).

Table 3. Results of testing the differences between communication styles

	Sum of Squares	df	Mean Square	F	Sig.
Between Groups	3.519	3	1.173	8.966	.001
Within Groups	2.093	16	.131		
Total	5.612	19			

The results of posthoc testing (Tukey test) showed the existence of statistically significant differences between the following communication styles; aggressive and assertive communication styles, between combinations of passive-aggressive and assertive communication styles, and between passive and assertive communication styles (see Table 4).

Table 4. Results of post-hoc testing of the differences between communication styles

Communication styles		Mean Difference (I-J)	Std. Error	Sig.
AO	PAO	-.240200	.228756	.723
	PO	.176000	.228756	.867
	ASO	-.928000*	.228756	.005
PAO	AO	.240200	.228756	.723
	PO	.416200	.228756	.301
	ASO	-.687800*	.228756	.038
PO	AO	-.176000	.228756	.867
	PAO	-.416200	.228756	.301
	ASO	-1.104000*	.228756	.001
ASO	AO	.928000*	.228756	.005
	PAO	.687800*	.228756	.038
	PO	1.104000*	.228756	.001

* The mean difference is significant at the 0.05 level.

Legend: AO – aggressive style of communication; PAO – combination of passive and aggressive style of communication; PO – passive style of communication; ASO – assertive style of communication

It would be interesting to compare whether people use the same style of communication when communicating online and in face-to-face communication or whether there are differences, as well as whether citizens feel freer to communicate - online or live, which can be a guideline for some subsequent research.

DISCUSSION

The probability of respondents participating in “in-person” interviews increases with age. The willingness to participate in app-based surveys via smartphones or computers starts to drop around the age of 50 (Mulder & de Bruijne, 2019). According to Smith (2009), women are often more likely to respond to surveys. Communication and social interaction have been proven to improve the quality of life. Along with the development of the Internet and the progress of social networks, communication patterns have also changed, and online communication is taking up more and more space (Jung, Ozkaya & LaRose, 2014). The obtained results in our study support the fact that social networks, including Facebook, attract millions of people around the world since they provide the opportunity to communicate with a large number of people from the comfort of home (Stieger, 2019). Willson et al. (2012) state that such a pronounced use of social networks is evidence of the human natural desire to create connections and communicate. Social networking has become a common form of communication, and it is now practically impossible to find someone who does not use one. Social networks have a significant impact on daily life and society at general (Vardi, 2019).

The term "cyberbullying" is used more frequently and denotes various forms of aggressive behavior via social networks, i.e. on the Internet. Cyberbullying is already considered to be one of the causal factors of emerging psychological symptoms, or physical symptoms with unclear or unknown causes, as well as poorer academic performance (Ferrara, Ianniello, Villani & Corsello, 2018). It is extremely important to understand that cyberbullying comes in many forms; verbal harassment, insults or threats, spreading rumors, impersonation, and various frauds (Pieschl, Porsch, Kahl & Klockenbusch, 2013). Because of the potential for anonymity and the simplicity with which so many people can join in the harassment of victims, cyber violence is particularly dangerous (Sterner & Felmler, 2017). No one is adequately protected from abuse/bullying via the Internet, so we are daily witnesses that children and

young people are exposed to this problem, as well as, adults (Zhu, Huang, Evans & Zhang, 2021). There is a danger that the virtual world could become a place where individuals will go with the intention of engaging in inappropriate behavior or engaging in online crimes, such as cyberbullying (Garett, Lord & Young, 2016).

It seems that verbal aggressiveness (as a form of cyberbullying) - apropos the tendency to attack the interlocutor - is increasing on social networks. Verbal aggressiveness consists of various mockery and attacks on character, ability, and appearance, as well as teasing, curses, and threats (Bekiari, Deliligka & Koustelios, 2017).

As a result of an aggressive communication style, persons may experience less emotional well-being and regard cyberbullying as fair. Additionally, whether teens think this kind of behavior is fair or unfair may influence their intent to engage in cyberbullying (Pereira et al, 2021). The assertive communication approach demands a careful balancing act between one's desires and those of other people. The cornerstones of this communication style are an open mindset toward oneself and others, as well as listening to others' points of view and showing respect for them (Pipas & Jaradat, 2010). Assertive communication enables better and active, two-way communication, and more respect, and facilitates the development of healthier relationships (Perse, Naljc & Tibljas, 2011). There is an obvious need to monitor and control communication styles, especially of children and young people, with the aim of encouraging quality communication skills and ensuring better communication in the future (Pânișoară, Sandu, Pânișoară & Duță, 2015).

CONCLUSION

The Internet and communication via social networks have their advantages, but unfortunately also disadvantages that need to be talked about more. The existence of victims of violent communication on social networks is a non-negligible fact. The Internet should not be (become or remain) a place where undesirable forms of communication or bullying go unpunished. Speech and language pathologists as communication professionals in close cooperation with sociologists and psychologists should be involved in the detection of pathological forms of communication as well in rehabilitation, i.e. counseling of victims of violent communication and cyberbullying. In order to detect and remedy this relatively new social problem, it is necessary to provide adequate social services, in addition to the already existing public services for the legal protection of the citizens of Bosnia and Herzegovina.

REFERENCES

- Bekiari, A., Deliligka, S. & Koustelios, A. (2017). Examining Relations of Aggressive Communication in Social Networks, *Social Networking*, 6(1), 38-52.
- Bocar, A.C. (2017). Aggressive, Passive, and Assertive: Which Communication Style Is Commonly Used by College Students? doi:10.2139/ssrn.2956807.
- Dwivedi, Y.K., Ismagilova, E., Hughes, D.L., Carlson, J., Filieri, R., Jacobson, J., Jain, V., Karjaluoto, H., Kefi, H., Krishen, A.S., Kumar, V., Rahman, M.M., Raman, R., Rauschnabel, A.P., Rowley, J., Salo, J., Tran, A.G. & Wang, Y. (2021). Setting the future of digital and social media marketing research: Perspectives and research propositions. *International Journal of Information Management*, 59. doi:10.1016/j.ijinfomgt.2020.102168
- Ferrara, P., Ianniello, F., Villani, A. & Corsello, G. (2018). Cyberbullying a modern form of bullying: let's talk about this health and social problem. *Italian Journal of Pediatrics*, 44: 14. doi: 10.1186/s13052-018-0446-4

- Flasher, L. V., Fogle, P. T. (2004). *Counseling Skills for Speech-language Pathologists and Audiologists*. SAD: Thomson Delmar Learning.
- Garett, R., Lord, L.R. & Young, S.D. (2016). Associations between social media and cyberbullying: a review of the literature, *Mhealth*, 19 (2), 46. doi: 10.21037/mhealth.2016.12.01
- Kumari, R & Gangwar, R. (2018). A Critical Study Of Digital Nonverbal Communication In Interpersonal And Group Communication: In Context Of Social Media. *International Journal of Communication and Media Studies*, 8(4), 1-12.
- Maloney, M.E. & Moore, P. (2020). From aggressive to assertive. *International Journal of Women's Dermatology* 6(1), 46–49.
- Montepare, J.M. (2014). Nonverbal Behavior in the Digital Age: Explorations in Internet Social Communication. *Journal of Nonverbal Behavior* 38, 409–411.
- Joris, M. & de Bruijne, M. (2019). Willingness of Online Respondents to Participate in Alternative Modes of Data Collection. *Survey Practice* 12(1). doi:10.29115/SP-2019-0001
- Jung Oh, H., Ozkaya, E. & LaRose, R. (2014). How does online social networking enhance life satisfaction? The relationships among online supportive interaction, affect, perceived social support, sense of community, and life satisfaction. *Computers in Human Behavior*, 30, 67-78.
- Klein, E.R. (2005). Effective communication with patients. *The Pennsylvania nurse*, 60(4), 14-15.
- Smith, W. (2009.) Does Gender Influence Online Survey Participation? Available at: <https://files.eric.ed.gov/fulltext/ED501717.pdf>
- Stieger, S. (2019). Facebook Usage and Life Satisfaction. *Frontiers in Psychology*, 10. doi: 10.3389/fpsyg.2019.02711
- Pânișoară, G., Sandu, C., Pânișoară, I-O, & Duță, N. (2015). Comparative Study Regarding Communication Styles of The Students. *Procedia - Social and Behavioral Sciences* 186, 202-208.
- Pereira, N., Ferreira, P., Veiga Simão, A.M., Paulino, P., Oliveira, S. & Mora-Merchán, J.A. (2021). Un estilo de comunicación agresivo como predictor del ciberacoso, el bienestar emocional y las creencias morales personales en la adolescencia. *Psicología Educativa*, 28(2), 111-116.
- Perse, D., Naljic, G. & Tibljas, A. (2011). Prednosti asertivne komunikacije v zavodih za prestajanje kazni zapora. *Zbornik prispevkov*, 1-9.
- Pieschl, S., Porsch, T., Kahl, T., Klockenbusch, R. (2013). Relevant dimensions of cyberbullying – Results from two experimental studies. *The Journal of Applied Developmental Psychology*, 34(5), 241–52.
- Pipas, M.D. & Jaradat, M. (2010). Assertive Communication Skills. *Annales Universitatis Apulensis Series Oeconomica*, 12(2), 649-656.
- Rachoene, M. & Oyedemi, T. (2015). From self-expression to social aggression: Cyberbullying culture among South African youth on Facebook. *South African Journal for Communication Theory and Research*, 41(3), 302-319.
- Sterner, G. i Felmllee, D. (2017). The Social Networks of Cyberbullying on Twitter. *International Journal of Technoethics*, 8(2), 1-15. doi: 10.4018/IJT.2017070101
- Vardić, M (2019). Komunikacija na društvenoj mreži Facebook s aspekta menadžera za društvene mreže. University of Zagreb, Department of Croatian Studies/Sveučilište u Zagrebu, Hrvatski studiji.

Zajec, N (2018). Stilovi komuniciranja u organizaciji. Završni rad, Koprivnica, University North/Sveučilište Sjever.

Zhu, C., Huang, S., Evans, R. & Zhang, W. (2021). Cyberbullying Among Adolescents and Children: A Comprehensive Review of the Global Situation, Risk Factors, and Preventive Measures. *Frontiers in Public Health*, 9. doi: 10.3389/fpubh.2021.634909

Wilson, R. E., Gosling, S. D. & Graham, L. T. (2012). A review of Facebook research in the social sciences. *Perspect. Psychological Science*, 7, 203–220. doi: 10.1177/1745691612442904

KOMUNIKACIJSKI STILOVI NA DRUŠTVENIM MREŽAMA I VIRTUALNO ZLOSTAVLJANJE

dr.sci. Silva Banović, Edukacijsko-rehabilitacijski fakultet, Univerzitet u Tuzli

Sažetak: Istraživanje je provedeno kako bi se ispitali komunikacijski stilovi na društvenim mrežama i raširenost virtuelnog zlostavljanja među građanima Bosne i Hercegovine. Istraživanjem je obuhvaćeno 250 ispitanika, oba spola, s područja Bosne i Hercegovine. Ispitanici su pojedinačno odgovarali na pitanja putem online upitanika. Rezultati su pokazali da su društvene mreže u širokoj upotrebi i u Bosni i Hercegovini; čak 94,8% ispitanika koristi Facebook, Instagram koristi 82,3% ispitanika, a 32,9% ispitanika koristi Tik Tok. Sva tri stila komuniciranja (agresivni, pasivni i asertivni) prisutna su i prilikom online komuniciranja na društvenim mrežama. Asertivni i pasivni stil komuniciranja su češći u odnosu na agresivni stil. Nekom od vidova virtuelnog zlostavljanja izložena je bila najmanje trećina ispitanika obuhvaćena ovim istraživanjem. Uz brojne prednosti, komunikacija preko društvenih mreža ima nažalost i svoje mane. Postojanje žrtava nasilnog komuniciranja na društvenim mrežama je nezanemariva činjenica. Očigledna je potreba detektiranja i saniranja ovog relativno novog društvenog problema, ali i nužnost pružanja adekvatnih socijalnih i savjetodavnih usluga za zaštitu građana Bosne i Hercegovine od online nasilnog komuniciranja.

Ključne riječi: komunikacijski stilovi, društvene mreže, virtuelno zlostavljanje, logopedsko savjetovanje

SAVJETODAVNI RAD SA PORODICOM MALOLJETNOG PRESTUPNIKA*Dr sc Ljubinka Lazić**Regionalno udruženje stručnih radnika socijalne djelatnosti Doboj 114*

Apstrakt: Cilj rada je u utvrđivanju prisustva savjetodavnog rada sa porodicom u radu sa maloljetnim prestupnicima u centrima za socijalni rad. Proučavajući teoriju i istraživanja vidljiv je uticaj porodice na (re)socijalizaciju djece. Porodica i odnosi u njoj su bitni kao preventivni faktor pojave prestupničkog ponašanja djece, a takođe i u procesu tretmana i resocijalizacije kao faktor podrške. Zbog toga je savjetodavni rad sa porodicom maloljetnih prestupnika bitan kako bi se porodica ojačala i pružila potrebnu pomoć maloljetniku u krizi. U ovom radu se aktualizira značaj porodice kao činioca u procesu resocijalizacije sa aspekta tretmana koji se provodi u centru za socijalni rad. U istraživanju je ispitana primjena savjetovanja i rada na porodičnim i roditeljskim odnosima u centrima za socijalni rad. Ovo istraživanje je provedeno anketnim ispitivanjem 140 stručnih radnika zaposlenih u centrima za socijalni rad u Republici Srpskoj u okviru šireg istraživanja primjene teorija i metoda u socijalnom radu sa maloljetnim prestupnicima, a ovaj rad sadrži dodatno dobijene i nekorištene podatke o radu sa porodicom maloljetnih prestupnika. Obrada podataka je izvršena u statističkom SPSS softveru metodama deskriptivne statistike i testiranjem hi kvadrat testom. Analiza rezultata je pokazala da profesionalci zaposleni u centrima za socijalni rad pridaju veliki značaj porodici prilikom tretmana djece sa prestupničkim ponašanjem. Na to ukazuju podaci koji govore o visokoj prisutnosti savjetovanja u radu sa porodicom i to bez značajnih razlika s obzirom na obrazovni profil profesionalaca (socijalni radnik, psiholog, pedagog, defektolog, pravnik). Takođe je utvrđeno da stručni radnici pažnju posvećuju porodičnim i roditeljskim odnosima kao značajnim elementima funkcionalne, podržavajuće porodice. Na osnovu svega navedenog izveden je zaključak da su jačanje porodice i njeno interaktivno prisustvo u intervencijama koje se provode u radu sa maloljetnim prestupnicima neizostavan i neophodan dio socijalnog rada sa maloljetnim prestupnicima.

Ključne riječi: porodični odnosi, savjetodavni rad, socijalni rad, maloljetni prestupnik

Uvod

S obzirom da je porodica primarna grupa kojoj dijete pripada i koja značajno utiče na razvoj i ponašanje djeteta, rad stručnih radnika u centrima za socijalni rad obavezno, uz rad sa pojedincem maloljetnikom koji je počinio neki krivični prestup, zahtijeva uključivanje porodice u tretman maloljetnika. Način rada centara za socijalni rad, odnosno pristup maloljetničkom prestupništvu koji se koristi, određen je najprije zakonskim procedurama prema maloljetniku, a zatim i stručnom dužnošću centara da obavljaju pomažući posao, provode tretman, resocijalizaciju i prevenciju. Aktivnosti koje se provode su informativnog, vaspitno-korektivnog, osnažujućeg i pomažućeg karaktera, a usmjeravaju se ka maloljetnom prestupniku i njegovoj porodici. Porodica i odnosi u njoj su bitni kao preventivni faktor pojave prestupničkog ponašanja djece, a zatim u procesu tretmana i resocijalizacije kao faktor podrške. Zbog toga je u fokusu stručnog socijalnog rada sa maloljetnim prestupnikom i rad na narušenim porodičnim vezama i odnosima, kao i jačanju kapaciteta porodice kako bi mogla pružiti potrebnu pomoć maloljetniku u krizi. Za to stručni radnici koriste razne pristupe, tehnike, metode. Pristup koji je specifičan za prevaspitni i korektivni rad jeste savjetovanje. Savjetovanje je integralni dio rada u svim fazama počev od tretmana, rehabilitacije do prevencije i u funkciji je prevaspitnih ciljeva te osnaživanja porodice.

¹¹⁴ l.ljub@yahoo.com

Odnosi u porodici kao rizični i zaštitni faktor za pojavu prestupničkog ponašanja maloljetnika

Mišljenja o porodici i odnosima u njoj kao osnovi vaspitanja, te o ulozi roditelja za ostvarenje vaspitno-socijalizatorske funkcije porodice, objašnjava niz psiholoških teorija (teorije ličnosti, afektivne vezanosti, kognitivne, biheviorističke), socioloških (antropološke) i druge. Teorije ličnosti naglašavaju značaj kognitivnog razvoja ličnosti, a baveći se kriminalitetom, pristalice psihoanalitičkih škola govore o porodici kao "socijalnoj ćeliji" i o kriminogenom uticaju "razorene porodice" (Zvonarević, M., 1981). Savremena naučna tendencija je u posmatranju ličnosti i društva kao dijelova jednog sistema a njihov odnos odlikuju interakcije i obostrano djelovanje. Primjer je i Bronfenbrennerova teorija ekološkog sistema prema kojoj je porodica mikrosistem koji ima direktan uticaj na razvoj i ponašanje djeteta (Bronfenbrenner, 1994). Porodica je primarni faktor socijalizacije kao procesa razvoja usvajanjem znanja, normi ponašanja. Koncept rizičnih i zaštitnih faktora upućuje na porodicu kao ključni činilac pojave, razvoja i suzbijanja poremećaja ponašanja kod djece (Popović-Ćitić, 2008; Savignac, 2009; Macanović, 2022). Da je „oblikovanje mlade ličnosti uspješno tamo gdje su skladni odnosi između odraslih i djece govori mnogo istraživača i teoretičara u svijetu i kod nas“ (Vukoje, J., 2012:140). A. Milić analizira porodicu polazeći od toga da je porodica fenomen svakodnevnog iskustva (Milić, A., 2007.: 36). U njoj se svakodnevno provodi vrijeme, odvije rast i razvoj djeteta pod uticajem odnosa i funkcionisanja u porodici. Porodica je okruženje u kojem dijete svakodnevno provodi vrijeme, usvaja vrijednosti, norme, razvija socijalnog i kognitivne vještine (Vasta i sar., 2005). Uz to, posebnu ulogu imaju roditelji i njihovi odnosi. Roditelji imaju prirodno određenu moralnu i društveno datu odgovornost i zadatak vaspitanja djece. Porodično vaspitanje i središnji porodični odnosi su preduslov razvoja „društveno-kulturne ličnosti“ (Vukoje, J., 2012). Ponašanje i odnosi između članova porodice se mogu posmatrati kao osnova ili „matrica budućeg socijalnog ponašanja djeteta“, a loša disciplina i odnosi se mogu dovesti u vezi za poremećajem ponašanja kod djece (Ferić-Šelhan, M., 2008.). Odnose čine komunikacija, emotivne veze i uticaji. Loša komunikacija u porodici, slabe emotivne veze i konflikti se odražavaju na psihosocijalni razvoj djeteta. Istraživači su saglasni u tome da su kvalitet i odnosi u porodici zaštitni činilac u odnosu na pojavu i razvoj problema u ponašanju djeteta (Vukasović, A., 1995; Buljan Flander, G., Kocijan-Hercigonja, 2003; Bilić, V., Buljan Flander, G. Hrpka, H., 2012; Marić, T., 2021.; Macanović, N., 2022). Takođe, u okviru resocijalizacije kao prevaspitno-usmjeravajućeg procesa, porodica je izvor podrške i pomoći, a to može pružiti djetetu samo ako u njoj vladaju dobri, harmonizovani, razumijevajući i podržavajući odnosi.

Savjetodavni rad

Niz je definicija kojima se definiše i objašnjava savjetovanje ili savjetodavni rad, a njihov diverzitet uslovljen je ciljem, tehnikama i osnovama savjetodavnog rada. U literaturi, odnosno u praksi se govori o savjetovanju kao davanju informacija, vaspitanju, psihoterapiji, psihosocijalnom radu. Savjetovanje se može definisati kao pristup u radu kojim se pruža neka usluga. U suštini, to je proces pružanja pomoći pojedincima i osobama iz njihovog okruženja kako bi izvršio uticaj na „vlastiti napredak, lično odrastanje i bolje socijalno funkcionisanje“ (Vidanović, 2015: 282). Polazeći od savjetovanja kao pružanja savjetodavnih usluga Nelson-Jones definiše savjetovanje kroz odnos između savjetnika i klijenta, intervencije, psihološki proces kao srž savjetovanja te kroz ciljeve, ciljne kategorije i odnos savjetovanja i psihoterapije (Nelson-Jones, 2007). Preciznije se govori o savjetovanju kao procesu koji se provodi „u području duševnog zdravlja, psihologije i razvoja čovjeka i to pomoću kognitivnih, emocionalnih, bihevioralnih i sistemskih intervencijskih strategija koje utječu na klijentovu dobrobit, njegov osobni rast, razvoj profesionalne karijere, ali i na patologiju“ (Hacney, Cormier, 2012: 3). Tako se u društvenoj javnosti govori o profesionalnom savjetovanju u oblasti rada (izbor profesije, zapošljavanja, organizacije rada, osposobljavanja), prava, političkog razvoja i savjetovanja javnosti i o pomagačkom savjetovanju u oblasti obrazovanja, socijalnog razvoja i mentalnog zdravlja i sl.

Savjetovanje je organizovani vid usmjeravanja pojedinca ka razmišljanju o sebi i problemu, mijenjanju stava i ponašanja te doživljavanja emocija, prihvatanja realnosti i preduzimanja nekih usmjerenih

aktivnosti (Kristančić, 1984). Kao profesionalni terapijski proces, savjetovanje ima sljedeće ciljeve: samouvid (razumijevanje nastanka problema), razvoj samosvijesti o sebi, samoprihvatanje, samoaktualizacija, rješavanje problema kao iznalaženje rješenja i razvoj kompetencija, psihološka edukacija (usvajanje tehnika za razumijevanje i samokontrolu), razvoj socijalnih vještina, postizanje kognitivnih promjena (modifikacijom stavova), promjene u ponašanju, sistemske promjene (promjene u skladu sa sistemima: porodica, škola, posao), osnaživanje, restitucija (Ratkajec Gašević, G., 2011., prema McLeon, 2001). Sažeto, cilj savjetodavnog rada je pružanje pomoći kroz informisanje ili vođenje s namjerom pomoći pojedincu u njegovom napredovanju, razvoju, mijenjanju ili prilagođavanju. Bitno je dodati da se provodi kroz proces komunikacije i zahtijeva posebne vještine i kompetencije stručnjaka koji ga vrši.

U kontekstu pružanja pomoći kao zadatka ustanova poput centra za socijalni rad nekoliko je podjela i vrsta savjetovanja: „1. a) direktno, b) nedirektivno, 2. S obzirom na način provođenja savjetovanja može biti: a) direktno (radi se s klijentom koji ima problem), b) indirektno (radi se s okolinom klijenta), 3. s obzirom na širinu problema savjetovanje može biti: a) individualno, b) grupno, c) obiteljsko, d) partnersko, 4. S obzirom na način komuniciranja s korisnicima, savjetovanje može biti: a) licem u lice, fonijom, odnosno najčešće telefonom ali se mogu koristiti i neki drugi oblici fonijske komunikacije, c) dopisno savjetovanje (najčešće s osobama s posebnim potrebama), 5. S obzirom na sudionike, savjetovanje može biti s: a) obiteljima, b) partnerima, c) mladima, d) ovisnicima, e) zlostavljanim osobama i drugo, (Janković, 2004, 43-44). Može se dodati da, s obzirom da danas, granice u online prostoru gotovo da ne postoje, i savjetovanje je se prošilo tako da obuhvata sve vrste teškoća i potreba kao i tehnoloških sredstava kojima se provodi. U socijalnom radu se najčešće koristi podjela na direktivni i nedirektivni savjetodavni rad pri čemu direktivni stavlja akcenat na terapeuta koji određuje cilj i usmjerava klijenta dok je nedirektivni usmjeren ka klijentu koji u toku procesa savjetovanja treba da "otkrije svoje potencijale" (Vidanović, 1998: 122). Pri tome, na rezultate savjetovanja utiče i savjetnik sa svojim razumijevanjem procesa, rezultata, tj. ulogom. Njegova uloga se sastoji u pružanju pomoći i podrške sa ciljem "da nešto osvijesti, razumije, zauzme drugu perspektivu, prihvati greške, preuzme inicijativu i argumentovanje" (Marić, T., Radetić Lovrić, S. 2021).

Primjena savjetovanja u radu sa maloljetnim prestupnicima

Zakon o socijalnoj zaštiti Republike Srpske određuje savjetovanje tako što navodi da je to "sistemska i programirana stručna pomoć koju realizuju stručni radnici primjenom metoda socijalnog rada i drugih društveno-humanističkih nauka, a čija je svrha pomoć pojedincu, članovima porodice ili porodici u cjelini u razvijanju, dopunjavanju, očuvanju i poboljšanju vlastitih socijalnih mogućnosti, a u slučaju bolesti, starosti, invalidnosti, nezaposlenosti, smrti bliskih lica, problema u vaspitanju djece i u odnosima roditelja i djece, problema rizičnih ponašanja djece i omladine, problema bračnih i vanbračnih odnosa, zaključenju braka, nasilja u porodici, uključivanja u svakodnevni život nakon dužeg boravka u institucijama, ostvarivanja pojedinih socijalnih prava, te u drugim nepovoljnim socijalnim okolnostima i kriznim situacijama " (član 55. stav 1. Zakon o socijalnoj zaštiti Republike Srpske, br: 37/12, 19/16, 94/19, 42/20, 36/22). Savjetovanje, u punom smislu riječi, terapijski proces i zahtijeva kompetencije edukovanog stručnog radnika koji je osposobljen specifičnim znanjima psihoterapije. Prema Zakonu o socijalnoj zaštiti Republike Srpske savjetovanje zahtijeva posebne stručne kvalifikacije, što nisu i osnovna znanja koja stručni radnici stiču dodiplomskim obrazovanjem. Tako u centrima za socijalni rad imamo savjetodavni pristup u radu koji može biti informativnog i psihoterapijskog karaktera.

Savjetodavni rad sa djecom počiniocima krivičnog djela je specifično usmjereno ka djeci i njihovoj porodici sa ciljem promjena u obrascima ponašanja, motivisanja maloljetnika za socijalnu integraciju, postizanja samouvida i razumijevanja, osnaživanja i preuzimanja, zakonskim procedurama i pravnim aktima određenih, radnji ili izrečenih vaspitnih mjera. S obzirom na ciljeve, aktivnosti i način rada, savjetovanje počinioca krivičnih djela se može objasniti kao pomoć za postizanje optimalnog razvoja i ponašanja u pravcu postizanja opšte dobrobiti, rad sa osobama u riziku, odnosno različitim socijalnim potrebama i rad sa osoba iz okruženja počinioca krivičnog djela (Ratkajec Gašević, 2011., prema Sun,

2008). U radu sa maloljetnicima u krivičnom postupku savjetodavni rad je usmjeren najprije na njega i na njegovu restituciju kroz izvršenje aktivnosti koja je rezultat sudskog ili vansudskog postupka. Rad sa maloljetnikom koji je počio krivično djelo najprije je usmjeren direktno prema njemu, kako u krivičnom postupku, tako i u proces izvršenja sankcija koje se predlažu odnosno izriču. Cilj je uklanjanje individualnih uzroka delinkventnog ponašanja djeteta.. Uz to, u resocijalizaciju uključuje se i porodica kao faktor socijalizacije sa funkcijom razvoja, zaštite, podrške.

Rad stručnih radnika u centrima za socijalni rad u oblasti rada sa maloljetnim prestupnicima uključuje informisanje, administriranje, provođenje upravnog postupka, savjetovanje, tretman, razvojne aktivnosti na nivou zajednice (strategije, prevencija). Konkretan rad sa maloljetnim prestupnikom počinje onog momenta kada centar za socijalni rad sazna za taj događaj. Nakon uspostavljanja kontakta sa maloljetnikom i njegovom porodicom započinje stručni rad koji ima dva aspekta: zaštita prava i interesa maloljetnika u krivičnom postupku i korektivno-preventivni rad. Savjetodavni rad na individualnom nivou podrazumjeva rad sa maloljetnikom koji je počinio inkriminisano djelo. Individualno savjetovanje podrazumjeva interakciju između stručnog radnika i maloljetnika koja se odvija prilikom susreta koji su potrebni najprije radi obavljanja procesnih radnji koje zahtijeva krivični postupak. U toj fazi se maloljetniku daju informacije i postupku, o radnjama koje preduzimaju uključene institucije i mogućim ishodima. Takođe, maloljetniku se daju i uputstva o pravilima ponašanja i procedurama koje zahtijeva boravak u sudskim prostorijama. Savjetodavno se maloljetnik upućuje i na otvorenost i iskrenost prilikom izjašnjavanja o učinjenom prestupu kao i o svojim osjećanjima i stavovima. Između djeteta i stručnog radnika bitno je da se uspostavi odnos povjerenja i saradnje jer to daje mogućnost lakoće dogovaranja i odvijanja više susreta. Tako se stvara mogućnost postizanja potrebnih promjena u razumijevanju i ponašanju maloljetnika.

Rad sa porodicom je savjetodavni rad u smislu motivisanja za kontinuiranu saradnju, pružanje podrške maloljetniku, otvaranja za promjene u funkcionisanju i odnosima u porodici. Savjetodavni rad sa maloljetnikom i porodicom je pristup maloljetnom prestupniku iz razloga što se radom sa njima zajedno dobija uvid u odnose u porodici i to na relaciji roditelja i na relaciji djeteta-roditelji. Cilj rada je stvoriti osjećaj povjerenja i kontinuiranu stručnu podršku i pomoć značajnu za unaprijeđenje kvaliteta porodičnog funkcionisanja. Saradnja porodice i centra za socijalni rad je proces koji podrazumjeva razmjenu informacija, iskustava i savjetovanja. Kroz dvosmjernu komunikaciju, saradnju i uvažavanje uspostavlja se partnerski odnos koji je značajan za resocijalizaciju maloljetnika. Rad sa porodicom maloljetnog prestupnika obuhvata upoznavanje porodice, njenog funkcionisanja, teškoća i resursa.. Rad sa porodicom ima i cilj ojačati porodicu, njene kapacitete, eliminisati rizične elemente u njoj. Naime, niz je faktora koji utiču na funkcionisanje i odnose u porodici, a u vezi su i sa njenom vaspitnom funkcijom i razvojem delikventnog ponašanja djeteta. Neke od njih su nepovoljno socio-ekonomsko stanje, neriješeno stambeno pitanje, nezaposlenost, nizak obrazovni i kulturni nivo roditelja, nedostatak društveno-organizovanih vidova pomoći za roditelje (nedostatak vrtića, igrališta, zabavnih parkova, kuturno-vaspitnih institucija), (Mandić, P., Herrera, A , 1989). Zbog toga je važno pomoći porodici i u postupcima rješavanje teškoća koje porodica ima. To se vrši pružanjem usluga socijalne zaštite i upućivanjem na odgovarajuće adrese u socijalnoj zajednici koji bi pomogli porodici. Savjetodavni rad sa porodicom maloljetnika počio nekog krivično kažnjivog ponašanja, usmjeren je na osvješćivanje roditelja, kapaciteta porodice i potreba djeteta za prihvatanje i podršku. Pristup obuhvata i osnaživanje porodice u vidu rada na odnosima u porodici i odnosima na relaciji roditelj-dijete. Značajno je podstaći porodicu na preduzimanje radnji u cilju postizanja potrebnih promjena. Saradnja porodice sa centrom za socijalni rad je zakonski obavezna kao dio krivično- pravnog procesuiranja maloljetnog prestupnika., a sa druge strane centar je obavezan i da provodi radnje usmjerene na tretman, resocijalizaciju, prevenciju, predupređenje recidiva. Uspjeh rada sa porodicom zavisi od saradnje, njihovog postignutog samouvida, preuzimanja odgovornosti za postupke, te od komunikacije i postupaka stručnjaka. U komunikaciji je bitan empatičan stav, prihvatanje, aktivno slušanje, uvažavanje i praćenje. Pri tome, „svi principi i pravila navedeni za početak savjetodavnog razgovora vrijede i za njegov završetak (fizička bliskost, učinkovitost, tolerantnost, empatičnost, dmokratičnost, prikupljanje informacija, odlaganje savjeta itd.) (Tomić, R., 2006., prema Branković, D., Ilić, M., 2003.). Savjetodavni rad se obavlja kroz zakazane razgovore stručnog radnika centra za socijalni rad sa maloljetnikom i njegovom porodicom. U individualnom planu rada koji se pravi

zajedno konstatuje se učestalost susreta, način rada, izbor vaspitne mjere koja će se predložiti sudu ili usmjeravanje procesa ka van-sudskom rješavanju, definišu se problemi i potrebe porodice i pojedinaca, planiraju rokovi za evaluaciju rada. Savjetodavni rad stručnjaka usmjeren je na promjenu ponašanja maloljetnog prestupnika.

Grupni rad, kao metodski pristup u socijalnom radu, nema terapijski karakter, ali takođe može sadržati i savjetovanje, u informativnom, usmjeravajućem ili podržavajućem smislu. S obzirom na značaj interpersonalnih odnosa za ponašanje kao i ljudsku socijalnu potrebu za druženje, savjetovanje ima veliku vrijednost u resocijalizacijskom radu sa počiniocima krivičnih djela (Macanović, 2011). Grupno savjetovanje je pristup koji se provodi sa vaspitnom grupama koje se oforme a čine ih maloljetni prestupnici. U praksi se mogu organizovati i edukacijsko-iskustvene grupe roditelja maloljetnih prestupnika koje služe za razmjenu iskustava, teškoća i izazova koje roditelji imaju, a takođe služe i za upoznavanje različitih načina suočavanja sa izazovima kao i načina njihovog savladavanja. Rad se konkretno odvija kroz tematsku vodjenu ili slobodnu diskusiju. Opšta svrha grupnog savjetovanja je "pružanje pomoći licima sa problemima (emocionalnim, voljnim, adaptivnim i sl.) (Macanović, N , 2011: 117).

Još jedan aspekt socijalnog rada je rad u zajednici. Savjetodavni rad u zajednici socijalni radnik ili drugi stručni radnik zaposlen u centru za socijalni rad provodi upoznavanjem bitnih socijalizacijskih i nosiocima vlasti socijalne zajednice sa problemom maloljetničkog prestupništva, sa mogućnostima i potrebnim resursima. Neka tipična područja socijalnog rada u zajednici su prevencija riziku, pružanja socijalne podrške, podizanja nivoa znanja, podsticanje ukupnog socijalnog razvoja zajednice i slično (Žganec, N, 2022). Savjetodavno- inromaticni ili podržavajući pristup stručnjaka socijalne djelatnosti može biti od značaja u smislu podsticanja organizovanja grupa za samopomoć ili društvenih grupa a što može biti resurs, odnosno mjesto za kvalitetno provođenje slobodnog vremena za maloljetne prestupnike u procesu resocijalizacije i reintegracije.

Metodologija istraživanja

Cilj provedenog empirijskog istraživanja je utvrđivanje prisustva savjetodavnog rada sa porodicom u radu sa maloljetnim prestupnicima u centrima za socijalni rad. Društveni i naučni cilj je u identifikovanju primjene savjetodavnog pristupa te aktualiziranju značaja porodice kao činioca u tretmanu maloljetnih prestupnika.

Predmet istraživanja je savjetovanje i rad na porodičnim i roditeljskim odnosima u centrima za socijalni rad prilikom rada sa maloljetnim prestupnicima u centrima za socijalni rad u Republici Srpskoj.

Instrumenti istraživanja - istraživanje je provedeno anketnim ispitivanjem 140 stručnih radnika zaposlenih u centrima za socijalni rad u Republici Srpskoj u okviru šireg istraživanja primjene teorija i metodskih pristupa u socijalnom radu sa maloljetnim prestupnicima (Lazić, Lj., 2022). Upitnik se sastojao od postavljenih tvrdnji i ponuđenih odgovora na petostepenoj skali Likertovog tipa. U ovom radu je izvršena analiza odgovora na tvrdnje koje nisu bile predmet glavnog istraživanja i dobijeni podaci nisu korišteni. Učešće u provedenom istraživanju je bilo anonimno.

Obrada podataka izvršena je u statističkom softveru SPSS metodama deskriptivne statistike (medijan, aritmetička sredina, standardna devijacija) i neparameterskim testiranje hi kvadrat testom. Analiza rezultata i zaključivanje izvršeno je analitičko-deduktivnim metodama.

Ciljana populacija u ovom istraživanju su profesionalci zaposleni u centrima za socijalni rad u Republici Srpskoj. Uzorak ovog istraživanja čini 140 zaposlenih u centrima za socijalni rad u Republici Srpskoj.

Rezultati analize i interpretacija rezultata

U provedenom istraživanju ispitanicima su ponuđene sljedeće tvrdnje:

- U radu sa maloljetnim prestupnicima primjenjujem savjetovanje.
- U radu sa maloljetnim prestupnicima radim na jačanju roditeljskih i porodičnih odnosa.

Rezultati analize dobijenih podataka prikazana je u tabeli koja slijedi.

Tabela 1. Savjetovanje i rad na jačanju porodičnih i roditeljskih odnosa u radu sa maloljetnim prestupnicima u centru za socijalni rad .

	Savjetovanje	Jačanje porodičnih i roditeljskih odnosa
Nikada f	6	7
%	4,29	5,00
Rijetko f	6	7
%	4,29	5,00
Ponekad f	21	17
%	15,00	12,14
Često f	37	46
%	26,43	32,86
Uvijek f	70	63
%	30,00	45,00
Ukupno f	140	140
%	100,00	100,00
Mod	6	7
Medijan	21	17
Aritmetička sredina	28	28
Standardna devijacija	26,75	25,26
Varijansa	715,50	638,00

Statistički pokazatelji ukazuju na čestu primjenu savjetovanja kao i rada sa porodicom u radu sa maloljetnim prestupnicima u radu stručnih radnika u centru za socijalni rad. Vrijednost standardne devijacije i varijanse govore o distribuciji podataka koji su različiti od podataka za dobijeni prosjek (aritmetičku sredinu) da su podložni oscilacijama. Stručni radnici su se najčešće opredjeljivali za odgovore pozitivnog karaktera i to najviše za odgovore "često" i "uvijek", što je identično kod obje tvrdnje. Podaci da savjetovanje primjenjuju na načine "ponekad", "često" i "uvijek" u vrijednosti od 91,46%, a da na jačanju porodičnih odnosa rade te iste načine u procentu od 90,00% govore o blagoj prevazi savjetovanja. Dakle, rezultati ukazuju na to da se u centrima za socijalni rad u Republici Srpskoj u radu sa maloljetnim prestupnicima u velikoj mjeri primjenjuje savjetodavni pristup u radu a da mu je značajna funkcija unapređenje porodičnih odnosa maloljetnika. Ovi rezultati su komplementarni sa rezultatima analize jezika socijalnog rada izvršene pregledom sadržaja socijalnih anamneza a što je provedeno u okviru istraživanja teorijsko-metodoloških obilježja prakse socijalnog rada sa maloljetnim prestupnicima u Republici Srpskoj. Naime, u toj analizi rezultati su pokazali da stručni radnici pridaju visok značaj opisu porodice, strukture, odnosa te socio-ekonomskog stanja porodice. Od 763 identifikovana relevantna termina 377 se koristi u kontekstu porodičnih prilika maloljetnika. Za opis porodičnih funkcija koristi se 22,28,% termina, a termini kojima opisuju odnose u porodici (14,58,%) su: neslaganje, komunikacija, porodična kohezija, mreža podrške, sistem vrijednosti, socijalna mreža, hijerarhijski odnosi, potencijal porodice (Lazić, Lj., 2022). Ovo govori

kako o uzrocima pojave problema u ponašanju tako i o potrebi da se radi na jačanju porodice. Sljedeća tabela pokazuje primjenu savjetovanja i rada na jačanju porodičnih i roditeljskih odnosa s obzirom na obrazovni profil stručnih radnika.

Tabela 2. Primjena savjetovanja u radu sa maloljetnim prestupnicima u centru za socijalni rad s obzirom na obrazovni profil stručnih radnika

Savjetovanje	Socijalni radnik	Psiholog	Pedagog	Defektolog	Pravnik	Drugi	Ukupno
Nikada f	3	0	0	0 no	1	2	6
%	3,66	0,00	0,09	0,00	4,17	100,00	4,29
Rijetko f	1	0	0	0	5	0	6
%	1,22	0,00	0,00	0,00	20,83	0,00	4,29
Ponekad f	16	0	0	1	4	0	21
%	19,51	0,00	0,00	20,00	16,67	0,00	15,00
Često f	22	2	2	2	9	0	37
%	26,83	11,11	22,22	40,00	37,50	0,00	26,43
Uvijek f	40	16	7	2	5	0	70
%	48,78	88,89	77,78	40,00	20,83	0,00	30,00
Ukupno f	82	18	9	5	24	2	140
%	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,0
Mod	1, 26, 22, 3, 40	0	0	0, 2	5	0	
Medijan	16	0	0	1	5	0	
Aritmetička sredina	16,4	3,6	1,8	1	4,8	0,4	
Standardna devijacija	15,85	6,99	3,03	1	2,86	0,89	
Varijansa	251, 3	48,8	9,20	2	8,2	0,80	
Hi kvadrat: 84,075	df: 20	p: 0,00					

Iako nisu sve grupe stručnih radnika podjednake veličine, dobijeni podaci se mogu posmatrati pojedinačno te tako ukazuju na način primjene savjetovanja u njihovom stručnom radu sa maloljetnim prestupnicima. Rezultati pokazuju da savjetodavni pristup u radu sa maloljetnim prestupnicima najčešće koriste psiholozi, a potom pedagozi i socijalni radnici. Ovo može da znači da se savjetovanje prepoznaje u praksi kao psihoterapijski proces pa je možda i rezultat upravo to pokazao. Visoka vrijednost standardne devijacije i varijanse pokazuju visoku varijabilnost u odgovorima ispitanika, i to je vidljivo kod nekoliko grupa stručnjaka pripadnika istog obrazovnog profila. Ovakvi statistički podaci se mogu tumačiti kao pokazatelj različitih stavova i mišljenja stručnjaka a što pokazuje i njihovo nejednako postupanje u radu sa maloljetnim prestupnicima. Ovo je u skladu sa činjenicom da u praksi socijalnog rada nisu definisani standardi postupanja u pogledu izbora metoda, tehnika i pristupa u radu te da se ne koriste svi potrebni metodski pristupi (socijalni rad s pojedincem i porodicom, socijalni rad s grupom i socijalni rad u zajednici).

U narednoj tabeli su prikazani odgovori stručnih radnika na tvrdnju da u stručnom radu sa maloljetnim prestupnicima rade na jačanju porodičnih i roditeljskih odnosa, a podaci su prikazani u odnosu na obrazovni profil ispitanika.

Tabela 3. Rad na jačanju porodičnih i roditeljskih odnosa u radu sa maloljetnim prestupnicima s obzirom na obrazovni profil stručnih radnika

Jačanje rod. i porod. odnosa	Socijalni radnik	Psiholog	Pedagog	Defektolog	Pravnik	Drugi	Ukupno
Nikada. f	1	0	0	0	4	2	7
%	1,2	0,0	0,0	0,0	16,67	100,0	5,0
Rijetko. f	1	0	0	0	6	0	7
%	1,2	0,0	0,0	0,0	25,0	0,0	5,0
Ponekad. f	13	0	0	0	4	0	17
%	15,85	0,0	0,0	0,0	16,67	0,0	12,14
Često. f	33	6	1	2	4	0	46
%	40,24	33,33	11,11	40,0	16,67	0,0	32,86
Uvijek. f	34	12	8	3	6	0	63
%	41,46	66,67	88,89	60,0	25,0	0,0	45,0
Ukupno. f	82	18	9	5	24	2	140
%	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00
Mod	1	0	0	0	4	0	
Medijan	13	0	0	0	4	0	
Aritmetička sredina	16,4	3,6	1,8	1	4,8	0,4	
Standardna devijacija	16,36	4,98	3,49	1,41	1,10	0,89	
Varijansa	267,80	24,8	12,2	2,0	1,20	0,80	
Hi kvadrat:	df: 20	p: 0,00					
89,83							

Dobijeni rezultati prikazani u Tabeli 3. pokazuju da su se pedagozi, psiholozi i defektolozi odlučili na pozitivne odgovore "uvijek" i "često" 100,00%. Varijacije u odgovorima socijalnih radnika i pravika mogu da upućuju na nestandardizovano postupanje ili individualni pristup porodici. Takođe se vidi da pravnici najmanje rade na jačanju porodičnih i roditeljskih odnosa, što je razumljivo s obzirom na njihovu profesiju, a znacajno je što pomažuće struke (psiholog, pedagog, socijalni radnik) rade na ovaj način u visokom procentu.

Zaključak

Jasno je da rad sa djecom sa prestupničkim ponašanjem zahtijeva pristup koji se provodi kroz rad sa djetetom i porodicom. Jačanje porodice i njeno interaktivno prisustvo u intervencijama koje se provode u radu sa maloljetnim prestupnicima neizostavan je i neophodan dio socijalnog rada sa maloljetnim prestupnicima iz razloga protektivnog ali i resocijalizacijskog značaja porodice. Pristup koji stručni radnici u centrima za socijalni rad prilikom rada na maloljetničkom prestupništvu često biraju je savjetodavni, a rad usmjeravaju ka maloljetniku i porodičnim i roditeljskim odnosima. Svrha ovog savjetovanja je ukazivanje na pravce postizanja promjena u ponašanju i psihosocijalnom razvoju maloljetnika te jačanje porodičnih veza i odnosa. Pri tome, pruža se podrška maloljetniku u sudskom procesu i provodi tretman sa ciljem resocijalizacije i reintegracije djeteta u okruženje u kojem živi. Ovo ukazuje na to da su za predupređenje maloljetničkog prestupničkog ponašanja značajni programi pomoći porodici u ostvarivanju funkcija, preventivske strategije u zajednici i specifično edukovani stručnjaci.

Literatura

1. Buljan Flander, G., Kocijan-Hercigonja, D. (2003). Zlostavljanje i zanemarivanje djece, Zagreb: Marko M.
2. Bronfenbrenner, V. (1994). Ecological models of human development, *Readings on the development of children*, 2., pg. 37-43.
3. Bilić, V. , Buljan Flander, G., Hrpka, H. (2012). *Nasilje nad djecom i među djecom*. Zagreb: Naklada Slap.
4. Ferić-Šelnan, M. (2008). Rizični i zaštitni čimbenici u obiteljskom okruženju: razlike u procjeni mladih i njihovih roditelja, *Hrvatska revija za rehabilitacijska istraživanja*, 44, str. 15-26.
5. Janković, J. (2004). *Savjetovanje u psihosocijalnom radu*, Zagreb: Et cetera.
6. Kristančić, A. (1984). *Metoda i tehnika savjetovanišnog rada*, Zagreb: Udružena samoupravna interesna zajednica Socijalne zaštite grada Zagreba.
7. Lazić, Lj. (2022). *Teorijsko-metodska obilježja socijalnog rada sa maloljetnim prestupnicima u Republici Srpskoj*, doktorska disertacija.
8. Mandić, P. , Herera, M. (1989). *Obrazovanje za XXI vijek: od tradicije do tehnološke revolucije*, Sarajevo: Svjetlost, Beograd: OOUR Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
9. Marić, T. , Lovrić -Radetić, S. (2021). Izazovi i problemi savjetovanja djece i mladih u školi. u Zbornik: *Unapređenje kvaliteta života djece i mladih*, (ur) Macanović, N., Banja Luka: Centar modernih znanja, str. 82-88.
10. Macanović, N. (2011). *Resocijalizacija osuđenih lica*. Banja Luka: Besjeda
11. Macanović, N. (2022). Porodični rizični faktori maloljetničke delinkvencije. u Zbornik: *Poremećaji u ponašanju djece i mladih*, (ur) Macanović, N. , Banja Luka: Centar modernih znanja, str. 308-319.
12. Milić, A. (2007). *Sociologija porodice*. Beograd: Čigoja štampa.
13. Nelson-Jones, R. (2007) *Praktične vještine u psihološkom savjetovanju i pomaganju*. Naklada slap, Jastrebarsko.
14. Popović -Čitić, B. (2008). Protektivni faktori poremećaja ponašanja. *Beogradska defektološka škola*, Beograd, br. 1., str. 113-132.
15. Ratkajec Gašević, G. (2011). Specifičnosti savjetovanja maloljetnih počinioca kaznenih djela. *Kriminologija i socijalna integracija*, Vol. 19., br. 2., str. 73-89.
16. Savignac, J. (2009). Families youth and delinquency: the state of knowledge and family based juvenile delinquency programs. *Research Report: 2009-1*, National Crime Prevention Center (NCPC), Public Safety Canada, pristupljeno 8.04.2023.na <https://www.publicsafety.gc.ca/cnt/rsrscs/pblctns/fmls-yth-dlnqnc/index-en.aspx>
17. Tomić, R. (2006). *Savjetodavni odgojni rad*. Tuzla: "OFF-SET".
18. Vasta, R., Haith, M.M., Miller, S. A. (2005). *Dječija psihologija*, Zagreb: Jastrebarsko.
19. Vidanović, I. (1999). *Terapijski modeli socijalnog rada*. Beograd: Naučno-istraživački centar za socijalni rad i socijalnu politiku, FPN.
20. Vukoje, J. (2012). Osnovne funkcije savremene porodice. *Svarog*, br. 4., str. 137-144.
21. Vukasović, A. (1995). *Pedagogija*. Zagreb: Hrvatski katolički zbor "MI".
22. Zvonarević, M. (1981). *Socijalna psihologija*. Zagreb: Školska knjiga.
23. Zakon o socijalnoj zaštiti Republike Srpske, Službeni glasnik Republike Srpske, br: 37/12, 90/16, 67/19, 42/20, 36/22,
24. Zakon o zaštiti i postupanju sa djecom i maloljetnicima u krivičnom postupku Republike Srpske, Službeni glasnik Republike Srpske, br: 13/10, 61/13, 68/20.
25. Žganec, N. (2022). *Socijalni rad u zajednici*, Zagreb: Naklada Slap.

COUNSELING WORK WITH THE FAMILY OF A JUVENILE OFFENDER

Ljubinka Lazić, PhD

Regional Association of Professional Workers in Social Care, Doboj

Abstract: *The goal of the work is to determine the presence of counseling work with the family in practise with juvenile offenders in centers for social work. Studying the theory and research, the influence of the family on the (re)socialization of children is visible. The family and the relationships within it are important as a preventive factor in the occurrence of delinquent behavior among children, and also in the process of treatment and resocialization of juvenile offenders as a support factor. That is why counseling work with the family of juvenile offenders is essential in order to strengthen them and provide the necessary help to the juvenile in crisis. In this paper, the importance of the family, as a factor in the process of resocialization, is updated from the aspect of treatment carried out in the center for social work. This research was conducted as part of research into the application of counseling and work on family and parental relationships in centers for social work. This research was carried out by a survey of 150 professional workers employed in social work centers in the Republic of Srpska as part of a broader study of the application of theories and methods in social work with juvenile offenders, and this paper contains additionally obtained and unused data on work with the family of juvenile offenders. Data processing was carried out in SPSS statistical software using methods of descriptive statistics and chi-square testing. The analysis of the results showed that professionals employed in centers for social work attach great importance to the family when treating children with delinquent behavior. This is indicated by the data that speak of the high presence of counseling in practise with the family, without significant differences with regard to the professional's educational profile (social worker, psychologist, pedagogue, defectologist). It was also found that professionals pay attention to family and parental relationships as important elements of a functional, supportive family. Based on all of the above, it was concluded that strengthening the family and its interactive presence in the interventions carried out in practise with juvenile offenders are an indispensable and necessary part of social work with juvenile offenders.*

Keywords: *family relations, counseling work, social work, juvenile offender*

SOCIJALNA UKLJUČENOST MARGINALIZOVANIH GRUPA KROZ PRIZMU VASPITNO-OBRAZOVNOG SISTEMA

MA Marija Tomić

Filozofski fakultet Univerziteta u Banjoj Luci

Apstrakt: U radu se polazi od stanovišta da socijalna uključenost marginalizovanih grupa počinje od vaspitno-obrazovnih institucija. S obzirom da je pravo na obrazovanje, jedno od osnovnih prava svakog pojedinca, analiziran je odnos obrazovnog sistema prema grupama sa margine društva. Teorijska polazišta su utemeljena na nekoliko različitih aspekata marginalizacije, kao i primjera iz prakse koji najbolje opisuju trenutnu društvenu situaciju. Osnovna pretpostavka za eliminisanje bilo koje vrste diskriminacije jesu različiti programi u okviru predškolskih i osnovnoškolskih institucija, kao i primjeri pedagoško-savjetodavnog rada. Rad se velikim dijelom bavi i fenomenom inkulizije kao sigurnog putaza podsticanje socijalne uključenosti. Nacionalne manjine, Romi, učenici prestupnici, invalidi, učenici iz siromašnih porodica i druge marginalizovane grupe, prve nepravde i diskriminaciju najčešće dožive već u školskom uzrastu. Upravo zato je tema ovog rada koncentrisana na školu, kao instituciju koja može da bude put pružanja istih prilika svima. Jednaka prava i mogućnosti za svakog učenika, treba da budu imperativ savremenog društva, a samim tim i primarni cilj vaspitno-obrazovne prakse. Iako je realnost puna negativnih primjera, upravo takva svakodnevica može da bude motiv za napredak i neophodne promjene. Koliko škola može da utiče na uključivanje svakog pojedinca u društveni život? Kolika je odgovornost svakog pojedinca u vaspitno-obrazovnom sistemu? Stigmatizacija pojedinih društvenih skupina, ne može da bude nerješiv problem ukoliko mu pristupimo adekvatno sa svih pedagoških aspekata. Zaključuje se da ključ društvenog progesa, leži upravo u velikom potencijalu obrazovnog sistema. Prilike za uključivanje u društvo ne nastaju samo kao posljedica političkog djelovanja nego prvenstveno kroz sistem vaspitanja i obrazovanja. Vaspitan pojedinca nije samo prilika za njegovu individualnu uključenost u društvene tokove, nego i spremnost da prihvati individue koje nisu u skladu sa uobičajnim sistemima vrijednosti.

Ključne riječi: marginalizovane grupe, vaspitno- obrazovne institucije, inkluzija

Uvod

Pored toga što pitanje socijalne uključenosti i marginalizovanih grupa zauzima važno mjesto u izučavanju mnogih društvenih nauka, pomenuti fenomen je neophodno sagledati i iz ugla pedagogije i vaspitno obrazovnih institucija. Koliko predškolske ustanove i škole utiču na suzbijanje različitih vrsta diskriminacije i kolika je njihova odgovornost? Šta prosvetni radnici mogu da urade po pitanju izolacije pojedinih učenika i na koji način postići socijalnu uključenost svih, bez obzira na razlike? Ova i slična pitanja je potrebno detaljno analizirati, na osnovu nekoliko parametara i svjetskih programa inkluzije. Na samom početku osvrnućemo se na različite definicije socijalne uključenosti kao i primjere marginalizacije u praksi. Pored toga rad predstavlja i programe za podsticanje socijalne uključenosti, kao primjere koje bi trebali da uvedemo i u vaspitnu praksu u institucijama Bosne i Hercegovine.

Analiza ove teme nije samo pitanje trenutnog pedagoškog trenda, nego istinski problem kojem se potrebno posvetiti kako sa teorijskog stanovišta tako i u davanju praktičnih savjeta. Identifikacija i jasno određene svih prepreka u školskom sistemu je prvi korak ka prevazilaženju ovog problema. S obzirom da je pravo na obrazovanje jedno od osnovnih ljudskih prava, nije potrebno posebno objašnjavati važnost ove teme. Pravo na obrazovanje svih nije samo pitanje formalne zakonske

regulative, nego stvaranja reanih uslova za institucionalno vaspitanje i obrazovanje sve djece, bez obzira na nacionalnu, vjersku ili religioznu pripadnost kao i materijalni status ili porijeklo. Neophodno je stvoriti takve uslove u kojima će se djeca osjećati kao dio društvene zajednice, kao i priliku za saradnju i interakciju sa svim vršnjacima. Iako je zakonski definisano da je osnovnoškolsko obrazovanje ne samo dopušteno nego i obavezno za sve, ipak postoje određene manjinske zajednice čija djeca ne pohađaju osnovnu školu. Veliki procenat nepismenog stanovništva je još jedan dokaz da se pravilnici i zakoni u praksi ne sprovode dosljedno, te da je neophodna reforma postojećih i uvođenje novih programa socijalne uključenosti. Cilj rada je analiza i identifikacija svih problema prakse i davanje konkretnih uputa za unapređenje budućih nastavnih procesa.

Dostupnost obrazovanja za marginalizovane grupe

Na samom početku neophodno je jasno precizirati pojam socijalne uključenosti, kao pristupa koji podrazumijeva nekoliko bitnih segmenata participacije pojedinca u društvenu zajednicu. Da bismo bolje objasnili pomenuti pojam, fokusiraćemo se prvenstveno na analizu sintagme socijalne isključenosti. Pod socijalnim isključivanjem se podrazumijeva da se pojedine grupe ili pojedinci nalaze na marginama društva kada govorimo o procesu participacije na tržištu rada ili socijalne i zdravstvene zaštite (Teague i Wilson, 1995). Ova vrsta isključivanja često podrazumijeva potpuno osporavanje učestvovanja u društvenom životu kao i prava na obrazovanje. Socijalni status pojedinca zavisi od društvenog konstruisanja rase, etičke ili polne pripadnosti (Milutinović, 2011). Drugim riječima rečeno, vaspitno obrazovne institucije snose odgovornost sprovođenja društvenih vrijednosti. U kojoj mjeri i na koji način će se reflektovati društveni odnosi u obrazovnom sistemu, zavisi kako od nastavnog kadra tako i od planova i programa nastavnog procesa.

S obzirom da postoje različiti uzroci eliminacije pojedinaca, u nastavku će biti navedeni različiti primjeri marginalizacije. Ukoliko se fokusiramo na primjer Bosne i Hercegovine, jasno je da ekonomska situacija vrlo često dovodi ljude na marginu društva. Loši finansijski uslovi, nezaposlenost, samohrani roditelji, beskućnici i slične kategorije su najčešće predmet zanemarivanja i potpune društvene alijenacije. Važno je napomenuti da siromaštvo direktno utiče i na mogućnost obrazovanja kao osnovno ljudsko pravo i glavnu temu naše analize. Pravo na obrazovanje ne smije da bude luksuz niti privilegija bogatih, te samim tim mora da bude dostupno svima. Eliminisanje prava pojedinaca, nije samo pitanje obrazovnih mogućnosti nego isključenja iz svih društvenih tokova. Na osnovu navedenih objašnjenja, jasno je da socijalna uključenost podrazumijeva društvo solidarnosti i mehanizama socijalne zaštite u cilju obezbjeđivanja dostojanstvenog života za sve (Holenstein i sar., 2006). Da bi se ostvarila vizija ravnopravnog društva, prosperitetnog za sve njegove članove, neophodno je da sa stanovišta pedagogije analiziramo trenutnu situaciju po pitanju obrazovanja i marginalizovanih grupa. S obzirom da problem marginalizacije nastaje već u prvim danima predškolske ustanove, potrebno je osvrnuti se i na mehanizme prevazilaženja ovog problema već na ranom uzrastu.

Prema mišljenju pojedinih autora problem socijalnog isključivanja u Bosni i Hercegovini leži u tranziciji društveno političkog sistema, poremaćaja kao posljedice rata, povećanja siromaštva kao i tradicionalnih predrasuda (Holenstein i sar., 2006). Drugačije rečeno, društveno uređene je to koje direktno utiče na status pojedinca u društvu, a samim tim i na marginalizovanje pojedinih grupa ili individua. Sve ovo je važno, jer je vaspitno obrazovni proces put koji može pozitivno da utiče na sprovođenje inkluzivne politike i eliminisanje bilo koje vrste diskriminacije. Odnos nastavnika i učenika je najbolji za prepispitivanje društvenih normi kao i mijenjanje i unapređenje trenutne prakse. Iako se društveno uređenje Bosne i Hercegovine definiše kao demokratsko, neophodno je da kroz naredne primjere analiziramo istinitost ove tvrdnje. S obzirom da se demokracija nekog društva procjenjuje kroz nivo uključenosti svih njegovih članova u svim segmentima života, jasno je da u praksi to nije sasvim sprovedeno. Ukoliko uzmemo primjer romske populacije, pojedina istraživanja su pokazala da postoji netolerancija stanovništva prema pojedincima ili romskim manjinskim grupama (Fond za humanitarno pravo, 2003). Sistem vaspitanja i obrazovanja je efikasan put ka sprovođenju inkluzije pomenute manjinske zajednice kao i put izgradnje interkulturalnih kompetencija ostalih učenika.

Da bismo u budućnosti stvorili društvo jednakih mogućnosti za sve, neophodno je da sadašnje generacije vaspitavano za prihvatanje svih vrsta različitosti. Kada govorimo o osnovnoškolskom

obrazovanju kao obaveznom za svu djecu, u praksi se ipak susrećemo sa marginalizovanim grupama koje ne pohađaju osnovu školu. Šta je uzrok ove ne tako rijetke pojave? Popis stanovništva iz 2013. navodi da u BIH ima 90.000 nepismenih stanovnika, odnosno 2,82% od čega 77.557 nepismenih žena i 12.237 muškaraca. Agencija sa statistiku dalje navodi da je ipak veći procenat nepismenih u entitetu Republike Srpske, dok je neznatno manje u Federaciji Bosne i Hercegovine. Iako statistički podaci ne otkrivaju uzrok navedenog problema, kroz prizmu obrazovnog sistema je neophodno analizirati moguće razloge za ovakve podatke u praksi. Potrebno je naglasiti da socijalnu isključenost ne možemo poistovjetiti sa siromaštvom. Nizak materijalan status može da bude uzrok isključenosti ali u pravilu nije sinonim. Socijalna isključenost može da se odnosi na isključenost iz mogućnosti obrazovanja, stanovanja, poštovanja itd (Bohnke, 2001). Sve ovo je potrebno imati u vidu pri kreiranju programa za socijalnu integraciju. Posebnu pažnju je potrebno obratiti i na predškolske institucije čija je odgovornost priprema djece za osnovnu školu ali i kasniji život. To podrazumijeva vještine komunikacije, saradnju sa drugima kao i prihvatanje različitosti bilo koje vrste. Manje od jedne četvrtine djece u Bosni i Hercegovini pohađa programe predškolskog obrazovanja što je poražavajući podatak s obzirom na benefite koje predškolske ustanove omogućavaju. Postoji izražena socijalna isključenost romske djece i djece iz ruralnih sredina. Samo 1,5% romske djece pohađa predškolske programe, što je obeshrabrujući podatak za buduće usmjeravanje integracijskih procesa (www.unicef.org/bih/en/reports/bosnia-and-herzegovina-roma-survey).

Uključivo obrazovanje kao primjer eliminisanja diskriminacije

Jedan od slikovitijih primjera za eliminisanje diskriminacije je trogodišnji projekat Evropske agencije za posebne potrebe i uključivo obrazovanje pod nazivom „Uključivo obrazovanje u ranom djetinjstvu“. Osnovna ideja projekta je bila da se prepoznaju i analiziraju osnovna obilježja kvalitetnog uključivog obrazovanja za djecu od tri godine do početka osnovne škole. Glavni doprinos projekta je u samoj identifikaciji ključnih političkih djelovanja kojima se poboljšava kvalitet obrazovanja u ranom djetinjstvu. Evropska komisija (2014) navodi sledeće elemente:

- Pristup kvalitetnom obrazovanju u ranom djetinjstvu za svu djecu
- Kvalitetna radna snaga
- Kvalitetan plani program
- Evaluacija i nadzor
- Upravljanje i osiguranje finansijskih sredstava

Za bolje razumijevanje značaja ovog projekta neophodno je pojedinačno analizirati sve navedene odrednice. Rano obrazovanje za svu djecu je temelj napretka svakog pojedinca u budućem školovanju. Pojava diskriminacije, odbacivanja i vršnjačkog nasilja u pubertetskom periodu nije uzrok nego posljedica propuštenog vaspitnog djelovanja. Pojavu diskriminacije ne možemo rješavati tek onda kada se manifestuje u vaspitno obrazovnim institucijama, nego preventivno uticati čitavim nizom različitih mehanizama predškolskih programa. Ukoliko svakom djetetu pružimo mogućnost pohađanja predškolskih ustanova, manja je mogućnost da će se diskriminacija javiti u kasnijim periodima života. Takođe je neophodno osvrnuti se na kvalitetnu radnu snagu kao elementarni uslov za uspješan vaspitno obrazovni rad. Ukoliko prosvetni kadar ne posjeduje potrebne kompetencije za ovu vrstu posla, ne postoji plan i program koji bi te propuste mogao da nadomjesti. Vaspitač, nastavnik, profesor su ključne figure za uspješno provođenje vaspitno obrazovnog procesa, te bez njih nema ni kvalitetne prakse. Tek kada imamo sposoban prosvetni kadar možemo govoriti o važnosti nastavnog plana i programa. Plan i program treba da bude skica, ideja vodilja i obrazovni cilj svakog ko radi sa djecom, ali nikako jedini usmjerivač obrazovnog procesa. Prema pojedinim mišljenjima, škole mogu da budu javni servisi koji bi obrazovali učenike kao kritičke građane sposobne da misle, preispituju stvarnost i preuzimaju odgovornost za akcije ka demokratskim društvenim promjenama (Giroux, 1988). Improvizacije, poznavanje svakog djeteta i prilagođavanje njihovim individualnim sposobnostima je isključivo odgovornost nastavnika, jer upravo to je ono što se ne može decitno objasniti ni u jednom planu i programu. Pored toga neophodna je konstantna evalucija bilo kog predškolskog programa, s ciljem utvrđivanja eventualnih nedostataka i unapređenja budućeg rada. Ukoliko nekretnički

posmatramo vaspitnu praksu, jasno je da ne možemo očekivati napredak ni vaspitnog procesa ni učenika kao produkta tog procesa. Kao poslednji ali neizostavan faktor navedeno je osiguranje finansijskih sredstava. S obzirom da ništa ne može da se realizuje bez adekvatne finansije potpore, jasno je da se sredstva moraju obezbediti i za programe socijalne uključenosti. Integracija roma, nacionalnih manjima, socijalno ugroženih, ne zavisi samo od volje nastavnog kadra niti plana i programa. Osnova svega su novčana sredstva za osmišljavanje i realizaciju predškolskih programa.

Cilj Evropske Agencije je osigurati da za sve učenike, bez obzira na njihovu dob, budu osigurane smislene obrazovne mogućnosti visokog kvaliteta uz bok prijatelja i vršnjaka (Evropska agencija, 2015). Iako je navedeni program osmišljen za predškolski uzrast njegova analiza je bila neophodna s obzirom da se uključenost djece u ovom periodu kasnije reflektuje na ostatak školovanja. Na ovaj način sva djeca imaju jednaku vrijednost, podršku i priliku za napredovanje. To omogućava učenje ali i sticanje samopouzdanja, osjećaja pripadnosti kao i saradnje sa vršnjacima i vaspitačima. Ovaj projekat naglašava da je pored pristutnosti sve djece u predškolskim programima neophodno i njihovo aktivno učešće u svakodnevnim aktivnostima. Socijalna uključenost ne podrazumijeva samo fizičko prisustvo djece, nego i njihovu mentalnu aktivnost i samoinicijativne akcije. Kao što je navedeno, ovakav način obrazovanja direktno utiče na eliminisanje bilo koje vrste diskriminacije, te samim tim svakom djetetu omogućava jednaku šansu za napredak. Pored ovog postoji još nekoliko bitnih programa čiji cilj je rješavanje pitanja marginalizacije pojedinih društvenih grupa.

Status romske populacije u obrazovnom sistemu

Najučestaliji primjer marginalizacije društvene grupe je romska populacija i njihov odnos prema vaspitno obrazovnim institucijama. Kao što je prethodno navedeno, iako je osnovnoškolsko obrazovanje zakonom obavezno, i dalje veliki broj roma ne pohađa osnovnu školu. S obzirom da je romska populacija marginalizovana ne samo po pitanju nacionalne pripadnosti nego i po ekonomskoj u kulturnoj dimenziji, jasno je da se ne radi samo o jednom uzroku socijalne isključenosti. Jedan od razloga zašto romi nemaju mogućnost obrazovanja je izuzetno nizak materijalni status. Veliki broj roma nema uslove za kupovinu osnovnih stvari za preživljavanje, te se u tom slučaju ne može ni govoriti o obrazovanju kao životnom prioritetu. To dalje za posljedicu ima lošu konkurentnost na tržištu rada, jer kao neobrazovani pripadnici društva teško mogu da nađu posao. Ova problematika predstavlja začarani krug iz kog teško mogu da izađu mlade generacije roma. Da bismo uspješno riješili ovaj problem, neophodno je angažovanje čitavog društvenog sistema, političkih tokova, vaspitno obrazovnih institucija ali i nevladinih organizacija. Uključenost svih društvenih segmenata je siguran put za rješavanje ovog i sličnih pitanja. U okviru projekta Integracija romske djece u školski sistem Srbije otkriveno je da prema Romima postoji izražena socijalna distanca (Frančesko, Mihić i Kajon, 2005). U istom istraživanju izdvojeni su stereotipi po kojima Rome obično doživljavamo kao vesele, prljave, muzikalne, nesrećne i nevaspitane. Upravo ova slika i predubjeđenje koje imamo o pripadnicima ove manjinske grupe može bitno da utiče na njihov status u društvu, a smim tim i prihvaćenost u školskom okruženju. Ukoliko se ove predrasude razvijaju i kod mlađih generacija, jasno je da budućnost obrazovanja neće mnogo da napreduje kada govorimo o njenoj dostupnosti za sve. Bez obzira što je zakonom definisano pravo pohađanja osnovne škole, praksu je potrebno mijenjati kroz različite programe i usavršavanja nastavnog kadra ali i obuku roditelja i učenika za interkulturalnost. Jedan od razloga marginalizacije Roma u društvu leži u činjenici da većina Roma nije obrazovana ili ima samo nekoliko razreda osnovne škole. Da bismo poboljšali status ove marginalizovane grupe neophodno je osmisliti mehanizme njihove integracije prvenstveno u obrazovni sistem, a tek onda u sve osale segmente društva. Jedan od bitnijih problema kada govorimo o socijalnog isključenosti je neadekvatna politika i uticaj države na ovu vrstu problema. Isključenost Roma iz društvenih tokova, a samim tim i obrazovanja često se pripisuje njihovom mentalitetu i nedostatku ambicije za školovanje. Romska populacija se često susreće i sa negativnim situacijama odbacivanja, ponižavanja, omalovažavanja i nasilja.

U Bosni i Hercegovini za sada ne postoji državna ustanova za zbrinjavanje osoba koje su doživjele bilo koju vrstu nasilja. Podršku žrtvama porodičnog nasilja, partnerskog ili trgovine ljudima za sada rješavaju samo nevladine organizacije kroz rad sigurne kuće. Pojedini naučnici smatraju da se socijalna isključenost može shvatiti kao neuspjeh u više društvenih sistema (Berghman, 1995). Upravo

ovo je dokaz da škola kao institucija nije jedina odgovorna za socijalnu uključenost, te da je za uspješnu integraciju svih učenika potreban čitav društveni mehanizam.

Uloga vaspitno obrazovnih institucija u suzbijanju diskriminacije

Kao što je prethodno navedeno društvena praksa kao i socijalna isključenost se u velikoj mjeri reflektuje i u školama. Upravo to je siguran put za sprječavanje diskriminacije i postavljanje temelja ka sigurnoj uključenosti sve djece kako u obrazovni sistem tako i u sve društvene tokove. Nastavnici i učenici su ti koji bi trebali da preispituju odnos teorije i prakse kao i da svojim djelovanjem unaprijede nastavni proces na bolje. Cilj škole bi trebao da bude osposobljavanje pojedinca na kritičko mišljenje, analizu i vrednovanje trenutnih društvenih tokova. S tim u vezi, poterbno je usmjeravati i nastavnike i učenike u smjeru samorazvoja i preuzimanja odgovornosti u mijenjaju kompletnog društva. Situacije u školskom okruženju nisu samo pitanje trenutka niti konkretnih aktera tog događaja, nego cijele društvene zajednice i svih članova kao aktivnih individua u promjeni društvenih tokova. Ovo stanovište se temelji na pretpostavci da se demokracija jednog društva ogleda upravo u stepenu uključenosti svih njegovih članova u sve etape života te zajednice (Zuković i Milutinović, 2014). Iako zakon o zabrani diskriminacije precizno naglašava postupke zaštite od diskriminacije, jasno je da se njegovo sprovođenje

teže realizuje u praksi. Jedan od načina za prevazilaženje socijalne isključenosti marginalizovanih grupa, je individualni obrazovni plan i uvođenje pedagoških asistenata. Na ovaj način bi direktno uticali na lakšu asimilaciju svih pojedinaca u društvenu sredinu kao i mogućnost napretka u skladu sa individualnim sposobnostima. Ovakvi programi bi bili od pomoći pripadnicima nacionalnih manjina, Romskoj populaciji, učenicima koji dolaze iz drugog govornog područja i svim ostalim pojedincima koji po bilo kojim kriterijumima odstupaju od uobičajnih standarda. Pored programa koji bi bila podrška manjinama, neophodno je realizovati i interkulturalne programe čiji bi cilj bio edukacija svih učenika za prihvatanje različitosti i saradnju sa vršnjacima bez obzira na porijeklo, socijalni status, naciju ili pol.

Još jedan od načina za rješavanje pitanja diskriminacije je pedagoško savjetodavni rad. U zavisnosti od problema koji tretiramo postoje različiti pristupi i metode rada. Individualni savjetodavni rad je pristup koji koristimo kada se radi o kompleksnijem problemu, odnosno kao da je neophodno puno povjerenje sagovornika. Česta situacija kada se koristi individualni razgovor je pitanje odbacivanja nekog učenika, te problem da govori pred grupom i vršnjacima. Za uspješno savjetovanje ovog tipa neophodna je prvenstveno kompetentnost pedagoga ili nastavnika, te motivisanost djeteta i spremnost na saradnju. Sam dolazak kod pedagoga ne znači nužno i spremnost na promjenu stavova i rad na sebi. Uloga prosvetnih radnika i jeste u podsticanju pojedinaca za rješavanje problema ali i njihova potpuna predanost i empatija. Neophodno je i da savjetodavac ubjedi učenika u važnost svakog koraka u savjetodavnom radu kao sigurnom putu ka napretku i socijalnoj uključenosti (Janković, 2004, Schavel & Olah, 2008). Grupni oblik savjetodavnog rada je koristan kada govorimo o zajedničkim problemima nekoliko pojedinaca. Prednost ovog načina rada je u uštedi vremena, resursa i neposrednoj komunikaciji učesnika. Konkretni primjer za primjenu ovog tipa savjetovanja je rada sa učenicima nacionalnih manjina. Ukoliko se u jednoj školi nalazi nekoliko učenika druge nacije, najjednostavniji način rada je u zajedničkom prevazilaženju eventualnih prepreka. Odgovornost škole leži i u činjenici da je sve učenike neophodno poučavati sistemima nenasilne komunikacije, konstruktivnog rješavanja konflikta, promjenu ponašanja i kontrolu vlastitih emocija. Za sve ovo je potreban strpljiv i sistematski rad sa svim učenicima, bez obzira da li se radi o grupi socijalno isključenih ili o uspješno integrisanim pojedincima.

Kao treći faktor uspješne integracije svih učenika u vaspitno obrazovni sistem pored djece i nastavnika dolaze i roditelji. Iako ne provode mnogo vremena u školi uloga roditelja u vaspitno obrazovnom procesu je nezaobilazna. Tako da je neophodno ilustrovati koncept razvijanja kompetencija roditelja (Švec, 2005). Koncept pružanja podrške se ne odnosi samo na ugrožene pojedince nego na rad sa većinskim stanovništvom u cilju prevencije ksenofobije, rasizma i svih vrsta predrasuda. Prevazilaženje ideja diskriminacije nije samo pitanje dobrobiti manjinskih grupa, nego sretnog suživota svih pojedinaca. Situacija u široj društvenoj zajednici se reflektuje i na školsku atmosferu. Međuljudski odnosi u školskoj sredini su samo rezultat svih ostalih uticaja kroz odrastanje djece. Posebna metodologija koja omogućava napredak na svim poljima je indeks za inkluziju (Booth,

Ainscow & Kingston, 2006). Ova metodologija podrazumijeva sveobuhvatnost različitih društvenih segmenata od inkluzivne kulture koja se odnosi na sigurnu i stimulativnu zajednicu, preko inkluzivne politike koja podrazumijeva podržavanje različitosti pa do inkluzivne prakse koja obezbeđuje igru i učenje za svakog pojedinca. Sve ovo je moguće postići i kroz vaspitno obrazovne institucije koje bi trebalo da se pridržavaju upravo indeksa za inkluziju. Uloga obrazovanja u svim društvenim grupama je od značaja za kompletno društvo, a ne samo pojedince. Iako je u prošlosti postajala diskriminacija na osnovu pola kada je obrazovanje u pitanju, dokazano je da školovanjem djevojčica se smanjuje smrtnost novorođenčadi, smrtnost majki, demografska eksplozija, porodično nasilje kao i mnogi drugi benefiti (Kreso, 2017). Glavna odgovornost za uspješno provođenje vaspitno obrazovnih aktivnosti najčešće se pripisuje nastavniku. Samim tim nastavnici moraju da pronađu adekvatne metode i načine prilagođavanja sadašnjim učenicima, te svoju ulogu prenosioca znanja zamjeniti ulogom savjetnika i voditelja (Spalević i sar., 2011). Zadatak nastavnika je da kroz svakodnevne školske situacije podučavaju djecu vještinama neophodnim za život u savremenom društvu. Interkulturalne kompetencije, saradnja, timski rad, socijalizacijske vještine su neophodni kriterijumi za funkcionisanje pojedinca u budućnosti. S obzirom da je Bosna i Hercegovina pravi primjer multietničke teritorije, jasno je da se posebna pažnja treba obratiti na razvijanje interkulturalnih kompetencija već na ranom uzrastu.

Učenici sa preprekama u učenju i učešću u vaspitno obrazovnim institucijama

Jedno od čestih pitanja kojima bi se trebala baviti pedagoška nauka je pitanje uključenosti osoba sa invaliditetom u obrazovnim sistem. Ovo se ne odnosi samo na probleme fizičkog invaliditeta nego i na pitanja mentalnih prepreka i drugih urođenih ili stečenih distraktora. Učenici sa invaliditetom su posebna kategorija marginalizovanih grupa, koji se susreće sa različitim vrstama socijalne isključenosti. Jedan od razloga zašto je situacija u praksi takva je i to što većina škola nije spremna po pitanju infrastrukture i prevoza učenika. Škola kao institucija nije dovoljno moćna da se izbriše sa svim preprekama koje nosi pitanje socijalne isključenosti. Uloga politike, države, nevaldinih organizacija, roditelja i svih drugih učesnika vaspitno obrazovnog procesa je neizostavna karika u rješavanju ovog problema. Identifikovano je više uzroka za napuštanje ili potpuno odlaganje obrazovanja, među kojima su nedostatak motivacije, roditeljske podrške, potreba za poslom i nedostatak prevoza (Kreso, 2017). Iako naizgled ovi razlozi djeluju banalno, za učenike marginalizovanih grupa je dovoljan razlog za napuštanje školovanja.

Nezadovoljstvo trenutnim stanjem u praksi vaspitno obrazovnog sistema nalazimo u neusklađenim planovima i programima, nedostatku didaktičke opreme, kao i nedovoljno obučeni kadar za rad sa ovom grupom učenika. Jasno je da pitanje napretka prakse ne zavisi samo od jednog čionioa nego od niza učesnika vaspitno obrazovnog procesa ali i kreatora političke i društvene situacije. Ukoliko se osvrnemo na pitanje nedostatka didaktičkih sredstava, jasno je da rješenje ovog problema leži u boljoj finansijskog podršci obrazovnog sektora. Bez obzira na sve veći napredak društvenih nauka, položaj ovakvih grupa je i dalje na marginama društva. I pored sve većeg broja istraživanja na temu školske inkluzije, ravnopravnosti, interkulturalnosti i dalje je status učenika sa preprekama neriješeno ili samo djelimično riješeno pitanje. Kao način rješavanja diskriminacije najčešće se pominju inkluzivne škole kao mjesta gdje svako pripada, podržava i biva podržan od strane svojih vršnjaka i drugih članova školske zajednice (Stainback & Stainback, 1990). Kao što vidimo inkluzivno obrazovanje podrazumijeva uključivanje svih učenika u redovne razrede ne uzimajući u obzir porijeklo, poteškoću, rasu, ekonomske ili druge uslove. Problem nastaje onog trenutka kada se samo fizičko prisustvo djece sa poteškoćama smatra dovoljnim uspjehom i ispunjenjem inkluzivnog cilja. Smisao rješavanja marginalizacije ne leži samo u miješanju marginalizovanih grupa u redovne razrede nego u njihovoj aktivnoj participaciji i mogućnosti stvarnog napretka. U izjavi iz Salamanke i Okvira za akciju u kojoj se donosi odluka o uključivanju sve djece u obrazovni sistem jasno se pominje i pravo djeteta na nediskriminaciju, pravo da živi sa svojim roditeljima ali i pravo na obrazovanje. Najbitnije tačke izjave važne za buduće usmjerenje vaspitno obrazovne prakse su:

- svako dijete ima pravo na obrazovanje i mora mu se pružiti prilika za to
- svako dijete ima unikatne sposobnosti i potrebe za učenjem
- obrazovni programi bi trebali da vode računa o različitosti svakog učenika

- oni sa posebnim obrazovnim potrebama moraju imati pristup redovnim školama koje bi izašle u susret njihovim potrebama
- redovne škole ali sa inkluzivnom orijentacijom su rješenje za suzbijanje diskriminacije, izgradnje inkluzivnog društva i zajednice za svakog pojedinca (UNESCO, 1944).

Posebnu pažnju je potrebno obratiti na planove i programe u inkluzivnim razredima. Ukoliko djeci sa smetnjama omogućimo da prisustvuju redovnoj nastavi ali zanemarimo individualne sposobnosti i značaj kurikuluma, nećemo postići adekvatne obrazovne efekte. Zato je važno koristiti se različitim inovativnim modelima nastave poput nastave različitih nivoa složenosti, nastavnih listića ili programirane nastave. Kroz ovaj vid obrazovanja moguće je da svako dijete postigne individualni maksimum u zavisnosti od motivacije, interesovanja i ličnih sposobnosti. Za organizaciju ovih i sličnih vidova nastave veoma je važna posvećenost i stručnost učitelja i nastavnika. Način izvođenja i realizacije nastavnog časa pored dobre pripreme podrazumijeva i kreativnog i posevećenog nastavnika, čija je odgovornost ne samo puko držanje predavanja nego i podsticanje i usmjeravanje učenika. Pored postizanja obrazovnih efekata, bitno je naglasiti i socijalizacijsku ulogu škole kao faktora samoaktualizacije i integracije pojedinca u širu društvenu zajednicu. Na osnovu toga pojedini autori i navode da biti punopravan član razreda znači raditi iste lekcije kao i drugi učenici, ali i nedostajati im kada niste tamo. Pored toga imati prijatelje koji će provoditi neko vrijeme sa vama i poslije škole (Hall, 1996). Upravo ta socijalizacija i potreba za pripadanjem je nešto što manjka u vaspitno obrazovnoj praksi. Marginalizovane grupe imaju mogućnost participacije u školski sistem ali bez istinskog prihvatanja okoline nema adekvatnog uspjeha. Sve to nije odgovornost samo prosvetnih radnika, niti škole kao institucije, nego šire društvene zajednice koja od rođenja djeteta treba da gradi atmosferu prihvatanja različitosti i eliminisanja diskriminacije. Biti dio marginalizovane grupe u savremenom društvu ne bi trebalo da bude prepreka za lični napredak i usavršavanje. Sva prethodno navedena teorijska polazišta treba da budu ideja vodilja za usmjeravanje prakse. Ukoliko zamišljene modele nastave i inovativne planove i programe ne sprovodimo dosljedno u učionici, teorijska promišljanja gube svoj smisao.

Zaključak

Iako je pravo na obrazovanje jedno od osnovnih ljudskih prava jasno je da pojedine marginalizovane grupe usljed socijalne isključenosti nemaju mogućnost obrazovanja. Pored svih identifikovanih uzroka diskriminacije pojedinaca, jasno je da ključ napretka leži upravo u vaspitno obrazovnim institucijama. Rad je predstavio i konkretne prijedloge za unapređenje vaspitno obrazovne prakse. Pored rada sa osjetljivim grupama neophodni su programi koji će obuhvatiti i sve ostale učenike, kako bi bili spremni da prihvate različitosti. Socijalna uključenost je pitanje kojim se potrebno baviti već od predškolskog uzrasta, u cilju postavljanja adekvatnih vaspitnih temelja za kasnije prihvatanje različitosti. Pravo na obrazovanje nije samo klauzula definisana zakonom, nego niz pitanja čije odgovore treba da imamo u praksi. Teorijske postavke jesu neophodne ali ne i jedini način za sprovođenje ideje obrazovanja za sve. Pored precizno identifikovanih problema, rad je dao i prijedloge za rješavanje spornih pitanja. Navedene inovativne koncepcije i modeli nastave mogu da budu podsticaj za učitelje i vaspitače da svakodnevni rad usmjere prema nekim novim sistemima obrazovanja. Jasno je da je prosvetne radnike neophodno motivisati i da samostalno promišljanju i kreiraju inovativne načine organizacije vaspitno obrazovnih situacija. Socijalna uključenost nije samo pitanje trenda, nego suštinski problem koji je izazov 21 vijeka. Na svim učesnicima vaspitno obrazovnog rada je odgovornost da se diskriminacija u potpunosti eliminiše, te da se svakom djetetu omoguću jednako pravo na obrazovanje i individualan napredak. To nije pitanje politike jedne države, kulture niti tradicije, nego neophodnost i moralna obaveza svakog savremenog društva. Promjene počinju od individue, grupe, društva, zajednice te nisu samo stvar običnih propisa niti zakona.

Literatura

- Agencija za statistiku BiH (2016). *Popis stanovništva, domaćinstava i stanova u Bosni i Hercegovini 2013, Rezultati popisa*, Agencija za statistiku BiH.
- Berghman, J. (1995). Social Exclusion in Europe: Policy Context and Analytical Framework. In Room, Graham (ed.) *Beyond the Threshold*. Bristol: Policy Press.
- Bohnke, P. (2001). Nothing left to lose?: Poverty and social exclusion in comparison: *Empirical evidence on Germany*. Berlin: Social Science Research Centre
- Booth, T., Ainscow, M. & Kingston, D. (2006). *Index for Inclusion: developing play, learning and participation in early years and childcare*. Bristol: Centre for Studies on Inclusive Education.
- Europska agencija za posebne potrebe i uključivo obrazovanje, 2015. Stajalište Agencije o sustavima uključivog obrazovanja. Odense, Danska. www.european-agency.org/publications/brochures-and-fly
- Europska komisija, (2014). Prijedlog ključnih načela za okvir za kvalitetu predškolskog obrazovanja i skrbi. Izvješće Radne skupine za predškolsko obrazovanje i skrb pod okriljem Europske komisije. https://www.european-agency.org/sites/default/files/iece-summary-hr_0.pdf
- Fond za humanitarno pravo (2003). Romi u Srbiji. Beograd: Press now.
- Frančesko, M., Mihić, V., i Kajon, J. (2005). Socijalna distanca i stereotipi o Romima kod dece novosadskih osnovnih škola. *Psihologija*, 39(2), 167-182.
- Giroux, H. A. (1988). *Schooling and the Struggle for Public Life*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Holenstein, R., Papić, Ž., Abdelbasit, A., Kulenović, Z., Rebac, J. i Trbić Dž. (2006). *Socijalna uključenost*. Švicarska agencija za razvoj i saradnju.
- Hall, J. (1996). Integration, inclusion, - What Does It All Mean? Whose Choice? Contentious Issues for Those Working with People with Learning Difficulties. London: David Fulton.
- Izjava iz Salamanke i Okvir za akciju o uključivanju sve djece u obrazovni sistem, 1994. (http://www.unesco.org/education/pdf/SALAMA_E.PDF);
- Kreso, A. (2017). Obrazovanost stanovništva u Bosni i Hercegovini. Bosna i Hercegovina između najviše stope nepismenosti i najnižeg nivoa obrazovanosti. <https://publications.anubih.ba/bitstream/handle/123456789/54/Demografske%20i%20etnicke%20promjene%20za%20stampu7.pdf?sequence=8&isAllowed=y>
- Milutinović, J. (2011). Alternative u teoriji i praksi savremenog obrazovanja: put ka kvalitetnom obrazovanju. Novi Sad: Savez pedagoških Specijalna edukacija i rehabilitacija (Beograd), Vol. 13, br. 4. 415-431, 2014. 430 društava Vojvodine; Vršac: Visoka škola strukovnih studija za obrazovanje vaspitača „Mihailo Palov“.
- Stainback, W. & Stainback, S. (Eds.). (1990). *Support Networks for Inclusive Schooling: Interdependent Integrated Education*. Baltimore: Brookes Publishing.
- Spalević, T., Panić, S., Pavlović, M., Petrović, M. (2011). Virtuelni svet kao novi trend na polju eučenja. U Zborniku: Infoteh-Jahorina. Vol.10.str.761- 765. Istočno Sarajevo: Elektrotehnički fakultet.
- Schavel, M., & Oláh, M. (2008). *Sociálne poradenstvo a komunikácia*. Bratislava: Vysoká škola zdravotníctva a sociálnej práce sv.Alžbety
- Švec, S. (2005). Učiti kako biti (postojati) i kako uspeti. *Pedagoška stvarnost*, 51(7-8), 632-653.
- Teague, P. i Wilson, R. (1995). Towards an inclusive society. Social Exclusion, Social Inclusion. Section 6. 79-82. Belfast: Democratic dialogue no. 2.
- UNESCO (1994). *The Salamanca Statement and Framework on Special Needs Education*. Paris: UNESCO

Zuković, S. i Milutinović, J. (2014). Podrška socijalno marginalizovanim grupama kroz pedagoško-savetodavni rad: primer romske populacije; *Specijalna edukacija i rehabilitacija*. Vol. 13, br.4. 415-431. Novi Sad: Univerzitet u Novom Sadu, Filozofski fakultet.

SOCIAL INCLUSION OF MARGINALIZED GROUPS THROUGH THE PRISM OF THE EDUCATION SYSTEM

MA Marija Tomić

Faculty of Philosophy, University of Banja Luka

Abstract: *The paper starts from the point of view, that the social inclusion of marginalized groups begins with educational institutions. Considering that the right to education, is one of the basic rights of every individual, the relationship of the education system towards marginalized groups was analyzed. Theoretical starting points, are based on several different aspects of marginalization, as well as examples from practice that best describe the current social situation. The basic premise for eliminating any kind of discrimination is various programs within preschool and primary school institutions, as well as examples of pedagogical advisory work. The paper is largely concerned with the phenomenon of inclusion, as a safe way to encourage social inclusion. National minorities, Roma minorities, delinquent students, the disabled, students from poor families and other marginalized groups often experience the first injustices and discrimination already at school age. This is precisely why the topic of this work is focused on the school, as an institution that can be a way to provide the same opportunities to everyone. Equal rights and opportunities for every student should be an imperative of modern society, and therefore the primary goal of educational practice. Even though reality is full of negative examples, it can be a motive for progress and necessary changes. How much influence schools have in inclusion of each individual in social life? How much is the responsibility of each individual in the educational system? The stigmatization of certain social groups cannot be an unsolvable problem, if we approach it adequately from all pedagogical aspects. It is concluded, that the key of social progress lies precisely in the great potential of the educational system. Opportunities for inclusion in society do not arise only as a result of political activity, but primarily through the education system. Educating an individual is not only an opportunity for his individual involvement in social flows, but also a willingness to accept an individual who does not conform to the usual value systems.*

Key words: *marginalized groups, educational institutions, inclusion.*

AKCIONO ISTRAŽIVANJE U FUNKCIJI PREVENCIJE VRŠNJAČKOG NASILJA

Dr Marijana Maran¹¹⁵

Gradska uprava

Odjelje za društvene djelatnosti

Odsjek za obrazovanje, zdravstvo, omladinu i sport

Rezime: Sam naziv akcionih istraživanja ukazuje na pojmove koji podrazumijevaju akciju, promjene, traganje, iznalaženje, participaciju, fleksibilnost, poboljšanje, unapređenje, kreativnost, dijalektičnost, povratnu informaciju itd. Svaki od navedenih pojmova je usmjeren na poboljšanje vaspitno-obrazovne prakse. Autori radu akciono istraživanje stavili u funkciju prevencije vršnjačkog nasilja. Analizirajući nivo prevencije vršnjačkog nasilja (primarni, sekundarni i tercijalni) uvidjeli su značaj preventivnog djelovanja u odnosu na naknadna dejstva. Efekti ovakvog vida djelovanja posebno su došli do izražaja u fazama akcionog istraživanja i njihovim cikličnim ponavljanjima. Na uzorku od 426 ispitanika, učenika srednje škole, primjenjeno je akciono istraživanje po modeluspiralnog toka, čiji su autori Veljko Bandur i Nikola Potkonjak (1999). Model spiralnog toka, po svojoj strukturi i mogućnosti primjene, posebno je prilagođen uslovima u našim školama. Rezultati istraživanja pokazuju da se primjenom akcionog istraživanja u funkciji programa prevencije vršnjačkog nasilja u srednjoj školi, može doprinijeti kvalitativnim promjenama u ponašanju učenika, što potvrđuje činjenicu da se vršnjačko nasilje i nasilje uopšte može spriječiti kvalitetnom pedagoškom intervencijom i prevencijom, kao i primjenom adekvatnih i kvalitetno osmišljenih programa prevencije prilagođenih svim uzrastima u školi, kroz posebne programe prevencije ili u okviru časova razredne zajednice.

Ključne riječi: akciono istraživanje, pedagoško-metodološke vrednosti, program prevencije, vršnjačko nasilje

AKCIONO ISTRAŽIVANJE

Akciona istraživanja, prema većini autora, nastala su iz potrebe za unapređenjem i mjenjanjem postojeće vaspitno-obrazovne prakse (Thomson, 1950; Noffke & Stevenson, 1995; Winter, 1996; Mills, 2000; Miljak, 2001; McNiff & Whitehead, 2002). Akcija je usmjerena na direktno djelovanje, jer „ukoliko akciona istraživanja nisu usmjerena na neposredno unapređivanje vaspitno-obrazovne prakse, onda takva istraživanja ne mogu imati karakter i obilježja akcionih istraživanja” (Bognar, 2008, str. 378). Autori akcijska istraživanja vide kao most između istraživanja i prakse. Tako se navodi da su „ciljevi bilo kojeg projekta akcijskog istraživanja ili programa, uvesti praktično poboljšanje, inovaciju, promjenu ili razvoj društvene prakse, i pridonijeti da praktičari bolje razumiju vlastitu praksu“ (Zuber-Skerritt, 1996, str. 83).

I autori sa naših prostora (Vučenov i Ničković, 1967; Marentić-Požarnikova, 1993; Kundačina i Bandur, 2004; Gojkov, 2007 i Maksimović, 2011) bavili su se proučavanjem i definisanjem akcionih istraživanja. Primarni cilj akcionih istraživanja je „traganje za određenim kvalitativnim činjenicama,

¹¹⁵marijana.maran@banjaluka.rs.ba

razumijevanje određene pedagoške pojave, prije svega, radi mijenjanja, poboljšavanja i konkretnog rješavanja problema vaspitno-obrazovne prakse, mijenjanje odnosa među subjektima obrazovno-vaspitnog procesa“ (Kundačina, Bandur, 2004, str. 77). Upravo mijenjanje ili razvijanje postojeće vaspitno-obrazovne prakse jeste imperativ akcionih istraživanja i način traganja za novim saznanjima.

Diskusiju o definicijama akcionih istraživanja, zaključili bi konstatacijom da su akciona istraživanja nastala kao reakcija na jednostranost kvantitativnog pristupa istraživanju vaspitno-obrazovne prakse i da se zasnivaju na humanističkoj koncepciji istraživanja i kvalitativnoj metodologiji (Kundačina, Bandur, 2004). U toku akcionog istraživanja, sakupljaju se kako kvantitativne činjenice (karakteristične za svako empirijsko istraživanje), tako i kvalitativne činjenice koje omogućavaju razumijevanje pedagoške pojave, onakve kakva ona jeste (bez kontrolisanja uslova, promjena varijabli itd.). Primjenom akcionih istraživanja, vaspitno-obrazovna praksa se istovremeno nastoji i istraživati i mijenjati, odnosno to je proces „saznavanja mijenjanjem ili mijenjanje saznavanjem“ (Kundačina, Bandur, 2004, str. 76). Prema metodološkoj strukturi, akciona istraživanja, su veoma fleksibilna i predstavljaju samo okvir istraživanja, koji je moguće mijenjati, dopunjavati i korigovati, u zavisnosti od toga kakvo jestvarno stanje u praksi. Primjena akcionog istraživanja, zahtjeva konstantno analiziranje toka realizacije, a korekcije zahtijevaju učešće i kompromis svih aktera istraživanja.

Akciona istraživanja su dugotrajan i složen proces koji zahtijeva vrijeme, strpljivost, samouvjerenost i spremnost na rizik. Širli Grandi (Gryndy, 1994) konstatuje da je akciona istraživanja moguće započeti od bilo koje etape, da nije moguće precizno planirati promjene i da je važno da sve promjene budu vrednovane u procesu vlastite refleksije, na osnovu dokaza ili posmatranja. Etape se ne moraju uvijek ostvariti preciznim redoslijedom, već je istraživanje moguće započeti sa bilo kojom etapom, kao i to da se cjelokupno akciono istraživanje može završiti sasvim neočekivanom etapom. Veljko Bandur i Nikola Potkonjak (1999) su autori šeme spiralnog toka akcionih istraživanja. Mišljenja su da, pripremanje akcionih istraživanja, treba da bude okvirno, a cilj i hipoteze se postavljaju sa ciljem unapređenja vaspitno-obrazovne prakse, što i jeste suština akcionih istraživanja. Nakon orijentaciono definisanog cilja i hipoteza, koji su podložni mijenjanju i oblikovanju, shodno zaključcima učesnika, slijedi uvođenje akcija (postupaka), a potom praćenje i vrednovanje efekata od strane svih učesnika. Pomenuti autori daju prednost kvalitativnim postupcima u odnosu na kvantitativne, tokom praćenja i evaluacije efekata prethodnih akcija, a promjene polazne ideje i plana, kao i vođenje (mijenjanje) akcija (postupaka) moguće je vršiti više puta. Analizirajući radove navedenih autora, ali i dodatnu literaturu o postupcima i fazama akcionog istraživanja, možemo zaključiti da je svima njima zajedničko to što opisuju akciono istraživanje kao proces koji se odvija po fazama, koje su podložne promjenama, koje mogu, ali i ne moraju da se realizuju preciznim redoslijedom, što zavisi od sumiranja rezultata provedene akcije (postupka) u prethodnom koraku.

VRŠNJAČKO NASILJE

U školskoj praksi, ali i u svakodnevnom životu sve češće se čuje pojam vršnjačko nasilje. S obzirom da je vršnjačko nasilje, jedan od bitnih pojmova ovog rada, kao polaznu osnovu u definisanju pojma nasilja, navodimo normativnu definiciju prema kojoj je nasilje “skup ponašanja pojedinaca ili grupa koji upotrebom sile ili moći, zastrašivanjem ili manipulacijom, nameću kontrolu nad drugim ljudima” (Branković, 2010, str. 29). Ova, ali i druge analizirane definicije odnose se na pojam nasilja uopšte i sve one se mogu primijeniti i kada se govori o vršnjačkom nasilju. Brojni su sinonimi za navedenu pojavu. Tako razlikujemo vršnjačko nasilje, nasilje u školi, destruktivno ponašanje učenika, agresivno ponašnje, neprilagođeno ponašanje, prekomjernu upotrebu sile i drugo. Nasilje u školi definiše se kao “specifičan oblik nasilja koji se prepoznaje prema različitim negativnim namjerama, postupcima i događajima kojima se želi uznemiriti, omalovažiti, isključiti ili napasti drugi učenik (učenici) s ciljem da se nanese fizičke, psihičke ili socijalne posljedice” (Maran, Mikanović, 2016).

U većini radova koje smo analizirali (Olweus, 1998, Bin, 2004, Popadić, 2009, Branković, 2010), nema preciznih kriterijuma klasifikacije nasilja. Osnovni kriterijum za klasifikaciju nasilja podrazumijeva način na koji nasilnik žrtvi nanosi štetu i najčešće se razlikuje fizičko i psihičko nasilje. Pored pomenute osnovne podjele, u literaturi je zastupljena i podjela na: a) verbalno nasilje, b) fizičko

nasilje, c) emocionalno nasilje, d) socijalno nasilje, e) seksualno nasilje, f) kulturno nasilje i g) ekonomsko nasilje (Branković, 2010). Navedeni oblici nasilja imaju veliki značaj, kako za pedagošku teoriju, tako i za školsku praksu i gotovo svi se mogu identifikovati u vaspitno-obrazovnim ustanovama. Pored pomenutih kriterijuma, potrebno je ukazati i na kriterijum *forma ispoljavanja nasilja*, a prema ovom kriterijumu razlikujemo formalno i neformalno nasilje. Kod proučavanja neformalnog nasilja, posebno je bitan dio koji ukazuje na odnose ili kontakt žrtve i nasilnika u neformalnom nasilju. Kod neformalnog nasilja, direktan odnos izostaje, tj. nasilnik i žrtva su u indirektnom odnosu, između njih postoji prazan prostor ili taj prostor ispunjava posrednik, tj. drugi učenici ili grupe učenika, ili drugi načini i oblici indirektnih komunikacija, a same žrtve neformalnog nasilja najčešće ne poznaju svoje nasilnike. Posljedice ovakvog nasilja ne moraju biti fizičke, već psihološke prirode i mogu ostaviti dugotrajnije posljedice po razvoj ličnosti. Neformalno nasilje, po svojoj strukturi i manifestnim oblicima, jedno je od najsloženijih oblika nasilja, a u pedagoškoj literaturi, najčešći se navode sljedeći oblici neformalnog nasilja: glasine, tračevi, provokacije, segregacija, marginalizacija i medijsko neformalno zlostavljanje.

PREVENCIJA VRŠNJAČKOG NASILJA

Problemi vršnjačkog nasilja su mnogobrojni. Nasilje je prisutno na gotovo svim nivoima osnovnoškolskog i srednjoškolskog obrazovanja. Činjenica da su učenici mladih razreda osnovne škole sve češće i nasilnici, a ne samo žrtve nasilja, posebno je zabrinjavajuća. Za takvo stanje ne možemo kriviti lošu organizaciju vaspitno-obrazovnog procesa u školama. U pedagoškoj literaturi se navodi da se različiti oblici školskog nasilja najčešće tretiraju kao produkt narušene društvene i pedagoške klime (Mikanović i Popović, 2013).

Prethodno navedeno, ukazuje na potrebu i značaj uvođenja preventivnih mjera i preventivnih programa u školske ustanove, koje za cilj imaju smanjenje izgleda da se vršnjačko nasilje desi u budućnosti. U literaturi se najčešće navode tri vrste prevencije i to: *primarna prevencija*, *sekundarna prevencija* i *tercijarna prevencija* (Popadić, 2009). *Primarna prevencija* namijenjena je svim učenicima jedne škole (populacije), a ne samo učenicima sa rizičnim ponašanjem. Obuhvata sve učenike i može se provoditi kao dio redovnog školskog plana i programa. *Sekundarna prevencija* je usmjerena na rad sa učenicima kod kojih je uočeno rizično i problematično ponašanje (slabiji uspjeh u školi, hiperaktivnost, slabe socijalne vještine, disfunkcionalne porodice, nizak socioekonomski položaj, druženje i/ili identifikovanje sa osobama sa rizičnim ponašanjem, nesređena i nasilna lokalna zajednica i drugo). Slaba strana *sekundarne prevencije* ogleda se u tome što su tačno identifikovani učenici koji pokazuju rizično i/ili problematično ponašanje, dok određeni broj djece ne bude identifikovan kao rizičan, odnosno nasilan, te tako ne budu blagovremeno uključeni u programe prevencije. *Tercijarna prevencija* predstavlja nivo prevencije kod mladih ljudi koji su već počinili nasilnog ponašanja ili nasilja. Kod tercijarnog nivoa prevencije, javljaju se brojne dileme u smislu „nulte tolerancije“ prema počinocima, javne osude, izolovanja i kažnjavanja, a sve navedeno ukoliko je vezano za školu, ne spada u domen nadležnosti školskih ustanova, što zapravo još više doprinosi složenosti i težini problema. Analizirajući dostupnu literaturu, ali i iz perspektive praktičara, možemo konstatovati da programi prevencije (sistemske prevencije) ne postoje ili se ne primjenjuju, a djelovanje u školi je svedeno na „gašenje požara“ kada se on desi. U takvim situacijama, pojačava se vaspitno – obrazovni rad sa učenicima, kroz radionice i predavanja i intenzivniju saradnju sa Centrom za socijalni rad i drugim ustanovama, kao i nevladinim organizacijama, što rezultira kratkoročnim rješenjima. Primarni programi prevencije trebali bi biti sastavni dio školskih planova i programa, a njihova primjena kontinuirana i zastupljena na svim nivoima obrazovanja.

METODOLOGIJA ISTRAŽIVANJA

Savremena pedagoška teorija ima relevantna teorijska saznanja o vršnjačkom nasilju i mogućnostima njegove prevencije. Pedagoški smisao primjene akcionog istraživanja, ima za cilj da pojasni i približi učenicima najbitnije pojmove vezane za vršnjačko nasilje i nasilje uopšte, te da rezultira mijenjanjem navika, predrasuda i načina razmišljanja jedinki obuhvaćenih ovim istraživanjem. Otuda, kompleksnost

ovog problema zahtijeva i kompleksnu metodologiju. *Problem* istraživanja predstavlja razmatranje pristupa prevenciji vršnjačkog nasilja u školi. *Predmet* istraživanja jeste efikasnost pedagoške prevencije vršnjačkog nasilja u srednjoj školi primjenom akcionih istraživanja.

Na osnovu prethodno navedenog, *cilj istraživanja* jeste da se primjenom programa prevencije vršnjačkog nasilja – akcionim istraživanjem, utiče na informisanost, promjenu mišljenja i stavova, te na načine postupanja učenika srednje škole u slučajevima nasilja. Ono se zasniva na utvrđivanju stanja, teorijskoj razradi problema i analizi empirijskih nalaza iz ugla kvantitativne paradigme.

Za potrebe ovog istraživanja, primijenili smo sljedeće metode i njima odgovarajuće tehnike: *akciona metoda* u okviru njeanketiranje i skaliranje, *metoda teorijske analize i sinteze* i u okviru nje analiza sadržaja, *servej istraživačka metoda* (Survey metod), u okviru kojeg je odrađena deskripcija (pregled, snimanje stanja).

Akciona ili djelatna metoda je složena, relativno nova naučno-istraživačka metoda. Ovom metodom, nastojali smo unijeti određene promjene u vaspitno-obrazovnu praksu srednjih škola i utvrditi efekte tih promjena. U metodološkom smislu, ono je fleksibilno, prilagodljivo situaciji, orijentisano na uzorak ispitanika obuhvaćenih akcijom i koncipirano tako da obuhvata niz faza akcionog istraživanja. Među brojnim modelima akcionih istraživanja, koji su u suštini vrlo slični, za potrebe istraživanja odlučili smo primijeniti akciono istraživanje, čiji tok su kreirali Veljko Bandur i Nikola Potkonjak (1999). Izabrani model akcionog istraživanja podrazumijeva sljedeće povezane aktivnosti, odnosno faze:

- 1) polazna ideja (opis i analiza činjenica, nacrt i plan akcije),
- 2) uvođenje akcije (postupaka),
- 3) praćenje i analiza akcija i efekata,
- 4) promjenu polazne ideje i plana akcije i
- 5) ponovno uvođenje nove akcije i praćenje akcije i efekata kojim se istraživanje može nastaviti, ali i završiti.

Navedene faze ne moraju se realizovati predloženim redoslijedom, niti se sve moraju realizovati. Moguća je njihova modifikacija i prilagođavanje potrebama istraživanja, o od istraživača zavisi u kom momentu će istraživanje biti završeno. Akciono istraživanje koje smo realizovali u srednjoj stručnoj školi u Banjaluci, trajalo je kontinuirano jednu školsku godinu (od septembra 2017. godine do septembra 2018. godine).

PROGRAM PREVENCIJE VRŠNJAČKOG NASILJA

Program prevencije vršnjačkog nasilja sastojao se od niza predavanja, radionica i fokus grupa inovativnog pedagoškog dizajna. Program je prilagođen potrebama i interesovanjima učenika, a zasnovan je na osmišljavanju i realizaciji organizovanih aktivnosti, sa posebno izabranim sadržajima, koji imaju za cilj promjene stavova ispitanika o vršnjačkom nasilju i praćenje efekata njegove promjene. On predstavlja kompleksnu cjelinu, baziranu na brojnim i različitim interaktivnim formama djelovanja. Svaka od akcija unutar programa je vrlo sadržajna, a program je dat u otvorenoj formi i podložan je prilagođavanju i promjenama, u skladu sa različitim kontekstima (uzrastima, prirodi problemima itd.).

Program prevencije vršnjačkog nasilja sadrži sljedeće akcije:

- *Predavanja* na teme: *Šta znamo o nasilju?*, *Šta znamo o vrstama nasilja?* i *Stop nasilju*;
- *Radionice*: *Šta je nasilje?*, *Šta radim kad sam ljut/ai* i *Shvatanje ciklusa nasilja*;
- *Fokus grupe*: *Različitosti kao povod za vršnjačko nasilje* i *Nasilnici – osuditi ili oprostiti*.

Prva akcija (postupak), sastojao se od niza predavanja informativno-saznajnog karaktera koji su se odvijali na časovima odjeljenjske zajednice, interaktivno i saradnički. Predavanja teme pripremili smo zajedno kritički prijatelj, profesor Brane Mikanović i ja, koja sam ujedno i realizator akcionog istraživanja.

Drugu akciju (postupak) formulisali smo na osnovu zajedničkog dogovora nastalog praćenjem, analizom i evaluacijom efekata izvedenih predavanja (3. predavanja), a koju čine tri radionice, koje su preuzete iz priručnika *Program Y*(2017).

Radionica *Šta je nasilje?* je prva od tri radionice koju smo realizovati u sklopu programa prevencije vršnjačkog nasilja. Ova radionica treba da pomogne ispitanicima da shvate šta njima lično predstavlja nasilje, kako da ga prepoznaju i kako da na njega reaguju. Radionica *Šta radim kad sam ljut/a?* jedruga radionica po redu, a njen cilj je da pomogne ispitanicima da prepoznaju vlastitu ljutnju i da osmisle nenasilne načine njenog izražavanja. Treća radionica je *Shvatanje ciklusa nasilja*. Radionica je bazirana na pet ključnih tačaka i to: nasilje korišteno protiv mene, nasilje koje sam koristio/la protiv drugih, nasilje kojem sam bio svjedok, kako se osjećam kada koristim nasilje i kako se osjećam kada se nasilje koristi protiv mene.

Narednu akciju u programu prevencije vršnjačkog nasilja čini rad u fokus grupama. Osnovni smisao primjene fokus grupa u ovom radu jeste da dođemo do novih podataka i saznanja o vršnjačkom nasilju, koji su rezultat procesa unutar grupne interakcije i konteksta. Tokom fokus grupa, uspostavlja se interakcija između ispitanika, koji iznose svoje stavove i mišljenja, brane ih, argumentiraju, a na taj način utiču jedni na druge. Kada su u pitanju osjetljive teme, poput vršnjačkog nasilja ili nasilja uopšte, rad u fokus grupama može biti veoma produktivan, prvenstveno, zbog toga što fokus grupe podstiču pozitivno grupno okruženje. Sa svim učenicima realizovali smo fokus grupe, pri čemu je svaka grupa imala između 10 i 15 članova i trajala je najmanje dva časa odjeljenjske zajednice.

REZULTATI I DISKUSIJA

Dugogodišnji rad u srednjoj školi, svakodnevni razgovori sa učenicima, ali i implikacije do kojih sam došla prilikom izrade doktorske disertacije¹¹⁶, doprinijeli su saznanju o tome koliko je vršnjačko nasilje prisutno u srednjoj školi, kako se ovaj problem rješava u školi, te koliko učenici znaju o nasilju, žrtvama i nasilnicima vršnjačkog nasilja. Početna saznanja i informisanost učenika srednje škole o vrstama i uzrocima nasilja, te o načinima i efektima prevencije su skromna. Učenici najčešće razlikuju osnovne vrste nasilja, a uzroci, načini i efekti prevencije su im uglavnom nepoznati. Saznanja ili informacije o nasilju, učenicima se uglavnom predstavljaju na časovima odjeljenjske zajednice, kroz svega nekoliko časova na godišnjem nivou. U slučajevima kada se desi vršnjačko nasilje, o njemu se više priča i reaguje, ali samo sa grupom ili akterima vršnjačkog nasilja. S obzirom na činjenicu da smo akciono istraživanje realizovali po fazama, smatramo da je logično i rezultate, do kojih smo došli, iznositi po fazama.

1. Faza polazne ideje (opis i analiza činjenica, nacrt i plan akcije)

Idejni projekat smo dijelom koncipirali na osnovu mišljenja i stavova učenika o vršnjačkom nasilju do kojih smo došli na osnovu doktorske disertacije autora rada, a čija je izrada ukazala na brojne praktične probleme u vaspitanju i obrazovanju, a posebno u oblasti vršnjačkog nasilja, ali i na osnovu vlastitog iskustva i iskustva drugih praktičara u prevenciji vršnjačkog nasilja u osnovnoj i srednjoj školi, te posebno na osnovu relevantnih naučnih i stručnih pedagoških saznanja o prevenciji nasilja.

2. Faza uvođenja akcije (postupaka)

Prvu akciju (postupak), koji smo realizovali, čine tri predavanjana teme: *Šta znamo o nasilju?*, *Šta znamo o vrstama nasilja?* i *Stop nasilju*. Predavanjima na navedene teme, nastojali smo ispitanicima ponuditi što više informacija o vršnjačkom nasilju, Takođe, tokom predavanja, učenike smo upoznali

¹¹⁶Maran, M., (2022), Efikasnost pedagoške prevencije vršnjačkog nasilja u školi primjenom akcionih istraživanja – doktorska disertacija odbranjena na Filozofskom fakultetu u Banjaluci, 18. 03. 2022. godine

sa različitim definicijama nasilja, vrstama nasilja (formalno i neformalno nasilje), oblicima ispoljavanja nasilja, karakteristikama žrtava nasilja, karakteristikama nasilnika u nasilju i posljedicama nasilja.

3. Faza praćenja i analiza akcija i efekata

Povratna informacija, dobijena nakon prvih predavanja, ukazuje na to da znatan broj učenika nikada nije čuo za neke oblike nasilja, posebno se to odnosi na oblike neformalnog nasilja, nije znao da je i to nasilje ili mislio da je žrtva ili nasilnik.

4. Faza promjene polazne ideje i plana akcije

Primjena određenih aktivnosti, u svih osam odjeljenja, koja su učestvovala u istraživanju, nije se odvijala u isto vrijeme i istom dinamikom. U suštini, ovakav način rada/istraživanja sa učenicima je pogodan za primjenu u praksi i ima dosta prednosti u odnosu na druge, češće primjenjivanje (empirijske) načine rada/istraživanja

5. Faza ponovnog uvođenja nove akcije i praćenje akcije i efekata

Na osnovu zajedničkog dogovora nastalog praćenjem, analizom i evaluacijom efekata izvedenih predavanja (3. predavanja), uslijedila je realizacija tri radionice *Šta je nasilje?*, *Šta radim kad sam ljut* i *Shvatanje ciklusa nasilja*. Radionice su preuzete iz priručnika *Program YMLadi – Inovativni pristup u prevenciji rodno zasnovanog nasilja i promociji zdravih životnih stilova mladića i djevojaka* (2017).

Radionicom *Šta je nasilje?*, nastojali smo ukazati na različite tipove i forme ispoljavanja nasilja koji se mogu pojaviti u porodicama, intimnim odnosima i zajednicama. Putem studija slučaja, kod ispitanika smo nastojali razviti empatiju, kritičnost i aktivizam. Navedene odgovore ispitanika nije bilo jednostavno kvalitativno iskazati u vidu konkretnih zaključaka. Akcenat smo stavili na identifikaciju efekta pedagoške prevencije vršnjačkog nasilja. S ciljem da se zadržimo u teorijsko-metodološkim okvirima rada, odlučili smo da sve odgovore razvrstamo u tri sljedeće grupe:

- 1) pojam, vrste, oblici i načini ispoljavanja nasilja,
- 2) karakteristike žrtava nasilja i
- 3) karakteristike nasilnika.

Radi bolje preglednosti, dobijene odgovore prikazaćemo tabelarno.

Tabela1. Implikacije značenjima i karakteristikama nasilja

Učenici/ispitanici I i II razred	Učenici /ispitanici III i IV razred
Pojam, vrste, oblici i načini ispoljavanja nasilja	
Učenici nasilje definišu kao upotrebu sile (ili prijetnju silom) jednog pojedinca ka drugom. U odgovorima dominira fizičko nasilje. Nasilje se koristi da bi se dokazali ili pokazali pred drugima - moć u društvu. Nasilje se dešava svugdje u svijetu i u nekim sredinama je normalno da muškarac udari ženu.	Nasilje definišu kao nanošenje psihičke/verbalne i fizičke boli drugim. U odgovorima, pored fizičkog nasilja pojavljuje se verbalno, psihološko, ekonomsko, kulturološko nasilje. Nasilje kao sredstvo i način kontrole druge osobe – moć nad drugom osobom. Nasilje je veoma rasprostranjeno i često ima veze sa načinom na koji su osobe vaspitane da se nose sa ljutnjom i konfliktom. Nasilje se može naučiti, tj. ono predstavlja naučeno ponašanje, te se u tom kontekstu može i odučiti.
Karakteristike žrtava nasilja	
Izazivaju nasilnika, stanu mu na put, skreću pažnju na sebe. Najčešće ne znaju da su žrtve nasilja. Lako se postaje žrtva. Teško sklapaju prijateljstva. Osjećaju se usamljeno. Djeca razvedenih roditelja češće postaju žrtve. Žrtve nasilja su bezvoljne i uplašene.	Svi mogu biti žrtve nasilja: zbog stila oblačenja, muzičkog pravca, dobrog učenja, mjesta stanovanja. Žrtve imaju nizak nivo samopouzdanja i negativan stav prema sebi. Povlače se, izbjegavaju druženja i zabave. Osjećaju se posramljeno i drugačije. Djeca koja trpe nasilje u porodici lakše postaju žrtve. Žrtve su bezvoljne i nedovoljno motivisane.
Karakteristike nasilnika	
Bezobrazan, grub, snažan, drsko se ponaša, provocira, baca stvari. Uvijek u grupi.	Lukav, prepređen, želi pažnju i dokazivanje. Ne misle da su nasilnici.

U odgovorima ispitanika, o značenjima i karakteristikama nasilja, njihovom poimanju i shvatanju nasilja, postoje razlike između učenika 1. i 2. razreda i između učenika 3. i 4. razreda srednje škole, što je vidljivo u *Tabeli 1*. Studije slučaja su omogućile učenicima da jasno prepoznaju i definišu vrste i oblike nasilja.

Cilj radionice *Šta radim kad sam ljut?* je pomoći ispitanicima da razmisle o tome šta izaziva ljutnju i kako da izraze svoju ljutnju na konstruktivan, nenasilan način. Kao i kod prethodne radionice, odlučili smo da svaki odgovor evidentiramo i razvrstamo na sljedeća tri izvora ljutnje: 1) razlog ljutnje, 2) razlog svađe i 3) iskazivanje ljutnje. Nakon ovakve klasifikacije, dobili smo pregled najčešćih izvora ljutnje kod adolescenata.

Tabela2. Izvori ljutnje kod učenika srednje škole

RAZLOG LJUTNJE	FREKVENCije
1. Svađa sa roditeljima	20
2. Bratom/sastrom	15
3. Svađa sa momkom	1
4. Svađa da drugom/drugaricom	15
5. Svađa sa nastavnikom/trenerom	6
RAZLOG SVAĐE	FREKVENCije
1. Mobilni telefon	10
2. Izlazak	5
3. Lične stvari	8
4. Nerazumijevanje	8
5. Nepravda	6
ISKAZIVANJE LJUTNJE	FREKVENCije
1. Ljutnja, bijes	48
2. Plač	9
3. Frustriranost, šok, nevjerica, razočarenje, tuga	40
4. Udaranje šakama, lupanje vratima/ po namještaju	10
5. Vrištanje, vikanje (verbalni sukob), psovanje	42
6. Prekid komunikacije/zatvaranje u sobu	11

Adolescenciju karakteriše vrijeme buntovništva, ispitivanja granica, naglih promjena raspoloženja, unutrašnjih sukoba i sukoba s okolinom. *Tabela 2*. odnosi se na najčešće izvore ljutnje učenika srednje škole. Prema iskazima ispitanika, najčešći razlozi za njihovu ljutnju nalaze se u najbližim porodičnim odnosima, odnosno u odnosu sa ocem/majkom ili bratom/sestrom.

Ispitanici su kao najčešći razlog ljutnje na brata/sestru navodili narušavanje njihove privatnosti u vidu uzlaska u sobu bez dopuštenja, diranje njihovih stvari, pregleda mobilnog ili čitanja poruka, oblačenje njihove odjeće...S ciljem što veće motivisanosti i osposobljenost učenika da djeluju protiv nasilja, izbor akcije je bila *treća radionica – Shvatanje ciklusa nasilja*. Cilj radionice je diskutovati o odnosu između nasilja čije su žrtve mladi i nasilja koje oni koriste protiv drugih. Analiza efekata akcija *tri radionice*, rezultirala je zaključkom da nastavimo sa uvođenjem naredne akcije (postupka) po prethodno osmišljenom programu akcionog istraživanja, te smo pristupili realizaciji akcije (postupka) rad u *fokus grupama*. Svaka *fokus grupa* je imala između 10 i 15 članova i trajala je najmanje dva časa odjeljenjske zajednice. Protokol za fokus grupe sastoji se od pitanja koja su koncipirana tako da mogu poslužiti i kao povod za diskusiju i kao smjernice za vođenje diskusije, a u vezi sa predmetom istraživanja. Nakon završenih fokus grupa, imali smo 16 transkripta fokus grupa. S ciljem izvođenja implikacija iz tih odgovora, iste smo razvrstali na tri sljedeća načina reagovanja: 1) reakcija posmatrača nasilja, 2) reakcija žrtve nasilja i 3) reakcija nasilnika. Ovako razvrstane reakcije, omogućile su nam bolji uvid u načine na koje učenici reaguju kada posmatraju nasilje ili kada doživljavaju nasilje, bilo kao žrtva ili kao nasilnik, u odnosu na same sebe i u odnosu na druge učenike.

Tabela 3. Implikacije reakcijama na nasilje

REAKCIJE POSMATRAČA NASILJA	FREKVENCije
neugodno	25
zbunjeno	20
zabrinuto	18
uplašeno	25
REAKCIJE ŽRTVE NASILJA	FREKVENCije
uplašeno	55
uznemireno	20
nevjerica	35
ranjivo	22
stidljivo	15
REAKCIJE NASILNIKA	FREKVENCije
uznemirenost	31
ljutnja	20
agresija	22
galama	55

Osjetljivost i suptilnost teme nasilja, posebno je došla do izražaja u ovim fokus grupama. Poražavajuće je saznanje da u našem okruženju ima toliko porodica u kojima se dešava neka vrsta nasilja. Kao što se može zaključiti na osnovu utvrđenih frekvencija, najveći broj učenika koji su posmatrali ili prisustvovali nasilju ističu da su se osjećali neugodno i uplašeno, manji broj zbunjeno i najmanji zabrinuto. Većina učenika je navela da u prvom trenutku nisu znali šta da rade, tj. kako da odreaguju, dok je bilo i onih koji su reagovali na *prvu* tako što su se umiješali i lično pokušali da zaustave nasilje. Manji broj učenika je zatražio pomoć od drugih osoba (komšije, prolaznici, policija). Reakcije učenika koji su lično doživjeli nasilje su dosta slične i većina učenika ističe da su prvo osjetili strah i nevjericu, nakon čega su slijedili ranjivost i uznemirenost. Stidljivost, kao način reagovanja na doživljeno nasilje, kod učenika se javljala nakon nasilja, tj. kao naknadna reakcija na doživljeno. Kada je riječ o reakcijama na nasilnika u nasilju, odgovori ispitanika su prilično homogeni, a zajedničko im je da kao prve reakcije uočavaju galamu i uznemirenost nasilnika. Repertoar nasilnog ponašanja, upotpunjen je i agresijom i ljutnjom. Na osnovu navedenog, možemo konstatovati da prve reakcije koje se javljaju u kontaktu sa nasiljem su urođene, primitivne i podložne promjenama. Niko nema pravo da ugrožava nečiji život i sigurnost, a samim tim, svaka osoba koja doživi nasilje treba isto da prijavi i zaslužuje svu stručnu i javnu pomoć i pažnju, jer život proveden u nasilju (bilo kao posmatrač, žrtva ili nasilnik) nije normalan i zdrav, a posljedice koje nastaju su trajne i teško popravljive.

ZAKLJUČCI

Akciono istraživanje u funkciji prevencije vršnjačkog nasilja, osim što je primijenjeno u funkciji kvantitativnog istraživanja prevencije vršnjačkog nasilja, u ovom radu se može tretirati kao i pojedinačna (zasebna) prevencija usmjerena na direktnu promjenu ponašanja kod učenika koji su učestvovali u istraživanju, prilikom kojeg su uočene značajne kvalitativne promjene.

Početna saznanja ispitanika o pojmovima u vezi vršnjačkog nasilja su veoma skromna. Prema njihovim riječima, potpuno su im nepoznati pojmovi neformalno nasilje, te njegovi oblici segregacija, marginalizacija i medijsko zlostavljanje. Takođe, isključivanje pojedinca iz grupe i psovanje i korištenje vulgarnih riječi kao vrste nasilja, kod ispitanika su izazvale zabunu jer nisu mislili da je navedeno vrsta nasilja. U komunikaciji sa ispitanicima tokom i nakon predavanja, uočili smo brojne efekte održanih predavanja. Analizirajući njihove reakcije, ne možemo a da ne ukažemo na implikacije koje su proizašle iz rada sa ovom grupom ispitanika. Nakon održanih predavanja, uočila sam da su pitanja i nedoumice, koje su imali učenici na početku, svedena na minimum. Što se tiče kvaliteta odgovora, rječitosti i obimnosti, dominiraju odgovori starijih razreda, tj. učenika trećih, a posebno četvrtih razreda. Takođe, zrelost koja je uočena tokom svih faza istraživanja kod učenika četvrtih

razreda, posebno je doprinijela ekspeditivnosti i funkcionalnosti istraživanja. Veća dinamika i sadržajnost ostvarena je u odjeljenjima četvrtog razreda srednje škole, jer su oni od samog početka akcionog istraživanja znatno brže napredovali i pokazali visok stepen motivisanosti za učešće u istraživanjima, ali i u prevenciji nasilja. Tokom primjene programa akcionog istraživanja, nismo naišli na značajnije probleme ili poteškoće koje bi zahtijevale intervenciju u smislu promjene ili modifikaciju polazne ideje ili plana akcije. Ono što je posebno došlo do izražaja u gotovo svim aktivnostima, jeste njihova pozitivna energija, mladalačka eksplozivnost i naivnost, iskrenost i velika želja da se nepravda ispravi. Motivisanost svih ispitanika da učestvuju u svim narednim fazama istraživanja je bila velika.

Iako je riječ o srednjoškolskoj populaciji, njihov odnos prema postavljenim problemima i zadacima je bio vrlo profesionalan, ozbiljan i odgovoran, tokom formalnog dijela aktivnosti. Kao prednosti ovakvog načina rada, istaknuli bismo rad i razgovor u neformalnom okruženju. Naime, najčešće poslije konkretne aktivnosti, a motivisani nekim primjerom, idejom ili situacijom, određeni broj učenika nas je zaustavljao i pitao za mogućnost individualnog razgovora. Najčešće su to učenici/ispitanici koji su žrtve vršnjačkog nasilja, a da tog položaja ni sami nisu bili svjesni. Nakon završenog individualnog intervjua, kao i nakon završenih fokus grupa, o svakom ispitaniku ili grupi smo pisali utiske koji su nam pomogli da što bolje upoznamo ispitanike i shvatimo situaciju. Na taj način, došli smo i do sopstvenih studija slučaja koji mogu biti od velike pomoći, pogotovo u radu sa učenicima sa ovakvim problemima.

Uočili smo da se sukobi sa roditeljima obično javljaju oko jednostavnih stvari kao što je (ne)obavljanje svakodnevnih obaveza, izgled, škola, izlasci i slično. Činjenica da se roditelji i adolescenti često svađaju, obično ne ugrožava njihov odnos. Naprotiv, većina adolescenata govori o osjećaju divljenja prema roditeljima, ljubavi i prihvatanja. Velika većina adolescenata voli i poštuje svoje roditelje. Slično kao i odnos sa roditeljima, javlja se reakcija na odnos sa bratom ili sestrom. Takođe, najčešće su u pitanju banalni problemi koji iz perspektive adolescenta izgledaju veoma ozbiljno. Sve to govori o njihovoj potrebi da se uvažava njihova ličnost, psihološkim i tjelesnim promjenama kroz koje prolaze, njihovoj privatnosti u punom smislu te riječi.

Učenike jako pogađa svađa sa drugom/drugaricom. Ovu svađu najčešće smatraju izdajom od strane sebi bliske osobe. Što se tiče osjećanja koja se javljaju tokom ljutnje, a prema transkriptima, postoji razlika u odnosu na najčešća tri izvora ljutnje, tj. otac/majka, brat/sestra, drug/dugarica. Kako su u pitanju roditelji, učenici izdvajaju ljutnju i bijes kao najčešće emocije koje osjećaju. Takođe, kao reakciju na ovoj relaciji (roditelji-ispitanici) učenici najčešće ispoljavaju plakanje, udaranje šakama, lupanje vratima/po namještaju, te vrištanje, vikanje (verbalni sukob) i psovanje. Svađu najčešće okončavaju prekidom komunikacije, kako navode, na par sati i/ili zatvaranjem u sobu. Kod svađe sa bratom/sestrom, najčešće ispoljavaju ljutnju i bijes. Ispitanici, u odnosima sa drugom/dugaricom, najčešće osjećaju *isfuranost*, šok, nevjericu, razočarenje ili tugu.

Zajedničko posmatračima nasilja i žrtvama nasilja je potreba da se reaguje i potraži pomoć. Upravo na ovoj potrebi treba zasnovati promjene u društvu, koje treba sistemski edukovati i osnažiti kako bi se nasilje svelo na minimum ili u potpunosti iskorijenilo.

Kritički odnos učenika prema problemima vršnjačkog nasilja je površan, prvenstveno zbog nedovoljnih informacija o nasilju sa kojima raspolažu, a zatim i zbog stava o nasilju kojeg formiraju uz pomoć vršnjaka. Takođe, i percepcija učenika o vršnjačkom nasilju i nasilju uopšte je apatična, odnosno izražena je tendencija nemiješanja i neučestvovanja. Najbolji primjer je porodično nasilje i nasilje u vezama, koje se većinom tretira kao "privatna stvar". Većina nas, ako ne djeluje protiv, zapravo učestvuje u nasilju. Svi istraživački modeli korišteni tokom ovog istraživanja, usmjereni su na konkretan društveni odnos, gdje akciona istraživanja istovremeno predstavljaju i akciju i istraživanje, gdje je eksperiment u funkciji akcijskih istraživanja. Akciju, u smislu da se postojeći problem mijenja i unapređuje, a istraživanje u smislu da dolazimo do saznanja o preduzetim akcijama, odnosno da razumijemo nastale promjene. Posmatrano u cjelini, kvalitativna studija u ovom radu objedinjuje efekte o mogućnostima saznanja učenika i informisanja o vrstama i uzrocima nasilja, te prepoznavanje i identifikacija žrtava nasilja i doprinosi bržem mijenjanju uvjerenja i stavova učenika srednje škole o

vršnjačkom nasilju i nasilju uopšte, uz motivisanost za samoangažovanje, ponašanje i djelovanje u samoprevenciji nasilja i rješavanja uočenih problema.

Nakon završenih radionica, pred sobom smo imali grupu mladih ljudi sa širokim pogledom na nasilje. Spremnost na reakciju i pomoć je na zavidnom nivou, a istu bi gotovo svi ispitanici zatražili od stručnih lica, što ukazuje na njihovo shvatanje problema i potrebu da se isti riješi na najbolji način. Stavovi pojedinih ispitanika o nasilju, na početku istraživanja, bili su takvi da je nasilje dopušteno i da se, na neki način, podrazumijeva u muško-ženskim odnosima ili je normalno da *muž udari ženu*. Efekat koji smo dobili primjenom pedagoške prevencije u ovom slučaju, viši je od očekivanog jer su se stavovi ovih ispitanika u potpunosti promijenili. Takođe, iznenadila nas je i obradovala činjenica da ovi mladi ljudi, i sami u sukobu sa autoritetom/roditeljima, iskazuju veliku ljubav i povezanost sa porodicom. Gotovo svi ispitanici bi bilo koju vrstu nasilja prvo prijavili roditeljima, sa njima bi o tome pričali ili su mišljenja da bi roditelji prvi prepoznali da se njima nešto od navedenog dešava.

Nakon realizacije fokus grupa, a na osnovu analize transkripta nastalih tokom izvođenja fokus grupa, zaključili smo da ispitanici drugačije doživljavaju međusobne razlike u pogledu školskog uspjeha, izgleda, nacionalnosti, hendikepa i mjesta stanovanja. Takođe, mišljenja su da navedene razlike mogu i jesu razlozi zbog kojih se postaje žrtvavršnjačkog nasilja. U diskusiji o nasilnicima, složili su se da fizički izgled nije uvijek presudan, mada su nasilnici češće snažnije građe. Takođe, ispitanici su zauzeli zajednički stav i kada je u pitanju njihovo nasilničko ponašanje, tj. vjeruju da bi bili nasilni kada bi bila ugrožena njihova porodica. Tokom realizacije fokus grupa, posebna pažnja je bila posvećena grupnoj interakciji ispitanika. Poboljšana je njihova međusobna komunikacija, stvoreno je okruženje u kojem će oni moći izraziti svoja osjećanja, sjećanja, pitanja i zapažanja, te stvarati nova i zajednička mišljenja i stavove. Kvalitativnom analizom prethodnih akcija (postupaka) akcionog istraživanja, otvorila su se i druga pitanja, koja ostaju za neka nove prilike i potrebe. Akciono istraživanje, u ovom istraživanju imalo je dvostruku funkciju. Prvo, ono je korišteno u svojstvu kvalitativnog istraživanja prevencije vršnjačkog nasilja, a drugo, primijenjeni program prevencije vršnjačkog nasilja je imao funkciju direktne prevencije vršnjačkog nasilja.

Primjena programa prevenciji vršnjačkog nasilja u srednjoj školi, doprinijela je kvalitativnim promjenama u ponašanju učenika, što potvrđuje činjenicu da se vršnjačko nasilje i nasilje uopšte može spriječiti kvalitetnom pedagoškom intervencijom i prevencijom, kao i primjenom adekvatnih i kvalitetno osmišljenih programa prevencije prilagođenih svim uzrastima u školi, kroz posebne programe prevencije ili u okviru časova razredne zajednice uvodeći programe prevencije vršnjačkog nasilja u obavezan Plan i program rada odjeljenjskih zajednica i rada stručnih pedagoško-psiholoških službi u srednjim stručnim školama.

LITERATURA

1. Bandur, V. i Potkonjak, N. (1999). *Metodologija pedagogije*. Beograd, Savez pedagoških društava Jugoslavije.
2. Bognar, B. (2008). *Mogućnost ostvarivanja uloge učitelja – akcijskog istraživača posredstvom elektroničkog učenja*. Doktorska disertacija, Zagreb: Filozofski fakultet, odbrana 12.12.2008. Autor s matičnim brojem: Branko Bognar, (265811) [https://repozitorij.ffos.hr/islandora/object/ffos%3A808/datastream/\(15.5.2023\)](https://repozitorij.ffos.hr/islandora/object/ffos%3A808/datastream/(15.5.2023)).
3. Branković, D. (2010). *Formalno i neformalno nasilje u tradicionalnim školama*. U knjizi: *Vršnjačko nasilje*(27-47). Banja Luka: Filozofski fakultet.
4. Grundy, S. (1994). *Action Research at the School Level: possibilities and problems*. Educational Action Research, 2 (1), 23-37.
5. Kundačina, M., Bandur, V. (2004). *Akciono istraživanje u školi (nastavnici kao istraživači)*. Užice: Učiteljski fakultet u Užicu.
6. Maran, M., (2022), Efikasnost pedagoške prevencije vršnjačkog nasilja u školi primjenom akcionih istraživanja – doktorska disertacija odbranjena na Filozofskom fakultetu u Banjaluci, 18. 03. 2022. godine

7. Maran, M. i Mikanović, B. (2016). Pedagoško-metodološke vrednosti intervjuisanja u istraživanju neformalnog nasilja. U *Učenje i nastava* br. 1, (43-60). Beograd: KLETT društvo za razvoj obrazovanja.
8. Mikanović, B., Popović, K (2013). Neformalno nasilje u osnovnoj školi. u: *Pedagogija*, Beograd: Forum pedagoga Srbije i Crne Gore.
9. Popadić, D. (2009). *Nasilje u školama*. Beograd: Instituti za psihologiju.
10. Program YMladi – Inovativni pristup u prevenciji rodno zasnovanog nasilja i promociji zdravih životnih stilova mladića i djevojaka.(2017). Glavna kancelarija CARE Deutschland-Luxemburg e.V. u BiH, Sarajevo, Bosna i Hercegovina. Preuzeto sa <https://beta.youngmeninitiative.net/wp-content/uploads/2017/11/Program-Y-SRB.pdf>. i http://www.asocijacija.org/uimages/publikacije/Y-Manual_BIH-WEB.pdf.
11. Zuber-Skerritt, O. (1996): *New Directions in Action Research*. London, Washington: The Falmer Press.

ACTION RESEARCH IN THE FUNCTION OF PEER VIOLENCE PREVENTION

**Dr. Marijana Maran, city administration Departments for social activities
Department for Education, Health, Youth and Sports**

Summary: The very name of action research indicates terms that include action, changes, search, invention, participation, flexibility, improvement, improvement, creativity, dialectic, feedback, etc. Each of the above terms is aimed at improving educational practice. The authors have put action research into the function of prevention of peer violence. Analyzing the levels of prevention of peer violence (primary, secondary and tertiary), they saw the importance of preventive actions in relation to subsequent actions. The effects of this type of action were particularly evident in the phases of action research and their cyclical repetitions. On a sample of 426 respondents, high school students, an action research was applied according to the spiral flow model, whose authors were Veljko Bandur and Nikola Potkonjak (1999). The spiral flow model, due to its structure and possibility of application, is particularly suited to the conditions in our schools. The results of the research show that the application of action research in the function of the prevention of peer violence program in high school can contribute to qualitative changes in the behavior of students, which confirms the fact that peer violence and violence in general can be prevented by high-quality pedagogical intervention and prevention, as well as by the application of adequate and high-quality designed prevention programs adapted to all ages at school, through special prevention programs or within class community lessons.

Keywords: action research, pedagogical-methodological values, prevention program, peer violence

KOMUNIKACIJA I PARTNERSTVO S RODITELJIMA U UVJETIMA PANDEMIJE COVID-19

prof. dr. sc. Sonja Kovačević, Filozofski fakultet u Splitu¹¹⁷
Sara Pivac mag. paed., DV Cvrčak, Filozofski fakultet u Splitu¹¹⁸
Danijela Dujmović Šućur mag. praesc. educ.

Apstrakt: Jedna od bitnih dimenzija obrazovne prakse je upravo učinkovita komunikacija koja je preduvjet za razvoj kvalitetnog partnerstva roditelja i odgojitelja. Pandemija virusa COVID-19 uvjetovala je mnogo promjena u sustavu predškolskog odgoja i obrazovanja te postala katalizator novih načina komuniciranja. S obzirom na to da su epidemiološke mjere bile imperativ, došlo je do modernizacije komunikacije koja omogućuje trenutnu vidljivost poslanih informacija. Digitalna tehnologija postala je neizbježan čimbenik u razvoju komunikacije i jačanju partnerstva odgojitelja i roditelja. U izazovnim vremenima pandemije, profesionalno djelovanje i kvalitetna praksa zahtijevaju fleksibilnog odgojitelja koji posjeduje digitalne kompetencije. Nameće se potreba za revidiranjem određenih stavova, reorganizacijom i implementiranjem novih metoda rada koje uključuju digitalnu tehnologiju i nove alate za komunikaciju. Dužnost odgojitelja je bila upoznati roditelje s novim načinom rada kako bi sudjelovali u kreiranju kurikuluma vrtića u svrhu postizanja zajedničkog cilja, a to je optimalan i cjelovit razvoj djeteta.

Cilj ovog istraživanja je bio ispitati stavove odgojitelja o samoprocjeni digitalnih kompetencija, o načinima komunikacije i kvaliteti partnerstva s roditeljima u epidemiološki ograničenim uvjetima. U istraživanju je sudjelovalo 145 odgojitelja. Zaključno, odgojitelji se vrlo visoko procjenjuju o posjedovanju digitalnih kompetencija za korespondenciju s roditeljima, smatraju se kompetentnima za upotrebljavanje digitalnih alata, a komunikaciju s roditeljima tijekom pandemije COVID-19 procjenjuju kvalitetnom. Odgojitelji uviđaju važnost profesionalnog usavršavanja kako bi bili spremni odgovoriti na izazove današnjice. Kontinuitet rada nije bio narušen jer su odgojitelji u odgojno-obrazovnom procesu bili spremni na učenje i prilagođavanje novonastalim situacijama. Nakon krize koju je izazvala pandemija bolesti COVID-19 jasno je da smo već zakoračili u digitalnu transformaciju, kao novu odgojno-obrazovnu paradigmu, koja je zasigurno postala jedna od ključnih strateških ciljeva za unaprjeđenje odgojno-obrazovnog procesa.

Ključne riječi: komunikacija, partnerstvo, pandemija, predškolske ustanove

UVOD

Pandemija virusa COVID-19 iznenadila je cijeli svijet i uvjetovala mnogo promjena u sustavu predškolskog odgoja i obrazovanja. Odgovorno ponašanje postalo je imperativ. Trebalo se prilagođavati novim mjerama na privatnom i poslovnom planu, koje su skoro svakodnevno donosili Ravnateljstvo civilne zaštite i Stožer civilne zaštite Republike Hrvatske. Vrtić, mjesto radosnog življenja i učenja djece, postalo je mjesto s mnogim ograničenjima. Promjene koje su uvedene u odgojno-obrazovni sustav bile su nužni preduvjet postizanja sigurnijih uvjeta za boravak djece i djelatnika dječjih vrtića. „Kvalitetna komunikacija jedna je od ključnih elemenata razvoja kvalitetnog partnerstva između odgojitelja i roditelja“ (Rogulj, 2019:13). U izazovnom razdoblju pandemije

¹¹⁷ sonja@ffst.hr

¹¹⁸ spivac@ffst.hr

pokazalo se koliko je važno posjedovati profesionalne i digitalne kompetencije te koliko su one relevantne u komunikaciji s roditeljima. Fleksibilnost u radu odgojitelja i njihov pristup odgojno-obrazovnom procesu dokaz su da je vrtić „živi organizam“ koji osluškuje potrebe djeteta i roditelja bez obzira na uvjete i ograničenja koji im se nameću. Odgojno-obrazovni program potrebno je provoditi polazeći od stvarnih potreba djece i njihovih mogućnosti, u stalnoj dinamičnoj interakciji s obitelji i okruženjem, koristeći pri tom iskustva suvremenih koncepcija predškolskog odgoja i obrazovanja. Istraživački dio rada usmjeren je na odgojitelje i njihovu procjenu odnosa s roditeljima tijekom pandemije, kao i vlastitu samoprocjenu snalaženja u novonastalim uvjetima. U nastavku ovog rada opisani su cilj istraživanja, zadaci, mjerni instrumenti, postupak te sami rezultati.

KOMUNIKACIJA I PARTNERSTVO

U pokušajima sveobuhvatnog definiranja pojma komunikacije proizlazi upravo njena kompleksnost. Jedna od najčešćih definicija komunikacije u literaturi glasi: „komunikacija je oblik verbalnog i neverbalnog izražavanja emocija, dijeljenja informacija, misli, znanja i vještina“ (Karaca, 2016, prema Žitko, 2021:2). Drugim riječima, komunikacija je „interaktivni proces razdiobe različitih vrsta informacija među pojedincima“ (Karaca, 2016, prema Žitko, 2021:2). U komunikacijskom odnosu sudjeluju najmanje dvije ili više osoba; a odnos je obično obostran. Jedna osoba prenosi informaciju, a druga ili više njih tu informaciju prima te odgovara na djelotvoran način. S druge strane, jednosmjerni prijenos informacija nazivamo informiranje (Bratanić, 1993, prema Rogulj, 2019). Također, važno je posjedovati vještine slušanja i promatranja u svrhu razumijevanja poruka (Lupis, 2002). Potrebno je istaknuti da je komunikacija bitan element čovjekova sporazumijevanja, suradnje i ukupnog djelovanja u društvu (Marojević Glibo i Topić Stipić, 2019), te kao takva u kontekstu predškolskih ustanova predstavlja „ključ izgradnje pozitivnih odnosa s roditeljima“ (Olender, Elias i Mastroleo, 2010, prema Rogulj, 2019:23).

U kontekstu odgojno-obrazovne ustanove važna je interpersonalna komunikacija, odnosno „interakcija ili međusobno djelovanje dviju ili više osoba licem u lice, uz mogućnost trenutnog dobivanja povratnih informacija“ (Marojević Glibo i Topić Stipić, 2019:85). Uključivanjem drugih sudionika u komunikacijski proces, interpersonalna komunikacija se proširuje na oblik grupne komunikacije s osobama koje imaju iste zajedničke ciljeve ili se identificiraju s grupom, što se odnosi i na grupe u digitalnim medijima i aplikacijama (Rogulj, 2019). U vrtićima se velika važnost pridaje suradnji s roditeljima, jer je obitelj osnovni čimbenik odgoja, prvi sustav u kojem se dijete razvija i raste te stječe prve spoznaje o sebi i svijetu te usvaja prve vrijednosti. Svaka obitelj sa sobom nosi određene specifičnosti, kulturu i tradiciju što dodatno obogaćuje vrtić kao ustanovu te doprinosi njegovoj raznolikosti (NKRPOO, 2015). Komunikacija u vrtiću odvija se najčešće standardnim, tradicionalnim oblicima: individualni i zajednički roditeljski sastanci te skupni oblici druženja roditelja, djece i odgojitelja kao što su završne svečanosti, izleti, radionice ili oglasni kutići za roditelje. Roditelji sve više priželjkuju modernizaciju komunikacije putem aplikacija ili društvenih mreža jer takav način omogućava trenutnu vidljivost poslanih podataka. Dužnost odgojitelja je upoznati roditelje s načinom rada odgojno-obrazovne ustanove i njenom kulturom te omogućiti sudjelovanje u kreiranju kurikulumu ustanove (Mavračić Miković, 2019). U svrhu izgradnje kvalitetne komunikacije potrebno je definirati pravila ili etički kodeks komunikacije koji će vrijediti i za roditelje i za odgojitelje.

Misija predškolskih ustanova je priprema djece za cjeloživotno učenje uvažavanjem njihovih prava, individualnih interesa i razvojnih potreba te stvaranje kvalitetnijih uvjeta za odgoj i učenje djece potičući njihov cjelovit razvoj. Kako bi osigurali djetetov cjelovit razvoj te primjereno odgovarali na individualne i razvojne potrebe djeteta suradnja s roditeljima je neodvojivo povezana. Autorica Ljubetić (2014) partnerstvo je definirala kao „najvišu razinu suradničkih odnosa pojedinaca iz obiteljske zajednice i vrtića/škole usmjerenih na postizanje zajedničkog cilja, a koji se odvijaju u određenom kontekstu i imaju određeno vrijeme trajanja“ (Ljubetić, 2014 str.4). Preduvjeti za kvalitetno partnerstvo podrazumijevaju „međusobno poštovanje i uvažavanje, ravnopravnost, aktivno slušanje, dvosmjernu komunikaciju, odgovornost te želju, energiju i vrijeme sudionika uložene u postizanje zajedničkog cilja“ (Ljubetić, 2014, str.4). Komunikacija u odnosu mora biti kontinuirana makar i u razmjeni svakodnevnih informacija. Ljubetić (2014) navodi i mnogobrojna istraživanja, izrađena s ciljem utvrđivanja najvažnijih elemenata partnerstva, a ona su: poštenje, poštovanje,

vjerovanje, otvorena komunikacija, fleksibilnost, aktivno slušanje, dijeljenje informacija i neosuđivanje. Grupiranjem karakteristika dobivene su tri „dimenzije partnerstva“ koje ga određuju, a to su: jednakost, poštovanje i stil komunikacije (Dunst i Trivette, 2010 prema Ljubetić, 2014:4). Pedagoška literatura ukazuje na potrebu distinkcije pojma suradnje i pojma partnerstva. U partnerstvu se očituje ravnopravnost svih uključenih subjekata, dok je suradnja odnos u kojem suradnici mogu biti u određenom hijerarhijskom odnosu (Wit, 2005, prema Mohorić i Nenadić-Bilan, 2019). Nadalje, partnerstvo je „smislena suradnja roditelja i ustanove u kojoj obje strane međusobno savjetuju i daju potporu jedni drugima“ (Wit, 2005, prema Mohorić i Nenadić-Bilan, 2019:250). Ta potpora mora biti cjelovita, a ne parcijalna. U suprotnom bi mogao izostati najvažniji rezultat, a to je osiguravanje cjelovitog i optimalnog razvoja djeteta. Partnerski odnos podrazumijeva dobro informiranje roditelja o njihovim pravima i obvezama. Inicijativa u partnerstvu je nadopunjujuća i obostrana, a komunikacija otvorena i iskrena, podržavajuća te kontinuirana tijekom cijelog vremena boravka djeteta u ustanovi do polaska u školu (Ljubetić, 2014). Partnerstvo s roditeljima je dugotrajan proces u kojem očekivanja moraju biti jasna, a ciljevi zajednički - primjereno odgovaranje na individualne i razvojne potrebe djeteta. Tako uloga roditelja više nije pasivna, nego aktivna i ravnopravna što pomaže u jačanju roditeljskih kompetencija (Ivaštanin i Vrbanc, 2015).

Profesionalno djelovanje i kvalitetna praksa zahtijevaju odgojitelja koji je kompetentan i osjetljiv za potrebe djece i roditelja, posebice u izazovnim vremenima kao što je pandemija. U svrhu uspješnog stvaranja ravnopravnih, partnerskih odnosa potrebno je promišljati o novim načinima uspostavljanja komunikacije. Uloga odgojno-obrazovnih djelatnika je bila povezati djecu, roditelje i odgojitelje putem osmišljenih aktivnosti koristeći digitalnu tehnologiju i alate kao što su *WhatsApp*, *Viber*, elektronička pošta te ostale platforme koje komunikaciju čine bržom, funkcionalnijom i lako dostupnom (Mavračić Miković, 2019). Kvalitetno partnerstvo podrazumijeva trenutnog stanja odnosa. Samoevaluacija mora biti intrinzično motivirana jer samo tako postaje profesionalni proces putem kojeg se kapaciteti usmjeravaju na razvoj cjelokupnog konteksta, ali i pojedinih segmenata važnih za razvoj optimalnih uvjeta za razvoj djece (Ljubetić, 2014). Kontinuiranom (samo)refleksijom, stvara se i razvija kultura ustanove koja je u skladu s djetetovom prirodom i potrebama, a odnosi se na oblikovanje odgojno-obrazovne zajednice koja uči u suradnji s drugima te kontinuirano radi na unaprjeđenju odgojno-obrazovne prakse, kao i na razvoju kurikulumu.

UTJECAJ PANDEMIJE VIRUSA COVID-19 NA PREDŠKOLSKO USTANOVE

Tijekom razdoblja pandemije, svi djelatnici i sudionici odgojno-obrazovnog procesa trebali su promišljati na koje načine osigurati psihološku otpornost i vlastiti osjećaj zadovoljstva kod djeteta, uspješno funkcioniranje uz postojeće epidemiološke mjere i preporuke, razvoj potencijala i socijalnih kompetencija. Visokorizične aktivnosti prijenosa Sars-CoV-2 uključuju sudjelovanje u grupnim aktivnostima, dijeljenje hrane, boravak u zatvorenom prostoru, slijedom čega možemo zaključiti da su predškolske ustanove visokorizična mjesta boravljenja (Cevik, Kuppalli, Kindrachuk i Peiris, 2020). Djeca su putem medija i društvenih razgovora bila izložena velikim količinama informacija o pandemiji, mijenjala im se svakodnevna rutina, količina tjelesnih aktivnosti i društveno okruženje što je uzrokovalo povećani stres i tjeskobu kod djece. Vrtić, mjesto življenja, igre i učenja, postao je okruženje s određenim ograničenjima. Organizacija rada je promijenjena na način da se smjene odgojitelja što manje preklapaju čime je umanjena kvaliteta samog rada. Striktni vremenski, organizacijski i prostorni čimbenici nisu primjereni u vrtiću jer ograničavaju individualne ritmove učenja djece, ali u uvjetima pandemije su bili nametnuti zbog sigurnosti i zdravlja. Stroge mjere su se odnosile na fizičku distancu odgojitelja i djece, razmaknute stolove, udaljene ležaljke po epidemiološkim kriterijima itd. Dijete bi dovodio samo jedan roditelj do ulaza u vrtić gdje bi ga preuzeo djelatnik vrtića i izmjerio mu temperaturu. Donošenje igračaka iz kuće nije bilo dopušteno. U svrhu boljeg razumijevanja i poštivanja mjera, na nekoliko mjesta u vrtiću bile su slikovne upute s preporukama. Čišćenje prostora, posebice dodirnih površina poput umivaonika, kvaka, prekidača, stolova bilo je neophodno dezinficirati nekoliko puta u danu. Svakodnevno se vodila evidencija mjerenja temperature, za djelatnike i djecu. U slučaju sumnje na zarazu postupa se prema protokolu koji je u nadležnosti zdravstvenih voditelja. Gostovanja lutkarskih kazališta i ostalih vanjskih suradnika bila su zabranjena, završne svečanosti bile su bez prisutnosti roditelja i rodbine, a nisu se

smjeli organizirati izleti niti kreativne radionice s roditeljima. Zatvaranje odgojnih skupina pa i cijelog objekta zbog kontakta s pozitivnom osobom bila je uobičajena praksa. Za odgojitelje je to bio veliki izazov jer su morali pronalaziti nove načine komunikacije, osmišljavati materijale i aktivnosti za rad kod kuće, slati ih roditeljima te im biti podrška. Kontinuitet rada nije bio narušen ni za vrijeme karantene jer su odgojitelji i ostali djelatnici u odgojno-obrazovnom procesu bili spremni na učenje i prilagođavanje novonastaloj situaciji. Nacionalni kurikulum naglašava važnost kvalitetne, izravne i ohrabrujuće dvosmjerne komunikacije između roditelja i odgojitelja s ciljem osiguranjem potpore cjelovitom razvoju djeteta (NKRPOO, 2015). Učinkovita komunikacija je nužna za stvaranje suradnje između vrtića i roditelja. Čimbenik partnerstva obitelji i šire zajednice s odgojno-obrazovnim ustanovama u uvjetima pandemije je narušen. Poseban naglasak u uvjetima pandemije bio je na digitalnim kompetencijama te na socijalnoj i građanskoj kompetenciji.

Autori Yildiz, Kilic i Acar (2022) smatraju kako je teško utvrditi prave posljedice pandemije na predškolski sustav. Nepredviđeni prijelaz na digitalnu tehnologiju iznenadio je sve sudionike u odgojno-obrazovnom procesu te preispitao uloge i kompetencije koje bi svaki odgojitelj trebao imati. S obzirom na gore navedene mjere za sprječavanje širenja bolesti COVID-19, u vrtićima se sve češće upotrebljavaju suvremeni oblici komunikacije koje Rogulj (2019) dijeli na tekstualne poruke - SMS, elektroničku poštu, *Web* stranicu, *Facebook*, *Viber* i *WhatsApp*. Tehnologija je sudionicima u odgojno-obrazovnom procesu dala priliku za istraživanje novih načina komuniciranja koje imaju moć unaprijediti odnose, pružajući jednostavne i učinkovite metode prijenosa informacija. Svjetski obrazovni sustavi bili su iznenadno prekinuti i pogođeni zbog velikog porasta oboljelih. Dogodio se svojevrsni odgojno-obrazovni eksperiment jer su se uključili raznovrsni mediji - radio, televizija, te ostale platforme - *Microsoft Teams*, *Google Meet*, *Zoom*, *Classroom*, *Moodle*, a sve u svrhu nastavka obrazovanja djece. Pandemija je pogoršala postojeće nejednakosti i izazvala „digitalni jaz“. Tisuće obitelji zbog niske razine digitalnih kompetencija, lošijih materijalnih uvjeta i slabe dostupnosti interneta nisu uspostavile uspješnu komunikaciju (Carrión-Martínez, Pinel-Martínez, Pérez-Esteban, Román-Sánchez, 2021). Učinkovita komunikacija je u središtu partnerstva roditelja i odgojitelja te kao takva bitna je dimenzija obrazovnih praksi. Digitalna komunikacija je u uvjetima COVID-19 postala neizbježna. Smatra se da će u budućnosti upotreba digitalnih alata biti još izraženija i učinkovitija jer se broj medija i tehnologija povećava, a pokazali su se kao izvrstan posrednik u poticanju učinkovitosti partnerstva između roditelja i odgojitelja (Chen i Rivera-Vernazza, 2022). Većina dosadašnjih studija o razvoju komunikacijskih platformi navodi njihove pozitivne aspekte jer se povećava broj uključenih roditelja, ali platforme nikako ne mogu zamijeniti komunikaciju uživo, licem u lice (Wasserman i Zwebner, 2017).

Tema pandemije u predškolskim ustanovama nedovoljno je istražena, ali se stručnjaci slažu da će se posljedice proteklih događanja tek s vremenom pokazati. Autor Yildirim (2021) navodi izazove predškolskog odgoja s kojima su se susretali roditelji kao što su: smanjena motivacija, financijske poteškoće i nedostatak materijala. Jurčević Lozančić i Kudek Mirošević (2021) su u jednoj studiji o izazovima partnerstva u odgojno-obrazovnim ustanovama za vrijeme COVID-a zaključili kako su godine radnog iskustva i stručna sprema povezane s kvalitetom partnerske suradnje u vrijeme pandemije u ustanovama ranog i predškolskog odgoja i obrazovanja. Odgojitelji sa dužim radnim iskustvom smatraju se manje kompetentnima u korištenju digitalne tehnologije. Smatraju da je važno obogatiti inicijalno obrazovanje odgojitelja i raditi na profesionalnom usavršavanju kako bi bili spremni odgovoriti na izazove današnjice. Digitalna transformacija postaje nova obrazovna paradigma. Pandemija je ubrzala novi obrazovni model i to istovremeno u cijelom svijetu, neovisno o osposobljenosti kadra ili materijalnim uvjetima pojedinih država (Carrión-Martínez i sur., 2021). S obzirom na nove vrste informacijsko-komunikacijskih tehnologija, nameće se potreba za revidiranjem inicijalnog obrazovanja odgojitelja (Angeli i Valanides, 2005, prema Rogulj, 2019). „Za izgradnju kvalitetnog odnosa potrebno je posjedovanje komunikacijskih i kreativnih vještina“ (Rockwell, Andre i Hawley, 2010 prema Rogulj, 2019:41). „Digitalna tehnologija neizbježan je čimbenik u razvoju komunikacije koji može olakšati i unaprijediti prenošenje informacija između odgojitelja i roditelja“ (Rogulj, 2019:3), a što se u pandemiji COVID-19 pokazalo kao izvrstan medij za uspješnu komunikaciju.

METODOLOGIJA ISTRAŽIVANJA

Cilj i problem istraživanja

Cilj ovog istraživanja bio je ispitati stavove odgojitelja o načinima komunikacije i zadovoljstvu ostvarenog partnerstva s roditeljima u uvjetima pandemije COVID-19. Istraživanje je provedeno u svrhu samoprocjene odgojitelja o kompetentnosti korištenja digitalne tehnologije. Ujedno se željelo ispitati je li partnerstvo, kao bitna komponenta u odgojno-obrazovnom procesu, bilo narušeno te kakva je bila komunikacija s roditeljima.

Iz navedenog cilja izdvojeni su sljedeći problemi istraživanja:

1. Analizirane su procjene odgojitelja o posjedovanju vještina za digitalnu komunikaciju, kako se ista odvijala i uz kakve povratne informacije roditelja
2. Ispitani su stavovi odgojitelja o partnerstvu s roditeljima tijekom pandemije

Sudionici, instrumenti i postupak istraživanja

Istraživanje se provodilo sudjelovanjem ispitanika (odgojitelja) putem anonimnog anketnog *Google* upitnika u srpnju 2022. godine pod nazivom „Komunikacija i partnerstvo s roditeljima u uvjetima pandemije COVID-19“, a koji se sastoji od 23 čestice. Za mjerenje stavova ispitanika korišten je anketni upitnik s Likertovom ljestvicom u rasponu od 1 do 5 gdje je: 1 = uopće se ne slažem, 2 = ne slažem se, 3 = niti se slažem niti se ne slažem, 4 = slažem se i 5 = u potpunosti se slažem. U istraživanju je sudjelovalo 145 sudionika od čega 143 žene (98.6%) i 2 muškarca (1.14%). Raspon životne dobi ispitanika bio je od 23 do 64 godine.

Rezultati istraživanja i rasprava

U prvom dijelu upitnika odgojitelji su procjenjivali vlastite digitalne kompetencije, dok se drugi dio upitnika sastojao od tvrdnji koje su se odnosile na procjenu komunikacije i partnerstva za vrijeme COVID-19 pandemije. „Čovjek mora trajno učiti kako bi bio u mogućnosti pratiti promjene“ (Maravić, 2003, prema Ljubić Klemše, 2021:37), što podrazumijeva „stjecanje dodatnih znanja i vještina s ciljem unaprjeđenja osobnih posebnosti i vještina iz svoje struke i sveukupnoga odgojno-obrazovnoga rada“ (Maravić, 2003, prema Ljubić Klemše, 2021:38). Tome u prilog ide rezultat samoprocjene odgojitelja od sveukupno 84,8% onih koji se slažu i onih koji se slažu u potpunosti s tvrdnjom o posjedovanju vještina potrebnih za uspješnu digitalnu korespondenciju s roditeljima. Nadalje, većina (77.2%) ih se smatra kompetentnima za korištenje digitalnih tehnologija. Slijedom navedenog opravdano je zaključiti da se odgojitelji visoko procjenjuju o posjedovanju digitalnih kompetencija za korespondenciju s roditeljima. Komunikacija s roditeljima se odvijala preko više digitalnih platformi. Najčešće je upotrebljavana aplikacija *WhatsApp*, nakon čega slijede telefonski pozivi, elektronička pošta i *Viber* aplikacija. Ovom odgovoru ide u prilog i istraživanje autora Aviva i Simon (2021) u kojem odgojitelji smatraju *WhatsApp* korisnom aplikacijom zbog lake dostupnosti i brze komunikacije. Osim navedene aplikacije, ispitanici su također koristili digitalne alate poput *Edmod-a* i *Zoom-a* za individualne razgovore s roditeljima. Većina ispitanika (49,7%) ističe kako nisu imali teškoća u *online* komunikaciji s roditeljima, dok se vrlo mali postotak ispitanika (2.8%) izjašnjava da su imali teškoća. Uvažavajući epidemiološke preporuke, najveći broj ispitanika (35.9% se slaže; 33.1% u potpunosti se slaže) se izjašnjava kako se komunikacija prilikom dovođenja i odvođenja djece iz vrtića značajno vremenski skratila. Veliki broj odgojitelja (54.5%) je slao tijekom *lockdowna* edukativne materijale za poticanje aktivnosti djece kod kuće, dok se njih 5.5%, izjašnjava kako to nisu radili.

Uvidom u dobivene rezultate može se zaključiti da se odgojitelji procjenjuju visoko kompetentnima u savjetovanju roditelja za aktivnosti kod kuće (43.4% ispitanika se slaže, a 46.2% se u potpunosti slaže). Većina ispitanika (28.3% se slaže; 20.7% se u potpunosti slaže) navodi kako su redovito dobivali povratne informacije od roditelja za provedene aktivnosti, međutim nije zanemariv

postotak onih koji se s time ne slažu (13.8% se ne slaže i 8.3% ispitanika se uopće ne slaže), što je puno bolja statistika od one koju navode autori Khan i Mikuska (2021). U njihovom istraživanju se navodi da je gotovo petina sudionika (18%) izjavila kako je samo nekoliko djece i roditelja bilo uključeno u povratne informacije. Većina odgojitelja navodi da su skloniji komunikaciji uživo, licem u lice, a samo njih 6.9% u potpunosti se slaže s tvrdnjom da je komunikacija kvalitetnija koristeći digitalne tehnologije. Ispitanici se u visokom postotku slažu (60.7%) da je komunikacija s roditeljima otežana zbog epidemioloških preporuka (preporučenog održavanja razmaka od 1.5 metra i nošenja zaštitne maske). Odgojitelji su bili pitani da procijene slaganje s tvrdnjom koja se odnosi na pridržavanje epidemioloških preporuka (udaljenost, nošenje zaštitne maske) od strane roditelja tijekom komunikacije s njima. Iako se velika većina slaže s tvrdnjom (59.3%), bilo je i roditelja koji nisu poštivali epidemiološke mjere (15,8%). Dječji vrtić, kao fleksibilna ustanova, morao se prilagoditi novim izazovima, ograničenjima i uvjetima rada. Pedagozi i zdravstveni voditelji svakodnevno su radili na organizaciji odgojno-obrazovnog rada kako bi ustanova što bolje funkcionirala. Visok je postotak odgojitelja (90.4%) koji su redovito prosljeđivali obavijesti zdravstvenih voditelja te su na takav način informirali roditelje o promjenama koje je odredio Stožer i HZJZ. Vrlo visoka su slaganja ispitanika (56.6%) s tvrdnjom koja se odnosi na zadovoljstvo komunikacije s roditeljima tijekom COVID-19 pandemije. S komunikacijom u pandemiji nije zadovoljno 9.6% odgojitelja. Zbog epidemioloških ograničenja, roditeljima nije bilo dopušteno boraviti u ustanovi niti se sastajati s odgojno-obrazovnim djelatnicima uživo (Chen i sur., 2020; HZJZ, 2020), osim prilikom dovođenja i odvođenja djece u vrtić. Za razliku od grupnih okupljanja roditeljskih sastanaka, predavanja i radionica, individualni sastanci s roditeljima uz poštivanje epidemioloških mjera su se održavali, što potvrđuje činjenica da se više od polovice (63.4%) odgojitelja u potpunosti složilo s tvrdnjom da su se individualni razgovori s roditeljima odvijali kao i prije pandemije. Kvalitetni partnerski odnos podrazumijeva permanentno informiranje i putem pisanih materijala poput brošura i letaka te na takav način osnažuje i podržava odgovorno roditeljstvo (NKRPOO, 2015). Gotovo na tjednoj razini vrtić je dobivao nove preporuke i smjernice o protokolima ponašanja u vrtiću (HZJZ, 2020) pa je informativni pano bio mjesto redovitog ažuriranja novih informacija, s čime se u potpunosti slaže 72,4% odgojitelja. Analiza podataka pokazala je da većina odgojitelja (54.5%) smatra kako je partnerstvo narušeno u uvjetima pandemije te su visoka slaganja (53.1%) u mišljenjima kako su epidemiološke mjere negativno utjecale na partnerstvo s roditeljima i ostalim sudionicima u odgojno-obrazovnom procesu.

ZAKLJUČAK

Pandemija virusa COVID-19 uvjetovala je mnogo promjena u sustavu predškolskog odgoja i obrazovanja te primorala odgojno-obrazovne stručnjake na intenzivnu uporabu digitalne tehnologije u svrhu bolje komunikacije. Protok informacija odvijao se brže putem dostupnih platformi i medija, a odgojitelji su ih uspješno koristili kako bi ostali povezani s roditeljima i informirali ih o svim potrebnim smjernicama i preporukama. Profesionalno djelovanje i kvalitetna praksa zahtijevaju odgojitelja koji je kompetentan i osjetljiv na potrebe djece i roditelja, posebice u izazovnim vremenima kao što je pandemija. Cilj ovog istraživanja je bio ispitati stavove odgojitelja o samoprocjeni digitalnih kompetencija, o načinima komunikacije i kvaliteti partnerstva s roditeljima u epidemiološki ograničenim uvjetima. Istraživanje je pokazalo da se odgojitelji visoko procjenjuju o posjedovanju vještina za komunikaciju i korištenju digitalnih alata. Aplikacija *WhatsApp* je bila neophodna, korisna i najviše korištena za komunikaciju s roditeljima. Dječji vrtić morao se prilagoditi novim uvjetima rada što se negativno odrazilo na partnerstvo s roditeljima s čime se slažu odgojitelji u ovom istraživanju. Suradnja s roditeljima i širom društvenom zajednicom bila je znatno osiromašena. Partnerstvo s roditeljima bitan je čimbenik u odgojno-obrazovnom radu, a preduvjet uspješnog partnerstva je otvorena, podržavajuća i ravnopravna komunikacija kako bi informacije o djetetu mogle nesmetano i dvosmjerno cirkulirati, a sve u svrhu zadovoljavanja specifičnih potreba djece. Pozitivno je što kontinuitet rada za vrijeme pandemije nije bio narušen jer su odgojitelji u odgojno-obrazovnom procesu bili spremni na učenje i prilagođavanje novonastalim situacijama upotrebljavanjem digitalnih alata. Jedno od načela NKRPOO je otvorenost za kontinuirano učenje i spremnost na unapređivanje prakse. Stručno usavršavanje obveza je svih odgojno-obrazovnih djelatnika dječjeg vrtića jer zbog složenosti posla, tj. slojevitosti zadaća u ostvarivanju ciljeva i provođenju suvremeno koncipiranog

predškolskog odgoja, zahtijeva cjeloživotno učenje. Kontinuirano unaprjeđenje odgojno-obrazovne prakse podrazumijeva intenzivan rad na profesionalnom razvoju odgojno-obrazovnih djelatnika, uključujući digitalne vještine, kako bi uspješno odgovorili na buduće izazove. Zakoračili smo u digitalnu transformaciju, kao novu odgojno-obrazovnu paradigmu, a koja je zasigurno postala jedna od ključnih strateških ciljeva za unaprjeđenje odgojno-obrazovnog procesa. Unaprjeđenje odgojno-obrazovnog rada složen je i zahtjevan proces koji svoje uporište nalazi u suvremenim znanstvenim spoznajama i dostignućima. Ovo istraživanje proizlazi upravo iz te pretpostavke te može poslužiti kao poticaj za provedbu daljnjih istraživanja o komunikaciji i partnerstvu u vrijeme izvanrednih životnih okolnosti kao što je to pandemija.

LITERATURA

1. Aviva, D. i Simon, E. (2021). WhatsApp: Communication between Parents and Kindergarten Teachers in the Digital Era. *European scientific journal. ESJ*, 17(12) URL: <https://doi.org/10.19044/esj.2021.v17n12p1> (pristup: 22.7.2022.)
2. Carrión-Martínez, J. J., Pinel-Martínez, C., Pérez-Esteban, M. D., & Román-Sánchez, I. M. (2021). Family and School Relationship during COVID-19 Pandemic: A Systematic Review. *International journal of environmental research and public health*, 18(21) URL: <https://doi.org/10.3390/ijerph182111710> (pristup: 30.7.2022.)
3. Cevik M., Kuppalli K., Kindrachuk J., Peiris M. (2020). *Virology, transmission, and pathogenesis of SARS-CoV-2*. *BMJ*. URL: <https://www.bmj.com/content/371/bmj.m3862.full> (pristup: 15.7.2022.)
4. Chen, J. J., & Rivera-Vernazza, D. E. (2022). Communicating Digitally: Building Preschool Teacher-Parent Partnerships Via Digital Technologies During COVID-19. *Early childhood education journal*, 1–15. Advance online publication. URL: <https://doi.org/10.1007/s10643-022-01366-7> (pristup: 9.7.2022.)
5. Hrvatski zavod za javno zdravstvo (2020). *Upute za sprječavanje i suzbijanje epidemije COVID-19 vezano za rad predškolskih ustanova, osnovnih i srednjih škola u školskoj godini 2020./2021*. URL: https://www.hzjz.hr/wp-content/uploads/2020/03/Upute_vrtici_i_skole_24_08_2020_HZJZ-1.pdf (pristup: 9.7.2022.)
6. Ivaštanin, I. i Vrbanc, D. (2015). Razvijanje partnerstva s roditeljima. *Dijete, vrtić, obitelj*, 21 (79), 24-25. URL: <https://hrcak.srce.hr/172747> (pristup: 30.7.2022.)
7. Jurčević Lozančić, A. i Kudek Mirošević, J. (2021). Izazovi partnerstva u ustanovama ranoga i predškolskoga odgoja i obrazovanja u vrijeme pandemije koronavirusa. *Hrvatska revija za rehabilitacijska istraživanja*, 57 (1), 128-144. URL: <https://doi.org/10.31299/hrri.57.1.7> (pristup: 22.7.2022.)
8. Khan, T., & Mikuska, É. (2021). The first three weeks of lockdown in England: The challenges of detecting safeguarding issues amid nursery and primary school closures due to COVID-19. *Social sciences & humanities open*, 3(1), 100099. URL: <https://doi.org/10.1016/j.ssaho.2020.100099> (pristup: 22.7.2022.)
9. Ljubetić, M. (2014). *Od suradnje do partnerstva obitelji, odgojno-obrazovne ustanove i zajednice*. Zagreb: Element.
10. Ljubić Klemše, N. (2021). Obrazovna reforma i novi model stručnog usavršavanja učitelja u Republici Hrvatskoj. *Bjelovarski učitelj*, 26 (1-3), 34-45. URL: <https://hrcak.srce.hr/272559> (pristup: 3.8.2022.)
11. Lupis, N. (2002). Komunikacija. *Dijete, vrtić, obitelj*, 8 (28), 19-22. URL: <https://hrcak.srce.hr/181821> (pristup: 3.8.2022.)
12. Marojević Glibo, D. i Topić Stipić, D. (2019). Načela uspješne komunikacije u zdravstvu. *Mostariensia: časopis za društvene i humanističke znanosti*, 23 (1), 81-93. URL: <https://hrcak.srce.hr/233779> (pristup: 4.8.2022.)
13. Mavračić Miković, I. (2019). Stavovi roditelja i odgojitelja o oblicima suradnje i partnerstva u dječjem vrtiću. *Didaskalos: časopis Udruge studenata pedagogije Filozofskog fakulteta Osijek*, 3 (3.), 69-84. URL: <https://hrcak.srce.hr/234848> (pristup: 3.8.2022.)

14. Mohorić, M. i Nenadić-Bilan, D. (2019). Učestalost i oblici suradnje odgojitelja i roditelja u katoličkim vrtićima u odnosu na javne i privatne dječje vrtiće u Zadarskoj županiji. *Obnovljeni Život*, 74. (2.), 249-260. URL: <https://doi.org/10.31337/oz.74.2.8> (pristup: 22.7.2022.)
15. Nacionalni kurikulum za rani i predškolski odgoj i obrazovanje, NKRPPOO (2015). Zagreb, Republika Hrvatska, Ministarstvo znanosti, obrazovanja i sporta
16. Rogulj, E. (2019). *Digitalne tehnologije u komunikaciji odgojitelja i roditelja*. Doktorski rad. Zagreb: Filozofski fakultet. URL: http://darhiv.ffzg.unizg.hr/id/eprint/10788/1/Rogulj_Edit.pdf (pristup: 22.7.202.)
17. Wasserman, E. i Zwebner, Y. (2017). Komunikacija učitelja i roditelja putem WhatsApp aplikacije. *Međunarodni časopis za istraživanje učenja, poučavanja i obrazovanja*, 16 (12), 1-12.
18. Yıldırım B. (2021). Preschool Education in Turkey During the Covid-19 Pandemic: A Phenomenological Study. *Early childhood education journal*, 49(5), 947-963. URL: <https://doi.org/10.1007/s10643-021-01153-w> (pristup: 10.8.2022.)
19. Yildiz, S., Kilic, G.N., Acar, I.H. (2022). Early Childhood Education During the COVID-19 Outbreak: The Perceived Changing Roles of Preschool Administrators, Teachers, and Parents. *Early Childhood Education Journal*. vol 51. 743-753. URL: <https://doi.org/10.1007/s10643-022-01339-w> (pristup:10.8.2022.)
20. Žitko, D. (2021). *Upotreba digitalne tehnologije u komunikaciji odgojitelja i roditelja*. Diplomski rad. Split: Filozofski fakultet

COMMUNICATION AND PARTNERSHIP WITH PARENTS IN THE CONDITIONS OF THE COVID-19 PANDEMIC

Abstract: *One of the essential dimensions of educational practice is effective communication, which is a prerequisite for the development of a quality partnership between parents and educators. The pandemic of the COVID-19 virus caused many changes in the preschool education system and became a catalyst for new ways of communication. Given that epidemiological measures were imperative, there was a modernization of communication that enables immediate visibility of the information sent. Digital technology has become an inevitable factor in the development of communication and the strengthening of the partnership between educators and parents. In the challenging times of the pandemic, professional activity and quality practice require a flexible educator who possesses digital competencies. There is a need to revise certain attitudes, reorganize and implement new work methods that include digital technology and new communication tools. The educator's duty was to introduce parents to a new method of working in order to participate in the creation of the kindergarten curriculum for the purpose achieving the common goal, which is the optimal and complete development of the child.*

The aim of this research was to examine the views of educators on self-assessment of digital competences, on communication methods and the quality of partnership with parents in epidemiologically limited conditions. 145 educators participated in the research. In conclusion, educators have a very high self-assessment of having digital competences for correspondence with parents, they consider themselves competent in using digital tools, and they consider communication with parents during the COVID-19 pandemic to be of high quality. Educators realize the importance of professional development in order to be ready to respond to today's challenges. The continuity of the work was not disturbed because the educators in the educational process were ready to learn and adapt to new situations. After the crisis caused by the COVID-19 pandemic, it is clear that we have already stepped into digital transformation, as a new educational paradigm, which has certainly become one of the key strategic goals for improving the educational process.

Keywords: *communication, partnership, pandemic, preschool institutions*

PRIKAZ STANJA MALOLJETNIČKE DELINKVENCije NA PODRUČJU UNSKO-SANSKOG KANTONA

Smaila Balić Rahmanović, magistar socijalne pedagogije¹¹⁹

Islamski pedagoški fakultet u Bihaću

Sažetak: Maloljetnička delinkvencija je ozbiljan problem s kojim se suočava društvo u cijelom svijetu te zahtijeva pažnju i rješavanje na različitim razinama zbog svoje kompleksnosti i osjetljivosti. Mnogobrojni su faktori koji dovode do pojave maloljetničke delinkvencije, a zbog svojih specifikacija i učestalosti posebno se izdavaju socio-kulturni faktori među koje ubrajamo: porodicu, školu, slobodno vrijeme, sredstva masovne komunikacije, ratne i postratne prilike, ekonomske krize, siromaštvo, nezaposlenost, urbanizaciju i migraciju. Maloljetnička delinkvencija može imati dugotrajne negativne posljedice za maloljetnika, porodicu i društvo u cjelini. Djeca koja se bave delinkventnim ponašanjem su sklonija školskom neuspjehu, napuštanju škole, problemima s mentalnim zdravljem i daljnjem kriminalnom ponašanju u odrasloj dobi. Društvo kao cjelina treba biti svjesno problema maloljetničke delinkvencije i uložiti napore u pronalaženju dugoročnih rješenja kako bi se osiguralo zdravo i sigurno okruženje za sve mlade ljude. Ovaj rad istražuje prevalenciju maloljetničke delinkvencije na području Unsko-sanskog kantona. Cilj rada je analizom podataka kojima raspolaže Ministarstvo unutarnjih poslova USK-a utvrditi broj maloljetnih počinitelja kaznenih i prekršajnih djela registriranih u protekle tri godine na ovom području.

Ključne riječi: maloljetnička delinkvencija, socio-kulturni faktori, resocijalizacija.

Uvodna razmatranja

S obzirom da je maloljetnička delinkvencija složena pojava, predmet je proučavanja različitih znanstvenih disciplina: sociologije, prava, kriminologije, socijalnog rada, pedagogije, psihologije i antropologije, stoga ne čude različite definicije iste. Za potrebe ovog rada, maloljetnička delinkvencija će se sagledati sa socio-pedagoškog stajališta, te će se definirati kao sociopatološka pojava koja ukazuje na delinkvenciju i poremećaje u ponašanju djece i mladih. Ipak, treba naglasiti da maloljetnička delinkvencija ukazuje na kriminalitet mladih, koji je jednak kriminalitetu odraslih, a razlika među njima je u počiniteljima kaznenih djela, odnosno njihovoj dobi i kazneno-pravnom postupanju prema istima. Maloljetnička delinkvencija predstavlja društveni problem s kojim se suočavaju mnoge zemlje svijeta, a Bosna i Hercegovina nije izuzetak. Ovaj problem se odnosi na ponašanje maloljetnika koje je protivno zakonu, što uključuje razne oblike kršenja javnog reda i mira, imovinskih delikata, nasilja, zlostavljanja i drugih oblika kriminalnog ponašanja. Maloljetnička delinkvencija može biti izazvana različitim faktorima, kao što su socijalna, ekonomska, kulturna i psihološka stanja u kojima maloljetnici žive i rastu. Stoga, rješavanje problema maloljetničke delinkvencije zahtijeva multidisciplinarni pristup, uključujući saradnju institucija pravosuđa, socijalne skrbi, obrazovnih institucija i drugih relevantnih organizacija. Maloljetnička delinkvencija je problem koji je prisutan i u siromašnim i u bogatim zemljama, a rezultati brojnih istraživanja pokazuju da je najčešća stopa zabilježena u tranzicijskim zemljama, među kojima je i Bosna i Hercegovina. Nažalost, u Bosni i Hercegovini maloljetnička delinkvencija je problem kojim se više bave nevladine organizacije nego državni aparat. Poseban paradoks ogleda se u kaznenom zakonu koji tretira

¹¹⁹ balicsmaila@gmail.com

maloljetne delinkvente, koji propisuje određene odgojne mjere i preporuke, a koje je zbog nedostatne infrastrukture i provedbenih propisa nemoguće provesti u praksi. Ukoliko se na ovaj društveni problem ne odgovori na adekvatan način, maloljetni počinitelji kaznenih djela nastaviti će činiti ista kaznena djela i u odrasloj dobi. Da bi se pravilno reagiralo i preventivno djelovalo, potrebno je poznavati uzroke koji dovode do maloljetničke delinkvencije. Maloljetnička delinkvencija je društveni problem koji pogađa društva diljem svijeta. Ovaj problem nije ograničen na određeno zemljopisno područje ili društvenu skupinu, već je prisutan u različitim društvenim slojevima. Za njezino rješavanje potrebna je suradnja različitih institucija i aktera, uključujući obitelj, školu, policiju, pravosuđe i druge relevantne institucije. Prevencija i rješavanje maloljetničke delinkvencije zahtijeva cjelovit pristup koji će sagledati uzroke i posljedice ovog problema, te pružiti adekvatne intervencije i podršku u procesu resocijalizacije maloljetnih počinitelja kaznenih djela. Maloljetnička delinkvencija je društveni problem iz više razloga. Prije svega, maloljetnička delinkvencija ima štetne posljedice za same maloljetne počinitelje kaznenih djela, koji mogu biti izloženi riziku od tjelesnog i emocionalnog zlostavljanja, droge, nasilja i drugih opasnosti. Također, maloljetnička delinkvencija može imati negativan utjecaj na ostale članove društva, uključujući žrtve, njihove obitelji i zajednice u kojima žive. Osim toga, maloljetnička delinkvencija predstavlja teret za pravosudni sistem i druge relevantne institucije koje se bave rješavanjem ovog problema. Konačno, maloljetnička delinkvencija pokazatelj je društvenih i ekonomskih problema, kao što su nezaposlenost, siromaštvo, loši životni uvjeti i nedostatak mogućnosti za obrazovanje i razvoj mladih.

Uzroci maloljetničke delinkvencije

Kako maloljetnička delinkvencija ima dugu povijest koja seže još u antičko doba, a ozbiljna istraživanja započela su u 19. stoljeću, etiologija ove pojave detaljno je razrađena kroz antropološke, biološke, psihopatološke, psihološke i socijalne teorije. Od antropoloških teorija ističe se Lombrosova teorija koja uzroke delinkvencije traži u anatomskim i tjelesnim osobinama, dok od bioloških teorija izdvajamo teoriju nasljeđa, endokrinološku teoriju i rasnu teoriju. Psihopatološka teorija vidi uzroke u psihičkim poremećajima, dok psihološke teorije uključuju: teoriju neprilagođenosti, teoriju inteligencije, psihoanalitičku teoriju i teoriju frustracije. Sociološke teorije uključuju: teoriju anomije, teoriju diferencijalne asocijacije i identifikacije, teoriju društvene dezorganizacije, teoriju kulturnog sukoba i kulturnog jaza, teoriju delinkventnih subkultura i teoriju etiketiranja. Neke od spomenutih teorija (npr. Lombrosova teorija i rasna teorija) su zbog svog stigmatizirajućeg koncepta naišle na žestok otpor akademske zajednice pa su odbačene. Svaka od navedenih teorija kao uzrok delinkvencije navodi jedan ili dva faktora, a upravo kako Buljubašić (2008) navodi, inzistiranje na jednom općem uzroku ili mehanizmu najveća je i osnovna mana, odnosno slabost ovih teorija. Čovjeka ne možemo staviti u okvire samo jedne teorije, jer je on kompleksno biće, pa se u etiološkom objašnjenju maloljetničke delinkvencije pribjegava multifaktorijskom pristupu. Buljubašić (2008) ističe da ovaj pristup polazi od traženja uzroka delinkvencije u faktorima koji su različite prirode i porijekla, odnosno uzimaju se u obzir faktori koji leže u osobnosti delinkventa i društvenoj sredini.

Socio-kulturni uzroci maloljetničke delinkvencije

Zaključeno je da je maloljetnička delinkvencija rezultat međudjelovanja endogenih (osobnost delinkventa) i egzogenih (društveno okruženje) faktora. Socijalna sredina i njeni elementi značajan su prediktor maloljetničke delinkvencije, posebice socijalno neorijentirana i neorganizirana društvena sredina. Sociokulturni uzroci maloljetničke delinkvencije uključuju obitelj, školu, slobodno vrijeme, sredstva masovne komunikacije, ratne i poratne prilike, ekonomske krize, siromaštvo, nezaposlenost, urbanizaciju i migracije. Nabrojani faktori, s obzirom na sveobuhvatnost djelovanja, mogu se posebno elaborirati, a u ovom radu bit će sažeti samo ključni aspekti pojedinih uzročnika.

Obitelj

Obitelj je primarna socijalizacijska sredina djeteta, a ako je ona nefunkcionalna, posljedice za članove, ali i širu društvenu zajednicu mogu biti katastrofalne. Osim pozitivnih utjecaja u obavljanju svojih

funkcija, obitelj može imati negativan utjecaj u procesu socijalizacije djece. To je slučaj u onim obiteljima u kojima djeca ne stječu potrebne temelje moralnog odgoja i u kojima život roditelja i obiteljski odnosi i atmosfera služe kao negativan obrazac ponašanja (Karić, 2017). Loša kvaliteta života i niska kvaliteta obiteljskih odnosa među maloljetnicima, kao jedan od primarnih prediktora delinkventnog ponašanja maloljetnika, proizlazi prvenstveno iz neorganizirane obitelji u kojoj postoji nesklad između normalnog i očekivanog funkcioniranja iste, a prema aktuelnom sistemu vrijednosti društva, bez obzira na uzrok. To znači da svaka nefunkcionalnost maloljetničke obitelji, uključujući i loše obiteljske odnose (nepotpuna obitelj, loši materijalni ili stambeni uvjeti, loši odnosi i svađe, te poročan život roditelja i sl.), onemogućuje normalnu i očekivanu socijalizaciju mladih generacija i predisponira njihovo devijantno i kriminalno ponašanje, odnosno potiče devijacije u ponašanju (Nikolić i Joksić, 2011). Buljubašić (2008) navodi da se u objašnjenju delinkventnog ponašanja mladih u literaturi posebno ističu: nepotpunost obitelji, poremećeni obiteljski odnosi, veliki broj djece u obitelji, jedno dijete u obitelji, nepovoljan generacijski sastav obitelji, niska obrazovna i kulturna razina roditelja, nepovoljni uvjeti stanovanja i sl. Svi navedeni obiteljski faktori mogu se sublimirati u sljedeće dimenzije: raspadnuta obitelj, narušeni obiteljski odnosi i ravnodušnost roditelja. Da se apsolvirati kako je porodica navedena kao uzrok maloljetničke delinkvencije, ali da ona sa sobom nosi niz subordiniranih pojava koje u većoj ili manjoj mjeri determinišu pojavu maloljetničke delinkvencije.

Škola

Škola kao odgojno-obrazovna ustanova sa svim svojim specifičnostima predstavlja složen sistem koji treba adekvatno, kompetentno i valjano odgovoriti na mnoštvo zadaća, obveza i izazova koji se pred nju svakodnevno i kontinuirano stavljaju. S obzirom na složenu funkciju škole, nedostaci, greške i propusti koji se javljaju neizbježan su dio sistema, jer njime ipak upravljaju ljudi, ali treba nastojati minimizirati rizike i njihov utjecaj.

Mnoga djeca u školi se po prvi put suočavaju sa obavezama, određenim zahtjevima i zadacima koje moraju izvršavati. Također, neka djece se u školi susreću sa vrijednosnim sistemom koji je znatno različit od vrijednosnih sistema njihovih roditelja, a ponekad je potpuno i suprotan (Buljubašić, 2008). Nova okolina i novi problemi nastali ulaskom djeteta u školu zahtijevaju sposobnost prilagođavanja koja je nerijetko odlučujuća za njegov daljnji odnos prema školi i eventualnu pojavu devijantnog pa i delinkventnog ponašanja, više nego intelektualne sposobnosti (Singer i Mikšaj-Todorović, 1992). Zbog toga se škola kao organizovana društvena institucija za odgoj i obrazovanje mlade generacije u literaturi često dovodi u vezu sa maloljetničkom delinkvencijom. Kod učenika s iskazanim poteškoćama u adaptaciji na novu socijalnu sredinu škola pojačava već postojeće poremećaje u ponašanju. Ukoliko se ti poremećaji u toku obrazovanja na vrijeme ne uoče i ne budu preventivno otklanjali, škola će postati sredina u kojoj će se delinkventno ponašanje dalje razvijati (Karić, 2017). Rizični faktori unutar škole, koji su u interakciji sa rizičnim faktorima porodične i šire socijalne sredine, doprinose javljanju maloljetničke delinkvencije su: nedostatak adekvatno osposobljenih nastavnika, zastarjele metode u izvođenju nastave, školski neuspjeh uz odsustvo saradnje porodice i škole, otpor prema uvođenju novih ideja, privilegija djece iz viših društvenih slojeva, nedostatak profesionalnih savjetodavaca, poremećeni odnosi učenika u školi, poremećeni odnosi između nastavnika i učenika (Karić, 2017). Uz navedene faktore posebno zabrinjava i činjenica nepostojanja preventivnih školskih programa koji bi trebali postati sastavni dio školskog života i rada nastavnika i stručnih saradnika. Kako navodi Đukanović (1994) vrlo često učenikovo ponašanje u školi, odnos prema nastavi, nastavnicima i drugovima mogu biti alarmi da se s učenikom „nešto dešava“. Takvo ponašanje prate i česti izostanci iz škole, naglo popuštanje u učenju i savladavanju gradiva, apatičan i nezainteresovan odnos prema nastavi i nastavnicima. Ono što škola propusti da uradi to se teško kasnije ispravlja. Obično iz redova takvih učenika koji su ostavljeni sami sebi, koji ne nailaze ni u porodici ni u školi vedru atmosferu, toplinu i razumijevanje, postaju delinkventi, nesretni braćni drugovi, problematični članovi društva, preciznije, društveno neadaptirane ličnosti (Dervišbegović, 2003). Uz školu kao značajan prediktor maloljetničke delinkvencije navodi se i kvalitet odnosa sa vršnjacima.

U uskoj vezi s interaktivnim uticajima porodice i škole je uticaj grupe vršnjaka na proces socijalizacije djece i maloljetnika. Socijalne mreže vršnjaka snažan su agens socijalizacije jer podstiču razvoj ličnosti, doprinose izgrađivanju ličnog identiteta, socijalnih vještina i kompetencija potrebnih za integraciju i izvršavanje različitih socijalnih uloga u društvu (Karić, 2017). Uloga vršnjaka ogleda se u tome što mladi koji su pripadnici iste grupe poprimaju odlike grupe kojoj pripadaju baveći se istim aktivnostima i tendirajući istim stavovima, ciljevima i vrijednostima (Pehar-Zvačko, 2003). Danas je dobro poznato kako je druženje s osobama antisocijalnog ponašanja značajan prediktor prestupničkog ponašanja i malo je faktora koji su toliko prediktivni za prestupništvo kao podložnost vršnjacima, odnosno kao sklonost prestupničkom ponašanju vršnjačke grupe kojoj mlada osoba pripada (Orlić i sur., 2019). Novija istraživanja utjecaja vršnjaka na prestupničko ponašanje mladih (Hasić, 2017) pokazuju da maloljetnici svjesno ulaze u vršnjačke grupe sa problematičnim ponašanjem i da brzo prihvataju njihove modele ponašanja kao uobičajene obrasce i za svoje ponašanje. U kontekstu uticaja vršnjaka na maloljetničku delinkvenciju treba uzeti u obzir međudjelovanje sistema porodice i škole u kojoj djeca najviše dolaze u kontakt sa vršnjacima.

Slobodno vrijeme

Slobodno vrijeme predstavlja jednu od najznačajnijih sastavnica svakodnevnog života, kako pojedinca, tako i grupe u savremenom društvu, te je ujedno i bitan pokazatelj načina i kvalitete svakodnevnog života (Ilišin, 1999; prema Ivazović Jusmani, 2019). Nestrukturirano, neadekvatno i nekvalitetno provođenje slobodnog vremena kod maloljetnika se javlja kao faktor rizika za ispoljavanje poremećaja u ponašanju. Buljubašić (2008) navodi da su obim i korištenje slobodnog vremena prvenstveno uvjetovani materijalnim i socijalno-političkim uvjetima u određenom društvu te da utjecaji koji dolaze do izražaja u slobodnom vremenu nisu stvar unutrašnjih zakonitosti slobodnog vremena i oni su više rezultat djelovanja drugih društvenih i individualnih pojava, mada se i ovdje sam faktor slobodnog vremena, koje je manje društveno nadzirano od, naprimjer, vremena koje dijete provodi u školi, pojavljuje kao pogodan za ispoljavanje društveno nepoželjnog ponašanja. Dakle, slobodno vrijeme se ne može tretirati kao glavni i jedini uzrok maloljetničke delinkvencije s obzirom da je on u interakciji sa ostalim rizičnim faktorima. U vezi navedenog potrebno je istaći ono što spominju Orlić i saradnici (2019) a to je da je pasivnost mladih i njihova neinventivnost i neokupiranost u slobodnom vremenu korisnim aktivnostima bitno utječe na ispoljavanje društveno neprihvatljivog ponašanja. Na taj način neorganiziranost u korištenju slobodnog vremena bez korisnih i edukativnih sadržaja, kod jednog broja mladih može izazvati osjećaj dosade i usamljenosti, što često predstavlja put ka traženju izlaza upravo u prestupničkom ponašanju. Sa slobodnim vremenom kao rizičnim faktorom maloljetničke delinkvencije usko je povezano korištenje sredstava masovne komunikacije, jer se mladi njima najviše koriste u slobodnom vremenu.

Sredstva masovne komunikacije

Sredstva masovnog komuniciranja, predvođena internetom i društvenim mrežama, postala su neizostavan dio naših života, posebice za savremene adolescente koji su odrasli u doba interneta, pa je korištenje masovnih medija postalo njihov stil života. Korištenje interneta i društvenih mreža ima svoje prednosti i nedostatke. U razdoblju adolescencije, koje predstavlja izazov za roditelje i učitelje, adolescenti se suočavaju s brojnim fizičkim i psihosocijalnim promjenama, stvaraju sliku o sebi i drugima te pokušavaju preuzeti odgovornosti odraslih. Brojni su faktori rizika kojima su mladi izloženi u ovoj dobi, a jedan od njih su sredstva masovnog komuniciranja koja aktivno sudjeluju u nastanku i širenju maloljetničke delinkvencije.

Kada je u pitanju utjecaj sredstava masovne komunikacije na pojavu prestupničkog ponašanja, treba istaći da mediji, pored niza pozitivnih strana, kroz prezentaciju sadržaja koji apostrofiraju nasilje, kriminalitet, lagodan život bez rada i slično, mogu vršiti negativan uticaj na mlade, pri čemu tome dodatno pogoduju promjene u psihofizičkom razvoju mladih, njihova potreba za istraživanjem novog i nepoznatog (Skakavac, 2014).

Analizirajući utjecaj različitih sredstava masovnih komunikacija na pojavu prestupničkog ponašanja mladih lica, moglo bi se reći da sva nabrojana sredstva masovnih komunikacija ne predstavljaju neposredni kriminogeni faktor, već u konkretnim slučajevima mogu pogoršati ili ublažiti faktore koji direktno utječu na kriminalitet i prestupništvo (Giddens, 2003).

Metod rada

Problem i predmet istraživanja

Problem istraživanja odnosi se na učestalost i vrste kriminalnih aktivnosti u kojima su uključeni maloljetnici na području Unsko-sanskog kantona.

Predmet istraživanja je analiza postojećeg stanja maloljetničke delinkvencije na području Unsko-sanskog kantona.

Cilj istraživanja

Cilj istraživanja je utvrditi stanje maloljetničke delinkvencije na području Unsko-sanskog kantona u periodu od 2019. do 2022. godine, odnosno utvrditi:

-učestalost maloljetničke delinkvencije na području USK, kao i trendove u njenom porastu ili smanjenju tokom prethodne tri godine (2019.-2022.godina)

-vrste krivičnih djela u kojima su učestvovali maloljetnici na području Unsko-sanskog kantona

-profil maloljetnih počinilaca krivičnih djela na području Unsko-sanskog kantona (spol i dob).

Metode i tehnike istraživanja

U istraživanju je provedena deskriptivna metoda i analiza sadržaja. Deskriptivna metoda je metodološki pristup koji se koristi s ciljem opisivanja nekog fenomena, u ovom slučaju maloljetničke delinkvencije. Kao tehnika istraživanja korištena je analiza dokumentacije iz registra podataka Ministarstva unutrašnjih poslova Unsko-sanskog kantona.

Rezultati istraživanja sa diskusijom

U ovom dijelu bit će prikazani i prodiskutovani rezultati dobiveni od Ministarstva unutrašnjih poslova USK. Rezultati su prikazani tabelarno.

Tabela 1. Prikaz maloljetničke delinkvencije 2019.-2022. godine na Unsko-sanskom kantonu

GODINA	BROJ KD	UKUPNO POČINIOCA	14-16 GODINA	16-18 GODINA	MALOLJETNI POVRATNICI
2019.	58	78	11	1	66
2020.	36	38	5	20	13
2021.	27	30	10	18	2
2022.	30	33	26	7	26
2019.-2022.	151	179	52	46	107

Iz tabele je vidljivo kako je u periodu od 2019. do 2022. godine broj krivičnih djela bio ukupno 151, a od toga je ukupnih počinioaca 179 i to 52 od 14 do 16 godina i 46 od 16 do 18 godina. 107 je recidivista, odnosno maloljetnih povratnika u vršenju krivičnih djela. Osim toga, evidentno je kako je u 2019. godini bilo najviše prijavljenih krivičnih djela i počinioaca i to iz starosne skupine mladih maloljetnika, dakle od 14 do 16 godina. Od 2019. do 2022. godine taj broj opada što se može povezati sa periodom izolacije i policijskog sata koji su bili uvedeni zbog pandemije korona virusa.

Dakle, na osnovu podataka iz tabele može se zaključiti da je u periodu od 2019. do 2022. godine zabilježen značajan broj krivičnih djela i počinitelja, a da su mlađi maloljetnici, posebno oni između 14 i 16 godina, bili najzastupljeniji među počiniocima. Takođe, činjenica da je većina počinitelja bila recidivista govori da postoji problem s ponavljanjem krivičnih djela među maloljetnim prestupnicima. Prije svega, to ukazuje na nedostatnost postojećih mjera prevencije i rada s maloljetnim počiniteljima kako bi se spriječilo ponavljanje krivičnih djela. Ako se ne preduzmu odgovarajuće mjere i programi za rehabilitaciju i resocijalizaciju ovih mladih ljudi, postoji velika vjerojatnost da će nastaviti sa kriminalnim aktivnostima i postati stalni problem za društvo.

Takođe, recidivizam među maloljetnim počiniteljima može ukazivati na problem nezaposlenosti, socijalne isključenosti, siromaštva, loše porodične situacije i drugih faktora koji mogu utjecati na formiranje kriminalnog ponašanja. U konačnici, maloljetnički recidivizam ima negativne posljedice ne samo za same počinitelje, već i za cijelo društvo. To uključuje povećanje troškova za pravosuđe i sigurnosne snage, smanjenje osjećaja sigurnosti među stanovništvom i moguće druge negativne posljedice za društvo. Stoga je važno preduzeti sveobuhvatne mjere kako bi se spriječio i smanjio broj maloljetnih recidivista.

S obzirom na to da je broj krivičnih djela i počinitelja opadao tokom 2020. i 2021. godine, postavlja se pitanje koje su to faktori koji su uticali na ovaj pad. Jedan od već spomenutih faktora može biti pandemija korona virusa i uvođenje policijskog sata i drugih mjera koje su uticale na kretanje ljudi i smanjile mogućnosti za izvršenje krivičnih djela.

Takođe, može se pretpostaviti da su preventivne mjere i kampanje koje su provodili organi krivičnog pravosuđa i drugi društveni akteri, poput obrazovnih ustanova i nevladinih organizacija, takođe doprinijele smanjenju broja krivičnih djela.

Tabela 2. Uporedni podaci maloljetničkog prestupništva za 2021. i 2022. godinu na Unsko-sanskom kantonu

	Broj KD	Broj prijavljenih maloljetnika	POLNA STRUKTURA		Maloljetnici koji se prvi put pojavljuju kao počinioци KD		Maloljetni povratnici		Broj maloljet. lišenih slobode
			M	Ž	14-16 godina	16-18 godina	14-16 godina	16-18 godina	
2021.	27	30	28	2	10	18	0	2	3
2022.	30	33	32	1	17	16	6	5	3
Razlika + -	+ 3	+3	+4	-1	+7	-2	+6	+3	=

Iz tabele koja predstavlja uporedne podatke maloljetničkog prestupništva na USK za 2021. i 2022. godinu uočljivo je kako raste maloljetničko prestupništvo. U 2022. godini je prestala pandemija korona virusa koja je ostavila multifaktorske posljedice na globalnom nivou. Jedan od mogućih faktora koji mogu uticati na porast maloljetničkog prestupništva je ekonomski uticaj pandemije na

društvo. Otpuštanje radnika, smanjenje zarada i poslovna propast mnogih preduzeća su uticali na kvalitet života mnogih porodica, a posebno siromašnijih, što može dovesti do porasta maloljetničkog prestupništva. Djeca i mladi ljudi izloženi su većem riziku od siromaštva i društvene isključenosti tokom ekonomskih kriza, uključujući one koje su posljedica pandemije, što može negativno uticati na njihov razvoj i budućnost. Stoga, važno je prepoznati potrebu za podrškom najranjivijim grupama tokom kriznih situacija, uključujući pružanje finansijske pomoći porodicama, pristupa obrazovanju i zdravstvenoj zaštiti, kao i razvoj programa za podršku mentalnom zdravlju djece i mladih, kako bi se smanjio rizik od upuštanja u kriminalne aktivnosti.

Tabela 3. Prikaz po vrsti krivičnih djela maloljetnih počinioca (2019-2022) na Unsko-sanskom kantonu

NAZIV KD	2019.	2020.	2021.	2022.
Ubistvo	1			
Ubistvo u vezi sa pomaganjem				1
Učestvovanje u tuči		1		
TTP (teža tjelesna povreda)	2		3	1
LTP (lakša tjelesna povreda)	3	3	3	6
Ugrožavanje sigurnosti	2	1		1
Narušavanje nepovredivosti doma				
Neovlašteno optičko snimanje				
Silovanje		1		
Silovanje (pokušaj)				
Spolni odnošaj sa djetetom			1	
Rodoskrvnuće	1			
Bludne radnje	1		2	
Iskorištavanje djeteta ili maloljetnika radi pornografije	1			
Nasilje u porodici		2	2	1
Posjedovanje i omogućavanje uživanja opojnih droga	2	3		
Neovlaštena proizvodnja i stavljanje u promet opijih droga		1	1	
Teške krađe	18	10	3	
Krađa	8	5	3	11
Razbojništvo	5	1	1	1
Oštećenje tuđe stvari	2			5
Utaja			1	
Prijevvara	1			
Paljevina				
Oduzimanje tuđe pokretnine	4			
Šumska krađa	1	1	1	
Mučenje ili ubijanje životinja			1	
Izazivanje opće opasnosti	1			
Teška krivična djela protiv sigurnosti ljudi i imovine	1			
Teška krivična djela protiv sigurnosti javnog prometa	1		2	1
Lažno prijavljivanje		1		1
Nasilničko ponašanje	1	6	2	1
Napad na službenu osobu u vršenju službenih radnji	1		1	
Lažno predstavljanje	1			
UKUPNO	58	36	27	30

Primjetno je da maloljetnici od pobrojanih krivičnih djela najčešće učestvuju u teškim krađama, krađama, razbojništvu i nasilničkom ponašanju. Činjenica da su teške krađe, krađe, razbojništvo i nasilničko ponašanje među najčešćim krivičnim djelima koje maloljetnici počine, govori nam da postoji ozbiljan problem u njihovom ponašanju i riziku od upuštanja u kriminalne aktivnosti. Ova krivična djela zahtijevaju visok nivo agresivnosti, osjećaja moći i osjećaja nedostatka drugih opcija za rješavanje problema, što može ukazivati na probleme u porodici, obrazovanju i društvenoj integraciji maloljetnika. Takva ponašanja mogu također ukazivati na nedostatak empatije i razumijevanja posljedica njihovih postupaka, što može ukazivati na nedostatak razvijenosti moralnih vrijednosti i etičkih principa. Stoga, potrebno je prepoznati probleme u socijalizaciji mladih ljudi i razviti efikasne strategije i programe koji će im pomoći u razvijanju pozitivnog ponašanja i vještina za rješavanje problema, te im pomoći da se osjećaju uključenima u društvo. Ovo bi uključivalo podršku u školi, kroz programe za sprečavanje nasilja i konflikata, mentalno zdravlje i podršku u porodici. Također, važno je pružiti adekvatne sankcije za krivična djela, ali i ponuditi program rehabilitacije i reintegracije u društvo, kako bi se pomoglo maloljetnicima da se izvuku iz kriminalnih aktivnosti i ponovo postanu produktivni članovi društva.

Zaključak

Jasno je da je fenomenologija maloljetničke delinkvencije u Bosni i Hercegovini kao tranzicijskoj zemlji u značajnom porastu što nas dovodi do zaključka da se nije sistemski pravovremeno i pravovaljano reagovalo. Osim toga, pojava i rasprostranjenost maloljetničke delinkvencije zasigurno ukazuje i na druge goruće probleme s kojima se društvo suočava, na prvom mjestu disfunkcionalnost porodica i rigidni školski sistemi. Da bismo na autentičan način razumijeli problematiku maloljetničke delinkvencije moramo je sveobuhvatno i interdisciplinirano posmatrati budući da vjerodostojna detekcija uzroka pomaže u primjerenom djelovanju na polju prevencije i intervencije. Kao osnovna determinanta maloljetničkog prestupništva nameću se socio-kulturni faktori koji subordiniraju na cjelovitom makrosistemu društva i kreću se na kontinuumima posrednih, značajnih činitelja a to su; porodica, škola, vršnjaci pa do neposrednih, ali ne manje značajnih u koje ubrajamo: sredstva masovne komunikacije, ekonomske krize, siromaštvo, nezaposlenost, ratne i postratne prilike, urbanizacije i migracije. Na osnovu svega navedenog može se konstatovati kako društvo problemu maloljetničkog prestupništva i kriminaliteta treba posvetiti mnogo više pažnje posebno kroz: kreiranje inovativnih alternativnih modela prevencije; izmjenu i dopunu zakonske regulative čije će norme biti recipročne i u službi uspješne rehabilitacije i resocijalizacije maloljetnih delinkvenata, kao i infrastrukturni razvoj i gradnja institucija neopohodnih za primjenu predviđenih odgojnih mjera i preporuka koje se mogu izreći maloljetnim prestupnicima. Provođenje predloženih strategija podrazumijeva zajedničko djelovanje i aktivnu participaciju svih neophodnih državnih organa što se u ovom momentu čini nemogućim za ostvarenje zbog problema birokracije i nejasno definisanih nadležnosti. Upravo zbog ovakvog prebacivanja odgovornosti s jednog na više državnih substrukture, vremenske nelimitiranosti rješavanja problema, kao i odsustva volje i želje za pronalaskom optimalnih mehanizama i instrumenata koji mogu ponuditi neka rješenja za posljedicu ima konačno odustajanje od bilo kakvih reorganizacija.

Literatura

- Buljubašić, S. (2008). *Maloljetnička delinkvencija*. Sarajevo: Arka Press.
- Dervišbegović, M. (2003). *Socijalni rad – teorija i praksa*, IV dopunjeno izdanje. Sarajevo: ZONEX.
- Đukanović, B. (1994). *Droge: od zloupotrebe do zavisnosti*. Sarajevo: GIK „Oko“.
- Giddens, E. (2003). *Sociologija*. Podgorica: CID.
- Hasić, J. (2017). *Odnos kvaliteta života i delinkventnog ponašanja maloljetnika*. Neobjavljeni magistarski rad. Zenica: Islamski pedagoški fakultet Univerziteta u Zenici.
- Ivazović Jusmani, M. (2019). *Slobodno vrijeme kao rizični faktor maloljetničke delinkvencije*. Magistarski rad. Sarajevo: Fakultet političkih nauka Univerziteta u Sarajevu.
- Karić, N. (2017). *Socijalni rad i maloljetnička delinkvencija u zajednici*. Tuzla: OFF-SET.

- Nikolić, Z. i Joksić, I. (2011). *Maloletnička delinkvencija – socijalnopsihološki i krivičnopravni aspekti*. Beograd: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja.
- Orlić, S., Pehlić, I., Tufekčić, N. (2019). *Maloljetničko prestupništvo*. Zenica: Islamski pedagoški fakultet
- Pehar-Zvačko, L. (2003). *Slobodno vrijeme mladih ili...* Sarajevo: Filozofski fakultet
- Singer, M. i Mikšaj-Todorović, Lj. (1992). Analiza nekih obilježja kriminaliteta maloljetnika u Republici Hrvatskoj s posebnim osvrtom na vrstu kaznenih djela i mjesto njihovog izvršenja. *Policija i sigurnost*, br. 3, str. 157-172.
- Skakavac, Z, T. (2014). *Recidivizam maloljetnih učinilaca krivičnih dela*. Doktorska disertacija. Niš: Pravni fakultet.

PRESENTATION OF THE SITUATION OF JUVENILE DELINQUENCY IN THE AREA OF UNA-SANA CANTON

Abstract: *Juvenile delinquency is a serious problem faced by society worldwide, which requires attention and solutions at various levels due to its complexity and sensitivity. There are numerous factors that contribute to the occurrence of juvenile delinquency, and due to its specificity and frequency, socio-cultural factors are particularly distinguished, including: family, school, leisure time, mass media, war and post-war situations, economic crises, poverty, unemployment, urbanization, and migration. Juvenile delinquency can have long-lasting negative consequences for the juvenile, family, and society as a whole. Children involved in delinquent behavior are more prone to academic failure, dropping out of school, mental health problems, and further criminal behavior in adulthood. Society as a whole needs to be aware of the problem of juvenile delinquency and make efforts to find long-term solutions to ensure a healthy and safe environment for all young people. This paper explores the prevalence of juvenile delinquency in the Una-Sana canton area. The aim of the study is to analyze the data available to the Ministry of Internal Affairs of the Una-Sana canton to determine the number of juvenile offenders of criminal and misdemeanor acts registered in the past three years in this area.*

Keywords: *juvenile delinquency, socio-cultural factors, resocialization.*

SISTEM IZVRŠENJA KRIVIČNIH SANKCIJA U BOSNI I HERCEGOVINI – STANJE I PERSPEKTIVA

Doc.dr Danilo Mrković¹²⁰

Univerzitet modernih znanosti – CKM, Mostar

Apstrakt: Reformom sistema pravosuđa u Bosni i Hercegovini stanje u penitencijarnim ustanovama u BiH je daleko bolje nego ranije. Ta poboljšanja se prije svega ogledaju u poboljšanju uslova izdržavanja zatvorske kazne. Prebukiranost zavoda više nije najveći problem jer zbog migracija i odliva stanovništva, pandemije virusa korona, nedostatka radne snage i lakšeg dolaska do posla i broj osuđenih lica je u opadanju te je trenutna situacija u svim kazneno popravnim zavodima u pogledu kapaciteta zadovoljavajuća. Ipak da bi penitencijarni sistem bio što efikasniji neophodno je posvetiti mnogo više pažnje procesu resocijalizacije osuđenih lica, kako bi se i stopa recidivizma smanjila.

Ključne riječi: sistem izvršenja krivičnih sankcija, zatvor, resocijalizacija.

Uvod

Pojam sistema izvršenja krivičnih sankcija obuhvata pozitivne pravne propise jedne države kojima je regulisan način njihovog izvršenja, druge pozitivne propise koji se odnose na osuđena lica, metode, sredstva i mjere koje obuhvata sistem u cilju readaptacije ili resocijalizacije počinitelja krivičnih djela. Da bi ovaj sistem neometano funkcionisao neophodno je da, pored ostalog, sigurnost ovih ustanova bude na zavidnom nivou, kako bi se stvorili preduslovi resocijalizacije osuđenih lica kao svrha kažnjavanja. Glavni nosilac sigurnosti ustanova za izvršenje krivičnih sankcija je služba za obezbjeđenje. Služba za obezbjeđenje stara se o sigurnosti lica i imovine u zavodu, sprovodi osuđena i pritvorena lica, učestvuje u utvrđivanju i sprovođenju programa postupanja prema osuđenom i obavlja druge poslove određene zakonom.¹²¹

S obzirom na tranzicione procese, kojima je zemlja obuhvaćena i paralelne procese prihvatanja evropskih standarda u sređivanju društvenih problema, donijeto je potpuno novo zakonodavstvo o krivičnim sankcijama i njihovoj primjeni u ustanovama za izvršenje krivičnih sankcija. Suština ovih promjena je da osuđenik ne smije i ne može da gubi osnovna ljudska prava i u humanijem pristupu, u kojem se pored neophodnih kaznenih mjera, u pristupu kažnjenom licu moraju sofisticirano primijeniti mjere resocijalizacije u širem smislu shvatanja.¹²²

To podrazumijeva sveobuhvatno shvatanje i situacijsko uključivanje u društvo osuđenog lica sa svim mogućnostima praćenja njegovog ili njenog reintegriranja. Sve novonastale okolnosti moraju biti prihvaćene kao stvarno stanje, kao promjene koje su se neminovno dogodile i u okviru novonastale situacije neophodno je preduzeti sve neophodne mjere i radnje kako bi sigurnost ovih ustanova i resocijalizacija bile na zavidnom nivou. Promjene u vrijednosnom sistemu ličnosti osuđenih lica moguće je realizovati putem interakcije sa pozitivnim osuđeničkim grupama, interakcije sa spoljašnjim svijetom, primjenom programa postupanja zasnovanog na naučnim osnovama i poštovanjem ljudskih prava.¹²³ Realno je očekivati da će i unutrašnja struktura dosadašnjih kaznenih

¹²⁰ danilomrkovic@gmail.com

¹²¹ Bobić A. Bezbednost ustanova za izvršenje krivičnih sankcija, Zbornik radova „Razvoj sistema bezbjednosti i zaštite korporacija“ 2011, str. 271

¹²² Ibid.str. 272

¹²³ Ibid 273

zavoda doživjeti temeljite reforme. Kriminalitet na zapadu se uveliko shvata ne samo kao kršenje društvenih normi, nego kao i posljedica neprilagođenosti osobe društvenim zahtjevima, što je rezultat mnogih okolnosti.¹²⁴

Stanje kazneno – popravnih ustanova u Bosni i Hercegovini

Humani pristup problemu resocijalizacije osuđenih lica podrazumijeva shvatanje mogućnosti razvoja određene osobe i u tom razvojnom smislu, nemogućnost određenog tipa ljudi da dosegnu razvoj kojeg društvo postavlja kao normu. Pri takvom pristupu, čovjek neće doživljavati kaznu kao nepravdu društva prema pojedincu, već kao neophodnu društvenu pomoć koja se pruža „hendikepiranom licu“ radi postizanja opštedruštvenih standarda. Shodno rečenom, zatvor će imati ulogu popravljanja, dograđivanja i usavršavanja čovjeka, a ne samo kažnjavanja. Da bi ovaj proces mogao biti sproveden u penalnim slovima, neophodno je stvoriti i određene preduslove, među kojima je svakako angažman cijele društvene zajednice.¹²⁵ Danas na području BiH egzistira nekoliko kazneno-popravnih zavoda (Zenica, Sarajevo, Istočno Sarajevo, Banjaluka, Tuzla, Foča, Mostar, Bihać, Bijeljina, Trebinje, Doboj, Busovača).

Veoma često mlađi osuđenici pronalaze uzore i identifikuju se sa recidivistima ili lokalnim «bosovima», pokušavajući na taj način da skrenu pažnju na sebe i steknu bolji status u zatvorskoj populaciji. Upravo takvi osuđenici najčešće odbacuju prevaspitni tretman i dosljedno se pridržavaju principa zatvoreničkog kodeksa. Nažalost, kod takvih osuđenika i u takvom okruženju, veoma je teško imati uspjeha u njihovoj resocijalizaciji.¹²⁶

Kriminogena inficiranost, koja je prisutna u zatvorskim ustanovama zatvorenog tipa, svakako je jedan od najčešćih uzroka neuspješne resocijalizacije, ali i recidiva uopšte. Mnoge dosadašnje studije zatvoreničkog društva pokazuju da se među osuđenima razvija jedan normativni sistem koji je po svojoj prirodi ne samo različit od onoga kojeg zastupa osoblje i šira društvena zajednica, nego mu je i direktno suprotstavljen. Interakcija dva sistema, formalnog i neformalnog, tačnije zatvorskog personala i osuđenika iskazuju stalnu tendenciju u smjeru međusobnog uticaja, potiskivanja i neutralisanja.¹²⁷

Neformalni sistem, koji se zasniva na osuđenima i njihovom međusobnom odnosu, kao i osuđeničkom kodeksu, svakako negativno utiče na proces resocijalizacije i readaptacije osuđenih lica.¹²⁸ Za sprovođenje resocijalizacije važni su materijalni i prostorni uslovi, a posebno kadrovska popunjenost ustanova profesionalnim i moralno kompetentnim stručnjacima.¹²⁹ Osim navedenih, postoji čitav spektar problema sa kojima se suočava sistem za izvršavanje krivičnih sankcija Bosne i Hercegovine:¹³⁰

- *Needukovanost kadrova, jako mali broj održanih seminara u posljednjih 10 godina, nedostatak literature i praćenja dešavanja i inovacija u tretmanu u okruženju i svijetu,*
- *Veliki broj recidivista,*

¹²⁴ Ibid 274

¹²⁵ Šeparović, Z., (2003). Kazneno izvršno pravo i uvod u penologiju. Zagreb: Pravni fakultet.

¹²⁶ Macanović, N. (2012). Uloga i značaj institucionalnog prevaspitnog tretmana u resocijalizaciji osuđenih lica. Godišnjak Evropskog defendologija centra. god.1. broj.1. str. 203-213. Banja Luka: Evropski defendologija centar.

¹²⁷ Špadijer – Đinić, J. (1973). Zatvoreničko društvo. Beograd: Prosveta.

¹²⁸ Macanović N, Radaković N, Funkcionisanje formalnog i neformalnog sistema u kazneno-popravnim ustanovama, Zbornik sažetaka „Socijalni rad i borba protiv siromaštva i socijalne isključenosti-profesionalna usmjerenost zaštiti i promicanju ljudskih prava“ 2010.

¹²⁹ Ibid str.55.

¹³⁰ Macanović, N., Ljeljak, H., Selak, G. (2015). Kontrolisana sloboda: Probacija-kazna postindustrijskog društva. Banja Luka: Evropski defendologija centar i Regionalno udruženje penologa Banja Luka.

- *Nedostatak postpenalnog prihvata osuđenika (postpenalnog tretmana), direktno utiče i na konačan ishod resocijalizacije,*
- *Slabljenje formalnog i jačanje neformalnog sistema,*
- *Nedostatak materijalno - tehničkih uslova,*
- *Korumpiranost,*
- *Nedostatak kadrova koji rade direktno u tretmanu,*
- *Visok nivo stresa radnika koji rade u zatvorima,*
- *Način određivanja i sprovođenja tretmana nije mijenjan u zadnjih 30 godina,*
- *Nedostatak grupnog rada sa ovisnicima o opojnim drogama i alkoholu,*
- *Nedostatak radnih mjesta za osuđena lica koja žele da rade, zastarjele mašine i neekonomičnost proizvodnje,*
- *Nemogućnost zatvora da finansira nastavak obrazovanja i prekvalifikacije onih osuđenika koji žele da nastave sa školovanjem za vrijeme izdržavanja kazne,*
- *Etiketiranje osuđenika nakon izlaska iz zatvora od strane društvene zajednice, jedan od glavnih razloga recidiva,*
- *Loša saradnja zatvorskih ustanova sa medijima, javnost nema realnu sliku funkcionisanja kazneno-popravnih ustanova, predrasude,*
- *Visok nivo kriminogene inficiranosti u zatvorskim ustanovama.*

Imajući na umu Standardna minimalna pravila Ujedinjenih naroda za postupanje sa zatvorenici, Standarde CPT-a i trenutno stanje u kome se nalazi zatvorski sistem u Bosni i Hercegovini može se zaključiti da postoji određen broj problema koje treba riješiti u budućnosti. Problem prepunjenosti i dalje muči zatvorske ustanove širom Evrope i ozbiljno podriva napore da se poboljšaju uslovi u njima. Nacionalni sistem za izvršenje krivičnih sankcija se suočava sa istim ili sličnim problemima kao i evropski, odnosno zatvorski sistemi u svijetu, uvažavajući specifičnosti koje vladaju u našem zakonodavstvu, kaznenoj politici i uopšte nacionalnim okvirima.

Razvoj i perspektive zatvorskog sistema u Bosni i Hercegovini

Neminovno je da treba revidirati važeće zakone i praksu koja se odnosi na lišavanje slobode u iščekivanju suđenja i donošenja presude, kao i razmotriti niz nezavodskih kazni. Upravo ovakav pristup se zagovara u Preporuci R (99) 22, Komiteta ministara koja se odnosi na preopterećenost zatvora osuđenici i porast zatvorske populacije. Međutim, ovakvo rješenje može samo privremeno ublažiti neke probleme, ali ih ostavlja otvorenim. Nesumnjivo je da ove preporuke treba uvažiti, bez obzira na to što samo odgađaju rješavanje glavnih pitanja za neko drugo vrijeme.

Javnost i međunarodne institucije očekuju od vlasti u BiH da nađe rješenje, što se i pokušava već duže vrijeme, ali u okviru mogućnosti. Budžetska sredstva su ograničena u svim vladama svijeta, a ni kod nas nije drugi slučaj. Činjenica da još prolazimo kroz proces tranzicije, i da postoji veliki broj stavki koje vlasti treba da riješe, ne računajući probleme penološkog sistema, postavlja se pitanje: kakav je prioritet problema zatvorskog sistema u BiH u odnosu na druga pitanja?

Iskustva stranih zemalja nam daju indirektan odgovor na pitanje. Putanja razvoja zatvorskog sistema su manje više slična u svim državama, a problemi univerzalni. Neke zemlje su riješile probleme prepunjenosti zatvora, boljih uslova, kvalitetnijeg tretmana osuđenih lica itd. Ali, pojavila su se druga pitanja koja treba riješiti.¹³¹

Javno-privatno partnerstvo postoji u mnogim oblastima. Ta dva sektora su upućena jedni na druge, i u njihovoj saradnji i adekvatnoj koordinaciji se nalazi moguće rješenje mnogih problema. Privatni sektor se razvija, jača, i u njemu vlasti mogu pronaći strateškog partnera. Interes koji se može postići u ovoj

¹³¹ Zedner, L. (2002). Danger of dystopias in penal theory. Oxford Journal of Legal Studies, 22 (2), str. 341-366.

saradnji je obostran. Na vlastima ostaje zadaća da pronade adekvatne kontrolne mehanizme i iskoordiniše saradnju sa privatnim sektorom, jer prije svega odgovorna je društvu koje od nje traži zadovoljenje javnih potreba.

Privatni sektor ima mogućnosti da odgovori na javne potrebe, rukovodeći se naravno sopstvenim interesom. U kojoj mjeri će taj interes i želja za profitom biti izraženi kod javnog sektora, zavisi od državnih vlasti i nacionalnog zakonodavstva da iskontroliše privatni sektor. Domaći zakoni trenutno ne podržavaju saradnju sa privatnim sektorom u oblasti kaznenog, odnosno zatvorskog sistema. Zakonodavna vlast bi trebalo da razmotri stanje, mogućnosti i rizike i da se pojavi sa odgovarajućim pravnim okvirom koji podržava adekvatno rješenje situacije u kojoj se nalazi, i u kojoj će se tek naći domaći zatvorski sistem¹³².

Preventivno djelovanje manje košta i prevenira mnoge probleme, samo što nije mjerljivo, tj. ne može se precizno utvrditi koji su problemi izbjegnuti, odnosno riješeni ovakvim proaktivnim pristupom. Možda bi, ako bi razmatrali strana iskustva i po toj analogiji krojili kaznenu politiku zemlje, mogli izmjeriti i zaobići probleme koji slijede. Organi gonjenja su sve efikasniji, sudstvo rješava krivično pravne i prekršajno pravne predmete mnogo brže nego u ranijem periodu. Kriminalitet nije u drastičnom porastu, ali je efikasnost organa pravosuđa, kao i policije, veća. Prema tome, realno je očekivati da će se, kako efikasnost rada pomenutih organa bude rasla, povećavati i broj zatvorenika u našim zatvorima, čiji su kapaciteti već sada uglavnom maksimalno popunjeni.

Jedno od mogućih rješenja jeste postepeno angažovanje privatnih subjekata sigurnosti u zatvorskom sistemu zemlje. Vid saradnje države i privatnog sektora u oblasti zatvorskog sistema postoji u mnogim oblicima, može se urediti i prilagoditi postojećim uslovima koji vladaju u nacionalnim okvirima. Ugovorno povezivanje države i privatnog sektora ne bi trebalo da bude jedini formalno-pravni osnov takve saradnje. Iz stranih iskustava se da zaključiti da domaće zakonodavstvo treba da preispita važeće zakone i napravi pravni okvir koji će državi pružiti prostor da odgovori na društvene potrebe, iskontroliše i ograniči djelovanje privatnog sektora u oblasti zatvorskog sistema i riješi pitanja od državnog i društvenog značaja.

Zaključak:

U poslednjih dvadeset godina penitencijarni sistem u BiH usklađuje svoje zakonske okvire sa međunarodnim standardima. Izgrađen je i državni zatvor u Istočnom Sarajevu, vaspitno – popravni dom za maloljetnike u Orašju, zatvor u Bijeljini, renoviran zatvor u Banja Luci. U svim kazneno – popravnim ustanovama u BiH izvršena je određena rekonstrukcija paviljona i unapređeni uslovi života i smještaja osuđenih lica. Takođe, bezbjedonosne mjere su unapređene i tehnički poboljšane. Međutim ono što još uvijek nedostaje jeste veći broj programa za rehabilitaciju i resocijalizaciju zatvorenika. Neophodni su novi programi koji su prilagođeni potrebama osuđenika, kao i programi koji će im omogućiti lakšu integraciju nakon izlaska iz zatvora. Problem velikog broja ovisnika u zatvorima i nedostatak programa za ovu marginalizovanu grupu zatvorenika je i dalje jedan od gorućih problema, jer često i sama psihološka atmosfera zavisi od ponašanja ove grupe osuđenika u zatvorima. Zato je neophodno u narednom periodu posvetiti mnogo više pažnje edukaciji osoblja i izradi novih programa koji bi svakako doprinjeli i efikasnijoj i uspješnijoj resocijalizaciji osuđenih lica.

¹³² Kržalić. A. (2009). Stanje privatne sigurnosti u BiH. Sarajevo: Centar za sigurnosne studije BiH.

Literatura:

1. Bobić A. (2011). *Sigurnost ustanova za izvršenje krivičnih sankcija*, Zbornik radova „Razvoj sistema sigurnosti i zaštite korporacija“, Banja Luka: Fakultet za bezbjednost i zaštitu.
2. Kržalić. A. (2009). Stanje privatne sigurnosti u BiH. Sarajevo: Centar za sigurnosne studije BiH.
3. Macanović N, Radaković N, (2010). *Funkcionisanje formalnog i neformalnog sistema u kazneno-popravnim ustanovama*, Zbornik sažetaka „Socijalni rad i borba protiv siromaštva i socijalne isključenosti-profesionalna usmjerenost zaštiti i promicanju ljudskih prava“.
4. Macanović, N. (2012). Uloga i značaj institucionalnog prevaspitnog tretmana u resocijalizaciji osuđenih lica. *Godišnjak Evropskog defendologija centra*. god.1. broj.1. str. 203-213. Banja Luka: Evropski defendologija centar.
5. Macanović, N., Ljeljak, H., Selak, G. (2015). *Kontrolisana sloboda: Probacija-kazna postindustrijskog društva*. Banja Luka: Evropski defendologija centar i Regionalno udruženje penologa Banja Luka.
6. Šeparović, Z., (2003). *Kazneno izvršno pravo i uvod u penologiju*. Zagreb: Pravni fakultet.
7. Špadijer – Đinić, J. (1973). *Zatvoreničko društvo*. Beograd: Prosveta.
8. Zedner, L. (2002). *Danger of dystopias in penal theory*. Oxford Journal of Legal Studies, 22 (2), str. 341-366.

THE SYSTEM OF ENFORCEMENT OF CRIMINAL SANCTIONS IN BOSNIA AND HERZEGOVINA - SITUATION AND PERSPECTIVE

Abstract: With the reform of the justice system in Bosnia and Herzegovina, the situation in penitentiary institutions in BiH is much better than before. These improvements are first of all reflected in the improvement of the conditions of serving a prison sentence. The overbooking of prisons is no longer the biggest problem, because due to migration and population outflow, the corona virus pandemic, the lack of labor and easier access to work, the number of convicted persons is also decreasing, and the current situation in all penal correctional institutions in terms of capacity is satisfactory. However, in order for the penitentiary system to be as efficient as possible, it is necessary to pay much more attention to the process of resocialization of convicted persons, in order to reduce the rate of recidivism.

Keywords: system of execution of criminal sanctions, prison, resocialization.

BENEFITI SPORTA ZA DJECU I MLADE

univ.bacc.paed. Antea Zelić

prof.dr.sc. Anita Zovko, Sveučilište u Rijeci – Filozofski fakultet u Rijeci

Leo Klapan, mag. cin., OŠ Pećire i Srednja Medicinska škola u Rijeci¹³³

Apstrakt: Tjelesna aktivnost predstavlja neizostavan dio života svakog pojedinca, a prakticiranje redovite tjelesne aktivnosti donosi niz benefita za postizanje i održavanje fizičkog i psihičkog zdravlja, kao i usvajanje pozitivnih navika koje doprinose kvaliteti života. Navike, stil života i vrijednosti koje se usvajaju u ranoj i razvojnoj dobi, uvelike utječu na način i kvalitetu života koja se reflektira u kasnijim fazama života, stoga je korisno implementirati tjelesnu aktivnost u svakodnevnicu djece i mladih. Benefiti sportskih aktivnosti najčešće su kategorizirane u tri kategorije: fizički, psihički i socijalni benefiti koji značajno pridonose kvaliteti života. Rad je usmjeren na analiziranje navedenih kategorija sagledavajući ih kroz pozitivnu odliku koja se očituje kroz razvojnu ulogu u životu pojedinca, u ovom kontekstu djecu i mlade. Općenito, bavljenje sportom rekreacijskog ili pak profesionalnog tipa, individualnog ili timskog, dovodi promjene koje je moguće primijetiti na tjelesnom, zdravstvenom, emocionalnom i socijalnom planu djeteta iz čega proizlazi česta odluka djece i mladih za sudjelovanjem u nekoj sportskoj aktivnosti. Sport omogućava djetetu zadovoljenje potreba za sigurnosti, poštovanjem i samoostvarenjem što se smatra zadovoljenjem viših razina potreba.

Ključne riječi: sport, djeca i mladi, tjelesna aktivnost, fizičko zdravlje, psihičko zdravlje

UVOD

Od starogrčke civilizacije, sport je prepoznat kao sastavni dio ljudske kulture i društva. Bilo da se radi o nogometnoj igri na terenu, plivanju u bazenu ili trčanju u parku, tjelesna aktivnost neophodna je za zdrav i uravnotežen način života. Tjelesne i psihološke dobrobiti sporta naširoko su prepoznate dok je važnost redovite tjelesne aktivnosti teško precijeniti. Bavljenje sportom može unaprijediti tjelesnu spremnost, smanjiti rizik od kroničnih bolesti, poboljšati mentalno blagostanje i potaknuti pozitivne društvene veze. Sport može naučiti vrijedne životne lekcije, uključujući timski rad, vodstvo i ustrajnost. Navike, stil života i vrijednosti koje se usvajaju u ranoj i razvojnoj dobi, uvelike utječu na način i kvalitetu života koja se reflektira u kasnijim fazama života, stoga je korisno implementirati tjelesnu aktivnost u svakodnevnicu djece i mladih čija je potreba za tjelesnom aktivnošću prirodna. Djeci sport postaje primamljiv upravo zbog komponente igre i zabave unutar sporta. Sport neminovno pruža vrijednosti viših razina kao što je odgojni učinak, ljubav, sigurnost, poštovanje i samoostvarenje. Predmet proučavanja ovog rada usmjeren je na analiziranje benefita sporta za djecu i mlade kroz tri kategorije – fizičke, psihološke i socijalne benefite.

¹³³ anita.zovko@ffri.uniri.hr
klapan12@gmail.com
anteazelic17@gmail.com

TJELESNA AKTIVNOST

Svaki tjelesni pokret koji zahtijeva utrošak energije veći od razine energije prilikom mirovanja kao što je aktivnost hodanja, trčanja, vožnje bicikla, plivanja i sudjelovanja u sportu odnosi se na tjelesnu aktivnost. Tjelesna aktivnost usko je povezana s kvalitetom života pri čemu redovito i aktivno uključivanje u tjelesne aktivnosti, bilo rekreacijskog ili profesionalnog tipa, poboljšava tjelesno i mentalno blagostanje što dovodi do boljitka opće kvalitete života. Istraživanja potvrđuju da prakticiranjem kontinuirane fizičke aktivnosti jačamo organizam, reduciramo rizik od prijevremene smrti, pogodujemo razvitku motoričkih sposobnosti te doprinosimo socijalizaciji i pozitivnom utjecaju na psihičko zdravlje (Bungić i Barić, 2009).

Održavanje tjelesne težine, poboljšanje gustoće kostiju i snage mišića, smanjeni rizik od padova i ozljeda te smanjeni rizik od kroničnih bolesti kao što su kardiovaskularne bolesti, moždani udari te dijabetes tipa 2 samo su neki od utjecaja tjelesne aktivnosti, a pritom i sporta, na održavanje stanja odsustva od bolesti. Govoreći o psihičkom zdravlju tjelesna aktivnost povezana je s poboljšanim ishodima mentalnog zdravlja uključujući smanjenje simptoma depresije i tjeskobe, poboljšano raspoloženje i samopoštovanje te učinkovitije upravljanje stresorima iz svakodnevnog života. Istraživanja pokazuju da redovito prakticiranje tjelesnih aktivnosti potencijalno ima gotovo jednak učinak kao i određeni oblici psihoterapije pri liječenju slučajeva pacijenta koji pate od umjerene odnosno blage depresije. Usto, djeca i adolescenti koji sudjeluju u raznim sportskim aktivnostima pokazuju bolje razumijevanje socijalnog okruženja i unaprjeđenije vještine socijalizacije (McCall i Craft, 2002). Nezanemariv je utjecaj sporta na kognitivno funkcioniranje pojedinca čime je samo jedan od benefita smanjenje rizika od kognitivnog pada i demencije u starijoj životnoj dobi. Društvena, odnosno socijalna komponenta očituje se ponajprije u mogućnosti izgradnje društvenih veza i osjećaja pripadnosti zajednici ili grupi te njegovanje odlika kao što su timski rad, kooperacija, komunikacija i vođenje grupe. Navedenom u prilog idu brojna istraživanja koja ukazuju na pozitivnu povezanost prakticiranja tjelesne aktivnosti i sporta sa socio-emocionalnim razvojem, te ističu kako su sportaši najčešće otvorene, samopouzdanе ličnosti, imaju bolje razvijene vještine socijaliziranja i otporniji su na stres (Sindik, 2008). Poželjno je pronaći ugodne i dostupne tjelesne aktivnosti s obzirom na vlastite preferencije te ih uključiti u dnevnu rutinu kako bi se savladale neke od uobičajenih prepreka kao što je nedostatak vremena, nedostatak sigurnim i pristupačnim opcijama te manjak motivacije.

Sport rangira od rekreacijskih aktivnosti niskog intenziteta do profesionalnog sporta koji je karakteriziran visokim intenzitetom vježbanja. U užem smislu sport se definira kao tjelesna ili mentalna aktivnost izvedena prema specifičnim pravilima i sustavu bodovanja koja ima za cilj nadmetanje s pojedincem ili grupom suparnika dok se ne utvrdi pobjednik. Sport ne mora nužno uključivati tjelesnu aktivnost (primjerice šah) dok je komponenta natjecanja obavezna (Buljan Flander i sur., 2018). Sportski trening implicira dugotrajno organiziranu, predviđenu, programiranu tjelesnu, stratešku i mentalnu pripremu sportaša koja se realizira učenjem i vježbom pod tjelesnim opterećenjem. To je kompleksan proces koji aktivira psihološke i biološke mehanizme „superkompenzacije“ i prilagodbe organizma (Mišigoj-Duraković i sur., 1999).

U sportskom sustavu razlikujemo individualni i timski sport. Individualni sport je jednostavniji, dok timski sportovi imaju složenije sustave natjecanja te su obično i financijski zahtjevniji (Baldasari, 2014). Profesionalni sportovi su natjecateljskog karaktera i uključuju sportaše koji godinama treniraju kako bi dosegli vrhunsku razinu izvedbe.

Iako je rad usmjeren na benefite, nije na odmet spomenuti i negativni utjecaj koji se ogleda u kontekstu vrhunskog sporta. Djeca i mladi koji se nalaze na putu ka profesionalnim bavljenjem sportom veći dio svog vremena provode na treninzima i sportskim natjecanjima čime sportski klub predstavlja njihov drugi dom. Shodno tome, nužno je organizirati kvalitetnu stručnu skrb, no kad skrb izostaje može doći do pojave fizičkog, emocionalnog, seksualnog zlostavljanja i zanemarivanja (Milanović, Čustonja i Škegro, 2011). Također, problem konzumacije zabranjenih sredstava poput dopinga radi umjetno stimuliranog poboljšanja fizičkih sposobnosti je rjeđa pojava kod mlađih sportaša, što ne znači da nije prisutna, te bi preporuka struke bila posvetiti veću pažnju prevenciji.

POTREBE DJECE I MLADIH ZA SPORTOM

Djeca i mladi imaju specifične fizičke, emocionalne i socijalne potrebe koje se mogu zadovoljiti kroz aktivno sudjelovanje u sportskim aktivnostima. Načelno, redovito provođenje tjelesne aktivnosti poboljšava snagu, koordinaciju, ravnotežu i kondiciju djeteta. Kroz bavljenje sportom razvija nove vještine te ujedno shvaća kako putem sportske aktivnosti ono može biti prihvaćeno u određenoj društvenoj skupini posve nepoznate djece. Bavljenje sportom omogućuje djetetu uspješno upoznavanje i razumijevanje svijeta oko sebe, upoznavanje drugih osoba te uspostavljanje komunikacije s njima (Sindik, 2008). Djetetu je prirodno uživanje u igri i zabavi pri čemu se sport ističe kao svojevrsan zabavan ventil kroz koju djeca i mladi kanaliziraju svoju energiju i kreativnost. Između ostalih faktora, potreba za osjećajem pripadanja u određenoj momčadi ili sportskoj ekipi predstavlja jedan od glavnih razloga privlačnosti sporta djeci i mladima. Sudjelovanje u zajedničkoj sportskoj aktivnosti sa skupinom vršnjaka omogućuje zadovoljavanje različitih socijalnih i emocionalnih potreba pri čemu se iznimno razvija sposobnost za suradnjom s obzirom da su momčadi ili ekipe često sačinjene od sudionika različitog socio-ekonomskog statusa, spola i dobi (Sindik, 2008).

Prema Buljan Flander i sur. (2018) sport je potreban:

- za tijelo djece i mladih jer se redovitom tjelesnom aktivnošću troši nakupljena energija, regulira se krvni tlak, smanjuje se rizik od pojavnosti različitih bolesti, sprječava se pretilost i pospješuje se otpornosti cjelokupnog organizma,
- za um djece i mladih jer podržava uspjeh u školi, povećava moždanu aktivnost, razvija doživljaj sebe, prostora i drugih ljudi u okolini, pridonosi razvoju kreativnosti te razvoju vještina planiranja i rješavanja problema,
- za emocije i odnose jer osigurava druženje s drugima, doživljavanje različitih emocionalnih stanja i razvijanje načina suočavanja sa istima, upoznavanje vlastitih osjećaja povezanih sa doživljavanjem uspjeha i neuspjeha, mogućnost prepoznavanja tuđih osjećaja te izražavanje tijelom,
- za ponašanje jer naglašava važnost truda, ustrajnosti, rada i strpljenja, stječu se iskustva zajedništva, surađivanja, grupne pripadnosti i međusobne potpore, te se usvajaju i učvršćuju vrijednosti.

Ono što je nužno istaknuti djetetu, jest da je primarno truditi se i nastojati dati sve od sebe u sportskoj aktivnosti, a uspoređivanje s drugima i krajnji rezultat, trebaju biti sekundarni. Djeca ne bi trebala osjećati da o rezultatu natjecanja, odnosno pobjedi ili porazu, ovisi njihova osobna vrijednost pri čemu cilj natjecanja nije isključivo pobjeda već učenje, spoznavanje na osobnoj razini te uživanje i doživljaj radosti natjecanja (Urli i Šikić, 1993). Nadalje, djetetu je nužno pružiti mogućnost da ono samostalno bira one aktivnosti s kojima se želi baviti. Dijete svojim vlastitim tempom shvaća do koje granice se određenim sportom želi baviti stoga je naglasak da je isključivo na djetetu da otkrije sva svoja ograničenja unutar neke tjelesne aktivnosti (Sindik, 2008).

FIZIČKI BENEFITI SPORTA

Fizički benefiti sporta za djecu i mlade odnosne se na funkcionalne i motoričke sposobnosti, odnosno razvitak istih. Pojam funkcionalnih sposobnosti definira se kao sposobnost jednog organizma za transport, odnosno proizvodnju energije unutar ljudskog organizma (Sekulić i Metikoš, 2007). Kada se govori o funkcionalnim sposobnostima, navedene se odnose na različite aerobne i anaerobne mehanizme, tj. energetske procese unutar tijela. Najjednostavnije ih je moguće prikazati putem sposobnosti koje se odnose na izdržljivost i na kondiciju.

Nadalje, funkcionalne sposobnosti obilježene su cjelokupnim nizom promjena koje su odgovorne za izvršavanje funkcije najvažnijih organskih sustava (Prskalo i Sporiš, 2016). Aerobne funkcionalne sposobnosti omogućavaju organizmu da dostavi maksimalnu dozu kisika za dugotrajan mišićni rad, dok anaerobne funkcionalne sposobnost omogućavaju organizmu da u najvećoj mogućoj mjeri

iskoristi anaerobne energetske izvore za kratkotrajni rad mišića, bez prisustva kisika (Vitulić, 2017). Osim dišnog sustava vidljiv je utjecaj i na krvožilni sustav. Kroz fizičku aktivnost dolazi do poboljšanja cirkulacijskih funkcija, odnosno dolazi do razvoja kardiovaskularnog sustava (Mišigoj-Duraković, 1999).

Uzimajući u obzir da je riječ o sposobnostima koje nisu mjerljive na jednostavan način, dosada ne postoji obilje istraživanja utjecaja tjelesne aktivnosti na funkcionalne sposobnosti. Također, problematična je i činjenica da takvo istraživanje iziskuje veliku količinu koncentracije kroz duži vremenski period, što je teško postići s obzirom na manjak iste kada su u pitanju djeca (Flegar, 2019).

Definicija motoričkih sposobnosti karakterizira ih kao prikrivene motoričke strukture koje su zaslužne za manifestiranje motoričkih reakcija, te sudjeluju u izvršavanju motoričkih zadataka čime je uvjetovano kretanje na uspješan način (Prskalo, 2004. prema Lungul, 2015). Na razvoj motoričkih sposobnosti utječu genetski faktori te egzogeni faktori kao što je sportski trening i provođenje tjelesnog vježbanja (Lungul, 2015).

Lončar (2011) u svome radu donosi pregled vrsta motoričkih sposobnosti:

- sposobnost brzine definira se kao sposobnost za brzu reakciju, odnosno uspješno provođenje pokreta s obzirom na tjelesno kretanje u prostoru,
- sposobnost snage, odnosno jakosti odnosi se na najveći doseg voljne sile određenog pokreta koji se u određenom trenutku očituje,
- sposobnost izdržljivosti odnosi se na sposobnost obavljanja neke aktivnosti duži vremenski period pri čemu nije prisutna snižena razina efikasnosti iste (Zaciorski, 1972. prema Lončar, 2011),
- sposobnost fleksibilnosti odnosi se na izvođenje pokreta što veće amplitude,
- sposobnost koordinacije odnosi se na sposobnost upravljanja pokretima tijela očitovane preciznom izvedbom složenijih motoričkih zadataka,
- sposobnost preciznosti odnosi se na sposobnost pri gađanju i ciljanju meta na određenoj udaljenosti.

Prilikom tjelesne aktivnosti dolazi i do pokretanja prilagodbene sposobnosti za razvoj lokomotornog sustava, odnosno sustava za kretanje koji je odgovoran za efikasnost razvoja motoričkih sposobnosti. Na ovaj način dolazi do vježbanja otpornosti vezivnog tkiva, tetiva, ligamenata, hrskavice te kostiju (Sindik, 2008). Utjecaj bavljenja tjelesnom aktivnosti na razvoj motoričkih sposobnosti djece i mladih na najbolji se način može prikazati istraživanjima provedenim upravo na navedenu tematiku. Istraživanje (Gašparić, 2015) imalo je za cilj istražiti na koji način dodatno bavljenje tjelesnom aktivnošću utječe na unaprjeđenje motorike kod učenika osnovne škole. Istraživanje je provedeno na uzorku od 47 učenika trećeg razreda osnovne škole, pri čemu je 27 učenika sudjelovalo u bavljenju dodatnom tjelesnom aktivnošću, treninzima košarke, četiri puta tjedno, dok je 20 učenika sudjelovalo isključivo u redovitoj nastavni tjelesne i zdravstvene kulture. Rezultati istraživanja ukazuju na podatak da učenice koje su se dodatno bavile tjelesnom aktivnošću izvan redovnog školskog programa pokazuju značajno bolje rezultate u motoričkim sposobnostima, preciznije, u sposobnostima koje se odnose na eksplozivne, repetitivne i statičke snage (Gašparić, 2015).

PSIHOLOŠKI BENEFITI SPORTA

Tjelesna aktivnost i sport ponajprije djeluju na fizičko stanje i zdravlje, no ističu se kao pokretač i modulator psihičkog zdravlja (Grošić i Filipčić, 2019). Potrebom za tjelesnom aktivnošću osiguravamo potrebu za postizanjem savladavanja stresa, upravljanjem emocija i postizanjem stabilnog raspoloženja (Grošić i Filipčić, 2019). Redovito bavljenje sportom pomaže u reduciranju simptoma anksioznosti, depresije i stresa pri čemu sama participacija pripomaže boljem razvoju samopouzdanja i samopoštovanja. Znanstveni radovi o korelaciji psihologije i sporta, koji podupiru i utvrđuju benefite tjelesnog vježbanja i uključenosti u sport na psihološki prosperitet, brojniji su u

proteklih desetak godina (Bungić i Barić, 2009). Tjelovježba pospješuje prijenos neurotransmitera koji pozitivno utječu na raspoloženje. Osobe koje pate od depresivnih simptoma imaju smanjeno lučenje serotonina i dopamina, stoga tjelovježbom na prirodan način mogu potencirati i povećati njihovo lučenje. Pritom, grupne aktivnosti ili treninzi omogućuju osobama u depresivnom stanju da se resocijaliziraju odnosno vrte u društvo, i samim time stvore pozitivne podražaje, koji su u suprotnosti negativnim simptomima depresije (Marić, 2020). Prema Grošić i Filipčić (2019) postoje dva mehanizma putem kojih vježbanje utječe na porast serotonina – povišuje frekvenciju izlučivanja serotonina što ujedno podiže razinu njegove proizvodnje te ujedno povišuje razinu triptofana u mozgu.

Istraživanja pokazuju da redovito prakticiranje tjelesnih aktivnosti potencijalno ima gotovo jednak učinak kao i određeni oblici psihoterapije pri liječenju slučajeva pacijenta koji pate od umjerene odnosno blage depresije. Usto, djeca i adolescenti koji sudjeluju u raznim sportskim aktivnostima pokazuju bolje razumijevanje socijalnog okruženja i unaprjeđenje vještine socijalizacije (McCall i Craft, 2002).

Kognitivne, odnosno spoznajne sposobnosti odnose se na sposobnosti intelektualnog i misaonog jer predstavljaju misaone svjesne aktivnosti, koje definiraju sposobnost prilagođavanja novonastalim situacijama. One služe za protok, primanje i procesuiranje informacija, novih kao i onih već postojećih, a za cilj imaju povećati njihove vrijednosti. Kognitivne sposobnosti su velikim dijelom determinirane genetikom, a fizičkim aktivnostima može se utjecati na neke značajke kognitivnih sposobnosti u manjoj mjeri (Neljak, 2009. prema Vitulić, 2017).

Uvaženo je mišljenje se da se najbolji utjecaj tjelesne aktivnosti na razvoj inteligencije, a ujedno i kognitivnih sposobnosti, može ostvariti u prvim godinama djetetovog života, no u toj fazi svog razvoja dijete se nažalost nije sposobno baviti složenijim tjelesnim aktivnostima, stoga je poželjno da roditelji odnosno odgojitelji djeci omoguće i potenciraju barem neke vrste slobodnih aktivnosti i kretanja, primjerice puzanje, hodanje, trčanje i skakanje (Tomažin, 2015).

Također, što je određena sportska aktivnost složenija, njezin utjecaj na razvitak kognitivnih sposobnosti povoljniji, a za primjer se mogu uzeti šah ili košarka (Sindik, 2008).

Iako brojna istraživanja potvrđuju pozitivan utjecaj tjelesnih aktivnosti na dječju inteligenciju, u obzir treba uzeti i ograničenja odnosno limite pozitivnog utjecaja tjelesne aktivnosti i sporta pri razvoju djece i mladih. Naime, utvrđeno je da su otprilike dvije trećine spoznajnih sposobnosti većim dijelom genetski uvjetovane, a manjim prisvojene, stoga utjecaj tjelesne aktivnosti ne može u presudnoj mjeri utjecati na njih, ali može dati svoj pozitivan doprinos. Može se zaključiti da tjelesne aktivnosti neizravno djeluju na intelektualne funkcije i poboljšavaju funkcionalne sposobnosti organizma, kao i pomažu usvajanju određenih vještina i saznanja (Tomažin, 2015).

SOCIJALNI BENEFITI SPORTA

Temeljni dio procesa socijalizacije odvija se u djetinjstvu što primarnu ranu socijalizaciju čini izuzetno važnom. Primarne faze rane socijalizacije odvijaju se uz roditelje i ostale osobe iz djetetovog neposrednog okruženja, uz koje uči jezik te vrijednosne obrasce i normativne konstrukte ponašanja.

Prema Sindik (2008) sportske aktivnosti razvijaju pozitivne osobine, nude zdrave modele ponašanja, doprinose usvajanju korisnih navika, te potiču građenje samopouzdanja i emocionalne stabilnosti. Djeca se putem igranja uče kako sudjelovati u društvenim aktivnostima, a postaju sve kompleksnije i složenije kako djeca sazrijevaju i postaju starija. Djeca se kroz igru uče trima primarnim stavkama. Ponajprije, uče se razvijati svoje socijalne vještine, ostvaraju individualna postignuća, uče se spolnim ulogama, svojim individualnim potrebama te se uče emocionalno izraziti. Usto, kroz igru imaju mogućnost upoznavati socijalno okruženje i zbližavati se s bliskim socijalnim subjektima. Na koncu, djeca putem igranja, fizičke aktivnosti i sporta stječu različite sposobnosti za uspješnu interakciju i socijalne kvalitete za život u generalnom smislu (Žugić, 1999. prema Bungić i Barić, 2009).

Kroz zajedničke aktivnosti poput grupnih tjelesnih aktivnosti i sporta, jača se i grupna kohezija te dolazi do unaprjeđenja suradnje među pojedincima u različitim uvjetima te se povećavaju socijalne vještine. Sport može imati brojne društvene koristi, promičući socijalizaciju, inkluzivnost i raznolikost, a istovremeno unaprjeđujući fizičku i mentalnu dobrobit pojedinca i pružajući prilike za osobni rast i razvoj. Socijalne i interpersonalne vještine pomažu djeci i mladima da ispravno interpretiraju ponašanja drugih ljudi, učinkovito upravljaju socijalnim situacijama i pozitivno komuniciraju s vršnjacima i odraslima u svojoj okolini. Ističe se bitnim da djeca i mladi ovladaju učinkovitim korištenjem socijalnim i interpersonalnim vještinama kako bi mogli uspješno surađivati i rješavati probleme unutar svoje grupe (Kahn, Bailey i Jones, 2019).

Uključenost u organizirani sportski program predstavlja kontekst ispunjen prilikama za izgradnju važnih vještina i osobina kao što su timski rad, suradnja, empatija, prosocijalno ponašanje, planiranje i rješavanje problema (Kahn i sur., 2019). Sport, osim što pomaže kod procesa socijalizacije djeteta, potiče i razvoj kvalitetnih ljudskih osobina. Vidljiv je utjecaj na socijalnu adaptaciju djece i mladih što se očituje na način da se uči društvenoj odgovornosti općenito, odgovornosti prema pojedincima i skupini u cjelini, te dolazi do navikavanja na suradništvo i razvoj tolerancije prema različitosti (Tomažin, 2015). Sudjelovanje u sportskim aktivnostima ima potencijal da doprinese procesu socijalnog uključivanja, odnosno inkluzije, na način da se u aktivnost uključe pojedinci iz raznovrsnih sredina, društvenih i ekonomskih, koji dijele zajedničke interese, pružaju osjećaj pripadnosti timu te samim time i mogućnosti za razvoj sposobnosti i kompetencija kako bi se proširila društvena mreža i poboljšala kohezivnost zajednice (Bailey, 2005). Bavljenje sportom potiče stvaranje zdravih životnih navika te sukladno tome pruža pozitivne modele ponašanja. Prednost se može očitovati u nešto većoj ekstrovertiranosti kod djece koja se bave sportskim aktivnostima, koja su ujedno i daleko emocionalno stabilnija (Sindik, 2008).

O učincima tjelesnog vježbanja na socijalizaciju postoje bogati znanstveni podaci i istraživanja, čiji je glavni cilj usmjeren ka opipljivim dokazima o preventivnoj svrsi sportskih ili općenito tjelesnih aktivnosti glede ovisnosti o drogama, delikventom ponašanju i razvoju inteligencije. Doduše, uvidom u literaturu uviđa se da ta istraživanja ne pružaju egzaktno dokaze o direktnim učincima fizičke aktivnosti kao socijalizacijskog i resocijalizacijskog alata; nude samo pretpostavke i indicije da osim znanstveno dokazanih fizičkih i medicinskih blagotvornih učinaka, kontinuirano bavljenje tjelesnom aktivnošću čini pojedince boljima i prilagodljivijima. Međutim, odsustvo preciznih empirijskih dokaza ne znači nužno da pozitivnih efekata socijalizacije preko sportskih aktivnosti nema – oni su itekako vidljivi ali „tek“ u cjelokupnom, združenom promatranju svih aspekata socijalizacijskog procesa (Mišigaj-Duraković i sur., 1999).

ZAKLJUČAK

Sport i tjelesna aktivnost nude i pružaju mnoštvo dobrobiti za pojedince svih dobi i sposobnosti, posebno za djecu i mlade čiji su benefiti sporta vidljivi na fizičkom, psihološkom i socijalnom planu. Tjelesne i mentalne dobrobiti sporta naširoko su poznate, a bavljenje redovitom tjelesnom aktivnošću promiče održavanje tjelesnog zdravlja, mentalnog blagostanja i socijalizacije. Baveći se sportom, pojedinci mogu naučiti vrijedne životne lekcije kao što su timski rad, komunikacija i ustrajnost, a koje se mogu primijeniti u svim područjima života. Štoviše, sport može biti moćan alat za društveno povezivanje i izgradnju zajednice, okupljajući ljude iz različitih sredina i kultura promičući na taj način inkluzivnost. Poželjno je poticati djecu na fizičku aktivnost od najranije dobi. U razdoblju od prve do treće godine života, djeci je igra najprivlačniji i najprirodniji način prakticiranja tjelesne aktivnosti, a kroz odrastanje i razvoj, ona postaje kompleksnija i naposljetku se djecu, što u krugu obitelji i najbližih, a kasnije kroz ustanove poput vrtića i škole, postepeno privikava na strukturiran način prakticiranja tjelesne aktivnosti. Kroz rad je zaključeno da bavljenje tjelesnom aktivnošću doprinosi razvoju motoričkih sposobnosti, jačanju mišićne mase, poboljšanju rada respiratornog i kardiovaskularnog sustava kao i cjelokupnog organizma. Osim toga, tjelesna aktivnost doprinosi i kognitivnom razvoju i razvijanju socijalnih vještina. Djeca kroz sport razvijaju osjećaj za samostalnost, ali se istovremeno uče funkcioniranju u grupi i razvijaju socijalne vještine koje potiču sklapanje prijateljstava, uče dijete kako biti dio kolektiva i uklopiti se u društvo. Nadalje, tjelesnom

aktivnošću i sportom poboljšava se sposobnost koncentracije, te se uči disciplini i samokontroli. Osim fizičkih i socijalnih benefita, bavljenje tjelesnom aktivnošću i sportom ima pozitivan učinak i na mentalno zdravlje. Redovito prakticiranje fizičke aktivnosti može bitno smanjiti razinu stresa, pomoći pri borbi s anksioznim i depresivnim mislima i utjecati na pojedinačevu sliku o samome sebi. Vježbanjem se luči serotonin, takozvani „hormon sreće“ i endorfin, hormoni zaslužni za dobar osjećaj u tijelu, koji vode ka boljem i stabilnijem raspoloženju. Zaključno, roditelji, nastavnici, treneri i osobe u djetetovom okruženju postavljaju primjer na kojeg se dijete oslanja, što možemo pozitivno iskoristiti na način da ga ohrabrujemo i potičemo na bavljenje fizičkom aktivnošću. Zajedničke šetnje i nogometne utakmice, osluškivanje potrebe i interesa djeteta vodi ka stvaranju zdrave i pozitivne podloge za njihov skladan i zdrav rast i razvoj.

LITERATURA

1. Buljan Flander, G. i sur. (2018). *Znanosti i umjetnost odgoja: Praktični priručnik o suvremenom odgoju za roditelje i odgojitelje*. Sveta Nedjelja: Naklada Geromar.
2. Bungić, M. i Barić, R. (2009). Tjelesno vježbanje i neki aspekti psihološkog zdravlja. *Hrvatski športskomedicinski vjesnik*, 24(2), 65-75.
3. Flegar, A. (2019). *Utjecaj procesa vježbanja na ljudski organizam*. Sveučilište Jurja Dobrile u Puli, Fakultet za odgojne i obrazovne znanosti.
4. Gašparić, Z. (2015). *Utjecaj dodatne tjelesne aktivnosti na razvoj motoričkih sposobnosti učenika*. Sveučilište u Zagrebu, Učiteljski fakultet.
5. Grošić, V. i Filipčić, I. (2019). Tjelesna aktivnost u poboljšanju psihičkog zdravlja. *Medicus*, 28 (2 Tjelesna aktivnost), 197-203.
6. Kahn, J., Bailey, R. i Jones, S. (2019). *Coaching Social & Emotional Skills in Youth Sports*. Aspen Institute.
7. Lončar, L. (2011). *Motoričke sposobnosti djece od 7 do 10 godina*. Sveučilište u Zagrebu, Učiteljski fakultet, Odsjek za učiteljske studije.
8. Lungul, E. (2015). *Utjecaj izvanškolskih aktivnosti na motoričke sposobnosti djece*. Sveučilište Jurja Dobrile u Puli, Fakultet za odgojne i obrazovne znanosti.
9. Marić, I. (2020). Utjecaj rekreacijskih aktivnosti na mentalno zdravlje. *Zdravstveni glasnik*, 6 (2), 105-114.
10. McCall, R.M i Craft, D.H. (2002). Moving with a purpose: Developing programs for preschoolers of all abilities. Human Kinetics, IL
11. Milanović, D., Čustonja, Z. i Škegro, D. (2011). Zlostavljanje djece u vrhunskom sportu - etički izazovi. *Jahr*, 2 (1), 218-228.
12. Mišigoj-Duraković, M. i sur. (1999). *Tjelesno vježbanje i zdravlje*. Zagreb: Grafos.
13. Prskalo, I. i Sporiš, G. (2016). *Kineziologija*. Zagreb: Školska knjiga.
14. Sekulić, D. i Metikoš, D. (2007). *Osnove transformacijskih postupaka u kineziologiji: uvod u osnovne kineziološke transformacije*. Split: Fakultet prirodoslovno-matematičkih znanosti i kineziologije.
15. Sindik, J. (2008). *Sport za svako dijete: kako odabrati pravi sport, brinuti se o zdravlju i osigurati pozitivno iskustvo od samog početka*. Buševac: Ostvarenje.
16. Tomažin, O. (2015). *Utjecaj sporta na rast i razvoj djece predškolskog uzrasta*. Sveučilište Jurja Dobrile u Puli, Fakultet za odgojne i obrazovne znanosti.
17. Urli, A. i Šikić, N. (1993). Psihološka obilježja djeteta u sportu. *Kinesiology*, 25 (1-2), 22-27.
18. Vitulić, E. (2017). *Utjecaj tjelesnog vježbanja na zdravlje*. Sveučilište Jurja Dobrile u Puli, Fakultet za odgojne i obrazovne znanosti.

BENEFITS OF SPORTS FOR CHILDREN AND YOUNG PEOPLE

Abstract: *Physical activity is an indispensable part of every individual's life, and practicing regular physical activities brings a number of benefits for achieving and maintaining physical and mental health, as well as adopting positive habits that contribute to the quality of life. Habits, lifestyle and values that are adopted at an early and developmental age greatly influence the way and quality of life that is reflected in the later stages of life, therefore it is useful to implement physical activity in the everyday life of children and young people. The benefits of sports activities are usually categorized into three categories: physical, psychological and social benefits that significantly contribute to the quality of life. The work is focused on the analysis of the mentioned categories, looking at them through a positive feature that manifests itself through the developmental role in the life of an individual, in this context, children and young people. In general, engaging in recreational or professional sports, individual or team, leads to changes that can be applied to the child's physical, health, emotional and social plan, which results in the frequent decision of children and young people to participate in a sports activity. Sport enables the child to satisfy his needs for security, respect and self-realization, which is considered to satisfy higher levels of needs.*

Keywords: *sport, children and young people, physical activity, physical health, mental health*

STRUKTURALNE KARAKTERISTIKE ADOLESCENTNE KRIZE U SRBIJI I CRNOJ GORI

Prof.dr Borislav Đukanović¹³⁴

Univerzitet Donja Gorica, Podgorica, Crna Gora

*Dijana Kržalić¹³⁵, doktor medicine, specijalizantica psihijatrije
Kantonalna Bolnica Zenica*

*Ana Maksimović, asistentkinja na socijalnoj psihologiji
Univerzitet Donja Gorica iz Podgorice*

Apstrakt: U ovom istraživanju na uzorku od 2705 adolescenata iz Srbije i 1123 iz Crne Gore nastojali smo da ispitamo strukturu skale emocionalnih poremećaja adolescenata. Skala emocionalnih poremećaja adolescenata sastoji se od 18 tvrdnji sa odgovorima na petostepenoj Likertovoj skali. Skala je podvrgnuta faktorskoj analizi sa Varimax rotacijom. Na prvom faktoru sa visokim saturacijama izdvojili su se ajtemi koji opisuju anksioznost, nisko samopoštovanje i suicidalne ideje zbog osjećaja emocionalne odbačenosti i zanemarivanja roditelja. Zato smo ovaj prvi faktor nazvali faktorom depresivno-neurotičnih reagovanja adolescenata/adolescentkinja zbog roditeljskog nerazumevanja. Drugi faktor opisuje ambivalentni odnos adolescenata prema školi i učenju. Treći faktor, u kome dominiraju zloupotreba psihoaktivnih supstanci, suicidalne ideje i emocionalno odbacivanje adolescenata/adolescentkinja nazvali smo faktorom devijantnog ponašanja adolescenata/adolescentkinja. Rezultati istraživanja diskutovani su u kontekstu odnosa između autonomije, sazrijevanja i sukoba adolescenata/adolescentkinja sa roditeljima. U tom pogledu ukazano je i na razlike između Srbije i Crne Gore.

Ključne reči: emocionalna nestabilnost, adolescenti/adolescentkinje, Srbija, Crna Gora

UVOD

Adolescencija je veoma turbulentan period u razvoju ličnosti. Gotovo kompulzivna potreba adolescenata da što pre ostvare veću autonomiju i samopoštovanje, često ih dovodi u nesporazume, pa i otvorene sukobe sa užom socijalnom sredinom, a prvenstveno sa roditeljima (Laursen & Collins 2004; Zhang, Fulgosi, 2006; Zhang, Wang, Fulgosi, 2006; Zimmer-Gembeck, Collins, 2006)). Sukobi adolescenata sa roditeljima su na početku adolescencije vrlo česti zbog nastojanja adolescenata da što pre izgrade autonomiju (Steinberg 1990). U kasnijim fazama adolescenti uspostavljaju više bilansirane, egalitnije obrasce (Collins & Steinberg 2006). Roditelji u principu podstiču autonomiju adolescenata, ali je povod za sukob sa adolescentima brzo uspostavljanje autonomije koje roditelji ne odobravaju.

Učestalost i intenzitet sukoba se različito ispoljavaju u različitim fazama adolescencije. Najčešći su u ranoj fazi, a zatim se ta učestalost smanjuje (De Geede et al. 2009; Jensen-Campbell & Graziano 2000). Međutim, sukobi jačaju u intenzitetu u srednjoj fazi adolescencije. Taj intenzitet postepeno opada, a rastu pregovaranje i egalitarni odnosi u rešavanju sukoba između adolescenata i roditelja.

¹³⁴ borivoje.djukanovic@gmail.com

¹³⁵ dijana.krzalic@gmail.com

Modeli, metode i brzina razrešavanja sukoba između roditelja i adolescenata određuju i zrele i poremećene ishode socijalizacije i sazrevanja adolescenata. Poznato je da autoritativni stil vaspitanja, koji pretpostavlja uravnotežene odnose između autonomije i kontrole ponašanja, ograničenja i slobode, uz adekvatnu emocionalnu podršku roditelja pruža optimalne mogućnosti za uspešnu socijalizaciju i sazrevanje adolescenata (Smetana 1995; Assadi, 2011). Sve dok su kanali komunikacije između adolescenata i roditelja neprekinuti i otvoreni adolescentnu krizu treba shvatiti kao šansu za sazrevanje. U tom pogledu sukob roditelja i adolescenata je i kao katalizator razrešenja krize i sazrevanja. Trebali bi nam ogroman prostor i vreme da analiziramo brojne puteve uspešnog razrešenja konfliktnih odnosa roditelja i adolescenata i anticipiramo moguće ishode razrešenja konflikata. Mnogo je jednostavnije anticipirati patološke ishode tih konflikata (Workman, Ben, 1992; You, Lim, 2015). Posebno su zanimljive konfliktno situacije kada ponašanje adolescenata počev od srednje do kasne adolescencije daje pozitivne rezultate u razrešenju sukoba i ne blokira njihovo sazrevanje. Oni se javljaju kao generatori vlastitog razvoja. To je naročito slučaj u onim konfliktnim situacijama u kojima roditelji kruto insistiraju na svojim stavovima i odlukama, ne pokazujući elastičnost u prihvatanju drugih mogućih ishoda sukoba. Jedan, ne tako mali broj adolescenata povlači se iz sukoba, u cilju „traženja tajm auta“ za nalaženje produktivnijeg i zrelijeg razrešenja sukoba. Time istovremeno pokazuju ozbiljne pomake u psihosocijalnom sazrevanju (Đukanović et al, 2022).

U ovoj studiji mi smo uključili pretežno „normalne“ porodice, što značajno ograničava mogućnosti generalizacije rezultata.

CILJEVI ISTRAŽIVANJA

Istraživanje ima eksplorativni karakter. Zato ciljevi ne proizilaze iz čvrste teorijske – hipotetičke osnove već su više orijentirani za buduća istraživanja.

- Prvi cilj je da se opišu učestalost i intenzitet kriznih fenomena.
- Drugi cilj je da se opišu strukturalna svojstva adolescentne krize.

UZORCI

Ukupan broj adolescenata obuhvaćenih ovim istraživanjem iznosi 3828, od čega 2705 iz Srbije i 1123 iz Crne Gore, dok je 98 bilo izbačenih zbog neadekvatne popunjenosti nekih delova upitnika. U ranoj adolescenciji (od 12 do 15 godina) bilo je 853 adolescenta ili 21,7%, u srednjoj (16 do 17 godina) 2486 ili 63,3%, dok ih je u kasnoj 587 ili 14,9%. Prosečne godine starosti za ukupan uzorak iznose 16,38 godina, za Srbiju 16,29 a za Crnu Goru 16,58. Važno je istaći da su naši uzorci prigodni i da svakako nisu reprezentativni, što utiče na mogućnost generalizacije rezultata našeg istraživanja. Međutim, nije reč o selekcionisanim uzorcima poremećanih porodica, već o „normalnim“ porodicama, što je, kao što ćemo videti, od posebnog analitičkog značaja u ovom istraživanju.

REZULTATI

Distribucija frekvencija na Skali (tabela 1.) je u uobičajenim granicama za adolescentni period. Takođe su očekivane i nešto povećane frekvencije određenih ajtema, karakterističnih za adolescentni period:

- tvrdnja 18. osećam potrebu za izlaskom i prijateljima;
- tvrdnja 17. „najviše mi odgovara da budem sam sa sobom“;
- tvrdnja 9. nagle promene raspoloženja;
- tvrdnja 10. napetost bez konkretnog razloga;
- tvrdnja 4. nezainteresovanost za školu;
- tvrdnja 1. „osećam se potišteno, bezvoljno“;
- tvrdnja 3. „svađam se sa ljudima bez razloga“;

Pored navedenih, tvrdnje 1. i 3. indikativne su za turbulentni adolescentni period. Distribucija 18. tvrdnje, gde skoro tri četvrtine (74,1%) osećaju povećane potrebe za izlascima i prijateljima, posledica je socijalne izolacije, koja je bila uslovljena pandemijom Covida – 19. Ova pandemija adolescente najteže pogađa usled pojačane potrebe za socijalnim kontaktima, u kojima dobijaju potvrdu opravdanosti vlastitih stavova, vrednosti i ponašanja. U tom kontekstu, gotovo je kompulzivna adolescentna potreba za uspostavljanjem i održavanjanjem socijalnih kontakata uopšte, a posebno sa vršnjacima

Tabela 1. Frekvencije i validni procenti Skale emocionalne nestabilnosti adolescenata/adolescentkinja

Tvrdnje	Nikad N %	Retko N %	Ponekad N %	Često N %	Uvek N %	Ukupno: N %
1.Osećam se potišteno, bezvoljno.	1833 46,7	951 24,2	678 17,3	302 7,7	162 4,1	3926 100,0
2. Sklon - a sam konzumiranju PAS.	3522 89,7	143 3,6	101 2,6	45 1,1	115 2,9	3926 100,0
3.Svađam se sa ljudima bez razloga.	2262 57,6	854 21,8	479 12,2	198 5,0	133 3,4	3926 100,0
4. Nisam zainteresovan-a za školu.	1313 33,4	840 21,4	1029 26,2	405 10,3	339 8,6	3926 100,0
5.Razmišljam o samoubistvu.	3280 83,5	297 7,6	170 4,3	94 2,4	85 2,2	3926 100,0
6. Voleo-la bih da mogu da pobeđem od kuće.	2940 74,9	436 11,1	312 7,9	113 2,9	125 3,2	3926 100,0
7.Ne trpim uvrede i zato se lako potučem.	2432 61,9	766 19,5	382 9,7	154 3,9	192 4,9	3926 100,0
8. Razmišljam da napustim školu.	3284 83,6	307 7,8	157 4,0	83 2,1	95 2,4	3926 100,0
9. Imam nagle promene raspoloženja.	994 25,3	1124 28,6	927 23,6	483 12,3	398 10,1	3926 100,0
10. Osećam se napeto bez konkretnog razloga.	1736 44,2	932 23,7	621 15,8	396 10,1	241 6,1	3926 100,0
11. Tužna sam i nesrećna osoba.	2347 59,8	817 20,8	462 11,8	178 4,5	122 3,1	3926 100,0
12. Osećam da me roditelji ne razumeju.	2033 51,8	836 21,3	601 15,3	253 6,4	203 5,2	3926 100,0
13. Osećam da moj život nema smisla.	1960 50,0	455 11,6	472 12,0	451 11,5	585 14,9	3926 100,0
14. Imam volju za učenjem i školom.	673 17,1	1177 30,0	1098 28,0	591 15,1	387 9,9	3926 100,0
15. Vedra sam i pozitivna osoba.	1868 47,6	1407 35,8	446 11,4	144 3,7	61 1,6	3926 100,0
16. Osećam da me roditelji ne vole.	3221 82,0	345 8,8	186 4,7	68 1,7	106 2,7	3926 100,0
17. Najviše mi odgovara da budem sam sa sobom.	665 16,9	976 24,9	1301 33,1	600 15,3	384 9,8	3926 100,0
18. Osećam potrebu za izlaskom i prijateljima.	88 4,0	257 6,5	601 15,3	1074 27,4	1836 46,8	3926 100,0

Skalu emocionalne nestabilnosti podvrgli smo Warimax faktorskoj analizi. Skala se inače prvi put primenjuje. Kaiser-Meyer-Olkin test je relativno visok i iznosi 0,925, što ukazuje da je Skala pogodna za faktorizaciju. Sadrži tri faktora, iako po dominaciji prvog faktora više podseća na jednofaktorsku strukturu. Prvi faktor nosi 39,837 varijanse, drugi 9,105 varijanse, a treći 6,766.

Na prvom najjačem faktoru, koji nosi 39,837 varijanse, sa saturacijama iznad 0,500 izdvojilo se deset ajtema, tabela 4.:

- osećam se napeto bez konkretnog razloga	0,801;
- tužna sam i nesrećna osoba	0,794;
- osećam se potišteno i bezvoljno	0,789
- osećam da me roditelji ne razumiju	0,742
- imam nagle promene raspoloženja	0,692;
- voleo-la bih da mogu da pobegnem iz kuće	0,623;
- vedra sam i pozitivna osoba	0,603;
- svađam se sa ljudima bez razloga	0,549;
- razmišljam o samoubistvu	0,538;
- osećam da me roditelji ne vole	0,535.

Na ovom faktoru sa visokim saturacijama izdvojili su se ajtemi koji ukazuju na anksioznost, depresivnost, nisko samopoštovanje i suicidalne ideje zbog osećanja emocionalne odbačenosti i zanemarivanja roditelja. Zato smo ovaj prvi faktor nazvali faktorom depresivno-neurotičnih reagovanja adolescenata/adolescentkinja zbog roditeljskog nerazumevanja

Tabela 4. Matrica rotiranih komponenti Skale emocionalne nestabilnosti za ukupan uzorak

	Faktori		
	1	2	3
Osećam se napeto bez konkretnog razloga.	,801	,219	,028
Tužna sam i nesrećna osoba.	,794	,137	,245
Osećam se potišteno, bezvoljno.	,789	,116	,172
Osećam da me roditelji ne razumeju.	,742	,074	,274
Imam nagle promene raspoloženja.	,692	,327	-,035
Voleo-la bih da mogu da pobegnem iz kuće.	,623	,090	,512
Vedra sam i pozitivna osoba.	,603	,257	-,014
Svađam se sa ljudima bez razloga.	,549	,353	,142
Razmišljam o samoubistvu.	,538	,171	,534
Osećam da me roditelji ne vole.	,535	-,072	,525
Osećam da moj život nema smisla.	,394	,051	,241
Imam volju za učenjem i školom.	,173	,807	,012
Nisam zainteresovan - - na za školu.	,247	,762	,112
Razmišljam da napustim školu.	,090	,525	,500
Ne trpim uvrede i zato se lako potučem.	,116	,460	,320
Sklon-a sam konzumiranju psihoaktivnih supstanci.	,028	,185	,693

Na drugom faktoru, koji nosi 9,105% varijanse, sa saturacijama iznad 0,500, izdvojila su se tri ajtema:

- imam volju za učenjem i školom 0,807;
- nisam zainteresovan-a za školu 0,762;
- razmišljam da napustim školu 0,525.

Ovaj drugi faktor nazvali smo *faktorom ambivalentnog odnosa adolescenata/adolescentkinja prema školi i učenju*.

Na trećem faktoru sa saturacijama iznad 0,500, izdvojila su se četiri ajtema:

- sklon-a sam konzumiranju psihoaktivnih supstanci	0,693;
- razmišljam o samoubistvu	0,534;
- osećam da me roditelji ne vole	0,525;
- razmišljam da napustim školu	0,500.

Ovaj treći faktor, u kome dominiraju zloupotreba psihoaktivnih supstanci, suicidalne ideje i emocionalno odbacivanje adolescenata/adolescentkinja nazvali smo *faktorom devijantnog ponašanja adolescenata/adolescentkinja*

DISKUSIJA

Jednim drugim upitnikom od 17 ajtema sa odgovorima na petostepenoj skali Likertovog tipa, kojom smo merili porodičnu disfunkcionalnost, utvrdili smo da je je reč o dominantno funkcionalnim, „normalnim“ porodicama. Porodice adolescenata karakteriše relativno visoki nivo kohezije jer prosečno više od 4/5 adolescenata saopštavaju o dobrim ili veoma dobrim odnosima. Iako su zastupljeni neki tipični simptomi adolescentne krize (nagle izmene raspoloženja, povećana napetost bez vidljivog razloga, nezainteresovanost za školu, potreba za socijalnom izolacijom i, istovremeno, velika potreba za druženjem) adolescentna kriza u oba uzorka nije previše izražena niti po učestalosti, niti po intezitetu (videti tabelu 1.). To pokazuju i rezultati faktorske analize u kojoj izrazito dominira prvi faktor čiji ajtemi sa visokim saturacijama opisuju dobro integrisane porodice. Jedina pojava koja je izražena i po učestalosti i po intezitetu je potreba za intezivnijim socijalnim kontaktima, što je uslovljeno i prisilnim socijalnim ograničenjima zbog Covida-19 kada je vršeno ovo istraživanje. Dakle, izraženija adolescentna kriza javlja se u 10 do 15% disfunkcionalnih porodica, nešto češće u Crnoj Gori nego u Srbiji. U Crnoj Gori to se dešava češće zbog poremećenih identifikacionih uzora, u kojima majke intezivnije rivaliziraju sa ćerkama, a istovremeno nastoje da emocionalno i na druge načine prezaštićuju sinove. Ove pojave su u srpskim porodicama manje zastupljene.

Najznačajnija zajednička karakteristika roditelja i u Srbiji i u Crnoj Gori je tendencija ka nešto izraženijoj kontroli ponašanja adolescenata koja uglavnom ne proističe iz autoritarnog vaspitnog stila. Već smo kazali da je dominantni vaspitni stil autoritativni. Međutim, sklonost ka povremenoj pojačanoj kontroli proizilazi iz nasleđenih patrijahalnih obrazaca u vaspitanju kojih su roditelji delom svesni i nastoje da ih suzbiju. U tome uvek ne uspevaju. Kada usled toga nastane sukob, roditelji, naročito majke, razvijaju osećanje krivice koje onda rezultira zamenom kontrole za povremeno naglašenu roditeljsku permisivnost. Ove oscilacije izraženije su opet u crnogorskim nego srpskim porodicama. U crnogorskim porodicama sukobi roditelja i adolescenata naročito su uslovljeni novčanim problemima (Đukanović, Svakodnevni život).

Posebno je važno naglasiti da su u obe države roditelji u socijalizaciji uspeali da u osetnom stepenu modifikuju tradicionalne autoritarne vaspitne obrasce, da ih dopune i izmene u autoritativne, sa određenih anhrioničnim derivatima, vezanim za neke oblike pojačane kontrole ponašanja adolescenata. Međutim, rezultati ovog istraživanja pokazuju da u pretežno funkcionalnim i dobro integrisanim porodicama većina adolescenata (adolescentkinja) uspešno razrešava adolescentnu krizu i sukobe. U pokušaju objašnjenja javlja se jedna važna nedoumica; paradoksalno, da li je ova integracija svojevrsni odgovor porodica na hroničnu i kumulativnu socioekonomsku krizu kojoj su izložene već trećinu veka?! Da li su na sve te brojne stresne događaje u periodu dužem od 30 godina porodice našle jedino rešenje u jačanju unutarporodične kohezije?! Odgovore na ovu dilemu možemo naći jedino u kombinaciji jednog temeljnog retrospektivnog istraživanja, kombinovanog sa longitudinalnim.

LITERATURA:

- Laursen, B., Coy, K. C. and Collins, W. A. (1998) Reconsidering changes in parent–child conflict across adolescence: A metaanalysis, *Child Development*, 69, p.817–832
- Steinberg, L. (1990) Autonomy, conflict, and harmony in the family relationship, in Feldman, S. S. and Elliott G. R. (eds.) *At the threshold: The developing adolescent*, Cambridge: Harvard University Press, 255–276.
- Collins, W. A., & Steinberg, L. (2006). Adolescent development in interpersonal context. In W. Damon & N. Eisenberg (Eds.), *Handbook of child psychology: Vol. 4, Socioemotional processes* (pp. 1003–1067). New York: Wiley.
- De Goede, I. H. A., Branje, S. J. T. and Meeus, W. H. J. (2009) Developmental changes in adolescents' perceptions of relationships with their parents, *Journal of Youth and Adolescence*, 38, p. 75–88.
- Jensen-Campbell, L. A. and Graziano, W. G. (2000) Beyond the school yard: Relationships as moderators of daily interpersonal conflict, *Personality and Social Psychology Bulletin*, 26, p.923–935.
- Workman, M. and Beer, J. (1992) Depression, suicide ideation, and aggression among High School students whose parents are divorced and use alcohol at home, *Psychological reports*, 70, p. 503–511
- Workman, M. and Beer, J. (1992) Depression, suicide ideation, and aggression among High School students whose parents are divorced and use alcohol at home, *Psychological reports*, 70, p. 503–511
- Smetana, J. G. (1995) Parenting styles and conceptions of parental authority during Adolescence, *Child Development*, 66, p.299–316.
- Assadi, S. M., Smetana, J., Shahmansouri, N. and Mohammadi, M. (2011) Beliefs about parental authority, parenting styles, and parent-adolescent conflict among Iranian mothers of middle adolescents, *International Journal of Behaviour Development*, 35, p.424–431.
- You, S. and Lim, S. A. (2015) Development pathways from abusive parenting to delinquency: the mediating role of depression and aggression, *Child Abuse & Neglect*, 46, p.152–162.
- Zhang, W. X. and Fuligni, A. J. (2006) Authority, autonomy, and family relationships among adolescents in urban and rural China, *Journal of Research on Adolescence*, 16, 527–537.
- Zhang, W. X., Wang, M. P. and Fuligni, A. J. (2006) Expectations for autonomy, beliefs about parental authority, and parent-adolescent conflict and cohesion, *Acta Psychologica Sinica*, 38, p.868–876.
- Zimmer-Gembeck, M. J. and Collins, W. A. (2006) Autonomy development during adolescence, in Adams, G. R. and Berzonsky, M. D. (eds.) *Blackwell handbook of adolescence*, Oxford, UK: Blackwell, 175–204.
- Đukanović, B. (2018). Svakodnevni život. U: Vukčević Dragan (urednik) Sociološki presjek crnogorskog društva, CANU, Podgorica, str.: 107-33
- Widom, C. S. and White, H. R (1997) Problem behaviours in abused and neglected children grown up: Prevalence and co-occurrence of substance abuse, crime, and violence, *Criminal Behaviour and Mental Health*, 7 (4), p. 287–310.
- Đukanović, B. et al. (2022) Rizične porodice i adolescencija. Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, Sremski Karlovci – Novi Sad.

STRUCTURAL CHARACTERISTICS OF ADOLESCENT CRISIS IN SERBIA AND MONTENEGRO

Abstract: *In this research on a sample of 2705 adolescents from Serbia and 1123 from Montenegro, we tried to examine the structure of the adolescent emotional disorders scale. Scale of emotional disturbances of adolescents consists of 18 statements with answers on a five-point Likert scale. The scale is subjected factor analysis with Varimax rotation. On the first factor with high saturations, items were singled out which describe anxiety, low self-esteem and suicidal ideation due to feelings of emotional rejection and parental neglect. That's why we called this first factor the factor of depressive-neurotic reactions adolescents due to parental misunderstanding. The second factor describes an ambivalent relationship adolescents towards school and learning. The third factor, dominated by the abuse of psychoactive substances, we called suicidal ideas and emotional rejection of adolescents a factor deviant behavior of adolescents. The research results are discussed in context relationship between autonomy, maturation and conflict between adolescents and their parents. In that volume in this regard, the differences between Serbia and Montenegro were also pointed out.*

Keywords: *Emotional instability, adolescents, Serbia, Montenegro*

SVRHA KAŽNJAVANJA I MALOLJETNI POČINITELJI KAZNENIH DJELA U
REPUBLICI HRVATSKOJDoc. dr. sc. Dijana Gracin¹³⁶

Sveučilište u Zagrebu, Republika Hrvatska

Sažetak: Glavni cilj ovog istraživanja je pružiti pregled relevantne literature u području kažnjavanja maloljetnih počinitelja te analizirati fenomenologiju kažnjivih ponašanja maloljetnika u Republici Hrvatskoj. Empirijska analiza temelji se na sekundarnim izvorima, službenim evidencijama policije, državnih odvjetništava, sudova za maloljetnike i Državnog zavoda za statistiku u promatranom razdoblju (2013.-2020.). Maloljetni prijestupnici analiziraju se u odnosu na spol, dob, obrazovanje, vrstu počinjenih kaznenih djela, prethodne osude, s kim žive, izrečene kazne i druge relevantne kriterije za utvrđivanje trendova i obrazaca kriminala tijekom promatranog razdoblja. U radu se raspravlja o očitom silaznom trendu prijavljenih, optuženih i osuđenih maloljetnika, ali i relativno velikom broju odbačenih kaznenih prijava primjenom načela svrhovitosti kao rehabilitacijskog pristupa Državnog odvjetništva prema maloljetnim počiniteljima. Iako mjere upozorenja, odnosno pridržaj maloljetničkog zatvora kao mjera preusmjeravanja, rasterećuje sudove i skraćuje vrijeme od počinjenja kaznenih djela do početka tretmana, istodobno povećanje broja maloljetnih recidivista izaziva zabrinutost, a što ukazuje na to da sadašnji sustav maloljetničkih sankcija ne ispunjava svoju primarnu svrhu kažnjavanja - specijalnu prevenciju. Istraživački rad temelji se na postojećim znanjima o toj temi i ukazuje na moguće implikacije za budući razvoj.

Ključne riječi: maloljetnička delinkvencija, fenomenologija, kažnjavanje, resocijalizacija, Hrvatska

UVOD

Maloljetnička sankcija treba biti pravilno odmjerena kako bi polučila pozitivan efekt i ostvarila svrhu kažnjavanja. To je moguće jedino ako se temelji na vjerodostojnim i potpunim informacijama, ili na najvećem broju dostupnih informacija u konkretnom predmetu (Dragičević Prtenjača, Radić i Rizvić, 2022).

Maloljetnička delinkvencija smatra se najozbiljnijim oblikom problematičnog ponašanja mladih koji ovisi o unutarnjim (subjektivno-psihološkim) i vanjskim (društvenim i kulturnim) čimbenicima (Derk i Stašević, 2017; Radić, 2017). Pojedini autori smatraju da je antisocijalno ponašanje stalan način ponašanja pojedinaca koji počinje u ranom djetinjstvu i traje do rane odrasle dobi (Farrington, 2003; Sampson i Laub, 2004). Važno je razlikovati očekivani buntovni obrazac ponašanja svojstven adolescenciji i obrazac koji može eskalirati s brojnim i ozbiljnim posljedicama. Adolescenciju karakterizira razvoj osobnosti pa ne čudi da mladi ljudi žele iskusiti i otkriti što svijet nudi. U većini slučajeva to ne podrazumijeva sudjelovanje u kriminalnim aktivnostima, ali može dovesti do delinkventnog ponašanja. Ono uključuje većinu ponašanja koja odstupaju od društvenih normi i kao takva mogu biti osuđena od strane zajednice. U tom razdoblju mladi se suočavaju s mnogim preprekama, uključujući i samu budućnost, a kao rezultat toga dolazi do "odrastanja iz delinkvencije" (Kovčović Vukadin, 2009). Mladi antisocijalni ljudi često su nestrpljivi i radije se usredotočuju na trenutnu situaciju i zadovoljstvo koje trenutno mogu dobiti, nego na ono što im budućnost donosi. Želja za autonomijom koja se javlja tijekom adolescencije može objasniti želju za druženjem s devijantnim vršnjacima (Pardini, Waller i Hawes, 2015).

¹³⁶ e-pošta: gdijana39@gmail.com

Tijekom posljednjih nekoliko desetljeća, u velikom broju razvijenih država, primjećuje se znatan porast primjene alternativnih sankcija i neformalnih oblika postupanja prema maloljetnim počiniteljima kaznenih djela. Ovi trendovi u skladu su s međunarodnim preporukama o načinu postupanja prema maloljetnim počiniteljima kaznenih djela, kako bi se izbjegle negativne posljedice provođenja formalnog kaznenog postupka na formiranje ličnosti maloljetnika (Puharić i Radić, 2015). Diverzija, definirana kao obustava ili nepokretanje kaznenog postupka u slučajevima kad je maloljetna osoba počinila lakše kazneno djelo, a sve okolnosti upućuju na zaključak da formalni kazneni postupak ne bi bio primjeren, jedan je od važnih aspekata takvog pristupa maloljetnim počiniteljima kaznenih djela (Cajner Mraović, Vuić i Kujundžić, 2018).

EU direktiva 2016/800 donosi minimalna pravila o pravima djece koja su osumnjičena za počinjenje kaznenih djela ili su u postupku na sudu ili koja podliježu postupku na temelju europskog uhiđenog naloga. Sukladno toj direktivi, prava djeteta su: pravo da roditelj bude obaviješten, pravo na pomoć odvjetnika, pravo na zaštitu privatnosti, pravo na pratnju roditelja, pravo na pravnu pomoć, pravo na audiovizualno snimanje ispitivanja i pravo na pravovremeno i pozorno rješavanje predmeta. U najranijoj fazi postupka će se informirati o: pravu na pojedinačnu procjenu, pravu na liječnički pregled, uključujući pravo na liječničku pomoć, pravu na ograničenje lišenja slobode i korištenje alternativnih mjera, pravu na pratnju nositelja roditeljske odgovornosti tijekom saslušanja pred sudom, pravu osobnog nazočenja suđenju, pravu na učinkovite pravne lijekove.

Kaznenopravni sustav za maloljetne osobe u Hrvatskoj je uređen na temelju Zakona o sudovima za mladež (Narodne novine, br. 111/1997, 84/11, 143/12, 148/13, 56/15, 126/19) koji sadrži odredbe za mlade počinitelje kaznenih djela, odnosno maloljetnike i mlade punoljetnike u materijalnom kaznenom pravu, odredbe o sudovima, o kaznenom postupku i o izvršenju sankcija te propise o kaznenopravnoj zaštiti djece. Odredbe Kaznenog zakona, Zakona o kaznenom postupku, Zakona o sudovima, Zakona o zaštiti osoba s duševnim smetnjama, zakona kojima se uređuje izvršenje sankcija za kaznena djela i drugi opći propisi primjenjuju se samo ako Zakonom o sudovima za mladež nije drugačije propisano.

Zakonom o sudovima za mladež istaknuta je važnost preodgoja i resocijalizacije maloljetnog počinitelja, što proizlazi iz definicije svrhe odgojnih mjera da se pružanjem zaštite, brige, pomoći i nadzora te osiguranjem opće stručne naobrazbe maloljetno počinitelja kaznenog djela utječe na njegov odgoj, razvijanje njegove cjelokupne ličnosti i jačanje njegove osobne odgovornosti radi suzdržavanja od ponovnog činjena kaznenih djela.

U Hrvatskoj jedino državni odvjetnik za mladež može pokrenuti kazneni postupak prema maloljetnoj osobi i to jednako vrijedi za sva kaznena djela. Kazneni postupak prema maloljetnoj osobi ne može pokrenuti oštećena osoba ni po privatnoj tužbi. U slučajevima kaznenih djela počinjenih od strane maloljetnika smiju postupati samo policijski službenici specijalizirani za maloljetničku delinkvenciju i kaznenopravnu zaštitu djece i maloljetnika, državni odvjetnici za mladež i suci za mladež, koji su svi specijalizirani, odnosno dodatno osposobljeni za te poslove.

SANKCIJE KOJE SE IZRIČU MALOLJETNICIMA

Maloljetnički pravosudni sustav jest primarni sustav koji se bavi kaznenim djelima počinjenima od strane maloljetnih osoba u Hrvatskoj prema Zakonu o sudovima za mladež. **Odgojne mjere** jesu mjere upozorenja, mjere pojačanog nadzora i zavodske mjere. **Mjere upozorenja** jesu sudski ukor i posebne obveze, a izriču se kad treba utjecati na maloljetnikovu ličnost i ponašanje. **Mjere pojačanog nadzora** jesu pojačana briga i nadzor, upućivanje u disciplinski centar te pojačana briga i nadzor uz dnevni boravak u odgojnoj ustanovi. Izriču se kad za maloljetnikov odgoj i ispravan razvoj treba poduzeti trajnije mjere uz odgovarajući stručni nadzor i pomoć, a nije potrebno maloljetnikovo odvajanje od dotadašnje sredine. **Zavodske mjere** jesu upućivanje u odgojnu ustanovu, upućivanje u odgojni zavod i upućivanje u posebnu odgojnu ustanovu, a izriču se kad prema maloljetniku treba poduzeti trajnije i intenzivnije odgojne mjere ili mjere liječenja uz njegovo odvajanje od dotadašnje sredine. **Maloljetnički zatvor** jest kazna lišenja slobode s

posebnostima u odnosu na uvjete izricanja, trajanje, svrhu i sadržaj kazne. **Pridržaj maloljetničkog zatvora** – sud može presudom izreći da je maloljetnik kriv za kazneno djelo i istodobno pridržati izricanje kazne maloljetničkog zatvora kad smatra da se izricanjem krivnje i prijetnjom naknadnog izricanja kazne može počinitelja odvratiti od daljnjih kaznenih djela. U tom slučaju sud maloljetniku uz presudu može izreći odgojnu mjeru pojačanog nadzora, upućivanja u disciplinski centar i jednu ili više posebnih obveza. **Sigurnosne mjere** primjenjive na maloljetnike jesu: obvezno psihijatrijsko liječenje, obvezno liječenje od ovisnosti, obvezan psihosocijalni tretman, zabrana upravljanja motornim vozilom, zabrana približavanja, zabrana pristupa internetu, zaštitni nadzor po punom izvršenju kazne maloljetničkog zatvora.

Na ovom mjestu valja ukazati na **diverziju**, koja je prema UNICEF-ovom dokumentu *Toolkit on Diversion and Alternatives to Detention (2010)* (UNICEF, 2010) izdvajanje maloljetnih osoba u riziku iz formalnog postupanja policije, državnog odvjetništva i sudova za mladež te njihovo preusmjeravanje prema drugačijim načinima rješavanja problema sudskim i izvensudskim tijelima, izbjegavajući pritom negativne učinke formalnog postupka i kaznenopravne evidencije. Diverzija može započeti već u fazi kaznene prijave te se nastaviti do konačne odluke suda (Dünkel, 2009).

UZROCI MALOLJETNIČKOG KRIMINALITETA

Tradicionalne teorije objašnjavaju kriminalitet maloljetnika na način da se usredotočuju na razlike među pojedincima i na pitanje zašto jedna skupina čini kaznena djela, a druga ne. Neke od njih bave se pitanjima uzroka kriminaliteta i njegova sprječavanja, a neke nadograđuju svoja pitanja te se bave uzrokom počinjenja kaznenog djela poput generalne teorije pritiska, teorije socijalne dezorganizacije, teorije socijalne kontrole i dr. (Hawkins *et al.*, 1998; Huzinga i Jacob-Chien, 1998; Farrington, 2003). Njihova istraživanja i opažanja temelje se na adolescentnim godinama, na dobi kada maloljetnici najviše krše zakon. Osim vršnjaka tu su i ostali rizični čimbenici koji od delinkvencije mogu voditi prema kriminalitetu. Nova saznanja o počecima kriminalne karijere u adolescentnoj dobi dovela su do razvoja nekoliko novih teorija među kojima je i razvojna kriminologija životnog vijeka. One objašnjavaju kako dob ne mora striktno označavati prijelaz iz prethodne faze u sljedeću. Upravo te točke prijelaza predmetom su izučavanja razvojne kriminologije koja prati promjene u tim razdobljima. Promatraju se područja škole, obitelji, vršnjaka i međuljudskih odnosa te se na temelju toga nastoje objasniti promjene u kriminalnoj aktivnosti (Doležal, 2009). Razvojne se teorije, za razliku od tradicionalnih, bave longitudinalnim vidom počinjenja kaznenih djela, stoga ne gledaju na jednu vremensku točku istraživanja, nego na promjene kriminalne karijere u vremenu (Farrington, 2003). Bave se pitanjima razvoja antisocijalnog ponašanja i činjenja kaznenih djela, rizičnim faktorima kroz život i utjecajem životnih događaja na razvoj ponašanja (Farrington, 2003). Jedna od novijih teorija kriminaliteta proizašla iz koncepta kriminalne karijere jest „Age-graded“ teorija (Sampson i Laub, 2004) koja ima tri važna polazišta. Prvo ukazuje kako na delinkventno ponašanje u djetinjstvu i adolescenciji utječe struktura neformalne obiteljske i školske kontrole. Potom objašnjava da antisocijalno ponašanje ima tendenciju zadržavanja i protezanja kroz odraslu životnu dob u raznim životnim segmentima. U zadnjem polazištu ističe se važnost promjena u kvaliteti neformalne socijalne kontrole od strane obitelji i škole te kako se ona s godinama mijenja. Druga teorija nudi svoj pogled na temu maloljetničke delinkvencije, a to je teorija kontinuirane i adolescentne delinkvencije (Moffitt, 1993; Martinjak i Odeljan, 2016). Maloljetnike koji svoje delinkventno ponašanje započnu već u djetinjstvu i nastave ga u obliku kroničnog, višestrukog pa čak i cjeloživotnog prijestupništva, možemo nazvati kontinuiranim delinkventima, dok adolescentne delinkvente karakterizira započinjanje takvog ponašanja tek u razdoblju adolescencije uz povremenu uključenost u kriminalne aktivnosti kroz spomenuti period te se na adolescenciju gleda kao na normalnu razvojnu fazu. Integrirana kognitivna teorija antisocijalnog potencijala (Farrington, 2003; Kajser, 2019) još je jedna od novijih razvojnih teorija. Ona pod pojmom antisocijalnog potencijala shvaća potencijal činjenja kaznenih djela koji se može promatrati kratkoročno i dugoročno. Činjenje kaznenih djela ovisi o trenutnom antisocijalnom potencijalu te međuodnosu individue i okoline, tj. o pruženoj prilici za počinjenje djela. Zbog sazrijevanja antisocijalni je potencijal najveći u doba adolescencije, ali je konzistentan tijekom cijelog života. Povećava se uslijed

uzbudljivih podražaja i traženja avanture, zbog čega se u određenim trenucima može povećati. (Leober, 1996).

U literaturu se susreću brojne podjele rizičnih čimbenika koje utječu na razvoj delinkventnog ponašanja kod mladih, od jednostavnijih, koje ih dijele na dinamične i statične, do kompleksnih, koje se granaju u više smjerova. Svjesni činjenice da svi čimbenici utječu jedni na druge, stručnjaci su suglasni da razvoj jednog rizičnog čimbenika nije dovoljan za razvoj delinkventnog ponašanja. Ricijaš (2009) u svom radu navodi opće prihvaćenu podjelu na tri temeljne skupine rizičnih čimbenika: individualni, rizični čimbenici u obiteljskom i školskom okruženju te rizični čimbenici u širem društvenom kontekstu.

Rezultati istraživanja maloljetničke delinkvencije (Cajner Mraović, Butorac i Kešetović, 2014; Enzmann i Podana 2010; Sijerčić-Čolić, 2012; Stekete i Gruszczyńska, 2010) vode do istih zaključaka o porastu maloljetničkog kriminala u tranzicijskim zemljama tijekom devedesetih godina prošloga stoljeća, nakon čega dolazi postupni, ali više-manje konstantan pad, uglavnom nakon 2005. godine.

Koristeći podatke Saveznog ureda za istrage (FBI) u Sjedinjenim Američkim Državama, UN-ovog svjetskog istraživanja kriminala, Interpola i godišnjih statističkih izvješća, Cajner Mraović i Stamatel (2000) usporedile su promjene u trendovima maloljetničkog kriminaliteta diljem Europe i Sjedinjenih Američkih Država unutar posljednja dva desetljeća dvadesetoga stoljeća. Uočile su kako su stope maloljetničkog kriminaliteta u Zapadnoj Europi relativno stabilne, dok srednjoeuropske zemlje, uključujući i Hrvatsku, bilježe povećanje broja maloljetnih osumnjičenika nakon 1990. godine. Na temelju službenih policijskih statistika, Cajner Mraović, Asančaić i Derk (2015) uspoređuju trendove prijavljenih svih kaznenih djela maloljetnika, nasilnih kaznenih djela i kaznenih djela protiv imovine koja su počinili maloljetnici u Hrvatskoj u razdoblju od 2000. do 2013. godine. Iako je ukupan broj prijavljenih maloljetnih osoba stabilan ili čak u blagom padu tijekom promatranog razdoblja, vidljiv je izniman porast, odnosno pad u određenim godinama i određenim vrstama kaznenih djela, koji može stvoriti pogrešan dojam o alarmantnim promjenama. Navedeno se posebice odnosi na oscilacije broja prijavljenih za maloljetnička ubojstva i silovanja zbog niskih vrijednosti apsolutnih brojki. Međutim, u Hrvatskoj još uvijek postoje opća uvjerenja o kontinuiranom dramatičnom povećanju stopa maloljetničkog kriminala od kraja 1990-ih pa sve do danas. Takve javne percepcije se uglavnom ne temelje na rezultatima relevantnih istraživanja ili recentnih službenih statistika, već na medijskom izvještavanju o konkretnim slučajevima maloljetnih počinitelja kaznenih djela i to uglavnom onih s teškim posljedicama. Problem danas nastaje zbog toga što se priče o mladim ljudima koji počinu brutalna kaznena djela u svrhu stjecanja materijalne koristi ili samo za zabavu brzo šire i ljudi lako izgube osjećaj točnog mjesta gdje se kazneno djelo dogodilo pa je moguće da netko u Hrvatskoj danas osjeća da mu prijeti nasilje mladih počinjeno bilo kada i bilo gdje u svijetu.

Rezultati dosadašnjih istraživanja (Dragičević Prtenjača, Radić i Rizvić, 2022) upućuju na to da se u Hrvatskoj izrazito rijetko primjenjuje multidisciplinarni pristup i da sudovi rijetko koriste danu im mogućnost dijagnostičke obrade i timske (pr)ocjene, koja bi i njima znatno olakšala posao.

Cilj ovog rada je pružiti pregled maloljetničkog kriminaliteta na temelju postojeće literature te analizirati trendove, opseg, strukturu i dinamiku maloljetničke delinkvencije s posebnom pažnjom na ishode postupka, odnosno primjenu načela svrhovitost u razdoblju od 2013. do 2020. u Hrvatskoj.

REZULTATI ISTRAŽIVANJA MALOLJETNIČKE DELINKVENCije U HRVATSKOJ

Metoda

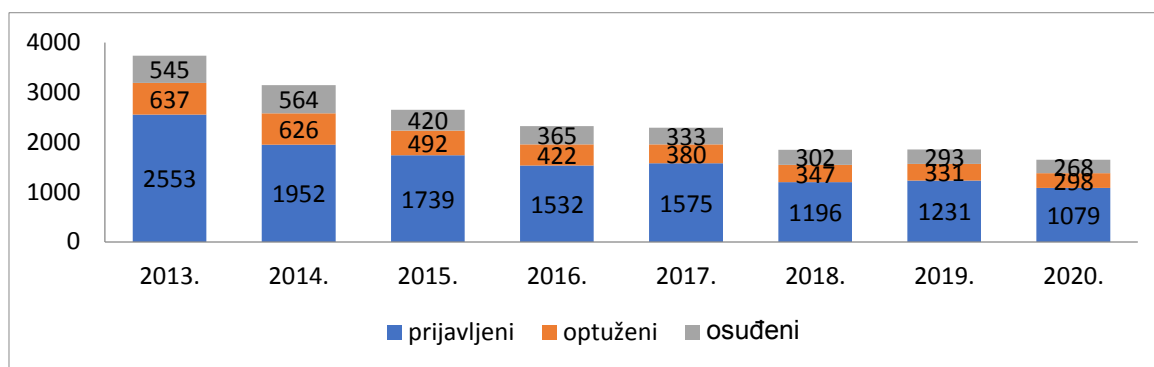
Postoje tri metode mjerenja maloljetničkog kriminaliteta: mjerenjem službeno zabilježenog kriminaliteta u policijskoj statistici, tužiteljstvu ili sudskoj statistici, kroz samoprijavljene delinkvencijske izvide i viktimizacije. Ovaj rad usmjeren je na empirijsku analizu temeljenu na sekundarnim podacima o registriranim kaznenim djelima državnih odvjetništava i sudova za maloljetnike što je neizravna mjera maloljetničke delinkvencije na određenom području. Sekundarni

podaci o prijavljenim, optuženim i osuđenim maloljetnim počiniteljima za razdoblje od 2013. do 2020. u tu svrhu zatraženi su i dobiveni od Državnog zavoda za statistiku. Maloljetni počinitelji analiziraju se u odnosu na spol, dob, stupanj obrazovanja, socijalne čimbenike (s kim žive, potječu li iz kompaktnih obitelji, jesu li bračna ili izvanbračna djeca), vrste počinjenih zločina i druge relevantne varijable, kako bi se utvrdili trendovi i obrasci kriminala koji traju desetljeće. Metode istraživanja primijenjene u ovom istraživanju su metoda analize podataka i opisno-komparativna metoda.

Diskusija

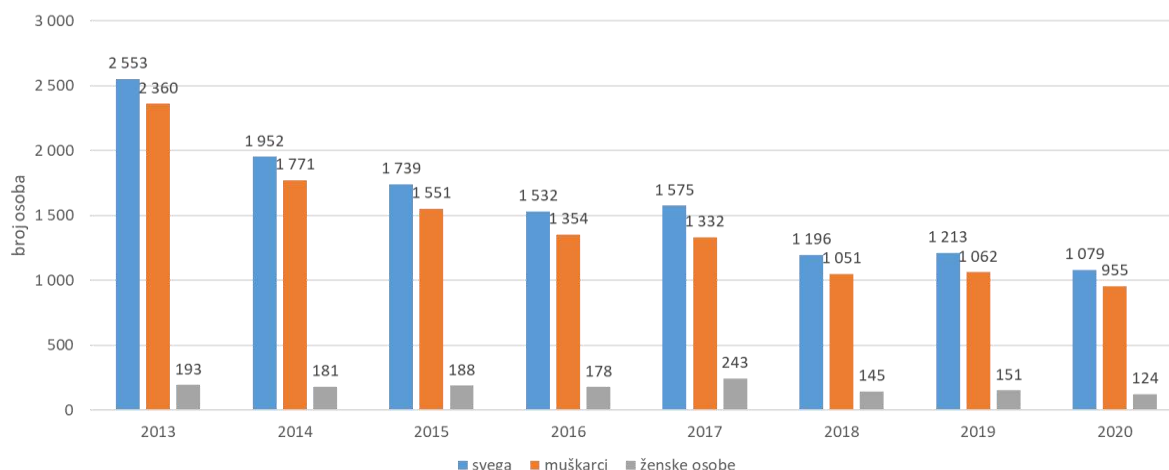
Kao početna točka za istraživanje uzeta je 2013. godina iz metodoloških razloga, kako bi podaci mogli biti usporedivi. Naime, 1. siječnja 2023. novi Kazneni zakon stupio je na snagu, a kojim su pojedina kaznena djela idrfinirna na drugačiji način. Ovo istraživanje naslanja se na istraživanje pojavnih oblika maloljetničke delinkvencije u Hrvatskoj koje su provele Butorac i Gracin (2022).

Grafikon 1. Broj prijavljenih, optuženih i osuđenih maloljetnih osoba (2013.-2020.) (Izvor DZS)

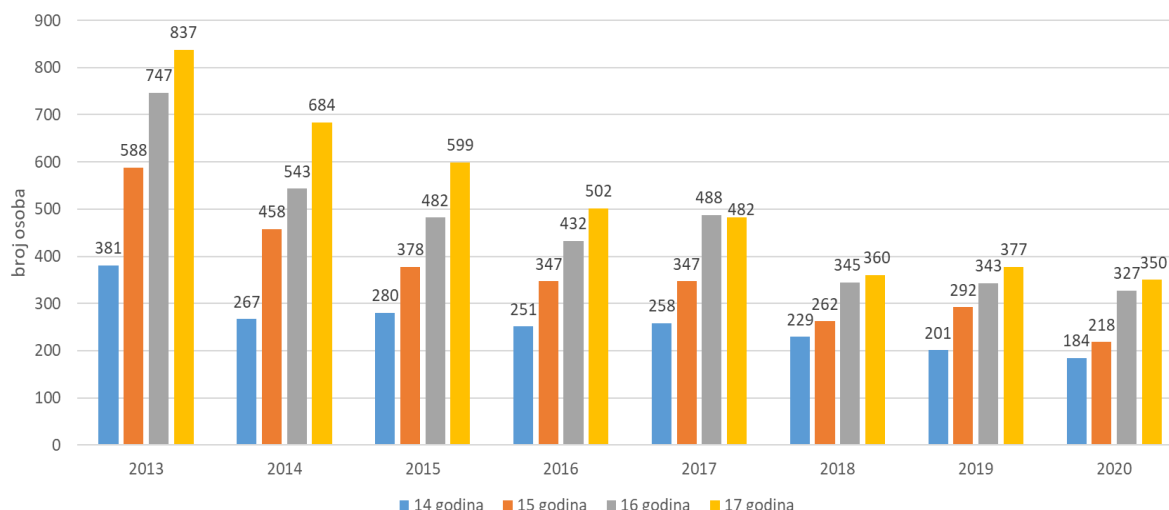

Grafikon 1. prikazuje podatke Državnog zavoda za statistiku o broju prijavljenih, optuženih i osuđenih maloljetnika u promatranom razdoblju. Počevši od 2013. godine, od primjene novog Kaznenog zakona, trend smanjenja prijavljenih maloljetnika za kaznena djela je uočen i traje do danas, a u 2020. godini, u odnosu na 2013. godinu, bilježi se pad od oko 61%. Isti je slučaj s trajnim smanjenjem broja optuženih (53%) i osuđenih (51%) maloljetnika u odnosu na 2013. godinu (Grafikon 1.). Moguća objašnjenja za ovaj trend uključuju pojačano poduzimanje primarnih preventivnih mjera na razini opće populacije, jačanje sekundarne prevencije uvođenjem niza institucionalnih obrazovnih mjera, kao i opće smanjenje broja policijskih prijava zbog izmjena zakona.

Grafikon 2. Prijavljene maloljetne osobe prema spolu (2013.-2020.) (Izvor DZS)

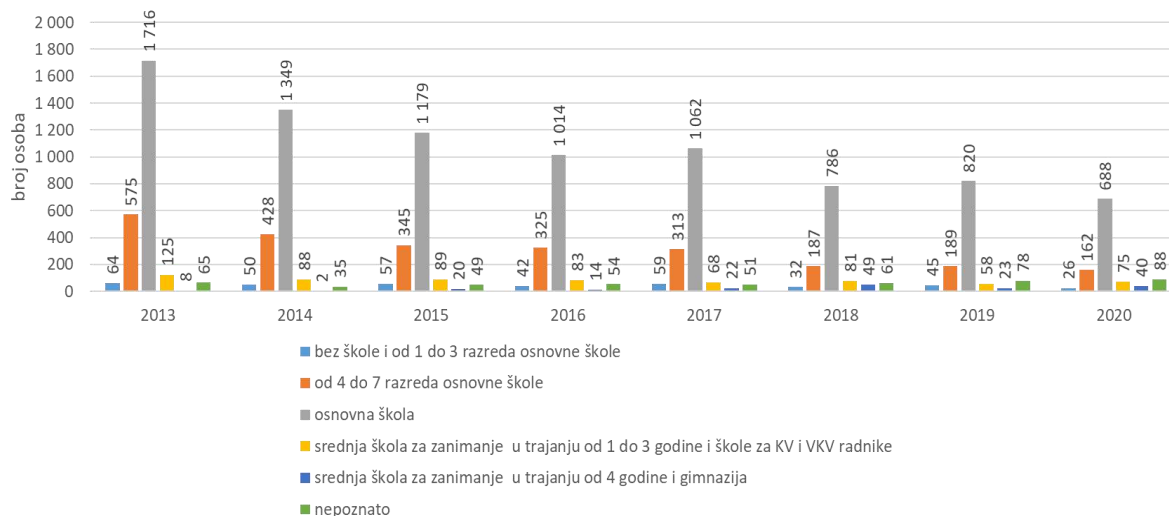

Grafikon 3. Prijavljene maloljetne osobe prema godinama života (2013.-2020.) (Izvor DZS)

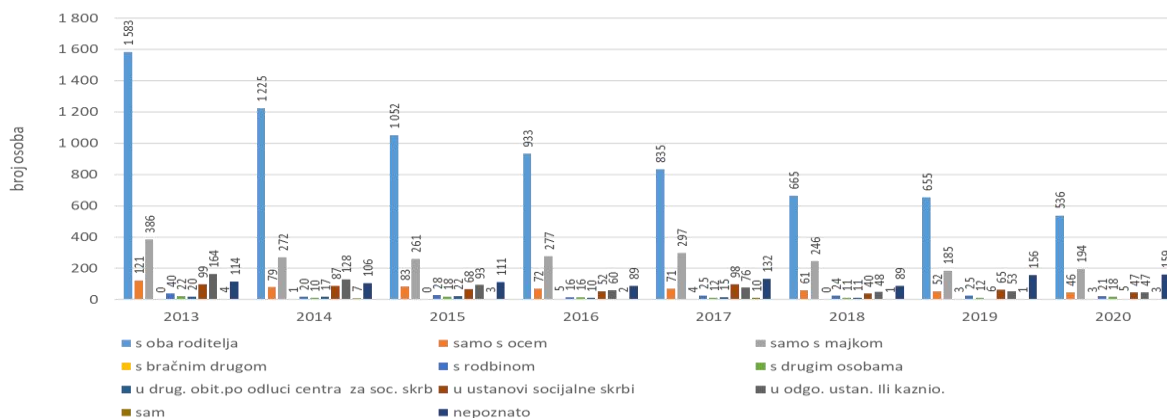
Delinkventna aktivnost povezana je s dobi maloljetnika, stoga, gledajući dobni raspon, primjećujemo da se s povećanjem dobi povećava udio prijavljenih, ali i osuđenih maloljetnika. U promatranom razdoblju vidljivo je da maloljetne djevojke prijavljene za kaznena djela sudjeluju u ukupnom kaznenom djelu mladih u rasponu od 8 do 16%, stoga se može reći da i dalje prevladavaju mladići (Grafikon 2.). Rezultati istraživanja ukazuju na to (Grafikon 3.) da najmanje osuđenih maloljetnika ima 14 godina, dok najosuđivaniji maloljetnici imaju 17 godina.

Grafikon 4. Prijavljene maloljetne osobe prema stupnju obrazovanja (2013.-2020.) (Izvor DZS)

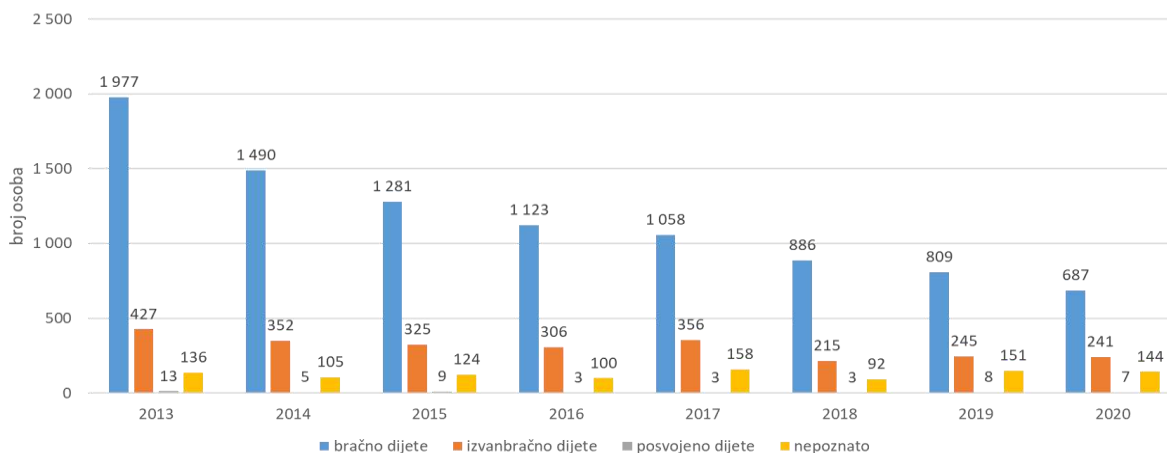

Budući da su maloljetnici adolescenti, očekuje se da je većina njih završila osnovnu školu (više od 50%), međutim, zabrinjavajuća je činjenica da u svim promatranim godinama relativno velik udio, u prosjeku oko 30% maloljetnika, nije završio osnovnu školu; Završeno je 4 do 7 razreda osnovne škole (Grafikon 4.). Ove informacije nesumnjivo ukazuju na zanemarivanje potreba djece od strane roditelja, skrbnika, škola ili socijalne skrbi. Istodobno, treba naglasiti da je kvota maloljetnika koji su pohađali bilo koju srednju školu zanemariva. Treba naglasiti da je odnos između razine obrazovanja i razvoja maloljetničke delinkvencije obrnuto proporcionalan, što znači da mladi s lošijim školskim uspjehom i nižom razinom obrazovanja imaju preduvjet za razvoj delinkventnog ponašanja, jer ti ljudi teže podnose stresne situacije, podvrgnuti su obmani i često su popraćeni niskom razinom odgoja i samokontrole.

Grafikon 5. Prijavljene maloljetne osobe prema obiteljskim prilikama (stanovanju) (2013.-2020.) (Izvor DZS)

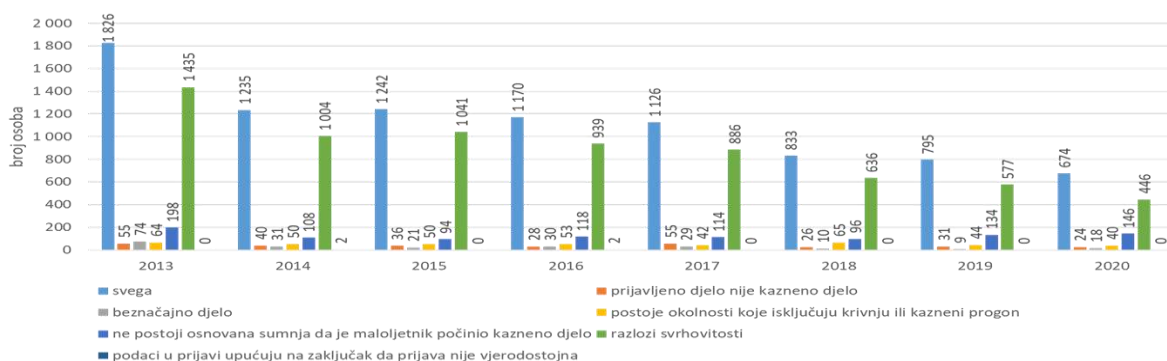

Grafikon 6. Prijavljene maloljetne osobe prema obiteljskim prilikama (rođenju) (2013.-2020.) (Izvor DZS)

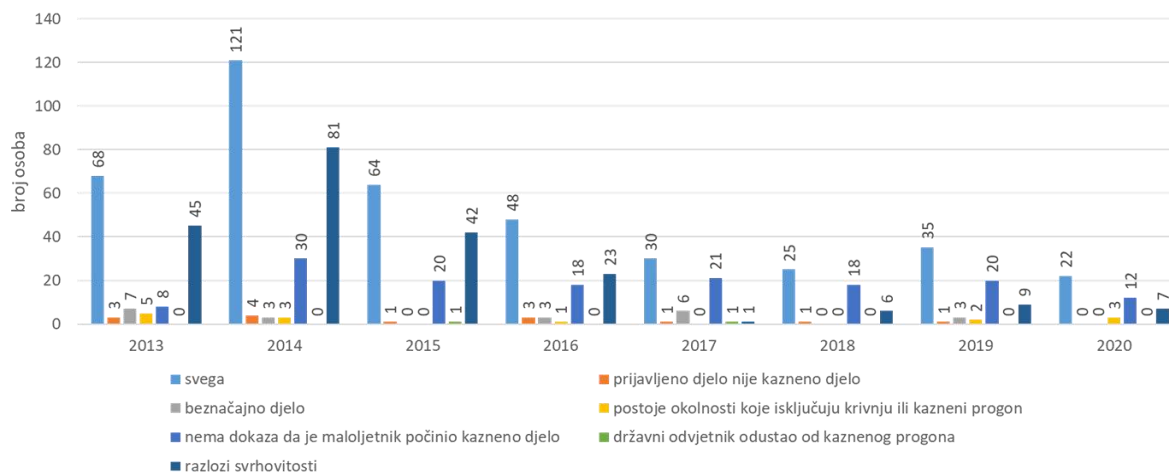
U pogledu varijable s kim žive (Grafikon 5.), očito je da većina maloljetnih prijestupnika još uvijek živi s oba roditelja (65%), te da ih je većina rođena u bračnoj zajednici (Grafikon 6.). Valja ukazati na to da pitanje sklada i drugih čimbenika unutar obitelji nedvojbeno utječu na razvoj delinkventnog ponašanja. Obitelji koje karakterizira visoka razina sukoba između roditelja imaju veći utjecaj na razvoj antisocijalnog ponašanja kod djece jer uzrokuju povećanu razinu nestabilnosti obitelji, poteškoća, a veza između roditelja i djece uvelike je smanjena.

Grafikon 7. Prijavljene maloljetne osobe prema vrsti odluke (postupak nije pokrenut) (2013.-2020) (Izvor DZS)

Kao što je to uvodno napomenuto, prema važećem hrvatskom zakonodavstvu, moguće je preusmjeravanje u kaznenom postupku prema maloljetnicima, prvenstveno na temelju načela svrhovitosti koji je razlog za nepokretanje kaznenog postupka u gotovo 80% slučajeva (78,6%) (Grafikon 7).

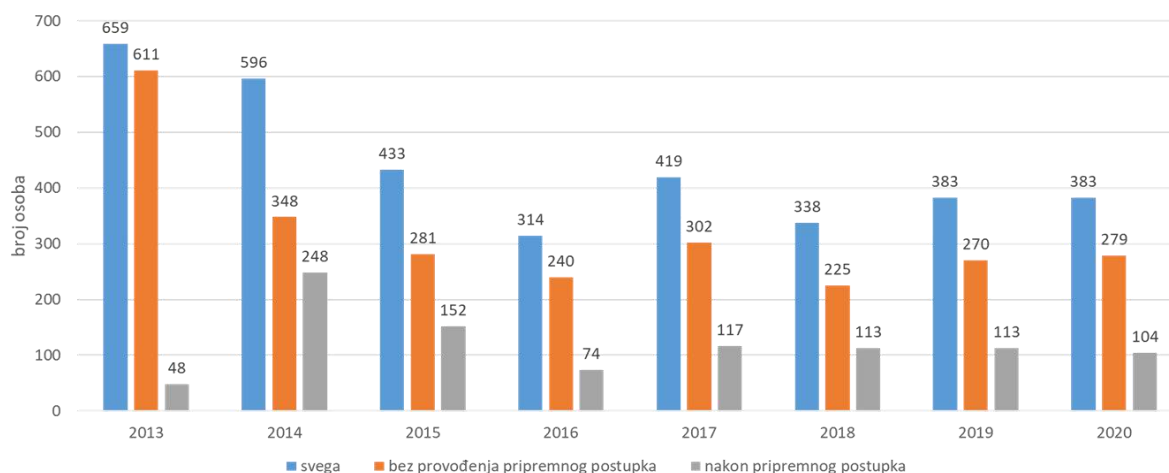
Grafikon 8. Prijavljene maloljetne osobe prema vrsti odluke (pripremni postupak obustavljen) (2013.-2020.) (Izvor DZS)

Načelo svrhovitosti je dominantan razlog i u slučaju obustave pripremnog postupka (Grafikon 8.).

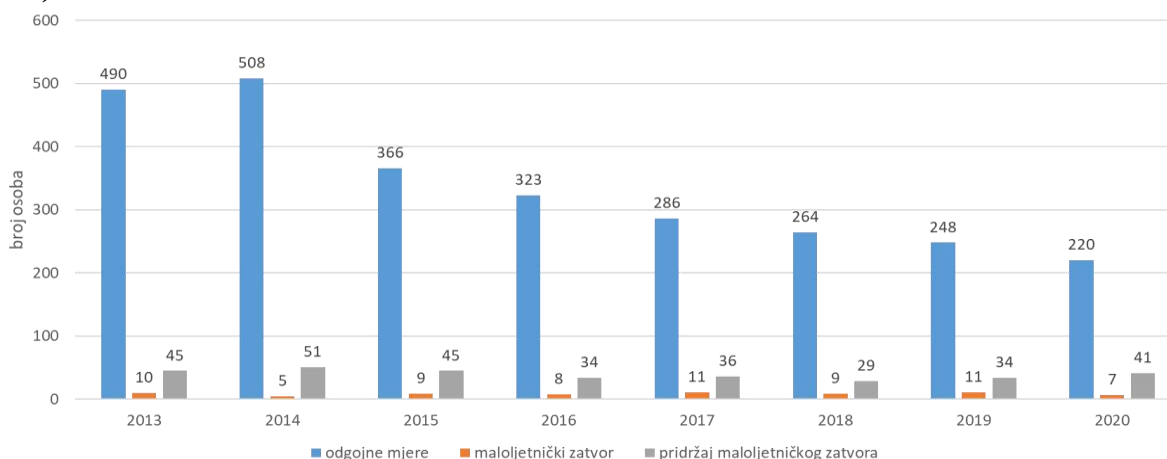
Državnom odvjetniku daje mogućnost da donese odluku da nema osnove za vođenje kaznenog postupka ako smatra da ne bi bilo svrhovito vođenje postupka prema maloljetniku s obzirom na narav kaznenog djela i okolnosti u kojima je djelo počinjeno, prijašnji život maloljetnika i njegova osobna svojstva (članak 71. Zakona o sudovima za mladež). U skladu s člankom 72. istoga Zakona državni odvjetnik može tu odluku uvjetovati spremnošću maloljetnika da izvrši jednu ili više posebnih obveza. Dakle, u pripremnom postupku državni odvjetnik ima ovlast nametnuti maloljetniku posebne obveze kao neformalne sankcije bez prethodnog utvrđivanja njihove krivnje. Time se ispunjava namjera primata neformalnih oblika postupanja (u interesu tuženika ili društva), a može se reći da se donošenje odluka primjenom načela svrhovitosti u maloljetničkom kaznenom pravu pretvorilo iz iznimke u gotovo pravilo u praksi (tako i Puharić i Radić, 2015).

Grafikon 9. Prijavljene maloljetne osobe prema vrsti odluke (podnesen prijedlog za izricanje kazne ili druge mjere) (2013.- 2020.) (Izbor DZS)

Stoga, što se tiče ishoda kaznenog postupka rezultati provedenog istraživanja pokazuju da je u pravilu podnesen prijedlog za izricanje kazne ili druge odluke bez provedbe pripremnog postupka (Grafikon 9.) (čak 93% slučajeva u 2013.), u 2014. (58%), 2015. (65%), 2016. (76%), 2017. (72%), 2018. (67%), 2019. (71%) i 2020. (98,6%).

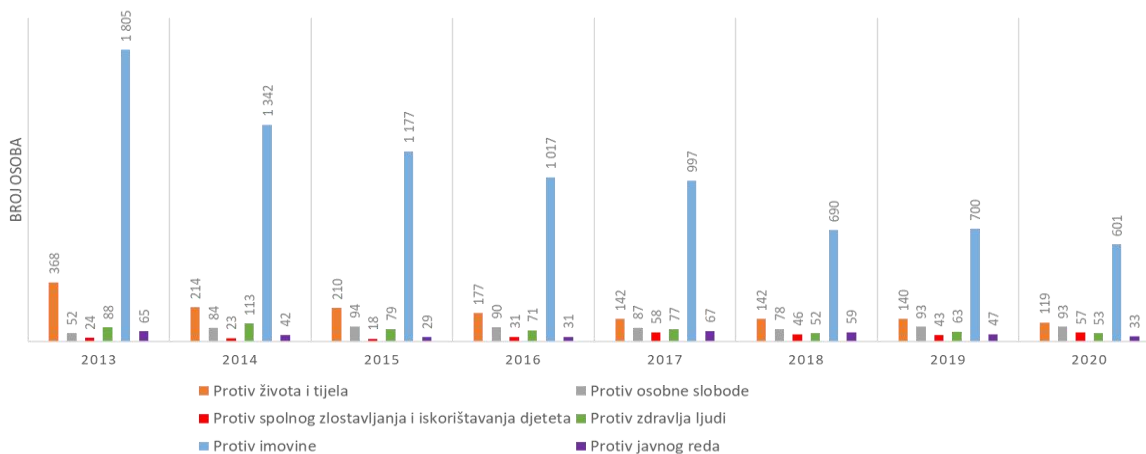
Grafikon 10. Osuđene maloljetne osobe prema najčešće izrečenim sankcijama (2013.- 2020.) (Izvor DZS)

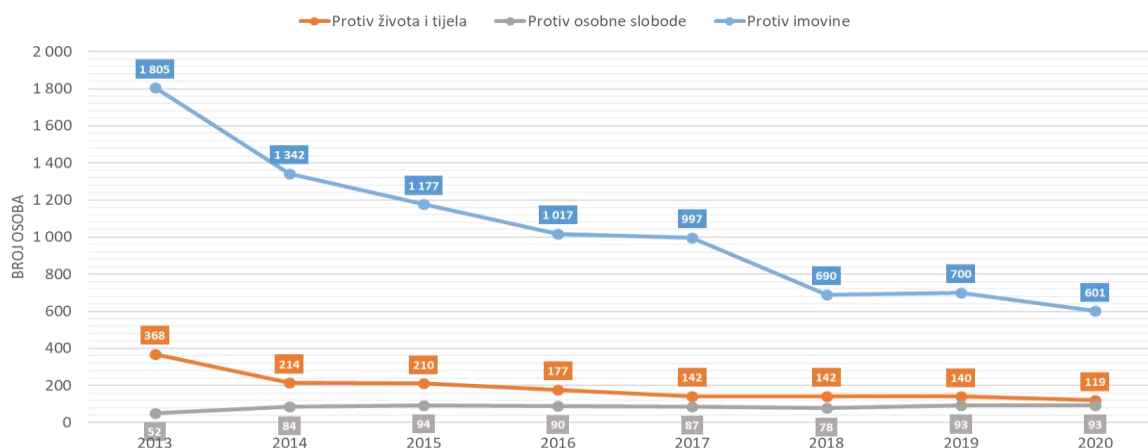
Na temelju članka 5. Zakona o sudovima za mladež, maloljetnicima se izriču odgojne mjere i maloljetnički zatvor kao sankcije za počinjena kaznena djela, a uz uvjete predviđene tim Zakonom i sigurnosne mjere. Međutim, kazna maloljetničkog zatvora ne može se izreći maloljetniku koji je u vrijeme počinjenja kaznenog djela napunio četrnaest godina, ali nije napunio šesnaest godina, već mi se mogu se izreći samo odgojne i sigurnosne mjere. Maloljetnička zatvorska kazna može se izreći maloljetniku koji je navršio šesnaest godina, ali još nije navršio osamnaest godina života. Prema rezultatima istraživanja prikazanih u Grafikonu 10. većini osuđenih maloljetnika izrečene su odgojne mjere (oko 90%), u rasponu od 82 do 90%, dok je u oko prosječno 3% slučajeva izrečena kazna maloljetničkog zatvora. Iako se broj izrečenih mjera smanjuje tijekom godina, mjere upućivanja u disciplinski centar, pojačana skrb i nadzor uz boravak u obrazovnoj ustanovi, upućivanje u obrazovnu ustanovu i mjere upućivanja u posebnu obrazovnu ustanovu ne pokazuju takav trend, već se jednako primjenjuju tijekom godina.

Od uvođenja pridržaja maloljetničkog zatvora u zakonodavstvo Republike Hrvatske do danas, ova mjera je u stalnom porastu. Sudovi za maloljetnike smatraju ovu vrstu sankcije vrstom kontrolnog mehanizma za ponašanje maloljetnika u budućnosti. Međutim, treba naglasiti da je centar za socijalnu skrb najvažniji izvor podataka o maloljetnim počiniteljima kaznenih djela, za koje se očekuje da će obrađivati podatke i dostaviti ih s obrazloženim prijedlogom za izricanje kaznene sankcije. Istodobno, ti podaci čine osnovni materijal koji koriste državni odvjetnici i maloljetni suci u postupku.

Grafikon 11. Prijavljene maloljetne osobe prema šest najčešćih grupa kaznenih djela (2013. – 2020.) (Izvor DZS)

Grafikon 12. Optužene maloljetne osobe prema tri najčešće grupe kaznenih djela (2013.-2020.) (Izvor DZS)

Što se tiče učestalosti i ozbiljnosti maloljetničke delinkvencije, podaci su prikazani u Grafikonu 11. Postoji očita snažna silazna tendencija počinjenja imovinskih kaznenih djela. Oni su najzastupljeniji u promatranom razdoblju (73–80%), što je očekivani rezultat i takve trendove pratimo na temelju dostupne literature i istraživanja, i u svijetu. S druge strane, u rasponu od 5 do 10% maloljetnika ustraje u počinjenju kaznenih djela protiv života i tijela u dotičnom razdoblju, a nešto manje kada je riječ o kaznenim djelima protiv osobne slobode (Grafikon 12). Valja naglasiti da je tijekom posljednje dvije promatrane godine (2019. i 2020.) veća uključenost maloljetnika u kaznena djela povezana s drogom (oko 20 %). Iako je povremena njihova uporaba nekada započinjala u srednjoj školi, danas je dobna granica spuštена na osnovnoškolsko stanovništvo u urbanim, ali i ruralnim područjima. Ovaj problem utječe na obiteljske i obrazovne ustanove, utječući na sve dobne skupine i društvene slojeve. Konačno, treba napomenuti da je samo četvrtina prijavljenih maloljetnika na kraju osuđena.

ZAKLJUČAK

Maloljetničko pravo se u većini razvijenih zemalja razlikuje od zakona koji su propisani za punoljetne osobe. Razlog tome jest rehabilitacija maloljetnika te njihov preodgoj u društveno odgovorne individue. Na taj način želi se spriječiti maloljetnički recidivizam te stvoriti samostalne i odgovorne osobe koje mogu nastaviti život u skladu s zakonom i moralnim načelima društva.

U maloljetničkom pravosuđu postoje tri glavna i najprihvaćenija modela odgovora na počinjenje kaznenih djela od strane maloljetnika: zaštitni, sudski i mješoviti model s elementima restorativne pravde. Zaštitni model odstupa od prekomjernog formalizma, a centri za socijalnu skrb igraju značajnu ulogu s ciljem edukacije, zaštite i pomaganja maloljetnicima. Nasuprot tome, pravosudni model malo pridaje važnost i pažnju osobnim i obiteljskim okolnostima maloljetnika, a izrečene sankcije uglavnom su kaznene, umjesto socijalne skrbi. Hrvatska se odlučila za neki oblik mješovitog pristupa, stavljajući naglasak na osobnost i individualne potrebe maloljetnika koje se uzimaju iz zaštitnog modela uz istodobno jamčenje pravne sigurnosti maloljetnika i poštivanje svih standarda međunarodne zaštite od pravosudnog modela.

Opći trend u Hrvatskoj u promatranom razdoblju značajan je pad ukupnoga maloljetničkog kriminala što bi moglo dovesti do zaključka da maloljetnička delinkvencija u Hrvatskoj ne predstavlja ozbiljan problem. Osim što imovinska kaznena djela još uvijek prevladavaju, očit je porast kriminala povezanog s drogom i stalan udio u kriminalu kaznenih djela protiv života i tijela kao najtežim kaznenim djelima, iako su apsolutne brojke potonjih prijavljenih počinitelja prilično niske.

Što se tiče obiteljskih karakteristika maloljetnika i njihovih osobnih obilježja rezultati provedenog istraživanja upućuju na zaključak da maloljetni prijestupnici dolaze iz potpunih, ali nestabilnih, kao i iz obitelji sa samohranim roditeljem koje su vjerojatno imale obiteljsku povijest problematičnog ponašanja ili obiteljskog sukoba. Osim toga, loši školski rezultati i/ili napuštanje škole u mladoj dobi može se uzeti kao rizični čimbenik kod maloljetnih prijestupnika.

Svi pokazatelji u promatranom razdoblju upućuju na zaključak da je kažnjavanje samo krajnja mjera, što potvrđuje i činjenica da je udio maloljetničkih zatvorskih kazni samo oko 3% i da se u većini slučajeva koristi načelo svrhovitosti, čime se pogoduje primjeni odgojno-obrazovnih mjera kao neformalnih oblika tretmana za izbjegavanje negativne stigmatizacije i etiketiranja maloljetnika. Unatoč stalnom blagom porastu pridržaja maloljetničkog zatvora (slično uvjetnoj zatvorskoj kazni za odrasle počinitelje), može se s dovoljno argumenata ustvrditi da se uz prevladavajuće izricanje odgojno-obrazovnih mjera u praksi provodi relativno blaga posebno-preventivna kaznenopravna politika prema maloljetnicima s odstupanjem prema zaštitnom modelu. Međutim, valja naglasiti da pravovremena intervencija u ranoj fazi jest najbolji pristup sprečavanju maloljetničke delinkvencije. To zahtijeva individualne, grupne i organizacijske napore usmjerene na maloljetnike, međutim, važno je prihvatiti činjenicu da nijedna državna institucija i nametnuta obrazovna mjera nije toliko utjecajna na razvoj maloljetnika kao institucija obitelji.

Iako je proces diverzije uveden i proširen s određenim varijacijama u velikoj većini europskih zemalja još uvijek postoje neke dileme i kontroverzna pitanja o njezinom razvoju u Hrvatskoj, ali i u drugim dijelovima Europe. Rezultati dosadašnjih istraživanja pokazuju da čak i stručnjaci koji rade s mladima u riziku i koji imaju izravan pristup službenim podacima o maloljetničkom kriminalu u Hrvatskoj krive neformalnu socijalnu kontrolu koja nadilazi formalnu socijalnu kontrolu sudova za mladež. Unatoč činjenici da postoji samo slaba teorijska potpora i skromni empirijski dokazi o tome da izlaganje maloljetnika striktnom kaznenom postupku i izricanje težih sankcija zaista smanjuje kriminalni povrat maloljetnika, neki stručnjaci tvrde kako bi hrvatski maloljetnički pravosudni sustav trebao biti stroži prema maloljetnim počiniteljima čak i lakih kaznenih djela. S druge strane, postoji jaka teorijska podloga za alternativne politike i diverziju maloljetnih prijestupnika.

Najčešći uzrok maloljetničke delinkvencije su teškoće u odrastanju maloljetnika i česti ekscesni karakter maloljetnika. Iz tog razloga se maloljetne delikvente pokušava osloboditi dugotrajnih kaznenih postupaka, što još uvijek u Hrvatskoj nije postignuto u potrebnoj mjeri. Isto tako, razlog izbjegavanja provođenja kaznenih postupaka doprinosi i recidivizam, prenapučenost ustanova zatvorenog tipa, nepoticajna i negativna okolina u zatvorima. Stoga, osnovna zadaća načela svrhovitosti jest odgoj, pomoć, zaštita i nadzor maloljetne osobe. Pomoću ovog načela iz uporabe se želi ukloniti tradicionalan oblik kažnjavanja, retribucijom i represijom. No, nije dovoljno samo omogućiti preusmjeravanje maloljetnika iz kaznenog postupka na temelju načela svrhovitosti (na što upućuju rezultati provedenog istraživanja), nego je potrebno osigurati diverziju i na način da maloljetnik kroz mjeru koja u potpunosti zamjenjuje kazneni postupak dobije potreban odgoj, preodgoj i ispravan razvoj.

LITERATURA

- Butorac, K., & Gracin, D. (2022). Phenomenology of Juvenile Crime in Croatia, *XII. International Scientific Conference Archibald Reiss Days*, Belgrade, Serbia, Book of Abstracts. 8–9, November, 2022., 37–39. ISBN 978-86-7020-486-7
- Cajner Mraović, I., & Samatel, J.P. (2000). Maloljetnička delikvencija u Hrvatskoj: Trend poraća, "amerikanizacije" ili globalizacije? *Hrvatski ljetopis za kazneno pravo i praksu* 7(2), 505-540.
- Cajner Mraović, I., Kešetović, Ž., & Butorac, K. (2014). Wartime and postwar trends in juvenile crime: the Croatian and the Serbian perspective. *International Scientific Conference Proceedings "Macedonia and the Balkans, a Hundred Years after the World WarI – Security and Euro-Atlantic Integrations", Volume I*, Ohrid, June 3–5, 2014, North Macedonia. 306–318.

- Cajner Mraović, I., Asančić, V., & Derk, D. (2015). Juvenile Crime in the 21st Century: A Really Escalating problem or Just a media sensation? The Case of Croatia. *VARTSVOSLOVJE, Journal of Criminal Justice and Security*, 17(2), 194–212.
- Cajner Mraović, I., Vuić, A., & Kujundžić, J. (2018). Diverzija u kaznenopravnom sustavu za maloljetnike u Hrvatskoj. Nacionalno istraživačko izvješće. Zagreb. HRABRI TELEFON.
- Derk, D. & Stašević, I. (2017). Usporedba nekih trendova maloljetničke delinkvencije u Hrvatskoj tijekom rata i nakon rata. *Policija i sigurnost*, 26(2), 168–181.
- Doležal, D. (2009). Kriminalna karijera. *Zbornik Pravnog fakulteta Sveučilišta u Rijeci*, 30(2), 1082–1107.
- Dragičević Prtenjača, M., Radić, I., & Rizvić, D. (2022). Maloljetničko kazneno pravo – Quid Accidit? Problemi u primjeni pojedinih prava iz direktive 2016/800/EU u praksi. *Hrvatski ljetopis za kaznene znanosti i praksu*, 29(2), 377–408.
- Dünel, F. (2009). *Diversion: A Meaningful and Successful Alternative to Punishment in European Juvenile Justice Systems*. U: Junger-Tas, J., Dünel, F. (Ur.), *Reforming Juvenile Justice* New York: Springer-Verlang. 147–165.
- Državni zavod za statistiku (2022). Godišnja statistička izvješća maloljetnih počinitelja kaznenih djela – izvješća, optužbe i osuđujuće presude od 2013. do 2020. Preuzeto: [https://www.dzs.hr/\(5.12.2022.\)](https://www.dzs.hr/(5.12.2022.)) i Posebno naručena statistička obrada podataka za podatke koji nisu javno dostupni za razdoblje (2013.–2020.)
- Enzmann, D., & Podana, Z. (2010). Official crime statistics and survey data: Comparing trends of youth violence between 2000–2006 in cities of Czech Republic, Germany, Poland, Russia, and Slovenia. *European Journal on Criminal Policy and Research*, 6(3), 191–205. doi.org.10.1007/s10610-010-9121-z
- Farrington, D. P. (2003). Developmental and life-course criminology: key theoretical and empirical issues-the 2002 Sutherland award address. *Criminology* 41(2), 221–255. doi.org.10.1111/J.1745-9125-2003.TB00987.X
- Hawkins, J. D., Herrenkohl, T., Farrington, D. P., Brewer, D., Catalano, R. F., & Harachi, T. W. (1998). A review of predictors of youth violence. In Loeber, R., & Farrington, D.P. (Eds.), *Serious & violent juvenile offenders: Risk factors and successful interventions*. Washington, D.C.: Sage Publications, Inc. 106–146.
- Huizinga, D., & Jacob-Chien, C. (1998). The contemporaneous co-occurrence of serious and violent juvenile offending and other problem behaviors. In Loeber, R., & Farrington, D.P. (Eds.), *Serious and violent juvenile offenders: Risk factors and successful interventions* Thousand Oaks, CA: SAGE. 47–67.
- Kajser, N. (2019). Evaluacija primjene pojedinih međunarodnih standarda postupanja prema maloljetnim počiniteljima kaznenih djela u Hrvatskoj. Sveučilište u Zagrebu, Hrvatski studiji, Diplomski rad. Dostupno na <https://repozitorij.pravo.unizg.hr/islandora/object/pravo%3A1855/datastream/PDF/view>
- Kazneni zakon Republike Hrvatske*, Narodne novine, br. 125/11, 144/12, 56/15, 61/15, 101/17, 118/1, 126/19, 84/21, 114/22.
- Kovčo Vukadin, I. (2009). Kriminalitet mladih punoljetnih osoba u Hrvatskoj: Struktura i trendovi. *Hrvatski ljetopis za kazneno pravo i praksu*, 16(1), 27–40.
- Loeber, R., & Stouthamer-Loeber, M. (1996). The Development of Offending. *Criminal Justice and Behaviour*, 23(2), 259–422. doi.org.10.1177/0093854896023002001
- Maguin, E., & Loeber, R. (1996). Academic Performance and Delinquency. *Crime and Justice: A Review of Research*, 20, edited by Tonry, M. Chicago: University of Chicago Press. 145–264.
- Martinjak, D., & Odeljan, R. (2016). *Etiološki i fenomenološki čimbenici maloljetničke delinkvencije*. Zagreba. Ministarstvo unutarnjih poslova Republike Hrvatske.
- Moffitt, T.E. (1993). Adolescence-limited and life-course-persistent antisocial behavior: A developmental taxonomy. *Psychological Review*, 100, 674–701.
- Pardini, D.A., Waller, R., & Hawes, S. W. (2015). Familial influences on the development of serious conduct problems and delinquency. In Morizot, J., & Kazemian, L. (Eds.), *The development of criminal and antisocial behavior: Theory, research and practical applications*. U.S.: Springer International Publishing AG. 201–220.

- Puharić, B., & Radić, I. (2015). Primjena načela svrhovitosti u postupanju prema maloljetnicima, *Hrvatski ljetopis za kaznene znanosti i praksu*, 22(1), 635-670.
- Radić, I. (2017). Hrvatski sustav maloljetničkih sankcija: trenutačno stanje i prijedlozi za promjenu. *Hrvatski ljetopis za kaznene znanosti i praksu*, 24(1), 83–115.
- Ricijaš, N. (2009). *Pripisivanje uzročnosti vlastitog delinkventnog ponašanja mladih*. Doktorska disertacija. Sveučilište u Zagrebu, Pravni fakultet, Studijski centar socijalnog rada, Poslijediplomski znanstveni studij iz teorije i metodologije socijalnog rada, Zagreb.
- Sampson, R. J., & Laub, J. H. (2004). A general age-graded theory of crime: lessons learned and the future of life-course criminology. *Advances in Criminological Theory*, 13, 1–28.
- Sijerčić-Čolić, H. (2012). Juvenile delinquency and juvenile justice in transition. In Šelih, A, Završnik, A. (Eds.), *Crime and transition in Central and Eastern Europe*, New York: Springer. 229–249.
- Steketee, M., & Gruszczyńska, B. (2010). Juvenile delinquency in six new EU member states. *European Journal on Criminal Policy and Research*, 16(2), 111–125.
- UNICEF (2010) Toolkit on Diversion and Alternatives to Detention, Dostupno na <https://resourcecentre.savethechildren.net/document/toolkit-diversion-and-alternatives-detention/07.01.2023>.
- Zakon o sudovima za mladež* (Narodne novine, br. 84/11, 143/12, 148/13, 56/15, 126/19).

PURPOSE OF PUNISHMENT AND JUVENILE OFFENDERS IN CROATIA

Assist. Prof. PhD. Dijana Gracin, LL.M.

University of Zagreb, Croatia

Summary: The main goal of this research is to provide an overview of the relevant body of literature into the area of the punishment of juvenile offenders and to analyze phenomenology i.e., the scope, structure, and dynamics of juvenile delinquency particularly the purpose of punishment in the Republic of Croatia. Empirical analysis is based on secondary data from registered crimes of the police, state attorney's offices, juvenile courts, and Croatian Bureau of Statistic in the observed period (2013 -2020). Juvenile offenders are analyzed in relation to gender, age, education, types of crimes committed, previous convictions, who they live with, imposed penalties and other relevant criteria to identify trends and crime patterns across the spanning decade. The paper discusses the obvious downward trend of reported, accused, and convicted juveniles, but also the relatively large number of dismissed criminal charges by applying the principle of opportunity as a rehabilitation approach of the State Attorney's Office to juvenile offenders. Although conditional opportunity as a measure of diversion relieves the courts and shortens the time from the commission of crime to the beginning of treatment, the simultaneous increase in the number of juvenile recidivists raises concerns, indicating that the current system of juvenile sanctions does not fulfill its primary purpose of special prevention. The research paper builds on the existing knowledge on the topic and addresses possible implications of future developments.

Keywords: juvenile crime, phenomenology, punishment, resocialization, Croatia

**RESOCIJALIZACIJA PRESTUPNIKA KROZ PRIZMU
KRIMINOLOGIJE I PENOLOGIJE**

Doc.dr Danilo Mrković¹³⁷
Univerzitet modernih znanosti – CKM, Mostar

Prof.dr Husein Ljeljak
Direktor Visoke međunarodne škole u Cazinu

Doc.dr Nadežda Gudelj
MUP R. Srbije

Apstrakt: *Kriminologija je naučna disciplina koja se, između ostalog, bavi i ličnošću delinkventa te je sa te strane povezanost penologija i kriminologija posebno značajna. Izučavajući ličnost delinkventa, njegovu biološku i psihološku strukturu i socijalna obilježja statusa kriminologija doprinosi penologiji u izboru najadekvatnijeg metoda u tretmanu maloljetnih delinkvenata i osuđenih lica. Također, u pogledu ličnosti kao zajedničkom predmetu interesovanja, kriminologija dolazi do spoznaja o uzročnim faktorima kriminaliteta a koji u penologiji imaju poseban značaj pri prevaspitanju kriminalne ličnosti prestupnika. Upravo i cilj ovog rada jeste da ukažemo na povezanost ove dvije naučne discipline, te njihov značaj u resocijalizaciji maloljetnih prestupnika i osuđenih lica.*

Ključne riječi: *kriminologija, penologija, delinkventi, tretman, resocijalizacija.*

Pojam i specifičnosti kriminologije kao nauke

Kriminologija je kao »multidisciplinarna znanost koja svojim metodološkim sustavom istražuje uzroke i pojavne oblike kažnjivih ponašanja« (Horvatić, 1999.) osim kazneno-pravnih disciplina u užem smislu i sociologije, temeljna lateralna penološka disciplina. Predmet istraživanja kriminologije su etiologija i fenomenologija kažnjivih ponašanja. Etiologija znači istraživanje unutarnjih (endogenih) i vanjskih (egzogenih) činitelja koji dovode do pojave onih oblika društveno neprihvatljivog ponašanja koje je kaznenim zakonodavstvom definirano kao kazneno djelo. Fenomenologija istražuje pojavnu stranu, pojavnost kažnjivih ponašanja. Moderna kriminologija uglavnom promatra uzroke kažnjivih ponašanja kao multifaktorsku strukturu, a ne jednostrano kao biološke, psihološke ili društvene čimbenike posebno. Neki autori, među kojima se posebno ističu američki i austrijski kriminolozi, penologiju smatraju dijelom kriminologije. U dijelu se literature znanost koju nazivamo penologijom naziva »clinical criminology« (Gros, 1924.; Ben-Aron i sur., 1985.; Hilton i sur. 1990.; Rains, 1993.).

Ovakav je stav ovisan o tome kojem se konceptu kriminologije priklanjaju pojedini stručnjaci, radi li se o pogledu na kriminologiju kao skupinu znanstvenih disciplina čija je jedna sastavnica onda i penologija ili o kriminologiji kao jedinstvenoj disciplini, nastaloj na temelju sinteze osnovnih shvaćanja i zaključivanja posebnih kriminoloskih disciplina. Danas je ovakvo stajalište ipak rjeđe, i većina se autora priklanja mišljenju o penologiji kao samostalnoj i neovisnoj znanstvenoj disciplini koja ima jasno definiran i omeđen predmet istraživanja i svoju neovisnu i specifičnu metodologiju. Termin kriminologija se pojavio prema jednom dijelu teoretičara 1879. godine kada ju je prvi upotrijebio Cesar L. Toppinard, francuski antropolog (Mannheim, 1960.) kojeg su zanimali problemi kažnjavanja u suvremenim društvima. Osim naziva kriminologija, poznati su i drugi nazivi. Tako su

¹³⁷ danilomrkovic@gmail.com

kriminologiju neki autori nazivali »kriminalna psihologija« (Jovašević, 2010.) a bilo je teoretičara i praktičara koju su upotrebljavali naziv »kriminalna sociologija« (Ferri, 1999.). Većina teoretičara začetnikom te znanosti smatra Rafaela Garofalla koji je 1885. godine objavio studiju pod naslovom »Kriminologija«. »Čini se da je prema ovim podacima penologija ipak starija od kriminologije koja se prema penologiji odnosi kao temeljna disciplina. Pri tome se, kada se upotrijebi termin temeljna, ne želi ukazati na to kako je penologija manje značajna, ili se nalazi u nekoj vrsti podređenog položaja. Ni jedna od tih dviju tvrdnji nije tačna. Jednostavno, kriminologija i penologija su duboko povezane znanstvene discipline i penoloska razmatranja mnogih sadržaja nisu moguća bez prethodnih rezultata kriminološke znanosti. Jedan od najjednostavnijih primjera su tipovi kaznenih djela i njihova veza s počiniteljima kaznenih djela, to je kriminološki sadržaj, i oblici rada sa zatvorenicima koji su počinili pojedine viste kaznenih djela, to je penološki sadržaj po svojoj prirodi. S druge strane, mnoga kriminološka istraživanja bilo bi nemoguće uspješno provesti bez rezultata penološke znanosti» (Knežević, 2008: 11). Nejasnosti koje se pojavljuju pri prikazivanju odnosa između dvije srodne znanstvene discipline nisu rezultat samo nejasnosti predmeta i metoda istraživanja svake od njih ponaosob, zbog čega je moguće da se pojave nesporazumi, nego i nedovoljno jasno raščišćene prirode svake od tih znanosti posebno. Kao ilustraciju možemo spomenuti da u povijesti razvoja kriminologije imamo barem dva različita pristupa. »Prema prvim pristupima, kriminologija je zapravo skupina znanstvenih disciplina povezanih u zajedničkom cilju istraživanja kriminaliteta kao društvene pojave i borbe protiv kriminaliteta. Ovo je gledište, dakle, naglasavalo samostalnost svake od znanstvenih disciplina koje doprinose našim znanjima o kriminalitetu i ujedno negiralo postojanje kriminologije kao autonomne znanosti, ali onda i penologije kao posebne discipline. Drugo gledište je prevladavalo na kongresu Međunarodnog udruženja za kazneno pravo u Londonu, i tom mišljenju kriminologija kao opća znanstvena disciplina ima zadatak koordinirati, upoređivati, sučeljavati i analizirati podatke dobivene iz različitih kriminoloških disciplina ili posebnih kriminologija i te rezultate prikazivati i posredovati. Ovakav je stav Međunarodnog udruženja za kazneno pravo razriješio dvojbu. Uvodeći kriminologiju kao opštu disciplinu omogućio je njenu samostalnost i neovisnost od jačih i daleko starijih znanstvenih disciplina. S druge strane, korišćenje znanstvenih dosega tih znanosti tako se integrira u kriminologiju kao zasebnu disciplinu« (Knežević, 2008:12).

Ovakav stav prema kriminologiji, omogućio je jednako konstruktivan odnos prema kriminologiji i njeno osamostaljivanje, ali i njeno bolje povezivanje s drugim znanstvenim disciplinama iz ove obitelji, upravo zbog njene autonomnosti. »Kriminologija je vanpravna krivična nauka. Ona se bavi proučavanjem uzroka kriminaliteta kao masovne pojave u društvu i kao individualne konkretne pojave u životu pojedinca, kao i fenomenologijom pojedinih oblika vršenja krivičnih djela. Po svojoj sadržini kriminologija predstavlja sintetičku nauku koja obuhvata niz posebnih, specijalnih naučnih disciplina« (Simović, Jovašević, 2018:167).

Pojam i karakteristike penologije

Penologija je samostalna multidisciplinarna nauka, čiji je razvoj usmjeren prema pitanjima izvršenja krivičnih i alternativnih sankcija i alternativnih mjera u svrhu realizovanja najboljih rezultata u resocijalizaciji delinkventa i efikasnom suzbijanju kriminaliteta. Penologija nije afirmisana isključivo kao naučna disciplina, ona se i normativno razvija i jača s obzirom da se iz krivičnog pravnog sistema – međunarodnog i nacionalnog - izdvaja izvršno krivično pravo. U određivanju pojma penologije mora se imati u vidu da ona pripada krugu srodnih i samostalnih nauka koje sa različitih aspekata prate kriminalitet kao društveno zlo i, u okviru društvenog nadzora, proučavaju kriminalno ponašanje i njegove posljedice, te predlažu mjere za njegovo suzbijanje (Vidović, 1981).

U okviru enciklopedijskog objašnjenja, penologija je tretirana kao penetensijarna nauka ili nauka o kažnjavanju, čiji je cilj represija i prevencija zločina i tretman zatvorenika (Zlatarić, Damaška, 1966). Penologija svojim proučavanjima nastoji da u skladu sa normama i principima koje nalažu pravo i pravna nauka kao i u skladu sa dostignućima drugih društvenih i prirodnih nauka iznađe najbolja sredstva i načine postupanja sa delinkventima radi što uspješnije resocijalizacije i socijalne rehabilitacije delinkvenata i sprečavanja delinkventnog ponašanja uopšte (Atanacković, 1988).

„Koristeći se saznanjima i dostignućima brojnih nauka, prvenstveno kriminologije, sociologije, psihologije, psihijatrije, andragogije, pedagogije i statistike, proučava i usavršava organizaciju, sredstva i metode izvršenja krivičnih sankcija, s ciljem što uspješnije resocijalizacije delinkventa i suzbijanja delinkventne aktivnosti uopšte“ (Mladenović – Kupčević, 2001: 30).

„Penologija se do svog osamostaljivanja praktično razvijala u dvije faze. Prvo, preko sadržaja u okviru krivičnog materijalnog i krivično procesnog prava, izučavanjem sistema kazni, kao i ciljeva njihovog izvršenja, čime su penološki problemi de facto tretirani kroz tzv. „izvršno krivično pravo“. U drugoj fazi, s kraja XIX. vijeka kada u krivičnom pravu počinje veći interes za ličnost prestupnika, s tendencijom individualizacije krivičnih sankcija, penologija počinje da se u osnovnim obrisima formira u posebnu naučnu oblast, s ciljem izučavanja psiholoških, pedagoških i socijalnih elemenata sistema izvršenja kazni“ (Bošković, Radoman, 2002:12). Penologija kao nauka o kazni, se izdefinisala kroz razvojne etape i promjene, zatim tretmane, organizacije, sredstva i metode rada sa licima lišenim slobode, do mjera bezbjednosti, odnosno sudskih opomena i uslovnih kazni i postpenalni tretman (Pleh, 2003).

„Penologija kao teorijska i praktična naučna disciplina bavi se primjenom i efikasnošću krivičnih sankcija, a uz pomoć drugih nauka bavi se i usavršavanju prevaspitanja i resocijalizacije. Na početku svoga razvoja penologija se bavila prvenstveno kaznom, posebno kaznom zatvora, zbog čega je dobila naziv „tehnika kaznenih mjera“. Kasnije se proširuje na izučavanje praktične primjene i funkcije kazne. Predmet penologije je uređenje organizacije, načina i postupka izvršenja krivičnih sankcija, na prvom mjestu kazni (posebno, kazne lišenja slobode) i drugih krivičnih sankcija, sankcija krivičnih djela koje tretira domaće zakonodavstvo i sankcija za međunarodna krivična djela, i drugih krivičnopravnih mjera, odnosno krivičnoprocesne mjere pritvora“ (Korać, 2010: 16).

Penologija je dakle naučna disciplina koja izučava razne (pravne i vanpravne) aspekte koji se pojavljuju u vezi sa izvršenjem krivičnih sankcija. Prvobitno je ova nauka izučavala samo probleme u vezi sa izvršenjem kazne lišenja slobode. To je uostalom i danas glavni predmet ove naučne discipline, ali je njeno područje istraživanja prošireno i na probleme izvršenja drugih krivičnih sankcija (zavodskih i vanzavodskih) koje uključuje određene tretmane delinkvenata (osuđenih lica) (Zlatarić, Damaška: 1966). No, u nauci se penologija određuje i kao nauka koja izučava metode kaznenopravnih sankcija, pravila njihovog izvršenja i metode koji se koriste u njihovoj primjeni. Budući da se bavi pravom izvršenja krivičnih sankcija, ona svoju pažnju poklanja i organizaciji ustanova za izvršenje kazni, kao i vaspitnim mjerama koje se primjenjuju prema osuđenim licima (kriminalna terapija) radi njihove resocijalizacije i sprječavanja povrata (recidiva). U tom smislu se ona određuje i kao „nauka o terapiji osuđenika“ (Novoselac, 2004).

„U tom smislu se penologija određuje kao samostalna i posebna naučna disciplina čiji je predmet proučavanja izvršenje kazni i drugih krivičnih sankcija, kao i proučavanje tretmana osuđenih lica. Proučavajući izvršenje krivičnih sankcija koje osnov svog izricanja imaju u normama krivičnog prava, penologija se na taj način pojavljuje kao nastavak krivičnog prava, i to u fazi njegove praktične realizacije. Zapravo, radi se o dvije faze jednog jedinstvenog procesa: izricanja i izvršenja kazne i drugih krivičnih sankcija, procesa koji je upravljen prema jedinstvenom cilju – suzbijanju kriminaliteta“ (Simović, Jovašević, 2014: 135). Razvojem društva mjenjala se i razvijala funkcija i ciljevi djelovanja penologije kao nauke. „Penologija, kao uostalom niti jedna druga čovjekova djelatnost, nije usmjerena samo ka jednom cilju, postizanju samo jednog jedinog rezultata. Zbog toga se pojavljuje u nekoliko svojih oblika i funkcija, ispunjavajući različite svrhe koje joj se u različitim kontekstima postavljaju“ (Knežević, 2008:4). Penologija se bavi primjenom i efikasnošću krivičnih sankcija, i koja, koristeći saznanja drugih nauka, doprinosi usavršavanju organizacije, sredstava i metoda njihovog izvršenja, radi prevaspitanja i uspješne resocijalizacije osuđenika (Radoman, 2003).

Povezanost kriminologije i penologije

Kriminologija, uz koju je penologija najduže egzistirala i iz koje se i razvila u samostalnu nauku, je u posebnoj vezi sa penologijom. Kriminologija je naučna disciplina koja se, između ostalog, bavi i ličnošću delinkventa te je sa te strane povezanost penologija i kriminologija posebno značajna. Izučavajući ličnost delinkventa, njegovu biološku i psihološku strukturu i socijalna obilježja statusa kriminologija doprinosi penologiji u izboru najadekvatnijeg metoda u tretmanu preodgoja osuđenika. Također, u pogledu ličnosti delinkventa kao zajedničkom predmetu interesovanja, kriminologija dolazi do spoznaja o uzročnim (subjektivnim) faktorima kriminaliteta a koji u penologiji imaju poseban značaj pri prevaspitanju kriminalne ličnosti delinkventa (Atanacković, 1988).

Penologija, kao savremena nauka koncentriše svoju naučnu i praktičnu djelatnost na izvršenje kazne oduzimanja slobode, ali ona se bavi i izvršenjem ostalih kazni, zamjena za kaznu i nekih drugih krivičnopравnih sankcija, prvenstveno individualizacijom kazne u fazi izvršenja, tj. prilagođenosti režima izdržavanja kazne strukturi ličnosti kažnjnika (Singer, 1994). „Penologija prvenstveno pomaže kriminologiji u procjeni, kategorisanju, određivanju kriterija prema strukturi ličnosti kažnjnika. Kao nauka o terapiji osuđenika, penologija se dodiruje s kriminologijom, naročito s kliničkom kriminologijom kao pravcem u kriminologiji koji proučava delinkventa kao individuu u cilju sprečavanja povrata te individue u kriminal. Procjena se vrši u centrima specijaliziranim za tu vrstu posla. Rezultat ovakvog angažmana je smanjen broj povratnika u Kazneno- popravne zavode, posebno maloljetnih osoba i smanjen broj povrata kažnjivih ponašanja. U segmentu individualizacije kazne u fazi njezina izvršenja, kriminološko saznanja o profilu, odnosno tipu počinioca krivičnog djela, je od izuzetnog značaja jer omogućuje optimalizaciju individualne kazne“ (Korać, 2010: 17).

Odnos između kriminologije i penologije zasniva se na kriminološkim saznanjima u oblasti fenomenologije i etiologije kriminaliteta (Stanković, 2016). Kriminologija je sintetička i kompleksna nauka koja proučava učinioce krivičnih djela, kriminalnu prevenciju, sociologiju prava i društvene procese u vezi s uzornošću kriminaliteta, pa se zapravo avi etiolološkim i fenomenološkim oblicima i vidovima ispoljavanja kriminalnog ponašanja. Ponikla u okviru i pod okriljem kriminoogije, penologija je u 19 vijeku izrasla u samostalnu pravnu disciplinu koja se bavi proučavanjem načina, metoda i postupaka izvršenja krivičnih sankcija u cilju njihoo efikasnijeg djelovanja na suzbijanje kriminaliteta. Ona je nastala u vezi s pojavom i razvijanjem novih metoda i tretmana u postupanju sa osuđenim licima s ciljem da se oni resocijaliziraju ili prevaspitaju kako bi im se spriječilo da ponovno vrše krivična djela. Stoga, ona prati dejstvo i primjenu pravnih, ali vanpravnih sredstava i mjera u tretmanu kriminalnih delikvenata. Na bazi svojih proučavanja i dostignuća do kojih dođe, penologija daje kritičku ocjenu o korisnosti i efikasnosti sredstava i metoda koje društvo u obliku krivičnih sanskcija, posebno institucionalnog karaktera, koristi u suzbijanju kriminaliteta (Singer, 1994).

Uloga kriminologije i penologije u sprovođenju prevaspitnog tretmana

Kriminologija dolazi do spoznaja o uzročnim faktorima kriminaliteta a koji u penologiji imaju poseban značaj pri prevaspitanju kriminalne ličnosti prestupnika. Bez obzira da li se radi o šticeenicima vaspitno – popravnih domova, šticeenicima koji se nalaze u maloljetničkom zatvoru ili osuđenim licima koja se nalaze na izdržavanju zatvorske kazne u kazneno – popravnim domovima opservacija ličnost zahtjeva i kriminalnu obradu ovih kategorija (Bošković, 2008).

Takva vrsta opservacije daje nam podatke o kriminalnoj istoriji prestupnika, ali i o uzrocima njihovog kriminalnog djelovanja. Takvi podaci su od posebnog značaja prilikom izrade individualnog programa postupanja koji se izrađuje za svakog prestupnika. Posebno je značajna njena uloga i unutar same ustanove vezano za praćenje aktivnosti prestupnika koje nisu u skladu sa kućnim redom. Nažalost većina kazneno – popravnih ustanova danas i nema zaposlenog kriminologa koja najčešće radi u okviru službe za tretman u prijemno – otpusnom odjeljenju. Najčešće u takvim okolnostima kada nema zaposlenog kriminologa njegovu ulogu i posao nadopunjuju zaposlenici službe za obezbjeđenje

koji sarađuju sa lokalnim policijskim stanicama i državnim bezbjedonosnim službama (Macanović, 2011).

Penološki tretman sa sveobuhvatnom kriminalnom opservacijom i analizom reflektuje se i na samu resocijalizaciju, pa je s toga ova povezanost i saradnja još značajnija. Uspješnost resocijalizacije zavisi od sprovođenja institucionalnog prevaspitnog tretmana, a kriminološka obrada i opservacija prestupnika čini sastavni dio ovog složenog procesa.

Zaključak:

Osnovna funkcija i uloga penoloških ustanova jeste resocijalizacija, tj. osposobljavanje lica koje je bilo subjekt kriminalnog ponašanja da se, nakon izdržane kazne, vrati u normalne društvene tokove. Uspješnost resocijalizacije zavisi od uspješnosti prevaspitnog tretmana. Upravo zbog te činjenice važno je kako i na koji način se kreira prevaspitni tretman. Prije kreiranja neophodno je prikupiti sve podatke i sprovesti opservaciju prestupnika. Jedan od ključnih faktora jeste i procjena rizika i kriminogenih faktora. Utvrđivanje uzroka činjena krivičnih djela zasigurno će uticati i na samo kreiranje programa postupanja. Upravo iz tog razloga kriminologija i penologija, odnosno profesionalno osoblje ovih profila koji rade u penalnim ustanovama imaju veliku ulogu i odgovornost kako za kreiranje samog tretmana, tako i za cjelokupni proces resocijalizacije uopšte.

Literatura:

1. Atanacković, D. (1988). Penologija. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
2. Ben-Aron, M.H., Hucker S.J. & Webster C.D. (1985.) Clinical criminology: The Assessment and Treatment of Criminal Behaviour. Toronto: M and M Graphics.
3. Bošković, M. (2000). Osnovi penologije. Novi sad: Univerzitet u Novom Sadu.
4. Bošković, M., Radoman, M. (2002). Penologija. Novi Sad: Pravni fakultet.
5. Ferri, E. (1999.). Criminal Sociology. Electronic Text Center, University of Virginia Library
6. Gross, H. (1924.) Criminal Investigation. London: Sweet & Maxwell
7. Hilton, N., Jackson, M. & C. Webster, C.D. (1990.). Clinical criminology: Theory, Research and Practice. Toronto University Press: Toronto
8. Jovašević, D. (2010). Krivično pravo. Opšti dio, Pravni fakultet: Beograd.
9. Knežević, M. (2008). Penologija u socijalnom radu. Zagreb: Pravni fakultet Sveučilišta u Zagrebu.
10. Korać, H. (2010). Penologija – Izvršno krivično pravo. Sarajevo: UNT.
11. Macanović, N. (2011). Resocijalizacija osuđenih lica. Banja Luka: Besjeda.
12. Mannheim, H. (1960.). Pioneers in Criminology, London: Stevens & Sons Limited.
13. Mladenović-Kupčević, R. (2001). Kriminologija, Sarajevo: Fakultet Kriminalističkih Nauka Univerziteta u Sarajevu.
14. Novoselec, P. (2004). *Opšti dio krivičnog prava*. Zagreb: Naklada.
15. Pleh, V. (2003). Penologija, osvrt na razvoj penologije. Penološka teorija i praksa br. 2, str. 9 - 17.
16. Radoman, M. (2003). Penologija i sistem izvršenja krivičnih sankcija. Novi Sad: Pravni fakultet Univerziteta u Novom Sadu.
17. Rains, T.C. (1993.). The Psychopathology of Crime: Criminal Behaviour as a Clinical Disorder. San Diego: Academic Press.
18. Simović, M., Jovašević, D. (2014). Izvršno krivično pravo – osnovni pojmovi i karakteristike. *Godišnjak fakulteta pravnih nauka*, godina 4, broj 4, str. 132-144.
19. Simović, M., Jovašević, D. (2018). Leksikon krivičnog prava Bosne i Hercegovine. Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine.
20. Singer, M. (1994). *Kriminologija*. Zagreb: Nakladni zavod Globus.
21. Stanković, N. (2016). Krivično pravo – opšti dio. Brčko: Evropski Univerzitet Brčko.
22. Vidović, V. (1981). Kazna lišenja slobode, Banja Luka: Glas Srpski.
23. Zlatarić, B., Damaška, M. (1966). Riječnik krivičnog prava i postupka. Globus: Zagreb.

RESOCIALIZATION OF CRIMINALS THROUGH THE PRISM OF CRIMINOLOGY AND PENOLOGY

Abstract: *Criminology is a scientific discipline that, among other things, deals with the personality of delinquents, and from that point of view, the connection between penology and criminology is particularly significant. By studying the personality of the delinquent, his biological and psychological structure and the social characteristics of the status, criminology contributes to penology in choosing the most adequate method in the treatment of juvenile delinquents and convicted persons. Also, with regard to personality as a common subject of interest, criminology comes to know about the causal factors of criminality, which in penology have a special significance in the re-education of the criminal personality of criminals. The aim of this work is to point out the connection between these two scientific disciplines and their importance in the resocialization of juvenile offenders and convicted persons.*

Key words: *criminology, penology, delinquents, treatment, resocialization.*

SAMOPERCEPCIJA I PERCEPCIJA BUDUĆNOSTI IZ UGLA MALOLJETNIH
DELINKVENATA¹³⁸

Milana Ljubičić¹³⁹, redovni profesor, Univerzitet u Beogradu Filozofski fakultet
Sladana Dragišić Labaš,¹⁴⁰ redovni profesor, Univerzitet u Beogradu Filozofski fakultet

Apstrakt: U svim istorijskim epohama, uključujući onu čiji smo i mi savremenici, problematično ponašanje maloljetnika predmet je posebne društvene brige i tretmana. Iako postoji mnoštvo empirijskih dokaza koji potvrđuju da neke od sankcija koje se izriču maloljetnicima, npr. mjere zatvorene zaštite, ne daju dobre rezultate u pogledu njihove resocijalizacije, zakonodavci i zagovornici kaznenih politika uporno insistiraju da se delinkventi podvrgnu upravo njima i za to pronalaze niz argumenata. Zalaganje za punitivniji pristup prema delinkventima proizilazi iz potrebe da se zaštite postojeće društvene vrijednosti, dok se u pogledu resocijalizacije maloljetnika adekvatniji načini tretmana stavljaju u drugi plan. Sve to ostavlja negativne posljedice: stopa recidivizma mladih pod zatvorenom zaštitom je izrazita, kao uostalom i vjerovatnoća da će razviti kriminalnu karijeru. Da bismo provjerili kako zatvaranje djeluje na maloljetnike i anticipirali moguće implikacije ovakvog tretmana, u ovoj smo se studiji bavili analizom samoopisa šticećenika vaspitno-popravnog doma i time na koji način oni zamišljaju da će izgledati njihov život u budućnosti. Takođe, zanimalo nas je kako neke porodične okolnosti i institucionalni kontekst koreliraju sa slikom o sebi i anticipacijom životnih ishoda. Teorijski okvir pronađen je u simboličkom interakcionizmu, a naša polazna istraživačka pretpostavka je da postoji značajna statistička povezanost između samopercepcije i percepcije budućnosti i: porodičnih (materijalni status i struktura) i institucionalnih okolnosti (stepena prilagođenosti na život u ustanovi, akademskog postignuća, dužine i režima boravka u domu). Osim toga, pretpostavili smo da samopercepcija ide ruku pod ruku sa anticipacijom budućnosti, te da postoji značajna povezanost između samoopisa i percepcije svog života kroz pet godina. Rečene hipoteze smo provjeravali na ukupnoj populaciji maloljetnih delinkvenata (153) kojima su izrečene mjere zatvorene zaštite u Vaspitno-popravnog domu u Kruševcu. Rezultati analize dijelom su potvrdili polazne pretpostavke, a mi smo ih interpretirali unutar teorijskog okvira simboličkog interakcionizma.

Ključne riječi: maloljetni delinkventi, samoopis, percepcija budućnosti, simbolički interakcionizam

Uvod

Društveno neprihvatljivo ponašanje djece i maloljetnika kroz čitavu poznatu istoriju izazivalo je oštru osudu i socijalnu reakciju. Podaci iz sudskih arhiva svjedoče tako da je u staroj Kini devetogodišnje dijete moglo biti lišeno života za neznatnu neposlušnost, a u drugoj polovini XIX vijeka u SAD maloljetnika je psovka mogla koštati glave (Ljubičić, 2011). Iz sadašnje perspektive gledano, rekli bismo da je formalna reakcija u oba slučaja bila pretjerana, no treba podvući da ni danas stvari ne stoji mnogo drugačije, barem ne kada je riječ o maloljetnicima koji po definiciji pripadaju marginalizovanim grupama – nacionalnim i rasnim manjinama. Naime, bez obzira na to što su zakonodavci uvažili naučna dostignuća do kojih se došlo prije bezmalo jednog vijeka o uticaju

¹³⁸ Realizaciju ovog istraživanja finansijski je podržalo Ministarstvo nauke, tehnološkog razvoja i inovacija Republike Srbije u sklopu finansiranja naučnoistraživačkog rada na Univerzitetu u Beogradu - Filozofskom fakultetu (broj ugovora 451-03-47/2023-01/ 200163).

¹³⁹ milanaljubicic@yahoo.com

¹⁴⁰ sladjadl@yahoo.com

karakteristika razvojnog doba na ponašanje maloljetnika, sankcionisanje delinkvenata je u proteklih 30 godina dobilo značajno punitivnije odlike. Neki autori (Pickett, Chiricos, 2012) smatraju da je uočena promjena paradigme¹⁴¹ neposredno inicirana društvenim, neoliberalnim kontekstom koji one na marginama posmatra kao posebno opasne. Po Mucvhielli (2022) u prilog ovoj tezi svjedoči ojačavanje diskursa o opasnosti i sve učestalija politička upotreba tema “nasilje”, “urbano nasilje”, “nesigurnost” koje kolidiraju sa nemirima u siromašnim predgrađima evropskih metropola. Mediji i javnost upozoravaju na porast “nepristojnosti”, “bezrazložnog i iracionalnog nasilja”, i u isto vrijeme promovišu ideju da je ono sve učestalije, a mladi sve opasniji. Neposredna posljedica ovakvog medijskog i političkog diskursa, je da je ono postalo ne samo društveno visoko stigmatizovano, već su i oni oblici ponašanja koji su donedavno smatrani normalnima, sada delegitimisani.¹⁴²

Danas je i riječ nasilna, podjednako kao i fizička agresivnost, a dostojanstvo osjetljivo kao i ljudsko tijelo. Osim toga, odgovornost da se o nasilnim djelima izvještavaju organi formalne socijalne kontrole, delegirana je žrtvama i drugim *svjedocima*. Naizgled, sve se čini kako bi agresivni, delinkventni, *necivilizovani* mladi ljudi bili zbrinuti – podvrgnuti tretmanima koji ciljaju na redukovanje njihove neprilagođenosti, ali Mucvhielli (2022) je uvjeren da se iza ovakve prakse krije društvena kontrola. Disciplinovanje se vrši preko uvođenja novih inkriminacija u krivično pravo i porast netolerancije organa formalne socijalne kontrole na sitnu delinkvenciju (Mucvhielli, 2022). Na primjer francuski policajci se učestalo podstiču da slučajeve maloljetnih delinkvenata upućuju na sudski postupak, dok u isto vrijeme sudovi imaju obavezu da smanje broj odbačenih prijava (čak i kada je riječ o djelima neznatne težine). Posebno treba podvući da su u ovakav proces najčešće uključeni siromašni mladi ljudi i/ili pripadnici manjinskih grupa, a u prilog tome krajnje ilustrativno svjedoči padatak da se u maloljetničkim zatvorima¹⁴³ u Luizijani (SAD) nalazi 350 maloljetnika, od čega su 80% Afroamerikanci. O tome da li su i u R. Srbiji pripadnici manjina češće od ostalih sankcionisani upućivanjem na zatvorene (zavodske) mjere, malo šta možemo kazati zbog prirode raspoloživih statističkih podataka, ali se da primjetiti da je zatvaranje podjednako ako ne i češće zastupljeno u 2021. godini u odnosu deceniju ranije (Tabela 1.). Izuzetak je zatvorska kazna: ona se posljednje posmatrane godine izriče skoro četiri puta rjeđe nego 2012. Ipak, i mlađim i starijim maloljetnicima ostale zavodske mjere dosuđuju se znatno češće.¹⁴⁴

Tabela 1. Udio sankcija zatvorenog tipa prema mlađim i starijim maloljetnicima u periodu od 2012-2021. godine

Godine	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021
Broj osuđenih mlađih maloljetnika	984	1094	825	744	783	666	619	673	474	527
Izrečene zavodske mjere (u %)	52 (5,3%)	64 (5,9%)	35 (4,2%)	38 (5,1%)	50 (6,4%)	36 (5,4%)	41 (6,6%)	52 (7,7%)	21 (4,4%)	42 (8%)
Broj osuđenih starijih maloljetnika	1318	1554	1209	1182	1249	967	929	1003	765	856
Maloljetnički zatvor (u %)	2 (1,5%)	8 (0,5%)	6 (0,39%)	9 (0,7%)	9 (0,7%)	7 (0,7%)	8 (0,9%)	4 (0,4%)	3 (0,4%)	3 (0,4%)
Izrečene zavodske mjere (u %)	53 (4%)	77 (5%)	54 (4,5%)	36 (3%)	51 (4,08%)	39 (4%)	26 (2,8%)	48 (4,8%)	19 (2,5%)	52 (6,1%)

Izvor: *Maloletni učinioci krivičnih dela u Republici Srbiji, 2021. Prijave, optuženja i osude*

¹⁴¹ Koji inače ne bismo mogli očekivati s obzirom na opšte prihvaćeni diskurs o neophodnosti zaštite i poštovanja prava djece, uključujući i onu u sukobu sa zakonom.

¹⁴² Npr. verbalno nasilje niskog intenziteta.

¹⁴³ Iako se već duži niz godina u SAD priprema prelazak sa zatvorskog na drugačiji, alternativni (terapijski) model tretmana maloljetnih delinkvenata, to se još uvijek nije desilo, zahvaljujući finansijskim (nedostatak novca) i organizacionim (manjak obučene radne snage) poteškoćama (<https://youthtoday.org/2022/03/shackles-and-solitary-inside-louisianas-harsh-jvenile-lockup/>).

¹⁴⁴ I po tom pitanju postoji jedan izuzetak. Riječ je o 2020-oj godini tokom koje su zavodske mjere bile izricane znatno rjeđe nego u čitavom posmatranom desetogodišnjem periodu. Cijenimo da je na takav ishod uticala pandemija korona virusa.

Samo po sebi nameće se pitanje u kojoj je mjeri ovakav vid sankcionisanja ponašanja mladih efikasan u pogledu njihove resocijalizacije (Loughran et al, 2009)? Ako je suditi po nalazima izvještaja *The Council of State Governments Juvenile Center* kojim je bilo obuhvaćeno 39 saveznih američkih država, zatvaranje nema pozitivne efekte u najvećem broju slučajeva. U pomenutom izvještaju navodi se podatak da se diljem SAD više od 37 500 maloljetnika nalazi se u nekoj vrsti rezidencijalnog (kaznenog) setinga u svakom trenutku, da stopa ponovnog hapšenja u roku od samo jedne godine od izlaska iz takve ustanove iznosi 55% (<https://ojjdp.ojp.gov/sites/g/files/xyckuh176/files/media/document/ojjdp-fy-2020-annual-report.pdf>), a nakon tri godine penje se na 61,2% (Virginia Department of Juvenile Justice, 2018, po: nchi.nim.nih.gov; Calley, 2012). Na osnovu dviju longitudinalnih studija u kojima su poređeni tretman u zajednici i institucionalni tretman maloljetnih delinkvenata, Loughram i saradnici (2009) zaključuju da zatvaranje nema nikakav efekat u pogledu smanjenja recidivizma, kao uostalom ni dužina boravka u ustanovi. Do sličnih nalaza dolaze Huizing i saradnici (2003) u krosnacionalnoj studiji u kojoj su poredili pravna rješenja, stopu prevalence maloljetničke delinkvencije i povratništva u Denveru i Bremenu. Koristeći složene statističke analize, zaključili su da strožije sankcionisanje maloljetnika ide ruku pod ruku sa višom stopom recidivizma i pozvali kreatore politika da u obzir uzmu ovaj nalaz. Zaključak domaćih autora je sličan: prolongirani boravak maloljetnika u ustanovi je kako skup, tako i neefikasan - ne doprinosi smanjenju recidivizma, naročito ukoliko izostane postpenalna pomoć (Stevanović, 2020, 83).

Konsultovani izvori su dakle jednoglasni kada je riječ o riziku od povratništva – ono je prisutnije u slučaju onih maloljetnika kojima su izrečene mjere zatvorene zaštite.

Ali, zbog čega ovakav način sankcionisanja nije efikasan?

Odgovor na ovo pitanje nam može pružiti simbolički interakcionizam.¹⁴⁵ Ova sociološka teorija usmjerena je na interakciju (aktere i njihovo djelanje) i značenja (simbola, poruka), a za naše izlaganje naročito je značajan pojam sopstava u ogledalu (Spasić, 1996, 100). Sopstvo u ogledalu je zapravo neka vrsta našeg identiteta tj. samopercepcije koja nastaje kao društveno iskustvo. Ono je posljedica toga kako nas drugi vide i kako mi, zahvaljujući njima, prepoznajemo sebe.

Taj “proces stupnjevitog menjanja pojedinčeve slike o vlastitom ja” pod uticajem drugih (Spasić, 1996, 100), u slučaju maloljetnih delinkvenata posebno je vidljiv kroz koncept razvoja moralne karijere. Na primjer, dječak čija je početna upadljivost minorna (npr. nije dovoljno pažljiv na času ili zadirkuje drugove), zahvaljujući akciji svog okruženja (npr. kritika nastavnice, upućivanje školskom pedagogu ili psihologu), i svojoj ličnoj reakciji na takve uslovno rečene *atake*, brzo prelazi put od primarne do sekundarne devijantnosti (Lemert, 2009, 337) tj. posljednjeg stadijuma u razvoju moralne karijere kada počne da koristi svoj problematični status i ulogu kako bi se odbranio, napao ili prilagodio društvenoj slici o sebi (Lemert, 2009, 336-337). Imajući kazano na umu, ne treba da nas iznenađuje da neformalna, a naročito reakcija organa formalne socijalne kontrole, može da izazove dramatičnu redefiniciju kod mlade osobe koja je predmet kontrole (Lemert, 2009, 338).

Sve do sada kazano upućuje na manje – više pesimističan zaključak o uticaju zatvaranja na recidivizam i samopercepciju maloljetnika s jedne strane, te dugoročno gledano, na potencijalne negativne životne ishode (vidi: Dragišić Labaš, 2018). Domaćih studija koje se bave ovom temom ima tek nekoliko (vidi: Ljubičić, 2011; Stanojević, Ljubičić, 2020), te je naša namjera da ukažemo na značaj socioloških istraživanja u ovoj oblasti. Da bismo to uradili, analizirali smo podatke o tome kako maloljetni delinkventi percipiraju svoju budućnost i sami sebe. Metodološke napomene će biti detaljnije razmatrane u narednom poglavlju.

Metodološki okvir studije

Predmet i ciljevi studije

Istraživački zadatak bio je da opišemo kako maloljetni delinkventi smješteni u vaspitno-popravnu ustanovu vide sebe i svoju budućnost, a potom da nalaze razumijemo imajući na umu

¹⁴⁵ Mada treba kazati da na ista pitanja drugačije odgovore može dati sociološki funkcionalizam, strukturalizam, posmoderne grand teorije ili npr. etnometodologija (vidi: Ricer, 2009).

interakcionistički teorijski okvir. Pred nama bilo je nekoliko ciljeva: 1. prepoznati karakteristike na osnovu kojih ovi mladi ljudi kreiraju sliku o sebi u “ovdje i sada” i u relativno bliskoj budućnosti (za pet godina); 2. istražiti postojanje eventualne povezanosti između percepcije sebe i očekivanja i: nekih porodičnih (porodična struktura, materijalni status) i ličnih karakteristika vezanih za institucionalni seting (akademsko postignuće, dužina i režim boravka, adaptiranost na život u ustanovi). U najopštijem, ova obilježja bi naše mlade ispitanike mogla svrstati u dvije opisne kategorije:¹⁴⁶ neproblematičnog (bolje materijalno situirana porodica, u pogledu strukture potpuna, viši stepen akademskog postignuća, kraći boravak u ustanovi u manje strogom režimu, srednji stepen adaptacije na život u domu¹⁴⁷) i problematičnog štićenika.

Umjesto hipoteza rukovodili smo se istraživačkim pitanjima: 1. na osnovu kojih osobina naši ispitanici grade sliku o sebi; 2. kako vide svoju budućnost; i 3. da li postoji povezanost između obilježja statusa “biti problematičan” i percepcije o sebi odnosno svojoj budućnosti?

Odgovore na ova istraživačka pitanja razumijeli smo pošavši od pretpostavke da negativnija slika o sebi i negativna očekivanja od budućnosti idu ruku pod ruku sa nepovoljnijom porodičnim situacijom, (samo)percepcijom o neprilagođenosti ili potpunoj adaptaciji na život u domu, sa niskim akademskim postignućem, dužim i restriktivnijim režimom boravka u domu.

Istraživanjem smo obuhvatili 153 štićenika vaspitno-popravnog doma u Kruševcu. Obuhvat ispitanika je bio potpun – svi maloljetni delinkventi prisutni u domu u trenutku istraživanja, pristupili su popunjavanju upitnika. Većina pitanja u upitniku su bila zatvorenog, ona o budućnosti su bila otvorenog tipa, a da istražimo samopercepciju upotrebili smo narativni test od 12 rečenica.

Podatke smo obradili u SPSS programu verzija 19. Da bismo utvrdili povezanost između varijabli koristili smo neperametrijski hi kvadrat test.

Nalazi analize

Od 153 naših ispitanika, 148 je muškog pola. Jedna trećina je prije dolaska u ustanovu živjela u porodici sa oba roditelja, oko četvrtine dolazi iz jednoroditeljskih porodica, dvoje je bilo u hraniteljskim porodicama, devetorica u ustanovama za nezbrinutu djecu, a trojica imaju svoje porodice prokreacije. Ostali su živjeli sa bliskim rođacima (bakama, djedama, ujacima), a jedan ispitanik se osvrće na svoju trenutnu situaciju i kaže: “Sada nemam porodicu”. Skoro polovina ovih mladih ljudi materijalno stanje svojih porodica ocjenjuje kao vrlo loše (“nemamo dovoljno za život”) i loše (“imamo samo za osnovne potrebe”), dok 13 tvrdi da su njihove porodice odlično materijalno situirane. Većina očeva i majki obavlja radnička zanimanja (oko 40%) i/ili su nezaposleni. U tom pogledu daleko su ugroženije majke (skoro trećina nije radno angažovana), nego očevo. Službeničke poslove obavlja 17 očeva i majki, dok se na rukovodećim mjestima nalazi njih 12.

Pronašli smo da između zanimanja roditelja i strukture porodice iz koje dolaze štićenici doma postoji značajna statistička povezanost. Pokazuje se da su porodice maloljetnika čiji su očevo na rukovodećim pozicijama, tzv. potpune, sa hraniteljima su značajno češće živjela djeca poljoprivrednika i nezaposlenih, a u jednoroditeljskim porodicama djeca radnika ($\chi^2=72.764$, $p=0.000$). Sličnu, značajnu statističku povezanost nalazimo i između zanimanja majke i strukture porodice, ($\chi^2=67.129$, $p=0.008$), uz jednu neznatnu distinkciju. Naime, djeca radnica značajno češće nego u slučaju majki drugih zanimanja žive sa svojim roditeljicama u jednoroditeljskim porodicama.

Najveći broj štićenika u domu se nalazi do jedne godine (23.5%), godinu i po i dve godine (njih 20%). Sedmorica su u ustanovi kraće od dva mjeseca. Od ukupnog broja, dvojica su smještena u odjeljenju za otpust, jedan se nalazi na prijemnom odjeljenju, 16 je u zatvorenom, dok je je najveći

¹⁴⁶ Ograničili smo se na deskriptivne kategorije, jer bi analitičke zahtjevale daleko više prostora od predviđenog za ovaj tekst, a i same po sebi predstavljaju poseban istraživački predmet.

¹⁴⁷ Smatra se da su u potpunosti neadaptirani i oni koji su se u potpunosti priviknuli na domske uslove dva suprotna pola iste realnosti. Prvi jer se ne mogu uopšte adaptirati, što proizvodi niz strategija snalaženja koje nisu produktivne, a drugi, suviše prilagođeni uklapaju se u sliku o prizonizovanim ljudima (Ljubičić, Ignjatović, Ilić, 2018). Strategije preživljavanja i jednih i drugih organe formalne socijalne kontrole uvjeravaju da su problematični, a to u krajnjoj liniji povećava vjerovatnoću da se razviti kriminalnu karijeru.

broj u poluotvorenom režimu (123). Pokazaće se da je dužina boravka u domu statistički značajno povezana sa stepenom restriktivnosti kojem su maloljetnici podvrgnuti ($\chi^2=42.708$, $p=0.037$). Sa dužinom boravka u ustanovi ruku pod ruku ide i stepen restriktivnosti, pa se pod zatvorenim režimom značajno češće nalaze oni koji su i najduže u domu.

Značajna statistička povezanost između materijalnog stanja porodice i dužine boravka u domu, izostaje ($\chi^2=24.516$, $p=0.654$). Slično tome, statistički značajne povezanosti nema ni između materijalnog stanja porodice i režima boravka u ustanovi ($\chi^2=9.435$, $p=0.894$), uz zanimljiv nalaz – procentualno gledano u najrestriktivnijem režimu se najčešće nalaze oni čije su porodice najbolje situirane.

Što se tiče akademskog postignuća, već na prvi pogled se da uočiti da je ono nisko: skoro trećina ide u osnovnu školu iako je gledano po uzrastu, trebala da okonča ovu fazu obrazovanja, 10 nije uključeno u proces (osnovnog) obrazovanja jer to ne žele (5) ili za to postoje kako oni kažu prepreke (5), 37% je završilo osam razreda škole, a manje od četvrtine (22%) ide u srednju školu. Treba kazati da između statusa obrazovanja i: materijalnog stanja porodice ($\chi^2=19.288$, $p=0.736$), dužine ($\chi^2=51.927$, $p=0.140$) i režima boravka u domu ($\chi^2=13.655$, $p=0.954$), nema značajne statističke povezanosti.

Većina za sebe kaže da je donekle priviknuta na život u domu (41%), njih 30 se uopšte nije prilagodilo na ustanovu, a 56 za sebe tvrde da su se adaptirali u potpunosti. Dalja analiza nam pruža zanimljive nalaze: pokazaće se naime da su mladi ljudi koji borave u najrestriktivnijem režimu, procentualno gledano i najbolje adaptirani na ustanovu (56.3%), čak u većoj mjeri nego oni koji se nalaze na otvorenom odjeljenju (44.4%), što može da govori o procesu prizonizacije.

Sumirani, nalazi naše analize upućuju na zaključak o tome da većina štićenika doma u pogledu porodične strukture i materijalnog statusa spada u kategoriju depriviranih – što su porodice siromašnije, veća je vjerovatnoća da će živjeti kod hranitelja, u ustanovi socijalnog tipa ili u jednoroditeljskim porodicama. Status uslovno rečeno problematičnih takođe ima većina. To je slučaj kada je riječ o akademskom postignuću, a na osnovu značajne statističke povezanosti između dužine i režima boravka u ustanovi, može se zaključiti da *problematicnost* ide ruku pod ruku sa dužim i strožijim restrikcijama slobode.

Slika o sebi

Samopercepciju štićenika doma istražili smo pomoću narativnog testa 12 rečenica. Naši respondenti su nam ponudili bogate opise svojih ličnosti. U najopštijem, slike bi se mogle podijeliti uslovno rečeno na četiri kategorije: 1. pozitivan samoopis; 2. pozitivan samoopis uz elemente samokritike; 3. negativan samoopis, a čak 26 je odbilo da se samoopiše.¹⁴⁸ Procentualno gledano, najbrojniji su oni (42%) koji sebe predstavljaju na pozitivan način. Ovi opisi su zasnovani na sljedećim osobinama naših ispitanika: a) (odličnom) fizičkom izgledu i snazi; i/ili b) karakteristikama ličnosti: oni su zreli, lojalni su drugovi, altruisti i/ili empate – vole svima da pomognu (42); i c) zasnovani na neproblematičnom ponašanju u domu (20). Šesnaestorica o sebi ne misle isključivo na pozitivan način, već imaju i samokritički uvid u svoje ponašanje i osobine, a osamnaest o sebi govori kao o kriminalcima.

Kada se uskrste ove kategorije samoopisa sa porodičnim, i okolnostima vezanim za institucionalni seting, nalazimo sljedeće: na pozitivan način sebe opisuju najsiromašniji štićenici doma (njih 40 od ukupno 74), oni koji su boravili u socijalno vaspitnoj ustanovi (77%), oni koji borave u otvorenom odjeljenju (67%) i čak 40% onih koji tvrde da su adaptirani na život u domu. Pozitivan samoopis značajno češće u odnosu na ostale nude oni koji su u domu boravili kraće od godinu dana¹⁴⁹ (čak 86% njih), te maloljetnici koji su završili osnovnu školu.¹⁵⁰

¹⁴⁸ Jedan među njima tako na pitanje kako bi sebe opisao, daje odgovor: “Šta te briga!”

¹⁴⁹ $\chi^2=31.979$, $p=0.059$

¹⁵⁰ $\chi^2=29.229$, $p=0.046$

Samokritičniji su najčešće oni koji su živjeli samo sa majkama (36%), dobrog materijalnog statusa, potom češće od ostalih oni koji borave u poluotvorenom odjeljenju (njih 23%) institucije između 12 i 18 mjeseci, te mladi ljudi koji idu u srednju školu što je u skladu sa svojim uzrastom.

Najnegativniji samoopis nude štíćenici koji su prije dolaska u dom boravili kod hranitelja (polovina), ali i oni čije su porodice najbolje materijalno situirane – skoro petina. U ovoj grupi su se našli i oni koji su u domu najduže (preko 36 mjeseci, njih 36%), u restriktivnom režimu (13%), potom značajno češće u poređenju sa ostalima oni koji su prekinuli osnovno obrazovanje.

Da se samorazotkriju procentulano gledano najčešće odbijaju oni koji za sebe kažu da nemaju porodicu, koji su lošije materijalno situirani, oni koji borave u restriktivnom okruženju (25% njih), neadaptirani na život u ustanovi (čak trećina),¹⁵¹ te značajno češće mladi ljudi koji nisu uključeni u osnovnoškolsko obrazovanje jer to ne žele i/ili za to postoje prepreke.

Budućnost iz perspektive štíćenika doma

Da bismo istražili na koji način ovi mladi ljudi gledaju na svoju budućnost, pitali smo ih kako zamišljaju da će njihov život izgledati za pet godina. Pitanje je bilo otvorenog tipa, a zahvaljujući tome dobili smo veliki broj odgovora, koje smo potom kodirali. U najopštijem, odgovori se mogu klasifikovati u četiri kategorije: 1. konvencionalan; 2. negativan i/ili nekonvencionalan ishod; 3. odbijanje da se prihvati odgovornost za svoj život – ništa ne zavisi od mene; 4. odbijanje da se na pitanje odgovori. Najveći broj ispitanika njih 65%, smatra da će u budućnosti voditi konvencionalan život. To znači da će: “biti zaposleni, imati svoje porodice, živjeti svoj život. Oni planiraju da završe fakultete, da isplivaju sa dna, da vode uspešan život”. Jedan mladić želi da nastavi “muzičko obrazovanje i otvori svoju biblioteku”, a jedna štíćenica kaže¹⁵²:

“Pod prvom izadom odakle da počnem da radim šta volim. Valja radiću u nekom restoranu ili u neku pekara, jer ja sad završavam za kuvara ili takozvano Pripremač namernice. Naravno ljubav da ne zaboravim. I to ću da nađem nadam se valjda. Deca tamo u 23, 24 godine bih tela da imam. Toliko za sad od mene”.

Osmorica svoju budućnost percipiraju kao nekonvencionalnu, odnosno negativnu. Jedan veli: “Predoziraću se”, drugi sebe vidi u Zabeli, a treći veli da misli da će za pet godina da bude “u zatvoru”, četvrti će “dilovati drogu u inostranstvu”, a peti će biti “makro”. Podjednak broj – njih osmorica, smatraju da nemaju kontrolu nad onim što ih u budućnosti čeka: “Kako sudbina odredi”.

Kada smo ukrstili percepciju budućnosti sa varijablama koje se tiču porodičnih prilika i institucionalnog setinga, pronašli smo da je sa viđenjem sebe kroz pet godina statistički značajno povezana isključivo struktura porodice.¹⁵³ Tako svoju budućnost u konvencionalnim okvirima vide značajno češće oni mladi ljudi čije su porodice potpune (37% njih). Nekonvencionalan ishod očekuju oni koji žive u jednoroditeljskim porodicama sa ocem (čak trećina), dok je odustvo kontrole nad sopstvenim životom značajno češće prisutno među onim mladima koji žive u jednoroditeljskim porodicama sa majkama.

Iako izostaje statistički značajna povezanost između percepcije budućnosti: i materijalnog statusa porodice,¹⁵⁴ dužine¹⁵⁵ i režima boravka u ustanovi,¹⁵⁶ uključenosti u obrazovni sistem,¹⁵⁷ stepena

¹⁵¹ Nismo našli statistički značajnu povezanost između samoopisa i: materijalnog statusa ($\chi^2=13.792$, $p=0.314$), strukture porodice ($\chi^2=23.302$, $p=0.179$), režima boravka u ustanovi ($\chi^2=7.945$, $p=0.789$) i stepena adaptiranosti na život u domu ($\chi^2=10.285$, $p=0.113$).

¹⁵² Njene riječi navodimo u originalu i čitaocu skrećemo pažnju na gramatičke greške koje se dijelom sigurno tiču akademskog postignuća naše ispitanice, a dijelom su uslovno rečeno omaške koje imaju značajnu analitičku vrijednost. Zbog obima teksta ovom analizom nismo se posebnije bavili.

¹⁵³ Vrijednost hi kvadrat testa iznosi 86.280, uz $p=0.000$.

¹⁵⁴ $\chi^2=29.229$, $p=0.507$

¹⁵⁵ $\chi^2=20.467$, $p=0.492$

¹⁵⁶ $\chi^2=15.066$, $p=0.238$

¹⁵⁷ $\chi^2=18.978$, $p=0.393$

adaptiranosti,¹⁵⁸ primjećujemo da svoj život u konvencionalnim okvirima češće zamišljaju mladi čije su porodice relativno dobro materijalno situirane (44%), koji su kraće u domu i borave u poluotvorenom režimu (84%), potom oni koji idu u školu, osnovnu ili srednju (28%), oni koji su tek donekle adaptirani na život u ustanovi (42%) Oni čije su porodice materijalno deprivirane, koji su u domu duže od dve godine (33%), u restriktivnom režimu (13%), van obrazovnog sistema – ne žele da idu u školu (63%), oni u potpunosti prilagođeni na život u domu (37%) svoju budućnost vide kao nekonvencionalnu (75%). S druge strane, štíćenici koji dolaze iz porodica koju su odlično materijalno situirane, kao i oni koji borave u zatvorenom režimu (čak petina njih), potom oni koji su završili samo osnovnu školu (25%), i koji nisu prilagođeni na život u domu (20%) smatraju da nemaju kontrolu nad svojim životom.

Diskusija

Iskustvena građa nam je ponudila odgovore na istraživačka pitanja kojima smo se rukovodili u analizi. Pronašli smo da se većina mladih koji se nalaze u institucionalnom setingu uklapa u sliku o problematičnima. To su mladi ljudi čije su porodice u najvećem broju slučajeva strukturalno nepotpune i siromašne. Nadalje, štíćenici doma su uglavnom veoma niskog i uzrastu neprimjerenog obrazovnog nivoa. Nalazimo i da oni koji su u ustanovi najduže, značajno češće borave pod restriktivnim režimom i spadaju u kategoriju odlično adaptiranih. Ovi nalazi nas ne iznenađuju budući da znamo iz prethodnih studija (vidi: Ljubičić, 2011) da institucionalno zbirnuti maloljetni delinkventi uglavnom dolaze iz porodica koje su nepotpune i siromašne,¹⁵⁹ ili uslovno rečeno - problematične.¹⁶⁰

Slika o sebi uglavnom je bazirana na fizičkim i ličnim osobinama ispitanika. Nalaz da na najpozitivniji način sebe vide oni mladi ljudi čije su porodice materijalno najviše deprivirane, kao i oni koji su boravili u socijalnim ustanovama prije dolaska u dom, razumijemo kao potrebu da samozaštite vlastiti identitet koji bi mogao biti ugrožen porodičnim neprilikama (siromaštvom i odustvom porodice). Nadalje to su oni mladi ljudi koji su u najmanje restriktivnom režimu i oni koji borave relativno kratko u domu što iz perspektive simobličkog interakcionizma govori u prilog njihove manje kontaminiranosti očekivanjima da “budu loši”. Među njima se nalaze i oni koji su završili osnovno obrazovanje ili drugim riječima oni koji su u pogledu akademskog postignuća uspješniji u odnosu na svoje vršnjake. Samokritičniji uvid imaju oni koji se, osim po pitanju strukturalne deficijentnosti porodica, manje uklapaju u kategoriju problematičnih. To su mladi ljudi čije su porodice boljeg materijalnog statusa, koji se u domu nalaze u strožijem režimu nego oni koji sebe opisuju isključivo na pozitivan način, a boravak u ustanovi je relativno kratak. Posebno valja naglasiti da je njihovo obrazovanje u skladu sa uzrastom, što može da govori i o njihovom konformiranju očekivanjima (barem) oko obrazovanja. O tome da li su u pitanju očekivanja roditelja, ili imperativ socijalne sredine vezan za akademsko potignuće, ne možemo procijeniti. Naša je hipoteza da učitavanje i ispunjavanje ovakvih zahtjeva, našim sagovornicima ostavlja prostor da bez opasnosti po lični identitet, prema sebi ispolje i dozu samokritičnosti. O sebi na isključivo negativan način govore oni štíćenici doma koji su ili odbačeni od porodica (boravili su kod hranitelja) i nasuprot njima mladi ljudi iz potpunih, odlično materijalno situiranih porodica. Cijenimo da je u oba slučaja došlo do kontaminacije identiteta slikom o problematičnosti. Prvi su tako već odbačeni od strane porodice, a drugi su nasuprot njima podbacili u odnosu na očekivanja roditelja (visoko obrazovanih, na višem društvenim položaju). U isto vrijeme riječ je o mladim ljudima koji se uklapaju u sliku o problematičnima prema kriterijumima vezanim za institucionalni seting: oni su najmanje obrazovani, borave u restriktivnom režimu, i najduže su u ustanovi. Sve to govori da je u njihovom slučaju slika o sebi obilježena amplifikacijom niza neuspjeha

¹⁵⁸ $\chi^2=3.413$, $p=0.756$

¹⁵⁹ Strukturalna nepotpunost a posebno život sa samohranom majkom, smatra se riziko faktorom delinkvencije. Postoji niz empirijskih dokaza koji govore u prilog ovoj tvrdnji, a nama je naročito značajan fakt da su naša domaće studije potvrdile značajnu povezanost između porodičnih neprilika (siromaštvo, visoka porodična disfunkcionalnost i strukturalna nepotpunost) i izricanja mjera zatvorene zaštite. Oni mladi koji dolaze iz uslovno rečeno problematičnih porodica, uglavnom se upućuju u ustanove, sa idejom da boravak u instituciji doprinosi njihovoj boljoj resocijalizaciji, nego ostanak sa roditeljima (vidi: Ljubičić, 2011).

¹⁶⁰ Sa ovom ocjenom se nužno ne slažemo (vidi: Ljubičić, 2012).

da se prilagode očekivanjima sredine. Čini se da se sada daleko uspješnije uklapaju u nametnutu sliku o vlastitoj problematičnosti.

Kada je riječ o budućnosti, nalazimo četiri tipična očekivanja. Najveći broj sebe za pet godina vidi kao konvencionalne (normalne, zaposlene, porodične) ljude. To su značajno češće mladi koji se ne uklapaju u sliku o problematičnosti. S druge strane nalaze se oni koji smatraju da nemaju kontrolu nad sopstvenim životom ili ishode posmatraju kao negativne. Oni se značajno češće viđeni za problematične prema opisnim indikatorima, a upečatljiva razlika je u tome što bolje materijalno situirani smatraju da nemaju kontrolu nad tim šta će se desiti, dok lošije stojeći cijene da će za pet godina razviti kriminalnu karijeru. Vjerujemo da u slučaju prvih postoji očekivanje da pozicioniranost porodice može da opredijeli njihovu budućnost (kao pozitivnu), ali je prisutna i sumnja da li je njihova problematičnost toliko uznapredovala (o čemu nam govori i njihova samopercepcija) da nema povratka u konvencionalne okvire. Najsiriromašniji su s druge strane, ne samo bez ekonomskog oslonca, već su i unutar ustanove prepoznati kao problematični – u domu su relativno dugo, visoko prilagođeni na domske uslove, niskog akademskog postignuća i u restriktivnom okruženju, što ih uvjerava da za pet godina njihov život ne može biti konvencionalan.

Umjesto zaključka

Delinkvencija maloljetnika u javnom diskursu i krivično-pravnoj praksi u posljednje tri decenije biva tretirana kao društveno opasna pojava, čije sankcionisanje treba da se značajno pooštri. Ovakva percepcija problematičnog ponašanja neraskidivo je vezana za neoliberalni kontekst i sveopštu društvenu nesigurnost u kojoj se okviri kašnživog nasilja konstantno proširuju. Neposredna posljedica takvog diskursa je porast broja mladih sa margina u institucionalnom setingu.

Čini se da se u posljednjih 100 godina nije mnogo toga promijenilo: kako se na “crnu” djecu u sukobu sa zakonom za razliku od one bijele puti, 30-ih godina XX vijeka u Americi nije primjenjivala koncepcija o adolescenciji kao posebnom razvojnem dobu koje čini problematičnost izvjesnijom, tako se danas siromašni i na sve druge načine *problematici* delinkventi ne tretiraju u skladu sa njihovim najboljim interesima. Naime, postoji čitav niz empirijskih dokaza o tome da institucionalizacija maloljetnika nema pozitivan efekat što se resocijalizacije tiče. Stoga je krajnje zbunjujuće insistiranje na ovakvom načinu njihove zaštite.

Ukoliko po strani ostavimo ovo pitanje koje bi moralo da zaokupi i javnu i stručnu i pravničku pažnju zbog svoje društvene važnosti, ostaje da se osvrnemo na neke od nalaza naše studije. U njoj smo se bavili pitanjima koja se neposredno tiču efekata zatvaranja na samopercepciju i percepciju budućnosti. Pokazalo se da deskriptivni indikatori statusa problematičnosti idu ruku pod ruku sa negativnijom slikom o sebi i neizvjesnijim odnosno manje konvencionalnim viđenjem života u budućnosti. Iz ugla simboličkog interakcionizma, ovaj nalaz je očekivan. Naime, uspješno (ne)formalno nametanje uloge *problematicnog* poklapa se sa slikom maloljetnog delinkventa o sebi kao o osobi koja se u takvu definiciju uklapa. Pronalazimo da u nekim slučajevima postoje ograde koje pomažu maloljetnicima da sačuvaju identitet od kontaminacije negativnim očekivanjima, a one se uglavnom odnose na prisustvo porodične podrške, relativno dobar materijalni status, akademsko postignuće. To su i kraći boravak u ustanovi u manje restriktivnom režimu. S druge strane, odustvo porodične podrške, kao i pretpostavljamo neispunjavanje očekivanja visoko obrazovnih i bolje stojećih roditelja, potom duži boravak u ustanovi u restriktivnom režimu, šticeenike doma primorava da prihvate da jesu problematični i da o sebi misle na takav način.

Imajući do sada kazano na umu, autorke ovog teksta imaju potrebu da podvuku lični stav da je neophodno tragati za drugačijim načinima sankcionisanja delinkvencije maloljetnika, te primarne prevencije ovog vida problematičnog ponašanja, što bi trebalo da bude i jedan od najvažnijih zadataka savremenog društva.

Literatura:

- 2020 Annual Report. Office of Juvenile Justice and Delinquency Prevention. <https://ojjdp.ojp.gov/sites/g/files/xyckuh176/files/media/document/ojjdp-fy-2020-annual-report.pdf>. Pristupljeno: 9.4.2023.
- Calley, G. N. (2012). Juvenile Offender recidivism: An examination of risk factors. *Journal of Child Sexual Abuse*, 21(3), 257-272.
- Dragišić Labaš, S. (2018). Suicidno ponašanje u zatvoru. *Sociologija*, Vol. LX (4), 786-798. <https://youthtoday.org/2022/03/shackles-and-solitary-inside-louisianas-harshest-juvenile-lockup/>. Pristupljeno: 9.4.2023.
- Huizinga D., Schumann, K., Ehret, B., & Elliott, A. (2003). Processing on subsequent delinquent and criminal behavior: A Cross-National study. <https://www.ojp.gov/ncjrs/virtual-library/abstracts/effect-juvenile-justice-system-processing-subsequent-delinquent-and>. Pristupljeno: 5.4.2023.
- Lemert, E. (2009). Primarna i sekundarna devijacija. U: Ignjatović, Đ. (prir.). *Teorije u kriminologiji*. Beograd: Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu, 336-339.
- Ljubičić, M. (2011). *Porodica i delinkvencija*. Beograd: Institut za sociološka istraživanja, Čigoja štampa.
- Ljubičić, M. (2012). Porodica i delinkvencija - analiza udžbeničke građe o uticaju porodice na maloljetničko prestupništvo. *Sociološki pregled*, 46(3), 417-440. <https://doi.org/10.5937/socpreg1203417L>
- Ljubičić, M., Ignjatović, Đ., & Ilić, Z.. (2018). Who Assuages Feelings of Guilt? Moral Neutralization of Juvenile Delinquents in Serbia. *Revija za kriminalistiko in kriminologiju*, 69(4), 320-332.
- Loughran, A. T., Mulvey, P. E., Schubert, A. C., Fagan, J., Piquero, R. A., & Losoya, H. S. (2009). Estimating a dose-response relationship between length of stay and future recidivism in serious juvenile offender. *Criminology*, 47(3), 699-740.
- Maloletni učinioci krivičnih dela u Republici Srbiji, 2021. Prijave, optuženja i osude*. Beograd: Republički zavod za statistiku. <https://publikacije.stat.gov.rs/G2022/Pdf/G20225690.pdf>. Pristupljeno: 3.4.2023.
- Mucchielli, L. (2022). Delinquency and immigration in France: A sociological perspective. *Criminologie*, 1–36. <https://doi.org/10.7202/1092583ar>.
- Pickett, J. T., & Chiricos, T. (2012). Controlling other people's children: Racialized views of delinquency and Whites' punitive attitudes toward juvenile offenders. *Criminology: An Interdisciplinary Journal*, 50(3), 673–710.
- Ricer, Dž. (2009). *Savremena sociološka teorija i njeni klasični koreni*. Beograd: Službeni glasnik.
- Spasić, I. (1996). *Značenje susreta*. Beograd: Institut za filozofiju i društvenu teoriju, "Filip Višnjić".
- Stanojević, D., & Ljubičić, M. (2020). Faktori rizičnih oblika ponašanja mladih u Srbiji - analiza individualnih i kontekstualnih činilaca rizika. *Sociološki pregled*, 54(2), 242-271. <https://doi.org/10.5937/socpreg54-23043>
- Stevanović, I. (2020). *Izazovi u postpenalnom prihvatu maloletnih učinilaca krivičnih dela i Srbije (norme, prakse i mere unapređenja)*. Beograd: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja.
- Virginia Department of Juvenile Justice (2018), <http://nchi.nim.nih.gov>. Pristupljeno: 8.4.2023.

**SELF-PERCEPTION AND PERCEPTION OF THE FUTURE FROM THE JUVENILE
DELINQUENTS PERSPECTIVE**

Milana Ljubičić¹⁶¹, full professor, University of Belgrade, Faculty of Philosophy
Sladana Dragišić Labaš¹⁶², full professor, Faculty of Philosophy, University of Belgrade

Abstract: In all historical epochs, including the contemporary, the problematic behavior of minors is the subject of special social care and treatment. Although a lot of empirical evidence confirms that some of the sanctions imposed on minors, e.g. measures of closed protection, do not give good results in terms of their resocialization, legislators, and advocates of penal policies persistently insist that delinquents undergo exactly them and find several arguments for this. Advocacy for a more punitive approach towards delinquents stems from the need to protect existing social values, while in terms of juvenile resocialization, more adequate treatment methods are excluded. Negative consequences are expected: the recidivism rate of young people under closed protection is significant, as is the likelihood of developing a criminal career. To check how incarceration affects minors and to anticipate the possible implications of this treatment, we analyzed the self-descriptions of the inmates of the correctional facility and their perception of the future. Also, we were interested in how some family circumstances and institutional contexts correlate with self-image and anticipation of life outcomes. The theoretical framework of the study was found in symbolic interactionism, and our initial research assumption is that there is a significant statistical connection between self-perception and perception of the future and: family (material status and structure) and institutional circumstances (degree of adaptation to life in the institution, academic achievement, length, and stay-at-institutional regime). In addition, we assumed that self-perception goes hand in hand with anticipation of the future and that there is a significant connection between self-description and perception of one's life in five years. We checked the hypotheses on the total population of juvenile delinquents (153) who were sentenced to closed protection measures in the Correctional Center in Kruševac. The results of the analysis partially confirmed the initial assumptions, and we interpreted them within the theoretical framework of symbolic interactionism.

Keywords: symbolic interactionism, juvenile delinquents, self-description, perception of the future

¹⁶¹ milanaljubicic@yahoo.com

¹⁶² sladjadl@yahoo.com

LJUDSKA PRAVA U REPUBLICI HRVATSKOJ, PRIJE I NAKON ULASKA U EUROPSKU UNIJU

Dr.sc. Branko Peran, prof. struč. stud.

Dr.sc. Mirko Goreta, viši predavač

Vedran Milković, dipl. pravnik

Sažetak: Najznačajniji izvor ljudskih prava u Republici Hrvatskoj, koja je članica Europske unije je Ustav Republike Hrvatske. Sva ljudska bića rađaju se jednaka u pravima i dostojanstvu. Ona su obdarena razumom i svijesću, pa jedni prema drugima trebaju postupati u duhu bratstva. Ljudska prava su urođena prava svih ljudi, muškaraca, žena i djece, zbog toga što su ljudska bića, a ljudska prava su univerzalna jer pripadaju svakom ljudskom biću podjednako, bez diskriminacije po bilo kojem osnovu, bez obzira na pol, rasu, boju, jezik, vjeru, političko i drugo mišljenje, nacionalno ili socijalno porijeklo, povezanost sa nacionalnom manjinom, imovinu rođenje ili dugi status. Osim toga ona su nedjeljiva, jednakog su značaja i međusobno zavisna. Isto tako ljudska prava su neotuđiva, nerazdvojiva su od pojedinca, ona su uvjet slobode, mira i pravde u svijetu, a temeljni cilj poštivanja i zaštite ljudskih prava je ljudsko dostojanstvo. Nadalje, ljudska prava mogu se definirati kao univerzalna prava temeljne naravi koja pripadaju svakoj osobi u njenom odnosu s državom. U Europskoj uniji dva su glavna smjera politike i djelovanja u području ljudskih prava. Jedan je zaštita temeljnih ljudskih prava za građane EU, a drugi promicanje ljudskih prava širom svijeta. U počecima Europske unije svijest o potrebi zaštite ljudskih prava nije bila dovoljno razvijena jer se radilo o organizaciji koja je ekonomske naravi, a također se smatralo da će se o takvim pravima brinuti Vijeće Europe. Širenjem nadležnosti Europske unije, nastala je potreba za dodatnim reguliranjem i zaštitom ljudskih prava, pa je Lisabonskim ugovorom pristupanje Unije Europskoj konvenciji za zaštitu ljudskih prava postalo obavezno. Europska konvencija za zaštitu ljudskih prava predstavlja mehanizam vanjskog nadzora nad zaštitom ljudskih prava u EU, a paralelno s njim uspostavljen je mehanizam unutarnjeg nadzora nad zaštitom ljudskih prava pomoću Povelje EU o temeljnim pravima. U Republici Hrvatskoj ljudska prava svakog pojedinca propisana su Ustavom Republike Hrvatske, međunarodnim ugovorima kojih je Republika Hrvatska stranka, te mnogim zakonima.

Ključne riječi: ljudska prava, zaštita ljudskih prava, Europska unija, Ustav Republike Hrvatske, Europski sud, Europski ombudsman.

1. UVOD

Ovaj rad ukratko prikazuje koncept temeljnih ljudskih prava u Republici Hrvatskoj i Europskoj uniji te sustav njihove zaštite. Riječ je o temeljnim pravima koja pripadaju svakom pojedincu u odnosu sa državom. Poimanje ljudskih prava i svijest o potrebi njihove zaštite mijenjala se kroz povijest, a rezultat tog razvoja je suvremeni koncept ljudskih prava i temeljnih sloboda. Pri opisivanju i definiranju ljudskih prava, prikazan je odnos između pojedinca i države, odnosno Europske unije kao nadnacionalne organizacije, a sukladno tome ljudska prava se dijele na tzv. negativna (nastala u početku njihova razvoja) i pozitivna (nastala početkom 20. st.) prava. Kao izvor ljudskih prava spominju se ustavni akti država članica, zatim međunarodni dokumenti od kojih su najrelevantniji, Europska konvencija za zaštitu ljudskih prava i temeljnih sloboda i Povelja EU o temeljnim pravima. Sustav zaštite ljudskih prava, pored ustavnih i međunarodnih akata, čine Europski sud, Europski pravobranitelj (ombudsman) te Agencija EU za temeljna prava.

Prvi dio rada bavi se definiranjem pojma ljudska prava, temeljnim svrhama zbog kojih su se ljudska prava razvila i poviješću samog razvoja kroz tri naraštaja ljudskih prava. U drugom dijelu prikazan je Ustav Republike hrvatske kao glavni izvor ljudskih prava u Hrvatskoj koja je jedna od članica Europske unije i njegova podjela ljudskih prava. Treći dio bavi se međunarodnim pravnim aktima koji su relevantni za Europsku uniju te institucijama koje, zajedno s njima, tvore sustav zaštite ljudskih prava u Uniji.

2. POJAM LJUDSKIH PRAVA

Ljudska prava su prava koja svakom čovjeku pripadaju na temelju samog njegovog postojanja, odnosno temeljem rođenja, bez obzira na njegovu nacionalnost, rasu, vjeroispovijest, status, spol, jezik, političko opredjeljenje i slično.¹⁶³ U Općoj deklaraciji o ljudskim pravima¹⁶⁴ navodi se sljedeće: „Sva ljudska bića rađaju se slobodna i jednaka u dostojanstvu i pravima. Ona su obdarena razumom i svijješću i trebaju jedno prema drugome postupati u duhu bratstva“.

„Ljudska prava čine okvir temeljnih ovlasti pojedinaca da traže određene postupke javnih vlasti, bilo da se radi od suzdržavanja od ulaska u zaštićenu sferu pojedinca kod osobnih i političkih sloboda ili prava, bilo da se radi o aktivnom djelovanju na postavljanju standarda jamstva slobode i prava“.¹⁶⁵

Ljudska prava su univerzalna „moralna prava temeljne naravi koja pripadaju svakoj osobi u njenom odnosu s državom“.¹⁶⁶

3. USTAV REPUBLIKE HRVATSKE KAO IZVOR LJUDSKIH PRAVA

Kada se promatra Republika Hrvatska u okviru EU, ona je potpisnica Europske konvencije za zaštitu ljudskih prava i temeljnih sloboda iz 1950., a pristupom Republike Hrvatske Europskoj uniji Povelja EU o temeljnim pravima iz 2000. također je „postala dio pravnog poretka RH. Temeljne vrijednosti i prava EU, poput poštivanja ljudskog dostojanstva, sloboda, demokracija, jednakost, vladavine prava i poštivanja ljudskih prava, kao i prava manjina sadržana su u Ustavu RH“.¹⁶⁷

Najznačajniji izvor ljudskih prava u Republici Hrvatskoj je Ustav Republike Hrvatske¹⁶⁸, potom ustavni zakoni i međunarodni ugovori. Gotovo polovica članaka u Ustavu bavi se ljudskim pravima (64 od njih ukupno 152).

Posljednje „ustavne promjene iz 2010. godine imale su za cilj stvoriti i ojačati ustavnu osnovu za stupanje Republike Hrvatske u punopravno članstvo Europske Unije“. Te promjene odnosile su se i na „jačanje ljudskih prava i temeljnih sloboda“.¹⁶⁹

U Ustavu se navodi sljedeće: „Svatko u Republici Hrvatskoj ima prava i slobode, neovisno o njegovoj rasi, boji kože, spolu, jeziku, vjeri, političkom ili drugom uvjerenju, nacionalnom ili socijalnom

¹⁶³ Ljudska prava, dostupno na: <https://www.czss-ck.hr/userfiles/downloads/Ljudska%20prava.doc> (19.02.2021.)

¹⁶⁴ Opća deklaracija o ljudskim pravima, Narodne novine, br. 12/09, čl. 1.

Email autora: peran.branko@gmail.com; mgoreta0@gmail.com; milkovic.vedran@gmail.com

¹⁶⁵ Kontrec, Damir; Boić Vitomir: Konvencija za zaštitu ljudskih prava i temeljnih sloboda – građanskopravni aspekt, Zagreb: Pravosudna akademija, 2017., str., 4.

¹⁶⁶ Ustavno pravo, dostupno na: <https://studentski.hr/system/materials/P/f92a672b3ec41608c127529d1e4e1b52e1e48c2f.docx?1587998110> (20.02.2021.)

¹⁶⁷ Štingl, K. (2014): Zaštita ljudskih prava u EU, dostupno na: <https://www.iusinfo.hr/aktualno/u-sredistu/18520>, (24.02.2021.)

¹⁶⁸ Ustav Republike Hrvatske (dalje: Ustav), Narodne novine, br. 56/90, 135/97, 08/98, 113/00, 124/00, 28/01, 41/01, 55/01, 76/10, 85/10, 05/14.

¹⁶⁹ Smerdel, B.: op. cit., str., 110.

podrijetlu, imovini, rođenju, naobrazbi, društvenom položaju ili drugim osobinama“. „Svi su pred zakonom jednaki“.¹⁷⁰

3.1. Ograničenje korištenja ljudskih prava i sloboda

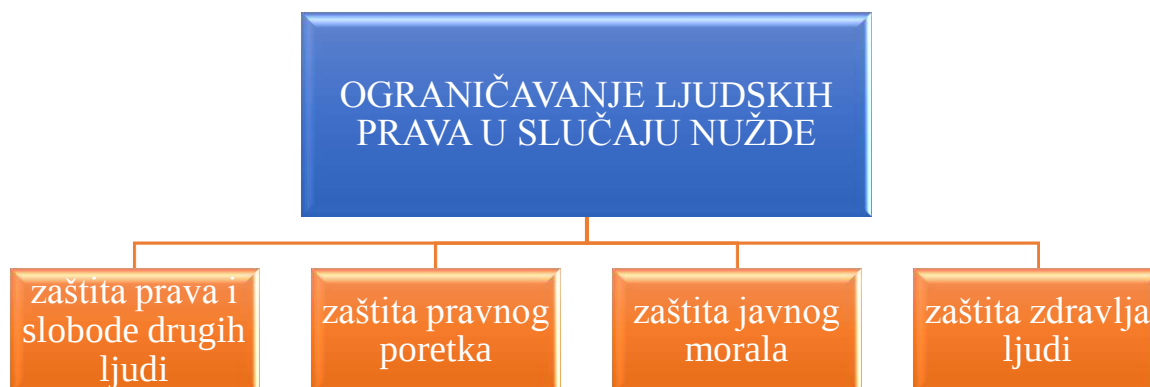
U slučaju teških izvanrednih situacija, moguće je da se ljudska prava zajamčena Ustavom ograniče. Riječ je o opasnostima koje mogu zahvatiti svaku državu, primjerice velike prirodne katastrofe poput potresa i poplava, terorizam, neredi, potreba obrane od vanjskog neprijatelja i slično. U cilju obrane od navedenih opasnosti i čuvanja države neka ljudska prava se mogu ograničiti razmjerno jačini opasnosti koja prijeti.¹⁷¹

„Slobode i prava mogu se ograničiti samo zakonom da bi se zaštitila sloboda i prava drugih ljudi te pravni poredak, javni moral i zdravlje“. „Svako ograničenje slobode ili prava mora biti razmjerno naravi potrebe za ograničenjem u svakom pojedinom slučaju“.¹⁷²

U pogledu prava vlasništva i poduzetničkih sloboda u slučaju izvanrednih okolnosti, Ustavom se propisuje sljedeće: „Zakonom je moguće u interesu Republike Hrvatske ograničiti ili oduzeti vlasništvo, uz naknadu tržišne vrijednosti“.

„Poduzetnička se sloboda i vlasnička prava mogu iznimno ograničiti zakonom radi zaštite interesa i sigurnosti Republike Hrvatske, prirode, ljudskog okoliša i zdravlja ljudi“.¹⁷³

Slika 1. Ograničavanje ljudskih prava

Izvor: vlastita izrada autora prema Smerdel, 2013., str., 115.

Međutim, postoje „temeljna ljudska prava i slobode koje se, ni u kojem slučaju, ne mogu ograničiti“, ta prava su:

- „pravo na život“,
- „zabrana mučenja, surovog ili ponižavajućeg postupanja ili kažnjavanja“,
- „pravna određenosti kažnjivih djela i kazni“,
- „sloboda misli, savjesti i vjeroispovijedi“.¹⁷⁴

¹⁷⁰ Ustav, čl. 14.

¹⁷¹ Smerdel, B.: op. cit., str., 117.

¹⁷² Ustav, čl. 16.

¹⁷³ Ustav, čl. 50.

Za sve odredbe o ljudskim pravima koje navodi Ustav, vrijedi pravilo osobne odgovornosti u slučaju povrede: “Tko se ogriješi o odredbe Ustava o ljudskim pravima i temeljnim slobodama, osobno je odgovoran i ne može se opravdati višim nalogom”.¹⁷⁵

4. LJUDSKA PRAVA U EUROPSKOJ UNIJI

„Ljudska prava u Europskoj uniji univerzalna su i nedjeljiva. Politikom ljudskih prava EU aktivno promiče i štiti temeljna ljudska prava kako unutar svojih granica, tako i u odnosima s trećim zemljama. Pritom se prvenstveno štite socijalna, ekonomska, građanska politička i kulturna prava”.¹⁷⁶ „Unutar svojih granica, EU naročito posvećuje pažnju zaštiti ljudskog dostojanstva, što podrazumijeva borbu protiv trgovanja ljudima i zabranu mučenja, te zaštiti slobode, čime se štite osobni podaci, azil, gospodarstvo, prava radnika i obrazovanje”.¹⁷⁷

Današnja EU, prvotno je stvorena „kao međunarodna organizacija čije je područje djelovanja u osnovi bilo ekonomske naravi“ zbog čega „se nije smatralo da postoji potreba za eksplicitnim propisima o poštovanju temeljnih prava, koja dugo vremena nisu uopće“ spominjana u osnivačkim ugovorima. „Smatralo se, uostalom, da su ta prava zajamčena Europskom konvencijom za zaštitu ljudskih prava i temeljnih sloboda (EKLJP) iz 1950., koje su države članice već bile potpisnice”.¹⁷⁸

5. LJUDSKA PRAVA U REPUBLICI HRVATSKOJ PRIJE I NAKON ULASKA U EUROPSKU UNIJU

Utjecaj procesa približavanja Europskoj uniji na ljudska prava u Hrvatskoj vidljiv je i može se iščitavati na nekoliko razina: Zakonodavnoj (u vidu usklađivanja zakonodavstva indirektno ili direktno vezanog za zaštitu ljudskih prava u RH s pravnom stečevinom Europske unije), strateškoj (reforme, strategije i nacionalni programi vezani za promicanje ljudskih prava, koje se u različitim društvenim područjima donose, i pod utjecajem europskih institucija, ocjena i kretanja), kao i provedbenoj (prilagodbe institucija, primjena prakse suradnje s raznim akterima društva po uzoru na EU, provedba zakona, strategija i akcijskih planova u stvarnom životu).¹⁷⁹

Iz pregleda instrumenata zaštite ljudskih prava Europske unije možemo zaključiti kako postoji jasno političko određenje Europske unije i njenih članica da su ljudska prava polazište na kojima se Unija temelji, što je vidljivo i u kriterijima za pristupanje novih članica Uniji. Postoji ipak stanoviti jaz između zacrtanih temelja poštivanja ljudskih prava na kojima Unija počiva i mogućnosti pozivanja pojedinaca – građana Unije na ta prava. Naime, ne postoje efikasni instrumenti direktne zaštite ljudskih prava na nivou Unije same. U tom području najvažniju ulogu i dalje imaju nacionalni sustavi zaštite ljudskih prava i Sud za ljudska prava Vijeća Europe. Usvajanje Ustava EU može u tom smislu značiti važan iskorak, budući će je Povelja o ljudskim pravima sastavni dio sadašnjeg prijedloga Ustava Europske unije.

S obzirom na dinamičan proces promjena unutar same Unije, kao i vanjskopolitičkih čimbenika, postoji jasna naznaka kako tema ljudskih prava zauzima sve važnije mjesto u Uniji, te da kriteriji

¹⁷⁴ Kriteriji ograničavanja ljudskih prava u ustavnosudskoj praksi, dostupno na: https://www.usud.hr/sites/default/files/dokumenti/Upitnik_i_tema_XIII._Konferencije_europskih_ustavnih_sudova_održane_u_Nikoziji_Cipar_od_15._do_19._svibnja_2005_0.PDF, (01.03.2021.)

¹⁷⁵ Ustav, čl. 20.

¹⁷⁶ Štingl, K.: Zaštita..., op. cit.

¹⁷⁷ Ibid.

¹⁷⁸ Zaštita temeljnih prava u Uniji, dostupno na:

<https://www.europarl.europa.eu/factsheets/hr/sheet/146/zastita-temeljnih-prava-u-uniji>, (05.03.2021.)

¹⁷⁹ Hrvatski sabor - službene stranice: Hrvatska na putu u Europsku uniju:
<http://www.sabor.hr/Default.asp?ru=429&sid=&akcija=&jezik=1>

Ljudskih prava bivaju sve više prisutni kod primanja novih zemalja članica u Europsku uniju, no što je to dosada bio slučaj. U tom kontekstu prema zemljama kandidatkinjama (Hrvatska, Turska, Makedonija) primjenjuju se čvršći politički kriteriji u području zaštite ljudskih prava, no što je to bio slučaj kod zemalja prvog i drugog vala proširenja Unije na zemlje Istočne Europe. To je vidljivo već i uvidom u strukturu pregovora o priključivanju Hrvatske Uniji. Unatoč tome što Hrvatska po gospodarskim ili socijalnim kriterijima nadmašuje neke od zemalja članica Unije, ljudska su prava (u kontekstu ratnih i poslijeratnih zbivanja i uvjetu suradnje s Sudom za ratne zločine na području bivše Jugoslavije u Haagu) jedan od presudnih kriterija ulaska Hrvatske u Europsku uniju. Konkretno, to su poštivanje prava manjina, procesuiranje ratnih zločina, te poštivanje načela ne-diskriminacije.

Iako se može govoriti o «oštrijim» kriterijima za Hrvatsku u odnosu na zemlje Srednje i Istočne Europe koje su već pristupile Unije, takvi kriteriji u konačnici mogu samo koristiti jačanju instrumenata sustava prava koji direktno ili indirektno pridonose kvalitetnijoj zaštiti prava građana Hrvatske. Najvažniji od njih svakako su: efikasnije funkcioniranje pravosuđa i javne uprave, borba protiv korupcije i organiziranog kriminala, borba protiv diskriminacije, ojačavanje uloge domaćih mehanizama zaštite ljudskih prava. No, radi ujednačavanja kriterija, ali i sustava praćenja stanja ljudskih prava između zemalja članica i zemalja kandidatkinja, valjalo bi razmotriti mogućnost da se redovita Izvješća o napretku, koja u okviru promatranih političkih kriterija imaju i ljudska prava, primjenjuju i na «stare» zemlje članice. Time bili na dobitku građani Europske unije, budući bi se time «držalo pod budnim okom» mogući proces urušavanja već postignutog napretka u poštivanju ljudskih prava.¹⁸⁰

Korjenita reforma pravosuđa i javne uprave ključna je za rješavanje osnovnog problema, prepoznatog i od strane institucija Europske unije, ali i od znanstvenika, stručnjaka i organizacija civilnog društva iz područja ljudskih prava; radi se o sveprisutnom «problemu implementacije». To znači da u procesu usvajanja standarda ljudskih prava koje traži Europska unija u Hrvatskoj osnovni problem neće predstavljati kašnjenje Sabora u formalnom usklađivanju zakonodavstva s onim EU-a, već pitanje uspješne i efikasne primjene normi i standarda, ali i zacrtanih strateških programa Vlade u praksi. To je važno pri poštivanju ljudskih prava u područjima koja nisu u fokusu praćenja institucija EU-a, a pogotovo neće biti nakon pristupanja Hrvatske Uniji, jer ne spadaju u javne politike koje su u direktnoj nadležnosti Unije (socijalna politika, obrazovna politika, politika prema marginaliziranim skupinama itd.). U tim područjima osnovnu ulogu budnog nadzora, te poticanja pozitivnih promjena i iskoraka imaju s jedne strane organizacije civilnog društva, stručnjaci i mediji, a s druge najviši pravosudni organi (Ustavni sud) dosljednim nadzorom zakona, odnosno prakse u tim područjima, odnosno nadzorom usklađenosti s Ustavom RH i standardima Europske unije. Posebno važnu ulogu imat će «ekskluzivne» institucije za zaštitu ljudskih prava: Pučki pravobranitelj te ostala specijalizirana pravobraniteljstva koja djeluju ili su u nastajanju. Uspješna provedba zakonodavstva vezanog za ljudska prava ovisi i o nekoliko unutrašnjih čimbenika za koje su nadležne središnje državne i lokalne vlasti: uključivanju stručne javnosti, predstavnika civilnog društva i znanstvene zajednice u fazu kreiranja zakonskih rješenja, kao i izradu provedbenih okvira za ta rješenja. Prekidanje s praksom neprijateljskog odnosa spram kritika i prijedloga predstavnika znanstvene zajednice, organizacija civilnog društva i nezavisnih stručnjaka iz područja ljudskih prava, preduvjet je i jamac donošenja kvalitetnih normativnih rješenja i njihove cjelovite provedbe, kao i sankcioniranja neprovedbe u praksi. On je i preduvjet iskorištenosti financijskih i stručnih resursa Europske unije na poboljšanje stanja ljudskih prava u Hrvatskoj. Taj odnos podrazumijeva davanje prostora za aktivniju ulogu Hrvatskog sabora i institucija pravobranitelja u RH. Transparentan i otvoren odnos prema medijima, koji mogu poticati javnost na rasprave oko pitanja vezanih za proces približavanja Europskoj uniji, također je važan je preduvjet uspješnog oživljavanja najviših europskih normi kojima se (o tome postoji društveni konsenzus) teži.¹⁸¹

¹⁸⁰ Ministarstvo pravosuđa Republike Hrvatske – službene stranice: <http://www.pravosudje.hr/default.asp>

¹⁸¹ Ministarstvo vanjskih poslova i europskih integracija – službene stranice: <http://www.mvpei.hr/ei/>

Institucije Europske unije, pak, mogu doprinijeti uspješnosti primjene standarda ljudskih prava poticanjem otvorenijeg procesa pregovaranja s Hrvatskom, kao i dostupnošću svih za javnost i Vladu relevantnih dokumenata, ocjena i kritika u sferi provedbe zakona iz područja ljudskih prava. Osobito je važno da se institucije Europske unije dosljedno drže zacrtanih kriterija kod pristupanja zemalja članica EU-u, tj. primjene istih kriterija kod ocjene stanja ljudskih prava u članicama EU-a kao i u svim zemljama kandidatima. Ljestvica koja je za poštivanje ljudskih prava za Hrvatsku «postavljena visoko», ne bi se trebala «spuštati», niti zbog direktnog učinka na sve građane Hrvatske, ali i zbog učinaka kriterija na sadašnje i buduće pristupanje zemalja regije. Budući da se pitanje nepristranosti i efikasnosti pravosudnog sustava te javne uprave, pokazalo kao temeljni preduvjet funkcioniranja instrumenata zaštite ljudskih prava, najvažnije otvoreno pitanje jest koliko će institucije Europske unije ostati nepokolebljive u traženju iskoraka koje Hrvatska mora učiniti na tom planu, ali i koliko će ljudska prava ostati na dnevnom redu EU-a kao pitanje važna točka. Uloga Europskog parlamenta u tom je procesu vrlo važna, s obzirom na misiju Parlamenta kao direktnog zaštitnika interesa građana Unije. Ulaskom u punopravno članstvo EU postali smo korisnici četiri temeljnih sloboda EU; sloboda kretanja robe sloboda kretanja ljudi, sloboda kretanja usluga, sloboda kretanja kapitala.

6. ZAKLJUČAK

Sloboda, jednakost, pravo čovjeka i građanina predstavljaju povijesne temelje za nastanak borbe njihovih matičnih zemalja koji pridruživanjem jednoj velikoj nadnacionalnoj organizaciji zvanoj Europska Unija koja im daje mogućnost izbora i pronalaženja načina za ostvarivanje temeljnih ljudskih prava. Zaštita ljudskih prava u odnosima prema trećim zemljama zahtjeva naglasak za potrebom ukidanja smrtno kazne, borbu protiv torture i lošeg postupanja, borba protiv rasizma i ksenofobije, nadgledanje izbora, borba protiv ratnog zločina i genocida. Ukoliko određena zemlja ne poštuje ljudska temeljna ljudska prava, može doći do suspenzije trgovinskih povlastica, tj. do smanjenja ili obustave programa pomoći. Uloga Europskog ombudsma je zaštita građana u slučaju nepravilnosti u postupanju institucija i tijela Europske Unije, te se nepravilnosti mogu sastojati od administrativnih nepravilnosti, diskriminacija, zloupotrebe ovlasti, naoružanja informacija, neopravdanih kašnjenja, on djeluje na vlastitu inicijativu, tako i u trenucima kada građani podesnu prijavu Europskoj Uniji.

Europska konvencija o ljudskim pravima se bavi građanskim i političkim pravima i slobodama, sadrži odredbe o radu Suda i pravilima njegovog rada. Zadaća je Suda osigurati da države poštuju prava i jamstva predviđene konvencijom. U trenutku kada se utvrdi da je država povrijedila jedno ili više prava i jamstva Sud donosi presude koje su obvezujuće za svaku državu i prisiljava dotične zemlje da imaju obvezu postupati po njima i da mijenjaju svoje zakonodavstvo i administraciju kako se ne bi ponavljale iste pogreške. Europski sud unije sudi u plenumu ili sudskom vijećima. Ljudska prava su moralna prava opće naravi. Ona pripadaju svima podjednako i neovisna su o spolu, dobi, sposobnostima, rasnoj, etničkoj, nacionalnoj ili nekoj drugoj pripadnosti, kao i o društvenom ili državnom ustroju kojemu pojedinac pripada. Riječ je o temeljnim i neotudivim pravima koje posjeduje svako ljudsko biće kao bitne pretpostavke svog istinski ljudskog postojanja u slobodi, neovisnosti i dostojanstvu. Shvaćena tako, ljudska prava čini skup moralnih načela koja se propituju i potvrđuju u području filozofije morala. Ljudska prava u Europskoj uniji univerzalna su i nedjeljiva. Politikom ljudskih prava EU aktivno promiče i štiti temeljna ljudska prava kako unutar svojih granica, tako i u odnosima s trećim zemljama. Pritom se prvenstveno štite socijalna, ekonomska, građanska politička i kulturna prava. Unutar svojih granica, EU naročito posvećuje pažnju zaštiti ljudskog dostojanstva, što podrazumijeva borbu protiv trgovanja ljudima i zabranu mučenja, te zaštiti slobode, čime se štite osobni podaci, azil, gospodarstvo, prava radnika i obrazovanje. Što se tiče zaštite ljudskih prava u odnosima prema trećim državama, poseban naglasak je stavljen na ukidanje smrtno kazne, borbu protiv torture i lošeg postupanja, borbu protiv rasizma i ksenofobije, nadgledanje izbora, kao i borbu protiv ratnog zločina i genocida. Što se Republike Hrvatske tiče, ona je potpisnica Konvencije te je pristupom Europskoj uniji Povelja postala dio pravnog poretka RH. Temeljne vrijednosti i prava EU, poput poštivanja ljudskog dostojanstva, sloboda, demokracija, jednakost, vladavine prava i poštivanja ljudskih prava, kao i prava manjina sadržana su u Ustavu RH.

LITERATURA:

1. Bačić, P., O formiranju Agencije Europske Unije za temeljna prava, Zbornik radova Pravnog fakulteta u Splitu, god. 43, 1/2006., str. 105.-122., Split, 2006.
2. (Europska) Konvencija za zaštitu ljudskih prava i temeljnih sloboda, MU 18/97, 6/99, 14/02, 13/03, 9/05, 1/06, 2/10
3. Povelja Europske unije o temeljnim pravima (dalje:Povelja), Službeni list Europske unije, 2016/C 202/02
4. Ugovor o Europskoj uniji potpisan je u Maastrichtu 7. veljače 1992., a stupio je na snagu 1. studenog 1993.
5. Ugovor funkcioniranju Europske unije, Službeni list Europske unije, 2016/C 202/01
6. Povelja Ujedinjenih naroda, MU, NN br.15/1993.
7. Ustav Republike Hrvatske, NN 56/90, 135/97, 08/98, 113/00, 124/00, 28/01, 41/01, 55/01, 76/10, 85/10, 05/14
8. Kazneni zakon, NN 125/11, 144/12, 56/15, 61/15, 101/17, 118/18, 126/19, na snazi od 01.01.2020.
9. Zakon o ravnopravnosti spolova, NN 82/08, 69/17
10. Zakon o suzbijanju diskriminacije, NN 85/08, 112/12
11. Zakon o profesionalnoj rehabilitaciji i zapošljavanju osoba s invaliditetom, NN 157/13, 152/14, 39/18, 32/20, na snazi od 20.03.2020.
12. Obiteljski zakon, NN 103/15, 98/19, na snazi od 01.01.2020.
13. Zakon o životnom partnerstvu osoba istog spola, NN 92/14, 98/19, na snazi od 01.01.2020.
14. Zakon o civilnoj službi, NN 25/03
15. Ustavni zakon o pravima nacionalnih manjina, NN 155/02, 47/10, 80/10, 93/11, 93/11, na snazi od 06.07.2010.
16. Zakon o uporabi jezika i pisma nacionalnih manjina u Republici Hrvatskoj, NN 51/00, 56/00, na snazi od 27.05.2000.
17. Zakon o odgoju i obrazovanju na jeziku i pismu nacionalnih manjina, NN 51/00, 56/00
18. Zakon o radu, NN 93/14, 127/17, 98/19, na snazi od 01.01.2020.
19. EUR-Lex, Ljudska prava i demokracija, Promicanje i zaštita ljudskih prava, <https://eur-lex.europa.eu/summary/chapter/1302.html>, (15.06.2020.)
20. Europski sud za ljudska prava, <https://uredzastupnika.gov.hr/europski-sud-za-ljudska-prava/186>, (25.06.2020.)

HUMAN RIGHTS IN THE REPUBLIC OF CROATIA, BEFORE AND AFTER ENTRY INTO THE EUROPEAN UNION

Ph.D. Branko Peran, prof. expert stud.

Ph.D. Mirko Goreta, senior lecturer

Vedran Milković, B.Sc. lawyer

Abstract: *The most important source of human rights in the Republic of Croatia, which is a member of the European Union, is the Constitution of the Republic of Croatia. All human beings are born equal in rights and dignity. They are endowed with reason and awareness, so they should treat each other in the spirit of brotherhood. Human rights are the innate rights of all people, men, women and children, because they are human beings, and human rights are universal because they belong to every human being equally, without discrimination on any basis, regardless of gender, race, color, language, religion, political and other opinion, national or social origin, association with a national minority, property, birth or long status. In addition, they are indivisible, of equal importance and mutually dependent. Similarly, human rights are inalienable, they are inseparable from the individual, they are a condition for freedom, peace and justice in the world, and the fundamental goal of respecting and protecting human rights is human dignity. Furthermore, human rights can be defined as universal rights of a fundamental nature that belong to every person in their relationship with the state. In the European Union, there are two main directions of policy and action in the field of human rights. One is the protection of fundamental human rights for EU citizens, and the other is the promotion of human rights worldwide. In the early days of the European Union, the awareness of the need to protect human rights was not sufficiently developed because it was an organization of an economic nature, and it was also considered that such rights would be taken care of by the Council of Europe. With the expansion of the competences of the European Union, there was a need for additional regulation and protection of human rights, so the accession of the Union to the European Convention for the Protection of Human Rights became mandatory with the Treaty of Lisbon. The European Convention for the Protection of Human Rights represents the mechanism of external supervision over the protection of human rights in the EU, and in parallel with it, the mechanism of internal supervision over the protection of human rights was established by means of the EU Charter on Fundamental Rights. In the Republic of Croatia, the human rights of every individual are prescribed by the Constitution of the Republic of Croatia, international treaties to which the Republic of Croatia is a party, and many laws.*

Keywords: *human rights, protection of human rights, European Union, Constitution of the Republic of Croatia, European Court, European Ombudsman.*

OBRAZOVANJE I RESOCIJALIZACIJA OSUĐENIH LICA

*Prof.dr Nebojša Macanović¹⁸²
Univerzitet u Banjoj Luci
Fakultet političkih nauka
Katedra za pedagogiju i metodike*

Apstrakt: *Obrazovanje je jedan od najvažnijih faktora resocijalizacije osuđenih lica i sastavni dio institucionalnog prevaspitnog tretmana. Međutim, nizak stepen obrazovanja osuđenih lica, njihova nezainteresovanost za završetak započetog školovanja ili prekvalifikaciju otežava i samu resocijalizaciju. Obrazovanje kao jedan od važnih segmenata prevaspitnog tretmana je zapostavljeno u većini kazneno – popravnih ustanova. Razlog ovakvog stanja je i refleksija situacije u društvu i krize sistema vrijednosti. U ovom radu prikazaćemo strukturu nivoa obrazovanja osuđenih lica u kazneno – popravnim ustanovama u Republici Srpskoj, te ukazati koliko neformalno učenje u toku izdržavanje zatvorske kazne može uticati da se proces obrazovanja unaprijedi u okviru prevaspitnog tretmana i efikasno utiče i na cjelokupni proces njihove resocijalizacije.*

Ključne riječi: *obrazovanje, osuđeno lice, prevaspitni tretman, resocijalizacija, neformalno obrazovanje*

UVOD

Obrazovanje je jedan od najvažnijih elemenata prevaspitnog tretmana od kojeg zavisi i uspjehnost resocijalizacije osuđenih lica. „Ako je resocijalizacija termin koji znači proces vraćanja i uključivanja psuđenika u društvo, iz kojeg je privremeno isključen zbog kršenja normi i sistema društvenih vrijednosti, onda bi između ostalih faktora, obrazovanjem trebalo pojedinca pripremiti za povratak. U tom slučaju proces resocijalizacije osuđenika podrazumjeva i proces nagrađivanja i preoblikovanja starog – znanja, uvjerenja, navika, vrijednosti i dr.“ (Knežić, 2001:100).

Analizirajući literaturu domaćih autora koji se bave prevaspitnim tretmanom osuđenih lica (Jovanić, 2017; Jovanić, Petrović, 2017; Knežević, 2008; Mojović, 1991; Nikolić, 1994; Pantelić, 1983; Radovanović, 1988; Žižak, 1989) došli smo do određenih shvatanja koliko je obrazovanje važan segment u procesu resocijalizacije, te koliko upravo obrazovanje može uticati na promjenu kriminogenih stavova i ponašanja osuđenih lica. Obrazovanje zatvorenika bi trebalo pružiti zatvorenicima vještine da ostvare svoj potencijal, poboljšati im mogućnosti zapošljavanja i pomoći im da postanu aktivan i koristan dio društva (Coates, 2016).

Nažalost danas je obrazovanje kao vid prevaspitnog tretmana zapostavljeno, a programi koji uključuju obrazovni rad i razne edukacije osuđenih lica u Republici Srpskoj skoro da i nepostoje (Macanović, Dukić, 2018). Sve više je osuđenika sa niskim stepenom obrazovanja što je često i glavni uzrok i kriminogeni faktor zbog čega se pojedinci bez obrazovanja i stručne spreme opredjeljuju za kriminal (Macanović, 2012).

Upravo kroz ovaj rad želimo ukazati na trenutno stanje osuđenih lica u kazneno – popravnim ustanovama u Republici Srpskoj kada je riječ o njihovim obrazovnim kompetencijama i nivou obrazovanja, kao i potrebi primjene nekih vidova neformalnog obrazovanja kroz koncept cjeloživotnog učenja koje bi upotpunio prevaspitni rad i doprinjeo uspjehnosti njihove resocijalizacije.

¹⁸² e-mail:nebojsa.macanovic@fpm.unibl.org

OBRAZOVANJE OSUĐENIH LICA U KAZNENO – POPRAVNIM USTANOVAMA U REPUBLICI SRPSKOJ

U narednoj tabeli prikazali smo nivo obrazovanja osuđenih lica koji su u periodu 2018 – 2022 godine izdržavali kaznu zatvora u kazneno – popravnim ustanovama u Republici Srpskoj. Radi se o sljedećim penalnim ustanovama: KPZ Banja Luka, KPZ Foča, KPZ Bijeljina, KPZ Trebinje, KPZ Istočno Sarajevo i KPZ Doboje.

Tabela 1. Nivo obrazovanja os. lica u kazneno – popravnim ustanovama Republike Srpske

Godina	Bez završene OŠ		Osnovna škola		Srednja škola		Viša škola		Visoka škola		Ukupno	
2018	24	2,5%	289	30,1%	613	64%	7	0,7%	25	2,6%	958	100%
2019	58	6,8%	290	34,1%	472	55,5%	5	0,6%	25	2,9%	850	100%
2020	49	6,6%	195	26,3%	442	59,6%	23	3,1%	32	4,3%	741	100%
2021	32	5,8%	179	32,9%	313	57,6%	4	0,7%	15	2,7%	543	100%
2022	41	9,6%	131	30,7%	239	56,1%	5	1,2%	10	2,3%	426	100%

Posmatrajući prikazane podatke evidentan je pad broja osuđenih lica koji izdržavaju kaznu zatvora u kazneno – popravnim ustanovama u Republici Srpskoj u poslednjih pet godina. Podatak da je u 2018. godini na izdržavanju kazne zatvora bilo 958 osuđenih lica, a 2022 godine svega 426 dovoljno govori da je migracija stanovništva, odlazak van zemlje u potrazi za poslom, sve veći stepen mortaliteta u društvu poslednjih godina zbog pandemije virusa korona i drugi uzroci uticali da je i broj izvršioca krivičnih djela u stalnom opadanju.

Podaci koje smo predstavili u tabeli 1. ukazuju da je sve veći broj osuđenih lica bez završene osnovne škole, te da je iz godine u godinu taj broj sve veći. Broj osuđenih lica sa završenom osnovnom školom je uglavnom konstantan i kreće se u okviru od 30% ukupne populacije osuđenih lica. Kada su u pitanju osuđena lica sa završenom srednjom školom ona su i najmasovnija i njihov broj varira u prosjeku od 55 – 65% od ukupne populacije zatvorenika. Ono što je zanimljivo jeste da poslednjih godina taj broj osuđenih lica je u blagom opadanju, a broj osuđenih lica bez osnovne škole i bez ikakvog obrazovanja je u stalnom porastu. Broj osuđenih lica sa višom školom je najmanje zastupljen i u prosjeku se kreće oko 1%. S obzirom da su više škole u našem društvu uglavnom prerasle u visoke broj osuđenih lica sa ovim stepenom obrazovanja će biti i zbog ove činjenice sve manji. Kada su u pitanju osuđena lica sa najvišim stepenom obrazovanja njihov broj varira od 2,5% do 3%, sem 2020. godine kada je taj broj bio i najveći 4,3%.

Svakako da je 2020 godina specifična u odnosu na druge godine i da u pojedinim parametrima koji su odnose na nivo obrazovanja osuđenih lica odstupa od uobičajnog prosjeka. Kada su u pitanju osuđena lica koja su se nalazila na izdržavanju kazne zatvora u navedenoj godini primjećujemo da je broj lica sa završenom osnovnom školom ispod uobičajnog prosjeka i iznosi 26,3%, dok je broj lica sa završenom srednjom školom 59,6%, uglavnom u okviru prosjeka. Broj osuđenih lica sa završenom višom 3,1% i visokom školom 4,3% je i najveći u poslednjih pet godina, te mnogo veći od uobičajnog prosjeka. Pretpostavljamo da je na tu činjenicu i vidljivo odstupanje u odnosu na sve druge godine i podatke koje smo prezentovali uticalo da je i broj pravosnažnih presuda bio drastično veći kada su u pitanju utaje poreza, poslovne malverzacije, zloupotreba službenog položaja i dr., gdje su uglavnom počinioци ovih krivičnih djela osobe sa višim nivoom obrazovanja.

Ono što svakako zabrinjava jeste činjenica da je sve veći broj osuđenih lica bez završene škole, tj. bez ikakvog stečenog nivoa obrazovanja. Kad pogledamo podatke iz 2022. godine ukupan broj osuđenih lica bez osnovne škole i sa završenom osnovnom školom iznosi 40,1%. Ako ovim podacima dodamo i broj osuđenih lica sa srednjom školom, čiji je broj uglavnom konstantan zadnjih godina i najveći, dobijamo ukupno 97% osuđenih lica.

Koliko je obrazovanje zanemareno u kazneno – popravnim ustanovama u Republici Srpskoj govori i podatak ranijih istraživanja koja ukazuju da je u KPZ Banja Luka u periodu od 2001 – 2009. godine 5 osuđenih lica završilo osnovnu školu (Macanović, 2011). Zanimljivo je da od tog perioda do danas ni jedno lice u toj ustanovi nije završilo osnovnu školu.

Siromaštvo, nezaposlenost, kriza sistema vrijednosti, socijalna nepravda, marginalizacija, ekonomska, socijalna i politička kriza društva koja traje već godinama svakako da utiču da sve veći broj ljudi nema mogućnost ili ne želi da završi osnovno obrazovanje koje je i obavezno u Bosni i Hercegovini. Nedostatak osnovnog obrazovanja utiče da sve veći broj mladih ljudi izlaz za svoje probleme, kao i svoju budućnost vide u kriminalu. Najveći broj takvih lica kasnije kriminal posmatraju kao svoju jedinu profesiju. Nažalost većina njih sa vršenjem krivičnih dijela nastavlja i nakon izlaska iz zatvora.

OBRAZOVANJE KAO VID PREVASPIITNOG TRETMANA

Poražavajući je podatak da i pored velikog broja osuđenih lica bez završene osnovne škole niko od njih u poslednjih pet godina nije za vrijeme izdržavanja zatvorske kazne uspio završiti taj nivo školovanja, niti je pokazao interesovanje za istim. Često ni sami vaspitači ne uviđaju potrebu za završetkom osnovne škole ili kasnije neke prekvalifikacije, jer se oni prvenstveno fokusiraju na radni angažman osuđenika, kao i da se ne dogodi zloupotreba odobrenih vanzavodskih pogodnosti. Sve ostalo je manje bitno, pa i obrazovanje osuđenih lica. Kada su u pitanju zavodske sekcije gdje imamo i neke koje su obrazovne, situacija nije previše pozitivna, jer uglavnom prevladavaju sportske sekcije. Računarska sekcija, novinarska sekcija, biblioteka broje uglavnom jako mali broj članova ili ne funkcionišu u praksi. Zastarjeli računari, nemogućnost korištenja interneta uglavnom utiču da osuđenici nisu zainteresovani da nešto uče ili posjećuju ovu sekciju. Novinarska sekcija često zahvaljujući entuzijazmu referenta za slobodne aktivnosti povremeno objavi neke tekstove, ali većina penalnih ustanova u Republici Srpskoj i nema ovu sekciju. Biblioteka je jedina organizovana sekcija gdje nešto veći broj osuđenih lica koristi njen bibliotekarski fond knjiga koji godinama nije obnavljan.

Obrazovanje kao oblik tretmana treba da utiče na sprečavanje budućeg kriminalnog ponašanja osuđenog lica i da mu omogući lakšu reintegraciju u društvenu zajednicu. Zato je u okviru institucionalnog prevaspitnog tretmana važan pedagoški rad vaspitača koji se ispoljava upravo i kroz obrazovne aktivnosti (Macanović, 2011). Mali je broj aktivnosti unutar kazneno - popravnih ustanova koje imaju neku obrazovnu formu. Obrazovanje je važan aspekt svakog prevaspitnog tretmana, ali se ne koristi adekvatno i u dovoljnoj mjeri. Razlozi su uglavnom usmjereni na nedostatak novca za nabavku određenih rekvizita, nedostatak novca za prekvalifikaciju i sl. Evidentno je da u zatvoru ne postoje ni programi koji su usmjereni za neformalno obrazovanje i učenje osuđenih lica. Ti programi bi se mogli sprovoditi uz pomoć nevladinih organizacija koje se bave ovim oblicima učenja. Međutim, zbog zatvorenosti same ustanove i menadžmenta veoma je mali broj projekata koje nevladine organizacije sprovode u kazneno - popravnim ustanovama u Republici Srpskoj.

Jedan od problema nastavka školovanja ili prekvalifikacije osuđenih lica jeste i uticaj neformalnog sistema na čijem čelu se nalaze osuđenici bez završene osnovne škole ili sa niskim nivoom obrazovanja koji svaki vid učenja ismijavaju, jer smatraju da oni imaju završen „kriminalni fakultet i životnu školu“. Takav odnos utiče i na druge osuđenike da ne pokazuju neku inicijativu za nastavak školovanja ili edukaciju kroz neke neformalne programe obrazovanja (Macanović, Nadarević, 2014). „Odnos prema obrazovanju uslovljen je onim što osuđenici nose iz sredine u kojoj formirani i u kojoj su vaspitani, socijalizovani i obrazovani, a i prilikama i neprilikama zatvora kao sredine u kojoj se trenutno nalaze“ (Knežić, 2001: 82).

Nepismenost osuđenih lica je najčešće vidljiva prilikom pisanja određenih izjava ili molbi. Dešava se da iste pišu uvijek isti osuđenici za sve, tj. čitav osuđenički kolektiv. Zauzvrat dobijaju kao protivuslugu kutiju cigareta, sok ili čokoladu iz kantine, ponekad čak redarstvo preuzimaju drugi osuđenici da bi uzvratili uslugu, ali za one koji su u vrhu zatvorske piramide i na čelu neformalnog

sistema se podrazumjeva da će zahtjev ili molba biti napisana besplatno. Sve to ukazuje na problem nepismenosti, ali i nedostatak obrazovanja osuđenih lica.

Česti su slučajevi iz prakse rada vaspitača i zatvorskih policajaca da osuđena lica odbijaju da napišu izjavu zbog počinjenog prekršaja i remećenja kućnog reda unutar ustanove zbog čega se često to tumači kao vid pružanja pasivnog otpora i nepoštovanja službenih lica, zbog čega se lica upravo zbog ovakvih reakcija upućuju u samice iako težina počinjenog prekršaja nije za tu sankciju. Ipak odbijanje naređenja i pisanja izjave službenom licu jeste teži disciplinski prekršaj. Iza ovakvih reakcija i ponašanja osuđenika često stoji problem njihove nepismenosti, koju većina prikriva. To prikrivanje oni često maskiraju upravo pružanjem otpora prema službenim licima i formalnom sistemu pokazujući svoje nezadovoljstvo, a zapravo je nepismenost glavni razlog ovakvog ponašanja koje se reflektuje i na njihovu resocijalizaciju.

Ipak postoje i neka pozitivna iskustva iz KPZ Banja Luka koja nažalost nisu nastavljena, a odnosila su se na neformalno obrazovanje osuđenih lica. Naime 2009. godine u okviru ovog zavoda organizovan je kurs, prvi i drugi nivo iz engleskog i italijanskog jezika, koje je uspješno pohađalo i završilo 50 osuđenih lica. Takođe, u periodu 2009 – 2010. godine organizovani su i kursevi računara za 6 osuđenih lica koje su isti uspješno završili. U istom periodu fond zatvorske biblioteke se povećao za 300 knjiga, a do 2019. godine u ovom zavodu je izlazio i časopis „Drugi život“ kojeg su uređivali osuđenici i vaspitači (Macanović, 2012).

Ovo su samo neki od pozitivnih primjera neformalnog učenja koja se mogu uspješno sprovoditi u kazneno – popravnim zavodima. Na ovakav način promoviramo i koncept cjeloživotnog učenja među osuđenim licima, ali i jačamo određene kompetencije i socijalne vještine koje će im pomoći kasnije u reintegraciji u društvenu zajednicu. „Neformalno obrazovanje odvija se kroz različite oblike obrazovanja i osposobljavanja za život, rad i društvenu aktivnost“ (Knežić, 2002:76).

Kompetencije i autoritet, kao i stručnost i entuzijazam vaspitača važan su podsticajni element da osuđena lica pokažu zainteresovanost, ali i istrajnost prilikom uključivanja u neki od obrazovnih programa (Macanović, 2021). Zato je neophodno raditi na stalnoj edukaciji penalnog osoblja u kazeno – popravnim zavodima i ukazivati im na razne mogućnosti kako i na koji način primjenjivati obrazovne programe u prevaspitnom tremanu sa osuđenim licima.

Međutim u nekim drugim zatvorskim sistemima zatvorenici koriste benefite besplatnog školovanja i raznih edukacija tokom izdržavanja zatvorske kazne. Da zatvorenici uočavaju korist obrazovanja potvrđuje i istraživanje 2004. godine provedeno u zatvorima u Norveškoj. Zatvorenici smatraju da im obrazovanje koristi kako bi ostvarili svoja prava, komunicirali sa vanjskim svijetom, kako bi mogli podnositi zahtjeve i primjedbe upravi zatvora, kako bi se lakše zaposlili nakon izlaska iz zatvora te da bi svoje slobodno vrijeme provedeno u zatvoru mogli iskoristiti na konstruktivan način i smanjiti dosadu (Manger, Eikeland, Asbjørnsen i Torfinn, 2006. prema Jovanić & Petrović, 2017).

ZAKLJUČAK:

Obrazovanje u zatvoru postoji otkada i sama ustanova zatvora. To je važan proces socijalizacije i izgrađivanje ličnosti. Nivo ili stepen obrazovanja ljudima omogućava da rade, žive, osposobljavaju se za druge poslove. Ipak, ako u toku života prekinemo školovanje zbog nekog razloga doći ćemo u situaciju da ne možemo pronaći adekvatan posao, te često rješenje takvih problema potražiti u kriminalu i vršenju krivičnih djela. Upravo i ovaj rad ukazuje da je sve veći broj osuđenih lica bez adekvatnog obrazovanja i da upravo ta okolnost predstavlja važan kriminogeni faktor koji sve više utiče na prestupničko ponašanje i kasnije izbor kriminala kao profesije.

Velika korist obrazovanja je u tome što obrazovne aktivnosti pomažu zatvorenicima da se opuste, da se izraze i razviju psihičke i fizičke sposobnosti, potiče razvoj njihovih potencijala, a posljedica svega toga je to da lakše izdržavaju boravak u zatvoru i negativne strane boravka u zatvoru se umanjuju. Pored toga stopa recidiva je znatno manja kod onih osuđenika koji su u toku izdržavanja kazne zatvora učestvovala u nekim od obrazovnih programa. Ponovno integrisanje u društvenu zajednicu će biti

mnogo efikasnije ako osuđena lica steknu neke nove obrazovne kompetencije i socijalne vještine koje će im omogućiti da lakše dođu do posla.

Međutim kada je riječ o zatvorskom sistemu u Bosni i Hercegovini obrazovanju kao važnom segmentu prevaspitnog tretmana i resocijalizacije osuđenih lica skoro da se i ne poklanja pažnja. Podatke koje smo prikazali u ovom radu idu u prilog ovoj konstataciji, jer je broj osuđenih lica bez završene osnovne škole iz godinu u godinu sve veći. Formalno obrazovanje osuđenih lica je zapostavljeno i možda i nerealno u današnjim okolnostima s obzirom na odnos visine izrečene kazne i dužine trajanja školovanja. Zato je neophodno kreirati određene vidove neformalnog obrazovanja u toku izdržavanja zatvorske kazne koji bi omogućili sticanje određenih znanja i vještina, a koji bi doprinijeli pronalasku zaposlenja nakon izlaska iz zatvora. Obrazovanje je važan segment resocijalizacije osuđenih lica, te upravo i zbog ove činjenice znanje treba iskoristiti kao sredstvo koje će uticati na promjenu kriminogenih stavova i ponašanja osuđenih lica. Osnježivanje kognitivnih kompetencija osuđenih lica kroz razne vidove neformalnog učenja može pozitivno uticati i na njihove životne poglede i opredjeljenje da se vrate na pravi put.

Literatura:

1. Coates, S. (2016). Unlocking potential: A review of education in prison. Na sajtu: https://assets.publishing.service.gov.uk/government/uploads/system/uploads/attachment_data/file/524013/education-review-report.pdf. Očitano: 24.03.2023.
2. Jovanić, G. (2017). *Kazni, zatvori, zaposli*. Beograd: FASPER.
3. Jovanić, G., Petrović, V. (2017). Potrebe, praksa i efektivnost obrazovanja i profesionalnog osposobljavanja osuđenih. *Specijalna edukacija i rehabilitacija*, 16(2), str. 199-221.
4. Knežević, M. (2008). *Penologija u socijalnom radu*. Zagreb: Pravni fakultet.
5. Knežić, B. (2001). *Obrazovanje i resocijalizacija*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
6. Macanović, M., Dukić, G. (2018). *Kompetencije vaspitača u penalnim ustanovama*. Banja Luka: Centar modernih znanja.
7. Macanović, N. (2011). *Resocijalizacija osuđenih lica*. Banja Luka: Besjeda.
8. Macanović, N. (2012). Cjeloživotno učenje u zatvorskim ustanovama. *Nova škola*. br. 9 -10. str. 302 – 314. Bjeljina: Pedagoški fakultet u Bjeljini.
9. Macanović, N. (2021). Kompetencije vaspitača za resocijalizaciju maloljetnih prestupnika. U Zborniku (ur. Prof.dr Siniša Lakić) *Banjalučki novembarski susreti*. str.269 – 287. Banja Luka: Filozofski fakultet.
10. Macanović, N., Nadarević, D. (2014). *Penološka andragogija*. Banja Luka: Defendologija.
11. Mojović, N. (1991). *Vaspitni i drugi uticaji na zatvorenike*. Foča: Polet.
12. Nikolić, Z. (1994). *Penološka andragogija sa metodikom prevaspitanja*. Beograd: Savremena administracija.
13. Pantelić, D. (1983). *Penološka andragogija*. Beograd: Viša škola unutrašnjih poslova.
14. Radovanović, D. (1988). *Svojstva osuđenika i zatvorski tretman*. Beograd. Institut za kriminološka i sociološka istraživanja.
15. Žižak, A. (1989). Faktorska struktura vrijednosti osuđenih lica, *Penološke teme*, br.4, str.215-224.

EDUCATION AND RESOCIALIZATION OF CONVICTED PERSONS

Prof. Dr. Nebojša Macanović
University of Banja Luka
Faculty of Political Sciences
Department of pedagogy and methods

Abstract: Education is one of the most important factors in the resocialization of convicted persons and an integral part of institutional re-educational treatment. However, the low level of education of convicted persons, their lack of interest in completing their education or retraining make resocialization difficult. Education, as one of the important segments of re-educational treatment, is neglected in most penal and correctional institutions. The reason for this situation is also a reflection of the situation in society and the crisis of the value system. In this paper, we will present the structure of the level of education of convicted persons in penal and correctional institutions in the Republic of Srpska, and show how informal learning during the serving of a prison sentence can influence the educational process to be improved within the framework of re-educational treatment and effectively affect the entire process of their resocialization.

Key words: education, convicted person, re-educational treatment, resocialization, informal education

Originalni naučni rad
UDK:611:613.2-055.2
DOI:10.7251/ZCMZ0123228P

POVEZANOST TJELESNE KOMPOZICIJE I RIZIKA POREMEĆAJA ISHRANE KOD MLADIH STUDENTICA

Doc. dr Olivera Pilipović Spasojević¹⁸³

*diplomirani medicinar fizioterapije ZFMR “dr Miroslav Zotović”, docent Medicinskog fakulteta
Univerziteta u Banjaluci, smjer Fizioterapija*

Doc. dr Dijana Laštro¹⁸⁴

*diplomirani medicinar fizioterapije, diplomirani radni terapeut ZFMR “dr Miroslav Zotović”,
docent Medicinskog fakulteta Univerziteta u Banjaluci, smjer Fizioterapija*

Dr Nikolina Spasojević¹⁸⁵

*doktor stomatologije, Medicinski fakultet Univerziteta u Banjaluci, Specijalistički centar „Dentalna
klinika“*

Sažetak: Životni stil mladih studentica je u stalnoj adaptaciji sa tehnološkom evolucijom. Napredne tehnologije omogućavaju dostupnost raznim informacijama koje mogu pozitivno ali i negativno uticati na životne navike a samim tim i na zdravlje mlade žene. Poremećaj ishrane označavaju nezdrave navike u hranjenju i/ili ponašanju u ishrani i održanju tjelesne težine. Prema klasifikacije poremećaj ishrane je zasnovan na vidljivim posljedicama, kao što su ekstremna mršavost ili gojaznost. Poseban momenat u poremećaju ishrane bazira se na današnjem “standardu ljepote” uz pretjeranu mršavost. Nezadovoljne svojim izgledom, žene čine velike napore da bi intenzivnim vežbanjem i/ili dijetama dostigle svoj ideal.

Cilj je utvrditi da li postoji značajna korelacija nivoa tjelesne kompozicije sa poremećajem ishrane: očekuje se da je indeks tjelesne mase (BMI) u direktnoj vezi sa poremećajem ishrane.

Metodologija : Epidemiološko opservaciono analitičko istraživanje obuhvatilo je reprezentativan uzorak od 408 zdravih studentica starosti od 19 do 22 godine. Za testiranje smo koristili socio-demografski upitnik, indeks tjelesne mase (BMI) sa nivoom visceralne masti, procenta mišićne mase i procentom masnog tkiva te standardizirani test EAT-26 za procjenu rizika poremećaja ishrane. Rezultat: Uzorak čine studentice prosječne starosti 20,5 godina i normalnih vrijednost BMI 22.1 +/- 3,2. Finalni skora testa EAT-26, -pokazao je i da rizik od poremećaja ishrane ima 16,7% djevojaka. Stepеноvanom statističkom metodom utvrđujemo da parametri tjelesne kompozicije nisu pouzdan pokazatelj postojanja poremećaja ishrane te da EAT-26 nema pouzdanu i prihvatljivu vrijednost kao samostalan test za procjenu riziko faktora kroz različite stavove i odstupajuća ponašanja u ishrani. Stoga, za detekciju, praćenje i preventivno djelovanje potrebno je sprovoditi redovne sistematske preglede među studentskom populacijom.

Ključne riječi: studentice, poremećaj ishrane, tjelesna kompozicija

¹⁸³ olivera.spasojevic@med.unibl.org

¹⁸⁴ dijana.lastro@med.unibl.org

¹⁸⁵ ninaspas97@gmail.com

Uvod

Poremećaji prehrane spadaju u grupu mentalnih i fizičkih bolesti koji mogu utjecati na pojedinca bez obzira na uzrast, pol, etničku pripadnost i socioekonomsku grupu, što za rezultat ima poremećaj ishrane kao što su anoreksija i bulimija nervoza [1]. Niz nepravilnih i nenormalnih ponašanja u ishrani kao što je restriktivno jedenje, emocionalno jedenje, prejedanje, stroga kontrola ishrane i težine te oblika preko neprikladnog kompenzacijskog ponašanja, su faktori rizika za poremećaj ishrane. [2] U svijetu jedna od tri osobe su direktno pogođene nedovoljnom tjelesnom težinom, nedostatkom vitamina i minerala ili prekomjernom težinom, gojaznošću i bolestima vezanim za ishranu. [3] Mnogi faktori rizika a najčešće neuredan stav o prehrani i poremećaji prehrane specifični su za studentski stil života. Adolescenti nakon tranzicije na fakultetsko okruženje suočavaju se s mnogim novim faktorima okoline koji na njih utiču na različite načine što može biti stresno razdoblje za mlade odrasle osobe, a strategije suočavanja mogu uključivati promjene u načinu ponašanja kod prehrane [4]. Upravo u toj populaciji, primijećeni su rapidni porasti rizičnog ponašanja sa poslijedičnim poremećajem ishrane. Poznavanje faktora rizika poremećaja ishrane je neophodno za rano otkrivanje i implementaciju preventivnih programa. Poremećaji ishrane imaju najčešće podmucao, neprimjetan početak. Kreću umjerenim naporom da se koriguje oblik tijela ili masa, obično bezazlenom dijetom, a završavaju preokupacijom jelom i tjelesnom masom. Simptomi postaju očigledni tek nakon većeg gubitka na težini. [5] Nenormalne prehrabene navike, kao što je jedenje vrlo malo hrane, preskakanje obroka i povećanog unosa pilula za regulisanje tjelesne mase među studentima su nezdrave metode kontrole tjelesne mase i tjelesne kompozicije [6]. Poremećaj ishrane često se odnosi na vlastitu predstavu slike tijela. [7] Slika tijela ima značajan uticaj na fizičko i mentalno zdravlje mladih ljudi. Pozitivna slika tijela se može podstaći podučavanjem mladih da se fokusiraju na funkcionalnost, a ne na fizički izgled i pružanje zdravstvenih informacija koje nisu fokusirane na tjelesnu kompoziciju. [8]. Sastav tijela odnosno tjelesna kompozicija se smatra bitnom komponentom za procjenu nutritivnog statusa i procjenu zdravstvenog rizika. [9,10] Rouzitalab i saradnici (2015) proučavali su odnos između poremećaja u prehrani i indeksa sastava tijela kod studenata. [6] Primijećeno je da su neka mjerenja tjelesnog sastava poput BMI i centralnih indeksa gojaznosti povezana sa povećanjem poremećaja prehrane. [6,11].

Studentska populacija je pod većim rizikom od poremećaja ishrane i bili bi pogodna ciljna populacija za strategije prevencije iz drugih oblasti djelovanja povezanih sa zdravljem. Izveštaj o ishrani (IFPRI 2016), poziva na "revoluciju podataka" u ishrani potvrđujući da je stvarno vrijeme da se ponovo revitalizuju i uspostave informativni sistemi koji bi adekvatno pratili promjene u ishrani različitih populacija. [3] Postojanje informacionog sistema o hrani i ishrani svakako mora biti jedan od važnih zdravstvenih politika- politike ishrane i indikatora kapaciteta za životnu sredinu. Iako je logična povezanost između tjelesne kompozicije i rizika od poremećaja ishrane, postavlja se pitanje: da li informativni sistemi i buduće strategije ishrane populacija mladih žena treba da se zasnivaju na tjelesnoj kompoziciji (BMI, procenat mišićne mase, procenat potkožnog masnog tkiva i visceralne masti) kao ključnim faktorima fizičkog izgleda i mentalnog zdravlja. Cilj istraživanja je utvrditi da li pomoću karakteristika tjelesne kompozicije mladih žena možemo kvalitetno detektovati i probleme sa ishranom.

Metodologija

Istraživanje predstavlja epidemiološku opservacionu studiju presjeka u kojoj se ekspozicija faktora rizika i postojanja poremećaja među ispitanicima mjerena istovremeno u jednom vremenskom periodu (PEO dizajn). U istraživanje je bilo uključeno 408 zdravih ispitanica uzrasta od 18 do 21 godinu sa različitih fakulteta Univerziteta u Banjaluci. Istraživanje odobreno od strane Etičkog odbora Medicinskog fakulteta Univerziteta u Banjaluci (broj: 18/4.56/18 odobreno 31. 10.2018.). **Ulazni kriterijumi za uključivanje u ovo istraživanje su:** 1. ispitanice stare od 18. do 21. godinu života; 2. studentice različitih fakulteta Univerziteta u Banjaluci 3. studentice II.semestra i III semestra studija.

Kriterijumi za isključivanje iz istraživanja: 1. ispitanice sa muskuloskeletnim naslednim i stečenim oboljenjima, traumama i deformitetima; 2. ispitanice sa akutnim i hroničnim oboljenjima. 3. ispitanice

sa teškim somatskim oboljenjima te posebnim režimom ishrane. Za procjenu rizika od poremećaja ishrane koristili smo Upitnik za procjenu rizika poremećaja ishrane: Eating Attitudes Test-26 (EAT-26) a objektivno testiranje tjelesne kompozicije sprovedeno je sa OMRON BF 511 medicinskim uređajem.

Upitnik za procjenu rizika poremećaja ishrane: Eating Attitudes Test-26 (EAT-26)

Upitnik za procjenu poremećaja ishrane [12], najčešće korišten test, sastoji se od 26 stavki koje mjere različite stavove i odstupajuća ponašanja koja obilježavaju *anoreksiju i bulimiju nervozu: dijeta, bulimija, zabrinutost hranom te oralna kontrola*. Ispitanici odgovaraju na skali Likertova tipa od 1 do 6 (nikad, rijetko, ponekad, često, vrlo često i uvijek). Odgovor koji ide maksimalno u smjeru simptoma poremećaja hranjenja dobija 3 boda, sljedeći 2 te 1 bod. Preostala tri odgovora koja su suprotna patološkim odgovorima, ne dobijaju bodove. Obično se određuje ukupan rezultat, ali i rezultati za svaku pojedinu podljestvicu. Na EAT-26 stavke čine tri subskale (*Dijeta, Bulimija i Zaokupljnost hranom te Oralna kontrola*) i rezultati u supskalama se izračunavaju sabiranjem svih dodijeljenih stavki svakoj od skala. Rezultat viši od 20 bodova smatra se kritičnim u smjeru odstupajućih navika hranjenja i ispitanik je upućen na procjenu kod ljekara specijaliste.[12,13]. Test dostupan na <https://psychology-tools.com/test/eat-26>.

OMRON BF 511 digitalna vaga i sistem za određivanje tjelesne kompozicije

OMRON BF 511 je digitalni medicinski uređaj visoke preciznosti, koja pruža širok spektar mjerenja: nakon unošenja podataka o visini, starosti i polu, ispitanik staje na vagu koja mjeri tjelesnu masu, procenat masnog tkiva u tijelu, nivo visceralne masti (masno tkivo oko unutrašnjih organa), procenat skeletnih mišića, indeks tjelesne mase (BMI), osnovni metabolizam (minimalan broj kalorija neophodan organizmu za stanje mirovanja u toku jednog dana). Preporuka za mjerenje pomoću vage BF 511 ide u prilog fizički aktivnim osobama i osobama koje žele da smanje ili povećaju svoju tjelesnu masu jer pomaže u praćenju promjena tjelesnog sastava tokom vježbanja ili promjene načina ishrane i života. Ovaj uređaj ispunjava odredbe EC direktive 93/42/EEC (Direktiva o medicinskim uređajima).

OMRON BF511 određuje procenat masnoće u tijelu putem Bioelektričnog otpora (Bioelectrical Impedance - BI). Mišići, krvni sudovi i kosti kao tjelesna tkiva sa visokim sadržajem vode lako provode električnost. Tjelesna masnoća ima slabu električnu provodljivost. BF511 emituje kroz tijelo veoma slabu struju, od 50KHz i manje od 500 μ A, te tako određuje količinu masnog tkiva. Ova električna struja ne može da se osjeti tokom rada BF511. Da bi se tačno odredio tjelesni sastav, aparat koristi električni otpor zajedno sa podacima o visini, težini, godinama starosti i polu i izračunava rezultate bazirane na OMRON-ovim podacima o tjelesnom sastavu. Tumačenja su prikazana u Tabeli 1. Indeks tjelesne mase (Body Mass Index). Ovaj indeks se dobija korišćenjem jednostavne matematičke formule da pokaže odnos između težine i visine: $BMI = \text{težina (kg)} / \text{visina (m)}^2$. Omron BF511 koristi informaciju o visini ispitanika, koju smo unijeli u lični profil i sačuvali pod određenim brojem korisnika, da bi izračunao klasifikaciju BMI. Procenat masnog tkiva u tijelu predstavlja količinu tjelesnog masnog tkiva u odnosu na cjelokupnu tjelesnu težinu, izraženu kao procenat. BF511 upotrebljava BI (Bioelectrical Impedance - Bioelektrični otpor) radi izračunavanja procenta masnog tkiva u tijelu, koristeći sledeću matematičku formulu: $\text{Procenat masnog tkiva u telu (\%)} = \{ \text{količina telesnog masnog tkiva (kg)} / \text{telesna težina (kg)} \} \times 100$. U zavisnosti od toga kako je masno tkivo raspoređeno po tijelu, razlikujemo visceralno i potkožno masno tkivo. Visceralno masno tkivo je masno tkivo koja okružuje unutrašnje organe. Smatra se da je previše visceralnog masnog tkiva povezano sa povišenim nivoima masnoće u krvi. To može dovesti do uobičajenih bolesti, kao što su hiperlipidemija i dijabetes, što umanjuje sposobnost insulina da prenosi energiju iz krvotoka i koristi je u ćelijama. Subkutano masno tkivo je masno tkivo ispod kože. Ono se sakuplja samo oko stomaka, na nadlakticama, oko kukova i butina, i može dovesti do promjene tjelesnih proporcija. Iako ne utiče direktno na pojavu oboljenja, smatra se da povećava pritisak na srce i izaziva druge komplikacije. Potkožno masno tkivo se ne prikazuje ovim aparatom, ali je uključeno u prikaz procenta masnog tkiva u tijelu. Tumačenja dobijenih rezultata prema OMRON pokazatelju prikazano u tabeli 1.

Tabela 1. Tumačenja tjelesne kompozicije na OMRON BF511 za uzrast žena od 18-39 godina

Tumačenje rezultata za BMI :		Tumačenje rezultata za nivo visceralne masnoće		Tumačenje rezultata za procenat masnog tkiva		Tumačenje rezultata za procenat skeletnih mišića	
NEUHRANJE NOST	≤18,5	NORMALAN	1 - 9	NIZAK (-)	< 21,0%	NIZAK	0 < 24.3%
IDEALNA MASA	18,5 - 24,9	VISOK (+):	10 - 14	NORMALAN (0)	21,0 - 32,9%	NORMALAN	24.3 - 30.3%
PREKOMJERNA MASA	25 – 29,9	VEOMA VISOK (++):	15 - 30	VISOK (+)	33,0 - 38,9%	VISOK (+)	30.4 - 35.3%
BLAGA GOJAZNOST	30 - 34,9			VEOMA VISOK (++)	≥ 39,0%	VEOMA VISOK (++)	≥35.4%
TEŠKA GOJAZNOST	35 - 39,9						
EKSTREMNA GOJAZNOST	≥ 40						

Sakupljeni podaci su analizirani predstavljeni aritmetičkom sredinom kao mjerom centralne tendencije, a standardnom devijacijom i standardnom greškom kao mjerama varijabiliteta u grupama te medijanom zbog očekivanih ekstremno malih i ekstremno velikih vrijednosti podataka. Normalnost raspodjele vrijednosti unutar grupa analizirano je Kolmogorov-Smirnov i ShapiroWilk testovima. U zavisnosti od normalnosti raspodjele, razlike između grupa analizirane su neparametrijskim Mann-Whitney testom ili parametrijskim nezavisnim T-testom. Za testiranje povezanosti, stepena poremećaja ishrane i tjelesne kompozicije korišteni se testovi korelacije u zavisnosti od raspodjele (Pearson ili Spearman) te ROC analizu za ocjenu prediktivne tačnosti. Statistička značajnost je usvojena na nivou verovatnoće od $p < 0.05$. Za statističku obradu svih podataka koristili smo komercijalni statistički paket SPSS 21.0 for Windows. U zavisnosti od potreba istraživanja koristili smo tabelarni i grafički prikaz distribucije podataka.

Rezultati

Istraživanje je obuhvatilo reprezentativan uzorak koje su činile 408 studentica uzrasta od 19 do 22 godine starosti koje su pohađale ljetni semester 2018/2019 I. ili II. godine sledećih fakulteta : Medicinskog fakulteta - integrisane studije (44,1 %) te smjerovi Zdravstvenih nauka (10,3%), Prirodno-matematičkog fakulteta (15,2 %), Filozofskog (14,2%), Arhitektonko-građevinskog (4,4%), Pravnog fakulteta (7,4%) i Političkih nauka (4,4%) što je prikazano na slici br 1.

Slika br 1. Distribucija uzorka prema fakultetima Univerziteta u Banjaluci

U momentu uzorkovanja, 227 (55,6 %) ispitanica je imalo 20 godina, svega 11 (2,7%) je imalo 19 godina, 126 (30,9%) 21 godinu te 44 (10,8%) je napunilo 22 godine. Prosječna vrijednost starosti

iznosila je 20.5 sa vrijednošću SD od 0,72. Tjelesna visina se kretala od 146 do 185 cm što Gausovom krivom je predstavljeno kao normalna raspodjela sa relativno dobrom simetrijom. U pogledu tjelesne mase, distribucija ovog parametra u odnosu na uzorak ukazuje na negativnu asimetričnu distribuciju Gausove krive sa odstupanjem vrijednosti raspodjele koje iako prilično ujednačena ima veliki raspon između minimalnog (42,6 kg) i maksimalnog rezultata (106,1 kg) u masi tijela. Najveći broj djevojaka, njih 297 (72,5%) nalazi se u opsegu od 53 do 73 kg, odnosno u središnjem rasponu percentile od 60 do 68,18 kg nalazi se 188 (46%) ispitanica.

Na osnovu parametara tjelesne mase i visine, izračunali smo Indeks tjelesne mase (BMI). BMI je antropometrijska mjera definisana kao omjer mase izmjerene u kilogramima i kvadrata visine izmjenjenog u metrima. U odnosu na ukupni uzorak, najveći broj ispitanica, je u rasponu vrijednosti od 20 do 23,5 gdje je 203 (49,75%) ispitanice što i pripada normalnom nalazu BMI (18.5 do 25) a tu verifikujemo 311 (76,2%) ispitanica. Deskriptivnom analizom smo utvrdili da 236 (57,84%) ispitanice pripadaju grupaciji normalnog udjela masnog tkiva, dok 393 (96,32%) ima normalni udio mišićnog tkiva. Rezultati deskriptivne analize prosječnih vrijednosti, standardne devijacije i percentili koji opisuju antropometrijske osobine i karakteristike tijela uzorka prikazani su u tabeli br 2 koju prati i razlika rasponu procenta udijela potkožnog masnog tkiva (od 17,2% do 51 %). Analiza demografskog upitnika je obuhvatio jednostavnu grupu pitanja različitog karaktera od pitanja: kakvo je tvoje trenutno fizičko i psihičko zdravlje u odnosu na status prije upisa na fakultet, potom evidencija loših navika i konzumiranja različitih psiho-stimulativnih supstanci. Na osnovu iskaza u demografskom upitniku koji se sastojao u trostepenoj skali odgovora (1 = lošije, 2 = isto i 3 = bolje), dobili smo sljedeće rezultate: 41,4% studenata je odgovorilo da je fizičko zdravlje gore nego na početku studija, a kod 45% studentica pogoršanje je evidentirano u sferi mentalnog zdravlja. U okviru psihičkog zdravlja, dobili smo podatke da pokušaj suicida je imalo 1,2% a na pitanja o konzumaciji različitih psihostimulativnih supstanci gdje su odgovori glasili DA ili NE, dobili smo sledeće rezultate: upotreba psihostimulansa bila je zastupljena kod 0,2%, halucinogena 0,2% i sedativa 0,7% studentica. Ukupno 37,7% djevojaka konzumira alkohol, 19,8% redovno konzumira duvan, a 7,1% marihuanu.

Tabela 2. Deskriptivna statistika antropoloških karakteristika uzorka

	Mean	SD	Minim	Maxim	Percentiles		
					25th	50th (Median)	75th
GOD	20,50	,72	19	22	20,00	20,00	21,00
VIS	168,72	5,80	146,0	185,0	165,00	169,00	173,00
TJEL MASA	63,09	9,99	42,6	106,1	55,90	61,45	68,18
BMI	22,10	3,20	16,0	36,0	19,90	21,60	23,50
% MASNOG TKIVA	31,80	6,47	17,2	51,0	27,50	31,20	36,10
% MIŠIĆA	28,15	2,81	21,0	46,8	26,40	28,10	29,70
VISCERAL.MASNO TKIVO	3,33	1,17	1,0	9,0	3,00	3,00	4,00

Upitnik za procjenu rizika poremećaja ishrane: Eating Attitudes Test-26 (EAT-26)

Za procjenu poremećaja ishrane koristili smo test o prehrambenim stavovima Eatig attitude test-26 (EAT-26). EAT-26 podijeljen je u tri potkategorije: dijeta (13 stavki), bulimija i preokupacija hranom (šest stavki) i oralna kontrola (sedam stavki). Deskriptivna statistika i pouzdanost α Cronbach skale iznosila je za stavku dijeta 0,80, za stavku bulimija 0,71 i za oralnu kontrolu 0,57 i iz njega možemo da zaključimo da je kod kontrole pouzdanost date skale ispod prihvatljive vrijednosti za razliku od druge dvije kategorije.

Tabela 3. Podjela uzorka na osnovu rizika od poremećaja ishrane

	EAT26total			
	Frekvencija	Procenat	Valid Percent	Cumulative Percent
Bez rizika od premećaja ishrane	340	83,3	83,3	83,3
Sa rizikom od premećaja ishrane	68	16,7	16,7	100,0

Kao rezultat finalnog skora testa stava prema ishrani EAT-26, dobili smo stratifikovan uzorak kojim smo podijelili na dvije skupine: osobe sa rizikom i osobe bez rizika od poremećaja ishrane čiji rezultati su u tabeli 3. iz koje možemo zaključiti da već sa 20, 5 godina, rizik od poremećaja ishrane ima 16,7% djevojaka.

Poređenje testova EAT-26 sa komponentama tjelesne kompozicije

Pitanje na koje smo tražili odgovor je bilo da li se mjerenjem uobičajenih tjelesnih parametara mogu kvalitetno diskriminirati ispitanice sa Rizikom odnosno problemima ishrane. Zavisna varijabla je EAT-26 (bez i sa rizikom), prediktori (nezavisne varijable) su sada promijenjene (uključeni su slijedeći tjelesni parametri: visina, tjelesna masa, razlika u tjelesnoj masi zadnjih godinu dana, BMI, potkožno i visceralno masno tkivo. Signifikantnost su, očekivano, pokazale sve stavke izuzev tjelesne visine (tabela 4).

Tabela 4. ROC analiza parametara tjelesne kompozicije i rizika poremećaja ishrane

Variable	Area Under the Curve				
	Area	SD	p	95% Interval povjerenja	
				Donja granica	Gornja granica
Vis	,482	,040	,633	,404	,560
Tjelmasa	,645	,038	,000	,571	,719
Razlike težine	,627	,039	,001	,550	,704
BMI	,653	,038	,000	,580	,727
% masnog tkiva	,635	,038	,000	,561	,710
% visceralnog masnog tkiva	,613	,039	,003	,537	,690

Varijabla (e) rezultata testa: vis, tjelmasa, Razlike težine, BMI, FAT, VISCFAT ima najmanje jednu vezu između pozitivne grupe stvarnih stanja i negativne grupe stvarnih stanja. Statistika može biti pristrana.

a. Pod neparametrijskom pretpostavkom b. Nulta hipoteza: tačno područje = 0,5

Zaključak na osnovu ovih parametara iznesenih u tabeli 5 pokazuje da:

- Pri vrijednosti tjelesne mase od 63,85 kg otkrivamo 61,8% ispitanica sa EAT rizikom ali pri tome obuhvatamo i 37,6% ispitanica koje nisu pod rizikom.
- Kod razlika maksimalne i minimalne težine koja iznosi 10,55 kg otkrivamo 38,2% ispitanica sa EAT rizikom ali pri tome obuhvatamo i 15,3% ispitanica koje nisu pod rizikom.
- Pri vrijednosti BMI od 21,65 otkrivamo 69,1% ispitanica sa EAT rizikom ali pri tome obuhvatamo i 45,6% ispitanica koje nisu pod rizikom.
- Pri vrijednosti FAT od 33,15 otkrivamo 57,4% ispitanica sa EAT rizikom ali pri tome obuhvatamo i 33,8% ispitanica koje nisu pod rizikom.

Tabela 5. Senzitivnost i specifičnost korištenih testova

	Cut-off (vrijednosti)	Senzitivnost (%)	Specifičnost (%)	Youdenov indeks
Tjelmasa	63,85	61,8	62,4	0,24
Razlika tjel.mase	10,55	38,2	84,7	0,23
BMI	21,65	69,1	54,4	0,23
% Masnog tkiva	33,15	57,4	66,2	0,24
%Visceralnog masnog tkiva	3,50	52,9	64,7	0,18

..

Na osnovu svega svih ispitivanih tjelesnih parametara, čini se da oni, samostalno, ne mogu poslužiti za detekciju osoba sa rizikom ishrane što je dato u finalnoj tabeli 6 sa 95% tačnosti tvrdnje. Budući da i Youdenov indeks u statističkim postupcima je bio manji od 50% zaključujemo da onda tjelesni parametri koje smo pratili ne zadovoljavaju empirijska mjerila za detekciju osoba sa poremećajem u ishrani

Diskusija

Rezultati deskriptivne **analize demografskih podataka** dali su podatke o antropološkim karakteristikama studentkinja prve dvije godine studija fakulteta Banjalučkog Univerziteta. To su mlade osobe starosti $20,5 \pm 0,7$ godina, prosječne visinom od $168,65 \text{ cm} \pm 6,01$, tjelesne mase $63,09 \pm 9,9 \text{ kg}$ što odgovara vrijednostima BMI $22,1 \pm 3,2$. Ispitanice se karakterišu kao osobe sa idealnim tjelesnim indeksom što je čest rezultat u istraživanjima drugih autora iz regiona [14,15,16,17,18,19,20]. Studentkinje Univerziteta u Banjaluci imaju višu tjelesnu visinu u odnosu na studentice vršnjakinje iz Kanade [21,22], Grčke [23,24], Nizozemske [25], Hrvatske [15], dok su niže visine u odnosu na studentkinje iz Brazila [26]. Distribucija parametra tjelesne mase na ispitivanom uzorku je imala veliki raspon između minimalnog (42,6 kg) i maksimalnog rezultata (106,1 kg) u masi tijela. Najveći procenat (72,5%) djevojaka nalazi se u opsegu od 53 do 73 kg odnosno 46% ispitanica se nalazi u središnjem rasponu percentile od 60 do 68,18 kg. Srednja vrijednost BMI izosila je 22,10 pri čemu je raspon normalnih vrijednosti (BMI od 18,5 do 25) imalo 76,2% ispitanica. Ukupno 57,84% ispitanica pripada grupaciji žena sa normalnim udjelom masnog tkiva, dok 96,32% ima normalni udio mišićnog tkiva. Ovakve rezultate susrećemo u istraživanjima autora iz regiona [56,57,58,67]. Prema našim mjerenjima, udio masnog tkiva iznosi Mean = $31,80 \pm 6,47$ i kreće se u intervalu od 17,2 do 51% ukupne mase tijela. Udio visceralne masti iznosi Mean = 3,33 sa rasponom od 1 do 9% što predstavlja normalnu vrijednost za žene tog uzrasta. Vrijednosti mišićne mase iznose Mean $28,15 \pm 2,81$ odnosno raspon se kreće od 21% do 36,80 % ukupne mase. Slična istraživanja je imao Maćina 2019 u svojoj disertaciji gdje prosječna vrijednost masnog tkiva kod ukupnog uzorka od 596 djevojaka istog uzrasta je bila $30,36 \pm 6,66$ a procentualna zastupljenost se kretala od 12,8 do 54,1% [15]. Istovremeno, vrijednost mišićne mase je bila $28,80 \pm 3,35$ uz dijapazon procentualnog udjela mišićne mase od 13 do 42 %. U našem istraživanju detaljna analiza uzorka ukazuje da postoji manja razlika u prosječnoj vrednosti tjelesne visine u odnosu na pripadnost BMI kategorijama i da studentice u prvoj kategoriji imaju najveću tjelesnu visinu i najveći procenat mišićne mase. Povećanjem BMI, udio mišićne mase konstantno opada a vrijednosti svih drugih parametara (tjelesne mase, zastupljenost potkožnog i visceralnog masnog tkiva) očekivano, kontinuirano rastu. Polaskom na fakultet, studenti se suočavaju sa izazovom da promijene svoje prethodne navike s ciljem da se izbore sa akademskim opterećenjem i stresom koji nosi njihovo školovanje. To često podrazumjeva nedostatak vremena za odmor i san, fizičke i rekreativne aktivnosti, ali i promjenjene zdravstvene navike što vodi ka nepravilnoj ishrani, pretjeranoj konzumaciji alkohola, pušenju i konzumaciji psihoaktivnih supstanci što smo djelimično potvrdili u svom istraživanju. Procentualno se mali broj ispitanica izjasnilo da koristi psihostimulanse 0,2%,

halucinogene 0,2% i sedative 0,7%. Iz rezultata, 35 % djevojaka pije alkohol periodično, duhan konzumira redovno 15,9% i marihuanu 7,1%. U Holandiji istraživanja su pokazala da je prevalencija pušača relativno niska, samo 6% pušača, ali 46% studenata konzumira alkohol i preko 6% studenata je koristilo stimulanse, trankilizere ili lijekove za spavanje u posljednjih 30 dana [27]. Među studentima medicine u Nemačkoj pušača je 21%, pri čemu je 34% studenata potvrdilo korišćenje psihoaktivnih supstanci [28]. Istraživanje u Poljskoj je pokazalo da studenti šeste godine medicine imaju veoma površno znanje o štetnim zdravstvenim efektima konzumacije alkohola i pušenja, a 26% studentkinja su pušači [29]. Istraživanje sprovedeno među studentima u Tuluzu, u Francuskoj, takođe je potvrdilo da je približno isti broj pušača među studentima i u ovoj evropskoj zemlji, oko 23%. Zabrinjavajuće je što više od polovine studenata koristi neke od psihoaktivnih supstanci [30]. Istraživanje u Istanbulu među studentima fakulteta fizička aktivnosti i sporta pokazalo je da je 25% pušača i da je vreme početka pušenja 18 godina [31]. Kao rezultat upoređivanja tjelesne kompozicije i rizika od poremećaja ishrane pomoću Roc analize dolazimo do spoznaje da pri vrijednosti tjelesne mase od 63,85 kg otkrivamo 61,8% ispitanica sa EAT rizikom ali pri tome obuhvatamo i 37,6% ispitanica koje nisu pod rizikom. Kod razlika maksimalne i minimalne težine koja iznosi 10,55 kg otkrivamo 38,2% ispitanica sa EAT rizikom ali pri tome obuhvatamo i 15,3% ispitanica koje nisu pod rizikom. Pri vrijednosti BMI od 21,65 otkrivamo 69,1% ispitanica sa EAT rizikom ali pri tome obuhvatamo i 45,6% ispitanica koje nisu pod rizikom. Pri vrijednosti FAT od 33,15 otkrivamo 57,4% ispitanica sa EAT rizikom ali pri tome obuhvatamo i 33,8% ispitanica koje nisu pod rizikom. Pri vrijednosti visceralne FAT od 3,50 otkrivamo 52,9% ispitanica sa EAT rizikom ali pri tome obuhvatamo i 35,3% ispitanica koje nisu pod rizikom. Naše istraživanje je pokazalo da parametri tjelesne kompozicije nisu pouzdan pokazatelj postojanja poremećaja ishrane te da EAT-26 nema pouzdanu i prihvatljivu vrijednost kao samostalan test za procjenu riziko faktora kroz različite stavove i odstupajuća ponašanja u ishrani. Stoga, za detekciju, praćenje i preventivno djelovanje potrebno je sprovoditi redovne sistematske preglede među studentskom populacijom.

Zaključak

Poznavanje faktora rizika poremećaja ishrane je neophodno za rano otkrivanje i implementaciju preventivnih programa. Starije adolescentice spadaju u rizičnu populaciju kojima je za strategiju bolje adaptaciju u životnim prekretnicama tokom školovanja primaran izgled i konstitucija tijela. Istraživanje je pokazalo da u datom uzorku, BMI i tjelesna kompozicija nisu pouzdani pokazatelj poremećaja ishrane te se za ovu populaciju ne može vezivati vrijednost BMI i analiza tjelesne kompozicije kao vjerodostojan prikaz stanja zdravlja i korekcije izgleda konstitucije. Stoga, za detekciju, praćenje i preventivno djelovanje potrebno je u zdravstvenu politiku uvrstiti redovne sistematske i konsultativne preglede među studentskom populacijom.

Literatura:

1. Erskine HE, Whiteford HA, Pike KM. The global burden of eating disorders. Current opinion in psychiatry. 2016 Nov 1;29(6):346-53.
2. Quick VM, Byrd-Bredbenner C. Disturbed eating behaviours and associated psychographic characteristics of college students. Journal of Human Nutrition and Dietetics. 2013 Jul;26:53-63.
3. IFPRI 2016. Global Nutrition Report 2016: From Promise to Impact: Ending Malnutrition by 2030. Washington DC, International Food Policy Research Institute, 2016.
4. Provost JA. Eating disorders in college students. Psychiatr Med. 1989;7:47-58.
5. Mountjoy, Margo, ed. Handbook of Sports Medicine and Science, The Female Athlete. John Wiley & Sons, 2014.
6. Rouzitalab T, Gargari BP, Amirsasan R, Jafarabadi MA, Naeimi AF, Sanoobar M. The relationship of disordered eating attitudes with body composition and anthropometric indices in physical education students. Iranian Red Crescent Medical Journal. 2015 Nov;17(11).
7. McGuinness S, Taylor JE. Understanding Body Image Dissatisfaction and Disordered Eating in Midlife Adults. New Zealand Journal of Psychology. 2016 Apr 1;45(1).

8. Neid-Avila J, Bingeman B. Body Image in Adolescence. Family/Adolescence, 2018. Pregledano: 14.08.2020. Dostupno na: https://digitalcommons.usu.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=2850&context=extension_curall
9. Gómez-Ambrosi J, Silva C, Galofré JC, Escalada J, Santos S, Millán D, et al. Body mass index classification misses subjects with increased cardiometabolic risk factors related to elevated adiposity. *Int J Obes (Lond)*. 2012;36: 286–94.
10. Poterasu M, Ciobanu C, Leuştean L. Body composition and metabolic parameters comparison in young women with anorexia nervosa and constitutional thinness. *The Medical-Surgical Journal*. 2020 Jun 30;124(2):238-46.
11. Alvero-Cruz JR, Mathias VP, García-Romero JC. Somatotype Components as Useful Predictors of Disordered Eating Attitudes in Young Female Ballet Dance Students. *Journal of Clinical Medicine*. 2020 Jul;9(7):2024.
12. Garner DM, Garfinkel PE. The Eating Attitudes Test: an index of the symptoms of anorexia nervosa. *Psychol Med*. 1979;9(2):273-9.
13. Garner DM, Olmsted MP, Bohr Y, Garfinkel PE. The eating attitudes test: psychometric features and clinical correlates. *Psychol Med*. 1982; 12(4): 871–878.
14. Crnobraj V, Sređić B, Stokić E, Dujmović D, Andrejić B. Analiza učestalosti rizičnih oblika gojaznosti kod studenata novosadskog univerziteta. *Med Pregl*. 2012; 45(3-4): 133-137
15. Mašina T. Povezanost antropometrijskih osobina, motoričkih sposobnosti, zdravih životnih navika i samopoštovanja studenata medicine [Relationship between anthropometric characteristics, motor abilities, healthy habits and self-esteem among medical students] (Doctoral dissertation, Sveučilište u Zagrebu, 2019).
16. Alić J. Povezanost tjelesne aktivnosti studentica, samoprocjene zdravlja i zadovoljstva tjelesnim izgledom (Doctoral dissertation, University of Zagreb. Faculty of Kinesiology, 2015).
17. Ilić-Živojinović JB. Analiza povezanosti socio-ekoloških faktora i akademskog stresa sa mentalnim zdravljem studenata (Doktorska disertacija, Univerzitet u Beogradu, medicinski fakultet 2015).
18. Smith C, Becnel J. Body Image, Self-Esteem, and Experiences of Weight Stigma, and Fat Bias in Male and Female Young Adults with Varying BMI.
19. B Fedewa MV, Nickerson BS, Esco MR. Associations of body adiposity index, waist circumference, and body mass index in young adults. *Clinical Nutrition*. 2019 Apr 1;38(2):715-20.
20. Hong MY, Shepanski TL, Gaylis JB. Majoring in nutrition influences BMI of female college students. *Journal of nutritional science*. 2016;5.
21. Clark L. A, Watson D. Tripartite model of anxiety and depression: psychometric evidence and taxonomic implications. *Journal of abnormal psychology*. 1991;100(3): 316.
22. Beaudry KM, Ludwa IA, Thomas AM, Ward WE, Falk B, Josse AR. First-year university is associated with greater body weight, body composition and adverse dietary changes in males than females. *PLoS One*. 2019;14(7):e0218554
23. Kintziou E, Nikolaidis PT, Kefala V, Rosemann T, Knechtle B. Validity of self-reported body mass, height, and body mass index in female students: The role of physical activity level, menstrual cycle phase, and time of day. *International journal of environmental research and public health*. 2019, 16,7: 1192
24. Papathanasiou G, Zerva E, Zacharis I, Papandreou M, Tzima Ch, Georgakopoulos D, Evangelou A. Association of high blood pressure with body mass index, smoking and physical activity in healthy young adults. *Open Cardiovasc Med J*. 2015;9:5-17.
25. Han TS, Tijhuis MA, Lean ME, Seidell JC. Quality of life in relation to overweight and body fat distribution. *American Journal of Public Health*. 1998;88(12):1814-20.
26. Silva B, Rodrigues LP, Clemente FM, Bezerra P, Cancela-Carral JM. Motor Competence and Body Composition in young adults: An exploratory study. *Obesity Medicine*. 2019;14: 100087
27. Van der Veer T, Frings-Dresen MHW, Sluiter JK. Health Behaviors, Care Needs and Attitudes towards Self-Prescription: A Cross-Sectional Survey among Dutch Medical Students. *PLoS One*. 2011;6(11):e28038
28. Voigt K, Twork S, Mittag D, Göbel A, Voigt R, Klewer J et al. Consumption of alcohol, cigarettes and illegal substances among physicians and medical students in Brandenburg and Saxony (Germany). *BMC Health Services Research*. 2009;9:219.
29. Bielska D, Kurpas D, Marcinowicz L, Owłasiuk A, Litwiejko A, Wojtal M. Evaluation of the risk of alcohol consumption and tobacco smoking among 6th year students of the Faculty of Medicine. *Przegl Lek*. 2012; 69(10):900-903
30. Sommet A, Ferrières N, Jaoul V, Cadieux L, Soulat JM, Lapeyre-Mestre M, 143 Montastruc JL. Use of drugs, tobacco, alcohol and illicit substances in a French student population. *Therapie*. 2012 Sep-Oct;67(5):429-435
31. Ulus T, Yurtseven E, Donuk B. Prevalence of Smoking and Related Risk Factors among Physical Education and Sports School Students at Istanbul University. *Int. J. Environ. Res. Public Health*. 2012 Mar; 9(3):674-68

Association between body composition and risk of eating disorders in young female students

Abstract: *The lifestyle of young female students is constantly adapting to technological evolution. Advanced technologies provide access to various information that can have a positive or negative impact on lifestyle habits and, therefore, on the health of a young woman. Eating disorders include unhealthy eating habits and/or eating behaviors and weight maintenance. According to the classification, an eating disorder is based on visible consequences, such as extreme thinness or obesity. A particular moment in eating disorders is based on today's "standard of beauty" with excessive thinness. Unsatisfied with their appearance, women make great efforts to achieve their ideal through intense exercise and/or diet. The aim is to determine whether there is a significant correlation of body composition levels with eating disorders: body mass index (BMI) is expected to be directly related to eating disorders. Methodology: Epidemiological observational analytical research included a representative sample of 408 healthy female students aged 19 to 22 years. For testing, we used a socio-demographic questionnaire, body mass index (BMI) with the level of visceral fat, percentage of muscle mass and percentage of fat tissue, and the standardized test EAT-26 to assess the risk of eating disorders. Result: The sample consists of female students with an average age of 20.5 years and a normal BMI value of 22.1 +/- 3.2. The final score of the EAT-26 test showed that 16.7% of girls are at risk of eating disorders. Using a graded statistical method, we determine that body composition parameters are not a reliable indicator of the existence of eating disorders and that EAT-26 does not have a reliable and acceptable value as an independent test to assess risk factors through different attitudes and deviant eating behaviors. Therefore, for detection, monitoring and preventive action, it is necessary to carry out regular systematic examinations among the student population.*

Key words: *female students, eating disorder, body composition*

МАЛОЛЕТНИЧКЕ КРИВИЧНЕ САНКЦИЈЕ У ПРАВУ РЕПУБЛИКЕ СРБИЈЕ
СА АНАЛИЗОМ СУДСКЕ ПРАКСЕ

Јована Костић

Докторанд Правног факултета Универзитета у Нишу¹⁸⁶

Апстракт: Криминалитет малолетних лица, како у Републици Србији, тако и у осталим земљама света, представља изузетно велики друштвени и социјални проблем. Пре свега, узимајући у обзир делинквентне аспекте понашања и скромне интелектуалне потенцијале малолетних лица, долази се до закључка да се велики број кривичних дела врши управо од стране лица која су по свим својим психолошким, социолошким и биолошким карактеристикама толико специфични да начин и принципи одвраћања ових лица од понављања друштвено неприхватљивих понашања представљају прави изазов у борби друштва против недозвољних понашања. С једне стране, стоји потреба државе да са становишта националног кривичног законодавства, заштити свој друштвени поредак и оствари циљ и сврху донетих закона те сузбије понашања која сматра друштвено неприхватљивим. С друге стране, адекватно санкционисање криминалитета може се посматрати са социолошког становишта где се адекватним поступањем са малолетним лицима, њиховим преваспитавањем и предочавањем последица њихових делања омогућава њихова боља адаптација у друштву те лакша поновна социјализација у складу са друштвено прихватљивим нормама. Стога, сва национална кривична законодавства су имала исти превасходни циљ - а то је да сузбију и санкционишу друштвено неприхватљива понашања у виду кривичних дела која су учињена од стране малолетних лица, као и да предвиђеним санкцијама што адекватније утичу на њихово васпитавање, поправљање и преваспитавање, односно поновну социјализацију у друштвени живот. С тим у вези, посматрано историјски кроз развој гране малолетничког кривичног права, са подизањем свести друштва и укључивањем бројних социјалних служби, психолога и лица која су се посебно бавила проучавањем развоја малолетних лица, развијен је систем малолетничких кривичних санкција који све сврсисходније изражава своју улогу, посебан систем органа малолетничког кривичног правосуђа, те посебан кривични поступак према малолетним учиниоцима кривичних дела уз велику подршку и учешће других државних органа (центри за социјални рад, саветовалишта за децу и малолетнике и сл.).

Кључне речи: малолетници, сузбијање малолетничког криминалитета, мере адекватног реаговања, кривичне санкције.

Увод

Криминалитет малолетних лица, како у Републици Србији, тако и у осталим развијеним земљама света, представља изузетно велики друштвени и социјални проблем. Како поступати са лицима која крше правне норме, а још нису пунолетна само је једна од дилема са којима се среће кривични законодавац у свакој земљи. Како утицати на категорију учинилаца кривичних дела који су по свим својим психолошким, социолошким и биолошким карактеристикама толико специфични да начин и принципи одвраћања ових лица од понављања друштвено неприхватљивих понашања представљају прави изазов сваком законодавцу. Колико процената

¹⁸⁶ e-mail: kostic.jovanna@gmail.com

малолетника су већ у том узрасту постали упорни, вишеструки преступници на који начин предвидети механизме за њихову адаптацију у нормалне друштвене токове?

Да ли је решење у одбацивању таквих младих људи из друштва или треба настојати да им се демонстрира одлучност у неприхватању таквих понашања притом и даље рачунајући на њих? Све су то само нека од питања која би требало имати у виду приликом размишљања о криминалитету малолетника, односно његовом спречавању и сузбијању. Пре свих њих по природи ствари се постављају питања као што су: шта је криминалитет малолетника, која су конкретна кривична дела у питању, могу ли се у дужем временском периоду запазити неки трендови у структури извршених кривичних дела, зашто млади људи крше законе, колико се таква понашања могу објаснити личним својствима, а колико утицајем средине у којој живе и сл (Стевановић, 2015).

Развој посебног третмана за малолетнике отпочео је када се јавила потреба да се под кривичну одговорност подведу и лица која се још не сматрају лицима која су, имајући у виду њихов степен развијености свести, у потпуности способна за одлучивање и расуђивање. С тим у вези државе су почеле да стварају нову грану права, изузету од кривичних закона (законика), тачније да посебним актима уређују начине поступања са лицима која још увек нису пунолетна, али крше прописане правне норме, акте којима се утиче на ову категорију лица како би се одвратили од понављања таквих понашања, као и акте којима се санкционишу таква понашања. Готово сва савремена кривична законодавства у систему кривичноправних мера реаговања на криминалитет предвиђају посебан систем малолетничких кривичних санкција који се у великој мери наслања на стандарде утврђене међународноправним актима донетим у оквиру и под окриљем универзалне организације- Уједињених нација или регионалне организације- Савета Европе (Симовић, Јовашевић, Митровић, Симовић, 2013).

Систем малолетничких кривичних санкција

Сходно напред наведеном, у правној теорији је за такву грану права настао уобичајен термин – „малолетничко кривично право“. Малолетничко кривично право је скуп законских прописа којима се одређује кривичноправни статус малолетних лица (као учинилаца кривичних дела, односно малолетних лица као жртава кривичних дела). Другим речима, то је систем законских правних прописа којима се одређује систем кривичних санкција за малолетне учиниоце кривичних дела, а под одређеним условима и за пунолетне учиниоце, те поступак за изрицање и извршење ових санкција од стране надлежних државних органа (Јовашевић, 2010).

У Републици Србији је 2005. године донет Закон о малолетним учиниоцима кривичних дела и кривичноправној заштити малолетних лица (Службени гласник РС, бр. 85/2005, 88/2005-испр., 107/2005-испр., 72/2009, 111/2009, 121/2012, 104/2013, 108/2014, 94/2016 и 35/2019) који је и данас на снази, одређујући да се има примењивати на лица старости од 14 година живота до 18 година а изузетно на млађа пунолетна лица, тачније на лица која су у време извршења кривичног дела навршила 18 година док у време суђења нису навршила 21 годину живота. Лица узраста до 14 година сматрају се децом и према њима се не могу применити кривичноправне мере нити санкције. С тим у вези та лица не могу да буду активни субјекти кривичног права (учиниоци кривичних дела) те се у случају извршења кривичног дела према њима могу применити само мере социјалног карактера које предузимају центри за социјални рад (Јовашевић, 2013).

Малолетничке кривичне санкције (Шкулић, 2022) су мере друштвеног реаговања на криминалитет малолетника које изричу надлежни органи и које имају за циљ да заштите друштво од криминалитета, узимајући у обзир узраст учиниоца дела, његове биолошке и социолошке карактеристике, те степен његове душевне зрелости. Изрицањем ових санкција се, поред заштите друштва, утиче на самог малолетника кроз васпитање, преваспитавање и његов даљи правилан развој да се убудуће понаша у складу са нормама правног поретка, а нарочито да не врши кривична дела. Њих изриче стварно и месно надлежни суд у законом прописаном кривичном поступку. Оне су принудног карактера јер се изричу мимо воље, без пристанка малолетног учиниоца кривичног дела. На овај начин му се одузимају или ограничавају

одређене слободе и права за одређено време (Јовашевић, Стевановић, 2008). Сходно члану 10. поменутог закона („Службени гласник РС“ бр. 85/2005, 88/2005-испр., 107/2005-испр., 72/2009, 111/2009, 121/2012, 104/2013, 108/2014, 94/2016 и 35/2019) у оквиру опште сврхе кривичних санкција сврха кривичних санкција према малолетницима је да се надзором, пружањем заштите и помоћи, као и обезбеђивањем општег и стручног оспособљавања утиче на развој и јачање личне одговорности малолетника, на васпитавање и правилан развој његове личности, како би се обезбедило поновно укључивање малолетника у друштвену заједницу.

Одређујући категорије лица на која се Закон о малолетним учиниоцима кривичних дела и кривичноправној заштити малолетних лица примењује, исти је одредио и систем кривичних санкција које се изричу у случају извршавања кривичних дела од стране малолетних лица. Две су основне врсте кривичних санкција које се могу изрећи малолетним лицима а то су васпитне мере и казна малолетничког затвора. Осим тога малолетницима се у поступцима који се воде против њих могу извршити једна или више мера безбедности као што су обавезно психијатријско лечење и чување у здравственој установи, обавезно психијатријско лечење на слободи, обавезно лечење наркомана, обавезно лечење алкохоличара, забрана управљања моторним возилом, одузимање предмета, забрана приближавања и комуникације са оштећеним, забрана присуствовања одређеним спортским приредбама и друге. Оне се изричу искључиво као споредне санкције уз претходно изречене васпитне мере или изречену казну малолетничког затвора.

Васпитне мере представљају најблажу врсту малолетничких кривичних санкција које се могу изрећи малолетним учиниоцима кривичних дела а под одређеним условима и млађим пунолетним лицима. Сходно поменутом закону који уређује ову материју, предвиђене су три врсте васпитних мера и то: мере упозорења и усмеравања (судски укор и посебне обавезе), мере појачаног надзора (појачан надзор од стране родитеља, усвојоца или стараоца, појачан надзор у другој породици, појачан надзор од стране органа старатељства и појачан надзор уз дневни боравак у одговарајућој установи за васпитавање и образовање малолетника) и заводске мере (упућивање у васпитну установу, упућивање у васпитно-поправни дом и упућивање у посебну установу за лечење и оспособљавање). Приликом њиховог одређивања, суд нарочито мора да узме у обзир узраст и зрелост малолетника, степен његовог поремећаја у друштвеном понашању, тежину учињеног дела, побуде из којих је малолетник учинио дело, његово држање након учињеног дела. Изричу се на период од 6 месеци до две године с тим што се код посебних обавеза, њихова основаност испитује на сваких 6 месеци.

Малолетнички затвор је једина врста казне у систему малолетничких кривичних санкција. То је посебна врста казне која се састоји у одузимању слободе кретања старијем малолетном учиниоцу тежег кривичног дела за одређено време и његовом смештају у одређену заводску, пенитенсијарну установу. По форми је то казна лишења слободе која је слична казни затвора коју суд изриче пунолетним учиниоцима кривичних дела. Али по циљевима које треба да постигне, односно по садржини, ова је казна веома блиска са васпитним мерама (Јоксић, 2016).

Ова казна се може изрећи ако су испуњени законом предвиђени кумулативни услови, а то су: а) да је учинилац кривичног дела старији малолетник, тј. лице које је у време извршења кривичног дела навршило шеснаест година, а није навршило осамнаест година, б) да је малолетник учинио кривично дело за које је у закону прописана казна затвора тежа од пет година, в) да је малолетник извршио кривично дело с високим степеном кривице и г) да је суд дошао до уверења да због природе и тежине учињеног кривичног дела и високог степена кривице није оправдано изрећи васпитну меру (Вукомановић, Млађовић, 2013). Ова казна се изриче на период од 6 месеци до пет година а само изузетно на период од 10 година и то само када је малолетник учинио кривично дело за које је у закону прописана казна затвора у трајању од 20 година или тежа и када су учињена најмање два кривична дела у стицају за које је у закону прописана казна затвора тежа од 10 година.

Од осталих кривичних санкција које познаје кривично право Републике Србије, према малолетним учиниоцима кривичних дела не могу се изрећи: а) казне, б) судска опомена и в) условна осуда.

Диверзионе мере према малолетницима

Оно што је посебна тенденција и одраз што адекватније примене кривичних санкција, тачније васпитавања и преваспитавања малолетника јесте увођење система васпитних налога којима се омогућава да се кривични поступак према малолетницима не води односно да се исти обустави те да се процесуирање малолетника води по другим гранама права (породичном праву, праву социјалног старања). “Они представљају посебну врсту диверзионих мера које немају карактер кривичне санкције већ воде скретању кривичног поступка на неку од поменутих грана права” (Јовашевић, 2010: 55-56).

Закон предвиђа више васпитних налога као што су поравнање са оштећеним како би се накнадом штете, радом, извињењем или на неки други прикладан начин отклониле последице извршеног кривичног дела, редовно похађање школе, редовни одлазак на посао, укључивање у рад хуманитарних организација, подвргавање одговарајућем одвикавању од зависности изазваних употребом алкохола или дрога и друге. “Сви васпитни налози могу да трају до 6 месеци при чему се, приликом њиховог изрицања у обзир узима интерес како малолетника тако и самог оштећеног” (Јовашевић, 2010: 164). Надзор над применом ових налога врши се од стране надлежног органа са родитељима, усвојоцима или стараоцем малолетника и наравно, центром за социјални рад.

Раније донетим законима у Републици Србији, као реакција за друштвено неприхватљива понашања, према малолетним учиниоцима кривичних дела у примени је била посебна дисциплинска мера - укор (уколико је учињено кривично дело незнатне природе из очигледне непромишљености или лакомислености), отпуштање на пробацију (уколико је учињено дело теже природе из очигледне непромишљености или лакомислености), упућивање у завод за васпитање (уколико се ради о напуштеном детету или морално поквареном) или завод за поправљање (уколико се ради о толико поквареном малолетнику да се претходна мера не може спровести). Осим тога, било је предвиђено да се, уколико се малолетник мора казнити и према њему се изрећи казна затвора, та казна је изрицана у трајању од најмање седам година. У одређеном периоду према малолетним лицима могла је бити извршена и смртна казна. Тек је изменама и допунама Кривичног законика ФНРЈ из 1959. године предвиђено да се према малолетним учиниоцима кривичних дела не могу изрећи казне које су предвиђене за пунолетне учиниоце кривичних дела (Службени лист ФНРЈ, бр. 30/59).

Посматрајући област малолетничког кривичног права које је важило у Републици Србији, кроз историју се може приметити да су са подизањем свести народа, са прихватањем напретка државе и све већим развојем науке, у погледу дефинисања и изрицања мера безбедности и кривичних санкција према малолетним учиниоцима кривичних дела, те мере и санкције постајале све више прилагођеније узрасту малолетника и све су више остваривале сврху због које су и изречене. То се посебно огледа у чињеници да је донетим Кривичним законом ФНРЈ из 1951. године било предвиђено да се малолетник има казнити казном строгог затвора (у трајању од шест месеци до две године) и затвора (у трајању од три дана до пет година) док није постојала могућност извршења смртне казне. Данас је трајање ове санкције умногоме прилагођено узрасту и степену интелектуалних способности малолетника.

Примена кривичних санкција за малолетнике у судској пракси

Имајући у виду све распрострањенију и учесталију појаву малолетничке делинквенције последњих деценија, бројни истраживачи бавили су се проблематиком ове гране права. Сви су имали један циљ- да својим истраживањем открију узроке понашања малолетних лица, утицај средине на њихово понашање и да одгонетну питање санкционисања тих понашања и враћања тих лица у прихватљиве друштвене токове.

С тим у вези, истраживање које је спроведено у наставку треба да да одговор на иста питања.

1. Просторни и временски оквир истраживања

Истраживање је спроведено на територији надлежности Вишег суда у Лесковцу у периоду од почетка 2018.године до краја 2022.године.

2. Узорак истраживања

Истраживање је спроведено на основу узорка од 284 малолетних учиниоца кривичних дела које су теретили за извршење кривичних дела у периоду од 2018-2022.године.

3. Метод истраживања

Приликом вршења истраживања коришћен је социолошки метод који осликава намеру законодавца да на одређени начин, одредбама закона који доноси, утиче на друштво и људе.

Сходно подацима добијеним од стране Вишег суда у Лесковцу, у периоду од 2018.године до 2022.године, на узорку од 284 малолетних учиниоца кривичних дела, на територији која спада под надлежност суда, вођено је 382 кривична поступка. Тачније, од тога је до покретања поступка пред већем за малолетнике дошло до 216 поступака док су остали поступци завршени одмах по истрази јер није нађен основ за даље процесуирање. Углавном се радило о особама мушког пола, док су за мањи број кривичних дела процесуиране малолетне делинквенткиње. Углавном се радило о извршењу кривичних дела против имовине, против полне слободе, против живота и тела, кривична дела против безбедности јавног саобраћаја, кривична дела против јавног реда и мира. Највише дела било је извршено као крађе, разбојништва, учествовања у тучи, насилничка понашања, уништења и оштећења туђих ствари, неовлашћеног коришћења туђих возила, држање и стављање у промет опојних дрога, као и наношења лакших и тежих телесних повреда.

Табела бр.1. Дистрибуција испитаника према броју учесника у поступцима

Број учесника у поступку	Година 2018.	Година 2019.	Година 2020.	Година 2021.	Година 2022.
	70	61	35	78	40

Табела бр.2. Дистрибуција испитаника према полу

Пол малолетника	Година 2018.	Година 2019.	Година 2020.	Година 2021.	Година 2022.
Мушки	58	59	25	74	35
Женски	12	2	10	4	5

Табела бр.3. Дистрибуција испитаника према врсти поступка који је вођен

Вођени поступак	Година 2018.	Година 2019.	Година 2020.	Година 2021.	Година 2022.
КИМ	69	94	65	75	79
КМ	60	48	20	52	36

Табела бр.4. Дистрибуција испитаника према кривичном делу за које су вођени поступци

Кривична дела	Година 2018.	Година 2019.	Година 2020.	Година 2021.	Година 2022.
	Чл.203/1	Чл.203/1	Чл.203/1	Чл.203/1	Чл.203/1
	Чл.123	Чл.123	Чл.123	Чл.123	Чл.123
	Чл.208/1	Чл.208/1	Чл.208/1	Чл.208/1	Чл.208/1
	Чл.212/1	Чл.212/1	Чл.212/1	Чл.212/1	Чл.212/1
	Чл.203	Чл.203	Чл.203	Чл.203	Чл.203
	Чл.213/1	Чл.213/1	Чл.213/1	Чл.213/1	Чл.213/1
	Чл.204/1	Чл.204/1	Чл.204/1	Чл.204/1	Чл.204/1
	Чл.246А	Чл.246А	Чл.246А	Чл.246А	Чл.246А
	Чл.289/3	Чл.289/3	Чл.289/3	Чл.289/3	Чл.289/3
	Чл.122/1	Чл.122/1	Чл.122/1	Чл.122/1	Чл.122/1
	Чл.206	Чл.206	Чл.206	Чл.206	Чл.206
	Чл.122/2	Чл.122/2	Чл.122/2	Чл.122/2	Чл.122/2
	Чл.121/1	Чл.121/1	Чл.121/1	Чл.121/1	Чл.121/1
	Чл.344/2	Чл.344/2	Чл.344/2	Чл.344/2	Чл.344/2
	Чл.185/1	Чл.185/1	Чл.185/1	Чл.185/1	Чл.185/1

Табела бр.5 Дистрибуција испитаника према изреченим васпитним мерама и мерама безбедности

Васпитне мере и мере безбедности	Година 2018.	Година 2019.	Година 2020.	Година 2021.	Година 2022.
Судски укор	ДА	ДА	ДА	ДА	ДА
Појачан надзор од стране органа старатељства	ДА	ДА	ДА	ДА	ДА
Појачан надзор од стране родитеља	ДА	ДА	ДА	ДА	ДА
Упућивање у ВПД	ДА	ДА	ДА	ДА	ДА

Табела бр.6 Дистрибуција испитаника према изреченим казнама затвора

Број изречених казни затвора	Година 2018.	Година 2019.	Година 2020.	Година 2021.	Година 2022.
	0	1	1	1	1

На основу изложених података, примећује се да постоји одређена тенденција раста броја малолетних учесника у кривичним поступцима пред надлежним судовима. Углавном се ради о особама мушког пола, док је релативно мали број малолетних делинквенткиња. Углавном сви врше исти тип кривичних дела и бивају санкционисани мерама безбедности и изреченим васпитним мерама док се казна малолетничког затвора ретко примењује. До ње долази углавном када је малолетник вишеструки повратник.

Извршеним увидом у пресуде и решења донета пред Вишим судом у Лесковцу, примећује се да су малолетници углавном из дисфункционалних породица и да исти живе у проблематичним срединама окружени лицима која су већ легитимисана као вишеструки преступници. Неретко је да су и сами родитељи учиниоци великог броја кривичних дела док су неки, у току трајања поступка према малолетнику и сами били на издржавању казне затвора.

Закључак

Како је у озбиљној мери, појава малолетничке делинквенције последњих деценија све више изражена, национална законодавства су по узору на многе међународне стандарде уоквирила и проширила одредбе својих правних аката који се односе на појам и врсте малолетника, односно врсте кривичних санкција према овој категорији учинилаца кривичних дела. Све малолетничке кривичне санкције, ма колико евентуално постојале разлике међу њима, имају исти циљ а то је утицање на малолетна лица да се уздрже од вршења понашања којима се вређају основне друштвене норме. Посебан осврт приликом дефинисања тих санкција је на превенцији малолетничке делинквенције и на враћање малолетних делинквената у нормалне друштвене токове.

У сваки поступак према малолетном лицу укључен је Центар за социјални рад који даје своје препоруке и мишљења у вези ранијег живота малолетника, његовог држања након извршеног дела као и начина његове поновне социјализације. У сваком поступку је примећено да је неопходно да малолетник успостави и развије квалитетне вршњачке релације, адекватне његовом узрасту. Такође се примећује да је то могуће искључиво само применом санкција адекватних његовом узрасту, интелектуалним способностима и психофизичком развоју. Управо се из тих разлога и њихово мишљење са препорукама узима у обзир приликом одређивања начина њиховог кажњавања.

Статистички гледано, малолетни учиниоци кривичних дела, се јављају у великој мери као последица занемаривања психолошких, емоционалних и социјалних потреба деце од стране родитеља. Занемаривање деце, као и озбиљна васпитна запуштеност резултирала је агресивним понашањем и неадекватним реаговањем деце на постојање бројних фактора околине. Због тога је неопходно у поступке вођене према малолетним лицима укључити и родитеље, стараоце и друга њима блиска лица којима је поред саветодавног рада потребна и помоћ одговарајућих

стручних служби, као што су центри за социјални рад и посебно едуковани психолози који ће својим стручним знањем реално предочити могућности унапређења васпитања ових лица.

Осим тога, родитеље треба приволети да активно раде на подизању сопствене свести у погледу општег животног функционисања. Родитељима посебно треба предочити објективне рехабилитационе домете који се могу остварити разним третманима, едукацијама и радионицама у којима ће они учествовати са децом и тиме им помоћи у што адекватнијој социјализацији са друштвом и општеприхваћеним нормама понашања.

Литература:

- Вукомановић М., Млађовић И., (2013), *Малолетнички затвор у кривичном законодавству Републике Србије*, Наука, безбедност, полиција, број 1/2013.године, 57-72.
- Закон о изменама и допунама Кривичног законика (Службени лист ФНРЈ, бр. 30/59).
- Закон о малолетним учиниоцима кривичних дела и кривичноправној заштити малолетних лица (Службени гласник РС, бр. 85/2005, 88/2005-испр., 107/2005-испр., 72/2009, 111/2009, 121/2012, 104/2013, 108/2014, 94/2016 и 35/2019).
- Јовашевић Д., (2010), *Положај малолетника у кривичном праву према новим законским решењима*, Правни факултет у Нишу, број 46/2013. године, 163
- Јовашевић Д., (2010), *Положај малолетника у кривичном праву*, Ниш, Правни факултет у Нишу, Центар за публикације.
- Јовашевић Д., Стевановић З., (2008), *Систем кривичних санкција за малолетне учиниоце кривичних дела*, Ревизија за криминологију и кривично право, број 3/2008.године, 113-123.
- Јоксич И., (2016), *Малолетнички затвор у пенитенцијарној пракси*, Безбедност, број 1/2016.године, 129-145.
- Симовић М., Јовашевић Д., Митровић Љ., Симовић М., (2013), *Малолетничко кривично право*, Источно Сарајево, Правни факултет у Источно Сарајеву.
- Стевановић И., (2015), *Малолетници као учиниоци и жртве кривичних дела и прекршаја*, Београд, Институт за криминолошка и социолошка истраживања.
- Шкулић М., (2022), *Малолетничко кривично право*, Београд, Правни факултет у Београду.

JUVENILE CRIMINAL SANCTIONS UNDER THE LAW OF THE REPUBLIC OF SERBIA WITH ANALYSIS OF COURT PRACTICE

Jovana Kostić

Doctoral student at the Faculty of Law, University of Niš

Abstract: Criminality of minors, both in the Republic of Serbia and in other countries of the world, represents an extremely large social and social problem. First of all, taking into account the delinquent aspects of behavior and the modest intellectual potential of minors, the conclusion is reached that a large number of criminal acts are committed precisely by persons who are so specific in all their psychological, sociological and biological characteristics that the method and principles of deterring these persons from repeating socially unacceptable behaviors represent a real challenge in society's fight against illegal behaviors. On the one hand, there is the need for the state to protect its social order from the point of view of the national criminal legislation and achieve the goal and purpose of the adopted laws and suppress behavior that it considers socially unacceptable. On the other hand, adequate sanctioning of crime can be viewed from a sociological point of view, where adequate treatment of minors, their re-education and presentation of the consequences of their actions enables their better adaptation in society and easier re-socialization in accordance with socially acceptable norms. Therefore, all national criminal legislation had the same overriding goal - which is to suppress and sanction socially unacceptable behavior in the form of criminal acts committed by minors, as well as to influence their education, correction and re-education as adequately as possible with the provided sanctions. that is, re-socialization into social life. In this regard, viewed historically through the development of the branch of juvenile criminal law, with the raising of society's awareness and the involvement of numerous social services, psychologists and persons who were specifically engaged in the study of the development of juveniles, a system of juvenile criminal sanctions was developed that expresses its role more and more expediently, a special system of juvenile criminal justice authorities, and a special criminal procedure against juvenile perpetrators of criminal offenses with the great support and participation of other state authorities (centers for social work, counseling centers for children and minors, etc.).

Keywords: minors, suppression of juvenile crime, adequate response measures, criminal sanctions.

USVOJENJE KROZ PRIZMU STRUČNIH RADNIKA ORGANA STARATELJSTVA

Prof. dr Dragana Šćepović¹⁸⁷
Univerzitet u Banjoj Luci
Fakultet političkih nauka

Apstrakt: U radu su prikazani rezultati empirijskog istraživanja čiji predmet predstavljaju stavovi stručnih radnika organa starateljstva o usvojenju kao obliku zaštite djeteta bez roditeljskog staranja. Cilj je bio ispitati stavove i mišljenja stručnih radnika o značajnim pitanjima koja se tiču usvojenja i utvrditi da li radno iskustvo i zanimanje utiču na percepciju i kreiranje njihovih stavova. Uzorak istraživanja (N= 215) činili su stručni radnici zaposleni u centrima za socijalni rad u Republici Srpskoj. U istraživanju je primijenjena metoda ispitivanja, tehnika anketiranje, pomoću instrumenta Upitnik, namjenski konstruisanog za potrebe ovog istraživanja.

Rezultati istraživanja su pokazali da ne postoji razlika u stavovima i mišljenjima stručnih radnika organa starateljstva o usvojenju u odnosu na njihovo zanimanje i radno iskustvo. Više od polovine stručnih radnika smatra da najbolji interes djeteta treba da bude osnov za zasnivanje usvojenja i da je neophodno povećati starosnu granicu usvojenika za potpuno usvojenje, dok je više od dvije trećine ispitanika stava da svako dijete mora biti upoznato sa svojim porijeklom. Na osnovu rezultata moglo se zaključiti da radno iskustvo i zanimanje stručnih radnika organa starateljstva nemaju značajnu ulogu u kreiranju njihovih stavova o usvojenju, da stručni radnici usvojenje percipiraju kao najadekvatniji oblik zaštite djeteta bez roditeljskog staranja, te da je praksa usvojenja iz perspektive socijalnog rada fokusirana na najbolji interes djeteta, koji se stavlja ispred interesa usvojlaca.

Ključne riječi: usvojenje, dijete, najbolji interes djeteta, usvojioci, stručni radnici

Uvod

Opštepoznato je da je porodica značajna za svakog čovjeka, da svako dijete ima pravo i da mu treba omogućiti da odrasta u porodici. Budući da postoje porodice u kojima roditelji ne mogu, ne žele, nisu sposobni ili su spriječeni zbog različitih razloga da vrše roditeljsko pravo, kao i da značajan broj djece nema žive roditelje, brigu o njima preuzima država, čija obaveza je da, u skladu sa odredbama Konvencije o pravima djeteta (1989) i Porodičnog zakona Republike Srpske (“Službeni glasnik Republike Srpske”, broj: 17/23), putem nadležnih institucija, svakom djetetu obezbijedi uslove za normalan i potpun razvoj. Shodno članu 90. Porodičnog zakona, država ima obavezu da brine o djetetu bez roditeljskog staranja i dužna je da posredstvom nadležnih organa preduzme potrebne mjere za zaštitu djeteta od svakog oblika zanemarivanja, zlostavljanja i svake vrste eksploatacije. Istim članom je utvrđeno da sud može dijete oduzeti i povjeriti ga drugom roditelju, nekom drugom licu ili odgovarajućoj ustanovi ako su roditelji, ili roditelj kod kojeg dijete živi zlostavljali dijete ili zanemarili brigu o njemu i njegovom vaspitanju. Dijete ima pravo da živi sa roditeljima i da se roditelji o njemu brinu prije svih drugih, i to pravo može biti ograničeno samo sudskom odlukom, kada je u odgovarajućem postupku utvrđeno da je to u najboljem interesu djeteta (član 85).

U naučnoj i stručnoj literaturi, kao i u normativno-pravnim aktima u oblasti socijalne zaštite, pod pojmom *dijete bez roditeljskog staranja* podrazumijeva se „dijete koje nema roditelje, koje je napušteno od roditelja, čiji roditelji nisu u mogućnosti da mu pruže potpuno staranje zato što su ograničeni u vršenju roditeljskog prava ili su lišeni tog prava“ (član 18) Zakona o socijalnoj zaštiti

¹⁸⁷ dragana.scepovic@fpn.unibl.org

(“Službeni glasnik Republike Srpske”, br. 37/12, 90/16, 94/19, 42/20 i 36/22). Takođe, ovaj pojam obuhvata i djecu koja su u riziku od gubitka roditeljskog staranja. Djeca bez roditeljskog staranja, kao jedna od najosjetljivijih i najranjivijih grupa korisnika sistema socijalne zaštite, ostvaruju posebna prava u ovom sistemu (socijalna, dječija i porodično-pravna zaštita). Centar za socijalni rad, koji vrši ulogu organa starateljstva, ima obavezu da za svako dijete bez roditeljskog staranja odabere najadekvatniji oblik zaštite, odnosno rješenje kojim će se obezbijediti dugoročni smještaj, i na najbolji način zadovoljiti potrebe i interes djeteta. Pored prava na posebnu zaštitu i pomoć države, koja podrazumijeva obezbjeđivanje alternativne brige, članom 20. Konvencije o pravima djeteta utvrđeno je da se pri donošenju rješenja posebna pažnja mora posvetiti upravo osiguranju kontinuiteta u djetetovom vaspitanju. U skladu sa pozitivnim zakonskim propisima u Republici Srpskoj, oblici zaštite i zbrinjavanja djece bez roditeljskog staranja su: usvojenje, zbrinjavanje u hraniteljsku porodicu, smještaj u ustanovu i starateljstvo.

Institut usvojenja definisan je Porodičnim zakonom, kojim je utvrđeno da se „usvojenjem između usvojioca i usvojenika uspostavljaju odnosi koji postoje između roditelja i djece, s ciljem da se djetetu koje se usvaja pruže uslovi života kakve imaju djeca koja žive u porodici” (član 11). S obzirom na to da djeci omogućava sigurno i stabilno odrastanje u porodici, trajnost smještaja, kao i snažniji osjećaj pripadnosti, usvojenje se smatra najboljim vidom zaštite djeteta bez roditeljskog staranja. Iako je u različitim oblicima i sa različitim svrhom postojalo u svim istorijskim epohama, praksa usvojenja kakvu danas imamo pojavila se početkom prošlog vijeka. Zakonsko regulisanje postupka usvojenja započelo je u nekim državama nešto ranije, dok se sistemska istraživanja, naučne i stručne analize usvojenja kao oblika zaštite djece bez roditeljskog staranja vezuju za polovinu prošlog vijeka. Usvojenje kojim se obezbjeđuje trajna zaštita djeteta bez roditeljskog staranja, danas predstavlja pravnu, socijalnu i psihološku intervenciju sistema socijalne zaštite. Organ starateljstva u skladu sa Porodičnim zakonom sprovodi sve aktivnosti koje prethode postupku usvojenja, kao i aktivnosti na realizaciji samog postupka usvojenja. Članom 167. ovog zakona utvrđeno je da se može usvojiti dijete: „koje nema žive roditelje, čiji roditelji nisu poznati ili je nepoznato njihovo boravište najmanje jednu godinu, a u tom periodu se ne brinu za dijete i čiji su roditelji pred nadležnim organom starateljstva pristali da njihovo dijete bude usvojeno“. Za zasnivanje usvojenja potreban je pristanak oba roditelja djeteta, ako dijete ima roditelje (član 170), a za dijete koje je pod starateljstvom saglasnost za usvojenje daje staralac (član 171). Takođe, potreban je i pristanak djeteta, ako je dijete starije od deset godina i ako je sposobno da razumije šta znači usvojenje (član 177). Organ starateljstva je u obavezi da utvrdi da li je dijete podobno da bude usvojeno i da li su potencijalni usvojioci podobni da postanu roditelji (opšta podobnost usvojenika i usvojilaca), tako što, u skladu sa članom 191. obavlja razgovore i prikuplja neophodne dokaze (nalaz i stručno mišljenje psihologa, pedagoga, socijalnog radnika, pravnika i ljekara), na osnovu čega donosi odluku o opštoj podobnosti. Shodno članu 192. organ starateljstva će odbiti zahtjev za zasnivanje usvojenja ako utvrdi da ne postoji opšta podobnost usvojilaca ili opšta podobnost usvojenika za usvojenje. Pored procjene opšte podobnosti, odnosno roditeljskih kapaciteta potencijalnih usvojilaca, organ starateljstva je u obavezi da utvrdi i posebnu podobnost usvojilaca za određeno dijete, da izabere usvojioca koji će na najbolji način zadovoljiti potrebe djeteta, i da tu svoju odluku preispita tokom provođenja probnog smještaja u trajanju do šest mjeseci. Ako na osnovu praćenja probnog smještaja utvrdi da je uzajamno prilagođavanje bilo uspješno, odnosno da postoji posebna podobnost usvojilaca i usvojenika, organ starateljstva će donijeti rješenje o zasnivanju usvojenja (član 197). U skladu sa odredbama Konvencije o pravima djeteta (član 12) i Porodičnog zakona (član 88), dijete ima pravo da o svim pitanjima koji ga se tiču, pa i oblicima zaštite i zbrinjavanja, izrazi svoje mišljenje. U postupku usvojenja, kao i svim drugim postupcima u kojima se odlučuje o djetetu, mišljenju djeteta se mora posvetiti dužna pažnja. Konvencijom o pravima djeteta (član 21) utvrđeno je da države koje dopuštaju usvojenje treba da posvete potrebnu pažnju djetetu, i da usvojenje na osnovu odgovarajućih zakona mogu da odobre isključivo nadležni organi, odnosno stručne službe, pod uslovom da je to rješenje dobro za dijete.

No, i pored činjenice da je prepoznato kao jedan od najpoželjnijih oblika zbrinjavanja i zaštite djece bez roditeljskog staranja, te da se povećava broj potencijalnih usvojilaca, zvanični podaci ukazuju na to da se broj usvojenja smanjuje, odnosno da se smanjuje broj djece koja mogu biti usvojena. Sladović Franc (2015: 22) kao razloge smanjenja broja djece podobnih za usvojenje navodi promjene u stavovima javnosti, promjene u sistemu socijalne politike, nova naučna i stručna saznanja. Takođe, autorka smatra da prihvatanje samohranog i maloljetničkog roditeljstva rezultira ređim

napuštanjem djece od strane roditelja, kao i da se pružanjem podrške porodicama prevenira izdvajanje djece iz porodica. Pored svih navedenih prednosti, usvojenje kao i drugi oblici zbrinjavanja i zaštite djece bez roditeljskog staranja nosi i niz rizika i nedoumica, i otvara mnogobrojna pitanja kod teoretičara koji se bave usvojenjem, ali i kod profesionalaca koji rade na zaštiti i zbrinjavanju djece bez roditeljskog staranja. Upravo zato, postoji veliki interes teoretičara i istraživača za institut usvojenja, za zaštitu najboljeg interesa djece bez roditeljskog staranja i za najbolje prakse usvojenja iz perspektive socijalnog rada.

Kada govorimo o usvojenju uglavnom smo fokusirani na dijete, na potencijalne usvojioce i na biološke roditelje, pri čemu nerijetko zaboravljamo na stručne radnike organa starateljstva koji svakodnevno rade sa djecom bez roditeljskog staranja, donose veoma odgovorne i teške odluke o izboru mjera i oblika zaštite, ali i odluke o izdvajanju djece iz njihovih porodica. Istovremeno, s obzirom na to da se djeca bez roditeljskog staranja suočavaju sa različitim problemima zbog izdvajanja iz svojih porodica, tugovanja i gubitaka, značajno su angažovani i na pružanju kontinuirane podrške i pomoći djeci, o čemu govori Fahlber (1991), naglašavajući potrebu socijalnih radnika da se posvete djeci i njihovim problemima, i istovremeno ističući složenost i zahtjevnost njihove uloge. Uzimajući u obzir značajnu ulogu koju imaju u zadovoljavanju najboljeg interesa i dobrobiti djece, uzorak istraživanja činili su upravo stručni radnici centara za socijalni rad i službi socijalne i dječije zaštite (organa starateljstva) iz cijele Republike Srpske.

Metod

Predmet istraživanja predstavljaju stavovi i mišljenja stručnih radnika organa starateljstva o usvojenju kao obliku zaštite djeteta bez roditeljskog staranja. Cilj je bio ispitati stavove i mišljenja stručnih radnika o značajnim pitanjima koja se tiču usvojenja i utvrditi da li radno iskustvo i zanimanje utiču na percepciju i kreiranje njihovih stavova.

U istraživanju je primijenjena metoda ispitivanje, tehnika anketiranje, pomoću instrumenta Upitnik, kojim su ispitivani stavovi stručnih radnika zaposlenih u centru za socijalni rad i službama socijalne i dječije zaštite (organu starateljstva), o oblicima zaštite djece bez roditeljskog staranja. U ovom radu posebno su obrađeni stavovi stručnih radnika organa starateljstva o važnim pitanjima koja se tiču usvojenja i unapređenja njegovog provođenja u praksi, koji su ispitivani pomoću tvrdnji: U postupcima usvojenja često se interes usvojilaca stavlja ispred interesa djeteta, Usvojeno dijete mora da zna svoje porijeklo i Dobro je da se granica za potpuno usvojenje pomjeri na 10 godina života djeteta. Takođe, Upitnikom je ispitivano i koji oblik zaštite i zbrinjavanja djece bez roditeljskog staranja stručni radnici smatraju najprimjerenijim.

Uzorak istraživanja su činili socijalni radnici i drugi stručni radnici različitih obrazovnih profila (N=215), koji rade u centrima za socijalni rad i službama socijalne i dječije zaštite (103 socijalna radnika, 37 psihologa, 10 pedagoga, 4 pedagoga-psihologa, 9 defektologa, 40 pravnika i 12 stručnih radnika ostalih obrazovnih profila). Profesionalno iskustvo u struci duže od pet godina imalo je 128 stručnih radnika, dok 87 ispitanika radi u struci manje od pet godina.

Istraživanje je sprovedeno u centrima za socijalni rad i službama socijalne i dječije zaštite u Republici Srpskoj u periodu februar - april 2023. godine.

Rezultati istraživanja i diskusija

U radu su prikazani rezultati empirijskog istraživanja u čijem fokusu su stavovi i mišljenja stručnih radnika organa starateljstva o važnim pitanjima koja se tiču usvojenja (najbolji interes djeteta, starosna granica usvojenika za potpuno usvojenje i porijeklo djeteta). Istraživanjem je utvrđivano i da li postoji razlika u stavovima stručnih radnika, koji su posmatrani sa dva aspekta: analiza vrijednosti s obzirom na godine radnog iskustva i s obzirom na zanimanje. Za potrebe ove analize cijeli uzorak stručnih radnika (N=215) dijeljen je po dvije osnove. Zbog pretpostavke da su stavovi stručnih radnika sa više radnog staža u struci uslovljeni praksom i radom sa korisnicima, dok je kod onih sa manje radnog iskustva više prisutan stereotipni pristup vrijednostima, uzorak je po osnovu radnog iskustva podijeljen na dva subuzorka: stručni radnici koji su na početku profesionalne karijere, odnosno koji

imaju do pet godina radnog iskustva u struci (N=87), i stručni radnici koji rade duže od pet godina. (N=128). Polazeći od pretpostavke da se stavovi stručnih radnika mogu vezati isključivo za određena zanimanja, odnosno da se stavovi socijalnih radnika razlikuju od stavova drugih stručnih radnika, uzorak je takođe podijeljen na dva subuzorka: socijalni radnici (N=103) i ostali stručni radnici (N=112).

Dobijeni podaci koji se odnose na stavove i mišljenja stručnih radnika o usvojenju obrađeni su postupcima deskriptivne statistike (frekvencije i procenti), a podaci na osnovu kojih je provjeravano da li postoji razlika između subuzoraka s obzirom na zanimanje i radno iskustvo stručnih radnika obrađeni su postupcima testiranja značajnosti razlika (Hi kvadrat test) i utvrđivanja korelacije između ispitivanih varijabli (Spearman's koeficijent korelacije).

Jedno od najznačajnijih pitanja koje se tiče usvojenja je svakako pitanje čiji se interesi stvarno zadovoljavaju usvojenjem, da li su to interesi djeteta ili interesi usvojlaca, ili interesi i jednih i drugih. Porodičnim zakonom (član 84) utvrđeno je da je u svim pitanjima koja se tiču roditeljskog prava, najbolji interes djeteta primaran, da interesi djeteta "moraju biti zaštićeni uvijek kada su u sukobu sa interesima roditelja i drugih lica koja se brinu o djetetu ili održavaju lične odnose sa djetetom", a prema članu 90. u svim aktivnostima koje se tiču djeteta, najbolji interes djeteta mora biti prioritet. Pravo na najbolji interes djeteta (član 3) predstavlja "jedan od osnovnih principa Konvencije o pravima djeteta i u skladu sa ovim principom, obaveza države je da obezbijedi da, u svim aktivnostima koje se tiču djeteta, interes djeteta bude presudan. Princip zaštite najboljeg interesa djeteta predstavlja uslov za ostvarivanje svih drugih dječijih prava" (Šćepović, 2018:16). Već je napomenuto da usvojenje ne predstavlja novu pojavu, nego da, naprotiv, govorimo o pojavi koja je u različitim oblicima prisutna vijekovima. Između usvojenja koja su se kroz istoriju provodila, i usvojenja koje predstavlja oblik porodičnogprave zaštite djeteta bez roditeljskog staranja i intervenciju sistema socijalne zaštite postoje značajne razlike, koje se ogledaju prije svega u njegovoj svrsi i ciljevima. Praksa usvojenja djeteta čiji je cilj najbolji interes djeteta, a ne najbolji interes usvojlaca, novijeg je datuma. Prema Porodičnom zakonu, usvojenje je fokusirano na dijete i najbolji interes djeteta, dok su ranije u fokusu bili prvenstveno najbolji interesi i potrebe usvojitelja (da se ostvare kao roditelji, da imaju nasljednika, da imaju nekoga ko će brinuti o njima u starosti, nekoga ko će pomagati u obavljanju određenih poslova i slično). Razlika koja postoji u svrsi usvojenja nekad i sad povezana je sa najboljim interesom djeteta, a usvojenje kao oblik zaštite djeteta bez roditeljskog staranja treba prvenstveno da zadovolji potrebe djeteta i pruži djetetu porodicu. Prema odredbama Porodičnog zakona, usvojenje se može zasnovati samo ako je korisno za usvojenika (član 166), odnosno samo ako je svrha usvojenja da se djetetu obezbijedi porodica. Svrha usvojenja nije da se obezbijedi dijete za neku porodicu, već da se djetetu obezbijedi porodica i dom „koje će zvati svojim“ (Radočaj, 2007: 241, Grgec-Petroci, 2015: 12). Pored razlike u svrsi i ciljevima usvojenja koja su ranije provodena i usvojenja koja se sad provode, Sladović, Franc (2019: 38) govori i o aktuelnim promjenama u postupcima procjene potencijalnih usvojlaca i postupcima izbora, koje se ogledaju u usklađivanja snaga i prednosti usvojlaca sa potrebama djeteta. Promjene se, kako nadalje navodi autorka ogledaju u tome, što se za razliku od ranijeg pristupa, gdje su se prilikom izbora usvojioca za konkretno dijete tražili roditelji koji su sličniji djetetu, sada prednost daje roditeljima za koje se procijeni da mogu na najbolji način da odgovore na specifične potrebe djeteta.

Stavovi i mišljenja stručnih radnika organa starateljstva o tome da li se usvojenja provode u najboljem interesu djeteta ili usvojlaca ispitivani su pomoću tvrdnje *U postupcima usvojenja često se interes usvojlaca stavlja ispred interesa djeteta*.

Rezultati deskriptivne statistike, koji se odnose na odgovore ispitanika na ovu tvrdnju (tabela 1) pokazali su da se najveći broj stručnih radnika, njih 130 (60,4%) ne slaže sa tim da se u postupcima usvojenja interes usvojlaca često stavlja ispred interesa djeteta, odnosno, smatra da je interes djeteta primaran i da je ispred interesa usvojlaca. Sa navedenom tvrdnjom slaže se 38 (17,7%), dok je čak 47 (21,9%) ispitanika odgovorilo da ne zna. Zanimljiv podatak, koji otvara prostor za nova istraživanja, je da više od jedne petine ispitivanih stručnih radnika organa starateljstva nema stav o ovom značajnom pitanju. Na osnovu dobijenih rezultata može se zaključiti da najveći broj stručnih radnika interes djeteta stavlja ispred interesa usvojlaca, što ide u prilog pretpostavci da se usvojenja provode prvenstveno sa ciljem zadovoljavanja najboljeg interesa djeteta.

Tabela 1. Frekvencije i procenti (najbolji interes djeteta)

	Frekvencija	%
Slažem se u potpunosti	11	5,1%
Djelimično se slažem	27	12,6%
Ne znam	47	21,9%
Ne slažem se	99	46,0%
Ne slažem se u potpunosti	31	14,4%
UKUPNO	215	100,0%

Za očekivati je da socijalni radnici i drugi stručni radnici organa starateljstva, koji imaju obavezu da donose odluke koje će na najbolji način zadovoljiti potrebe djeteta i biti u njegovom najboljem interesu, smisao usvojenja vide prvenstveno u obezbijedivanju brige za dijete, a tek zatim u ostvarivanju roditeljstva. Iako se usvojenjem pored prava djeteta da odrasta u porodici ostvaruje i pravo odraslih na roditeljstvo (Jakovac-Lozić, 2007), ne zanemarujući potrebe i interese usvojlaca koji djetetu treba da pruže upravo sve ono što se navodi kao prednosti usvojenja, osnov za zasnivanje usvojenja prioritetno mora biti poštovanje najboljeg interesa djeteta.

Takođe je provjeravano i da li postoje razlike u stavovima i mišljenjima stručnih radnika o ovoj tvrdnji s obzirom na njihovo zanimanje i dužinu radnog iskustva. Vrijednost X^2 testa = .391, pokazuje da je utvrđena razlika manja od graničnih vrijednosti na oba nivoa značajnosti, što znači da ne postoji značajna razlika između subuzoraka vezano za ovu tvrdnju. Rezultat ($rs = .021$), koji nije statistički značajan ni na jednom nivou, pokazao je da ne postoji poveznost između navedene tvrdnje i dužine radnog staža stručnih radnika. Na osnovu dobijenih rezultata može se zaključiti da na mišljenja stručnih radnika o tome čiji interes se zadovoljava u postupcima usvojenja ne utiče radno iskustvo, odnosno da stručni radnici sa dužim i kraćim radnim iskustvom imaju približno iste stavove. Takođe, i rezultati koji se odnose na varijablu zaposlenost i njenu povezanost sa ovom tvrdnjom su pokazali da ne postoji značajna razlika ($X^2 = 4.206$), a korelacijom ($rs = .002$) se uočava potpuno odsustvo povezanosti, što upućuje na zaključak da mišljenja stručnih radnika o tome čiji interes treba da se zadovolji usvojenjem ne zavise od njihovih zanimanja.

S obzirom na to da su usko povezane sa najboljim interesom djeteta, u ovom istraživanju ispitivana su i mišljenja stručnih radnika organa starateljstva o starosnoj granici djeteta za potpuno usvojenje, i obavezi da se djetetu daju podaci o njegovom porijeklu. Analizirajući Nacrt Evropske konvencije o usvojenju (revidirane) iz 2007. godine, Hrabar (2008) komentariše odredbe navedene konvencije koje bi mogle uticati na porodično zakonodavstvo i ugroziti neka prava i interese djece kojima se ide u prilog usvojiteljima. Prema odredbama Evropske konvencije o usvojenju minimalna dob usvojitelja u zakonodavstvima država potpisnica ne smije biti viša od 30 godina. Govoreći o gornjoj maksimalnoj granici, Hrabar konstatuje da se “napuštanjem čvrstih odrednica vezano za godine usvojitelja otvaraju široke mogućnosti diskrecijskih odluka koje neće poštovati dobrobit djeteta” i navodi da se traženjem samo minimalne razlike u godinama između usvojenika i usvojlaca (18 godina), ostavlja prostor za “nepoželjna usvojenja male djece od strane starih usvojlaca”. Takvim rješenjima, navodi autorka, ne zadovoljavaju se najbolji interesi djeteta jer dijete ne dobija roditelje odgovarajuće dobi (Hrabar, 2008: 1122).

Prema Porodičnom zakonu, dijete ne može biti usvojeno prije nego što navrší tri mjeseca života (član 168), nepotpuno se ne može usvojiti dijete do 18 godina starosti, a starosna granica do koje se dijete može potpuno usvojiti pomjerena je u novom Porodičnom zakonu sa pet na deset godina (član 180).

Stavovi stručnih radnika o tome koja dob usvojenika je optimalna za provođenje usvojenja, koje su gornje starosne granice za usvojenike, odnosno da li je trebalo pomjerati starosnu granicu djeteta za potpuno usvojenje sa pet na deset godina, ispitivani su pomoću tvrdnje *Dobro je da se granica za potpuno usvojenje pomjeri na 10 godina života djeteta*.

Dobijeni rezultati pokazuju da 111 (51,6%) stručnih radnika smatra da je pomjeranje gornje starosne granice djeteta dobro rješenje, 49 (22,8%) ne misli da bi granicu trebalo pomjerati, a čak 55 (25,6%) nema stav o ovome. Iz prikazane tabele 2. se može vidjeti da je mišljenje većine stručnih radnika organa starateljstva da granicu treba pomjeriti na deset godina, odnosno da je novo zakonsko

rješenje bolje za zadovoljavanje najboljeg interesa djeteta. Iako je sigurno je da poželjnije provesti postupak usvojenja na mlađem uzrastu djeteta, jer to daje mogućnost stvaranja sigurne privrženosti sa usvojiojcima, na osnovu rezultata se može pretpostaviti da su, po mišljenju stručnih radnika koji smatraju da granicu treba pomjeriti, odredbe prethodnog zakona ograničavale potencijalne usvojenike da budu potpuno usvojeni, odnosno da ovaj način omogućava većem broju djece potpuno usvojenje. Svakako, ne može se zanemariti da čak jedna četvrtina ispitanih stručnih radnika nema stav o ovome. Za pretpostaviti je da to što ne znaju da li bi starosnu granicu za usvojenje djeteta trebalo povećati ili ne ima veze sa nalazima istraživanja i stručnim saznanjima koja govore da mali broj potencijalnih usvojilaca želi da usvoji dijete koje je starije od pet godina, tačnije da su usvojioци uglavnom zainteresovani da usvoje djecu mlađe životne dobi, najviše bebe ili malu djecu. Istraživanje koje je provelo Udruženje za pomoć posvajanju “Adopta” iz Zagreba, imalo je za cilj da se utvrdi razlog nesrazmjera između interesovanja za usvojenje i velikog broja djece koja ostaju odrastati u hraniteljskim porodicama ili ustanovama. Rezultati ovog istraživanja, čiji uzorak su činili potencijalni usvojioци, pokazali su da postoji manja zainteresovanost za usvajanje djece koja su starija od šest godina, da je samo 10% potencijalnih usvojilaca pokazalo zainteresovanost da usvoje dijete koje je starije od šest ili sedam godina, a najveći broj djece koji ispunjavaju uslove za usvojenje nalazi se upravo u grupi djece koja su starija od ovog uzrasta, i za koju centri za socijalni rad ne uspijevaju naći roditelje (Matković, Modić Stanke i Topčić-Rosenberg, 2016: 3-4). S druge strane, mišljenje opšte javnosti o usvojenju je da su procedure za usvojenje veoma kompleksne i duge, da značajan broj djece pređe granicu i onemogućeno im je da budu potpuno usvojena upravo zbog toga, te da bi tu granicu trebalo povećati.

Tabela 2. Frekvencije i procenti (starosna granica djeteta)

	Frekvencija	%
Slažem se u potpunosti	52	24,2%
Djelimično se slažem	59	27,4%
Ne znam	55	25,6%
Ne slažem se	27	12,6%
Ne slažem se u potpunosti	22	10,2%
UKUPNO	215	100,0%

Istraživanjem je takođe provjeravano i da li postoji razlika u odgovorima koji se odnose na navedenu tvrdnju, u odnosu na radni staž i zanimanje stručnih radnika. Da ne postoji razlika u stavovima stručnih radnika, odnosno da radno iskustvo nije uticalo na njihove stavove o tome do koje godine se dijete može potpuno usvojiti pokazuje vrijednost Hi kvadrat testa ($X^2=,550$), koja je manja od graničnih vrijednosti na oba nivoa značajnosti i ($rs= - ,032$), koji pokazuje da je korelacija negativna i veoma niska. Provjeravano je i da li se stavovi socijalnih radnika razlikuju od stavova ostalih stručnih radnika (psiholozi, pedagozi, pravnici, defektolozi i drugi stručni radnici). Dobijena vrijednost ($X^2=,052$), koja je manja od graničnih vrijednosti na oba nivoa, ukazuje da ne postoji razlika u odgovorima koje su dali socijalni radnici i drugi stručni radnici, a koeficijent korelacije ($rs= - ,015$) potvrđuje potpuno odsustvo povezanosti između ispitivanih varijabli. Navedeno implicira da godine radnog iskustva i zanimanja nisu značajno uticale na stavove stručnih radnika o tome da li treba povećati starosnu granicu usvojenika za potpuno usvojenje.

Stavovi stručnih radnika o tome da li je neophodno da dijete dobije podatke o svom porijeklu i biološkoj porodici ispitivani su pomoću tvrdnje *Usvojeno dijete mora da zna svoje porijeklo*.

Tabela 3. Frekvencije i procenti (porijeklo djeteta)

	Frekvencija	%
Slažem se u potpunosti	96	44,7%
Djelimično se slažem	70	32,6%
Ne znam	17	7,9%
Ne slažem se	16	7,4%
Ne slažem se u potpunosti	16	7,4%
UKUPNO	215	100,0%

Iz tabele 3. se jasno uočava da 166 (77%) stručnih radnika smatra da djetetu mora biti saopšteno da je usvojeno i da mu treba dati podatke o njihovom porijeklu i biološkim roditeljima ukoliko dijete to želi, 32 (14,8%) ne misli da bi djeci trebalo davati podatke o njegovom porijeklu, a znatno manji broj ispitanika, njih 17 (7,9%) ne zna, odnosno nema stav o ovome. Zapaža se da se najveći broj ispitanika nalazi u grupi koja se slaže da usvojena djeca moraju biti upoznata sa svojim porijeklom, kao i da, ako poredimo odgovore na drugim tvrdnjama, najmanji broj stručnih radnika o ovome nema jasan stav.

Postoji slaganje teoretičara, a rezultati ovog istraživanja su pokazali da se i stručni radnici u najvećem broju slažu da dijete treba da ima informacije o svojoj prošlosti, te da je neophodno djetetu predložiti činjenicu da je usvojeno. U skladu sa odredbama Porodičnog zakona, to treba da urade usvojitelji. Takođe, djetetu se mora omogućiti da upozna biološke roditelje i svoje porijeklo, ukoliko dijete to želi. Prema Brodzinsky (1993), usvojitelji imaju zadatak da djetetu pruže osjećaj sigurnosti i da mu pomognu u prilagođavanju i formiranju identiteta. Roditelji moraju razgovarati sa djetetom o činjenici da je usvojeno, dati mu informacije o biološkim roditeljima, što će pomoći djetetu da zadrži pozitivnu sliku o sebi. Autor smatra da će se problemi u prilagođavanju javiti kod djece čiji usvojiooci prećute djetetu činjenicu o usvojenju, kao i kod djece čiji usvojiooci pretjerano potenciraju činjenicu da je dijete usvojeno. I prema Radočaj (2007: 242-243) "dijete ima pravo na svoj identitet, posebno na podatke o svojim roditeljima", te je usvojenom djetetu koje želi da sazna svoje porijeklo neophodno pružiti podršku i obezbijediti potrebne informacije o tome. Sladović Franc (2013), kao značajne prednosti zbrinjavanja djece u hraniteljske porodice navodi upravo održavanje odnosa sa biološkim porodicama, što za rezultat ima manje izražene probleme identiteta kod djece. Prema rezultatima istraživanja (Eterović i sar, 2019: 185), većina stručnjaka koji se bave mentalnim zdravljem, relevantnim informacijama za rad sa usvojiteljskim porodicama između ostalog, smatraju i informacije o tome da li dijete zna da je usvojeno. Konvencija o pravima djeteta (član 8) zahtijeva od država potpisnica da djetetu garantuju pravo na očuvanje svog identiteta, a ukoliko su djetetu nezakonito uskraćeni neki ili svi elementi identiteta, države su u obavezi da osiguraju djeci odgovarajuću pomoć i zaštitu u cilju njegovog vraćanja. Pravo djeteta na saznanje porijekla utvrđeno je Porodičnim zakonom (član 165), u kom stoji da dijete ima pravo da zna da je usvojeno, u skladu sa svojim uzrastom i zrelošću. Istim članom je određeno da službeno lice organa starateljstva treba da upozna buduće usvojioce sa obavezom da djetetu saopšte istinu o njegovom porijeklu, vodeći računa o djetetovom uzrastu i zrelosti. Na osnovu dobijenih rezultata može se pretpostaviti da socijalni radnici i drugi stručni radnici, koji smatraju da je djetetu neophodno saopštiti istinu o njegovom porijeklu, ispunjavaju i ovu svoju zakonsku obavezu. Međutim, iako postoji obaveza da usvojitelji saopšte djetetu da je usvojeno (Konvencija o pravima djeteta, Porodični zakon), dešava se da roditelji to prećute djetetu, što sobom nosi niz rizika i otvara prostor za nastanak određenih problema u životu djeteta. Prema Grgec-Petroci (2015: 13), istraživanja upućuju na to da „usvojena djeca kojoj su informacije o porijeklu i istinu o usvojenju i okolnostima usvojenja saopštili njihovi roditelji, imaju manju potrebu za susretom s biološkim roditeljima i za bilo kakvim oblikom traganja za vlastitim porijeklom od djece koja nisu bila u takvoj situaciji“. Iako se pretpostavlja da će usvojena djeca tragati za svojim identitetom, Palacios i Brodzinsky (2010: 277) smatraju da se na osnovu dosadašnjih rezultata istraživanja ipak ne može pouzdano zaključiti u kojoj mjeri su usvojenici zainteresovani da saznaju svoje porijeklo jer su dobijeni nalazi nedosljedni i ponekad kontradiktorni, te je po njihovom mišljenju „s obzirom na ove nepodudarne nalaze“ neophodno provoditi nova istraživanja.

Provjeravano i da li postoji razlika u stavovima ispitanika vezano za ovu tvrdnju s obzirom na njihovo radno iskustvo i zanimanje. Rezultati ($X^2=1.505$; $rs= -.038$) koji pokazuju da ne postoji značajna razlika u stavovima stručnih radnika i da između ovih varijabli ne postoji povezanost upućuju na zaključak da dužina radnog staža nije u značajnoj mjeri uticala na stavove ispitanika o tome da li usvojeno dijete treba da zna svoje porijeklo. Isto tako, na osnovu vrijednosti ($X^2=2.844$; $rs= .105$), nije uočeno da se stavovi socijalnih radnika o tome da li usvojeno dijete treba da zna svoje porijeklo značajno razlikuju od stavova drugih stručnih radnika.

Jedno od pitanja je bilo i koji oblik zaštite djeteta bez roditeljskog staranja stručni radnici organa starateljstva smatraju najprimjerenijim. Rezultati su pokazali da više od polovine ispitivanih stručnih radnika organa starateljstva smatra da je usvojenje najprimjereniji oblik zaštite djece bez roditeljskog staranja (110 ispitanika ili 51,2%). Iako se i u literaturi, prema Jakovac-Lozić (2000), o usvojenju govori kao o najpoželjnijem obliku zbrinjavanja djece bez roditeljskog staranja, čak 90

(41,9%) stručnih radnika je stava da je hraniteljstvo najprimjereniji oblik zaštite djece bez roditeljskog staranja, a samo 15 (7%) se odlučuje za smještaj djece u ustanove. Rezultati, koji pokazuju da značajan broj stručnih radnika izdvaja hraniteljstvo kao najbolji vid zaštite djece bez roditeljskog staranja, idu u prilog pretpostavci da je jedan od razloga zašto se smanjuje broj usvojenja upravo odlučivanje za dugotrajno hraniteljstvo, koje predstavlja oblik kvalitetne alternativne brige za dijete, o čemu govori Sladović Franc (2015: 22). Zanimalo nas je i da li postoji razlika u odgovorima ispitanika na ovu tvrdnju u odnosu na zanimanje i na godine njihovog profesionalnog iskustva. Budući da dobijena vrijednost ($X^2=1.274$) potvrđuje da se stavovi stručnih radnika sa dužim i kraćim radnim stažom o oblicima zaštite ne razlikuju, a niski koeficijent ($rs=.077$) ukazuje da nema povezanosti između ovih varijabli, može se zaključiti da osobe koje duže rade u struci nisu naklonjene određenom obliku zaštite djeteta. I vrijednosti ($X^2=.404$; $rs=.043$) potvrđuju da ne postoji značajna razlika u stavovima socijalnih radnika i stručnih radnika organa starateljstva drugih zanimanja o tome koji je oblik primjereniji za zaštitu djeteta bez roditeljskog staranja, i da neke profesije ne preferiraju određene oblike zaštite.

Zaključna razmatranja

Na osnovu analize i diskusije dobijenih rezultata, koji su pokazali da više od polovine stručnih radnika smatra da najbolji interes djeteta treba da bude osnov za zasnivanje usvojenja, i da je neophodno povećati starosnu granicu usvojenika za potpuno usvojenje, a da je više od dvije trećine stava da svako dijete mora biti upoznato sa svojim porijeklom, može se zaključiti da stručni radnici usvojenje percipiraju kao najadekvatniji oblik zaštite djeteta bez roditeljskog staranja, te da je praksa usvojenja iz perspektive socijalnog rada fokusirana na najbolji interes djeteta, koji se stavlja ispred interesa usvojlaca.

Dobijeni rezultati su pokazali da ne postoji značajna razlika u stavovima i mišljenjima stručnih radnika organa starateljstva o usvojenju u odnosu na njihovo zanimanje i radno iskustvo, što generalno upućuje na zaključak da pretpostavka da su iskustvo i praksa promijenili stavove stručnih radnika o nekim vrijednostima, kao i pretpostavka da socijalni radnici percipiraju usvojenje drugačije od drugih stručnih radnika, nisu potvrđene. Pokazalo se da radno iskustvo i zanimanje stručnih radnika organa starateljstva nemaju značajnu ulogu u kreiranju njihovih stavova o usvojenju.

S obzirom na to da je usvojenje oblik zaštite koji može imati dalekosežne posljedice na dijete, rad stručnih radnika organa starateljstva koji rade na ovim poslovima je veoma odgovoran i zahtijeva njihovu potpunu posvećenost, kako prilikom izbora oblika zaštite, tako i prilikom izbora potencijalnih usvojlaca. Prema Sladović Franc (2015: 29), usvojenje je “za dijete druga i u pravilu zadnja šansa za odrastanje u kvalitetnom porodičnom okruženju i izbor ne smije biti slučajna ili prema kriterijima koji u fokusu imaju usvojitelje ili zahtjeve sistema socijalne zaštite”. Usvojenje treba da bude zadnja, a ne prva mjera, jer se ovim oblikom zaštite “trajno mijenja tok djetetovog života” (Sladović Franc, 2019: 41).

Upravo zato je neophodno raditi na unapređenju kvaliteta stručnih intervencija i jačanju profesionalnih kompetencija svih stručnih radnika organa starateljstva koji rade na poslovima zaštite djece bez roditeljskog staranja. Oblast usvojenja bi trebalo standardizovati, po uzoru na Veliku Britaniju, koja je izradila nacionalne minimalne standarde za usvojenje (Government of United Kingdom, 2014). Na postojanje potrebe za dodatnim edukacijama stručnih radnika organa starateljstva ukazuju i nalazi ovog istraživanja, prema kojima više od dvije trećine ispitanih stručnih radnika, iako se smatraju osposobljenim za rad sa djecom bez roditeljskog staranja, smatra da su im potrebna dodatna znanja.

Na kraju, važno je naglasiti i to da, i pored toga što se smatra jednim od najpoželjnijih oblika zaštite djece bez roditeljskog staranja, usvojenje nije uvijek najbolje rješenje u svakom pojedinačnom slučaju, te se stoga i u Konvenciji o pravima djeteta i u Porodičnom zakonu naglašava da se usvojenje provodi samo onda kada se ocijeni da je najbolje rješenje za dijete, odnosno da je u najboljem interesu djeteta. Zadovoljavanje najboljeg interesa djeteta bez roditeljskog staranja zahtijeva provođenje sistemskih istraživanja, čiji je cilj proširivanje teorijskih i empirijskih saznanja o usvojenju.

Literatura:

- Brodzinsky, D. M. (1993). Long-term Outcomes in Adoption. *The Future of Children*, 1(3), 153-166.
- Eterović, I., Šiftar O., Šlabek, I., Šuljok, M., Vukojević N., Grgec Petroc, V. i Modić Stanke, K. (2019). Stavovi stručnjaka prema posvojiteljskim obiteljima i potrebe za dodatnim edukacijama o posvojenju. U: Blažeka Kokorić, S. (ur.) *Posvojenje - različite perspektive, isti cilj*. (str. 178-194). Zagreb: „Na drugi način“, udruga za pružanje psihosocijalne i pedagoške pomoći djeci.
- Fahlberg, V. I. (1991). *A Child's Journey through Placement*. Indianapolis: Perspectives Press.
- Government of United Kingdom (2014). *Adoption: national minimum standards*. London: Government of United Kingdom, Department for education.
- Grgec Petroci, V. (2015). Obitelj i posvojeno dijete. U: Maleš, D. (ur.) *Kako smo postali obitelj. Posvojenje – dio moje priče*. (str. 8-20). Zagreb: „Na drugi način“, udruga za pružanje psihosocijalne i pedagoške pomoći djeci.
- Hrabar, D. (2008). *Posvojenje na razmeđu interesa posvojitelja i posvojenika*. Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu, 58(3), str.1107-1139.
- Jakovac-Lozić, D. (2000). *Posvojenje*. Split: Pravni fakultet Sveučilišta u Splitu.
- Jakovac-Lozić, D. (2007). *U susret novoj Europskoj konvenciji o posvojenju djece*. Zbornik radova Pravnog fakulteta u Mostaru. Mostar: Pravni fakultet sveučilišta u Mostaru (str. 91-121).
- Konvencija Ujedinjenih nacija o pravima deteta* (1989). Preuzeto 16.08.2011. sa: <http://www.unicef.org>
- Matković, P., Modić Stanke, K. i Topčić-Rosenberg, D. (2016). *Istraživanje - Prepreke posvojenju "teže posvojive djece" – "I ovo dijete treba obitelj"*. Zagreb: ADOPTA-udruga za potporu posvajanju.
- Palacios, J. i Brodzinsky, D. (2010). Adoption research: Trends, topics, outcomes. *International Journal of Behavioral Development*, 34(3), str. 270-284
- Porodični zakon* ("Službeni glasnik Republike Srpske", br. 17/23).
- Sladović Franc, B. (2015). Posvojenje(nije) alternativna briga. U: Maleš, D. (ur.) *Kako smo postali obitelj. Posvojenje – dio moje priče*. (str. 21-32). Zagreb: „Na drugi način“, udruga za pružanje psihosocijalne i pedagoške pomoći djeci.
- Sladović Franc, B. (2019). Procjena i uparivanje posvojitelja i djeteta. U: Blažeka Kokorić, S. (ur.) *Posvojenje - različite perspektive, isti cilj*. (str. 38-60). Zagreb: „Na drugi način“, udruga za pružanje psihosocijalne i pedagoške pomoći djeci.
- Šćepović, D. (2018). *Dijete, porodični odnosi i socijalni rad*. Banja Luka: Fakultet političkih nauka.
- Radočaj, T. (2007). Pravo djeteta na odrastanje u obitelji: smjernice za praktičan rad na državnom i međudržavnom posvojenju – prevod dokumenta *The Child's Right to Grow Up In A Family: Guidelines for Practice on National and Intercountry Adoption and Foster Family Care*, Adoption Centre Sweden, Swedish National Committee of the International Council on Social Welfare and the International Social Service, *Ljetopis socijalnog rada*, 14 (1), str. 233-256.
- Zakon o socijalnoj zaštiti* ("Službeni glasnik Republike Srpske", br. 37/12, 90/16, 94/19, 42/20 i 36/22).

ADOPTION THROUGH THE PRISM OF PROFESSIONAL EMPLOYEES OF GUARDIANSHIP BODIES

*Dragana Šćepović, PhD
University of Banja Luka
Faculty of Political Science*

Abstract: *The paper presents the results of empirical research, the subject of which are the views of professional employees of the guardianship body on adoption as a form of protection for a child without parental care. The goal was to examine the attitudes and opinions of professional employees on important issues related to adoption and to determine whether work experience and occupation influence the perception and creation of their attitudes. The research sample (N=215) consisted of professional employees working in centres for social work in the Republic of Srpska. The inquiry method was applied in the research with the surveying technique using the instrument Questionnaire, specially designed for the needs of this research. The results of the research showed that there is no difference in the attitudes and opinions of professional employees of the guardianship body regarding adoption in relation to their profession and work experience. More than half of the professional employees believe that the best interest of the child should be the basis for adoption and that it is necessary to increase the age limit of adoptees for full adoption, while more than two-thirds of respondents are of the opinion that every child must be familiar with his or her origin. Based on the results, it could be concluded that the work experience and profession of professional employees of guardianship authorities do not have a significant role in creating their attitudes about adoption, that professional employees perceive adoption as the most adequate form of protection of a child without parental care, and that the practice of adoption from the perspective of social work is focused on the best interest of the child, which is put before the interests of the adoptive parents.*

Keywords: *adoption, child, best interest of the child, adoptive parents, professional employees*

RIZICI SOCIJALNOG RAZVOJA REPUBLIKE SRPSKE

Prof. dr Ljubo Lepir, vanredni profesor¹⁸⁸

Univerzitet u Banjoj Luci, Fakultet političkih nauka

Sažetak: *Socijalni razvoj Republike Srpske određen je društveno-ekonomskim procesima karakterističnim za postkonfliktno i tranzicijsko društvo. Socijalna razgradnja društva koja je uslijedila nakon propasti socijalističkog koncepta razvoja intezivirana je posljedicama ratnih sukoba tokom devedesetih godina prošlog vijeka i posljedicama prirodnih nepogoda u prvim decenijama 21. vijeka. U međuvremenu su se desili globalni procesi koji su dodatno odredili socijalni razvoj Bosne i Hercegovine i Republike Srpske u njoj. Ekonomske turbulencije na globalnom svjetskom tržištu kapitala, 2007. godine, pandemija korona virusa 2020. i rat u Ukrajini 2022. godine dodatno su poremetili socijalnu stabilnost društva Republike Srpske. Konstantni sukob na relaciji država - entitet čitavo vrijeme je djelovao kao politički katalizator sve veće socijalne neizvjesnosti građana, a posebno onih koji su socijalno najosjetljiviji. Promjene ekonomskog okruženja, demografski procesi, vanjskopolitički i unutarpolitički kontekst uveliko su uticali na ključne rizike socijalnog razvoja Republike Srpske. Siromašni, djeca i mladi, lica sa invaliditetom, starija lica, žene i pripadnici manjinskih grupa čine socijalno najosjetljivije grupe na čijim sudbinama se najzornije mogu identifikovati ključni rizici socijalnog razvoja savremenog društva Republike Srpske, a to su: depopulacija, siromaštvo i ekonomska deprivacija, nezaposlenost, kriza porodice i porodičnih vrijednosti, rodna neravnopravnost, ugroženost mentalnog zdravlja i dr. Članak se bavi uzrocima i posljedicama pojedinih socijalnih rizika na razvoj Republike Srpske, sa implikacijama na socijalno najosjetljivije kategorije stanovništva.*

Ključne riječi: socijalni rizici, socijalni razvoj, Republike Srpske

UVOD

Nastala u vremenima velikih društvenih promjena kako na globalnom i regionalnom planu, tako i u dezorganizacijskim procesima koji su odredili živote ljudi, Republika Srpska je na početku svog postojanja imala dramatičan tok socijalnog razvoja. Regresija na polju socijalne sigurnosti koja je uslijedila nakon raspada socijalizma i socijalističkog koncepta države blagostanja, i koja se produbila posljedicama ratnih sukoba, a kasnije i posljedicama nekontrolisane tranzicije, doveli su stanovništvo u veoma težak socijalan položaj. Gubitak radnih mjesta, sigurnog stanovanja i stalnih socijalnih prestacija, te izbjeglištvo, ratne traume i konstantna egzistencijalna ugroženost, imali su poguban uticaj na socijalnu sigurnost građana, a posebno na one pripadnike socijalno najosjetljivijih grupa.

U uslovima potpunog odsustva socijalnog planiranja, nedostatka resursa i uz prisustvo mnogih retrogradnih pojava u organizaciji socijalnih sistema, socijalni razvoj Republike Srpske se odvijao stihijski bez utvrđene jasne vizije. Mnoštvo problema koji su se javljali u svim područjima socijalne politike (zdravstvena zaštita, stanovanje, socijalna, porodična i dječija zaštita, obrazovanje i dr.)

¹⁸⁸ ljubo.lepir@fpm.unibl.org

onemogućavali su normalan proces razvoja sistemskih rješenja što je za posljedicu imalo ugrožavanje socijalne sigurnosti velikog broja građana. Okolnosti u kojima su se nalazile tek uspostavljene institucije nisu dozvoljavale da se pitanjima socijalnog razvoja pristupi sistemski i na planski utemeljenim rješenjima. Kao i u drugim oblastima, planiranje i organizacija socijalnog razvoja na početku slijedilo je logiku situaciono-parcijalnog inženjeringa što je podrazumijevalo traženje ad hoc rješenja za urgentna pitanja i probleme koji se bili posljedice eskalacija. Takav pristup je značio da institucije sistema nisu imale strateški definisane puteve razvoja pojedinih oblasti. U takvim okolnostima potpuno je razumljivo bila pojava nekonzistentnih i na činjenicama neutemeljenih rješenja, od kojih su se neka zadržala dugo, i nakon što su uslovi za njihovo funkcionisanje davno iščezli.

Pored čitavog niza nepovoljnih društvenih procesa koji su se dešavali u posljednjoj deceniji dvadesetog vijeka i koji se dešavaju tokom posljednjih dvadeset godina, ključne elemente koji su odredili kontekst socijalnog razvoja Republike Srpske treba tražiti u stanju konstantne ekonomske krize i inteziviranju nepovoljne demografske slike. Naime, decenija pred raspad zajedničke države bila je period suočavanja sa najtežom ekonomskom krizom koja je najviše pogađala slabije razvijene republike u kojima se nalazila i Bosna i Hercegovina. Isto tako, negativni demografski trendovi su polako postali sveprisutni na cijeloj teritoriji zajedničke države. Kako se približivao raspad zajedničke države ova dva procesa su preuzimala primat u određenju društvenog razvoja.

Trideset godina postojanja Republike Srpske podrazumijevalo bi da su se sistemi socijalne sigurnosti ustabilili i da njihovo djelovanje može dati odgovore na većinu socijalnih rizika sa kojima se stanovništva svakodnevno susreće. Međutim, stalni problemi sa kojima se susreći građani Republike Srpske govore u prilog da postojeća organizacija i djelovanje sistema socijalne sigurnosti nisu dali adekvatan odgovor na sve izazove socijalnog razvoja.

Aktuelne okolnosti u kojima Republika Srpska kreira i ostvaruje svoj razvoj su rezultat dinamičnih globalnih društvenih promjena kako na političkom tako i na ekonomskom i socijalnom planu. Svjetska ekonomska kriza 2008., posljedice elementarnih nepogoda 2010. i 2014., pandemija korona virusa 2020. i rat u Ukrajini 2022. godine stvorio je novu realnost koja će odrediti budući razvoj ovog područja, a time i Republike Srpske. Takođe, globalni neuspjeh koncepta države blagostanja i potpuna dominacija neoliberalnog pristupa u regulisanju odnosa država – građanin, gdje se čitavo breme socijalnih rizika “svalilo na leđa” upravo tog građanina, stvorili su pogodno tlo za eksperimente u socijalnoj sferi. Rješavanje pojedinačnih problema uz konstantnu prisutnost koncepta parcijalnih reformističkih ideja, onemogućava stvaranje održivih sistemskih rješenja za fundamentalna pitanja socijalnog razvoja.

Rezultate socijalnog razvoja gotovo je nemoguće ostvariti bez unapređenja stanja socijalne kohezije, sa posebnim naglaskom na socijalno uključivanje socijalno osjetljivih kategorija stanovništva. Prema shvatanju Evropske Unije (2000) sprečavanje od socijalne isključenosti čini jedan od četiri ključna cilja u oblasti socijalnog uključivanja građana, odnosno, postizanja društvene kohezije kao preduslova savremenog socijalnog razvoja. Djeca, maladi, lica sa invaliditetom, stari, žene i manjinske grupe su najviše izloženi procesima socijalne isključenosti, pa je unapređenje njihovog položaja ključno za ukupan socijalni razvoj.

Stanje u Republici Srpskoj vezano za problem socijalnog uključivanja ovih grupacija nije na zavidnom nivou. Nepovoljni procesi koji generišu socijalne problemi i koji utiču na stanje socijalne isključenosti u društvu Republike Srpske su: proces osiromašjenja i socijalnog raslojavanja društva, diskriminacija, marginalizacija i sistemsko zanemarivanje interesa socijalno osjetljivih grupa, sveprisutna rodna neravnopravnosti; transformacija porodice i porodičnih vrijednosti; proces tehnologizacije svakodnevnog života, te nedovršeni procesi prevazilaženja još prisutnih posljedica rata i tranzicije (Lepir i dr., 2020).

Za novi ciklus socijalnog razvoja, pored rezultata ostvarenih u sferi ekonomije, političkih sloboda i opšte sigurnosti od posebnog značaja je kakvo je stanje u oblastima: populacione politike, politike zapošljavanja i stanje na tržištu rada, socijalne i zdravstvene zaštite, sa posebnim fokusom na stanje

pristupačnosti usluga podrške pripadnicima marginalizovanih i socijalno isključenih grupa stanovništva.

STANOVNIŠTVO

Stanovništvo čini osnovu svakog društva i njegovog razvoja. Prema Popisu iz 2013. (RZS RS, 2017) godine i Republici Srpskoj živi 1,170.342 ljudi koji žive na 24 641 km². Sa 47 stanovnika na km² Republika Srpska spada u red rijetko naseljenih regiona u Evropi. Neravnomjeran raspored stanovništva, koji se kreće od 20 stanovnika na km² u Istočnoj Hercegovini do 150 stanovnika na km² u Semberiji, nepovoljno utiče na osnovu njenog ekonomskog i socijalnog razvoj. Takođe, aktuelna demografska struktura ukazuje da je ključna komponenta razvoja, a to je stanovništvo, ne daje razloge za preveliki optimizam kada je riječ o budućem razvoju Republike Srpske. Prema dosadašnjim demografskim analizama, tri su ključna procesa koja određuju i koja će određivati demografsku sudbinu Republike Srpske, a to su: proces depopulacije, negativna migracijska kretanja i proces demografskog starenja (Lepir i drugi, 2020).

Depopulacija podrazumijeva proces kontinuiranog smanjenja biološke mase jedne zajednice, odnosno, smanjenje broja ljudi koji žive i ostvaruju svoje životne ciljeve na jednom području, sa prijetnjom o fizičkom nestanku što se kolokvijalno naziva prijetnjom “bijeke kuge”). Prema procjenama Republičkog zavoda za statistiku (RZS RS, 2023) svake godine ukupan broj stanovnika Republike Srpske je manji za nekoliko hiljada. Iste procjene govore da je u Republici Srpskoj u 2021. godini živjelo 1,128.309 građana što predstavlja smanjenje za 42.870 ili 3,66% u odnosu na podatke iz 2013. godine. Pored negativnog odnosa broja iseljenih i broja useljenih, pravi obim depopulacije može se vidjeti kada se uporedi odnos broja rođenih i broja umrlih. Od 2002. Republika Srpska ima kontinuirani negativni populacioni saldo, odnosno, svake godine se bilježi veći broj umrlih od broja rođenih, i ta razlika je iz godine u godinu sve veća. U 2002. godini razlika između broja umrlih i broja rođenih je bila 544, 2013. godina ta razlika je iznosila 4.468, a 2021. ona je iznosila 9.728 u korist broja umrlih što je dalo stopu prirodnog priraštaja od -8,6 promila. Prema projekcijama Republičkog zavoda za statistiku (2020), taj proces se neće zaustaviti ni u sljedećim godinama. Prema istom izvoru, do 2050. godine Republika Srpska bi mogla ostati bez petine sadašnjeg stanovništva. Posebno zabrinjava procjena o smanjenju ženskog fertilnog kontingenta, koji će se smanjiti za trećinu do 2050., a do 2070. za polovinu.

Drugi proces koji negativno utiče na stanje stanovništva jesu migracije. Iako su migracije jedna od sastavnih odrednica demografskih kretanja ovih prostora njihov intezitet se vremenom mijenjao. Najintezivniji trendovi iseljavanja bili su potaknuti ratnim dešavanjima i velikim ekonomskim krizama. Međutim, specifično za najnoviji period nalazi se u činjenici da se iseljavanje sa ovih prostora iz godine u godinu konstantno intezivira, iako nema ratnih sukoba niti većih ekonomskih kriza. Razlozi odlaska nisu više samo siromaštvo i nezaposlenost što je bio slučaj u nekim ranijim periodima. Sada se iseljavaju obrazovani i visokokvalifikovani pojedinci, često dobro ekonomski situirani, koji sa sobom vode čitave porodice bez namjere da se vrate. Kao razloge iseljavanja iseljenici navode brigu za svoju i budućnost svoje djece, odnosno, iseljava se u nadi da će se obezbijediti bolji uslovi za razvoj djece, njihovo obrazovanje, kvalitet života i bolju opštu sigurnost cijele porodice. Prema procjenama, Bosnu i Hercegovinu je u periodu 2015-2019. napustilo preko 173.000 stanovnika (FSU, 2019). O obimu iseljavanja sa područja Bosne i Hercegovine govore podaci o broju novoizdatih dozvola boravka za naše građane u zemljama EU koji se konstantno povećava. Podaci EUROSTATA (2020, prema Lepir i dr., 2020) govore da je u zemljama EU 2015. godine bilo 19.924 građana koji su zatražili boravak u nekoj od zemalja članica, a da se taj broj u 2018. godini povećao na 53.500. Kada se uzmu podaci po pojedinim državama, najveći intezitet iseljavanja odvija se prema Hrvatskoj, Sloveniji, Češkoj Republici i Mađarskoj gdje se privremeno iseljava uglavnom mlado stanovništvo starosti od 20 do 24 godine, a najviše u svrhu traženja zaposlenja (UNDP, 2021).

Treći proces tiče se nepovoljne starosne strukture. Naime, stanovništvo Republike Srpske se nalazi u intezivnom procesu starenja, a to podrazumijeva da se konstantno povećava udio starijeg, demografski neperspektivnog i radno nesposobnog stanovništva u ukupnoj populaciji. Prema zvaničnim podacima broj starih uveliko je premašio granicu od 20% koja označava da je neka zajednica ušla u zonu „demografske starosti“ (Penev, 1997., prema Lepir, 2018). Udio lica starijih od 65 godina u ukupnoj

populaciji Republike Srpske, a na osnovu rezultata Popisa stanovništva iz 2013. godine, bio je 17,12%, dok se taj udio povećao na 18,42% prema procjenama za 2016. godinu. Prema istim procjenama prosječna starost se povećala sa 41,63 godine u 2013. na 42,44 godine u 2016. godini. Keficijent starosne zavisnosti koji govori o odnosu starog stanovništva i radno sposobnog stanovništva, u istom periodu se povećao sa 24,69 na 27,13. Indeks starenja koji govori o postotnom udjelu lica starih 60 i više godina u odnosu na broj mladih starih 0 – 19 godina, povećao se sa 120,92 na 137,40 (MZSZ RS, 2020). Sa druge strane broj djece i mladih se konstantno smanjuje. Prema popisu iz 2013. godine na prostoru Republike Srpske živjelo je oko 14% djece starosti do 14 godina da bi se prema procjenama iz 2021. godine taj udio smanjio na nešto više od 12% (Lepir i drugi, 2020). Udio djece starosti od 0 do 14 u ukupnom stanovništvu je gotovo jednak udjelu lica starosti 65 godina i više. Pored toga, nizak prosječan broj članova domaćinstva po domaćinstvu i mali udio djece mlađe od 5 godina potvrđuju trenutne negativne populacijske trendove.

TRŽIŠTE RADA

Stanje na tržištu rada Republike Srpske je uslovljeno mnogim faktorima od kojih su najznačajniji ekonomska kretanja, struktura privrede, politike zapošljavanja i podrška nezaposlenima. Mjere javnih politika u ovim oblastima utiče na ponudu i potražnju radne snage. Prema Ana Gavrilović (2005) tržište rada je ključna referenca za akumulaciju dohotka i ostvarivanje socijalne sigurnosti građana, i filter je kroz koji se oblikuju rezultati distribucije blagostanja i siromaštva građana, a time i faktor socijalnog razvoja. Ne treba zanemariti činjenicu da je zapošljavanje najefikasniji i najsigurniji mehanizam borbe protiv siromaštva. Zapošljavanjem se ostvaruje materijalna osnova za sprečavanje ulaska pojedinca i njegove porodice u stanje siromaštva, a time se omogućava nesmetan socijalni razvoj zajednice.

Tržište rada u Republici Srpskoj dugo godina je bilo pod dominantnim uticajem negativnog odnosa ponude i potražnje radne snage. Naime, prethodni period je karakterisala visoka stope nezaposlenosti i radne neaktivnosti, sa izrazitim udjelom neformalnog zapošljavanja ("rad na crno") što je za posljedicu imalo smanjen priliv sredstava u fondove socijalnog osiguranja. Manji priliv sredstava u Fond penziono-invalidskog osiguranja, Fond zdravstvenog osiguranja, Fonda za dječiju zaštitu, Fonda za profesionalnu rehabilitaciju i zapošljavanje invalida i Zavod za zapošljavanje, istovremeno je značilo stvaranje problema u socijalnom zbrinjavanju socijalno osjetljivih kategorija stanovništva.

Međutim, trendovi iz posljednjih godina ukazuju o promjenu smjera kretanja na tržištu rada Republike Srpske, odnosno, podaci pokazuju da se broj zaposlenih blago povećava i da se broj nezaposlenih smanjuje. Prema podacima Republičkog zavoda za zapošljavanje u Republici Srpskoj broj zaposlenih lica u 2021. godini je uvećan u odnosu na prethodnu godinu za 1,8% i iznosio je 279.030, a stopa nezaposlenosti je pala za 8%. Prema podacima iz Ankete o radnoj snazi u 2019., godini pred pandemiju stopa zaposlenosti je iznosila 42,2% što je bilo uvećanje za 4,5% u odnosu na prethodnu 2018. godinu. Stopa zaposlenosti je bila značajno viša za muškarce nego za žene (za muškarce 50,0%, za žene 34,2%). U istom periodu, broj nezaposlenih je pao za 23 hiljade, a stopa nezaposlenosti je pala sa 17,2% na 11,7% da bi u četvrtom tromesječju 2022. godine iznosila 9,6% (RZZ RS, 2023b). U kontekstu procjene stanja na tržištu rada u narednom periodu zabrinjava podatak o padu broja radno sposobnih, i to sa 864.000 u 2018. godina na 826.000 u 2019. godine što je smanjenje za 38.000 ili za 4,4% (RZS RS, 2019).

Položaj marginalizovanih grupa na tržištu rada je višestruko deprimirajući. Lica sa invaliditetom, žene, mladi, lica starosti između 55 i 64 godine, Romi i druge socijalno osjetljive grupe su diskriminisane na tržištu rada, a njihov položaj više zavisi od faktora koji nisu vezani za njihovu individualnost.

Žene su manje zastupljenije među zaposlenim licima. Prema podacima koji su dobijeni iz Ankete o radnoj snazi u 2019. godini od ukupno 349.000 zaposlenih u Republici Srpskoj žena je bilo 40%. Stopa nezaposlenih žena u 2017. godini iznosila je 23,1% i smanjila se skoro 7% u odnosu na 2016. godinu (RZS RS, 2019). Žene su više zastupljene u grupi nezaposlenih, a manje u grupi zaposlenih lica u odnosu na muškarce, što je posljedica manje obrazovanosti, njihove vezanosti za porodične uloge i uloge u vođenju poslova u domaćinstvu. Takođe, postoje razlike u platama i pozicijama u radnim procesima na štetu žena.

Takođe, stopa aktivnosti mladih je znatno niža od stope aktivnosti za ukupnu populaciju. Broj mladih starosti do 24 godine koji su zaposleni konstantno se povećava i kreće se između 10.692 u 2017. i 13.714 u 2021. godini. Međutim, značajan dio mladih je neaktivan, naročito mladih žena koje su i dalje prisutnije u grupi mladih bez kvalifikacije (RZS RS, 2022a).

Evidentna je diskriminacija lica sa invaliditetom u oblasti zapošljavanja. Oni se teško zapošljavaju, a oni koji se zaposle imaju manja primanja i teže ostvaruju svoja radna prava. Popis stanovništva iz 2013. godine, u svoju metodologiju po prvi put je unio kriterijum invalidnosti što je dalo mogućnost uvida unjegov broj. Prema tim podacima u Republici Srpskoj živi 102.262 lica (46.720 muškog pola; 55.542 ženskog pola) sa nekim od fizičkih, mentalnih ili fizioloških oštećenja, odnosno 8,7% ukupnog stanovništva se izjasnilo kao lica sa invaliditetom (RZS RS, 2017). Što se tiče stanja lica sa invaliditetom na tržištu rada, ne mogu se dobiti precizniji podaci. Razlog tome je što administrativni registar Zavoda za zapošljavanje ne razvrstava podatke zaposlenosti i nezaposlenosti u odnosu na invaliditet lica, a Fond za profesionalnu rehabilitaciju i zapošljavanje invalida vodi evidenciju samo za svoje korisnike što predstavlja samo mali dio od ukupne populacije lica sa invaliditetom. Putem Fonda za profesionalnu rehabilitaciju i zapošljavanje invalida u prosjeku je podržano oko hiljadu i više lica sa invaliditetom u nastojanjima da se zaposle (FPRZI RS, 2020).

Nezaposlena lica starosne dobi između 55-64 godine čine najrizičniju grupu za zapošljavanje. To je radna snaga sa zastarjelim, prije rata stečenim kvalifikacijama, slabom motivacijom za daljnje učenje i prilagođavanje. Samim tim ova lica dolaze u situaciju većeg rizika da ostanu bez posla što ih dalje vodi k siromaštvu ili radu s niskim i nesigurnim primanjima često nepokrivenim osnovnim paketom socijalnog osiguranja. Pored toga, nesnalaženje u traženju posla, nedostatak vještine potrebnih za pronalaženje zaposlenja i informiranja o tržištu rada dodatno otežava njihove izgleda za posao. Prema podacima Republičkog zavoda za zapošljavanje (ZZZ RS, 2022) ovu grupu čine preko 15 hiljada lica koji imaju dugogodišnji staž nezaposlenosti.

Podaci o zaposlenosti drugih socijalno osjetljivih kategorija su vrlo oskudni i zasnivaju se na procjenama. Procjene o broju lica romske etničke grupe govore o 99% Roma bez zaposlenja. Stalno zaposlenje ima svega 3% Roma u Bosni i Hercegovini (nekih 1,5% radno sposobnih Roma je zaposleno). U Republici Srpskoj Romi su uglavnom zaposleni u javnom sektoru (najčešće u preduzećima za održavanje čistoće), dok je preduzeća i zanatskih radnji u njihovom vlasništvu veoma mali broj.

OBRAZOVANJE

Obrazovanje čini najznačajniji segment razvoja društva. Ono se na individualnom planu prepoznaje kao proces sticanja znanja i razvijanja ličnih kompetencija. Na opštem nivou, obrazovanje jača ukupne kapacitete zajednice i obezbjeđuje njen napredak zbog čega je ulaganje u obrazovanje najisplativija investicija koju društvo može da čini.

Obrazovanje se dijeli na predškolsko, osnovnoškolsko, srednješkolsko i visokoškolsko. Pored materijalnih resursa i zakonodavnog okvira, sistem obrazovanja čine i prosvjetni radnici od čijeg angažmana i kompetencija najviše zavise konačni ishodi, a to su obrazovani i kompetentni stručnjaci sposobni razvijati društvo kako u materijalnom tako i u socijalnom smislu. Značajan segment obrazovanja je i “obrazovanje odraslih” koje se provodi u konceptu cjeloživotnog učenja.

U Republici Srpskoj oblast obrazovanja se nalazi u kritičnom stanju. Kako navodi Pašalić i drugi (2017) najveći problem obrazovanja u Republici Srpskoj predstavlja teritorijalna neravnomjernost što može ukazivati na različit nivo razvojnih potencijala po pojedinim regijama u Republici Srpskoj. Kontingenti svih nivoa obrazovanja se smanjuju. Glavni razlog smanjenja broja učenika i studenata u Republici Srpskoj proizilaze iz negativnih demografskih trendova, ali i iz strukturalnih problema ukupnog razvoja društva. Naglo smanjenje broja učenika i studenata u školama i fakultetima predstavlja veliki problem ne samo za održivost obrazovnog sistema već i za planiranje budućeg razvoja Republike Srbije.

Jedino kontigent predškolskog vaspitanja i obrazovanja bilježi porast isključivo iz razloga otkanjanja prepreka u infrastruktornoj pristupačnosti. Hroničan nedostatak predškolskih ustanova u gradskim sredinama i nepostojanje modela uključivanja predškolaraca u sistem predškolskog vaspitanja i

obrazovanja u seoskim područjima, dolazi u fokus interesa mnogih lokalnih vlasti što na operativnom planu znači više novih mjesta i novih programa uključivanja djece u najranije obrazovne tokove. Prema podacima Republičkog zavoda za statistiku (2023a) broj djece uključene u predškolsko vaspitanje porastao je sa 12.156 u 2018/19. Na 15.729 u 2022/23. školskoj godini. Uporedo sa rastom broja djece raste i broj zaposlenih u predškolskim ustanovama. U istom periodu taj broj je porastao sa 1.860 na 2.072.

Isti izvor (RZS RS, 2022b) donosi podatke o smanjenju broja djece i mladih u osnovnim i srednjim školama. Ukupan broj polaznika svih razreda u osnovnim školama Republike Srpske, u periodu od 2017/18. do 2021/2022. je manji za 5.858. Broj „prvačića“ se smanjio sa 10.500 u školskoj 2014/15, na 9.293 u školskoj 2019/20. Broj srednjoškolaca takođe je manji. Njihov broj se smanjio u školskoj 2019/20. godini za 3,4% u odnosu na broj u prethodnoj godini. broj srednjoškolaca se u poslednjih deset godina smanjio za 4.216 u periodu školska godina 2017/18 – 2021/22 (RZS RS, 2022c). Broj nastavnog osoblja u osnovnim i srednjim školama se zadržava na istom nivou, u osnovnim školama nešto više od osam hiljada a u srednjim školama nešto manje od četiri hiljade. Smanjenje broja učenika uz održavanje istog broja zaposlenih u sistemu obrazovanja predstavlja opterećenje koje već dovodi do preispitivanja održivosti ovog sistema.

Učenici nakon osnovne škole u Republici Srpskoj tradicionalno najviše upisuje gimnaziju i srednju ekonomsku školu što ukazuje da je oblast srednjeg obrazovanja i dalje neusklađena sa potrebama tržišta rada koje „vapi“ za završenim srednjoškolcima stručnih zanimanja. Prema Pašalić i drugi (2017) ključni problemi srednjeg obrazovanja leže u slaboj dostupnosti adekvatnih srednjih škola, značajno manjem obuhvatu učenika iz osetljivih kategorija, niskom kvalitetu nastave i znanja s kojim učenici izlaze iz škole što utiče na slabu poripremljenost za nastavak školovanja na visokoškolskim ustanovama.

Isto tako, posljednjih godina dolazi do značajnog smanjenja broja upisanih studenata na visokoškolske ustanove. Najveći broj studijskih programa ostaje nepopunita. Kriteriji upisa se smanjuju, a nivo kvaliteta studiranja se smanjuje. Međutim, i dalje je prosječan broj godina studiranja iznad prosjeka u EU. Indeks obrazovanosti u Republici Srpskoj iznosi 2,65, a indeks studentske iskorišćenosti (broj studenata u starosnoj kohorti 20-24 godine) u Republici Srpskoj iznosi 53,85, što je povoljnije u odnosu na indeks obrazovanosti u Federaciji BiH.

Uz opadanje broja upisanih studenata, veliki problem za javne univerzitete predstavlja perspektiva zapošljavanja onih koje oni školuju. Naime, neusklađenost izlaznih profila zanimanja i tržišta rada već godinama predstavlja kočnicu u razvoju visokoškolskog obrazovanja, ali i razvoju u opšte. Uz to, organizacioni i finansijski problemi javnih univerziteta, nedovršen proces „bolonizacije“, de facto smanjena autonomija javnih univerziteta, prisustvo privatnih univerziteta sumnjivog kvaliteta, te prisutnost praksa „kupovine diploma“ urušavaju sistem visokoškolskog obrazovanja.

Poseban problem obrazovnog sistema Republike Srpske predstavlja nefunkcionalan model inkluzivnog obrazovanja za djecu i mlade sa invaliditetom. Udio djece koja imaju bilo kakve razvojne poteškoće je oko 0.5% od ukupnog broja stanovnika Republike Srpske (RZS RS, 2017). Prema nalazima Alternativnog izvještaja o primjeni Konvencije Ujedinjenih nacija o pravima lica sa invaliditetom u Bosni i Hercegovini (Somun-Krupalija et al, 2014) djeca sa poteškoćama su na marginama obrazovanja. Djeca sa poteškoćama u obrazovnom sistemu, obično pohađaju specijalne škole ili su uključena u redovno školstvo u specijalnim odjeljenjima u okviru redovnih škola ili u redovnim razredima, ali sa neznatno ili nikakvom specijalističkom podrškom, što je preduslov uspješne inkluzije. Sa druge strane, i dalje je prisutan opšti problem nepohađanja i napuštanja osnovne škole. Osim djece koja pripadaju romskoj populaciji u grupi ove djece nalaze se djeca sa razvojnim teškoćama, te sve više djeca iz porodica koje se nalaze u stanju socijalne potrebe (MDG-F, 2011).

Loše stanje obrazovanja je kod romske populacije. Stopa pohađanja škole romske djece i mladih je i dalje zabrinjavajuće niska. Prema nalazima UNICEF (2017) stopa pohađanja škole romske populacije je 69% za osnovno i 23% za srednje obrazovanje, pri čemu je veći udio romskih dječaka u odnosu na djevojčice.

ZDRAVSTVENA ZAŠTITA

Zdravstvena zaštita i rezultati zdravstvenog sistema se nalaze u središtu koncepta socijalnog razvoja. Očekivana dužina života pri rođenju se uobičajeno koristi kao zamjenski pokazatelj nivoa razvoja zemlje i obuhvaćen je složenim indeksom humanog razvoja. Prema UNDP (2021), očekivana dužina zdravog života pri rođenju u Bosni i Hercegovini je 64,4 godina za muškarce i 69,4 za žene. Očekivana dužina života za ljude starosti 60 - 64 godina u Republici Srpskoj je 21 godina, dok je u Federaciji BiH 20 godina.

Organizacija zdravstvenog sistema uveliko je naslonjena na izgrađenim resursima iz bivšeg sistema zajedničke države. Namjenski projekti podržani od strane međunarodnih institucija unijeli su značajne izmjene koje se ogledaju u uvođenju privatnog modela pružanja zdravstvenih usluga i izgradnje koncepta porodične medicine kao modela organizovanja primarne zdravstvene zaštite. Sekundarni nivo zdravstvene zaštite ostao je više manje isti i zasniva se na radu devet bolnica i jednog kliničkog centra. Timovi porodične medicine bi trebali objediniti ukupnu zdravstvenu zaštitu na nivou čitave porodice. Međutim, zbog nedostatka ljudskih resursa ali i zbog infrastrukturnih slabosti koncept ne daje očekivane rezultate. Kao ključni problem zdravstvenog sistema Republike Srpske navodi se problem finansiranja i dugovanja zdravstvenih ustanova (FZO RS, 2018).

Iako je Ustavom Bosne i Hercegovine i ustavima entiteta obezbjeđena zdravstvena zaštita i ustanovljena obaveza potpunog pokrivanja zdravstvenim osiguranjem cjelokupnog stanovništva, u praksi mnogi građani ga nemaju (Martić i Đukić, 2018). Tako, na primjer, usluge u oblasti zdravstva nisu jednako dostupne svim licima sa invaliditetom. Postojećim zakonima licima sa invaliditetom ne obezbjeđuje se jednak izbor i pristup, kvalitet i standard usluge zdravstvene zaštite, uključujući usluge seksualnog i reproduktivnog zdravlja i javne zdravstvene programe namijenjene široj populaciji (Somun-Krupalija et al., 2014). Sem toga, prema Nacionalnom izvještaju o humanom razvoju (UNDP, 2021) starija lica koja žive sama i lica izvan tržišta rada imaju najveći obim neostvarenog zdravstvenog osiguranja. Može se reći da je pokrivenost uslugama zdravstvene zaštite na dosta niskom nivou, što potvrđuje i indeks pokrivenosti osnovnim uslugama zdravstvene zaštite koji se kreće oko 61% i predstavlja najniži u zemljama regiona.

Za penzionere, kao najbrojniju socijalno osjetljivu grupu stanovništva, zdravstveno osiguranje se obezbjeđuje iz sredstava Fonda PIO koji je odnedavno u potpunosti inkorporiran u ukupan Budžet Vlade. Kada se uzme u obzir da određeni broj starih ima zdravstveno osiguranje po osnovu socijalnih davanja iz Budžeta Republike i budžeta lokalnih zajednica, sa pravom se može konstatovati da je zdravstvena zaštita starijih lica u potpunosti u vlasništvu praktične politike, što se može jasno vidjeti na primjeru stalnog mijenjanja i prilagođavanja "liste lijekova", dnevno-političkim zahtjevima i nametanja kriterijuma za ostvarivanje zdravstvenih usluga neusklađenih sa stvarnim potrebama ove populacije.

Zdravstvena zaštita predškolske i školske djece organizovana je kroz timove porodične medicine i putem specijalističko-konsultativnih ambulanti i predstavlja ključni preduslov zdravog i kvalitetnog razvoja djece i mladih. Prema podacima Instituta za javno zdravstvo (2021) u 2020. godini od ukupno 118.218 registrovanih oboljenja i stanja u oblasti zdravstvene zaštite predškolske djece, vodeća su oboljenja sistema za disanje (28.41%), simptomi, znaci i patološki klinički i laboratorijski nalazi (13.39%) i zarazne i parazitarne bolesti (4.08%). Značajan razlog posjeta u oblasti zdravstvene zaštite predškolske djece zauzimaju preventivne usluge (sistematski pregledi, imunizacija i dr.). Imunizacija predstavlja ključnu preventivnu aktivnost kojom zajednica obezbjeđuje uslove za zdrav i nesmetan razvoj djeteta. Najniža stopa imunizacije je među romskom djecom što je uzrokovano kombinacijom ograničene mobilnosti, nedostatka zdravstvenog osiguranja, slabog pristupa uslugama, negativnih stavova i uzajamnog nepovjerenja između Roma i javnih ustanova, uključujući i zdravstvene radnike.

Situacija nastala pod uticajem pandemije u cijelosti je pokazala da zdravstveni sistem, ali i drugi javni sistemi, nemaju efikasne odgovore na djelovanje u kriznim situacijama. Pandemija je iznjedrila i pokazala sve slabosti sistema zdravstvene zaštite u Republici Srpskoj. Zdravstveni sistem Republike Srpske dočekao je epidemiju Covid-19 nespreman, s nagomilanim problemima i sa prezaduženošću, što je značajno smanjilo spremnost sistema da adekvatno odgovori na izazove u obezbjeđivanju

adekvatne zdravstvene zaštite građana. Veliki broj zaraženih sa životno ugroženim stanjima blokirao je pružanje ostalih usluga zdravstvene zaštite. Posebno su bila ugrožena lica koja su pripadala socijalno osjetljivim grupama kao što su starija lica, lica sa invaliditetom i žrtve nasilja u porodici (Lepir, 2022). Rizici oboljevanja i smrtnih ishoda doveli su do opšte histerije koja je dijelom blokirala ukupan sistem zdravstvene zaštite i otežalo pružanje adekvatne zdravstvene zaštite.

SOCIJALNA ZAŠTITA

Pojam socijalne zaštite nije jednoznačan i jedinstven pojam. On se koristi za različite potrebe u različitim značenjima. U nešto užem smislu, socijalna zaštita predstavlja organizovan sistem socijalne sigurnosti pojedinca i porodice koji nisu u stanju da sopstvenim radom i sposobnostima obezbijede minimum životnih uslova (Vidanović, 2015). U Republici Srpskoj socijalna zaštita je definisana Zakonom o socijalnoj zaštiti (2012) kao: djelatnost od opšteg interesa za Republiku Srpsku, kojom se pruža pomoć licima kada se nađu u stanju socijalne potrebe i preduzimaju potrebne mjere radi sprečavanja nastajanja i otklanjanja posljedica takvog stanja. Međutim, mjere socijalne zaštite se provode ne samo u administrativno definisanom sistemu socijalne zaštite, već se one pružaju i u drugim sistemima kao što su invalidska zaštita, dječija i porodična zaštita, zaštita izbjeglog i raseljenih lica i dr.

Socijalnu zaštitu kao oblast od posebnog značaja za društvo Republike Srpske čine tri međusobno uslovljene komponente, a to su: korisnici, sistem i pružaoci usluga. Interes korisnika, interes sistema (države) i interes pružaoca usluga moraju biti međusobno usklađeni kako bi se ostvarila efikasna socijalna zaštita, što često nije slučaj. Socijalni problemi su element koji povezuju ove tri komponente i koji čine oblast socijalne zaštite koherentnu cjelinu i koju prepoznajemo kao oblast od posebnog društvenog značaja bez koje nema socijalnog razvoja upravo zbog činjenice da je socijalna zaštita najviše usmjerena prema socijalno najosjetljivijim grupama građana.

Korisnici su ključna komponenta bez koje nema socijalne zaštite. Oni su korisnici socijalnih prestacija koje mogu biti novčanog ili nenovčanog tipa. Socijalne usluge kao tip nenovćanih prestacija se obezbjeđuju u saradnji sa privatnim i nevladinim sektorom (mješoviti sistem socijalne zaštite). Korisnici su maloljetna i punoljetna lica koja se nalaze u stanju socijalne potrebe a koji ispunjavaju zakonom propisane kriterijume za ostvarivanje prava. Prema analizi stanja socijalne zaštite (MZZ RS, 2023) broj korisnika socijalne zaštite se konstantno povećava sa naglaskom na značajno povećanje broja korisnika prava na dodatak za njegu i pomoć drugog lica, broja starijih lica i lica sa invaliditetom.

Sistem socijalne zaštite čine: zakonski okvir, institucije i ustanove socijalne zaštite, te sistem upravljanja (planiranje, organizovanje, vođenje i kontrola). Ključni elementi sistema socijalne zaštite su i budžeti (Republike i lokalnih zajednica), koji su iz godine u godinu sve veći, i bez kojih bi bilo nemoguće provoditi mjere zaštite i podrške građanima koji se nađu u stanju socijalne potrebe. Razvoj ove komponente čini se najinertnijim. Veoma teško se dolazi do iskoraka u unapređenju sistemskih rješenja socijalne zaštite, a kriteriji za ostvarivanje prava su veoma restriktivni sa tendencijom još većeg pooštavanja. U prilog tome govore podaci o veoma malom broju korisnika i skromnoj zakonskoj i organizacionoj infrastrukturi sistema socijalne zaštite.

Pružaoce usluga, kao treću nezaobilaznu komponentu socijalne zaštite, možemo posmatrati kao neposredne pružaoce usluga u formi javnih ustanova, nevladinih organizacija i privatnih domova za zbrinjavanje korisnika. Isto tako, ovu komponentu možemo posmatrati kroz položaj, odgovornosti i interese profesionalaca, stručnih radnika i neposrednih pružaoca usluga bez čijeg angažmana je gotovo nemoguće zamisliti zadovoljavanje potreba socijalno ugroženih lica.

Opšteprisutni problem sa kojim se bavi socijalna zaštita jeste socijalna isključenost koja u sebi inkorporira problem sve većeg siromaštva i povećane diskriminacije po različitim osnovama (invalidnost, starost, polna pripadnost i dr). Siromaštvom su najviše pogođena djeca, a diskriminacijom lica sa invaliditetom. Takođe, tu su i različite mjere usmjerene na rješavanje različitih problema usmjereni na specifične korisničke grupe kao što su: starija lica bez porodičnog staranja, žrtve nasilja u porodici, maloljetnici u sukobu sa zakonom, beskućnici i dr.

Stanje socijalne isključenosti je posebno teško kod djece. Rizici ulaska u takvo stanje vezani su za sve sfere života djece, a posebno za materijalne uslove u kojima djeca i njihove porodice žive; aktuelne probleme u sistemima obrazovanja, zdravstvene zaštite, socijalne, porodične i dječije zaštite; zapošljavanja mladih; posebne zaštite maloljetnika u sudskim procesima; podrške višechlanim porodicama i provođenja mjera populacione politike. Analize stanja u BiH koju je uradio UNICEF (2017) pokazuju da je u dobi od 5-15 godina 73,8% djece uskraćeno u bar jednoj dimenziji, a 22,8% u tri i više dimenzija. Skoro trećina (30,6 %) djece ove dobi je siromašna, ispod apsolutne linije siromaštva, što je osnovni uzrok uskraćenosti i u drugim dimenzijama. Mlađa djeca (0-4 godine) uskraćena su najviše za ishranu (71,8 %) i dječiji razvoj (65,7%). Romska djeca i djeca sa nekim oblikom invaliditeta su u stanju hroničnog multidimenzijalnog siromaštva koje je rezultat generacijske socijalne isključenosti, diskriminacije i naslijeđenog porodičnog siromaštva. Procjenjuje se da 6,5% djece od u dobi od 2-9 godina ima neki oblik invalidnosti. Oni su najviše marginalizovani i isključeni u našem društvu. Udio djece mlađe od 18 godina sa poteškoćama u razvoju u ukupnom stanovništvu BiH je 0,9% tj. 6.239. Indeks ranjivosti djece iznosi 0,472 od mogućih 1,0. U pogledu rezultata u oblasti dječije zaštite, indeks dječije zaštite je 0,3 od mogućih 1,0 što Bosnu i Hercegovinu stavlja na posljednje mjesto u regionu Zapadnog Balkana.

U Republici Srpskoj ne postoji jedinstvena politika borbe protiv siromaštva, ali postoji čitav niz sistemskih mjera i aktivnosti koje su usmjerene na pomoć i podršku siromašnima. Nažalost, rezultati ovih mjera su veoma skromni jer su iste fragmentirane i „rasute“ po različitim sistemima društvenog djelovanja. Takođe, u Republici Srpskoj ne postoji ni jedna institucija koja bi se bavila pitanjima siromašnih, istraživanjem i sistemskim planiranjem mjera protiv siromaštva. Podaci o siromaštvu zasnovani su na praćenju rezultata Ankete o potrošnji domaćinstva koja je zadnji put provedena 2015. godine. Zbog nedostatka svježijih podataka ovdje će biti iznesene opšti pokazatelji karakteristika onih grupacija koje ulaze u rizik siromaštva smatrajući da se situacija nije promijenila u zadnjih sedam godina.

Stopa relativnog siromaštva stanovništva u Republici Srpskoj, u 2015. godini je 12,8% (pojedinci) i 13,9% (za domaćinstvo), u odnosu na 2011. godinu manja je za 1,6 %. Prema istom izvoru, u Republici Srpskoj 2015. godine je bilo 49.805 domaćinstava ili 126.043 stanovnika ispod linije relativnog siromaštva. Jaz siromaštva u Republici Srpskoj u 2015. godini je bio 22,1% i u odnosu na 2011. godinu je bio manji za 0,9 procentnih poena. Prema rezultatima provedene ankete, u Republici Srpskoj relativnim siromaštvom su najviše pogođene kako jednočlana domaćinstva („samci“) (19,3%) tako i višechlane porodice (13,0%). Siromaštvo je više zastupljeno: u ruralnim sredinama (16,9%); kod žena (18,6%); lica bez škole (29,6%); kod starijih lica, 65 godina (22,7%); kod samohranih roditelja (15,0%) i starijih bračnih parova bez djece (14,3%). Takođe, siromaštvom su više ugroženi lica nesposobna za rad (39,8%); nezaposlena lica koja traže prvo zaposlenje (21,1%) penzioneri (12,8%) i domaćice (15,5%). Zabrinjava činjenica da su rizikom siromaštva pogođene i one kategorije stanovništva koje nemaju dodatnih rizika, kao što su: zaposlena na puno radno vrijeme (7,2%), lica srednjih godina (10,5%) i bračni parovi sa jednim (8,3%) i dva djeteta (9,9%).⁶⁹ Relativnim siromaštvom je pogođen znatan broj djece u Republici Srpskoj (RZS RS, 2018). Prema analizama UNICEF-a stopa relativnog dječijeg siromaštva u Bosni i Hercegovini u 2011. godini iznosila je 19,7% i ona se konstantno povećava. Djeca u stanju siromaštva imaju gotovo dva puta veće izgleda da osjete materijalnu uskraćenost od prosjeka unutar populacije (UNICEF, 2017).

Stopa apsolutnog siromaštva djece starosti 0-14 godina iznosi 24%. Približno jedan od pet siromašnih građana u Republici Srpskoj ili 20% siromašnih lica su djeca starosti od 0-14 godina. Nezaposleni mladi (15-24 godina starosti) čine 3% ili svako trideset treće lice u Republici Srpskoj. Na nivou RS 19% ili svaki četvrti nezaposleni mladi je apsolutno siromašan. Apsolutno siromašni nezaposleni mladi čine 4% svih siromašnih lica u Republici Srpskoj (Lepir i drugi, 2020).

Diskriminacija je najprisutnija kod lica sa invaliditetom. U Republici Srpskoj, na operativnom nivou, nema jedinstvenog pristupa politici invalidnosti. Takvo stanje proizvodi različitu praksu primjene međunarodnih standarda u ovoj oblasti što rezultira diskriminacijom i povredom prava lica sa invaliditetom. Najočitiji primjer diskriminacije lica sa invaliditetom se dešava na zakonodavnom nivou. Različita zakonska određenja, različiti kriteriji i različite procedure za ostvarivanje prava u

zavisnosti od toga u kojem sistemu se ostvaruju prava, dovode do sistemske diskriminacije lica sa invaliditetom. U zavisnosti od toga kojem sistemu „pripadaju“, lica sa invaliditetom sa istim ili sličnim stepenom i vrstom oštećenja (razvojnim problemom), ima drugačija prava, dobiva različite visine novčanih primanja, primjenjuju se različiti kriteriji, prolazi različite procedure i postupke. Tako, na primjer, lica sa invaliditetom koja ostvaruju prava po osnovu boračko-invalidske zaštite imaju veći izbor prava i usluga, a i znatno su im veća novčana primanja nego što je to slučaj kod tzv. civilnih invalida korisnika sistema socijalne zaštite.

Diskriminacija postoji i među različitim grupama lica sa invaliditetom. Lica sa fizičkim invaliditetom spadaju u najvidljiviju grupu lica sa invaliditetom, za razliku od lica sa mentalnim, intelektualnim i osjetilnim oštećenjima, koji spadaju u manje vidljive grupe, u skladu sa čim su i njihove potrebe više društveno zanemarene. Populacija invalida rada diskriminisana je po osnovu uskraćivanja prava na naknadu za tjelesno oštećenje i nemogućnosti korištenja prava na zapošljavanje pod posebnim uslovima jer teško mogu ostvariti kriterij od 70% oštećenja koje propisuje Zakon o profesionalnoj rehabilitaciji i zapošljavanju invalida. Diskriminacija lica sa invaliditetom je prisutna i u oblasti zapošljavanja, prije svega u pogledu toga da poslodavci u javnom sektoru ne preduzimaju potrebne aktivnosti, utvrđene Zakonom o profesionalnoj rehabilitaciji, osposobljavanju i zapošljavanju invalida, na podizanju postojeće niske kvote zaposlenosti lica sa invaliditetom, dokazujući time osjetljivost, društvenu odgovornost i poštovanje minimalnog nivoa zakonske obaveze. Diskriminacija se dešava i po osnovu primjene tzv. medicinskog modela procjene invalidnosti koji u fokus stavlja dijagnozu bolesti a ne stanje i stepen funkcionalne sposobnosti. Na taj način medicinska dijagnoza postaje ključni kriterij za ostvarivanja statusnih prava što dovodi do diskriminacije lica sa invaliditetom po osnovu njihovih potreba.

Pristup socijalnoj zaštiti ostalih korisničkih grupacija uveliko je određena nedostatkom finansijskih sredstava, manjak stručnih radnika, nepostojanje specijaliziranih ustanova, veoma restriktivnim kriterijumima za ostvarivanje prava, slabom međusektorskom saradnjom i nepostojanjem koordinacije kako na lokalnom tako i na republičkom nivou između različitih subjekata koji utiču na ostvarivanje socijalne zaštite.

ZAKLJUČAK

Demografija, tržište rada, obrazovanje, zdravstvena i socijalna zaštita čine ključne oblasti socijalnog razvoja. Od stanja u ovim oblastima uveliko zavisi kvalitet života ljudi i pravac ukupnog razvoja društva. Djelovanje javnih sistema koji upravljaju školstvom, zdravstvom i socijalnom zaštitom, te djeluju na polju populacione obnove, treba da bude usmjereno na podizanju kvaliteta života ljudi što je ključni element socijalnog razvoja. Rizici sa kojima se susreće društvo u ovim oblastima rezultat su odnosa resursa, mogućnosti i prilika, s jedne strane, i javnih politika sa druge. Usklađenost javnih politika sa mogućnostima društva i potrebama stanovništva preduslov su napretka u socijalnoj sferi, a društveni položaj i stanje zadovoljavanja potreba socijalno osjetljivih grupa su najegzaktniji pokazatelj dostignutog nivoa socijalnog razvoja.

U ovom radu su izloženi rizici ključnih oblasti koji determinišu socijalni razvoj Republike Srpske. Kao što je pokazano, perspektive socijalnog razvoja Republike Srpske nisu povoljne. Proces depopulacije, iseljavanja i starenja stanovništva konstantno je prisutan sa tendencijom njegovog inteziviranja. Mogućnosti da se vlastitim radom obezbijedi ekonomska sigurnost nisu velike, dok ekonomska osnova društva negativno utiče na politiku zapošljavanja i obrnuto. Sektor obrazovanja od kojeg zavisi brzina i kvalitet razvoja u stalnim je reformama koje suštinski ne mijenjaju nasljeđenu matricu neusklađenosti izlaznih obrazovnih i profesionalnih profila i potreba tržišta rada. Iskustvo pandemije, ali ne samo to, je pokazalo da zdravstveni sistem ne može odgovoriti na sve veće i nepredvidive rizike zdravstvene zaštite. Sistem socijalne zaštite Republike Srpske, kao sistem koji pruža odgovor države na stanje socijalnih potreba stanovništva, u svojoj osnovi zadržao je pristup traženja parcijalnih rješenja koji uopšte ne odgovara aktuelnoj matrici ulaska u stanje socijalne ugroženosti, tako da socijalna uključenost nije prepoznata kao ključna determinanta socijalnog razvoja. Ukupno posmatrajući, socijalni razvoj Republike Srpske se nalazi pred veoma neizvjesnim periodom kojeg će obilježiti inteziviranje postojećih i javljanje novih socijalnih problema na koje

država neće moći niti će znati odgovoriti. Kao rezultat toga biće opšte smanjivanje potencijala društva za unapređenje kvaliteta života stanovništva, a posebno kvalitetu života socijalno osjetljivih kategorija.

LITERATURA

Evropska Unija – EU. (2000). Ugovor iz Nice. Dostupno na: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/HR/TXT/?uri=CELEX:12001C/TXT>

Fond za profesionalnu rehabilitaciju i zapošljavanje invalida – FPRZI RS. (2020). Izvještaji Fonda. Dostupno na: <https://www.fondinvsr.org/>

Fond zdravstvenog osiguranja - FZO RS. (2018). Strateški razvojni plan 2019-2023. Dostupno na: https://www.zdravstvo-srpske.org/files/dokumenti/Strateski_razvojni_plan_FZO_2019-2023.pdf

Fondacija za socijalno uključivanje u Bosni i Hercegovini – FSU BiH. (2019). Prema Evropskoj Uniji – Ključni problemi socijalnog uključivanja u BiH. Dostupno na: https://www.ibhi.ba/Documents/Publikacije/2019/Prvi_policy_papir_finalna_verzija.pdf

Gavrilović, A. (2005). Socijalna politika. Banja Luka: Filozofski fakultet

Institut za javno zdravstvo Republike Srpske – IJZ RS. (2021). Zdravstveno stanje stanovništva Republike Srpske. Dostupno na: https://www.phi.rs.ba/pdf/publikacije/Zdravstveno_stanje_stanovnistva_u_2020_godini-WEB.pdf

Lepir, Lj. (2018). Planiranje socijalne zaštite starih. Banja Luka: Fakultet političkih nauka

Lepir, Lj. (2022). Sistemski odgovor na nasilje u porodici tokom pandemije - Slučaj Republike Srpske. Konferencija ALOPS22 – zbornik. Dostupno na: <https://asp.edu.rs/wp-content/uploads/2022/12/ALOPS22-knjiga-apstrakata.pdf>

Lepir, Lj. i dr. (2020). Strategija socijalne uključenosti Republike Srpske. Fondacija za socijalno uključivanje. Dostupno na: https://sif.ba/Documents/Publikacije/2021/SSU_RS_2021_2027_bhs.pdf

Martić, M and D. Ognjen (2017). Health Care Systems in Bosnia and Herzegovina: Financing challenges and reform options? Friedrich Ebert Stiftung, Sarajevo. Dostupno na: <https://library.fes.de/pdf-files/bueros/sarajevo>.

MDG-F. (2011). Nepohađanje i napuštanje obrazovanja. Dostupno na: https://www.undp.org/sites/g/files/zskgke326/files/migration/ba/Dropout_BHS-1.pdf

Ministarstvo zdravlja i socijalne zaštite – MZSZ RS (2023). Nacrt strategije socijalne zaštite Republike Srpske. Dostupno na: https://www.vladars.net/sr-SP-Cyrl/Vlada/Ministarstva/MZSZ/dokumenti/Pages/Socijalna_zastita.aspx

Ministarstvo zdravlja i socijalne zaštite – MZSZ RS. (2020). Strategija unapređenja položaja starijih lica u Republici Srpskoj. Dostupno na: https://www.vladars.net/sr-SP-Cyrl/Vlada/Ministarstva/MZSZ/dokumenti/Pages/Socijalna_zastita.aspx

Pašalić, D., Lalić, S. i Pašalić, S. (2017). Obrazovanje i ishodi tržišta rada u Republici Srpskoj. Zbornik radova Ekonomskog fakulteta Brčko. Dostupno na: http://zbornik.efb.ues.rs.ba/dokumenta/Zbornik_radova_11-2017/f

Republički zavod za statistiku – RZS RS. (2017). Rezultati popisa – gradovi, opštine, naeljena mjesta. Dostupno na: https://www.rzs.rs.ba/static/uploads/bilteni/popis/gradovi_opstine_naseljena_mjesta/Rezultati_Popisa_2013_Gradovi_Opstine_Naseljena_Mjesta_WEB.pdf

Republički zavod za statistiku – RZS RS. (2018). Anketa o potrošnji domaćinstva – bilten. Dostupno na: https://www.rzs.rs.ba/static/uploads/ankete/potrosnja_domacinstava/Bilten_Anketa.pdf

Republički zavod za statistiku – RZS RS (2019). Demografska statistika – Bilten za 2018. Dostupno na: https://www.rzs.rs.ba/static/uploads/bilteni/stanovnistvo/BiltenDemografskaStatistika_2019.pdf

Republički zavod za statistiku – RZS RS. (2019a). Bilten – Anketa o radnoj snazi 2019. Dostupno na: https://www.rzs.rs.ba/static/uploads/bilteni/anketa_o_radnoj_snazi/Bilten_Anketa_O_Radnoj_Snazi_2019_WEB.pdf

Republički zavod za statistiku - RZS RS. (2022). Statistički godišnjak 2022. Dostupno na: https://www.rzs.rs.ba/static/uploads/bilteni/godisnjak/2022/StatistickiGodisnjak_2022_WEB.pdf

Republički zavod za statistiku – RZS RS. (2022a). Bilten – Plate, zaposlenost i nezaposlenost. Dostupno na: https://www.rzs.rs.ba/static/uploads/bilteni/rad/BiltenStatistike_Plata_Zaposlenosti_i_Nezaposlenost

Republički zavod za statistiku – RZS RS. (2022b). Osnovno obrazovanje – bilten. Dostupno na: https://www.rzs.rs.ba/front/article/5410/?left_mi=None&add=None

Republički zavod za statistiku – RZS RS. (2022c). Srednje obrazovanje – bilten. Dostupno na: https://www.rzs.rs.ba/front/article/5441/?left_mi=None&add=None

Republički zavod za statistiku – RZS RS. (2023). Demografska statistika – Bilten za 2022. Dostupno na: https://www.rzs.rs.ba/static/uploads/bilteni/stanovnistvo/BiltenDemografskaStatistika_2019.pdf

Republički zavod za statistiku – RZS RS. (2023a). Predškolsko obrazovanje – bilten. Dostupno na: https://www.rzs.rs.ba/front/article/5897/?left_mi=None&add=None

Republički zavod za statistiku – RZS RS. (2023b). Anketa o radnoj snazi. Dostupno na: https://www.rzs.rs.ba/front/article/5893/?left_mi=None&up_mi=&add=None

Somun-Krupalija, L., (2014). Alternativni izvještaj o primjeni Konvencije o pravima osoba s invaliditetom Ujedinjenih nacija za Bosnu i Hercegovinu. Sarajevo: MyRight. Dostupno na: <http://myright.ba/uiimages/Alternativni%20izvjestaj%20o%20primjeni%20UN%20Konvencije%20o%20pravima%20osoba%20s%20invaliditetom%20u%20BiH.pdf>

UNDP. (2021). Socijalna uključenost u Bosni i Hercegovini: Nacionalni izvještaj o humanom razvoju za 2020. Godinu. Dostupno na: <https://www.undp.org/bs/bosnia-herzegovina/publications/nacionalni-izvjestaj-o-humanom-razvoju-za-2020-godinu-socijalna-ukljucenost-u-bosni-i-hercegovini>

UNICEF. (2017). Situaciona analiza djece sa poteškoćama u Bosni i Hercegovini. Dostupno na: https://www.unicef.org/bih/media/376/file/Situaciona_analiza_o_polo%C5%BEaju_djece_sa_pote%C5%BEo%C4%87ama_u_BiH.pdf

Vidanović, I. (2015) Riječnik socijalnog rada

Zakon o socijalnoj zaštiti Republike Srpske., „Službeni glasnik Republike Srpske“ br. 37/12, 90/16, 94/19, 42/20 – dr. uredba i 36/22

Zavod za zapošljavanje Republike Srpske – ZZZ RS. (2023). Istraživanje tržište rada u Republici Srpskoj 2022/2023. Dostupno: http://www.zzzrs.net/images/uploads/dokumenti/Istrazivanje_trzista_rada_RS_2223.pdf

RISKS OF THE SOCIAL DEVELOPMENT OF THE REPUBLIC OF SERBIA

Prof. Dr. Ljubo Lepir, associate professor
University of Banja Luka, Faculty of Political Sciences

Summary

Social development of Republika Srpska is determined by socio-economic processes characteristic of post-conflict and transitional society. The social breakdown of society that followed the collapse of the socialist concept of development was intensified by the consequences of war conflicts during the nineties of the last century and the consequences of natural disasters in the first decades of the 21st century. In the meantime, global processes took place that additionally determined the social development of Bosnia and Herzegovina and Republika Srpska within it. Economic turbulence on the global world capital market in 2007, the corona virus pandemic in 2020 and the war in Ukraine in 2022 further disrupted the social stability of the society of Republika Srpska. The constant conflict between the state and the entity has all along acted as a political catalyst for increasing social uncertainty among citizens, especially those who are the most socially sensitive. Changes in the economic environment, demographic processes, foreign and domestic political context have greatly influenced the key risks of the social development of Republika Srpska. The poor, children and young people, persons with disabilities, the elderly, women and members of minority groups are the most socially sensitive groups, whose fates can most clearly identify the key risks of the social development of the contemporary society of the Republic of Srpska, namely: depopulation, poverty and economic deprivation, unemployment, crisis of family and family values, gender inequality, threat to mental health, etc. The article deals with the causes and consequences of certain social risks on the development of Republika Srpska, with implications for the most socially sensitive categories of the population.

Keywords: social risks, social development, Republika Srpska

SAVREMENI DRUŠTVENI MEDIJI I RIZIČNA SEKSUALNA PONAŠANJA MLADIH

mr Nela Jovanoski¹⁸⁹

Ministarstvo unutrašnjih poslova Republike Srbije, Policijska uprava Subotica

Apstrakt: *Seksualno ponašanje mladih nije samo pod uticajem individualnih intenzivnih promena s kojima se adolescenti suočavaju, nego je i pod uticajem društvenog okruženja. Današnja shvatanja mladih određena su procesom globalizacije i formiraju se pod izuzetno snažnim uticajem masovne kulture i medija. Lakoća korišćenja društvenih medija, njihova dostupnost velikom broju adolescenata, percipirana anonimnost vezano za pružanje osetljivih tema vezano za pružanje seksualnih informacija povećala su interesovanje istraživača za istraživanje veze između izloženosti seksualnom medijskom sadržaju i rizičnim seksualnim ponašanjima mladih što čini predmet ovog rada. Cilj rada je ukazivanje na značaj ispitivanja uticaja savremenih društvenih medija na rizična ponašanja mladih, sa posebnim osvrtom na to kako se seksualni sadržaji tumače i inkorporiraju u njihove živote.*

Ključne reči: *društveni mediji, rizična seksualna ponašanja, mladi, seksualni sadržaj*

UVOD

Adolescencija je period razvoja povezan sa seksualnim otkrivanjem, istraživanjem i preuzimanjem rizika (Abma et al. 2004). Ovaj razvoj ne počinje s praznog papira; mladi koriste saznanja iz svojih predhodnih iskustava da kreiraju seksualne scenarije kao smernice za buduće ponašanje (Gagnon, Simon, 2005). Seksualno ponašanje mladih nije samo pod uticajem individualnih intenzivnih promena s kojima se adolescenti suočavaju, nego je i pod uticajem društvenog okruženja. Moderni svet u kome preovladava ubrzani razvoj informaciono-komunikacione tehnologije, suočava nas sa novom realnošću, dešavaju se promene u savremenoj obrazovnoj paradigmi. Na seksualno ponašanje mladih osim porodice utiču vršnjaci, škola i masovni mediji. S jedne strane porodica i škola promovišu zdravo i odgovorno ponašanje mladih, dok s druge strane vršnjaci i mediji pružaju informacije koje požuruju seksualnu aktivnost mladih (L'Engle, Jackson, 2008).

Shvatanja mladih ljudi danas su u velikoj meri određena uključivanjem u sistem masovne edukacije i proces globalizacije. Mladi ljudi dobijaju medijske slike i poruke u vezi sa seksualnošću uglavnom posredstvom društvenih medija (Hodžić, Nikolić, 2002). Za razliku od svojih roditelja prihvataju da internet igra važnu ulogu u njihovom svakodnevnom životu. Brže i lakše pronalaženje informacija, veća mogućnost povezivanja te razvoj informatičnih znanja i veština (Tokunaga, 2010) mladima sigurno olakšava funkcionisanje u savremenom svetu, ali nosi sa sobom i mnoge rizike. Lakoća korišćenja interneta, osećaj anonimnosti na internetu, dostupnost različitim neprimerenim i potencijalno uznemirujućim sadržajima često mogu dovesti do mnogih opasnosti i rizičnih seksualnih ponašanja. Seksualno eksplicitni sadržaj je tako postao široko dostupan mladima, što je izazvalo zabrinutost među roditeljima i naučnom zajednicom oko potencijalno štetnih ishoda povezanih sa upotrebom seksualnog sadržaja.

¹⁸⁹ neladefektolog@gmail.com

Mnoga istraživanja i klinička praksa potvrdili su da postoje određene karakteristike koje neku decu i mlade čine rizičnijim za izloženost seksualnom sadržaju u medijima. Te karakteristike koje se navode su uzrast, pol, poteškoće u socijalizaciji, vremenski period korišćenja masovnih medija (Cho, Cheon, 2005), nedostatak emocionalne topline od strane roditelja i nedostatak nadzora (Valcke et al. 2007).

Mladi, uzrast od 10-24 godine, čine trećinu svetske populacije, što predstavlja budućnost i veliki potencijal. Ova populacija tek treba da ostvari svoju reproduktivnu funkciju i njihovo reproduktivno zdravlje je veoma značajno sa individualnog i socijalnog aspekta (Stanković, 2007). Ponašanje mladih i stavovi prema reproduktivnom i seksualnom zdravlju mogu u budućnosti definisati demografsku situaciju u Srbiji (Radovanović et al. 2010).

Prema rezultatima EU Kids Online (2018) istraživanja, mladi u R Srbiji (86%) internet koristi na svakodnevnom nivou, što ih gotovo izjednačava sa decom i mladima iz drugih evropskih zemalja (Norveška, Italija). Po sopstvenim izjavama internetu pristupaju sa mobilnog/pametnog telefona. Najčešće slobodno vreme provode na internetu, bez odgovarajućeg uvida roditelja/staratelja u njihove aktivnosti. U proseku provode uz digitalne medije oko 4 sata, a vikendom i do 7 časova, nezvano uz izvršavanje školskih obaveza. Vreme najčešće provode na društvenim mrežama i platformama, od kojih su najzastupljenije Facebook, Instagram i Youtube. Svaki drugi se u proteklih godinu dana susreo sa sadržajem seksualne prirode. Skoro trećina mladih (uzrasta 11-17 godina) je pristupila veb sajtu pornografskog sadržaja, a najviše ih je mladih od 15-17 godina, gde 43% mladih muškog pola i 6% ženskog pola pristupa svakodnevno (Kuzmanović et al., 2019).

Nedovoljna znanja kao i prihvatanje mnogih netačnih informacija od vršnjaka ili iz medija, razlog su nepoznavanja posledica rizičnog seksualnog ponašanja (Šikanić Dugić, 2010). Mediji su puni tema o seksualnosti, no prave informacije su često nepotpune. Razgovor o seksualnom odnosu u nekim sredinama je i danas društveni tabu, a seksualno prenosive infekcije još uvek nose stigmatu i podsvesni osećaj krivice (Dabo et al., 2008). Naučno je potvrđeno da adolescenti reaguju brzo, iznenada i prenaglašeno. Impulsivni mladi ljudi su skloni eksperimentisanju i avanturizmu, te donose nepromišljene odluke u vezi sa seksualnim ponašanjem (Sedlecki, 2001).

Postavlja se pitanje kako se mladi nose sa širokim spektrom savremenih medija koji su im dostupni, kako procenjuju i tumače seksualni medijski sadržaj, te da li prepoznaju rizike u svom seksualnom ponašanju.

RIZIČNO SEKSUALNO PONAŠANJE MLADIH I SEKSUALNI MEDIJSKI SADRŽAJ

Budući da su mladi ljudi podložniji uticaju medija od starijih, izražena je zabrinutost da bi izloženost seksualno eksplicitnim slikama i video snimcima mogla biti povezana sa nerealnim očekivanjima od seksualnih odnosa i rizičnom seksualnom aktivnošću (Rice et al., 2012).

Rizično seksualno ponašanje manifestuje se rastućim udelom mladih koji su seksualno aktivni, sve većim brojem onih koji prvo polno iskustvo doživljavaju u ranoj adolescenciji (pre 16. godine života) i snižavanjem prosečnog uzrasta kada se prvi polni odnos ostvaruje. (Sedlecki, 2001). Prva seksualna iskustva mladi retko planiraju i ne koriste neophodna kontraceptivna sredstva iz neznanja ili zbog pasivnosti. Rano stupanje u seksualne odnose, uz druge oblike rizičnog ponašanja kao što su seksualni odnos pod uticajem alkohola ili psihoaktivnih supstanci doprinosi seksualnom odnosu sa više partnera, ali i opasnost od seksualnog zlostavljanja i uvođenja u svet prostitucije i kriminala. (Dabo et al., 2008).

Mladi koriste internet u različite svrhe, kao što je održavanje kontakta sa prijateljima ili partnerima. Konkretno neki od njih su ga koristili za onlajn seksualne aktivnosti, posebno za sajber seks. Istraživanje onlajn seksualne aktivnosti među mladima pokazuje da oni aktivno istražuju internet tražeći seksualni materijal i često komuniciraju o temama seksualne prirode (Braun et al., 2009). Dok se onlajn seksualna aktivnost može posmatrati kao sredstvo seksualnog istraživanja, važno i zdravo u kontekstu razvoja adolescenata, takve aktivnosti se takođe mogu kategorisati kao rizična ponašanja, koja potencijalno povlače negativne posledice i iskustva (Baumgartner et al. 2010).

Tipovi seksualnog sadržaja savremenih medija uključuju i "seksting" i gledanje seksualno eksplicitnih veb lokacija. Seksting se često definiše kao slanje i primanje nagih i polunagih fotografija ili video snimaka putem mobilnog telefona, interneta ili e-pošte (Mitchel et al. 2012). Prevalencija

slanja seksualiziranih poruka kod američkih adolescenata kreće se od 10% do 35% (Klettke et al., 2014), kod evropskih adolescenata navodi se prosečna prevalencija od 3,4% (Baumgarnter et al., 2014). Istraživanje koje je sprovedeno kod belgijskih adolescenata navodi kako je 11,1% mladih slalo seksualizirane poruke (Van Ouytsel et al., 2014) dok je u Hrvatskoj sprovedeno jedno istraživanje u kojem je njih 39% barem jednom u životu poslalo seksualiziranu poruku (Vrselja et al., 2015). Istraživanja upućuju na nekoliko mogućih motiva za slanje seksualiziranih poruka a to su flertovanje, održavanje intimnosti u partnerskom odnosu, vrste eksperimentisanja ali i pritiska od strane partnera (Cooper et al., 2016).

Što se tiče izloženosti seksualno eksplicitnim veb lokacijama, studija mladih iz 2005. godine SAD starosti 10-17 godina otkrila je da je 42% mladih bilo izloženo internet pornografiji u godini dana a da je pri tome više od polovine izloženosti bilo neželjeno (Wolak et al., 2007).

Istraživanje Petera i Valkenburga (2016) odnosi se na povezanost gledanja porografskog sadržaja i drugih rizičnih seksualnih ponašanja upućuje na to da je korišćenje pornografije povezano s popustljivijim seksualnim stavovima. Što bi značilo da su mladi koji su skloniji gledanju pornografskog sadržaja spremniji ući u seksualni odnos, da imaju nedefinisane porodične odnose, niže samopoštovanje i da su manje zadovoljni svojim životom.

Treba uzeti u obzir da je u modernom društvu sadržaj koji pružaju masovni mediji i društvene mreže hiperseksualiziran, a seksualni sadržaji "iskaču" gotovo na svakom mestu i koliko god se trudili, poprilično ih je teško izbeći (Ybarra et al. 2014).

ISTRAŽIVANJE POVEZANOSTI SAVREMENIH DRUŠTVENIH MEDIJA I RIZIČNIH SEKSUALNIH PONAŠANJA MLADIH

Danas internet i savremeni društveni mediji predstavljaju pristupačan način za otkrivanje i istraživanje ljudske seksualnosti bez restriktivnih seksualnih standarda (Griffiths, 2012). Proširen pristup seksualno eksplicitnom sadržaju i pornografiji; koji zajedno sa realnošću razvoja i istraživanja seksualnog identiteta mladih, znači da je veća verovatnoća da će mladi biti izloženiji seksualno eksplicitnom sadržaju nego adolescenti predhodnih generacija (Ballester- Arnal et al., 2016). Zaista, značajan broj adolescenata je prijavio svoje prvo seksualno iskustvo na mreži (Gravningen et al., 2016). U nekoliko studija istraživači su otkrili da nenamerno izlaganje seksualnim medijima u detinjstvu i adolescenciji često ima negativne efekte kao što su šok, gađenje ili sramota, i da ovi efekti mogu biti trajni (Bushman, Cantor, 2003).

Čini se da korišćenje seksualnih medija povećava motivaciju za slanjem seksualnih poruka (Van Ouytsel et al., 2014). Ukoliko smatramo da je slanje seksualiziranih poruka moguće rizično ponašanje, i da se poruke mogu slati ne samo putem mobilnih telefona nego i preko različitih društvenih mreža, onda se svakako može očekivati da su te poruke povezane i sa nekim drugim rizičnim seksualnim ponašanjem, poput korišćenja seksualno eksplicitnog materijala (Burić et al., 2018). Npr. upotreba selfija, služi da se stiču pratoci i način je predstavljanja sebe na društvenim mrežama, te zbog veće izloženosti na društvenoj mreži mladi imaju veću verovatnoću da postanu sajber žrtve (Young et al. 2016). Žrtve pornografije i osvetničke aktivnosti su upravo bile tinejdžerke koje su slale seksualne slike zbog pritiska nekog momka. Većinu privatnih fotografija prosledio je i poslao bivši momak (Kancelarija Ujedinjenih nacija za droge i kriminal; UNODC, 2014).

Da društvene mreže mogu potencijalno dovesti i do prisile mladih na neželjene radnje vezano za njihovu seksualnost ili seksualno rizično ponašanje pokazalo je i istraživanje Ybarra et al. (2008) sprovedeno na uzorku od 1588 mladih osoba, uzrasta od 10-15 godina. Cilj istraživanja je bio da utvrdi koliko su mladi izloženi seksualnom podvođenju putem Interneta (neželjenim zahtevima za razgovor o seksualnim odnosima, zahtevima za davanje ličnih seksualnih podataka ili zahtevima da urade seksualne radnje) i seksualnom uznemiravanju (zlobni ili neprimereni komentari, širenje glasina). Rezultati istraživanja su pokazali da je 15% od ukupnog uzorka bilo izloženo seksualnom podvođenju u predhodnoj

godini, 4% je saopštio da se takav incident dogodio putem društvenih mreža, a 9% je saopštilo da su doživeli seksualno uznemiravanje putem društvenih mreža.

Obzirom na dostupne seksualne sadržaje na internetu, jedno od istraživanja pokazalo je kako većina ispitanika smatra kako seksualni sadržaj doprinosi promeni njihovog raspoloženja, kako u pozitivnom tako i u negativnom smislu (Sefa et al. 2018). To se u pravilu odnosi na činjenicu da putem interneta mladi mogu pristupiti brojnim informacijama koje ih zanimaju, a vezane su za temu seksualnosti, no međutim te informacije nisu ponekad pouzdane i povezane su s seksualnim rizičnim ponašanjem. Rezultati istraživanja pokazuju da mediji uglavnom pružaju nedovoljno informacija o reproduktivnom zdravlju, imaju tendenciju da promovišu seksualne stereotipe (Kunkel et al. 2003), prikazuju nerealističnu sliku seksa (Greenberg, 1994) i predstavljaju seksualni odnos kao razuzdanu aktivnost (Arnett, 2002).

Moreno et al., (2009) identifikovali su korisnike veb sajta za društveno umrežavanje myspace.com koji je na svojim profilima opisao ili prikazao seksualno rizično ponašanje. Oni koji su nasumično odabrani u eksperimentalnu grupu dobili su e-poštu u kojoj ih je ohrabrivao da ispituju sadržaj na svojim profilima. Došlo se do značajnog smanjenja prikazane seksualne aktivnosti na njihovim profilima tokom praćenja. Velika platforma za pojavu rizičnog seksualnog ponašanja su Facebook i Instagram, putem kojih mladi učestalo objavljuju seksualne sadržaje i gole fotografije (Collins et al. 2017), pa tako društvene mreže funkcionišu kao mehanizam putem kojeg se ubrzano šire razni sadržaji. Pričaonice (eng. chat rooms) su jedan od učestalijih izvora dečje pornografije. Unutar njih između registrovanih i zainteresovanih korisnika razmenjuju se seksualni podaci, informacije koje uključuju i maloletnike. Seksualni sadržaji su mogu pojaviti prilikom pretraživanja web stranica koje i nisu povezane sa seksualnim sadržajem, u vidu virusa i reklama što svakako predstavlja opasnost za mlade.

Nove tehnologije utiču na način na koji tinejdžeri vide sebe i izazivaju sukob između neindifikovanog identiteta adolescenata i njihove želje da budu viđeni. Ova želja može navesti mlade da se izlože na mreži. U dve studije fokus grupa Groenestein et al. (2016) istraživali su kapacitet tinejdžerki da procene da li je stranac na mreži odrasla osoba ili vršnjak. Njihovi nalazi sugerišu da je samo 43% bilo u stanju da proceni ovu razliku, a čini se da je problem u tome što tinejdžerke ignorišu potpuno lična pitanja i preterano interesovanje za seksualne stvari.

Takođe treba očekivati da drugi manje očigledni faktori kao što su aspiracije i osećaj sebe takođe utiču na to kako mladi ljudi biraju, posećuju i koriste medije. Dok mladi tumače i procenjuju seksualni medijski sadržaj, oni takođe mogu ali ne moraju da ugrade ono što vide u sopstveni osećaj sebe koji se razvija. Nekoliko studija tinejdžerske interpretacije učestalosti seksualnog sadržaja u medijima i veliki broj radova na konceptu selektivne percepcije sugerišu da svi članovi publike neće videti ili interpretirati istu poruku neprimerenog seksualnog sadržaja na isti način (Zillmann, 1985).

Model medijske prakse predviđa da će studije otkriti da efekti nisu ujednačeni, i da mladi verovatno nauče da devojke moraju da budu lepe da bi privukle muškarce; da je seks zabavan i bez rizika; i da većina ljudi često razmišlja i ima seks, često bez mnogo brige o ljubavi ili stabilnosti veze (Kunkel et al. 1999). Međutim nisu svi tinejdžeri izloženi istoj količini ili vrsti seksualnog medijskog sadržaja, a neki će se odupreti predstavljenoj dominantnoj seksualnoj ideologiji. Na primer u nekim nedavnim analizama veb lokacija adolescentkinja, otkriveno je da su devojke kritikovale slike koje vide o sebi u medijima i stvarale alternativna shvatanja o tome šta bi seks i seksualnost mogli biti (Stern, 1999). U istraživanju Harvija et al. (2007) sugerise se da se mladi često pitaju o normalnosti seksualnih situacija. Žele da znaju da li je njihovo ponašanje uobičajeno ili prihvatljivo, možda u poređenju sa njihovim vršnjacima ili društvom uopšte. Dodatni uvid mogu da daju

istraživanja Danebacka et al. (2012) gde oni navode radoznalost i stid kao motivaciju za interakciju sa seksualnim informacijama na mreži.

ZAKLJUČAK

Upotreba savremenih društvenih medija i virtuelna komunikacija sastavni su deo svakodnevnog života mladih koji ga koriste u različite svrhe. Međutim, kako se poslednjih godina promenio format veba, tako su se menjale i onlajn akcije mladih, korišćenjem novih interaktivnih resursa. Takva upotreba interneta dovela je do rizika narušavanja privatnosti i sigurnosti, kao i izloženosti seksualnim neprimerenim sadržajima. Izloženost onlajn rizicima može imati negativne i dugotrajne posledice po mlade.

Poslednjih godina sprovedena su istraživanja koja su pokušala da objasne zašto se mladi upuštaju u rizična ponašanja na internetu, kao što je pretraživanje i pregledanje pornografskog sadržaja i seksting, slanje poruka seksualne sadržine i drugo, kao i zašto se neki odupiru predstavljenoj dominantnoj seksualnoj ideologiji. Vrlo malo je istraživanja koja su se bavila ohrabriranjem mladih da ispitaju sadržaj na svojim profilima, kao i procesom primene onlajn informacija van mreže koji nam je je generalno ostao nepoznat. Ovakva istraživanja su posebno relevantna jer se povećava pristup sve eksplicitnijem seksualnom sadržaju putem savremenih društvenih medija, a istovremeno bi se sa mladima moglo raditi na razvoju preventivne strategije i strategije za suočavanje sa rizicima sa kojima se mogu susresti prilikom onlajn okruženja.

LITERATURA

- Abma, J. C., Martinez, G. M., Mosher, W. D., & Dawson, B. S. (2004). *Teenagers in the United States: Sexual activity, contraceptive use, and childbearing*. Vital and Health Statistics, 23(24), 1–48
- Arnett J. J. (2002). *The sounds of sex: Sex in teens' music and music videos. Sexual teens, sexual media: Investigating media's influence on adolescent sexuality*. London: Routledge, str. 253-264.
- Ballester-Arnal, R., Gimenez-Garcia, C., Gil-Llario, M. C., & Castro-Calvo, J. (2016). *Cybersex in the "Net generation": Online sexual activities among Spanish adolescents*. Computers in Human Behavior, 57, 261–266
- Baumgartner, S. E., Valkenburg, P. M., & Peter, J. (2010). *Unwanted online sexual solicitation and risky sexual online behavior across the lifespan*. Journal of Applied Developmental Psychology, 31, 439–447.
- Baumgartner, S. E., Sumter, S. R., Peter, J., Valkenburg, P. M. i Livingstone, S. (2014). *Does country context matter? Investigating the predictors of teen sexting across Europe*. Computers in Human Behavior, 34, 157-164
- Braun-Courville, D. K., & Rojas, M. (2009). *Exposure to sexually explicit web sites and adolescent sexual attitudes and behaviors*. Journal of Adolescent Health, 45, 156–162
- Burić, J., Juretić, J., Štulhofer, A., (2018) *Uloga dispozicijskih, socijalizacijskih i ponašajnih čimbenika u dinamici slanja seksualno eksplicitnih poruka u adolescenciji*, Psihologijske teme, 27, 409-435
- Bushman, B. J., & Cantor, J. (2003). *Media ratings for violence and sex: Implications for policymakers and parents*. American Psychologist, 58(2), 130–141
- Cho, C-H., Cheon, J., (2005) *Children's exposure to negative Internet content: effects of family context*. Journal of Broadcasting and Electronic Media, 49(4), 488-509

- Collins, R. L., Strasburger, V. C., Brown, J. D., Donnerstein, E., Lenhart, A. i Ward, L. M. (2017). *Sexual media and childhood well-being and health*. Pediatrics, 140(Supplement 2), 162-166.
- Cooper, K., Quayle, E., Jonsson, L. i Svedin, C. G. (2016). *Adolescents and self-taken sexual images: A review of the literature*. Computers in human behavior, 55, 706-716
- Gagnon, J. H., & Simon, W. (2005). *Sexual conduct: The social sources of human sexuality*. New Brunswick, NJ: Aldine Transaction.
- Gravningen, K., Aicken, C. R. H., Schirmer, H., & Mercer, C. H. (2016). *Meeting sexual partners online: Associated sexual behaviour and prevalent chlamydia infection among adolescents in Norway: A cross-sectional study*. Sexually Transmitted Infections, 92(2), 91–9
- Greenberg B. S. (1994). *Content trends in media sex. U Media, children, and the family: Social scientific, psychodynamic, and clinical perspectives* (ur. D. Zillman et al.). Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum, str. 165-182.
- Griffiths, M. D. (2012). *Facebook addiction: Concerns, criticisms and recommendations*. Psychological Reports, 110(2), 518–520
- Groenestein, E., Baas, N., Van Deursen, A. J. A. M., & De Jong, M. D. T. (2016). *Strategies and cues adolescents use to assess the age of an online stranger*. Information, Communication & Society, 20, 1–18.
- Harvey, K. J., Brown, B., Crawford, P., Macfarlane, A., & McPherson, A. (2007). *'Am I normal?' Teenagers, sexual health, and the Internet*. Social Science & the Internet, 65, 771–781.
- Hodžić, A., Nikolić, T. (2002) *Rod jeste bitan: okvir rizičnog seksualnog ponašanja hrvatskih adolescenata i adolescentica*. Reč : časopis za književnost i kulturu. - ISSN 0354-5288 (Br. 67(13), str. (259-286)
- Klettke, B., Hallford, D. J. i Mellor, D. J. (2014). *Sexting prevalence and correlates: A systematic literature review*. Clinical Psychology Review, 34, 44-53.
- Kuzmanović, D., Pavlović, Z., Popadić, D., Milošević, T., (2019) *Korišćenje interneta i digitalne tehnologije kod dece i mladih u Srbiji, Rezultati istraživanja Dece Evrope na internetu*. Institut za psihologiju Filozofskog fakulteta u Beogradu,
- Kunkel D, Cope K, Farinola W, et al. (1999.) *Sex on TV: A Biennial Report to the Kaiser Family Foundation*. Santa Barbara, CA: University of California,
- Kunkel D., Biely E., Eyal K., Cope-Farrar K., Donnerstein E., Fandrich R. (2003). *A biannual report of the Kaiser Family Foundation: Sex on TV 3*. Menlo Park, CA: Kaiser Family Foundation.
- L'Engle, L. K., Jackson, C. (2008): *Socialization Influences on Early Adolescents' Cognitive Susceptibility and Transition to Sexual Intercourse*, Journal of research on adolescence, 18(2), 353–378
- Mitchell KJ, Finkelhor D, Jones LM, Wolak J. (2012) *Prevalence and characteristics of youth sexting: a national study*. Pediatrics; 129: 13–20
- Moreno, M. A., VanderStoep, A., Parks, M. R., Zimmerman, F. J., Kurth, A., & Christakis, D. A. (2009). *Reducing at-risk adolescents' display of risk behavior on a social networking site*. Archives of Pediatrics & Adolescent Medicine, 163, 35–41.
- Peter, J., Valkenburg, P. M. (2016). *Adolescents and pornography: A review of 20 years of research*. The Journal of Sex Research, 53(4-5), 509-531.
- Radovanović, S., Kocić, S., Šorak, M., & Milić, Č. (2010). *Stavovi i ponašanje studenata u vezi sa reproduktivnim zdravljem*. Medicinski pregled, 63(11-12), 859–862

- Rice E, Rhoades H, Winetrobe H, Sanchez M, Montoya J, Plant A, Kordic T. (2012) *Sexually explicit cell phone messaging associated with sexual risk among adolescents*. Pediatrics; 130: 667–73
- Sedlecki, K. (2001). *Ponašanje i stavovi adolescenata relevantni za reproduktivno zdravlje*. Stanovništvo, 39(1–4), 91–117
- Sefa, F. O., Adu, A. (2018). *Internet Pornography Seeking Among Senior High Schools in the Tema Metropolis*. Journal of Education and Practice, 9(21), 36–44.
- Stanković, B. (2007). *U susret promociji reproduktivnog zdravlja mladih*. Zbornik Instituta za pedagoška istraživanja, 39(2), 383–396.
- Šikanić Dugić, N. (2010) *Spolno prenosive infekcije u adolescenata*. Medicus, 19(1), 13–18.
- Tokunaga, R.S. (2010) *Following you home from school: A critical review and synthesis of research on cyberbullying victimization*. Computers in human behavior, 26(3), 277–287
- United Nations Office on Drugs and Crime. (2014). *Global report on trafficking in persons* (United Nations publication, Sales No. E.14.V.10). Retrieved from https://www.unodc.org/documents/data-and-analysis/glotip/GLOTIP_2014_full_report.pdf
- Valcke, M., Schellens, T., Van Keer, H., Gerarts, M., (2007). *Primary school children's safe and unsafe use of the Internet at home and at school: An exploratory study*. Computers in Human Behavior, 23(6), 2838–2850
- Van Ouytsel, J., Ponnet, K. i Walrave, M. (2014). *The associations between adolescents' consumption of pornography and music videos and their sexting behavior*. Cyberpsychology, Behavior and Social Networking, 17, 772–778
- Zillmann D, Bryant J, eds (1985). *Selective Exposure to Communication*. Hillsdale, NJ: Erlbaum,
- Wolak J, Mitchell K, Finkelhor D. (2007) *Unwanted and wanted exposure to online pornography in a national sample of youth Internet users*. Pediatrics; 119: 247–57
- Ybarra, M. L. i Mitchell, K. J. (2008). *How risky are social networking sites? A comparison of places online where youth sexual solicitation and harassment occurs*. Pediatrics, 121(2), 350–357
- Ybarra, M. L., Strasburger, V. C. i Mitchell, K. J. (2014). *Sexual Media Exposure, Sexual Behavior, and Sexual Violence Victimization in Adolescence*. Clinical Pediatric, 53(13), 1239–1247
- Young, R., Subramanian, R., Miles, S., Hinnant, A., & Andsager, J. A. (2016). *Social representation of cyberbullying and adolescent suicide: A mixed-method analysis of news stories*. Health Communication, 32(9), 1–11

CONTEMPORARY SOCIAL MEDIA AND RISKY SEXUAL BEHAVIOR OF THE YOUTH

Abstract: *The sexual behavior of the youth is not only influenced by the intense individual changes that adolescents face, but also by the social environment. Today's young people's understandings are determined by the process of globalization and are formed under the extremely strong influence of mass culture and the media. The ease of using social media, their availability to a large number of adolescents, the perceived anonymity related to the provision of sensitive topics related to the provision of sexual information increased the interest of researchers in researching the connection between exposure to sexual media content and risky sexual behaviors of young people, which is the subject of this paper. The aim of the paper is to point out the importance of examining the influence of modern social media on the risky behavior of the youth with special reference to how sexual content is interpreted and incorporated into their lives.*

Keywords: *social media, risky sexual behaviors, youth, sexual content*

IGRA KAO PODSTICAJ ZA ZDRAVI DJEČJI RAST I RAZVOJ

Ružica Stojanović¹⁹⁰

Master socijalnog rada

Dipl. profesor specijalne edukacije i rehabilitacije

Dnevni centar za djecu sa posebnim potrebama „Sunce Oberwallisa“, Modriča

Apstrakt: Razvoj djeteta je cjelovit proces koji se odvija na osnovu individualnih predispozicija, djetetovih potencijala i uslova u kojima dijete živi, a obuhvata motorne, intelektualne, emocionalne, socijalne i kulturne aspekte. Važan faktor dječijeg rasta i razvoja je okruženje koje treba da omogući djetetu igru, istraživanje svijeta oko sebe, razvoj kompetencija u interakciji sa drugim ljudima i sredinom, čime se utiče na pravilan rast i razvoj djeteta. Djetinjstvo se najčešće povezuje sa igrom. Igra predstavlja fenomen djetinjstva, svojstvena je svoj djeci i obilježje je dječje kulture. Sa druge strane, za djecu igra predstavlja primaran način učenja o sebi, drugima i okolini u kojoj žive. Od najnižeg uzrasta dijete je okupirano igrom u vidu igara istraživanja, a kako dijete raste i razvija se i njegova igra se razvija, postaje složenija i dobija druge karakteristike. Igra obuhvata različite aktivnosti u kojima se djeca igraju samostalno, sa drugom djecom i osobama ili predmetima. Za rast i razvoj djeteta igra predstavlja temelj, jer utiče na razvoj motornih, intelektualnih, emocionalnih i socijalnih sposobnosti, kao i na govorno-jezički razvoj i samopouzdanje. Cilj ovog rada jeste da ukažemo na to koliki je značaj igre za zdrav dječji rast i razvoj i na koji način igra utiče na rast i razvoj djece.

Ključne riječi: igra, podsticaj, rast, razvoj, djeca

Uvod

Razvoj djeteta podrazumijeva redosljed promjena u osobinama, sposobnostima, vještinama i ponašanju djeteta, na osnovu kojih se ono mijenja, postaje sve veće, spretnije, sposobnije, društvenije, te prilagodljivije (Starc, Čudina-Obradović, Pleša, Profaca, Letica, 2004). Razvoj svakog djeteta moramo posmatrati individualno, u okviru njegovih sposobnosti, kao i pod uticajem faktora poput sredine, svakodnevnih aktivnosti i rutina, integracije u društvo itd. (Moscarda, 2015). Dječiji razvoj kao dinamičan proces podijeljen je na faze razvoja, a svaka promjena nadograđuje se na prethodno završenu fazu razvoja. Tokom perioda djetinjstva, dijete prolazi kroz period naglog fizičkog, kognitivnog, govorno-jezičkog, te socio-emocionalnog razvoja. Sva područja razvoja djeteta međusobno su isprepletana, jer na primjer, dijete kada prohoda ono počinje da istražuje svijet oko sebe, stiče nova iskustva, znanja, što direktno utiče na dalji kognitivni i govorno-jezički razvoj (Cepanec, 2016).

Igra je aktivnost koja je svojstvena naročito djeci, ali je prisutna i u životu odraslih. Sa jedne strane je jednostavna, ali sa druge strane je i složena aktivnost djeteta. U igru dijete ulazi spontano ili uz pomoć odraslih koji ga uvode u svijet mašte i igre. Sa druge strane, igra je temeljna aktivnost koja utiče na razvoj motoričkih, kognitivnih, govorno-jezičkih i socio-emocionalnih sposobnosti djeteta. Svakoj igri treba pristupiti cjelovito, jer ne možemo reći da neka igra utiče samo na jedno područje razvoja (Lazar, 2007). Putem igre dijete otkriva svijet oko sebe, stvara samokontrolu uz pomoć pravila

¹⁹⁰ stojanovicruzica7@gmail.com

igre, razvija svoju emocionalnost i socijalizaciju. Igra potiče maštu i kreativnost, kognitivni razvoj, jer putem određenih vrsta igara dijete razvija pamćenje, pažnju i koncentraciju, te utiče na motorički razvoj djeteta. Stoga, možemo reći da je igra dominantna aktivnost u djetinjstvu koja je od izuzetnog značaja za razvoj djeteta (Stevanović, 2003).

Karakteristike dječjeg rasta i razvoja

Kao važan član društva dijete je kompleksno biće koje obiluje vlastitim potencijalima. Veoma je važno poznavanje razvojnih faza djeteta kako bismo bolje razumjeli dijete, pravilno reagovali, te odabrali primjerenu strategiju za podsticanje narednih zona razvoja (Bratić, 2020). Najizraženija obilježja djeteta predstavljaju rast i razvoj. Rast djeteta ne možemo posmatrati kao jednostavan proces povećanja dimenzija tijela, odnosno kvantitativan proces. Naprotiv, rast je složen proces promjene strukture, funkcije, te reaktivnosti tkiva i organa. Obuhvata i kvalitativne odlike poput promjena psihičkih osobina djeteta, te djetetovo prilagođavanje socijalnim i kulturnim uslovima okoline u kojoj živi. Rast i razvoj djeteta predstavljaju procese koji se međusobno prepliću i nadopunjuju i samim tim predstavljaju jednu cjelinu, koju ne možemo odvojeno posmatrati (Fruk, 2019). Razvoj djeteta je cjelovit proces koji se kod svakog djeteta odvija u skladu sa individualnim predispozicijama i uslovima u kojima dijete živi (Bratić, 2020). Razvoj predstavlja kvalitativnu promjenu ili složeno zbivanje koje obuhvata promjene u tijelu, sazrijevanje biohemijskog sastava, diferenciranje, sazrijevanje strukture i funkcija, reaktivnost i prilagođavanje pojedinih tkiva, organa i funkcija organizma od začeća do kraja razvojnog perioda, odnosno do kraja adolescencije. Razvoj kao cjelovit proces sastoji se iz nekoliko područja: tjelesnog, motornog, psihičkog, emocionalnog, kognitivnog i socijalnog razvoja (Fruk, 2019).

Svaki segment razvoja djeteta se prožima sa onim drugim, jedan na drugi utiču i međusobno se uslovljavaju. Svaka od razvojnih faza djeteta ima svoje karakteristike, ali i svako dijete ima svoje individualne karakteristike, tempo i dinamiku razvoja. Razvoj djeteta možemo podsticati kroz pet osnovnih razvojnih oblasti:

1. Motorički razvoj (krupna i fina motorika);
2. Govorno-jezički razvoj;
3. Kognitivni razvoj;
4. Socio-emocionalni razvoj;
5. Samopomoć i briga o sebi (Milić, Živković, Jovović, Sabolski, Vukičević Ivančević, 2016).

Autori Ivić, Novak, Atanacković i Ašković (2019) razmatraju orijentacione razvojne norme, odnosno statistički prosjek uzrasta na kome se javljaju najkrupnije prekretnice u razvoju djeteta. S obzirom na to da se radi o statističkom prosjeku uzrasta, postoje i sasvim prihvatljiva odstupanja od prosjeka. Na primjer, postoje prihvatljive individualne razlike u sklopu razvoja, jer kod neke djece dolazi do bržeg razvoja motorike, a kod druge djece do bržeg razvoja govora, zatim, prisutne su tipične razlike u razvoju svake funkcije (razlike u razvoju motorike ili druge funkcije). Neophodno je uzeti u obzir tipične razlike u razvoju dječaka i djevojčica, kao i djece koja žive u različitim socijalno-kulturnim sredinama, kao što su djeca koja žive u selima u odnosu na djecu koja žive u gradu. Isti autori navode nekoliko oblasti razvoja djeteta:

1. Krupna motorika;
2. Fina motorika;
3. Perceptivne sposobnosti;
4. Intelektualne sposobnosti;
5. Govorne sposobnosti;
6. Socio-emocionalni razvoj;

Razvoj motorike ili fizički razvoj djece možemo podijeliti u dvije kategorije, odnosno razvoj pokretljivosti i tjelesnog držanja i razvoj hvatanja. Razvoj pokretljivosti i tjelesnog držanja predstavlja razvoj sposobnosti upravljanja trupom, ekstremitetima, odnosno koordinacija ruku i nogu. Razvoj ove funkcije ogleda se u zadovoljavanju dječije potrebe za kretanjem u prostoru. Razvoj hvatanja

odnosti se na razvoj sposobnosti korištenja gornjih ekstremiteta u aktivnostima poput hvatanja, gađanja i istraživanja (Zečević, Memišević, 2016).

Dječiji motorički razvoj se odvija prema dva načela smjera razvoja. Prvo načelo podrazumijeva proksimokaudalni smjer, odnosno razvoj „od bližeg ka daljem“, što podrazumijeva razvoj dijelova tijela od trupa ka ekstremitetima. Proksimokaudalni smjer razvoja ogleda se u razvoju vještine hvatanja. Novorođenče u počecima može samo usmjeriti ruke prema predmetu koje želi, dok kasnijim razvojem dolazi do sposobnosti upotrebe šake i prstiju kako bi uhvatilo predmet. Cefalokaudalni smjer podrazumijeva razvoj dijelova tijela od glave prema stopalima. Ovaj smjer razvoja ogleda se u ovladavanju vještine držanja glave kod novorođenčeta, zatim trupa, razvoj vještine sjedenja, puzanja i na kraju hodanja (Zečević, 2018).

Kod razvoja motorike u djece neophodno je obratiti pažnju na tri vještine: pokreti kretanja, pokreti baratanja predmetima i pokreti održavanja ravnoteže. Pokreti kretanja obuhvataju hodanje, trčanje, skakanje, preskakivanje, skakutanje na jednoj nozi, penjanje itd. Pokreti baratanja predmetima odnose se na manuelnu manipulaciju premetima, bacanje, hvatanje, udaranje, driblanje itd. Pokreti održavanja ravnoteže podrazumijevaju savijanje, istezanje, okretanje, njihanje, izmicanje, kotrljanje, držanje glave, hodanje po uskom prostoru itd. (Zečević, Memišević, 2019).

Razvojni pokazatelji nam okvirno mogu pokazati razvoj motorike kod djeteta. Stoga, očekuje se da dijete od rođenja do trećeg mjeseca počinju stvarati jednostavne asocijacije, tj. ako plaču neko će ih podići. Refleksni pokreti koji su prisutni na početku, zamijenit će svrhoviti i namjerni pokreti. Na uzrastu od četvrtog do sedmog mjeseca očekuje se da se beba počinje prevrtati, okretati na zvukove, sjediti uz fizičku podršku, beba pruža ruke prema željenom predmetu i može prebaciti predmet iz jedne u drugu ruku. Od sedmog mjeseca do godinu dana života beba razvija vještinu puzanja i stajanja, da bi nakon toga (12-18 mjeseci) razvila vještinu hodanja. Nakon toga (19-23 mjeseca) bebe počinju razvijati vještinu trčanja i penjanja, udaranja lopte bez spoticanja, nakon toga slijedi istraživanje vlastitih sposobnosti kroz trčanje, spoticanje i skakutanje na nozi (Rejmond, 2001).

Kao jedan od najrelevantnijih okvira za razumijevanje **kognitivnog razvoja** djeteta predstavlja Pijaževa teorija intelektulanog razvoja. Pijaže (1968) je izdvojio dva principa funkcionisanja koja su svojstvena svim živim bićima, a to su organizacija i adaptacija. Kada govorimo o intelektulanom funkcionisanju organizacija znači uređivanje, kombinovanje i reorganizovanje misli, znanja i ponašanja u koherentne sisteme. Ljudi organizuju svoje mišljenje u psihološke strukture koje predstavljaju njihove sisteme za razumijevanje i interakciju sa svijetom. Pijaže ove psihološke strukture naziva shemama. Prema Vulfolk-Hoj (2005) sheme predstavljaju organizovane sisteme akcija i misli koji nam omogućavaju da mentalno predstavljamo ili mislimo o događajima oko nas. Sheme odražavaju nivo razumijevanja djeteta, možemo reći da postoje motorne, reprezentacione i druge sheme.

Pijaže je razvoj inteligencije predstavio kroz četiri stadijuma, a svaki od njih karakteriše poseban način razmišljanja i razumijevanja stvarnosti. Prvi stadijum je senzomotorni stadijum, koji traje od rođenja do kraja druge godine, a u kojem dijete doznaje o spoljašnjem svijetu na osnovu vlastite percepcije i motorne aktivnosti. U narednom, preoperacionalnom stadijumu (od druge do šeste ili sedme godine) javlja se simbolička aktivnost, u kojem se sve preobražava na reprezentacioni nivo mišljenja. U stadijumu konkretnih operacija (od sedme godine do 11-12 godine) javlja se sposobnost djeteta da logično razmišlja o konkretnim, stvarno postojećim stvarima. U završnom stadijumu, odnosno stadijumu formalnih operacija (11 ili 12 godina pa nadalje) razvija se sposobnost apstraktnog mišljenja, što omogućava adolescentima da se udalje od realiteta i razmišljaju od hipotetičkim mogućnostima (Pijaže i Inhelder, 1996, vidi u Žiropađa, Miočinović, 2012, str. 87).

Kognitivni razvoj podrazumijeva razvoj kognitivnih funkcija: percepcije, pažnje, pamćenja, mišljenja i govora. Percepcija predstavlja tumačenje informacija koje nas okružuju i djeluju na naša čula, te obuhvata prepoznavanje i razlikovanje (Zečević, Memišević, 2016). Percepcija je proces u kojem osoba postaje svjesna predmeta iz okoline, te njihovih svojstava i odnosa. Percepcija podrazumijeva vizuelnu, auditivnu, taktilnu, proprioceptivnu, kinesteziju, te percepciju mirisa i ukusa (Teodorović, Levandovski, Pintarić, Mlinar, Kiš-Glavaš, 1997). Djetetove perceptivne sposobnosti

aktivne su od rođenja. Novorođenčće će na svjetlo reagovati zatvaranjem očiju, reagovaće na ljudski glas u odnosu na druge zvukove, razlikovaće majčino mlijeko od kravljeg mlijeka itd. Dijete uči iz svojih perceptivnih iskustava, te na osnovu toga gradi nove spoznaje. Ta spoznaja se razvija od jednostavnog i konkretnog, ka složenom i apstraktnom. Zahvaljujući ovom procesu dijete svoja prethodno stečena iskustva primjenjuje u novim i nepoznatim situacijama (Vard Plat, 2006).

Pažnje predstavlja održavanje perceptivne usmjerenosti na jedan predmet ili događaj, te zanemarivanje svih drugih. Djeca ranog uzrasta imaju teškoće da se koncentrišu i održavaju pažnju. Na primjer, dijete na ranom uzrastu koje prati crtani film ili koje se igra imaće poteškoća da održi pažnju i pažnja mu često odluta. Nastavnici u toku jednog školskog časa imaju potrebu da mijenjaju aktivnosti, zbog održavanja pažnje kod djece, jer djeca u prvim razredima osnovne škole imaju teškoće u održavanju pažnje. Održavanje pažnje na jednoj aktivnosti ili jednom predmetu znatno se produžava kako dijete raste. Starija djeca vrlo lako reaguju na instrukcije da se pažnja usmjeri na zadatak, dok djeca mlađeg uzrasta reaguju i na okolne draži (Zečević, Memišević, 2016) Napredak u održavanju pažnje možemo povezati sa mijelinizacijom oblasti u centralnom nervnom sistemu koju nazivamo retikularna formacija. Mijelinizacija ove oblasti se završava oko pubertetskog doba i iz tog razloga je pažnja adolescenata i odraslih daleko bolja nego kod mlađe djece (Žiropađa, Miočinović, 2012).

Razvoj govora kod djece je veoma složen i osjetljiv proces i moguće ga je ostvariti samo u uslovima ljudskog okruženja putem komunikacije. U procesu dječijeg razvoja porodica ima najveću ulogu, jer se u porodici prirodno podrazumijeva i razvoj govora. Tokom razvoja govora djeca najčešće provode vrijeme imitirajući šta su njihovi roditelji rekli. Podražavanje govora iz sredine u kojoj dijete živi predstavlja poveznicu između razumijevanja i spontane produkcije govora (Lukovac, 2012). Govoru prethodi iskustvo koje dijete stiče putem senzomotornih i ranih psihomotornih aktivnosti. Važno je da dijete obrađuje ono što je vidjelo, čulo, doživjelo, probalo, pomirisalo, okusilo i da podatke koje je dobilo integriše u jednu cjelinu kako bi dobili smisao. Ponekada se događa da se uzrok kasnog progovaranja djeteta ogleda u nedostatku čulnih i manipulativnih iskustava (Čabarkapa, 2018). Za razvoj govora potrebna je fiziološka osnova. Odnosno, potrebna je razvijenost motorike tijela i govornih organa, sposobnost održavanja pažnje, pamćenje, razvijenost slušne i vidne percepcije, inteligencije, potrebno je i reagovanje tjelesnim pokretima, osnovnim glasom i imitativnim govornim pokušajima. Osnova za razvoj govora jeste razvijenost opšte tjelesne motorike i fine motorike prstiju šake. Takođe, za razvoj govora su važne slušna i vizuelna koordinacija i pažnja. Izvori zvuka i govora djetetu postaju upečatljivi onda kada ih tek vidi ili čuje. Situaciju koja je samo govorom opisana dijete će teško razmijeti. Roditelji kada opisuju riječima šta rade djetetu pomažu da poveže akcije i predmete sa riječima, ali i prostorne i vremenske odnose sa ljudima i predmetima koji ga okružuju (Lukovac, 2012).

Socio-emocionalni razvoj djeteta odnosi se na uspješno prepoznavanje i nošenje s vlastitim i emocijama drugih osoba u socijalnom kontekstu i predstavlja jedan od ključnih razvojnih zadataka u djetetovom životu. Ova oblast razvoja odvija se putem socio-emocionalnog učenja koje počinje od najranijih dana djetetovog života i traje do odrasle dobi. Dijete prolazi kroz različite faze sa različitim intenzitetom da bi došlo do socio-emocionalne zrelosti (Vajsberg, Durlak, Domitrović, Gullota, 2015, vidi u Vranjican, Prijatelj, Kuculo, 2019, str. 320). Na osnovu prepoznavanja i razumijevanja vlastitih i emocijolanlih stanja drugih osoba, djeca i odrasli uče obrasce ponašanja koji im pomažu u odnosima s drugim ljudima, odnosno uče o različitim socijalnim situacijama i omogućavaju prilagođeno ponašanje koje je u skladu sa socijalnom situacijom. Od samog rođenja djeca se razlikuju po učestalosti javljanja određene emocije, koje situacije izazivaju određene emocije i kako reaguju na određene emocije kod sebe i drugih. Način reagovanja djeteta u određenoj situaciji zavisi od njegovog doživljaja te situacije, nasljednih karakteristika temperamenta, te ponašanja modela od kojih dijete uči, a koji su iz njegove neposredne okoline (Brajša-Žganec, Slunjski, 2006).

Pojam igre i klasifikacija igara

Za čovjeka igra predstavlja najautonomniju aktivnost, a za dijete najučestaliji oblik aktivnosti. Od samog rođenja djeteta igra je prisutna u njegovom životu. Za dijete igra je jedna od osnovnih potreba i osnovna aktivnost u kojoj provodi najviše vremena. Bilo koji oblik igre mora biti prilagođen djetetovim uzrasnim i razvojnim karakteristikama. Sadržaj igre mora biti jednostavan, spontan, zabavan i uzbudljiv. Ali, najznačajnija odrednica igre mora biti njena svrhovitost za razvoj djeteta (Lazar, 2007).

Uzimajući u obzir da je igra otvorena, vanjska i praktična aktivnost, igra ima svoje karakteristike. Igra predstavlja simulativno ponašanje koje odlikuje divergentnost (organizacija ponašanja na nov i neobičan način); nekompletnost (ne obuhvata dostizanje specifičnog cilja, predstavlja sažeto i skraćeno ponašanje); neadekvatnost (ponašanje neusaglašeno datoj situaciji). Igra je autotelična, odnosno posjeduje vlastite izvore motivacije, proces same igre je važniji od samog ishoda igre, u toku igre postoji dominacija sredstava nad ciljevima, te odsutnost neposrednih pragmatičnih ishoda. Igra ispunjava privatne funkcije igrača, odnosno oslobađa od napetosti, rješava konflikt, te reguliše fizički, kognitivni i socio-emocionalni razvoj. Za igru je neophodno da se izvodi u stanju optimalnog motivacijskog tonusa, jer se igra javlja u odsutnosti neodoljivih bioloških napetosti i socijalnih prijetnji, te u stanju umjerene psihičke tenzije (Matejić, 1978, vidi u Duran, 2001, str. 14).

Posmatrajući je sa bilo kog stanovišta, igra se najčešće vezuje za period djetinjstva. Međutim, autorka Lazar navodi da igra „nije bogatstvo samo za dječju dušu. Ona je magična aktivnost sveprisutna u svim životnim dobima, uzbudljiva, zadivljujuća, a posebno važna, značajna i dominantna u predškolskoj dobi. Ona je slobodna i spontana aktivnost koja proizilazi iz djetetove unutrašnje potrebe. Prati vrlo suptilno i sinhronizovano zakonitosti razvoja psihofizičkih osobina svakog djeteta. Treba je podsticati, a ne sputavati. Djetinjstvo je doba u kojem su igra, rad i učenje vrlo usko isprepletani i pretaču se jedno u drugo“ (Lazar, 2007, str. 19).

Igru možemo dovesti u vezu sa kulturom u kojoj dijete raste. S obzirom na to da je dijete socijalno biće, ono se od rođenja razvija i raste u skladu sa slojevima kulture. Dijete je okruženo predmetima koji su se oblikovali kulturom, sistemom znakova koji je uslovljen kulturno-istorijskim razvojem, specifičnom ljudskom interakcijom i drugo. Sve to određuje i djetetovu igru (Duran, 2001).

Jedna od karakteristika igre jeste da je igra slobodan čin. Igra je i nedeterminisana. Odvija se u određenom prosotoru i vremena, vezana je za realnost, ali je i odvojena od nje. Djeca kroz igru mogu otputovati u vlastiti svijet mašte, odvojen od svijeta odraslih, gdje se igraju prema svojim zamislima i pravilima (Huizinga, 1970, vidi u Paić, 2018, str. 13).

U literaturi se možemo susresti sa mnogim klasifikacijama igre, ali najčešća je ona koja navodi tri vrste igre:

1. Funkcionalna igra – obično se definiše kao igra novim funkcijama koje se kod djeteta razvijaju – motornim, senzornim, perceptivnim itd. Dijete, sa jedne strane, ispituje vlastite funkcije, a sa druge karakteristike objekata u svojoj blizini (Duran, 2001).
2. Simbolička igra – razvija se uporedo sa psihičkim životom djeteta. Simboličkom igrom dijete imitira društveni život i identifikuje se sa odraslima u svakodnevnim aktivnostima.
3. Igra sa pravilima – javljaju se kod djece mlađe školske dobi, jer tada djeca razumiju pravila i pridržavaju ih se tokom igre. Pravila igara su već ranije ustanovljena i preuzeta od starijih generacija. Pomoću ovih igara podstiče se socijalna integracija djece (Stevanović, 2003).

U literaturi se susrećemo sa klasifikacijom igre u skladu sa saznavnim razvojem djeteta. Stoga, igru možemo klasifikovati na: **funkcionalnu igru** u kojoj se javljaju jednostavni mišićni pokreti koji se ponavljaju udruženo sa predmetima ili bez njih; **konstruktivnu igru** koja se odlikuje manipulisanjem predmetima s namjerom da se od njih nešto stvori; **igru pretvaranja** u kojoj se koriste predmeti ili ljudi kao simboli za nešto što u stvarnom životu nisu; **igra sa pravilima** u kojoj su unaprijed ustanovljena pravila prema kojima se igra određena igra (Vasta, Hejt, Miler, 1998).

Važno je naglasiti da se sa uzrastom mijenja i saznanja i društvena složenost igre, igra postaje bogatija i maštovitija. Igra se usložnjava od samostalne i posmatračke do igre u kojoj dolazi do interakcije sa drugima (Lazar, 2007). Shodno socijalnom razvoju djeteta prisutno je i usložnjavanje dječje igre. U odnosu na socijalni razvoj djeteta igru možemo klasifikovati na:

1. Posmatranje igre – karakteriše posmatranje igre drugih bez uključivanja u istu.
2. Samostalna igra – dijete se samostalno i nezavisno igra bez pokušaja približavanja drugoj djeci.
3. Uporedna igra – u ovoj vrsti igre dijete se igra pored druge djece sa sličnim materijalom, ali bez stvarne interakcije.
4. Povezujuća igra – dijete se igra sa drugom djecom nečega sasvim bliskog, ali ne postoji podjela rada, niti postoji podređenost grupnom cilju.
5. Saradnička igra – djeca se igraju u grupi koja je stvorena radi obavljanja neke aktivnosti ili postizanja nekog zajedničkog cilja. Svaka aktivnost je usmjerena na postizanje zajedničkog ili grupnog cilja (Vasta i sar. 1998).

Igra je za djetetov rast i razvoj veoma važna. Kroz igru dijete raste, koristi i razvija svoje sposobnosti. Dijete kroz igru upoznaje materijalni svijet, istražuje, manipuniše i služi se predmetima. Putem igre uloga dijete upoznaje svijet ljudi i njihove odnose, uživljava se u različite uloge i zamišlja svoje i tuđe emocije u različitim situacijama. Kroz igru dijete stvara pravila, poštuje ih i slijedi. Igra je daje ogroman potencijal za izgradnju samopouzdanja, jer u igri dijete stvara „vlastiti svijet“, vlada situacijom i može biti ko god želi. Naizad, dijete putem igre razvija svoje fizičke, kognitivne, socijalne i emocionalne, te stvaralačke sposobnosti i vještine (Lazar, 2007).

Uticađ igre na zdravi dječji rast i razvoj

Igra za dijete ima nekoliko značenja. Značajna je za shvatanje moralnih vrijednosti. Kroz kontakt sa drugom djecom podstiče razvoj iskrenosti i značaja iskrenosti i hrabrosti u interakciji sa drugim osobama. Kroz igru dijete stiče navike pozitivnog ponašanja, a oponašanjem aktivnosti drugih ljudi dijete stiče nove oblike ponašanja. Dječje igre su raznovrsne, razlikuju se po sadržaju, broju igrača, mjestu izvođenja, načinu organizacije i mnogim drugim karakteristikama (Mahmutović, 2013, vidi u Golež, 2021, str. 3).

Djetetovo tjelesno vježbanje u najranijoj dobi života nije samo pozitivan uticaj na organizam već je sredstvo usavršavanja svakog pokreta koje djetetu služi kao sredstvo za izražavanje želja i osjećaja, kao i svjesnosti o ličnosti i sposobnosti komunikacije sa okolinom (Krpotić, 2015).

Kroz vježbanje i igru djeca razvijaju sve veći broj sinapsi među različitim neuronima i direktno podstičući kognitivni razvoj. Tokom prve godine života utiče se na razvoj najjednostavnijih pokreta (potpomognuti pokreti i poticani pokreti – kontrola glave i trupa, okretanje, sjedenje, puzanje, stajanje i hodanje). Dijete ne savladava motoričke vještine samo putem vježbanja već i kroz igru koja je važan faktor djetetovog razvoja (Gotman, 1996, vidi u Krpotić, 2015, str. 33).

Tokom predškolskog doba igra, takođe, donosi niz dobrobiti za dječji razvoj. U ovom periodu igra svojim sadržajima treba podsticati razvoj osnovnih motoričkih sposobnosti kod djeteta. Cilj igre treba biti usmjeren na razvoj brzine, koordinacije, skočnosti, fleksibilnosti i snage kod djeteta. Sadržaj igre bi trebalo usaglasiti sa elementima različitih sportskih igara, poput fudbala ili rukometa, a koje su primjerene predškolskoj dobi djece. U ovom periodu uloga igre je i razvoj manipulativnih sposobnosti ruku i nogu, te koordinacije pokreta s različitim rekvizitima poput lopte. Važno je da su sadržaji igara raznovrsni kako bi podsticali različito motoričko iskustvo kod djece (Bastjančić, Loger, Topčić, 2015). Razvoj grube motorike omogućava i razvoj ravnoteže koji se odvija kroz smanjivanje gornjeg dijela tijela i pomijeranja težišta ka trupu. Proces razvoja ravnoteže omogućuje sve veći sklad i razvoj motoričke spretnosti (Klarin, 2017).

Za razvoj koordinacije oko-ruka, preciznosti, procjenjivanja i zaključivanja primjenjuju se igre bacanja, hvatanja i gađanja loptom. Sa ovom vrstom igara možemo kombinovati i druge pokrete poput hodanja u ritmu, ljućanja cijelog tijela, izvođenje pokreta naprijed-nazad (Moscarda, 2015). Igre sa loptom su raznovrsne i od izuzetnog značaja. Na primjer, djeca uz odbroјavanje bacaju loptu uvis,

zatim bacanje lopte udalj, kotrljanje lopte, gađanje gola loptom itd. Takođe, postoje i igre bez rekvizita koje su dobre za razvoj motorike, poput „zećijih skokova“, „žabljih skokova“, kombinacije skakanja i puzanja po podlozi (Bastjančić, Loger, Topčić, 2015).

Postoji niz igara kojima se utiče na razvoj različitih aspekata motorike. Za razvoj snage djeteta pogodne su igre u kojima dijete upotrebljava što veće grupe mišića kojima djeluje na nekoga ili nešto, za razvoj brzine pogodne su igre utrivanja sa nekim ili individualno usmjeravanjem ka cilju. Igre koordinacije su osmišljene tako da se izvršava određeni zadatak, ali pri tome se mora paziti na očuvanje sposobnosti koordinacije između saigrača. Za razvoj preciznosti pogodne su igre gađanja ili ciljanja nekog objekta ili osobe koja može biti u stanju mirovanja ili kretanja. Razvoj ravnoteže pospješuje se igrama u kojima igrač hoda po uskim i neravnim podlogama. Za razvoj izdržljivosti upotrebljavaju se igre u kojima dijete treba povećavati vremenski period izvođenja određene radnje ili otpora prema nekome ili nečemu. Razvoj agilosti ogleđa se kroz igre brze promjene smjera oko nekog predmeta uz dodavanje ili prenošenje nekog predmeta (Gašpar, 2018).

Razvoj fine motorike neophodan je za svakodnevno funkcionisanje. Fina motorika je važna tokom oblačenja, hranjenja, procesa pisanja itd. Postoji niz aktivnosti kroz igru koje pospješuju razvoj fine motorike, poput istiskivanja vode kroz pipretu, cijedenje limuna, cijedenje vode iz suđera, valjanja plasetlina između dlanova ili pomoću oklagije, kao i igre sa hvataljkama i štipaljkama koje se mogu koristiti u različitim varijantama (Ršumović, 2018). Za razvoj fine motorike kod djece dobre su igre u kojima dijete pronalazi određene igraće koje su uronjene u posudu napunjenu pijeskom, pisanje brojeva, slova i oblika na dlanu ili leđima djeteta itd. (Krmptić, 2015).

Autorka Osmanova (2010) navodi niz igara prstićima kojima se utiče na razvoj fine motorike i govora. Svaka igra, odnosno pokret popraćen je tačno određenim stihovima koji su prilagođeni datim pokretima. Igre su grupisane na: imitajcijske vježbe za ruke, vježbe na ravnoj površini, sukcesivno dodirivanje na svakoj ruci zasebno ili obje ruke zajedno, gimnastika za prste pri usvajanju leksičkih tema itd.

Kognitivni razvoj djeteta podrazumijeva angažovanje cijelog mozga, a to znači da su obje hemisfere mozga aktivne i imaju pristup svim senzornim informacijama i djeluju u skladu sa njima. Veoma važan faktor djetetovog cjelovitog, pa i kognitivnog razvoja je okolina u kojoj se dijete razvija. Okolina mora biti usklađena sa razvojnim potrebama djeteta, odnosno mora obezbijediti različite senzorne podražaje na osnovu kojih će dijete samostalno i instiktivno djelovati. Kada se senzorički podražaji udruže, dolazi do aktiviranja obje hemisfere mozga čime se utiče na razvoj kreativnost, rasuđivanja i učenja (Miočić-Stošić, Lončarić, 2012).

Brojne su igre kojima možemo podsticati kognitivni razvoj djeteta. Neke od njih su „Zagonetna vreća“ u kojoj dijete treba da stavi ruku u vreću u kojoj se nalaze različiti predmeti, za njega nepoznati i izvući jedan od njih i na osnovu izvučenog predmeta davati razne asocijacije koje su povezane sa tim predmetom. Igra može postati složenija ukoliko dijete bez izvlačenja predmeta iz vreće treba pogoditi koji je predmet u pitanju samo na osnovu taktilnog podražaja. Takođe, pogodne igre za kognitivni razvoj su zagonetke, pitalice, zagonetne priče itd. (Rajović, 2017, vidi u Periša, 2021, str. 21). Pronalaženje razlika među slikama je igra koja potiče kognitivni razvoj. Igre sa fotografijama sa pogreškama koje dijete mora pronaći i verbalizovati dobre su razvoj zaključivanja, zatim umetaljke, slagalice itd. (Peteh, 2008, vidi u Periša, 2021, str. 16-20).

Autori Zečević i Memišević (2016) predlažu niz aktivnosti za razvoj kognitivnog razvoja: igre u kojima dijete razvrstava predmete prema boji, obliku ili veličini, prepoznavanje zvukova ili glasova, izvršavanje nekoliko naloga prema zadatom redoslijedu, uočavanje količine „malo“ i „mnogo“, igre uloga, recitovanje kraćih pjesmica, igra „Noć i dan“ u kojoj dijete treba vezivati različita ponašanja za određene signale, igre sa pravilima, igre klasifikacije i serijacije, igre sa uviđanjem odnosa među predmetima, pričanje smislenih priča na osnovu slikovnice, sastavljanje cjeline predmeta od ponuđenih predmeta itd.

Na polju igre koju vezujemo za razvoj govora, sa sigurnošću možemo reći da djeca uživaju u igri glasovima i slogovima, spontano stvarajući neologizme, te verbalno predstavljajući vlastito viđenje svijeta (Ivanović, 1990, vidi u Spasić, 2021, str. 8). Na različite načine možemo podsticati

razvoj govora. Sa djetetom se možemo igrati individualno ili u grupi. Dobrobiti igre u grupi jesu podsticanje komunikacije, u kojoj dijete može pitati i istraživati, zatim čekati odgovor, ali sa druge strane, može biti pitano i od njega se očekuje odgovor. U grupnim aktivnostima dijete može razvijati vještinu slušanja (Zečević, Memišević, 2016). Igre pogodne za razvoj govora možemo podijeliti na osnovu jezičkog nivoa, pa tako postoje: fonološke, morfološke, leksičke, sintaksičke, igre ritma i rime, dramske igre itd. Za razvoj govora od izuzetnog značaja su igre uloga i „kao bajagi“ igre koje spontano započinju, kao slobodna igra (Spasić, 2021).

Za razvoj govora pogoduju igre sa slikama, koje podstiču proširivanja rječnika, zatim kratke pjesmice, brojalice, prepričavanje niza slika i osmišljavanje priče. Igre uloga su od izuzetnog značaja, jer djeca igraju predstavu prema ulogama i time bogate rječnik i druge aspekte govorno-jezičkog razvoja. Takođe, postoje igre „Na slovo, na slovo“, te igre definisanja riječi (Zečević, Memišević, 2016).

Autorka Spasić (2021) navodi niz igara kojim se podstiče govorno-jezički razvoj: igre za diskriminaciju glasova, igre za pravilnu artikulaciju glasova, morfološke igre (*Gdje stanuju životinje, Ko šta radi u dosadi* itd.), sintaksičke igre (*Asocijacija na riječ, Reci pogrešno i smiješno*), igre ritma i rime itd. Nadalje, autorka Posokhova (2010) predstavlja 200 logopedskih igara za razvoj govora koje objedinjuju igre za proširivanje rječnika, za razvoj smislenog govornog izražavanja, za razvoj slušne pažnje i fonemskog sluha, te igre za poboljšanje izgovora glasova.

Aktivnosti za socio-emocionalni razvoj podstiču proces socijalizacije, kako bi se dijete što bolje integrisalo u grupu, naučilo funkcionisati u njoj i tolerisati mišljenje drugih, kao i iznositi vlastito mišljenje i braniti ga. Djeca treba da nauče kako adekvatno da ispoljavaju emocije, da prepoznaju emocije drugih i reaguju u skladu sa tim, te da empatišu i razumiju tuđe emocionalno stanje. Brojne su aktivnosti radioničarskog tipa koje djeca kroz igru sporovode, poput učenja o prijateljstvu, emocijama, samokontroli itd. (Zečević, Memišević, 2016).

Zaključak

Kada pomislimo na djetinjstvo jedna od prvih asocijacija jeste igra. Igra je aktivnost koju najčešće povezujemo sa djecom i djetinjstvom, mada je pristupa i u životu odraslih. Za igru možemo reći daje autonomna aktivnost djeteta, u igru dijete ulazi spontano, kroz igru ulazi u svijet mašte i vlastiti svijet zamišljenih predstava postavljajući nova pravila ili poštujući već uspostavljena.

Igra kao aktivnost se usložnjava u odnosu na rast i razvoj djeteta, ona postaje smislenija i složenija, od samostalne i posmatračke prerasta u igru u koju su uključena i druga djeca, te postaje interaktivna. Kroz igru dijete upoznaje svijet oko sebe, predmete i materijalne stvari. Od najranijeg doba novorođenčeta putem pokreta upoznaje svijet oko sebe, a kako raste i razvija se, postaje samostalnije pri kretanju, te dolazi u dodir i sa drugim predmetima i pojavama iz svog okruženja, čime se utiče i na kognitivni razvoj djeteta. Kroz igre uloga dijete upoznaje vlastite i emocije drugih, dolazi do socio-emocionalnog sazrijevanja, razvijanja empatije, razumijevanja tuđih emocija i usklađivanja vlastitog ponašanja i emocija. Mnogobrojne su igre kojima se razvija motorika, odnosno snaga, brzina, agilnost, ravnoteža, koordinacija pokreta itd. Postoji i širok dijapazon igara koje su pogodne za govorno-jezički razvoj, od igara kojim se proširuje vokabular do igara kojim se utiče na razvoj fonološke svijesti kod djece. Igru ne možemo posmatrati kao da ona utiče samo na jedan aspekt razvoja. Bilo koja igra može uticati na nekoliko oblasti razvoja, a može biti i razonoda sama po sebi. Svaku vrstu igre možemo prilagoditi uzrastu djeteta, tako da ona utiče na razvoj sposobnosti i vještina kod djeteta. Stoga, možemo zaključiti da je igra aktivnost koja ima izuzetan značaj za razvoj djece i njihovu razonodu, te trebamo omogućiti djeci da svoje slobodno vrijeme ispunjavaju igrom.

Literatura

1. Bastjančić, I., Loger, M., Topčić, P. (2015). Motoričke igre djece predškolske dobi. *20. Ljetna škola kineziologa Republike Hrvatske*, str. 406-411.
2. Brajša-Žganec, A., Slunjski, E. (2006). Socioemocionalni razvoj u predškolskoj dobi: Povezanost razumijevanja emocija i prosocijalnog ponašanja. *Društvena istraživanja Zagreb*. Vol 16, br. 3(89), str. 477-496.
3. Bratić, H. (2020). *Cjelovit razvoj djeteta: očekivanja i mogućnosti*. Split: Filozofski fakultet.
4. Cepanec, K. (2016). *Uloga odgajatelja i roditelja u razvoju psihološke otpornosti na stres kod djece predškolske dobi*. Zagreb: Učiteljski fakultet.
5. Čabarkapa, N. (2018). *Da brbljam, da govorim, da učim*. Beograd: LEC „Čabarkapa“.
6. Duran, M. (2001). *Dijete i igra*. Jastrebarsko: Naklada Slap.
7. Fruk, N. (2019). *Rast i razvoj djeteta predškolske dobi*, završni rad. Čakovec: Učiteljski fakultet.
8. Gašpar, M. (2018). *Igra u funkciji razvoja motoričkih sposobnosti djece predškolske dobi*. Zagreb: Učiteljski fakultet.
9. Golež, S. (2021). Važnost igre da djetetov razvoj. *Varaždinski učitelj – digitalni stručni časopis za odgoj i obrazovanje*, br. 5, str. 1-10.
10. Huizinga, J. (1970). *Homoludens*. Zagreb: Matica Hrvatska.
11. Ivić, I., Novak, J., Atanacković, N., Ašković, M. (2019). *Razvojna mapa: pregled osnovnih prekretnica u mentalnom razvoju djece od rođenja do 6-7 godine*. Beograd: Kreativni centar.
12. Krmpotić, M. (2015). *Motorički razvoj djece predškolske dobi*, završni rad. Zagreb: Kineziološki fakultet.
13. Lazar, M. (2007). *Moć igre i igračke*. Đakovo: Tempo.
14. Lukovac, T. (2012). *Progovorilica – podrška u razvoju jezičkih sposobnosti djece sa jezičkim smetnjama*. Beograd: Higja Logos.
15. Milić, T., Živković, S., Jovovoić, M., Sabolski, T., Vukičević Ivanović, M. (2016). *Šta treba znati i kako treba psotupati u odnosu na rani razvoj djeteta*. Podgorica: DPC.
16. Miočić Stošić, A., Lončarić, D. (2012). Rana stimulacija mozga i kognitivne sposobnosti djece predškolske dobi. *Dijete, vrtić, obitelj*, Vol 18 (70), str. 28-30.
17. Moscarda, N. (2015). *Igre djece predškolske dobi*. Pula: Fakultet za odgojne i obrazovne znanosti.
18. Osmanova, G. (2010). *150 igara prstićima za razvoj fine motorike i govora*. Zagreb: Planet Zoe.
19. Paić, I. (2018). *Uloga igre u razvoju djeteta*, završni rad. Zagreb: Učiteljski fakultet.
20. Pijaže, Ž. (1968). *Moralno rasuđivanje djeteta*. London: Routledž.
21. Posokhova, I. (2010). *200 logopedskih igara*. Zagreb: Planet Zoe.
22. Rejmond, Dž. (2001). Tjelesni razvoj djece. *Dijete, vrtić, obitelj*, Vol 7, br. 25, str. 20-22.
23. Ršumović, M. (2018). *Igre za razvoj fine motorike*. Na sajtu: <https://pitajtedefektologa.org/2021/07/18/igre-za-razvoj-fine-motorike/> Očitano: 05. 05. 2023.
24. Spasić, J. (2021). *Jezičke igre u govornom razvoju*. Beograd: Kreativni centar.
25. Starc, B., Čudina-Obradović, M., Pleša, A., Profaca, B., Letica, M. (2004). *Osobine i psihološki uvjeti razvoja djeteta predškolske dobi*. Zagreb: Golden marketing – Tehnička knjiga.
26. Stevanović, M. (2013). *Predškolska pedagogija*. Rijeka: Andromeda.
27. Teodorović, B., Levandovski, D., Pintarić Mlinar, Lj., Kiš Glavaš, L. (1997). Program stimulacije perceptivnih sposobnosti. U: Teodorović, B., Levandovski, D., Pintarić Mlinar, Lj., Kiš Glavaš, L. (ured.) *Stimulacija perceptivnih i motoričkih sposobnosti* (str. 11-21). Zagreb: Fakultet za defektologiju Sveučilišta u Zagrebu.
28. Vard Plat, M. (2006). Intelektualni razvoj. U: Vard Plat, M. (ured.). *Čudesne godine – Sveobuhvatni razvoj kroz djetetov razvoj od rođenja do pete godine* (str. 90-116). Zagreb: Mozaik knjiga.
29. Vasta, R., Hejt, M., Miler, S. (1998). *Dječja psihologija*. Jastrebarsko: Naklada Slap.
30. Vranjican, D., Prijatelj, K., Kucalo, I. (2019). Čimbenici koji utječu na pozitivan socio-emocionalni razvoj djece. *Dijete, vrtić, obitelj*, Vol. 160 (3-4), str. 319-338.
31. Vulfolk Hoj, A. E. (2005). *Aktivno učenje*. Boston: Alin i Bejkon.
32. Zečević, I. (2018). *Priručnik za uporabu Metodologije rada centara za rani rast i razvoj*. North West Balkans: Save the Children.
33. Zečević, I., Memišević, H. (2016). *Metodologija rada Centara za rani rast i razvoj*. Sarajevo: Save the Children.
34. Žiropada, Lj., Miočinović, Lj. (2012). *Razvojna psihologija*. Beograd: Čigoja štampa.

PLAY AS A STIMULUS FOR A HEALTHY CHILD'S GROWTH AND DEVELOPMENT

Summary

The development of a child is a complete process that works according to individual predispositions, potentials, and living conditions and includes motor, intellectual, emotional, social, and cultural aspects. An important factor in regard to a child's growth and development is its environment, which is supposed to provide play for the child, the discovery of the world around it, and the development of its competency through interaction with other people and the environment, which has an effect on the regular growth and development of the child. Childhood is usually associated with play. Play is a childhood phenomenon; it is typical for every child, and it is a signature of children's culture. On the other hand, play represents for children the main way to learn about themselves, others, and their surroundings. From its early years, the child is occupied with play in the form of exploration games, and as the child grows and develops, its play evolves, becomes more complex, and develops different characteristics. Play covers various activities in which the children play on their own, with other children, and with people or objects. For a child's growth and development, play is the basis since it affects the development of motor, intellectual, emotional, and social abilities, as well as speech and language development and self-confidence. The aim of this paper is to point out the importance of play for a healthy child's growth and development, as well as the ways in which play affects a child's growth and development.

Key words: play, stimulus, growth, development, children

„SVUGDJE, SVE I SVATKO U PREVENCIJI OVISNOSTI“

Boris Gracin¹⁹¹, dr. med., spec. psihijatar, subspec. adiktolog, NZJZ dr. Andrija Štampar,
Zagreb, Republika Hrvatska

Danica Romac, mr.sc., dr. med., spec. psihijatar, subspec. psihoterapije, NZJZ dr. Andrija Štampar,
Zagreb, Republika Hrvatska

Zrinka Čavar, dr. med., spec. psihijatar, subspec. dječje i adolescentne psihijatrije, adiktolog,
Zagreb, Republika Hrvatska

Apstrakt: Upotreba droga visoko je zastupljena u Europskoj uniji, oko 83,4 milijuna (29%) osoba je konzumiralo droge u prošloj godini, od čega više muškaraca (50,5 milijuna) te najčešće kanabis (oko 22 milijuna) i psihostimulanse (oko 8,1 milijuna, od toga 3,5 milijuna kokain, 2,6 milijuna MDMA – u te 2 milijuna amfetamin). S obzirom na složenost i raširenost problema ovisnosti te mobilnost populacije unutar Europske Unije (EU), važno je pratiti zdravstvene pokazatelje i uspoređivati države s ciljem boljeg razumijevanja dinamike uporabe droga te što djelotvornijih mjera za smanjenje štetnih posljedica koje zahvaćaju sve segmente društva.

Cilj i metode: Procijeniti rizik novih izazova u području ovisnosti usporedbom zdravstvenih pokazatelja Službe za mentalno zdravlje i prevenciju ovisnosti (SMZPO) Nastavnog zavoda za javno zdravstvo dr. Andrija Štampar (NZJZ) i podataka za države EU-a za 2022.

Rezultati: Zapažen je blagi pad ukupnog broja osoba u liječenju, najveći udio njih u liječenju je zbog opijata, uz pad broja novih i stabilan broj prethodno liječenih osoba, koje su sve starije (70% dobi 45 – 54 godine) i lošijeg zdravlja (kod 50% psihički i/ili somatski komorbiditet), što je slično državama EU. Obzirom na indikatore oporavka zapažamo dobru retenciju, pad injiciranja droga i stabilnu nisku incidenciju HCV i HIV-a te zaposlenost, što je različito u odnosu na države EU. U državama EU i Gradu Zagrebu istraživanja ukazuju na porast upotrebe kanabinoida i psihostimulanasa što prati porast zahtjeva za liječenjem zbog psihostimulanasa, ali ne i kanabinoida. Zapažamo kako nadležne institucije od pandemije Covid-19 rjeđe upućuju osobe u tretman zbog uporabe droga.

Zaključak: Pandemija bolesti Covid-19 je promijenila stil života, ali i obrazac upotrebe droga. Unatoč pokazateljima veće konzumacije droga aktualno se suočavamo sa padom zahtjeva za liječenjem. Učinkovit odgovor na izazove uključuje pojačanu prevenciju na svim razinama, sve društvene institucije uz jačanje međusektorske i međudržavne suradnje.

Cljučne riječi: droge, tretman, prevencija, suradnja

UVOD

Upotreba psihoaktivnih tvari transkulturalni je fenomen suvremenog, potrošačkog i globaliziranog svijeta. Droge su brz izvor zadovoljstva za bogate hedoniste, ali i moćna alternativa za frustrirane, dok neki njima pokušavaju zatomiti osjećaj dosade. Svaki pojedinac može u određenom životnom

¹⁹¹ boris.gracin@stampar.hr, boris.gracin@yahoo.com

razdoblju biti pogođen nekim oblikom ovisnosti, bilo zbog životnog stila ili poteškoća s kojima se suočava u životu.

Na razini društvene norme, običaji i stavovi, preko socijalnog pritiska, potiču ili tabuiziraju upotrebu psihoaktivnih tvari. Etiološki gledano, možemo reći da uzajamni utjecaj bioloških, psiholoških i sociokulturnih čimbenika, u različitim omjerima kod svakog pojedinca, utječe na razvoj ovisnosti. Moralna kriza suvremene civilizacije uz odbacivanje tradicionalnih vrijednosti, krizu institucije braka i obitelji u kojoj roditelji suviše toga podređuju težnji za moći, prestižu, novcu i hedonizmu, čine da se sve više djece i mladih osjeća nesretnima i izgubljenima. Djeca iz disfunkcionalnih obitelji su visokorizična, nezrela i time nesprijetna preuzeti odgovornost za svoje postupke te lako i brzo podlegnu utjecaju vršnjaka (Sakoman, 2001).

Bolesti ovisnosti, nakon malignih i kardiovaskularnih bolesti, treći su po težini javnozdravstveni problem od posebne važnosti i s velikim utjecajem na pojedinca, obitelj i cjelokupno društvo, a upotreba droga se smatra jednom od najtežih sociopatoloških pojava današnjice (Zoričić, 2018).

Poremećaji zbog upotrebe psihoaktivnih tvari su mentalni i bihevioralni poremećaji koji se razvijaju kao rezultat jednokratne ili ponavljane upotrebe tvari i nekih lijekova. Početna upotreba tipično proizvodi ugodne psihoaktivne efekte, koji se pojačavaju ponavljanim upotrebom i mnoge tvari mogu štetiti na razne načine, kako mentalnom tako i fizičkom zdravlju te izazvati ovisnost (Pajević, Avdibegović & Pajević, 2022).

Malo koja bolest ima tako širok dijapazon posljedica pa osim na mentalno i fizičko zdravlje osobe utječe i na njeno socijalno funkcioniranje kroz narušenu komunikaciju i posljedično loše obiteljske odnose, bilo primarno ili sekundarno, što čini ovisničku obitelj disfunkcionalnom u srži njenog funkcioniranja te prema širim sustavima (Zoričić, 2018).

Izravne posljedice na pojedinca su vidljivije od neizravnih, a napuštanje obrazovanja, nezaposlenost, siromaštvo, beskućništvo, promiskuitet, kriminalne aktivnosti i povećane troškove zdravstva snosi cjelokupno društvo stoga je važno razumjeti problem da bi se moglo učinkovito odgovoriti na njega. (Europsko izvješće o drogama, EMCDDA, 2022).

Društveni i međuljudski odnosi su u stalnoj dinamici, te se politike prema svim vrstama ovisnosti suočavaju s nizom izazova uslijed tranzicije, društvenih promjena, starih i novih oblika i novih obrazaca ovisnosti kao i pojave cijelog niza ponašajnih ovisnosti. Stoga, strateški pristup mora biti usmjeren ne samo na ovisnosti, nego i na oblike visokorizične uporabe sredstava ovisnosti i ponašanja koja štetno utječu na zdravlje i razvoj pojedinca, čak i onda ako one ne vode nužno u ovisnost.

Nacionalnom strategijom djelovanja na području ovisnosti Republika Hrvatska (dalje RH) planira smanjiti dostupnost i potražnju droga, te zdravstvene i društvene rizike kao i štete povezane s ovisnostima za što je nužna suradnja zdravstvenog, socijalnog, odgojno - obrazovnog i represivnog sustava, organizacija civilnog društva i medija kao i provođenje različitih programa sprječavanja upotrebe sredstava ovisnosti i razvoja ovisnosti (Nacionalna strategija djelovanja na području ovisnosti za razdoblje do 2030. godine, 2023; Strateški okvir razvoja mentalnog zdravlja do 2030. godine, 2022).

U Republici Hrvatskoj tretman osoba s problemom ovisnosti primarno se provodi u zdravstvenom sustavu (bolnički i izvanbolnički), a određeni oblici psihosocijalnog i rehabilitacijskog tretmana provode se u sustavu socijalne skrbi, terapijskim zajednicama, udrugama, te unutar zatvorskog i probacijskog sustava (Zoričić, 2018).

Temeljni oblik liječenja ovisnosti unutar zdravstvenog sustava provodi se kroz izvanbolničko liječenje u službama za zaštitu mentalnog zdravlja, prevenciju i izvanbolničko liječenje bolesti ovisnosti županijskih zavoda za javno zdravstvo, te bolničko liječenje koje se provodi na specijaliziranim odjelima u općim ili psihijatrijskim bolnicama. Tretman ovisnosti podrazumijeva sve strukturirane intervencije, farmakološke i/ili psihosocijalne, usmjerene na smanjenje upotrebe ili apstinenciju, te na pomoć osobama koje koriste sredstva ovisnosti ili su razvili neki od oblika ponašajnih ovisnosti, s ciljem unaprijeđenja njihovog psihološkog, medicinskog i socijalnog stanja i funkcioniranja (Nacionalna strategija djelovanja na području ovisnosti za razdoblje do 2030. godine, 2023; Zakon o podacima i informacijama u zdravstvu, 2019).

Uloga Službe za mentalno zdravlje i prevenciju ovisnosti, Nastavnog zavoda za javno zdravstvo dr. Andrija Štampar Grada Zagreba u području problematike ovisnosti obuhvaća preventivne aktivnosti, dijagnostiku, liječenje i rehabilitaciju svih oblika ovisnosti, ali i rano prepoznavanje i rane intervencije kod problema mentalnog zdravlja kao rizičnog faktora za upotrebu sredstava ovisnosti.

Odjel za prevenciju ovisnosti NZJZ koordinira i provodi programe smanjenja potražnje droga, kroz univerzalne, selektivne i indicirane preventivne aktivnosti, dok je tretman individualno prilagođen uz multidisciplinarni i multimodalni pristup. Multidisciplinarni pristup uključuje suradnju svih dionika u procesu liječenja, liječnika psihijatra, psihologa, socijalnog radnika, socijalnog pedagoga i medicinske sestre/tehničara, u skladu sa njihovim kompetencijama. Tretman problematike konzumacije droga uključuje psihijatrijsku obradu osobe sa procjenom potreba, testiranjem urina na metabolite droga i slina na virusne bolesti, izradu individualnog terapijskog plana koji prema medicinskoj indikaciji uključuje farmakoterapiju (terapija opijatskim agonistima, specifični psihofarmaci) i psihosocijalne intervencije (savjetovanje, psihoterapija, socijalne intervencije) a provode se individualno, obiteljski i/ili grupno. Tretman se provodi na znanstveno utemeljenim načelima i prema stručnim smjernicama, a s ciljem otklanjanja smetnji i postizanja emocionalne stabilnosti, podizanja razine kvalitete života, produktivnosti i funkcionalnosti (Znanstveno - statistički ljetopis Grada Zagreba, 2022).

Hrvatski zavod za javno zdravstvo od 1978. godine vodi nacionalni Registar a od 1981. godine izdaje Izvješća o osobama u liječenju zbog uporabe droga. Prikupljanje podataka o osobama liječenima zbog uporabe droga regulirano je Godišnjim provedbenim planom statističkih aktivnosti RH, a ustroj i vođenje Registra osoba liječenih zbog zlorabe droga regulirano je Zakonom o podacima i informacijama u zdravstvu (Valentić & Šimetin, 2022). HZJZ kumulativne podatke o osobama u liječenju zbog uporabe droga šalje Ministarstvu zdravstva RH, Europskom centru za praćenje droga i ovisnosti o drogama (EMCDDA) i UNODC (Uredu za droge i kriminal UN) za „World Drug Report“.

Na razini Europske unije (EU), aktualnu situaciju problematike droga od 1993. godine prati Europski centar za praćenje droga i ovisnosti o drogama (EMCDDA), kroz Reitox mrežu (Reitox – European Information Network on Dugs and Drug Addiction) 30 nacionalnih centara za praćenje problematike droga koji prikupljaju i analiziraju nacionalne podatke prema zajedničkim standardima. EMCDDA analizira podatke i objavljuje godišnje izvješće o stanju droga, čime osigurava državama informacije i znanstveni temelj za izradu nacrtu zakona i strategija, te stručnjacima i znanstvenicima da usavrše najbolje prakse. Pet je ključnih epidemioloških pokazatelja: upotreba droga u općoj populaciji i među učenicima, razina problematične upotrebe droga, zdravstvene posljedice kao zarazne bolesti i smrtni slučajevi te zahtjevi za liječenjem ovisnosti. Pokazatelj zahtjeva za liječenjem (TDI) osnovan je 2000. godine s ciljem prikupljanja informacija o broju i karakteristikama korisnika droga koji se javljaju na liječenje, a od 2011. godine važeći je modificirani TDI protokol 3.0. Republika Hrvatska postala je punopravna članica EMCDDA - a 2013. godine.

Također, EMCDDA od 2011. godine provodi analizu komunalnih otpadnih voda za droge i njihove metabolite u više od 100 europskih gradova, uključujući grad Zagreb, kako bi se istražila i pratila realna potrošnja droga, a pri čemu se otkrivaju značajne geografske i vremenske varijacije potrošnje droga (Wastewater analysis and drugs — a European multi-city study, EMCDDA, 2023).

Osim toga, EMCDDA razvija mehanizme ranog prepoznavanja pojave novih droga i trendova vezanih uz njih koji bi u budućnosti mogli biti ugrožavajući za građane Europe.

S obzirom na do sada nezapamćenu globalnu proizvodnju heroina i kokaina te oko 7000 građana Europe koji umru svake godine zbog predoziranja, stalno praćenje droga je postalo imperativ.

Globalni trend upotrebe droga reflektira se i na Hrvatsku, što je i očekivano, obzirom da je tržište droga Hrvatske dio tržišta država EU i okruženja, uz određene specifičnosti. Hrvatska je tranzitna država na raskrižju koridora istok - zapad i sjever - jug, dio je „Balkanske rute“ što je naziv za puteve protoka krijumčarene, ilegalne robe, droga i ljudi (Zoričić, 2018).

Rezultati istraživanja o uporabi sredstava ovisnosti u općoj populaciji u RH u dobi između 15 – 64 godine za 2019. stavljaju uporabu sredstava ovisnosti na vrh javno-zdravstvenih prioriteta te ukazuju na potrebu planiranja adekvatnih politika i donošenja strateškog okvira preventivnih mjera (HZJZ& Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, 2021). Europsko istraživanje o uzimanju droga i drugim

oblicima ovisnosti provedeno 2019. među šesnestogodišnjim učenicima ukazuje kako je udio učenika u RH koji je koristio droge u životu veći (21%) u odnosu na prosjek ESPAD-a (17%) (ESPAD, HZJZ, 2022).

Mnoga recentna istraživanja govore o promjeni dinamike konzumacije droga uslijed pandemije. Prema web anketi o upotrebi droga u EU, od pandemije 46% osoba je manje koristilo droge (kokain, MDMA, heroin, amfetamin) tijekom karantene zbog epidemioloških mjera, smanjenja dostupnosti i financija, 30% osoba je jednako uzimalo droge a 25% osoba je više konzumiralo droge (Finska, Norveška). Kanabis je konzumiralo isto kao i prije pandemije 42% osoba, povremeni konzumenti su smanjili (14% rjeđe, 6% manje) ili prestali (9%), a redoviti su pojačali (23% češće, 10% više) zbog dosade i anksioznosti (slično kao i konzumaciju alkohola i anksiolitika). Poraslo je traženje pomoći zbog problema mentalnog zdravlja, ali ne i zbog uporabe droga (EWSD-COVID, EMCDDA, 2020).

Budući da rezultati znanstvenih istraživanja, prevencija i liječenje ovisnosti, ne može se učinkovito razvijati bez integracije novih znanja, koja uključuju razumijevanje ovisnosti iz različitih perspektiva te razvoj inovativnih preventivnih i tretmanskih strategija kroz praćenje, vrednovanje i istraživanje (Nacionalna strategija djelovanja na području ovisnosti za razdoblje do 2030. godine; Strateški okvir razvoja mentalnog zdravlja do 2030. godine). Osobito je važno pratiti zdravstvene pokazatelje i uspoređivati države poradi boljeg razumijevanja dinamike upotrebe droga te što učinkovitijih mjera za smanjenje štetnih posljedica koje zahvaćaju sve segmente društva. Pitanju ovisnosti više se ne može pristupiti isključivo s gledišta pojedine tvari, već je potrebno kreirati sveobuhvatniji pristup i odgovor koji sagledava ovisnosti u cjelini. Potrebno je povećati programe tretmana i uvesti inovativne preventivne aktivnosti koje su u skladu sa novim trendovima i s osobitom naglaskom na mlađe dobne skupine (jačanje otpornosti adolescenata, osnaživanje roditelja i školskih djelatnika, podizanje razine znanja populacije i antistigma programi), kao i specifične programe za vulnerabilne skupine (Vijeće Europske unije, 2021).

S obzirom na raširenost problematike ovisnosti i mobilnost stanovništva ključna je suradnja među državama, a za učinkovite rezultate prevencije i što bolje ishode liječenja suradnja među sektorima.

Cilj ovoga rada je sagledati problem upotrebe droga u širem kontekstu kroz usporedbu realne upotrebe droga u gradu Zagrebu sa EU trendovima i zahtjevima za liječenjem u Službi za mentalno zdravlje i prevenciju ovisnosti (SMZPO) NZJZ, kao najdostupnijem mjestu za liječenje u gradu Zagrebu te sagledati razlike i procijeniti rizik novih izazova kako bi bili što spremniji učinkovito reagirati. Pretpostavili smo da postoje sličnosti upotrebe droga u gradu Zagrebu i ostalim glavnim gradovima država EU, te da realnu upotrebu droga ne prate adekvatno zahtjevi za liječenjem odnosno da se puno više konzumira droga nego što imamo zahtjeva za liječenjem u aktualnom trenutku.

METODOLOGIJA

U radu su uspoređivani zdravstveni pokazatelji država EU, Republike Hrvatske (RH) i Službe za mentalno zdravlje i prevenciju ovisnosti (SMZPO) iz Nastavnog zavoda za javno zdravstvo dr. A. Štampar (NZJZ).

Podatci za države EU dostupni su iz godišnjih izvještaja EMCDDA (European Drug Report: Trends and Developments, EMCDDA, 2022).

Podatci o uporabi sredstava ovisnosti u RH dostupni su iz dva istraživanja koja su metodološki usporediva sa EMCDDA izvještajima a provedena tijekom 2019. godine. U općoj populaciji je provedeno istraživanje „Uporaba sredstava ovisnosti u općoj populaciji RH za 2019.g. od 15 – 64 godina“ uz analizu trendova 2011. – 2019. (HZJZ; Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, 2021) i kod učenika „Europsko istraživanje o upotrebi droga kod učenika“ (ESPAD, HZJZ, 2022).

Podatci o realnoj upotrebi droga za grad Zagreb i gradove EU dostupni su iz rezultata istraživanja analize otpadnih voda za droge i njihove metabolite u više od 100 europskih gradova, uključujući grad Zagreb (Wastewater analysis and drugs — a European multi-city study, EMCDDA, 2022).

Podatci o osobama liječenim zbog upotrebe droga prikupljeni su upitnikom TDI standardnog protokola 3.0 te se objavljuju godišnje, za EU (Statistical Bulletin, EMCDDA, 2022) za RH (Izvještaj

o osobama u liječenju zbog upotrebe droga, HZJZ, 2021) i SMZPO NZJZ (Zdravstveno - statistički ljetopis Grada Zagreba, 2023).

Analizirani su trendovi na razini država EU, RH i SMZPO NZJZ u području životne i godišnje prevalencije upotrebe droga, realne upotrebe droga kroz otpadne vode i zahtjeva za liječenjem zbog upotrebe droga prema aktualnom TDI protokolu 3.0.

REZULTATI ANALIZE I DISKUSIJA

Na visoku dostupnost i upotrebu droga u državama EU, ukazuje EMCDDA izvještaj za 2020.g. kao i na znatne razlike među državama EU (Eu Drug Report: Trends and Developments, EMCDDA, 2022).

Usporedbom životne prevalencije uzimanja droga u državama EU i RH u općoj populaciji kod osoba dobi od 15 – 64 godina evidentno je da je u životu koristilo droge više osoba u EU nego RH (29% vs 24,5%) no ipak više učenika u RH nego EU (21% vs 17%). Također se može vidjeti kako je više muškaraca koristilo droge (RH - 68,75%, EU - 60,55%) nego žena (EMCDDA 2022, HZJZ 2022).

Gledajući životnu prevalenciju, kanabis je koristilo više osoba u EU nego RH (27,3% vs 22,9%) no više učenika u RH nego EU (21% vs 16%). Prema godišnjoj prevalenciji, kanabis je tijekom prošle godine koristilo više osoba u RH nego EU (10,2% vs 7,7%) i najviše u dobi od 15 – 34 godina (RH - 20,3%; EU - 15,5%) te više učenika u RH nego EU (16% vs 12%). Prva upotreba kanabisa do 13 godina bila je viša u RH nego EU (2,8% vs 2,4%), ali je više učenika u EU nego RH (35% vs 30%) bilo rizično za razvoj ovisnosti (EMCDDA 2022; HZJZ 2022).

Prema živonjoj prevalenciji, kokain je u životu koristilo više osoba u EU nego RH (5% vs 4,8%) no više učenika u RH nego EU (2,2% vs 1,9%). Prema godišnjoj prevalenciji u općoj populaciji, kokain je u prošloj godini koristilo više osoba u RH nego EU (1,9% vs 1,2%), najviše u dobi od 15 – 34 godina (RH - 3,9%; EU - 2,2%) te više učenika u RH nego EU (2,2% vs 1,9%) (EMCDDA 2022; HZJZ 2022).

MDMA – u je u životu koristilo više osoba u RH nego EU (4,2% vs 3,7%) no više učenika u EU nego RH (2,3% vs 2,1%). Prošle godine je MDMA – u koristilo više osoba u RH nego EU (1,2% vs 0,9%) i najviše u dobi od 15 – 34 godine (RH - 2,6%; EU - 1,9%) (EMCDDA 2022; HZJZ 2022).

Amfetamine je u životu koristilo više osoba u RH nego EU (4,6% vs 3,1%) i više učenika u RH nego EU (1,9% vs 1,7%). Prošle godine je amfetamine koristilo više osoba u RH nego EU (1,9% vs 0,7%) i najviše u dobi od 15 – 34 godina (RH - 3,5%; EU - 1,4%) (EMCDDA 2022; HZJZ 2022).

Heroin je u životu koristilo više osoba u RH nego EU (0,6% vs 0,4%) i više učenika u RH nego EU (1,3% vs 0,9%). Prošle godine heroin je u EU koristilo oko 1 milijun osoba dok u RH nitko od ispitanika.

Nove droge prema životnoj prevalenciji je koristilo 1,7% osoba u općoj populaciji u RH (1,5% Galaxy, 0,7% GHB/GBL, 0,4% ketamin) dok za EU nisu poznati podatci. U dobnoj kategoriji učenika uočava se kako je više učenika u RH nego EU koristilo nove droge (5,1% vs 3,4%). Prema godišnjoj prevalenciji, tijekom prošle godine nove droge je u RH koristilo 0,6% najviše u dobi od 15 – 34 godina. Uočava se kako je konzumacija ketamina veća u zemljama EU nego u RH (EMCDDA 2022, HZJZ 2022).

Analizom trendova u općoj populaciji (2011. – 2019.) u RH, gledajući životnu prevalenciju uočava se porast upotrebe droga u životu (od 5,3% na 11,2%), kokaina (od 0,5% na 1,9%), MDMA - e (od 0,4% na 1,2%), kanabisa (od 5% na 10,2%) i amfetamina (od 0,8% na 1,8%). Najviši se porast bilježi u dobi od 15 – 34 godina sa 10,7% na 21,3%, a gledajući prema vrsti droge uočava se porast kokaina (od 0,9% na 3,9%), MDMA - e (od 0,5% na 2,6%), kanabisa (od 10,5% na 20,3%) i amfetamina (od 0,8% na 1,8%). (HZJZ, 2021). Analizom trendova (1995. – 2019.) kod učenika u RH uočava se kako upotreba droga u životu raste (2011. - 19%; 2019. - 22%) uz značajan porast upotrebe kanabisa (2011. - 18%; 2019. - 21%) za razliku od EU gdje životna prevalencija uporabe droga pada (2011. - 20%; 2019. - 18%) kao i upotreba kanabisa (2011. - 18%; 2019. - 16%) (ESPAD, HZJZ, 2021).

Iz gore navedenih podataka se može vidjeti da se RH nalazi ispod razine EU prema životnoj prevalenciji tj. upotrebi droga u životu (kanabisa, kokaina) i godišnjoj prevalenciji tj. upotrebi heroina prošle godine. Istovremeno, analiza trenda od 2011-2019.g. u RH ukazuje na dvostruki porast upotrebe droga u životu i to dvostruki porast upotrebe kanabisa kao najčešće korištene droge, ali i četverostruki porast upotrebe kokaina što su svakako alarmantni podaci. Prema upotrebi MDMA - e, amfetamina i heroina u životu RH je iznad razine EU kao i za upotrebu kanabisa, kokaina, MDMA – e i amfetamina prošle godine. Istovremeno se zapaža trend trostrukog porasta upotrebe MDMA – e i dvostruki porast upotrebe amfetamina, ali ne i heroina. Navedeni porast se može objasniti većom dostupnošću droga, promjenama navika i stila života ali i stavova. Važno je naglasiti kako nije porasla upotreba heroina što se između ostalog može obrazložiti i učinkovitošću sustava prevencije i tretmana opijatske ovisnosti koji je uspostavljen u RH nakon rata kada se dogodila epidemija opijatske ovisnosti. U području opijatske ovisnosti se uočava dugogodišnji stabilan trend zahvaljujući dostupnošću zamjenske terapije i dobro organiziranom sustavu liječenja u Republici Hrvatskoj.

Slično kao u EU, u RH je najviša upotreba droga u dobi od 15 – 34 godina te je RH za većinu droga (kanabis, kokain, MDMA, amfetamin, nove droge) i upotrebi kod učenika iznad razine EU. Istovremeno se kod učenika zapaža najviše trend porasta upotrebe kanabisa (prvi put prije 13 godina probalo više učenika u RH nego u EU), te kokaina i amfetamina, ali ne MDMA – e i heroina pa su učenici u upotrebi drugih droga (osim kanabisa) ispod razine EU.

Analizom komunalnih otpadnih voda za droge i njihove metabolite uočava se kako je upotreba kokaina bila stabilna od 2011. do 2015. godine kada se uočava porast, tako u 2021. godini 38 gradova bilježi porast potrošnje, a najviše u zapadnoj i južnoj Europi, no također uz znakove porasta i u istočnoj Europi. Upotreba crack kokaina uočena je u 13 gradova (najviše u Amsterdamu i Antverpenu). U gradu Zagrebu je upotreba kokaina u kontinuiranom porastu od 2014. do 2021. godine od kada pada, pa su dnevni, tjedni i vikend metaboliti kokaina niži od top 20 gradova EU uz intenzivniju vikend upotrebu. Upotreba amfetamina je promijenjenog obrasca u EU gradovima od 2021., tako 26 gradova bilježi pad konzumacije a 20 porast, najviše u sjevernoj i istočnoj Europi uz naznake porasta u južnoj Europi. U Gradu Zagrebu, upotreba amfetamina je stabilna od 2011. sa skokom 2015. i blagim rastom do 2019. te ponovnim skokom 2020. godine nakon čega pada uz intenzivniju vikend upotrebu što smješta Zagreb na 19. mjesto top 20 gradova EU. Upotreba kanabisa bilježi pad u 20 EU gradova, dok 17 gradova bilježi porast konzumacije, najviše u zapadnoj i južnoj Europi. U gradu Zagrebu je upotreba kanabisa u kontinuiranom porastu od 2011. godine do 2020. godine od kada pada uz podjednaku dnevnu, tjednu i vikend upotrebu što smješta Zagreb među top 20 gradova EU. Upotreba MDMA je od 2011. rasla do 2015. godine od kada fluktuirala uz promjenu trenda od pandemije zbog zatvaranja noćnih klubova te se 2022.g. uočava u 27 gradova pad (sjeverna Europa) i porast u 28 gradova (južna i srednja Europa) a najviše se koristi u zapadnoj i južnoj Europi. U gradu Zagrebu je upotreba MDMA stabilna od 2011. sa skokom 2015. i blagim rastom do 2019. te skokom 2020. godine nakon čega pada uz dnevnu, tjednu i intenzivniju vikend upotrebu što smješta Zagreb među top 20 gradova EU. Upotreba metamfetamina je niska (najviše u Češkoj i Slovačkoj) uz znakove porasta u sjevernoj, zapadnoj i južnoj Europi. U gradu Zagrebu upotreba metamfetamina je evidentirana samo 2020. godine. Upotreba ketamina u EU je niska (najviše u južnoj Europi i Danskoj). Osim geografskih obrazaca, analiza otkriva i vremenske fluktuacije u tjednim obrascima upotrebe droga pa je kod više od 75% gradova viša količina kokaina, ketamina i MDMA tijekom vikenda (od petka do ponedjeljka) indikativna za rekreacijski obrazac upotrebe dok je upotreba amfetamina, metamfetamina i kanabisa prisutna tijekom cijelog tjedna što je indikativno za redoviti obrazac upotrebe (Wastewater analysis and drugs — a Eu multi-city study, EMCDDA, 2023).

Navedena analiza otpadnih voda grada Zagreba pokazuje sličan trend zabilježen u gradovima EU uz porast metabolita kokaina i amfetamina te pojavu metamfetamina, ali različit trend i porast metabolita kanabisa i MDMA. Tijekom pandemijske 2020. godine se uočava iznimno visoka potrošnja za kokain, amfetamin, metamfetamin, kanabis i MDMA, te potom dolazi do pada upotrebe u 2020.g. kanabisa, amfetamina, metamfetamina, MDMA, a 2021.g. i kokaina. Grad Zagreb je prema metabolitima droga u 2022. godini u top 20. gradova po dnevnim, tjednim i vikend metabolitima kanabisa i MDMA, te vikend metabolitima amfetamina (Wastewater analysis and drugs, EMCDDA, 2023).

Analiza otpadnih voda je vrijedan izvor podataka za praćenje količina potrošnje droga, no istraživanje ima nedostatke jer ne može pružiti informacije o prevalenciji upotrebe, kao niti o korisnicima i čistoći droga obzirom da je ograničena osobinama biomarkera u kanalizaciji kao npr. nemogućnost praćenja heroína u otpadnim vodama (zbog nepostojanosti metabolita), varijabilnosti čistoće uličnih proizvoda i različitim pristupima za procjenu veličine populacije koja se testira (Been et al., 2016, Zuccato et al., 2016, Castiglioni et al. 2016.; EMCDDA, 2016.; Lai et. al., 2014.; Thomas et al., 2012).

Analizom podataka o osobama liječenim zbog upotrebe droga prikupljenim upitnikom TDI standardnog protokola 3.0 za 30 država EU može se vidjeti kako je broj osoba sa zahtjevima za liječenje tijekom 2020.g. bio u širokom rasponu od 128 u Sloveniji do 116 546 u Velikoj Britaniji, dok se u RH bilježi 5478 zahtjeva za liječenjem. U EU trend zahtjeva za liječenjem, u periodu od 2013. do 2020.g. se kretao od kontinuiranog rasta (Velika Britanija, Švedska) do kontinuiranog pada (RH, Slovenija, Njemačka, Italija, Nizozemska, Grčka, Bugarska, Cipar, Latvija, Litva, Finska, Norveška), stabilnog broja (Španjolska, Mađarska) te promjena tijekom pandemije sa padom (Austrija, Francuska, Belgija, Irska, Danska, Poljska, Portugal, Slovačka, Luxemburg, Rumunjska, Turska) ili porastom zahtjeva za liječenjem (Estonija, Češka, Malta) (EMCDDA, 2022).

Trend zahtjeva za liječenjem u RH bilježi pad (2013. – 7857; 2020. – 5478 osoba) također i u SMZPO NZJZ (2018. – 1317; 2019. – 1185/3451; 2020. – 929; 2021. – 744; 2022. – 702). Uočava se i pad novih zahtjeva za liječenjem zbog opijata u RH (2000. – 1009 osoba ili 49,80%; 2005.- 785 osoba ili 44,35%; 2010. – 430 osoba ili 36,44%; 2015. – 175 osoba ili 20,73%, 2020. 139 osoba ili 25%), a sličan trend se uočava i u SMZPO NZJZ. Ono što posebno treba istaknuti da se bilježi i pad zahtjeva za liječenjem neopijata u RH (2000. – 1017 osoba ili 50,19%, 2005.- 985 osoba ili 55,64%; 2010. – 750 osoba ili 63,55%; 2015. – 669 osoba ili 79,26%; 2020. – 417 osoba ili 75%) što prate i podaci o padu broja osoba u tretmanu SMZPO (2017. – 256; 2018. – 109; 2019. – 133; 2020. – 137; 2021. – 89; 2022. – 97) (HZJZ 2022; Znanstveno-statistički ljetopis Grada Zagreba 2023).

Analizirajući podatke o prethodno liječenim osobama vidi se široki raspon u EU, od 20,78% (Mađarska) do 89,95% (RH) što smješta RH u gornji dio raspona slično kao i SMZPO (83,71%). U RH trend prethodno liječenih zbog opijata je početno rastao i 10 godina bio stabilan (2000. – 2520 osoba ili 64,64%; 2005. – 4867 osoba ili 73%; 2010. – 6175 osoba ili 81,79%; 2015. – 6123 osoba ili 81,29%; 2020. – 4431 osoba ili 80,89%) dok je trend prethodno liječenih zbog neopijata 10 godina padao i posljednjih 10 godina je stabilan (2000. – 1379 osoba ili 35,36%; 2005. – 1801 osoba ili 27%; 2010. – 1375 osoba ili 18,21%; 2015. – 1410 osoba ili 18,71%; 2020. – 1047 osoba ili 19,11%). U SMZPO trend prethodno liječenih zbog opijata je dinamičan (2017. – 557 osoba ili 52,44%; 2018. – 538 osoba ili 52,84%; 2019. – 530 osoba ili 45,49%; 2020. – 409 osoba ili 55,57%; 2021. – 409 osoba ili 64,10%; 2022. – 402 osobe ili 65,47%) uz pad liječenih osoba zbog neopijata (2017. – 505; 2018. – 480; 2019. – 635; 2020. – 182; 2021. – 132; 2022. – 112) (HZJZ 2022, Znanstveno-statistički ljetopis Grada Zagreba 2023).

Udio opijata u liječenju u EU je u širokom rasponu od 3,22% (Mađarska) do 82,16% (Litva), a u RH i SMZPO u gornjem dijelu raspona (80,88% i 65,96%). U EU udio osoba u tretmanu zbog konzumacije kanabisa je u rasponu od 3,58% (Bugarska) do 67,24% (Mađarska) što RH i SMZPO smješta u donji dio raspona (12,24% i 24,75%). Udio psihostimulansa u tretmanu varira u EU od 0,25% (Velika Britanija, Estonija) do 47,31% (Slovačka), a RH i SMZPO su u donjem dijelu raspona (2,39% i 3,42%). Udio kokaina u liječenju u EU kreće se u rasponu od 0,2% (Finska) do 44,6% (Španjolska) a može se uočiti kako je RH i SMZPO u donjem dijelu raspona (3,01% i 5,04%) (EMCDDA, 2022).

Trend zahtjeva za liječenjem u RH prema vrsti droge je stabilan za heroinske ovisnike (2016. – 83,8%; 2018. – 80,4%; 2020. – 80,9%), raste za konzumente kokaina (2016. – 1,5%; 2018. – 1,8%; 2019. – 2,4%; 2020. – 12,2%), raste pa potom pada za konzumente kanabinoida (2016. – 10,4%; 2017. – 12,9%; 2018. – 14,1%; 2019. – 15,2%; 2020. – 12,2%) i stabilan pa pada za konzumente stimulansa (2016. – 2%; 2017. – 2,2%; 2018. – 1,8%; 2019. – 2,2%; 2020. – 0,7 %) (HZJZ, 2022).

U izvanbolničkom liječenju SMZPO NZJZ Dr.A.Štampar udio zahtjeva za liječenjem prema vrsti droge je najveći za opijatske ovisnike (2017. – 52,45%; 2019. – 46,7%; 2020. – 56,7%; 2021. – 65,36%; 2022. – 65,96%), raste za konzumente kokaina (2017. – 3,67%; 2018. – 5,3%; 2019. – 4,2%; 2020. – 6,5%; 2021. – 4,38%; 2022. – 5,04%) i stimulansa (2017. – 2,17%; 2018. – 3,05%; 2019. –

1,6%; 2020. – 3,1 %; 2021. – 2,66%; 2022. – 3,42%) dok pada za konzumente kanabinoida (2017. – 41,33%; 2018. – 38,31%; 2019. – 42,1%; 2020. – 32,3%; 2021. – 25,07%; 2022. – 24,75%). Uočava se visok udio muškaraca u liječenju u RH 84,1% , u SMZPO 79,64%. dok je u EU bio u rasponu od 67,19% (Češka) do 91,32% (Turska) što može govoriti o manjoj upotrebi droga kod žena ali i potrebi destigmatizacije žena u tretmanu (European Drug Report: Trends and Developments, EMCDDA, 2022).

U izvanbolničkom liječenju u RH bilježi se 81,90% (4487) osoba od čega 15,74% (614) u gradu Zagrebu (Statistical Bulletin – treatment demand, EMCDDA, 2022). Za razliku od EU gdje izvanbolničko liječenje zbog upotrebe droga, ovisno u organizaciji sustava, varira u širokom rasponu od 0% (Turska) do 100% (Španjolska, Italija, Portugal, Slovenija), u RH je većina osoba liječena u izvanbolničkom sustavu, od čega šestina u gradu Zagrebu (HZJZ 2022; Znanstveno-statistički ljetopis Grada Zagreba, 2023).

Podaci o prethodno liječenima govore kako je u RH i SMZPO NZJZ većina osoba u tretmanu već prethodno liječena dok je u EU taj broj u širokom rasponu. U RH trend prethodno liječenih zbog opijata je početno rastao i tijekom deset godina bio stabilan no u posljednjih deset godina iz sustava liječenja je izašlo 1926 osoba a novopridošlih je sve manje. Trend prethodno liječenih zbog neopijata u RH je tijekom deset godina padao i posljednjih deset godina je stabilan, dok se u SMZPO uočava pad udjela prethodno liječenih zbog neopijata. Prema zahtjevima za liječenje u odnosu na EU, RH i SMZPO NZJZ se nalaze u gornjem dijelu raspona za opijate te donjem dijelu raspona za kanabis, psihostimulanse i kokain. U RH trend udjela zahtjeva za liječenjem prema vrsti droge je stabilan za heroin, raste za kokain, za stimulanse stabilan potom pada i raste pa pada za kanabinoide. U SMZPO raste za kokain i stimulanse, a pada za kanabinoide. Jednako kao u EU, zbog problematike korištenja droga je visok udio muškaraca u liječenju kako u čitavoj RH tako i u SMZPO NZJZ.

Usporedbom podataka osoba sa zahtjevima za liječenje zbog problematike korištenja droga, u državama EU, može se vidjeti vrlo različit broj kao i različiti trendovi, ovisno o veličini države i organizaciji sustava liječenja. Takođe se vide promjene tijekom pandemije, kada se uglavnom bilježi pad zahtjeva za liječenjem no ipak zadnji izvještaj EMCDDA ukazuje na oporavak brojeva. U RH se uočava sličan trend pada zahtjeva za liječenjem zbog konzumacije droga, a bilježi se i pad novih zahtjeva tj. manji broj novopridošlih u liječenje zbog opijata i neopijata. SMZPO NZJZ također bilježi pad zahtjeva za liječenjem posebno zbog problematike konzumacije kanabisa iako je realna potrošnja značajna, a porast zahtjeva za liječenjem zbog uporabe stimulansa ne prati adekvatno uočeni porast potrošnje. Također se uočava kontinuirani porast zahtjeva za liječenjem zbog problematike mentalnog zdravlja gdje se često kao usputni nalaz otkrije problem upotrebe droga ali ne kao primarni razlog dolaska.

ZAKLJUČAK

Analiza rezultata istraživanja i usporedbe trendova, na razini EU, RH i NZJZ, u Gradu Zagrebu, ukazuje na nove trendove uz porast upotrebe droga najviše u mlađim dobnim skupinama i što je posebno zabrinjavajuće kod učenika. Porast konzumacije se uočava i prije pandemije COVID-19, koja je promijenila navike i obrazac upotrebe droga, a što se u Gradu Zagrebu intenziviralo unatoč epidemiološkim mjerama. Iako postoje pokazatelji veće upotrebe droga suočavamo se sa padom zahtjeva za liječenjem što ukazuje na nove rizike za pojedince, njihove obitelji i društvo u cjelini.

Učinkovit odgovor na nove izazove uključuje pojačanu prevenciju na svim razinama, kroz mjere selektivne i indicirane prevencije usmjerene na pojedince većeg ili visokog rizika za razvoj problema ovisnosti, ali i kroz mjere univerzalne prevencije usmjerene na opću populaciju prosječnog rizika. Osobito je važno osnaživanje mladih, podrška roditeljima u njihovu odgoju, edukacija javnosti o rizicima ali i razvijanje novih programa liječenja prilagođenih aktualnim potrebama.

Imajući u vidu kompleksnu i raširenu problematiku upotrebe droga izuzetno je važno naglasiti potrebu uključenosti svih društvenih sektora i institucija kao i jačanje međusektorske suradnje između zdravstvenih, odgojno-obrazovnih, socijalnih i pravosudnih institucija ali i nevladinih organizacija.

Nova vremena donose nove trendove, rizike i izazove na nacionalnoj i međunarodnoj razini, stoga je podjednako značajno i jačanje međunarodne suradnje kako bi učinkovitije rješavali ozbiljne probleme koje droge donose pojedincima i društvu. Važno je također i nadalje kontinuirano epidemiološko praćenje problematike ovisnosti, analiza trendova i izrada projekcija za buduće intervencije u području prevencije i tretmana ovisnosti.

LITERATURA

- Been, F., Bijlsma, L., Benaglia, L., et al. (2016). Assessing geographical differences in illicit drug consumption: A comparison of results from epidemiological and wastewater data in Germany and Switzerland, *Drug and Alcohol Dependence* 161, 189–199.
- Castiglioni, S., Borsotti, A., Riva, F., Zuccato, E. (2016). Illicit drug consumption estimated by wastewater analysis in different districts of Milan: A case study, *Drug and Alcohol Review* 35, 128–132.
- EMCDDA (2016). European Drug Report: Trends and Developments, Publications Office of the European Union, Luxembourg.
- EMCDDA (2020). Trendspotter briefing - Impact of COVID-19 on patterns of drug use and drug related harms in Europe, EWSD-COVID, dostupno na https://www.emcdda.europa.eu/publications/ad-hoc-publication/impact-covid-19-east-enp-countries_en. /22. 04. 2023.
- EMCDDA (2023). Statistical Bulletin – treatment demand, dostupno na https://www.emcdda.europa.eu/data/stats2022/tdi_en/03.05.2023.
- EMCDDA (2022). European Drug Report, Trends and Developments (2022). European monitoring Centre for Drugs and Drug Addiction. Lisbon. Portugal. Publication office of European Union.
- EMCDDA (2023). Wastewater samples over 100 European cities reveal latest drug-taking trends https://www.emcdda.europa.eu/news/2023/2/wastewater-samples-over-100-european-cities-reveal-latest-drug-taking-trends_en / 22.04. 2023.
- Europsko istraživanje o pušenju, pijenju alkohola, uzimanju droga i drugim oblicima ovisnosti među učenicima (ESPAD) 2019. dostupno na <https://www.hzjz.hr/sluzba-promicanje-zdravlja/espac-europsko-istrazivanje-o-pusenju-pijenju-i-uzimanju-droga-platforma-za-pregled-podataka/30>. 04. 2023.
- Hrvatska udruga za borbu protiv HIV-a i virusnog hepatitisa (2021). Prevencija Hepatitisa B i C u provedbi programa smanjenja šteta. *Priručnik za stručnjake za rad s osobama u povećanom riziku od korištenja droga*. ISBN 978-953-58633-4-2, 1–101.
- Hrvatski zavod za javno zdravstvo i Institut društvenih znanosti Ivo Pilar (2021). Istraživanje uporabe sredstava ovisnosti u općoj populaciji Republike Hrvatske. Rezultati istraživanja 2019. i analiza trendova uporabe 2011.-2019. Zagreb. dostupno na [/www.pilar.hr/wp-content/uploads/2021/03/Prezentacija2.pdf](http://www.pilar.hr/wp-content/uploads/2021/03/Prezentacija2.pdf) / 22. 04. 2023.
- Hrvatski zavod za javno zdravstvo (2022). Izvješće o osobama liječenim zbog zlouporabe psihoaktivnih droga u Hrvatskoj u 2020. godini. Report on persons treated for drug abuse in Croatia in 2020, dostupno na www.hzjz.hr/ 23. 02. 2023.
- Lai, F.Y., Anuj, S., Bruno, R., et al. (2014). Systematic and day-to-day effects of chemical-derived population estimates on wastewater-based drug epidemiology, *Environmental Science and Technology* 49, 999–1008.
- Ministarstvo zdravlja Republike Hrvatske (2022). Strateški okvir razvoja mentalnog zdravlja do 2030., <https://zdravlje.gov.hr/userDocsImages/2022%20Objave/STRATEŠKI%20OKVIR%20RAZVOJA%20MENTALNOG%20ZDRAVLJA%20DO%202030..pdf> / 22. 03. 2023.
- Nacionalna strategija djelovanja na području ovisnosti za razdoblje do 2030. godine (*Narodne novine*, br. 18/23), dostupno na www.nn.hr/ 20. 4. 2023.
- Nastavni zavod za javno zdravstvo „Dr. Andrija Štampar“ (2023). Znanstveno-statistički ljetopis Grada Zagreba za 2022. godinu, dostupno na <http://www.stampar.hr/> 02. 05. 2023.
- Pajević, I., Avdibegović E. & Pajević, A. (ur.) (2022). Uvod u klasifikaciju psihijatrijskih poremećaja u MKB-11. Tuzla. Fondacija „Mentalno zdravlje za sve“.

- Sakoman S., Društvo bez droge? Hrvatska nacionalna strategija (2001). Zagreb. Institut društvenih znanosti Dr. Ivo Pilar, 17–91.
- Thomas, K. V., Bijlsma, L., Castiglioni, S., et al. (2012), Comparing illicit drugs use in 19 European cities through sewage analysis, *Science of the Total Environment*, 432–439.
- Ured za suzbijanje zlouporabe droga. Suradnja s EMCDDA-om. Dostupno na <https://drogeovisnosti.gov.hr/o-uredu/djelokrug/medjunarodna-suradnja/suradnja-s-emcdda-om/970/>, / 07. 03. 2023.
- Valentić, M. & Pavić-Šimetin, I. (2022). Registar osoba liječenih zbog zlouporabe psihoaktivnih droga, *Bilten hrvatskog društva za medicinsku informatiku* 28(2), 15-20.
- Vijeće Europske unije (2021). Akcijski plan EU-a za borbu protiv doga 2021. – 2025. *Službeni list Europske unije*, (2021/C 272/02), 3–22.
- Zakon o podacima i informacijama u zdravstvu* (Narodne novine, br. 14/19)
- Zoričić, Z. (2018). Ovisnosti, prevencija, liječenje i oporavak, Zagreb. Školska knjiga, 3–83.
- Zuccato, E., Castiglioni, S., Senta, I., et al. (2016), Population surveys compared with wastewater analysis for monitoring illicit drug consumption in Italy in 2010–2014, *Drug and Alcohol Dependence* 161, 178–188.

EVERYWHERE, EVERYTHING AND EVERYONE - ADDICTION PREVENTION

Boris Gracin, psychiatrist, Teaching Institute of Public Health „Dr. Andrija Štampar“, Department of Mental Health and Prevention Addiction, Zagreb, Republic of Croatia
Danica Romac, psychiatrist, Teaching Institute of Public Health „Dr. Andrija Štampar“, Department of Mental Health and Prevention Addiction, Zagreb, Republic of Croatia
Zrinka Čavar, psychiatrist, Teaching Institute of Public Health „Dr. Andrija Štampar“, Department of Mental Health and Prevention Addiction, Zagreb, Republic of Croatia

Introduction: Drug use is highly prevalent in the European Union, about 83.4 million (29%) people used drugs in the last year, of which more men (50.5 million) and mostly cannabis (about 22 m.) and psychostimulants (about 8.1 m., of which 3.5 m. cocaine, 2.6 m. MDMA – a and 2 m. amphetamine). Considering the complexity and spread of addiction problems as well as the mobility of the population within the EU, it is important to monitor health indicators and compare countries with the aim of better understanding the dynamics of drug use and the most effective measures to reduce harmful consequences what affect all segments of society.

Objective and methods: To assess the risk of new challenges in the field of addiction by comparing the health indicators of the Mental Health and Addiction Prevention Department of the Andrija Štampar Teaching Public Health Institute and data for EU countries for the 2022.

Results: We observe a light decrease in the total number of people in treatment with the largest share opiates, with a decrease in the number of new and stable number of previously treated, who are getting older (70% aged 45-54) and illness (50% mental/somatic comorbidity), which is similar to EU countries. Considering the indicators of recovery, we note good retention, a stable low incidence of HCV and HIV, as well as employment, which is different compared to EU countries. In EU countries and in Zagreb, research indicates an increase in the use of cannabinoids and psychostimulants, which is accompanied by an treatment demand increase due to psychostimulants, but not cannabinoids. We notice that the institutions refer people to treatment less often since the pandemic.

Conclusion: The pandemic has changed the lifestyle, but also the pattern of drug use. Despite the indicators of higher use, we are currently facing a treatment demands decline. The effective response to the challenges includes enhanced prevention at all levels and all institutions with strengthening intersectoral and interstate cooperation.

Keywords: drugs, treatment, prevention, cooperation

**OBRAZOVNA POLITIKA U EVROPSKOJ UNIJI: STRATEGIJE USMJERENE NA
PODRŠKU KVALITETNOM OBRAZOVANJU, OSPOSoblJAVANJU
I SOCIJALNOJ KOHEZIJI***Dr. sc. Ajna Jodanović, docent**Pravni fakultet Univerziteta u Bihaću¹⁹²*

Apstrakt: Evropskim stubom socijalnih prava koji su Evropski parlament, Vijeće i Komisija predstavili na Socijalnom samitu za pravedna radna mjesta i rast održanom 2017. godine, utvrđeno je da svi građani u Evropskoj uniji imaju pravo na visokokvalitetno i uključivo obrazovanje, osposobljavanje i cjeloživotno učenje. Za stvaranje i održavanje kohezivnog evropskog društva koje pokreće održivi rast neophodno je visokokvalitetno obrazovanje i osposobljavanje, te promovisanje evropske dimenzije podučavanja koje potiče zajedničke vrijednosti. Ugovorom o funkcionisanju Evropske unije je predviđeno da Unija doprinosi razvoju kvalitetnog obrazovanja podsticanjem saradnje među državama članicama te, ukoliko je to potrebno, podupiranjem i dopunjavanjem njihovih aktivnosti, pri čemu u potpunosti poštuje odgovornost država članica za nastavni sadržaj i organizaciju obrazovnih sistema, kao i njihovu kulturnu i jezičnu raznolikost. Osnovni ciljevi rada jesu predstavljanje mjera koje poduzima Evropska unija u nastojanju osiguranja kvalitetnog obrazovanja, osposobljavanja i socijalne kohezije, u skladu sa članovima 165. i 166. Ugovora o funkcionisanju Evropske unije, kao i analiza prioriteta u oblasti obrazovanja definisanih u strateškim dokumentima Unije. Rezultati istraživanja će ukazati na politike Evropske unije koje su usmjerene na suočavanje sa nejednakostima od ranih godina i odvajanje društvenog, ekonomskog i kulturnog statusa, te etničkog i rasnog porijekla pojedinca od nivoa obrazovanja i obrazovnih postignuća, sa posebnim naglaskom na aktivnosti koje su u tom smislu poduzete od strane Evropske komisije.

Ključne riječi: Evropska unija, obrazovanje, osposobljavanje, socijalna kohezija, Evropski stub socijalnih prava.

1. Uvod

Polazeći od toga da obrazovanje i osposobljavanje imaju presudnu ulogu u suočavanju sa brojnim društveno-ekonomskim, demografskim, ekološkim, ali i naučno-tehnološkim izazovima sa kojima se Evropska unija i njeni građani suočavaju, jedan od ciljeva ovog rada jeste da se na pregledan način prikažu dosadašnje aktivnosti Unije u području njene obrazovne politike. Posmatrano historijski do 1990. godine obrazovanje nije bilo u centru politike tada Evropske zajednice (European Community – EC) i bilo je isključivo u odgovornosti nacionalnih vlada. Situacija se mijenja nakon 2000. godine, i usvajanja Lisabonske strategije, kada obrazovanje postaje ključni element u ispunjavanju ciljeva Evropske unije. U radu se opisuje razvoj politike obrazovanja na unijskom nivou, te se analizira složena interakcija ideja, institucija i aktera u provođenju prioriteta u okviru obrazovne politike Evropske unije u novom Evropskom prostoru obrazovanja (European Education Area - EEA). Rezultati istraživanja će ukazati na aktivnosti institucija Evropske unije koje pružaju značajnu pomoćnu ulogu u poboljšanju kvaliteta obrazovanja u državama članicama Unije.

¹⁹² E-mail: ajna_x@hotmail.com

2. Obrazovna politika u Evropskoj uniji

Društvene i ekonomske promjene koje dolaze sa procesom globalizacije, te ekonomski i politički ciljevi koje Evropska unija ima od svog osnivanja, zahtijevaju da Unija sarađuje sa državama članicama i u oblasti obrazovanja, istovremeno razvijajući politike u ovoj oblasti.¹⁹³ Stvaranje obrazovne politike na unijskom nivou oduvijek je bilo poduhvat kompromisa, osporavanja i konsenzusa, između Evropske unije i država članica, te unutar institucija Unije. Još od Lisabonske strategije i stvaranja „evropskog prostora obrazovanja“, obrazovna politika je oblikovana i preoblikovana stalnim interakcijama više institucija i političkih aktera¹⁹⁴. Posmatrano historijski do 1990. godine obrazovanje nije bilo u centru politike Evropske zajednice (European Community – EC) i bilo je isključivo odgovornost nacionalnih vlada. Nakon 2000. godine, i usvajanja Lisabonske strategije, obrazovanje je postalo ključni element u ispunjavanju ciljeva Evropske unije kako bi se postigao širi cilj Unije: „narodi ujedinjeni u različitosti“.¹⁹⁵

Obrazovanje i osposobljavanje imaju presudnu ulogu u suočavanju sa brojnim društveno-ekonomskim, demografskim, ekološkim i naučno-tehnološkim izazovima sa kojima se Evropa i njezini građani danas suočavaju, kao i u godinama koje dolaze. Efikasno ulaganje u ljudski kapital kroz sisteme obrazovanja i osposobljavanja ključna je komponenta evropske strategije za postizanje visokih nivoa održivog rasta i radnih mjesta temeljenih na znanju koji su u središtu Lisabonske strategije, kao i unaprjeđenje ličnog ispunjenja, socijalne kohezije i aktivnog građanstva.¹⁹⁶

U članu 165. Ugovora o funkcionisanju Evropske unije (Treaty on the Functioning of the European Union - TFEU) je propisano da „Unija doprinosi razvoju kvalitetnog obrazovanja podsticanjem saradnje među državama članicama te, ako je to potrebno, podržavanjem i dopunjavanjem njihovih aktivnosti, pri čemu u potpunosti poštuje odgovornost država članica za nastavni sadržaj i uspostavljanje obrazovnih sistema, te njihovu kulturnu i jezičnu različitost“.¹⁹⁷ Iako je obrazovanje predstavljalo suverena odgovornost nacionalnih vlada, institucije Evropske unije sve više šire svoj uticaj na socijalne politike na unijskom nivou.¹⁹⁸ U članu 166. Ugovora o funkcionisanju Evropske unije je propisano da „Unija provodi politiku stručnog osposobljavanja koja podržava i dopunjuje djelovanje država članica, pri čemu u cijelosti poštuje odgovornost država članica za sadržaj i uspostavljanje stručnog osposobljavanja“.¹⁹⁹

Cilj Evropske unije jeste omogućiti svim građanima Unije najbolje obrazovanje i osposobljavanje. Iako je svaka država članica odgovorna za svoj sistem obrazovanja i osposobljavanja, Unija ima ulogu podrške, jer podstiče saradnju i razmjenu primjera dobre prakse među državama članicama, nadopunjujući nacionalna nastojanja i reforme. Obrazovanje je ključno za povezivanje građana

¹⁹³ Cankaya Seda et al. (2015.), *The educational policy of European Union*, Procedia - Social and Behavioral Sciences, No. 174, Elsevier Ltd., str. 892.

¹⁹⁴ Alexiadou Nafsika, Rambla Xavier (2022.), *Education policy governance and the power of ideas in constructing the new European Education Area*, European Educational Research Journal (EERJ), European Educational Research Association, Berlin, str. 1.

¹⁹⁵ Papaioannou Katerina (2022.), *Educational Policies in the European Union for Intercultural Education: The Integration in Greek Educational System*, Proceedings of ADVED 2022- 8th International Conference on Advances in Education, Istanbul, Turkey 10-12 October 2022, str. 88. DOI: <https://doi.org/10.47696/adved.202215>

¹⁹⁶ Zaključci Vijeća EU od 12. maja 2009. godine o Strateškom okviru za Evropsku saradnju u obrazovanju i osposobljavanju (ET 2020), OJ C 119, 28.05.2009., str. 2.

¹⁹⁷ Vidjeti član 165., Glava XII. *Obrazovanje, stručno osposobljavanje, mladi i sport*, prečišćene verzije Ugovora o funkcionisanju Evropske unije - *Consolidated version of the Treaty on the Functioning European Union*, OJ C 202, 07.06.2016., str. 12.

¹⁹⁸ Klatt Gosia, Milana Marcella (2020.), *Governing education policy: the European Union and Australia*, Australian and New Zealand Journal of European Studies, Vol. 12, No. 1, European Studies Association of Australia and New Zealand (ESAANZ), str. 29.

¹⁹⁹ Vidjeti član 166., Glava XII. *Obrazovanje, stručno osposobljavanje, mladi i sport*, Ugovora o funkcionisanju Evropske unije (UFEU).

Evropske unije, te za budućnost pojedinaca i Unije u cjelini. Svi Europljani trebali bi moći ostvariti koristi od raznolike zajedničke kulturne i obrazovne baštine. Prema Evropskom stubu socijalnih prava (European Pillar of Social Rights - EPSR) svi imaju pravo na kvalitetno i uključivo obrazovanje, osposobljavanje i cjeloživotno učenje, kako bi održali i stekli vještine s pomoću kojih mogu u cijelosti sudjelovati u društvu i uspješno se kretati na tržištu rada.²⁰⁰ Države članice Evropske unije odgovorne su za razvoj, implementaciju i praćenje svojih sistema obrazovanja i obuke: *obrazovanje i kultura su dio onoga što se smatra nacionalnim integritetom i identitetom*. Institucije Unije pružaju pomoćnu ulogu u poboljšanju kvaliteta obrazovanja u državama članicama i na unijskom nivou. Na primjer, u visokom obrazovanju Evropska komisija blisko sarađuje sa kreatorima politike kako bi podržala razvoj politika visokog obrazovanja koje su usklađene sa strategijom za obrazovanje i obuku 2020 (ET2020)²⁰¹, kao dio agende Evropa 2020²⁰².²⁰³ ET2020 sadrži pet ključnih prioriteta za visoko obrazovanje: (1) povećanje broja diplomaca visokog obrazovanja; (2) poboljšanje kvaliteta i relevantnosti nastave i učenja; (3) promovisanje mobilnosti studenata i osoblja i prekogranične saradnje; (4) jačanje „trouglu znanja koji povezuje obrazovanje, istraživanje i inovacije; i (5) stvaranje efektivnog upravljanja i mehanizama finansiranja visokog obrazovanja. Ukupni uspjeh ovih prioriteta visokog obrazovanja ocjenjuje se prema mjerilima sa jasnim ciljevima koji se ocjenjuju na godišnjoj osnovi u Pregledu obrazovanja i osposobljavanja (Education and Training Monitor). Dakle, jasno je da je Evropska unija usvojila orijentaciju na implementaciju i reformu obrazovne politike zasnovanu na dokazima.²⁰⁴

Obrazovanje i osposobljavanje najbolji su način ulaganja u budućnost Evrope. Njihova je uloga ključna u poticanju rasta, inovacija i otvaranja radnih mjesta. Evropski sistemi obrazovanja i osposobljavanja ljudima trebaju omogućiti napredna znanja, vještine i kompetencije koji su im potrebni za inovacije i napredak. Obrazovanjem bi trebalo osnažiti mlade za sudjelovanje u oblikovanju budućnosti Evrope koju odlikuju demokratija, solidarnost i uključivost. Budući da omogućavanje najboljeg obrazovanja i osposobljavanja, te sigurnih poslova za mlade, ima istaknuto mjesto na evropskome političkom dnevnom redu, Unija predlaže mnoge nove i izmijenjene inicijative, a čija analiza je upravo predmet istraživanja ovog rada.²⁰⁵

3. Evropski stub socijalnih prava

Iz Ugovora o funkcionisanju Evropske unije proizilazi da: “Unija i države članice imaju za cilj unaprjeđenje zapošljavanja, poboljšanje životnih i radnih uvjeta, kako bi se na putu napretka omogućilo njihovo usklađivanje, odgovarajuća socijalna zaštita, socijalni dijalog, razvoj ljudskih potencijala u smislu trajne visoke stope zaposlenosti i borbe protiv isključenosti”.²⁰⁶ Snažna socijalna Evropa temelj je ne samo prosperiteta i blagostanja njenih građana, već i konkurentne ekonomije²⁰⁷, te je od početka tadašnje *Junckerove Komisije* bila jednim od njenih prioriteta, a što se odrazilo i u

²⁰⁰ Evropska komisija, *Najbolje obrazovanje i osposobljavanje za građane EU kao jedan od ciljeva Unije*. Vidjeti opširnije na: <https://www.consilium.europa.eu/hr/policies/education-area/> (19.04.2023.)

²⁰¹ Vidjeti: European Commission, Directorate-General for Education (2021.), *Youth, Sport and Culture, Education and training 2020: highlights from the ET 2020 Working Groups 2018-2020*, Publications Office, Luxembourg. Vidjeti: <https://data.europa.eu/doi/10.2766/960>

²⁰² Vidjeti: European Commission, Communication from the Commission, *Europe 2020: A strategy for smart, sustainable and inclusive growth*, COM (2010) 2020, Brussels, 03.03.2010.

²⁰³ Volante Louis, Ritzen Jo (2016.), *The European Union, education governance and international education surveys*, Policy Futures in Education, Vol. 14, No. 7, Sage Publishing, str. 989.

²⁰⁴ *Ibidem.*, str. 989-990.

²⁰⁵ Evropska komisija, *Zašto nam je potrebno kvalitetno obrazovanje*. Vidjeti opširnije na: <https://www.consilium.europa.eu/hr/policies/education-area/> (19.04.2023.)

²⁰⁶ Vidjeti član 151. prečišćene verzije Ugovora o funkcionisanju Evropske unije - *Consolidated version of the Treaty on the Functioning European Union*, OJ C 202, 07.06.2016., str. 114.

²⁰⁷ European Commission, *The European Pillar of Social Rights Action Plan*, Publications Office of the European Union, Luxembourg, 2021., str. 9.

njenim Političkim smjernicama iz jula 2014. godine²⁰⁸. Evropski stub socijalnih prava (European Pillar of Social Rights - EPSR) je bio eksplicitan pokušaj *Junckerove komisije* da se popravi neravnoteža između ekonomskog i socijalnog i da se u uključe socijalna prava u proces zapošljavanja i šire ekonomske politike.²⁰⁹ U svome prvom govoru o stanju Evropske unije, tadašnji predsjednik Evropske komisije (dalje: Komisija) *Jean-Claude Juncker* (2014.-2019.) je izjavio: “Moramo predanije raditi na uspostavljanju pravednog i istinski panevropskog tržišta rada. (...) U okviru tih mjera želja mi je uspostaviti Evropski stub socijalnih prava, kojim će se u obzir uzeti promjene sa kojima se suočavaju evropska društva i tržište rada”.²¹⁰ Nakon njegove najave, Komisija je u vremenu koje je uslijedilo aktivno radila sa državama članicama, institucijama Unije, socijalnim partnerima, civilnim društvom i građanima, na sadržaju i ulozi Stuba.

Glavni izazovi sa kojima se suočavaju države članice i Unija u cjelini, a koji su bili povod da se pristupi izradi Evropskog stuba socijalnih prava, predstavljeni su u radnom dokumentu Komisije 8. marta 2016. godine²¹¹ o ključnim ekonomskim, socijalnim i trendovima zapošljavanja. Ti izazovi su: 1. starenje stanovništva; 2. više žena radnica i promjena strukture porodice; 3. različitost populacije i radne snage, prije svega sa obzirom na državljanstvo, i porast radnika sa smanjenom radnom sposobnosti; 4. porast broja ljudi sa većim stepenom obrazovanja; 5. porast nejednakosti u prihodima; 6. posljedice velike ekonomske krize koja je počela 2008. godine; i 7. pojava novih vrsta poslova i potreba za novim vrstama vještina.²¹² Komunikacijom Komisije od 8. marta 2016. godine, pokrenuta je javna rasprava o uspostavljanju Evropskog stuba socijalnih prava²¹³, radi prikupljanja povratnih informacija.

Dana 23. januara 2017. godine održana je Konferencija na visokom nivou u Briselu u sjedištu Evropske komisije, kako bi se razgovaralo o glavnim rezultatima procesa konsultacija i da bi se identificirali putevi za buduće djelovanje.²¹⁴

Tadašnji Predsjednik Komisije *Jean-Claude Juncker* i švedski premijer *Stefan Löfven* bili su domaćini Socijalnog samita za pravedna radna mjesta i rast (Social Summit for Fair Jobs and Growth) održanom u Gothenburgu²¹⁵, 17. novembra 2017. godine. Evropski parlament, Vijeće i Komisija na Samitu su naglasili potrebu da se ljudi stave na prvo mjesto i predstavili su Evropski stub socijalnih prava koji se sastoji od tri cjeline i dvadeset načela koji su unutar svake cjeline podijeljeni na nekoliko tematkih poglavlja. Tom prilikom je naglašeno da Evropski stub socijalnih prava predstavlja ključnu inicijativu Komisije koja treba odgovoriti na probleme rastućeg siromaštva, nezaposlenosti i

²⁰⁸ Vidjeti opširnije u: Juncker Jean-Claude (2014.), *A New Start for Europe: My Agenda for Jobs, Growth, Fairness and Democratic Change*, Political Guidelines for the next European Commission, Opening Statement in the European Parliament Plenary Session, Strasbourg.

²⁰⁹ Vidjeti opširnije u: De la Porte Caroline (2019.), *The European Pillar of Social Rights meets the Nordic model*, European Policy Analysis, Swedish Institute for European Policy Studies, Stockholm, str. 1-22.

²¹⁰ Komunikacija Komisije Evropskom parlamentu, Vijeću, Evropskom gospodarskom i socijalnom odboru i Odboru regija, *Pokretanje javne rasprave o evropskom stubu socijalnih prava*, Strasbourg, COM (2016) 127 final, str. 2.

²¹¹ European Commission, *Commission Staff Working Document – Key economic, employment and social trends behind a European Pillar of Social Rights*, SWD (2016) 51 final.

²¹² Hadžić, Mehmed, 2017., *Evropski stup socijalnih prava*, Godišnjak Pravnog fakulteta u Sarajevu, Pravni fakultet Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo, str. 208.

²¹³ Komunikacija Komisije Evropskom parlamentu, Vijeću, Evropskom gospodarskom i socijalnom odboru i Odboru regija, *Pokretanje javne rasprave o evropskom stubu socijalnih prava*, Strasbourg, COM (2016) 127 final.

²¹⁴ Carella Beatrice, Graziano Paolo (2022.), *Back to the Future in EU Social Policy? Endogenous Critical Junctures and the Case of the European Pillar of Social Rights*, Journal of Common Market Studies, No. 2, Vol. 60, University Association for Contemporary European Studies and John Wiley & Sons Ltd, str. 381.

²¹⁵ Gothenburg (Göteborg) je drugi po veličini grad u Švedskoj.

društvenih nedjednakosti širom Unije. Iako je primarno napravljen za Eurozonu, može se primijeniti i na sve države članice Unije koje mu se žele pridružiti. Socijalni samit u Gothenburgu je široko percipiran kao relevantan dodatni element fazi konsultacija, što je pokazalo veći angažman Komisije i doprinijelo osjećaju veće uključenosti i percepciji da je nova faza započela.²¹⁶

Evropskim stubom socijalnih prava potvrđuju se neka od prava koja su već sadržana u pravnoj stečevini Unije, te se dodaju i nova načela koja se odnose na izazove koji proizlaze iz društvenog, tehnološkog i ekonomskog razvoja. Cilj je bio dopuniti prava navođenjem niza temeljnih načela koja bi trebala postati zajednička državama članicama u njihovom pristupanju pitanjima zapošljavanja i socijalnoj politici, sa posebnim naglaskom na problematiku sa kojom se suočava Evropa. Međutim, za predmetna načela i prava potrebno je prvo na odgovarajućem nivou donijeti namjenske mjere ili zakonodavstvo. Uspostavljanje Evropskog stuba socijalnih prava zajednička je politička obaveza i odgovornost svih država članica koje ova prava trebaju provoditi u skladu sa socioekonomskim uvjetima i specifičnostima nacionalnih sistema, a u saradnji sa institucijama Evropske unije, socijalnim partnerima, i u skladu sa načelima supsidijarnosti i proporcionalnosti. Evropski stub socijalnih prava na unijskom nivou ne podrazumijeva veća ovlaštenja i zadatke Unije od onih koje su joj dodijeljene Ugovorima.²¹⁷ Stub postavlja dvadeset ključnih načela koja predstavljaju svjetionik koji nas vodi prema snažnoj socijalnoj Evropi koja je pravedna, uključiva i puna mogućnosti u 21. stoljeću.²¹⁸ Evropski stub socijalnih prava jeste najsveobuhvatniji dokument koji je stvoren u oblasti socijalne politike na nivou Unije u posljednje dvije decenije²¹⁹, te se sadržajno sastoji od dvadeset socijalnih principa i prava, podijeljenih u tri poglavlja, koja pokrivaju sve glavne oblasti socijalne politike i politike zapošljavanja: 1. Jednake mogućnosti i pristup tržištu rada; 2. Pravedni uvjeti rada; i 3. Primjerena i održiva socijalna zaštita.²²⁰ Stub je označio značajnu promjenu paradigme u kreiranju evropske socijalne politike. Smjena prema principima i pristupu zasnovanom na pravima nosi ogroman potencijal za rješavanje razlika u politici na nacionalnom nivou i jasnijem definisanju ciljeva socijalne politike.²²¹ Značaj Stuba se ne treba procjenjivati samo u odnosu na njegovu proklamaciju dvadeset socijalnih prava i principa, već ga treba konceptualizirati kao širi društveni akcijski plan, čija efikasna implementacija značajno poboljšava nivo socijalne zaštite građana Evrope.²²²

3.1. Princip *Obrazovanja, osposobljavanja i cjeloživotnog učenja* kao sastavni dio poglavlja I. Evropskog stuba socijalnih prava

Kako smo prethodno naglasili, sadržajno, Evropski stub socijalnih prava se sastoji od dvadeset socijalnih načela i prava, podijeljenih u tri poglavlja, koja pokrivaju sve glavne oblasti socijalne politike i politike zapošljavanja: 1. Jednake mogućnosti i pristup tržištu rada; 2. Pravedni uvjeti rada; i 3. Primjerena i održiva socijalna zaštita. Poglavlje *Jednake mogućnosti i pristup tržištu rada* sadrži

²¹⁶ Carella Beatrice, Graziano Paolo (2022.), *op.cit.*, str. 381.

²¹⁷ O Evropskom stubu socijalnih prava vidjeti opširnije na: <https://www.iusinfo.hr/aktualno/u-sredistu/39913> (20.04.2023.)

²¹⁸ Evropska komisija, *Evropski stub socijalnih prava - Izgradnja pravednije i inkluzivnije Evropske unije*. Vidjeti na: <https://ec.europa.eu/social/main.jsp?catId=1226&langId=en> (20.04.2023.)

²¹⁹ Carella Beatrice, Graziano Paolo (2022.), *op.cit.*, str. 374.

²²⁰ European Commission, Secretariat-General, *European pillar of social rights*, Publications Office, 2018., str. 11. Dostupno na: <https://op.europa.eu/en/publication-detail/-/publication/ce37482a-d0ca-11e7-a7df-01aa75ed71a1/language-en> (20.04.2023.)

²²¹ Grossi, Tommaso/Brady, Danielle/Ryner, Laura/Pedjasaar (2021.), *The European Pillar of Social Rights: Five years on*, Discussion paper: Social Europe and well-being programme, Europe Policy Center, Brussels, str. 4.

²²² Garben Sacha (2019.), *The European Pillar of Social Rights: An Assessment of its Meaning and Significance*, Cambridge Yearbook of European Legal Studies, No. 21, Centre for European Legal Studies, Faculty of Law, University of Cambridge, Cambridge, str. 126.

četiri načela: 1. obrazovanje; osposobljavanje i cjeloživotno učenje; 2. rodna ravnopravnost; 3. jednake mogućnosti; i 4. aktivna podrška zapošljavanju.

U okviru prvog načela *Obrazovanje, osposobljavanje i cjeloživotno učenje*, utvrđuje se „pravo svakoga na kvalitetno obrazovanje, osposobljavanje i cjeloživotno učenje kako bi u punom kapacitetu razvio svoje individualne psihofizičke sposobnosti koje će mu omogućiti da postane i ostane konkurentan na tržištu rada“.²²³ Iz prethodno navedenog proizilazi da svi građani Evropske unije imaju pravo na kvalitetno i uključivo obrazovanje, osposobljavanje i cjeloživotno učenje, kako je utvrđeno u Evropskom stubu socijalnih prava.

Uključivo i kvalitetno obrazovanje i osposobljavanje, te unaprjeđenje evropske dimenzije učenja kojima se prenose zajedničke vrijednosti, ključni su za stvaranje i održavanje kohezivnog evropskog društva koje potiče održivi rast. Međutim, u cijeloj Evropi obrazovna iskustva pojedinaca prate društvene obrasce. Među učenicima koji postižu slabije rezultate puno je više onih koji su u nepovoljnom socioekonomskom položaju. Učenici koje žive u ruralnim područjima često zaostaju. Nadalje, seksizam i spolno uznemiravanje i dalje otežavaju obrazovna iskustva, posebno za žene i djevojčice, te i dalje postoji razlika među spolovima u studijskim područjima kao što su inženjerstvo, proizvodnja i građevinarstvo – sa samo 26 % studentica – i informacijske i komunikacijske tehnologije (IKT) – sa samo 18 % studentica (Međunarodno istraživanje računalne i informacijske pismenosti 2018. godine). Zbog prethodno navedenog postoji obaveza angažiranja protiv nejednakosti od rane dobi i raskidanja veza između nivoa obrazovanja i obrazovnog postignuća sa jedne strane, te društvenog, ekonomskog i kulturnog statusa sa druge.²²⁴ Kvalitetno obrazovanje i osposobljavanje građanima Evropske unije će pružiti znanje, vještine i stavove koji su im potrebni za uspjeh, te će osigurati otpornost evropske ekonomije, kao i društveno blagostanje. To podrazumijeva ovladavanje ključnim kompetencijama, uključujući osnovne vještine i digitalne kompetencije. Važnost osiguravanja jednakog pristupa kvalitetnom obrazovanju nakon izbijanja pandemije COVID-19 virusa, postala je još očitija. Potrebno je još više raditi na tome da se u Evropskoj uniji poveća prosječan udio 15-godišnjaka koji postižu dobre rezultate u osnovnim vještinama. U 2018. godini čak 22,9 % učenika nije moglo riješiti jednostavne zadatke iz matematike, 22,5 % iz čitanja, a 22,3 % iz prirodnih nauka (PISA 2018., OECD). Promjena je moguća uz visokokvalifikovano nastavno osoblje i reforme politika. Za bolje ishode učenja, pružanje učenicima onoga što im je potrebno za uspjeh i kvalitetno učenje potrebna su efikasna i održiva ulaganja u obrazovanje i osposobljavanje.²²⁵

3.2. Akcioni plan za provođenje Evropskog stuba socijalnih prava

Akcionim planom za provođenje Evropskog stuba socijalnih prava utvrđuju se konkretne mjere za ostvarivanje dvadeset načela tog stuba.²²⁶ Prethodno navedeno je uvjetovano saradnjom država članica i Evropske unije, te aktivnim učestvovanjem socijalnih partnera i civilnog društva.

U martu 2021. godine Evropska komisija je predstavila Akcioni plan za provođenje Evropskog stuba socijalnih prava. Njime se predlaže niz inicijativa i utvrđuju tri glavna cilja koji se trebaju postići u cijeloj Evropi do 2030. godine: a) stopa zaposlenosti od najmanje 78 % u Evropskoj uniji; b) najmanje 60 % odraslih osoba koje svake godine pohađaju tečajeve osposobljavanja; c) barem

²²³ European Commission, Secretariat-General (2018.), *European pillar of social rights*, Publications Office, str. 11. Dostupno na: <https://op.europa.eu/en/publication-detail/-/publication/ce37482a-d0ca-11e7-a7df-01aa75ed71a1/language-en> (20.04.2023.)

²²⁴ Opširnije vidjeti: Evropska komisija, *Poboljšanje kvalitete i pravednosti – inicijative*. Dostupno na: <https://education.ec.europa.eu/focus-topics/improving-quality/about-improving-quality> (21.04.2023.)

²²⁵ *Ibidem*.

²²⁶ Komunikacija Komisije Evropskom parlamentu, Vijeću, Evropskom gospodarskom i socijalnom odboru i odboru regija, *Akcioni plan za provođenje Evropskog stuba socijalnih prava*, COM (2021) 102 final, Bruxelles, 4.3.2021.

15 miliona manje osoba kojima prijeti socijalna isključenost ili siromaštvo, uključujući 5 miliona djece.²²⁷

Socijalni samit u Portu koji je održan 7. i 8. maja 2021. godine, a kojeg je organizovalo portugalsko predsjedništvo Vijeća, pružio je priliku da se ponovno potvrdi predanost i ambicija, da se ljudi stave na prvo mjesto u oporavku Evrope i šire. Socijalni samit u Portu također je bio prilika za okupljanje snaga na najvišem političkom nivou, za obnovu predanosti provođenju Socijalnog stuba.²²⁸ Lideri Evropske unije, evropske institucije, socijalni partneri i predstavnici civilnog društva sastali su se u Portu kako bi ojačali svoju posvećenost provođenju Evropskog stuba socijalnih prava. Na Konferenciji na visokom nivou, koju je organizovalo portugalsko predsjedništvo u kontekstu socijalnog samita u Portu, raspravljali su o tome kako utvrditi program evropske socijalne politike za sljedeće desetljeće i osigurati suočavanje sa sadašnjim i budućim izazovima, a da pritom niko ne bude zapostavljen. Rasprave su bile usmjerene na tri glavna područja: 1) rad i zapošljavanje; b) vještine i inovacije; c) država blagostanja i socijalna zaštita.²²⁹ Samit je predstavljao ključni trenutak za socijalna prava u Evropi, jer su tom prilikom socijalni partneri i civilno društvo pozvali u šefove država ili vlada Evropske unije, da odobre Akcioni plan i njegove glavne ciljeve, te da postave ambiciozne nacionalne ciljeve koji mogu na odgovarajući način doprinijeti postizanju evropskih ciljeva.²³⁰ Nakon Konferencije koju je 7. maja 2021. godine održalo portugalsko predsjedništvo, lideri Evropske unije istog dana su raspravljali o pandemiji COVID-19 virusa i međunarodnim odnosima. Na dnevnom redu 8. maja 2021. godine bila su socijalna pitanja,²³¹ kojom prilikom su lideri Unije usvojili Deklaraciju iz Porta o socijalnim pitanjima.²³² U raspravama koje su održali 8. maja lideri Evropske unije su se bavili pitanjem osiguravanjem uključivog oporavka u kojem će obrazovanje i vještine biti u centru političkog djelovanja Unije. U Deklaraciji iz Porta lideri Unije su iznijeli svoju viziju digitalne, zelene i pravedne tranzicije u Evropi.²³³ Evropsko vijeće je 25. juna 2021. godine "pozdravilo" glavne ciljeve Akcionog plana za provođenje Evropskog stuba socijalnih prava, u skladu s Deklaracijom iz Porta.²³⁴

4. Temeljne aktivnosti Evropske unije usmjerene na postizanje kvalitetnog obrazovanja i osposobljavanja građana Unije

Kako bi riješila pitanja efikasnog i održivog ulaganja u obrazovanje i osposobljavanje, a sve sa ciljem postizanja kvalitetnog obrazovanja i osposobljavanja građana Unije, Evropska komisija je

²²⁷ Evropsko vijeće, Socijalni samit u Portu, 7. maja 2021. godine. Vidjeti: [https://www.consilium.europa.eu/hr/meetings/european-council/2021/05/07/social-summit/\(22.04.2023.\)](https://www.consilium.europa.eu/hr/meetings/european-council/2021/05/07/social-summit/(22.04.2023.))

²²⁸ Opširnije vidjeti: Porto Social Summit and Porto Social Commitment. Dostupno na: <https://ec.europa.eu/social/main.jsp?catId=1226&langId=en> (22.04.2023.)

²²⁹ Evropsko vijeće, Socijalni samit u Portu, 7. maja 2021. Vidjeti: [https://www.consilium.europa.eu/hr/meetings/european-council/2021/05/07/social-summit/\(22.04.2023.\)](https://www.consilium.europa.eu/hr/meetings/european-council/2021/05/07/social-summit/(22.04.2023.))

²³⁰ Porto Social Summit: all partners commit to 2030 social targets, 7 May 2021. Vidjeti: [https://www.2021portugal.eu/en/porto-social-summit/news/porto-social-summit-all-partners-commit-to-2030-social-targets/\(26.04.2023.\)](https://www.2021portugal.eu/en/porto-social-summit/news/porto-social-summit-all-partners-commit-to-2030-social-targets/(26.04.2023.))

²³¹ Evropsko vijeće, Neformalni sastanak šefova država ili vlada, Porto, 7. i 8. maja 2021. godine. Vidjeti: [https://www.consilium.europa.eu/hr/meetings/european-council/2021/05/07-08/\(26.04.2023.\)](https://www.consilium.europa.eu/hr/meetings/european-council/2021/05/07-08/(26.04.2023.))

²³² Deklaracija iz Porta: "...Socijalna dimenzija, socijalni dijalog i aktivna uključenost socijalnih partnera oduvijek su bili u središtu visoko konkurentne socijalno tržišne ekonomije. Naša predanost jedinstvu i solidarnosti također znači osiguravanje jednakih mogućnosti za sve, kao i toga da niko ne bude zapostavljen". Vidjeti: Evropsko vijeće, Deklaracija iz porta. Dostupno na: [https://www.consilium.europa.eu/en/press/press-releases/2021/05/08/the-porto-declaration/\(27.04.2023.\)](https://www.consilium.europa.eu/en/press/press-releases/2021/05/08/the-porto-declaration/(27.04.2023.))

²³³ Evropsko vijeće, Neformalni sastanak šefova država ili vlada, Porto, 7. i 8. maja 2021. godine Vidjeti: [https://www.consilium.europa.eu/hr/meetings/european-council/2021/05/07-08/\(27.04.2023.\)](https://www.consilium.europa.eu/hr/meetings/european-council/2021/05/07-08/(27.04.2023.))

²³⁴ Opširnije vidjeti u Zaključcima Evropskog vijeća: European Council meeting (24 and 25 June 2021) – Conclusions, EUCO 7/21, Brussels, 25 June 2021.

preduzela sljedeće mjere: a) inicijativa „Putevi do školskog uspjeha”; b) unaprijeđivanje višejezičnosti i zajedničkih vrijednosti; c) kvalitetna ulaganja u obrazovanje i osposobljavanje; d) jačanje aktivnosti Jean Monnet²³⁵; e) razvoj evropskog pristupa mikrokvalifikacijama; f) povećanje uključenosti programa Erasmus+²³⁶ i Evropskih snaga solidarnosti²³⁷; g) unaprijeđivanje mobilnosti mladih volontera u prekograničnim aktivnostima solidarnosti; h) provođenje Evropskog okvira za kvalitetu ranog i predškolskog odgoja i obrazovanja; i) podrška osnivanju centara za strukovnu izvrsnost.²³⁸

4.1. Evropski prostor obrazovanja

Obrazovanje valja posmatrati kao temelj za lično ispunjenje, bolje uvjete zapošljavanja, ali istovremeno i značajnu priliku za aktivan i odgovoran građanski život.

Novi okvir Evropskog prostora obrazovanja (European Education Area - EEA), predstavlja moguću prekretnicu u evoluciji obrazovne politike u Evropskoj uniji, iz razloga što je uobičajen kontekstima višestrukih kriza u kojima se očekuje da obrazovanje doprinese rješavanju složenih problema koji su se nakupili u posljednjih dvadeset godina.²³⁹ Dok je Evropska unija prikazana kao kreator Evropskog prostora obrazovanja, u svojim materijalima Evropski prostor obrazovanja je predstavljen kao ključni za izgradnju prijeko potrebnog povećanog jedinstva unutar Evropske unije u budućnosti, gdje se polazi od ideje da su „obrazovanje i kultura ključ budućnosti – kako za pojedinca tako i za Uniju u cjelini”.²⁴⁰

Evropski prostor obrazovanja predstavlja moguću prekretnicu u evoluciji obrazovne politike u Evropskoj uniji, ne samo zato što mijenja zaključni ET2020, već zato što je uobičajen kontekstima višestrukih kriza u kojima se očekuje da obrazovanje doprinese rješavanju složenih problema koji su se nakupili u posljednjih dvadeset godina. Pristup kvalitetnom i uključivom obrazovanju, osposobljavanju i cjeloživotnom učenju pravo je svih građana, kako je utvrđeno u Evropskom stubu

²³⁵ Aktivnosti Jean Monnet u okviru programa Erasmus+ podržavaju poučavanje, učenje, istraživanje i raspravu o različitim aspektima Evropske unije. Vidjeti: Evropska komisija, *Aktivnosti Jean Monnet: poticanje poučavanja i istraživanja o Evropskoj uniji*. Dostupno na: <https://erasmus-plus.ec.europa.eu/hr/opportunities/opportunities-for-organisations/jean-monnet-actions> (28.04.2023.)

²³⁶ Erasmus+ je program Evropske unije kojim se podržava obrazovanje, osposobljavanje, mladi i sport u Evropi. Program za period 2021. – 2027. godine je posebno usmjeren na socijalnu uključenost, zelenu i digitalnu tranziciju, te unaprijeđenje sudjelovanja mladih u demokratskom životu. Erasmus+ kao program Unije podržava prioritete i aktivnosti u okviru Evropskog prostora obrazovanja, Akcijskog plana za digitalno obrazovanje i Programa vještina za Europu. Program također podržava Evropski stub socijalnih prava, služi za provođenje Strategije Unije za mlade za period 2019. – 2027. godine, te razvija evropsku dimenziju u sportu. Vidjeti: Evropska komisija, *Šta je Erasmus+?*. Dostupno na : <https://erasmus-plus.ec.europa.eu/hr/about-erasmus/what-is-erasmus> (22.04.2023.);

Mobilnost učenika i osoblja okosnica je programa Erasmus+. Zahvaljujući jedinstvenom iskustvu boravka, studiranja i osposobljavanja u inozemstvu ili prekograničnog putovanja učesnici i učesnice: a) stiču samopouzdanje i takozvane meke vještine; b) otkrivaju različite kulture; c) uspostavljaju međuljudske i profesionalne odnose sa ljudima iz drugih zemalja. Sve im to povećava izgleda za razvoj karijere i dovodi do većeg aktivnog učestvovanja u društvu, ali i doprinosi većoj socijalnoj uključenosti i izraženijem evropskom identitetu. Vidjeti: Program Erasmus+ za period 2021. – 2027., na: <https://www.consilium.europa.eu/hr/policies/erasmus-plus-programme/> (29.04.2023.)

²³⁷ Evropskim snagama solidarnosti upravlja Evropska komisija. Evropske snage solidarnosti organizacijama dodjeljuju bespovratna sredstva na temelju poziva na podnošenje prijedloga. Mladi koji žele sudjelovati u takvim aktivnostima moraju se registrovati na portalu Evropskih snaga solidarnosti. Portal mladima i organizacijama kojima se dodjeljuju bespovratna sredstva pruža mogućnost da se međusobno povežu i provode aktivnosti. Vidjeti opširnije na: https://youth.europa.eu/solidarity_hr (05.05.2023.)

²³⁸ Evropska komisija, *Poboljšanje kvalitete i pravednosti – inicijative*. Dostupno na: <https://education.ec.europa.eu/focus-topics/improving-quality/about-improving-quality> (05.05.2023.)

²³⁹ Alexiadou Nafsika, Rambla Xavier, *Education policy governance and the power of ideas in constructing the new European Education Area*, European Educational Research Journal (EERJ), European Educational Research Association, Berlin, str. 2.

²⁴⁰ Kushnir Iryna (2022.), *Referentiality mechanisms in EU education policymaking: The case of the European Education Area*, European Journal of Education, Vol. 57, str. 136. Dostupno na: <https://doi.org/10.1111/ejed.12485>

socijalnih prava. Pandemija COVID-19 virusa pokazala je koliko je važno spriječiti nastajanje strukturnih prepreka učenju i razvoju vještina kako ne bi uticale na izgled građana za zapošljavanje i sudjelovanje u društvu. Inicijativa za Evropski prostor obrazovanja pomaže državama članicama Evropske unije da sarađuju na izgradnji otpornijih i uključivijih sistema obrazovanja i osposobljavanja.²⁴¹ Evropska komisija i države članice Unije rade na ostvarivanju zajedničke vizije Evropskog prostora obrazovanja. Glavni prioriteti njihove saradnje su sljedeći: a) više kvalitete i pravednosti u obrazovanju i osposobljavanju²⁴²; b) učitelji, nastavnici i direktori škola²⁴³; c) digitalno obrazovanje²⁴⁴; d) zeleno obrazovanje²⁴⁵; e) Evropski prostor obrazovanja u svijetu^{246 247}.

Evropski lideri prvi su put podržali ideju o stvaranju Evropskog prostora obrazovanja na Socijalnom samitu 2017. godine u Göteborgu u Švedskoj, a prvi paketi mjera doneseni su 2018. i 2019. godine. Zahvaljujući decenijama bliske saradnje već je ostvaren značajan napredak: 1) gotovo je 95 % djece od četvrte godine u sistemu ranog i predškolskog odgoja i obrazovanja; 2) više od 40 % mladih odraslih osoba završilo je tercijarno obrazovanje; 3) gotovo je 90 % mladih završava obrazovanje sa srednjoškolskim svjedočanstvom ili se nastavlja osposobljavati; 4) 80 % mladih koji završe program Erasmus+ zapošljava se u manje od tri mjeseca nakon završetka studija.²⁴⁸

Komisija je u septembru 2020. godine u Komunikaciji iznijela novu viziju Evropskog prostora obrazovanja i konkretne mjere. U Komunikaciji se ističe da se predsjednica Evropske komisije *Ursula von der Leyen*²⁴⁹ u svojim političkim smjernicama obavezala uspostaviti Evropski prostor obrazovanja do 2025. godine. Obrazovanje je temelj za vlastito ispunjenje, zapošljavanje, te aktivan i odgovoran građanski život. Pravo na kvalitetno i uključivo obrazovanje, osposobljavanje i cjeloživotno učenje proglašeno je prvim načelom Evropskog stuba socijalnih prava. Unija mijenja svoju strategiju rasta na temelju održivosti, a zelena i digitalna tranzicija glavni su pokretači promjene. Obrazovanje kao okosnica evropskog načina života jača socijalnu tržišnu ekonomiju i demokratiju temeljnim vrijednostima kao što su sloboda, različitost, ljudska prava i socijalna pravda. U ovoj se Komunikaciji Komisije iznosi intenzivniji pristup za uspostavljanje Evropskog prostora obrazovanja do 2025. godine.²⁵⁰

²⁴¹ Evropska komisija, *Evropski prostor obrazovanja*. Vidjeti: <https://education.ec.europa.eu/about-eea/the-eea-explained> (06.05.2023.)

²⁴² Svi građani u Evropskoj uniji imaju pravo na visokokvalitetno i uključivo obrazovanje, osposobljavanje i cjeloživotno učenje.

²⁴³ Evropska unija radi na revalorizaciji nastavničkih profesija i pružanju svim učiteljima, trenerima i voditeljima škola visokokvalitetnog početnog obrazovanja i prilika za profesionalni razvoj.

²⁴⁴ Unija unaprjeđuje razvoj visokoefikasnog evropskog digitalnog obrazovnog ekosistema i nastoji unaprijediti kompetencije i vještine građana za digitalnu tranziciju.

²⁴⁵ Evropska unija potiče sektor obrazovanja i osposobljavanja da poduzme mjere kako bi se doprinijelo zelenoj tranziciji i ojačale kompetencije održivosti svih učenika.

²⁴⁶ Unija će ojačati svoju međunarodnu saradnju sa zemljama i regijama na svjetskom nivou, te će nastaviti unaprjeđivati Evropu kao partnera u obrazovanju.

²⁴⁷ Evropska komisija, *Evropski prostor obrazovanja*. Vidjeti: <https://education.ec.europa.eu/about-eea/the-eea-explained> (07.05.2023.)

²⁴⁸ Evropska komisija, *Ambiciozniji pristup za ostvarenje evropskog prostora obrazovanja*. Vidjeti: <https://education.ec.europa.eu/hr/about-eea/the-eea-explained> (08.05.2023.)

²⁴⁹ Predsjednica Evropske komisije od 2019. godine.

²⁵⁰ Komunikacija Komisije Evropskom parlamentu, Vijeću, Evropskom gospodarskom i socijalnom odboru i Odboru regija o uspostavljanju Evropskog prostora obrazovanja do 2025., COM (2020) 625 final, Brussels, 30.09.2020., str. 1.

Kao odgovor na to Vijeće Evropske unije je februaru 2021. godine donijelo Rezoluciju o strateškom okviru za evropsku saradnju u području obrazovanja i osposobljavanja za period 2021. – 2030. godine.²⁵¹ U Rezoluciji se navodi da će Evropski prostor obrazovanja omogućiti učenicima da se obrazuju u različitim fazama života i da traže zaposlenje na nivou cijele Evropske unije, a državama članicama da sarađuju, tako da se visokokvalitetno, inovativno i uključivo obrazovanje i osposobljavanje kojima se podržavaju ekonomski rast i visokokvalitetne mogućnosti zapošljavanja, kao i lični, društveni i kulturni razvoj, provedu u djelo u svim državama članicama i regijama duž Unije.²⁵²

Komisija je u novembru 2022. godine objavila Izvještaj o napretku prema uspostavljanju Evropskog prostora obrazovanja. U Izvještaju se opisuje napredak u uspostavljanju Evropskog prostora obrazovanja i ističu pitanja kojima se treba dodatno posvetiti, te se navodi da Evropski prostor obrazovanja igra ključnu ulogu u agendi politike Unije, posebno za "promociju evropskog načina života i ekonomije koja radi za ljude". Evropski prostor obrazovanja je među pokretačima Evrope koji odgovara digitalnom dobu i Evropskom zelenom dogovoru (European Green Deal). Sve navedeno doprinosi Uniji jednakosti, jačoj Evropi u svijetu i snažnom pomaku za evropsku demokratiju.²⁵³ U Izvještaju se razmatraju tekući rad i napredak u ostvarivanju ciljeva na nivou Evropske unije, te mjere kao što su: a) strateške političke inicijative u svim obrazovnim sektorima; b) projekti koje finansira EU, kao što su akademije nastavnika; c) koalicija za obrazovanje za klimu ili centri stručne izvrsnosti; d) stručne skupine za pitanja kao što su dezinformisanje ili kvalitetna ulaganja; e) mjere za veću uključivost programa Erasmus+ i Evropskih snaga solidarnosti. Tim se mjerama jačaju inicijative država članica zahvaljujući zajedničkoj predanosti Evropskom prostoru obrazovanja.²⁵⁴

5. Zaključna razmatranja

Vodeći se jednim od ciljeva Evropske unije koji se odnosi na osiguravanje visokokvalitetnog i uključivog obrazovanja, osposobljavanja i cjeloživotnog učenja za njene građane, u radu su se nastojale analizirati temeljne aktivnosti institucija Unije koje su usmjerene na ostvarenje konkretnog cilja. Rezultati istraživanja su dodatno potvrdili da je za stvaranje i održavanje kohezivnog evropskog društva koje pokreće održivi rast prvenstveno neophodno visokokvalitetno obrazovanje i osposobljavanje, te promovisanje evropske dimenzije podučavanja koje potiče zajedničke vrijednosti, a sve u skladu sa motom Evropske unije "ujedinjeni u različitosti". Po osnovu analize najznačajnijih aktivnosti institucija Evropske unije u formi akata, programa i projekata u okviru njene obrazovne politike, do izražaja su došli različiti mehanizmi djelovanja na unijskom nivou koji se ogledaju u podsticanju saradnje među državama članicama te, ukoliko je to potrebno, podupiranju i dopunjavanju njihovih aktivnosti, pri čemu se u potpunosti poštuje odgovornost država članica za nastavni sadržaj i organizaciju obrazovnih sistema, kao i njihova kulturna i jezična različitost. U radu su predstavljene neke od najznačajnijih mjera koje poduzima Evropska unija u nastojanju osiguranja kvalitetnog obrazovanja, osposobljavanja i socijalne kohezije, kao i prioriteta u oblasti obrazovanja koji su definisani u strateškim dokumentima Unije. Kvalitetno obrazovanje ostaje ključno za povezivanje građana Evropske unije, kao i za budućnost pojedinaca i Unije u cjelini.

²⁵¹ Rezolucija Vijeća o strateškom okviru za evropsku saradnju u području obrazovanja i osposobljavanja u smjeru Evropskog prostora obrazovanja i šire (2021.–2030.), OJ C/66, 26.02.2021., str. 1-21.

²⁵² *Ibidem.*, str. 2.

²⁵³ European Commission, Directorate-General for Education, Youth, Sport and Culture, *Progress towards the achievement of the European Education Area : communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions*, Publications Office of the European Union, Luxembourg, 2022., str. 6.

²⁵⁴ Evropska komisija, *Ambiciozniji pristup za ostvarenje Evropskog prostora obrazovanja*. Vidjeti: <https://education.ec.europa.eu/hr/about-eea/tEe-eea-explained> (05.05.2023.)

Literatura

1. Knjige i članci:

1. Alexiadou Nafsika, Rambla Xavier (2022.), *Education policy governance and the power of ideas in constructing the new European Education Area*, European Educational Research Journal (EERJ), European Educational Research Association, Berlin, str. 1-18.
2. Cankaya Seda et al. (2015.), *The educational policy of European Union*, Procedia - Social and Behavioral Sciences, No. 174, Elsevier Ltd., str. 886 – 893.
3. Carella Beatrice, Graziano Paolo (2022.), *Back to the Future in EU Social Policy? Endogenous Critical Junctures and the Case of the European Pillar of Social Rights*, Journal of Common Market Studies, No. 2, Vol. 60, University Association for Contemporary European Studies and John Wiley & Sons Ltd, str. 374-390.
4. De la Porte Caroline (2019.), *The European Pillar of Social Rights meets the Nordic model*, European Policy Analysis, Swedish Institute for European Policy Studies, Stockholm, str. 1-22.
5. Garben Sacha (2019.), *The European Pillar of Social Rights: An Assessment of its Meaning and Significance*, Cambridge Yearbook of European Legal Studies, No. 21, Centre for European Legal Studies, Faculty of Law, University of Cambridge, Cambridge, str. 101–127.
6. Grossi, Tommaso/Brady, Danielle/Ryner, Laura/Pedjasaar, (2021.), Europe Policy Center, *The European Pillar of Social Rights: Five years on*, Discussion paper: Social Europe and well-being programme, Brussels.
7. Hadžić, Mehmed (2017.), *Evropski stup socijalnih prava*, Godišnjak Pravnog fakulteta u Sarajevu, Pravni fakultet Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo, str. 199-225.
8. Klatt Gosia, Milana Marcella (2020.), *Governing education policy: the European Union and Australia*, Australian and New Zealand Journal of European Studies, Vol. 12, No. 1, European Studies Association of Australia and New Zealand (ESAANZ), str. 25-39.
9. Kushnir Iryna (2022.), *Referentiality mechanisms in EU education policymaking: The case of the European Education Area*, European Journal of Education, Vol. 57, str. 128– 141. Dostupno: <https://doi.org/10.1111/ejed.12485>
10. Moser Peter et al (2022.), *The (R)Evolution of European Education Policy: European Higher Education Alliances*, Berg Huettenmaenn Monatsh, Vol. 167, No. 10, str. 457–461.
11. Papaioannou Katerina (2022.), *Educational Policies in the European Union for Intercultural Education: The Integration in Greek Educational System*, Proceedings of ADVED 2022- 8th International Conference on Advances in Education, Istanbul, Turkey 10-12 October 2022, str. 87-92. DOI: <https://doi.org/10.47696/adved.202215>
12. Volante Louis, Ritzen Jo (2016.), *The European Union, education governance and international education surveys*, Policy Futures in Education, Vol. 14, No. 7, Sage Publishing, str. 988–1004.

2. Ugovori, propisi i ostali akti:

1. European Commission, Communication from the Commission, *Europe 2020: A strategy for smart, sustainable and inclusive growth*, COM (2010) 2020, Brussels, 03.03.2010.
2. European Commission, Directorate-General for Education (2021.), *Youth, Sport and Culture, Education and training 2020: highlights from the ET 2020 Working Groups 2018-2020*, Publications Office, Luxembourg. Vidjeti: <https://data.europa.eu/doi/10.2766/960>
3. European Commission, Directorate-General for Education, Youth, Sport and Culture, *Progress towards the achievement of the European Education Area : communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions*, Publications Office of the European Union, Luxembourg, 2022.
4. European Commission, Secretariat-General, *European pillar of social rights*, Publications Office, 2018., str. 11. Dostupno na: <https://op.europa.eu/en/publication-detail/-/publication/ce37482a-d0ca-11e7-a7df-01aa75ed71a1/language-en>
5. European Commission, *The European Pillar of Social Rights Action Plan*, Publications Office of the European Union, Luxembourg, 2021.
6. European Commission, *Commission Staff Working Document – Key economic, employment and social trends behind a European Pillar of Social Rights*, SWD (2016) 51 final.
7. European Council meeting (24 and 25 June 2021) – Conclusions, EUCO 7/21, Brussels, 25 June 2021.

8. Juncker, Jean-Claude, (2014.), *A New Start for Europe: My Agenda for Jobs, Growth, Fairness and Democratic Change*, Political Guidelines for the next European Commission, Opening Statement in the European Parliament Plenary Session, Strasbourg.
9. Komunikacija Komisije Evropskom parlamentu, Vijeću, Evropskom gospodarskom i socijalnom odboru i odboru regija, *Akcion plan za provođenje Evropskog stuba socijalnih prava*, COM (2021) 102 final, Bruxelles, 4.3.2021.
10. Komunikacija Komisije Evropskom parlamentu, Vijeću, Evropskom gospodarskom i socijalnom odboru i Odboru regija, *Pokretanje javne rasprave o europskom stubu socijalnih prava*, Strasbourg, COM (2016) 127 final.
11. Komunikacija Komisije Evropskom parlamentu, Vijeću, Evropskom gospodarskom i socijalnom odboru i Odboru regija o uspostavljanju Evropskog prostora obrazovanja do 2025., COM (2020) 625 final, Brussels, 30.09.2020.
12. Prečišćena verzije Ugovora o funkcionisanju Evropske unije - *Consolidated version of the Treaty on the Functioning European Union*, OJ C 202, 07.06.2016.
13. Rezolucija Vijeća o strateškom okviru za evropsku saradnju u području obrazovanja i osposobljavanja u smjeru Evropskog prostora obrazovanja i šire (2021.–2030.), OJ C/66, 26.02.2021., str. 1-21.
14. Zaključci Vijeća EU od 12. maja 2009. godine o Strateškom okviru za Evropsku saradnju u obrazovanju i osposobljavanju (ET 2020), OJ C 119, 28.05.2009., str. 2-10.

3. Internet izvori:

1. Deklaracija iz Porta. Dostupno na: <https://www.consilium.europa.eu/en/press/press-releases/2021/05/08/the-porto-declaration/>
2. Evropska komisija, *Aktivnosti Jean Monnet: poticanje poučavanja i istraživanja o Europskoj uniji*. Dostupno na: <https://erasmus-plus.ec.europa.eu/hr/opportunities/opportunities-for-organisations/jean-monnet-actions>
3. Evropska komisija, *Evropski stub socijalnih prava - Izgradnja pravednije i inkluzivnije Evropske unije*. Vidjeti na: <https://ec.europa.eu/social/main.jsp?catId=1226&langId=en>
4. Evropska komisija, *Ambiciozniji pristup za ostvarenje Evropskog prostora obrazovanja*. Vidjeti: <https://education.ec.europa.eu/hr/about-eea/the-eea-explained>
5. Evropska komisija, *Evropski prostor obrazovanja*. Vidjeti: <https://education.ec.europa.eu/about-eea/the-eea-explained>
6. Evropska komisija, *Najbolje obrazovanje i osposobljavanje za građane EU kao jedan od ciljeva Unije*. Vidjeti opširnije na: <https://www.consilium.europa.eu/hr/policies/education-area/>
7. Evropska komisija, *Poboljšanje kvalitete i pravednosti – inicijative*. Dostupno na: <https://education.ec.europa.eu/focus-topics/improving-quality/about-improving-quality>
8. Evropska komisija, *Šta je Erasmus+?*. Dostupno na : <https://erasmus-plus.ec.europa.eu/hr/about-erasmus/what-is-erasmus>
9. Evropska komisija, *Zašto nam je potrebno kvalitetno obrazovanje*. Vidjeti opširnije na: <https://www.consilium.europa.eu/hr/policies/education-area/>
10. Evropski stub socijalnih prava. Dostupno na: <https://www.iusinfo.hr/aktualno/u-sredistu/39913>
11. Evropske snage solidarnosti. Vidjeti na: https://youth.europa.eu/solidarity_hr
12. Evropsko vijeće, Neformalni sastanak šefova država ili vlada, Porto, 7. i 8. maja 2021. godine. Vidjeti: <https://www.consilium.europa.eu/hr/meetings/european-council/2021/05/07-08/>
13. Evropsko vijeće, Socijalni samit u Portu, 7. maja 2021. godine. Vidjeti: <https://www.consilium.europa.eu/hr/meetings/european-council/2021/05/07/social-summit/>
14. Porto Social Summit and Porto Social Commitment. Dostupno na: <https://ec.europa.eu/social/main.jsp?catId=1226&langId=en>
15. Porto Social Summit: all partners commit to 2030 social targets, 7 May 2021. Vidjeti: <https://www.2021portugal.eu/en/porto-social-summit/news/porto-social-summit-all-partners-commit-to-2030-social-targets/>
16. Program Erasmus+ za period 2021. – 2027., na: <https://www.consilium.europa.eu/hr/policies/erasmus-plus-programme/>

THE EDUCATIONAL POLICY OF EUROPEAN UNION: STRATEGIES DIRECTED TO SUPPORT QUALITY EDUCATION, TRAINING AND SOCIAL COHESION

Ajna Jodanović, Ph. D., assistant professor

Faculty of Law, University of Bihać, Džanića mahala 68, 77 000 Bihać, ajna_x@hotmail.com

Abstract: *The European Pillar of Social Rights presented by the European Parliament, the Council and the Commission at the Social Summit for Fair Workplaces and Growth held in 2017, established that all citizens in the European Union have the right to high-quality and inclusive education, training and lifelong learning. High-quality education and training, as well as the promotion of a European dimension to teaching fostering common values, are paramount for creating and maintaining a cohesive European society driving sustainable growth. The Treaty on the Functioning of the European Union stipulates that the Union shall contribute to the development of quality education by encouraging cooperation between Member States and, if necessary, by supporting and supplementing their action, while fully respecting the responsibility of the Member States for the content of teaching and the organisation of education systems and their cultural and linguistic diversity. The main objectives of the paper are to present the measures undertaken by the European Union in an effort to ensure quality education, training and social cohesion, in accordance with Articles 165 and 166 of the Treaty on the Functioning of the European Union, as well as an analysis of the priorities in the field of education defined in the strategic documents of the Union. The results of this research will point out the European Union policies aimed at dealing with inequalities from early years and separating social, economic and cultural status, ethnic and racial background of the individual from educational attainment and achievement, with a special emphasis on the activities undertaken by the European Commission.*

Key words: *European Union, education, training, social cohesion, European Pillar of Social Rights.*

RODITELJSTVO U SAVREMENOM DRUŠTVU²⁵⁵

Prof.dr Vesna S. Trifunović²⁵⁶,

Fakultet pedagoških nauka Univerziteta u Kragujevcu, Jagodina

Apstrakt: U ovom radu u fokusu interesovanja su: a) uticaj sociokulturnog konteksta na porodicu i formiranje odnosa prema rađanju i roditeljstvu i b) problem vaspitanja roditelja za „roditeljstvo”. Društvo i kultura determinišu odnose unutar porodice i između nje i spoljnog okruženja, kao i odnos prema rađanju i roditeljstvu. „Vladajuće” vrednosti, norme i modeli ponašanja povezani su sa motivacijom za roditeljstvom i pripremom za ostvarivanje roditeljske uloge. Aktuelna dešavanja, uobličena globalizacijom, pre upućuju na izraženo normiranje porodičnog života i roditeljstva od strane društva, nego na integralnu povezanost društva i porodice, koja vodi ka brižljivoj pripremi roditelja za odgajanje novih generacija. U radu se daje kratak osvrt na povezanost između društva, kulture i porodice i različite prakse roditeljstva, kao i prikaz dela zakonske regulative u Republici Srbiji koja kodifikuje roditeljstvo i, delimično, načine pripreme (ili vaspitanja) za roditeljstvo.

Ključne reči: savremeno društvo, globalizacija, transformacija, porodica, roditeljstvo

Uvod

Vreme u kome živimo je vreme velikih globalnih promena. Obim i intenzitet promena su doveli do krize i odbacivanja osnovnih postulata koji su obezbedili dosadašnji razvoj ljudskog društva, došlo je do relativizacije tradicionalnih vrednosti i, s druge strane, nametanja novih oblika organizacije socijalnog života, uključujući i promene u životu porodice.

Savremeno društvo se kreće u pravcu ostvarivanja neposrednijeg uticaja na porodicu, ali taj uticaj se ne temelji na uvažavanju kulturnih posebnosti porodice i njene autonomnosti u izboru praksi, uključujući i roditeljske prakse. Naprotiv, društvo nastoji da reguliše celokupni porodični život pravnim normama uobličanim prema ideološkim „slikama” kojima teži. Te ideološke slike postaju uniformne pod pritiskom globalizacije.

Globalizacija, pod kojom se podrazumeva svetski proces integracije, preciznije, „društveni proces u kome se gube geografska ograničenja na socijalna i kulturna zbivanja i u kome ljudi sve više postaju toga svjesni” (Waters,1995: 3) dovodi do velikih promena u društvu i kulturi svakodnevnog života. Različite dimenzije globalizacije, ekonomska, politička i kulturna, nameću uslove za transformaciju društava i načina života ljudi. Pokreće se transformacija tradicionalnih elemenata u strukturi savremenih društava: u domenu kulture menja se kulturna osnova tj. menjaju se najvažnije tekovine i sistemi kulturnih vrednosti koji utiču na ponašanje ljudi, njihove aktivnosti i odnose (Prokopijević, 2015). Promene na globalnom planu dovele su do krize patrijarhalnih društvenih odnosa i

²⁵⁵ Realizaciju ovog istraživanja finansiralo je Ministarstvo nauke, tehnološkog razvoja i inovacija Republike Srbije (br. Ugovora 451-03-47/2023-01/ 200140).

²⁵⁶ vesna.trifunovic@pefja.kg.ac.rs

patrijarhalnog sistema vrednosti, što je pokrenulo ubrzanu transformaciju patrijarhalne porodice u velikom broju zemalja tzv. Prvog, Drugog i Trećeg sveta.

Porodica danas „živi” u atmosferi permanentnih promena i tranzicije što dovodi do neprestanog preispitivanja normativnih rešenja koja definišu odnos između društva i porodice i, s druge strane, redukuju ili redefinišu njene funkcije i uloge. Posebno je roditeljstvo izloženo preispitivanju.

Savremeno društvo i odnos prema porodici i roditeljstvu

Dvadeseti vek je vek u kome su se odvijali svetski ratovi ali i vek u kome je započeo i „rat oko porodice” (Berger i Berger, 1983) koji se prelio i u prve decenije dvadesetprvog veka. „Rat oko porodice” se pokazuje kroz „borbu” za dominacijom različitih ideoloških pristupa porodici (tzv. politička desnica žali zbog „propadanja” porodice, dok tzv. politička levica smatra da porodica treba da propadne). Izvesno je, dakle, da porodica prolazi kroz specifičnu krizu čiji su izraz brojne transformacije koje stvaraju osnovu za uspostavljanje novog koncepta porodičnog života.

Porodica je istorijski promenljiva društvena grupa (Mladenović, 1995), koja je usmeravana i kontrolisana od strane tzv. vladajućih grupacija nametanjem različitih ideologija, kao što i sama, s druge strane, upravlja i kontroliše ponašanje svojih članova vođenjem procesa *socijalizacije*. Smatra se da je *roditeljstvo* naročito izloženo kontrolisanju putem socijalizacije (Donzelo, 1988), procesa koji je univerzalna funkcija porodice. U različitim razvojnim periodima ljudskog društva korišćeni su različiti mehanizmi kontrole porodice i *roditeljstva*, tj. porodici su nametani zahtevi koji su proizlazili iz religijskih učenja ili heteronomnog morala koji se menja kroz vreme, ili medicinskog utilitarizma ili zakonske regulative koja se temelji na represiji itd.

Transformacije u savremenoj porodici mogu se posmatrati kao „proizvod” društvenih promena na globalnom planu. Procesi industrijalizacije i urbanizacije su, svojevremeno, vodili ka transformaciji proširene porodice u nuklearnu porodicu, da bi čitav niz procesa od osamdesetih godina XX veka i samu nuklearnu porodicu uveo u snažnu transformaciju. Razgradnja patrijarhalnog autoriteta, okrenutost ka potrošačko-hedonističkoj filozofiji, ispoljavanje individualnosti doveli su, između ostalog do „pada” univerzalnosti braka (porasta broja razvoda, porasta broja vanbračnih zajednica, pada ukupne stope fertiliteta koja ne omogućava prostu reprodukciju).

U tradicionalnoj porodici bračni par je predstavljao samo jedan deo porodičnog sistema, dok je u savremenom društvu bračni par dospeo u središte porodičnog života i predstavlja suštinu porodice - težište se pomera sa roditeljstva na partnerstvo (Gidens, 2005). Time se u savremenom društvu menja sadržaj braka i porodice: suštinu partnerskih odnosa čini afektivna povezanost, a brak je oslobođen reproduktivne seksualnosti (Gidens, 2005). Došlo je ne samo do deinstitutionalizacije braka, već i pojave novih porodičnih oblika u kojima se težište porodične veze koju čini odnos između deteta i roditelja više ne temelji na biološkim osnovama. Dolazi do pojave različitih oblika ispoljavanja odnosa između roditelja i dece kao što su jednoroditeljske porodice, binuklearne porodice, usvojenje, hraniteljstvo, surogat majke (Vujović, 2021).

Povezanost između roditelja i dece jedna je od najsnažnijih društvenokulturnih veza. Pod roditeljstvom se podrazumeva „složen skup socijalnih stavova (očekivanja i ciljeva) različitih praksi u kojima dolazi do spoja bio-socijalnog aspekta ljudske prokreacije sa socijalno-kulturnim aspektima brige, staranja i odgoja novih generacija i socijalno-psihološke identifikacije ličnosti u odrastanju sa starijim roditeljskim uzorima” (Milić, 2001: 172).

U evropskom kulturnom krugu roditeljstvo se odvijalo u tzv. asimetričnom obrascu patrijarhalne porodice, u kome je otac odlučivao o sudbini deteta, a majka se bavila njegovom negom, odgajanjem i prenošenjem kulturnih zahteva. Hijerarhizovana podela roditeljskih uloga u predmodernim društvima na „moćnog oca” i „poslušnu majku” u modernoj porodici doživljava transformaciju koju prikazuje T. Parsonsova paradigma egalitarnih ali razdvojenih i podeljenih roditeljskih uloga majke i oca. Uspostavljen je „hijerarhijski odnos relativne moći” između *vođa/roditelja*, s jedne strane i *vođenih/dece*, s druge (Parsons and Bales, 2014).

Dolazi, dakle, do približavanja uloge oca i majke i stvaranja njihovog partnerskog odnosa, kao i do uspostavljanja partnerskog odnosa između roditelja i dece. A. Milić (2007) razlikuje *roditeljstvo* koje se zasniva na biološkoj osnovi (učešće u začeću), *roditeljstvo kao sociokulturni odnos* (socijalna zamena za nedostatak prirodnih roditelja) i *roditeljstvo kao socijalno starateljstvo* (oblici staranja o deci koje organizovano preduzima država i njene institucije).

Roditeljstvo je i odnos i uloga koja prolazi kroz različite faze (ili cikluse) u zavisnosti od faza odrastanja samog deteta, starosti roditelja i determinišućih društvenih uslova koji oblikuju porodični život. Roditeljski ciklusi se, prema A. Milić (2001) formiraju u zavisnosti od etapa socijalizacije dece i to su sledeći ciklusi: planiranje začeća, trudnoća i rođenje; od predškolskog doba do puberteta; roditeljstvo u adolescenciji; roditeljstvo i odraslo dete; faza baba i deda. Svaka od navedenih faza roditeljstva nosi sobom izazove, dileme i protivrečnosti koje se ispoljavaju kroz sledeće tendencije: *roditeljstvo između moći i bespomoćnosti* (jaz između roditeljskih protektivnih stanja i faktičkog slabljenja njihove roditeljske moći); *roditeljstvo između individualizacije i profesionalizacije* (težnja roditelja ka samorealizaciji i individualizaciji roditeljskih praksi se suočava sa uticajem spoljnih, društvenih faktora koji oblikuju odnose u porodici i roditeljske prakse); *roditeljstvo između represije i tolerancije* („savestan” roditelj neprestano lavira između potrebe da ograničava i kontroliše dete i zahteva da bude permisivan i tolerantan prema detetu); *roditeljstvo između romantične ideologije samoostvarenja i žrtvovanja* (konflikt između roditeljskih očekivanja i ograničenja kojima su izložena) (Milić, 2001: 179-181).

U tzv. premodernim društvima materinstvo i očinstvo nisu imali isti društveni značaj. Smatralo se da je očinstvo socijalno-kulturni čin koji vodi društvenoj legitimaciji potomaka. Majčinstvo se posmatralo kao biološka predodređenost žene, koja je postavlja unutar porodice i time definiše njenu društvenu poziciju. Način života muškaraca i žena je bio bitno određen rodnom ulogama kojima su, istovremeno, pridavane različite „količine” moći. „Tako su se rodne uloge muškarca organizirale oko statusa `radnika` i `hranitelja`, dok se rodna uloga žene u pravilu usmjerila prema `majčinstvu` i `kućanstvu`. Ideologija odijeljenih rodni uloga ojačala je rodnu podjelu rada, (...) Ako se tomu doda i obitelj kao također jedna od karakteristično `orodnjenih` institucija društva (...) dobiva se gotovo potpuna slika ne/ravnoteža i `orodnjenih` odnosa moći u društvu” (Galić, 2011: 34).

Materinstvo i očinstvo u savremenom društvu doživljavaju preispitivanje i dekonstrukciju. Pojava opadanja očevo autoriteta počev od druge polovine prošlog veka i raširene prakse razvoda brakova i sklapanja novih koje stvaraju složene porodične odnose zasnovane na biološkom, socijalnom i zakonskom očinstvu dovele su do odbacivanja paradigme tradicionalnog očinstva i stvaranja paradigme novog očinstva. Osnovna karakteristika tzv. novog očinstva je formiranje androginog oca – nastojanje da se u očevoj roditeljskoj figuri spoje uloge oca i majke. Razumevanje materinstva kao primarne i, isključivo, uloge žene u porodici danas prolazi kroz ozbiljnu „križu”: sve više se na materinstvo „gleda” kao na socio-kulturnu aktivnost (odnos prema drugom biću koji uključuje brigu o njemu) a ne kao na prirodnu pojavu, koja materinstvo povezuje sa biološko-fiziološkom predodređenošću žena da rađaju i brinu o potomstvu (Milić, 2007).

Roditeljstvo se u savremenom društvu kreće prema ujednačavanju značaja (ravnopravnosti) uloge majke i uloge oca u odgajanju deteta: smatra se da su majka i otac podjednako važni za detetov razvoj. U tradicionalnim porodicama, međutim, smatralo se da je uloga oca u razvoju deteta manje važna od uloge majke kojoj je pripadala celokupna obaveza oko odgajanja i vaspitanja deteta. Transformacijom porodice i zaposlenjem majke izvan kuće, kroz značajnu transformaciju prolazi očinstvo, koje dobija nove dimenzije i karakteristike. Menja se njegov tradicionalni obrazac: „Od tradicionalne uloge oca u porodici ostala je još samo autoritarna maska koja se formalno drži, ali zapravo sa sve manje moći, ali i volje oca da se drži takvog obrasca svoje očinske uloge” (Milić, 2007: 187). Stvara se model „novog očinstva” u kojem dolazi do spajanja uloga oca i majke ili stvaranja tzv. androginog oca, od koga se očekuje „veća afektivna prisnost i bliskost s decom (Čudina-Obradović, Obradović, 2003). Kritičari savremeno očinstvo opisuju pojmom *erozije očinstva* zbog opadanja autoriteta gubljenjem njihove instrumentalne hraniteljske funkcije i pojave sve većeg broja jednoroditeljskih porodica s majkom (Milić, 2007). Zbog povećanja broja samohranih majki i

zaposlenosti majke izvan kuće, danas se, posebna važnost pridaje očinstvu. „Suvremena društva zbog toga sve snažniji zahtjev postavljaju na očeve, u smislu potpunijeg i obuhvatnijeg preuzimanja očinske uloge” (Čudina-Obradović i Obradović, 2003: 48).

Savremena porodica je detecentrična porodica, usredištena je ka detetu i roditelji se smatraju odgovornim za dobrobit deteta, što doprinosi nametanju žrtvujućeg modela roditeljstva kao jednog od osnovnih postulata ideologije familizma (Donzelo, 1988; Blagojević-Šijaković, 1996). Menjaju se konvencionalne predstave o majčinstvu i očinstvu čiji izraz je njihovo nejednako vrednovanje - danas se smatra da su majke i očevi podjednako pogodni da se brinu o deci. Roditelji konstruišu jednakost kroz svakodnevne pregovore, ravnopravno deleći obaveze i izbegavajući rodno zasnovane odluke o poslovima kod kuće težeći „ravnopravnom roditeljskom partnerstvu” (Deutsch, 2001). Ipak, dva roditelja predstavljaju „dva subjektivna doživljaja roditeljstva: majčinstvo i očinstvo” (Deutsch, 2001) i ostvaruju specifičan i nezavisan uticaj na dete.

Srpsko društvo danas i odnos prema porodici i roditeljstvu

„Rat oko porodice” nije zaobišao ni Srbiju i vodi se između suprotstavljenih ideoloških pristupa tzv. Prve i Druge Srbije (Jovanović i Krstić, 2014) ili između konzervativnog i liberalnog diskursa. Dakle, u srpskom društvu danas postoje dihotomna stanovišta o porodici: „Prvo stanovište je tradicionalističko, sa osnovnom težnjom da rekonstruiše i očuva `porodicu srpske nostalgije`, a drugo feminističko - fokusirano je na dekonstrukciju patrijarhalnog tipa porodice, koja se vidi kao centralno mesto potlačenosti žene i eksploatacije njenih resursa” (Tomanović, Stanojević i Ljubičić, 2016: 10). Ipak, navedena različita stanovišta imaju i jedan zajednički element - redukuju koncept roditeljstva na tzv. žensko pitanje. Inače, stav da se formiranje porodice zasniva na ženskom ponašanju je preovlađujući u javnom diskursu o tranziciji u roditeljstvo u Srbiji, koji se uobličava kao „heteronormativ u okviru familističke ideologije: rađanje u okviru bračne porodice” (Tomanović, Stanojević i Ljubičić, 2016: 11).

Roditelji, pod uticajem protivrečnih razvojnih tendencija u društvu i individualnih razlika u poimanju vlastitog položaja, ne uspevaju da izgrade partnerstvo što dovodi do različitih smetnji u njihovom funkcionisanju unutar porodice i izvan nje. Razmatrajući ovu problematiku S. Tomanović (2017) polazi od *familizma* kao ideološkog konstrukta i *individualizacije* kao teorijskog konstrukta i njihove kontekstualizacije na primeru roditeljstva u Srbiji. Ističe da je familizam, ideološki konstrukt utemeljen na idealu moderne građanske porodice, dominantan u Srbiji. „Kontekst porodičnog života u Srbiji – i praktičnih politika prema porodici i normi roditeljstva i roditeljskih praksi, određen je obrascima izraženog familističkog normativnog okvira koji dominira u kontinuitetu tradicionalnog, socijalističkog i postsocijalističkog društva Srbije” (Tomanović, 2017: 4). Smatra da se u javnom diskursu tzv. trend novog familizma prepoznaje kroz poziv za očuvanje stabilne tradicionalne porodice. Tomanović navodi i elemente familizma u obrascima, normama i praksama roditeljstva u Srbiji: 1) prisutno je visoko vrednovanje porodice i manja prihvaćenost alternativa braku i porodici, kao i prihvaćenost normativnog rodnog poretka koji se manifestuje kroz primarnu roditeljsku ulogu majke i sekundarnu oca; 2) prisutna je matrica podržavanja patrijarhalne vrednosne orijentacije koja, između ostalog, reguliše roditeljske uloge; 3) familistički ideal moderne porodice počiva na etici roditeljskog „žrtvovanja” za dobrobit dece i razvija rodnu asimetričnost roditeljskih uloga; prisutna je i praksa oslanjanja mladih generacija na roditeljsku podršku i pomoć (Tomanović, 2017).

Individualizacija kao teorijski konstrukt, smatra Tomanović, omogućava tumačenje uticaja promena u savremenom društvu na živote različitih društvenih aktera. Promene u porodici, promene u odnosima među članovima porodice i njihovih uloga, pre svega, roditeljske, podstaknute su procesima koji se odvijaju u sociokulturnom okruženju: procesima demokratizacije (promena regulacije porodičnih odnosa), detradicionalizacije (odbacivanje tradicionalnih obrazaca u formiranju ličnih odnosa) i destandardizacije obrazaca ličnih veza (prisustvo brojnih različitih oblika porodičnog i partnerskog života). Nosioци, način i sadržaj roditeljske uloge se menjaju; roditeljska uloga se sve više razume kao nespecifična i izmenjiva uloga supružnika. „Roditeljstvo je generički rodno neutralni pojam, on je `odrodnjen` (degendered) - prevazilazi rodna ispoljavanja. Pojam roditeljstva bi takvom svojom

suštinom trebalo da upućuje na njegovu detradicionalizaciju i na ideal i praksu individualizovane porodice: na fleksibilne, izmenjive i pregovarane roditeljske uloge” (Tomanović, 2017: 11).

Socijalni kontekst u društvima poluperiferije, čije su karakteristike ekonomija oskudice i borba za preživljavanje, stvaraju „ambivalentan vrednosni profil stanovništva, sa uverenjima negde na sredokraći posttradicionalizma i postmodernizma” (Bobić i Lazić, 2015: 53). Međutim, u srpskom društvu koje je danas tipični predstavnik društava na poluperiferiji unutar kojih, inače, globalni i glocalni procesi usporavaju rodne promene, došlo je, paradoksalno, do demokratizacije rodničkih režima i dezideologizacije privatne sfere i roditeljstva (Bobić i Lazić, 2015).

U evropskim društvima, koja su sekularizovana i imaju razvijene javne i porodične politike razvijaju se egalitarne rodne prakse i uloge u roditeljstvu. Istovremeno, snažni feministički diskurs u tzv. zapadnim društvima, naročito u Skandinaviji, nastoji da se pojmovi majčinstvo i očinstvo zamene pojmom *roditelj* koji je rodno neutralan. Ipak, i u zapadnim društvima još uvek opstaje tzv. univerzalističko shvatanje materinstva koje počiva na biološkoj vezi žene i deteta i može se zaključiti da feministička pobuna protiv svođenja žena i muškaraca na polne razlike nije dovedena do kraja (Višić, 2013). U Srbiji se, takođe, odvija „borba za prevlast” između tradicionalnog i feminističkog razumevanja rađanja i roditeljstva. Istraživanje koje su sprovele M. Bobić i S. Lazić (2015) pokazalo je da su porodice u Srbiji detacentrične; da roditeljstvo stvara veću konfliktnost u intimnim zajednicama, kao i pritisak na potencijalno menjanje ponašanja; da u svakodnevnoj praksi, kao i u javnom diskursu, dominira esencijalističko razumevanje materinstva i majčinstva, isticanjem biološke veze majke i deteta; ne prepoznaju se nestandardni tipovi i ritmovi življenja, rada i porodice iz globalnog društvenog okruženja.

Međutim, izvan dimenzije suprotstavljanja različitih teorijskih pristupa i ideoloških koncepcija o rađanju i roditeljstvu, u realnom životu, odvijaju se negativni demografski procesi: smanjenje nataliteta, depopulacija i starenje stanovništva. A problematika biološke reprodukcije postaje sve aktuelnija u svetlu populacionih projekcija koje upozoravaju na još veće opadanje stanovništva (Drezgić, 2010).

Zakonska regulativa u Republici Srbiji i kodifikacija roditeljstva

U javnom diskursu u Republici Srbiji je prisutna „briga” zbog negativnih demografskih kretanja, političke elite se deklarativno zalaže za porast nataliteta, međutim, njena ukupna razvojna politika ne stvara pronatalitetni kontekst. Mere populacionih politika posle 2000. godine definisane zakonom ili date kao smernice u različitim dokumentima (Zakon o radu, 2005; Strategija o podsticanju rađanja, 2008, 2018; Godina beba, 2012) nisu doprinele revitalizaciji biološke reprodukcije i usporavanju starenja i depopulaciji stanovništva. Srbija danas ima najnižu stopu fertiliteta od Drugog svetskog rata, sa svega 1,4 dece po ženi, odnosno skoro 40% ispod potrebe prostog obnavljanja stanovništva (*Stanovništvo*, 2013).

Zakon o radu (2005) normativno stvara uslove za kombinovanje rada i roditeljstva (uvodi se institut oca koji može da koristi odsustvo sa rada zbog nege deteta, zaštita materinstva za vreme trudnoće i drugo). U praksi, međutim, poslodavci nesankcionisano krše Zakon o radu, diskriminišući roditelje ili mlade koji žele da se ostvare kroz roditeljstvo (Bobić i Lazić, 2015).

Strategija za podsticanje rađanja Vlade RS (2008), rađanje povezuje sa ekonomskim opstankom nacije i ukazuje na neodrživost postojećih stopa reprodukcije iz razloga nedovoljnog obnavljanja buduće radne snage. Strategija uvodi mere koje treba da smanje ekonomsku cenu roditeljstva, podstaknu usklađivanje rada i roditeljstva, promovišu reproduktivno zdravlje, borbu protiv neplodnosti, zatim, promovišu program *Ka zdravom materinstvu* i uključivanje lokalnih zajednica u pronatalitetnu strategiju. Predložene mere, međutim, ne uzimaju u obzir (ili ne u dovoljnoj meri) društveni kontekst koji preovlađujuće određuje neoliberalni kapitalizam – kontekst koji ljudima ne pruža optimalne uslove za realizaciju različitih životnih projekata, uključujući i roditeljstvo. Srpsko društvo je izrazito socijalno diferencirano; mali procenat je onih koji žive u blagostanju i ogroman je procenat onih koji su doživeli socijalnu ekskluziju. A odluka da se postane roditelj, kao i izbor da se

bude „dobar roditelj” su sve više povezani sa stratifikacijskim obeležjima, tj. sa materijalnim bogatstvom i društvenom moći, pozicioniranjem žene i muškarca na ekonomskom i političkom tržištu, a manje sa emocijama i ljubavlju prema detetu (Vilenica, 2013).

U *Strategiji podsticanja rađanja* objavljenoj u „Službenom glasniku RS”, br. 25/2018, kao opšti cilj održivog demografskog razvoja Republike Srbije u dugoročnoj perspektivi postavlja se *stacionarno stanovništvo* - stanovništvo u kome će sledeće generacije biti iste veličine kao i postojeće. Ovo prosto obnavljanje stanovništva ili zamena generacija znači da na individualnom nivou jedna žena u svom reproduktivnom periodu treba da se „nadomesti” sa jednim ženskim detetom, tj. da neto stopa reprodukcije bude jednaka jedinici. Uspešno ostvarenje ovog cilja značilo bi da primenjene mere mogu na duži rok, voditi ka nivou od 2,1 deteta po ženi. Da bi se dosegao ovaj cilj potrebno je, kako predviđa *Strategija*, prethodno dostizanje posebnih ciljeva: ublažavanje ekonomske cene podizanja deteta; usklađivanje rada i roditeljstva; snižavanje psihološke cene roditeljstva; očuvanje i unapređenje reproduktivnog zdravlja; rešavanje problema neplodnosti; ostvarivanje programa *Ka zdravom materinstvu*; populaciona edukacija i aktiviranje lokalne samouprave u realizaciji naznačenih ciljeva.

Pristup problemu obnavljanja stanovništva Srbije i načini njegovog razrešavanja ključni su elementi populacione politike države i deo su aktivnosti lokalnih samouprava. Postoji razgranata legislativa, dakle, čitav niz dokumenata koji uređuju ovu oblast (na primer, *Strategije podsticanja rađanja* Vlade Republike Srbije), u kojima se prepoznaje činjenica postojanja negativnih demografskih kretanja i predlažu mere za njihovo prevazilaženje. Realnost, međutim, pokazuje da između deklarativnih načela predstavljenih u ukupnoj razvojnoj politici i, posebno, u populacionoj politici, i stvorenih društvenih uslova postoji jaz koji se sve više širi, a čiji je krajnji izraz višedecenijski pad nataliteta u Republici Srbiji. Egzistencijalni problemi nameću sadašnjim generacijama, u prvom redu, borbu za vlastiti opstanak dok borba za produženje života rađanjem dobija drugorazredni značaj.

Problem vaspitanja roditelja za „roditeljstvo”

U svakom društvu postoji čitav niz uloga koje se veoma cene, a roditeljska uloga je jedna od njih. Roditeljem se postaje u određenom društvu koje počiva na određenom ustrojstvu u čijoj su osnovi određene vrednosti i norme koje, zajedno, modeluju ponašanja, uključujući i preuzimanju uloge odraslih – roditeljske uloge.

Strategije podsticanja rađanja Vlade Republike Srbije iz 2008. i 2018. godine, koje su veoma slične po svojoj strukturi i smernicama, ističu potrebu za *populacionom edukacijom* koju, delimično, možemo razumeti i kao smernice za vaspitanje roditelja. *Strategije* su, u jednom delu, usmerene i na specifičnu pripremu budućih nosilaca reprodukcije kroz formalno obrazovanje 1) pružanjem objektivne slike demografskih tokova (i njihovih efekata na društvo i pojedinca) i 2) razvijanjem senzibilizacije za roditeljstvo.

Novija istraživanja u domaćoj društvenoj nauci, fokusirana na probleme porodice i roditeljstva, ukazuju na potrebu razvijanja systemske podrške roditeljstvu i razvijanje sistema obrazovanja budućih roditelja. Postajanje roditeljem u Srbiji je povezano sa „opterećujućim” sociokulturnim kontekstom koji oslikava nesigurnu tranziciju ka tržištu rada, ograničena podrška sistema i niski resursi koje mlada osoba poseduje, što je vodi u zavisnost od roditelja, opadanje aspiracija i *odlaganje ili odustajanje od roditeljstva*. Kao jednu od mera koje bi doprinele olakšavanju procesa *postajanja roditeljem* S. Tomanović, D. Stanojević i M. Ljubičić (2016) ističu neophodnost organizovanja savetodavnog rada za mlade roditelje i uključivanje ove problematike u javni diskurs, kao i uspostavljanje i razvijanje sistema obrazovanja budućih roditelja koje bi promovisalo nove vrednosti i nove oblike roditeljstva. „Imajući u vidu da su značajni rizici porodičnog života povezani sa privikavanjem na nove (roditeljske) uloge, posebnu pažnju treba posvetiti partnerskom obrazovanju, odnosno usklađivanju potreba, želja i uloga u privatnom i profesionalnom životu partnera/supružnika. U skladu sa promenama, treba u javnosti raditi na promovisanju novih oblika roditeljstva koji podrazumevaju - uključenost oca u sve aspekte detetovog života i ravnopravnu supružničku dinamiku.

Nove vrednosti treba da uključuju ravnopravnost i recipročnost u roditeljstvu oba roditelja, gde njihovo partnerstvo predstavlja integralni sastojak” (Tomanović, Stanojević i Ljubičić, 2016: 203).

Kako vaspitati roditelje? *Pravi* odgovor na postavljeno pitanje je teško naći, ukoliko je uopšte moguće. Može se, međutim, sa sigurnošću reći da je vaspitanje roditelja povezano sa razumevanjem demografskih procesa, razumevanjem tradicije i odnosa među pokolenjima.

Pojačana pažnja usmerena ka fenomenu rađanja i ostvarivanju roditeljske uloge u savremenim društvima je povezana sa sve izraženijim negativnim demografskim kretanjima i fenomenom starenja. Demografsko starenje karakteriše „globalne promene u svim regionima sveta, s tendencijom povećanja učešća starih do 2050. godine u svim zemljama” (Vuković, 2010: 166) i upravo je ovaj proces doprineo širem interesovanju za problematiku nataliteta, rađanja i roditeljstva, kao i vaspitanja za roditeljstvo.

Istovremeno, u savremenim društvima je prisutan krucijalni proces koji na različite načine ima upliv na oblikovanje socijalne organizacije života unutar njih – proces odbacivanja tradicije. Stalno je prisutan „obračun” sa tradicijom kao takvom, dakle i sa tradicijom koja je omogućila opstanak ljudskog društva, a *briga o deci*, koja podrazumeva i vaspitanje roditelja za njeno preuzimanje, je upravo jedan od takvih elemenata tradicije. U savremenosti se sistemi u kojima se deca poštuju kao jemstvo opstanka grupe doživljavaju kao deo tradicije koju valja preoblikovati - čini se da se u savremenosti deca doživljavaju kao *resurs* i „cene” se u meri u kojoj njihove potencijalne sposobnosti mogu da budu korišćene zarad opšte ili parcijalne dobrobiti. U savremenim društvima se promovišu odnosi u kojima se ne izgrađuje duboka lična povezanost i gde je sve podređeno materijalnom kao vrhovnoj vrednosti, unutar kojih pojedinac ima značaj recipročan profitu koji ostvaruje. Mladi predstavljaju potencijal za stvaranje profita, dok stariji predstavljaju trošenje i umanjeње stvorenog profita. U tim koordinatama *solidarnost* između ove dve kategorije stanovništva je bitno narušena i, ukoliko se ne promeni ustrojstvo društva (globalnog i lokalnih), verovatno će dovesti do nestanka solidarnosti.

Društva koja imaju nameru da sačuvaju ljudsko lice morala bi da osmisle strategiju odbrane onih vrednosti koje omogućavaju opstanak ljudi, a neke od tih vrednosti su *briga o životu* kao takvom i *briga o drugom čoveku*, posebno o *deci*. U ostvarenju ideje čiji bi se osnovni smislovi sastojali u naporu za održavanje, produžetak i napredak ljudskog društva i pojedinca u njemu, posebnu ulogu imaju institucije u društvu, naročito institucije i ustanove za brigu o porodici, roditeljima i deci, kao i vaspitno-obrazovne institucije.

Institucionalizovano obrazovanje i vaspitanje je uvek imalo i transmisionu funkciju, ispoljavalo se kao važan činilac prenošenja dominantne kulture i njoj pripadajućeg vrhovnog sistema vrednosti. I upravo u toj tački delovanja, vaspitanje i obrazovanje može da doprinese afirmaciji porodice i roditeljstva kao vrhovnih vrednosti. Samo kontinuitet u razvijanju humanosti, kao osnovnog načela vrednovanja i smisla kulture, može odbraniti ljudsko postojanje i dostojanstvo. Promocija zdravlja i ljubavi kroz stvaralačko vaspitanje prenošena s generacije na generaciju, dakle, „očuvanje i unapređenje zdravlja, razvijanje kreativne inteligencije i samoostvarenje dobrote u svim sferama života” (Novković, 2001: 17) može čoveku da obezbedi „povratak” svojoj izvornoj suštini.

Zaključak

Roditeljstvo je društveni fenomen, povezano je sa čitavim nizom drugih društvenih fenomena i podložno uticaju brojnih društvenih činilaca. Procesi koji se odvijaju u društvu uobličavaju i procese unutar porodice. Bazični društveni proces u poslednjih trideset godina u srpskom društvu je proces tranzicije - odvijanje kontinuiranih strukturnih promena koje dovode do čitavog niza diskontinuiteta u svim područjima društva. Socijalna, ekonomska, politička i kulturna tranzicija dovele su i do tranzicije roditeljstva: svi su promenili svoju „prirodu” u odnosu na predtranzicioni period. Institucije i grupe menjaju svoju „prirodu”, institucije preuzimaju funkcije koje su nekada pripadale grupama, uključujući porodicu, kao što redefinišu društvene uloge, uključujući roditeljsku.

Otvorene su brojne dileme: niko ne može sa sigurnošću tvrditi kakvo će biti dugoročno dejstvo radikalizovanih globalnih promena na različite aspekte muško-ženskog partnerstva, uključujući i roditeljstvo. Načelno, postoje dve ideje: prva, u kojoj se odbacuje mogućnost postojanja alternativa - muškarci i žene će i ubuduće biti deo porodične priče i ostvarivati se kroz roditeljske uloge (očinstvo i majčinstvo); druga ideja naglašava značaj i potrebu „stvaranja” novih oblika kulturne raznovrsnosti u ravni formiranja porodice i roditeljstva, koji su suprotstavljeni postojećoj tradiciji. Jaz između starih i novih ideja o organizaciji čovekovog života i mogućnost uticaja spoljnih činilaca na njegovu privatnu sferu vode svet koji poznajemo ka novim formama bitisanja. Izuzetno je važno, stoga, razvijanje svesti o odgovornosti čoveka za institucije koje sam stvara.

Literatura:

- Berger, B. and Berger, P. (1983). *The War Over the Family: Capturing the Middle Ground*. London: Hutchinson & Co.
- Blagojević-Šijaković, M. (1996). Materinstvo u Srbiji – paradoks samo/žrtvovanja, *Sociologija*, vol. 38, br. 4: 625-648.
- Bobić, M. i Lazić, S. (2015). Prakse u svakodnevnom životu bračnih parova na početku roditeljstva. U Isidora Jarić (prir.), *Politike roditeljstva: iskustva, diskursi, institucionalne prakse*, str. 35-56. Beograd: Sociološko udruženje Srbije i Crne Gore, Institut za sociološka istraživanja, Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu.
- Čudina-Obradović, M. i Obradović, J. (2003). Potpora roditeljstvu: izazovi i mogućnosti, *Revija za socijalnu politiku*, Vol. 10, No. 1, str. 45-68.
- Deutsch, M.F.. (2001). Equally Shared Parenting, *Current Directions in Psychological Science*, 10(1):25-28. DOI:10.1111/1467-8721.00107
https://www.researchgate.net/publication/240286151_Equally_Shared_Parenting (07.05.2023)
- Donzelo, Ž. (1988). Vlananje posredstvom porodice. U A. Milić (prir.), *Rađanje moderne porodice*, str. 131 – 146. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Drezgić, R. (2010). „Bela kuga” među „Srbima”. *O naciji, rodu i rađanju na prelazu vekova*. Beograd: IFDT, I.P. „Albatros plus”.
- Giddens, A. (2005). *Odbegli svijet: Kako globalizacija oblikuje naše živote*. Zagreb: Jesenski i Turk.
- Galić, B. (2011) Žene i rad u suvremenom društvu – značaj orodnjenog rada. *Sociologija i prostor*, Vol. 49, No. 1 (189), str. 25 – 48.
- Jovanović, M. i Krstić, N. (2014): Rat oko porodice – 30 godina kasnije u Srbiji, *Nauka i savremeni univerzitet* 3, str. 265–277. Niš: Filozofski fakultet.
- Milić, A. (2007). *Sociologija porodice: kritika i izazovi*. Beograd: Čigoja štampa.
- Milić, A. (2001). *Sociologija porodice - kritika i izazovi*. Beograd: Čigoja štampa.
- Младеновић, М. (1995). *Основи социологије породице*. Београд: Завет.
- Новковић, М. (2001). *Породични буквар: промоција здравља и љубави кроз стваралачко васпитање*. Београд: Куб.
- Parsons, T. and Bales, R.F. (2014). *Family: Socialization and Interaction Process* (Edition 1st Edition, First Published 1956, eBook Published 2014). London: Imprint Routledge.
- Prokopijević, Miroslav. (2015). Globalizacija i kultura, u Veselin Vukotić (ur.), *Globalizacija i kultura*, Centar za ekonomska istraživanja Instituta društvenih nauka, Beograd, str.71-77.
- Stanovništvo*. (2013). Beograd: Republički zavod za statistiku. <https://www.stat.gov.rs/sr-Latn/oblasti/stanovnistvo> (10.05.2023.)
- Strategija podsticanja rađanja*. (2018). Beograd: „Sl. glasniku RS”, br. 25/2018. http://aler.rs/files/STRATEGIJA_PODSTICANJA_RADJANJA.pdf (10.05.2023.)
- Rašević, M. (2008). Strategija podsticanja rađanja, *Demografski pregled*, Godina 8, broj 27/2008. <https://www.minrzs.gov.rs/sites/default/files/201811/27%20Strategija%20podsticanja%20rađanja%20god%20VIII%202008.pdf> (10.05.2023.)
- Tomanović, Smiljka. (2017). *Roditeljstvo između familizma i individualizacije*. https://www.researchgate.net/publication/328191640_Roditeljstvo_izmedju_familizma_i_individualizacije (26.05.2020.)

- Tomanović, S., Stanojević, D. i Ljubičić, M. (2016). *Postajanje roditeljem u Srbiji: sociološko istraživanje tranzicije u roditeljstvo*. Beograd : Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet.
- Višić, T. (2013). Nacionalne populacione politike i konstrukcija materinstva u post-socijalističkoj Srbiji. U A. Vilenica (ur.), *Postajanje majkom u doba neoliberalnog kapitalizma*, str. 91-132. Beograd: Uz(bu))na)).
- Vujović, Tatjana. (2021). *Globalizacija i promjene u savremenoj porodici*, https://www.researchgate.net/publication/349008749_Globalizacija_i_promjene_u_savremenoj_porodici (17.03.2023.)
- Вуковић, Д. (2010). Старост и сиромаштво, *Зборник Матице српске за друштвене науке*, 131: 165-177.
- Waters, Malcolm. (1995). *Globalization*. London: Routledge.

PARENTHOOD IN CONTEMPORARY SOCIETY

Abstract: In this paper, the focus of interest is on: a) the influence of sociocultural context on family and formation of attitude towards childbirth and parenthood, and b) the problem of raising parents for "parenting". Society and culture determine relationships within family and between family and external environment, as well as the attitude towards childbirth and parenthood. "Governing" values, norms and models of behavior are related to the motivation for parenthood and preparation for fulfilling the parental role. Current events, shaped by globalization, point rather to the pronounced standardization of family life and parenthood by the society, than to the integral connectedness of society and family, which leads to the caring preparation of parents for raising new generations. The paper gives a brief overview of the connection between society, culture, family and different practices of parenting, as well as present a part of the legislation of the Republic of Serbia that codifies parenthood and, in part, ways of preparing (or educating) for parenting.

Key words: contemporary society, globalization, transformation, family, parenthood

Оригинални научни рад
УДК:371.3:378
DOI:10.7251/ZCMZ0123317K

ЗАСТУПЉЕНОСТ ИСКУСТВЕНОГ УЧЕЊА У УНИВЕРЗИТЕТСКОЈ НАСТАВИ ИЗ УГЛА СТУДЕНАТА

*Проф. др Бранка Ковачевић²⁵⁷
Филозофски факултет Пале
Универзитет у Источном Сарајеву*

Апстракт: Искуствено учење дефинисано је као континуиран процес, критичке евалуације властитог или туђег искуства кроз цикличку трансформацију (конкретно искуство, рефлексивна опсервација, концептуализација, активно експериментирисање) ранијег искуства и интеракцију особе и околине који води ка стицању нових знања. У теоријском дијелу рада разматрана су обиљежја искуственог учења у универзитетској настави. Искуствено учење није пасивна пракса него активно учење, тестирање идеја и претпоставки у пракси. Модел искуственог учења ставља у центар процес учења (учење из искуства) и при томе не треба занемарити чињеницу да свако искуство није у исто вријеме и учење. Циљ истраживања био је утврдити и анализирати степен процјене студената о заступљености искуственог учења у универзитетској настави, као и постојање статистичке разлике у процјени заступљености искуственог учења у универзитетској настави студијских програма друштвених, хуманистичких и природних наука, инжењерства и технологије. Истраживање је реализовано на узорку од 321 студента Универзитета у Источном Сарајеву. За потребе истраживања конструисана је Скала процјене заступљености искуственог учења у универзитетској настави (Ликертова скала). На основу добијених резултата може се констатовати да међу студентима студијских програма друштвених, хуманистичких и природних наука, инжењерства и технологије постоје разлике у процјени заступљености искуственог учења, односно да искуствено учење доминира у сегментима који се односе на повезивање претходног искуства са садржајима који се усвајају. Основу универзитетске наставе не може чинити спорадично искуство у коме животна информација није проживљена и која за студента нема неку вриједност. Стога је важно охрабрити студенте да знања стичу путем личног искуства и откривања, односно образовање је много више од преношења информација и примјене вишеструких стилова поучавања. Савремена универзитетска настава претпоставља већу заступљеност примјера и практичних модела садржаја који се уче, односно холистички приступ темељен на цијеловитости знања. Заговорници промјена у универзитетској настави од савременог образовања очекују заснивање на прогресивистичким тенденцијама, односно стављање императива на принципе искуственог учења.

Кључне ријечи: искуствено учење, универзитетска настава, знање, студент

²⁵⁷ branka.kovacevic@ff.ues.rs.ba

Увод

Замјерке упућене садашњој универзитетској настави односе се на ограниченост наставног плана и програма (круту усмјереност ка његовој реализацији), слабије повезивање усвојених знања, вјештина и способности, непостојање корелације с другим наставним предметима, доминацију фронталног облика рада, те непостојање везе између теорије и праксе. Савремена универзитетска настава подразумијева оријентисаност ка студенту, подстицање сарадничког односа између наставника и студента, отвореност према животним ситуацијама, корелацију са другим подручјима науке и људске дјелатности, примјену сарадничко-тимског рада, развијање организацијских и комуникацијских способности студента (Ковачевић, 2017), као и примјену савремених наставних метода поучавања и учења.

Афирмисање феномена искуства у области образовања и наставе иницирано је настојањем да се превазиђе традиционални приступ учењу и људском развоју (Кулић и Деспотовић, 2004). Маја Максимовић и Тамара Николић Максић (2008) анализом литературе (Кулић и Деспотовић, 2004; Колб, 1984) закључују да сама концепција искуственог учења потиче из различитих научних и теоријских праваца: Спирманове теорије о интелектуалним способностима, когнитивних теорија Пијажеа и Виготског, социјалне теорије учења Левина, хуманистичке психологије Маслоуа и Роџерса, педагошких схватања Дјуија и Фреиреа, као и схватања Линдемана о образовању одраслих.

Модел искуственог учења средином седамдесетих година прошлог вијека формализовао је Давид Колб (1984). Према Колбу (Kolb, 1984, 1995, 2001) искуствено учење има четири елемента: доживљавање (учење почиње од конкретног искуства), праћење – анализа (особа размишља о искуствима и прикупља информације), размишљање (особа почиње да уопштава оно што се десило у њеном искуству) и дјеловање – рад (нове идеје се тестирају у новим ситуацијама). За искуствено учење не можемо рећи да је откривачко учење због тога што све активности предавач планира, док је задатак студената усмјерен на критичку обраду властитог искуства (Gibbs, 1987). Искуствено учење представља процес у коме се знање ствара трансформацијом искуства – конкретно искуство (захтијева способност и отвореност за нова искуства), опсервације и рефлексије (размишљање о новим искуствима), тестирање у разним ситуацијама (интеграција опсервација и рефлексија у апстрактне концептуалне схеме и теорије), формирање апстрактних концепта и генерализација (употреба ових теорија као водича за доношење одлука и за искуствене акције при рјешавању проблема) (Wallase, 1996, видјети код: Сузић, 1999). У Колбовом моделу се стартује од отворености за нова искуства, а затим сlijеди рефлексија, планирање и акција. Сваки од четири стадија искуственог учења подразумијева посебне способности личности (Сузић, 1999).

Искуствено учење је дефинисано као „континуиран процес критичке евалуације властитог или туђег искуства које кроз цикличну трансформацију (конкретно искуство, рефлексивна опсервација, концептуализација, активно експериментисање) ранијег искуства и интеракцију особе и околине води стицању нових знања“ (Бранковић, 2011: 95). То је заправо „ментална обрада неког искуства било оно вањско или унутрашње а које обogaђује знања или развија способности“ (Branković, 2020: 85).

Искуствено учење у универзитетској настави темељи се на претходним искуствима, увјерењима и идејама студената, односно усмјерено је на рјешавање евентуалних разлика и неслагања у приступима који дјелују подстицајно на учење, доприноси асимилацији новог искуства у постојеће концепте и прилагођава постојеће концепте новом искуству (Ковачевић, 2013). То је процес стварања знања у коме је друштвено знање створено и поново остварено као властито знање студента. Експерти упозоравају да је то у супротности с трансмисијским моделом који доминира на нашим факултетима гдје се постојеће знање настоји пренијети студентима.

Табела 1. *Фазе искуственог учења и методе и технике које посмјешују искуствено учење у појединим фазама циклуса искуственог учења (Vizek-Vidović & Vlahović – Štetić, 2007)*

Фазе искуственог учења	Наставне методе и технике
1. Искуствени доживљај, перцепција ситуације, уочавање тешкоће, проблема, препреке у ситуацији	Симулација, стимулирање чула, анализа случаја (властитог или туђег), играње улога, теренске вјежбе, активности у природи или заједници, демонстрације (уживо или пројекције).
2. Интерпретација прикупљених информација	Изношење запажања у групи, упоређивање, селекционисање и организовање прикупљених података (технике когнитивног мапирања), презентација структурираног материјала и размјена мишљења.
3.а. Препознавање и суочавање с емоцијама изазваних проживљавањем и/или евоцирањем искуства	Анализа расположења, препознавање емоција (технике мапирања емоција у тијелу, употреба метафора за утврђивање емоција, праћење тока/таласа емоција), конфронтација изјава и понашања, примјена стратегија за суочавање с неугодним емоцијама (технике релаксације, смиривања и контроле интензитета, визуализације, употреба хумора.
3.б. Генерализовање и апстраховање информација	Задачи претраживања различитих додатних извора, групна расправа о нејасним и контроверзним питањима, подстицање предвиђања и извођења закључака, подстицање генерализације и предвиђања и извођења закључака, подстицање критичког размишљања: задаци с моралним дилемама, писање есеја о контроверзним темама, презентација.
4. Тестирање хипотеза и провјера могућности примјене	Лабораторијско експериментисање, пројектни рад (индивидуалан или у групи), радна пракса/ стажирање, рјешавање проблема, подстицање креативног и иновативног приступа у примјени резултата, развијање сценарија за будућност.

Хигинс (Higgins, 2008) наглашава да у традиционалном концепту наставе/учења, који још одолијева захтјевима и потребама новог доба, образовање ученика темељи се на критеријуму квантума апсорбованих информација са крајњим циљем продуковања пуких техничара који треба да науче како али остају ускраћени за сазнање зашто. Постоје бројни садржаји који се не могу пренијети са човјека на човјека. Они се једноставно морају практиковати у животном искуству (Bertrand, 2003). У токовима институционалног образовања недовољно се пажње поклања учењу из искуства и остваривању интенционалних циљева у оспособљавању младих и одраслих за свјесно и намјерно учење из властитих и туђих искустава (Branković & Petrović, 2017). Учење путем непосредног искуства, откривања и рјешавања проблема неки су од начина помоћу којих је могуће развијати способности и вјештине студената за успјешно прилагођавање промјенама.

Методологија истраживања

Циљ истраживања био је утврдити и анализирати степен процјене студената о заступљености искуственог учења у универзитетској настави, као и постојање статистичке разлике у процјени заступљености искуственог учења у универзитетској настави студијских програма друштвених, хуманистичких и природних наука, инжењерства и технологије.

Узорак у истраживању. Истраживање је реализовано на узорку од 321 студента Универзитета у Источном Сарајеву. Узорак је имао карактеристике групног и пригодног узорка.

Методе и технике истраживања. У истраживању су кориштене следеће методе: метода емпиријског-неексперименталног истраживања, метода теоријске анализе и синтезе и дескриптивна метода.

Инструменти истраживања. За потребе истраживања конструисана је Скала процјене заступљености искуственог учења у универзитетској настави (Ликертова скала). Студенти (испитаници) били су у могућности да изразе степен слагања или неслагања са сваком тврдњом (петостепена скала – потпуно се слажем (5), углавном се слажем (4), неодлучан сам (3), углавном се не слажем (2) и уопште се не слажем (1). У позитивно формулисаним ставкама испитаник је за одговор потпуно се слажем добијао 5 бодова, а на негативно формулисаним ставкама 1 бод. Испитаник је за одговор сасвим се не слажем на позитивним тврдњама добијао 1 бод, а на негативно формулисаним тврдњама 5 бодова. Дискриминативност појединачних ставки провјерена је израчунавањем ајтем-тотал корелација. Одбачене су ставке које су имале

најниже корелације са укупним резултатима. Задржане су ставке чије су корелације једнаке или веће од 0,35, док су ставке са корелацијом једнаком и мањом од 0,34 елиминисане. Поузданост инструмената утврђена је помоћу Кронбах-алфа коефицијента ($p = 0,73$ – сматра се задовољавајућом поузданошћу).

Резултати и дискусија

Табеларно је представљена скала процјене студената о заступљености искуственог учења у универзитетској настави.

Табела 2. Скала процјене студената о заступљености искуственог учења у универзитетској настави

Ранг прихваћености ставки	Потпуно се слажем	Углавном се слажем	Неодлучан сам	Углавном се не слажем	Уопште се не слажем	Аритм. средина	Стандардна девијација
Стицање знања повезано је са претходно стеченим искуствима.	245 76.32	54 16.82	16 4.98	5 1.56	1 .32	4.67	.67
У настави се кроз индивидуалне и групне пројекте подстиче изношење властитог искуства.	171 53.27	134 41.74	13 4.05	2 .62	1 .32	4.47	.64
Наставници нас подстичу да самостално мислимо и закључујемо.	134 41.74	90 28.04	92 28.66	2 .62	3 .94	4.09	.90
Наставни садржаји нису повезани са информацијама које су студенти раније учили.	134 41.74	90 28.04	92 28.66	2 .62	3 .94	4.09	.90
Наставници наставне садржаје повезују са животним искуством.	126 39.25	62 19.31	109 33.96	4 1.25	20 6.23	3.84	1.15
Наставни садржаји нису у корелацији са садржајима других наставних предмета.	59 18.38	131 40.81	127 39.57	2 .62	2 .62	3.76	.78
У универзитетској настави не рјешавају се конкретни проблеми и задаци из живота.	81 25.23	90 28.04	139 43.30	7 2.18	4 1.25	3.74	.90
Студенти заједно са наставницима откривају чињенице из садржаја који се уче на часу.	53 16.51	118 36.76	145 45.17	3 .94	2 .62	3.68	.78
Наставници су више заинтересовани за предавања него за учење засновано на искуству.	53 16.51	118 36.76	145 45.17	3 .94	2 .62	3.68	.78
Наставници кроз групну расправу подстичу изношење властитог искуства студента.	44 13.71	136 42.37	112 34.89	27 8.41	2 .62	3.60	.85
У универзитетској настави вреднује се пројектни рад и рјешавање проблема.	70 21.81	71 22.12	128 39.88	42 13.08	10 3.11	3.46	1.07
Наставни садржаји у универзитетској настави не подстичу студенте на израду радних задатака у којима се записује властита активност (биљешке, коментари о властитом учењу).	17 5.30	63 19.63	217 67.60	14 4.36	10 3.11	3.20	.73

Табеларно су представљени резултати испитивања постојања статистичке разлике у процјени студената о заступљености искуственог учења у настави студијских програма хуманистичких, друштвених и природних наука, инжењерства и технологије.

Табела 3. *Процјена студената хуманистичких, друштвених и природних наука, инжењерства и технологије*

Студијски програми	Број испитаника	Аритметичка средина	Стандардна девијација	Стандардна грешка
Хуманистичке науке	107	44.53	4.98	.48
Друштвене науке	107	46.50	5.17	.50
Природне науке, инжењерство и технологија	107	47.79	5.17	.50

Табела 4. ANOVA

	Сума скорова	Df	Варијанса	F	Sig.
Између група	574.44	2	287.22	11.02	.00
Унутар група	8285.44	318	26.05		
Тотал	8859.88	320			

Табела 5. *LSD тест*

(I)	(J)	M (I-J)	S	P
Хуманистичке науке	Друштвене Науке	1.97	.70	.01
	Природне науке, инжењерство и технологија	-3.25	.70	.00
Друштвене науке	Хуманистичке	1.97	.70	.01
	Природне науке, инжењерство и технологија	-1.28	.70	.07
Природне науке, инжењерство и технологија	Хуманистичке Науке	3.25	.70	.00
	Друштвене Науке	1.28	.70	.07

Добијена вриједност $F = 11.02$ статистички је значајна на нивоу 0.01 и може се рећи да се статистички значајно разликује процјена степена заступљености искуственог учења у универзитетској настави између студената студијских програма хуманистичких, друштвених и природних наука, инжењерства и технологије. Утврђено је да не постоји статистички значајна разлика у процјени заступљености искуственог учења у универзитетској настави између студената студијских програма природних наука, инжењерства и технологије и друштвених наука.

Може се констатовати да добијени резултати истраживања показују да је искуствено учење у универзитетској настави присутно у сегментима који се односе на повезивање претходног искуства са садржајима који се усвајају. Налази истраживања указују на специфичност садржаја учења (хуманистичких, друштвених и природних наука, инжењерства и технологије), односно да примјена метода, средстава и облика рада у универзитетској настави може имати важну улогу у усмјеравању и каналисању искуственог учења у настави. Претпостављамо да специфичност организације рада у универзитетској настави одређује степен активне говорне комуникације у универзитетској настави. Често се наставникова улога може означити *мотом нека причају они који највише знају* што са прећутном сагласношћу прихватају сами студенти. Та улога је рационална и ефикасна само површински (Вилотијевић, 2009 – види код: Elklit 1991). Све теже се успоставља смисаона веза између онога што се учи на факултетима и свакодневних животних искустава. При томе не треба занемарити чињеницу да процес универзитетске наставе не може чинити спорадично искуство у коме животна информација није проживљена и која за студента нема неку вриједност. Универзитетска настава претпоставља већу заступљеност примјера и практичних модела садржаја који се уче, односно холистички приступ темељен на цјеловитости знања. За очекивати је да примјена искуственог учења допринесе смањењу неуспјеха студента у настави, смањењу предавачке улоге наставника, повећању мотивације студента и стварању услова за доживотно образовање. Одсуство искуственог учења у универзитетској настави утиче на отвореност студента за нова искуства. Стога је примјену искуственог учења неопходно прилагодити циљевима и потребама универзитетске наставе, односно омогућити студенту да на основу личног искуства има увид у сопствено понашање (шта треба мијењати у циљу достизања бољих резултата), али и да изводи закључке о посљедицама раније донесених одлука. У прилог овом истраживању иде и схватање Scalesa и сарадника (2006) који истичу да искуствено учење имплицира сљедеће: конкретна искуства помажу студентима да боље разумију одређене концепте када могу промишљати о искуствима која су имали и активно експериментисати са знањима и концептима које уче. Искуствено учење пружа дубље разумијевање, обраду и трансформацију информација, као и снажнији утицај на сам процес учења (овај модел је у предности у односу на друге моделе учења). На истраживању студентске популације дошло се до закључка да студенти посједују самоконтрадикторан сет особина битних за искуствено учење који од наставника захтијевају истовремену примјену специфичних метода и техника учења (Hoover, 2011). Досадашња сазнања указују да се искуственим учењем постиже: свјесност о циљу и предмету учења, развијање професионалне компетенције за рјешавање проблема, оспособљавање за одлучивање и примјену рјешења и подизање социјалне одговорности кроз рад у конкретном друштвеном контексту (Grozđanić, 2003). Истраживачи су у петогодишњем истраживању на универзитету Елон (Сјеверна Каролина – САД) процјењивањем утицаја дубине искуственог учења (количина времена преданости) и ширине (број различитих врста искустава) на исходе учења студената утврдили да је дубина (али не и ширина) била повезана с размишљањем вишег реда, синтезом и примјеном на вишим годинама и цјелокупним образовним искуством. Установљено је да је ширина (али не и дубина) била повезана с учинковитим дјеловањем и бољим односима са другима ученицима (Coker, Evan, Taylor & Book, 2017). Овај вид учења је ефикаснији од слушања предавања или читања књиге, односно представља различите изазове за студенте (активности рјешавања проблема са одређеним учешћем студента). На тај начин универзитетска настава подстиче студенте да што дуже задрже у сјећању оно што су искусили и научили, односно оспособљава их за примјену знања у различитим ситуацијама (Ковачевић, 2013). Искуствено учење није пасивна пракса него активно учење, тестирање идеја и претпоставки у пракси. При томе не треба занемарити чињеницу да свако искуство није у исто вријеме и учење.

Искусствено учење у универзитетској настави омогућава студенту да заједно са другим студентима учествује у неком искуству открива и разумије нешто у себи, те критички промишља и доноси закључке (Gregory, 2003). Настава у којој је заступљено искуствено учење оријентисана је ка студенту, односно студенти имају могућност за: учествовање у дискусијама, вођење активности учења, осмишљавање и реализовање пројеката, истраживање тема које самостално бирају, евалуирају и доприносе изради наставних предмета (циљева, садржаја), и уче мимо учионица кроз истраживачке или пројекте у заједници, и сл. Избор активности од стране студента зависи од тога на који их начин перципирају, као занимљиве, релевантне, тачне, оне које су за њих на одређени начин значајне (O'Neill & McMahon, 2016). У процес искуственог учења укључени су емоционални, социјални, физички, когнитивни и духовни аспекти личности студента.

Закључак

У савременој универзитетској настави студент пита наставника, друге студенте, саопштава и образлаже своја запажања, истиче и провјерава хипотезе, трага за каузалним везама, доказује и оспорава, односно студенти учењем на основу искуства имају могућност да у све сумњају и да за све тврдње траже убједљиве доказе. Етапе искуственог учења чине: 1) искуство (доживљавање, активност, дјеловање), 2) примјена (кориштење наученог, мијењање старог понашања), 3) уопштавање (расправљање о обрасцима и о томе како се оно што су људи научили односи на стварни свијет; 4) извјештавање (размјена утисака и запажања о ономе што се догодило) и 5) промишљање (расправљање о обрасцима и динамици како би се добио бољи увид у искуство). Помоћу искуственог учења успоставља се однос са стварношћу, са вањским свијетом, животним окружењем, остварује се узајамна повезаност учења и живота. Искусствено учење претпоставља организацију универзитетске наставе која укључује оријентисаност ка студенту, сараднички однос наставника и студената, отвореност према животним ситуацијама, корелацију са другим подручјима науке и друштвене дјелатности, развијање комуникацијских и организационих способности.

Добијени резултати истраживања показују да је искуствено учење у универзитетској настави присутно у сегментима који се односе на повезивање претходног искуства са садржајима који се усвајају. Утврђено је да се статистички значајно разликује процјена степена заступљености искуственог учења у универзитетској настави између студената студијских програма хуманистичких, друштвених и природних наука, инжењерства и технологије. Специфичност садржаја учења (хуманистичких, друштвених и природних наука, инжењерства и технологије) има важну улогу у усмјеравању и каналисању искуственог учења у настави. Такође је значајно да настава на друштвеним, хуманистичким, природним наукама, инжењерству и технологији подстиче иницијативу, самосталност, оригиналност и истраживачку радозналост студента о неком проблему али и да омогућава студенту да слободно изнесе мишљење које је засновано на оправданим аргументима.

Од савременог образовања очекује се заснивање на прогресивистичким тенденцијама, односно акценат је на принципима искуственог учења. Ради постизања академских циљева не треба жртвовати остале важне циљеве образовања; креативност и осјећања су важнија од чињеница. Образовање је у прогресивном курикулуму више питање персоналног развоја, обликовања креативних, одговорних и продуктивних грађана са развијеном способношћу за информисано доношење одлука (Сагг, 1998). Идеје о редеофинисању циљева високошколског образовања из двадесетих година прошлог вијека не губе на значају. Приоритет је усмјерен на редеофинисање циљева високошколског образовања и успостављање боље равнотеже између поучавања, истраживања и знања у високошколском образовању (Dearing, 1997). Евидентно је да су изостале неопходне стратегије иновација у домену унутрашњих промјена у школи (факултету), посебно у настави/учењу (Влаховић, 2001). Експерти образовања упозоравају да су реформе образовања које су у нас вршене током низа деценија уназад, као и најновији подухвати на промјенама у овој области, оставили на маргини, па и изван домаћаја разматрање низа питања која непосредно задиру у квалитет образовања. Колико је постојећа организација

наставе у функцији већег степена заступљености искуственог учења? Задатак савремене универзитетске наставе није искоријенити поучавање, него га учинити више индиректним. Да ли је могуће мијењати стереотипе у универзитетској настави? Наставничко поучавање у универзитетској настави не може се сводити на елоквентно излагање сопствених знања и руковођено учење. Примјена искуственог учења претпоставља низ нових компетенција наставника као што су интерперсоналне вјештине, вјештине вођења групног рада, вјештине управљања властитим ресурсима, вјештине савјетовања и давања повратних информација, вјештине организовања сложених образовних активности те вјештина праћења и вредновања индивидуалног и групног рада (Vizek-Vidović & Vlahović-Štetić, 2007). Пред истраживачима су неразјашњена питања како мотивисати студенте, како дидактичко-методички оспособити наставнике и сараднике за примјену искуственог учења (Kovačević, 2013) у универзитетској настави.

Сматрамо оправданим захтјеве савремених педагога да наставник флексибилно мијења и примјењује методе поучавања, односно да подстиче студенте на примјену стратегија учења које утичу на структурирање знања, повезивање знања из различитих подручја, али и на развијање свијести о сврси учења и значења онога што је научено. Значајно је нагласити да то не значи да наставник занемарује садржај поучавања, и да појмови, чињенице и односи нису важни, већ то значи да је важније колико студент разумије смисао онога што учи, у којој мјери зна научено да примијени у новим ситуацијама (Ољача, 2005). Једино дидактичко-методички оспособљен и максимално мотивисан наставник за рјешавање проблема и потешкоћа примјеном радионичких, интерактивних, симулацијских и практичних вјежби може ставити у први план активно, искуствено и откривалачко учење и стваралаштво студента (Илић, 2011). Стога предлагемо да група експерата из области високошколског образовања приступи изради плана и програма континуираног педагошко-психолошког-дидактичко-методичког усавршавања наставника и сарадника за примјену искуственог учења у универзитетској настави.

Литература

- Bertrand, Y. (2003). *Contemporary Theories and Practice in Education*. Madison, WI: Atwood Publishing.
- Бранковић, Д. (2011). Теорија и модели искуственог учења. Радови бр. 14, Бања Лука: Филозофски факултет, 89–111.
- Branković, D. & Perović, D. (2017). Refleksivna teorija iskustvenog učenja. *Učenje i nastava*, 209–227.
- Branković, D. (2020). Stavovi srednjoškolaca o modelima iskustvenog učenja. *Pedagoška stvarnost LXVI*, 84–99.
- Вилотијевић, М. (2009). Променама до ефикасније школе будућности – нова парадигма за организацију будуће школе, у: *Будућа школа 2* (713–750). Београд: САО.
- Vizek-Vidović, V. & Vlahović-Štetić, V. (2007). Modeli učenja odraslih i profesionalni razvoj. *Ljetopis socijalnog rada*, br. 2. (283–310). Zagreb: Pravni fakultet.
- Влаховић, Б. (2001). *Путеви иновација у образовању*. Београд: Стручна књига и Едука.
- Walker, D. F., Soltis, J. F. (1997). *Curriculum and Aims*. New York. London: Teachers College, Columbia University.
- Gibbs, G. (1987). *Learning by Doing: A Guide to Teaching and Learning Methods*. Birmingham: FEU Birmingham Polytechnic.
- Grozđanić, V. (2003). Suradničko i iskustveno učenje. U: *Cota-Bekavec, M, Grozdanić, V, Benge Kletzien* (33–56). Zagreb: Forum za slobodu odgoja.
- Gregory, J. (2003). Načela iskustvenog obrazovanja. U P. Jarvis (ur.), *Poučavanje: teorija i praksa*. (str. 137–152) Zagreb: Androgoški centar Zagreb.
- Dearing, R. (1997). *Higher Education in the Learning Society*. Department for Education and Employment.
- Илић, М. (2011). Квалитет универзитетске наставе и болоњски процес, у: *Зборник са Научног скупа Квалитет наставног и научног рада и болоњски процес* (9–44) Бања Лука: Филозофски факултет.
- Kolb, D. A. (1984). *Experiential Learning: The Experience as the Source of Learning and Development*. New Jersey: Prentice Hall.
- Kolb, D. A., Joyce O. i Irwin R. (1995). *The Organizational Behavior Reader 6e*. Englewood Cliffs, NJ: Prentice Hall.

- Kolb, D. A. (2001). *Experiential Learning Theory Bibliography 1971-2001*. Boston: McBer and Co.
- Kovačević, B. (2013). Mjesto i značaj iskustvenog učenja u univerzitetskoj nastavi. *Edukacija za budućnost (Zbornik radova sa naučnog skupa)* (145-154). Zenica: Pedagoški fakultet u Zenici.
- Ковачевић, Б. (2017). *Студент у савременој настави*. Источно Сарајево: Универзитет у Источном Сарајеву Филозофски факултет Пале.
- Kulić, R. i Despotović, M. (2004). *Uvod u andragogiju*. Beograd: Svet knjige.
- Maksimović, M. & Nikolić-Maksić, T. (2008). Iskustveno učenje i obrazovanje odraslih. *Andragoške studije*, 265–273.
- Ољача, М., (2005). Савремена универзитетска настава и развој критичког мишљења. Међународни научни скуп: *Наука и образовање*. Бања Лука: Универзитет у Бањој Луци,
- O'Neill, G., & McMahon, T. (2016). Student-centred learning: What does it mean for students and lecturers. У G. O'Neill, S. Moore, & B. McMullin (Ур.), *Emerging Issues in the Practice of University Learning and Teaching* (стр. 30–39). AISHE.
- Scales, P. et oll. (2006). Reducing academic achievement gaps: The role of community service and service learning. *Journal of Experiential Education*, 29 (1), 38–60.
- Сузић, Н. (1999). Интуитивна основа учења. *Радови - часопис за хуманистичке и друштвене науке* 2 (265–281). Бања Лука: Филозофски факултет.
- Hoover, J. Duane (2011). Complexity a voidance, narcissism and experiential learning Developments in Business Simulation and Experiential Learning, *Volume* 38, 97-111.
- Higgins, D. (2008). *Creativity: Its Place in Education*. Wayne Morris.
- Carr, D. (1998). Traditionalism and Progressivism: A Perennial Problematic of Educational Theory and Policy: *Westminster Studies in Education*, Vol.121. 47–55.
- Coker, J. S., Evan, H., Taylor, L. & Book, C. (2017). Impacts of Experiential Learning Depth and Breadth on Student Outcomes, *Journal of Experiential Education*, 40(1), 5–23.

REPRESENTATION OF EXPERIENTIAL LEARNING IN UNIVERSITY TEACHING FROM THE STUDENTS' POINT OF VIEW

Abstract: *Experiential learning can be defined as a continuous process of critical evaluation of one's own or other people's experience through cyclical transformation (concrete experience, reflective observation, conceptualization, active experimentation) of previous experience and the interaction of the person and the environment that leads to the acquisition of new knowledge. In the paper's theoretical part, we discussed experiential learning's characteristics in university teaching. Experiential learning is not passive but active learning, testing ideas and assumptions in practice. The experiential learning model puts the learning process in the center - learning from experience, and at the same time, we should not ignore the fact that not every experience is learning. The research aimed to determine and analyze the level of students' assessment of the representation of experiential learning in university teaching, as well as the existence of a statistical difference in the assessment of the representation of experiential learning in university teaching of social sciences, humanities, natural sciences, engineering and technology. The research was conducted on a sample of 321 students at the University of East Sarajevo. For the research, a scale for assessing the representation of experiential learning in university teaching (Likert scale) was constructed. Based on the obtained results, it can be stated that among the students of study programs of social sciences, humanities, natural sciences, engineering and technology there are differences in the assessment of the representation of experiential learning, i.e. experiential learning dominates in the segments related to the connection of previous experience with the content to be acquired. The basis of university teaching cannot be a sporadic experience in which life information has not been experienced and which has no value for the student. Therefore, it is significant to encourage students to acquire knowledge through personal experience and discovery, i.e. education is much more than imparting information and applying multiple teaching styles. Modern university teaching presupposes a greater representation of examples and practical models of the content being learned, i.e. a holistic approach based on the integrity of knowledge. Proponents of changes in university teaching expect modern education to be based on progressivist tendencies, i.e. placing an imperative on the principles of experiential learning.*

Keywords: *experiential learning, university teaching, knowledge, student*

Originalni naučni rad
UDK:304:331.5-056.26
DOI:10.7251/ZCMZ0123326G

ZAPOŠLJAVANJE OSOBA S INVALIDITETOM KROZ KONCEPT SOCIJALNOG PODUZETNIŠTVA KAO PRETPOSTAVKA UNAPREĐENJA KVALITETE ŽIVOTA

Prof.dr. Sabira Gadžo-Šašić²⁵⁸

Doc.dr. Nina Babić²⁵⁹

Univerzitet u Sarajevu – Fakultet političkih nauka

Odsjek za socijalni rad

Sažetak: Osobe s invaliditetom koje se inače smatraju isključenijim članovima svake zajednice teže ostvaruju pravo na rad, ali i sva ostala prava zagwarantirana međunarodnim dokumentima i nacionalnim zakonodavstvom zbog čega se za njih i češće veže lošija kvaliteta života. U cilju stvaranja društva u kojem bi svi imali jednake uslove prvenstveno za rad, ali i za jednake usluge u oblasti obrazovanja i zdravstva u modernim društvima, uključujući i bosanskohercegovačko, se nastoji kroz jačanje koncepta socijalnog poduzetništva stvoriti povoljniji ambijent za sve spomenuto. U tom kontekstu u radu je obrazložen značaj socijalnog poduzetništva što u najširem smislu riječi predstavlja profesionalno i inovativno rješavanje problema od strane poduzetnika kroz kreiranje sistemskih promjena koje nadilaze nedostatke tržišta i iskorištavaju dane mogućnosti. Za realizaciju istraživanja korištena je metoda intervjua, a cilj kvalitativne analize dobivenih rezultata je sagledavanje mogućnosti i ograničenja razvijanja koncepta socijalnog poduzetništva kroz zapošljavanje osoba s invaliditetom na području Federacije Bosne i Hercegovine (FBiH). Prezentirani rezultati su pokazali da je koncept socijalnog poduzetništva upravo oblast u kojoj se češće radno angažiraju osobe s invaliditetom.

Ključne riječi: osobe s invaliditetom, socijalno poduzetništvo, zapošljavanje, kvaliteta života

UVOD

Prema „Univerzalnoj deklaraciji o pravima čovjeka“, ali i drugim međunarodnim dokumentima (Evropska socijalna povelja; Međunarodni pakt o ekonomskim, socijalnim i kulturnim pravima) jedno od osnovnih prava čovjeka je pravo na rad. Stoga sve zemlje potpisnice, npr. „Međunarodnog pakta o ekonomskim, socijalnim i kulturnim pravima“ priznaju pravo na rad koje obuhvata pravo, koje ima svako lice, na mogućnost zarađivanja kroz slobodno izabran ili prihvaćen rad (čl. 6). Ostvarivanje prava na rad, kao i prava na obrazovanje i zdravstveno osiguranje nerijetko mogu da budu pokazatelj nivoa kvaliteta života što predstavlja razinu blagostanja pojedinaca ili grupa u određenom društvu. Zapravo za kvalitetu života se u najširem smislu riječi može reći da predstavlja opće blagostanje koje uključuje objektivne faktore i subjektivno vrednovanje fizičkog, materijalnog, socijalnog i emotivnog blagostanja (Felce i Perry, 1995, prema Mujkić, Vuletić, 2002), a za što je svakako važno ostvarivanje socijalnih, ekonomskih i kulturnih prava među kojima posebno mjesto imaju pravo na rad, obrazovanje i zdravstveno osiguranje. Zato ne iznenađuje da je u različitim pokušajima izrade koncepta za ispitivanje kvalitete života nastala definicija koja kvalitetu života opisuje kao kompleksan, sintetički doživljaj zadovoljstva ili nezadovoljstva životom, koji nastaje trajnom evaluacijom i reevaluacijom življenja pojedinaca. Ta evaluacija se odnosi na područja poput:

²⁵⁸ sabira.gadzo.sasic@fpn.unsa.ba

²⁵⁹ nina.babic@fpn.unsa.ba

posla, socijalne aktivnosti, međuljudskih odnosa i čuvstvenih veza (Krizmanić, 1992, prema Leutar, Lovreković, 2010). Kada se govori o pokazateljima kvalitete života onda već iz navedenog proizlazi njihova raznovrsnost. Ipak neki autori (Šućur, 2008) kao osnovne pokazatelje kvalitete života navode: ekonomski položaj, stambene uvjete, zdravstveni status i subjektivno zadovoljstvo životom, dok neki drugi (Despot – Lučanin, Lučanin i Petrak, 2005) izdvajaju socijalnu podršku, samoprocjenu zdravlja, funkcionalnu sposobnost i potrebe za uslugama skrbi. Slična podjela pokazatelja je i u istraživanju Despot - Lučanin, Havelka i Lučanin također iz 2005. godine u kojima se ispitala samoprocjena zdravlja i potreba za uslugama skrbi.

Osobe s invaliditetom se u svim društvima suočavaju sa manjim ili većim ograničenjima u ostvarivanju prava od značaja za kvalitetu života koja se smatra prosječnom u odnosu na sredinu u kojoj žive. Razlog tome može se naći u izostanku akcija čija realizacija može doprinijeti unapređenju životnog blagostanja, odnosno kvalitete života. Zato u cilju stvaranja društva u kojem bi svi imali, u najmanju ruku slične uslove za unapređenje životnog blagostanja, kroz dostupno zapošljavanje, važno je ukazati na značaj socijalnog poduzetništva kojeg karakteriziraju tri komponente (Roger, Sally, 2009). Prva je identificiranje stabilne, ali inherentne i nepravedne neravnoteže koja uzrokuje isključivanje, marginalizaciju ili patnju dijela stanovništva kojem nedostaju financijska sredstva ili politička moć da ostvare bilo kakve korisne promjene za sebe. Druga komponenta se odnosi na prepoznavanje prilike u toj nepravednoj neravnoteži, razvijanje socijalno korisnih poduzetničkih poduhvata, korištenje inspiracije, kreativnosti, spremnosti na akciju, hrabrosti i snage za dobrobit, te na taj način izazivanje stabilne državne hegemonije. Na kraju treća komponenta se odnosi na stvaranje nove, stabilne ravnoteže koja oslobađa zarobljeni potencijal ili ublažuje patnju ciljane skupine, kroz imitiranje i kreiranje stabilnog sistema koji okružuje ravnoteža osiguravajući time bolju budućnost za ciljanu skupinu, ali i društvo u cjelini.

KVALITETA ŽIVOTA OSOBA S INVALIDITETOM

Prema UN Konvenciji o pravima osoba s invaliditetom (2006) invalidnost je razvojni proces, a invalidnost nastaje kao rezultat djelovanja osoba s invaliditetom i prepreka koje proizlaze iz stajališta njihove okoline, te iz prepreka koje postoje u okolini, a koje sprječavaju njihovo potpuno i djelotvorno sudjelovanje u društvu ravnopravno s drugim članovima tog društva. Već iz same definicije pojma invalidnost proizlazi i nerijetko rizik od nižeg kvaliteta života osoba s invaliditetom, a što je prema nekim autorima (Lakićević, 2012) postalo predmet proučavanja još 60-tih i 70-ih godina prošlog vijeka, kada je postalo jasno da osobe s invaliditetom predstavljaju populaciju sa istim potrebama kao i osobe bez invaliditeta, ali za koje se zbog barijera s kojima se susreću u društvu teže može vezati kvaliteta života koja se smatra prosječnom za sredinu u kojoj žive. Zapravo koncept kvalitete života kod invalidnosti uključuje intrapersonalne, interpersonalne i ekstrapersonalne aspekte života koji su međusobno isprepleteni i tijesno povezani. Stoga neki autori (Jovanović, 2011) ističu da suština pojma kvalitete života kod osoba s invaliditetom obuhvata poboljšanje i unapređenje cjelokupnog njihovog življenja, te da se s tim u vezi ističu tri nivoa. Prvi nivo se odnosi na ostvarivanje ljudskih potreba, drugi na doživljavanje satisfakcije u aspektima koji su važni za neku osobu i treći postizanje viših nivoa ličnog uživanja i ispunjenosti. Zapravo u najširem smislu riječi kvaliteta života podrazumijeva pravo svakog čovjeka da je zadovoljan vlastitim životom, a princip poboljšanja kvalitete života može se fokusirati na pomoć ljudima da uživaju u životu u najvećoj mogućoj mjeri. Neki autori (Lakićević, 2012) posebno ističu da porodica kao cjelina ima svoju kvalitetu života, a koju čine životi svih njenih članova zajedno koji ima svoju dinamiku, ali koji određuje funkcionalnost i blagostanje tih članova. Zato isti autor navodi da kvaliteta života porodice koja ima člana s invaliditetom je ne samo određena, nego i podređena kvalitetu života tog člana porodice i to kroz realizaciju aktivnosti koje mogu uključivati različite vidove podrške od psiholoških ili materijalnih do sistemskih koje podrazumijevaju uključivanje osobe s invaliditetom u različite društvene aktivnosti, posebno na nivou lokalne zajednice. Stoga porodici pripada i velika uloga u pružanju podrške, ali i za stvaranje pretpostavki za uključivanje osoba s invaliditetom u svijet poduzetništva jer kroz podršku osobi s invaliditetom se omogućava da, na neki način, i samostalno, kroz svoj rad, pridonosi unapređenju vlastite kvalitete života, ali i svoje porodice. Dakle kada se govori o kvaliteti života osoba s invaliditetom čini se bitnim ukazati na to da kvaliteta života obuhvata sve objektivne dimenzije, ali da se kao najvažnije

ističu: materijalno blagostanje, zdravlje, obrazovanje, produktivnost, intimnost, sigurnost, zajedništvo i emocionalno blagostanje, a da subjektivni domeni obuhvaćaju ponderirane dimenzije prema njihovom značaju za pojedinca. Stoga kvaliteta života osoba s invaliditetom je multidimenzioni koncept i obuhvata prevashodno fizičko, socijalno i mentalno zdravlje, potom i materijalni status i blagostanje komfora (Lakićević, 2012), a posebna dimenzija pripada subjektivnoj procjeni značaja svakog spomenutog segmenta što može u konačnici da uslovi životno zadovoljstvo, odnosno nezadovoljstvo.

SOCIJALNO PODUZETNIŠTVO KAO PRETPOSTAVKA UNAPREĐENJA KVALITETE ŽIVOTA I VEĆE UKLJUČENOSTI OSOBA S INVALIDITETOM

Ne postoji općeprihvaćena definicija socijalnog poduzetništva (*social entrepreneurship*) zbog čega ne iznenađuje da stručnjaci različito definiraju taj pojam. Zapravo nerijetko se pod društvenim poduzetništvom podrazumijevaju neprofitne organizacije sa svrhom stvaranja društvene, a ne privredne vrijednosti i dobiti. Također kako se u literaturi može naći (Bosnić, 2013, prema Čaljkusić Ivanović, 2016) pod društvenim poduzetništvom se podrazumijeva društvena odgovornost tržišnih poduzeća i njihovih međusektorskih partnerstava, dok pak neki smatraju da je društveno poduzetništvo sredstvo za rješavanje društvenih problema, te poticanje društvenih promjena. Naime, socijalno poduzetništvo poznato još kao društveno poduzetništvo, se razvilo u vrijeme rastuće svijesti o tome da se količina problema s kojima se današnje društvo susreće teško može riješiti tradicionalnim neprofitnim i filantropskim pristupom. Zato se može reći da socijalno poduzetništvo predstavlja i djelovanje poduzetnika koji prepoznaje društveni problem, te na profesionalan, inovativan i održiv pristup sistemskim promjenama koje nadilaze nedostatke tržišta i iskorištavaju dane mogućnosti (Horvatin, 2013). Dok poslovni poduzetnici obično mjere učinkovitost pothvata kroz profit i povrat ulaganja, socijalni poduzetnici procjenjuju svoj uspjeh i kroz utjecaj na društvene promjene te kroz profit i povrat ulaganja. Zbog navedenih mimoilaženja u razumijevanju pojma teško je naći općeprihvaćenu i sveobuhvatnu definiciju socijalnog poduzetništva, te ne iznenađuje da Baturina (2013) ističe da socijalno poduzetništvo predstavlja „kišobran“ termin za velik raspon inovativnih i dinamičnih internacionalnih praksi u socijalnom i ekološkom području.

Iz različitih pojmovnih određenja socijalnog poduzetništva proizlazi i njegov značaj za osobe s invaliditetom koje su u odnosu na ostale skupine građana, kako je navedeno, teže zapošljiva kategorija članova zajednice. Zapravo, socijalno poduzetništvo je važan faktor stabilizacije na tržištu rada jer kroz forme zatvorenog i podržanog zapošljavanja prevenira negativne utjecaje kriza koje zahvaćaju upravo najranjivije skupine u koje se svakako ubrajaju osobe s invaliditetom, odnosno kojima prijeti socijalna isključenost jer imaju poteškoća u sljedećim područjima: zapošljavanje, obitelj, socijalne mreže, zdravlje i osobne kompetencije (Vincetić i sur., 2013, prema Barbarić, 2014). Međutim neka istraživanja (Gadžo-Šašić, Čaušević, 2022) su pokazala da osobe s invaliditetom nerijetko nisu ni upoznate sa značenjem socijalnog poduzetništva, ali ni sa benefitima koji iz njega proizlaze.

Ipak mnoga društvena poduzeća prepoznala su vrijednost zapošljavanja osoba s invaliditetom (Broad, Saunders, 2008), a velika uloga u zapošljavanju upravo te marginalizirane skupine kroz socijalno poduzetništvo pripada WISE-ovim (engl. Work Integration Social Enterprise), odnosno društvenim poduzećima za radnu integraciju, koja su prepoznata kao jedan od glavnih tipova društvenih poduzeća. Prve inicijative društvenih poduzeća za radnu integraciju pokrenuta su od strane aktera civilnog društva: socijalnih radnika, aktivista zajednice, sindikata i drugih potaknutih kontekstom nezaposlenosti (Pavković, 2018). Ipak i pored mnoštva benefita od zapošljavanja osoba s invaliditetom kroz socijalno poduzetništvo neki autori (Caldwell i sur., 2016) ističu da postoji ona manje prihvatljiva strana, a to je da se mnoge kvalificirane osobe s invaliditetom danas i dalje usmjeravaju u zaštićene i neintegrirane uvjete zapošljavanja koji ne osiguravaju ekonomsku samodostatnost, nezavisnost i socijalnu inkluziju, te da od osoba s invaliditetom koje su zaposlene, samo manjina radi na puno radno vrijeme. O upoznatosti osoba s invaliditetom s benefitima poduzetništva i o mogućnostima koje se nude u toj oblasti na području Federacije Bosne i Hercegovine ranije su govorili neki autori (Gadžo-Šašić, Čaušević, 2022), pri tom posebno naglašavajući da je socijalno poduzetništvo kao mogućnost samozapošljavanja nedovoljno zastupljeno u Federaciji Bosne i Hercegovine, ali i u ostatku države, te da su krize koje su obilježile 21. vijek posebno negativno uticale na daljnje zaživljavanje primjera dobre prakse u ovoj oblasti. Međutim i pored navedenog

evidentno je da društvena poduzeća značajno doprinose integraciji osoba s invaliditetom, posebno onih koji su u riziku od trajne isključenosti s tržišta rada. Njihov doprinos se ogleda u pružanju niza usluga, i to: treninga, socijalne podrške i zaposlenja, čime se osobama s invaliditetom nastoji osigurati razvoj radnih vještina i kompetencija, radnih navika, ali i ekonomska samostalnost (Defourny, Nyssens, 2008, prema Marković i sur., 2017). Iz svega navedenog proizlazi da model socijalnog poduzetništva predstavlja iznimno važan način zapošljavanja osoba s invaliditetom i unapređenja kvalitete njihovog života. Uprkos činjenici da socijalno poduzetništvo u BiH još uvijek nije adekvatno prepoznato, u praksi se bilježe pozitivni primjeri što će biti prezentirano u nastavku ovog rada.

METODOLOGIJA

Cilj i istraživačka pitanja

Cilj istraživanja je bio doći do saznanja da li se kroz uključivanje osoba s invaliditetom u oblast socijalnog poduzetništva može unaprijediti kvaliteta života osoba s invaliditetom na području Federacije Bosne i Hercegovine.

Polazeći od navedenog cilja postavljena su sljedeća istraživačka pitanja:

- Da li je socijalno poduzetništvo prepoznato u bh. društvu, odnosno na području FBiH?
- Koliko je razvijeno?
- Da li su stvorene zakonske i druge pretpostavke za razvoj socijalnog poduzetništva?
- Kakav je značaj socijalnog poduzetništva za prevenciju siromaštva, marginalizacije i socijalne isključenosti?
- Kako unaprijediti i ubrzati razvoj socijalnog poduzetništva?

Istraživački postupak

Istraživanjem su obuhvaćeni privredni subjekti čije se poslovne ideje baziraju na konceptu socijalnog poduzetništva, a to su: TMP Društvo za zapošljavanje slijepih i slabovidnih lica d.o.o. Sarajevo²⁶⁰ i INTRAG d.o.o. za profesionalnu rehabilitaciju i zapošljavanje osoba s invaliditetom Tuzla²⁶¹. Podaci su prikupljeni kroz dubinske polustrukturirane intervju sa predstavnicima privrednih subjekata. U obradi podataka korištena je kvalitativna analiza, a empirijska građa urađena je tako što su istraživanjem obuhvaćeni osnivači i rukovodioci socijalnih preduzeća na području FBiH. Zbog još uvijek nedovoljne zastupljenosti koncepta socijalnog poduzetništva na području cijele BiH, a samim tim i u FBiH intervjuom su obuhvaćena samo četiri ispitanika. Empirijska građa uređena je tako što su odgovori sudionika sažeti i parafrazirani, nakon toga su dorađene rečenice kao jedinice kodiranja, a

²⁶⁰ TMP je zaštitna radionica koju je osnovao Savez slijepih Bosne i Hercegovine 1968. godine kao Centar za profesionalnu rehabilitaciju i zapošljavanje slijepih i slabovidnih lica u Sarajevu.

Privredno društvo za zapošljavanje osoba s invaliditetom može ostvariti status zaštitne radionice ako u odnosu na ukupan broj zaposlenih zapošljava 40% osoba sa najmanje 70% i više invaliditeta, a najmanje šest osoba sa takvim invaliditetom i 20% osoba sa 100% invaliditetom, a najmanje tri osobe sa takvim invaliditetom, koje u skladu sa članom 29. Zakona o profesionalnoj rehabilitaciji, osposobljavanju i zapošljavanju lica sa invaliditetom FBiH (Službene novine FBiH, br. 10/09, 2/10) ostvaruju pravo na tuđu njegu i pomoć.

Prema navedenom Zakonu zaštitnu radionicu mogu pojedinačno ili zajednički osnovati opštine, privredna društva, službe za zapošljavanje, udruženja osoba s invaliditetom, udruženja poslodavaca, sindikat, humanitarne organizacije, vjerske zajednice i druga pravna i fizička lica prema zakonskim propisima (član 30.)

²⁶¹ Intrag je privredno društvo, odnosno preduzeće za profesionalnu rehabilitaciju i zapošljavanje osoba s invaliditetom, čija je osnovna djelatnost grafički dizajn i digitalna štampa malih tiraža, a osnivač je Informativni centar za osobe s invaliditetom „Lotos“ iz Tuzle.

zatim je realizirana procedura otvorenog kodiranja koje je urađeno u nekoliko koraka: a) pripisivanje kodova empirijskoj građi; b) pridruživanje srodnih kodova u kategorije i c) analiza značenja pojmova i kategorija (Hsieh Hsiu F., Sarah Shannon, S. 2005).

REZULTATI ISTRAŽIVANJA

Intervjuom su obuhvaćena ukupno četiri ispitanika. Ispred Društva za zapošljavanje slijepih i slabovidnih lica (TMP) učestvovala su tri predstavnika, te jedan predstavnik preduzeća za profesionalnu rehabilitaciju i zapošljavanje osoba s invaliditetom „Intrag“. U nastavku su prvo prezentirani rezultati do kojih se došlo kroz intervju sa predstavnicima TMP-a, a potom spoznaje do kojih se došlo od predstavnika Intrag-a.

Prema mišljenju predstavnika *TMP-a* socijalno poduzetništvo još uvijek nije prepoznato u našem društvu i nisu prepoznate mogućnosti koje ono nudi. Mišljenja su da se u sferi socijalnog poduzetništva najviše uradilo kod zapošljavanja osoba s invaliditetom. Učesnici u istraživanju posebno ističu da su firme koje zapošljavaju osobe s invaliditetom osnovane i posluju u sferi socijalnog poduzetništva, jer u njima rade osobe s invaliditetom koje bi imale smanjenu mogućnost rada na otvorenom tržištu rada. Zbog navedenog posebno naglašavaju da bi bilo upitno da li bi uposlene osobe s invaliditetom u TMP-u uopće i kako pronašle posao na otvorenom tržištu rada, jer su to teže zapošljive osobe s invaliditetom od 60 do 100%. U intervjuu su istakli da se u firmi posebno vodi računa o mogućnostima osoba s invaliditetom, te da je organizacija rada prilagođena smanjenim produktivnim mogućnostima uposlenika. Pored toga, vodi se računa o porodičnoj situaciji i svemu onome što predstavlja potencijalnu opasnost za radnika. Ispitanici su također naveli da im je od velike važnosti podrška organizacija osoba s invaliditetom, jer kako kažu upravo ta podrška koju primaju ih „dovodi u sferu socijalnog poduzetništva“. Također ispitanici su naveli da kada je u pitanju zapošljavanje osoba s invaliditetom, socijalno poduzetništvo postoji samo u segmentu gdje je osnivač i vlasnik organizacija osoba s invaliditetom. Naime, praksa pokazuje da se u svim drugim slučajevima, na neki način, osobe s invaliditetom zloupotrebljavaju. Prema riječima ispitanika zloupotreba se ogleda u dobivanju određenih finansijskih sredstava, poslovnih prostora, sredstava za rad itd. radi zapošljavanja osoba s invaliditetom, a onda se ostvareni profit ne ulaže u skladu sa principima socijalnog poduzetništva nego ostaje vlasniku. U firmama čiji su osnivači i vlasnici udruženja osoba s invaliditetom i u kojima se posluje po svim ekonomskim postulatima, odnosno tržišnim principima uz izuzetak da cilj nije profit, nego socijalna sfera, profit se, ukoliko se ostvari, vraća, odnosno reinvestira u sistem na način da se osnuje neka nova djelatnost, da se proširi postojeća djelatnost, da se nabave nova sredstva za rad, da se zaposli određeni broj novih radnika itd.

Kada je riječ o zakonskim pretpostavkama za razvoj socijalnog poduzetništva, ispitanici su mišljenja da bi u budućnosti trebalo donijeti poseban zakon o socijalnom poduzetništvu, ali koji ne bi smio ni na koji način ugroziti postojeća zakonska rješenja kad su u pitanju osobe s invaliditetom. Također, navode da postoji dobar niz drugih zakona koji u osnovi tretiraju zapošljavanje osoba s invaliditetom i socijalno poduzetništvo. Kao ključni zakon navode Zakon o profesionalnoj rehabilitaciji, osposobljavanju i zapošljavanju lica sa invaliditetom FBiH, a dobru osnovu za razvoj socijalnog poduzetništva pružaju i Zakon o posredovanju u zapošljavanju i socijalnoj sigurnosti nezaposlenih osoba FBiH, Zakon o javnim nabavkama BiH, Zakon o zabrani diskriminacije BiH i drugi zakoni. Pored navedenog, ispitanici smatraju da postoji niz dobrih zakona urađenih po uzoru na neke zakone iz bivše Jugoslavije, ali i iz našeg okruženja i poštivanje ovih zakona daje dobru platformu, daje dobru osnovu za socijalno poduzetništvo, te da zakon o socijalnom poduzetništvu ne predstavlja ništa sam po sebi ako se ne može osigurati njegova provedba. Iz svega navedenog nije teško zaključiti da je neophodno da zakoni koji reguliraju ovu oblast budu postavljeni na realnim osnovama.

Kada je u pitanju zapošljavanje osoba s invaliditetom ispitanici posebno naglašavaju značaj Fonda za profesionalnu rehabilitaciju i zapošljavanje osoba s invaliditetom i poštivanje člana 9.

Zakona o javnim nabavkama BiH (Rezervirani ugovori)²⁶². U kontekstu svega navedenog u intervjuu su ispitanici naglasili da “oni ne traže milostinju ili neku socijalnu pomoć, nego jednostavno kroz ove rezervirane ugovore država pomaže u održavanju zaposlenosti osoba s invaliditetom, obezbjeđivanju njihove egzistencije, kao i materijalnih sredstava”, a što je u konačnici u interesu i same države i što je zagwarantirano sadržajem UN Konvencije o pravima osoba s invaliditetom (čl. 27) koju je BiH ratificirala još davne 2010. godine.

Na kraju ispitanici iz TMP-a dijele mišljenje da Fond za profesionalnu rehabilitaciju i zapošljavanje osoba s invaliditetom ima izuzetno značajnu ulogu u podršci osobama s invaliditetom, ali ističu da se u praksi puno šta adresira na ovaj Fond i da postoje razne zloupotrebe njegovih sredstava.

Predstavnik *Intraga* ističe da je teško odgovoriti na pitanje da li je u Bosni i Hercegovini prepoznat značaj socijalnog poduzetništva, jer još uvijek nije usaglašeno šta se pod pojmom socijalnog poduzetništva zapravo podrazumijeva. U tom kontekstu, on ističe važnost donošenja zakonske regulative, kojom bi se najprije uredila definicija socijalnog poduzetništva, zatim socijalnih poduzeća, načini njihovog poslovanja, olakšice, kaznene mjere, ali i sve druge odredbe značajne za implementaciju socijalnog poduzetništva. Primjena koncepta socijalnog poduzetništva, prema riječima ispitanika je jedino prepoznata i ostvaruje se u odnosu na osobe s invaliditetom, pri čemu posebno izdvaja podršku Fonda za profesionalnu rehabilitaciju i zapošljavanje osoba s invaliditetom FBiH. Pomoć i podrška koju Fond pruža stvorila je dobre pretpostavke za samozapošljavanje kroz pokretanje vlastitog biznisa ili zapošljavanje u privredna društva za zapošljavanje osoba s invaliditetom. Na ovaj način osobama s invaliditetom pruža se prilika da pokažu ili razviju svoje preostale mogućnosti, da izađu iz svojih domova, da osiguraju dodatna primanja za sebe i svoju porodicu i da pokažu da su korisni i vrijedni članovi društva. Iz svega navedenog proizlazi nemali značaj socijalnog poduzetništva koji kao takav, po svemu sudeći nije prepoznat na području BiH, ali ni FBiH na čijoj teritoriji je provedeno istraživanje. Zapravo, kako naglašava predstavnik *Intraga* “plasiranjem pozitivnih priča o zapošljavanju osoba s invaliditetom kroz medijske, ali i druge vrste javnih kampanja, te saradnju vladinog, nevladinog i privatnog sektora širi se društvena svijest o značaju i benefitima socijalnog poduzetništva koji se naročito vezuju za prevenciju siromaštva, marginalizacije i socijalne isključenosti osoba s invaliditetom kroz zapošljavanje u ovu oblast”. Pored prethodno spomenute obaveze donošenja realne i primjenjive zakonske regulative u oblasti socijalnog poduzetništva u FBiH, ali i u ostatku države u Intragu smatraju da su neophodne korekcije i dopune postojećih zakona koji ulaze u sferu socijalnog poduzetništva (npr. nedostatak kaznenih mjera u Zakonu o profesionalnoj rehabilitaciji, osposobljavanju i zapošljavanju osoba sa invaliditetom FBiH).

Na osnovu stečenih spoznaja do kojih se došlo kroz provedeno istraživanje u kojem su metodom intervjua obuhvaćeni predstavnici dva socijalna poduzeća koja egzistiraju na području FBiH proizlazi da bi dodatni angažman svih relevantnih aktera – vladinog, nevladinog i privatnog sektora imao značajan uticaj na razvoj i implementaciju socijalnog poduzetništva. Ovaj angažman se najprije ogleda u izradi i donošenju zakona o socijalnom poduzetništvu u FBiH, što bi omogućilo rješavanje nejasnoća u pogledu njegovog definiranja, osnivanja klasičnih socijalnih poduzeća, kao i prava i obaveza socijalnih poduzetnika. Pored zakonske regulative, za socijalno poduzetništvo je neophodna kontinuirana promocija u javnom mnijenju. Ovakav vid promocije za cilj ima širenje svijesti o njegovom značaju i benefitima u prevenciji siromaštva, nezaposlenosti i socijalne ekskluzije što dokazuju primjeri zapošljavanja osoba s invaliditetom, ali isto tako može biti putokaz za rješavanje problema i drugih marginaliziranih grupa. Polazeći od činjenice da, a što se pokazalo i u praksi, radna aktivacija osoba s invaliditetom rezultira sticanjem samopouzdanja, samopotvrđivanjem i osjećajem da više nisu “teret” društvu, gore navedene aktivnosti bi trebale biti imperativ za brži razvoj socijalnog poduzetništva i implementaciju njegovih ideja, a u cilju poboljšanja položaja svih marginaliziranih grupa u društvu.

²⁶² U ovom članu se kaže „(1) Ugovorni organ može u planu nabavki definirati postupke javne nabavke rezervirane samo za kandidate, odnosno ponuđače koji zapošljavaju, u odnosu na ukupan broj zaposlenih, više od 50% lica s invaliditetom, a koji ne mogu obavljati poslove u normalnim uslovima. (2) U obavještenju o javnoj nabavci ugovorni organ mora naznačiti da je postupak javne nabavke rezerviran isključivo za privredne subjekte iz stava (1) ovog člana“ (Zakon o javnim nabavkama, „Službeni glasnik BiH“, broj 39/14).

ZAKLJUČAK

Nejednaka raspodjela svjetskog bogatstva te izuzetno siromaštvo u tranzicijskim zemljama i zemljama u razvoju potaknulo je mnoge individue da na kreativan i inovativan način učine nešto, kako neki autori navode (Pavković, 2018), “dobro za čovječanstvo“. U tom kontekstu osnivači i pokretači ideja zapošljavanja osoba s invaliditetom kroz koncept socijalnog poduzetništva su oni koji u najširem smislu riječi predstavljaju dobro za jednu grupu teško zapošljivih članova zajednice. Naime socijalno poduzetništvo sve više postaje dio socijalne ekonomije i tržišne ekonomije, te tako koristeći poslovne principe i prakse, organizacije ili korporacije generišu prihod na tržištu sa ciljem prikupljanja sredstava za društvene ili ekološke ciljeve ili osnaživanje radnika i poboljšanja njihove ekonomske situacije. Govoreći o situaciji u Bosni i Hercegovini može se konstatirati, što su istakli i učesnici u istraživanju, da socijalno poduzetništvo nije prepoznato kao prioritetna oblast koju treba uređivati i razvijati zbog čega se u bh. društvu bilježe samo primjeri dobre prakse u ovoj oblasti, ali ne i nešto za što se može vezati kontinuitet i tradicija. Zapravo jedna od mjera Strategije socijalnog uključivanja²⁶³, koja predstavlja razradu strateškog cilja *Socijalno uključivanje* iz Strategije razvoja BiH, je razvijanje sistema podrške socijalnom poduzetništvu.

U samoj Strategiji se navodi da je za uključivanje socijalno isključenih kategorija u aktivno tržište rada potrebno osigurati podršku socijalnom poduzetništvu, kao jednom od oblika zapošljavanja teško zapošljivih kategorija, te da sistem podrške treba razviti prvenstveno na lokalnom nivou vlasti kao i na ostalim nivoima gdje se osniva i odvija socijalno poduzetništvo. Sistem podrške treba da obuhvati mjere kojima se pojednostavljaju administrativne usluge, finansijska podrška i olakšice (Đermanović, 2019). Međutim, prema riječima ispitanika koji su obuhvaćeni intervjuom stvarni efekti i rad na ovom pitanju još nisu evidentni. Stoga ne iznenađuje da se u Strategiji o nacionalnom okviru za razvoj socijalnog poduzetništva u Bosni i Hercegovini ističe nepovoljna situacija u pogledu njegovog razvoja. Kako se navodi u spomenutom izvještaju u BiH je izražena niska zastupljenost tri osnovne vrste poduzetničke aktivnosti, te se posebno naglašava da se prva odnosi na malo prisustvo rane poduzetničke aktivnosti sa srednjim/visokim očekivanjima rasta radnih mjesta, druga predstavlja nisku zastupljenost rane poduzetničke aktivnosti bez očekivanja rasta radnih mjesta i sa niskim očekivanjima rasta radnih mjesta, te treća malo prisustvo poduzetničkih aktivnosti zaposlenika.

Kao osnovni uzroci za opisano stanje u oblasti socijalnog poduzetništva za područje cijele BiH uključujući i FBiH na čijem području je realizirano istraživanje su nedovoljno poznavanje koncepta i mogućnosti koji se otvaraju putem socijalnog poduzetništva, nepostojanje adekvatnog institucionalnog i zakonskog okvira koji bi regulirao i poticao aktivnosti socijalnog poduzetništva, sporadični programi i inicijative za zapošljavanje putem socijalnog poduzetništva, nedostatak početnog kapitala, nedostatak potrebnih znanja i vještina. Uzimajući u obzir broj siromašnih i socijalno isključenih u Bosni i Hercegovini, kao i sveukupne posljedice globalne ekonomske krize, jasno je da se trenutna situacija u pogledu socijalnog poduzetništva mora promijeniti jer prema iskustvima Evropske unije, samo ono može u tržište rada efikasno integritati dugoročno nezaposlene i druge ranjive kategorije radno sposobne populacije (Đermanović, 2019). Iz svega spomenutog, ali i iz realiziranih intervjua sa ispitanicima koji se bave socijalnim poduzetništvom na području FBiH, proizlazi da je, za unapređenje koncepta socijalnog poduzetništva u BiH, neophodno generalno unaprijediti institucionalnu podršku i karakteristike poduzetničkog okruženja, koje će pružiti bolje uslove za njegov razvoj.

²⁶³ Strategija je do sada usvojena u FBiH, Brčko Distriktu, a očekuje se i usvajanje od strane Vijeća ministara BiH.

LITERATURA

- Barbarić, T. (2014). *Značaj socijalnog poduzetništva za osobe s invaliditetom*. Diplomski rad. Edukacijsko – rehabilitacijski fakultet Sveučilišta u Zagrebu.
- Baturina, D. (2013). *Konceptualiziranje socijalnog poduzetništva i izazovi razvoja područja*. Zagreb: Studijski centar socijalnog rada, Pravni fakultet Zagreb.
- Broad, G., Saunders, M. (2008). *Social Enterprises and the Ontario Disability Support Program. A Policy Perspective on Employing Persons with Disabilities*. Social Sciences and Humanities Research Council of Canada.
- Caldwell, K., Parker, S., Renko, M. (2016). *Social Entrepreneurs with Disabilities: Exploring Motivational and Attitudinal Factors*. Canadian Journal of Disability Studies. 5, 1.
- Čaljkusić Ivanović, M. (2016). *Društveno poduzetništvo u praksi*. Završni rad. Split: Ekonomski fakultet Sveučilišta u Splitu.
- Despot - Lučanin, J., Lučanin, D., Petrak, O. (2005). *Kvaliteta starenja - neka obilježja starijeg stanovništva Istre i usporedba s drugim područjima Hrvatske*. Revija za socijalnu politiku, 1 (13), 37-51.
- Đermanović, S. (2019). *Studija o nacionalnom okviru za razvoj socijalnog poduzetništva u Bosni i Hercegovini*. Dostupno na: https://ruralnamreza.ba/wp-content/uploads/2019/11/Studija_Socijalno-poduzetnistvo-u-BiH.pdf
- Gadžo-Šašić, S., Čaušević, K. (2022). *Poduzetničke mogućnosti osoba s invaliditetom na području Federacije Bosne i Hercegovine*. Časopis Istraživanja Fakulteta humanističkih nauka Univerziteta „Džemal Bijedić“ Mostar, 17/202, st. 155-179.
- Horvatin, T. (2013). *Socijalno poduzetništvo, Ekonomski portal novi pogled u svijet bussinesa*. Dostupno: <https://ekonomskiportal.com/socijalno-poduzetnistvo/>
- Hsieh H. F.; Shannon, S. (2005). *Three approaches to qualitative content analysis*. Qualitative Health Research. In Sage journal 15(9), 1277-1288.doi: 10.1177/104973230527668.
- Marković, L., Baturina D., Babić, Z. (2017). *Socijalna poduzeća za radnu integraciju (WISE) u postsocijalističkim zemljama*. Hrvatska revija za rehabilitacijska istraživanja, Sveučilište u Zagrebu, Edukacijsko-rehabilitacijski fakultet, 53, 1, 139-158.
- Mujkić, A., Vuletić, G. (2002). *Što čini osobnu kvalitetu života: Studija na uzorku Hrvatske gradske populacije*. Liječnički Vjesnik, 2 (124), 64-70.
- Jovanović, M. M. (2011). *Kvalitet života osoba s invaliditetom u Srbiji*, Beograd: Fakultet političkih nauka.
- Lakićević, M. (2012). *Socijalna integracija osoba s invaliditetom*, Beograd: Fakultet političkih nauka, Čigoja štampa.
- Leutar, Z., Lovreković, M. (2010). *Kvaliteta života osoba u domovima za starije i nemoćne u Zagrebu*. Časopis Socijalna ekologija, 1 (19), 55-79.
- Pavković, M. (2018). *Društveno poduzetništvo kao model zapošljavanja osoba s invaliditetom*, Diplomski rad. Edukacijsko – rehabilitacijski fakultet Sveučilišta u Zagrebu.
- Roger, I. Martin; Sally, O. (2009). *Socijalno poduzetništvo*, Čakovec: Autonomni centar Akt.
- Šućur, Z. (2008). *Socijalna sigurnost i kvaliteta života starijih osoba bez mirovinskih primanja u Republici Hrvatskoj*. Revija za socijalnu politiku, 3 (15), 435-454.
- Ujedinjene nacije (1948). *Univerzalna deklaracija o pravima čovjeka, u: Ljudska prava – Odabrani međunarodni dokumenti*, Ministarstvo vanjskih poslova BiH, IBHI, Sarajevo, 1996.
- Ujedinjene nacije (1966). *Međunarodni pakt o ekonomskim, socijalnim i kulturnim pravima*. Dostupno na: https://abc-advokati.ba/zakoni/Medunarodni_Pakt_o_ekonomskim_socijalnim_i_kulturnim_pravima.pdf
- Ujedinjene nacije (2006). *UN Konvencija o pravima osoba s invaliditetom*, izdavač i prevod (2008): Direkcija za ekonomsko planiranje BiH et all, Sarajevo, Banja Luka
- Vijeće Evrope (1996). *Evropska socijalna povelja (revidirana)*. Dostupno: <https://rm.coe.int/168047e017>
- Zakon o javnim nabavkama*, Službeni glasnik BiH, br. 39/14.
- Zakon o profesionalnoj rehabilitaciji, osposobljavanju i zapošljavanju lica sa invaliditetom*, Službene novine FBiH, br. 10/09 i 2/10.

EMPLOYMENT OF PERSONS WITH DISABILITIES THROUGH THE CONCEPT OF SOCIAL ENTREPRENEURSHIP AS AN ASSUMPTION OF IMPROVING THE QUALITY OF LIFE

Abstract: *People with disabilities, who are usually considered more excluded members of every community, have a harder time realizing the right to work, but also all other rights guaranteed by international documents and national legislation, which is the reason they are often associated with a worse quality of life. In order to create a society in which everyone would have equal conditions primarily for work, but also for equal services in the field of education and health, in modern societies, including Bosnia and Herzegovina, efforts are being made to create better ambient for all of the above by strengthening the concept of social entrepreneurship. In this context, the paper explained the importance of social entrepreneurship, which in the broadest sense of the word, represents professional and innovative problem solving by entrepreneurs through the creation of systemic changes that overcome market shortcomings and use of the existing circumstances. The interview method was used for the realization of the research, and the goal of the qualitative analysis of the obtained limitations is to see the possibilities and development of the concept of social entrepreneurship through the employment of persons with disabilities in the territory of the Federation of Bosnia and Herzegovina (FBiH). The presented results showed that the concept of social entrepreneurship is precisely the field through which people with disabilities are engaged in work market.*

Keywords: *persons with disabilities, social entrepreneurship, employment, quality of life*

IGRA – AKTIVNOST KOJA PODSTIČE DJEČJI RAZVOJ²⁶⁴*Ljilja Barjaktarović, prof. razredne nastave,
OŠ „Blažo Jokov Orlandić“, Bar*

Apstrakt: Igra kao aktivnost najsvostvenija je djeci. Često je smatramo kao zabavu, razbibrigu, bez ikakvog cilja. Svi koji se bave vaspitno obrazovnim radom znaju da to nije tako. S razvojnog, pedagoškog i zdravstvenog stanovišta, igra je sastavni, neodvojivi i veoma važan dio dječjeg odrastanja. Ona je značajna i u životu odraslih i formiranih ličnosti. Smatra se jednim od značajnih faktora opšteg razvoja, koji još u djetinjstvu određuje karakter i ponašanje ličnosti u kasnijim godinama. U svijetlu savremenih civilizacijskih dostignuća, modernizacije i digitalizacije društva, igra kao fenomen, posebno zaokuplja pažnju pedagoga, nastavnika i svih koji se bave djecom i njihovim vaspitanjem i obrazovanjem. Traže se mnogi odgovori koji će dati rješenja, prvenstveno za ublažavanje negativnih efekata savremene civilizacije, a onda i za unapređenje vaspitanja, obrazovanja i zdravlja djece. U savremenim psihološkim teorijama i vaspitno obrazovnim sistemima, igra je shvaćena kao vrsta prirodnog učenja, ali još uvijek nije u potpunosti implementirana. Baveći se istraživanjem igre, kao aktivnosti, većina će se složiti da kroz tjelesne igre i aktivnosti, posebno na otvorenom, u prirodi, djeca unapređuju i održavaju svoje zdravlje, orijentaciju, krupnu i finu motoriku. Pitanja koja se više nameću, kako psiholozima, istraživačima tako i praktičarima u vaspitno obrazovnom procesu jesu: Koji je uticaj igre na percipitivne, kognitivne, socijalne i komunikacijske sposobnosti i vještine? Na koji način igra utiče na transformaciju ponašanja iz jednog oblika u drugi? Koji uticaj igra ima na psihičko zdravlje djece? Koja je uloga odraslih u vođenju, odabiru i organizovanju dječjih igara? Na neka od ovih pitanja pokušaćemo da damo odgovor u ovom radu, na osnovu praktičnog iskustva rada u školi.

Ključne riječi: igra, aktivnost, motorika, vještine, sposobnosti

Uvod

Jedan od glavnih izazova današnje civilizacije je obrazovanje. Saznajna i tehnološka dostignuća se poslednjih decenija pomjeraju brzinom svjetlosti da se, utisak je, gubi korak sa kvalitetnim obrazovanjem. Potreba za svestranijim obrazovanjem se nameće iz njenog značaja koji ima na ekonomski rast, a samim tim i kvalitetniji i bolji život kojem težimo.

Iskustvo pokazuje da i pored svih istraživanja, kretanja i promjena koje su se desile i dešavaju u obrazovanju, ima dosta nedostataka i neostvarenih ishoda. Činjenica je da se u osnovi školskog, obrazovnog i razredno-časovnog sistmema, malo šta mijenjalo u odnosu na vrijeme kada je uspostavljen, pa se postavlja pitanje da li je svrsishodan današnjem društvu i vremenu u kom živimo? Povezanost između vještina i znanja koje su potrebne za obavljanje poslova današnjice, u odnosu na ono za šta se učenici i studenti osposobljavaju, je sve manja. Uspostavljanjem zajedničkih ciljeva i ishoda obrazovanja na globalnom nivou, svijet pokazuje da je ujedinjen u namjeri da postavi pedagošku osnovu sveobuhvatnog i kvalitetnog obrazovanja, tražeći rješenja u razvoju pojedinca od najranijeg djetinjstva. Osposobljavanje ličnosti za život u društvu nosi specifičnost same ličnosti koja se obrazuje, porodičnog i društvenog okruženja, školskog sistema i još mnogih faktora koji su povezani u jednu kompleksnu cjelinu. U tom isprepletanom krugu uticajnih faktora treba da se definišu najvažniji i da se sistematski djeluje na njih.

Prilagođavanje obrazovnih sistema savremenim potrebama čovjeka razvija se na temeljima nauke i realnih potreba društvene zajednice. Oko pitanja kvaliteta obrazovanja, u Evropi se već duže

²⁶⁴ ljilja.b@t-com.me

vrijeme vode različite rasprave, sa prizvukom zabrinutosti. Moderne ekonomije, bazirane na naučno tehnološkom razvoju, zahtijevaju ljude sa većim nivoom stečenih vještina, a često ih ne dobijaju.

Evropska komisija (EK) je spoznala potrebu postavljanja okvira koji će poslužiti svim članicama da sagledaju i odrede smjer u obrazovanju, te je 2012. usvojila dokument “Promišljanje obrazovanja” koji bi trebalo da posluži članicama kao uputstvo *da obrazovne sisteme prilagode realnim potrebama tržišta rada*. Osnovu ovih promjena koje donosi redefinisana, vremenu prilagođena strategija, koja izdvaja dvije grupe vještina koje treba razvijati: **vještine u vezi sa adaptacijom na stalne promjene (Transversal / Transferable Skills)** i **vještine u vezi sa realnim potrebama konkretnih poslova (Vocational skills)**. Suština je sticanje vještina koje nisu u direktnoj vezi sa stečenom diplomom, već **realan nivo sposobnosti** koje će nam poslužiti za snalaženje u promenjivim tokovima karijere.

Neke od osnovnih vještina koje neposredno i posredno pominje strategija obrazovanja u EU su “transvezalne vještine” (**Transversal / Transferable Skills**):

- Kritičko mišljenje
- Lateralno mišljenje
- Učemnje učenja
- Brzo (i kvalitetno) usvajanje primjenjivog nastavnog gradiva
- Želja za učenjem i napredovanjem

Prema savremenim pedagoškim shvatanjima, kao bitan faktor razvoja ličnosti i sticanja vještina koje određuju put ličnosti, prepoznata je rana aktivnost u okruženju, a to je **igra**. Centar problema današnjeg vaspitano obrazovnog rada, kako porodičnog, tako i institucionalnog je pronalaženje odgovarajuće aktivnosti koje će maksimalno stimulirati dijete u svakom trenutku njegovog razvoja. Na različitim uzrastima to su različite mogućnosti, uz vrijeme koje treba iskoristi za jačanje motivacije.

Uvođenje igre u pedagošku praksu

Igra je neodvojivi dio života ljudske zajednice. U svojim različitim oblicima i dimenzijama, postoji od najstarijih ljudskih civilizacija, pa sve do danas. O značaju igre se mnogo raspravljalo, posebno u savremenim pedagoškim analizama. Poznato je da su još antički mislioci, Platon i Aristotel, u svojim raspravama isticali značaj igre u razvoju djece i mladih naraštaja. Nasuprot njima, u prošlom vijeku su Lechat, Vincelet i Krou, francuski autori, pokušali da ospore vaspitno-obrazovne vrijednosti igre i njen edukativni karakter, smatrajući je besciljnom aktivnošću (Kamenov, 1989).

Pedagošku vrijednost kakvu zaslužuje, **igra** kao fenomen je dobila tek krajem srednjeg vijeka. Ovome je doprinijela promjena paradigme o djetetu kao ličnosti odraslog čovjeka. Do tada se i vaspitno obrazovni rad bazirao na pripremi djeteta za određenu ulogu u društvu koja mu je dodijeljena, zanemarujući njegove afinitete, želje, mogućnosti i interesovanja, i do kasno se zadržala. Shvatanjem djeteta kao ličnosti koja ima svoje specifičnosti, prirodne predispozicije, podsticaje i uzore u sredini u kojoj živi, **igra** se uvodi u pedagošku praksu. Ovome je doprinijelo i utemeljenje psiholoških i teorija učenja koje su potvrdile da “odnos djeteta prema sredini u kojoj živi drugačiji je od našeg. Odrasli se mogu diviti svijetu oko sebe. Mogu se sjećati i razmišljati o njemu, ali dijete ga upija u sebe. Ono ne pamti stvari koje vidi; one postaju sastavni dio njegove duše. Dijete ugrađuje u se sve ono što njegovo oko vidi, sve što čuje njegovo uho. Pojave koje nas ostavljaju ravnodušnima, njega preobražava”. (Montesori, 2013).

Učenje kroz igru – teorijski osvrt

U savremenim predškolskim i nastavnim kurikulumima i pedagoškoj praksi, igra je dobila status kakav zaslužuje, iako ima primjera da specifične potrebe djeteta, njegove mogućnost, težnje, želje i interesovanja, često se i danas nalaze u drugom planu (Đorđević, 1997). Na predškolskom uzrastu igra je najprirodniji put kognitivnog razvoja ličnosti djeteta. Ono se najpotpunije razvija i aktivira upravo u igi. Zato ima veliki značaj, jer se smatra klicom buduće stvaralačke djelatnosti čovjeka i odgovara cjelokupnom motivacionom sistemu. Ona stvara interes, organizovanost, aktivira pažnju i volju i na taj način omogućava učenje.

Kognitivne teorije razvoja ličnosti dječju igru posmatraju kao saznavnu djelatnost u službi razvoja simboličkih funkcija. Prema Pijažeu teoriji ličnosti, dijete mlađeg uzrasta, od 2 – 3 godina,

egocentrično doživljava sebe i okruženje i tako djeluje. Tek u sledećoj razvojnoj fazi, od 4- 5godina, pojavljuju se njegovi doživljaji stvarnosti iz različitih uglova. To se najčešće ispoljava kroz kooperativnu igru, kako spontanu, tako i vođenu, smišljenu od strane odraslih. U ovoj fazi, dijete ostvarujući intenzivne socijalne kontakte u igri, podstiče misaone procese, logičko razmišljanje i zaključivanje, a ujedno se oslobađa egocentričnosti i ostvaruje samostalnost. Istovremeno, kako se igra razvija ona utiče i na intelektualni razvoj djeteta, razvoj njegovih misaonih procesa i simboličkih veza sa stvarnošću. Osnovu razvoja pomenutih procesa podstiče dječija individualnost, potrebe, želje i interesi koje zadovoljava, ali i afektivni konflikti, kada svoje potrebe ne može da zadovolji. Ovo stanovište zastupa Vigotski i naglašava da dijete uči prema svom ličnom program i naziva ga spontanim. Zajedničko je da sve teorije razvoja, dijete vide kao otvoreno, aktivno i istraživački nastrojeno biće koje upoznaje svijet oko sebe i traga za novim saznanjima.

Pored teorija učenja i pedagoške prakse, najnovija istraživanja i u neurologiji su našla vezu između stimulativnih faktora spoljne sredine i sazajnih procesa kod djeteta, koji su odgovorni za kvalitet intelektualnih funkcija. Pošto je **igra** karakteristična aktivnost djece predškolskog uzrasta, bilo da je organizovana od strane odraslih ili je spontana, ovaj period treba iskoristiti za maksimalnu stimulaciju dječjih potencijala. U predškolskom periodu brzina stvaranja veza i broj stvorenih veza između neurona je neuporedivo veći nego posle sedme godine. Podstiče se razvoj važnih centara u mozgu, formira se čitava mreža novih puteva, neaktivni neuroni odumiru, a neaktivni putevi se gube (Rajović, 2010). Zato je u ovom periodu fizička, motorička i misaona aktivnost vrlo važna za razvoj bioloških potencijala djeteta, koji su dalje uslov za kognitivni razvoj djeteta. Sa uzrastom raste i uloga drugih vrsta podsticaja, koje bi trebalo da podstiču kreativnost, apstraktno i divergentno mišljenje, intuiciju, spontanost i imaginacija, poželjne karakteristike ličnosti koje zahtijeva savremena civilizacija.

Svojstvenost igre u praksi

Djeca raznih uzrasta kroz raznovrsne igrovne aktivnosti žele da ovladaju svojim okruženjem, a time i instrumentima vlastitog razvoja (Montesori, 2013). U slobodnoj organizaciji, igra predstavlja dobrovoljnu radnju, koja nije opterećena unaprijed utvrđenim ciljem, već je sama sebi cilj. Prate je sloboda učešća, napetost, radost, neizvjesnost, dobrovoljno prihvaćena pravila, razvoj bez unaprijed zadatog cilja. Kroz ovakvu igru sredstva igre su iznad ciljeva, a strah od neuspjeha i frustracije od istog su smanjene na najmanju moguću mjeru, što igraču daje priliku da slobodno nastavlja igru i afirmiše sve svoje potencijale. Zato igru karakterišu:

- otvorenost
- interaktivnost
- sloboda
- divergentnost

Otvorenost se ogleda u samoinicijativnom organizovanju igre, otvorenosti prema različitim učesnicima, elementima, sredstvima i trenutnim interesovanjima. Takođe, otvorenost se ogleda i u vremenskim i prostornim uslovima, jer prostor djeca biraju tamo gdje im trenutno odgovara ili je moguće organizovati igru, a traje onoliko koliko žele i imaju interesovanja za nju.

Sloboda izbora aktivnosti, planova i kreiranja toka bez prinude, igru definiše kao dobrovoljnu dječju aktivnost. Tada im se pruža prilika da njihovi potencijali dođu do izražaja, a istovremeno razvijaju više nivoe motoričkog, misaonog, intelektualnog i dr. razvoja

Ostvarivanje aktivnog odnosa među učesnicima igre, učesnika sa okolinom, samom prirodom, koji podstiču ispoljavanje, ali i korekciju određenih odnosa među učesnicima i njihovog ponašanja, poznata je kao **interaktivnost**. Ona je direktan uzrok divergentnosti igre.

Divergentnost igre, kao posledica njene interaktivnosti, otvorenosti, slobode i imaginacije, podrazumijeva da nema unaprijed znanog šablona za razvoj igre, već se ona može javiti u mnoštvo oblika, koju nadograđuju, sami učesnici svojim iskustvom, idejama i odnosima koji vladaju u grupi. Na divergentnost utiču kako socijalni, tako i sredinski uslovi u kojima se igra odvija.

Pedagoška upotreba igre

Teorijskim i psihološkim sagledavanjem igre kao fenomena i njenog uticaja na razvoj djece, ona je dobila svoju važnu ulogu i mjesto u vaspitno obrazovnom sistemu, posebno na predškolskom i školskom nivou. Prepoznata je kao sredstvo koje potpomaže učenje i razvija mnoge dječije potencijale, direktno aktivirajući učesnike. Time je ujedno postala aktivnost na koju djeca polažu neprikosnoveno parvo.

Igra djeci razvija samopouzdanje, čineći ih jakim za nove istraživačke poduhvate i spremnim da prihvate rizike novih i nepoznatih situacija. Uvođenjem igre u pedagošku praksu, ona je dobila svoj smisleni okvir koji kreiraju vaspitač/nastavnik i ima svoj razvojni cilj, koji ne bi trebalo da opterećuje djecu, niti da ih dovede u stanje memorisanja činjenica, već u stanje aktivnog shvatanja, razumijevanja i kreiranja stvarnosti. Osmišljavajući igru kao sredstvo za postizanje različitih ciljeva, pedagoška praksa direktno utiče na razvoj ličnosti koja je prepoznata kao svrshodna za današnje vrijeme, stvarajući, kreativne, maštovite i originalne ljude kod kojih je razvijeno divergentno i logičkog mišljenje.

Mnoga istraživanja, kako na lokalnom nivou, tako i šire, identifikovala su posledice tehnološkog razvoja društva. Sve više poslenika struke upozorava na razna devijantna ponašanja djece, fizičku neaktivnost i otuđenje u društvu, uzrokovane prekomjernom upotrebom informacionih tehnologija i života u virtualnoj stvarnosti. Evidentni su smanjeni socijalni kontakti, nažalost i kod najmlađe populacije. U svjetlu ove konstatacije, **pokretne igre** (hodanje, trčanje, skakanje) imaju veliki značaj za koordinaciju pokreta, ravnotežu, fizičko zdravlje, te igra dobija sve više na značaju, posebno ona koja je organizovana u prirodi. Zato je potrebno iskoristiti sve njene potencijale da se od najmlađeg uzrasta implementira kroz predškolski i školski sistem, vanškolske aktivnosti, ali i kod kuće.

Takođe, važno je da se podiže svijest svih građana o važnosti igre i njenog uticaja na kognitivni, ali i biološki razvoj djeteta.

Zaključak

Igra kao fenomen kojim su se ljudi bavili od davnina, a djeca je upražnjavaju od najranijeg djetinjstva, ima veoma značajnu ulogu u razvoju ličnosti. Naročito podstiče sveukupni razvoj djeteta, koji kasnije određuje i razvojni put i potencijale odrasle osobe. U predškolskom i školskom sistemu, ako je pravilno osmišljena ostvaruje, ne samo kognitivnu i socijalnu, već i edukativnu svrhu.

Balkanske zemlje u svojim predškolskim i školskim kurikulumima imaju postavljene smjernice vaspitno obrazovnog rada i sticanja vještina kroz igru. Uloga vaspitača, učitelja i nastavnika je da je implementiraju kao svrshodnu aktivnost do najvišeg nivoa iskorištenosti. Pored usvajanja znanja i razvoja vještina, vaspitno obrazovni i funkcionalni ishodi obavezan su dio nastavnih programa. Njih je najlakše razvijati kroz igru, ako je djetetu zabavna, motivišuća i u kojoj će dijete imati aktivnu ulogu.

Zato je aktivna uloga predškolskih ustanova i vaspitača u ovom periodu od presudnog značaja, za podsticanje učenja kroz igru. Posebna je i velika njihova pomoć roditeljima da pravilno usmjeravaju, a time i podstiču pravilan razvoj djece, jer je ono dosta vremena upućeno na njih. Činjenica je da su uslovi u kojima se odvijaju različite aktivnosti od velikog značaja za roditelje i njihovu djecu, ali je nacionalni interes razvoj savremene, svestrane ličnosti, razvijenih preduzetničkih i socijalnih vještina, koja može odgovoriti na izazove današnjice.

Literatura:

- Adler, E. (2013). Socijalne vještine. Psihopolis: Novi Sad.
 Brković, A. (2011). Razvojna psihologija, Čačak
 Burton, J, Horowitz, R. & Hal, A. (1999), Learning In and Through the Arts: Curriculum Implications
 Judith Burton Robert Horowitz Hal Abeles Center for Arts Education Research Teachers College,
 Columbia University July 1999: Dostupno na weba
<http://artsedge.kennedycenter.org/champions/pdfs/Learning.pdf>

- Evropski parlament, (2012). Promišljanje obrazovanja, Dostupno na web: <http://www.europarl.europa.eu/sides/getDoc.do?pubRef=-//EP//TEXT+TA+P7-TA-2013-0433+0+DOC+XML+V0//HR>
- Đorđević, J. (1997). Savremena nastave, Naučna knjiga: Beograd.
- Milić, S. (2013), Mjesto i uloga igre u procesu učenja, Vaspitanje i obrazovanje, časopis: Podgorica
- Milošević, S. (2002). Percepcija, pažnja i motorna aktivnost. Zavod za udžbenike i nastavna sredstva: Beograd.
- Montesori, M. (2013). Upijajući um. MIBA Books, DN Centar: Beograd.
- Rajović, R. (2010). Metodički priručnik za vaspitače. NTC-Odsjek za darovite, Savez učitelja Srbije: Novi Sad.
- Taf, P. (2012), Tajna uspješne djece, Laguna, beograd
- Zimmerman, E. (2010). Lowenfeld Lecture Creativity and Art Education: A Personal Journey in Four Acts, Dostupno na: www.arteducators.org/research/LowenfeldLecture_2010_EnidZimmerman.pdf

PLAY – AN ACTIVITY THAT ENCOURAGES CHILDREN'S DEVELOPMENT

*Ljilja Barjaktarović, prof. class lessons,
Elementary school "Blažo Jokov Orlandić", Bar*

Summary: Play as an activity is most typical for children. We often think of it as entertainment, distraction, without any goal. Everyone who is involved in educational work knows that this is not so. From a developmental, pedagogical and health point of view, play is an integral, inseparable and very important part of children's growth. It is also important in the life of adults and established personalities. It is considered one of the important factors of general development, which determines the character and behavior of a person in later years even in childhood. In the light of modern civilizational achievements, modernization and digitization of society, play as a phenomenon, especially captures the attention of pedagogues, teachers and everyone who deals with children and their upbringing and education. We are looking for many answers that will provide solutions, primarily for mitigating the negative effects of modern civilization, and then also for improving the upbringing, education and health of children. In modern psychological theories and educational systems, play is understood as a type of natural learning, but it is still not fully implemented. When researching play as an activity, most will agree that through physical games and activities, especially outdoors, in nature, children improve and maintain their health, orientation, gross and fine motor skills. The questions that arise more and more for psychologists, researchers and practitioners in the educational process are: What is the impact of the game on perceptive, cognitive, social and communication abilities and skills? How does the game affect the transformation of behavior from one form to another? What impact does the game have on children's mental health? What is the role of adults in leading, selecting and organizing children's games? We will try to answer some of these questions in this paper, based on the practical experience of working in a school.

Key words: game, activity, motor skills, skills, abilities

PRAVO NA OBRAZOVANJE U CRNOJ GORI U ZAKONSKOJ REGULATIVI I PRAKSI

*Marija Barjaktarović, profesor razredne nastave
OŠ „Božidar Vuković Podgoričanin“, Podgorica²⁶⁵*

Apstrakt: Pravo pojedinaca na obrazovanje je univerzalno ljudsko pravo, a samim tim i univerzalno dječije pravo. Djeca su u međunarodnom pravu prepoznata kao posebno osjetljiva i specifična kategorija za čiju zaštitu nisu dovoljni mehanizmi zaštite iz oblasti ljudskih prava. Zato se i javila potreba da se prava djece zaštite međunarodnim propisima. Činjenica da obrazovanje predstavlja kategoriju od javnog interesa obavezuje državu na prihvatanje i poštovanje međunarodnih propisa iz ove oblasti i njihovu implementaciju u domaće zakonodavstvo. Danas se gotovo ne postavlja pitanje da li neka država ima zakone koji garantuju pravo djeteta da obrazovanje. Prava djeteta su činjenica, realnost priznata međunarodnim pravom, a Konvenciju o pravima djeteta, najznačajniji međunarodni dokument iz oblasti zaštite dječijih prava, potpisalo je i ratifikovalo 196 država svijeta. Usvajanjem Konvencije države su pokazale spremnost da preuzmu odgovornost za odrastanje i dobrobit djece donošenjem i sprovođenjem različitih mjera i zakona. Većina država potpisnica već u svojim Ustavima garantuje djeci pravo na posebnu zaštitu i obrazovanje i ima svu neophodnu zakonsku regulativu. U ovom radu ću analizirati zakonsku regulativu iz oblasti prava na obrazovanje u Crnoj Gori i pokušati da utvrdim da li u dovoljnoj mjeri omogućava ostvarivanje prava na obrazovanje, da li omogućava ostvarivanje prava na obrazovanje djece iz ranjivih kategorija stanovništva (djeca sa posebnim obrazovnim potrebama, djeca iz romske zajednice i sl.), u kojoj mjeri je obavezujuća za roditelje i staratelje, koliko se poštuje u praksi i šta prosvjetni radnici misle o zakonskoj regulativi iz oblasti obrazovanja u Crnoj Gori.

Ključne riječi: pravo na obrazovanje, zakon, ranjive kategorije stanovništva

Uvod

Međunarodnim sistemom ljudskih prava, čiju osnovu čine Povelja Ujedinjenih nacija i Međunarodna povelja o ljudskim pravima, svakom pojedincu je priznato i zagantovano pravo na obrazovanje. U nizu univerzalnih ljudskih prava, pravo na obrazovanje zauzima posebno mjesto jer je preduslov za ostvarivanje niza drugih prava od kojeg zavisi kvalitet života pojedinca kao što su pravo na rad ili pravo na informisanje i učestvovanje u društveno – političkom životu. Ostvarivanjem ovog prava djeca i odrasli dobijaju mogućnost da napreduju, da razvijaju svoja znanja, vještine i kompetencije i tako utiču na kvalitet života. Zato je pravo na obrazovanje preduslov unapređenja kvaliteta života djece i mladih. Njegovo ostvarivanje podrazumijeva ozbiljan rad državnih organa. Oni treba da omoguće da se poštuju sva prava djeteta, pa i pravo na obrazovanje, a za to je potrebno razumjeti šta podrazumijeva pravo na obrazovanje i prepoznati kada se ono krši. Istorijski posmatrano, obrazovanje i vaspitanje deteta bili su isključiva odgovornost roditelja i crkve. Međutim, danas obrazovanje predstavlja kategoriju od javnog interesa, povodom koje država zbog sveobuhvatnog razvoja ljudskih prava ima brojne obaveze ustanovljene na međunarodnom

²⁶⁵ Email: marija.b78@gmail.com

marija.barjaktarovic@os-bvpodgoricanin.edu.me

planu, pre svega kroz obavezujuće pravne akte o ljudskim pravima. Obrazovanje pojedinca predstavljalo je suštinski element njegovog ličnog razvoja, ali i civilizacijskog razvoja uopšte. Odatle i proizilazi tzv. osposobljavajući karakter prava na obrazovanje, jer ono predstavlja sredstvo i preduslov za ostvarivanje svih ljudskih prava (N. Vučković Šahović i N. Petrušić, 2015.)

Oblast obrazovanja djece treba da zauzima prioritarno mjesto u pravnom sistemu svake države jer obrazovan pojedinac doprinosi ličnom razvoju, ali i razvoju društva u cjelini. U Crnoj Gori, kao i u državama regiona, pravo na obrazovanje djeteta garantuje se međunarodnim i domaćim propisima, kao što su: Povelja Ujedinjenih nacija, Univerzalna deklaracija o pravima čovjeka, Konvencija o pravima djeteta, Ustav Crne Gore, Opšti zakon o vaspitanju i obrazovanju, Zakon o osnovnom vaspitanju i obrazovanju, Zakon o vaspitanju i obrazovanju djece sa posebnim obrazovnim potrebama.

Pravo na obrazovanje u međunarodnim i domaćim propisima

Pravo na obrazovanje se prvi put pominje u **Univerzalnoj deklaraciji o ljudskim pravima** koja je usvojena od strane Generalne skupštine Ujedinjenih nacija 10. decembra 1948. godine. Iako je u vrijeme donošenja Deklaracija bila bez pravne obaveze, tek svečana izjava, postavila je temelj svim budućim dokumentima iz oblasti svih ljudskih prava, pa i obrazovanja. Zahtjevi da svako ima pravo na obrazovanje i da obrazovanje treba da bude besplatno, postali su neizostavni dio zakona država. Svako ima pravo na školovanje. Školovanje treba da bude besplatno bar u osnovnim i nižim školama. Osnovna nastava je obavezna. Tehnička i stručna nastava treba da bude opšte dostupna, a viša nastava treba da bude svima podjednako pristupačna na osnovu utvrđenih kriterijuma (Univerzalna deklaracija o pravima čovjeka, Član 26, stav 1). Deklaracija je postavila i zahtjev da školovanje bude usmjereno ka poštovanju ljudskih prava i sloboda, čime se doprinosi kvalitetu obrazovanja, a daje i slobodu roditeljima da za svoje dijete izaberu obrazovanje koje smatraju najboljim. Školovanje mora da bude usmereno ka punom razvoju ljudske ličnosti i jačanju poštovanja ljudskih prava i osnovnih sloboda. Ono mora da unapređuje razumijevanje, trpeljivost i prijateljstvo među svim narodima, rasnim i vjerskim grupacijama, kao i rad Ujedinjenih nacija na održavanju mira. Roditelji imaju prvenstveno pravo pri biranju vrste školovanja za svoju djecu (Univerzalna deklaracija o pravima čovjeka, Član 26, stav 2 i 3). Univerzalna deklaracija o ljudskim pravima je uspostavila nekoliko važnih stavki koje doprinose ostvarivanju prava na obrazovanje: obavezno i besplatno osnovno obrazovanje, kvalitet obrazovanja i pravo na slobodu izbora pri izboru vrste školovanja.

Pravo na obrazovanje svakom licu priznaje se i u Članu 13 **Pakta o ekonomskim, socijalnim i kulturnim pravima** koji je usvojen Rezolucijom Generalne skupštine Ujedinjenih nacija 16. decembra 1966. godine, a stupio je na snagu 3. januara 1976. godine. Da bi se pravo na obrazovanje ostvarilo, Pakt obavezuje članice da obezbijede besplatno osnovno obrazovanje, da srednje i visoko obrazovanje bude dostupno svima i da se radi na postepenom uvođenju besplatnog obrazovanja. Ovim dokumentom se propisuje i rad na kvalitetu obrazovanja njegovim usmjeravanjem ka poštovanju osnovnih prava i sloboda čovjeka, potpomaganju razumijevanja, tolerancije i prijateljstva između naroda i svih rasnih, etničkih i vjerskih grupa. Paktom se omogućava roditeljima sloboda u izboru škole i vjerskog i moralnog odgajanja djeteta u skladu sa vlastitim uvjerenjima. Preporučuje se i aktivni rad na razvoju školske mreže na svim nivoima, uspostavljanje adekvatnog sistema stipendija i stalno poboljšavanje materijalnih uslova nastavnog osoblja.

Konvencija o pravima djeteta je usvojena na Generalnoj skupštini Ujedinjenih nacija 20. novembra 1989. godine. U Članovima 28 i 29 ona djeci najsveobuhvatnije priznaje pravo na obrazovanje. Ovom deklaracijom strane ugovornice priznaju pravo na obrazovanje i u cilju postepenog postizanja ovog prava, a na osnovu jednakih mogućnosti, treba da učine osnovno obrazovanje obaveznim i besplatnim za sve, da preduzimaju mjere za obezbjeđivanje redovnog pohađanja škole i smanjenja stope napuštanja škole, da omoguće da srednje i visoko obrazovanje bude dostupno svakom djetetu uz postepeno uvođenje besplatnog srednjeg i visokog obrazovanja. Deklaracija obavezuje strane ugovornice da preduzimaju posebne mjere da se disciplina u školama sprovodi na način primjeren ljudskom dostojanstvu i pokretanje međunarodne saradnje iz oblasti obrazovanja. Deklaracija se bavi i kvalitetom nastave, pa ukazuje na to da obrazovanje treba da bude usmjereno na razvoj djetetove ličnosti, talenta, mentalnih i fizičkih sposobnosti i krajnjih mogućnosti, na razvoj poštovanja ljudskih prava i osnovnih sloboda, djetetovih roditelja, kulturnog identiteta, jezika,

nacionalnih vrijednosti i na pripremanje djeteta za odgovoran život u slobodnom društvu, u duhu razumijevanja, mira, tolerancije, jednakosti polova, prijateljstva među narodima, etničkim, nacionalnim i vjerskim grupama i poštovanja prema prirodnoj okolini.

Evropska konvencija o ljudskim pravima i slobodama u Protokolu 1, Član 2, priznaje pravo na obrazovanje, ali ne obavezuje države potpisnice na obezbjeđivanje obaveznog, besplatnog i kvalitetnog obrazovanja kao što je slučaj sa ostalim dokumentima iz ove oblasti. Niko ne može biti lišen prava na obrazovanje. U vršenju svih svojih funkcija u oblasti obrazovanja i nastave država poštuje pravo roditelja da osiguraju takvo obrazovanje i nastavu koji su u skladu sa njihovim vlastitim vjerskim i filozofskim uvjerenjima (Evropska konvencija o ljudskim pravima, Protokol 1, Član 2).

Ustav Crne Gore, kao najviši pravni akt, Članom 75 garantuje pravo na školovanje pod jednakim uslovima, obavezno i besplatno osnovno školovanje i autonomiju univerziteta, visokoškolskih i naučnih ustanova.

Pravo na obrazovanje djeci u Crnoj Gori garantuje se i nizom zakona. Članom 2a **Zakona o osnovnom obrazovanju i vaspitanju**, osnovno obrazovanje i vaspitanje dostupno je svim licima i ne može biti neposredno ili posredno ograničeno po osnovu: pola, rase, boje kože, jezika, vjere, bračnog stanja, političkog ili drugog ubjeđenja, nacionalnog, etničkog ili drugog porijekla, imovinskog stanja, invalidnosti, ili po drugom sličnom osnovu, položaju ili okolnosti, u skladu sa posebnim zakonom (Zakon o osnovnom obrazovanju i vaspitanju, Član 2a). Članom 4 istog zakona propisana je osnovno-školska obaveza po kojoj je osnovno obrazovanje i vaspitanje obavezno za svu djecu uzrasta od šest do 15 godina života i koja se smatra ispunjenom poslije devet godina pohađanja škole. Stavom 2 istog Člana, roditelj mora obezbijediti da njegovo dijete ispuni osnovno-školsku obavezu. Članom 36 propisano je obezbjeđivanje osnovno-školske obaveze. Prema Stavu 1 ovog Člana, škola je dužna da podnese prijavu nadležnoj inspekciji protiv roditelja djeteta koje nije upisano u školu, odnosno ne ispunjava osnovno-školsku obavezu. Stavom 2 propisan je rok za podošenje prijave protiv roditelja od strane škole, a Stavom 3 roditelj se obavezuje da sarađuje sa školom u cilju postizanja boljeg uspjeha u učenju i vladanju, kao i ispunjavanju dužnosti učenika. Članom 44 propisano je odsustvovanje učenika po kome učenik može, u toku nastavne godine, po najavi, da odsustvuje iz škole do pet radnih dana uz saglasnost roditelja.

Zakonom o vaspitanju i obrazovanju djece sa posebnim obrazovnim potrebama obezbjeđuje se ostvarivanje prava na obrazovanje djece iz ove kategorije. Članom 5 ovog zakona propisuje se da je vaspitanje i obrazovanje, odnosno habilitacija i rehabilitacija djece sa posebnim obrazovnim potrebama obavezno od momenta otkrivanja posebne obrazovne potrebe djeteta. Stav 2 istog Člana propisuje da vaspitanje i obrazovanje djece sa posebnim obrazovnim potrebama treba da obezbjeđuje onaj stepen obrazovanja koji odgovara njihovom fizičkom, intelektualnom, emocionalnom i socijalnom razvoju. Član 6 istog zakona omogućava roditeljima, usvojiocima ili starateljima djeteta sa posebnim obrazovnim potrebama pravo da učestvuju u izboru programa vaspitanja i obrazovanja, u skladu sa zakonom i da u toku školovanja, promijene program vaspitanja i obrazovanja.

Ostvarivanje prava na obrazovanje u praksi

Katarina Tomaševski, prva UN-ova specijalna izvjestiteljica za obrazovanje, izradila je tzv. koncept 4A, kojim se obrazovanje čini smislenim pravom. Identificirala je dostupnost (engl. availability), pristupačnost (engl. accessibility), prihvatljivost (engl. acceptability) i prilagodljivost (engl. adaptability) kao četiri ključne komponente koje države moraju pružiti ako žele osigurati djelotvorno pravo na obrazovanje (Inkluzivnim obrazovanjem protiv segregacije u školama, str. 11).

Raspoloživost obrazovanja podrazumijeva obavezu države da osniva vaspitno – obrazovne ustanove i obezbijedi ljudske i materijalne resurse za zadovoljenje ove pravne dimenzije.

Dostupnost se odnosi na obavezu države da omogućiti obavezno i besplatno osnovno obrazovanje, a srednje i visoko prema određenim uslovima, da radi na ukidanju prepreka koje vode ka diskriminaciji i isključivanju po bilo kojoj osnovi, uključujući i ekonomske. Dostupnost podrazumijeva i prilagođavanje blizine vaspitno – obrazovnih ustanova i cijena udžbenika, obezbjeđivanje javnog prevoza za učenike, obezbjeđivanje pristupa savremenim tehnologijama, ali i obezbjeđivanje materijalnih sredstava koja će učiniti dostupnijim obrazovanje ranjivim kategorijama stanovništva.

Prihvatljivost podrazumijeva obavezu države da omogući kvalitetne obrazovne programe i sadržaje, kao i ljudske resurse, kvalitetne metode proučavanja i vrednovanja, da omogući da se čitav obrazovni zasniva na poštovanju ljudskih prava i u skladu s tim sprovodi školska i razredna disciplina.

Prilagodljivost podrazumijeva obavezu države da se prilagodi različitim grupama djece, kao što su: djeca iz ranjivih kategorija stanovništva, djeca manjinskih naroda, djeca sa posebnim obrazovnim potrebama, djeca izbjeglice i sl.

U Crnoj Gori mrežu škola čine 163 državne osnovne škole, 50 državnih srednjih škola, 13 državnih muzičkih škola, 2 državna obrazovna centra, 3 državna resursna centra, što uz privatne osnovne, muzičke i srednje škole čini dobro razvijenu školsku mrežu, pa se može reći da je zadovoljen uslov raspoloživosti. Osnovno obrazovanje u Crnoj Gori je obavezno i besplatno. Prethodnih godina učenici iz ranjivih kategorija stanovništva su dobijali besplatno udžbenike, a od ove školske godine svi osnovci u Crnoj Gori imaju besplatne udžbenike, što doprinosi dobroj dostupnosti. PDV za udžbenike i nastavna sredstva se oporezuje po sniženoj stopi od 7%. Dostupnosti doprinosi i to što se za učenike iz udaljenih područja plaća prevoz do škole. Prevoz do škole se plaća i učenicima romske nacionalnosti. Za vrijeme pandemije korona virusa učenicima romske nacionalnosti, u saradnji sa telekomunikacionim kompanijama, podijeljeni su mobilni telefoni sa internet resursima. Kategorije prihvatljivosti i prilagodljivosti zahtijevaju posebnu analizu zbog svojih specifičnosti. Na prvi pogled, uočljivo je da se nastavni programi zasnivaju na principima poštovanja ljudskih prava, da se za nastavni kadar organizuju obavezna i besplatna stručna usavršavanja, da nastavu pohađaju djeca romske nacionalnosti i svih ostalih manjinskih naroda, djeca sa posebnim obrazovnim potrebama, djeca stranih državljana i djeca izbjeglice. U Crnoj Gori je prepoznat problem sa upisivanjem u škole i pohađanjem nastave djece romske nacionalnosti. Država je taj problem pokušala da riješi zapošljavanjem asistenata za socijalnu inkluziju koji su spona između škole i porodice. To je u nekim slučajevima dalo odlične rezultate, a u mnogo slučajeva nije. Djeca stranih državljana i izbjeglica se odmah upisuju u škole bez navikavanja na jezik, što i za njih može biti otežavajuća okolnost. Za djecu izbjeglice je organizovana dopunska nastava koja im omogućava brže prilagođavanje i uključivanje u sistem.

Postavlja se pitanje da li onda sva djeca u Crnoj Gori ostvaruju pravo na obrazovanje. Odgovor na to pitanje pokušala sam da dobijem od nastavnika iz dvije podgoričke osnovne škole. Škole su specifične po tome što u jednoj školi nastavu pohađaju učenici iz svih mogućih kategorija: djeca iz porodica nižeg socijalnog statusa, djeca iz romske zajednice, manjinskih naroda, djeca sa posebnim obrazovnim potrebama, djeca stranih državljana. Nastavu u drugoj školi pohađaju djeca pretežno visokoobrazovanih roditelja i djeca sa posebnim obrazovnim potrebama, a od ove školske godine djeca izbjeglice i djeca stranih državljana.

Istraživanje o ostvarivanju prava na obrazovanje

Cilj istraživanja je utvrditi da li svi učenici u Crnoj Gori mogu da ostvare pravo na obrazovanje.

Zadaci istraživanja su:

- Utvrditi da li je obrazovanje dostupno svoj djeci u Crnoj Gori
- Utvrditi da li Crna Gora ima dobru zakonsku regulativu koja doprinosi ostvarivanju ovog prava
- Utvrditi da li se krši pravo na obrazovanje i ima li odgovornih za to

Istraživanje je sprovedeno na uzorku od 40 nastavnika razredne i predmetne nastave (po 20 nastavnika iz dvije škole). U istraživanju je korišćen onlajn upitnik sa pitanjima otvorenog i zatvorenog tipa, a prilikom obrade podataka korišćene su mjere deskriptivne statistike.

Rezultati istraživanja

Prvi set pitanja je sadržao teorijsko objašnjenje koncepta 4A. Na pitanje "Procijenite u kojoj je mjeri u Crnoj Gori zastupljen koncept 4A kojim se osigurava pravo na obrazovanje (raspoloživost, dostupnost, prihvatljivost, prilagodljivost), 100% ispitanih je za koncepte raspoloživosti i dostupnosti odgovorilo "u potpunosti je zastupljeno". Za koncepte prihvatljivosti i prilagodljivosti, 50% ispitanih je odgovorilo „djelimično zastupljeno“ i 50% „u potpunosti zastupljeno“. U obrazloženjima odgovora ispitanici su naveli da „kvalitet obrazovnih programa nije na najboljem nivou“, „metode proučavanja i

vrednovanja bi mogle biti bolje i raznovrsnije“, „disciplina u školi i odjeljenjima nije u skladu sa normama“, „u škole se upisuju djeca stranih državljana bez nostrifikacije dokumentacije, bez ikakve pripreme i bez poznavanja jedne riječi službenog jezika, što otežava rad u učionici i zbog čega ostala djeca dobijaju lošije obrazovanje“, „djeca sa posebnim obrazovnim potrebama se upisuju neselektivno, često na sopstvenu štetu i na štetu ostalih učenika u odjeljenju“.

Na pitanje “Ocijenite zakonsku regulativu koja omogućava ostvarivanje prava na obrazovanje”, 5% ispitanika je odgovorilo da je zakonska regulativa odlična, 85% smatra da je zakonska regulativa dobra, ali je treba dopuniti, 7,5% ispitanih je odgovorilo da je loša i 2,5% da ne zna. Ispitanici su dodatno obrazložili da zakoni u Crnoj Gori definišu osnovno obrazovanje kao obavezno i obavezuju roditelje da poštuju osnovno-školsku obavezu, ali nije detaljno razrađen sistem sankcija za roditelje koji ne poštuju zakon. Učenici romske nacionalnosti često neopravdano izostaju, odlaze na period duži od mjesec dana i za to ne postoji mjera ili sankcija, već se sve svodi na pozive i opomene. Istaknuto je i da se zbog nedefinisanosti u zakonu dešava da se sa šestogodišnjim učenicima upisuju djeca romske nacionalnosti od 9-10 godina čiji roditelji su izbjegavali da ih upišu u školu, što je loše i za šestogodišnjake i za stariju djecu. Na ove probleme ukazuju nastavnici iz škole koja ima djecu iz romske zajednice i nižeg socijalnog statusa. Nastavnici iz škole u koju idu djeca pretežno visokoobrazovanih roditelja su mišljenja da pitanje izostajanja sa nastave nije u dovoljnoj mjeri zakonski definisano, pa roditelji i učenici to zloupotrebljavaju (učenici često izostaju zbog putovanja i vannastavnih aktivnosti). U Zakonu o vaspitanju i obrazovanju djece sa posebnim obrazovnim potrebama uočeno je da se roditeljima omogućava pravo da odaberu program koji odgovara njihovoj djeci. Nastavnici su mišljenja da roditeljima treba omogućiti izbor, ali isključivo po pribavljenom mišljenju stručnjaka. Tako bi se zaustavio neselektivni upis djece s posebnim obrazovnim potrebama u škole u kojima ne mogu da napreduju.

Većina nastavnika je mišljenja da se pravo na obrazovanje u Crnoj Gori krši i to činjenjem i nečinjenjem. Mišljenja su da država u velikoj mjeri omogućava ostvarivanje prava na obrazovanje, poštujući međunarodne propise i domaće zakone, ali da roditelji na pogrešan način koriste raspoložive resurse, pa time krše pravo svoje djece na kvalitetno obrazovanje. Država krši pravo na obrazovanje time što čini malo ili ne čini ništa da se zaustavi kršenje prava djece od strane roditelja.

Na osnovu analize pecepcije nastavnika, može se zaključiti da je osnovno obrazovanje u Crnoj Gori dostupno svima, da treba osavremenjavati programe, pristupe i metode rada u nastavi, posvetiti pažnju disciplini, raditi na dopuni zakonske regulative i osmisлити sistem djelotvornih mjera i sankcija za sve one koji ne omogućavaju djeci ostvarivanje prava na obrazovanje.

Zaključak

Uvrštavanjem u niz univerzalnih ljudskih prava, društvo je pokazalo da je prepoznalo značaj obrazovanja. Veliki broj međunarodnih i državnih propisa garantuju pravo na obrazovanje, ali u praksi zakon ponekad ostaje samo „slovo na papiru“. Pravo na obrazovanje pojedinaca krši se sa različitih pozicija, u većoj ili manjoj mjeri, ali se stiče utisak da najteže posljedice ostavlja ako porodica i roditelji djeteta nisu prepoznali značaj obrazovanja. Državni organi stalno treba da rade na ostvarivanju koncepta 4A, da poboljšavaju raspoloživost, dostupnost, prihvatljivost i prilagodljivost obrazovanja i u okviru ostvarivanja ovog koncepta posebnu pažnju obrate na podršku roditeljima kroz savjetovanja i stručni rad, ali i da donesu niz mjera kojima će se sankcionisati svi oni, pa i roditelji, koji krše pravo djece na obrazovanje. Značajan doprinos treba da daju i nastavnici koji treba da preduzimaju mjere za zaštitu prava djece na obrazovanje, da prijavljuju nepravilnosti i ukazuju državnim organima na propuste. Na to ih obavezuje i Konvencija o pravima djeteta. Nastavnici i stručne službe treba da uspostave saradnju sa roditeljima i ukažu im na značaj obrazovanja. Državni organi i nadležna ministarstva treba da pruže više podrške nastavnom kadru i da ih osnaže da rade na boljoj komunikaciji sa roditeljima i boljoj zaštiti prava djece na obrazovanje. Obrazovanje treba da bude prepoznato kao vrijedan ljudski resurs koji doprinosi razvoju društva u cjelini, poboljšanju materijalnog položaja i kvaliteta života i izlasku iz kruga siromaštva.

Literatura:

- Gomien, D. (1994) *Kratki vodič kroz evropsku konvenciju o ljudskim pravima*, Beograd: Prometej
- Spajić-Vrkaš, V. Stričević, I. Maleš, D. Matijević, M. (2004) *Poučavati prava i slobode*, Zagreb: Istraživačko-obrazovni centar za ljudska prava i demokratsko građanstvo, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu
- Tomaševski, K. (2006.) *Human rights obligations in education: The 4-A Scheme*. Nijmegen: Wolf Legal Publishers
- Council of Europe (2017) *Inkluzivnim obrazovanjem protiv segregacije u školama u Evropi*
- Evropska konvencija o ljudskim pravima i slobodama. (1950), dostupno na https://www.echr.coe.int/documents/convention_bos.pdf
- UNESCO (2009), „*Policy guidelines on inclusion in education*” [Strateške smjernice o inkluziji u obrazovanju], UNESCO, Paris.
- UNICEF. (2007) A Human Rights-Based Approach to Education for All, dostupno na <http://unesdoc.unesco.org/images/0015/001548/154861e.pdf>
- UNICEF. Konvencija o pravima djeteta, dostupno na <https://www.unicef.org/montenegro/price/konvencija-o-pravima-djeteta>
- Ustav Crne Gore (2007), dostupno na <https://www.skupstina.me/me/ustav-crne-gore>
- Zakon o osnovnom obrazovanju i vaspitanju (2021), dostupno na <https://www.gov.me/dokumenta/17fc9409-f431-411a-a3ef-2b316eaf1562>
- Zakon o vaspitanju i obrazovanju djece sa posebnim obrazovnim potrebama (2015), dostupno na <https://www.gov.me/dokumenta/1fa97620-49fe-4677-b939-364e9d2dd4a3>

RIGHT TO EDUCATION IN MONTENEGRO IN LAW REGULATIONS AND PRACTICES

Abstract: *The right of individuals to education is a universal human right, and therefore a universal child's right. In international law, children are recognized as a particularly sensitive and specific category for whose protection human rights protection mechanisms are not sufficient. That is why there was a need to protect children's rights by international regulations. The fact that education represents a category of public interest obliges the state to accept and respect international regulations in this area and their implementation in domestic legislation. Today, the question of whether a country has laws guaranteeing a child's right to education is almost unheard of. Children's rights are a fact, a reality recognized by international law, and the Convention on the Rights of the Child, the most important international document in the field of the protection of children's rights, was signed and ratified by 196 countries of the world. By adopting the Convention, states have shown their willingness to take responsibility for the upbringing and well-being of children by adopting and implementing various measures and laws. Most of the signatory countries already in their Constitutions guarantee children the right to special protection and education and have all the necessary legal regulations. In this paper, I will analyze the legal regulations in the field of the right to education in Montenegro and try to determine whether it sufficiently enables the realization of the right to education, whether it enables the realization of the right to education of children from vulnerable categories of the population (children with special educational needs, children from the Roma community, etc.), to what extent is it binding for parents and guardians, how much is it respected in practice and what do educators think about the legal regulations in the field of education in Montenegro.*

Keywords: *right to education, law, vulnerable population categories*

BORBA ZA ŽENSKA PRAVA U SISTEMU UNIVERZALNIH LJUDSKIH PRAVA

*Selma Ćosić²⁶⁶, docentica na Fakultetu političkih nauka Univerziteta u Sarajevu,
Odsjek sigurnosne i mirovne studije*

Apstrakt: Koncept ljudskih prava je koncept koji je stariji od koncepta roda. Kada govorimo o ljudskim pravima, tada govorimo o pravima koja se smatraju nedjeljivim i neotuđivim pravima svakog ljudskog bića. Ljudi se međusobno razlikuju po nekim svojim svojstvima, karakteristikama, razlikuju se po boji kože, spolu, nacionalnoj, etničkoj pripadnosti, dobu, vjeroispovijesti, bračnom statusu, socijalnoj pripadnosti, seksualnoj orijentaciji, itd. Od toga polazi i Povelja Ujedinjenih nacija iz 1945. godine koja u svom prvom članu navodi „da je jedan od osnovnih ciljeva osnivanja UN-a podsticanje poštovanja prava čovjeka i temeljnih sloboda za sve, bez razlike, s obzirom na rasu, spol, jezik ili vjeru.” (Glava I, član 1.). Međutim, borba žena za svoja ljudska prava kroz historiju čovječanstva nam ukazuje na činjenicu da se koncept ljudskih prava ne odnosi i na prava žena, to možemo vidjeti kroz mnoštvo konvencija, deklaracija i rezolucija o pravima žena. Autorica će u ovom radu prikazati kraći historijski pregled razvoja rodne politike, pravnih okvira i mehanizama za rodnu ravnopravnost koje su na globalnoj razini doprinijeli različiti dokumenti, konvencije, deklaracije i rezolucije koje su donošene na nacionalnim i nadnacionalnim nivoima, te ukazat na važnost emancipacije, obrazovanja i socijalizacije žena u današnjem društvu.

Ključne riječi: univerzalna ljudska prava, ženska prava, rodne politike, rodna diskriminacija, obrazovanje i socijalizacija

Uvod

Svako ljudsko pravo kroz historiju, od robovlasničkog do suvremenog doba koje je ostvareno do danas, u pojedinim državama svijeta postignuto je do određenog stepena kroz različite oblike borbe za to ljudsko pravo. Isto važi i u pogledu borbe žena za rodnu ravnopravnost, odnosno borbu žena za njihova osnovna ljudska prava, politička, ekonomska, socijalna i druga prava.

Osnovni paradoks koji je od početka postojao u pojmu neotuđivih ljudskih prava, bio je u tome što su se ta prava prvenstveno odnosila na ”čovjeka uopšte”, a mi ”ljude” poznajemo kao muškarce i žene, pa tako i pojam čovjeka. No, historijski kontekst nastanka i razvoja ljudskih prava ukazuje na suprotno, te se pod pravima čovjeka, odnosno ljudskim pravima, podrazumijevalo isključivo pravo muškaraca.

Danas u savremenim društvima u kojima preovladava demokratski sistem vlasti, borba žena, ženskih pokreta i nevladinih organizacija se usmjerila ka prevenciji rodno zasnovanog nasilja, seksualnog uznemiravanja, nasilja u porodici, borbi za socijalna i ekonomska prava žena. U ovom tekstu fokus je na pregledu historijsko – teorijskog doprinosa žena u borbi za njihova prava u sistemu univerzalnih ljudskih prava, kao i na ukazivanju važnosti obrazovanja, emancipacije i socijalizacije žena, kako bi unaprijedile i poboljšale svoju ulogu i status u društvu i državi.

Kako bismo razumjeli, zašto je i dalje važno boriti se za rodnu ravnopravnost žena u društvu i državi, neophodno je da se upoznamo sa historijsko – pravnim i teorijskim kontekstom razvoja rodne politike.

²⁶⁶ E-mail adresa: selma.cosic@fpn.unsa.ba

Historijsko - teorijski kontekst razvoja rodni politika

Historijsko – teorijski kontekst razvoja rodni politika nam omogućava uvid u višedecenijsku borbu prvenstveno za pravo glasa/biračko pravo žena, zatim na kontinuiranom i sistematskom zalaganju žena, feministica, teoretičarki, naučnica i nevladinih organizacija za prava na obrazovanje, prava na rad, pa sve do borbe žena za reproduktivna prava i prava na vlastito tijelo.

Među prvim idejama o pravima žena i njihove jednakosti sa muškarcima može se pronaći u spisu Christine de Pisan, "Grad žena" (*Le Livre de la Cite des Dames*) objavljenog davne 1405. godine, koji je neizostavan i neminovan ukoliko analiziramo općenito prava žena kroz historiju, od obrazovanja pa do uključivanja i djelovanja žena u javnoj i političkoj sferi. Spis Christine de Pisan predstavlja prvo djelo u samoj hronologiji nastanka i razvoja feminizma.

Pojam koji je od samog svog nastanka pa sve do danas jako diskutabilan i sa sobom povlači određene kontroverze, koji nailazi na mnoga nerazumijevanja kao i mnoge kritike države i društva, javnog mnijenja itd, jeste pojam feminizam²⁶⁷. Kada kažemo kritike države, to se odnosi na različite političke strukture koje kroz svoje politike imaju negativan stav prema osnovnim idejama feminizma.

Pojam feminizam je nastao potkraj devetnaestoga stoljeća kao pokret i ideologija za politiku jednakih prava žena, nakon što je Sarah Grand "skovala frazu *New Women* kako bi opisala novu generaciju žena koja traži neovisnost i prevrednovanje tradicionalnih vrijednosti" (Adamović, 2011:44). Iako, uveliko teoretičari porijeklo feminizma ili kolijevkom nastanka feminizma smatraju Zapad, feminizam se u cijelom svijetu "manifestirao kroz različite institucije odane aktivnostima u ime ženskih prava i interesa" (Ibid:41), i to na različitim dijelovima svijeta, državama, kulturama, i u krajnjoj mjeri religijama. Može se kazati, da je feminizam u teorijskom smislu doživio revoluciju upravo kroz djelo Mary Wollstonecraft pod naslovom "*Odbrana ženskih prava*" objavljenog 1792. godine. Glavna poruka i krajnji cilj njene knjige jeste podizanje svijesti i iznošenje zahtjeva za obrazovanje žena, jer bi isključivo na taj način žene postale aktivnije, obrazovanije, te povećale svoje dostojanstvo i dostigle veći stepen samostalnosti i slobode. Pored Mary Wollstonecraft neophodno je i spomenuti jedno od najutjecajnijih teorijskih djela "*Podređenost žena*" J.S. Milla, koji je još 1867. godine prvi predložio da žene dobiju pravo glasa, te pisao o nejednakosti muškaraca i žena. Njegovo zauzimanje za prava žena i nije bilo samo teorijsko, on moć analizira kao "autoritaran odnos, moć nad ženama ili odnos subordinacije, u širem sklopu njegove filozofije o društvenoj slobodi pojedinca. Ako u pravnoj podređenosti postoji prepreka za napredak i ako u društvu trebaju vladati odnosi jednakosti, onda je odnos žena i muškaraca upitan." (Ibid:42). Iako je još davne 1867. godine predlagao i upućivao na važnost da žene dobiju pravo glasa, kao jedno od osnovnih ljudskih prava, to se nije ubrzo dogodilo, do pravne realizacije njegovog zahtjeva trebalo je proći još mnogo godina.

Feminizam se u osnovi dijeli na prvi, drugi i treći val ili talas²⁶⁸, a mogu se naći podjele gdje se umjesto trećeg vala feminizma koristi termin postfeminizam²⁶⁹.

²⁶⁷ "Termin je skovao socijalutopista Šarl – Furije i u egalitarnim zajednicama, tačnije enklavama koje su stvorene na principima social – utopizma težilo se prevazilaženju tradicionalnih rodni uloga. (Popov – Momčinović, 2013:237).

²⁶⁸ „Analogija talasa se najčešće koristi u svrhu razgraničenja: kako bi se novi istorijski period razdvojio od prethodnog i time ujedno distanciralo od nekih karakteristika prethodnog talasa koje se, u novom istorijskom kontekstu, sve više posmatraju zastarelim. (Milojević, Markov, 2011:28).

²⁶⁹ „Termin postfeminizam se prvi put javio 1919. godine ali je u širu upotrebu ušao za vreme konzervativnih 80 – ih. Suzan Faludi smatra da je upotreba ovog termina kontinuirano propagirana od strane medija i da je povezana sa potrošačkom kulturom i slavljenjem lične narcisoidnosti.“ (Milojević, Markov, 2011: 34).

Prvi val feminizma²⁷⁰ je karakterizirao period borbe žena za pravo glasa. Prvi talas je nastao kao otpor unutar otpora budući da novi liberalni poredak nije ženama priznavao status građanki, već ih je reducirao na isključivo privatnu tj. domaćinsku sferu. Lišene brojnih prava (kao što je pravo glasa, pravo na razvod, na posjedovanje imovine i sl.).

Pored doprinosa spisateljice Christine de Pisan i J.S. Milla, Mary Wolstonecraft, ključna prekretnica u pitanjima pokretanja realizacije ideje da žene dobiju i steknu pravo glasa, jeste usvajanje *Deklaracije o pravima žene i građanke* (*Declaration des droits de la Femme et de la Citoyenne* – 1791. godine), koju je Olimpe de Guž (*Olympe de Gouges*) štampala u vrijeme Francuske revolucije.

Deklaracija o pravima žene i građanke je prvi dokument o građanskim pravima žene u kojem se tražilo da se ženska prava izjednače s pravima muškaraca u slobodi, vlasništvu, sigurnosti i otporu tlačenju. Za žene je tražila jednak pristup svim javnim počastima, mjestima i poslovima, prema njihovim sposobnostima. Važno je naglasiti da su se ženska udruženja počela osnivati tek krajem 19 stoljeća.

Jedno od najpoznatijih imena i današnjoj široj javnosti jeste Clara Zetkin, koja je uspjela 1892. godine ući u partijska vijeća. Rose Luxemburg²⁷¹ i Clare Zetkin dio su feminističke povijesti, prema kojima tradicija svijesti o ženskim pravima odražava i dan danas.

Pri val feminizma se privodi kraju ili završava nakon što je u praksi počela realizacija ideje o ženskom pravu glasa. Pravo glasa žene su dobile najprije 1893. godine u Novom Zelandu, zatim u Kanadi, Australiji, Njemačkoj, Velikoj Britaniji, itd. Važno je naglasiti da su žene pravo glasa u bivšoj Jugoslaviji dobile 1945. godine, gdje su prvi put učestvovala na opštim izborima i to za Ustavotvornu skupštinu.

Drugi val feminizma počinje polovinom 60-ih godina i traje sve do 1980-ih godina. Ovaj vremenski okvir, kako prvog vala feminizma, tako i drugog i trećeg, se ne odnosi za sve države podjednako, jer su se ideje realizirale u različitim vremenskim periodima, svaka država je imala svoje specifičnosti i različit historijski pregled razvoja feminističke misli i njihove realizacije u praksi. Sinonim borbe za drugi val feminizma jeste borba sa problemom koji nema ime, time je zadobio etiketu radikalnosti pokušavajući izjednačiti dvije odvojene sfere života žena.

Upotreba termina drugi val feminizma pripisuje se Marsha Weinman Lear, koja je prvi puta u New York Timesu 1968. godine naglasila prelaznu promjenu feminističkih aktivnosti u SAD, Velikoj Britaniji i drugim zemljama zapadne Evrope, u odnosu na ideje prvog vala feminizma.

Predstavnice drugog vala feminizma zaključile su da ostvarena prava koja su rezultirala završetkom prvog vala "nisu istovremeno dovela i do potpune promene u rodnim odnosima moći, a bio je inspirisan i kontrakulturnim previranjima i stvaranjem Nove levice u zapadnim društvima u tom periodu." Cilj drugog vala feminizma postaje "ne samo podela moći u postojećem društvu već i njegova radikalna promena." (Milojević, Markov, 2011:29).

²⁷⁰ "Pod prvim talasom u feminističkom kontekstu se podrazumijeva fon mišljenja i aktivizma koji zamah dobija od Francuske revolucije i u XIX vijeku. Iako se prvi talas često poistovjećuje sa sifrašizmom – tj. borbom za prava glasa za žene te se kao takav svodi na borbu žena da se uključe u novo inaugurisani politički sistem, on je bio više od toga budući da je promovisao uvide u različite prakse marginalizacije i isključivosti unutar, navodno novog, slobodnog društva koje se rađa..." (Popov – Momčinović, 2013:243).

²⁷¹ „Rosa Luxemburg – žena koja se borila za svoja uvjerenja. Rođena 1871. godine u Poljskoj. Imala je značajnu ulogu u političkoj povijesti, ali je i značajno utjecala i na ideju ravnopravnosti žena i muškaraca. Nije priznavala stereotipne uloge žena u okviru političkih organizacija. Uvijek bi se izborila za vidljivost na političkoj sceni i nije priznavala nikakva ograničenja kao posljedice pripadanja ženskom spolu. Imala je hrabrost ući u svijet politike koja je smatrano muškom sferom i izboriti se za riječ, izlagati svoje stavove i ideje i stajati iza njih. Žene je zajedno sa radničkom klasom, nacionalnim manjinama i seljacima smatrala izrabljenim društvenim skupinama.“ (www.libela.org).

Drugi val feminizma započinje knjigom "Ženska mistika" ili "Mistika ženstvenosti" autorice Betty Friedan, objavljene 1963. godine, te "Drugi pol", Simone de Beauvoir (Simon de Bovoar), objavljene 1949. godine. Glavni naglasak je stavljen na nezadovoljstvo mnogih američkih žena zbog njihovih uloga kao domaćica i majki, jer su privatne obaveze bile prepreka za posvećivanje karijeri ili bavljenje javnim poslom. "Drugi pol" Simon de Bovoar predstavlja egzistencijalističku analizu položaja žena i jednu od najutjecajnijih tekstova 20. stoljeća.

Možemo zaključiti da se prvi talas "obraćao prevashodno državi", a krajnja adresa ideja drugog talasa i "glavni entitet od kojeg se očekivalo omogućavanje promene rodni odnosa moći bila je kolektivna svest društva." (Ibid, 33). Glavna strategija promjena drugog talasa feminizma bila je usmjerena na podizanje svijesti članova cjelokupnog društva, tako da se može jasno kazati, da je i u današnjem svijetu nastavljena primjena i dopuna strategije podizanja svijesti, kako bi došlo do većeg stepena ravnopravnosti žena i muškaraca²⁷². Glavni akcenat je stavljen na nasilje u porodici koje se smatralo, a i još uvijek smatra "privatnom stvari", a ne društvenim i sigurnosnim problemom.

Pojmovi Treći val feminizma, ili postfeminizam predstavljaju sinonime koji su se počeli upotrebljavati 80-ih godina, mada nijedan od njih nije univerzalno prihvaćen i izloženi su mnogim kritikama. Period trećeg vala feminizma karakterističan je po "seksualnoj objektivaciji tijela" i pored te seksualnosti koja je ključna teza trećeg vala feminizma, i ravnoteže između privatnog i javnog, odnosno ravnoteže između profesionalizma, profesije i roditeljstva, privatne sfere, tematski, treći talas se sve više počinje da bavi rasnim i klasnim odnosima, pitanjem medija, utjecaja novih tehnologija, pitanjem globalizacije, klimatskim i demografskim promjenama, te političkim, društvenim i kognitivnim promjenama.

Valja spomenuti da se treći val feminizma još uvijek posmatra i definiira jako široko kao feministička teorija i praksa koja je nastala od strane generacija žena koje se izjašnjavaju kao feministice a rođene su od kraja 60 – ih godina. Iz toga razloga se u opus trećeg vala feminizma uključuje vrlo različit spektar post – radikalni feminizam kao što je: postmoderni, multikulturni, globalni, ekološki i kibernetički ili cyber feminizam.

U 21. stoljeću sve više smo svjedoci upotrebe i korištenja pojma feminističke etike, jer feminističke teoretičarke razvijaju različite i suprotstavljene etike i načine interpretacije. Temeljno određenje feminističke etike predstavlja "otvaranje prostora ženi i ženskosti, i to ženi i ženskosti koja bi se razlikovala od žene i ženskosti koju sputavaju i nameću strukture rodne hijerarhije, prepoznato kao racionalno nasilje." (Babić – Avdispahić, Mujkić, 2019:135). Feministička etika naglasak stavlja na ženski ethos postajanja, koji zadobija transformativni karakter kroz slobodu, autonomiju, kreacije i strasti.

Pravni kontekst

Sylvia Walby navodi da je jedan od „pravih” i „prvih” puteva priznavanja građanskih prava ženama utemeljio „Rimski ugovor iz 1957. godine koji je u svoje odredbe uvrstio pravedno postupanje prema ženama, a na taj ugovor, redom su se nastavili definirati i usvajati ostali zakoni. Kao na primjer, u Velikoj Britaniji slijedili su ga Zakon o jednakim plaćama 1970. godine, Zakon o spolnoj diskriminaciji iz 1975., Amandman o jednakoj vrijednosti iz 1984. godine, itd.” (2005:19). S tim da se korijeni razvoja rodni politika, i „otvaranja prostora” za žene u javnoj sferi, pa čak i u politici može ogledati i kroz razvoj feminističke misli i feminističke političke misli, odnosno kroz talase feminizma, o kojima je prethodno bilo riječi.

²⁷² "Važno je spomenuti, da su se u okviru drugog talasa feminizma javili otpori kod specifičnih grupa žena (npr. žena iz Trećeg svijeta, Afro - amerikanki) da Drugi talas kao i Prvi adresira uglavnom pitanja koja su ključna za žene iz tzv. Prvog svijeta, odnosno najrazvijenijih zemalja. Afro – amerikanke su tako npr. isticale da je za njih veći problem rasizam nego seksizam budući da se rod u Drugom talasu smatrao temeljnim društvenim rascijepom." (Popov – Momčinović, 2013:236).

Prve korijene razvoja rodних politika pronalazimo u deklaracijama o pravima i slobodama i nedjeljivim ljudskim pravima svakog ljudskog bića, kao što su Američka deklaracija o nezavisnosti (1776. godine) i Francuska deklaracija o pravima čovjeka i građanina (1789. godine).

U prvom talasu feminizma ključni značaj je bio u kritičkoj reakciji na naslijeđe Francuske buržoaske revolucije, koja je, iznjedrila ključni dokument: Deklaraciju o pravima čovjeka i građanina. Iako se u pomenutim deklaracijama naglašava „da se ljudi rađaju slobodni i da su jednaki u svojim pravima, one ne tretiraju ni pravno ni terminološki podjednako žene, a niti druge skupine koje su bile marginalizirane na temelju rase i prema drugim osnovama. Jer se u tadašnje vrijeme tolerisalo ropstvo, a žene nisu uživale puna građanska prava i politička prava” (Tomić, 2018:106).

Instrumenti rodne ravnopravnosti su različiti i obuhvataju: instrumente koji definišu normativni okvir (materijalno pravo i procesure), zatim implementacioni instrumenti (obuhvataju propise, podzakonske akte vlade i ministarstava) i instrumente zaštite prava, koji su neizmjereno važni za primjenu i poštovanje prava (prigovor, tužba, žalba, ustavna žalba).

Instrumenti koji definišu normativni okvir, kako navode Milojević i Markov, „postavljaju parametre za preduzimanje aktivnosti, a koji obuhvataju: međunarodne instrumente (univerzalni međunarodni izvori, npr. dokumenti Organizacije Ujedinjenih nacija i regionalni izvori, dokumenti Evropske Unije, Saveta Evrope i dr.), koji obuhvataju više izvora; propise unutrašnjeg prava (ustav, zakoni i podzakonski pravni akti),”(2011:289). Ti izvori uključuju konvencije koje podležu ratifikaciji, opšteprihvaćena pravila međunarodnog prava, preporuke međunarodnih tela, koja nadziru primenu međunarodnih standarda ljudskih prava, praksa međunarodnih sudskih tela koja odlučuju o zaštiti ljudskih prava, i dr.

Vrlo važan segment institucionalnih mehanizama i instrumenata rodne ravnopravnosti su strategije. Strategije se razlikuju „s obzirom na sadržaj na koji su fokusirane i s obzirom na organ koji ih usvaja (vlada ili parlament).” Po sadržaju razlikuju se strategije koje se neposredno odnose na rodnu ravnopravnost (npr. nacionalni plan aktivnosti za ostvarivanje rodne ravnopravnosti) i strategije koje se odnose na druge oblasti, važne za ostvarivanje ravnopravnosti spolova (npr. strategije za smanjenje siromaštva, strategija održivog razvoja, strategija zapošljavanja i razvoja ljudskih resursa; strategija borbe protiv trgovine ljudima; strategija očuvanja i unapređenja reproduktivnog zdravlja, i dr.). Pomenute strategije su vrlo važne, naročito u postkonfliktnim društvima i državama, u kojima su žene izložene većem stepenu diskriminacije, u društvima gdje su žene sve više žrtve trgovine ljudima, nasilja u porodici, itd.

U instrumentima rodne ravnopravnosti koji definiraju normativni okvir, fokus, naglasak ćemo staviti na međunarodne pravne standarde za postizanje rodne ravnopravnosti.

Na osnovu Povelje Ujedinjenih nacija, i uloge Povjerenstva za ljudska prava koje je osnovano 1946. godine sa ulogom da izradi Prijedlog opće Deklaracije o ljudskim pravima, usvojena je i proglašena rezolucijom Generalne skupštine Ujedinjenih nacija 217 A (III) 10. decembra 1948. godine Opća/Univerzalna deklaracija Ujedinjenih nacija o ljudskim pravima. U uvodnom dijelu Generalna skupština proglašava ovu Univerzalnu deklaraciju o ljudskim pravima i ravnopravnosti muškaraca i žena kao „zajednički standard koji treba da postignu svi narodi i sve nacije da bi svaki pojedinac i svaki organ društva, imajući ovu Deklaraciju stalno na umu, težio da učenjem i vaspitavanjem doprinese poštovanju ovih prava i sloboda da bi se postupnim unutrašnjim i međunarodnim mjerama obezbijedilo njihovo opšte i stvarno priznanje i poštovanje”.

U članu 2. Deklaracije je naglašeno da svakom čovjeku pripadaju „sva prava i slobode proglašene u ovoj Deklaraciji bez ikakvih razlika u pogledu rase, boje, pola, jezika, vjeroispovijesti, političkog ili drugog mišljenja, nacionalnog ili društvenog poretka, imovine, rođenja ili drugih okolnosti.” (www.osce.org/files/f/documents/2/e/88573.pdf).

Pored važne uloge pri izradi i usvajanju Univerzalne deklaracije o ljudskim pravima, veliki doprinos Povjerenstva za ljudska prava se ogleda i u izradi Međunarodnog pakta o građanskim i političkim pravima i Međunarodnog pakta o ekonomskim, socijalnim i kulturnim pravima, usvojeni od strane Generalne skupštine 1966. godine, u kojima su razrađena i proširena prava iz Opće deklaracije.

Međunarodni pakt o građanskim i političkim pravima zabranjuje diskriminaciju, navodeći da sve osobe imaju jednaka prava, i da su kao takve jednake pred zakonom, te da im se pruži zaštita protiv diskriminacije po bilo kojoj osnovi. Međunarodni pakt o građanskim i političkim pravima zahtijeva posebnu zaštitu porodice i djeteta, te se ovaj dokument posebno zalaže za humaniji odnos „prema ženama kod zasnivanja braka i porodice, insistirajući da se poštuje njihov slobodan pristanak i da se vodi računa o njihovoj zrelosti za brak” (Član 23.).

Međunarodni pakt o ekonomskim, socijalnim i kulturnim pravima zahtijeva od država da osiguraju uživanje tih prava podjednako i ženama i muškarcima (član 3.), referirajući se isključivo na „pravo na rad, pravo na pravičnu platu i jednaku nagradu za rad jednake vrijednosti bez ikakve razlike, posebno ženama moraju biti zajamčeni uslovi koji nisu lošiji od onih koja uživaju muškarci, uz jednaku nagradu za jednak rad.” Pakt sadrži i sva druga ekonomska i socijalna prava, kao npr. „pravo na pristojan život porodice, sigurnosti i higijenske uslove rada, podjednake mogućnosti unapređenja, pravo na odmor, slobodno vrijeme, itd.” (Član 7.).

Dokumenti Ujedinjenih nacija su od ključne važnosti za unapređenje rodne ravnopravnosti i priznavanje odgovornosti država koje su ratificirale određene konvencije koje se tiču zaštite u ovom slučaju ženskih ljudskih prava i prava djeteta. Pobrojat ćemo neke od konvencija koje su usvojile UN u pogledu priznavanja i zaštite prava žena: Konvencija o političkim pravima žena (1953.) kojom se utvrđuje članom 1. Konvencije aktivno biračko pravo, članom 2. pasivno biračko pravo, i pravo da žena bude na javnim dužnostima i da vrši sve javne funkcije, ustanovljene na osnovu nacionalnih zakona bez ikakve diskriminacije, pod jednakim uslovima sa muškarcima.

Konvencija o borbi protiv diskriminacije u području prosvjete (1960) kojom se pored zabrane diskriminacije prema rasi, spolu, jeziku, vjeroispovijesti, i drugim vrstama diskriminacije, zabranjuje i diskriminacija prema spolu u „korištenju” svih vrsta škola i mogućnosti obrazovanja. Usvojena je i Konvencija o državljanstvu udate/udatih žene/žena iz 1957. godine, koja tretira pitanje državljanstva (udate žene) kao pravne veze pojedinke i države, a polazeći od prava na državljanstvo proklamiranog Općom deklaracijom o ljudskim pravima. Konvencija ima 12 članova, u prvim članovima su određene suštine reguliranja prava državljanstva: „Prema članu 1. svaka država ugovornica saglasna je da (1) ni zaključenje braka (2) ni rastava braka između domaćih i stranih državljana (3) ni promjena državljanstva muža dok brak traje, neće imati ipso facto učinak na državljanstvo žene” (Banović, 2018:84).

Jedna od najznačajnijih konvencija Ujedinjenih nacija koja se striktno tiče ravnopravnosti muškaraca i žena u svim sferama društvenog djelovanja je Konvencija o uklanjanju/eliminaciji svih oblika diskriminacije žena (CEDAW²⁷³) iz 1979. godine usvojena od strane Generalne skupštine UN-a, a stupila na snagu 1981. godine. Važno je naglasiti i podvući da je ovo prva Konvencija koja se isključivo odnosi na zabranu, uklanjanje ili eliminaciju diskriminacije samo nad ženama u bilo je kojem aspektu ili pogledu, jer su dotadašnje Konvencije i Deklaracije bile fokusirane općenito na uklanjanju bilo koje vrste diskriminacije nad ljudima.

U članu 1. Konvencije, pojam diskriminacije nad ženama označava „bilo koju razliku, isključivanje ili ograničenja na osnovu spola, koja imaju kao posljedicu ili svrhu pogoršavanje ili poništenje priznanja, uživanja ili djelovanja žena, bez obzira na njihov bračni status, a na osnovu jednakosti žena i muškaraca, ljudskih prava i fundamentalnih sloboda u političkoj, ekonomskoj, društvenoj, kulturnoj, građanskoj ili bilo kojoj drugoj oblasti.”

²⁷³ CEDAW označava Convention on Elimination of All Forms of Discrimination against Women.

Sveobuhvatnost Konvencije se ogleda i po pitanjima i oblastima koje detaljno tretira, kao što su: politička prava žena prema Konvenciji (otklanjanje diskriminacije žena u političkom i javnom životu), pravo na obrazovanje žena (otklanjanje diskriminacije žena u jednakim pravima sa muškarcima u pogledu obrazovanja), pravo na rad bez diskriminacije (uklanjanje diskriminacije žena u oblasti zapošljavanja), zabrana diskriminacije žena zbog stupanja u brak ili materinstva i osiguravanja njihovog prava na rad, ravnopravnost žena i muškaraca, bračna i porodična jednakost, itd.

Konvencijom je određen i način praćenja ostvarivanja prava iz Konvencije, gdje je članom 17. predviđeno formiranje Komiteta za uklanjanje diskriminacije žena. Prema tome, države su u obavezi „radi razmatranja u Komitetu, da generalnom sekretaru UN-a podnesu izvještaj zakonodavnim, sudskim, upravnim ili drugim mjerama koje su se usvojile s ciljem primjene odredaba Konvencije, kao i o napretku ostvarenom u izvještajnom periodu” (Banović, 2018:78).

Pored CEDAW Konvencije, valja spomenuti i Deklaraciju o uklanjanju nasilja nad ženama usvojena na Generalnoj skupštini UN-a 1993. godine, Rezolucija 48/104. U Preambuli Deklaracije se navodi da pored prethodno usvojenih međunarodnih dokumenata u kojima su prava i načela zajamčena, Generalna skupština smatra da je „nasilje nad ženama prepreka postizanju jednakosti, razvoja i mira” i priznajući kako se kroz „nasilje nad ženama očituje povijesna nejednakost u odnosima moći između muškaraca i žena, a koje je dovelo do muške dominacije i diskriminacije žena te sprječavanja punog napredovanja žena, kao i da je nasilje nad ženama jedan od ključnih društvenih mehanizama, putem kojeg su žene potisnute u podređeni položaj u usporedbi sa muškarcima.” U Deklaraciji je jasno navedeno da postoji potreba da se precizno i sveobuhvatno definira pojam nasilja nad ženama, te da se odrede prava koja se trebaju primjeniti kako bi se uklonili svi oblici nasilja nad ženama.

U pravnom kontekstu neophodno je spomenuti i Pekinšku deklaraciju i Platformu za djelovanje/akciju²⁷⁴, koja je nastala kao rezultat Konferencije o ženama održane 1995. godine u Pekingu i predstavlja vrlo važan međunarodni dokument u pogledu ravnopravnosti muškaraca i žena. Ujedinjene nacije su prihvatile Platformu za djelovanje kako bi se osnažio položaj žena u svijetu, u kojoj je identificirano „dvanaest područja koja zahtijevaju akciju kako bi se pokazalo da rodna neravnopravnost ne može biti svedena samo na jednu dimenziju. Među pokazateljima su bili: siromaštvo, zdravlje, obrazovanje, nasilje, vojni sukobi, ekonomija, odlučivanje, mediji, okoliš, itd.” (Adamović, 2011:103).

Vijeće Evrope u pogledu rodni politika, odnosno o usvajanju dokumenata koji se tiču rodne ravnopravnosti muškaraca i žena ima veliki značaj. Najveće dostignuće Vijeća Evrope se ogleda u usvajanju *Evropske konvencije za zaštitu ljudskih prava i temeljnih sloboda*, iz 1950. godine, koja je stupila na snagu 1953. godine. Cilj Vijeća Evrope je postizanje većeg jedinstva između njegovih članica i očuvanje i razvijanje osnovnih ljudskih prava i sloboda i koje su temelj pravde i mira u svijetu i koje se najbolje održavaju stvarnom političkom demokratijom.

Član 14. Konvencije se najdirektnije odnosi na zabranu diskriminacije po bilo kojoj osnovi, preciznije „uživanje prava i sloboda predviđenih u ovoj Konvenciji obezbjeđuje se bez diskriminacije po bilo kom osnovu, kao što su pol, rasa, boja kože, jezik, vjeroispovijest, političko ili drugo mišljenje, nacionalno ili socijalno porijeklo, veza sa nekom nacionalnom manjinom, imovinsko stanje, rođenje ili drugi status”. Kako bi se obezbijedilo poštivanje prava Konvencije Članom 19. predviđeno je uspostavljanje nadzornih tijela. Nadzorna tijela su: *Evropska komisija za ljudska prava* i *Evropski sud za ljudska prava* koji je utemeljen 1959. godine, sa glavnim zadatkom i ciljem da utvrdi da li je država, prema pojedinačnim žalbama, prekršila neka od zagarantovanih prava predviđenih ovom Konvencijom.

²⁷⁴ „Platforma za djelovanje/akciju, definira sva područja u kojima je zabrinjavajući položaj žena i ženske djece zbog postojeće nejednakosti u odlučivanju, podnošenja većeg tereta siromaštva, izloženosti žena nasilju i posljedicama oružanih sukoba, nedostatka poštovanja i nedovoljne promocije i zaštite ljudskih prava žena.“ (Pekinška deklaracija, tačka 25).

Godine 1961. Vijeće Evrope je usvojilo Evropsku socijalnu povelju, koja je revidirana 1996 „uvođenjem pozitivnih mjera s ciljem postizanja ravnopravnosti spolova u obrazovanju i zapošljavanju.” (Tomić, 2018:191). U grupu normativnih instrumenata Vijeća Evrope spadaju i *Konvencija o suzbijanju trgovine ljudima*, *Konvencija o zaštiti djece od seksualnog nasilja* i *Konvencija o prevenciji i borbi protiv nasilja nad ženama i nasilja u porodici*.

Konvencija Vijeća Evrope o suzbijanju trgovine ljudima usvojena je 2005. godine, a stupila na snagu 2008. godine. Osnovni cilj Konvencije je sprečavanje i borba protiv trgovine ženama, muškarcima i djecom u cilju seksualne, radne i druge vrste iskorištavanja, kao i zaštitu žrtava i progon počinitelja. U članu 3. Konvencije tretira se pitanje i nediskriminacije i obaveza država u promovisanju rodne ravnopravnosti u procesima kreiranja i primjene implementacije pomenute Konvencije.

Konvencija za zaštitu djece od seksualnog iskorištavanja i zlostavljanja iz 2007. godine, poznatija kao i Lanzarote konvencija. Osnovni i primarni cilj Konvencije je „sprečavanje i suzbijanje iskorištavanja i seksualnog zlostavljanja djece, zaštitu prava djece žrtava seksualnog iskorištavanja i seksualnog zlostavljanja”. Konvencija, također kriminalizira „sve vrste seksualnih zločina protiv djece, uključujući seksualno zlostavljanje, krivična djela povezana s dječijom prostitucijom, dječiju pornografiju, sudjelovanje djeteta u pornografskim nastupima, moralno iskvarivanje djece te vrbovanje djece u seksualne svrhe”. (Ibid, 99).

Konvenciju o sprečavanju i borbi protiv nasilja nad ženama i nasilja u porodici, poznatiju kao „*Istanbulska konvencija*”. Usvajanju Istanbulske konvencije prethodile su mnoge javne rasprave, polemike, pa čak i organizacije protesta, naročito u regiji. Istanbulska konvencija je usvojena 2011. godine te zahtijeva od država da kriminalizuju različite oblike nasilja nad ženama, uključujući fizičko, seksualno i psihičko nasilje, uhođenje, seksualno uznemiravanje, sakaćenje ženskih genitalija, prisilni brak, prisilni abortus i prisilnu sterilizaciju.

Nakon sažetog i djelimičnog uvida i pregleda pravnog i normativnog okvira i konteksta o rodnoj ravnopravnosti žena, možemo zaključiti da je borba žena za njihova prava bila višedecenijska i da se univerzalna ljudska prava kroz historiju nisu odnosila i na prava žena.

Socijalne dimenzije roda i rodnih odnosa

Socijalni faktori i socijalne dimenzije su vrlo važne odrednice u razvoju ličnosti. Pod utjecajem socijalnih faktora se prvenstveno razvija i mijenja ličnost. Veliki je broj različitih vrsta socijalnih faktora od kojih zavisi njeno formiranje: porodica i porodični uslovi i odnosi, škola, grupe vršnjaka, organizacije u koje se učlanjujemo, društvo koje nas okružuje i u kojem se krećemo, literatura koju čitamo, materijalno stanje, socijalni položaj i uloga koju imamo u društvu, klasna pripadnost, kultura u kojoj odrastamo i u kojoj živimo, tradicija itd. Historijski gledano, države i društva su na osnovu svih pomenutih socijalnih faktora upravo i razvili patrijarhalne društvene vrijednosti i patrijarhalne društvene norme, prema kojima, možemo kazati još uvijek funkcioniramo i živimo. S toga, da bismo dostigli što veći stepen rodne ravnopravnosti i poboljšali položaj žene u državi i društvu neophodno je fokusirati se na socijalizaciju cjelokupnog društva.

Socijalizacija je proces koji traje cijeli život, to nije kratkoročan čin, iako je najsnažnije izražen u periodu djetinjstva, stoga, moramo početi mijenjati socijalne patrijarhalne konstrukte počevši od najmlađih generacija pa do najstarijih.

Značajan vid procesa socijalizacije jeste obrazovanje. Obrazovanje predstavlja jedno od najvažnijih i najbitnijih karika, procesa socijalnih dimenzija svakoga pojedinca/individue, u njegovom ličnom sazrijevanju, te njegovom bivstvovanju i djelovanju u porodici (kao osnovnoj čeliji jednog društva), društvu, i u krajnjoj mjeri državi. ”Ozbiljne” države i ”ozbiljno” rukovodstvo država, naročito postkonfliktnih država obrazovanje treba da smatraju jednim od prioritetnih i osnovnih ”stubova” društva, kako bi time doprinijeli što većem stepenu poštivanja i uvažavanja ljudskih prava, rodnoj i spolnoj ravnopravnosti, manjkom nacionalne netrpeljivosti i mržnje prema Drugom i Drugačijem, itd.

Jedan, također vrlo važan aspekt socijalizacije države i društva u pogledu rodne ravnopravnosti jeste, prema Lydiji Sklevicky emancipacija²⁷⁵. Emancipacija je ključni proces i “fenomen” koji će žene “spasiti” i izvući iz patrijarhalne dominantne strukture. Šta predstavlja emancipacija? Ona je glavna karika u promjeni svijesti, prvenstveno žena o njihovom položaju, njihovim ulogama, a zatim i muškaraca, porodica, društava pa i u krajnjoj mjeri, kroz izmijene zakona, i države.

Izraz emancipacija svoje korijene pronalazi još u dubokoj prošlosti, i to iz “rimskoga prava i označava pravni akt prema kojemu se priznaje status slobodne osobe” (Nohlen, 2001:60). Dieter Nohlen smatra da u današnje zahtjeve za emancipacijom žena ulaze: “ravnopravno sudjelovanje u svim profesijama i na rukovodećim mjestima, podjela kućanskih poslova među spolovima – ili pak priznavanje kućanskoga rada žena, a u novije vrijeme se sve više govori i o seksualnoj emancipaciji žene, pravo žena na raspolaganje vlastitim tijelom.” (Ibid:61).

Emancipacija i masovno obrazovanje žena u drugoj polovini dvadesetog vijeka rezultiralo je ulaskom i većim učešćem žena u institucije koje su do tada, vijekovima bile pod muškom dominacijom ili institucije koje su nastajale po kontekstu spolne hijerarhije, čiji vrh je zauzimao isključivo muški rod. Budući da patrijarhalno društvo definira ženu po muškarcu (ali i po majčinstvu), žena se ne smatra samostalnom, nego ovisnom osobom. Emancipacijom se žene oslobađaju ovisnosti tako da mijenjaju društvene prilike, ali i svoje osobne životne uvjete dobivajući pravnu, ekonomsku, moralnu i kulturnu autonomiju i slobodu. Tako se emancipacija može odvijati na razini društva te na osobnoj razini svake pojedine žene. Emancipacijske prakse mogu obuhvatati razne elemente oslobođenja i osnaživanja putem osobnog rasta, ženske podrške ili obrazovanja. Ženski su studiji primjer emancipacijskog učenja žena koji omogućuju ženama stjecanje novih znanja o sebi i drugima i otvaraju prostore psihičke, političke i stvaralačke slobode žena.

Možemo zaključiti da su oba faktora koji utječu na proces socijalizacije ličnosti jako važna, naročito u pogledu razvoja rodničkih odnosa unutar društva i države. Svaki od pomenutih faktora možemo uvrstiti i analizirati sa aspekta roda, krenuvši od stanja rodničkih odnosa unutar porodice, utjecaj obrazovanja na razvoj rodničkih odnosa ili promjenu postojećeg stanja rodničkih uloga u državi i društvu, itd. Neizmjerno su važni sekundarni faktori u pogledu procesa socijalizacije ličnosti unutar društveno – ekonomske strukture rodničkih odnosa, zatim pravno – političke, etničke i nacionalne strukture rodničkih odnosa naročito u postkonfliktnim državama.

Zaključna razmatranja

Pojave feminizma u nekoliko talasa (tri talasa feminizma) na teorijskoj i političkoj ravni, su doprinijeli razvoju i poboljšanju rodničkih politika i rodničkih odnosa u mnogim državama u svijetu, naročito nakon osnivanja Ujedinjenih nacija i usvajanja Univerzalne deklaracije o ljudskim pravima i mnogim drugim normativno pravnim instrumentima, konvencijama, deklaracijama, rezolucijama, platformama, itd.

U okviru patrijarhalne paradigme žene ili „nisu postojale u akademskom diskursu ili su se problematizovale u okviru tzv. ženskog pitanja, kao i uopšte“. Emancipacijom žene, njenim obrazovanjem, „stihijskim“ ulaskom i „prodoranjem“ u javnu sferu, nastajanjem feminističkih pokreta, ženskih i rodničkih studija, te drugih oblika okupljanja kroz različita udruženja i organizacije, žene su počele preispitivati „dominantni, patrijarhalni diskurs iz feminističke perspektive“ i na taj način kroz različite borbe za njihova prava doprinijele većem stepenu rodne ravnopravnosti.

Iz svega priloženog možemo zaključiti da je institucionalni okvir regulacije roda i rodničkih pitanja mnogo progresivniji od stanja socijalne svijesti društva u pogledu rodničkih odnosa i rodne ravnopravnosti. Neophodno je kroz procese socijalizacije i emancipacije utjecati na promjenu svijesti

²⁷⁵ „Emancipacija (emancipation), definicija pojma obuhvaća oslobođenje pojedinca/ke ili skupine ljudi od dominacije drugoga/e. Emancipacija u feminističkom smislu znači oslobođenje žene od ekonomskog, emocionalnog, političkog i društvenog oblika ovisnosti o muškarcu.“ (Borić, 2007:24).

kod cjelokupne populacije o vrijednosti i značaju ženske populacije u podizanju napretka države i društva u ekonomskom, političkom, sigurnosnom i svakom drugom domenu.

Samo obrazovanjem i odgojem se može u jednom društvu podizati svijest o potrebi uvažavanja ravnopravnosti ljudi po osnovu roda, po rasnoj, nacionalnoj, vjerskoj, spolnoj i drugim osnovama. Također kroz obrazovanje i učešće u organima civilnog društva, nevladinim organizacijama, uz proučavanja iskustava drugih zemalja, poticati "ženski aktivizam", odnosno borbu žena za njihovu rodnu ravnopravnost u društvu, u politikama općenito, u rodnim politikama, politikama obrazovanja, zapošljavanja, itd.

Literatura:

Knjige:

1. Adamović, Mirjana (2011): *Žene i društvena moć*, Zagreb, Plejada Institut za društvena istraživanja u Zagrebu;
2. Babić – Avdispahić, J., Mujkić, A. (2019): *Etika*, Udruženje za filozofiju i društveno – humanistička istraživanja "Eidos", Zenica;
3. Beridan, I. (2008): *Politika i sigurnost*, Sarajevo, Fakultet političkih nauka;
4. Borić, R. (2007): *Pojmovnik rodne terminologije prema standardima Europske unije*, Zagreb, Centar za ženske studije;
5. Gavrić, S., Ždralović, A. (2019): *Rodna ravnopravnost, Teorija, Pravo, Politike, Uvod u rodne studije za studentice i student društvenih nauka u BiH*, Sarajevski otvoreni centar i Univerzitet u Sarajevu, Pravni fakultet;
6. Milojević I., Markov, S. (2011): *Uvod u rodne teorije*, Centar za rodne studije, Univerzitet u Novom Sadu;
7. Nohlen, Dieter (2001): *Politološki rječnik država i politika*, Zagreb, Osijek, Split, Panliber;
8. Popov-Momčinović, Z. (2013): *Ženski pokret u BiH, artikulacija jedne kontrakulture*, Sarajevski otvoreni centar, Centar za empirijska istraživanja religije u Bosni i Hercegovini, Fondacija CURE;

Dokumenti:

9. Evropske konvencije za zaštitu ljudskih prava i temeljnih sloboda, iz 1950. Godine
10. Međunarodni pakt o građanskim i političkim pravima
11. Međunarodni pakt o ekonomskim, socijalnim i kulturnim pravima
12. Univerzalna deklaracija o ljudskim pravima; usvojena od strane Generalne Skupštine Ujedinjenih Nacija 10. decembra 1948.godine, Rezolucijom 217 (III);
13. CEDAW konvencija o eliminisanju svih oblika diskriminacije nad ženama;
14. Konvencije o ukidanju svih oblika diskriminacije žena u SFRJ;
15. Konvencija o političkim pravima žena;
16. Međunarodna konvencija o ukidanju svih oblika rasne diskriminacije;

Ostali izvori:

17. <http://www.libela.org/page/un-i-rodna-ravnopravnost/>;
18. <http://www.osce.org/files/f/documents/2/e/88573.pdf>.

THE STRUGGLE FOR WOMEN'S RIGHTS IN THE SYSTEM OF UNIVERSAL HUMAN RIGHTS

Abstract: The concept of human rights is a concept that is older than the concept of gender. When we talk about human rights, we are talking about rights that are considered indivisible and inalienable rights of every human being. People differ from each other in some of their properties, characteristics, skin color, gender, nationality, ethnicity, age, religion, marital status, social affiliation, sexual orientation, etc. The Charter of the United Nations from 1945 is based on this, which states in its first article that "one of the basic goals of the establishment of the UN is to encourage respect for human rights and fundamental freedoms for all, without distinction, with regard to race, sex, language or faith." (Chapter I, Article 1.). However, the struggle of women for their human rights throughout the history of mankind points to the fact that the concept of human rights does not apply to women's rights, we can see this through the multitude of conventions, declarations and resolutions on women's rights. In this paper, the author will present a brief historical overview of the development of gender policies, legal frameworks and mechanisms for gender equality, which were contributed on a global level by various documents, conventions, declarations and resolutions adopted at the national and supranational levels, and point out the importance of emancipation, education and socialization of women in today's society.

Keywords: universal human rights, women's rights, gender policies, gender discrimination, education and socialization

DOŽIVLJAJ ANKSIOZNOSTI KOD UČENIKA ZAVRŠNIH RAZREDA
OSNOVNE ŠKOLE*Adela ČOKIĆ²⁷⁶, Meliha BIJEDIĆ¹, Emina SULJKANOVIĆ-DJEDOVIĆ²*¹Univerzitet u Tuzli, Edukacijsko-rehabilitacijski fakultet²JU Osnovna škola „Hasan Kikić“ Gračanica

Sažetak: Anksioznost je neizbježna u svakodnevnom životu te predstavlja automatski odgovor čovjeka na doživljaj opasnosti. Također, problemi i simptomi vezani uz anksioznost sastavni su dio sazrijevanja te predstavljaju adaptivne odgovore koji čuvaju od opasnih situacija i djeluju motivacijski. Anksioznost postaje problem za osobu onda kada prestane djelovati motivirajuće i zaštitnički. Cilj rada je ispitati prisustvo anksioznosti kod učenika završnih razreda osnovne škole. U radu se pošlo od pretpostavke da je anksioznost prisutna kod učenika završnih razreda u različitim područjima. Uzorak ispitanika činilo je 120 učenika završnih razreda osnovne škole na području Tuzlanskog kantona. Istraživanje je sprovedeno u februaru 2023. godine. Mjerni instrument korišten u istraživanju je Skala dječje anksioznosti autorice Purić (1992; prema Zaić, 2005) namijenjena je ispitivanju anksioznosti djece školske dobi. Podaci su obrađeni metodama deskriptivne statistike. Rezultati istraživanja upućuju na prisustvo anksioznosti na tri područja: ispitnu, socijalnu i opštu anksioznost u različitom intenzitetu. Najveći intenzitet je zabilježen u području ispitne anksioznosti.

Ključne riječi: anksioznost, usmeno odgovaranje, spol, osnovna škola.

UVOD

Simptomi anksioznosti i depresije, kao i poremećaji, pojavljuju se češće od ostalih simptoma i poremećaja i to u svim životnim razdobljima (Davidson i Neale, 1999). Često se javljaju u "prijelaznim" razdobljima života kao što su polazak u vrtić, osnovnu školu, prelazak u srednju školu, na fakultet, zapošljavanje ili u drugim situacijama u kojima se odvija veća promjena, jer su te situacije nove i nepoznate te zahtijevaju prilagođavanje. Bernstein i Borchardt (prema Wenar, 2002) navode da su anksiozni poremećaji među najčešćim poremećajima dječje i adolescentne dobi, istraživanjima je utvrđeno da se javljaju kod 8 do 9% opće populacije. Istraživanje koje su proveli Last, Perin i Kadzin (1992; prema Albano, Causey i Carter, 2001) pokazalo je da je dob pojavljivanja anksioznog poremećaja zbog separacije 7,5 godina, za jednostavne fobije 8,4 godine, a za poremećaj s pretjeranom anksioznošću 8,8 godina. Djeca koja pokazuju veći broj ranih znakova anksioznosti u većem su riziku od razvoja poremećaja anksioznog spektra (Rapee i sar., 2005). Anksiozni poremećaji dijagnosticiraju se kad su jasno uočljivi subjektivno doživljeni osjećaji anksioznosti (Davidson i Neale, 1999). Anksiozni problemi u mladosti su često prethodnici anksioznih poremećaja i depresije u odrasloj dobi.

²⁷⁶ adela.cokic@gmail.com

melihabijedic@gmail.com

eminadjedovic@hotmail.com

Anksioznost se izražava nizom tjelesnih simptoma kao što su lupanje srca, znojenje, podrhtavanje ruku ili tijela, suha usta, teškoće kod disanja, mučnina u želudcu, osjećaj topline ili vrućine, napetost mišića, osjećaj da se ne možemo opustiti, osjećaj knedle u grlu. Nadalje, anksioznost se izražava psihičkim simptomima kao što su osjećaj nesvjestice, slabosti, smušenosti, teškoća koncentracije, straha od smrti, kod oboljelih postoji strah da će izgubiti kontrolu nad vlastitim ponašanjem, doživljaj pretjerane zabrinutosti, osjećaj da će se svaki čas dogoditi neko neugodno iznenađenje. Kada se ovi simptomi javljaju kao odgovor na neku situaciju koja pojedinca objektivno zabrinjava, kada bitno ne utiču na djelovanje, npr. ako simptomi na ispitu pojedinca ne blokiraju toliko da ne može odgovoriti na pitanja na koja zna odgovor, i kada nestanu nakon određenih izazivajućih situacija, radi se o očekivanoj anksioznosti koja ne bi trebala previše brinuti. Međutim, kada su neki od simptoma stalni ili se javljaju u napadima panike ili u nekim posebnim situacijama kojih se ljudi obično ne boje, kao što su npr. izlazak iz kuće i odlazak u društvo, tada se radi o anksioznom poremećaju (Štrkalj Ivezić, Vuković, 2007). U tabeli 1. predstavljeni su simptomi anksioznih poremećaja. Problem anksioznosti kod djece je teže uočljiv, čak zna ostati i neprimijećen jer se djeca ne ističu toliko u okolini te ne stvaraju probleme (Knezić, 2007).

Tabela 1. Simptomi anksioznih poremećaja

I Simptomi podražaja vegetativnog sistema
1. Lupanje srca, „težina“ oko srca ili ubrzanje pulsa
2. Znojenje
3. Tremor ili drhtanje tijela
4. Suha usta (nije povezano sa drhtracijom ili lijekovima)
II Simptomi koji se odnose na grudni koš i abdomen
1. Teškoće pri disanju
2. Osjećaj gušenja, davljenja/stiskanja
3. Bol ili nelagoda u grudnom košu
4. Mučnina ili nelagoda u abdomenu (npr. bućkanje u želucu)
III Simptomi povezani sa mentalnim stanjem
1. Osjećaj omamljenosti, nestabilnosti, nesvjestice, slabosti, smušenosti
2. Osjećaj da objekti nisu stvarni (derealizacija) ili distanciranost od sebe same („kao da stvarno nije prisutna“, derealizacija)
3. Strah da će izgubiti kontrolu, poludjeti ili nestati
4. Strah od smrti
IV Opći simptomi
1. Navala topline ili navala hladnoće
2. Osjećaj obamrlosti ili senzacije šumljave/zvonjave
V Simptomi tenzije
1. Mišićna napetost i bolovi
2. Fizički nemir i nemogućnost opuštanja
3. Osjećaj napetosti, psihičke napetosti
4. Doživljaj knedle u grlu ili teškoća gutanja
VI Drugi nespecifični simptomi
1. Pretjerani odgovor na minimalna iznenađenja ili osjećaj da će svaki čas doživjeti neugodno iznenađenje
2. Teškoće koncentracije, kao da je mozak prazan, teškoće u mišljenju zbog briga i anksioznosti
3. Stalno prisutna razdražljivost
4. Teškoće pri usnivanju zbog stalne zabrinutosti
VII 1. Crvenjenje i drhtanje, 2. Strah od povraćanja, 3. Nagon za mokrenjem ili strah od mogućnosti mokrenja ili defekacije

Psihodinamski, prema tipovima anksioznosti razlikujemo objektivnu ili realističnu anksioznost, neurotičnu anksioznost i moralnu anksioznost:

Objektivna ili realistična anksioznost, je strah. Takva anksioznost se pojavljuje kao odgovor na stvarnu, vanjsku prijetnju za osobu. Percepcija stvarnih opasnosti ili prijetnja u okolini izaziva u pojedincu emocionalno uzbuđenje koje se naziva realističnom ili objektivnom anksioznošću. Naprimjer, suočavanje sa prijetnjom otrova, plina, struje, zmije, potresa, s velikim čovjekom agresivnog izgleda koji ima nož itd. U tom slučaju, kontrola ega je ugrožena vanjskim faktorom, a ne unutarnjim konfliktom.

Neurotična anksioznost, pojavljuje se kada postoji direktan konflikt ida i ega. Izvor je u opasnosti da bi impulsi ida mogli postati svjesni. To je strah da ego neće biti sposoban da kontrolira id i da će nakon toga slijediti reakcija okoline i društva. Naprimjer, kada se dijete pretjerano brine da će izreći neprihvatljivu misao ili želju u javnost. Da bi se sigurnost ega pojačala i uklonila prijetnja iz ida, razvijaju se mehanizmi odbrane ega.

Moralna anksioznost, uzrokovana je konfliktom između ega i superega. Moralna anksioznost se javlja onda kada postoji opasnost da će ego biti kažnjen od super ega. Ona se pojavljuje onda kada postoji opasnost da će se pojaviti ili se pojavilo nemoralno djelovanje ida bilo kao čin, kao misao ili kao namjera. To dovodi do reakcije superega koji izaziva osjećaj srama, krivnje, osuđivanja samog sebe. Ego ima težak zadatak da pokuša uravnotežiti impulse ida, zahtjeve superega i stvarnost vanjskog svijeta. Moralna anksioznost vodi porijeklo od objektivne anksioznosti koju su u djetinjstvu izazvale kazne, prijekori ili prijetnje roditelja ili drugih ljudi. Moralna anksioznost, prema tome, usmjeruje ponašanje pojedinca prema onim postupcima koji su prihvatljivi za društvo i okolinu. Da bi se traume izbjegle, ego, koji ne može izaći na kraj s nekom tjeskobom ili anksioznošću na realističan način, pokušava se riješiti na način kakav predstavljaju odbrambeni mehanizmi ličnosti (Fulgosi, 1997).

Cilj rada je ispitati prisustvo anksioznosti kod učenika završnih razreda osnovne škole. U radu se pošlo od pretpostavke da je anksioznost prisutna kod učenika završnih razreda u različitim simptomima te da se može deteminisati na području opšte, socijalne i ispitne anksioznosti.

METODE RADA

Uzorak ispitanika

Uzorak ispitanika činilo je 120 učenika (60% ženskih ispitanika i 40 % muških ispitanika) završnih razreda osnovne škole na području Tuzlanskog kantona.

Mjerni instrument

Mjerni instrument korišten u istraživanju je Skala dječje anksioznosti autorice Purić (1992; prema Zaić, 2005). Namijenjena je ispitivanju anksioznosti djece školske dobi. Sadrži 27 tvrdnji koje obuhvataju različite anksiozne simptome a ispitanik treba odlučiti je li svaka tvrdnja za njega tačna (T) ili ne (N).

Tvrdnje skale sadržajno obuhvataju tri područja anksioznosti:

1. ispitnu anksioznost (anksioznost vezana uz školu i zahtjeve obrazovanja);
2. socijalnu anksioznost (anksioznost vezana uz kontakte s drugim ljudima);
3. opštu anksioznost (anksioznost koja nije vezana uz specifične situacije).

Svaka tvrdnja označena kao tačna ukazuje na postojanje simptoma anksioznosti i boduje se s jednim bodom. Tvrdnje označene kao netačne dobivaju 0 bodova. Ukupan rezultat predstavlja zbir ostvarenih bodova, tako da se totalni raspon rezultata kreće od 0 do 27. Veći broj bodova ukazuje na veću anksioznost.

Način provođenja istraživanja i obrade podataka

Istraživanje je sprovedeno u februaru 2023. godine. Istraživanje je bilo na dobrovoljnoj osnovi uz pridržavanje etičkih principa u istraživanju sa djecom. Primjena korištenog instrumenta je jednostavna i brza zbog postojanja rangiranja odgovora gdje se ispitanik trebao odlučiti da li je određena tvrdnja za njega tačna ili pogrešna. Podaci dobiveni ovim istraživanjem obrađeni su metodama deskriptive statistike.

REZULTATI I DISKUSIJA

Tabela 2. Struktura potvrdnih odgovora u području socijalne anksioznosti

Područje	Tvrdnja	%
Socijalna anksioznost	Nervozan/a sam kada razgovaram sa osobom koju ne poznajem dobro.	50 %
	Plašim se da bi me druga djeca mogla ismijati.	33%
	Strah me je reakcija roditelja na loše ocjene.	25%
	Neugodno mi je kada razgovaram sa odraslima.	30%
	Smeta mi kada me neko gleda dok radim.	36%
	Čini mi se da ostali prave budalu od mene.	26%

U tabeli 2. su prikazane relativne frekvencije (%), koje odražavaju strukturu ispitanika koji su se složili sa predloženim tvrdnjama u području socijalne anksioznosti.

Najveći procenat slaganja sa predloženom tvrdnjom u području socijalne anksioznosti kod ispitanika je zabilježen kod tvrdnji koje upućuju na socijalne kontakte sa drugim osobama. Tako je 50% ispitanika zjavilo da se osjeća nervoznim dok razgovara sa osobom koju ne poznaje dobro. 36% ispitanika se izjasnilo da im smeta kad ih neko gleda dok rade.

Dosadašnji rezultati velikog broja longitudinalnih istraživanja pokazali su da na primjer „teški“ temperament djeteta ne mora nužno voditi u psihološke probleme ako su roditelji vješti i znaju se nositi s takvim djetetom (Vulić- Prtorić, 2002). Istom logikom, postojanje pojedinog rizičnog faktora ne znači nužno razvijanje internaliziranih poremećaja kod djece. Ipak, kada poremećaj već nastane, Oland i Shaw (2006) naglašavaju značajan uticaj zatvorenog kruga u održavanju u čemu se odmah vide i praktične implikacije za preventivno djelovanje: zbog svojih karakteristika temperamenta zaista teško uspostavljaju odnose s drugima što dodatno potvrđuje njihov osjećaj neadekvatnosti. Istraživanje Glavine i Keresteć (2007; prema Macuka, 2008) koje je provedeno na uzorku učenika šestih razreda pokazalo je da ukupna anksioznost ni pojedini aspekti anksioznosti nisu statistički značajno povezani sa sociometrijskim statusom, t.j. bez obzira na iskazanu anksioznost, učenici su jednako dobro ili loše prihvaćeni kao i njihovi vršnjaci. Neki od načina suočavanja sa strahovima od odbijanja prema Krstanović (2016) su: izlaganje objektu straha, nagrađivanje kada se pojedinac suoči sa svojim objektom straha, učenje više informacija o objektu straha. Što se tiče terapije socijalne povučenosti autorica navodi da je tu najbolje poticati pojedinca na uključivanje u aktivnosti s vršnjacima.

Kostić (2006:) navodi da se procjenjuje da više od 10% mladih pati od nekog anksioznog poremećaja, dok između 10% i 20% mladih iskazuje neke simptome anksioznosti. Anksioznost prate i razni negativni uticaji na svakodnevno funkcionisanje. Mogu biti poraćeni slabim funkcionisanjem u školi u školi, zloupotrebom psihoaktivnih supstanci, problemima u ponašanju koji mogu dovesti i do suicidalnosti.

Tabela 3. Struktura potvrdnih odgovora u području ispitne anksioznosti

Područje	Tvrdnja	%
Ispitna anksioznost	Dok razgovaram za ocjenu srce mi jako lupa.	90%
	Zabrinut/a sam kada imam test u školi.	60%
	Kada odgovaram za ocjenu, ruke mi se znoje i podrhtavaju.	43%
	Neki nastavnici mi tjeraju strah u kosti.	12%
	Kada me nastavnik prozove, ne mogu se sjetiti nečeg što sam ranije znao/la.	39%
	Ponekad ne mogu učiti jer neprestano mislim na to kako će me nastavnik pitati.	51%
	Najradije bih pobjegao/la kroz prozor kada nastavnik počne ispitivati.	2%
	Mislim da bih više učio/la i bolje znao/la kada u školi ne bi bilo ocjena.	36%
	Vjerujem da se ostala djeca plaše ispitivanja u školi manje od mene.	5%
	Kada odgovaram pred razredom, glas mi podrhtava.	49%
	Opterećuje me misao da moram imati visoke ocjene u školi.	10%
	Često mi je mučno prije odlaska u školu.	41%

U tabeli 3. prikazane su relativne frekvencije (%), koje odražavaju strukturu ispitanika koji su saglasni sa predloženim tvrdnjama u području ispitne anksioznosti. Najveći procenat slaganja sa predloženom tvrdnjom u području ispitne anksioznosti kod ispitanika je zabilježen kod tvrdnji koje su direktno vezane za nastavni proces. Čak 90% ispitanika je izjavilo da im srce jako lupa dok odgovaraju za ocjenu.

Edukacijski stresovi, kao što su visoki školski zahtjevi, slab napredak, ili teškoće prilagođavanja u školi, predstavljaju faktore rizika za pojavljivanje i održavanje somatske simptomatologije kod djece sa funkcionalnim problemima (Wynick i sar., 1995; prema Garralda, 1996). Na temelju niza istraživanja provedenih u razredu, Meyer i Turner (2002; prema Burić, 2008) zaključuju da određeni obrasci interakcija učenika i nastavnika izgrađuju podržavajući razredni kontekst povezan s pozitivnim afektom, ciljevima učenja te podržavanjem učenikove samoregulacije učenja od strane nastavnika. Značajan uticaj na percepciju socijalne podrške od strane nastavnika ima postojeći sistem ocjenjivanja u školi kao postupak kojim se na ugovoreni način izražava uspjeh učenika. Ocjenjivanje može biti manje ili više objektivno, ali je uvijek osnova za formiranje neke vrste akademske slike o sebi.

Akadska slika o sebi je važan segment u globalnom samopoimanju pojedinca i može uticati na sve aspekte njegovog budućeg funkcionisanja (Mujčinović, 2006).

Tabela 4. Struktura potvrdnih odgovora u području opšte anksioznosti

Područje	Tvrdnja	%
Opšta anksioznost	Budim se po noći i ne mogu poslije zaspati.	21%
	Vjerujem da će mi se dogoditi nešto strašno.	12%
	Plašim se ući u mračnu prostoriju.	39%
	Nervozniji/a sam od većine druge djece.	16%
	Nekih misli se jednostavno ne mogu osloboditi.	25%
	Lako me je omesti dok nešto radim.	50%
	Navečer teško zaspim.	14%
	Plašim se da ću oboljeti od neke teške bolesti, neizlječive bolesti.	10%
	Lako se uznemirim bez razloga.	26%

Najveći procenat slaganja sa predloženom tvrdnjom u području opšte anksioznosti kod ispitanika je zabilježen kod nekoliko tvrdnji: lako me je omesti dok nešto radim (50%). 39% ispitanika je izjavilo da se plaši ući u mračnu prostoriju. Autorica Vulić-Prtorić (2002) u svom istraživanju strahova kod djece i adolescenata otkriva da 12% ispitanika opšte populacije od ukupno 2237 djece i adolescenata iznimno često doživljava neki strah. Autorica opisuje da se strahovanje intenzivira u petim razredima osnovne škole i prvim razredima srednje škole što upućuje na potrebu za određenim vidom pomoći djetetu i adolescentu u prelaznim razredima školovanja. Ta pomoć može doći od vršnjaka, roditelja, odgajatelja, stručnih saradnika škole, nastavnika ili nekog člana njihove zajednice. Zbog toga što nisu upoznati s anksioznošću, često anksioznost prođe nezapaženo ukoliko adolescent ne potraži pomoć sam. Zbog toga je važno da što više pojedinaca bude upoznato s ovom temom i načinima kako mogu pomoći drugoj osobi.

ZAKLJUČAK

Općenito, utvrđeno je da se sadržaj strahova i anksioznosti mijenja sa vremenom kao rezultat djetetovih razvojnih iskustava i povećanih kognitivnih sposobnosti, s fokusom koji se premješta od konkretnih vanjskih strahova prema sve više internaliziranoj, apstraktnoj anksioznosti. Ovakvi podaci vode zaključku da vrsta strahova i njihov kvalitet variraju sa godinama. Jedan strah može zamjenjivati drugi jer se broj strahova mijenja kao posljedica kognitivnog i emocionalnog sazrijevanja. Gledajući strahove i simptome anksioznosti kod adolescenata, najistaknutiji su oni vezani uz događaje u i oko škole, lične kompetencije i fizičko zdravlje. Izuzetno važan izvor socijalne podrške u adolescenciji bi trebali biti nastavnici kao nosioci obrazovanja i time školovanja koje se proteže kroz veoma značajan vremenski period ljudskog života. Podrška od strane nastavnika, u prvom redu emocionalna, a tek zatim informacijska, neophodna je u ovom periodu kada su učenici uvjereni da su neshvaćeni, a često i neprihvaćeni od strane okoline.

LITERATURA

1. Albano, A.M., Causey, D., Carter, B.D. (2001). Fear and Anxiety in Children. In Walker, C.E. & Roberts, M.C. (Eds.), Handbook of Clinical Psychology (pp. 291-312), New York: Jon Wiley and Sons.
2. Burić, I. (2008). Uloga emocija u obrazovnom kontekstu- teorija kontrole i vrijednosti, Suvremena psihologija (11), str. 77-92.
3. Davidson, G.C., Neale, J.M. (1999). Psihologija abnormalnog doživljavanja i ponašanja. Jastrebarsko. Naklada Slap.
4. Fulgosi, A. (1987). Psihologija ličnosti. Školska knjiga, Zagreb.
5. Garalda, M.E. (1996). Somatization in Children. Journal of Child Psychology and Psychiatry, 37(1), 13-33.
6. Knezić, G. (2007). Ljestvica anksiozne osjetljivosti za djecu adolescente: faktorska struktura, spolne i dobne razlike, Diplomski rad, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu.
7. Kostić, R. (2006): Odnos simptoma anksioznosti i depresije i dimenzija ličnosti u adolescenciji. Diplomski rad. Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Odsjek za psihologiju.
8. Krstanović, N. (2016). Internalizirani poremećaji kod djece i adolescenata (Doctoral dissertation, Josip Juraj Strossmayer University of Osijek. Faculty of Humanities and Social Sciences).
9. Macuka, I. (2008). Uloga dječje percepcije roditeljskoga ponašanja u objašnjenju internaliziranih i eksternaliziranih problema. Društvena istraživanja, 17(6), 1179-1202.
10. Mujčinović, N. (2006). Socijalna podrška profesora, anksioznost u školskim uvjetima i problemi ponašanja adolescenata, U: Sistem preveniranja socijalnog isključivanja mladih, Zbornik radova sa znanstveno – stručne konferencije, Islamski pedagoški fakultet u Zenici, Zanima.
11. Oland, A., Shaw, D. (2006). Pure versus co-occurring Externalizing and internalizing symptoms in children. Potential role of socio-developmental milestones. Clinical and Family Psychology Review. 8 (4), 247-270.
12. Rapee, R., Kennedy, S., Ingram, M., Edwards, S., Sweeny, L. (2005). Prevention and early intervention of anxiety disorders in inhibited preschool children. Journal of Consulting and Clinical Psychology, 73 (3), 488-497.
13. Štrkalj Ivezić, S., Vuković, A. (2007). Nemedikamentozno liječenje anksioznih poremećaja, Medix, XIII broj 71.
14. Vulić- Prtorić, A. (2002). Strahovi u djetinjstvu i adolescenciji. Suvremena psihologija 5(2), 271-293.
15. Wenar, C., (2002). Razvojna psihopatologija i psihijatrija: Od dječije dobi do adolescencije, Jastrebarsko: Naklada Slap.
16. Zaić, A. (2005). Odnos simptoma anksioznosti, depresivnosti i somatizacije u dječjoj dobi, Diplomski rad, Odsjek za psihologiju, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu.

THE EXPERIENCE OF ANXIETY AMONG FINAL PRIMARY SCHOOL STUDENTS

Abstract: Anxiety is inevitable in everyday life and is an automatic human response to experiencing danger. Also, problems and symptoms related to anxiety are an integral part of maturation and represent adaptive responses that protect against dangerous situations and have a motivational effect. Anxiety becomes a problem for a person when it stops being motivating and protective. The aim of the paper is to examine the presence of anxiety in students of the upper grades of elementary school. The work was based on the assumption that anxiety is present in final grade students in different areas. The sample of respondents consisted of 120 final grade elementary school students in Tuzla Canton. The research was conducted in February 2023. The measuring instrument used in the research is the Children's Anxiety Scale by author Purić (1992; according to Zaić, 2005) and is intended for examining the anxiety of school-aged children. Data were processed using descriptive statistics methods. The results of the research indicate the presence of anxiety in three areas: exam, social and general anxiety in different intensity. The highest intensity was recorded in the area of test anxiety.

Key words: anxiety, oral response, gender, primary school.

THE RIGHT OF DIRECT PARTICIPATION OF CITIZENS AND ITS FORMS
AT THE LOCAL LEVEL IN THE REPUBLIC OF SERBIA

Jovana Andjelković²⁷⁷ asistent, Toplička akademija strukovnih studija
Milica Krulj Mladenović²⁷⁸ profesor strukovnih studija,
Toplička akademija strukovnih studija
Mihajlo Đurović²⁷⁹, asistent, Toplička akademija strukovnih studija

Abstract: The level of direct participation of citizens in the country is one of the important indicators of democracy. Countries in transition, such as Serbia, are facing a low level of trust in their governments and institutions, so this is the main reason why citizens are not interested in direct participation and why they do not believe that if they participated directly, they would not be able to change anything. The aim of this paper is to point out the possibilities of direct participation, which are recognized by law to citizens, at the level of local governments and to point out the obstacles they face, as well as what discourages citizens from direct participation. Examples of good practice are highlighted, bad examples are pointed out and solutions for improving the legislative procedure are proposed.

Keywords: direct participation, civic initiative, local community, citizen participation, civil society

Introduction

The notion of democracy in modern society cannot be conceived without direct citizen participation in the formation of public policies. This principle must be implemented wherever it is possible. Keeping in mind the fact that, as a result of limiting factors, such as the number of members in a community, and the unfeasibility of reaching a decision due to a large number of community members, indirect or representative democracy represents the dominant form.

This is especially true if we perceive direct democracy in its ‘antique city-state’ form, as decisions approved by a citizens’ assembly composed of all local citizens. (Buček and Smith 2000, 132). Some authors claim that through forms of direct participation, citizens act as an additional veto player (Hug 2009, 257) (Stadelmann and Steffen 2011, 489) From that position, they can reject inefficient projects, demand and get more productive investments for their town and the public sector in general, at a lower cost. (Roberts 2015, 195). Direct democracy keeps community life vital and public institutions accountable. It resolves conflict through “a participatory process of ongoing, proximate self-legislation and the creation of a political community capable of transforming dependent private individuals into free citizens and partial and private interests into public goods”. (Barber 1984, 205) Direct citizen participation contributes to open and transparent work of public authorities, both executive and representative, as it represents a form of supervision of the work of these bodies, thus paving the way for better decisions, and making government closer and more accessible to the people, resulting in a higher level of trust of citizens in public authority and its officials. These policies regulate issues that directly affect the quality of life of citizens in a local community. Therefore, citizens have a vested interest in participating in the process of the development and implementation of these policies. It can be said with certainty that direct citizen participation in decision-making provides legitimacy to political decisions and the regime that makes these decisions. It also ensures the stability of the system and contributes to the rule of law.

²⁷⁷ jovana.andjelkovic@toplicka.edu.rs

²⁷⁸ milica.krulj-mladenovic@vpskp.edu.rs

²⁷⁹ mihajlo.djurovic23@gmail.com

The needs and interests of the local population, as well as the democratic capacities of local communities, can be best seen and recognized at the level of local self-government. Local self-government best reflects the needs of citizens and represents a level of government that is most suitable for various forms of direct citizen participation in policy-making.

When it comes to indirect democracy, citizens elect their representatives to assemblies, councils, committees, citizens elect their representatives to assemblies, councils, and committees. Thus elected bodies make decisions that are of interest to the local community and its citizens.

Participatory democracy allows citizens to advocate and defend their legitimate interests in the process of policy-making and thus contribute to the development of a democratic society.

The experiences of many countries testify to a kind of quest for a balance between direct and indirect democracy. Walsh (1996) explains why the two main approaches within local democracy should be harmonized. According to him, representative democracy has advantages in reconciling differences, and participatory democracy works better in revealing preferences. This combination of representative and participatory democracy suggests that more inclusive governance through direct participation mechanisms leads to an increase in government accountability and yields less inefficient governments. (67) On the other hand, the conclusion is drawn that the passivity of citizens quite often results in an irresponsible government. Citizens who directly participate in decision-making processes discover how to take other interests than their own into account when engaging in participatory processes. Moreover, they are expected to learn that public and private interests are linked and they are stimulated to deliberate with each other (Kern 2017, 21).

Unfortunately, political elites, especially those in countries in transition, as per their populist-authoritarian profile, are not truly inclined to encourage citizen participation in decision-making processes, the only exception being the election period. The actual participation of citizens in such countries is often reduced to a formal-decorative dimension. (Friedrich-Ebert-Stiftung, 2005)

1. The concept and classification of participatory democracy at the local level

The ideal of participatory democracy would be the assembly of all adult citizens in one local self-government. Of course, we are aware that such a solution is non-functional. However, the example of Switzerland demonstrates that solutions, similar to this one are possible in municipalities with a smaller number of citizens, or at an even higher functional level - the level of local community councils. For example, in two small Swiss cantons (Glaris and Appenzell Inner-Rhodes) the legislative power is exercised by the assembly of all citizens (Landsgemeinde). (Ladner 2002, 818)

International documents also guarantee the right of citizens to direct and indirect participation in decision-making processes. The Universal Declaration of Human Rights proclaims that “everyone has the right to take part in the government of his country, directly or through freely chosen representatives.” A similar provision can be found in the International Covenant on Civil and Political Rights of 1966, which states that “every citizen shall have the right and the opportunity, without any of the distinctions and without unreasonable restrictions, to take part in the conduct of public affairs, directly or through freely chosen representatives.”

The European Charter of Local Self-Government (Council of Europe, 1985) is one of the most important documents in relation to local self-government. This document defines local self-government as “the right and the ability of local authorities, within the limits of the law, to regulate and manage a substantial share of public affairs under their own responsibility and in the interests of the local population.” It further states that “this right shall be exercised by councils or assemblies composed of members freely elected by secret ballot on the basis of direct, equal, universal suffrage, and which may possess executive organs responsible to them. This provision shall in no way affect recourse to assemblies of citizens, referendums or any other form of direct citizen participation where it is permitted by statute.” Based on these provisions, it can be concluded that the European Charter of Local Self-Government primarily focuses on indirect governance, but that this mechanism does not exclude the implementation of direct forms of citizen participation, through direct gatherings (assemblies) or referendums. Also, the Charter does not list all possible forms of direct citizen participation, instead, it leaves room for each local self-government, by its statute and in accordance with its needs, to define possible forms and shapes of direct citizen participation. In addition, the

Charter recommends holding a referendum, whenever it is possible, to change the boundaries of a local community.

Nevertheless, when it comes to direct citizen participation, Recommendation no. 19 on the participation of citizens in local public life, adopted by the Council of Europe Committee of Ministers in 2001, holds great significance. This recommendation calls on all member states of the Council of Europe to actively participate in the promotion of the principles and implementation of the policy of promoting citizen participation. It also provides concrete recommendations and examples of how this can be accomplished. The Council of Europe Committee of Ministers recommends that the member states 1. “frame a policy, involving local and - where applicable - regional authorities, designed to promote citizens’ participation in local public life, drawing on the principles of the European Charter of Local Self-Government... 2. ...adopt legal regulations necessary for the participation of citizens in the work of local self-government and ensure that national legislation and regulation enable local self-governments to apply various mechanisms and instruments for citizen participation in the work of local self-government.

Depending on the intensity and legal significance, Milosavljević (2005) classifies forms of citizen participation into four basic groups: 1. the right to direct participation in decision-making process (forms of direct democracy, i.e. direct citizen participation in decision-making, such as: assemblies of all citizens, referendum, popular or civic initiative and forms of local self-government); 2. the right to submit proposals and public criticism (forms of citizen participation in proposing decisions and criticizing the work of representative bodies, such as: citizens’ assemblies, petitions, i.e. individual proposals, complaints and appeals and reports to the ombudsman, forms of public criticism, protests, peaceful gatherings, demonstrations); 3. the right to consultation (forms of citizen participation in determining the priorities of the local community, such as: panels and other forms of political consultations, public debates, consultations via electronic media and the Internet, participation in councils of service users and other advisory bodies); 4. the right to information (forms of exercising the right of citizens to receive information on the work, plans and intentions of representative bodies, the situation in the local community and other information of public importance). (Milosavljević et al. 2005, 205)

Forms of direct citizen participation in the running of local self-government, provided by the Law on Local Self-Government, include civic initiative, citizens’ assembly, and referendum. The special rules, which the Law on Local Self-Government elaborates in much greater detail than it was the case with some previous laws, apply to local community councils, which can play an important role in achieving participatory democracy.

1.1. Civic initiative

This kind of initiative has different names in different countries. This initiative type is sometimes referred to as people’s motions or submission rights, but also popular legislative initiatives. The purpose of a civic initiative is to allow citizens to advocate for their own interests before government bodies, state or local authorities.

Through a civic initiative, citizens in the Republic of Serbia propose to the local self-government assembly certain acts that could regulate a specific issue within the competence of local self-government, change the statute or other acts and call for a referendum in accordance with the law and the statute.

The Municipal Assembly is obliged to hold a debate and submit a well-reasoned response to the citizens within 60 days of receiving this proposal. The number of citizens’ signatures required to launch a civic initiative is 5% of the total number of citizens who are eligible to vote in that local self-government. The previous law provided for a threshold amounting to 10% of the total number of citizens who are eligible to vote in that local self-government, which indicates that the new legal solution is more beneficial for citizens, but still difficult to achieve, bearing in mind the size of some local self-governments, and that some cities have a large number of inhabitants. In that case, 5% of voters is too high of a number and can discourage citizens in their intention to launch a civic initiative. The Statute of the city of Belgrade stipulates that citizens, through a civil initiative, propose to the City Council the adoption of an act that would regulate a certain issue within the city’s jurisdiction, change the Statute or other acts and call for a referendum in accordance with the law and this statute. On the

positive side, the city administration is obliged to provide professional assistance to citizens in drafting an initiative proposal. In order to effectively launch a civic initiative in the city of Belgrade, the signatures of at least 30,000 voters is required, who were registered to vote by the day the initiative is submitted, which is a large number of citizens for the level of local self-government. The proposal for the civic initiative must be explained and drafted in such a way that it clearly shows the directions of changes, i.e. the solutions which the City Council should consider. In order to establish a civic initiative, the citizens must form a five-member initiative committee. The initiative committee submits the list of signatories of the civic initiative to the City Council. The City Council is obliged to hold a discussion on the proposal and present a well-reasoned response to the citizens within 60 days from the day of receiving the proposal.

The legal framework and insufficiently developed practice of making use of the civic initiative show that there is no stimulating environment for this instrument of civic participation in Serbia. Numerous obstacles in the legal and institutional framework may be the reason why citizens lack the motivation to utilize this mechanism. The new Draft Law on Referendum and Civic Initiative, drafted by the Ministry of Public Administration and Local Self-Government in 2019, includes several provisions that may completely discourage the use of civic initiatives. For example, one of the provisions states that the Draft introduces the requirement to pay a fee for the verification of signatures for the referendum and the people's initiative.

A study conducted in Germany showed that “the main tool of direct democracy in Bavaria (and other German States) are the initiatives (“Bürgerbegehren”), which can be initiated either by citizens (by collecting a minimum number of signatures of 3-10% of municipal population depending on size - around 90% of all initiatives) or by the city councils (by a two-thirds majority - around 10% of all initiatives) on issues within the competencies of the municipality (with several exclusions, such as initiatives on the internal organization of the municipal administration or ones directly on the local budgets).” These data referred to 1,095 initiatives in Bavarian towns between 2003 and 2011, and define an initiative to be a binary variable indicating whether a given town has hosted at least one initiative in the period between 2003-2011. In case an initiative successfully passes the legislative process (e.g. signature collection) and is put to vote (“Bürgerbegehren”), we also observe the turnout rate which might be an indicator of voters' relative (dis)interest in the given topic. (Asatryan and De Witte 2015, 59)

1.2. Citizens' Assembly

The citizens' assembly is convened for the part of the territory of the local self-government unit determined by the statute. At the citizens' assembly, proposals on issues within the competence of the local self-government unit are discussed and presented. The citizens' assembly, by a majority vote of the persons present, adopts requests and proposals and forwards them to the assembly or individual bodies and services of the local self-government unit. Bodies and services of the local self-government unit are obliged to review the citizens' requests and proposals and reach an appropriate decision or measure and inform the citizens about it within 60 days from the day the citizens' assembly is held. The manner of convening the citizens' assembly, its work, as well as the manner of determining the views of the assembly is regulated by the Statute and the decision of the municipal assembly.

1.3. Local referendum

In a local referendum, the citizens declare their acceptance or rejection of an individual proposal or decision on an issue of local interest and importance for local self-government. Etymologically speaking, the word referendum originated from the Latin term *ad referendum* (meaning “something to be brought, said, reported, informed, and instructed”). The word referendum is currently used in the majority of languages.

In the Republic of Serbia, at the local level, there is a mandatory referendum and an optional referendum.

When it comes to the former, the local self-government assembly may, at its own initiative, call a referendum on issues within its competence, and in the case of the latter, it is obliged to call a

referendum on the issue within its competence if the proposal is submitted by at least 10% of the electorate, as per the law and statute.

The decision is supported through a referendum if the majority of citizens, who are eligible to vote, voted in favor, provided that more than half of the total number of citizens had voted.

The decision made in a referendum is binding, and the assembly of the local self-government cannot abolish it, nor change its essence with amendments in the period of one year to the day the decision was made.

For example, in a consultative referendum related to the area of the local self-government unit, the citizens of Finland, other European Union countries, Iceland and Norway who have reached the age of 18 by the time of the elections and whose residence is registered (as specified in the Law on Residence) in the municipality where the consultative referendum is held may participate in it at least 51 days before the referendum. Citizens of other countries must meet the above-listed conditions and are required to have an established residence in Finland for at least two years before the elections. Only persons who live in a specific area hold the right to express their opinion on the change of the municipal territory. (Dimitrijević, Vučetić and Vučković 2018, 273) There are also opinions that referendum does not grant any direct law-making privileges to the people, “it simply gives the people the opportunity of approving or rejecting certain kinds of laws enacted by their representatives. Right here is where the initiative rushes madly forward and proposes that the voters themselves have the power of legislating” (Brown 1905, 750).

A total of 150 local referendums, initiated by local self-governments, were held in the Czech Republic between 2000 and 2008. These referendums dealt with the issues of local development or the environment (for example, utilization of nuclear waste, issues of transport, wind power plants, but also the opening of factories, industrial zones) (Smith, 2011, 44)

In Serbia, local referendums are practically non-existent. An example of good practice is the local self-government of the city of Šabac, which held a referendum in December 2017, when citizens from 24 villages shared their view of how the million euros collected through property taxes should be spent. Citizens had the opportunity to decide in which projects these funds would be invested – starting from the road infrastructure, through outpatient clinics to the reconstruction of existing facilities.

1.4. Local Community

In order to satisfy the needs and interests of the local population, local communities and other forms of local self-government are established in villages. Local communities can also be established in urban settlements.

A proposal to form or abolish local community must be submitted by at least 10% of the electorate residing in the area to which the proposal refers, at least one-third of local self-government councilors, and municipal or city council.

The local community council is the basic representative body of citizens in the area of local community. Elections for the local community council are conducted according to the rules of direct and secret ballots based on universal and equal suffrage. These elections are announced by the president of the municipal or city assembly.

The president of the local community council is elected by the members of the council in question, by secret ballot, and a majority vote of the members of the local community council.

Among other things, the local community council has the authority to initiate the adoption of new or make amendments to existing municipal regulations. Local communities are the level of government closest to the citizens, which can best recognize the problems that the residents of certain local communities are facing, especially those in remote settlements, where a small number of mostly elderly people reside. However, the local community councils were also not given the importance they deserve, or to put it more precisely, they only function pro-forma.

2. Cooperation between local self-government and civil society

Civil society organizations have proved themselves to be important factors in the development of democracy. (Popkewitz 2000, 233) They represent a kind of bridge between citizens and authorities,

both at the local and central levels. The civil sector regularly contributes to citizen participation in social and political life, although it often faces various institutional, normative, but also situational obstacles. The activities of CSOs in countries like Serbia, i.e. countries that are experiencing a lack of system stability and are characterized by great distrust of citizens in institutions, represent an encouraging factor and affirm the right to freedom of association as one of the fundamental democratic freedoms. In addition, the involvement of experts from various fields in CSOs is noticeable, which local self-governments, i.e. public authorities, should perceive as an advantage, which could help them to make the right decisions and improve regulation, instead of perceiving them as enemies who only want to underscore the poor work of the authorities. Cooperation with CSOs is in the interest of the citizens and every government must come to terms with that. (Dionne 1998, 198)

The decision to abolish the Office for Cooperation with Civil Society, as one of the government services, and transfer its responsibilities to the Ministry for Human and Minority Rights and Social Dialogue is concerning. Also, the state still lacks a strategy for cooperation and development of civil society, which would define the state priorities in creating a stimulating framework for the activities of CSOs and improve their capacities, as well as identify the strategy implementers. The executive and local self-government bodies have not yet adequately grasped the advantages of cooperating with CSOs, both in the process of drafting and the process of implementing public policies. It is not altogether certain whether this represents a lack of political will or a mere misunderstanding of the role and importance of CSOs in the democratization of society.

One of the key points that the non-governmental sector insists on while defining obstacles to finding more efficient solutions to the issues faced by local self-governments concerns the decentralization issue. (OSCE 2011)

For example, in the small settlement of Üllő near Budapest, an NGO runs a disability employment center. The municipality supports the work of that NGO by providing a workspace. This NGO launched an information center with Internet access in the same building and managed to obtain enough funds to employ approximately 200 people.

In the second phase of the Regional Program on Local Democracy in the Western Balkans (ReLOaD2), funded by the European Union and implemented by the United Nations Development Program (UNDP), local self-governments of Babušnica, Kruševac, Novi Sad, Subotica, Topola, Vladičin Han and Vrnjačka Banja were selected to strengthen the partnership between local authorities and civil society for the benefit of citizens and local communities, with the financial and expert-advisory assistance of the project team. The project supports the introduction and expansion of transparent financing of civil society organizations (CSOs) projects from the budgets of local self-government units, thus ensuring greater participation of citizens in decision-making processes and improving the provision of public services. Selected municipalities and towns will have the opportunity to use grants in the amount of one million and fifty thousand dollars to finance CSO projects which are of public interest and in line with the Sustainable Development Goals. The project aims to strengthen democracy and the EU integration process in the Western Balkans by empowering civil society and encouraging young people to actively participate in the decision-making process, as well as to improve the legal and financial framework, in order to encourage civil society development.

3. Why are citizens choosing not to participate?

Why are citizens choosing not to use formal and informal opportunities to directly participate in local policy-making processes? What are the limiting factors? What are the personal motives for not taking advantage of these opportunities, that are provided by the law and are supposed to improve some sphere of their life, i.e. which contribute to the fulfillment of their interests?

In recent years, we have become aware of how significant civic activism is and how much it can do to shift the situation to favor the citizens of local self-government, which is ultimately a positive step for the entire population of a country and the planet we live on, especially in terms of ecology and environmental protection.

One of the researches conducted by the author pertains to the municipality of Medvedja, situated in the south of Serbia, where the Lece mine is located, one of the largest mines of lead, zinc, and gold in Southeast Europe. Part of the waste, the so-called tailings from the abovementioned mine, flows directly into the Gajtanska river, which passes through the settlements of Lece and Gazdare, and

part into the Jablanica river, which flows along the entire territory of the municipality of Medvedja. The water from these rivers is used to irrigate the crops located along their course. It is an underdeveloped municipality, where one of the basic occupations of the local population is agriculture, either as a primary or secondary occupation. The study involved 190 respondents from the municipality of Medvedja, who are directly affected by this problem, and whose crops are located on the banks of these rivers. At the same time, it should be noted that the color of these rivers is visibly unusual, especially when it comes to the Gajtanska river, which is light green in color. When asked, if they are aware that the tailings from the mine flow directly into the river, which they use to irrigate their crops, 95% of the respondents answered affirmatively. When asked, if they are aware that this situation is harmful to their health, due to the metal concentrates in water, which they use daily to irrigate crops, plants, which are later used for food, while domestic animals (cows, sheep) drink water from these rivers, and products from these animals (meat and milk) are used for food later on, 90% of respondents replied that they are aware of the harmful effects, while 10% of them believe that this is not a big problem.

The next question referred to whether the respondents have knowledge about any formal, legal option available to them, which they could use to try to change the current hazardous situation. Have they heard or tried to use the option to launch a civic initiative or the opportunity to initiate a solution to this issue through local community councils? Unfortunately, as many as 98% of respondents replied that they have no knowledge about the legal options available to them. What is particularly worrying is the fact that when asked – “do you believe that could you change something if you were to launch a civic initiative,” as many as 100% of respondents said that they believe that any kind of civic initiative would not change anything because, in their words, “everything depends on politicians,” “the people do not have a say in anything,” “politicians don’t want to hear what the people think and what they need, because they just care about their own interests.” While some responders said: “We will not raise this issue, because a large number of citizens from the villages of Lece and Gazdare work in the Lece mine, so we fear that this could provoke the anger of employers or politicians, and some of our people could get fired,” “money drills where drill can’t,” “like anyone cares about us” and the like. When asked if they believe that the media should be informed about this problem and if a media campaign could help them, as well as if any of them, in this case, for example, the president of the local community council, would be willing to speak with the media, revealing only the facts, without any subjective statements, all respondents answered in the negative.

Conclusion

The everyday problems that citizens face can be best seen and recognized at the level of local self-governments. In what way, through which mechanisms, and what factors and resources should be applied to encourage citizens to actively participate in the decision-making process concerning key issues in their social life in the countries of the Western Balkans?

Public information should be the starting point in this process. Based on the research presented in the paper, which is not representative enough, but on the basis of which it can be concluded that very few people in the Republic of Serbia are familiar with the possibilities of participatory democracy. Local self-government, political authorities, and local officials play a key role in this information process. They are obliged to inform, but also assist citizens in taking advantage of the opportunities provided to them by law, as mechanisms of direct participation. NGOs and the media are also important factors in the public information process. The problem arises when the local self-government, or the political option in power, perceives the citizens and the non-governmental sector as opponents, instead of allies. That is why civic initiatives, petitions, and the civil sector are perceived as enemies, whose only goal is to criticize the government, instead of as a partner in building a better society. Every citizen should be allowed to become active in the local community and thus develop the local political culture. Direct citizen participation must not be discouraged nor prevented in any way. These obstacles must not be institutional or formal, as is the case with the proposed Draft Law on Referendum and Civil Initiative, which introduces a mandatory fee for verifying citizens’ signatures, and the abolition of the Office for Cooperation with Civil Society, which was shut down in an extremely non-transparent manner.

Citizens mostly do not have confidence that their participation could change something, because they believe that the government will make a decision in accordance with its interests, regardless of the interests of the citizens. This further reduces the citizens' motivation to participate. What is particularly worrying is that a certain number of citizens, especially in smaller local self-governments, where almost all residents know each other, are afraid that their direct participation could trigger the reprisal of the ruling power. They believe that if they fight for their interests, they could provoke certain people from the government and that they will be punished in some way because of it (dismissal, losing some financial benefits, etc.). Keeping in mind the current point of the civilizational development of democratic societies, this is utterly unacceptable. Authorities exist for the sake of the citizens and must be accountable to them, instead of creating an atmosphere of fear, which obliterates democracy.

The broken trust of citizens in the institutions of the system must be rebuilt, as well as the citizens' belief that the republic, and especially the local government, views the opinion of citizens as important, i.e. that they care about every citizen and their interests. The local authorities must demonstrate that they consistently care about their citizens, and not just during the election period.

Each local self-government should inform citizens about the manner and possibilities of their direct participation through its own online presentation, various brochures, open house days, media. They should also organize citizen consultations, various educational activities to involve as many citizens as possible, and civic activism campaigns, all with media coverage. Also, training courses for local officials on the topic of direct participation and cooperation with civil society organizations must be organized.

Appointing local officials (contact persons) in all local self-governments is proposed. They would be in charge of direct citizen participation, provide information, draft projects that would increase citizen participation, as well as provide legal assistance on procedures that must be implemented and cooperate with civil society. These officials would periodically report to the assembly of the local self-government unit on citizen participation and cooperation with CSOs, in order to discern if any progress was made in that regard and make recommendations for improvement.

References:

1. Asatryan, Z., De Witte, K. 2015. Direct democracy and local government efficiency. *European Journal of Political Economy*, 39, 58-66.
2. Barber, B. 1984. *Strong democracy: Participatory Politics for a New Age*, Berkeley and Los Angeles, University of California Press
3. Brown, W. H. 1905. The Popular Initiative as a Method of Legislation and Political Control. *American Journal of Sociology*, 10(6), 713-749.
4. Buček, J, Smith, B. 2000. New approaches to local democracy: direct democracy, participation and the 'third sector'. *Environment and Planning C: Government and Policy*, 18(1), 3-16.
5. Council of Europe, 1985. *European Charter of Local Self-government*. Strasbourg:
6. Dimitrijević, P, Vučetić, D. Vučković, J. 2018. Neposredno učešće građana u ostvarivanju lokalne samouprave, *Pravni život, Pravo i zapovest razuma, Udruženje pravnika Srbije*, no.10(2), 261-282
7. Dionne, E. J. (Ed.). 1998. *Community works: The revival of civil society in America*. Brookings Institution Press.
8. Friedrich-Ebert-Stiftung, 2005. *Kako potaknuti razvoj na lokalnoj razini : priručnik s primjerima najbolje prakse iz Jugoistočne Europe*, Ured u Zagrebu, Zagreb,
9. Hug, S. 2009. Some thoughts about referendums, representative democracy, and separation of powers. *Constitutional Political Economy*, 20(3), 251-266.
10. Kern, A. 2017. The Effect of Direct Democratic Participation on Citizens' Political Attitudes in Switzerland: The Difference between Availability and Use. *Politics and Governance*, 5(2), 16-26.
11. Ladner, A. 2002. Size and direct democracy at the local level: the case of Switzerland. *Environment and Planning C: Government and Policy*, 20(6), 813-828.
12. Law on Local Self government ("Official Gazette of the Republic of Serbia", no. 129/2007, 83/2014-dr.zakon, 101/2016-dr.zakon, 47/2018).
13. Milosavljević, B. 2005. *Sistem lokalne samouprave u Srbiji*, Beograd: Stalna konferencija gradova i opština SKGO.

14. Milosavljević, B, Popadić, D., Logar, S. 2006. Učešće građana na lokalnom nivou – Analiza pravnog okvira i politike u Srbiji i drugim evropskim zemljama, Beograd: Stalna konferencija gradova i opština
15. Neposredno učešće građana u upravljanju lokalnom zajednicom Problemi, izazovi i preporuke za unapređenje procesa, 2011. OSCE, Belgrade, 2011, Available at: <https://www.osce.org/files/f/documents/0/2/82794.pdf> , Accessed September 20, 2021.
16. Popkewitz, T. S. (Ed.). 2000. *Educational knowledge: Changing relationships between the state, civil society, and the educational community*. SUNY Press.
17. Roberts, N. C. 2015. *The age of direct citizen participation*. Routledge.
18. Recommendation Rec (2001)19 on the participation of citizens in local public life (Adopted by the Committee of Ministers on 6 December 2001)
19. Stadelmann-Steffen, I. 2011. Citizens as veto players: climate change policy and the constraints of direct democracy. *Environmental politics*, 20(4), 485-507.
20. Statute of the City of Belgrade ("Official Gazette of the City of Belgrade" No 39/08, 6/10, 25/13, 60/19)
21. Smith, M. L. 2011. The uneasy balance between participation and representation: local direct democracy in the Czech Republic. In *Local Direct Democracy in Europe* (pp. 33-53). VS Verlag für Sozialwissenschaften.
22. UNDP, ReLOaD2, Available at: <https://www.rs.undp.org/content/serbia/sr/home/presscenter/articles/2021/reload2.html>, Acce. September 25, 2021.
23. Walsh K, 1996. "Public services, efficiency and local democracy", in *Rethinking Local Democracy* Eds D King, G Stoker, Macmillan, London

Право и облици непосредног учешће грађана на локалном нивоу у Републици Србији

Апстракт: Ниво директног учешћа грађана у земљи један је од важних показатеља демократије. Земље у транзицији, попут Србије, суочавају се са ниским степеном поверења грађана у своје владе и институције, те је то један од главних разлога због којег грађани нису заинтересовани за директно учешће и зашто не верују да би било која форма непосредног учешћа дала резултате. Циљ овог рада је да укаже на могућности непосредног учешћа, које су грађанима признате законом, на нивоу локалних самоуправа и да укаже на препреке са којима се сусрећу, као и на оно што грађане демотивише од директног учешћа. Истакнути су примери добре праксе, указано на лоше и предочене су могућности за унапређење законских решења.

Кључне речи: директно учешће, грађанска иницијатива, локална заједница, цивилно друштво

OSNAŽIVANJE MLADIH ZA AKTIVNO I SIGURNO UČEŠĆE U MEDIJSKOM OKRUŽENJU

Prof. dr. Emina Dedić Bukvić²⁸⁰

Univerzitet u Sarajevu – Filozofski fakultet

Anida Manko, MA²⁸¹

Univerzitet u Sarajevu – Filozofski fakultet

Meliha Karić, MA²⁸²

Univerzitet u Sarajevu – Filozofski fakultet

Apstrakt: *Medijski odgoj je dio temeljnih prava svakog pojedinca, a omogućava kritičko razmišljanje o medijskim porukama i sadržajima, razvijanju kreativnosti i kritičke svijesti o medijima, te promoviše brigu društva o očuvanju privatnosti, sigurnosti i dostojanstva svakog pojedinca. Prepoznavajući i uvažavajući vrijednosti medijskog odgoja za svakog pojedinca namjera ovog rada jeste da medijski odgoji mlade i da kod njih razvija medijske kompetencije kako bi sigurno plovili medijskim okruženjem. Stoga je cilj rada utvrditi medijska znanja, vještine i stavove studenata nastavničkih studijskih programa na Univerzitetu u Sarajevu. Pregledom i analizom recentne i relevantne literature utvrdili smo značaj i vrijednosti medijskog odgoja i medijskih kompetencija u životu svakog pojedinca. Potom smo organizovali obuku studenata nastavničkih usmjerenja u povodu obilježavanja Globalne sedmice medijske i informacijske pismenosti. U okviru obuke studenti su izučavali temeljna obilježja medijskog odgoja, medijska prava i odgovornosti, potom propitivali ulogu medija u najboljem interesu djeteta i mladih, kao i analizirali medijske sadržaje o osobama s invaliditetom. Pred kraj obuke, studenti su kreirali infografike u kojima su predstavili zaključke koji su se izrodili tokom obuke. Infografike su objavljene na zvaničnoj digitalnoj platformi Medijska i informacijska pismenost. Evaluacija sprovedene obuke ukazala je na neupitnu potrebu propitivanja medijskih znanja, vještina i stavova studenata nastavničkih studijskih programa Univerziteta u Sarajevu. Rezultati pokazuju da studenti budući nastavnici prepoznaju da je medijski odgoj jedno od temeljnih ljudskih prava, te da je jedna od vještina medijske kompetencije sigurna upotreba medija. U potpunosti ističu da je medijski odgoj vrijedan „alat“ u promociji kritičkog mišljenja o medijskim sadržajima i porukama. Prateći medijske sadržaje, studenti su prepoznali da kreatori medijskih poruka predstavljaju djecu s teškoćama u razvoju s ciljem poticanja sažaljenja kod konzumenata medija. Zato ističemo da odgojem i obrazovanjem pripremamo djecu i mlade da konstruktivno upotrebljavaju medije i da kvalitetno iskoriste njihove potencijale.*

Ključne riječi: *najbolji interes djeteta, medijske kompetencije, medijski odgoj, prava.*

²⁸⁰ emina.dedic.bukvic@ff.unsa.ba

²⁸¹ anida.manko@ff.unsa.ba

²⁸² meliha.karic@ff.unsa.ba

Uvod

Nema dvojbe da su mediji vrlo važni, a u tome kontekstu duboko su ukorijenjeni u sve društvene aspekte. Mediji su jedno od ključnih sredstava socijalizacije djece i mladih, te utiču na njihova ponašanja, stavove i sistem vrijednosti. Današnja djeca i mladi odrastaju uz prisustvo medija i tehnologije i s njima ostvaruju aktivnu interakciju. Djeca su izložena medijima prije nego razviju prve spoznaje o njima. Kao aktivni korisnici medija, djeca i mladi reaguju na medijske poruke i sadržaje, razmišljaju o njima, izražavaju različite osjećaje i stvaraju vlastita značenja. Svakodnevni kontakt djece i mladih s medijima se produžio, ostvaruju međusobnu raznovrsnu interakciju i doživljavaju intenzivne podražaje koje nude interesantne medijske poruke i sadržaji. Tako djeca i mladi ostvaruju snažan odnos s medijima jer ih doživljavaju „članom“ obitelji. Zato je vrijedno od ranog perioda u životu djece govoriti, analizirati i kritički tumačiti medijske poruke i sadržaje i time omogućiti razvoj medijskih znanja, vještina i stavova djece i mladih kako bi odrastajući uspješno kritički propitivali medije i adekvatno sudjelovali u medijskom prostoru.

Prepoznato je da mediji imaju pozitivan i negativan uticaj na život svakog čovjeka. Oni mogu potaknuti na određeno ponašanje, doprinijeti razvoju u cjelini, poticati toleranciju, smanjivati razliku među drugima po bilo kojoj osnovi, poticati maštu i kreativnost, itd. U nizu navedenih prednosti ili pozitivnih uticaja prepoznatljive su sljedeće uloge medija: informiranost, obrazovanje i zabava. Informiranost je, jednako kao i komunikacija, iznimno važna u društvu. S druge strane, mišljenje o štetnom djelovanju medija posebice se očituje u stavu da mediji potiču: pretjeran konzumerizam, opsjednutost zabavom i manipulacijama, jezičnoj nekulturi, rodnoj diskriminaciji, različitim vrstama nasilja, itd. Ipak, uticaj medija nije isključivo pozitivan ili negativan, već višestruk i razumijeva se kroz prizmu različitih kulturoloških i tradicijskih načela i vrijednosti. Ukoliko društvo, a posebno odgojno-obrazovne zajednice žele zadržati i razvijati društveno poželjne vrijednosti i omogućiti holistički razvoj djece i mladih, ali i nastavnika, onda je neophodno napraviti iskorak od predmetne orijentiranosti ka obrazovanju zasnovanom na ishodima učenja i podučavanju usmjerenog ka učeniku. U takvom odgojno-obrazovnom procesu, koji priznaje najbolji interes djeteta, pružaju se prilike djeci i mladima da razvijaju humane vrijednosti kao što su poštenje, poštovanje, jednakost, pravednost, odgovornost, kritičko mišljenje, samostalnost, uspješna komunikacija s vršnjacima i odraslima, ali i sa medijima.

Učiti o medijima i odgajati za medije

Jedno od temeljnih prava djece i mladih na kojima se zasniva postojanje i korištenje medija je pravo na informacije i pravo na slobodu izražavanja mišljenja. Ova dva prava stavljaju pred medije dva zadatka: da djeci i mladima pruže relevantne informacije koje su bitne za njihovu društvenu, duhovnu i moralnu dobrobit, te da im omoguće izražavanje mišljenja na njima primjeren način (Košto, 2017). Kako bi se ostvarila ova prava, mediji trebaju poštovati pravo na privatnost, te štititi dostojanstvo, ugled i čast djeteta i njegove porodice. Spomenuta prava ostvaruju se kroz provedbu medijskog odgoja, a ujedno predstavljaju i instrument za izgradnju i održavanje demokratije u jednom društvu. Medijski odgoj omogućava djeci i mladima da temeljito istražuju medije s namjerom da prepoznaju i razumiju, te kritički analiziraju medijske poruke i sadržaje. Ujedno, medijskim odgojem potiče se razvoj znanja, vještina i stavova potrebnih za kreiranje i promociju vlastitih poruka i sadržaja uz podršku medija, kao i veće učešće i aktivnu interakciju pojedinca u društvu što doprinosi njegovom ličnom razvoju.

Odgoj za medije jeste koncept u kojem se mediji opisuju kao konstitutivni element svakodnevnog života i iskustva. Ukoliko je zastupljen ovaj koncept u odgojno-obrazovnom procesu onda djeca i mladi uče uz pomoć medija o medijima. Učiti o medijima podrazumijeva izlazak iz rutine naših medijskih navika, odnosno na medije gledamo proširenim i izoštranim pogledom, te promijenjenim uglom sagledavanja medija svježim, radoznalim i kritičkim očima (Čakmazović, 2021). Na ovaj način podučavamo djecu i mlade o medijima, šireći njihov misaoni okvir koji omogućava propitivanje njihovog razumijevanja medija i odnosa prema medijima, nudeći im alate i tehnike za upotrebu medija u životu, kako ističe Čakmazović (2021), ovo je okvir u kojem se razmatra medijska pismenost.

Medijsku pismenost Zgrabljic (2005:29) definiše kao „mogućnost pristupa, analize ocjene i proizvodnje novinarskih priloga u najrazličitijim oblicima, a kada su djeca u pitanju, ona upozorava na važnost refleksivne razine koja omogućuje razmišljanje o medijskim sadržajima i oblicima, ona uči kritičnosti prema ponuđenim proizvodima, prema kanalima koji oni proizvode i prema vlasnicima koji ih određuju“. Prema mišljenju autora Popović i Minić (2022), cilj medijskog opismenjavanja jeste razviti kod djece, mladih i odraslih istraživački pristup medijskim porukama i sadržajima, tragajući za novim i kritičkom analizom poruka i sadržaja, a koje će omogućiti procjenu, poređenje, zaključivanje i zauzimanje stava o korisnosti tih poruka i sadržaja za pojedinca i za društvo u cjelosti. Istraživanje koje je sproveo Hobbs (2010) pokazalo je da obrazovanje o medijskoj pismenosti može poboljšati sposobnost mladih ljudi da kritički analiziraju medijske poruke. Trninić (2018) opisuje medijsku pismenost kao društveni proces koji uključuje višestruke dimenzije i interakcije sa više tehnologija koje su povezane sa transformacijom obrazovanja i demokratizacijom društva. To znači da je kritička medijska pismenost sastavni dio medijskog odgoja u kojem djeca i mladi, uz podršku stručnjaka za odgoj i obrazovanje, istražuju skrivena značenja medijskih poruka i propituju autentičnost medijskog sadržaja.

Stručnjaci za odgoj i obrazovanje da bi razvijali medijsku pismenost kod djece i mladih, trebaju i sami biti medijski pismene osobe. Popović i Minić (2022) opisuju medijski pismene osobe kao osobe koje su u stanju kritički misliti i pomoću izabranih informacija kreirati sistem znanja, te razviti vještine koje imaju primjenjivost i doprinose kvalitetnom životnom funkcionisanju. Nastavnik koji želi svoje učenike odgojiti u „cjelovite ličnosti“ i sam mora biti takav (Brust Nemet i dr, 2022), znači učenici prihvataju i vrednuju kao važno ono ponašanje koje pokazuje njihov uzor i model – njihov nastavnik. Ustvari, stručnjaci u odgoju i obrazovanju jesu mentori djeci i mladima u razvijanju medijske pismenosti.

Medijski opismenjeni stručnjaci za odgoj i obrazovanje koriste medije u odgojno-obrazovnom procesu podržavajući cjelovit razvoj djece i mladih. Medijski odgoj im omogućava da iskoriste najbolje od primjerenih medijskih poruka i sadržaja na način da njima promovišu kulturu i tradiciju, suživot i poštovanje, sačuvaju i održe dostojanstvo čovjeka, te umanje i iskorijene jaz koji određeni mediji i tehnologija stvaraju među pojedincima i grupama. Naime, medijski opismenjeni stručnjaci biraju medijske sadržaje i poruke poštujući znanja, sposobnosti, potrebe i vrijednosti djece i mladih. Primjenom medija u nastavnom procesu, stručnjaci potiču interakciju djece i mladih s medijima, ali ih ohrabruju da kritički posmatraju i propituju sadržaje i medijske alate s kojima su u interakciji. Pri tome vode računa da prepoznaju odgojne vrijednosti medijskih poruka i sadržaja jer njima djeluju na cjelovit razvoj djece i mladih. Usvajanje humanih vrijednosti, slobode, formiranje dobrih odnosa i dijeljenje uz poštovanje autentičnosti trebale bi biti ključne postavke odgojno-obrazovnog procesa (Popović, Minić, 2022). Stručnjaci u odgoju i obrazovanju pružaju prilike djeci i mladima za razvoj kritičkog mišljenja koje će ih učiniti svjesnim toga kako mediji konstruišu značenja, utiču na korisnike medija i obrazuju ih, te kako korisnicima nameću određene poruke, stavove i vrijednosti.

Odgovorna i sigurna odgojno-obrazovna zajednica

Odgojno-obrazovna zajednica predstavlja odraz društva i društveno-ekonomskih odnosa koji utiču na smisao, ciljeve i zadatke odgojno-obrazovnog rada. Kao takva ima odgovornost da kreira kulturu koja osigurava poštovanje temeljnih ljudskih prava, poštovanje ličnosti djeteta i mladih, kao i kvalitetno obrazovanje za sve učenike. Meyer (2002) ističe da se kultura škole ponajviše razvija ukoliko se razvijaju ključna polja odgojno-obrazovne zajednice, a to su razvoj nastave i odgoja. Za razvoj odgojno-obrazovne zajednice kao multimedijalnog okruženja potrebno je razvijati stavove i vrijednosti koje promovišu medijske kompetencije svim članova zajednice, kao i podršku koju imaju iz lokalne zajednice. U odgojno-obrazovnoj zajednici koja ima obilježja multimedijalnog okruženja pružaju se prilike za kreiranje odgovorne i sigurne sredine u kojoj će djeca i mladi moći birati aktivnosti podržane medijima i omogućiti im autentičnost i kreativnost, okruženje u kojem će razvijati interesovanje i odgovornost za izbore koje prave, kritički propitivati poruke, informacije i sadržaje. Današnji obrazovni sistem treba ponuditi kvalitetni odgoj i obrazovanje za sve koji će se temeljiti na obrazovnim potrebama sadašnjeg i budućeg društva, što znači prijeko potrebno integrisanje medijskog odgoja u odgojno-obrazovni rad i život škole te razvijanje medijske pismenosti kod djece, mladih i

odraslih. I kako ističu Popović i Minić (2022) imperativ medijske pismenosti jeste umijeće tumačenja medijske poruke bilo da je usmjerena ka pojedincu, grupi ili masi. Uključivanje medija u odgojno-obrazovni proces omogućava djeci i mladima da češće praktikuju određene aktivnosti uz podršku medija i mentorisanje stručnjaka u odgoju i obrazovanju, a time im se pružaju prilike da razvijaju znanja i vještine za samostalno i sigurno korištenje medija.

Odgovorne i sigurne odgojno-obrazovne zajednicu mogu biti i „sigurna utočišta“ (Kolucki, Lemish, 2013) u kojima će djeca i mladi pronaći sigurnost i zaštitu od diskriminacije, zanemarivanja i isključivanja. Stvaranje sigurnih utočišta u zajednicama u kojima se sprovodi odgoj i obrazovanje omogućava da stručnjaci za odgoj i obrazovanje budu kao „jedno biće“ koji kreativnim postupcima, međusobnim uvažavanjem i podrškom odgojno-obrazovnu ustanovu čine „drugim domom“ za djecu i mlade, te i druge odrasle (Burst Nemet i dr, 2022). Stručnjaci za odgoj i obrazovanje mogu koristiti medijske poruke i sadržaje koji promovišu pozitivne i inspirativne priče kako bi dočarali djeci i mladima osjećaj sigurnosti, prihvatanja i razumijevanja različitosti u društvu. Takvi sadržaji mogu doprinijeti ublažavanju nejednakosti i premošćavanju jaza koji je nastao zbog nejednake razvijenosti infrastrukture, potom mogu promovisati obrazovanje marginaliziranih društvenih grupa (na osnovu društveno-ekonomskog primanja) i poticati djecu i mlade da kreiraju medijske sadržaje namijenjene vršnjacima s određenim teškoćama.

Mediji su snažan faktor u predstavljanju osoba s invaliditetom u društvu. U velikoj mjeri mogu osnažiti kapacitete zajednice da prepozna prava svakog pojedinca, te na taj način osigura jednakopravnost u društvu. Uticaj medija direktno djeluje i na razvijanje samosvijesti osoba s invaliditetom i osjećaja pripadanja zajednici. Ipak, često smo svjedoci da se položaj osoba s invaliditetom u javnosti predstavlja s ciljem da se izazove sažaljenje ili se pripisuju posebne sposobnosti, s ciljem da se poveća gledanost i senzacionalnost vijesti, bez razmišljanja o posljedicama koje ta vijest može izazvati u zajednici, ali i samoj osobi. Kako ističe Cvijetić Vukčević (2022) najčešće su osobe sa invaliditetom medijski predstavljene kao pasivne, nedovoljno sposobne i zavisne od drugih, kao osobe u marginalizovanom položaju, kao osobe koje trebaju humanitarnu pomoć, kao žrtve životnih okolnosti. Odnos medija prema osobama s invaliditetom jeste determinanta koja utiče i na status osoba u društvu. S toga mediji značajno određuju status osoba s invaliditetom kroz prizmu pesimističnog ili optimističnog predstavljanja u zajednici, ali i kroz upotrebu (ne)primjerene terminologije. Često se krše osnovna ljudska prava i interesi i to kod djece s teškoćama u razvoju, djece koja počinu krivično djelo, djece u siromaštvu, djece u pokretu, migranti, izbjeglice, djece koja pokušaju ili izvrše suicid, ali i djece koja se prikazuju kao zvijezde i šampioni. Slika djeteta u medijskim sadržajima se treba promijeniti stoga se nalaže medijskim profesionalcima, stručnjacima koji nude novinarima informacije koje se odnose na djecu i roditeljima poštovanje etičkog kodeksa s ciljem najboljeg interesa djeteta (Mujagić, Kačmarčik-Maduna, 2017). Ujedno djeca, roditelji, nastavnici su konzumenti ali danas sve više i samostalni kreatori medijskog sadržaja, te u tom procesu uvijek trebaju imati na umu sigurno okruženje za odrastanje djece i vršnjaka.

Odgojno-obrazovne zajednice trebaju pružiti svojim članovima prava na privatnost, sigurnost, slobodu izražavanja, pristup i uključenost u svim aktivnostima, s naglaskom na aktivnosti u medijskom okruženju. Potrebno je naglasiti da prava nose i sa sobom odgovornosti, a u ovim okolnostima ponajviše odgovornosti, kao što su poštovanje ljudskih prava, pravednost i pravičnost, empatijsko slušanje i komuniciranje, etičnost itd. Njegujući navedeno omogućava se kvalitetni odgoj i obrazovanje za sve koje je dostupno svuda i u svakom trenutku. Ovako opisane odgojno-obrazovne zajednice prihvataju različitosti kao resurse, a ne kao prepreke u odgojno-obrazovnom procesu (Kafedžić i dr, 2018). Uz znanje i inkluzivne stavove stručnjaka za odgoj i obrazovanje, neophodno je u odgojno-obrazovni proces uključiti literaturu koja upućuje na prihvatajući i ravnopravan odnos između djece/mladih i promoviše pozitivne stavove prema vršnjacima s različitim mogućnostima i postignućima (Cvijetić Vukčević, 2022), kao i medijske poruke i sadržaje koji daju „glas“ (Kolucki, Lemish, 2013) djeci i mladima koji promovišu različitosti kao bogatstvo.

Metodologija istraživanja

Kao stručnjaci za odgoj i obrazovanje prepoznajemo vrijednosti medijskog odgoja za svakog pojedinca, ali ponajviše za one koji uče i po(d)učavaju djecu i mlade odgojno-obrazovnom procesu. Uočavajući da je potrebno glasno govoriti i pisati o medijskom odgajanju djece i mladih, namjera ovog rada jeste da analizira i interpretira ključna obilježja medijskog odgoja i podučiti mlade, prvenstveno buduće nastavnike, kako da sigurno plove medijskim okruženjem. Stoga je cilj rada utvrditi medijska znanja, vještine i stavove studenata nastavnčkih studijskih programa na Univerzitetu u Sarajevu. Na osnovu postavljenog cilja izdvojena su sljedeća istraživačka pitanja:

1. Koliko vremena studenti provode uz medije, te u koje svrhe ih koriste?
2. Koja medijska znanja, vještine i stavove studenti izdvajaju kao ključne za odgoj i obrazovanje djece i mladih?
3. Na koji način studenti tumače ulogu medija u izvještavanju o djeci i mladima, te da li pri tome uočavaju poštivanje najboljeg interesa za djecu i mlade?

Za potrebe ovog istraživanja korištena je metoda teorijske analize, deskriptivna metoda, te survey metod. Od tehnika istraživanja primijenjen je rad na dokumentaciji i anketiranje, a instrumenti su protokol scenarija za radionice i anketni upitnik kreiran za potrebe istraživanja, a koji je realizovan online putem alata Google forms.

U istraživanju su učestvovali studenti nastavnčkih usmjerenja Univerziteta u Sarajevu, a koji pohađaju sljedeće visokoškolske institucije: Fakultet za sport i tjelesni odgoj, Filozofski fakultet, Pedagoški fakultet, Prirodno-matematički fakultet i Muzička akademija. U obuci je učestvovalo 28 studenata, a anketni upitnik popunila su 122 studenta nastavnčkih usmjerenja Univerziteta u Sarajevu.

Analiza i interpretacija rezultata istraživanja

Kao prva aktivnost u okviru ovog istraživanja bila je priprema i realizacija obuke studenata nastavnčkih usmjerenja Univerziteta u Sarajevu. U okviru obuke studenti, njih 28, izučavali su temeljna obilježja medijskog odgoja, medijska prava i odgovornosti, potom propitivali ulogu medija u najboljem interesu djeteta i mladih, kao i analizirali medijske sadržaje o osobama s invaliditetom. Pred kraj obuke, studenti su kreirali infografike u kojima su predstavili zaključke koji su se izrodili tokom obuke. Pošto je obuka planirana u povodu obilježavanja *Globalne sedmice medijske i informacijske pismenosti*, kreirane infografike su objavljene na zvaničnoj digitalnoj platformi Medijska i informacijska pismenost.

Učešće studenata u obuci ukazalo je na potrebu za kontinuiranim propitivanjem njihovih medijskih znanja, vještina i stavova. Na osnovu toga, kreiran je anketni upitnik i u nastavku nudimo analizu i interpretaciju rezultata.

Vrijeme uz medije i svrha korištenja medija

Uvidom u odgovore studenata nastavnčkih usmjerenja Univerziteta u Sarajevu, utvrdili smo da najčešće provode tri do četiri sata uz medije. Tačnije, 66,1% od ukupnog broja ispitanika provodi tri do četiri sata uz medije, a 21,4% studenata provodi pet sati dnevno uz medije. No, nije manje značajan podatak, da njih dvoje ili 1,8% provode do osam sati dnevno uz medije. Studenti nastavnčkog usmjerenja na Univerzitetu u Sarajevu koriste medije prvenstveno za uspostavljanje i održavanje kontakata sa drugima, zbog zabave, a onda i zbog podrške u učenju. Najmanje je zastupljen odgovor koji se odnosio na prikupljanje informacija o novostima iz zemlje i svijeta.

Medijska znanja, vještine i stavovi

Ponuđenu definiciju medijske pismenosti studenti su prepoznali kao odgovarajuće tumačenje ovog pojma. Međutim, prilikom utvrđivanja razlike između medijske i informacijske pismenosti, pokazali su nesigurnost. Ustvari, njih 30,4% nije sigurno da može utvrditi razliku između medijske i informacijske pismenosti, a 30,4% studenata smatra da medijska i informacijska pismenost nisu sinonimi. Značajno je spomenuti da 21% studenata podrazumijeva da su istoznačnice medijska

pismenost i informacijska pismenost. Važno je ukazati na rezultat koji pokazuje da 76,4% studenata smatra da medijska pismenost potiče razvoj kulture dijaloga sa drugima i drugačijima.

Studenti opisuju medijski pismenu osobu kao onu koja uspješno može pristupiti, analizirati, evaluirati i producirati štampane i elektronske medije, te iskazati kritički odnos prema medijima. Za takvu osobu su sigurni, njih 83,7% da može odgovorno i kritički koristiti medije, te da može zaštititi sebe i druge od štetnih, uznemirujućih i uvredljivih medijskih sadržaja (njih 69,1%).

Studenti smatraju da izučavanje medijske pismenosti treba biti dijelom obaveznog odgoja i obrazovanja. Ovakav stav iznijelo je 74,6% studenata koji su sudjelovali u istraživanju. Uvažavajući ovakvo mišljenje, značajno je istaći da tokom osnovnog obrazovanja 41,8% studenata nije imalo prilika za razvoj medijske pismenosti, dok 21,8% nije sigurno u svoj odgovor. Međutim, 36,3% studenata je prepoznalo prilike u osnovnom obrazovanju za razvoj medijske pismenosti. Upitom o prepoznavanju prilika za razvoj medijske pismenosti u srednjem obrazovanju, njih 45,4% odgovorilo je potvrdno, dok njih 34,5% nije sigurno da je uočilo prilike za razvoj medijske pismenosti. A 20% studenata nije uopšte imalo prilika za razvoj medijske pismenosti.

Kad je riječ o medijskoj kompetenciji, nju studenti razumiju kao znanja i svijest o različitim medijima, sposobnost razumnog izbora sadržaja u skladu sa vlastitim potrebama, sposobnost kritičke refleksije, sposobnost korištenja medija i samostalnog oblikovanja i komunikacije medijskim sadržajima. Studenti smatraju da izravnim medijskim iskustvom razvija se medijska kompetencija. Čak 74,5% studenata ističe da je medijska kompetencija dio socijalne i kulturološke kompetencije, te sudjeluje u razvoju i oblikovanju identiteta djece i mladih.

Mediji i najbolji interes djeteta i mlade osobe

Mediji predstavljaju snažan resurs u zaštiti ljudskih prava, to tvrdi 78% studenata koji su učestvovali u istraživanju. Uz to, studenti, njih 68% smatraju da je medijski odgoj sastavni dio ljudskih prava. Ujedno, 81% studenata ističe da je medijski odgoj vrijedan „alat“ u promociji kritičkog mišljenja o medijskim sadržajima i porukama. Međutim, studenti nisu ubjeđeni da mediji preventivno djeluju u zaštiti ljudska prava. Takvo mišljenje iznijelo je 36,4% studenata.

Najbolji interes svakog djeteta je da bude zaštićen iznad svega, uključujući i zalaganje za dječija prava i promociju dječijih prava putem medija. Izvještavanje medija o djeci i mladima nije uvijek u skladu sa najboljim interesom za dijete i mladu osobu. Naime, izvještavanje o djeci i mladima koji su u statusu migranata i izbjeglica, ili su u sukobu sa zakonskim odredbama, ili kada je riječ o djeci i mladima s teškoćama u razvoju, često je obojeno stereotipima i predrasudama. Tako su medijske poruke i sadržaji o migrantima i izbjeglicama često povezani sa neprihvatljivim oblicima ponašanja, što tvrdi 85,2% studenata. Djeca u sukobu sa zakonom su predstavljena kao osobe koje vrše ili trpe nasilje, te se najčešće nose sa društvenim osuđivanjem. Ovakvo mišljenje iznijelo je 80% studenata. Djeca i mladi s teškoćama u razvoju su predstavljeni u medijskim porukama s namjerom da izazovu sažaljenje kod medijskih konzumenata, što tvrdi 52,7% studenata. U određenim medijskim pričama, djeca i mladi s teškoćama u razvoju predstavljeni su i kao heroji tih priča, što ukazuje 47,3% studenata, a njih 36,4% nije sigurno da je uočilo zastupljenost ovakvih priča u medijima. Studenti, njih 49%, prepoznalo je priče o djeci i mladima u kojima su predstavljeni kao simpatični zabavljači. Dok njih 38% uočilo je priče o djeci i mladima u kojima su oni predstavljeni kroz degradirajuće humanitarne akcije ili priče iz crne hronike. Prema mišljenju 52,7% studenata, mediji ne koriste adekvatnu terminologiju u izvještavanju o stanju i potrebama djece i mladih s teškoćama u razvoju. Čak 81,3% studenata smatra da mediji trebaju uvijek da konsultuju djetetove najbliže članove o mogućim političkim, socijalnim i kulturalnim konsekvencama kod pripreme svakog oglašavanja o djeci i mladima, što ukazuje da bi i mediji trebali mijenjati politiku izvještavanja o djeci i mladima što zagovara 76,3% studenata. Pred kraj, vrijedno je istaknuti da medijske poruke i sadržaji trebaju poštovati prava djece i mladih, te osigurati poštovanje njihovog dostojanstva.

Zaključak

Medijskom odgoju se može pristupiti iz različitih perspektiva, što omogućava da se može integrisati u različite obrazovne kontekste, kao što su formalno školovanje, neformalno učenje i cjeloživotno učenje. Medije treba posmatrati u različitosti njihovih dimenzija (kognitivne, moralne, socijalne, estetske, interpretativne), što je preduslov ne samo za njihovu ispravnu upotrebu već i u širem kontekstu, za razumijevanje današnje kulture. Stoga, odgoj za medije zahtijeva odgovorno djelovanje svih onih koji su neposredno uključeni u procese odgoja. Ukoliko se razvije kritičko mišljenje i medijska pismenost kod mladih, mediji mogu postati snažan resurs u promovisanju i zaštiti temeljnih ljudskih prava. Učenje kao kontinuiran proces iziskuje stalno unapređenje postojećih i usvajanja novih kompetencija. Istraživanje je potvrdilo da medijska znanja, vještine i stavove studenata Univerziteta u Sarajevu treba unaprijediti i razvijati bez obzira na područje koje studiraju, posebno jer su rezultati istraživanja pokazali nesigurnost u razlikovanju pojmova koji su neophodni za razumijevanje medijskog odgoja koji je potreban za kritičko analiziranje medijskih sadržaja. Ipak, studenti jasno prepoznaju koje osobine medijski pismena osoba treba da posjeduje što je pozitivno, ali ne podrazumijeva da sebe percipiraju na takav način. Svjesni važnosti medijskog odgoja neophodno je ukazati na potrebu izučavanja istog tokom tokom obaveznog odgoja i obrazovanja kako djece i mladih, tako i kroz sve studije koje pripremaju buduće nastavnike. Medijski odgoj time može biti snažan alat kojim se može promovisati nenasilno društvo bez predrasuda, pružiti prilike za razvoj empatije kod djece i mladih i afirmaciju različitosti u odgojno-obrazovnoj zajednici i u društvu. Odgojno-obrazovne ustanove trebaju prepoznati resurse iz zajednice kada su u pitanju mediji i uskladiti sadržaje i programe koji se plasiraju javnosti upravo s ciljem prihvatanja različitosti, uvažavanja prava na slobodu izražavanja i razumijevanja društvenih situacija. Obzirom da se i roditelji vide kao odgovorne osobe procesu obrazovanja djece, neophodno je pored medijski kompetentnih nastavnika imati i roditelje koji će prenositi iste vrijednosti i u obiteljskom okruženju, jer mediji postaju sve intenzivniji agensi u odgoju mladih naraštaja.

Zastupljenost medijske pismenosti omogućava da medijski kompetentna djeca, mladi, kao i odrasli, mogu prepoznati medijske sadržaje koji ugrožavaju prava svakog pojedinca u medijskom prostoru. Upravo su i rezultati istraživanja pokazali da studenti imaju razvijenu osjetljivost prema različitostima, posebno prema djeci, mladima i djeci s teškoćama u razvoju jer uviđaju da se u medijima predstavljaju na način bez da ih se pita za mišljenje i poštuje pravo na privatnost. Stoga kao budući nastavnici i stručni saradnici imaju zadatak da pripremaju buduće generacije djece s ciljem medijskog opismenijavanja, jer mediji postaju neizbježan faktor u odrastanju i formiranju ličnosti. Obuka i istraživanje koja je realizovano ukazuje da studenti imaju razvijene stavove i prepoznaju pozitivne i negativne efekte medija. Budući nastavnici trebaju biti snažan resurs u kreiranju poruka i sadržaja koji promovišu poštovanje prava na mišljenje, na slobodu izražavanja i na privatnost, te kroz nastavne sadržaje mogu predstavljati pozitivne priče o različitostima u društvu s ciljem da predstave afirmativne vrijednosti i osjetljivost kod mladih kreirajući sigurno okruženje za rast i razvoj u najboljem interesu svakog djeteta.

Literatura

1. Brust Nemet, Maja, Tokić Zec, Ružica, Krstić, Ana. (2022). Pedagogija djelotvorne ljubavi u kulturi odgojno-obrazovne ustanove. *Diacovensia*. Br. 30. str. 615-634.
2. Chapman, Martina, Castellini da Silva, Ricardo, Avadani, Ioana. (2021). *Osnove digitalne medijske pismenosti: Informacijski poremećaj i dezinformisanje u kontekstu Bosne i Hercegovine*. Vijeće Evrope.
3. Cvijetić Vukičević, Marija. (2022). Društveni i medijski odnos prema osobama sa invaliditetom. *Digitalni mediji, kultura i obrazovanje: konteksti, značenja, primena*. Zbornik radova Pedagoškog fakulteta u Somboru. Štrangarić, Snježana, Cvijetić Vukčević, Marija, Šumonja, Miloš (ur.). Sombor: Pedagoški fakultet u Somboru Univerziteta u Novom Sadu. Str. 120-134.
4. Čakmazović, Alma. (2021). *Medijska pismenost za najmlađe: Multimedijiski priručnik za djecu predškolske i rane školske dobi*. Zagreb: Savez društva „Naša djeca“ Hrvatske.

5. Hobbs, Renee. (2010). *Digital and media literacy: A plan of action*. The Aspen Institute.
6. Kafedžić, Lejla, Bjelan-Guska, Sandra, Šušnjara, Snježana, Osmić, Lejla, Zukić, Merima. (2018). *Pedagoško-didaktički aspekti obrazovanja studenata s invaliditetom*. Sarajevo: Dobra knjiga.
7. Kolucki, Barbara, Lemish, Dafna. (2013). *Kako komunicirati s djecom: Načela i prakse za podršku, nadahnuće, poticaj, obrazovanje i iscjeljenje*. Hrvatska: Ured Ujedinjenih naroda za djecu (UNICEF).
8. Koštro, Milan (ur.). (2017). *Kako izvještavati (o) djeci i mladima: Priručnik za novinare i urednike elektroničkih medija*. Zagreb: Panda komunikacije.
9. Meyer, Hilbert. (2002). *Didaktika razredne kvake: rasprave o didaktici, metodici i razvoju škole*. Zagreb: Educa.
10. Mujagić, Nermina, Kačmarčik-Maduna, Nela (ur.). (2017). *Mediji u najboljem interesu djeteta : pregled znanja i iskustava za kreatore medijskih sadržaja*. Sarajevo: Ministarstvo za ljudska prava i izbjeglice BiH.
11. Popović, Daliborka, Minić, Vesna. (2022). Uloga vaspitača i učitelja u razvijanju medijske pismenosti. *Digitalni mediji, kultura i obrazovanje: konteksti, značenja, primena*. Zbornik radova Pedagoškog fakulteta u Somboru. Štrangarić, Snježana, Cvijetić Vukčević, Marija, Šumonja, Miloš (ur.). Sombor: Pedagoški fakultet u Somboru Univerziteta u Novom Sadu. Str. 98-107.
12. Trninić, Dragana. (2018). Sadržaj u medijima i kritička medijska pismenost. *Zbornik radova izloženih na naučnoj konferenciji sa međunarodnim učešćem (Re)konstrukcija društvene stvarnosti*. Banja Luka: Univerzitet u Banja Luci, Fakultet političkih nauka.
13. Zgrabljic Rotar, Nada. (2005). *Medijska pismenost i civilno društvo*. Sarajevo: Mediacentar.

EMPOWERING YOUTH FOR ACTIVE AND SAFE PARTICIPATION IN THE MEDIA ENVIRONMENT

Abstract: Media education is one of the basic human rights of each individual and it allows for critical thinking about the media messages and content, as well as developing creativity and awareness about it. It promotes the idea of social responsibility in regards to privacy, safety and each individual's dignity. Taking into consideration the importance of media education, this paper aims to provide media education for youth and develop their media competences to safely use the media landscape. Therefore, the paper aims to determine the knowledge, skills and attitudes which students of teacher training student programs at University of Sarajevo have about media. The importance and values of media education and media competences for every individual are determined through a review and analysis of recent and relevant literature. Thereafter, training for the students was organized commemorating the Global Media and Information Literacy Week. Within the training, the students explored the key features of media education, media rights and responsibility. Afterwards they were challenging the role of media in regards to youth and children's interests, and analyzing the media content for people with disabilities. At the end of the training, the students created info graphics in which they presented their key conclusions. The info graphics is published on the official digital platform *Medijska i informacijska pismenost*. Evaluation of the training pointed to the utmost necessity of investigating the knowledge, skills and attitudes of students of teacher training student programs at University of Sarajevo. The results show that the students, the future teachers, recognize media education as one of the basic human rights and that the safe use of media is one of the skills of media competences. They underlined that media education is an important tool in promoting critical thinking about media content and messages. Having followed media content, the students recognized that the creators of media content present children with disabilities in a way which induces pity in media consumers. Therefore, we emphasize using education to prepare children and youth to constructively and effectively use media and its potential.

Key words: the best interest of the child, media competences, media education, rights

CJELOŽIVOTNO UČENJE – PRISTUP OBRAZOVANJU KAO JEDNOM OD TEMELJNIH LJUDSKIH PRAVA

Doc. dr. sc. Jadranka Herceg²⁸³
Sveučilište u Zagrebu, Republika Hrvatska

Sažetak: Iako cjeloživotno učenje predstavlja *conditio sine qua non* današnjih obrazovnih politika, često nerazumijevanje sadržaja i važnosti cjeloživotnog učenja, kao smjernica za razvoj obrazovnog sustava, rezultira konceptualnom zbrkom. I dok se, upravo zbog konceptualne zbrke, stvaraju brojna različita tumačenja uloge cjeloživotnog učenja, zaboravlja se na onu temeljnu, obrazovnu, koja treba poticati pojedinca, iz bilo koje dobne skupine da uči, omogućavajući mu stalan pristup obrazovanju te pravo na priznavanje različitih oblika učenja. Svrha ovog rada je aktualizirati promjenu paradigme do koje je došlo prelaskom na cjeloživotno učenje, a to je da se umjesto formalnih kvalifikacija, koje u uvjetima brzih promjena u društvu ne mogu jamčiti dugoročnu sigurnost, sada naglasak stavlja na stjecanje kompetencija, dok je zadaća obrazovnog sustava omogućiti priznavanje istih, neovisno o načinu na koji su one stečene. Cilj ovog rada je ukazati na potrebu za uspostavljanjem Hrvatskoga kvalifikacijskog okvira na svim obrazovnim razinama, kako bi se omogućila transparentnost, usporedba i prenosivost kvalifikacija između različitih obrazovnih institucija na nacionalnoj razini i njihovo povezivanje s Europskim kvalifikacijskim okvirom na europskoj razini, kroz zajedničku referentnu točku, a to su ishodi učenja. Autorica zaključuje da je u Republici Hrvatskoj potrebno što prije uspostaviti procese i sustave priznavanja stečenih kompetencija, osobito onih proizišlih iz neformalnog i informalnog učenja, kako bi se postigla prohodnost obrazovnog sustava.

Ključne riječi: cjeloživotno učenje, kvalifikacijski okvir, kompetencije, ishodi učenja, prohodnost obrazovnog sustava

Uvod

Pojam cjeloživotno učenje, koje je nekad predstavljalo osnovu razvoja i neprestane prilagodbe pojedinca promjenjivim okolnostima u njegovom osobnom životu, na radnom mjestu i u društvenoj zajednici, sve više postaje sredstvo za razvoj gospodarstva i zadovoljavanje potreba tržišta rada. Naizgled jasan, pojam cjeloživotno učenje, postaje sam po sebi nerazumljiv. Postavlja se pitanje jesu li razlozi tome vremenski, prostorni i sociološki konteksti njegova prihvaćanja ili nešto drugo.

Ideja cjeloživotnog učenja razvijala se postupno i to od teorijskog koncepta do jednog od središnjih pojmova u raspravi o obrazovanju. Veliki interes za cjeloživotno učenje, ističe Field (2004: 1), rezultat je političkih interesa za pitanje cjeloživotnog učenja i djelovanja obrazovnih politika koje se pozivaju na cjeloživotno učenje kao temeljno načelo uspostave viših ciljeva (društvo temeljeno na znanju), dok su akademske rasprave najčešće nastajale kao reakcija i kritika na već započete procese, a ne kao pretpostavka za njihovo kreiranje. Upravo je navedeno i dovelo do poteškoća u samom definiranju pojma cjeloživotno učenje.

U 90-tim godinama prošlog stoljeća dolazi do promjene paradigme te se naglasak s obrazovanja premješta na učenje, čime se odgovornost prebacuje s države na pojedinca. Naime, pojam obrazovanje označava kolektivni entitet i obvezu države, a pojam učenje pojedinačni entitet i dužnost svakog pojedinca. Ovakvo shvaćanje rezultiralo je sve većim povlačenjem države iz velikog dijela

²⁸³ jadranka0herceg@gmail.com

obrazovanja, odnosno obrazovnog sustava, prvenstveno u kontekstu financija i obvezne infrastrukture s ciljem smanjenja troškova koji se prebacuju na samog pojedinca. Upravo to je i dovelo do zamjene pojma cjeloživotno obrazovanje pojmom cjeloživotno učenje, budući je učenje individualni proces (Herceg, Kušić, Vrcelj, 2022).

U procesu promjene paradigme zaboravilo se na ono najosnovnije, na pojedinca, kojemu se treba omogućiti unapređenje i proširenje kompetencija, pristup različitim oblicima i sadržajima učenja radi ostvarenja osobnih želja i razvoja sposobnosti te njegovo pravo na priznavanje kompetencija stečenih u različitim okruženjima i vrstama učenja.

Autorica ovog rada, osim promjene same paradigme, ukazuje i na drugi problem, a to je neriješeno sustavno priznavanje stečenog znanja, koje je neposredno povezano i sa samom provedbom Hrvatskoga kvalifikacijskog okvira. Okvir nalaže jasno definiranje ishoda učenja za pojedinu razinu, kako bi se oni mogli priznati i izvan obrazovnog procesa.

Članak 19. *Zakona o Hrvatskom kvalifikacijskom okviru* (2013) propisao je da će u roku od dvanaest mjeseci od dana stupanja na snagu *Zakona o Hrvatskom kvalifikacijskom okviru* (2013), ministar nadležan za obrazovanje i znanost, uz prethodnu suglasnost ministra nadležnog za rad i ministra nadležnog za regionalni razvoj, donijeti *Pravilnik o priznavanju i vrednovanju neformalnog i informalnog učenja*. *Pravilnik o priznavanju i vrednovanju neformalnog i informalnog učenja* na žalost nikada nije donesen, a samim time nije niti omogućena prohodnost obrazovnog sustava, što je bila i temeljna zadaća Hrvatskoga kvalifikacijskog okvira.

Zaključimo kako se jedino zadržavanjem humanističkih vrijednosti i obilježja te provođenjem zakonodavnih okvira, može postići da cjeloživotno učenje bude usmjereno ka stvaranju nasljeđa koje će sadašnjim, ali i budućim generacijama omogućiti kvalitetan život. Time će doista i postati ono što treba biti, a to je jedno od temeljnih ljudskih prava.

Cjeloživotno učenje i promjena paradigme

Iako još uvijek mnogi pojmove cjeloživotno obrazovanje i cjeloživotno učenje²⁸⁴ koriste kao sinonime, riječ je o različitim terminima, koji predstavljaju dva oprečna pristupa definiranju uloge društva, države i pojedinca u sustavu obrazovanja.

Ideja o cjeloživotnom obrazovanju razvija se krajem 60-tih godina prošlog stoljeća (UNESCO, 1960), kao odgovor na svjetsku krizu obrazovanja. S jedne strane, to je razdoblje obilježeno političkom, ekonomskom i društvenom nesigurnošću izazvanom krizom države blagostanja (Barros, 2012), a s druge, neuspjelim pokušajima nacionalnih država da ulaganjem u obrazovanje potaknu ekonomski i gospodarski rast (Pastuović, 2012). U tom se kontekstu cjeloživotno obrazovanje pojavljuje kao društveno-politički zahtjev za temeljitom reformom, kako postojećega obrazovnog sustava, tako i načina promišljanja o samom procesu i ulozi obrazovanja.

Novonastala se ideja o cjeloživotnom obrazovanju zasnivala na trima dimenzijama: snažnoj kritici prema postojećem formalnom (školskom) obrazovanju, zahtjevu za osiguranjem cjeloživotnog obrazovanja kojeg treba uskladiti s vremenom te omogućavanju pojedincima da njihove kompetencije budu u skladu s tehnološkim razvojem, osiguravajući jednake obrazovne mogućnosti te društvenu mobilnost svim građanima.

Takav novi koncept zagovarao je humanistički pristup obrazovanju, viši stupanj autonomije i mobilnosti pojedinca kroz razvoj i drugih vrsta obrazovanja, a ne samo formalnog, stvarajući na taj način viziju društva koje uči (learning society). Razvoj novog sustava koji se počeo u tom vremenu nuditi kao alternativa, pružao je snažnu potporu razvoju neformalnog sustava obrazovanja te poticao otvaranje novih modela škola, institucija i učilišta.

²⁸⁴ Pojam cjeloživotno učenje često se zamjenjuje pojmom cjeloživotno obrazovanje, no važno je istaknuti da ta dva pojma nisu istoznačna. Obrazovanje obuhvaća samo organizirano učenje, a učenje je širi koncept koji uključuje i nenamjerno, neorganizirano i spontano stjecanje znanja te se može provoditi cijeli život. (Preuzeto s mrežne stranice Agencije za strukovno obrazovanje i obrazovanje odraslih. Za više informacija vidi <https://www.asoo.hr>)

Nova je paradigma trebala, na razini gradova i lokalnih zajednica, omogućiti nove modele suradnje između javnih i privatnih dionika, kako bi poticala obrazovne mogućnosti u raznim dimenzijama gradskog života. Bilo je jasno da je ideja cjeloživotnog obrazovanja imala za cilj razbiti tradicionalnu percepciju obrazovanja kao resursa rezerviranog samo za elite te ga usaditi u temelje nove vizije društva koja će premostiti ograde starog modela i poticati stvaranje pravednijeg društva u kojem će svaki pojedinac imati mogućnost socijalne mobilnosti (Faure et al., 1972; Barros, 2012).

Iako je sve do kraja 20-tog stoljeća cjeloživotno obrazovanje bilo dominantno u raspravama o obrazovnim politikama, ne može se na žalost reći da je bilo i učinkovito u postizanju obećanih ciljeva. Barros tvrdi da, iako je na akademskoj i teorijskoj razini cjeloživotno obrazovanje doživjelo punu afirmaciju, ono ipak nije polučilo značajniji uspjeh u preobrazbi tradicionalnih školskih sustava i nacionalnih politika obrazovanja (Barros, 2012).

Kraus (2001, prema Rogić, 2014) je analizirao nekoliko važnih dokumenata među kojima su: *Permanent education. Fundamentals for an integrated educational policy* (Permanently education: Foundations of integrated educational policy) koji je 1971. objavilo Vijeće Europe; *Learning to be. The world of education today and tomorrow* (Učiti za život. Naučiti postojati), izvješće koje je objavilo UNESCO 1972. te *Recurrent education: A strategy of lifelong learning* (Povratno obrazovanje: strategija cjeloživotnog učenja) koje je 1973. objavio OECD. U navedenim publikacijama istaknuto je da proces učenja traje cijeli život, što je bio i početak razvoja koncepta cjeloživotnog učenja (Rogić, 2014).

Koncept cjeloživotnog učenja nastavio se razvijati i 90-tih godina 20-tog stoljeća, kada se dolazi do spoznaja da ljudi zbog znanstveno-tehničkog napretka moraju ovladati brzim promjenama različitih kompetencija putem cjeloživotnog učenja.

U dokumentu Europske komisije, pod naslovom *Prema društvu koje uči: učenje i poučavanje* (Teaching and learning: Towards the learning society), Bijeli dokument o obrazovanju iz 1995. konstatira se kako je samo inicijalno učenje nedostavno, a da bi se ovladalo promjenama i izazovima 21. stoljeća, koje zahtijevaju brzi znanstveno-tehnički napredak (Rogić, 2014). U smjernicama *Bijelog dokumenta* navodi se i to kako cjeloživotno učenje postupno zamjenjuje ideju cjeloživotnog obrazovanja kao odgovora na glavne izazove globalnog društva.

Jedan od značajnijih istraživačkih radova koji je nastao u okviru UNESCO-a 1996. pod nazivom *Učenje, blago u nama*, (*Learning: The treasure within*), a koji je izradila radna skupina na čelu s Jacquesom Delorsom, propagira da se čovjek mora obrazovati cijeli život i u svakoj dobi (Rogić, 2014).

Delors odgovor na izazove brzo mijenjajućeg svijeta vidi u koncepciji doživotnog učenja. Kao temelj obrazovanja predlaže se i opisuju četiri potpornja: učiti znati (široko opće obrazovanje se objedinjuje sa specijalizacijom određenih predmeta), učiti činiti (usvajanje kompetencija za predviđanje novonastalih situacija i snalaženje u istima te timska suradnja; preporuča se metoda kombiniranja učenja s radom za vrijeme školovanja), učiti živjeti zajedno (poticanje ljudi na razumijevanje jednih prema drugima i rješavanje sukoba na miran način) i učiti biti (razvijanje osobne odgovornosti i kompetentnosti te samostalno donošenje odluka) (Delors i et al., 1998).

U Parizu je 1996. na sastanku ministara obrazovanja Europe, Australije, Kanade, Japana, Meksika, Novog Zelanda i SAD-a usuglašen termin cjeloživotno učenje i zaključeno je da "...se time ostvaruje paradigmatički preokret od obrazovanja k učenju koji je nužan kao primarni cilj svjetske obrazovne politike. Također je zaključeno da cjeloživotno učenje za sve treba biti vodeće načelo buduće obrazovne politike" (Pastović, 2008: 253-254).

Lisabonski proces definira ulogu cjeloživotnog učenja kao temelja strateškog razvoja Europske unije do 2010. Cjeloživotno učenje mora postati temeljna sastavnica europskoga društvenog modela. Važan zadatak cjeloživotnog učenja je izgradnja aktivnog građanstva, kao važnog oblika političke socijalizacije koji osigurava demokratski oblik za funkcioniranje učinkovitog gospodarstva (Bečić i et al., 2010).

Europska komisija je objavila 2000. *Memorandum o cjeloživotnom učenju* (*Memorandum on Lifelong Learning*) te u njemu odredila ulogu cjeloživotnog učenja kao pokretača dugoročnog razvoja u Europskoj uniji, definirajući ga kao svaku aktivnost učenja, poduzetu na kontinuiranoj razini sa svrhom unapređenja kompetencija. Definirao je *Memorandum o cjeloživotnom učenju*, formalno, neformalno i informalno učenje kao tri osnovna načela pomoću kojih pojedinac može unaprijediti svoje postojeće kompetencije.

Upravo se time i ističe promjena paradigme jer se umjesto formalnih kvalifikacija, koje u uvjetima brzih promjena u društvu više ne mogu jamčiti dugoročnu sigurnost, naglasak stavlja na cjeloživotno stjecanje kompetencija, tj. cjeloživotno učenje, a zadaća je sustava omogućiti priznavanje tih kompetencija neovisno o načinu na koje su stečene. Kako *Memorandum o cjeloživotnom učenju* ističe (2000: 7):

„Najvažnija stavka je čovjekova sposobnost da stvara i učinkovito i inteligentno koristi znanje, na kontinuiran i stalno promjenjiv način...kako bi ove kapacitete do kraja razvio, pojedinac treba željeti i biti sposoban da svoj život preuzme u svoje ruke – ukratko, da postane aktivan građanin. Obrazovanje i usavršavanje tijekom cijelog života je najbolji način za svakoga da odgovori izazovima promjene.“

Promjena paradigme leži i na isticanju pojedinca kao ključnog aktera za djelovanje u društvu znanja. Dok je s paradigmatom cjeloživotnog obrazovanja primarni nositelj promjene obrazovni sustav i država, koja treba osigurati ponudu kako bi pojedinac mogao biti socijalno mobilan u društvu koje uči, nova paradigma društva znanja, cjeloživotno učenje, stavlja naglasak na pojedinca kao ključnog posrednika prilagodbe na promjene. U to vrijeme nastaju brojni strateški dokumenti i deklaracije vezani za različite segmente obrazovnih sustava koji definiraju važnost cjeloživotnog učenja, a cjeloživotno učenje postaje osnovno načelo obrazovnih reformi i prilagodbi promjenama te poticanja veće društvene kohezije.

Ideja o humanističkoj preobrazbi društva, što je i bila misao vodilja provedbe cjeloživotnog obrazovanja, zamijenjena je novom paradigmatom, cjeloživotnim učenjem koje postaje sredstvo socijalne prilagodbe pojedinca stalnim promjenama na tržištu rada, kojemu je primarna važnost interes. Sve to dovodi i do problema u samoj implementaciji cjeloživotnog učenja u obrazovni sustav, koji za novu paradigmatu nije pripremljen.

Liessman (2008; prema Rogić, 2014) smatra da se iza koncepta cjeloživotno učenje krije zahtjev za stalnu prilagodbu na trenutne vlasničke odnose te kritizira što znanje, a osobito iz prirodnih znanosti ima samo tržišnu vrijednost, dok se u obrazovnim institucijama srožava humanističko obrazovanje. Rizvi (2007; prema Rogić, 2014) smatra da je koncept cjeloživotnog učenja, a koji zagovaraju međunarodne institucije utemeljen na koristi od kapitala i na taj način se ljudi dijele na korisne i nekorisne. Znanje postaje vrsta kapitala koje se na tržištu rada razumije radi osobnog probitka. Rizvi smatra da je cjeloživotno učenje neodvojivo od globalizacijskih procesa te ne bi trebalo biti podređeno samo tržištu rada, nego treba imati u vidu i humanističku vrijednost obrazovanja i učenja (Rogić, 2014).

Sve više postaje evidentno da neoliberalizam i teorija ljudskog kapitala počinju potiskivati humanističku viziju obrazovanja, stavljajući snažan naglasak na ekonomski rast s ciljem stvaranja konkurentnosti radnika pri čemu se odgovornost za obrazovanje s države prebacuje na samog pojedinca koji tako postaje odgovoran za svoju zapošljivost.

Svjetska banka i OECD, postali su glavni zagovornici ovog koncepta podržavajući ciljeve neoliberalne agende u obrazovanju na način da istaknu ovaj koncept kao rješenje svih problema. Kako navodi Biesta (2021) to je dovelo do toga da se pravo na obrazovanje (op. a. uloga države) vrlo suptilno transformiralo u dužnost i obvezu da se uči (op. a. uloga pojedinca). Ovakvo shvaćanje rezultiralo je sve većim povlačenjem države iz velikog dijela obrazovanja, odnosno obrazovnog sustava, prvenstveno u kontekstu financija i obvezne infrastrukture s ciljem smanjenja troškova koji se prebacuju na samog pojedinca. Upravo slijedom navedenog, a budući da je učenje individualan proces, dolazi do zamjene pojma cjeloživotno obrazovanje pojmom cjeloživotno učenje.

Ovakva promjena diskursa nije samo pitanje naziva, ideje i koncepta, već pitanje promjene vrijednosti, ciljeva i sadržaja.

Koncept cjeloživotnog učenja postao je generički pojam i „toliko sveobuhvatan da je izgubio suštinu i razvodnio sadržaj do te mjere da se više ne razaznaje što mu je *differentia specifica*“ (Popović, 2021: 61).

Hrvatski kvalifikacijski okvir kao bitan uvjet uređenja sustava cjeloživotnog učenja

Hrvatski kvalifikacijski okvir je reformski instrument koji predstavlja bitan uvjet za uređenje sustava cjeloživotnog učenja, a koje čini okosnicu društva znanja i socijalne uključenosti. Zasniva se na hrvatskoj obrazovnoj tradiciji, a obuhvaća potrebe razvoja gospodarstva, pojedinca i društva u cjelini, ujedno uvažavajući odrednice Europskoga kvalifikacijskog okvira te europske smjernice i međunarodne propise.

Donošenjem *Zakona o Hrvatskom kvalifikacijskom okviru* (2013) stvorene su pravne pretpostavke za reguliranje jedinstvenog sustava priznavanja i vrednovanja neformalnog i informalnog učenja. Kako bi se takav proces mogao razviti potreban je konsenzus svih dionika, kao i stvaranje pravnih pretpostavki kako bi svaki građanin mogao ostvariti svoje pravo na vrednovanje i priznavanje prethodno stečenih kompetencija.

Iako je koncept cjeloživotnog učenja promoviran u brojnim dokumentima obrazovne politike u Republici Hrvatskoj, razvoj i primjena koncepta cjeloživotnog učenja u Republici Hrvatskoj je u samom začetku. *Strategija obrazovanja, znanosti i tehnologije* (2014) definirala je pet ciljeva koji se odnose na cjelokupnu obrazovnu vertikalu bez obzira radi li se o formalnim ili neformalnim oblicima izvođenja: potrebno je izgraditi sustav za identificiranje, poticanje, razvoj sposobnosti i potencijala pojedinaca te ojačati službe za cjeloživotno osobno i profesionalno usmjeravanje, uspostaviti sustav osiguranja kvalitete, razviti procese i sustav priznavanja neformalno i informalno stečenih kompetencija, unaprijediti sustav trajnoga profesionalnog razvoja i usavršavanja odgojno-obrazovnih djelatnika uz primjenu informacijske i komunikacijske tehnologije u učenju i obrazovanju.

Slijedom propisanih ciljeva iz *Strategije obrazovanja, znanosti i tehnologije* (2014) trebalo je na samom početku izgraditi sustav koji će smišljeno otkrivati, njegovati, usmjeravati te poticati individualni potencijal i sposobnosti. Sama misija sustava obrazovanja i jest osobni rast i razvoj svakog pojedinca tijekom cijelog života. U *Strategiji obrazovanja, znanosti i tehnologije* (2014) se govori i o tome kako djelatnici u sustavu obrazovanja, kao i njihove ustanove, trebaju biti ključni sudionici u izgradnji kvalitetnog sustava cjeloživotnoga osobnog i profesionalnog usmjeravanja.

Iako se u Republici Hrvatskoj započelo s određenim iskoracima, još uvijek su obrazovne usluge nedovoljno razvijene, a postojeći propisi informiranja, savjetovanja i usmjeravanja nedovoljno pristupačni i neprilagođeni slabije obrazovnim građanima, osobama s posebnim potrebama, marginaliziranim i starijim skupinama građana. Potrebno je osnivati središta za savjetovanje i usmjeravanje u karijeri te uz profesionalno usmjeravanje omogućiti jednostavan pristup do osnovnih informacija o sadržajima programa cjeloživotnog učenja.

Hrvatski kvalifikacijski okvir razvija potrebne elemente i instrumente za osiguranje kvalitete i samim time je i dugoročni temelj za uspostavu odgovarajućeg sustava na svim razinama, kao i za sve oblike učenja i obrazovanja.

Donošenjem *Zakona o Hrvatskom kvalifikacijskom okviru* (2013) stvorene su pravne pretpostavke za reguliranje jedinstvenog sustava priznavanja i vrednovanja neformalnog i informalnog učenja. Za razvoj takvog procesa potrebna je suglasnost svih relevantnih dionika kao i stvaranje pravnih pretpostavki kako bi svaki građanin mogao ostvariti svoje pravo na vrednovanje i priznavanje prethodno stečenih kompetencija.

Sustav vrednovanja neformalnog i informalnog učenja namijenjen je ponajprije onima koji posjeduju životno i radno iskustvo, a to su odrasle osobe. Vrednovanjem ishoda različitih načina učenja uklanjaju se barijere između formalnog učenja i kompetencija stečenih putem drugih oblika učenja. U *Strategiji obrazovanja, znanosti i tehnologije* se ističe (2014: 34):

„Preporuke Vijeća Europske unije navode glavne faze procesa vrednovanja neformalnog i informalnog učenja:

- *identificiranje ishoda učenja koje je pojedinac prethodno stekao*
- *dokumentiranje stečenih ishoda učenja*
- *procjenu i vrednovanje ishoda učenja koje je pojedinac stekao*
- *certificiranje procijenjenih ishoda učenja u obliku dodjele kvalifikacije, djelomične kvalifikacije ili nekom drugom obliku.“*

Bitno je naglasiti kako je u vrednovanju i priznavanju neformalnog i informalnog učenja nužno osigurati stručnu podršku i vođenje pojedinca, a trebalo bi se provoditi na ustanovama koje su stručno najkompetentnije za pojedine kompetencije.

Zakon o obrazovanju odraslih (2007)²⁸⁵ propisao je da odrasli mogu dokazati znanja, vještine i sposobnosti, neovisno o načinu na koji su stečena, i to polaganjem ispita. Bili su to prvi pokušaji da se odraslim osobama omogući vrednovanje kompetencija stečenih izvan formalnoga obrazovnog sustava.

Sukladno preporukama Europskog parlamenta i Vijeća iz 2008. za uspostavljanje Europskoga kvalifikacijskog okvira za cjeloživotno učenje, kvalifikacije koje se stječu u zemljama članicama Europske unije trebaju sadržavati jasnu oznaku razine nacionalnoga, kao i oznaku referentne razine Europskoga kvalifikacijskog okvira.

Uspostava sustava i procesa priznavanja stečenih kompetencija, osobito onih proizišlih iz neformalnih i informalnih oblika učenja, a primjenom načela cjeloživotnog učenja, omogućit će horizontalnu i vertikalnu prohodnost i fleksibilnost. *Strategija obrazovanja, znanosti i tehnologije* ističe (2014: 25):

„Najvažnija načela cjeloživotnog učenja za pojedinca jesu:

- mogućnost usvajanja unapređenja i/ili proširenja znanja, vještina, stavova i vrijednosti
- mogućnost i potreba razvoja osobnih potencijala u različitim razdobljima života
- mogućnost pristupa različitim oblicima i sadržajima učenja radi ostvarenja osobnih želja i razvoja sposobnosti
- pravo na priznanje znanja i vještina stečenih u različitim okruženjima i vrstama učenja.“

U *Strategiji obrazovanja, znanosti i tehnologije* (2014) je navedeno da će postupak prijave, priznavanja i vrednovanja prethodno stečenih skupova ishoda učenja, prema *Zakonu o Hrvatskom kvalifikacijskom okviru* (2013), detaljno propisati *Pravilnik o priznavanju i vrednovanju neformalnog i informalnog učenja*.

Članak 19. *Zakona o Hrvatskom kvalifikacijskom okviru* (2013) propisao je da će u roku od dvanaest mjeseci od dana stupanja na snagu *Zakona o Hrvatskom kvalifikacijskom okviru* (2013), ministar nadležan za obrazovanje i znanost, uz prethodnu suglasnost ministra nadležnog za rad i ministra nadležnog za regionalni razvoj, donijeti *Pravilnik o priznavanju i vrednovanju neformalnog i informalnog učenja*. Pravilnik na žalost još uvijek nije donesen, tako da ne možemo govoriti o cjelovitom sustavu priznavanja kompetencija. Hoće li provedba *Zakona o obrazovanju odraslih* iz 2021. omogućiti prohodnost obrazovnog sustava cjeloživotnog učenja, vidjet ćemo tek u budućnosti.

Zaključak:

Iako u Republici Hrvatskoj postoji zakonodavni okvir koji propisuje da se pojedincu mora omogućiti stalan pristup obrazovanju te pravo na priznavanje različitih oblika učenja, navedeno se ne provodi u potpunosti jer još uvijek nije razvijen proces i sustav za priznavanje i vrednovanje neformalnog i informalnog učenja. Tek uspostavom cjelovitog sustava priznavanja i vrednovanja kompetencija stečenih neformalnim i informalnim učenjem, uspostaviti će se i kvalitetna provedba Hrvatskoga kvalifikacijskog okvira.

Isto se tako jedino zadržavanjem humanističkih vrednota i obilježja, može postići da cjeloživotno učenje ostvari svoju svrhu, a ona je sadašnjim i budućim generacijama omogućiti kvalitetan život. Time će cjeloživotno učenje doista i postati ono što treba biti, a to je jedno od temeljnih ljudskih prava.

²⁸⁵ Doc. dr. sc. Jadranka Herceg je radila u Agenciji za obrazovanje odraslih kao načelnica Odjela za potporu sustavu cjeloživotnog učenja i sudjelovala u kreiranju prvoga zakonodavnog okvira cjeloživotnog učenja u Republici Hrvatskoj.

Literatura:

- Barros, R. (2012). From lifelong education to lifelong learning. Discussion of some effects of today's neoliberal policies. *European journal for Research on the Education and Learning of Adults* 3(2), 119-134.
- Bečić, E., Ciglencečki, N., Čavar, J., Čulo, I., Klapan, A., Leko, A., Matijević, M., Miščin, D., Rajić, V., Šarić, T., Škegro-Vdović, M., Vrcelj, S., Žiljak, O., Žiljak, T. (2009). *Međunarodne organizacije o obrazovanju odraslih (1)*. Zagreb: Agencija za strukovno obrazovanje i obrazovanje odraslih.
- Bečić, E., Ciglencečki, N., Čavar, J., Čulo, I., Klapan, A., Leko, A., Matijević, M., Miščin, D., Rajić, V., Šarić, T., Škegro-Vdović, M., Vrcelj, S., Žiljak, O., Žiljak, T. (2010). *Međunarodne organizacije o obrazovanju odraslih (2)*. Zagreb: Agencija za strukovno obrazovanje i obrazovanje odraslih.
- Biesta, G. (2021). Reclaiming a future that has not yet been: The Faure report, UNESCO's humanism and the need for the emancipation of education. *International Review of Education* 68, 655-672. Preuzeto s: <https://link.springer-com/article/10.1007/s11159-021-09921-x> [11. 3. 2023.]
- Delors, J., Al Mufti, I., Amagi, I., Carneiro, R., Chung, F., Geremek, B., Gorham, W., Kornhauser, A., Manley, M., Padrón Quero, M., Savané, M.-A., Singh, K., Stavenhagen, R., Won Suhr, M., Nanzhao, Z. (1998). *Učenje: blago u nama. Izvješće UNESCO-u međunarodnog povjerenstva za razvoj obrazovanja za 21. stoljeće*, Zagreb: Tipotisak d.o.o.
- Europska komisija (2000). *Memorandum o cjeloživotnom učenju*. Bruxelles: Commission of the European Communities – radni materijal Europske komisije. Preuzeto s <http://www.hzpou.hr/?gid=5&aid=26> [15. 2. 2023.]
- Faure, E., Herrera, F., Abdul-Razzak, K., Lopes, H., Pertovsky, A. V., Rahnemad, M., Champion Ward, F. (Eds.). (1972). *Learning to Be – The World of Education Today and Tomorrow*. Paris: UNESCO.
- Field, J. (2004). *Lifelong learning and cultural change: A European Perspective*, conference paper, Conference on Lifelong Learning and New Learning Culture, National Chung Cheng University, Chia-Yi, Taiwan, 1-2 October. Preuzeto s: https://www.researchgate.net/publication/254032248_Lifelong_Learning_and_Cultural_Change_A_European_Perspective_1 [12. 3. 2023.]
- Herceg, J., Kušić, S., Vrcelj, S. (2022). Je li cjeloživotno obrazovanje osjetljivo prema ranjivim skupinama? U: Tihomir Žiljak, Višnja Rajić, Morana Koludrović, Siniša Kušić, Ivana Krešić Klauke (ur). *Post-krizno obrazovanje odraslih*, Zagreb: Agencija za strukovno obrazovanje i obrazovanje odraslih, 36-44.
- Kraus, K. (2001). *Lebenslanges Lernen – Karriere einer Leitidee*. Bielefeld: W. Bertelsmann Verlag GmbH & Co. Preuzeto s: <http://www.die-bonn.de/doks/kraus0101.pdf>. [10. 3. 2023.]
- Liessmann, K. P. (2008). *Teorija neobrazovanosti. Zablude društva znanja*, Zagreb: Naklada Jesenski i Turk.
- Narodne novine (2014). *Strategija obrazovanja, znanosti i tehnologije*, NN 124/2014. [10. 2. 2023.]
- Narodne novine (2013). *Zakon o Hrvatskom kvalifikacijskom okviru*, NN 22/2013, 41/2016, 64/2018, 47/2020, 20/2021. [12. 2. 2023.]
- Narodne novine (2007). *Zakon o obrazovanju odraslih*, NN 17/2007 [12. 2. 2023.]
- Narodne novine (2021). *Zakon o obrazovanju odraslih*, NN 144/2021 [13. 3. 2023.]
- OECD (1973). *Recurrent Education: A Strategy for Lifelong Learning*. Paris: Organisation for Economic Cooperation and Development.
- Pastuović, N. (2012). *Obrazovanje i razvoj: kako obrazovanje razvija ljude i mijenja društvo, a kako društvo djeluje na obrazovanje*. Zagreb: Institut za društvena istraživanja u Zagrebu i Učiteljski fakultet Sveučilišta u Zagrebu
- Popović, K. (2021). Destruktivan pohod celoživotnog učenja. *Obrazovanje odraslih: Časopis za obrazovanje odraslih i kulturu*, 11 (2021), 53-78.
- Povjerenstvo Europske zajednice (1995). *Prema društvu koje uči: poučavanje i učenje – Bijeli dokument o obrazovanju*. Zagreb: Educa.

- Rizvi, F. (2007). Global economy and the construction of lifelong learning. In *Philosophical perspectives on lifelong learning*, ed. D. Aspin, Melbourne: Springer, 114-129.
- Rogić, A. (2014). Značenja cjeloživotnog učenja u kontekstu međunarodnih tijela i organizacija, *Acta ladertina*, 11(2014), 49-67.
- UNESCO (1960). Records of the General Conference. Eleventh Session Paris, 1960. Resolutions. Paris: UNESCO. Preuzeto s: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000114583> [15. 2. 2023.]

LIFELONG LEARNING – ACCESS TO EDUCATION AS ONE OF THE FUNDAMENTAL HUMAN RIGHTS

Assist. Prof. PhD. Jadranka Herceg
University of Zagreb, Republic of Croatia

Summary

Although lifelong learning represents the conditio sine qua non of today's educational policies, often misunderstanding the content and importance of lifelong learning, as a guideline for the development of the educational system, results in conceptual confusion. And while, precisely because of conceptual confusion, numerous different interpretations of the role of lifelong learning are being created, the fundamental, educational one is being forgotten, which should encourage an individual, from any age group, to learn, enabling him/her constant access to education and the right to recognize different forms of learning. The purpose of this work is to update the paradigm shift that occurred with the transition to lifelong learning, namely that instead of formal qualifications, which in the conditions of rapid changes in society cannot guarantee long-term security, the emphasis is now placed on the acquisition of competences, while the task of the education system is enable recognition of the same, regardless of the way in which they were acquired. The aim of this paper is to point out the need for the establishment of the Croatian Qualification Framework at all educational levels, in order to enable the transparency, comparision and transferability of qualifications between different educational institutions at the national level and their connection with the European Qualification Framework at the European level, through a common reference point, and these are learning outcomes. The autor concludes that in the Republic of Croatia it is necessary to establish processes and systems of Recognition of aquired competencies as soon as possible, especially those resulting from non-formal and informal learning, in order to achieve the passability of the educational system.

Key words: *lifelong learning, qualification framework, competences, learning outcomes, accessibility of the educational system.*

FIZIČKO KAŽNJAVANJE DJECE U PORODIČNOM KONTEKSTU
U CRNOJ GORI*dr Ida Kolinović, socijalna radnica²⁸⁶*
Ministarstvo rada i socijalnog staranja Crne Gore

Asprakt: *S koljena na koljeno prenosi se zabluda, maskirana kao mudrost “batina je iz raja izašla”, zbog čega je primjena fizičkog kažnjavanja u vaspitne svrhe, tokom cjelokupne ljudske istorije, opravdavana kao metod vaspitanja i disciplinovanja djece. Empirijsko istraživanje sprovedeno u Crnoj Gori u periodu od 01. februara do 30. juna 2020. godine, a koje je obuhvatilo 522 građana/ke sa cijele teritorije Crne Gore (sjeverne, južne i centralne regije), otkrilo je zabrinjavajući podatak da je čak 80.8% građana/ki dobijalo batine tokom odrastanja u porodici, u manjoj ili većoj mjeri. Batine je često dobijalo čak 10.3% crnogorskih građana/ki, dok je s druge strane samo 4.4% ispitanika/ca izjavilo da su bili žrtve zlostavljanja u djetinjstvu (većina građana/ki ne percipira batine kao nasilje). Građani/ke sa iskustvom čestih batina najmanje su i spremni prijaviti institucijama, ukoliko bi roditelj tukao dijete u komšiluku. Porodični zakon Crne Gore, član 9, propisuje da dijete ne smije biti podvrgnuto tjelesnom kažnjavanju od strane roditelja, staratelja i drugih osoba koje brinu o djetetu. Konvencija o pravima djeteta, član 19, navodi obavezu da se djeca štite od svih oblika nasilja, zlostavljanja i povređivanja dok su pod brigom roditelja ili staratelja, a Univerzalna deklaracija o ljudskim pravima, član 25, da svako ima pravo na standard života koji obezbjeđuje zdravlje i blagostanje. SZO i razne međunarodne studije su upozorile da je fizičko kažnjavanje povezano sa negativnim ishodima za djecu uključujući fizičko i mentalno zdravlje, oštećen kognitivni i socio-emocionalni razvoj, loše obrazovne rezultate, povećanu agresiju i činjenje nasilja. Crna Gora je u obavezi da sprovodi preventivne kampanje i edukacije najšire javnosti, naročito roditelja o važnosti poštovanja dječijih prava (shodno domaćem i međunarodnom pravu), pozitivnom roditeljstvu i nenasilnim odgojnim metodama u cilju iskorjenjivanja ove negativne prakse iz crnogorskog društva.*

Ključne riječi: *djeca, porodica, fizičko kažnjavanje, posljedice, pravni propisi, Crna Gora*

Uvod

Porodica, koja bi trebala da bude utočište od surovog spoljnog svijeta, zona sigurnosti i zaštite za dijete, nažalost za veliki broj djece predstavlja izvor njihove intenzivne nesigurnosti, bola i patnje (Milosavljević-Đukić & Tankosić, 2018). Djeca su u porodici nekada izložena različitim oblicima nasilja, bilo kao direktne ili indirektne žrtve (svjedoci). Melani Klajn je za zlostavljanje djece govorila da je to “zlo koje moćnici nanose nemoćnima, zbog potrebe da odbrane svoje bolesno “ja””. Prema drugima, nasilje nad djecom predstavlja “štetan i neadekvatan odnos prema djeci, pri čemu se ona tretiraju kao objekti, a ne kao subjekti odnosa”. Banjanin-Đuričić je u svojoj studiji navela da “u visokorazvijenim zemljama roditelji ubiju više djece nego tuberkuloza, dječija paraliza, boginje i dijabetes – zajedno” (prema Ljubojev, 2008). Kada je riječ o tjelesnoj kazni kao obliku nasilja prema djeci, brojni stručnjaci su mišljenja da ono predstavlja tešku povredu dječijih prava (Frechette & Romano, 2015; Gershoff & Grogan-Kaylor, 2016; Stevanović & Srna, 2010; Straus & Kantor, 1994), dok s druge strane, ima i onih koji smatraju da je razumno fizičko kažnjavanje roditeljsko pravo i da ne treba da bude izjednačeno sa fizičkim nasiljem (Milivojević, 2011). Tjelesna kazna se može definisati kao “upotreba fizičke sile sa ciljem da se kod djeteta izazove bol ili nelagodnost, kao što je

²⁸⁶ ida.kolinovic@gmail.com

batinjanje” (Cuartas, J. et al., 2021). Cilj tjelesnog kažnjavanja je da izazove bol ali ne i povredu, u svrhu korekcije ili kontrole ponašanja (Straus & Stewart, 1999). Često fizičko kažnjavanje može doprinijeti povećanju nasilja u društvu, dok s druge strane, visoka stopa nasilja u društvu može doprinijeti prihvatanju tjelesnog nasilja (Breger & others, 2020). Procjenjuje se da u svijetu više od 1.1 milijardi roditelja/staratelja djece, ili više od jednog od četiri, vjeruju da je fizičko kažnjavanje djece neophodan oblik discipline (United Nations Office on Drugs and Crime, 2019). S koljena na koljeno prenosi se zabluda, maskirana kao mudrost “batina je iz raja izašla”, zbog čega je primjena fizičkog kažnjavanja u vaspitne svrhe, tokom cjelokupne ljudske istorije, opravdavana kao metod vaspitanja i disciplinovanja djece, kao roditeljsko pravo i dužnost ukoliko žele dobro svojoj djeci. Postavljaju se pitanja: Koji oblici ponašanja spadaju u laki, umjereni, a koji u teški oblik tjelesnog kažnjavanja? Do koje granice kažnjavanje djece smije da ide i koji je to trenutak kada prihvatljiva pljuska postaje zlostavljanje? Koja je to granica kada strogi roditelj postaje zlostavljač? Granica na tom polju nije oštra i mnogi roditelji je prelaze, a da toga nisu ni svjesni (Nikolić, 1985). Sudska praksa Ujedinjenog Kraljevstva odredila je da pravni standard umjerenosti i razumnosti tjelesne kazne treba sagledati u odnosu na: 1) sve okolnosti slučaja; 2) uzrast i snage djeteta; 3) trajanje udaraca; 4) intenzitet batina (Shumeli, 2007). Pojedini autori/ke su istakli da je razlika između fizičkog kažnjavanja i zlostavljanja proizvoljna jer se isto ponašanje (npr. udaranje djece da se izazove bol) stavlja u jednu ili drugu grupu isključivo na osnovu stepena ili količine nanijetog bola ili povrede (Gershoff, 2007). Francuski filozof i sociolog Mišel Fuko govorio je da “ovo cvjetanje kažnjavanja” nije toliko kažnjavanje, koliko potvrđivanje jednog rituala i afirmacija moći onog koji vlada - glave porodice (Nikolić, 1985). Od 2018. godine 54 države širom svijeta su zabranile sve oblike tjelesnog kažnjavanja djece, a prva zemlja koja je uvela jednu takvu zabranu bila je Švedska, izmjenom Švedskog roditeljskog zakonika 1979. godine (UNODC, 2019). Fizičko kažnjavanje je najčešći oblik nasilja koji djeca doživljavaju i predstavlja globalno pitanje ljudskih prava i ozbiljan javno - zdravstveni problem.

Pregled istraživanja o fizičkom kažnjavanju djece u porodici

Prema podacima SZO, oko 60% djece uzrasta od 2 do 14 godina redovno trpi fizičko kažnjavanje od strane roditelja ili drugih staratelja. Sve tjelesne kazne, koliko god bile blage, nose u sebi rizik od eskalacije (<https://www.who.int/news-room/fact-sheets/detail/corporal-punishment-and-health>). Jedna studija u SAD je pokazala da upotreba tjelesnog kažnjavanja od strane roditelja povećava šanse za fizičko zlostavljanje skoro tri puta i čak devet puta ukoliko je korišćen predmet (Zolotor et al., 2008). Mnogi teoretičari, protivnici tjelesnog kažnjavanja su stava da upotreba fizičke sile (čak i manja) nije opravdana ni pod kojima okolnostima (Frechette & Romano, 2015). Holden i saradnici su utvrdili da je 73% djece, i nakon tjelesnog kažnjavanja, ponovo vršilo neželjeno ponašanje u narednih desetak minuta (Holden & others, 2014). Gershoff i Grogan-Kaylor su sprovedi meta-analizu i pronašli da su roditelji koji tjelesno kažnjavaju svoju djecu u većem riziku da izvrše teže fizičko zlostavljanje svoje djece (Gershoff & Grogan-Kaylor, 2016). Istraživanja su pokazala da roditelji, koji su češće fizički kažnjavani od strane svojih roditelja tokom djetinjstva, češće fizički kažnjavaju svoju djecu, koja onda preferiraju agresivne načine rješavanja problema u odnosima s vršnjacima i sibličima (Subotić, 2016). Zagovornici ekološkog modela su stanovišta da fizički kažnjavana djeca uče da je nasilje prihvatljiva strategija za rješavanje međuljudskih razlika (Graziano, 1994). Straus i Swinford su upozorili da je velika vjerovatnoća da će tjelesno kažnjena djeca odobriti intimno partnersko nasilje i imati iskustvo supružničkog nasilja u odraslom dobu (Straus, 1996; Swinford et al., 2000). Istraživanja o stavovima djece prema fizičkom kažnjavanju su pokazala da ona koja nemaju takvo negativno iskustvo odacuju tjelesno kažnjavanje kao prihvatljiv oblik kazne, dok mnogi sa tim iskustvom smatraju da je ono prihvatljivo ili čak neophodno. Djeca koja često vide ili čuju da sibliči ili vršnjaci dobijaju batine, najvjerovatnije će percipirati takvu disciplinu kao „normativ“ (Vittrup & Holden, 2010). Procjenjuje se da se u prosjeku 35%-45% roditeljskog ponašanja prenosi kroz generacije (Belsky, 2009). Roditelji koji su iskusili često fizičko kažnjavanje u djetinjstvu, smatraju njihovu upotrebu prihvatljivom i često su tukli svoju djecu (Simons & Wurtele, 2010). SZO je upozorila da je fizičko kažnjavanje povezano sa negativnim ishodima za djecu, uključujući fizičko i mentalno zdravlje, oštećen kognitivni i socio-emocionalni razvoj, loše obrazovne rezultate, povećanu agresiju i činjenje nasilja (<https://www.who.int/news-room/fact-sheets/detail/corporal-punishment-and-health>).

Grupa istraživača je analizirala 69 longitudinalnih studija i došla do zaključaka da je fizičko kažnjavanje povezano sa povećanjem negativnih ishoda kod djece i da je štetno po razvoj i dobrobit djece (Heilmann et al., 2021). U studiji na uzorku od preko 7.500 irske djece, istraživači sa Univerziteta Kembridž i Univerzitetskog koledža u Dublinu otkrili su da djeca izložena „neprijateljskom“ roditeljstvu (grubi tretmani i disciplina koji mogu biti fizički i psihički) u dobi od tri godine imaju 1.5 puta veću vjerovatnoću, u poređenju sa svojim vršnjacima, da ispoljavaju simptome mentalnog zdravlja koji se kvalifikuju kao „visoki rizik“ do devete godine (<https://news.educ.cam.ac.uk/230331-parenting-discipline-mental-health>). Stratus i Kantor su otkrili da su tinejdžeri sa iskustvom tjelesnog kažnjavanja u povećanom riziku da kasnije u životu pate od depresije, samoubilačkih misli, zloupotrebe alkohola i premlaćivanja supruge (Straus & Kantor, 1994). Dugoročno fizičko kažnjavanje djece dovodi do osjećaja straha i lošijih odnosa sa roditeljima, a dijete može kreirati sliku o sebi kao lošoj osobi, koja nije vrijedna da se prema njoj drugačije postupa (Gershoff, 2002). Studija sprovedena u SAD dopunjuje prethodna istraživanja koja povezuju oštre oblike tjelesnog kažnjavanja sa atipičnim strukturama mozga i otkriva da je batinjanje povezano sa atipičnim funkcionisanjem mozga u onim djelovima za koje se zna da su pod uticajem težih oblika fizičkog i seksualnog zlostavljanja (Cuartas et al., 2021).

Istraživanje UNICEF-a iz 2013. godine pokazalo je da 63% crnogorskih građana/ki smatra da je trenutno vaspitanje blago i liberalno i da ga treba pooštriti, a 40% da je tradicionalni strogi metod vaspitavanja djece najbolji. Više od polovine (53%) je mišljenja da je nekada opravdano tući dijete, a polovina smatra da je neka od fizičkih kazni u djetinjstvu imala pozitivan uticaj na njih (UNICEF, 2013). Istraživanje iz 2016. godine je otkrilo da svaki drugi građanin/ka Crne Gore tjelesno kažnjavanje smatra prihvatljivim, dok dvije trećine (67%) vjeruje da je udaranje djeteta, ukoliko nije riječ o ozbiljnom nanošenju povreda, ponekad efikasno sredstvo za vaspitavanje djece (Ipsos, 2016). Istraživanje višestrukih pokazatelja sprovedeno 2018. godine, pokazalo je da je oko 66% djece starosti od 1 do 14 godina u Crnoj Gori bilo podvrgnuto fizičkom kažnjavanju i/ili mentalnoj agresiji od strane lica koje brine o njemu u proteklih mjesec dana koji su prethodili istraživanju (MONSTAT i UNICEF, 2019). Značajno je spomenuti i OEBS-ovo istraživanje u Crnoj Gori koje je došlo do saznanja da je dvadeset devet odsto žena, koje su iskusile nasilje u djetinjstvu, kasnije doživjelo fizičko i/ili seksualno nasilje od strane intimnog partnera. Vrste nasilja koje su žene doživjele tokom odrastanja, uključivale su tjelesno kažnjavanje od strane roditelja i nastavnika, koje su se smatrale normalnim dijelom odrastanja i učenja o tome šta je prihvatljivo ponašanje (OEBS, 2019).

Međunarodni i domaći pravni okvir

Ukidanje fizičkog kažnjavanja, između ostalog, zahtijeva postojanje pravnog okvira koji eksplicitno zabranjuje tjelesno kažnjavanje i štiti djecu u porodici. Konvencija o pravima djeteta član 19, navodi: „Strane ugovornice će preduzeti odgovarajuće zakonske, administrativne, socijalne i obrazovne mjere za zaštitu djeteta od svih oblika fizičkog ili mentalnog nasilja, povređivanja ili zlostavljanja, zapostavljanja ili nemarnog postupanja, maltretiranja ili eksploatacije, uključujući seksualno zlostavljanje, dok je pod brigom roditelja, zakonskih zastupnika ili bilo koje druge osobe koja se brine o djetetu” (Generalna skupština UN, 1989). Komitet UN za prava djeteta je izjavio da je fizičko kažnjavanje oblik nasilja kojim se krše prava djece na zaštitu, dostojanstvo i fizičku bezbjednost. Dalje je istakao da pravna reforma nije dovoljna, već da je nužno i „da se u profesionalnim etičkim kodeksima i smjernicama za nastavnike, lica koja se staraju o djetetu i ostali, kao i u pravilnicima ili statutima institucija naglasi nezakonitost tjelesnog kažnjavanja i drugih okrutnih ili ponižavajućih oblika kažnjavanja“. Pravna reforma je samo jedan od neophodnih koraka, jer je za eliminisanje ove negativne prakse iz društva nužno edukacijama uticati na promjenu društvene svijesti (UN, 2006). Jedan od ključnih ciljeva Agende za održivi razvoj do 2030. godine, cilj 16.2 navodi: „okončati zlostavljanje, eksploataciju, trgovinu ljudima i sve oblike nasilja i torture nad djecom” (<https://www.who.int/news-room/fact-sheets/detail/corporal-punishment-and-health>). Kao jedan od zaključaka Parlamentarne skupštine Savjeta Evrope (2004) navodi se: „da je svako fizičko kažnjavanje djece kršenje njihovih osnovnih prava na ljudsko dostojanstvo i fizički integritet. Činjenica da je takvo fizičko kažnjavanje još uvijek zakonito u nekim državama članicama, krši dječija jednako fundamentalna prava na pravnu zaštitu kao i u slučaju odraslih. Kako evropsko društvo

zabranjuje udaranje ljudskih bića, tako zabranjuje i udaranje djece, jer su i ona ljudska bića. Društveno i pravno prihvatanje fizičkog kažnjavanja djece mora biti okončano” (<https://assembly.coe.int/nw/xml/xref/xref-xml2html-en.asp?fileid=17235&lang=en>).

U Zakonu o zaštiti od nasilja u porodici Crne Gore, član 8, navodi se: “Ugrožavanjem fizičkog, psihičkog, seksualnog ili ekonomskog integriteta, mentalnog zdravlja i spokojsva drugog člana porodice smatra se posebno ako član porodice: 1) upotrijebi fizičku silu, bez obzira da li je nastupila tjelesna povreda drugog člana porodice; 2) prijeti napadom ili izaziva opasnost koja može prouzrokovati osjećaj lične nesigurnosti ili psihički bol drugog člana porodice; 3) verbalno napada, psuje, naziva pogrđnim imenom i na drugi način vrijeđa drugog člana porodice; 4) ograničava drugom članu porodice slobodu komuniciranja sa trećim licima; 5) iscrpljuje radom, uskraćuje san i drugu vrstu odmora, prijeti izbacivanjem iz stana i oduzimanjem djece; 6) seksualno uznemirava drugog člana porodice; 7) uhodi i na drugi način grubo uznemirava drugog člana porodice; 8) oštećuje ili uništava zajedničku imovinu ili imovinu drugog člana porodice ili pokušava da to učini; 9) uskraćuje osnovna sredstva za egzistenciju drugom članu porodice; 10) drskim ponašanjem ugrožava porodični mir člana porodice sa kojim ne živi u porodičnoj zajednici...” (Sl. list RCG, br. 46/2010 i 40/2011). Veoma je važno navesti i izmjene Porodičnog zakona Crne Gore iz 2007. godine, izglasane u julu 2016. čime se Zakon u velikoj mjeri promijenio. Dodat je Član 9a koji eksplicitno zabranjuje tjelesno kažnjavanje djece, a koji glasi: „Dijete ne smije biti podvrgnuto tjelesnom kažnjavanju ili bilo kom drugom okrutnom, nehumanom ili ponižavajućem postupanju ili kažnjavanju. Zabrana iz stava 1 ovog člana se odnosi na roditelje, staratelje i sva druga lica koja se o djetetu staraju ili dolaze u kontakt sa djetetom. Lica iz stava 2 ovog člana dužna su da zaštite dijete od postupaka iz stava 1 ovog člana” (Sl. list RCG, br. 1/2007 i Sl. list RCG, br. 53/2016 i 76/2020).

Metodološki okvir empirijskog istraživanja

Empirijsko istraživanje je realizovano u periodu od 1. februara do 30. juna 2020. godine na teritoriji Crne Gore. Obuhvatilo je 522 građana/ke sa cijele teritorije Crne Gore (231 muškog i 291 ženskog pola), koje smo ispitali o iskustvu batina tokom odrastanja, kao jednog od najčešćih oblika fizičkog kažnjavanja, i tom prilikom je korišćena anketna metoda. Učešće u istraživanju je bilo dobrovoljno, a svakom ispitaniku/ci je objašnjena svrha istraživanja. Nakon što su prikupljeni, podaci su šifrirani, uneseni u matricu i statistički obrađeni pomoću SPSS programa, verzija 25.00. Cilj ovog istraživanja je bio da se dođe do saznanja o rasprostranjenosti tjelesnog kažnjavanja u Crnoj Gori, o stepenu tolerancije građana/ki na ovu negativnu pojavu, te uticaju ličnog iskustva na spremnost da se roditeljsko nasilje prema djeci prijavi institucijama. Ovo istraživanje bi trebalo da doprinese rješavanju problema tjelesnog kažnjavanja sa naučnog stanovišta, te prevenciji i smanjenju ove negativne pojave u Crnoj Gori. Rezultati predstavljenu u radu su jedan segment doktorskog istraživanja autorke, koje je sprovedeno na temu “Porodično nasilje kao faktor rizika za ljudsku bezbjednost”.

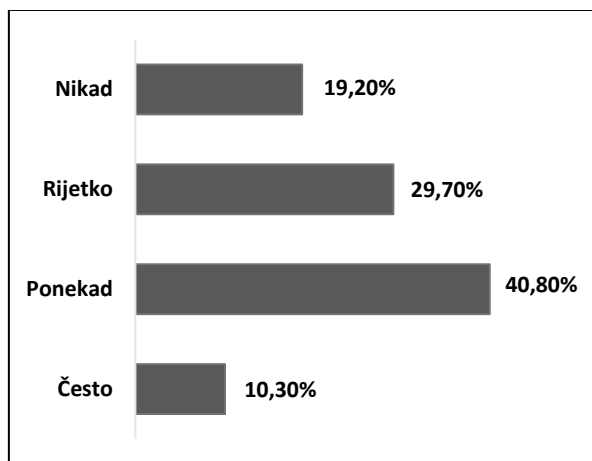
Uzorkom su obuhvaćeni građani/ke sa cijele teritorije Crne Gore u srazmjeri kakva postoji u opštoj populaciji. Najmlađi ispitanik/ca ima 15 godina, a najstariji 83 godine. Prosječna starost ispitanika/ce je 40 godina (SD=15.357). Najviše ispitanika/ca je iz centralne regije 52%, potom iz južne regije 32%, a najmanje iz sjeverne regije 16%. U gradu živi 86.2% ispitanika/ca, na selu 13.6%, a u prigradskom naselju 0.2%. Što se tiče religijske pripadnosti, 82% ispitanika je hrišćanske vjeroispovijesti, 17% islamske, 0.8% nije željelo da odgovori na ovo pitanje. Uzorkom su obuhvaćeni građani/ke iz svih obrazovnih struktura društva. Srednju školu je završilo 57.3% ispitanika/ca, fakultet 30.5%, višu školu 10.3%, osnovnu školu 1.3%, a 0.6% građana/ki je napustilo školu. Zaposlenih je 61.6%, učenika/ca 2.7%, nezaposlenih 11.9%, studenata/kinja 9.4%, penzionera/ki 12.6%, domaćica 1.7%, a bez odgovora 0.2%.

Razultati istraživanja

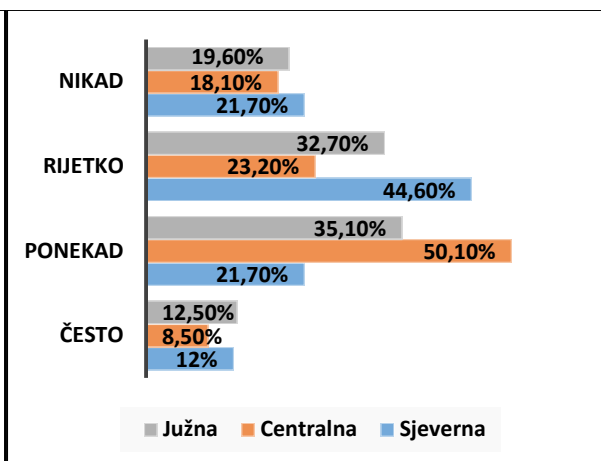
Rezultati empirijskog istraživanja su pokazali da je najveći procenat crnogorskih građana/ki (80.8%) dobijao batine tokom odrastanja u porodici u manjoj ili većoj mjeri (Grafikon 1). Istraživanje je dalje otkrilo da crnogorski građani/ke, u najvećem procentu, ne percipiraju batine, pa ni one česte koje su dobijali u djetinjstvu, kao oblik porodičnog nasilja (3.1% je izjavilo da su bili žrtve porodičnog nasilja u djetinjstvu, 1.3% i u djetinjstvu i u odraslom dobu vs. 10.3% koji su izjavili da su često

dobijali batine). Postoji statistički značajna razlika u odgovorima prema regiji u kojoj ispitanik/ca živi ($p=0.000$, $p<0.01$). Čestim batinama su u najvećem procentu bili izloženi građani/ke iz južne – 12.5% i sjeverne regije – 12%, a manje oni iz centralnog dijela Crne Gore – 8.5%, koji su u većini odabrali opciju “ponekad” u anketnom upitniku (Grafikon 2).

Grafikon 1. “Da li ste dobijali batine tokom odrastanja?”

Grafikon 2. Rezultati po regijama

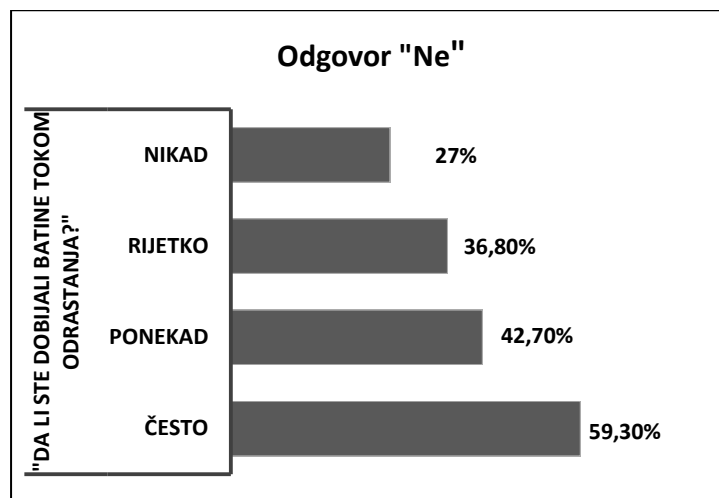

Ukoliko bi roditelj tukao dijete u komšiluku, nasilje bi centru za socijalni rad ili policiji prijavilo 60% ispitanih građana/ki. Ne postoji statistički značajna razlika u odgovorima prema regiji ($p=0.327$, $p>0.05$), niti prema polu ispitanika/ca ($p=0.331$, $p>0.05$). Građani/ke su tolerantniji na nasilje prema djeci, nego prema odraslima - veći procenat bi prijavio institucijama ukoliko bi muž tukao ženu u susjedstvu i obrnuto (74% i 65%). Građani/ke koji roditeljsko nasilje prema djetetu u komšiluku ne bi prijavili nadležnim institucijama (40%), u najvećem broju su za razlog takvog stava odabrali opciju²⁸⁷ da “dijete nekada zasluži da dobije batine” (62.5%). Kada su druge ponuđene opcije u pitanju, rezultati su: “nasilje je privatna stvar porodice” (11.5%), “zbog straha od reakcije nasilnika” (15.8%), “nepovjerenje u institucije” (14.3%), “drugo” (6.8%). Oni koji su odabrali opciju „drugo“ su naveli: „i mi smo dobijali batine“, „batine koje su uobičajne od strane roditelja ne bih, a zlostavljanje djeteta u kontinuitetu bih“, „da ga socijalna služba ne bi dala drugoj porodici gdje dijete opet može da prolazi kroz psihičko i fizičko maltretiranje“, „ukoliko bih smatrao da nisu u pitanju batine kao vaspitna mjera, već grubo zlostavljanje, prijavio bih policiji“, „ne znam razlog i način nasilja“, „zavisi da li ga tuče ili maltretira svakog dana“, dijete ponekad zasluži batine koje nisu maltretiranje“, „zavisi da li su u pitanju batine koje su karakteristične kod nas kao vaspitna metoda ili je u pitanju maltretiranje djece“, itd.

Na Grafikonu 3 se može uočiti da iskustvo sa batinama, uključujući i njihovu učestalost, utiče na spremnost da se roditeljsko nasilje prema djetetu u komšiluku prijavi centru za socijalni rad ili policiji. Više od polovine građana/ki koji su često dobijali batine u djetinjstvu, ne bi prijavilo institucijama ukoliko bi roditelj tukao dijete u komšiluku, dok su najviše spremni nasilje prijaviti oni koji nikada nisu dobijali batine u porodici.

²⁸⁷ Mogućnost zaokruživanja više opcija istovremeno.

Grafikon 3. „Ukoliko bi se desilo da u Vašem komšiluku roditelj tuče dijete, da li bi to prijavio/la centru za socijalni rad (ili policiji)?”

Diskusija i zaključci

Zabrinjavajući je podatak da je više od četiri petine građana/ki dobijalo batine tokom odrastanja u većoj ili manjoj mjeri, što upućuje na zaključak da su crnogorski roditelji skloni da koriste tradicionalne metode u vaspitavanju djece. Česte batine je dobijalo više od jedne desetine građana/ki Crne Gore, koji u većini i ne percipiraju iste kao oblik porodičnog nasilja. Učestalost dobijanja batina u djetinjstvu utiče i na toleranciju, odnosno spremnost građana/ki da prijave nadležnim institucijama, ukoliko bi se desilo da roditelj tuče dijete u njihovom komšiluku. Većina je za razlog zbog kojeg ne bi prijavili ovo nasilje izabrala opciju da “dijete nekada zasluži da dobije batine”. Ovo je vjerovatno uslovljeno time da osobe sa iskustvom batina vjeruju da su te zastarjele metode “normalan dio roditeljstva”, na šta su ukazala i istraživanja iznijeta u radu (Vittrup & Holden, 2010; Subotić, 2016; Straus, 1996). Rezultati empirijskog istraživanja su dalje pokazali da su građani/ke tolerantniji na roditeljsko nasilje prema djeci, nego na supružničko nasilje u susjedstvu. Rasprostranjenost tjelesnog kažnjavanja djece u porodicama širom Crne Gore, dodatno zabrinjava s obzirom na to da su SZO i razne studije upozorile na rizike i moguće negativne posljedice po fizičko i mentalno zdravlje, oštećen kognitivni i socio-emocionalni razvoj, loše obrazovne rezultate, povećanu agresiju i činjenje nasilja u odrasloj dobi (<https://www.who.int/news-room/fact-sheets/detail/corporal-punishment-and-health>; Heilmann et al., 2021; Cuartas et al., 2021).

Pored toga što je Crna Gora potpisnica važnih međunarodnih akata, značajan korak u pravcu eliminisanja tjelesnog kažnjavanja djece jesu izmjene Porodičnog zakona iz 2016. godine (dodat član 9a), koje jasno zabranjuju tjelesno kažnjavanje djece. Važno je spomenuti i da Zakon o zaštiti od nasilja u porodici takođe zabranjuje tjelesno kažnjavanje (član 8), iako ne na eksplicitan način kao što je to u Porodičnom zakonu. Pomenuti zakonski propisi i izmjene su veoma značajne, ali ne i dovoljne. Crna Gora je u obavezi da obeshrabruje upotrebu tjelesnog kažnjavanja djece u vaspitne svrhe kroz razne kampanje i javne edukacije, shodno Konvenciji o pravima djeteta, Porodičnom zakonu, ciljevima održivog razvoja UN i naučnim dokazima o štetnim posljedicama batinjanja djece. Potrebno je kontinuirano raditi na edukovanju građana/ki, u svim regijama države, o tjelesnom kažnjavanju kao nezakonitom ponašanju kojim se krše prava djeteta, neefikasnosti i potencijalnim opasnostima po zdravlje djece, postojanju alternative fizičkom kažnjavanju, tehnikama pozitivne discipline i pravnim propisima koji zabranjuju tjelesno kažnjavanje djece. Mnoge intervencije treba da budu preventivne i usmjerene, ne samo na roditelje, nego i na pojedince prije nego što postanu roditelji. Svako dijete ima pravo na zaštitu od nasilja koje se sprovodi u ime “discipline” i “razumne kazne” i nijedan pristup u vaspitavanju djece ne smije da sadrži elemente nasilja.

Stručnjaci koji rade sa porodicama treba da se fokusiraju na strategije koje odvrćaju roditelje od fizičkog kažnjavanja ka alternativnim strategijama upravljanja ponašanjem. Ovdje je značajno spomenuti ulogu i zadatak socijalnih radnika koji rade sa porodicama, da pruže adekvatnu podršku

roditeljima da usvoje pozitivne i konstruktivne pristupe roditeljstvu shodno najboljem interesu djeteta, te na taj način utiču na promjenu stavova i ponašanja sljedećih generacija i prekidanje kruga transgeneracijskog prenosa nasilnih metoda vaspitavanja.

LITERATURA

- Breger, M.L., Sorensen, L., Asal, V., Willis, C.N. (2020). Corporal Punishment, Social Norms, and Norm Cascades: Examining Cross-National Laws and Trends in Homes Across the Globe, *William & Mary Journal of Race, Gender, and Social Justice*, 26(3), pp. 483-524.
- Conger, R. D., Belsky, J., & Capaldi, D. M. (2009). The intergenerational transmission of parenting: Closing comments for the special section, *Developmental Psychology*, 45(5), pp. 1276-1283
<https://doi.org/10.1037/a0016911>
- Cuartas, J., Weissman G.D., Sheridan, M.A. & others (2021). Corporal Punishment and Elevated Neural Response to Threat in Children, *Child Development*, 92(3), pp. 821-832. DOI: 10.1111/cdev.13565
- Frechette, S., Zoratti, M., Romano, E. (2015) What is the Link Between Corporal Punishment and Child Physical Abuse?”, *Journal of Family Violence*, 30(2), pp. 135-148. doi: 10.1007/s10896-014-9663-9
- Gershoff E.T., Bitensky, S.H. (2007). The Case Against Corporal Punishment of Children, Converging Evidence from Social Science Research and International human Rights Law and implications for U.S. Public Policy, *American Psychological Association*, 13(4), pp. 231-272.
doi:10.1037/1076- 8971.13.4.231
- Gershoff, T. E. (2002). Corporal Punishment by Parents and Associated Child Behaviors and Experiences: A Meta-Analytic and Theoretical Review, *Psychological Bulletin*, 128(4), pp. 539-579.
- Gershoff, T. E., & Grogan-Kaylor, A. (2016) Spanking and child outcomes: Old controversies and new meta-analyses. *Journal of Family Psychology*, 30(4), pp. 453–469. doi: org/10.1037/fam0000191
- Graziano, A. M. (1994). Why we should study subabusive violence against children, *Journal of Interpersonal Violence*, 9(3), pp. 412-419. <https://doi.org/10.1177/088626094009003009>
- Heilmann, A., Mehay, A., Watt, R.G. & others (2021). Physical punishment and child outcomes: a narrative review of prospective studies, *Lancet*, 398(10297), pp. 355-364. doi: 10.1016/S0140-6736(21)00582-1.
- Holden, G.V., Williamson, P.A., Holland, G.W.O. (2014) Eavesdropping on the Family: A Pilot Investigation of Corporal Punishment in the Home, *Journal of Family Psychology*, 28(3), pp.401-406.
- Ipsos Public Affairs (2017). Kap Survey Violence Against Children, UNICEF i dr., Crna Gora.
- Knutson, J. F., & Selner, M. B. (1994). Punitive childhood experiences reported by young adults over a 10-year period. *Child Abuse & Neglect*, 18(2), 155–166. doi.org/10.1016/0145-2134(94)90117-1
- UN (1989) Konvencija o pravima djeteta, Generalna skupština UN.
- Ljubojev, N. (2008). Zlostavljanje deteta unutar porodice, *Psihologija i obrazovanje*, 13(1-2), str. 81-94.
- Milosavljević-Đukić, I., Tankosić, B. (2018) Porodično nasilje – karakteristike nasilja nad decom i posledice na razvoj dece, *Vojno delo*, 70(5), str. 67-81.
- Milivojević, Z. (2011). Razumno telesno kažnjavanje dece kao neotuđivo roditeljsko pravo, *Nova srpska politička misao*, 19(1–2), str. 159–178.
- Nikolić, S. (1985). *Svijet dječije psihe*, Zagreb: Biblioteka popularne psihologije.
- OEBS (2019). *Dobrobit i bezbjednost žena*, Izveštaj sa rezultatima, OEBS: Crna Gora.
- Porodični zakon Crne Gore, Sl. list RCG, br. 1/2007 i Sl. list RCG, br. 53/2016 i 76/2020.

- Simons, D.A., Wurtele, S.K. (2010) Relationships between parents' use of corporal punishment and their children's endorsement of spanking and hitting other children, *Child Abuse & Neglect*, 34, pp. 639–646.
- Stevanović, I. i Srna, J. (2010). Eliminisanje telesnog kažnjavanja dece kao ljudsko pravo, *Temida*, No. 4: str. 37–48.
- Straus, M. A., & Yodanis, C. L. (1996). Corporal punishment in adolescence and physical assaults on spouses later in life: What accounts for the link? *Journal of Marriage and Family*, 58(4), pp.825–841.
- Straus, M. A., & Stewart, J. H. (1999). Corporal punishment by American parents: National data on prevalence, chronicity, severity, and duration, in relation to child and family characteristics. *Clinical Child & Family Psychology Review*, 2(2), pp. 55-70.
- Straus, M. A. et al (2014). *The Primordial Violence: Spanking Children, Psychological Development, Violence, and Crime*, NY: Routledge.
- Straus, M.A. & Kantor, G. (1994). Corporal punishment of adolescents by parents: A risk factor in the epidemiology of depression, suicide, alcohol abuse, child abuse, and wife beating, *Adolescence*, 29(115), pp. 543-561.
- Shmueli, B. (2007) Who's Afraid of Banning Corporal Punishment? A Comparative View on Current and Desirable Models, *Penn State International Law Review*, 26(1), 57-137.
- Subotić, S., Dimitrijević, S., Knežević, I. (2016) Batina nije iz raja izašla, *Monografija "Otvoreno polje razvoja – Psihosocijalni rad sa djecom i mladima"*, Banja Luka.
- Swinford, S. P, DeMaris, A., Cernkovick, S. A., & Giordano, P. C. (2000). Harsh physical discipline in childhood and violence in later romantic involvements: The mediating role of problem behaviors, *Journal of Marriage and the Family*, 62, 508-519. www.jstor.org/stable/1566755
- United Nations Office on Drugs and Crime (2019). *Global Study on Homicide, Killing of Children and Young Adults*, Vienna: United Nations.
- Unicef (2013). *Nasilje nad djecom u Crnoj Gori – istraživanje o znanju, stavovima i ponašanju*, UNICEF Crna Gora.
- United Nations Committee on the Rights of the Child (2006). 42nd Session. General Comment No. 8, The right of the child to protection from corporal punishment and other cruel or degrading forms of punishment. Geneva: United Nations.
- United Nations Office on Drugs and Crime (2019). *Global Study on Homicide, Killing of Children and Young Adults*, Vienna: United Nations.
- Uprava za statistiku Crne Gore – MONSTAT i UNICEF (2019). Istraživanje višestrukih pokazatelja u Crnoj Gori 2018. i Istraživanje višestrukih pokazatelja u romskim naseljima u Crnoj Gori 2018, Izvještaj o nalazima istraživanja. Podgorica, Crna Gora: MONSTAT i UNICEF.
- Veliki, T. (2012). Uloga nekih obiteljskih čimbenika u pojavi nasilja nad djecom, *Psihologijske teme*, 21(1), str. 29-60.
- Vittrup, B., Holden, G.V. (2010). Children's assessments of corporal punishment and other disciplinary practices: The role of age, race, SES, and exposure to spanking, *Journal of Applied Developmental Psychology*, 31(3), pp. 211-220. doi:10.1016/j.appdev.2009.11.003
- Zakon o zaštiti od nasilja u porodici, Sl. list RCG, br. 1/2007 i Sl. list RCG, br. 53/2016 i 76/2020.
- Zolotor, A.J., Theodore, A.D., Chang, J.J., Berkoff, M.M., Runyan, D.K. (2008). Speak softly and forget the stick: corporal punishment and child physical abuse, *American Journal of Preventive Medicine*, 35(4), pp. 364–369.
- <https://www.who.int/news-room/fact-sheets/detail/corporal-punishment-and-health>, posjećeno 17.04.2023.
- <https://assembly.coe.int/nw/xml/xref/xref-xml2html-en.asp?fileid=17235&lang=en> – posjećeno 08.05.2023. god.
- <https://news.educ.cam.ac.uk/230331-parenting-discipline-mental-health> - posjećeno 04.05.2023. godine.

CORPORAL PUNISHMENT OF CHILDREN IN THE FAMILY CONTEXT IN MONTENEGRO

Abstract: *From generation to generation, delusion is transmitted, masked as the wisdom that "beating came out of heaven", which is why the application of physical punishment for educational purposes, throughout human history, has been justified as a method of educating and disciplining children. Empirical research conducted in Montenegro in the period from February 1st to June 30th, 2020, which included 522 citizens from the entire territory of Montenegro (northern, southern and central regions), revealed the worrying fact that as many as 80.8 % of citizens were beaten while growing up in the family, to a lesser or greater extent. As many as 10.3% of Montenegrin citizens were often beaten, while only 4.4% respondents stated that they were victims of abuse in childhood (most citizens don't perceive beating as violence). Those with experience of frequent beatings are the least willing to report to the institutions if a parent were to beat a child in the neighborhood. Family Law of Montenegro, Article 9, stipulates that a child must not be subjected to bodily punishment by parents, guardians and other persons who take care of the child. The Convention on the Rights of the Child, Article 19, prescribes the obligation to protect children from all forms violence, abuse and injury, while they are under the care of parents, legal representatives or any other person who takes care of the child, and the Universal Declaration of Human Rights, Article 25, states that everyone has right to a standard of living that provides health and well-being. WHO and various international studies have warned that bodily punishment is associated with negative outcomes for children including physical and mental health, impaired cognitive and socio-emotional development, poor educational outcomes, increased aggression and violence. Montenegro is obliged to implement preventive campaigns and education for the general public, especially parents, about the importance of respecting children's rights (according to domestic and international law), positive parenting and non-violent educational methods, in order to eliminate this negative practice from Montenegrin society.*

Keywords: *children, family, corporal punishment, consequences, regulations, Montenegro*

PRAVO NA OBRAZOVANJE U KONTEKSTU IZVRŠENJA KRIVIČNIH SANKCIJA ZA MALOLETNIKE

*Milica Kovačević**

Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju Univerziteta u Beogradu

Apstrakt: *Savremene naučne tendencije i relevantni međunarodni dokumenti u prvi plan ističu poštovanje načela najboljeg interesa deteta u svim situacijama u koje je involvirano maloletno lice, pa tako i u slučaju izvršenja krivičnih sankcija prema maloletnim učiniocima krivičnih dela. Najbolji interes deteta neraskidivo je povezan sa punim razvojem ličnih potencijala koji je pak nezamisliv bez obrazovanja i sticanja znanja i veština. Zato ne začuđuje da Konvencija UN o pravima deteta, te Pekinška i Havanska pravila značajnu pažnju posvećuju upravo pravu na obrazovanje. Pri navedenom, posebno treba imati u vidu da maloletni učinioci krivičnih dela moraju uživati pravo na vaspitanje i obrazovanje jednakog kvaliteta kao i njihovi vršnjaci koji nisu imali kontakta sa sistemom krivičnopravne reakcije. Navedeno postavlja izuzetno kompleksne zadatke pred sistem izvršenja krivičnih sankcija za maloletnike. Stoga su izlaganja u radu posvećena analizi relevantnih međunarodnih dokumenata, te prakse Evropskog suda za ljudska prava u oblasti poštovanja ljudskih prava u kontekstu izvršenja maloletničkih krivičnih sankcija. Cilj rada jeste da se sumiraju dominantne vrednosti i načela i time potpomogne njihova puna implementacija u praksi.*

Ključne reči: *maloletni učinioci krivičnih dela, pravo na obrazovanje, Evropski sud za ljudska prava.*

Uvodna razmatranja

Svako dete samim rođenjem stiče pravo na zadovoljavanje životnih potreba i na odgovarajuće uslove za rast i razvoj, kako bi u budućnosti ostvarilo svoje pune potencijale (Kovačević, 2018, 22). Pravo na obrazovanje otuda jeste jedno od neotuđivih ljudskih prava (Lee, 2013; O'Rourke, 2015). Ostvarenje najboljeg interesa deteta, kao ključni postulat definisan međunarodnim standardima kada su u pitanju najmlađi, nezamislivo je bez punog uvažavanja prava na obrazovanje, pri čemu ovo pravo implicira niz obaveza države koja je dužna da neprestano usavršava i osavremenjuje obrazovni sistem u nacionalnim okvirima (Halvoren, 1990). Treba naglasiti i to da u savremeno doba pravo na obrazovanje iziskuje daleko više od opismenjavanja i usvajanja fonda osnovnih znanja o funkcionisanju prirode i društva, jer obrazovanje u aktuelnom trenutku neminovno nalaže osposobljavanje građana da aktivno učestvuju u društvenom, kulturnom i političkom životu (Robinson, Phillips & Quennerstedt, 2020). Time dolazimo do modernih shvatanja u sklopu kojih se obrazovanje posmatra u bitno širem kontekstu, te kao činilac koji doprinosi razvoju kako lične, tako i društvene dobrobiti (Ilić, 2022, 11).

* milica.kovacevic@fasper.bg.ac.rs, vanredni profesor

Članak je rezultat rada na projektu koji finansira Ministarstvo nauke, tehnološkog razvoja i inovacija Republike Srbije, Ugovor br. 451-03-47/2023-01.

Pravo na obrazovanje mora da obuhvati i uvažavanje specifičnih obrazovnih potreba i individualnih okolnosti deteta, imajući u vidu da ravnopravnost u obrazovanju implicira prepoznavanje porekla, ličnih karakteristika, pa i društvenih predispozicija ili društvene marginalizovanosti deteta (Kovačević, Popović-Čitić, Bukvić-Branković, 2022, 107). Navedeno je posebno značajno u kontekstu izvršenja maloletničkih krivičnih sankcija, i to osobito onih koje su institucionalnog karaktera, kada ostvarivanje prava na obrazovanje može biti dovedeno u pitanje, odnosno kada kvalitet, intenzivnost i raznovrsnost obrazovnih sadržaja mogu biti značajno redukovani. U slučaju maloletnih prestupnika dodatno treba imati u vidu da su neretko u pitanju učenici kod kojih školska dostignuća zaostaju za kalendarskim uzrastom (Maljković, 2021, 3), što mora biti uzeto u obzir pri osmišljavanju pojedinačnih programa.

Bez svake sumnje možemo reći da ne postoji međunarodni dokument koji se odnosi na oblast maloletničkog prestupništva koji se istovremeno ne bavi i pravom na obrazovanje. Tako Standardna minimalna pravila UN za maloletničko pravosuđe (Pekinška pravila, usvojena Rezolucijom Generalne skupštine br. 40/33 od 29. novembra 1985. godine) predviđaju da su ciljevi obuke i tretmana maloletnika obezbeđivanje brige, zaštite, obrazovanja i stručne osposobljenosti, kako bi se maloletnicima omogućilo da preuzmu konstruktivnu i produktivnu ulogu u društvu (pravilo br. 26.1). Pekinško pravilo br. 26.6 ističe da su odgovarajući institucionalni mehanizmi i službe dužni da sarađuju i da se međusobno nadopunjuju, kako bi se onemogućila situacija u kojoj maloletnik napušta ustanovu bez ostvarenog određenog nivoa obrazovanja.

Evropska pravila za maloletne prestupnike prema kojima se primenju sankcije i mere (CM/Rec 2008/11, usvojena od strane Komiteta ministara 5. novembra 2008. godine) posebno ističu da obrazovanje maloletnih prestupnika treba da se sprovodi unutar lokalnih škola i uopšte putem lokalnih resursa za edukaciju, a da u slučaju osnivanja posebnih zavodskih škola one treba da budu deo eksternog sistema obrazovanja (pravila br. 78.2 i 78.3).

Dalje, Protokol br. 1 uz Evropsku konvenciju o zaštiti ljudskih prava i osnovnih sloboda (Rim, 1950, skraćeno: EKLJP), čl. 2, predviđa da niko ne može biti lišen prava na obrazovanje. Konkretnije, kada su u pitanju maloletnici lišeni slobode i njihovo obrazovanje, EKLJP predviđa da svako ima pravo na slobodu i bezbednost ličnosti, odnosno da niko ne može biti lišen slobode mimo zakona i zakonito sprovedenog postupka, dok u slučaju maloletnika do lišenja slobode može doći samo na osnovu zakonite odluke, i to u svrhe obrazovnog/vaspitnog nadzora (*educational supervision*, eng) ili radi privođenja nadležnoj vlasti, u smislu čl. 5 st. 1. tač. d EKLJP. Dakle, maloletnik može biti kratkotrajno lišen slobode radi promptnog privođenja nadležnoj vlasti, dok svaki drugi iole trajniji boravak maloletnika u institucionalnim okvirima nužno iziskuje organizovanje i sprovođenje obrazovnog procesa.

Tako je i Evropski sud za ljudska prava (skraćeno: ESLJP) u prethodnih nekoliko decenija izgradio bogatu praksu u pogledu zaštite prava na obrazovanje maloletnih prestupnika.

Maloletni prestupnici i pravo na obrazovanje u praksi Evropskog suda za ljudska prava

Koniarska protiv Ujedinjenog Kraljevstva

U predmetu Koniarska protiv Ujedinjenog Kraljevstva (predstavka br. 33670/96, odluka od 12. oktobra 2000. godine) reč je o maloletnici koja je, usled vršenja imovinskih krivičnih dela i antisocijalnog ponašanja, bila smeštena u instituciju zatvorenog tipa, a kako bi se sprečilo da ugrozi ne samo sopstvenu, već i bezbednost drugih lica. U ovoj instituciji postojala je mogućnost pohađanja određenog oblika obrazovnog programa, ali je podnositeljka predstavke uglavnom izbegavala pohađanje nastave. Podnositeljka predstavke je istakla da je bilo povređeno njeno pravo na slobodu,

odnosno da je prema njoj postupano suprotno čl. 3 EKLJP koji zabranjuje nehumano i degradirajuće postupanje. Naime, s obzirom da je bila maloletna, te da tokom boravka u ustanovi nije pohađala školu/nastavu, bila je mišljenja da je njeno zatvaranje bilo kako nezakonito, tako i nečovečno, Istakla je da to što ona zapravo nije želela da pohađa nastavu i što je odbijala tu mogućnost, ne znači da nije bila protivpravno lišena slobode, s obzirom da je ona u datom trenutku imala navršenih 17 godina, te da je već završila osnovnu školu kao jedini nivo obrazovanja koji je po zakonu obavezan. Dakle, aplikantkinja je bila mišljenja da lišenje slobode u njenom slučaju nije služilo obrazovnoj funkciji, iako ESLJP propisuje da se maloletna lica paralelno uz lišenje slobode moraju i obrazovati.

Međutim, ESLJP je zauzeo stav da u ovom slučaju nije došlo do povrede ljudskih prava. Naime, iako je podnositeljka predstavke bila smeštena u zdravstvenu/zaštitnu ustanovu zatvorenog tipa, za osobe sa ozbiljnim psihičkim poremećajima, nije tačno da zatvaranje nije podrazumevalo implementiranje obrazovnog sadržaja. Zaštitna ustanova jeste organizovala određeni edukativni program koji se nije odvijao u standardnim učionicama, već u grupama od četvoro, troje ili dvoje studeneta, a po potrebi i u modalitetima koji podrazumevaju rad jedan na jedan na relaciji edukator i šticićenik. Takođe, u ustanovi su organizovani sadržaji radi savlađivanja socijalnih i praktičnih veština, od kojih su korisnici i te kako mogli imati koristi. Aplikantkinja je zapravo i sama donekle prisustvovala opisanim sadržajima dok nije došlo do eskalacije sukoba sa drugim korisnicima, kada je počela da izbegava svaki vid edukacije. Imajući navedeno u vidu, sud je utvrdio da podnositeljka predstavke nije bila nezakonito lišena slobode usled toga što je tokom četiri meseca kontinuirano boravila u ustanovi. Osim toga, iako aplikantkinja nije rado prihvatila boravak u ustanovi, te je istakla da joj je taj period bio težak i mučan, država je argumentovano obrazložila zašto je do zatvaranja moralo doći, tako da nema sumnje da prema podnositelji predstavke nije postupano na nehuman način, već naprotiv u cilju zaštite njenih, ali i opštih interesa.

Kada je reč o pravu na obrazovanje, u predmetu Konjarska protiv Ujedinjenog Kraljevstva je formulisan stav koji je bio veoma značajan za dalje postupanje nadležnih, a shodno kome nije nužno da se obrazovni proces odvija u učionici ili unutar formlane organizovane škole, kao i da nije bitno koji broj učenika pohađa obrazovne sadržaje. Ono što jeste bitno jeste kvalitet obrazovnog sadržaja koji se plasira, odnosno postojanje mogućnosti uživanja benefita obrazovnog procesa.

Mubilanzila Mayeka i Kaniki Mitunga protiv Belgije

Slučaj Mubilanzila Mayeka i Kaniki Mitunga protiv Belgije (predstavka 13178/03, odluka od 12. oktobra 2006. godine) odnosi se na dete migranta koje je usled nelegalnog ulaska u Belgiju bilo zatvoreno u Centru za azilante tokom dva meseca. Naime, majka devojčice je istakla, između ostalog, da je njena petogodišnja ćerka, koja je sa rođakom doputovala iz Konga, pretrpela povrede ljudskih prava dok je bila zatvorena u Belgiji. Majka je zamolila člana familije da pokuša da dovede dete iz Afrike u Belgiju, kako bi ona potom pokušala da izradi potrebene dokumente na osnovu kojih bi joj se ćerka pridružila u Kanadi, u kojoj je u datom momentu majka boravila. Nesporo je da je devojčica u Belgiju ušla mimo relevantnih propisa, te da nije postojao odgovarajući pravni osnov na bazi koga bi mogla boraviti u ovoj stranoj državi.

Devojčica je u Centru za azilante boravila sa drugim odraslim licima, te je praktično tu bila sama bez odgovarajućeg kontinuiranog staranja od strane odrasle osobe. Uživala je većinom identičan tretman kao i svi drugi azilanti. Država je preduzela određene korake da tokom trajanja celokupnog postupka smesti dete u hraniteljsku porodicu, ali taj poduhvat nije bio uspešan.

ESLJP je zaključio da je u ovom slučaju dete zapravo bilo protivpravno lišeno slobode. Naime, iako svaka država ima ovlašćenja da reguliše ulazak na sopstvenu teritoriju u skladu sa nacionalnim propisima, postupanje u tom smislu ne sme biti u koliziji sa zaštitom najboljeg interesa deteta. Istina je da Belgija u datom momentu nije imala detaljnija pravila o postupanju u ovakvoj i

sličnim situacijama, ali navedeno ne daje za pravo da se ne poštuje čl. 5 EKLJP u odnosu na decu. Kako maloletno lice može biti lišeno slobode isključivo radi privođenja nadležnoj vlasti, odnosno radi obrazovnog nadzora, zadržavanje deteta tokom dva meseca u privremenom smeštaju, bez implementiranja ikakvih smislenih aktivnosti korisnih za razvoj deteta, predstavlja povredu ljudskih prava.

Navedena odluka je nesumnjivo značajna i za oblast izvršenja maloletničkih krivičnih sankcija, jer potvrđuje pravilo da dete uvek i u svakoj situaciji ima pravo na uživanje edukativnih sadržaja.

D.L. protiv Bugarske

U predmetu D.L. protiv Bugarske (predstavka br.7472/14, odluka od 19. maja 2016. godine) podnositeljka predstavke se obratila ESLJP zbog navodne povrede prava na slobodu kretanja u smislu čl. 5 EKLJP. Naime, u vreme dok je aplikantkinja još uvek bila maloletna, ona je u skladu sa bugarskim propisima koji se odnose na suzbijanje antisocijalnog ponašanja maloletnih lica, bila smeštena u ustanovu zatvorenog tipa. Postojale su indicije da je maloletnica zapala u loše društvo, da je bežala od kuće, pa i da se odala prostituciji i drugim devijantnim vidovima ponašanja. Pošto je podnositeljki predstavke izrečena mera zatvorene zaštite, ona se požalila nadležnim organima istakavši da je njeno lišavanje slobode protivzakonito, s obzirom da su mogle biti primenjene i druge mere zaštite, te da je njena majka bila voljna da se stara o njoj na slobodi.

ESLJP je utvrdio da u ovom slučaju nije bilo povrede prava na slobodu. Sud je mišljenja da iako maloletnica nije bila osumnjičena, niti osuđena za izvršenje krivičnog dela, to istovremeno ne znači da država u smislu čl. 5 EKLJP nije ovlašćena da definiše druge relevantne osnove zbog kojih maloletna lica mogu biti lišena slobode. U datom slučaju, maloletnica je lišena slobode jer je sopstvenim ponašanjem ugrožavala svoj razvoj i elementarnu bezbednost. ESLJP je bio mišljenja da nije došlo do olakog primenjivanja lišavanja slobode kao najrigidnije mere za zaštitu maloletnika, s obzirom da su prethodno prema maloletnici primenjene i druge manje invazivne mere socijalne zaštite, koje nisu dale željeni efekat i nakon kojih je maloletnica i dalje bila u stanju skitnje i autodestruktivnog ponašanja. Uz to, u zatvorenoj instituciji maloletnici jeste obezbeđeno pohađanje nastave, a potom i odgovarajuće stručno osposobljavanje, s obzirom da nije uspevala da savlada nastavne sadržaje. Nadležni su preduzimali odgovarajuće mere kako bi joj pomogli u savlađivanju prepreka u učenju.

Sa druge strane, to što su nadležni organi odredili da će lišenje slobode potrajati tri godine, a u datom periodu nije bilo mogućnosti za povremeno presipitivanje celishodnosti daljeg zadržavanja u ustanovi, jeste u suprotnosti sa poštovanjem ljudskih prava u skladu sa EKLJP.

Ichin i ostali protiv Ukrajine

Odluka u predmetu Ichin i ostali protiv Ukrajine (predstavka 28192/04, odluka od 21. decembra 2010. godine) ticala se maloletnika koji su proveli mesec dana u zatvorenoj ustanovi za maloletnike, a pošto su prethodno osumnjičeni za krađu predmeta iz školske kantine i pošto je procenjeno da postoji opasnost od budućeg antisocijalnog ponašanja usled nesređenih porodičnih prilika i drugih ranije iskazanih problema u ponašanju i školovanju. Roditelji jednog od maloletnika su se žalili na nehuman tretman u ustanovi, pri čemu su pritužbe odbijene. Dečacima su nakon puštanja na slobodu izrečene vaspitne mere u vidu prekora. Tokom boravka u ustanovi sa decom nije sproveden bilo kakav edukativan rad, niti u smislu usvajanja standardnog školskog gradiva, niti u smislu podučavanja određenim prosocijalnim veštinama.

ESLJP je utvrdio da je u ovom slučaju došlo do kršenja prava na slobodu. Iako države imaju puno pravo da predvide osnove za lišavanje slobode maloletnih lica, ovi se osnovi u finalu moraju

ticati promptnog privođenja nadležnim vlastima ili vršenja edukativnog nadzora. U datom predmetu, maloletnici su priznali krivično delo, a nije bilo sporno njihovo pojavljivanje pred nadležnim organima vlasti. ESLJP konstatuje da je izdvajanje maloletnika moglo biti i legalno i legitimno da se istom pristupilo u cilju udaljavanja iz sredine koja nepovoljno utiče na ponašanje i razvoj, ali uz istovremeno implementiranje odgovarajućih obrazovnih sadržaja. Kako država nije sporila da se u ustanovi u kojoj su maloletnici boravili ne obavlja nikakav edukativni rad, već da ona služi isključivo za ograničavanje slobode kretanja, ESLJP je zauzeo stav da je došlo do arbitrarnog i neosnovanog ograničavanja ljudskih prava. ESLJP je naglasio da se pri donošenju ovakve odluke držao fleksibilnijeg definisanja pojma “edukativni rad” ne insistirajući na nastavi sačinjenoj od određenog minimalnog broja časova iz školskih predmeta koji bi se pohađali u standardnoj školskoj učionici, podvlačeći da je država mogla obebediti obrazovne sadržaje u formatu koji bi bio primeren postojećim okolnostima, što nije učinjeno.

Blokhin protiv Rusije

Blokhin protiv Rusije (predstavka br. 47152/06, odluka od 23. marta 2016. godine) odnosi se, između ostalog, na diskriminisanje maloletnih prestupnika pri ostvarivanju prava na obrazovanje. Blokhin je poticao iz problematičnog porodičnog okruženja, tako da su njegovi roditelji bili lišeni roditeljskog prava, usled čega je staranje o detetu povereno dedi. Kako je dečak u uzrastu od 10 do 13 godina manifestovao brojne problem u ponašanju, uz sumnju na izvršenje više krivičnih dela, sud je doneo odluku da dečak bude smešten u ustanovu za maloletnike zatvorenog tipa.

U navedenoj ustanovi Blokhin je pohađao određene obrazovne sadržaje. Zapravo, on i ostali štićenici pohađali su školsku nastavu dva puta nedeljno u trajanju od po tri časa, pri čemu su sadržajima bili obuhvaćeni samo predmeti Ruski jezik i Matematika. Drugih predmeta koji se pohađaju u standardnim ruskim školama nije bilo, dok je nastavu u istoj učionici pohađalo dvadesetoro dece različitih uzrasta. Mimo navedenog, Blokhin je većinu dana provodio u istoj prostoriji sa još sedam dečaka, pri čemu u prostoriji nije bilo nameštaja, niti sportske opreme. Povremeno su bile dostupne društvene igre i šahovska tabla i figure. Deca su kolektivno kažnjavana ukoliko bi neko od njih prekršio pravila ponašanja i to tako što su primoravani da nepomično stoje i ne razgovaraju. Takođe, iako je aplikantov deda obavestio ustanovu da je njegovom unuku dijagnostifikovan ADHD poremećaj, nije ordinirana bilo kakva terapija.

ESLJP je ustanovio da je u ovom slučaju došlo do povrede prava iz čl. 5 EKLJP. Sud je podvukao da prilikom lišavanja slobode maloletnih lica obrazovni sadržaj ne mora biti momentalno implementiran. Međutim, u datom slučaju maloletnik je u ustanovi boravio nešto više od mesec dana, što nesumnjivo predstavlja vremenski period u kome bi trebalo organizovati pohađanje odgovarajuće nastave. ESLJP je takođe naglasio da pri definisanju pojma “obrazovni sadržaj” ne treba biti rigidan, tako da ovaj pojam osim pohađanja standardnih školskih programa može da podrazumeva i druge prigodne sadržaje. Ipak, program koji pohađaju maloletna lica u ustanovama mora biti u načelu saobrazan sa školskim programom koji pohađaju deca u otvorenoj sredini. Ukoliko deca pohađaju nastavu iz svega dva predmeta i to u suženom obimu, onda se ne može govoriti o tome da je zatvaranje namenjeno obrazovnom radu sa štićenicima. Da je lišavanje slobode bilo u koliziji sa pravom na obrazovanje, potvrđuje i to što ustanova nije posvetila nikakvu pažnju činjenici da maloletnik pati od ADHD poremećaja, koji prirodno iziskuje specifična prilagođavanja obrazovnih sadržaja.

Zaključak

Ne samo da je pravo na obrazovanje jedno od neprikosnovanih prava svakog građanina, već od njegovog uvažavanja neposredno zavisi ne samo profesionalni i stručni, već i lični razvoj. U kontekstu reagovanja na kriminalitet maloletnika obrazovanje ima dodatno naglašen značaj, jer je bilo kakva nada u resocijalizaciju i ličnu promenu jednostavno bespredmetna bez širenja fonda znanja, iskustava i vidika.

Kada su u pitanju maloletni prestupnici, posebnu pažnju treba posvetiti obrazovanju onih koji se nalaze na izvršenju institucionalnih sankcija. Naime, praksa ESLJP ukazuje na to da u ovoj oblasti može doći do značajnog zanemarivanja maloletnika, pod plaštom brige za njihovu i opštu bezbednost i uz obrazloženje da je najvažnije da oni budu na sigurnom i onemogućeni da ugroze kako sebe, tako i druge. Upravo praksa ESLJP ukazuje da maloletni prestupnici neretko bivaju i diskriminirani u odnosu na svoje vršnjake, te da obrazovni sadržaji koji im se nude nisu adekvatnog kvaliteta, niti su zastupljeni u istom obimu u odnosu na sadržaje prisutne u standardnom obrazovnom sistemu. Ovde posebno treba imati u vidu i načelnu preporuku da obrazovanje za lica na izvršenju krivičnih sankcija, ne samo maloletna, već i punoletna, bude upodobljeno obrazovanju u otvorenoj sredini, kao i da u obrazovnom procesu pre svega budu angažovani nastavnici i edukatori koji su deo standardnog sistema obrazovanja i edukacije u širem smislu.

Konačno, obrazovanje maloletnih prestupnika treba posmatrati i u kontekstu značajno širem od usvajanja fonda osnovnih znanja i opšte kulture. Tako ovim maloletnicima treba staviti na raspolaganje resurse putem kojih će moći da razvijaju veštine neophodne za svakodnevni život u otvorenoj zajednici, imajući u vidu ograničenja i specifične uslove koje boravak u institucionalnoj zaštiti neminovno nameće.

Literatura:

1. Halvorsen, Kate (1990). Notes on the realization of the human right to education, *Human Rights Quarterly*, 12(3), 341-364. <https://doi.org/10.2307/762529>
2. Ilijić, Ljeposava (2022). *Obrazovanje osuđenika. Od resocijalizacije do transformacije*. Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd.
3. Kovačević, Milica (2018). *Delinkvencija i pravna reakcija*, Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju, Beograd.
4. Kovačević, Milica, Popović-Ćitić, Branislava i Bukvić-Branković, Lidija (2022). Pravo na obrazovanje i ideal ravnopravnosti, *Zbornik radova sa Međunarodnog naučnog skupa Zaštita ljudskih prava i sloboda u svetlu međunarodnih i nacionalnih standarda*, Pravni fakultet Univerziteta u Prištini sa privremenim sedištem u Kosovskoj Mitrovici, Kosovska Mitrovica, 105-115.
5. Lee, Sharon (2013). Education as a human right in the 21st Century, *Democracy & Education Journal*, 21(1), 1-9.
6. Maljković, Marija (2021). Specifičnosti u procesu obrazovanja maloletnih delinkvenata, *Društvene devijacije*, 6/1, 2-10, <https://doi.org/10.7251/ZCMZ0121022M>
7. O'Rourke, Joseph (2015). Education for Syrian refugees: The failure of second-generation human rights during extraordinary crises, *Albany Law Review*, 78(2), 711-738.
8. Robinson Carol, Phillips Louise, Quennerstedt Ann (2020). Human rights education: Developing a theoretical understanding of teachers' responsibilities, *Educational Review*, 72(2), 220-241. <https://doi.org/10.1080/00131911.2018.1495182>

THE RIGHT TO EDUCATION AND CRIMINAL SANCTIONS FOR MINORS

Milica Kovačević

Faculty of Special Education and Rehabilitation, University of Belgrade

Summary

Modern scientific trends and relevant international documents emphasize the principle of the best interests of the child in all situations involving minors, including cases of application of criminal sanctions towards minors. The best interest of the child is inextricably linked to the full development of personal potential, which is inconceivable without education and the acquisition of knowledge and skills. Therefore, it is not surprising that the UN Convention on the Rights of the Child, as well as the Beijing and Havana Rules, devote significant attention to the right to education. It should be kept in mind that minors as perpetrators of criminal offenses must enjoy the right to upbringing and education of the same quality as their peers who had no contact with the criminal justice system. The above sets extremely complex tasks before the system of execution of criminal sanctions for minors. Therefore, the paper is devoted to the analysis of relevant international documents, and the case law of the European Court of Human Rights in the field of respect for human rights in the context of the execution of juvenile criminal sanctions. The aim of the paper is to summarize the dominant values and principles and thereby support their full implementation in practice.

Keywords: *juvenile offenders, right to education, European Court of Human Rights.*

STAVOVI STUDENATA O VAŽNOSTI SURADNJE OBITELJI I ODGOJNO-OBRAZOVNIH USTANOVA I PEDAGOŠKIM KOMPETENCIJAMA RODITELJA

*Dr.sc. Marija Karačić²⁸⁸**Sveučilište u Slavanskom Brodu*

Sažetak: U radu su predstavljene rezultati ispitivanja stavova studenata o važnosti međusobne suradnje roditelja i stručnjaka te njihovim potrebnim kompetencijama za pravilan razvoj i odgoj vlastitog djeteta. Odgoj je proces koji traje od rođenja do smrti i provodi se kontinuirano i permanentno. Nije sve jedno tko odgaja dijete i je li i sam odgojitelj dovoljno i pravilno odgojen? Obitelj je prva institucija u koju dijete dolazi i u kojoj započinje njegov odgoj, stoga je jako važno kako ga provoditi i na koji način educirati roditelje da ga provode na društveno poželjan i prihvatljiv način. Važnu ulogu u edukaciji roditelja imaju i odgojno-obrazovne ustanove u kojima se odgoj provodi. Cilj istraživanja je ustanoviti kakvi su stavovi studenata suradnje obitelji i odgojno-obrazovnih ustanova, te o pedagoškoj kulturi roditelja, kao i o pedagoškoj kompetentnosti u odgoju vlastitog djeteta. Uzorak ispitanika činili su studenti predškolskog odgoja i razredne nastave sa Sveučilišta u Slavanskom Brodu (Hrvatska). Dobiveni rezultati ukazuju da su ispitanici stali da roditelji nisu dovoljno kompetentni za odgoj djece i da je važna uloga odgojno-obrazovnih ustanova u razvijanju pedagoških kompetencija roditelja. Nisu nađene statistički značajne razlike u stavovima ispitanika s obzirom na godine studija i smjer studija ispitanika.

Ključne riječi: edukacija roditelja za odgoj djece, kompetencije i pedagoška kultura roditelja, roditelji i odgojno-obrazovne ustanove, studenti pedagoških studija, suradnja.

Uvod

Obzirom da su predškolske ustanove odgojno-obrazovne institucije, nužna je njihova otvorenost prema neposrednoj životnoj sredini, pa u svoj rad trebaju uključivati sve zainteresirane društvene čimbenike, a prije svega obitelj, odnosno dječije roditelje. Budući da dijete najveći dio života provodi u obitelji, kao njen član, ono živi pod njezinim utjecajem. Tako Ilić (2010:391) o suradnji obitelji i škole navodi: “Kontinuirana i dobro organizovana i osmišljena saradnja porodice i pedagoške ustanove (vrtića i škole) predstavlja bitan uvjet za uspješnu realizaciju osnovnih ciljeva odgoja i obrazovanja”. Prema Vukašinović i Karačić (2021), kvalitetnim procesom poučavanja, proces učenja se temelji na razvoju ključnih kompetencija koje će osigurati djetetu aktivnu ulogu u demokratskom društvu te mogućnost autonomnog djelovanja u smislu donošenja odluka kritičkim pristupom problemu s kojim se susreće.

Odgojna uloga obitelji ne prestaje ni u vrijeme kada je dijete obuhvaćeno predškolskim odgojno-obrazovnim tretmanom. “Uspjeh u odgoju ovisi o usklađenosti djelovanja obiteljskog odgoja i odgoja u predškolskoj ustanovi” (Brkić i Tomić, 2017: 406). Roditelji i predškolski odgajatelji, te ostali stručni suradnici, su zajedno odgovorni za potpuni razvoj djece i mladih. Od njihove koordinirane i zajedničke brige i odgojnih utjecaja, zavisi razvoj strukture ličnosti djeteta i adolescenta. Proučavajući

²⁸⁸ e mail: mkaracic@unisb.hr

i profesionalno učenje, Greshilova, Kimova, Dambaeva (2020) isti utvrđuju aksiološke imperATIVE koji obuhvaćaju kontinuirano obrazovanje pojedinca, vlastitu strategiju profesionalnog razvoja, cjeloživotno obrazovanje te razvoj kulture ustanove u kojoj subjekt djeluje. Darling- Hammond, Hyler, Gardner (2017) definiraju efektivni profesionalni razvoj kao strukturirano profesionalno učenje koje rezultira pozitivnim promjenama u kurikulumu i cjelokupnom kontekstu ustanove.

Roditelji se sa prosvjetnim djelatnicima dogovaraju kako unaprijediti odgoj djece i mladih. Veoma je značajno eliminirati konkurentski odnos između obitelji i predškolske ustanove, te njihove utjecaje konvergirati kako bi se dopunjavali i prožimali. (Brkić i Tomić, 2017). Obzirom da divergentnost obiteljskog odgoja u odnosu na odgoj u predškolskoj ustanovi može ometati pravilan dječiji razvoj i uspješno postizanje društveno postavljenih ciljeva odgoja, jako je važno uskladiti djelovanje obiteljskog odgoja i odgoja u predškolskoj ustanovi.

Važnost suradnje obitelji i predškolskih ustanova

S ciljem usklađivanja ciljeva i zadataka odgoja, obitelj i predškolska ustanova moraju tijesno surađivati. Veliki utjecaj na dječiji uspjeh u odgojnom radu u predškolskoj ustanovi ostavlja obitelj. Termin suradnja, prema Kanjić i Boneti (2012: 8) "podrazumijeva međusobno informiranje, savjetovanje, učenje, dogovaranje i druženje, a s ciljem dijeljenja odgovornosti za dječiji razvoj." Uspjeh u odgoju djece predškolske dobi zavisi od usklađenosti djelovanja obiteljskog odgoja i odgoja u predškolskoj ustanovi.

Prema Stevanoviću (2001: 137) roditelji odgajateljima pružaju pomoć u sljedećem: "upoznaju odgajatelje s osnovnim crtama temperamenta i navikama djeteta, interpretiraju svoje kulturne, civilizacijske i vrijednosne sudove koje žele prenijeti i na dijete, predlažu programske sadržaje, pomažu u izradi odgovarajućih didaktičkih materijala i izravno sudjeluju u realizaciji pojedinih programskih sadržaja".

Cilj suradnje obitelji i predškolskih ustanova je međusobna informiranost odgojitelja i roditelja. Prema Kadum, Franić, Karačić (2023), suradnja roditelja i nastavnika je vrlo važna za pravilan razvoj djeteta, ista počinje onog trenutka kada dijete krene u školu. Određenje suradnje ići će u smjeru procesa međusobnog informiranja, savjetovanja, učenja, dogovaranja i druženja roditelja i odgojno-obrazovnih djelatnika, s tendencijom razvijanja partnerskih odnosa temeljenih na jednakosti, obostranoj aktivnosti, odgovornosti i uzajamnom poštovanju. U slučaju uspješnije suradnje s obitelji, postižu se bolji rezultati u ostvarivanju ciljeva predškolskih programa (Brkić i Tomić, 2017). Vrlo je važna osposobljenost odgajatelja da pridobije roditelje na suradnju, da pridobije njihovo povjerenje kao preduvjet obostranog razumijevanja. Roditelji su odgajatelju najbolji suradnici u postizanju kontinuiteta u dječijem iskustvu koji je neophodan za njegovo učenje i razvoj. Često nerazvijena komunikacija između obitelji i predškolske ustanove predstavlja smetnju partnerskim odnosima i komplementarnom odnosu između roditelja i predškolske ustanove.

Partnerstvo predškolske ustanove i roditelja

Kako u školi tako i u predškolskoj ustanovi, partnerstvo sa roditeljima doprinosi uspješnijim rezultatima u odgoju i obrazovanju djece unutar i izvan ustanove. " Partnerstvo u vrtiću predstavlja odnos roditelja i odgojitelja koji je usmjeren na postizanje zajedničkog cilja i podjelu odgovornosti (Ljubetić, 2014). Partnerstvo roditelja i odgojitelja zasniva se na povjerenju i otvorenosti, objektivnosti i toleranciji. Ovakav odnos omogućuje fluentnu razmjenu informacija. Najveću odgovornost za uspješnu suradnju predškolske institucije i roditelja imaju odgajatelji, a prema Višnjić Jevtić (2018), suradničke vještine odgojitelja su temelj ostvarivanja partnerskih odnosa. Uspješnost suradnje zavisi od mogućnosti odgajatelja da prilagode svoje ciljeve i načine rada novim ulogama koje se nameću njima i roditeljima.

Roditelje je potrebno animirati i privući predškolskoj ustanovi, da što aktivnije sudjeluju u njenom životu i radu. Ciljevi odgoja predškolske djece od strane obitelji i predškolske ustanove treba da su jedinstveni. Za Kamenova (1999) suradnju nikako ne treba shvatiti jednostrano i ona zahtjeva od roditelja i odgajatelja mijenjanje njihovih uloga u odgojno-obrazovnom procesu. S obzirom da je

predškolska ustanova prva institucija s kojom roditelji uspostavljaju suradnju u cilju pravilnog odgoja svog djeteta, to je razlog više za njeno uspješno funkcioniranje. Ova suradnja može doprinijeti uspješnoj suradnji roditelja s odgojno-obrazovnim institucijama i na ostalim stupnjevima obrazovanja. Stvaranje i održavanje partnerstva koje cijeni i promiče socijalno i emocionalno učenje zahtjeva prihvaćanje pristupa koji akademsko, socijalno i emocionalno učenje djece vidi kao podijeljenu odgovornost između roditelja i učitelja“ (Ljubetić, 2014: 42). Ovaj pristup potvrđuje da obje zajednice, predškolska ustanova i obitelj imaju važnu odgojnu i obrazovnu ulogu. Partnerskom odnosu koji se zasniva na ravnopravnoj odgovornosti oba partnera u odnosu gdje su usklađeni razvojni i obrazovni ciljevi, stvorena klima koja cijeni suradnju doma i ustanove trebaju težiti svi odgojno obrazovni djelatnici i roditelji.

Za uspješno partnerstvo jako je važna kompetentnost roditelja. Prema Ljubetić (2011), kompetencija je područje rada u kome pojedinac posjeduje znanje i iskustvo, ili urođeno nastojanje za stjecanjem znanja, vještina i razvojem. Za cjelovit i zdrav razvoj djeteta jako je važna pedagoška kompetencija. Roditelj koji sebe doživljava kao osobu koja ima kontrolu nad svojim roditeljstvom i svom odnosu s djetetom, dobro se osjeća kao roditelj, čini ga upravo pedagoški kompetentnim roditeljem. U suvremenim odgojno obrazovnim ustanovama potiče se sudjelovanje što većeg broja roditelja u neposredni odgojno obrazovni proces. Na osnovu novog znanja, ili upotpunjenog starog znanja, roditelji će naučiti pravilno i pedagoški primjereno odgovoriti na razne izazove te izreći pravilne pedagoške mjere pravovremeno. Jurčić (2012) navodi da je pedagoško obrazovanje i osposobljavanje roditelja i podizanje njihove pedagoške kulture jedan od najvažnijih zadataka pedagoških djelatnika škole u radu s roditeljima. „Kvaliteta pedagoškoga obrazovanja roditelja u školi ogleda se u načinu razmišljanja roditelja- pojedinca o odgojnoj kvaliteti odgoja koja se ostvaruje u obiteljskom domu te u odabiru odgojnih postupaka koji su najprimjereniji razvojnim potencijalima djeteta.“ (Jurčić, 2012: 223) Kod pedagoškog obrazovanja roditelja u školi potrebno je obraditi raznovrsne teme, a najvažnije su teme vezane uz odgoj u obiteljskom domu i srodne teme).

Pedagoškom kulturom, odnosno određenim znanjem i sposobnostima za odgoj djece koje roditelji posjeduju pospiješuje se obiteljski odgoj kao i s roditeljskom potpunom zrelošću. Pedagoška kultura se stječe samoedukacijom, odnosno čitanjem raznih knjiga i časopisa vezanih za odgoj djece kao i gledanjem i slušanjem edukativnih televizijskih i radio emisija namijenjene roditeljima. Pored toga, da bi roditelji mogli adekvatno odgajati djecu moraju biti psihički, socijalno, emocionalno i moralno zreli. Rad s roditeljima je vrlo dinamičan proces kojim se prožima uspostava pozitivnog kontakta s njima, istina, povjerenje i međusobno poštivanje (Rosić, 2005; Brkić i Tomić, 2017). Roditelji moraju shvatiti važnost svoje uloge kojom mogu doprinijeti razvoju svoga djeteta. Roditelj mora biti motiviran i usredsređen na dobrobit djeteta koja kasnije rezultira i dobrobit roditelja, ali i njihove okoline.

Roditeljima i stručnim službama koje im pomažu u odgoju djeteta, prioritet treba biti zaštita djece i obitelji, podrška roditeljima i pozitivan razvoj njihove djece. Problemi se javljaju ako roditelji nisu dovoljno spremni ili otvoreni za suradnju (prezaposlenost i nedostatak vremena, negiranje problema i potrebe za suradnjom, nedostatak svijesti o važnosti izgradnje takve vrste odnosa, sram i nesigurnost i loša prijašnja iskustva u zajedničkom radu). Jako je važno uključiti roditelje sa specifičnim potrebama – rastavljene roditelje, usamljene roditelje, roditelje tinejdžera, roditelje djece ovisnika, roditelje koji žive u siromaštvu i roditelje obitelji u nepovoljnom položaju. Ove roditelje treba razumjeti i poštovati posebnosti i složenost njihove situacije. Rezultati istraživanja Ureda UNICEF-a za Hrvatsku pokazali su da je nedovoljno pruženih usluga s ciljem ohrabrenja i osnaživanja roditelja (Nenadić i Matov, 2014).

Metodološki dio

Cilj rada je saznati kakvi su stavovi ispitanika o suradnji obitelji i odgojno-obrazovnih ustanova, te o pedagoškoj kulturi roditelja, kao i o pedagoškoj kompetentnosti u odgoju vlastitog djeteta.

Iz navedenog cilja proizlaze zadatci istraživanja:

1. Ispitati smatraju li ispitanici važnim odgoj u obitelji

2. Ustanoviti koliko je pravilan odgoj prema procjeni ispitanika ovisan od pedagoške kulture i odgoja samih roditelja
3. Ispitati stav studenata o pedagoškom obrazovanju roditelja
4. Ustanoviti pružaju li odgojno-obrazovne ustanove i društvena zajednica dovoljnu podršku edukaciji roditelja za odgoj djece
5. Saznati koliko ispitanici smatraju važnom suradnju s roditeljima
6. Ustanoviti koliko profesionalno osposobljavanje studenata doprinosi njihovoj pripremi za suradnju s roditeljima
7. Ispitati koliko će profesionalno osposobljavanje doprinijeti razvijanju kompetencija roditelja za odgoj djece, te koje prepreke stoje u realizaciji programa pedagoškog obrazovanja roditelja
8. Saznati koje kompetencije roditelja su važne za suradnju sa stručnjacima u ustanovama za odgoj djece. Od metoda u radu smo koristili metodu teorijske analize i metodu anketiranja.

Za potrebe ovog istraživanja, napravljen je Upitnik. Studneti su prethodno upoznati da se rezultati analiziraju sveobuhvatno te im je na taj način osigurana anonimnost, a na sama pitanja odgovarali su u formi peto stupanjske skale. Uzorak istraživanja je činilo 77 studenata Sveučilišta u Slavonskom Brodu, od toga 64- 83,11% studenata predškolskog odgoja i 13-16,88% studenata razredne nastave. Svi ispitanici su ženskog spola. Za sve podatke izračunate su mjere osnovne deskriptivne statistike (frekvencije, postotci, srednja vrijednost, standardna devijacija), a za testiranje značajnosti razlika među aritmetičkim sredinama primijenjen je χ^2 test. Rezultati su predstavljeni i grafički.

Rezultati istraživanja

Prvi zadatak istraživanja bio je ispitati smatraju li ispitanici važnim odgoj u obitelji. Odgovori su predstavljeni na grafikonu br.1.

Grafikon 1. Pravilan odgoj djeteta u obitelji jako je važan

Uvidom u rezultate predstavljene na grafikonu 1, vidljivo je da se u potpunosti slaže sa ovom tvrdnjom 70- 90,90% ispitanika; 6-7,79% ispitanika se slaže; dok se 1- 1,30% ispitanika nije izjasnilo o ovoj tvrdnji i ostalo je neutralno.

Iz odgovora se može zaključiti da ispitanici smatraju jako važnim obiteljski odgoj jer se većina izjasnila da se slaže sa ovom tvrdnjom u potpunosti, dok svega 7,79% ispitanika se slaže, a 1,30% ispitanika se nije izjasnio o ovoj tvrdnji.

Tablica 1: χ^2 test

χ^2	df	p	Granična vrijednost χ^2 na nivou 0.05
115,38	2	.000	5,991
Legenda: χ^2 - Hi kvadrat df-stupanj slobode p-razina			

U Tablici 1 predstavljeni su rezultati izračunatog χ^2 testa (Hi kvadrat).

Izračunata vrijednost χ^2 testa (Hi kvadrat) χ^2 iznosi 115,38. Granična vrijednost Hi kvadrata , očitana na 2.stupnju slobode (df=2) na razini značajnosti p=0,05 iznosi 5,991, možemo zaključiti da su odgovori ispitanika statistički značajni i da se većina slaže u potpunosti da je jako značajan obiteljski odgoj.

Drugi zadatak istraživanja je ustanoviti koliko je pravilan odgoj prema procjeni ispitanika ovisan od pedagoške kulture i odgoja samih roditelja. Odgovori su predstavljeni na grafikonu br.2.

Grafikon 2. Pravilan odgoj djeteta je ovisan od pedagoške kulture i odgoja samih roditelja

Uvidom u rezultate predstavljene na grafikonu 2 , vidljivo je da se u potpunosti slaže sa ovom tvrdnjom 51- 66,23% ispitanika; 22- 28,57% ispitanika se slaže; dok se 4- 5,19% ispitanika i slaže i ne slaže sa ovom tvrdnjom, odnosno, neodlučno je. Iz odgovora se može zaključiti da ispitanici smatraju da je za odgoj djece jako važna pedagoška kultura i odgoj samih roditelja, za što se izjasnila većina, dok se svega 5,19% ispitanika izjasnilo da je neodlučno kad je u pitanju ova tvrdnja.

Tablica 2: χ^2 test

χ^2	df	p	Granična vrijednost χ^2 na nivou 0.05
43,82	2	.000	5,991

Legenda: χ^2 - Hi kvadrat df-stupanj slobode p-razina

U Tablici 2 predstavljeni su rezultati izračunatog χ^2 testa (Hi kvadrat).

Izračunata vrijednost χ^2 testa (Hi kvadrat) χ^2 iznosi 43,82. Granična vrijednost Hi kvadrata , očitana na 2.stupnju slobode (df=2) na razini značajnosti p=0,05 iznosi 5,991, možemo zaključiti da su odgovori ispitanika statistički značajni i da se većina slaže u potpunosti da je pedagoška kultura roditelja i odgoj samih roditelja, značajan za pravilan odgoj djece.

Sljedeći, **treći zadatak** bio je ispitati stavove ispitanika o pedagoškom obrazovanju roditelja. Rezultati su predstavljeni na grafikonu br. 3.

Grafikon 3. Većina roditelja ne posjeduje pedagoško obrazovanje neophodno za pravilan odgoj djece

Uvidom u rezultate predstavljene na grafikonu 3 vidi se da se 7 -9,09% ispitanika izjasnilo da se u potpunosti slažu sa tvrdnjom da većina roditelja ne posjeduje pedagoško obrazovanje; 29- 37,66% se slaže sa ponuđenom tvrdnjom, 31- 40,26% se i slaže i ne slaže sa ponuđenom tvrdnjom, neutralno je; dok se 10- 12,99% ne slaže sa ponuđenom tvrdnjom. Iz odgovora se može zaključiti da su mišljenja ispitanika o posjedovanju pedagoškog obrazovanja roditelja podijeljena, sto svakako treba propitati u nekom narednom istraživanju i među ispitanicima koji već rade sa djecom i njihovim roditeljima u predškolskim ustanovama. Možda su naši ispitanici nedovoljno upućeni u ovu problematiku i potreban im je detaljniji uvid o pedagoškom obrazovanju roditelja.

Tablica 3: χ^2 test

χ^2	df	p	Granična vrijednost χ^2 na nivou 0.05
20,34	3	.000	7,815
Legenda: χ^2 - Hi kvadrat df-stupanj slobode p-razina			

U Tablici 3 predstavljeni su rezultati izračunatog χ^2 testa (Hi kvadrat). Izračunata vrijednost χ^2 testa (Hi kvadrat) χ^2 iznosi 20,34. Granična vrijednost Hi kvadrata , očitana na 3.stupnju slobode (df=3) na razini značajnosti p=0,05 iznosi 7,815, možemo zaključiti da su odgovori ispitanika statistički značajni, a ne slučajni.

Zadatak četvrti bio je ustanoviti pružaju li odgojno-obrazovne ustanove i društvena zajednica dovoljnu podršku edukaciji roditelja za odgoj djece. Rezultati su predstavljeni na grafikonu 4 i 5.

Grafikon 4. Odgojno-obrazovne ustanove pružaju dovoljnu podršku roditeljima da steknu pedagoško-psihološko obrazovanje neophodno za odgoj djece

Uvidom u rezultate predstavljene na grafikonu 4, zapažamo da se 8- 10,39% ispitanika izjasnilo da se u potpunosti slaže s ponuđenom tvrdnjom; 34- 44,15% da se slaže s ponuđenom tvrdnjom; da se i slaže i ne slaže, izjasnilo se 29-37,66% ispitanika, dok se ne slaže sa tvrdnjom 6-7,79% ispitanika.

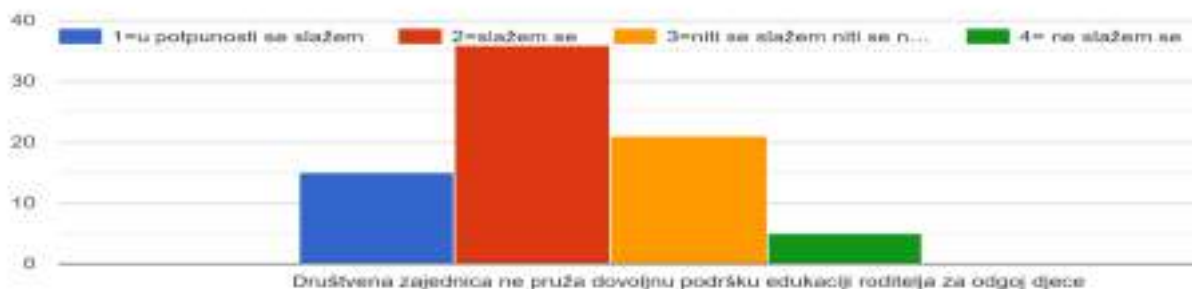
Tablica 4: χ^2 test

χ^2	df	p	Granična vrijednost χ^2 na nivou 0.05
31,93	3	.000	7,815
Legenda: χ^2 - Hi kvadrat df-stupanj slobode p-razina			

U Tablici 4 predstavljeni su rezultati izračunatog χ^2 testa (Hi kvadrat).

Izračunata vrijednost χ^2 testa (Hi kvadrat) χ^2 iznosi 31,93. Granična vrijednost Hi kvadrata , očitana na 3.stupnju slobode (df=3) na razini značajnosti p=0,05 iznosi 7,815, možemo zaključiti da su odgovori ispitanika statistički značajni, a ne slučajni.

Grafikon 5. Društvena zajednica ne pruža dovoljnu podršku edukaciji roditelja u odgoju djece

Uvidom u rezultate predstavljene na grafikonu 5, može se zapaziti da se 15- 19,48% ispitanika u potpunosti slaže sa ponuđenom tvrdnjom; 36- 46, 75% se slaže; 21- 27,27% se i slaže i ne slaže, neodlučno je i 5- 6,49% ispitanika se ne slaže sa ponuđenom tvrdnjom. Zapaža se da većina ispitanika smatra da društvena zajednica ne pruža dovoljnu podršku pedagoškom obrazovanju roditelja o čemu bi ubuduće trebalo povesti više računa.

Tablica 5: χ^2 test

χ^2	df	p	Granična vrijednost χ^2 na nivou 0.05
26,22	3	.000	7,815
Legenda: χ^2 - Hi kvadrat df-stupanj slobode p-razina			

U Tablici 5. Predstavljene su vrijednosti χ^2 testa (Hi kvadrat).

Izračunata vrijednost χ^2 testa (Hi kvadrat) χ^2 iznosi 26,22. Granična vrijednost Hi kvadrata , očitana na 3.stupnju slobode (df=3) na razini značajnosti p=0,05 iznosi 7,815, možemo zaključiti da su odgovori ispitanika statistički značajni. Većina ispitanika se slaže s tvrdnjom da društvena zajednica ne pruža dovoljnu podršku pedagoškom obrazovanju roditelja.

Peti zadatak je saznati koliko ispitanici smatraju važnom suradnju stručnjaka s roditeljima. Dobiveni rezultati predstavljeni su na grafikonu 6.

Grafikon 6. Važnost suradnje s roditeljima

Važnost suradnje stručnjaka s roditeljima

Uvidom u rezultate predstavljene na grafikonu 6 možemo uočiti da je većina ispitanika stava da je suradnja stručnjaka s roditeljima veoma važna. Ovako se izjasnilo 74- 96,10% ispitanika; da se slaže s ovom tvrdnjom izjasnilo se 3- 3,90 % ispitanika. Svi ispitanici su stava da je suradnja s roditeljima veoma važna za uspjeh u odgoju djeteta.

Tablica 6: χ^2 test

χ^2	df	p	Granična vrijednost χ^2 na nivou 0.05
65,46	1	.000	3,841

Legenda: χ^2 - Hi kvadrat df-stupanj slobode p-razina

Izračunata vrijednost χ^2 testa (Hi kvadrat) χ^2 iznosi 65,46. Granična vrijednost Hi kvadrata, očitana na 1.stupnju slobode (df=1) na razini značajnosti p=0,05 iznosi 3,841, možemo zaključiti da su odgovori ispitanika statistički značajni. Većina ispitanika se slaže s tvrdnjom da je suradnja odgajatelja s roditeljima jako važna u odgoju djece. Sljedeći, **šesti zadatak** se odnosio na ispitivanje koliko profesionalno osposobljavanje studenata doprinosi njihovoj pripremi za partnerski odnos s roditeljima u suradnji. Rezultati su predstavljeni na grafikonu 7.

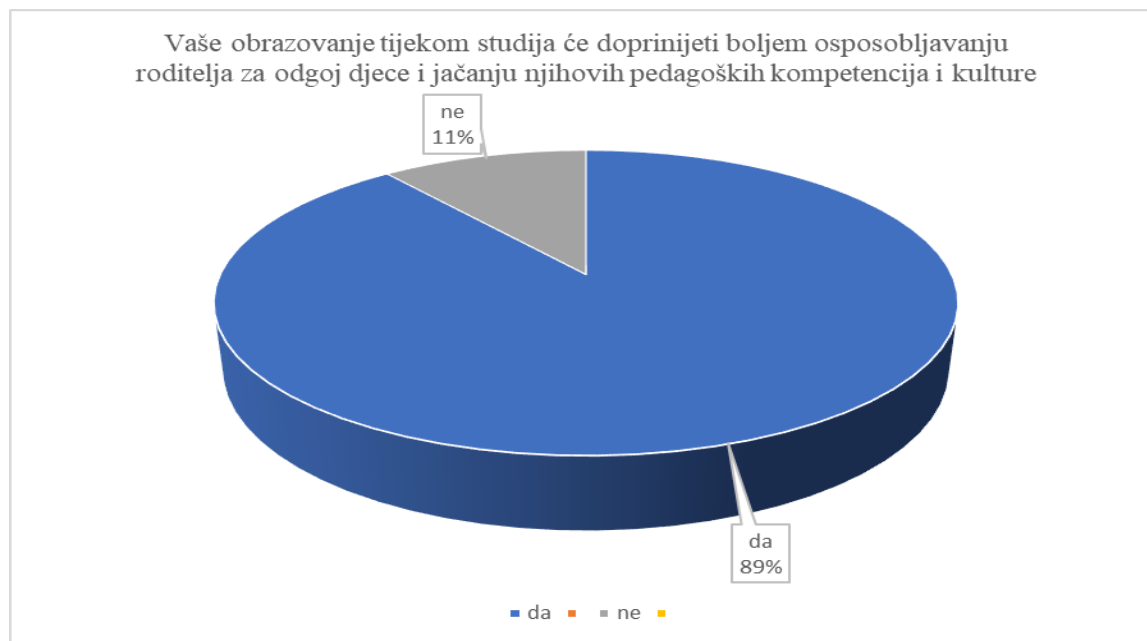
Grafikon 7. Partnerski odnos između roditelja i odgojitelja u vrtiću

Uvidom na rezultate predstavljene na grafikonu 7 može se zapaziti da se 68- 88,31% ispitanika izjasnilo da se u potpunosti slaže s ponuđenom tvrdnjom; da se slaže izjasnilo se 9- 11,69% ispitanika. Iz navedenog se može zaključiti da se svi ispitanici slažu s ponuđenom tvrdnjom.

Sedmi zadatak bio je ispitati koliko će profesionalno osposobljavanje studenata doprinijeti razvijanju kompetencija roditelja za odgoj djece, te koje prepreke stoje u realizaciji programa pedagoškog obrazovanja roditelja. Rezultati su predstavljeni u grafikonu br.8.

Grafikon 8.

Uvidom u rezultate predstavljene na grafikonu 8 možemo uočiti da je većina ispitanika stava da će njihovo obrazovanje doprinijeti boljem osposobljavanju roditelja i jačanju njihovih pedagoških kompetencija, za što se izjasnilo 67-87,01% ispitanika; suprotan stav je imalo 8-10,39% ispitanika, a nije se izjasnilo 2- 2,60% ispitanika. Većina ispitanika je stava da je profesionalno osposobljavanje stručnjaka za rad s roditeljima važno za razvijanje njihovih kompetencija potrebnih za uspješniji odgoj djeteta.

Tablica 7: χ^2 test

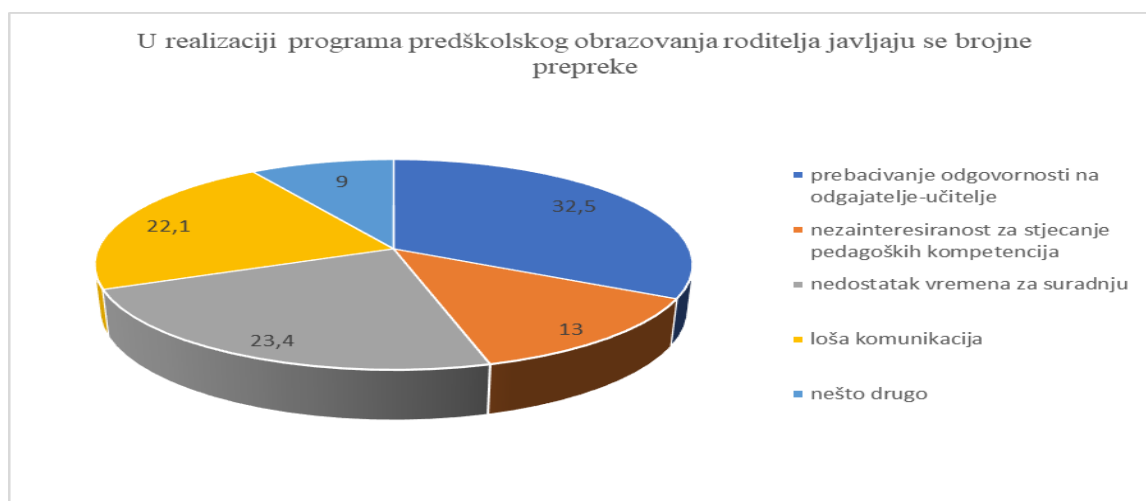
χ^2	df	p	Granična vrijednost χ^2 na nivou 0.05
100,56	2	.000	5,991

Legenda: χ^2 - Hi kvadrat df -stupanj slobode p -razina

Izračunata vrijednost χ^2 testa (Hi kvadrat) χ^2 iznosi 100,56. Granična vrijednost Hi kvadrata, očitana na 2.stupnju slobode ($df=2$) na razini značajnosti $p=0,05$ iznosi 5,991, možemo zaključiti da su odgovori ispitanika statistički značajni i da se većina slaže u potpunosti da njihovo obrazovanje doprinosi boljem osposobljavanju roditelja za odgoj djece i jačanju njihovih pedagoških kompetencija.

Drugim dijelom ovoga zadatka ispitali smo koje prepreke stoje na putu realizacije programa pedagoško-psihološkog obrazovanja roditelja. Odgovori su predstavljeni na grafikonu 9:

Grafikon 9.

Uvidom u rezultate predstavljene na grafikonu 9, možemo uočiti raznovrsne prepreke: negativne stavove-3- 3,90% ispitanika; lošu komunikaciju, izjasnilo se 17-22,08% ispitanika; nedovoljno vremena za suradnju- 18-23,38% ispitanika; prebacivanje odgovornosti na odgajatelje -25-32,47%; nezainteresiranost za stjecanje pedagoških kompetencija-10- 12,99% i 4- 5,19% se izjasnilo da ima loše iskustvo u ranijoj suradnji.

Tablica 8: χ^2 test

χ^2	df	p	Granična vrijednost χ^2 na nivou 0.05
29,20	5	.000	11,070

Legenda: χ^2 - Hi kvadrat df-stupanj slobode p-razina

Izračunata vrijednost χ^2 testa (Hi kvadrat) χ^2 iznosi 29,20. Granična vrijednost Hi kvadrata, očitana na 5.stupnju slobode (df=5) na razini značajnosti p=0,05 iznosi 11,070 možemo zaključiti da su odgovori ispitanika statistički značajni i da se na putu realiziranja programa pedagoško-psihološkog obrazovanja roditelja se većina slaže u potpunosti, odnosno, da se javljaju raznovrsne prepreke.

Posljednji, **osmi zadatak** bio je saznati koje kompetencije roditelja su važne za suradnju sa stručnjacima u ustanovama za odgoj djece. Odgovori su predstavljeni na grafikonu 10:

Grafikon 10.

Uvidom u rezultate predstavljene na grafikonu 10 možemo uočiti da ispitanici navode kao značajne kompetencije roditelja u suradnji sa stručnjacima: spremnost na suradnju, izjasnilo se 47-61,04% ispitanika; objektivnost u procjeni problema u odgoju djece – izjasnilo se 20-25,97% ispitanika; razumijevanje-8- 10,39% ispitanika i podrška, izjasnila su se 2- 2,60% ispitanika.

Tablica 9: χ^2 test

χ^2	df	p	Granična vrijednost χ^2 na nivou 0.05
62,06	3	.000	7,815

Legenda: χ^2 - Hi kvadrat df-stupanj slobode p-razina

Izračunata vrijednost χ^2 testa (Hi kvadrat) χ^2 iznosi 62,06. Granična vrijednost Hi kvadrata, očitana na 3.stupnju slobode (df=3) na razini značajnosti p=0,05 iznosi 11,070, tako možemo zaključiti da su odgovori ispitanika statistički značajni i da su značajne kompetencije roditelja u suradnji sa stručnjacima: spremnost na suradnju, objektivnost u procjeni problema u odgoju djece, razumijevanje i podrška.

RASPRAVA

Rezultati istraživanja ukazuju da većina ispitanika smatra obiteljski odgoj veoma važnim, jer se samo 1,30% ispitanika nije izjasnilo o ovoj tvrdnji i vrijednost χ^2 testa (Hi kvadrat) χ^2 iznosi 115,38, što potvrđuje da su odgovori ispitanika statistički značajni i da se većina slaže u potpunosti da je jako značajan obiteljski odgoj. Ispitanici su stava da je pravilan odgoj djece ovisan od pedagoške kulture i odgoja samih roditelja. Tako se izjasnilo 94,80% ispitanika, dok je neutralno i slaže se ili ne slaže 5,19% ispitanika. Izračunata vrijednost χ^2 testa (Hi kvadrat) χ^2 iznosi 43,82, pa možemo zaključiti da su odgovori ispitanika statistički značajni i da se većina slaže u potpunosti da je pedagoška kultura roditelja i odgoj samih roditelja, značajan za pravilan odgoj djece. Ispitanici su mišljenja da većina roditelja ne posjeduje pedagoško obrazovanje neophodno za pravilan odgoj djece. Mišljenja ispitanika o posjedovanju pedagoškog obrazovanja roditelja su podijeljena, sto svakako treba propitati u nekom narednom istraživanju i među ispitanicima koji već rade sa djecom i njihovim roditeljima u predškolskim ustanovama. Izračunata vrijednost χ^2 testa (Hi kvadrat) iznosi 20,34, pa možemo zaključiti da su odgovori ispitanika statistički značajni, a ne slučajni. Nešto više od polovine ispitanika se slaže s tvrdnjom da odgojno-obrazovne ustanove pružaju dovoljnu podršku edukaciji roditelja za odgoj djece, na što ukazuje i vrijednost : χ^2 testa ((Hi kvadrat) koji iznosi 31,93.

Kad je u pitanju društvena zajednica, većina ispitanika smatra da društvena zajednica ne pruža dovoljnu podršku pedagoškom obrazovanju roditelja o čemu bi ubuduće trebalo povesti više računa. Izračunata vrijednost χ^2 testa (Hi kvadrat) χ^2 iznosi 26,22, te možemo zaključiti da su odgovori ispitanika statistički značajni. Većina ispitanika se slaže s tvrdnjom da društvena zajednica ne pruža dovoljnu podršku pedagoškom obrazovanju roditelja. Za ispitanike je jako važna suradnja stručnjaka i roditelja u odgoju djece. S ovom tvrdnjom se slaže u potpunosti 96,10% ispitanika, dok se 3,90% ispitanika izjasnilo da se slaže s ponuđenom tvrdnjom. Svi ispitanici su stava da je suradnja s roditeljima veoma važna za uspjeh u odgoju djeteta. Većina ispitanika se u potpunosti slaže da profesionalno osposobljavanje studenata doprinosi njihovoj pripremi za partnerski odnos s roditeljima u suradnji. Iz navedenog se može zaključiti da se svi ispitanici slažu s ponuđenom tvrdnjom. Većina ispitanika je stava da će njihovo obrazovanje doprinijeti boljem osposobljavanju roditelja i jačanju njihovih pedagoških kompetencija. Izračunata vrijednost χ^2 testa (Hi kvadrat) χ^2 iznosi 100,56 te možemo zaključiti da su odgovori ispitanika statistički značajni i da se većina slaže u potpunosti da njihovo obrazovanje doprinosi boljem osposobljavanju roditelja za odgoj djece i jačanju njihovih pedagoških kompetencija. Na putu realizacije programa pedagoško-psihološkog obrazovanja roditelja javljaju se raznovrsne prepreke: negativni stavovi; loša komunikacija; nedovoljno vremena za suradnju; prebacivanje odgovornosti na odgovajatelje; nezainteresiranost za stjecanje pedagoških kompetencija i loše iskustvo u ranijoj suradnji. Ispitanici kao značajne kompetencije roditelja u suradnji sa stručnjacima navode: spremnost na suradnju; objektivnost u procjeni problema u odgoju djece; razumijevanje i podršku.

ZAKLJUČAK

Obzirom da je cilj istraživanja bio ispitati kakvi su stavovi ispitanika o suradnji obitelji i odgojno-obrazovnih ustanova, te o pedagoškoj kulturi roditelja, kao i o pedagoškoj kompetentnosti u odgoju vlastitog djeteta, sagledani su stavovi i mišljenja studenata o značaju obiteljskog odgoja; koliko je pravilan odgoj ovisan od pedagoške kulture i odgoja samih roditelja; kakav je stav studenata o pedagoškom obrazovanju roditelja; pružaju li odgojno-obrazovne ustanove i društvena zajednica dovoljnu podršku edukaciji roditelja za odgoj djece; koliko ispitanici smatraju važnom suradnju s roditeljima; koliko profesionalno osposobljavanje studenata doprinosi njihovoj pripremi za suradnju s roditeljima; koliko će profesionalno osposobljavanje doprinijeti razvijanju kompetencija roditelja za odgoj djece, te koje prepreke stoje u realizaciji programa pedagoškog obrazovanja roditelja i koje kompetencije roditelja su važne za suradnju sa stručnjacima u ustanovama za odgoj djece.

Može se zaključiti da su studenti sa entuzijazmom prišli sudjelovanju u našem istraživanju i da su odgovore davali na osnovu vlastitog iskustva i sudjelovanja u radu predškolskih ustanova i osnovne škole. Da su imali podršku stručnih službi i nadležnih institucija koje se bave predškolskim odgojem, vjerovatno bi rezultati bili još i veći i bolji. Rezultati istraživanja mogu biti pogodna osnova za kreiranje odgojnog rada u predškolskim ustanovama i osnovnim školama kad je u pitanju pedagoško-psihološko obrazovanje roditelja. Možemo zaključiti da su naše visokoškolske ustanove usmjerene na pripremanje predškolskih odgajatelja i nastavnika razredne nastave da budu kompetentni i odgovorni u svome radu i da im je stoga potrebna jača podrška (stručna, moralna, ekonomska). Oni trebaju posvetiti pažnju suradnji sa roditeljima, njenoj kvalitetnoj organizaciji, dosta toga i poznaju, ali na tome treba ubuduće još više raditi. Važnu ulogu u tome vrtiću i školi i odgojiteljima i nastavnicima trebala bi pružiti društvena zajednica, trebalo bi veću pažnju posvetiti edukaciji odgojitelja i nastavnika, stručnih suradnika u vrtiću i školi, pa i roditelja i učenika, a trebalo bi im za taj rad osigurati i svu potrebnu podršku i pomoć.

LITERATURA

- Brkić, M. (2000). Kakva je uloga škole i obitelji u prevenciji ovisnosti. *Mladi i droge*. Mostar-Sarajevo: Zbornik radova.
- Brkić, M. i Tomić, R. (2017). *Obiteljska pedagogija*. Međugorje: Sveučilište Hercegovina.
- Darling-Hammond, L., Hyler, M. E., & Gardner, M. (2017). *Effective Teacher Professional Development*. Palo Alto Learning Policy Institute.
- Grandić, R. (2001). *Porodična pedagogija*. Novi Sad: Savez pedagoških društava Vojvodine.
- Grandić, R. (2004). *Prilozi porodičnoj pedagogiji*. Novi Sad: Izdanje autora.
- Grandić, R. (2007). *Porodična pedagogija*. Novi Sad: Savez pedagoških društava Vojvodine.
- Ilić, M. (2004). *Osnovi porodične pedagogije*. U knjizi: Branković, D.- Ilić, M. "Osnovi pedagogije" str.141-160.
- Ilić, M. (2010). *Porodična pedagogija*. Banja Luka – Mostar: Filozofski fakultet Univerziteta u Banjoj Luci- Nastavnički fakultet Univerziteta "Džemal Bijedić" u Mostaru.
- Jurčić, M. (2012). *Pedagoške kompetencije suvremenog učitelja*. Zagreb: Recedo.
- Kamenov, E. (1999). *Predškolska pedagogija*. Knjiga I. i II. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Kadum, S., Franolić, L. i Karačić, M. (2023). *Involvement of Parents in Online Classes in Croatia During the Pandemic of the Virus Covid-19// TEM JOURNAL - Technology, Education, Management, Informatics, 12/1., 324-333.*
- Kanjić, S., Boneta, Ž. (2012). Viđenje partnerstva obitelji i vrtića očima roditelja. *Dijete, vrtić, obitelj*, 18 (70), 8-10. Preuzeto s: <https://hrcak.srce.hr/123763> (11.05.2023.)
- Ljubetić, M. (2011). *Partnerstvo obitelji, vrtića i škole: vježbe, zadatci, primjeri*. Zagreb: Školska knjiga.
- Ljubetić, M. (2014). *Od suradnje do partnerstva obitelji, odgojno-obrazovne ustanove i zajednice*. Zagreb: Element.

- Mandić, P. (1969). *Saradnja porodice i škole*. Sarajevo: Svjetlost.
- Mandić, P. (1988). *Izabrana djela.I, II, III*. Osijek: Pedagoški fakultet.
- Maleš, D. (1996). Od nijeme potpore do partnerstva između obitelji i škole. *Društvena istraživanja*, 1(21), 75-88.
- Markovinović, A., Maleš, D. (2011). *Pravo djeteta na sudjelovanje u procesu suradnje obitelji i odgojno-obrazovne ustanove // Unapređenje kvalitete života djece i mladih / Vantić-Tanjić, Medina ; Nikolić, Milena ; Huremović, Alma ; Dizdarević, Alma (ur.). Tuzla: Udruženje za podršku i kreativni razvoj djece i mladih*, 123-133 (predavanje, međunarodna recenzija, cjeloviti rad (in extenso), znanstveni)
- Nenadić Bilan, D. i Matov, J. (2014). Partnerstvo obitelji i predškolske ustanove kao potpora roditeljstvu. *Magistra Iadertina*. 9(1), 123-135. Preuzeto s: <https://hrcak.srce.hr/137247>.
- Pašalić- Kreso, A. (2004). Koordinate obiteljskog odgoja. *Prilog sistematskom razumijevanju obitelji i obiteljskog odgoja*. Sarajevo: JEŽ.
- Rosić, V. (2005). *Odgoj, obitelj, škola: mala enciklopedija odgoja*, Rijeka: Žagar.
- Stevanović, M. (1997). *Odgoj u obitelji i školi*. Pula: Mara.
- Stevanović, M. (2000). *Obiteljska pedagogija*. Varaždinske Toplice: “Tonimir”
- Stevanović, M. (2001). *Predškolska pedagogija. I i II knjiga*. Tuzla: Denfas.
- Šimleša, P. (1983). *Pedagogija*. Zagreb: PKZ.
- Tomić, R.(1982).Odnosi u porodici. *Porodica I idijete*.3-4. Sarajevo.
- Tomić, R. (2002).Nezamjenjiva uloga porodice. *Prosvjetni list*, 894, Sarajevo.
- Tomić, R. (2007). *Obiteljski odgoj*. Tuzla: Ofset.
- Vukasović, A. (1994). *Obitelj –vrelo i nositeljica života*. Zagreb: Hrvatski katolički zbor “Mi”.
- Vukasović, A. (1998). *Pedagogija*. Zagreb: Hrvatski katolički zbor “Mi”.
- Vukašinović, A. i Karačić, M. (2022). *Profesionalni razvoj odgojitelja u procesu promjene // Znanstvena monografija / Adrijana Višnjić-Jevtić (ur.). Čakovec: OMEP, str. 127-137* (predavanje, međunarodna recenzija, sažetak, znanstveni)
- Višnjić Jevtić, A. (2018). Suradnički odnosi odgojitelja i roditelja kao pretpostavka razvoja kulture zajednica odrastanja. U: A. Benčec Nikolovski (ur.), *Izazovi suradnje - Razvoj profesionalnih kompetencija odgojitelja za suradnju i partnerstvo s roditeljima* (str. 77 - 104). Zagreb: Alfa d.d.

STUDENTS' ATTITUDES ON THE IMPORTANCE OF COOPERATION BETWEEN FAMILIES AND EDUCATIONAL INSTITUTIONS AND THE PEDAGOGICAL COMPETENCES OF PARENTS

Abstract: The paper presents the results of the students' attitudes about vahiyyutsene mutsene korebazione riortain and expekta and yohimin nepoti competencies for the necessary development and repulsion of a child. Education is a process that lasts from birth to death and is carried out continuously and permanently. It doesn't matter who is raising the child and whether the parent himself was raised willingly and correctly? The family is the first institution in which a child lives and where his life is lived, therefore it is very important how to carry it out and in what way to educate the parents to carry it out in a desirable and beneficial way. An important role in the education of Riortarians is also played by the educational institutions in which the publication is carried out. The aim of the research is to determine the attitudes of Sudanese family and educational institutions, as well as the pedagogical culture of the Riortan, as well as pedagogical competence in the field of diet. The sample of respondents consisted of preschool and high school students of the University of Slavonski Brod (Croatia), 77 of them parents.

Key words: competencies and pedagogical culture of parents, education of parents for children, parents and educational institutes, students of pedagogical studies, services.

SOCIJALNA ISKLJUČENOST POVRATNIKA PO OSNOVU SPORAZUMA O READMISIJI U SRBIJI

dr Ljupka Mandić Kelijašević
Gradska uprava za socijalnu i dečiju zaštitu
Novi Sad

Apstrakt. Predmet istraživanja ovog rada su socijalne karakteristike migracija povratnika po osnovu sporazuma o readmisiji iz Srbije. U pitanju su emigranti koji su određeno vreme boravili u evropskim zemljama gde su aplicirali za azil sa ciljem zaštite od diskriminacije, ugroženosti prava na život, obrazovanja ili na primer, lečenja. Ovi zahtevi u većini slučajeva nisu uvaženi, te su se podnosioci vratili u zemlje porekla. Kod mnogih migranata postoji tendencija ka ponovnoj emigraciji i nakon postupka readmisije, pa možemo reći da ove migracije imaju cikličan tok što ih čini posebno istraživački zanimljivim. Povratnici su iz najsiriromašnijih slojeva društva, nisko kvalifikovani ili nekvalifikovani, koji svoje, uglavnom ekonomske probleme i deprivaciju, pokušavaju da prevaziđu ostvarivanjem statusa azila ili nekim drugim modelom za naseljavanje u zemlji destinacije. U radu su predstavljeni rezultati kvalitativnog istraživanja položaja povratnika po osnovu sporazuma o readmisiji u Srbiji.

Ključne reči: migracije, socijalna isključenost, Romi, readmisija

Karakteristike migracija povratnika

Nakon vizne liberalizacije i intenzivnih migracija ka zemljama EU, od strane građana trećih zemalja, pokrenuta je i debata o „zloupotrebi bezviznog režima“. Na taj način je u središte pažnje javnosti dospelo i fenomen masovnih migracija tražilaca azila iz zemalja koje su zvanično prepoznate kao bezbedne zemlje porekla (APC/CZA, 2013a,b).

Dakle u pitanju su osobe koje su svojevremeno emigrirale iz balkanskih zemalja, pokušale da ostvare zaštićeni status i omoguće sebi ostanak u evropskim zemljama prijema, ali su posle izvesnog vremena izgubili pravo na boravak jer je utvrđeno da ne ispunjavaju uslove za ostanak. Periodi emigracije se kreću od nekoliko meseci do nekoliko godina, a postoje porodice koje su emigrirale više puta i pokušavaju da ponove odlazak na neki od neformalnih načina.

Kada se analiziraju migracije tražilaca azila, obično se navodi podatak da su to migracije romske populacije koje su karakteristične za emigraciju iz više zemalja Istočne i Centralne Evrope (Vuković, 2009). Ove migracije se među prvima i beleže upravo u centralnoevropskim i istočnoevropskim zemljama, ali podaci ukazuju i na činjenicu da izvestan deo ovih migranata čini neromsko stanovništvo (KIRS, 2018). Na drugoj strani za istraživanje se uzima kao značajan problem činilaca i obrazaca migracije tražioca azila, nezvezano za etničku pripadnost i uz uzdržanost od etničke ili rasne identifikacije ispitanika.

Malobrojni podaci o populaciji tražilaca azila iz zemalja Zapadnog Balkana, govore o velikom broju ovih zahteva i o gotovo nemogućim šansama za ostvarivanje istog, pri čemu statistike iz evropskih zemalja najčešće prikazuju brojnost kao vid opterećenja birokratije zapadnih zemalja i teškoću za socijalni sistem (APC/CZA, 2013b).

Migracije azilanata iz Srbije dolaze u središte pažnje nakon njihovog intenziviranja, posle vizne liberalizacije. Izvestan deo ovih migracija potiče iz perioda devedesetih i emigracije tokom sukoba na

Kosovu i Metohiji, kada je određen broj srpskog stanovništva, te Roma, Aškalija i Egipćana zatražio zaštitu u nekoj od zemalja EU ili Skandinavije (NSHC, 2006).

Međutim, nakon oktobra 2000. godine, prema kriterijumima zapadnoevropskih i skandinavskih vlada, prestali su da postoje razlozi ugrožavanja bezbednosti u Srbiji i na taj način prestaju da važe i razlozi privremene zaštite za lica koja borave sa ovim statusom u evropskim zemljama. Već 2001. godine, počinje proces povratka za lica koja su imala status privremene zaštite, budući da je utvrđeno da je Srbija sigurna zemlja za povratak. Određen broj tražilaca azila sa Kosova, za koje je utvrđeno da nezakonito borave u stranim zemljama, se vraća u Srbiju zbog nebezbednosti Kosova kao sredine za povratak (NSHC, 2006; Allen, 2016).

„U ovakvoj situaciji zabeleženi su svi oblici aktivnog i pasivnog otpora merama vlasti, kao što su skrivanje, menjanje gradova ili pokrajina, prelaženje u druge države EU ili neki drugi oblik izbegavanja napuštanja teritorije države na kojoj su se nalazili. Jedan od vidova aktivnog oblika otpora koji je bio surovo sankcionisan sastojao se u pružanju fizičkog otpora prisilnom zadržavanju ili odvođenju na aerodrom radi deportacije” (Marković, 2012:65).

Podaci o broju povratnika koje poseduje Kancelarija za readmisiju, iako obuhvataju samo deo ukupnog broja povratnika po godinama, ukazuju na variranje u zavisnosti od godine (Tabela 1).

Tabela 1: Broj povratnika registrovanih u Kancelariji za readmisiji po godinama

Godina	2011.	2012.	2013.	2014.	2015.	2016.	2017.	2018.	2019.
Broj povratnika	1606	2107	2577	1716	2866	3655	1891	1189	846

Izvor: Izveštaj Komesarijata za izbeglice i migracije 2019²⁸⁹

Isto tako, bitno je imati u vidu da su ovo podaci o osobama koje se vraćaju nakon odbijanja zahteva za azil ili smernice vlasti zemlje prijema koja ih upućuje na povratak i da ovi podaci mogu obuhvatati osobe koje su duži period u evropskim zemljama, a da su procedure masovne readmisije realizovane uporedo sa razvojem migrantske krize i izbeglištva sa Bliskog istoka. Ovo se može uočiti po većem broju povratnika 2015. i 2016. godine. Takođe se može uočiti da među zemljama destinacije dominira Nemačka gotovo svake godine, ali da se azilanti vraćaju i iz Švedske, Švajcarske, Belgije i drugih evropskih država (Tabela 1).²⁹⁰

Postojeće prakse u vezi sa povratnicima po osnovu Sporazuma o readmisiji

Nakon dolaska u Srbiju, većina povratnika se suočava sa teškoćama uključivanja u društvene tokove, te radnom i obrazovnom integracijom. Naime, oni najčešće ne poseduju lična dokumenta, kao ni dokumentaciju za decu koja su rođena u međuvremenu u inostranstvu, školovanje dece u inostranstvu je prekinuto, nemaju rešeno stambeno pitanje, imaju teškoće oko zapošljavanja i sticanja zarade (EHO, 2007).

Međutim i pored prakse readmisije i deportacije emigranata, beleži se da i dalje postoji veliki broj zahteva za azil i u godinama nakon sklapanja Sporazuma o readmisiji. Neki od podataka ukazuju na visoku stopu tražilaca azila iz Srbije, kao i taj da je od januara 2010. do kraja 2012. godine podneto 55.000 zahteva za azil od strane državljana Srbije (APC/CZA, 2013b), a da je tokom migrantske krize 2015. godine posebno povećan broj tražilaca azila. Procenjuje se da je u periodu od 2007. do 2017. godine podneto penjko 200.000 zahteva za azil iz zemalja zapadnog Balkana (Muller, 2020). U sledećim godinama, nakon 2017. broj ovih zahteva opada, ali se proces readmisije kao što je i pomenuto i dalje nastavlja. Inače i dalje veoma mali procenat takvih zahteva biva odobren (prema podacima APC/CZA 1,1%), što govori najčešće o neosnovanosti zahteva i gotovo nemogućim šansama za dobijanje azila.

²⁸⁹ <http://www.kirs.gov.rs/articles/navigate.php?type1=3&lang=SER>

²⁹⁰ <http://www.kirs.gov.rs/articles/navigate.php?type1=3&lang=SER>

Problem sa nepotpunim evidencijama se sastoji u činjenici da podaci KIRS-a i humanitarnih organizacija ukazuju da postoji problem evidencije jer postojeće baze obuhvataju prevashodno povratnike koji se kreću pod pratnjom, odnosno koji su praktično deportovani i prolaze kroz Kancelariju za readmisiju na Aerodromu Nikola Tesla. Međutim, osim ove kategorije povratnika, veoma je brojna i kategorija onih koji se vraćaju dobrovoljno, odnosno uz preporuku službi iz evropskih zemalja i ne putuju avionom, ne prolaze kroz kontrolu na aerodromu, te njihova readmisija ne biva evidentirana u administraciji Republike Srbije (APC/CZA, 2013b). Oni na taj način nisu prepoznati kao učesnici u procesu migracija, a nakon povratka su obuhvaćeni postojećim sistemom i merama socijalne zaštite u Srbiji, bez konkretizovanih mera namenjenih ciljano povratnicima i njihovoj reintegraciji. Zato je česta situacija da se evidencija Komesarijata za migracije po opštinama, bitno razlikuje od evidencije lokalnih samouprava te ukazuje na veliku neujednačenost evidencija, a što se održava na planiranje mera i programa za podršku ovim grupama (Ćurčić, 2015).

Zvanične prakse koje se preduzimaju povodom povratnika u Republici Srbiji formirane su u skladu sa strukturom administracije koja upravlja migracijama u Srbiji. Naime, osnovna i najopštija struktura nadležna za migracije jeste Komesarijat za izbeglice i migracije Republike Srbije u Beogradu. U skladu sa radom i propisima ovog Komesarijata, predviđeno je da primarnu ulogu u organizaciji i koordinaciji prihvata povratnika ima upravo navedeni Komesarijat. Njegova uloga je da stvara uslove za uspešnu reintegraciju povratnika, rešava pitanja od značaja za sprečavanje sekundarne migracije, formira bazu podataka, informiše povratnike i širu javnost te sarađuje sa jedinicama lokalne samouprave.

Zvanično su otvorena tri centra za prihvrat povratnika, i to u Zaječaru, Beloj Palanci i Šapcu, vremenom je nastavio sa radom samo centar u Beloj Palanci. Ovi centri su nastali prenamenom kolektivnih centara za izbegla lica i služili su za interventni prihvrat najugroženijih povratničkih porodica. Smeštaj je obuhvatao mogućnost boravka, prenočišta i ishrane za 3 do 14 dana. Informacija Komesarijata za izbeglice i migracije ukazuje da se veoma mali broj povratnika opredeljuje za smeštaj u ovim centrima, jer većina ima mogućnost smeštaja u sopstvenim kućama ili kod rođaka u opštinama iz koje potiču (KIRS, 2013).

Međutim, praksa pokazuje da povratnici iz evropskih zemalja najčešće zbog namere ka sekundarnoj emigraciji i sami izbegavaju da se evidentiraju kao povratnici kod stručnih službi i lokalnih samouprava, tako da na taj način ostaju „nevidljivi“ u procesu upravljanja migracijama. Na drugoj strani, zaposleni u javnim službama, centrima za socijalni rad, domovima zdravlja nisu bili upoznati sa kategorijom povratnika po osnovu sporazuma o readmisiji, kao posebnoj grupi migranata, koja ima posebne probleme u okviru migrantske krize (Marković, 2012).

Ovim putem izostaju adekvatne prakse za pomoć i integraciju socijalno ugroženih kategorija emigranata, što se dalje odražava na teškoće upravljanja migracijama. Takva atmosfera u upravljanju migracijama i njihov intenzitet, rezultirale su praksama koje se ogledaju u sve češćem skraćanju procedure za utvrđivanje azila i vraćanjem odbijenih tražilaca azila u Srbiju kao zemlju porekla. Ovaj proces je regulisan bilateralnim sporazumima koje je Srbija sklopila sa zemljama EU.

U smislu regulative položaj ovih lica u Srbiji nije regulisan nijednim pravno obavezujućim aktom, a osnovna prava su im garantovana kao i drugim licima koja borave na teritoriji Republike Srbije. Dokumenta koja se konkretno odnose na populaciju povratnika su, pre svega Sporazum između Republike Srbije i Evropske zajednice o readmisiji lica koja nezakonito borave (2007), dok je u skladu sa potrebama ovog sporazuma 2009. godine usvojena Strategija reintegracije povratnika po osnovu sporazuma o readmisiji.

Sporazum o readmisiji, propisuje članom 2. obavezu Srbije koja glasi da će: „prihvatiti na zahtev članica, i bez posebnih formalnosti, osim onih koje predviđa sporazum, bilo koje lica koje ne ispunjava ili više ne ispunjava važeće uslove za ulazak, boravak ili nastanjenje na teritoriji države članice molilje, ukoliko je dokazano ili ko je moguće na osnovu podnetih prima facie dokaza verodostojno pretpostaviti da je to lica državljanin Srbije“ (Službeni list RS, 103/2007).

Osim navedene Strategije reintegracije, kojom se naglašava prioritet unapređenja položaja povratnika, rešavanje pristupa ličnim dokumentima, adekvatnom smeštaju, obrazovnom sistemu, merama socijalne politike, usvojene su i Strategija za unapređenje položaja Roma u Republici Srbiji, kao i Strategija za smanjenje siromaštva u Srbiji, koje se posredno bave pitanjima povratnika.

Ipak jedno od retkih istraživanja ove oblasti nakon usvajanja strateških dokumenata, pokazuje da je mali broj postavljenih ciljeva u vezi sa povratnicima ostvaren. Naime radi se o podacima Ekumenske humanitarne organizacije koja je istraživanje realizovala na teritoriji Vojvodine 2015. godine. Kada je u pitanju opšte bavljenje migracijama, utvrđeno je da pojedine opštine nemaju osnovane savete za migracije, a da kod postojećih saveta ne postoji kontinuitet u radu. Takođe je uočeno da veoma mali broj opština ima planirana sredstva za unapređenje položaja povratnika, da opštine nemaju saradnju sa svim relevantnim akterima po ovom pitanju i da je neophodno uložiti dodatne napore radi rešavanja problema povratnika u vezi sa stanovanjem, obrazovanjem, radnim angažovanjem (Ćurčić, 2015).

Podaci o istraživanju

Istraživanje je obuhvatilo ukupno 40 ispitanika iz gradova Subotice, Novog Sada, Beograda i Niša. U svakom gradu su realizovani intervjui sa 10 ispitanika. Osim intervjua, tokom procesa kontaktiranja ispitanika ostvareno je višestruko više neformalnih kontakata sa članovima lokalne zajednice u kojoj je realizovano istraživanje. Prilikom intervjua je korišćen strukturiran vodič za razgovor.

U istraživanju je učestvovalo 17 žena i 23 muškarca. U pitanju su najviše mlađi ispitanici između 30 i 50 godina. Najviše ispitanika (14) staro je od 26 do 35 godina, a samo jedan ispitanik stariji je od 55 godina. Većina ispitanika je mlađa od 35 godina, u braku su i žive u porodici sa decom.

Uočeno je da većina ispitanika stanuje u neformalnim naseljima ovih gradova sa neizgrađenom infrastrukturom, razućenim ulicama i u nehyijenskim uslovima. Ispitanici su identifikovani najčešće u ovim naseljima, iako su neki od njih iz mešovityh delova naselja, odnosno standardnih naselja gde stanuje opšta populacija. Takođe se može primetiti da su gore navedeni delovi gradova karakteristični za naseljavanje socijalno ugroženog stanovništva i prema osobenostima se mogu svrstati u red podstandardnih naselja. Prema kriterijumima UN među odlike podstandardnih naselja ubrajaju se (UN, 2007):

- neadekvatan pristup pijaćoj vodi;
- neadekvatan pristup sanitarnoj i drugoj infrastrukturi (nepostojanje vodovodne mreže, kanalizacije, septičkih jama, saobraćajne mreže, servisa gradske čistoće);
- loš kvalitet stambenih jedinica;
- prenaseljenost;
- nesiguran pravni status objekata (nerešeni svojinsko pravni odnosi nad kućama ili zemljištem).

Podaci o položaju povratnika

Društveni položaj ispitane kategorije migranata tumači se u skladu sa postojećim izvorima o položaju i socijalnim činocima u Srbiji, kao i na osnovu empirijskih podataka i neposrednog opažanja tokom istraživanja. Dakle, značajan činilac za analizu jeste socijalna isključenost ali i siromaštvo. Društvena isključenost se tumači dvojako, u užem i širem smislu. Isto tako, siromaštvo se neretko posmatra samo kroz njegovu ekonomsku dimenziju, dok se druge dimenzije podvode pod socijalnu isključenost (Stojšin, 2014a). Siromaštvo se često poistovećuje sa socijalnom isključenošću, iako je socijalna isključenost pojam koji označava šire kategorije društvene stvarnosti od onog koje je obuhvaćeno definicijom siromaštva. „Naime, siromaštvo samo po sebi predstavlja neki oblik isključenosti iz (re)distribucije ekonomskih resursa, dok socijalna isključenost može sadržati i oblike koji nisu ispoljeni kao siromaštvo, kroz socijalnu, kulturnu izolaciju među grupama koje ne odlikuju finansijsko siromaštvo i materijalna deprivacija. Nesumnjivo, odnos između socijalne isključenosti i siromaštva je dvosmeran” (Babović, 2010:32).

Imajući u vidu da su ispitanici najčešće starosti između 30 i 40 godina, uočava se da je period života i aktivnosti pre njihove emigracije vezan za tranziciono vreme. Iz tog razloga njihov položaj se tumači u skladu sa podacima koji se odnose na transformacione i ekonomske promene u Srbiji iz tog perioda. Ovde naravno neće biti detaljno analizirane promene i njihove posledice, ali će biti izdvojeno nekoliko značajnijih karakteristika radi boljeg razumevanja ovog tipa migracija.

Ispitanici u ovom istraživanju pripadaju kategoriji socijalno najugroženijih i oni su na više navedenih načina ugroženi posledicama osiromašenja društva. Najčešće je reč o populaciji bez kvalifikacija, bez zaposlenja i adekvatno rešenog stambenog pitanja. Većina ispitanika je kao jedini prihod navodila socijalnu pomoć, a svoju situaciju pre emigracije ocenjuju kao lošu, na „ivici egzistencije”

Većina ispitanika su korisnici socijalne pomoći i dodatka za decu. Njihova svedočenja ukazuju da iznos ovih davanja nije dovoljan za obezbeđivanje egzistencije, da iznosi oko 2500 dinara po članu porodice, tako da se u isto vreme bave dodatim poslovima, u zoni sive ekonomije. Najčešće se bave sakupljanjem i prodajom sekundarnih sirovina. Ukupno 25 ispitanika je izjavilo da pored korišćenja socijalne pomoći dodatno zarađuju sakupljajući sekundarne sirovine (uglavnom papir, karton i plastiku). Neki od ispitanika (5) se bave i sezonskim poslovima u građevini ili pojooprivredi, a 4 ispitanika se bave i prodajom starih stvari.

Takođe, kod ove populacije se reflektuju sve teškoće zapošljavanja socijalno ugroženog stanovništva. Kao osnovne karakteristike vezane za zapošljavanje socijalno ugroženih i nekvalifikovanih izdvajaju se: (Ilić, et al., 2007) visoka nezaposlenost, angažovanje u oblasti neformalnog rada, koncentracija zaposlenih u niskokvalifikovanim zanimanjima, angažovanje u komunalnim i građevinskim poslovima, primena sezonskih ugovora i ugovora na određeno vreme, nepovoljan položaj žena na tržištu rada, veoma malo zastupljeno preduzetništvo i samozapošljavanje, nerazvijena poljoprivredna proizvodnja, veliki broj ostao bez posla tokom tranzicije.

Podaci pokazuju da većina ispitanika (35) nikad nije bila zaposlena. Populacija azilanata je najčešće bila nezaposlena i angažovana u neformalnim oblastima ili komunalnim uslugama. Najveći deo ispitanika, njih 29, se bavio sakupljanjem sekundarnih sirovina. Posebno težak položaj u ovoj oblasti su imale žene povratnice. S obzirom na broj dece u porodici, one su najčešće zauzete brigom oko njih i u domaćinstvu. Na drugoj strani, u pitanju su žene koje su u većini slučajeva veoma rano stupile u brak, te su iz tih razloga bile prinuđene da prekinu školovanje i nisu stekle kvalifikacije.

Rad u zemljama prijema je specifičan za istraživanje jer je zbog same regulative, legalan rad onemogućen tražiocima azila dok se nalaze u postupku utvrđivanja. To znači da je jedina mogućnost za radno angažovanje preostala u oblasti sive ekonomije. Neki ispitanici ističu da su radili, pri čemu je više muškaraca nego žena bilo radno angažovano. Žene su najčešće zbog porodičnih obaveza bile onemogućene da rade, ali i iz navedenih razloga patrijahalnog odnosa prema njima.

Sličan trend se nastavlja i u periodu nakon povratka iz zemlje privremenog boravka. Nakon povratka, u Srbiji populacija azilanata se suočila sa teškoćama sličnim onim pre odlaska. Prilikom tumačenja položaja povratnika na tržištu rada, u Srbiji nakon povratka, identifikovano je nekoliko vrsta poslova: sakupljanje sekundarnih sirovina, prodaja polovnih stvari, komunalne delatnosti, samozapošljavanje koje je najmanje zastupljeno.

Tabela 2. Rad ispitanika nakon povratka

Vrsta rada	%	Broj ispitanika
Sakupljanje sekundarnih sirovina	72,5	29
Sezonski poslovi	15,0	6
Preprodaja starih stvari	10,0	4
Rad kod poslodavca	7,5	3
Ne rade	15,0	6
Ukupno	100,0	40

Kada su u pitanju ispitanici uočava se da postoji nizak stepen obrazovanja. Postojeći izvori ukazuju na teškoće u obrazovanju romske populacije, socijalno ugroženih i interno raseljenih u Srbiji. Okolnosti koje posebno nepovoljno utiču na proces školovanja su dečiji rad, rano stupanje u brakove, kao i česta preseljenja.

Neki od nalaza o obrazovanju interno raseljenih ukazuju da problem u obrazovanju predstavlja i nepoznavanje jezika nakon dolaska u Srbiju, što će se pokazati kao teškoća i kod dece povratnika. Obrazovna struktura ispitanika u ovom istraživanju je sledeća:

Tabela 3: Struktura ispitanika prema obrazovanju

Nivo školske spreme	%	Broj ispitanika
Nikad nisu pohađali školu	12,5	5
Nezavršena osnovna škola	55,0	22
Osnovna škola	27,5	11
Srednja škola	5,0	2
Ukupno	100,0	40

Rezultati istraživanja pokazuju da većina ispitanika, 27 lica (67,5%) nije završila osnovnu školu. Pri tom 22 ispitanika ili 55% navode da su osnovnu školu pohađali ali da su je napustili. Upravo napuštanje školovanja predstavlja čest problem kod obrazovanja romske populacije, što je i prepreka njihovom daljem socijalnom uključivanju (Čekić Marković, 2016).

U odnosu na obrazovnu strukturu opšte populacije, kod ispitanika u ovom istraživanju se može uočiti odstupanje od proseka u Srbiji. Ovo se može smatrati značajnim s obzirom na to da je nivo obrazovanja jedan od indikatora razvijenosti određene zajednice, te u tom smislu ukazuje na nerazvijenost u populaciji povratnika. Naime, prema rezultatima popisa stanovništva iz 2011. godine, 50% stanovništva Srbije starije od 14 godina je steklo srednje školsko obrazovanje, dok je sa završenom osnovnom školom 20,8%, a sa visokim i višim obrazovanjem 16,2%. Sa nepotpunom osnovnom školom je u opštoj populaciji 11% lica (u ovom istraživanju 55%), a bez školske spreme 2,7% lica (Stojšin, 2018). Kada se ima u vidu da su ispitanici u starosnoj kategoriji najčešće između 30 i 40 godina, a da se podaci o opštoj populaciji odnose i na kategoriju lica starijih od 65 godina koja su često nižeg obrazovanja, onda se zaključuje da je obrazovna struktura ispitanika i znatno niža od proseka opšte populacije, pogotovo kada je reč o ženskoj populaciji.

Tokom boravka u inostranstvu neki od ispitanika (25) ističe da su imali priliku da pohađaju kurseve jezika zemlje u kojoj traže azil. Neki procenjuju da su naučili osnove jezika, ali tvrde da sada vremenom počinju da zaboravljaju. Kada su u pitanju deca ispitanika, i pred postojanja volje i podrške roditelja uočavaju se ponekad institucionalne teškoće prilikom nastavka školovanja. Izvori u Srbiji najčešće nisu u prilici da prikupe evidencije o srednjim školama koje su deca povratnika pohađala u inostranstvu. Takođe ne postoje prakse koje bi omogućile nastavak učenja stranog jezika koji su deca učila u inostranstvu (Jakobi, Marković, 2017). Na drugoj strani prisutan je problem nepoznavanja srpskog jezika, što najčešće odlaže upis dece u škole u Srbiji ili implicira uključivanje dece u niže razrede.

Same mere u oblasti obrazovanja Roma se ne bave pitanjima obrazovanja povratnika i specifičnim problemima sa kojima se suočavaju u procesu nakon povratka. Slično programima koji se odnose na reintegraciju na tržište rada, tako su i u oblasti obrazovanja, programi stranih donatora često birokratizovani i nedovoljno podsticajni za same korisnike.

Teškoće koje postoje kod populacije povratnika pre emigracije, nakon boravka uzemlji destinacije i povratka u zemlje porekla se reprodukuju i ponekad pogoršavaju jer protokom vremena mogu da stvore teškoće adaptacije u obe sredine. Ovo se takođe posebno odnosi na decu azilanata koja često ne poznaju funkcionalno ni jezik zemlje privremenog boravka ni jezik zemlje u koju se vraćaju. Ovo dalje utiče na obrasce njihovog isključivanja u društvu.

Takođe, zanimljiva je uloga društvenih mreža u socijalnom životu povratnika Naime, razrađujući teoriju slabih veza, Luri (Loury, 1977) je naglasio da na nepovoljan položaj mladih iz etničkih manjina utiče upravo nedostatak slabih veza i raznovrsnih izvora informacija. Kvalitativni nalazi istraživanja ukazuju na postojanje difuzionih društvenih mreža ispitanika koje su široko rasprostranjene geografski. U pitanju su mreže ispitanika sa srodnicima i prijateljima koje se zahvaljujući migracionim procesima prostiru u više zemalja Evrope, u zemljama gde su azilanti sve boravili, posredstvom neformalnih kontakata i okolnostima čestog preseljenja. Većina ispitanika (30) je napomenula da ima rođake i prijatelje u više zemalja u Evropi.

Međutim na drugoj strani se, na osnovu nekih iskustava, zaključuje o ograničenim i siromašnim vezama ispitanika, koji ne ostvaruju veći broj raznovrsnih veza u isto vreme. Na sličan način se može tumačiti i nedostatak društvenog poverenja i postojanje siromašnih veza u populaciji povratnika za vreme boravka u emigraciji i nakon povratka. Ovo se može objasniti i socijalnom isključenošću populacije koja je često uskraćena za pristup formalnim mrežama, nije radno aktivna, neretko nije u procesu obrazovanja. Mogućnosti za učestvovanje u društvenim mrežama u slučaju socijalno isključene populacije obrnuto su proporcionalne stepenu njihove isključenosti. Proces migracija, kretanja, preseljenja i kontakata koji se u ovim procesima ostvaruju nisu doprineli stvaranju raznovrsnih i razgranatih mreža populacije azilanata. U ovom slučaju migracija je doprinela širenju postojećih formi društvenih veza (prijateljskih, rodbinskih) ali ne i stvaranju njenih novih dimenzija npr. u oblasti rada, susedstava, obrazovanja.

Prilikom analize položaja ispitanika nakon povratka, uočava se postojanje teškog ekonomskog položaja i socijalne isključenosti, koji predstavljaju nastavak položaja ispitanika pre emigracije. Veoma mali broj ispitanika je uspeo da poboljša svoj položaj nakon povratka. S obzirom da se boravak u inostranstvu svodio najčešće na upućenost na socijalne službe i ostvarivanje socijalne pomoći, retki su slučajevi da su ostvarivali uštede od ovih primanja

Teškoće koje onemogućavaju ostvarivanje prava na lična dokumenta i zdravstveno osiguranje konkretno potiču od administrativnih procedura, a uskraćenost za lične isprave reprodukuje i druge vidove uskraćenosti. Osnovni uslov za posedovanje dokumenata jeste prijava prebivališta, koju povratnici ponekad ne mogu da primene jer su podstanari ili borave na nepostojećim adresama. Posebnu, teškoću predstavlja stanovanje u neformalnim naseljima, gde nije moguće izvršiti prijavu prebivališta. Osim toga, interno raseljena lica sa KiM najčešće imaju poslednje prijavljeno prebivalište na KiM, dok je boravište prijavljeno u nekoj od opština u Centralnoj Srbiji ili Vojvodini. Za neke administrativne procedure oni ipak moraju da idu na KiM ili u ispostave službi (koje su najčešće na jugu Srbije), što za njih predstavlja neprihvatljiv trošak. Neposedovanje dokumenata ih onemogućava u učestvovanju u svim domaćim i međunarodnim podsticajnim programima, a predstavlja prepreku i za povrat imovine za lica sa KiM.

Zaključak

Problematika migracija azilanata sa ovih prostora je složena jer je određena delovanjima lokalnih zajednica, državne politike i evropske migracione politike i praksama zemalja prijema. U isto vreme ulogu u migracijama imaju i karakteristike populacije azilanata, njihovog društvenog položaja, mreža i odnosa. Takođe se na nivou posmatranja pojedinačnih slučajeva mogu uočiti činioci migracija koji su sadržani u usvojenim obrascima, društvenoj nejednakosti, isključenosti i siromaštvu ove populacije. Iako su azilanti iz zemalja Zapadnog Balkana u Evropi percipirani kao ekonomski migranti, ekonomski momenat nije utvrđen u svim slučajevima kao jedini činilac migracija azilanata. Pokazalo se da je motiv za emigraciju azilanata potreba za boljim kvalitetom života, a on se ne određuje

isključivo ekonomskim parametrima. Pored izloženosti ekstremnom siromaštvu u zemljama porekla, kao i postojanju elemenata kulture siromaštva populacija tražilaca azila suočena je sa društvenom isključenošću u oblastima stanovanja, pristupa institucijama, ostvarivanju prava na dokumenta, prava na zdravstvenu i socijalnu zaštitu. Ovo je delom posledica siromaštva kao otežavajućeg činioca za dalji integraciju, ali i neadekvatnog odgovora javnih politika na potrebe ugrožene populacije.

Dakle, zaključuje se da ugroženost potiče jednim delom od nekih karakteristika koje su imanentne siromašnima, ali i da čitav niz društvenih okolnosti može proizvesti mehanizme isključivanja iz zajednice i deprivacije koji nejednakosti daju novu dimenziju. Iz tog razloga dominantni politički diskurs izjednačava potrebu za zaštitom sa ekonomskim interesom i transformiše ekonomske motive migracije u lošu praksu i nameru (Castles & Miller, 2003). Tačnije dominantne neoliberalne politike ne čine jasnije razgraničavanje socijalne ugroženosti, potrebe za egzistencijalnom sigurnošću od ekonomskih interesa. Na taj način se utiče na legitimizaciju ograničenog pristupa kapitalu u zemljama prijema i predstavlja instrument društvenog isključivanja, a potreba za socijalnom sigurnošću se poima kao kapital kome pristup treba ograničiti.

Literatura:

- Allen, R. (2016). *Support for IDPs in Serbia – Summary Report and Proposals*. UNHCR.
- APC/CZA (2013a). *Nadležnosti i praksa u azilnom sistemu Srbije*. Centar za zaštitu i pomoć tražiocima azila (APC/CZA).
- APC/CZA (2013b). *Tražiocima azila u Srbiji i srpski tražioci azila u Evropi, Uporedna analiza profila, potreba i sistema podrške*. Centar za zaštitu i pomoć tražiocima azila (APC/CZA).
- Babović, M. (2010). *Socijalno uključivanje: koncepti, stanje, politike*, Beograd: Secons.
- Castles, S. & Miller, M. J. (2003). *The Age of Migration*, 3rd., New York, London: The Guilford Press.
- EHO (2007). *Kršenja ljudskih prava Roma vraćenih u Srbiju po osnovu sporazuma o readmisiji*. Novi Sad: Ekumenska humanitarna organizacija – EHO.
- Ilić Gasmi, G. (2007). EU standardi migracione politike, vize i situacija na Zapadnom Balkanu. u Grečić, V. (prir) *Politika viza i Zapadni Balkan*. IMPP. Beograd.
- Jakobi, T., Marković, D. (2017). *Mediji i ranjive grupe: kratka analiza odnosa prema Romima povratnicima i migrantima*. Beograd: Centar za istraživanje javnih politika.
- KIPC (2013). *Преглед стања у формалним колективним центрима у Републици Србији*. Београд: Комесаријат за избеглице и миграције Републике Србије
- KIPC (2018). *Извештај Канцеларије за readmисију за 2018. годину*. Београд: Комесаријат за избеглице и миграције Републике Србије.
- Loury, G. (1977). A Dynamic Theory of Racial Income Differences, u: Wallace, P. A., i A. Le Mund (eds). *Women, Minorities, and Employment Discrimination*. Lexington, MA: Lexington Books, 94–107.
- Marković, D. (2012). Readmisija i deportacija u Srbiju; u Jeremić, V. (ur) „*Od migracije do deportacije*“. Beograd: Rosa Luxemburg Stiftung.
- Muller, S. (2020) Roma face brunt of Western Balkans demographic crisis. Reporting democracy. Dostupno na <https://balkaninsight.com/2020/01/30/roma-face-brunt-of-western-balkans-demographic-crisis/>
- NSHC (2006). Integracija kao dugoročno rešenje za избеглице i raseljena lica u Srbiji. Novi Sad: Novosadski humanitarni centar.
- Stojšin, S. (2014a). Osnovne dimenzije pojmova socijalne isključenosti i siromaštva – problem indikatora, u *Strukturne promene u savremenim društvima*, ur. S. Šljukić i D. Ristić, Novi Sad: Filozofski fakultet, Odsek za sociologiju, str.74–98.
- United Nations (2007). *Indicators of Sustainable Development: Guidelines and Methodologies*. Third Edition, United Nations, New York.
- Vuković, D. (2009). Readmisija i upravljanje migracijama. *Godišnjak Fakulteta političkih nauka* 2009, vol. 3, br. 3, str. 569–583.
- Ćurčić, D. (2015). *Izveštaj o sprovođenju javnih politika prema povratnicima po osnovu Sporazuma o readmisiji*. Novi Sad: EHO.
- Čekić Marković, J. (2016). *Analiza primene afirmativnih mera u oblasti obrazovanja Roma i Romkinja i preporuke za unapređenje mera*. Beograd: Vlada Republike Srbije . Tim za socijalno uključivanje i smanjenje siromaštva.
- Stojšin, S. (2018). *Stanovništvo – sociološka perspektiva*. Novi Sad: Filozofski fakultet.

**SOCIAL EXCLUSION OF RETURNEES UNDER THE AGREEMENT ON
READMISSION IN SERBIA**

Summary

The subject of research in this work is the social characteristics of migration of returnees based on the agreement on readmission from Serbia. These are emigrants who have stayed in European countries for a certain period of time, where they applied for asylum to protect themselves from discrimination, threats to the right to life, education or, for example, treatment. In most cases, these requests were not accepted, and the applicants returned to their countries of origin. Many migrants tend to re-emigrate even after the readmission procedure, so we can say that these migrations have a cyclical course, making them particularly interesting for research. Returnees are from the poorest strata of society, low-skilled or unqualified, who try to overcome their main economic problems and deprivation by achieving asylum status or by some other model for settling in the country of destination. readmission in Serbia.

Key words: migration, social exclusion, Roma, readmission

RIZIČNA PONAŠANJA I MENTALNO ZDRAVLJE DJECE I MLADIH –
RODITELJSKA PERSPEKTIVA²⁹¹

Prof.dr.sc. Jasminka Zloković²⁹²
Sveučilište u Rijeci
Filozofski fakultet

Lucija Tomac, mag. paed.²⁹³
Ustanova za obrazovanje odraslih Dante

Sažetak: Adolescencija je vrijeme značajnih psihičkih, tjelesnih i društvenih promjena obilježeno razvojem stavova i mišljenja o ljudima i okolini te traženjem sebe i svojega mjesta u promjenjivom svijetu. Također, ona predstavlja razdoblje visokog rizika za razvoj poteškoća u funkcioniranju ličnosti i pojavu rizičnih i disfunkcionalnih ponašanja. Jednu od ključnih dimenzija u životu djeteta predstavljaju odnosi u obitelji i ponašanja njihovih roditelja. Mnogi su rizici u obitelji i široj okolini kojima su izložena djeca i mladi što (ne)izravno utječe i na njihovo emocionalno funkcioniranje i mentalno zdravlje. Istraživanje je provedeno 2023. godine na namjernom uzorku od 195 ispitanika, odraslih osoba starijih od 18 godina. Prikupljanje podataka provedeno je anketnim upitnikom kreiran za potrebe ovog istraživanja. Rezultati ukazuju na niže procjene emocionalnog funkcioniranja djece i mladih u odnosu na tjelesno i intelektualno funkcioniranje. Odgovori ukazuju na probleme ponašanja djece prema roditeljima, drugoj djeci i sebi samome kao i uočene anksioznosti, depresivnih stanja i destruktivnih te na probleme nasilja. Najveći broj ispitanika ne uočava rizične faktore u obitelji (obiteljsko nasilje, psihička oboljenja, ovisnosti, seksualni poremećaji i dr.) pri čemu se najviše ističe problem nezdravih životnih stilova unutar obitelji. Zabrinutost za djecu i mlade povezuju s utjecajem medija i virtualnih sadržaja, izostankom roditeljskih kompetencija, nepoštivanjem roditeljskog autoriteta i ignoriranjem moralnih vrijednosti u obitelji i široj okolini. Ispitanici ističu postojanje loših odnosa u obitelji između djece i roditelja, ali ne uočavaju problem preuranjene seksualne aktivnosti ni sklonosti nasilju, dugotrajna noćna izbivanja ili konzumaciju droga i opijata što je u disparitetu sa službenim pokazateljima. U prevenciji rizičnih ponašanja kod djece i mladih ispitanici ističu značaj čimbenika iz spektra komunikacije i pozitivnih odnosa i nenasilnog rješavanja konflikata. Navedeno govori u prilog isticanju i značaju primarne prevencije, poticanju mentalnog zdravlja i mogućnosti osnaživanja obitelji da bi se djeca i mladi znali nositi sa stresnim situacijama i mnogim drugim svakodnevnim izazovima.

Ključne riječi: djeca i mladi, rizična ponašanja, mentalno zdravlje, osnaživanje obitelji, primarna prevencija

²⁹¹ Znanstveni rad je i rezultat znanstveno-istraživačkog projekta „Osnaživanje obitelji za razvoj pozitivnih odnosa i obiteljskog zajedništva“ (voditeljica Jasminka Zloković, šifra: uniri-drustv – 18-6, 1132) koji je otpočeo u ožujku 2019. godine uz sufinanciranje Sveučilišta u Rijeci.

²⁹² jasminka.zlokovic@uniri.hr

²⁹³ lucija.tomac@ufri.uniri.hr

UVOD

Od vremena daleke povijesti do recentnog doba razvidan je teorijski pluralizam kojim se pokušavaju objasniti psihološke i fiziološke pojave razvoja čovjeka od njegove najranije životne dobi pa sve do kraja životnog ciklusa. Svako životno razdoblje posjeduje specifičnosti koje se reflektiraju na funkcioniranje i ponašanje osobe i njezin odnos prema sebi, bližoj i široj okolini. Nesumnjivo je da kroz mnogobrojne teorijske rakurse postoji određeno suglasje o tome da je adolescencija razdoblje života u kojem dolazi do burnih i intenzivnih promjena u psihosocijalnom razvoju djeteta. Neka tumačenja u svezi adolescencije nalazimo još u vremenu Antičke Grčke. Pojam adolescencije nalazi se u spisima grčkih filozofa Platona i Aristotela koji su smatrali da se razvoj čovjeka odvija prema organizacijskoj razvojnoj hijerarhiji. Tako je, primjerice, razdoblje adolescencije prema Platonu okarakterizirano pojavom logičkog razmišljanja (Albin i Pavlović, 2002), dok se Aristotel orijentira na određivanje adolescencije prema kriterijima godina (od 14. do 21. godine života) i govori o intenzivnom razvoju sposobnosti izbora (Ladan, 1988). Prema stajalištima iz druge polovice 19. stoljeća na adolescenciju se gleda kao na osjetljivo razdoblje zbog čega se popularizira fazom Stanleya Halla (1904) „oluja i stres“, a uključuje razdoblje između 14. i 24. godine života. Kronološko određivanje adolescencije razlikuje se među autorima ovisno o društvenom, socijalnom i povijesnom kontekstu. Tako, primjerice, nailazimo na shvaćanja da je adolescencija razdoblje koje traje od 10. do 25. godine života (Lacković-Grgin K, 2006), od oko 9. i 10. godine i traje do 22. i 24. godine (Graovac, 2010), dok prema drugim shvaćanjima, razdoblje adolescencije započinje u dobi između 11. i 13. godine života a traje sve do 18. ili 20. godine kada otprilike završava razvoj djeteta u odraslu osobu (Kuzman, 2009). Adaptacija na promjene u funkcioniranju povezana je s nizom činitelja od individualnih osobina, obiteljskog okruženja, vršnjačkih skupina, kulture koja prevladava u okruženju kao i o nizu drugih činitelja zbog čega se kod svakog adolescenta odvija na različit način i u različitom vremenskom trajanju i nije nužno popraćena i orijentirana na tjelesne promjene. Svakako valja istaknuti da je ponašanje adolescenata povezano s njegovim osobinama, stavovima i vrijednostima koje je preuzeo od roditelja, škole i okoline u kojoj obitava i neposrednim ponašanjem vršnjaka u određenoj situaciji (Lebedina Manzoni, Ricijaš, 2013). Ovo je dijelom i odgovor na učestalo pitanje zbog čega neki adolescenti nisu rizičnih ili asocijalnih ponašanja dok se to kod drugih može i naglašeno uočiti. Zbog toga, roditelji ponekad teško mogu pronaći balans između pružanja podrške, uspostavljanja bliskih odnosa kao i potrebe roditeljske kontrole.

Adolescencija je razdoblje visokog rizika za razvoj poteškoća u funkcioniranju ličnosti i pojavu rizičnih i disfunkcionalnih ponašanja (Ercegović i sur. 2018). Iako se oko definiranja i uzročnosti vode brojne rasprave i zauzimaju različita stanovišta, općenito gledano, rizičnim ponašanjem moglo bi se okarakterizirati svako reagiranje osobe koje nije u skladu s njenom dobi, ulogom ili situacijom u kojoj se nalazi. Uzimajući u obzir da je tijekom adolescencije prisutna impulzivnost prilikom reakcija, mlade osobe često počinju iskazivati neke oblike rizičnih ponašanja. Iako nisu svi oblici rizičnih ponašanja jednako patološki i jednakih posljedica, lakši oblik i niža razina rizika uvijek može progredirati. Ne postoji jedinstveni stav niti oko uzročnosti rizičnog ponašanja. Djeca i mladi u riziku su suočeni s velikim brojem problema poput izloženosti prenatalnom stresu, lošim obiteljskim odnosima, siromaštvu, zlostavljanju, školskom neuspjehu, maloljetničkim trudnoćama i delinkvenciji što može rezultirati daljnjim razvojem rizičnosti i većom mogućnošću manifestiranja čitavog spektra neželjenih ponašanja (Bašić i sur., 2004). Rizična ponašanja težeg oblika često se nazivaju i poremećajima u ponašanju iako oko ovog ne postoji suglasja struke. Poremećaji u ponašanju podrazumijevaju biološke, psihološke i socijalne pojave koje pogađaju pojedinca, negativno djeluju na njegovu aktivnost i reaktivnost te neugodno, štetno i opasno utječu na širu i užu okolinu (Meščić-Blažević, 2007). Adolescenti su podložni odgojnim utjecajima roditelja, vršnjaka, prijatelja, medija i ostalih društvenih sredina, a upravo ti utjecaji mlade mogu putem manipulacije odvesti u neki novi „progresivni“ svijet (Zloković i Vrcelj, 2010). Rizični i zaštitni faktori najčešće se dijele na individualne (genetika, temperament, inteligencija, prisustvo bolesti), obiteljske faktore (načini komunikacije u obitelji, temperament, inteligencija roditelja, odgojni stilovi koje roditelj primjenjuje, socioekonomski status roditelja) i faktore koji proizlaze iz uže i šire okoline (škola, vršnjaci, susjedstvo). Obitelj je mjesto gdje se dijete razvija tjelesno, intelektualno, gdje razvija svoje osjećaje i osobnost, socijalne i moralne vrijednosti, te gdje se stvara i razvija obiteljski identitet. Jedna od važnih dimenzija u životu djeteta je i kako djeca doživljavaju svoju obitelj i na koji način se

uspostavljaju međusobni odnosi (Zloković, 2023). Govoreći o ljudskom ponašanju, prevencijom se nastoji zaštititi pojedinca od štetnih pojava iz okoline te poboljšati njegov život pri čemu ona u širem smislu podrazumijeva usvajanje zdravih i primjerenih oblika ponašanja kako bi se znali nositi sa stresnim situacijama (Ljubotina i Galić, 2002). U kontekstu pedagogije, prevencija se najčešće odnosi na sprječavanje pojave rizičnih oblika ponašanja kod djece i mladih. Prevencija rizika odnosi se na jačanje faktora zaštite te slabljenje faktora rizika s tendencijom uklanjanja štetnih utjecaja iz okoline, bilo da se radi o utjecajima vezanim uz obitelji, vršnjake, medije, škole itd. Istovremeno nastoje se povećati pozitivni utjecaji iz okoline (Bašić, 2009).

U međunarodnom i nacionalnom kontekstu prepoznata je važnost primarne prevencije rizičnih ponašanja djece i mladih, a napose zaštite mentalnog zdravlja kao sastavnog dijela cjelokupnog zdravlja. Tomu u prilog govore i podaci Ministarstva zdravstva (2022) tj. *Strateškog okvira razvoja mentalnog zdravlja do 2030.*, gdje stoji da „mentalni poremećaji zbog relativno visoke prevalencije, čestog početka u mlađoj odrasloj dobi, mogućeg kroničnog tijeka, narušavanja kvalitete života oboljeloga i njegova okruženja te znatnog udjela u korištenju zdravstvenom zaštitom jedan su od prioriteta javnozdravstvenih problema i u svijetu i u Republici Hrvatskoj“.

Svjetska zdravstvena organizacija (World Health Organization -WHO, 2014) mentalno zdravlje definira stanjem dobrobiti pri kojem pojedinac ostvaruje svoje potencijale, može se nositi sa svakodnevnim i iznenadnim stresom, radno je sposoban i produktivan te sposoban pridonositi obitelji i zajednici. Novije procjene ukazuju na to da na globalnoj razini s dijagnosticiranim mentalnim poremećajem živi 1 od 7 adolescenata u dobi od 10 do 19 godina. Gotovo 46 000 adolescenata svake godine počinu samoubojstvo, zbog čega se ono nalazi među prvih pet uzroka smrti u toj dobnoj skupini. Istovremeno postoji velik nerazmjer između potreba i ulaganja sredstava u mentalno zdravlje. U izvješću (UNICEF, 2021) navedeno je da se oko 2% državnih proračuna za zdravstvo usmjerava u mentalno zdravlje što je nedovoljno s obzirom na stvarne potrebe. Učestalost mentalnih poremećaja kod djevojčica i dječaka u Europi između 10 i 19. godine iznosi 16,3 posto, dok je za istu dobnu skupinu na razini svijeta učestalost 13,2%. Procjenjuje se da 9 milijuna djece i mladih u Europi iz te dobne skupine žive s nekim mentalnim poremećajem. Pritom je učestalost nešto veća kod dječaka (12,1%) nego djevojčica (10,9%). Nailazi se na poražavajuće podatke recentnih istraživanja koji govore da je mentalno zdravlje mladih i dalje problem koji bi trebao u prevenciji imati prioritet. Rezultati UNICEF-ovog izvještaja *The State of the World's Children* (2021) pokazuju da 44 tisuće adolescenata (11,5%) u dobi od 10 do 19 godina u Republici Hrvatskoj ima neki problem s mentalnim zdravljem. Prema podacima Svjetske zdravstvene organizacije (WHO, 2021) 50% svih mentalnih poremećaja počinje prije 14. godine, a 75% do sredine 20-ih godina, pri čemu ih većina ostane neprepoznata i neliječena. Istraživanje Bolčević Novak i Dvekar-Bešenić (2021) provedeno na uzorku učenika od 5. do 8. razreda osnovne škole, nalazi na znakove umjereno povišene razine depresivnosti kod 14% učenika dok povišenu razinu depresivnosti pokazuje njih 17%. S obzirom na spol, djevojčice su pokazale dvostruko veću razinu depresivnosti od dječaka. Rezultati ukazuju na to da gotovo četvrtina ispitanika pokazuje izrazito povišenu razinu stresa. Suprotno shvaćanju da se stres kod djece javlja tijekom srednjoškolskog razdoblja čini se da učenici u srednje škole dolaze s već akumuliranim stresom i depresivnim simptomima što dodatno otežava njihovu ionako veoma zahtjevnju razvojnu fazu. Osim toga, stigme i mitovi o mentalnome zdravlju djece i mladih smanjuju mogućnost da će potražiti pomoć, ali i da će im potrebna pomoć i podrška biti pružene (UNICEF, 2021). Mladi kažu da odbijanje, nerazumijevanje i diskriminaciju povezanu sa stigmama o mentalnom zdravlju doživljavaju težom za podnijeti od samog mentalnog stanja (UNICEF, 2021).

METODOLOGIJA ISTRAŽIVANJA

Sukladno uočenoj važnosti obitelji u razvoju i promicanju mentalnog zdravlja djece i mladih, cilj istraživanja jest dobiti uvid u perspektivu roditelja i odraslih osoba o pojavnosti i najčešćim čimbenicima koji uzrokuju rizična ponašanja i narušavaju zdravlje djece i mladih.

U svrhu ostvarenja postavljenog cilja istraživanjem se pokušalo odgovoriti na sljedeća pitanja:

1. Kako roditelji procjenjuju općenito stanje, ponašanje i zdravlje djeteta s obzirom na specifične funkcionalne pokazatelje?
2. U kojoj mjeri roditelji smatraju zabrinjavajućima specifične aktivnosti i pojave u vidu narušavanja bilo koje vrste dobrobiti djece?

3. U kojoj mjeri roditelji primjenjuju određene mehanizme zaštite zdravlja i sprječavanja rizičnih ponašanja djeteta?

Namjerni uzorak istraživanja (tablica 1) činilo je 195 ispitanika, odraslih osoba starijih od 18 godina. U uzorku su zastupljenije žene (N=159, 81,5 %) spram muškaraca (N=36, 18,5 %) koje pretežito dolaze iz urbane sredine (N=149, 76,4%). Najviše njih pripada dobnoj skupini 18 – 28 (N=74, 38,5%) i 40 – 45 godina (N=50, 25,6%). Status zaposlenosti ispitanika većinom je stalno zaposleni – neodređeno (N=106, 54,4%), dok su blisko po učestalosti ispitanici koji su nezaposleni (N=29, 14,9%), koji još uvijek studiraju (N=24, 12,3%) ili su povremeno zaposleni (N=21, 10,8%). Dominantni stupanj obrazovanja je studij u tijeku (N=45, 25,1%) i završeni Sveučilišni ili stručni diplomski studij / integrirani sveučilišni studij (N=51, 26,2%), dok je najmanji broj njih završio samo osnovnu školu (N=2, 1,0%). Socio-ekonomsku situaciju u kojoj se nalaze najviše ispitanika procjenjuje podjednako kao i kod drugih (N=128, 65,6%), a nešto manji broj ju smatra boljom u odnosu na druge (N=46, 23,6%).

Tablica 1. Prikaz općih podataka o ispitanicima

Karakteristika	Kategorija	Frekvencija	Postotak
Spol	Muški	36	18,5
	Ženski	159	81,5
Dob	18-28	75	38,5
	29-39	39	20,00
	40-50	50	25,6
	51-61	30	15,4
	62+	1	0,5
Mjesto stanovanja	Urbana sredina	149	76,4
	Ruralna sredina	46	23,6
Procjena socio-ekonomske situacije	Znatno lošija od drugih	3	1,5
	Lošija od drugih	15	7,7
	Podjednaka kao i kod drugih	128	65,6
	Bolja od drugih	46	23,6
	Znatno bolja od drugih	3	1,5
Status zaposlenosti	Stalno zaposleni- neodređeno	106	54,4
	Zaposleni- određeno	12	6,2
	Povremeno zaposleni (sezonski)	21	10,8
	Nezaposleni	29	14,9
	U mirovini	2	1,0
	Student	24	12,3
	Ostalo	1	0,5
Stupanj obrazovanja	Bez završene osnovne škole	0	0
	Osnovna škola	2	1,0
	Srednja škola	38	19,5
	Sveučilišni ili stručni preddiplomski studij	37	19,0
	Sveučilišni ili stručni diplomski studij / integrirani sveučilišni studij	51	26,2
	Poslijediplomski znanstveni magistarski studij	8	4,1
	Poslijediplomski sveučilišni (doktorski) studiji	10	5,1
	Studiram (u tijeku preddiplomski/diplomski/integrirani studij)	49	25,1

Prema obiteljskoj strukturi (tablica 2) najzastupljenije su bile obitelji s oba roditelja (N=163, 83,6%), nakon čega slijede jednoroditeljske obitelji (N=22, 11,3 %). Najviše ispitanika nije imalo djece (N=93, 47,7 %), njih 23,1 % (N=45) imalo je dvoje djece, njih 37 (19,0 %) jedno, a njih 20 (10,3%) troje i više djece. Od ispitanika koji su imali djecu (N=102), najviše djece nalazilo se u nižim razredima osnovne škole (N=20, 19,6%), zatim u srednjoškolskom razdoblju (N=19, 18,6%) te podjednako u višim razredima osnovne škole, u dobi od 19 – 24 godina i 25 i više godina (N=16, 15,7%).

Tablica 2. Obiteljska struktura ispitanika

Karakteristika	Kategorija	Frekvencija	Postotak
Obiteljska struktura	Oba roditelja	163	83,6
	Jedan roditelj- samohrani	22	11,3
	Roditelji posvojitelji; skrbnici; roditelji-udomitelji	3	1,5
	Jedan ili dva roditelja istog spola	0	0
	Nešto drugo	7	3,6
Broj djece	Jedno	37	19,0
	Dvoje	45	23,1
	Troje i više	20	10,3
	Nemam djece	93	47,7
Uzrast djeteta*	Predškolsko razdoblje	15	14,7
	1.– 4. razred osnovne škole	20	19,6
	5. – 8. razred osnovne škole	16	15,7
	Srednjoškolsko razdoblje /i do 18.godine života	19	18,6
	19 – 24 godine	16	15,7
	25 i više godina	16	15,7

*uzrast djeteta temeljen je na 102 ispitanika koji su odgovorili da imaju djecu

Za potrebe opsežnijeg istraživanja kreiran je anketni upitnik pod nazivom „*Rizična ponašanja zdravlje djece i mladih*“ sadržajno podijeljen u pet tematskih kategorija: opći podaci, procjena stanja, zabrinutost oko specifičnih čimbenika, procjena kvalitete života djece i vlastitog života i suradnju obitelji i zajednice u prevenciji rizičnih ponašanja s naglaskom na edukativni aspekt. Upitnik se sastojao od 122 čestice kombinirajući čestice otvorenog tipa, pitanja višestrukog odabira i procjene temeljene na Likertovoj skali od 5 stupnjeva. Upitnikom su prikupljeni demografski podaci ispitanika (spol, dob, mjesto stanovanja procjenu socio-ekonomskog statusa, status zaposlenosti i stupanj obrazovanja). Nekoliko skupina pitanja odnosila su se na obiteljsku strukturu, mišljenje ispitanika i procjena egzistiranja specifičnih rizika kod djece i mladih. Upitnikom smo obuhvatili i domenu o kvaliteti života djece i mladih kao i procjene ispitanika o osobnoj kvaliteti života. Posljednji dio upitnika obuhvatio je suradnju obitelji sa širom i užom zajednicom vezano uz prevenciju rizičnih ponašanja i povećanja kvalitete života, a osobit naglasak stavljen je na sudjelovanje u programima edukacija i procjenu važnosti određenih dionika u cilju prevencije razvoja rizičnih ponašanja djece i mladih.

Prikupljanje podataka vršeno je putem platforme *LimeSurvey* u razdoblju od 13. veljače do 20. ožujka 2022. godine. Diseminacija upitnika odvila se pretežito preko društvenih mreža i internetskih stranica, pri čemu su u diseminaciji sudjelovali brojni suradnici. Na samom početku anketnog upitnika ispitanici su imali priliku dobiti uvid u svrhu i ciljeve istraživanja, kao i vodeća načela koja uključuju dobrovoljnost i anonimnost. Samim sudjelovanjem u istraživanju ispitanici su dali pristanak da se njihovi podaci obrađuju u sklopu izrade ovog rada. U svrhu obrade prikupljenih podataka korišten je statistički alat IBM SPSS Statistics verzija 25. Za prikaz i obradu podataka korišteni su postupci deskriptivne statistike uz izračun osnovnih statističkih parametara koji uključuju frekvencije, postotne udjele, aritmetičke sredine i standardne devijacije. U ovom radu prikazani su rezultati iz dijela upitnika o procjeni postojanja rizičnih stanja i moguće zabrinutost ispitanika oko specifičnih čimbenika za razvoj i mentalno zdravlje djece i mladih

PROCJENA OPĆENITOG STANJA, PONAŠANJA I ZDRAVLJA DJECE I MLADIH

Prema podacima Ministarstva zdravstva (2022) da se u narednom desetljeću očekuje porast broja osoba narušenog mentalnog zdravlja uslijed pandemije, posebno zabrinjava podatak o dvostruko višoj incidenciji psihičkih poremećaja među djecom i mladima. Naime, u Republici Hrvatskoj očekuje se porast mentalnih oboljenja među mladima od oko 20%. Zbog navedenog, ispitanici su sudjelovali u procjeni trenutnog općenitog stanja, ponašanja i zdravlja djece i mladih (tablica 3).

Tablica 3. Prikaz odgovora ispitanika vezanih uz procjenu općenitog stanja, ponašanja i zdravlja djece i mladih

RB	Čestica	1		2		3		4		5		M	SD
		N	%	N	%	N	%	N	%	N	%		
1	Opće tjelesno funkcioniranje	1	0,5	7	3,6	33	16,9	80	41,0	73	37,9	4,12	0,853
2	Opće emocionalno i socijalno funkcioniranje	4	2,1	20	10,3	32	16,4	87	44,6	52	26,7	3,84	1,002
3	Intelektualno funkcioniranje	1	0,5	5	2,6	25	12,8	80	41,0	84	43,1	4,24	0,810
4	Ponašanje i odgovornost prema sebi - higijena, prehrana, briga o zdravlju, spavanju...	0	0	14	7,2	32	16,4	78	40,0	71	36,4	4,06	0,904
5	Ponašanje prema roditeljima	4	2,1	15	7,7	39	20,0	82	42,1	55	28,2	3,87	0,981
6	Ponašanje prema drugoj djeci	1	0,5	14	7,2	34	17,4	82	42,1	64	32,8	3,99	0,917
7	Ponašanje prema životinjama	1	0,5	5	2,6	20	10,3	69	35,4	100	51,3	4,34	0,806
8	Poštovanje autoriteta odraslih osoba	5	2,6	20	10,3	40	20,5	64	32,8	66	33,8	3,85	1,455
9	Odnos prema alkoholu	26	13,3	32	16,4	33	16,9	33	16,9	71	36,4	3,47	1,455
10	Odnos prema duhanu i sličnim proizvodima	34	18,5	27	13,8	33	16,9	24	12,3	75	38,5	3,38	1,550
11	Odnos prema opijatima	34	17,4	18	9,2	39	20,0	19	9,7	85	43,6	3,53	1,537
12	Sklonost anksioznosti; depresivnim stanjima i teškim mislima	26	13,3	30	15,4	53	27,2	36	18,5	50	25,6	3,28	1,353
13	Sklonost destruktivnim ponašanjima – prema sebi ili drugim ljudima, stvarima	32	16,4	26	13,3	43	22,1	33	16,9	61	31,3	3,33	1,453
14	Sklonost nasilju	34	17,4	22	11,3	39	20,0	23	11,8	77	39,5	3,45	1,523
15	Rana seksualna aktivnost	31	15,9	32	16,4	41	21,0	21	10,8	70	35,9	3,34	1,496

Općenito tjelesno funkcioniranje djece ispitanici procjenjuju relativno visokom prosječnom ocjenom od 4,12 (SD=0,853), dok opće emocionalno funkcioniranje procjenjuju nešto nižim (M=3,84, SD=1,002). Među tri općenite kategorije najbolje je procijenjena kategorija intelektualnog funkcioniranja (M=4,24, SD=0,810).

U kategorijama vezanim uz ponašanja, najmanje dobrim procijenjeno je ponašanje prema roditeljima (M=3,87, SD=0,981), zatim ponašanje prema drugoj djeci (M=3,99, SD=0,917) i sebi samome u smislu održavanja higijene, brige o zdravlju i spavanju (M=4,06, SD=0,904). Optimističan podatak predstavlja nalaz u kojemu je ponašanje prema životinjama procijenjeno dobrim (M=4,34, SD=0,806), pri čemu ovaj aspekt više od polovine (N=100, 51,3%) smatra u potpunosti dobrim. Diskrepancije među sudionicima najviše se pronalaze vezano uz odnos djece i mladih prema alkoholu, duhanu i duhanskim proizvodima i opijatima. U tom smislu, dobar odnos definiran je kroz izostanak konzumacije ili veoma malu konzumaciju sredstava koja su okarakterizirana kao štetna sukladno njihovom utjecaju na ljudsko zdravlje. Odnos djece i mladih prema alkoholu najveći broj ispitanika (N=71, 36,4%) smatra u potpunosti dobrim, njih 33 dobrim (16,9%) i niti dobrim niti lošim (16,9%), dok odnos djece prema alkoholu gotovo isti udio ispitanika (N=32, 16,4%) smatra lošim ili vrlo lošim (N=26, 13,3%). Odnos prema duhanu i duhanskim proizvodima, također je podijelio ispitanike. Njih 38,5% (N=75) smatra ga u potpunosti dobrim, dok gotovo jednak broj zauzima drugi polaritet skale smatrajući odnos djece prema duhanu i duhanskim proizvodima u potpunosti (N=34, 18,5%) i djelomično lošim (N=27, 13,8%). Slično, nalazimo i u procjeni odnosa prema opijatima koji je u najvećoj mjeri procijenjen u potpunosti dobrim (N=85, 43,6%), uz pojavnosti mišljenja da je ipak u potpunosti loš (N=34, 17,4%) i loš (N=18, 9,2%). Osim toga, ispitanici visokim srednjim vrijednostima ne procjenjuju ni sklonosti rizičnim ponašanjima djece i mladih. Specifično, sklonost anksioznosti, depresivnim stanjima i teškim mislima procijenjena je najlošijom (M=3,28, SD=1,353), nakon čega slijedi destruktivnim ponašanjima prema sebi i drugima (M=3,33, SD=1,453) i sklonost nasilju (M=3,45, SD=1,523). Ovi rezultati korespondiraju s rezultatima istraživanja HZJZ (2020) na uzorku 16-godišnjaka koji pokazuju da je značajno porastao udio mladih osoba u dobi od 16 godina s depresivnim simptomima nakon 2011. godine. Kao posebna kategorija istaknula se rana seksualna aktivnost. U tom smislu, procjena rane seksualne aktivnosti kao dobre odnosi se na mišljenje da djeca i mladi ne stupaju prerano u seksualne odnose. Većina ispitanika smatra da djeca ne stupaju prerano u seksualne odnose (N=70, 35,9%) a njih 21% (N=41) odlučilo se za srednju opciju- niti dobro niti loše. Značajka rizičnih ponašanja jest njihova međusobna isprepletenost i povezanost pa tako

primjerice adolescenti koji prerano stupaju u spolne odnose češće pokazuju i druga rizična ponašanja kao što je konzumiranje alkohola, duhana, droga i drugih vrsta opijata (Kuzman, 2009).

U Nacionalnoj strategiji zaštite mentalnog zdravlja RH (2011–2016) posebno se ranjivima prepoznaju djeca roditelja s mentalnim bolestima, adolescenti, žrtve rata i njihove obitelji, osobe izložene nasilju, starije osobe te osobe s intelektualnim teškoćama. Nacionalna strategija na kojoj se započelo raditi nakon 2016/2017. godine, do danas 2023. godine još uvijek nije službeno donesena, a time nije ni otvorena mogućnost izrade/dorade akcijskog plana važnog u operacionaliziranju konkretnih aktivnosti i izvora financiranja što ukazuje na marginaliziranje značaja mentalnog zdravlja kako djece i mladih, tako i svih ostalih dobnih skupina. Zbog navedenoga, ispitana je pojavnost određenih oblika rizičnih faktora unutar obitelji ispitanika ovog istraživanja.

Najveći broj ispitanika navodi nepostojanje rizika u obitelji koji su se odnosili na psihička oboljenja, ovisnosti (o alkoholu, drogama, kocki i drugim vrstama), agresivna ponašanja i nasilje, seksualne poremećaje, kronične bolesti, sklonosti skitnji i laganju, odbijanje preuzimanja odgovornosti za sebe i obitelji i nezdravi životni stil. Najviše prisutnim pokazali su se nezdravi životni stil koji je u svojoj obitelji prepoznala gotovo polovina ispitanika (N=90, 46,2%) i kronične bolesti (N=48, 24,6%). Optimističan podatak pronalazi se u nepostojanju ovisnosti kod najvećeg broja obitelji ispitanika. Ipak, ako su ovisnosti prisutne, najzastupljenija je ovisnost o alkoholu (N=37, 19,0%) i kocki (N=12, 6,2%). U kontekstu rizika u obitelji važno je istaknuti da se u nešto većem udjelu pronalazi odbijanje preuzimanja odgovornosti za sebe (N=38, 19,5%) i sklonost laganju (N=33, 16,9%). Podaci Ministarstva zdravstva (2022) ukazuju na to da na mentalno zdravlje djece i mladih utječe mnoštvo čimbenika, a što su adolescenti izloženi većem broju čimbenika rizika, to je veći potencijalni utjecaj na njihovo mentalno zdravlje. Primjerice pritisak prilagodbi vršnjacima i istraživanje identiteta neki su od čimbenika koji pridonose stresu tijekom adolescencije. Valja istaknuti i snažan medijski utjecaj te rodne norme koje potiču disparitet između adolescentove percepcije stvarnosti ili težnji za budućnošću i proživljene stvarnosti. Važnim čimbenicima rizika prepoznati su i kvaliteta obiteljskog života adolescenata i neki neželjeni odnosi s vršnjacima.

ZABRINUTOST SPRAM AKTIVOSTI I POJAVA U VIDU NARUŠAVANJA DOBROBITI DJECE I MLADIH

Upitani o tome jesu li zabrinuti za ponašanje, zdravlje, napredovanje ili narušavanje bilo koje druge vrste dobrobiti svoje ili djece iz neposredne okoline, ispitanici su se podijelili u gotovo jednakom omjeru. Njih 50,3% (N=98) iskazalo je da je na neki način zabrinuto, a 49,7% (N=97) iskazalo je da ni na koji način nije zabrinuto.

Tablica 4. Procjena stupnja zabrinutosti spram aktivnosti i pojava koje mogu narušiti dobrobit djece i mladih

RB	Čestica	1		2		3		4		5		M	SD
		N	%	N	%	N	%	N	%	N	%		
1	Loši odnosi u obitelji među roditeljima	12	12,6	11	11,6	15	15,8	34	35,8	23	24,2	3,47	1,320
2	Loši odnosi u obitelji između djece i roditelja	13	14,3	8	8,8	10	11,00	42	46,2	18	19,8	3,48	1,303
3	Nasilje u obitelji	31	34,4	12	13,3	8	8,9	18	20,00	21	23,3	2,84	1,628
4	Psihičke bolesti u obitelji ili ovisnosti	19	20,7	13	14,1	14	15,2	20	21,7	26	28,3	3,23	1,513
5	Manipuliranje djecom u obitelji u situacijama rastava i partnerskih konflikata	24	25,5	7	7,4	13	13,8	28	29,8	22	23,4	3,18	1,524
6	Nepoštivanje roditeljskog autoriteta ili općenito odraslih osoba	8	8,4	11	11,6	19	20,0	33	34,7	24	25,3	3,57	1,226
7	Roditeljske nekompetencije i nedosljednost u odgoju djece	9	9,3	12	12,4	14	14,4	27	27,8	35	36,1	3,69	1,326
8	Konzumiranje alkohola u obitelji/roditelji	23	25,6	13	14,4	18	20,0	17	19	19	21,1	2,96	1,491
9	Konzumiranje droga i opijata obitelji/roditelji	38	43,2	11	12,5	5	5,7	15	17,0	19	9,7	2,61	1,664
10	Rana seksualna aktivnost maloljetne	24	28,4	11	12,5	13	14,8	19	21,6	20	22,7	2,98	1,553

djece												
11 Sklonost nasilju	27	30,00	11	12,2	11	12,2	21	23,3	20	22,2	2,96	1,572
12 Sklonost depresivnim stanjima i teškim mislima	8	8,4	20	21,1	9	9,5	34	35,8	24	25,3	3,48	1,304
13 Sklonost destruktivnim ponašanjima – prema sebi ili drugim ljudima, stvarima	17	18,5	13	14,1	17	18,5	20	21,7	25	27,2	3,25	1,465
14 Konzumiranje alkohola (dijete)	28	31,5	11	12,4	6	6,7	22	24,7	22	24,7	2,99	1,627
16 Konzumiranje opijata ili droga od strane djeteta	33	37,1	11	12,4	8	9,0	15	16,9	22	24,7	2,80	1,660
17 Sklonost nezdravom životnom stilu	11	12,0	9	9,8	16	17,4	23	11,8	33	16,9	3,63	1,373
18 Poremećaji prehrane i nezdrava prehrana djece	16	17,8	14	15,6	8	8,9	31	34,4	21	23,2	3,30	1,441
19 Dokolica i dosada - osjećaj besmislenosti i manjak motivacije	7	7,5	14	15,1	23	24,7	26	28,0	23	24,7	3,47	1,230
20 Dugotrajna noćna izbivanja djece	26	28,9	11	12,2	11	12,2	28	31,1	14	15,6	2,92	1,493
21 Nezainteresiranost za školu / izbjegavanje, bježanje ili napuštanje škole i daljnjeg obrazovanja	21	23,1	16	17,6	11	12,1	28	30,8	15	16,5	3,00	1,445
22 Nasilje među vršnjacima	16	17,4	16	17,4	11	12,00	28	30,4	21	22,8	3,24	1,433
23 Negativan utjecaj medija i virtualnih sadržaja	7	7,4	6	6,4	11	11,7	30	31,9	40	42,6	3,96	1,217
24 Ignoriranje i marginaliziranje moralnih vrijednosti u obitelji i društvu	11	11,7	9	9,6	16	17,0	34	36,2	23	25,5	3,54	1,292
25 Nezainteresiranost odraslih za život i probleme djece i mladih	12	13,0	15	16,3	12	13,0	26	28,3	27	29,3	3,45	1,401
26 Nešto drugo...	23	79,3	0	0	1	3,4	1	3,4	4	13,8	1,72	1,486

Najveća zabrinutost ispitanika vezana je uz (tablica 4) negativan utjecaj medija i virtualnih sadržaja ($M=3,96$, $SD=1,217$), roditeljske nekompetencije i nedosljednost u odgoju djece ($M=3,69$, $SD=1,326$) i sklonost nezdravom životnom stilu koji uključuje izostanak tjelesnih aktivnosti, reduciranje sna ili cjelodnevno spavanje djece, neredovite i nekvalitetne obroke, pića itd. ($M=3,63$, $SD=1,373$). Također, zabrinjavajućom pojavom pokazalo se nepoštivanje roditeljskog autoriteta ($M=3,57$, $SD=1,226$) i ignoriranje i marginaliziranje moralnih vrijednosti u obitelji i društvu ($M=3,54$, $SD=1,292$). Istom razinom zabrinutosti ($M=3,48$) ispitanici su procijenili loše odnose u obitelji među djecom i roditeljima ($SD=1,303$), sklonost depresivnim stanjima i teškim mislima ($SD=1,304$), a nešto manje zabrinjavajućim loše odnose među roditeljima ($M=3,47$, $SD=1,320$), dokolicu i dosadu ($M=3,47$, $SD=1,230$). Kao aktivnosti i radnje koje ispitanici smatraju najmanje, ali ipak zabrinjavajućima, navedeni su rana seksualna aktivnost maloljetne djece ($M=2,98$, $SD=1,553$), sklonost nasilju ($M=2,96$, $SD=1,572$) dugotrajna noćna izbivanja djece ($M=2,92$, $SD=1,492$), nasilje u obitelji ($M=2,84$, $SD=1,628$) i konzumiranje droga i opijata ($M=2,61$, $SD=1,664$). Ovo je jedan od zanimljivih podataka budući da službena izvješća pokazuju porast ovih neželjenih i rizičnih ponašanja djece i mladih.

PRIMJENA MEHANIZAMA ZAŠTITE ZDRAVLJA I SPRJEČAVANJA RIZIČNIH PONAŠANJA

Iako se tijekom adolescencije obično događa proces odvajanja od roditelja, obitelj je prema mišljenju brojnih autora najsnažniji generator rizičnih i/ili zaštitnih čimbenika.

Tablica 5. Procjena primjene mehanizama zaštite zdravlja i sprječavanja rizičnih ponašanja

RB	Čestica	1		2		3		4		5		M	SD
		N	%	N	%	N	%	N	%	N	%		
1	Svakodnevni razgovori o različitim „životnim“ temama	4	2,1	1	0,5	38	19,5	79	40,5	73	37,4	4,11	0,876
2	Poticanje i pokazivanje povjerenja	1	0,5	2	1,0	25	12,8	59	30,3	108	55,4	4,39	0,788
3	Poticanje na iskazivanje emocija	2	1,0	1	0,5	30	15,4	46	23,6	116	59,5	4,40	0,840
4	Poticanje na konstruktivno rješavanje konflikata	2	1,0	1	0,5	28	14,4	62	31,8	102	52,3	4,34	0,818
5	Nadziranje djeteta – kako i s kime provodi vrijeme	7	3,6	8	4,1	56	28,7	72	36,9	52	26,7	3,79	1,001
6	Dosljedno ograničavanje vrijeme boravka izvan obitelji	17	8,7	20	10,3	58	29,7	58	29,7	42	21,5	3,43	1,189
7	Dosljedna primjena strogih odgojnih mjera kažnjavanja	93	47,7	37	19,0	38	19,5	17	8,7	10	5,1	2,05	1,220
8	Primjena blažih odgojnih postupaka	21	10,8	30	15,4	49	25,1	63	32,3	32	16,4	3,28	1,222
9	Poticanje provođenja zajedničkog vremena u obitelji	1	0,05	1	0,5	31	15,9	72	36,9	90	46,2	4,28	0,783
10	Poticanje zajedničkih aktivnosti	3	1,5	6	3,1	33	16,9	74	37,9	79	40,5	4,13	0,908
11	Poticanje druženja s vršnjacima za koje sam se uvjerio/siguran sam da se ponašaju socijalno prihvatljivo	5	2,6	7	3,6	32	16,4	70	35,9	87	41,5	4,10	0,974
12	Rad na razumijevanju i uvažavanju različitosti	4	2,1	3	1,5	25	12,8	54	22,7	109	55,9	4,34	0,907
13	Redovito poticanje na savjetodavne odlaske (školskom) pedagogu, psihologu i drugim stručnim suradnicima	2	1,0	4	2,1	26	13,3	72	36,9	91	46,7	3,16	1,336
14	Poticanje na zdrave stilove života	142	6,2	1	9,2	18	9,2	12	0,5	22	11,3	4,26	0,842
15	Nešto drugo	142	72,8	1	0,5	18	9,2	12	6,2	22	11,3	1,83	1,436

Rezultati pokazuju da među ispitanicima postoji tendencija primjene mehanizama zaštite zdravlja i sprječavanja rizičnih ponašanja djece. Više od polovine ispitanika izjavilo je da u potpunosti primjenjuje postupke koji teže iskazivanju emocija (N=116, 59,5%) poticanju i pokazivanju povjerenja (N=108, 55,4%), rad na razumijevanju i uvažavanju različitosti (N=109, 55,9%) i poticanje na konstruktivno rješavanje konflikata (N=102, 52,3%). Dobiveni rezultati ukazuju na primjenu mehanizama koji se odnose na komunikaciju i interakcije koja se odvija unutar obitelji. U tom kontekstu važno se osvrnuti na mehanizme koji su orijentirani na suradnju obitelji i odgojno-obrazovnih ustanova. Bez obzira na visoku primjenu određenih mehanizama, uočava se izostanak redovitog poticanja na savjetodavne odlaske stručnim suradnicima, koji su se prema aritmetičkoj sredini smjestili na gotovo najniže mjesto prema zastupljenosti (M=3,16, SD=1,336), odmah nakon primjene blažih odgojnih postupaka koji se odnose na uskraćivanje povlastica i time-out (M=3,28, SD=1,222). Kao najmanje korišteni mehanizam prevencije među ispitanicima navedena je primjena strogih odgojnih mjera poput verbalnog i tjelesnog kažnjavanja (M=2,05, SD=1,220).

ZAKLJUČAK

Adolescencija burno je razdoblje popraćeno promjenama i snažnim iskazanim emocijama i reagiranjem na okolinu. Istovremeno zbog nedovoljnog iskustva i znanja kako se odnositi prema sebi, roditeljima, ljudima iz svoje okoline, novim situacijama i izazovima posebnu ulogu imaju roditelji i njihovi međusobni odnosi sa djecom. Rezultati provedenog istraživanja ukazuju na niže procjene ispitanika u odnosu na emocionalno funkcioniranje djece i mladih dok su procjene tjelesnog i intelektualnog funkcioniranja više. Valja upozoriti na niže procjene pozitivnih ponašanja prema roditeljima, drugoj djeci i sebi samome (higijena, zdravlje, spavanje). Diskrepancija se javlja najviše uz procjene odnosa djece prema konzumaciji alkohola, duhana i opijata. Ispitanici, roditelji i odrasle osobe, ukazuju na problem uočene anksioznosti, depresivnih stanja i destruktivnih ponašanja djece prema sebi samima i drugim osobama kao i na probleme nasilja. Najveći broj ispitanika ne uočava rizične faktore u obitelji što bi mogli razmotriti i kao socijalno poželjne odgovore. Navode izostanak obiteljskog nasilja, psihičkih oboljenja, ovisnosti, seksualnih poremećaja. Najviše problemnim ističu nezdrave životne stilove. Zabrinutost za djecu i mlade povezuju s utjecajem medija i virtualnih sadržaja, izostankom roditeljskih kompetencija, nepoštivanje roditeljskog autoriteta, ignoriranja moralnih vrijednosti u obitelji i široj okolini. Posebno ističu loše odnose u obitelji između djece i roditelja. Problem preuranjene seksualne aktivnosti maloljetnika ne uočavaju kao niti sklonosti nasilju, dugotrajna noćna izbijanja, konzumaciju droga i opijata što je u disparitetu sa službenim pokazateljima različitih izvješća Zavoda za javno zdravstvo, Centara za socijalnu skrb, Ministarstva unutarnjih poslova i dr. Mehanizme zaštite koje primjenjuju u prevenciji rizičnih ponašanja kod djece i mladih su iz spektra komunikacije i pozitivnih odnosa, poticanja povjerenja i nenasilnog rješavanja konflikata. U ovom radu nismo mogli obuhvatiti sve rezultate opsežnog istraživanja već smo izdvojili neke segmente koji upućuju na potrebu sustavnog pristupa djeci i mladima kako u poticanju boljih odnosa u obitelji, pomoći roditeljima u podizanju roditeljskih kompetencija i sprječavanja kao i ranog prepoznavanja rizičnih ponašanja pri čemu odgojno-obrazovne ustanove imaju posebno važno mjesto. Međutim, dulji niz godina uočavamo problem neupotpunjenosti stručno razvojnih službi (pedagog, psiholog, socijalni pedagog) što uvelike otežava sustavan pristup brojim problemima i rizicima kojima su izložena maloljetna djeca i mladi kao i poteškoće u implementaciji primjera dobre prakse osnaživanja obitelji.

Govoriti o mladim ljudima ne podrazumijeva isticati samo poteškoće i izazove koji iz toga slijede. Mladi ljudi kojima se iskazuje podrška, povjerenje, koje se potiče na uspjehe i pozitivne izazove spremni su na isti način i odgovoriti. Iako većina mladih osoba izađe iz adolescencije bez ozbiljnih poteškoća, značajan broj njih se ne može suočiti sa svim izazovima odrastanja. Kod njih se mogu javiti emocionalni problemi koji, ako se ne shvate ozbiljno, mogu imati posljedice za daljnje mentalno zdravlje.

LITERATURA

1. Bašić, J. (2009.). *Teorije prevencije: prevencija poremećaja u ponašanju i rizičnih ponašanja djece i mladih*. Školska knjiga.
2. Bašić, J., Koller-Trbović, N., Uzelac, S. (2004). *Poremećaji u ponašanju i rizična ponašanja: pristupi i pojmovna određenja*. Edukacijsko–rehabilitacijski fakultet, Sveučilište u Zagrebu.
3. Bolčević Novak, V. i Dvekar-Bešenić, G. (2021). *Mentalno zdravlje učenika*. Varaždinski učitelj, 4 (6), 533-543.
4. Doležal, D. (2006). Otpornost i prevencija poremećaja u ponašanju. *Hrvatska revija za rehabilitacijska istraživanja*, 42(1), 87–102.
5. Ercegović, N., Paradžik, Lj., Boričević Maršanić, V. i Marčinko, D. (2018). Nesuicidalno samoozljeđivanje i razvoj identiteta kod adolescenata. *Socijalna psihijatrija*, 46 (4), 457-470. Preuzeto 20.04.2023. s <https://hrcak.srce.hr/214858>
6. Graovac, M. (2010). Adolescent u obitelji. *Medicina Fluminensis*, 46 (3), 261-266. 12.07.2022. Preuzeto s <https://hrcak.srce.hr/59249>

7. Hall, G. S. (1904). *Adolescence: Its psychology and its relations to physiology, anthropology, sociology, sex, crime, religion and education*, 1. D Appleton & Company. <https://doi.org/10.1037/10616-000>
8. HZJZ (2020). *Mentalno zdravlje mladih u Hrvatskoj. Rezultati istraživanja na uzorku 16-godišnjaka*. Hrvatski zavod za javno zdravstvo. Preuzeto 11.04.2023 s: <https://www.hzjz.hr/wp-content/uploads/2020/10/Infografika-Mentalno-zdravlje-mladih-u-Hrvatskoj.pdf>
9. Kuzman, M. (2009). Adolescencija, adolescenti i zaštita zdravlja. *Medicus*, 18 (2_Adolescencija), 155-172. Preuzeto 15.03.2023. s <https://hrcak.srce.hr/57135>
10. Lacković-Grgin K. (2006) *Psihologija adolescencije*. Jastrebarsko: Naklada Slap.
11. Lebedina-Manzoni, M. i Ricijaš, N. (2013). Obilježja mladih s obzirom na podložnost vršnjačkom pritisku. *Kriminologija & socijalna integracija*, 21 (1), 29-38. Preuzeto 11.04.2023. s <https://hrcak.srce.hr/109976>
12. Ljubotina, D. i Galić, J. (2002). Obiteljski odnosi i konzumacija droga na populaciji adolescenata grada Zagreba. *Ljetopis socijalnog rada*, 9 (2), 207-232. Preuzeto 9.04.2023. s <https://hrcak.srce.hr/3521>.
13. Mešić-Blažević, L. (2007). Pedagoška prevencija poremećaja u ponašanju adolescenata. *Pedagogijska istraživanja*, 4(2), 301-306. <http://hrcak.srce.hr/118308>.
14. Ministarstvo zdravstva (2022). *Strateški okvir razvoja mentalnog zdravlja do 2030*. Zagreb: Vlada Republike Hrvatske. Preuzeto 11.04.2023 s: <https://zdravlje.gov.hr/UserDocsImages/2022%20Objave/STRATE%C5%A0KI%20OKVIR%20RAZVOJA%20MENTALNOG%20ZDRAVLJA%20DO%202030..pdf>
15. Vlada RH (2010). *Nacionalna strategija zaštite mentalnog zdravlja za razdoblje od 2011. do 2016. godine*. Preuzeto 11.4.2023 s: <https://vlada.gov.hr/UserDocsImages/2016/Sjednice/Arhiva/79-4.pdf>
16. United Nations Children's Fund (2021). *The State of the World's Children 2021: On My Mind – Promoting, protecting and caring for children's mental health*. New York: UNICEF.
17. World Health Organisation (2002). *World report on violence and health*, Geneva. Preuzeto 11.04.2023 s: <https://www.who.int/publications/i/item/9241545615>.
18. World Health Organization - WHO (2014). *Health in all policies: Helsinki statement. Framework for country action*. Preuzeto 11.04.2023 s: http://apps.who.int/iris/bitstream/10665/112636/1/9789241506908_eng.pdf
19. World Health Organization (2021). *Adolescent mental health*. Preuzeto 11.04.2023 s: <https://www.who.int/news-room/fact-sheets/detail/adolescent-mental-health>
20. Zloković, J. i Vrcelj, S. (2010). Rizična ponašanja djece i mladih. *Odgovorne znanosti*, 12 (1 (19), 197-213. Preuzeto 30.04.2023. s <https://hrcak.srce.hr/59618>
21. Zloković, J. (ur.) (2023). *Oснаživanje obitelji-izazovi i perspektive*. Rijeka: Filozofski fakultet.

**RISK BEHAVIORS AND MENTAL HEALTH OF CHILDREN AND YOUTH -
PARENTAL PERSPECTIVE²⁹⁴**

Abstract: Adolescence represents a period of significant psychological, physical and social changes marked by the development of attitudes and opinions on people and environment as well as finding yourself and your place in the ever-changing world. Additionally, it represents a highly risky period for the development of difficulties in personality functioning as well as occurrence of risky and dysfunctional behaviours. Family relationships and parents' behaviours represent key dimensions of child's life. Children and youth are exposed to numerous risks in both family and broader environment, which explicitly and implicitly affect their emotional functioning as well as mental health. The study was conducted in 2023 on a purposive sample of 195 participants (adults older than 18). Data collection was carried out via questionnaire created for the purpose of this study. The results show lower estimations of children and youth's emotional functioning compared to their physical and intellectual counterparts. Participants' responses point towards problems such as children's behaviour towards their parents, other children and themselves followed by anxiety, depressive and destructive states as well as violence. The vast majority of participants does not detect risk factors in family (domestic abuse, mental illnesses, addictions, sexual disorders, etc.). On the other hand, they predominately identify and single out the issue of unhealthy lifestyles within the family as the biggest risk factor. They associate concern for children and youth with media and virtual content's influence, lack of parental competencies, disrespect of parent's authority as well as ignoring of moral values in the family and broader environment. The participants highlight the existence of poor relationships in the family between children and parents, however, they neither detect the issue of premature sexual activity, tendencies towards violence, staying out very late nor the consumption of drugs and opiates which is in disparity with official indicators. In prevention of risk behaviours among children and youth, the participants single out the importance of factors from the communication spectrum, positive relationships as well as non-violent resolving of conflicts. Thus, the aforementioned results are in favour of emphasizing the significance of primary prevention, encouraging mental health and providing opportunities to empower families in order to enable children and youth to cope with stressful situations and numerous other daily challenges.

Key words: children and youth, risk behaviours, mental health, family empowerment, primary prevention

²⁹⁴ This paper is a part of "Empowering Families for the Development of Positive Relationships and Family Communion" scientific research project (code uniri-drustv-18-16 1132, leader prof. Jasminka Zloković) that started in the March 2019 with the support as well as co-financing of University of Rijeka.

IZAZOVI U OČUVANJU MENTALNOG ZDRAVLJA OSOBA STARIJE ŽIVOTNE DOBI

Miodrag Simović²⁹⁵

redovni član Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, redovni profesor Pravnog fakulteta Univerziteta u Bihaću, profesor emeritus, redovni član Evropske akademije nauka i umjetnosti, inostrani član Ruske akademije prirodnih nauka

Jelena Kuprešanin²⁹⁶

Magistar socijalnog rada, specijalista kriminalista, freelance ekspert za socijalnu zaštitu i kriminalistiku

Apstrakt: *Zaštita i unapređenje zdravlja je univerzalno ljudsko pravo, ali njegovo potpuno ostvarivanje prvenstveno zavisi od resursa svake države i dostupne i kvalitetne zdravstvene zaštite. Očuvanje mentalnog zdravlja stanovništva je imperativ u kreiranju javnih politika, ali i preduslov za očuvanje i funkcionisanje svakog zdravog društva. Različiti krize prouzrokovane internim i eksternim faktorima dodatno doprinose povećanju rizika ugrožavanja ukupnog zdravlja pojedinaca, porodica i cjelokupnog društva, dok istovremeno ukazuju na značaj i ulogu protektivnih faktora. Sve veća prisutnost alijenacije u društvu narušava mentalno zdravlje, utiče na produktivnost i na uspješnost suočavanja sa svakodnevnim stresom. Mentalno i fizičko zdravlje starije populacije ljudi je naročito osjetljivo i ugroženo, te je njegovom očuvanju potrebno pristupiti sistemski, planski i kontinuirano. Profesionalci u oblasti zaštite starijih lica često kao problem ističu prisutnost rizika od stigmatizacije i diskriminacije osoba sa smetnjama u mentalnom zdravlju. Proces ubrzanog starenja stanovništva, međusobna korelacija fizičkog i mentalnog zdravlja, potreba za preventivnim programima, stepen kvaliteta porodičnih odnosa i okruženje su samo neki od brojnih činilaca koji mogu imati negativne implikacije na ukupno zdravlje. Navedeno se može ublažiti zajedničkim djelovanjem različitih sistema i profesionalaca, osnaživanjem porodica, kao i intenziviranjem regionalne i međunarodne saradnje u oblasti zdravstvenih politika. Budućnost pred nama donosi brojne zdravstvene, ali i socijalne i ekonomske izazove.*

Ključne riječi: *mentalno zdravlje, starija životna dob, porodica, rizici, prevencija.*

UVOD

Tema zdravlja je oduvijek prisutna u društvu, ali se percipira na različite načine, u zavisnosti od brojnih društvenih faktora i obilježja svake zajednice. Stepem razvoja sistema zdravstvene zaštite direktno utiče na kvalitet života pojedinaca, porodica i društva u cjelini. Osim uređenosti sistema, dostupnih resursa za zdravstvenu i socijalnu zaštitu, od mentaliteta i stila života u velikoj mjeri zavisi na koji način će se prevenirati i očuvati mentalno zdravlje stanovništva. Starija populacija je u većem riziku od narušavanja fizičkog i mentalnog zdravlja. Dok je fokus javnih diskusija uglavnom na fizičkom zdravlju, mentalno zdravlje i dalje ostaje manje prisutno (ali ipak prisutnije nego ranije), odnosno, ne baš česta tema o kojoj se javno govori. Profesionalci često naglašavaju značaj očuvanja

²⁹⁵ vlado_s@blic.net.

²⁹⁶ jelenakupresanin@yahoo.com

mentalnog zdravlja, a nakon pandemije virusa korona kojoj je cjelokupan svijet bio izložen i ugrožen, posljedice na mentalno zdravlje se tek očekuju.

U Inicijalnom Izvještaju Bosne i Hercegovine o primjeni Madridskog Akcionog plana za starenje je istaknuto da starija populacija (65+ godina) čini oko 17% stanovništva zemlje i da njen udio u ukupnoj populaciji raste, te da su ključni problemi sa kojima se susreće starija populacija mala mjesečna primanja, povećani troškovi života, visoki morbiditeti kardiovaskularnih i malignih oboljenja, kao i sa njima vezani mortaliteti, visoka učestalost senzornih i fizičkih invaliditeta, te neuroloških i mentalnih poremećaja kao što su Alchajmerova bolest, Parkinsonova bolest, polineuritis, akutna psihoza, demencija i depresija (Ministarstvo za ljudska prava i izbjeglice Bosne i Hercegovine, 2017). Ono što se iz navedenog može zaključiti je da se stanovništvo u Bosni i Hercegovini suočava sa brojnim zdravstvenim, ekonomskim i socijalnim izazovima, koji pojedinačno i udruženo u velikoj mjeri mogu uticati/utiču na cjelokupno zdravlje pojedinaca i porodica.

Svjetska zdravstvena organizacija naglašava da mentalno zdravlje nije samo odsutnost bolesti ili poremećaja, već se odnosi na cjelokupni doživljaj pojedinca u pogledu emocionalne, psihološke i socijalne dobrobiti, što podrazumijeva sposobnost pojedinca da se prilagodi različitim situacijama, uspostavi pozitivne odnose sa drugima, rješava probleme i donosi odluke koje su u skladu sa njegovim vrijednostima i ciljevima (Svjetska zdravstvena organizacija, 2006). U skladu sa navedenom definicijom, potrebni su dostupni i održivi resursi kako bi se obezbijedila navedena emocionalna, psihološka i socijalna dobrobit. U tom kontekstu, uloga porodice je od izuzetnog značaja.

Brojni izvještaji i autori ukazuju na proces ubrzanog starenja stanovništva. Procjenjuje se da će se između 2015. i 2050. godine udio svjetske populacije starije od 60 godina gotovo udvostručiti, sa 12% na 22%, a da otprilike 15% odraslih starijih od 60 godina pati od poremećaja u mentalnom zdravlju. Takođe se ističe da zdravstveni radnici i sami stariji ljudi nedovoljno identifikuju probleme mentalnog zdravlja, a stigma koja okružuje ova stanja čini ljude nevoljnim da traže pomoć (Svjetska zdravstvena organizacija, 2017). U budućnosti je potrebno provoditi značajne aktivnosti i na sprečavanju stigmatizacije i diskriminacije osoba sa smetnjama u mentalnom zdravlju.

POLOŽAJ STARIJIH LICA U BOSNI I HERCEGOVINI

Prema Nacionalnom izvještaju o humanom razvoju za 2020. godinu (Socijalna uključenost u BiH), stanovništvo Bosne i Hercegovine stari i zemlja se demografski smanjuje. Kao mjere za unapređenje socijalne zaštite navodi se stvaranje mreže centara za dnevno zbrinjavanje osoba sa invaliditetom i starijih osoba kojima su potrebni pomoć i njega, te usluga privremene njege radi predaha uobičajenog njegovatelja (UNFPA Bosna i Hercegovina, 2021). Takođe, Analiza projekcije stanovništva Bosne i Hercegovine za period 2020-2070. godine koju je proveo UNFPA Bosna i Hercegovina u saradnji sa nadležnim statističkim institucijama potvrdila je da je Bosna i Hercegovina zemlja sa „najnižim niskim“ fertilitetom na svijetu (1,25), visokim nivoima migracija i starenja stanovništva, kao i sa duboko ukorijenjenim rodnim nejednakostima. Analiza je pokazala da će do 2070. godine takvi demografski trendovi i nejednakosti dovesti do smanjenja ukupnog stanovništva za preko 50%, dok će demografska struktura naginjati starijoj populaciji, sa njenim udjelom u ukupnom stanovništvu od preko 40% (Agencija za statistiku Bosne i Hercegovine, 2020).

U Strategiji za unapređenje položaja starijih lica u Republici Srpskoj za period 2019-2028. godine se kao strateški ciljevi navode smanjenje siromaštva kod starijih lica (naplate doprinosa, minimum socijalne sigurnosti, registar starijih lica bez primanja i porodične brige), unapređenje socijalne zaštite starijih lica (kapaciteti za pružanje usluga, hraniteljstvo za starija lica, pristup proširenim socijalnim pravima, informativno- edukativne kampanje), unapređenje pristupa javnim uslugama za zadovoljenje osnovnih životnih potreba starijih lica, sa posebnim osvrtom na ruralna područja (dostupnost javnog prevoza, pristupačnost javnih usluga), unapređenje volonterskih aktivnosti za starija lica u lokalnim zajednicama (volonterske usluge na nivou lokalne zajednice), povećanje svijesti generalne populacije o potrebama starijih lica (informativno-edukativne kampanje, međugeneracijska solidarnost i senzibilitet), unapređenje zdravlja starijih lica (zdravstveno osiguranje, promovisanje zdravog starenja, jačanje kapaciteta zdravstvenih radnika i saradnika, unapređenje usluga liječenja i njege, ugovaranje zdravstvenih usluga između Fonda zdravstvenog osiguranja i ustanova socijalne zaštite za smještaj starijih lica, dostupnost usluga palijativne njege), unapređenje pristupa programima cjeloživotnog učenja, sportsko-rekreativnim i kulturnim sadržajima za starija lica (promocija cjeloživotnog učenja,

zadovoljavanje kulturnih, obrazovnih i sportskih potreba, obezbjeđivanje javnih sportskih i drugih ustanova za sportsku rekreaciju, promocija aktivnog i zdravog starenja), prevencija nasilja nad starijim licima (informativno-edukativne kampanje o prevenciji nasilja u porodici, uspješnija rehabilitacija lica koja su počinila nasilje, jačanje stručnih kapaciteta centara za mentalno zdravlje i policijskih stanica za rad sa žrtvama nasilja, evakuacija i zbrinjavanje starijih lica u vanrednim situacijama) (Ministarstvo zdravlja i socijalne zaštite Republike Srpske, 2019).

Kada je riječ o statističkim pokazateljima, u skladu sa posljednjim javnim podacima, očekivano trajanje života u Republici Srpskoj pri rođenju smanjeno je za 2,66 godina za muškarce i 1,47 godina za žene između 2017. i 2021. godine. U 2021. godini očekivano trajanje života za žene je iznosilo 78,24, dok je za muškarce bilo 72,02 godine. Ukupan broj umrlih u 2021. godini u odnosu na prethodnu godinu veći je za 14,6%. Prosječna starost umrlog lica u Republici Srpskoj je 74,8 godina. U prosjeku, žene žive duže od muškaraca oko šest godina (Republički zavod za statistiku Republike Srpske, 2022).

U Nacrtu Strategije za unapređenje položaja starijih osoba u Federaciji Bosne i Hercegovine za razdoblje 2018-2027. godina, kao strateški ciljevi se navode unapređenje uslova za smanjenje siromaštva starijih osoba (druge forme organizovanja sistema penzijskog i invalidskog osiguranja, analize, izmjene zakonskih rješenja i dosljedna primjena postojećih rješenja, egzistencijalni minimum), unapređenje zdravlja starijih osoba (izjednačavanje učešća starijih osoba u troškovima zdravstvene zaštite, podizanje svijesti javnosti o riziko-faktorima koji dovode do pojave učestalih oboljenja, izrada smjernica, promovisanje zdravih stilova života, stručno usavršavanje zdravstvenih radnika za rad sa starijom populacijom, priručnici, programi edukacije, analize, unapređenje standarda za pružanje palijativne njege, unapređenje zdravstvenih usluga u kućnim uslovima, promovisanje uloge centara za mentalno zdravlje, edukacije osoblja u ustanovama socijalne zaštite starijih osoba za rad sa osobama sa demencijama), unapređenje pristupa javnim ustanovama i prevozu za starije osobe (podizanje svijesti o adekvatnim arhitektonskim rješenjima, uklanjanje arhitektonskih barijera, unapređenje dostupnosti javnog prevoza u ruralnim područjima), unapređenje pružanja socijalnih usluga (nova zakonska rješenja, unapređenje alternativnih oblika njege starijih osoba, jačanje stručnih kapaciteta centara za socijalni rad i drugih ustanova socijalne zaštite, informisanje starijih osoba o pravima i uslugama iz socijalne zaštite, informisanje srodnika i drugih članova zajednice o potrebama starijih osoba, kao i obvezama prema starijim osobama, senzibilisanje djece i mladih o potrebama starijih osoba), smanjenje nasilja nad starijim osobama (podizanje svijesti, unapređenje uslova za rehabilitaciju, uspostavljanje povjerenstava za podršku starijim osobama pri jedinicama lokalne samouprave, volontersko djelovanje, uspostavljanje dnevnih centara za zdravo i aktivno starenje, finansiranje/sufinansiranje društvenih, kulturnih, obrazovnih i sportskih projekata) (Federalno ministarstvo rada i socijalne politike, 2018). Navedena Strategija još uvijek nije usvojena, ali su na nivoima nekih kantona u Federaciji Bosne i Hercegovine usvojene strategije/planovi za unapređenje položaja starijih osoba.

Statistički pokazatelji u Federaciji Bosne i Hercegovine ukazuju da se u posljednjih pet godina broj umrlih kontinuirano povećava (2018. godina - 24 442, 2021. godina - 29 086), a broj rođenih se smanjuje (2018. godina - 18 899, 2021. godina - 16 873) (Federalni zavod za statistiku, 2022).

U periodu 2017-2021. godina broj umrlih u Brčko distriktu Bosne i Hercegovine se kontinuirano povećava (2017. godina - 1 101, 2021. godina - 1 594), a broj rođenih se smanjuje (2017. godina - 898, 2021. godina - 846) (Agencija za statistiku Bosne i Hercegovine, 2022).

Analiza efekata demografskih promjena na pružanje javnih usluga u Bosni i Hercegovini je ukazala na rezultate koji prognoziraju da će ukupan broj stanovnika Bosne i Hercegovine vjerovatno padati gotovo linearno u sljedećih pet desetljeća i da bi se u narednih 30 godina kontingent starijih osoba sa nešto manje od 600.000 osoba u 2020. godini trebao povećati na preko 820.000 osoba u dobi od 65 i više godina. Takođe, ukazano je na činjenicu da će povećanje broja starijih osoba i smanjenje broja djece i radno sposobnog stanovništva uzrokovati značajan i kontinuiran rast ostvarenih prava iz penzijskog osiguranja, zdravstvene i socijalne zaštite koja se finansiraju iz javnih budžeta. U istoimenoj Analizi je predstavljena projekcija kretanja broja penzionera za period 2022-2031. godina koja pokazuje da će se broj penzionera dalje povećavati sa 711.431 u 2022. godini na 807.598 u 2031. godini u srednjoj varijanti (povećanje za 96.167 penzionera), te da se Bosna i Hercegovina suočava sa promjenom u udjelu glavnih kategorija stanovništva (udio djece se smanjio za više od tri postotna

boda, sa 22,4% na 19,3%, a u udio starijih osoba povećao se za više od tri postotna boda, sa 14% na 17,2%.) (Hadžić et al., 2022).

Istraživanja socijalne uključenosti starijih u Bosni i Hercegovini su potvrdila da oni spadaju u izrazito ranjivu populaciju koja ima višestruke poteškoće od životnog značaja i da su najveći problemi sa kojima se susreću loš ekonomski položaj koji je rezultat malih mjesečnih primanja, visoki troškovi života, posebno uvećani za troškove lijekova, visoka stopa smrtnosti usljed oboljenja - posebno kardiovaskularnih i malignih, visoka učestalost senzornih i fizičkih invaliditeta, te neuroloških i mentalnih poremećaja. Rezultati istraživačke studije provedene 2018. godine, o socijalnoj inkluziji starijih osoba u Bosni i Hercegovini koja je obuhvatila 330 ispitanika starijih od 65 godina u 16 gradova i opština širom Bosne i Hercegovine, pokazali su da u populaciji osoba starijih od 65 godina psihički i mentalni poremećaji čine značajnih 30%, te da je posebno alarmantna prisutnost nasilja u porodici, jer je među ispitanicima svaka deseta osoba pretrpjela neki vid nasilja (Kepeš, Huzejrović i Kujundžić, 2019).

STARIJA ŽIVOTNA DOB I MENTALNO ZDRAVLJE

Starost se u društvu često percipira kao period bespomoćnosti čije je glavno obilježje narušenost fizičkog i psihičkog zdravlja. U današnje vrijeme rizici poremećaja zdravlja su prisutni kod svih uzrasta, a tema mentalnog zdravlja je prisutnija više nego ikada. Profesionalci širom svijeta, kroz različita istraživanja i kampanje, ukazuju na značaj prevencije, pravovremenog liječenja i destigmatizacije osoba kojima je potrebna podrška u savladavanju izazova u njihovom mentalnom zdravlju.

Stanje zdravlja uopšteno, a naročito mentalnog zdravlja i kvalitet života u starijoj dobi predstavljaju važan izazov na polju istraživanja i planiranja preventivnih programa i akcija koje bi „odgodile” bolest i produžile zdravo starenje. Brojne biološke, socijalno-ekonomske, bihevioralne, psihološke i kulturološke karakteristike utiču na percepciju zdravlja svakog pojedinca (Vadla, 2011). Aspekti mentalnog zdravlja su sadržani u brojnim univerzalnim i državnim/lokalnim strateškim dokumentima, kao i u istraživačkim studijama. Rezolucija OUN 46/91 ističe značaj starije populacije u društvu i sadrži principe nezavisnosti (imaju pristup adekvatnoj hrani, vodi, skloništu, odjeći i zdravstvenoj zaštiti, pristup mogućnostima za ostvarivanje prihoda, pristup programima obuke, život u bezbjednom i prilagođenom okruženju, mogućnost da borave kod kuće što je duže moguće), učešća (integrisanost u društvo i aktivno učešće u provođenju politika, razvoj prilika da služe zajednici, mogućnosti da formiraju pokrete ili udruženja starijih osoba), brige (da imaju koristi od porodične i društvene brige i zaštite u skladu sa sistemom kulturnih vrijednosti, da imaju pristup zdravstvenoj zaštiti, socijalnim i pravnim uslugama, u mogućnosti da koriste odgovarajuće nivoe institucionalne zaštite koja im pruža zaštitu, u mogućnosti da uživaju ljudska prava i osnovne slobode kada borave u bilo kojem skloništu, ustanovi za njegu ili liječenje), samoispunjenja (mogućnosti za puni razvoj svojih potencijala, pristup obrazovnim, kulturnim, duhovnim i rekreativnim resursima društva) i dostojanstva (u mogućnosti da žive dostojanstveno i sigurno i da budu oslobođeni eksploatacije i fizičkog ili psihičkog zlostavljanja, pravedno tretirane bez obzira na starost, pol, rasnu ili etničku pripadnost, invaliditet ili drugi status i da se vrednuju nezavisno od njihovog ekonomskog doprinosa) (Generalna skupština UN, 1991).

Analiza stanja stanovništva u Bosni i Hercegovini je pokazala da je potrebna promjena paradigme percipiranja starije dobi na način koji je drugačiji od njenog shvatanja kao pasivnog i socijalnog opterećenja, kao fazu života koja može donijeti ne samo prednosti za starije ljude, nego i za društvo u cjelini koje može iskoristiti kapital koji starije osobe nude, kao što su iskustvo, društveni kapital, vrijeme, itd. Takođe, ukazano je da ne postoje istraživanja o zdravom starenju u Bosni i Hercegovini, da raspoloživi podaci nisu dovoljno razvrstani po dobi, da se neki aspekti položaja starijih osoba uopšte ne prate (kao npr. korišćenje vremena), te da je važno izgraditi sveobuhvatniji, raspoloživ i pristupačan sistem dugoročne njege koji će obuhvatiti usluge koje se kreću od zdravstvene zaštite do socijalne inkluzije, a kako bi se bolje rješavale posljedice starenja stanovništva i starijim osobama osiguralo blagostanje (SeConS i UNFPA, 2020).

Većina istraživanja ukazuje na podršku koju je potrebno obezbijediti starijoj populaciji, ne samo od članova njihovih porodica i okruženja, već od strane sistema. Kada je riječ o već prisutnim smetnjama u mentalnom zdravlju, opseg podrške bi trebao obuhvatiti i članove porodice, ne samo

starije lice, s obzirom na to da se cjelokupna porodica mora suočiti sa izazovima koje sa sobom donosi narušeno fizičko i mentalno zdravlje.

Socijalna podrška kod starijih osoba igra važnu ulogu u smanjivanju stresa što vodi i boljem fizičkom zdravlju i psihičkoj dobrobiti, pa tako povećava mogućnosti za duži život. Socijalna podrška može smanjivati vjerovatnost stresnog događaja, modifikovati percepciju stresora i umanjiti stresni potencijal, uticati na strategije suočavanja i direktno uticati na stepen prilagođavanja (Galić, Tomasović Mrčela, 2013).

IZAZOVI STARENJA

Starenje kao prirodan proces i dio životnog ciklusa, sa sobom donosi brojne izazove. Istraživanje koje je provelo UNFPA o stepenu usamljenosti i osnovnim faktorima rizika koji doprinose usamljenosti u Istočnoj Evropi i Centralnoj Aziji je pokazalo da se 79% starijih osoba barem umjereno osjeća usamljeno, dok 18% osjeća ekstremnu usamljenost, te da postoje četiri primarne stvari koje doprinose osjećaju usamljenosti u populaciji: opipljiva podrška (pomoć u obavljanju neophodnih, svakodnevnih aktivnosti), veličina društvene mreže (ukupan broj prijatelja i članova porodice), društvena podrška (postojanje nekoga sa kim starije osobe provode aktivnosti u kojima uživaju) i samouvjerenost u društvenim kontaktima (u kojoj mjeri je osoba nervozna prilikom upoznavanja novih ljudi i koliko je brine kako je društveno percipirana) (UNFPA, 2022). Istraživanja vezana za dobnu diskriminaciju su ukazala na postojanje nepovoljnog odnosa okoline prema starijim osobama i predrasuda koje su vezane za njihov karakter, korisnost i intelektualne sposobnosti, a kada je riječ o područjima diskriminacije, starije osobe se osjećaju diskriminirane u području zdravstva i socijalne zaštite zbog načina na koji se postupa sa njima (Rusac, Štambuk i Verić, 2013).

Ljudska prava starijih osoba su zajednička svima i garancija su dostojanstvenog starenja. U analizama socijalne uključenosti starijih osoba u Bosni i Hercegovini se ističe da starije osobe imaju pravo na adekvatne resurse i informacije, na slobodu izbora, način života u porodičnom okruženju onoliko koliko oni to žele i mogu, a starije osobe koje žive u institucijama na dostojanstvo i korektan odnos. Istraživanja su pokazala da je loš ekonomski položaj jedan od najvažnijih problema sa kojima se susreću starije osobe, da su prava starijih osoba određena revidiranom Evropskom socijalnom poveljom koju je usvojila i Bosna i Hercegovina, te da ratifikovanje ove povelje uključuje sve značajnije međunarodne instrumente zaštite starijih osoba (Kepeš, Huzejrović i Kujundžić, 2019).

Rast starije populacije implicira direktan porast bolesti povezanih sa starenjem kao što su demencija i loši ishodi mentalnog zdravlja - depresija, anksioznost, samoubistva i ozbiljna ograničenja u kvalitetu života među starijim osobama. Modernizacija porodične strukture i ekonomski stresori ugrozili su sigurnost starijih u društvu (Parker, 2015). Rađene su studije povezanosti nivoa fizičke aktivnosti i stanja mentalnog zdravlja kod starijih osoba²⁹⁷ koje su pokazale da postoji veza između demencije i depresije u odnosu na ukupnu fizičku aktivnost i kvalitet provođenja slobodnog vremena, da je aktivni način života važan za prevenciju psihičkih problema kod starijih osoba, te da fizička aktivnost može smanjiti rizik od demencije (Benedetti et al., 2008). Prema posljednjim podacima Svjetske zdravstvene organizacije, objavljenim u 2020. godini, smrtnost od Alchajmera i demencije u Bosni i Hercegovini dostigla je 1.144 ili 3,33% od ukupnog broja umrlih. Starosno prilagođena stopa smrtnosti je 17,10 na 100.000 stanovnika, što Bosnu i Hercegovinu svrstava na 105. mjesto u svijetu.

Trenutno više od 55 miliona ljudi širom svijeta ima demenciju, od kojih preko 60% živi u zemljama sa niskim i srednjim prihodima. Svake godine se identifikuje skoro 10 miliona novih slučajeva demencije. Demencija je trenutno sedmi vodeći uzrok smrti i jedan od glavnih uzroka invaliditeta među starijim ljudima u svijetu. Žene češće obolijevaju od demencije u odnosu na muškarce, ali i u pružanju brige oboljelim od demencije 70% čine žene. (Svjetska zdravstvena organizacija, 2023). U Bosni i Hercegovini 150 000 ljudi živi sa demencijom (JabukaTV, 2023).

U preporukama Ombudsmena za ljudska prava Bosne i Hercegovine je istaknuto da je potrebno posebnu pažnju posvetiti starijim osobama sa demencijom - kroz posebne programe zbrinjavanja.

²⁹⁷ Istraživanje zasnovano na uzorku od 875 starijih ljudi iz grada na jugu Brazila, 2002 koje je pokazalo da 13,8% ima problema sa demencijom

Prilikom posjete Ombudsmana ustanovama u kojima su smještena starija lica, navedeno je da se izvjestan broj osoba sa demencijom nalazi u ustanovama, iako imaju potrebu za zaštitom u vidu gerontopsihijatrije, s obzirom na to da često znaju biti uznemireni, ponekad imaju psihotičnu kliničku sliku, dok Alzheimerova demencija zahtijeva posebnu vrstu tretmana (Institucija Ombudsmena za ljudska prava Bosne i Hercegovine, 2018).

Demenciju prati niz karakterističnih stanja koja se javljaju već u početnim stadijumima. Česte su smetnje raspoloženja, pri čemu se najčešće pojavljuje depresija. Većina demencija nije izlječiva. Farmakološki tretman se uvodi kako bi se odgodio početak bolesti ili usporila progresija, te ublažili simptomi. Gubitak samostalnosti i sposobnosti komunikacije predstavlja ozbiljan rizik starosti, a za oboljele od demencije veliku teškoću koja dovodi u pitanje njihov pogled na sebe i svijet oko sebe. Suočavanje sa bolešću je veliki izazov i za članove porodice oboljelih od demencije (Caritas biskupije Banja Luka, 2021). Osobe koje boluju od demencije predstavljaju grupu višestrukog rizika za stigmatizaciju, a prvi se ogleda u njihovoj starosnoj dobi. Demencija i njeni simptomi su često podloga za razvoj stigme, usljed čega se pojedinac posmatra kao drugačiji od ostalih. Stigma demencije je veoma prisutna, iako se o njoj ne govori mnogo. Često se poistovjećuje sa mentalnim bolestima, te je fokus uglavnom na stigmatizaciji osoba sa psihičkim teškoćama, a manje na osobama sa demencijom. Starosna dob predstavlja prvi rizik za stigmatizaciju, a dijagnoza demencije drugi faktor rizika za razvoj stigme, te su zbog toga osobe sa demencijom u višestrukom riziku za stigmatizaciju (Štambuk, Ivančić, 2022).

Pored demencije, veliki izazov u očuvanju mentalnog zdravlja starije populacije predstavlja i depresija. Postoji nekoliko vrsta depresije koje starije osobe mogu doživjeti (National Institute for Aging US, 2021):

- veliki depresivni poremećaj koji uključuje simptome koji traju najmanje dvije sedmice i ometaju sposobnost osobe da obavlja svakodnevne zadatke;
- perzistentni depresivni poremećaj (distimija), kao depresivno raspoloženje koje traje više od dvije godine, ali osoba može i dalje biti u stanju obavljati svakodnevne zadatke, za razliku od nekoga sa velikim depresivnim poremećajem;
- depresivni poremećaj izazvan supstancama/medikamentima, odnosno depresija povezana sa upotrebom supstanci, poput alkohola ili lijekova protiv bolova;
- depresivni poremećaj zbog medicinskog stanja, odnosno depresija povezana sa posebnom bolešću, poput bolesti srca ili multiple skleroze.

Članovi porodice i stručnjaci imaju veliku ulogu u prevenciji, prepoznavanju i pružanju adekvatne podrške starijim osobama koje se suočavaju sa pojavom demencije i depresije. Takođe, različite krizne situacije mogu dodatno narušiti kvalitet života i ugroziti zdravlje starije populacije.

Pandemija virusa COVID-19 je obilježila društvenu stvarnost posljednje tri godine i njene posljedice, naročito sa aspekta mentalnog zdravlja, se i dalje mogu očekivati u budućem periodu. U istraživanjima uticaja pandemije na mentalno zdravlje starije populacije naznačeno je da su osobe sa smetnjama u mentalnom zdravlju (uključujući starije osobe) ranjivije tokom kriznih situacija, a da diskriminacija dodatno doprinosi njihovom fizičkom i mentalnom zdravlju (Banerjee, 2020). Rađena su i brojna istraživanja na temu uticaja fizičkog distanciranja članova porodice na njihove međusobne odnose koja su ukazala na bolji položaj starije populacije koja živi sa svojim porodicama u odnosu na one koji su sami ili smješteni u instituciji, ali i na opasnosti koje su postojale vezano za njihove postojeće bolesti ili COVID simptome članova porodice sa kojima žive. Takođe, istraživanja su ukazala da, uzimajući u obzir veliki broj obaveza mlađe populacije, naročito u današnje vrijeme, postoji mogućnost da starije osobe mogu biti zanemarene, čak i kada su sa njima njihove porodice, što dovodi do fizičke i psihološke izolacije koja može biti faktor koji doprinosi ugrožavanju mentalnog zdravlja (Girdhar, Vivek i Sujata, 2020).

STARENJE I DRUŠTVENE IMPLIKACIJE

Odnos društva prema starijoj populaciji se može percipirati kroz položaj koji stariji imaju u društvu, prava koja ostvaruju i stepen zaštite njihovih ljudskih prava. Posljednji dostupni podaci institucije Ombudsmena za ljudska prava Bosne i Hercegovine su pokazali da su žalioци u žalbama upućenim Instituciji najčešće starije osobe, osobe sa zdravstvenim teškoćama ili u stanju socijalne potrebe kojima traženje sudske zaštite dodatno otežava stanje u kojem se nalaze. Kada je riječ o

ostvarivanju socijalne zaštite, kao problem je identifikovan položaj starije populacije u ruralnim sredinama (Institucija Ombudsmena za ljudska prava Bosne i Hercegovine, 2022).

Sve više se u javnim i akademskim krugovima ističu problemi vezani za rizike od stigmatizacije i diskriminacije osoba sa smetnjama u mentalnom zdravlju, a navedeni rizici se povećavaju kada je riječ o starijoj populaciji. Svjetska zdravstvena organizacija definiše ageizam kao predrasude ili diskriminaciju prema ljudima na osnovu njihove dobi. Obično se odnosi na starije osobe, ali može uticati i na mlade ljude. Ageizam ima negativan uticaj na fizičko i mentalno zdravlje, a kategoriše se na različite načine. Može se pojaviti kao institucionalni ageizam (kroz akcije i politike institucija), interpersonalni ageizam (kroz društvene interakcije) i internalizovani ageizam (kada starija osoba internalizuje shvatanja ageizma i primenjuje ih na sebe). Drugi način kategorizacije ageizma zavisi od toga da li je osoba toga svjesna. Ako jeste, to je poznato kao eksplicitni ageizam, a ako nije - onda je to implicitni ageizam (Medical News Today, 2021).

Izučavajući korelaciju socijalne izolacije i usamljenosti, stručnjaci koji se bave analizom i unapređenjem oblasti koja obuhvata stariju populaciju su zaključili da su osobe koje se neočekivano nađu same zbog smrti supružnika ili partnera, odvajanja od prijatelja ili porodice, penzionisanja, gubitka mobilnosti i nedostatka prevoza - posebno ugrožene. S druge strane, ljudi koji se bave smislenim, produktivnim aktivnostima sa drugima - imaju tendenciju da žive duže i osjećaj svrhe, što može doprinijeti poboljšanju njihovih kognitivnih funkcija (National Institute for Aging US, 2019). Istraživanja su otkrila da su samoća i usamljenost različiti, ali povezani, te da je moguće osjećati se usamljeno među ljudima, ali i biti sam, a ne osjećati se usamljeno. Društvena izolacija je objektivna fizička odvojenost od drugih ljudi (živjeti sam), dok je usamljenost subjektivni uznemireni osjećaj samoće ili odvojenosti (Cacioppo S., Capitanio and Cacioppo J., 2014).

Promocija zdravlja i preventivne aktivnosti u očuvanju mentalnog zdravlja postaju imperativ. Ostvaren je značajan napredak u oblasti zdravstvenih inovacija, a ubrzan razvoj tehnologija donosi nove mogućnosti. Rezultati pojedinih istraživanja naglašavaju činjenicu da ne samo mlađe grupe, već i starije osobe, mogu imati koristi od inovativnih tehnoloških inicijativa za promociju zdravlja (Forsman et al., 2017).

ZAKLJUČAK

Svako životno doba ima svoje specifičnosti i donosi promjene na svim poljima. Vulnerabilnosti starije populacije u Bosni i Hercegovini su prepoznate i u strateškim dokumentima i akcionim planovima na čijoj izradi su posljednjih godina započete intenzivnije aktivnosti. Ipak, potrebno je razvijati preventivne programe i osmišljavati/inovirati usluge podrške starijim licima u lokalnim zajednicama, naročito u ruralnim sredinama. Porodica, kao simbol stabilnosti društva, ima nemjerljivu ulogu u zdravom razvoju pojedinaca, te je potrebno jačati i pružati podršku članovima porodičnog sistema kako bi lakše prevladali različite porodične krize.

Tema mentalnog zdravlja uopšteno zaslužuje više medijskog prostora i promocije. Sve veća prisutnost demencije i depresije kod starije populacije (ali i kod drugih dobnih skupina) ukazuje na potrebu za sistemskim rješenjima, planovima podrške i individualnom pristupu. Otudenost ljudi je poprimila zabrinjavajuće razmjere, a vidljivi su sve češći primjeri različitih oblika diskriminacije koji imaju brojne negativne efekte na mentalno i ukupno zdravlje. Razmjena iskustava i jačanje regionalne i međunarodne saradnje može pružiti kvalitetne smjernice, a kontinuirane edukacije stručnjaka su značajan i neophodan resurs. Zaštita i unapređenje mentalnog zdravlja starije populacije ljudi zahtijeva međusektorsko djelovanje, aktivaciju, uvažavanje i prepoznavanje njihovih potreba. Potrebno je motivisati stručnjake u Bosni i Hercegovini da se detaljnije bave gerontologijom sa teorijskog i praktičnog aspekta, odnosno, zdravljem starijih osoba i višestrukim uticajima starenja. To je naročito značajno sada kada se suočavamo sa sve bržim procesom starenja stanovništva i promjenama koje ono tek donosi.

LITERATURA

1. Agencija za statistiku Bosne i Hercegovine (2022). *Demografija u Brčko distriktu BiH 2017-2021. godina.*
2. Banerjee, D. (2020). *The impact of Covid-19 pandemic on elderly mental health.* Int J Geriatr Psychiatry. 35(12):1466-1467.
3. Benedetti, T. et al. (2008). *Physical activity and mental health status among elderly people.* Cacioppo Stephanie, Capitanio John, Cacioppo John (2014). *Toward a neurology of loneliness.* Revista De Saúde Pública, 42(2), 302–307.
4. Caritas biskupije Banja Luka (2021). *Život sa demencijom*, Priručnik za profesionalce.
5. Federalni zavod za statistiku (2022). *Federacija Bosne i Hercegovine u brojkama.*
6. Federalno ministarstvo rada i socijalne politike, *Nacrt Strategije za unapređenje položaja starijih osoba u Federaciji Bosne i Hercegovine za razdoblje 2018-2027. godina.*
7. Forsman, A. et al. (2017). *Promoting mental wellbeing among older people: Technology - based interventions.* Health Promotion International.
8. Galić, S., Tomasović Mrčela, N. i sar. (2013). *Priručnik iz gerontologije, gerijatrije i psihologije starijih osoba - psihologije starenja*, Medicinska škola Osijek.
9. Girdhar, R., Srivastava, V., Sethi, S. (2020). *Managing mental health issues among elderly during COVID-19 pandemic*, Journal of Geriatric Care and Research, Vol 7, No 1.
10. Hadžić Faruk et al. (2022). *Efekti demografskih promjena na pružanje javnih usluga u Bosni i Hercegovini*, UNFPA.
11. Institucija Ombudsmena za ljudska prava Bosne i Hercegovine (2022). *Godišnji izvještaj o rezultatima aktivnosti Institucije Ombudsmena za ljudska prava Bosne i Hercegovine za 2021. godinu.*
12. Institucija Ombudsmena za ljudska prava Bosne i Hercegovine (2018). *Specijalni izvještaj o stanju prava osoba s intelektualnim i mentalnim teškoćama u Bosni i Hercegovini.*
13. Kepeš Nusreta, Huzejrović Vahida, Kujundžić Hamdija (2019). *Socijalna uključenost starijih u Bosni i Hercegovini*, Gračanica: Društvo za psihosocijalnu pomoć i razvijanje dobrovoljnog rada Osmijeh.
14. Ministarstvo za ljudska prava i izbjeglice Bosne i Hercegovine (2017). *Inicijalni Izvještaj Bosne i Hercegovine o primjeni Madridskog Akcionog plana za starenje*, Sarajevo.
15. Ministarstvo zdravlja i socijalne zaštite Republike Srpske, *Strategija za unapređenje položaja starijih lica u Republici Srpskoj za period 2019-2028. godine.*
16. SeConS i United Nations Population Fund (2020). *Analiza stanja stanovništva u Bosni i Hercegovini.*
17. Parkar, S. (2015). *Elderly mental health: Needs.* Mens Sana Monographs 13:91-99.
18. Republički zavod za statistiku Republike Srpske (2022). *Ovo je Republika Srpska 2022.*
19. Rusac, S., Štambuk, A., Verić, J. (2013). *Dobna diskriminacija: iskustva starijih osoba.* Hrvatska revija za rehabilitacijska istraživanja, Hrvatska Revija za rehabilitacijska istraživanja, Vol. 49, No. Supplement, 96-105.
20. World Health Organization. (2006). *Constitution of the World Health Organization – Basic Documents*, Forty-fifth edition, Supplement, oktobar 2006.
21. United Nations Development Programme Bosna i Hercegovina (2021). *Socijalna uključenost u Bosni i Hercegovini: Nacionalni izvještaj o humanom razvoju za 2020. godinu.*
22. UN General Assembly, 46th session, *UN Principles for Older Persons (1991).*
23. United Nations Population Fund (2022). *Usamljenost i društvena izolacija starijih osoba u regiji Istočne Evrope i Centralne Azije.*
24. Štambuk Ana, Ivančić Iva (2022). *(Anti)stigma osoba s demencijom*, Ljetopis socijalnog rada 29 (1), 7-30.
25. Vadla Draženka (2011). *Značaj samoprocjene zdravlja za ocjenu mentalnog zdravlja i korištenje zdravstvene zaštite starijih osoba.* PhD thesis, Sveučilište u Zagrebu.

Mrežna literatura:

1. Agencija za statistiku Bosne i Hercegovine (2020). Prezentacija analize stanja stanovništva i projekcija stanovništva za period 2020-2070. u Bosni i Hercegovini, <https://bhas.gov.ba/News/Read/42>, pristupljeno 10.4.2023.
2. Medical News Today (2021). What is ageism, and how does it affect health?, <https://www.medicalnewstoday.com/articles/ageism>, pristupljeno 15.4.2023.
3. National Institute for Aging US (2021). Depression and older adults, <https://www.nia.nih.gov/health/depression-and-older-adults>, pristupljeno 15.4.2023.
4. National Institute for Aging US (2019). Social isolation, loneliness in older people pose health risks, <https://www.nia.nih.gov/news/social-isolation-loneliness-older-people-pose-health-risks>, pristupljeno 7.4.2023.
5. World Health Organization. (2017). Mental health of older adults. <https://www.who.int/news-room/fact-sheets/detail/mental-health-of-older-adults>, pristupljeno 23.3.2023.
6. World Health Organization (2023). Dementia, <https://www.who.int/news-room/fact-sheets/detail/dementia>, pristupljeno 22.4.2023.
7. World Health Organization (2020). Bosnia and Herzegovina: alzheimers & dementia, <https://www.worldlifeexpectancy.com/bosnia-herzeg-alzheimers-dementia>, pristupljeno 15.4.2023.
8. www.jabuka.tv (2023). U BiH 150 tisuća ljudi živi sa demencijom, <https://www.jabuka.tv/u-bih-150-tisuca-ljudi-zivi-s-demencijom/>, pristupljeno 22.4.2023.

CHALLENGES IN PRESERVING THE MENTAL HEALTH OF THE ELDERLY

Miodrag Simović

full member of the Academy of Sciences and Arts of Bosnia and Herzegovina, full professor at the Faculty of Law, University of Bihać, professor emeritus, Full member of the European Academy of Sciences and Arts, foreign member of the Russian Academy of Natural Sciences

Jelena Kuprešanin

Master of Social Work and Criminal Investigation Specialist, working freelance as Social Welfare and Criminalistics Expert

Abstract: Protection and improvement of health is a universal human right, however, its full realization primarily depends on the resources of each country and available and quality health care. Preservation of the mental health of the population is imperative in the creation of public policies, but also a prerequisite for the preservation and functioning of any healthy society. Various crises caused by internal and external factors additionally contribute to increasing the risk of endangering the overall health of individuals, families and society as a whole, while simultaneously pointing to the importance and role of protective factors. The increasing presence of alienation in society impairs mental health, affects productivity and the success of dealing with everyday stress. The mental and physical health of the elderly population is particularly sensitive and endangered, and its preservation needs to be approached systematically, planned and continuously. Professionals in the field of care for the elderly as a problem often highlight the risk of stigmatization and discrimination of people with mental health disorders. The process of accelerated aging of the population, the mutual correlation of physical and mental health, the need for preventive programs, the degree of quality of family relationships and the environment are just some of the numerous factors that can have negative implications on overall health. The aforementioned can be mitigated by the joint action of different systems and professionals, by strengthening families, as well as by intensifying regional and international cooperation in the field of health policies. The future brings numerous health, but also social and economic challenges.

Key words: mental health, older age, family, risks, prevention.

DENUDACIJA RODNE NERAVNOPRAVNOSTI U VREME PANDEMIJE – SLUČAJ STARIJIH ŽENA U REPUBLICI SRBIJI

mr Svetlana Janković²⁹⁸
Centar za podsticanje dijaloga i tolerancije Čačak

Apstrakt: *Analizira se praksa i izazovi svakodnevice u doba pandemije u Srbiji iz ženske perspektive sa fokusom na starije žene s obzirom da je proces demografskog starenja konektivan, da je svaki peti građanin Republike Srbije stariji od 65 godina, i da su među njima žene većina. UN u svom izveštaju o uticaju pandemije identifikuje porast nasilja nad ženama, dodatnu marginalizaciju određenih grupa žena (starijih, Romkinja, žena sa invaliditetom i sl.), povećan broj kućnih obaveza, veći rizik od gubitka radnog mesta, rad na zdravstveno najrizičnijim mestima. Slične tendencije identifikuju i istraživanja u Srbiji (FemPlatz, Snaga prijateljstva Amity, Centar za podršku ženama Kikinda, Centar za mame, Autonomni ženski centar, UNFPA Srbija, Crveni krst Srbije), kao i Poseban izveštaj o diskriminaciji starijih Poverenice za zaštitu ravnopravnosti i starijima žena 65+.*

Cilj rada je ukazivanje na uzročno-posledične veze siromaštva i položaja žena (posebno starijih) koje su izložene raznim oblicima ponižavajućeg postupanja, marginalizaciji, diskriminaciji, i nasilju u vreme pandemije COVID-19. Zanemarivanje i nasilje unutar porodice (čak do femicida) je gorući problem sa kojim su se susrele mnoge pripadnice 65+. Naglašava se da se nasilje pojačava i postaje manje vidljivo, kako one stare. Intenzivirana je njihova vunerabilnost tokom mera uvedenih protiv pandemije COVID-19, rodna diskriminacija je postala frekventnija, a ukrštenost sa drugim oblicima diskriminacije intenzivirana.

Zaključuje se da je globalizacija demonstrirala ranjivost pojedinca u savremenim društvima, da virus ne diskriminiše, ali da je kriza koju je proizveo učinila vidljivijim postojeće diskriminativne nejednakosti i ozbiljno ugrozila ranjive i interseksijski ugrožene. Globalna pandemija je ukazala na surovu bezobzirnost neoliberalizma u kojim uslovima su zanemarivani zdravstveni sistemi postajali nemoćni u borbi sa masovnim zaražavanjem, obolevanjem i umiranjem stanovništva. Zaključuje se i da je zdravstvena kriza proizvela višestruke posledice u kojima žive starije žene: ekonomske, socijalne, psihološke, lične u nastaloj disharmoniji čije će se posledice još dugo osećati.

Ključne reči: COVID-19, starije žene, vunerabilnost, zdravstvena i socijalna zaštita, femicid

UVOD

„Iskustva stečena za vreme pandemije koronavirusa pokazuju da su nedostaci u poštovanju ljudskih prava starijih postali izraženiji i da su mere otežale pristup zdravstvenoj i socijalnoj zaštiti i da su uticale na izloženost nasilju i diskriminaciji, a najviše teškoća su imale starije osobe sa mentalnim i fizičkim invaliditetom“. Zaštitnik građana, Zoran Pašalić

Starije osobe definišemo kao osobe iznad određene starosne granice, a Ujedinjene nacije su starije osobe definisale kao starije od 60 godina (United Nations, 2017: 14), dok je na primer Svetska zdravstvena organizacija ovu granicu postavila na 65+. Starije osobe se povezuju sa lošijim fizičkim i mentalnim zdravljem, povećanom socijalnom izolacijom i usamljenošću, većom finansijskom nesigurnošću i smanjenim kvalitetom života (World Health Organization, 2021: 9). Najjednostavnija razgraničenja manje i više starih (a time i manje ili više vitalnih) bazirana su, na godinama starosti, te se kao samostalnije, manje zavisno i zdravije prepoznaje "mlađe staro stanovništvo". Prilikom proučavanja različitih dimenzija starenja u svetu sve više se ova populacija deli na tri podgrupe:

²⁹⁸ svetlana.jankovic.cacak@gmail.com

"mlado staro" stanovništvo (young old) od 65 do 74 godine, staro stanovništvo od 75 do 84 godine, i "najstarije staro" stanovništvo (oldest old) preko 85 godina (Devedžić et al., 2012: 46).

Početkom 2019. u Evropskoj uniji (EU) je živelo 90,51 milion osoba starijih od 65 godina, što iznosi gotovo petinu ukupnog stanovništva. A u naredne tri decenije projektovana je uzlazna putanja koja će dostići 129,8 miliona stanovnika ili približno trećini ukupne populacije. Očekuje se da će se prosečna starost muškaraca produžiti sa 76 godina u 2008. godini na 84,5 godina, a kod žena sa 82,1 godina na 89 godina do 2050. (European Union, 2020: 8).

Stanovništvo Srbije je takođe sve starije, stopa nataliteta je veoma niska, a prisutni su i drugi momenti koji doprinose, kao migracija iz sela u gradove, druge države, depopulacija i dr. Svaki peti građanin Srbije (20,7%), odnosno više od 1.400.000 stanovnika stariji su od 65 godina, a predviđa se da će procenat osoba preko 65 godina iznositi najmanje 22% do 2030. godine, što je skoro svaki četvrti stanovnik. Osnovna odlika starosno-polne strukture stanovništva Republike Srbije danas je brojčana dominacija muškaraca kod mladog stanovništva, odnosno dominantnost žena kod sredovečnog i starog stanovništva. Rodni aspekti starenja nisu samo u brojčanom sastavu žena i muškaraca te kategorije, samo je to najvidljiviji podatak. "Najstariji" je region Južne i Istočne Srbije, gde je čak 25% stanovništva starije od 60 godina. Istovremeno, položaj starijih u Srbiji, na evropskom kontinentu i u mnogim društvima globalno je kompleksan, i u mnogim segmentima nije povoljan, naročito imajući u vidu proces daljeg demografskog starenja. U ukupnoj populaciji starih u Srbiji, 48,7 posto su muškarci, a 51,3 posto čine žene. Očekivano trajanje životnog veka je poraslo sa 72,3 godine (2002) na 75,7 godina (2020) (Republički zavod za statistiku, 2020: 1).

Tabela 1. Stanovništvo 65+ po polu u odnosu na ukupnu populaciju u Srbiji 2019.

Starosna grupa	Ukupno %	Muškarci %	Žene %
65+	20,7	18,21	23,06
75+	8,23	6,7	9,69
80+	4,63	3,46	5,58
85+	1,91	1,45	2,35

Starost sa sobom nosi i svu negativnu realnost života. Opadanje fizičke snage, sve češći zdravstveni problemi i rastuća zavisnost od drugih, identifikovani su kao činioci koji postavljaju populaciju starih zapravo u povišeni rizik od viktimizacije. Uočava se i izostanak solidarnosti između generacija. Stariji doživljavaju uvrede, verbalne napade, pretnje, ponižavanje, zastrašivanje ili uznemiravanje, tretiranje kao deteta, ograničavanje u kontaktima ili aktivnostima, ali i odnos ćutanja i ignorisanja u kome ukućani izbegavaju svaku komunikaciju. Zamera im se da su tvrdoglavi, teški za saradnju, mrzovoljni, „konzervativnih pogleda na moral“, nesposobni za rad. (Jovanović, 2010).

Umesto da se starost posmatra kao prirodni tok života, starost se od strane mlađih sve više posmatra kao problem, a ne kao pravo, što obično vodi u narušavanje elementarnih ljudskih prava, među kojima sigurno treba pomenuti i pravo na starost. Demografsko starenje svuda u svetu povećava rizik od diskriminacije na osnovu godina, pa se srazmerno povećava i rizik od nasilja nad starijima, kao i rizik od ugrožavanja ljudskih prava starijih (Janković, Todorović i Vračević, 2015: 12).

O fenomenu nasilja u trećoj životnoj dobi nema mnogo podataka kako u svetu tako ni u Srbiji. Podaci Svetske zdravstvene organizacije pokazuju da 4% do 6% starijih trpi neki od oblika zlostavljanja u svojoj kući, ali se pretpostavlja da mnogo više ima onih koji nikada nisu bili registrovani kao žrtve nasilja. Oskudnost javnih informacija o nasilju nad starijima u porodici ukazuje da je to još uvek tabu ne samo u Srbiji, već širom Evrope. Istraživanja u Velikoj Britaniji pokazala su da se nasilje nad starijima tokom COVIDA-19 povećalo od 17 do 37 odsto. Posle finansijskog nasilja i zanemarivanja (namerno i nenamerno), kao najčešći oblici nasilja nad starijima slede psihičko i fizičko nasilje.

Slika 1. Nasilje nad starijim licima

Izvor. Elder Abuse: The Hidden Crim <http://www.cleo.on.ca/english/pub/onpub/PDF/seniors/elderab.pdf>

INTERSEKCIONALNI POLOŽAJ STARIJIH ŽENA

Intersekcionalna analiza nedvosmisleno otkriva da je kategorija starijih žena posebno izložena diskriminaciji po osnovu životne dobi, ali osim toga mora da se konstatuje gotovo redovno postojanje ukrštenosti sa drugim diskriminogenim faktorima koji su izrazito učestaliji u ovoj kategoriji nego kod mlađih uzrasta žena ili istih uzrasta muškaraca (Janković, 2019: 347). Feministički pristup bi mogao navesti da subordinacija žene u društvu proizilazi iz pretpostavke da je odrastao muškarac norma i da žene predstavljaju odstupanje od te norme. Koristeći sličan pristup, mlađa odrasla osoba je viđena kao norma i da manja briga za starije rezultira time što su oni/e odstupanje/devijacija te norme. I ovde važi konstatacija da je položaj žena bilo koje marginalizovane grupe, u ovom slučaju grupe starijih ljudi, redovno složeniji od položaja muškaraca te grupe, usled opšte prisutne diskriminacije žena, unutargrupne dinamike, kao i faktora koji uslovljavaju pojavu ženske višestruke diskriminacije (siromaštvo, starost, invaliditet, pripadnot nacionalnoj manjini...). Već na prvi pogled može da se konstatuje da je gotovo duplo više starijih žena (13%), što predstavlja osnov povećane društvene marginalizacije koja sa svoje strane otvara vrata nasilju, kao jedan od elemenata koji suštinski doprinosi povećanju nebezbednosti (Janković, 2019: 349). Diskriminacija na osnovu starosti, „ejdžizam“, doživljava se različito od strane muškaraca i žena, a neki autori ukazuju da se starije žene suočavaju sa dvostukim ugnjetavanjem (po osnovu životne dobi i diskriminacije po osnovu roda). „Stakleni plafon“ je u tom uzrastu dopunjen tzv. „srebrnim plafonom“ i pojavom diskriminacije na osnovu 'spoljašnjeg izgleda' (silver ceiling of 'lookism') (Grant, 2011). Brojni su oblici diskriminacije starijih žena koji su zasnovani na stereotipima i predrasudama – podrazumevan do prisile, neplaćen ženski rad u porodičnoj sferi, uloga žene kao obavezne negovateljice dece i starijih u porodici, starije žene imaju mnogo manje imovine u vlasništvu i mnogo manje prostora za odlučivanje, u svakodnevnoj komunikaciji se često iskazuje omalovažavajuć odnos prema njima upotrebom seksističkog žargona. Njima se inače retko poklanja posebna pažnja i analiza njihovog položaja ide zaobilazno, od opšteg položaja žena i opšteg položaja starijih osoba da bi se tek ukrštanjem te dve identitetske pripadnosti, došlo do specifičnosti koje se odnose na starije žene (Mršević, 2020: 49). Iako na prvi pogled možda i nema značajnije razlike među polovima starijih, sigurno je da stariji muškarci imaju više autonomije i kontrole i nad svojim životom i nad porodičnim pitanjima od starijih žena, ređe su izloženi porodičnom nasilju od žena sličnog uzrasta, bolje su materijalne situacije, češće imaju penziju višeg iznosa od žena i daleko češće su vlasnici vredne nepokretne imovine (Poverenik, 2020). Postoji takođe značajan rodni jaz u stopama aktivnosti i zaposlenosti starijih žena. Mnoge starije žene, naročito one koje žive na selu, diskriminisane su isključivanjem iz donošenja odluka čak i u svojim porodicama, retko su vlasnice imovine, najčešće su bez penzije i drugih primanja (Satarić, 2018).

ISKUSTVA DRUGIH – SLUČAJ DANSKE

Danska je najbolja zemlja na svetu za život žena i gajenje dece, naglašava se u najnovijem izveštaju objavljenom u „U.S news & World report“, u kome se navodi da je ova skandinavski zemlja dospela na vrh top-liste popularnosti dama širom sveta, pre svega zbog visokog nivoa rodne

ravnopravnosti i pomoći države u usklađivanju rada i roditeljstva. Ako je suditi po odgovorima 10.000 žena širom planete, koje su učestvovala u ovom istraživanju, Danska, Švedska, Norveška, Holandija i Kanada su proglašene najboljim zemljama za život, dok su se Dankinje starije od 65 godina izjasnile kao najsrećnije žene u Evropskoj uniji.

Iako bi premijerka ove zemlje Mete Frederiksen mogla da bude zadovoljna rezultatima ove studije, pandemija virusa korona i te kako je uticala na kvalitet života žena u ovoj skandinavskoj zemlji. Istraživanje Nacionalne SOS linije za pomoć žrtvama nasilja²⁹⁹ o uticaju kovida 19 na nasilje nad ženama pokazuje da je 2020. godine u periodu od januara do septembra, 3.510 osoba okrenulo telefon kako bi prijavilo nasilje u porodici. Kako se navodi u izveštaju koji je rukovodilac ovog istraživanja Helena Oldrup podnela Evropskom institutu za rodnu ravnopravnost, žene su bile žrtve nasilja u 91 odsto svih prijavljenih slučajeva, a povećan je i broj onih koje su imale potrebu za skloništem od nasilja, odnosno odlaskom u Sigurnu žensku kuću. Kako naglašava Signe Gisel Šmit, potpredsednica Danskog udruženja žena³⁰⁰ u ovoj skandinavskoj zemlji došlo je do znatnog porasta nasilja uzrokovanog pandemijom kovida 19.

„U uobičajenim okolnostima, 38.000 žena i 19.000 muškaraca godišnje prijavi nasilje u porodici, ali su ovi brojevi mnogo veći od 27. februara 2020, kada je zabeležen prvi slučaj zaraze virusom korona u Danskoj. Broj žena koje su potražile pomoć zbog nasilja se duplirao, a skloništa za žrtve nisu mogla da prime sve žene kojima je bila potrebna pomoć, pa smo morali da tražimo alternativni smeštaj za njih. Zbog toga je Dansko udruženje žena iniciralo otvaranje urgentnog skloništa za žrtve porodičnog nasilja, a vlada je opredelila dodatnu svotu novca kako bi pomogla prebijenim ženama i deci”. Takođe je činjenica da žene u Danskoj čine većinsku radnu snagu u takozvanim pomažućim profesijama koje su prve na udaru virusa korona, kao što su zdravstvo, sektor socijalnog rada, obrazovanje, briga o deci i trgovina.

Podaci govore da čak 85 odsto svih medicinskih radnika u Danskoj čine žene – zbog toga su one bile više izložene virusu kovid 19 i više su od njega obolevale, naročito mlade žene. Ova pandemija istakla je značaj takozvanih ženskih profesija i važnost pomažućih profesija. Takođe ponovo se pokrenula rasprava o tome da žene treba da budu jednako plaćene kao muškarci za posao koji obavljaju. Statistika, naime, pokazuje da je jaz u zaradama 16 odsto u korist muškaraca, a na štetu žena u Danskoj.

Pandemija virusa korona uticala je i na rekonstrukciju Vlade Danske – ministar za rodnu ravnopravnost Mogens Jensen, u čijem se resoru nalazi i hrana, ribarstvo i nordijska saradnja podneo je ostavku polovinom novembra 2020, zbog toga što je država odlučila da pobije 17 miliona nerčeva. Vladina drastična odluka usledila je nakon što su zdravstvene vlasti rekle da uzgoj nerčeva predstavlja rizik za javno zdravlje, zbog široko rasprostranjenih zaraza na farmama.

Prema podacima Evropskog instituta za rodnu ravnopravnost žene su se takođe nalazile na prvoj liniji borbe protiv kovida 19 – one čine 76 odsto od 49 miliona medicinskih radnika u Evropi i 86 procenata pomažućih radnika koji brinu o bolesnicima. Osim toga, žene čine 93 odsto radnika angažovanih u brizi oko dece, 95 odsto spremačica, 83 procenta gerontoloških domaćica i 82 odsto svih kasirki u radnjama širom Evrope (Đorđević, 2020).

ISKUSTVA U SRBIJI

I nacionalna statistika u Republici Srbiji svedoči da su žene podnele teži deo tereta korona krize – podaci našeg Ministarstva za rad, zapošljavanje, boračka i socijalna pitanja, pokazuju da u sektoru zdravstvene zaštite radi 79 odsto žena, sektor socijalne zaštite zapošljava čak 93 procenta dama, dok u oblasti obrazovanja 73 odsto zaposlenih čine žene.

Pandemija je ogolila rodnu neravnopravnost u kući, jer su mnoge žene grcale pod teretom duplih i troduplih obaveza – osim što su morale da idu na posao, najveći broj njih preuzeo je ulogu pedagoškog asistenta svojoj školskoj deci, koja su morale da prate onlajn nastavu, a u trećoj „smeni” ih je čekalo kuvanje ručka, pranje, peglanje i spremanje domaćinstva (Janković, 2021).

²⁹⁹ „Lev uden vold hotline”

³⁰⁰ Osnovano 1871. godine

„U prvih mesec dana vanrednog stanja Autonomnom ženskom centru javilo se tri puta više žena nego u uobičajenim okolnostima. Iako se najveći broj prijavljenih slučajeva nasilja odnosio na psihičku torturu, sve je izraženije i ekonomsko nasilje, koje se prvenstveno ogleda u nedavanju alimentacije. Na žalost, pandemija korone nije promenila ni statistiku femicida – u 2020. godini 26 žena, u 2021. godini 20 žena, u 2022. godini 17 žena je ubijeno u porodičnom nasilju”.³⁰¹

Prema studiji „Centra za mame” svaka treća mama u Srbiji imala je umanjena primanja tokom vanrednog stanja, svaka peta morala je da odlazi na posao, jer je imala radnu obavezu, a četiri odsto njih izgubilo je posao zbog pandemije.

„Studija pod nazivom `Majčinstvo u doba korone` sprovedena od 28. aprila do 8. maja 2020, na uzorku od 1.909 mama u našoj zemlji, takođe je pokazala da čak 60 odsto zaposlenih mama nije uspevalo da usaglasi poslovne obaveze sa obavezama oko dece i balansiranje im je teže palo nego inače. Čak 63 odsto reklo je da su tokom vanrednog stanja imale više obaveza, četvrtina ocenjuje da se ništa nije promenilo, a tek je svaka deseta mama izjavila da ima manje obaveza”.³⁰²

Finansijsko nasilje starijih osoba tokom pandemije

Finansijsko nasilje nad starijim ljudima zastupljeno je mnogo češće i više nego što se o njemu zna ili priča. Samo tokom pandemije korona virusa, ovaj vid nasilja nad starijima bio je najčešći, naročito u vreme izolacije. Prema podacima, oko 11 odsto starijih doživelo je finansijsko nasilje (Mršević, Janković, 2021).

„Forma nasilja koja obuhvata sve akcije nezakonitog ili neadekvatnog korišćenja novca, pokretne i nepokretne imovine starije osobe, definiše se kao finansijsko/materijalno nasilje ili eksploatacija. Upravo je ova vrsta nasilja najučestalija kada se govori o nasilju nad starijim osobama. Međutim, ono se retko prepoznaje od strane starijih i retko se prijavljuje.”³⁰³ Starije osobe nerado pričaju o tome, a mnogi ovo i ne prepoznaju kao nasilje. Među brojne primere finansijskog nasilja ubrajaju se: oduzimanje poslovne sposobnosti, zloupotrebe punomoćja, prevare, nestanak novca ili dobara, vrednih stvari, barijere u upravljanju sopstvenim sredstvima, nepoštovanje prava na nasleđe, zloupotreba i krađa čekova, kreditnih kartica, novca, penzije, iznuda, zloupotreba, menjanje sadržaja testamenata koje su starije osobe sklopile, a bez njihovog znanja, prinudno sklapanje i neizvršavanje ugovora o doživotnom izdržavanju. Nevraćanje kusura i situacija kada se starija osoba laže koliko nešto košta, je takođe vid finansijskog nasilja, a da toga stariji možda nisu ni svesni. Tipične prevare usmerene na starije osobe su i objave da je starija osoba osvojila nagradu, ali da mora da uplati novac kako bi joj ta nagrada stigla, zatim prevare sa investiranjem novca, polisama osiguranja, kao i lažnim dobrotvornim organizacijama.

Na globalnom nivou pokazalo se da je tokom pandemije, nasilje nad starijima bilo u porastu, pre svega zbog socijalne izolacije starijih i zavisnog položaja starijih. Pristup uslugama zdravstvene i socijalne zaštite, poput redukovane usluge, povećanih troškova lečenja, predstavljao je vid nasilja koji se pojavio kao globalni problem, odnosno strukturalno nasilje (Marković, 2021).

Povećanja rizika od nasilja tokom pandemije korona virusa bilo je i zbog neprepoznavanje neformalnih negovatelja na početku pandemije, ali takođe i nedostatka prikupljanja podataka koji su dobro desagregirani (65+). Tokom pandemije finansijsko nasilje je bilo izraženije, ali i svi drugi oblici nasilja. Nasilja nad starijima bilo više tokom pandemije korona virusom, potvrđuju i evidentirani slučajevi u centrima za socijalni rad, kojih je ukupno bilo u 2020. godini 4.454, za razliku od 4.236 u toku 2019. godine (Đorđević, 2020).

Kako bi pomogli da se što pre prepozna nasilje nad starijima, a onda i pravovremeno reaguje Crveni krst Srbije i Gerontološki centar Beograd organizovali su tokom leta 2020. obuke za 225 gerontodomačica i za 208 starijih žena na temu prevencije nasilja nad starijima. Obuka je bila deo projekta „Osnaživanje starijih žena: sprečavanje nasilja kroz promenu socijalnih normi u Srbiji i Austriji”, koji je Crveni krst Srbije sproveo u partnerstvu sa Austrijskim Crvenim krstom i Austrijskim institutom za istraživanje sukoba, a uz podršku Evropske unije i Austrijske razvojne agencije. Ovo je bila jedna od pozitivnih praksi i svakako treba je kontinuirano primenjivati i sad kad je prošla

³⁰¹ Advokat Autonomnog ženskog centra.

³⁰² „Centar za mame”, direktorka Jovana Ružičić.

³⁰³ Predsednica Gerontološkog društva Srbije i stručna saradnica u Crvenom krstu Srbije Nataša Todorović.

pandemija jer omogućava da se sazna o vrstama nasilja nad starijim osobama, faktorima rizika, procedurom prijavljivanja. Obzirom da je obuke podržalo Ministarstvo za rad, zapošljavanje, boračka i socijalna pitanja, predstavlja primer saradnje organizacija civilnog društva i institucija kod učinjenih koraka prevencije i na taj način podiže nivo javnozdravstvenog pitanja koje utiče posredno i neposredno na kvalitet života starijih osoba i njihovo zdravlje.

Starije osobe često ne prijavljuju nasilje iz različitih razloga. Nasilnici su najčešće iz kruga porodice ili bliskih i značajnih osoba u životu starije osobe (negovatelji, pomagači, zdravstveni radnici), o njemu starije osobe ne pričaju, bilo što ga i same ne prepoznaju ili ih je strah i sramota da kažu pa ono ostaje uglavnom nevidljivo. Ali kada su opljačkani od strane nepoznatog napadača ili ako su prevareni od trgovaca koji nude robu putem telefona i pozivaju na prezentacije, i kada budu prevareni i daju novac lažnim dobrotvornim organizacijama onda su spremni za prijavljivanje.

Razlozi za ne prijavljivanje nasilja:

- Stigma i stid: Starije osobe se često stide da ikome otkriju detalje vezane za zlostavljanje, posebno ukoliko su nasilnici deca i unuci;
- Stavovi i uverenja: starijim osobama često se ne veruje da trpe zlostavljanje od strane članova porodice; *Strah od gubitka: strah od remećenja odnosa s decom, unucima, da neće imati ko o njima da brine da će biti prepušteni sami sebi;
- Neadekvatni i nedovoljni kapaciteti službi: Mnoge starije osobe smatraju da su službe koje postoje neadekvatne i da ne odgovaraju njihovim potrebama;
- Emocije: pre svega starije žene često zlostavljanje trpe i ne prijavljuju jer se plaše da ostanu same posle godina ili decenija braka, tu je i strah da budu same i počinju iz početka, plaše se svih nepoznanica koje bi velika promena donela njihovom životu, osećaju da duguju lojalnost članu porodice ili supružniku koji ih zlostavlja, osećaju krivicu ili im je stalo do zlostavljača;
- Koping: mnoge starije žene tokom godina života sa zlostavljanjem razviju mehanizme kojima se ovo nasilje prihvata kao sastavni deo življenja i normalni deo svakodnevnice;
- Finansijska nesigurnost: Mnoge starije žene su socijalno i materijalno deprivirane u odnosu na starije muškarce.

ZAKLJUČAK

Najčešći problemi sa kojima se susreću stariji su siromaštvo i nasilje kao i zanemarivanje unutar porodice, uključujući raspolaganje imovinom bez njihovog pristanka, nezadovoljstvo ostvarivanjem prava na materijalnu podršku usled teške materijalne i životne situacije, otežano ostvarivanje prava na pomoć i negu drugog lica. Zato je neophodno uspostaviti efikasniji sistem socijalne zaštite usklađen sa potrebama starijih osoba, obezbediti finansijski održive usluge i posebne servise podrške kako bi se i u redovnim i u vanrednim okolnostima obezbedila adekvatna zdravstvena zaštita.

Mnogi od pomenutih problema posebno su bili izraženi tokom vanrednog stanja uvedenog zbog pandemije zarazne bolesti COVID-19 kada su zbog mera ograničenja kretanja najviše teškoća imale starije osobe sa mentalnim i fizičkim invaliditetom kojima je potrebna podrška formalnih i neformalnih negovatelja za zadovoljavanje osnovnih životnih potreba. Brojne probleme imale su i starije osobe u stanju socijalne potrebe, naročito one kojima je bio potreban urgentni smeštaj u vreme zabrane prijema u gerontološke centre i domove za stare, zatim starije osobe kojima je bila neophodna pomoć geronto-domaćica koja je bila ograničena, ali i stariji beskućnici zbog nemogućnosti prijema u prihvatilišta i ostale socijalne ustanove. Da bi se to prevazišlo potrebno je da država preduzme mere za zaštitu starijih osoba, posebno u vanrednim situacijama kao npr. veći iznosi socijalnih davanja, unapređivanje kvaliteta usluga zdravstvene i socijalne zaštite, mogućnost alternativnog smeštaja starijih osoba kojima je potrebno urgentno zbrinjavanje, pružanje usluga podrške i onim osobama koje nisu u sistemu socijalne zaštite, zapošljavanje većeg broja stručnih radnika u centrima za socijalni rad i ustanovama socijalne zaštite.

Postoje domovi za stare koji ne ispunjavaju propisane uslove za rad, nemaju odgovarajuće licence i dozvole za rad, odnosno koji su izgubili licencu za rad, kojima je izrečena zabrana rada od strane inspekcije socijalne zaštite, ali i pored preduzimanja mera od strane Ministarstva za rad, zapošljavanje, boračka i socijalna pitanja nastavljaju da rade i primaju korisnike. Postojao je sistemski

problem smeštanja korisnika u ustanove socijalne zaštite u vreme pandemije zarazne bolesti COVID-19, a da nisu predviđeni vidovi alternativnog smeštaja. Zato je potrebno proširenju kapaciteta Prihvatišta za odrasle i stare u Republici Srbiji ali i izgradnja novih objekata sa kojima bi bilo obezbeđeno potpunije zadovoljenje potreba korisnika u kriznim situacijama.

Žene čine većinu onih koji su bili najizloženiji ili čiji se položaj najviše promenio usled epidemije. Epidemija je istakla, izoštrila i pojačala postojeće neravnopravnosti i ukazala na pravo značenje termina „ranjivost”. U najnepovoljnijem položaju su oni koji inače nisu vidljivi u sistemu, siromašni, nezaposleni ili neformalno zaposleni i spadaju u ranjive grupe, a u kojima su većinom žene. Državne mere nisu bile u dovoljnoj meri usmerene ka podršci ovim kategorijama niti su prepoznale postojeće neravnopravnosti. (Pajvančić et al, 2020)

Globalizacija je demonstrirala ranjivost pojedinca u savremenim društvima. Pokazala je da virus ne diskriminiše, ali da je kriza koju je proizveo učinila vidljivijim postojeće diskriminativne nejednakosti i ozbiljno ugrozila ranjive i interseksijski ugrožene starije osobe. Globalna pandemija je ukazala na surovu bezobzirnost neoliberalizma u čijim uslovima su zanemarivani zdravstveni sistemi postajali nemoćni u borbi sa masovnim zaražavanjem, obolevanjem i umiranjem stanovništva. Zdravstvena kriza je proizvela višestruke posledice u kojima žive pre svega starije osobe posebno žene: ekonomske, socijalne, psihološke, lične u nastaloj disharmoniji čije će se posledice još dugo osećati, bez obzira na proglašenje kraja ove pandemije. Denudirana je rodna neravnopravnost, i nema tog smokvinog lista, dovoljno velikog da pokrije tu голу činjenicu.

Literatura:

- Bašaragin, M. (2021). *Starost i rod u vremenu i prostoru: šta starije žene (ne) mogu u Srbiji danas?* Novi Sad: Ženske studije i istraživanja i Futura publikacije.
- Grant, D. (2011). "Older women, work and the impact of discrimination", in "Age Discrimination and Diversity, Multiple Discrimination from an Age Perspective", ed. by Malcolm Sargeant, Cambridge University Press, pp. 41 – 63.
- Devedžić, M., i Stojiljković, J. (2012). Novo poimanje starosti - Prospektivna starost. *Stanovništvo*, 45- 68.
- Janković, B., Todorović, N. i Vračević, M. (2015). *Dobro čuvana porodična tajna: zlostavljanje starijih osoba*. Beograd: Crveni krst Srbije.
- Janković, S. (2019). *Marginalizovan položaj starijih žena u Srbiji*. U: Položaj marginalizovanih grupa u društvu. Ur: Macanović Nebojša, Banjaluka: Fakultet političkih nauka. Centar modernih znanja. Beograd: Fakultet za specijalnu rehabilitaciju i edukaciju, str 345-352.
- Mršević, Z. (2020). *Višestruka i interseksionalna diskriminacija*. U: Zbornik SANU Rodna ravnopravnost – od jednakih prava do jednakih mogućnosti. Ur: Varadi Tibor, Pajvančić Marijana. Beograd: SANU Odbor za proučavanje ljudskih prava i manjina. str. 47-83.
- Mršević, Z. i Janković, S. (2021). *Žene i socijalna Pravda za vreme pandemije*. 34-38. U: Covid-19: socio-demografski procesi, izazovi i posledice pandemije Ur: Ivan Marinković, Marko Galjak. Beograd: Institut društvenih nauka, Centar za demografska istraživanja i Društvo demografa Srbije.
- Pajvančić, M., Petrušić, N., Nikolin, S., Vladislavljević, A. i Baćanović, V. (2020, mart-maj). *Rodna analiza odgovora na COVID-19 u Republici Srbiji*. Misijska OEBS-a u Srbiji i Ženska platforma za razvoj Srbije 2014-2020.
- Poseban izveštaj Povernika za zaštitu ravnopravnosti o diskriminaciji starijih građana*. (2021, april). Beograd: Povernik za zaštitu ravnopravnosti.
- Redovan godišnji izveštaj Zaštitnika građana za 2020 godinu*. Beograd: Zaštitnik građana.
- Redovan godišnji izveštaj Zaštitnika građana za 2021 godinu*. Beograd: Zaštitnik građana.
- Republički zavod za statistiku. (2020). *Žene i muškarci u Republici Srbiji*. Beograd. Dostupno na <https://www.stat.gov.rs/9003>, stranici pristupljeno 3.1.2022.
- Satarić, N. (2018). *Alternativni izveštaj Komitetu za eliminaciju svih oblika diskriminacije žena o diskriminaciji starijih žena u Republici Srbiji*. Beograd: Udruženje „Snaga prijateljstva” – Amity.

Časopisi:

Đorđević, K. (2020, 14 decembar). Pandemija pogoršala život kod žena u Srbiji i Danskoj. *Politika*.

Jovanović, S. (2010, 23 jun). Ljudi istih godina nisu isto stari. *Politika*.

Marković, R. (2021, 3 oktobar). Tokom pandemije starije osobe najčešće trpele finansijsko nasilje. *Danas*. <https://www.danas.rs/vesti/drustvo/tokom-pandemije-starije-osobe-najcesce-trpele-finansijsko-nasilje/> stranici pristupljeno 10.3.2023.

Internet:

European Union, European statistics. (2020). *Ageing Europe, Looking at the lives of older people in the EU - 2020 edition*. Luxembourg: Publications Office of the European Union. Dostupno na <https://ec.europa.eu/eurostat/web/products-statistical-books/-/ks-02-20-655>, stranici pristupljeno 22.12.2021.

United Nations, Department of Economic and Social Affairs Population Division. (2017). *World Population Ageing 2017*. New York: United Nations publication. Dostupno na https://www.un.org/en/development/desa/population/publications/pdf/ageing/WPA2017_Report.pdf, stranici pristupljeno 25.12.2021.

World Health Organization. (2021). *Global report on ageism*. Geneva: World Health Organization. Dostupno na <https://www.who.int/teams/social-determinants-of-health/demographic-change-and-healthy-ageing/combating-ageism/global-report-on-ageism>, stranici pristupljeno 4.1.2022.

Denudation of gender inequality during the pandemic - the case of elderly women in the Republic of Serbia

Svetlana Janković MA, Center for Encouraging Dialogue and Tolerance Čačak

Summary

The subject of the work is the analysis of everyday practices and challenges during the pandemic in Serbia from a female perspective with a focus on elderly women, given that the process of demographic aging is connective, while every fifth citizen in Serbia is over 65 years old, and that women are the majority among them. In its report on the impact of the pandemic, the UN identifies an increase in violence against women, additional marginalization of certain groups of women (elderly, Roma, women with disabilities, etc.), increased burden of household duties, a greater risk of job loss, and work in the most health-risky places. Similar tendencies are identified by research in Serbia (FemPlatz, Strength of Friendship Amity, Women's Support Center, Center for Mothers, Autonomous Women's Center, UNFPA Serbia, Red Cross of Serbia), as well as the Special Report on Discrimination of the Elderly by the Commissioner for the Protection of Equality and Women's Stories 65+.

The goal of the presentation is to point out the cause-and-effect relationship between poverty and the position of women (especially the elderly) who are more exposed to various forms of humiliating treatment, marginalization, discrimination, and violence during the COVID-19 pandemic. Neglect and violence within the family (even up to femicide) is a burning problem that many women over 65 have encountered. It is emphasized that violence does not stop as they get older, but intensifies and becomes less visible. Their vulnerability intensified during the measures introduced against the COVID-19 pandemic, gender discrimination became more frequent, and the overlap with other forms of discrimination intensified.

It is concluded that globalization demonstrated the individual vulnerability in modern societies that the virus does not discriminate, but that the crisis it produced made the existing discriminatory inequalities more visible and seriously endangered the vulnerable and intersectionally threatened. The global pandemic has shown the cruel recklessness of neoliberalism, in which conditions that neglected health systems became powerless in the fight against mass infection, illness, and death of the population. It is also concluded that the health crisis produced multiple consequences in which elderly women live, economic, social, psychological, and personal in the resulting disharmony, the consequences of which will be felt for a long time.

Keywords: COVID-19, elderly women, vulnerability, health and social care, femicide

SUDSKA INDIVIDUALIZACIJA KRIVIČNE SANKCIJE – UPUĆIVANJE U ODGOJNI CENTAR PRI NJENOM IZVRŠENJU, STUDIJA SLUČAJA

prof. dr. Vildana Pleh³⁰⁴

mr. Ismira Hadžić³⁰⁵

Sažetak: Posmatrajući historiju razvoja maloljetničkog prijestupništva, vidljivo je da se ono javlja u svim zemljama bez obzira na društvena uređenja. Razlika, međutim, postoji u nizu faktora koji opredjeljuju borbu protiv maloljetničkog prijestupništva, od kojih je jedan od značajnijih utjecaj pojedinih subjekata maloljetničkog pravosuđa na odabir, trajanje i proces izvršenja reakcije, mjere ili sankcije prema maloljetnom počiniocu krivičnog djela. Sud kao poseban autoritet ima i veoma značajnu ulogu pri primjeni i izvršenju krivičnih sankcija, naročito krivičnih sankcija institucionalnog tretmana. Svojim odlukama mijenja "sudbinu" i tok izvršenja izrečenih sankcija, a samim tim i samog maloljetnika. Autorice se u ovom radu bave ulogama suda pri izvršenju sankcija institucionalnog tretmana, posebno se osvrćući na meritornu ulogu suda pri izvršenju krivične sankcije - upućivanje u odgojni centar. Izvršenje ove odgojne mjere, prava i dužnosti subjekata u tom procesu te uloge sudija za maloljetnike pri individualizaciji odgojnih mjera maloljetniku, sudska individualizacija, bit će prikazani kroz konkretne primjere, analizirajući pritom studij slučaja iz prakse KJU „Odgojni centar Kantona Sarajevo“. Treba se naglasiti da pri sudskoj individualizaciji sankcioniranje ima kao cilj resocijalizaciju maloljetnika, što podrazumijeva multidisciplinarni pristup te adekvatnu primjenu pravnog, pedagoškog, psihološkog i socijalnog pristupa u radu sa maloljetnim prijestupnicima.

KLjučne riječi u radu: sudska individualizacija, maloljetničko prijestupništvo, upućivanje u odgojni centar, studij slučaja

Uvod

Sudska i penološka individualizacija intervencije u postupanju prema maloljetnim počiniocima krivičnih djela predstavljaju jedan od najvažnijih procesa u sistemu borbe protiv maloljetničkog prijestupništva. U ovom procesu vrijede određeni principi i parametri koji se primjenjuju kroz različite psihološke, pedagoške, sociološke, pravne i sl. metode.

Sud se u postupku prema maloljetnom prijestupniku vodi principom postupnosti što se odnosi na odabir blažeg oblika intervencije, a kao posljednje sredstvo primjenjuje krivičnu sankciju institucionalnog tretmana te uzima u obzir socijalni pristup kroz identifikaciju tretiranja i saniranja prisutnog poremećaja u ponašanju kao i socijalnih uzroka koji su doveli do prijestupa. Pravni i socijalni pristup u maloljetničkom prijestupništvu su u međusobnoj povezanosti, što se odnosi na donošenje odluka prema maloljetnim prijestupnicima. Ovaj vid pristupa zahtijeva uključivanje svih subjekata maloljetničkog pravosuđa koji poduzimaju mjere prema maloljetniku. Za njihovo poduzimanje potrebno je početi od upoznavanja ličnosti maloljetnika, od prvih koraka života i odrastanja u porodici do njegovog ponašanja i odnosa prema mikro i makro socijalnom okruženju. Glavni cilj individualizacije spomenutih intervencija je ključni segment u pronalaženju efikasnog odgovora na prijestupničko ponašanje maloljetnika.

³⁰⁴ Vanredna profesorica na Pravnom fakultetu Univerziteta u Sarajevu

³⁰⁵ Stručni savjetnik, odgajatelj KJU „Odgojni centar Kantona Sarajevo“

1. Maloljetničko prijestupništvo

Termin *prijestupničko ponašanje* u nauci i praksi se koristio kroz različite pojmove kao što su delinkventno ponašanje, odgojna zapaštenost, devijantna ponašanja i slično. I to je zahtijevalo usaglašavanje terminologije maloljetničkog prijestupništva čime bi se značajno smanjila stigmatizacija maloljetnih prijestupnika.³⁰⁶ Maloljetničko prijestupništvo se definiše kao društveno neprihvatljivo ponašanje mladih u razvojnoj dobi, a koji se razlikuju po biološkom, psihološkom i socijalnim razvoju od djece i odraslih. Istraživanjem maloljetničkog prijestupništva vidljivo je da se, osim lica koja su po uzrastu stariji i mlađi maloljetnici, kao izvršitelji krivičnih djela pojavljuju i lica mlađa od 14 godina djece.³⁰⁷ Status maloljetnika u krivičnom pravu definisan je i određen starosnom kategorijom učinitelja krivičnih djela. Prema ZOM FBiH, određena je starosna granica maloljetnog lica u okviru kojeg se definiše mlađi maloljetnik, stariji maloljetnik i mlađa punoljetna osoba. U skladu sa zakonskim propisima protiv lica koje u trenutku počinjenja zakonom zabranjenih radnji nije krivično odgovorno (dijete), ne može se pokrenuti krivični postupak niti izreći bilo koja mjera ili krivična sankcija. Evidentno je da se pomjera dobná granica kod prijestupnika kada prvi put dođu u sukob sa zakonom. Veoma često maloljetnici čine krivična djela sami ili sa punoljetnim licima ili vršnjačkim grupama. Imajući u vidu činjenicu da maloljetnici predstavljaju najosjetljiviju kategoriju, te da na iste najviše utiče kriza i promjene u razvoju društvene zajednice, veoma često njihova se reakcija na ove pojave ispoljava kroz asocijalno ponašanje i vršenje krivičnih djela. Maloljetničko prijestupništvo ima svoje uzroke i oblike u koje spadaju faktori rizika koji se odnose na odgojnu zapaštenost, uticaj i pritisak vršnjaka, nedostatka edukativnog i rekreativnog sadržaja, nepoštivanje školske discipline, neredovno pohađanje i napuštanje škole, negativni utjecaj društvenih mreža koji se ogleda kroz dostupnost neprilagođenog sadržaja i usmjeravanje ka pogrešnom razvoju ličnosti, kao i neka obilježja samih adolescenata (emocionalna i socijalna nezrelost, niska tolerancija na frustraciju, slaba socijalna prilagodljivost te potreba za dokazivanjem uz negativnu identifikaciju). U rješavanju problema prijestupništva maloljetnika najprije se treba poći od uloge društva koje mora obezbijediti materijalne uslove kao podlogu za izgradnju sistema i metoda borbe protiv prijestupništva, a što se odnosi na donošenje zakonskih propisa koji pravno regulišu problem prevencije i socijalnih mjera. Uloga društva se ogleda i u pružanju podrške porodici prilikom vršenja odgojne funkcije, stvaranje programa u školama na svim nivoima na osnovu kojih će se odgoju djece i maloljetnika pokloniti veća pažnja kako bi se pravilno usmjerili ka normalnom životu i razvoju. Imajući u vidu navedeno, uloga društva je značajna za podršku i osnivanje ustanova koje imaju ulogu suzbijanja maloljetničkog prijestupništva.

2. Maloljetničko pravosuđe i subjekti maloljetničkog pravosuđa

Za djecu za koju postoje osnovi sumnje da su počinili krivično djelo, maloljetničko pravosuđe ima ulogu i zadatak da na opći način definira zaštitu te promovira prava djeteta na pravedan tretman.³⁰⁸ Pitanja tretmana i postupanja prema maloljetnim prijestupnicima nisu bila obuhvaćena reformom krivičnog zakonodavstva u BiH iz 2003. godine³⁰⁹, te je njihov položaj bio određen u okviru krivičnog zkona, zakona o krivičnom postupku, i zakona o izvršenju krivičnih sankcija na državnom, entitetskom i nivou Brčko distrikta BiH. Shvatajući značaj prevencije maloljetničkog prijestupništva, 2014. godine je donesen odvojeni zakon za maloljetnike koji je podijeljen na entitetskom nivou i na

³⁰⁶ Pleh, V., Suljagić, S., Suljagić, A. (2020). Opservacija i dijagnostika ličnosti maloljetnih prestupnika u krivičnom zakonodavstvu i praksi u Bosni i Hercegovini. Banja Luka: Centar modernih znanja, str. 15

³⁰⁷ Član 2. Zakon o zaštiti i postupanju sa djecom i maloljetnicima u krivičnom postupku, („Službene novine Federacije BiH“, broj 7/2014 i 74/2020) u daljnjem tekstu ZOM FBiH. 1) Dijete je u skladu sa ovim zakonom svaka osoba koja nije navršila 18 godina života., (2) Prema djetetu koje u vrijeme izvršenja krivičnog djela nije navršilo 14 godina, ne mogu se izreći krivične sankcije niti primijeniti druge mjere predviđene ovim zakonom.

³⁰⁸ ZOM FBiH Član 12. Osnovni pojmovi

³⁰⁹ Kosović, J. (2018). Komentar Zakona o zaštiti i postupanju sa djecom i maloljetnicima u krivičnom postupku. Misija OSCE-a u Bosni i Hercegovini. Sarajevo, str. 17

nivou Brčko distrikta. U okviru ZOM FBiH položaj maloljetnih prijestupnika definisan je odredbama materijalnog, procesnog i izvršnog krivičnog prava. Također, navedenim zakonom određene su i procesne odredbe krivično pravne zaštite djece i maloljetnika na čiju je štetu učinjeno krivično djelo.

Postupanje pojedinih subjekata maloljetničkog pravosuđa prema maloljetnicima sastoji se od nekoliko faza. Govorimo o postupanju prije pokretanja pripremnog postupka i postupanju u krivičnom postupku kroz pripremni postupak, sudski postupak koji može biti u obliku sjednice ili glavnog pretresa i postupak po pravnom lijeku.³¹⁰ Diverzija od krivičnog postupka se ogleda u primjeni odgojnih preporuka koje, osim tužioca za maloljetnike, može izreći i sudija za maloljetnike. U slučaju primjene istih prema maloljetnom prijestupniku se ne pokreće krivični postupak. Osim odgojnih preporuka, pod određenim zakonskim uslovima, maloljetniku se može izreći policijsko upozorenje koje, uz saglasnost tužioca za maloljetnike, izriče ovlašteni policijski službenik. Jedan od općih principa u radu sa djecom i maloljetnicima u krivičnom postupku i u postupku primjene i izvršenja krivičnih sankcija, alternativnih sankcija i alternativnih mjera su najbolji interes djeteta - kao najpoznatiji konvencijski standard i individualizacija mjera i sankcija u postupanju prema maloljetnicima. Oba principa su „vodilje“ za sve subjekte maloljetničkog pravosuđa prilikom odabira intervencije u datim okolnostima. Kad govorimo o odlučivanju o (ne)pokretanju krivičnog postupka i izricanju krivične sankcije, posebno mjesto zauzimaju tužilac i sudija za maloljetnike, od čijih odluka zavisi sadržaj intervencije prema maloljetniku. U tom kontekstu govorit ćemo o vrstama i karakteristikama individualizacija koje vrše, u prvom redu sudija za maloljetnike odlučujući o pravnom položaju maloljetnika. Tako u različitim fazama postupanja prema maloljetnom počiniocu krivičnog djela, subjekti maloljetničkog pravosuđa mogu primjenjivati različite vrste individualizacije: zakonsku (koja se ostvaruje kroz propisivanje vrsta sankcija, dužine njihovog trajanja, principima uslovnog otpusta, opoziva i sl.), sudsku individualizaciju koju vrši sud prije pokretanja krivičnog postupka, odnosno u toku krivičnog postupka, odlučuje o primjeni alternativnih modela ili izricanju krivične sankcije konkretno za tog učinioca krivičnog djela, i penitencijarnu individualizaciju koja se odvija u toku izvršenja sankcija institucionalnog tretmana, a vrše je različiti subjekti u toku penološkog tretmana.

Izuzetno značajna uloga suda i njegova sudska individualizacija je u procesu izvršenja krivičnih sankcija koja se pojavljuje u nekoliko oblika. Govorimo o administrativnoj, meritornoj, nadzornoj i dodatnoj ulozi suda o čemu će kroz konkretne primjere više biti riječi.

U nastavku rada posebnu pažnju ćemo posvetiti sudskoj individualizaciji u procesu izvršenja sankcije institucionalnog tretmana koja je direktni „rezultat“ primjene penološke individualizacije i (ne)uspjeha u tretmanu onih subjekata maloljetničkog pravosuđa koji su sa maloljetnikom radili u ustanovi u okviru službe tretmana: pedagozi, psiholozi, socijalni radnici i sl.

Veoma je važno istaći da u krivičnom postupku zakonodavac organu starateljstva daje poseban značaj i određuje niz prava i obaveza, daje mu pravo da bude obaviješten o svakom pokrenutom krivičnom postupku prema maloljetniku. Zakonodavac organ starateljstva upoznaje sa tokom krivičnog postupka, a kao učesnik tog postupka organ starateljstva daje prijedloge te ukazuje na činjenice i dokaze koji su od važnosti za izricanje krivične sankcije. Ovlaštenjem od službene osobe ili tužitelja organ starateljstva može prisustvovati prije pokretanja pripremnog postupka. Kada je pravo prisustva roditelja, usvojitelja ili staratelja uskraćeno po odobrenju tužitelja, organ starateljstva prisustvuje u pripremnom postupku.

3. Sudska i penološka individualizacija intervencija te meritorna uloga suda u njihovoj realizaciji

Individualizacija mjere ili sankcije predstavlja prilagođavanje te intervencije konkretnom izvršiocu krivičnog djela uzimajući u obzir njegovu ličnost i život. Također, treba imati u vidu da se maloljetna lica od punoljetnih razlikuju prema biološkoj, fizičkoj, kao i emocionalnoj zrelosti. Dalje, ovdje je

³¹⁰ Op. cit. str. 12

važna i okolnost slučaja, naročito težina učinjenog krivičnog djela i stepen odgovornosti učinioca. Individualizacija kazne znači primjenu one mjere ili sankcije prema učiniocu krivičnog djela kojom će se najbolje ostvariti svrha kažnjavanja.³¹¹ Ovaj vid pristupa podrazumijeva da se maloljetnom prijestupniku prilagodi izrečena sankcija, te da se prema njemu postupi u skladu sa njegovim mogućnostima. Osim navedenog, sud sudsku individualizaciju vrši i kroz izvršenje krivične sankcije, te se kroz individualizaciju mjera ili sankcija ostvaruje resocijalizacija.

Penitencijarna individualizacija se odvija u toku izvršenja sankcija institucionalnog tretmana, u kojoj sudija za maloljetnike kroz različite faze ima obavezu da prati primjenu i izvršenje mjera i sankcija, ali i da intervenira u skladu sa propisima.³¹² U okviru sudskog nadzora, kroz literaturu navode se dvije osnovne uloge: administrativna i administrativno-sudska uloga.

Administrativna uloga suda podrazumijeva samo „administrativne“ aktivnosti suda koje se ogledaju u donošenju akata (odluka) kojima se rješavaju administrativna pitanja, a koja se odnose na upravljanje poslovima kao što su vođenje slučajeva, sudski izvještaji i druge sudske evidencije. Administrativna uloga suda je važna da sudske odluke budu donesene u skladu sa zakonom. Ona se ne upušta se u meritorno odlučivanje, ona ne ispituje nivo ljudskih prava lica koja se nalaze na izvršenju neke krivične sankcije. Administrativno-sudska uloga suda u postupku izvršenja krivičnih sankcija ima skup i obim nadležnosti kroz meritornu, nadzornu i dodatnu ulogu suda. Imajući u vidu navedeno, sud u svojoj administrativno-sudskoj ulozi osigurava poštivanje zakona i pravila te je nadležan u pitanjima koja se tiču i administracije kao i nadzora nad zakonitostima i pravilnostima odluka te njihovih izvršenja.

3.1. Meritorna uloga suda

Sud odgojne mjere izriče u zakonskom rasponu njihovog minimalnog i maksimalnog trajanja, što potvrđuje da sud u trenutku izricanja odgojne mjere ne može znati kako će teći tok izvršenja mjere i preodgoj maloljetnika. Pojavom okolnosti koje nisu postojale ili za koje se nije znalo u vrijeme donošenja odluke, sud može obustaviti izvršenje ili izrečenu mjeru zamijeniti drugom. Također, meritornom odlukom sud može zamijeniti izrečenu mjeru drugom mjerom zbog odbijanja maloljetnika ili njegovih roditelja, usvojitelja, odnosno staratelja da postupe po izrečenoj odgojnoj mjeri ili prema nalogu onoga ko mjeru izvršava. Ovakvim vidom ponašanja maloljetnika ili njegovih roditelja, usvajatelja ili staratelja svrha izrečene odgojne mjere se ne može ostvariti, što potom dovodi do potrebe da se izrečena odgojna mjera zamijeni drugom odgojnom mjerom. Kada govorimo o izrečenoj zavodskoj mjeri ili kazni maloljetničkog zatvora, sud ga može uslovno pustiti pod uslovima koji su propisani ZOM FBiH.³¹³ Uz ispunjenje formalnih uslova za prestanak izvršenja sankcije institucionalnog tretmana, važnu ulogu imaju i postignuti rezultati u preodgoju maloljetnika i uspješne reintegracije u sredini u kojoj bude živio. U navedenom slučaju sud može opozvati uvjetni otpust³¹⁴ pod uslovima da maloljetnik u toku njegovog trajanja učini novo krivično djelo, ili ako se ne postiže svrha pojačanog nadzora ili posebnih obaveza, odnosno ako maloljetnik ne ispunjava očekivane rezultate izrečene posebnim obavezama.

Iz navedenog proizilazi da meritornu ulogu sud ostvaruje kroz svoju izvornu nadležnost tako što postojeću odluku suda mijenja na osnovu okolnosti koje su se pojavile u toku izvršenja krivične sankcije, a koje nisu postojale ili se za njih nije znalo. Ovaj vid izmjene odluke povlači za sobom obavezu da se ponovo pristupi individualizaciji krivične sankcije, odnosno njenom prilagođavanju učiniocu krivičnog djela.

³¹¹ Ibid str. 30

³¹² Pleh, V. (2020). Uloga i značaj sudije za maloljetnike u postupku izvršenja krivičnih sankcija prema maloljetnicima u Bosni i Hercegovini. Pregled časopis za društvena pitanja. Univerzitet u Sarajevu Pravni fakultet u Sarajevu, str.50.

³¹³ Član 53. ZOM FBiH

³¹⁴ Kosović. J. op. cit. str. 127

Imajući u vidu značaj meritorne uloge suda, važni saradnici u donošenju odluka jesu i drugi subjekti maloljetničkog pravosuđa kao što su organ starateljstva i institucije zadužene za provođenje izrečenih mjera. Tokom izvršenja odgojne mjere ustanova zadužena za tretman maloljetnog prijestupnika može dati prijedlog sudu za izmjenu ili obustavu izrečene odgojne mjere ako je to svrsishodno i u dobrobiti maloljetnika. Ovakav vid prijedloga proizlazi iz obaveza socijalnog radnika i drugih saradnika u radu sa maloljetnim prijestupnicima, da evidentiraju zapažanja o ponašanju maloljetnika, njegovog odnosu prema učinjenom krivičnom djelu i izrečenoj sankciji. Također, i od odnosa maloljetnika i njegovih roditelja, usvojitelja ili staratelja prema utvrđenim zadacima i obavezama o čemu se obavještava nadležni sud, a na osnovu čega isti sud donosi meritornu ulogu, koja predstavlja posebnu i važnu ulogu u daljnjem razvoju ličnosti maloljetnika.

4. Meritorna uloga suda pri izvršenju krivične sankcije - upućivanje u odgojni centar

Jedna od sankcija i ustanova na kojoj je, donošenjem odvojenog zakona ZOMFBiH, izvršeno najviše promjena je sankcija upućivanje u odgojnu ustanovu, nekada upućivanje u disciplinski centar. Ovo je sankcija iz grupe odgojnih mjera upućivanja i usmjeravanja i u „lepezi“ krivičnih sankcija institucionalnog tretmana predstavlja najblažu krivičnu sankciju. U svrhu njenog izvršenja u FBiH su uspostavljena dva odgojna centra na nivou kantona i to JU Odgojni centar u Tuzli³¹⁵ i KJU Odgojni centar Kantona Sarajevo.³¹⁶ Sud odgojnu mjeru upućivanja u odgojni centar može obustaviti od daljnjeg izvršenja ili je zamijeniti nekom od drugih mjera u skladu sa ZOM FBiH. Cilj odgojne mjere upućivanje u odgojni centar je da se kratkotrajnom odgojnom mjerom odgojno-obrazovnog karaktera vrši preodgoj maloljetnika. Tako Sud izrečenu odgojnu mjeru određeni broj sati na određeni broj dana može zamijeniti odgojnom mjerom sa manjim brojem sati na manji broj dana. Također, mjeru neprekidnog boravka može zamijeniti mjerom na manji broj dana neprekidnog boravka u odgojnom centru. Analizom realizovanih odgojnih mjera upućivanja u Odgojni centar KS došlo se do podataka da je odgojna mjera boravka na određeni broj sati tokom dana zamijenjena odgojnom mjerom na neprekidni boravak, što će biti predstavljeno kroz Studij slučaja 2.

KJU Odgojni centar Kantona Sarajevo izvršava odgojnu mjeru³¹⁷ upućivanja u odgojni centar³¹⁸, kao i mjeru privremeni smještaj u toku krivičnog postupka kao svojevrsna alternativa pritvoru³¹⁹. Unutar Odgojnog centra uspostavljene su dvije organizacione jedinice koje realizuju rad sa maloljetnicima kojima je izrečena jedna od odgojnih mjera ili mjera privremenog smještaja prema maloljetniku tokom trajanja postupka.

Služba za resocijalizaciju - izvršava odgojnu mjeru prema odluci Suda izrečenu maloljetniku na određeni broj sati tokom dana u trajanju najmanje 14 dana, a najduže 30 dana, kao i drugu mjeru neprekidnog boravka u trajanju najmanje 15 dana, ali ne duže od tri mjeseca. Boravak maloljetnika u Odgojnom centru je ispunjen aktivnostima koje su prilagođene njegovim ličnim osobinama, a koje odgovaraju njegovim sposobnostima i interesovanjem te drugim sadržajima koji su od značaja za razvijanje odgovornosti za učinjeno krivično djelo i reintegracije maloljetnika u društvo.³²⁰ Također, uz saradnju sa nadležnim Službama socijalne zaštite Služba za resocijalizaciju provodi izvršenje prekršajne odgojne mjere posjećivanja odgojnog, obrazovnog, psihološkog ili druge vrste savjetovališta, a prema rješenju Suda, odnosno prema zahtjevu koji je uputila nadležna Služba socijalne zaštite.³²¹ Unutar Službe za resocijalizaciju je formiran Stručni tim koji analizira prispjelu dokumentaciju, daje prijedloge i utvrđuje termine za započinjanje izvršenja odgojne mjere, sačinjava i vrši izmjene i dopune Individualnog plana i programa izvršenja odgojne mjere (u daljnjem tekstu IPP),

³¹⁵ <https://odgojnicentartk.ba/sample-page/>

³¹⁶ <https://odgojnicentarks.ba/>

³¹⁷ ZOM FBiH. Član 32. Vrste odgojnih mjera

³¹⁸ KJU „Odgojni centar Kantona Sarajevo“ Služba za resocijalizaciju

³¹⁹ KJU „Odgojni centar Kantona Sarajevo“ Služba za dijagnostiku i opservaciju

³²⁰ Član 139. ZOM FBiH

³²¹ Pravilnik o prijemu, tretmanu i otpustu maloljetnika KJU „Odgojni centar Kantona Sarajevo“

prati tok realizacije tretmana, sačinjava konačni Izvještaj o rezultatima provedene odgojne mjere³²², kao i izvršava druge radnje značajne za izvršenje odgojne mjere odnosno za resocijalizaciju maloljetnog prijestupnika. U radu Službe za resocijalizaciju zastupljen je interdisciplinarni tim stručnjaka različitih profila edukovanih za rad sa maloljetnim prijestupnicima.

Izvršenje odgojne mjere se temelji na individualnom programu rada sa maloljetnikom i uključuje aktivnosti koje su direktno povezane sa rezultatima i ciljevima koji su ostvarivi i realni u određenom vremenskom intervalu, a koji su u skladu sa savremenim dostignućima nauke. Plan tretmana izvršenja odgojne mjere koji se sačinjava za svakog maloljetnika ponaosob nije konačan, on prati ponašanje i potrebe maloljetnika što ukazuje na potrebu stalnog praćenja, a po potrebi se donose izmjene i dopune IPP-a izvršenja odgojne mjere. Obrazac za sačinavanje IPP-a je koncipiran na način da se iz njega jasno vide osnovni podaci o maloljetniku, podaci o izrečenoj odgojnoj mjeri, kao i period izvršenja odgojne mjere. IPP izvršenja odgojne mjere obuhvata obavljenia ispitivanja, koja se odnose na socijalnu procjenu, psihološku i pedagošku procjenu, kao i druge procjene koje su od značaja za tretman sa maloljetnikom. IPP-om se definišu ciljevi prema kojem će tretman biti usmjeren kao i zadaci koje je potrebno poduzeti da bi se cilj resocijalizacije ostvario. Unutar IPP-a taksativno su navedene aktivnosti kroz operativni plan rada³²³ koje se provode, sa intenzitetom i rokom realizacije. Također, aktivnosti koje se odnose na pogodnosti obuhvaćene su IPP-om i definisan je način njihove realizacije. U završni dio IPP-a se unose podaci saradnika koji su uključeni u proces resocijalizacije, kao i saglasnost maloljetnika i njegovog roditelja, usvojitelja ili staratelja na sačinjeni IPP. Unutar IPP-a poseban dio se odnosi na dodatne napomene i komentare koji unose maloljetnik i njegovi roditelji, usvojitelji ili staratelji ako se ukaže potreba za tim. U toku izvršenja odgojne mjere stručni radnici svakodnevno evidentiraju realizovane aktivnosti, kao i druga zapažanja koja mogu biti značajna za izvršenje odgojne mjere. Nakon što se odgojna mjera izvrši, Služba za resocijalizaciju sačinjava i dostavlja Izvještaj o rezultatima provedene mjere Sudu i organu starateljstva, a kada je riječ o odgojnoj mjeri koja je u najdužem trajanju ali ne duže od tri mjeseca Izvještaj o toku provođenja odgojne mjere se sačinjava i dostavlja Sudu svakih 15 dana.³²⁴

Služba za dijagnostiku i opservaciju- vrši prihvata i smještaj maloljetnika radi utvrđivanja, procjene etiologije i intenziteta prisutnih poremećaja u ponašanju maloljetnika, te predlaže odgovarajuće programske sadržaje ili vrste savjetodavnog rada uz saradnju sa drugim institucijama. Opservacija i dijagnostika se obavlja na osnovu Naredbe nadležnog tužilaštva ili suda kroz stacionarnu dijagnostiku i/ili ambulantnu kontinuiranu dijagnostiku u trajanju od 4 do 6 sedmica. Ova vrsta opservacije i dijagnostike ličnosti maloljetnika se provodi u svrhu sudske individualizacije koja pomože tužiocu ili sudiji pri odabiru vrste intervencije, mjere ili sankcije u krivičnom postupku.

Služba za dijagnostiku i opservaciju izvršava i mjeru privremenog smještaja dok krivični postupak traje kao svojevrsna alternativa pritvoru, a prema odluci Suda. Smještaj maloljetnika u toku trajanja postupka se provodi s ciljem pružanja stručne pomoći i podrške maloljetniku koji je izdvojen iz sredine u kojoj je živio. U toku izvršenja mjere privremenog smještaja izvršava se procjena, odnosno dijagnostika maloljetnika. Proces dijagnostike uključuje opservaciju i procjenu intelektualnog, psihosocijalnog i pedagoškog razvoja maloljetnika. Interdisciplinarni tim stručnjaka različitih profila provodi postupak opservacije maloljetnika s ciljem utvrđivanja i sagledavanja strukture porodice (odnos unutar porodice, roditeljske kompetencije, odnos razvojnog potencijala porodice), opće zdravstveno stanje, psihički status (struktura sposobnosti i ličnosti). Po okončanju dijagnostičko-opservacijske obrade, Stručni tim edukovan za rad sa maloljetnim prijestupnicima dostavlja pojedinačno mišljenje koje se potom sublimira u stručno mišljenje čiji su temelji na određenim kriterijima i mogućnostima implementacije dobijenih rezultata za primjenu tretmana maloljetnika. Stručno mišljenje se dostavlja nadležnom Sudu u krivičnom postupku koji se vodi prema maloljetnom

³²² Izvještaj stručnog tima o rezultatima provedene mjere sačinjava Stručni tim službe na osnovu dostavljenih pojedinačnih izvještaja stručnih radnika. Pojedinačni izvještaji se analiziraju i inkorporiraju u Izvještaj stručnog tima o rezultatima provedene mjere.

³²³ Operativni plan rada je koncipiran iz IPP-a izvršenja odgojne mjere. U OPR se unose dnevne aktivnosti koje se provode sa intenzitetom i rokom realizacije kao i licima koja realizuju aktivnost.

³²⁴ Član 139. stav 4. ZOMFBiH

prijestupniku, te prema procjeni Suda stručni tim Službe za dijagnostiku i opservaciju prisustvuje i izlaže stručno mišljenje u toku trajanja krivičnog postupka, a sve u cilju pravovremenog reagovanja i predlaganja tretmana koji će doprinijeti izmjeni ponašanja maloljetnika kako bi sagledao posljedice nastale njegovim neprihvatljivim ponašanjem. Kroz ovaj vid pristupa sud vrši sudsku individualizaciju u toku krivičnog postupka kako bi individualizacija kazne primijenila one mjere ili sankcije prema maloljetnom prijestupniku putem kojih će se najbolje ostvariti svrha kažnjavanja. U nastavku rada bit će predstavljena dva primjera iz prakse JKU Odgojni centar Kantona Sarajevo (studij slučaja) postupanja sudije za maloljetnike u toku izvršenja krivične sankcije upućivanje u odgojnu ustanovu, kao primjer kako sudija ostvaruje svoju meritornu ulogu u praksi.

5. Studij slučaja

Studij slučaja 1

Obustava odgojne mjere upućivanja u odgojni centar radi izricanja teže sankcije – zavodske odgojne mjere za drugo krivično djelo

Na osnovu člana 36. stav 1. i 2. tačka b) ZOM FBiH maloljetniku je izrečena odgojna mjera upućivanje u odgojni centar u neprekidnom boravku od 3 (tri) mjeseca, s tim da maloljetnik neće izostajati sa redovne školske nastave ili posla. Uz odluku upućivanja u odgojni centar sud je maloljetniku izrekao mjeru pojačanog nadzora nadležnog organa strateljstva i posebne obaveze.³²⁵

U daljnjoj analizi ovog slučaja bit će predstavljen tok izvršenja odgojne mjere u Odgojnom centru sve do trenutka obustave izvršenja iste. Mjera neprekidnog boravka u Odgojnom centru je obustavljena nakon dvadeset dana zbog izricanja teže sankcije za drugo, teže krivično djelo koje je maloljetnik počinio prije dolaska na izvršenje odgojne mjere u Odgojni centar.

Po zaprimanju pravosnažnog sudskog rješenja i neophodne dokumentacije od nadležne Službe socijalne zaštite, odredio se datum i termin za početak izvršenja odgojne mjere o čemu je informisan Sud, nadležna Služba socijalne zaštite i roditelj, hranitelj ili staratelj maloljetnika. Na osnovu analize i informacija dobijenih kroz sudsku dokumentaciju i socijalnu anamnezu sačinjen je IPP izvršenja odgojne mjere.

Uvidom u dostavljenu medicinsku dokumentaciju ustanovljeno je da je maloljetniku dijagnosticiran psihički poremećaj za šta je imao propisanu terapiju koju nije redovno koristio. IPP je sačinjen na osnovu sagledavanja ličnosti maloljetnika, analize obrazovanja, utvrđenih porodičnih odnosa, oblika prisutnih poremećaja u ponašanju, vrsti krivičnog djela i okolnosti pod kojim je djelo učinjeno, kao i odnosa maloljetnika prema socijalnom okruženju. IPP izvršenja odgojne mjere za maloljetnika kao osnovni cilj ima da djeluje na promjene u ponašanju maloljetnika, kako bi se reintegrirao u društvene tokove. Osim navedenog, jedan od ciljeva tretmana bio je usmjeren na to da maloljetnik prihvati odgovornost za počinjeno krivično djelo, da se usmjeri i informiše o značaju nastavka školovanja, kao i značaju porodice u razvoju društva. Sticanjem zakonom predviđenih uslova, maloljetnik je primljen i smješten u Odgojni centar čime je otpočelo izvršenje odgojne mjere. A, o tome je pismeno obaviješten Sud i nadležna Služba socijalne zaštite.

U radu sa maloljetnikom na izvršenju odgojne mjere korištene su metode socijalnog, pedagoškog i psihološkog rada s ciljem promjene njegovog ponašanja i prihvatanja društveno prihvatljivih normi ponašanja. Kroz realizaciju radno-okupacionih, edukativnih, sportskih i drugih aktivnosti kao i tematskih cjelina, rad sa maloljetnikom bio je struktuiran i jasno definisan vremenskim okvirom realizacije dnevnih i večernjih aktivnosti koje su navedene operativnim planom rada. S obzirom na to da je maloljetnik u toku trajanja odgojne mjere stekao punoljetstvo, u daljnjem tekstu će se koristiti termin štićenik. U informativnom razgovoru došlo se do saznanja da štićenik nije zdravstveno osiguran što je zahtijevalo da se Odgojni centar po hitnom postupku obrati nadležnoj Službi socijalne

³²⁵ Član 36 stav 6. i člana 39. ZOM FBiH

zaštite sa zahtjevom u svrhu regulisanja zdravstvenog osiguranja za šticeenika. Tokom izvršenja odgojne mjere, ponašanje šticeenika je bilo promjenjivo i manifestovalo se agresivnošću sa niskim pragom tolerancije na frustraciju. Iz analize porodičnih odnosa utvrđeno je da potiče iz potpune porodice gdje su odgojne funkcije roditelja nedovoljno razvijene, a što se konkretno odnosi na nadzor i roditeljski autoritet. Kroz hronologiju događaja u njegovom djetinjstvu, može se konstatovati da je šticeenik bio podložan rizicima kojim podliježu djeca iz disfunkcionalnih porodica, a što ima za posljedicu da u periodu predadolescencije većina mehanizama zaštite i nadzora koje je trebala provesti porodica biva izostavljena. Stručnim tretmanskim radom šticeeniku su pružene mogućnosti koje su zasnovane na realnoj osnovi, te mu se radom pružila pomoć u sagledavanju posljedica koje proizilaze iz neprihvatljivog ponašanja, kao i značaju porodice i obrazovanja u razvoju ličnosti pojedinca. Imajući u vidu činjenicu da odgojna mjera nije izvršena do kraja, sačinjen je i dostavljen prema Sudu samo jedan izvještaj o toku izvršenja odgojne mjere.

Donošenjem sudskog Rješenja, o obustavi izvršenja odgojne mjere upućivanja u odgojni centar u neprekidnom boravku od 3 (tri) mjeseca, mjera je obustavljena, a zbog izricanja druge, teže sankcije institucionalnog tretmana za drugo teže krivično djelo, koje je šticeenik počinio prije izricanja odgojne mjere upućivanja u odgojni centar.

U ovom slučaju sud je obrazložio da je neophodno što prije započeti sa izvršenjem odgojne mjere upućivanja u odgojnu ustanovu, te je maloljetnik iz Odgojnog centra KS-a prebačen u Zavod za vaspitanje muške djece i omladine Sarajevo. Obustava je izvršena u skladu sa ZOMF BiH.³²⁶ U Studiji slučaja 1 riječ je o meritornoj ulozi suda za obustavljanje izrečene odgojne mjere upućivanje u odgojni centar radi izricanja duge, teže sankcije institucionalnog tretmana za drugo krivično djelo koje je počinjeno prije dolaska na izvršenje odgojne mjere u Odgojni centar.

Studij slučaja 2

Sud je izmijenio svoju odluku u pogledu promjene načina izvršenje iste vrste sankcije – upućivanje u odgojnu ustanovu, iz povremenih dolazaka u neprekidni boravak u trajanju od 20 dana

Na osnovu člana 36. stav 1. i 2. tačka b) ZOM FBiH izrečena je odgojna mjera upućivanje u odgojni centar na određeni broj sati tokom dana u trajanju najduže trideset dana, s tim da maloljetnik neće izostajati sa redovne školske nastave ili posla. U krivičnom postupku sud se vodio mišljenjem nadležne Službe socijalne zaštite da je maloljetniku potrebno pružiti savjetodavno-terapeutsku pomoć pri savladavanju obrazovnih zahtjeva uz redovnu kontrolu i motivisanje za većim angažmanom i odgovornijim odnosom prema izvršenju edukativnih obaveza. U ovom predmetu Sud je obrazložio kako je u najboljem interesu maloljetnika da se uključi u intenzivni tretman ustanove otvorenog tipa, bez izdvajanja iz socijalnog okruženja, sa ograničenim vremenskim okvirom, a što podrazumijeva discipliniranje, razvijanje motivacije u smislu prihvatanja odgovornosti za obrazovanje, kvalitetno korištenje slobodnog vremena i radnih aktivnosti u skladu sa uzrastom uz adekvatnu kontrolu i nadzor. U skladu sa principom postupnosti, srazmjernosti i adekvatnosti, u izricanju sankcije prema maloljetnom učiniocu krivičnog djela Sud je uzimao u obzir sve okolnosti slučaja, kao i težinu učinjenog krivičnog djela, porodične odnose, ponašanje maloljetnika, kao i svrhu koju želi postići primjenom sankcije.

Na osnovu analize i informacija dobijenih kroz sudsku dokumentaciju i socijalnu anamnezu sačinjen je IPP izvršenja odgojne mjere. Cilj usmjeren IPP-om bio je da se savjetodavnim radom, kroz edukativne i druge aktivnosti prilagođene ličnosti maloljetnika utiče na njegovu svijest u pravcu razvijanja odgovornosti za počinjeno krivično djelo, kao i razvijanja tehnika nenasilnog rješavanja konflikata što predstavlja direktno upućivanje na prihvatljive obrasce ponašanja. S obzirom na to da su se stekli

³²⁶ Član 45. stav 1. ZOM FBiH

zakonom predviđeni uslovi, maloljetnik je primljen u Odgojni centar čime je otpočelo izvršenje odgojne mjere. A, o tome je pismeno obaviješten Sud i nadležna Služba socijalne zaštite.

Nakon što je maloljetnik došao u pratnji staratelja u Odgojni centar, obavljen je informativno edukativni razgovor prilikom čega su upoznati sa odredbama Pravilnika o kućnom redu Odgojnog centra, te su popunili ulazni upitnik za roditelja, hranitelja ili staratelja i maloljetnika. Analizom studije slučaja utvrđeno je da maloljetnik nije redovno dolazio na termine planirane za izvršenje odgojne mjere, što je potvrđeno kroz Službenu zabilješku koju je sačinio stručni radnik i upućenu obavijest prema nadležnom Sudu i organu starateljstva. U obavijesti je navedeno da maloljetnik izostaje sa planiranih termina izvršenja odgojne mjere i da ne poštuje sudske odluke o izrečenoj mjeri. Izostanke je maloljetnik pravdao bolešću, a pritom na zahtjev Odgojnog centra nije dostavio ljekarsko opravdanje. O svemu navedenom je obaviješten i staratelj maloljetnika, koji je naveo da maloljetnik nije bolestan, da izostaje sa nastave kao i da je na njegovom (starateljevom) mobilnom telefonu bez njegovog znanja blokirao broj Odgojnog centra čime se onemogućila komunikacija u cilju razmjene informacija i saznanja. U navedenom predmetu sud je naložio nadležnoj Službi socijalne zaštite da tačno u definisanom vremenskom roku (sud precizirao rok) obavi razgovor sa maloljetnikom i njegovim starateljem. Potrebno je utvrditi postojanje opravdanih razloga za ovakvo ponašanje maloljetnika i tu informaciju potom dostaviti sudu, kako bi sud razmotrio primjenu odredbe član 36. stav 5. ZOM FBiH, prema kojem je definisano da Sud može u toku trajanja ove mjere izmijeniti ranije donesenu odluku tako da maloljetniku odredi boravak u odgojnom centru za određeni broj dana ili boravak na određeni broj sati u toku dana, a može skratiti, odnosno produžiti trajanje neprekidnog boravka u centru ili trajanje boravka u centru na određeni broj sati. Analizom i ocjenom izloženih okolnosti Sud je došao do nesumnjivog zaključka da je maloljetnik pokazao neodgovoran odnos prema izvršenju izrečene odgojne mjere, da izvršenje mjere izbjegava i da ne dolazi na zakazane termine, bez opravdanog razloga. U daljnjem obrazloženju Sud navodi da su se problemi sa pohađanjem škole nastavili i da ima probleme koji se tiču učenja i usvajanja znanja koje je propustio. Vodeći se ranije utvrđenim okolnostima, kao i okolnostima koje su nastale nakon izricanja odgojne mjere, te da staratelj trenutno nije u mogućnosti pružiti maloljetniku adekvatan roditeljski pristup i dovoljno utjecati na promjene njegovog ponašanja, sud je našao svrsishodno da će odgojna mjera neprekidnog boravka postići svoju svrhu u pružanju struktuirane, stručne podrške i pomoći za prevazilaženje krize nastale zbog porodičnih odnosa koji su dosta kritički usmjereni prema njemu, kao i nastale potrebe za savladavanjem nastavnog gradiva i školskih obaveza. Analizom kompletnog predmeta Sud je našao za shodno da će na maloljetnika, odgovarajućom kratkotrajnom mjerom neprekidnog boravka od dvadeset dana, utjecati na izmjenu ponašanja, s tim da maloljetnik neće izostajati sa redovne škole ili posla. U ovoj studiji slučaja vidljivo je da je Sud postupio na način da je na osnovu ZOM FBiH promijenio odluku o ranije donesenoj odgojnoj mjeri određeni broj sati tokom dana u trajanju najduže 30 (trideset) dana, te izrekao odgojnu mjeru upućivanje u odgojni centar na neprekidni boravak u trajanju od dvadeset dana. Odgojna mjera upućivanje u odgojni centar na neprekidni boravak u trajanju od 20 dana je izvršena do kraja. Analizom ponašanja tokom izvršenja navedene mjere konstatovano je da maloljetnik prvobitno nije shvatio ozbiljnost izrečene mjere zbog samog načina kako je prema njoj pristupio. Nakon meritorne odluke suda, promijenio se njegov stav prema izrečenoj mjeri, te je postao svjestan posljedica koje su uslijedile kao rezultat njegovog ponašanja. Boravkom u Odgojnom centru predočene su mu smjernice u preveniranju ponašanja kako ne bi došlo do recidiva. Utvrđeno je da je kod maloljetnika prisutno impulsivno ponašanje, te je prisutna nemogućnost kontrole i ovladavanje emocijama što u daljnjem razvoju njegove ličnosti zahtijeva upotrebu asertivnih tehnika i vježbi koje se odnose na kanalisanje agresivnosti i nasilnih oblika ponašanja. Po izvršenju odgojne mjere Odgojni centar je sačinio i dostavio Izvještaj o rezultatima odgojne mjere nadležnom Sudu i organu starateljstva.

Zaključak:

Prijestupničko ponašanje mladih ne odnosi se samo na ponašanja koja su zakonom propisana kao i inkrimisana, već i na druge aktivnosti koje su moralno neprihvatljive, a koje imaju negativne posljedice na društvo. Neprihvatljivo ponašanje maloljetnika koje se manifestuje kroz kršenje

moralnih normi predstavlja otežavajuću okolnost u sudskoj individualizaciji u krivičnom postupku. U kontekstu navedenog veoma važnu ulogu ima raniji život maloljetnog učinioca krivičnog djela, odnosno njegov odnos prema društvenim i moralnim normama prije izvršenja krivičnog djela kao i to je li povratnik u činjenju krivičnih djela. Iz navedenog proizilazi da ako se radi o maloljetniku koji je počinio krivično djelo a kod kojeg su i dalje prisutni ponašajni obrasci kojim se krše moralne norme koje nisu strogo propisane, ovakav vid ponašanja predstavlja otežavajuću okolnost prilikom sudske individualizacije u krivičnom postupku. Sud će na osnovu sagledavanja svih relevantnih saznanja, mišljenja organa starateljstva ili stručnog mišljenja dijagnostičko-opservacijskog tretmana izreći sankciju koja je propisana ZOM FBiH, vodeći računa o bitnim karakteristikama ličnosti maloljetnika. Također, kako bi se umanjili rizici od ponovnog činjenja krivičnih djela, Sud uz sankciju može izreći neku od posebnih obaveza ako procijeni da je takva odluka svrsishodna i korisna za maloljetnika. Prilikom izricanja krivične sankcije Sud ne može znati kako će teći tok izvršenja mjere i preodgoj maloljetnika, te olakšavajuća okolnost jest meritorna uloga suda kojim se krivične sankcije mogu prekinuti/obustaviti ili izmijeniti drugom sankcijom, a što je uslovljeno ponašanjem maloljetnika.

Kroz sudsku individualizaciju, a na osnovu prikaza studija slučaja, može se zaključiti da je sud u obrazloženju izricanja odgojnih mjera vodio računa o uzrastu, biološkim i drugim osobinama maloljetnika. U konkretnim slučajevima obrađenim u ovom članku, utvrđeno je da je Sud u Studiji slučaja 1 primijenio meritornu odluku kojom je obustavio izvršenje odgojne mjere upućivanja u odgojni centar jer je izrekao drugu težu sankciju za teže krivično djelo koje je maloljetnik počinio prije negoli je osuđen na odgojnu mjeru koja je bila u toku. U Studiji slučaja 2 Sud je, u okviru svojih nadležnosti pri izvršenju krivičnih sankcija ostvarujući svoju meritornu ulogu, zbog novih saznanja o neuspjehu tretmana, odnosno nemogućnosti izvršenja izrečene sankcije zbog neodgovornosti maloljetnika i nedolaska u dogovorene dane, postupio meritornim odlučivanjem i donio odluku o izmjeni odgojne mjere, odnosno o promjeni oblika izvršenja iste odgojne mjere. Povremeni boravak je zamijenjen neprestanim boravkom u ustanovi. Svaka odluka Suda, u ovim primjerima, bila je isključivo u najboljem interesu maloljetnika.

Literatura:

1. Buljubašić, S. *Maloljetnička delinkvencija*, Arka PRES, Sarajevo, Sarajevo, 2006.
2. Buljubašić, S. *Maloljetnička delinkvencija*, DEW doo-Sarajevo, Sarajevo, 2008.
3. Dervišbegović, M. *Socijalni rad teorija i praksa*, Zonex ex libris, Sarajevo, Sarajevo, 2003.
4. Dizdarević, S. *Socijalno pravo*, Centar evropskog puta BiH, Sarajevo, 2011.
5. Hirijan, F., Singer, M. *Maloljetnici u krivičnom pravu*, Tomislav Pušek, Ljubljana, 1987.
6. Janković, I. Pešić, V. *Društvene devijacije kritika socijalne patologije*, IRO "Naučna Knjiga" Beograd, Beograd, 1988.
7. Jašović, B. Ž. *Kriminologija maloljetničke delinkvencije*, Dragoslav Joković, Beograd, Beograd, 1983.
8. Koller - Trbović, Mirosavljević, A. Jeđud Borić, I. *Potreba procjena djece i mladih s problemima u ponašanju – koncept i metodičke odrednice*, Ured UNICEF-a za Hrvatsku, Zagreb, 2017.
9. Manzoni, Lebedina, M., *Psihološke osnove poremećaja u ponašanju*, Naklada Slap, Zagreb, 2007.
10. Obradović, V. *Delinkventno ponašanje*, KJU „Porodično savjetovalište”, Sarajevo, 2008.
11. Pleh, V. *Uloga i značaj sudije za maloljetnike u postupku izvršenja krivičnih sankcija prema maloljetnicima u Bosni i Hercegovini*. Pregled, časopis za društvena pitanja. Univerziteta u Sarajevu, Pravni fakultet u Sarajevu, 2020.
12. Pleh, V., Suljagić, S. and Suljagić, A. *Opservacija i dijagnostika ličnosti maloljetnih prestupnika u krivičnom zakonodavstvu i praksi u Bosni i Hercegovini*, Centar modernih znanja, Banja Luka, 2020.
13. *Zakon o zaštiti i postupanju sa djecom i maloljetnicima u krivičnom postupku "Službene novine FBiH"* broj: 7/2014 i 74/2020.

JUDICIAL INDIVIDUALIZATION OF A CRIMINAL SANCTION - REFERRAL TO AN EDUCATION CENTER DURING ITS EXECUTION, CASE STUDY

prof. Dr. Vildana Pleh

M.Sc. Ismira Hadžić

Summary: Observing the history of the development of juvenile delinquency, it is evident that it occurs in all countries regardless of social arrangements. The difference, however, exists in a number of factors that determine the fight against juvenile delinquency, one of the more significant of which is the influence of individual subjects of juvenile justice on the selection, duration and process of execution of a reaction, measure or sanction against a juvenile perpetrator of a criminal act. The court as a special authority has a very important role in the application and execution of criminal sanctions, especially criminal sanctions of institutional treatment. With its decisions, it changes the "fate" and the course of execution of the imposed sanctions, and thus the juvenile itself. In this paper, the authors deal with the role of the court in the execution of sanctions for institutional treatment, especially referring to the meritorious role of the court in the execution of a criminal sanction - referral to an educational center. The implementation of this educational measure, the rights and duties of subjects in that process, and the role of juvenile judges in the individualization of educational measures for minors, judicial individualization, will be shown through concrete examples, while analyzing a case study from the practice of the KJU "Educational Center of Sarajevo Canton". It should be emphasized that in the case of judicial individualization, the purpose of sanctioning is the resocialization of minors, which implies a multidisciplinary approach and the adequate application of legal, pedagogical, psychological and social approaches in working with juvenile offenders.

Keywords in the paper: judicial individualization, juvenile delinquency, referral to an educational center, case study

POŠTOVANJE UNIVERZALNIH LJUDSKIH PRAVA U ODJELJENJU ZA MALOLJETNIKE KPD PODGORICA

Doc. dr Valentina Smolović, defektolog-specijalni pedagog³²⁷

Podgorica

Apstrakt: Svako ljudsko biće rađa se slobodno i jednako u dostojanstvu i pravima. Od tada pa do danas donijeto je mnoštvo međunarodnih dokumenata koji štite čovjeka, ali Univerzalna deklaracija o ljudskim pravima (1948) je nešto što je utemeljilo sve ostale dokumente i deklaracije i otvorile put daljeg napretka društva i čovječanstva uopšte. Međutim, međunarodna pravila i garancije nisu uvijek garancija da će se sačuvati prava slabijih. Ti standardi su usvojeni u najboljoj namjeri, priznati od najvećeg broja država i isključivo namijenjeni dobrobiti cijelog čovječanstva. Ukoliko su ljudska prava neotuđiva i ne mogu se oduzeti iz bilo kog razloga, znači da pripadaju svim ljudima pa i onima koji se nalaze na izdržavanju kazne. Međutim, međunarodna pravila ne mogu da obezbijede savršen zatvorski sistem. Pravila, koja propisuju međunarodne konvencije, treba da budu osnovni minimum koja zatvori ne bi smjeli da zanemare jer se njima obezbjeđuju minimalni uslovi za humano i efikasno obavljanje uloge koja je povjerena zatvorima. Zbog toga je u Crnoj Gori, kao i u ostalim državama regiona, ustanovljeno osnovno načelo krivično-pravnog sistema kojim se promoviše poštovanje ljudskog dostojanstva ličnosti i humani odnos prema čovjeku. Kada su u pitanju maloljetni izvršioци krivičnih djela u Crnoj Gori, Skupština Crne Gore je dana 20. decembra 2011. godine donijela Zakon o postupanju prema maloljetnicima u krivičnom postupku kojim se uređuje postupanje prema maloljetniku kao učiniocu krivičnog djela, djetetu i maloljetniku kao učesniku u postupku, koje se zasniva na poštovanju ljudskih prava i osnovnih sloboda uz uvažavanje najboljih interesa maloljetnih lica, vodeći računa o njihovoj zrelosti, stepenu razvoja, sposobnostima i ličnim svojstvima, kao i težini krivičnog djela, a u cilju njihove rehabilitacije i socijalne reintegracije. Donošenjem ovog Zakona nastupa novi period u maloljetničkom pravosuđu u Crnoj Gori. Prema Međunarodnoj konvenciji o pravima djeteta sve aktivnosti koje se tiču maloljetnih lica moraju da se sprovedu u njihovom najboljem interesu. Samim tim i lišenje slobode mora da bude mjera koja se primjenjuje tek kao poslednje sredstvo i to u najkraćem mogućem obliku i samo u specijalnim slučajevima.

Ključne riječi: Univerzalna deklaracija o ljudskim pravima, Zakon o postupanju prema maloljetnicima u krivičnom postupku, maloljetnik kao izvršilac krivičnog djela.

UVOD

Odjeljenje za maloljetnike koje se nalazi u sastavu Kazneno – popravnog doma Podgorica, kao jedna od organizacionih jedinica Uprave za izvršenje krivičnih sankcija, predstavlja dio sistema koji čini integralni dio ukupne društvene brige o djeci u sukobu sa zakonom u Crnoj Gori. Kao takva institucija počela je sa radom 2016. godine. Zaokružujući reformu kaznenog prava u decembru 2011. godine donijet je, za tadašnje prilike savremeniji od prethodnih, Zakon o postupanju prema maloljetnicima u krivičnom postupku da bi već 2018. godine bio donijet Zakon o izmjenama i dopunama Zakona o postupanju prema maloljetnicima u krivičnom postupku kojim se uređuje postupanje prema maloljetniku kao učiniocu krivičnog djela, djetetu i maloljetniku kao učesniku u postupku, koje se zasniva na poštovanju ljudskih prava i osnovnih sloboda uz uvažavanje najboljih interesa maloljetnih lica, vodeći računa o njihovoj zrelosti, stepenu razvoja, sposobnostima i ličnim svojstvima, kao i težini

³²⁷ smolovicvanja68@gmail.com

krivičnog djela, a u cilju njihove rehabilitacije i socijalne reintegracije”(Zakon o postupanju prema maloljetnicima u krivičnom postupku, 2012). U Odjeljenju za maloljetnike izvršavaju se institucionalna mjera upućivanje u ustanovu zavodskog tipa kao i kazna maloljetničkog zatvora osoba muškog pola. Lica ženskog pola izvršavaju institucionalnu mjera upućivanje u ustanovu zavodskog tipa odnosno maloljetnički zatvor odvojeno od lica muškog pola, još uvijek u okviru Odjeljenja za žene.

Društvena briga o djeci u Crnoj Gori obuhvata jasno definisanu politiku, utvrđene zakonske propise, razrađen sistem službi i institucija kao i širok dijapazon mjera i aktivnosti. Poslije otkrivanja izvršenja krivičnog djela slijedi procjena najboljeg interesa djeteta na način što se određuje adekvatan tretman dok bi krug trebao da se završi mjerama naknadnog staranja i brige o djeci kako bi se spriječio povratak kod mladih ljudi, a samim tim i novi tretman. Međutim, u Crnoj Gori je to, možemo slobodno reći, najtanja karika. Ustanova u kojoj se izvršavaju institucionalne mjere, jedna upućivanje u ustanovu zavodskog tipa a druga izvršenje kazne maloljetničkog zatvora treba da predstavlja integrisanu cjelinu u kojoj se djeci upravo nude usluge koje bi trebalo da u potpunosti odgovaraju njihovim potrebama kako bi se pružanjem zaštite i pomoći maloljetnim učiniocima krivičnih djela, vršenjem nadzora, opštim i stručnim osposobljavanjem i razvijanjem lične odgovornosti, obezbijedili vaspitanje i pravilan razvoj, sa ciljem da ubuduće ne vrše krivična djela.

Princip poštovanja ličnosti maloljetnika podrazumeva brigu za trajne interese maloljetnika, njegovo prihvatanje onakvog kakav on stvarno jeste sa svim njegovim potencijalima i slabostima i nastojanju da se prevaziđu postojeće slabosti, ali i otkriju, razbude i razviju postojeći potencijali, putem jednog profesionalnog, stručnog, korektnog odnosa međusobne saradnje, poverenja i uvažavanja, pri čemu se maloljetniku pruža mogućnost da aktivno učestvuje u izboru, postavljanju i realizaciji programa sopstvenog preobražaja (Stakić, 1991).

KOMPONENTE ODJELJENJA ZA MALOLJETNIKE

Odjeljenje za maloljetnike namijenjeno je djeci i mladim punoljetnim licima čiji su problemi i potrebe takve vrste da pored izdvajanja iz sredine u kojoj žive, treba primijeniti i pojačane mjere nadzora i posebne programe vaspitanja. Ono ne pripada sistemu ustanova za društvenu zaštitu dece u sukobu sa zakonom, već tzv. penitencijarnom sistemu (Stakić, 2009). Kao takvo Odjeljenje za maloljetnike je dobro organizovano i izdvojeno institucija koja ipak ne funkcioniše kao samostalna institucija nego u sastavu kazneno-popravnog doma za odrasla lica u Spužu-Podgorica.

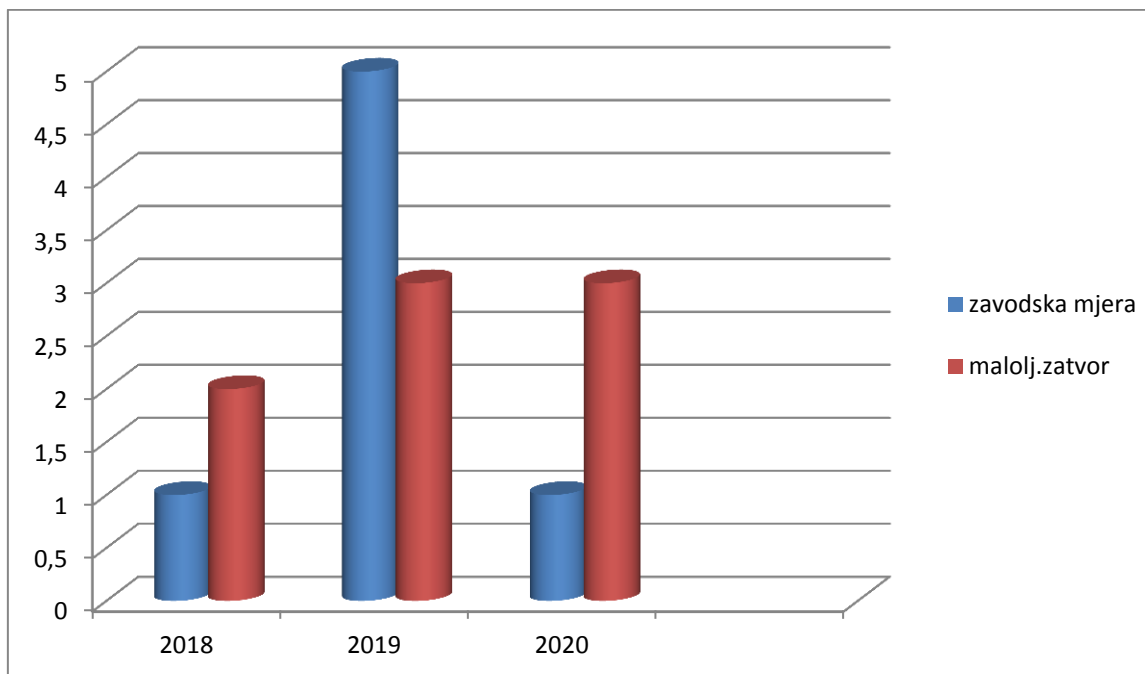
Prema međunarodnoj Konvenciji o pravima djeteta “sve aktivnosti koje se tiču maloljetnika moraju da se sprovode u njihovom interesu”(Konvencija o pravima djeteta, 1989). Pored Konvencije o pravima djeteta vrlo bitan dokument u korpusu međunarodnih dokumenata koji reguliše položaj maloljetnika u zatvoru jesu Pravila Ujedinjenih nacija o zaštiti maloljetnika lišenih slobode. U njima se navodi da je osnovna svrha lišenja slobode maloljetnika njihova resocijalizacija (Gecić, 2002.). Prava i slobode ostvaruju se na osnovu Ustava i potvrđenih međunarodnih sporazuma. Svi su pred zakonom jednaki, bez obzira na bilo kakvu posebnost ili lično svojstvo (Ustav Crne Gore, 2007).

PRIJEM ODNOSNO SMJEŠTAJ MALOLJETNIH LICA

Prilikom prijema na izvršenje institucionalne mjere - ustanove zavodskog tipa kao i kazne maloljetničkog zatvora utvrđuju se identitet maloljetnika, njegovo zdravstveno stanje, identitet zakonskog zastupnika maloljetnika, datum i vrijeme prijema i popisuju lične stvari koje su predate na čuvanje, fotografiše se i uzima otisak prsta (Zakon o postupanju prema maloljetnicima u krivičnom postupku, 2012). U 2018. godini u Odjeljenju za maloljetnike primljena su 3 maloljetnika, 2 sa izrečenom kaznom maloljetničkog zatvora i 1 sa institucionalnom mjerom upućivanje u ustanovu zavodskog tipa, 2019. primljeno je 8 maloljetnika, 3 sa izrečenom kaznom maloljetničkog zatvora i 5

sa institucionalnom mjerom upućivanje u ustanovu zavodskog tipa, a 2020. godine primljena su 4 maloljetnika, 3 sa izrečenom kaznom maloletničkog zatvora i 1 sa institucionalnom mjerom upućivanje u ustanovu zavodskog tipa što se može vidjeti iz grafikona 1. Zbog različitog vremenskog perioda dolaska, različitih visina kazni u Odjeljenju za maloljetnike nikada nije konstantan broj u dužem vremenskom intervalu.

Grafikon 1.

Organizacija rada i života u Odjeljenju za maloljetnike bliže se uređuje Pravilnikom o Kućnom redu koji je donešen u skladu sa odredbama Zakona o postupanju prema maloljetnicima u krivičnom postupku – dio koji se odnosi na maloljetnike. Prilikom prijema na izvršenje institucionalne mjere-ustanova zavodskog tipa, odnosno kazne maloletničkog zatvora maloljetniku se moraju, na jeziku i na način koji razumije, dati potrebna obavještenja o pravilima smještaja i druga obavještenja koja se odnose na izvršenje ovih institucionalnih mjera. Ove informacije se moraju odmah saopštiti i zakonskom zastupniku(po pravilu) (Zakon o postupanju prema maloljetnicima u krivičnom postupku, 2012). Mora se voditi računa da se ispoštuju minimalni standardi vezani za veličinu životnog prostora, osvetljenje i ventilaciju prostora, pristup mokrom čvoru i sanitarnim uređajima, namještaju u kojem bi se odlagali privatni predmeti (kasete, fijkari i druge pogodne stvari koje bi bile od koristi maloljetniku tokom boravka u Odjeljenju za maloljetnike).

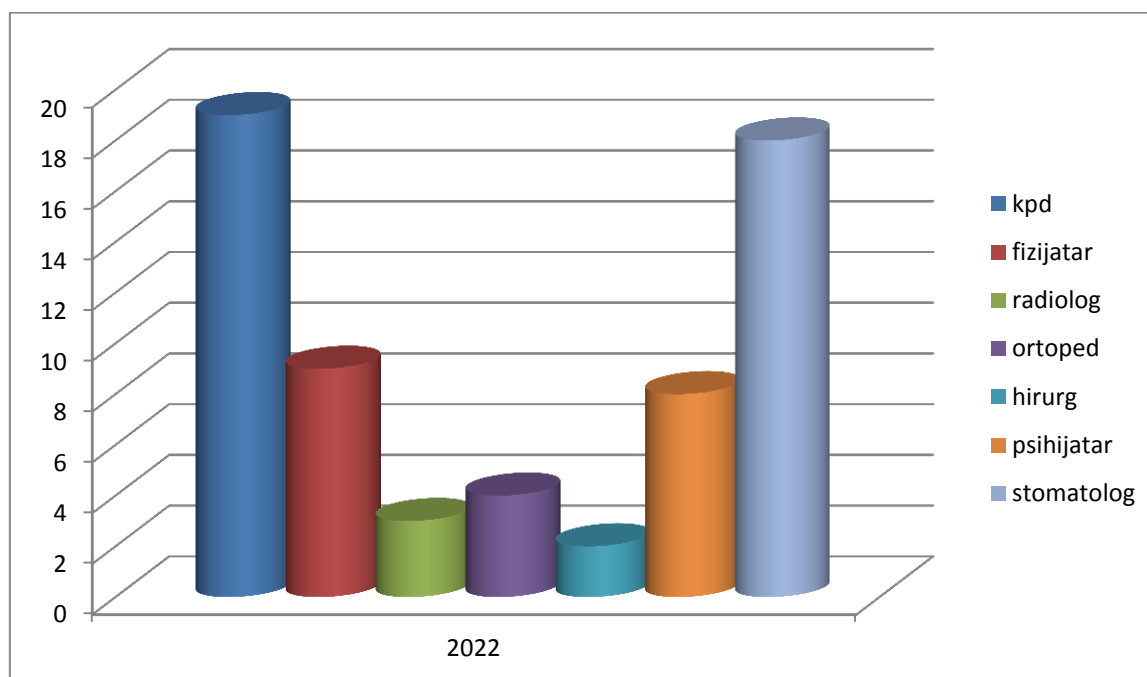
ZDRAVSTVENA ZAŠTITA

Nakon prijema maloljetnika u Odjeljenje obaviće se zdravstveni pregled i otvoriće se zdravstveni karton. “Zdravstvene službe ustanove moraju da se potrude da otkriju i leče sve telesne i duševne nedostatke i bolesti koje bi mogle biti smetnja rehabilitaciji zatvorenika. U tom cilju treba preduzeti svako medicinsko, hirurško i psihijatrijsko lečenje koje se smatra za neophodno” (Skup minimalnih pravila, UN). Ono što je jako bitno i treba naglasiti jeste da fizičko i mentalno zdravlje zatvorenika čini najvažniji i najkritičniji aspekt života u zatvoru.

U toku 2020. godine (podaci dobijeni iz Uprave za izvršenje krivičnih sankcija samo za jednu godinu) u Odjeljenju za maloljetnike obavljena su 63 pregleda što se može vidjeti iz grafikona 2. Od toga bilo je 19 pregleda u okviru zatvorske jedinice, 9 pregleda fizijatra, 3 pregleda ortopeda, 2 pregleda hirurga, 8 pregleda psihijatra kao i 18 pregleda stomatologa. Jednom godišnje vrši se sistematski pregled za sva lica koja su u Odjeljenju a koji obuhvata internistički nalaz i laboratorijsku dijagnostiku. Ono što je za pohvalu jeste svakako činjenica da se posebna pažnja zdravstvene službe

odnosi na obezbjeđivanje adekvatne i blagovremene zdravstvene zaštite maloljetnih stanovnika Odjeljenja za maloljetnike.

Grafikon 2.

Iako su djelimično onemogućeni da se sami brinu o svom zdravlju, s obzirom na to da se nalaze na izvršenju vaspitne mjere odnosno izdržavanju kazne maloljetničkog zatvora, maloljetnici imaju obavezu da vode računa o svom zdravlju, da se redovno kupaju, da peru zube, da održavaju higijenu prostorija u kojima borave. Vrlo često se dešava da jednostavno nisu zainteresovani za određene osnovne radnje, u tom smislu nemoguće ih je natjerati osim kada to propiše ljekar a sve u cilju njihovog zdravlja ili bezbjednosti ostalih maloljetnika koji se nalaze u Odjeljenju. Da bi bili zdravi mora se voditi računa i o njihovoj ishrani. Spremanje obroka se vrši na osnovu predviđenih kalorijskih jedinica a jelovnik kontrolirše nutricionista, odnosno glavni kuvar. Pored glavnog obroka zastupljeno je voće ili neka slatka poslastica. Vrlo često u kuhinji-trpezariji u kojoj borave spremaju sami sebi hranu (Zakon o postupanju prema maloljetnicima u krivičnom postupku, 2012).

POJEDINAČNI PROGRAMI I AKTIVNOSTI

Po prijemu u Odjeljenje, obavljenom zdravstvenom pregledu, pristupa se izradi prvog psihološkog, obrazovnog i socijalnog izveštaja. Psihosocijalnu dijagnostiku obavlja tim stručnjaka UIKS-a i to psiholog, socijalni radnik i pravnik koji utvrđuju faktore bitne za određenu vrstu i nivo vaspitavanja, brige i intervencije, donosi se plan i program rada sa maloljetnikom a najkasnije u roku od 15 dana od dana prijema. Za sprovođenje pojedinačnog programa maloljetnici se raspoređuju u vaspitne grupe prema uzrastu, duševnoj razvijenosti i drugim ličnim svojstvima. Za praćenje primjene pojedinačnog programa određuje se stručno lice – vaspitač (Zakon o postupanju prema maloljetnicima u krivičnom postupku, 2012). Lica koja rade sa maloljetnikom tokom izvršenja vaspitne mjere odnosno izdržavanja kazne, trebalo bi, predviđeno Zakonom o postupanju prema maloljetnicima u krivičnom postupku, da posjeduju znanja iz oblasti pedagogije, psihologije i penologije. U konkretnom slučaju, vaspitači u Odjeljenju za maloljetnike ne posjeduju adekvatna znanja koja bi im pomogla u radu sa maloljetnicima.

Aktivnosti u okviru pojedinačnih programa postupanja usmjerene su na obrazovanje, lični i socijalni razvoj, stručno osposobljavanje, rehabilitaciju i pripreme za otpust maloljetnika. Kada je u pitanju školovanje maloljetnika ustanova se trudi što je moguće više da se djeca uključe u obrazovni process. Svaki zatvor treba da nastoji da svim zatvorenicima omogući pristup obrazovnim programima koji su

što je moguće sveobuhvatniji i koji zadovoljavaju njihove individualne potrebe, istovremeno vodeći računa o njihovim težnjama. Posebna pažnja poklanja se obrazovanju mladih zatvorenika i zatvorenika s posebnim potrebama. Što je moguće više, obrazovanje zatvorenika treba da bude integrisano u obrazovni sistem države, tako da nakon izlaska iz zatvora mogu bez teškoća da nastave obrazovanje i da se sprovodi pod pokroviteljstvom obrazovnih institucija van zatvora (Evropska zatvorska pravila, 2006). Međutim, vrlo često se dešava da djeca nisu zainteresovana te je nemoguće podstaći ga i motivisati da nastave školovanje. U prethodnom periodu osoba ženskog pola koja je bila na izvršenju vaspitne mjere upućivanje u ustanovu zavodskog tipa pokazala je zainteresovanost za školske aktivnosti, uprava ustanove dozvolila je da se školuje van kruga ustanove, vožena je od strane službe obezbjeđenja u civilu na nastavu u susjednu opštinu, psiholog u ustanovi se angažovao da joj pomogne u pogledu savladavanja školskog gradiva i na kraju prvog razreda ostvarila je vrlo dobar uspjeh. U okviru Odjeljenja postoji biblioteka, ne sa velikim fondom knjiga, ali za njihove potrebe sasvim dovoljna. Nekad su raspoloženi za čitanje, nekad ne. S obzirom na to da imaju mnogo slobodnog vremena zaposleni se trude da im na neki način prekrate dokolicu na način što se organizuju psihološke radionice, kreativne sekcije tipa izrada dekupaža, likovne sekcije ne bi li bar na kratko zaboravili gdje se nalaze.

RAD MALOLJETNIKA

U cilju sticanja radnih navika i sposobnosti za uobičajene uslove života i rada na slobodi, u Odjeljenju za maloljetnike organizuje se rad maloljetnika (Zakon o postupanju prema maloljetnicima u krivičnom postupku, 2012). Rad nije obavezan, naročito ne za maloljetna lica. Ali ako je zainteresovan za rad i bude angažovan maloljetnik ima pravo na naknadu, odmor i druga prava po osnovu rada, u skladu sa opštim propisima o radu. Naknadom za rad maloljetnik slobodno raspolaže. U Odjeljenju za maloljetnike rad se uglavnom sastoji u održavanju higijene prostorija u kojima borave, spavaju. Nekad ih angažuju u radionicama kada pokažu zainteresovanost za neki vid zanata. Međutim, ono što je interesantno je podatak da se vrlo brzo dogodi da naprave neki disciplinski prestup i tada se njihov angažman tu završava.

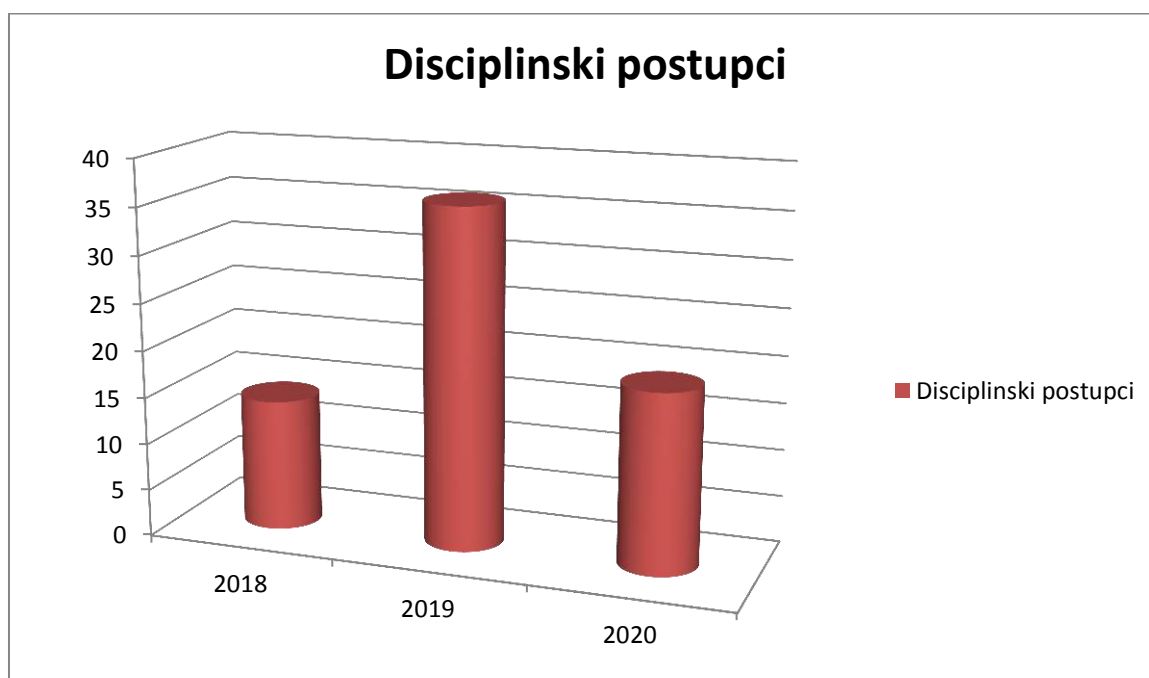
NAGRADE

Za aktivno učešće u ispunjavanju pojedinačnih programa i postignute rezultate u prevaspitavanju rukovodilac Odjeljenja za maloljetnike može davati maloljetniku sljedeće nagrade: slobodan izlazak u grad; posjetu kulturno-prosvjetnim i sportskim priredbama izvan odjeljenja za maloljetnike; posjetu porodici i srodnicima u dane vikenda i praznika; učestvovanje u radnim akcijama, kulturnim i sportskim takmičenjima izvan odjeljenja za maloljetnike; odsustvo do sedam dana (Zakon o postupanju prema maloljetnicima u krivičnom postupku, 2012). Nagrade se uglavnom ostvaruju zbog dobrog vladanja i poštovanja kućnog reda a sve u skladu sa klasifikacionim grupama i vremenom provedenim u Odjeljenju.

POVREDE KUĆNOG REDA I DISCIPLINSKE MJERE

Iako je u Odjeljenju za maloljetnike mali broj lica na izvršenju institucionalnih mjera- zavodskih mjera kao i kazne maloljetničkog zatvora, zbog povrede odredbi kućnog reda u Odjeljenju za maloljetnike i radne discipline, obaveza iz pojedinačnog programa postupanja i naloga ovlašćenih lica maloljetniku izriču se različite disciplinske mjere, i to oduzimanje dodijeljene pogodnosti, izdvajanje u posebnu prostoriju. U periodu od 2018-2020. godine, što se može vidjeti u grafikonu 3. Ukupno je izvršeno 69 disciplinskih prestupa, od toga u 2018.godini 14, u 2019. 36, dok je u 2020. godini izvršeno 19 disciplinskih postupaka.

Grafikon 3.

Na pokretanje i vođenje disciplinskog postupka i izvršenje disciplinskih mjera primjenjuju se odredbe zakona kojim se uređuje izvršenje kazni zatvora, novčane kazne i mjera bezbjednosti. Niko ne smije biti podvrgnut mučenju, ili nečovječnom ili ponižavajućem postupanju ili kažnjavanju (Evropska konvencija o zaštiti ljudskih prava i osnovnih sloboda, 1950).

OBUSTAVA IZVRŠENJA I IZMJENA ODLUKE O VASPITNIM MJERAMA

Tokom boravka u Odjeljenju a zbog dobrog vladanja moguće je izmijeniti odluku o izrečenoj vaspitnoj mjeri institucionalnoj mjeri upućivanje u ustanovu zavodskog tipa, u skladu sa zakonom. Predlog za izmjenu mjere donosi sud koji je u prvom stepenu donio rješenje o vaspitnoj mjeri, ako sam nađe da je to potrebno ili na predlog državnog tužioca za maloljetnike, maloljetnika, njegovog zakonskog zastupnika, Odjeljenja ili organa starateljstva kojem je povjeren nadzor nad maloljetnikom. Prije svakog donošenja odluke potrebno je saslušati državnog tužioca za maloljetnike, maloljetnika, zakonskog zastupnika maloljetnika, a pribaviće i potrebne izveštaje od Odjeljenja u kojoj se izvršava institucionalna mjera, odnosno od organa starateljstva ili drugih organa i ustanova koje mogu dati podatke o maloljetniku. Na sjednicu se pozivaju i obavezno prisustvuju maloljetnik i njegov zakonski zastupnik, državni tužilac za maloljetnike, branilac i predstavnik Stručne službe nadležnog suda, a o sjednici se obavještava predstavnik Odjeljenja za maloljetnike i predstavnik organa starateljstva. Odluku o obustavljanju, izmjeni odluke o vaspitnoj mjeri ili o uslovnom otpustu donosi sudija za maloljetnike, odnosno vijeće za maloljetnike nadležnog suda. U prethodnom periodu u Odjeljenju za maloljetnike došlo je do izmjene 6 vaspitnih mjera na predlog ustanove ili Stručne službe.

USLOVNI OTPUST

O uslovnom otpustu maloljetnika osuđenog na kaznu maloljetničkog zatvora odlučuje sud koji je donio odluku kojom je izrečena kazna maloljetničkog zatvora u prvom stepenu, u vijeću, na osnovu izvještaja o vladanju maloljetnika za vrijeme izvršenja kazne maloljetničkog zatvora (Zakon o postupanju prema maloljetnicima u krivičnom postupku, 2012). Odluka o uslovnom otpustu maloljetnika dostavlja se organizacionoj jedinici Ministarstva, koja i vodi evidenciju o krivičnim

sankcijama, maloljetniku i njegovom zakonskom zastupniku. Dešava se da po izlasku iz Odjeljenja maloljetnik izvrši novo krivično djelo tako da o opozivanju uslovnog otpusta odlučuje sud koji je donio odluku o izricanju kazne maloljetničkog zatvora u prvom stepenu.

NADZOR NAD IZVRŠENJEM

Sudija za maloljetnike koji je izrekao institucionalnu mjeru upućivanje u ustanovu zavodskog tipa odnosno kaznu maloljetničkog zatvora svaka tri mjeseca obilazi maloljetnika smještenog u Odjeljenju za maloljetnike o čemu podnosi izvještaj predsjedniku suda (Zakon o postupanju prema maloljetnicima u krivičnom postupku, 2012). Kako u najvećem broju slučajeva sudija ne obilazi maloljetna lica u Odjeljenju za maloljetnike u Spužu, on ovlašćuje lice iz Stručne službe da obilazi maloljetnika smještenog u ustanovi. Institut Stručnih službi uveden je Zakonom o postupanju prema maloljetnicima u krivičnom postupku. Stručne službe učestvuju u svim fazama, od pripremnog postupka, tokom krivičnog postupka, kroz sprovođenje i praćenje izvršenja krivičnih sankcija (Smjernice za rad Stručne službe sa djecom, maloljetnim učiniocima, žrtvama i svjedocima u krivičnom postupku, 2020). Stručna služba svaka tri mjeseca obilazi maloljetnike, a o uočenim propustima i rezultatima izvršenja institucionalnih mjera dužna je da, bez odlaganja, obavijesti organ starateljstva i Odjeljenje za maloljetnike i daju preporuku za otklanjanje uočenih propusta. O izvršenju institucionalnih mjera Odjeljenje za maloljetnike u kojoj se izvršava institucionalna mjera upućivanje u ustanovu zavodskog tipa odnosno kazna maloljetničkog zatvora izvještava sud svaka tri mjeseca, organ starateljstva svaka tri mjeseca, a na zahtjev suda i ranije. Ako maloljetnik samovoljno napusti Odjeljenje za maloljetnike (do sada se to nije dešavalo jer maloljetna lica, zbog dužine trajanja mjere ili kazne rijetko napuštaju Odjeljenje, odnosno ne koriste nagrade sa kojih se punoljetna lica obično i ne vraćaju) ili se ne može prilagoditi radu i njenom unutrašnjem redu, Odjeljenje za maloljetnike obavještava sud. Sud može, povodom tog obavještenja, odlučiti da se ova mjera zamijeni drugom vaspitnom mjerom.

POMOĆ POSLIJE IZVRŠENJA VASBITNE MJERE UPUĆIVANJE U USTANOVU ZAVODSKOG TIPA I KAZNE MALOLJETNIČKOG ZATVORA

Po pravilu organ starateljstva bio bi dužan da tokom trajanja vaspitne mjere – upućivanje u ustanovu zavodskog tipa i kazne maloljetničkog zatvora održava stalnu vezu sa maloljetnikom, njegovom porodicom i Odjeljenjem za maloljetnike u kojima je maloljetnik smješten, kako bi se maloljetnik i njegova porodica što bolje pripremili za vraćanje maloljetnika u raniju socijalnu sredinu i njegovo uključivanje u dalji društveni život. Odjeljenje za maloljetnike u kojima se izvršavaju vaspitne mjere upućivanje u ustanovu zavodskog tipa ili kazna maloljetničkog zatvora dužni su da najmanje tri mjeseca prije planiranog otpuštanja maloljetnika o tome obavijeste zakonskog zastupnika maloljetnika, odnosno bliske srodnike sa kojima je maloljetnik živio, kao i organ starateljstva i predlože im mjere koje bi trebalo preduzeti za prihvatanje maloljetnika (Zakon o postupanju prema maloljetnicima u krivičnom postupku, 2012). Odjeljenje za maloljetnike u kojima se izvršava vaspitna mjera upućivanje u ustanovu zavodskog tipa ili kazna maloljetničkog zatvora dužni su da o povratku maloljetnika u porodicu obavijeste organ starateljstva koji bi maloljetniku poslije izvršenja krivične sankcije trebao da pruži potrebnu pomoć. U maloljetničkom pravosuđu to je još uvijek najtanja karika. Na žalost, po izlasku iz Odjeljenja djeca uglavnom budu prepuštena sama sebi ili porodici ako je imaju. Društvo ne pokazuje ozbiljnu brigu za njih.

ZAKLJUČAK

Međunarodna pravila ne mogu da obezbijede savršeni zatvorski sistem, odnosno sistem izvršavanja kazni zatvora te vaspitnih mjera. Međunarodni pravni akti regulišu oblast ljudskih prava ali su države potpisnice obavezne da preduzmu konkretne zakonodavne mjere da bi se spriječio bilo kakav vid zlostavljanja, u našem slučaju Odjeljenju za maloljetnike. Crna Gora je donošenjem Zakona o postupanju prema maloljetnicima u krivičnom postupku napravila veliki pomak u zaštiti osnovnih ljudskih ljudskih prava, u ovom slučaju dječijih prava. Imamo pravosuđe po mjeri djeteta, pravosuđe

koje vodi računa o najboljem interesu djeteta. Kad nam je sve dobro zakonski uokvireno nema razloga da se univerzalna ljudska prava u Odjeljenju za maloljetnike KPD Podgorica ne poštuju. Do sada nije bilo značajnih kršenja ljudskih, odnosno dječijih prava u Odjeljenju za maloljetnike.

Literatura:

1. Gecić, F. (2002). Zatvorska praksa po svetskim standardima, Beograd.
2. Evropska zatvorska pravila. (2006). Dodatak Preporuci Rec.
3. Evropska konvencija o zaštiti ljudskih prava i osnovnih sloboda. (1950).
4. Zakon o postupanju prema maloljetnicima u krivičnom postupku. (2012). Podgorica
5. Konvencija o pravima djeteta. (1989). UN.
6. Stakić, Đ. (1991). Metodika rada sa maloletnim delinkventima, Dečje novine.
7. Stakić, Đ. (2009). Sistem ustanova ili ustanova kao sistem, Istraživanja u specijalnoj pedagogiji, Beograd
8. Skup minimalnih pravila. (1955). UN
9. Smjernice za rad Stručne službe sa djecom, maloljetnim učiniocima, žrtvama i svjedocima u krivičnom postupku. (2020). Podgorica.
10. Ustav Crne Gore ("Službeni list Crne Gore", br. 001/07 od 25.10.2007, 038/13 od 02.08.2013).

RESPECT FOR UNIVERSAL HUMAN RIGHTS IN THE JUVENILE DEPARTMENT OF KPD PODGORICA

Summary

Every human being is born free and equal in dignity and rights. Since then, many international documents have been adopted that protect people, but the Universal Declaration of Human Rights (1948) is something that founded all other documents and declarations and opened the way for further progress of society and humanity in general. However, international rules and guarantees are not always a guarantee that the rights of the weak will be preserved. Those standards were adopted in the best of intentions, recognized by the largest number of countries and exclusively intended for the benefit of all mankind. If human rights are inalienable and cannot be taken away for any reason, it means that they belong to all people, including those who are serving a sentence. However, international rules cannot ensure a perfect prison system. Rules, which prescribe international conventions, should be the basic minimum that prisons should not neglect because they provide the minimum conditions for the humane and efficient performance of the role entrusted to prisons. For this reason, in Montenegro, as in other countries of the region, the basic principle of the criminal-legal system was established, which promotes respect for the human dignity of the person and a humane attitude towards man. When it comes to juvenile perpetrators of criminal offenses in Montenegro, on December 20, 2011, the Parliament of Montenegro passed the Law on treatment of minors in criminal proceedings, which regulates the treatment of minors as perpetrators of criminal acts, children and minors as participants in the proceedings. , which is based on respect for human rights and basic freedoms while respecting the best interests of minors, taking into account their maturity, level of development, abilities and personal characteristics, as well as the severity of the criminal offense, with the aim of their rehabilitation and social reintegration. With the adoption of this Law, a new period begins in juvenile justice in Montenegro. According to the International Convention on the Rights of the Child, all activities concerning minors must be carried out in their best interest. Therefore, deprivation of liberty must be a measure that is applied only as a last resort and in the shortest possible form and only in special cases. With the adoption of this Law, a new period begins in juvenile justice in Montenegro. According to the International Convention on the Rights of the Child, all activities concerning minors must be carried out in their best interest. Therefore, deprivation of liberty must be a measure that is applied only as a last resort and in the shortest possible form and only in special cases.

Keywords: Universal Declaration of Human Rights, Law on treatment of minors in criminal proceedings, minors as perpetrators of criminal acts.

STANJE ZDRAVSTVENOG SISTEMA U REPUBLICI SRBIJI TOKOM PANDEMIJE VIRUSA KORONA

Jelena Stanković, Pravni skener,³²⁸ advokatkinja

Marina Mijatović, Pravni skener,³²⁹ advokatkinja

Apstrakt: *Pandemija SARS-CoV-2 pokazala je da zdravstveni sistem Republike Srbije nije spreman za izazove. Cilj analize je da ukaže na slabe tačke zdravstvenog sistema tokom kriza kao što je pandemija koje je potrebno unaprediti za ubuduće. Pristup zdravstvenom sistemu je postao znatno teži nego pre pandemije, što se nastavilo i nakon ukidanja vanrednog stanja u Republici Srbiji i nakon zvaničnog proglašenja kraja pandemije. Najviše negativnih posledica trpele su ranjive grupe pacijenata, kao što su osobe s invaliditetom, oboleli od retkih bolesti i ljudi koji žive u ruralnim sredinama, koji su imali smanjenu mogućnost pristupa zdravstvenim ustanovama i dostupnost terapije, te bili u riziku od zaražavanja virusom SARS-CoV-2. Nijedna zdravstvena ustanova nije imala interni dokument kojim reguliše prava pacijenata u vreme pandemije. Pacijentima su se telefonskim putem određivale dijagnoze i davali recepti za lekove, što je moglo da utiče na zaštitu ličnih i osetljivih podataka i na kvalitetno lečenje. Higijensko stanje u ustanovama primarne zdravstvene zaštite nije bilo spremno za pandemiju. Posebno ističemo da topla voda ne postoji u 63% zdravstvenih ustanova, dok hladna voda ne postoji u ukupno 7%, sapun nije dostupan u 42% zdravstvenih ustanova, a ubrusi za sušenje ruku u 70% ustanova. Tokom pandemije nije bilo moguće prisustvo pratnje na porođaju, što se nastavilo i nakon ukidanja vanrednog stanja. To je, prema mišljenju porodilja, izazvalo povećan broj slučajeva akušerskog nasilja nad porodiljama tokom porođaja. Propisi koji su se odnosili na zaštitu stanovništva od zaraznih bolesti menjani su ubrzanom procedurom i pojedinim odredbama su kršena osnovna ljudska prava, kao što je pokušaj nametanja obavezne imunizacije protiv SARS-CoV-2, koji je rezultirao uvođenjem kovid sertifikata/pasoša i ograničavanjem kretanja osobama koje se nisu vakcinisale protiv korone. Rad s građanima pokazuje da se stanje nakon pandemije nije poboljšalo, a da zdravstvo i dalje koristi postojanje virusa korona kao izgovor za nemogućnost pristupa pacijenata sistemu³³⁰.*

Ključne reči: SARS-CoV-2, Kovid 19, pristup, kvalitet, akušersko nasilje.

UVOD

Zdravstveni sistem u Republici Srbiji organizovan je na tri nivoa zdravstvene zaštite – primarni (domovi zdravlja, poliklinike, apotekarske ustanove, zavodi), sekundarni (bolnice, opšte bolnice, specijalne bolnice i zdravstveni centri) i tercijarni (klinike, instituti, kliničko-bolnički centri i univerzitetski klinički centri). Ustanove koje obavljaju zdravstvenu delatnost na primarnom nivou zdravstvene zaštite jesu ustanove u koje se pacijenti prvo javljaju i one moraju biti dostupne svima u svakom trenutku.

³²⁸ office@pravni-skener.org

³²⁹ office@pravni-skener.org

³³⁰ Svi pojmovi koji su u radu upotrebljeni u muškom gramatičkom rodu obuhvataju i odnose se i na muški i na ženski rod.

Udruženje građana Pravni skener više od deset godina bavi se pitanjima prava pacijenata i dostupnosti zdravstvenog sistema pacijentima. Tokom decenijskog rada i istraživanja, pacijenti su se obraćali Pravnom skeneru s primedbama na dostupnost i kvalitet zdravstvene zaštite, što je kulminiralo tokom pandemije kovida 19. Tokom pandemije kovida 19 pacijentima je bilo onemogućeno da obavljaju redovne kontrole i specijalističke preglede, dok je pristup zdravstvenom sistemu u prvih nekoliko meseci pandemije bio čak potpuno onemogućen pacijentima koji nisu pozitivni na koronu. Pandemija kovida 19 doprinela je i tome da kvalitet zdravstvene zaštite bude na nižem nivou od onog koji je garantovan propisima.

Pandemija kovida 19 pokazala je sve nedostatke zakazivanja pregleda u primarnim zdravstvenim ustanovama, a dovela je i do toga da se poveća broj slučajeva akušerskog nasilja i da ono postane jedna od glavnih tema u medijima. Predmet ovog rada je ukazivanje na probleme koji su se pojavili s pandemijom kovida 19 u zdravstvenom sistemu Republike Srbije.

METODOLOGIJA

Prilikom izrade ovog naučnog rada korišćeni su različiti izvori informacija.

Pored višegodišnjeg iskustva Pravnog skenera i informacija do kojih je došao u svom radu, za izradu rada su korišćena i istraživanja koja je sproveo Pravni skener, kao i istraživanja drugih autora koja su od značaja za temu rada.

Osim navedenog, za izradu rada su korišćeni podaci do kojih je Pravni skener došao prilikom sprovođenja projekata koji se odnose na prava pacijenata i dostupnost i kvalitet zdravstvene zaštite. Pravni skener je do konkretnih podataka došao korišćenjem mehanizama kao što su:

- zahtevi za pristup informacijama od javnog značaja;
- terensko istraživanje;
- fokus grupe;
- ankete;
- onlajn kampanje na društvenim mrežama;
- sastanci s predstavnicima relevantnih institucija;
- okrugli stolovi.

PRISTUP ZDRAVSTVENOM SISTEMU I ZAKAZIVANJE

Zakazivanje odlaska u ustanove na primarnom nivou zdravstvene zaštite u Republici Srbiji može se obaviti na nekoliko načina:

- ličnim odlaskom u zdravstvenu ustanovu;
- pozivanjem telefonske linije zdravstvene ustanove;
- pozivanjem nacionalnog kol-centra za zakazivanje;
- putem mobilne aplikacije „Moj doktor“, odnosno „Izabrani doktor“.

Pojedini domovi zdravlja imaju mogućnost zakazivanja popunjavanjem formulara na internet stranici i preko mejla za zakazivanje. Uzimajući u obzir činjenicu da su pacijentima na raspolaganju četiri modela zakazivanja, trebalo bi da im je primarna zdravstvena zaštita u prvoj fazi potpuno dostupna. Podaci o mogućnostima upotrebe ova četiri modela pokazuju, međutim, da pacijenti u najvećem procentu moraju direktno da odu u zdravstvenu ustanovu. Ako je od četiri modela najsigurniji i najdostupniji samo jedan, koji je istovremeno i najkonzervativniji, može se zaključiti da primarna zdravstvena zaštita u Srbiji nije dostupna pacijentima na nivou koji je prihvatljiv u XXI veku.

Do ovih podataka Pravni skener je došao tokom sprovođenja projekta pod nazivom „Zagovaranje sistemske promene prakse pružalaca zdravstvenih usluga na primarnom nivou zdravstvene zaštite u Novom Sadu i Kruševcu“.

Pravni skener (2020) sproveo je istraživanje tokom 2020. godine i izradio izveštaj pod nazivom *Stanje primarne zdravstvene zaštite u Srbiji*. U okviru istraživanja urađena je analiza načina zakazivanja u zdravstvenim ustanovama na primarnom nivou, kao i dostupnost informacija o mogućim načinima zakazivanja. Tokom istraživanja je utvrđeno da ne postoji nijedan način zakazivanja koji je dostupan svim pacijentima, a da su zbog toga najviše pogođeni pacijenti iz ruralnih sredina, kao i osetljive grupe pacijenata.

Informacije o načinima zakazivanja u zdravstvenim ustanovama dostupne su u svega 58% zdravstvenih ustanova. Iz tog razloga ne čudi podatak iz izveštaja da 75% pacijenata kao jedini način zakazivanja koristi lični dolazak u zdravstvenu ustanovu (Pravni skener, 2020, str. 14).

Problem s ličnim dolaskom u zdravstvenu ustanovu ili pozivom telefonskih linija doma zdravlja je taj što se pregled ne može zakazati u smeni u kojoj ne radi izabrani lekar, pa je ponekad potrebno da pacijent dođe bar još jednom ili da ponovo pozove zdravstvenu ustanovu radi zakazivanja. Međutim, prilikom poziva telefonskih linija doma zdravlja, čest je slučaj da su konstantno zauzete ili da se čak niko duže vreme ne javlja.

Izveštaj Pravnog skenera (2020) pokazao je i to da je na samo 27% internet stranica domova zdravlja dostupna informacija o mogućim načinima zakazivanja, dok je broj telefona za zakazivanje objavljen na samo 37% internet stranica (str. 14).

Aplikacija „Moj doktor“ i pozivanje nacionalnog kol-centra za zakazivanje takođe imaju veći broj mana nego prednosti. Aplikacija „Moj doktor“ se na jednom uređaju može koristiti samo za jednog pacijenta. Ukoliko izabrani lekar koristi svoje pravo na odsustvo s rada zbog pogoršanja zdravstvenog stanja (bolovanje) ili godišnjeg odmora, ili je pak prestao da radi u zdravstvenoj ustanovi, pacijent ne dobija blagovremeno informacije o promenjenim okolnostima. Pacijenti jedino mogu videti u aplikaciji da kod izabranog lekara nema slobodnih termina. U tom slučaju, pacijent ponovo mora da pristupi tradicionalnim načinima zakazivanja – odlasku u ustanovu ili direktnom pozivanju ustanove.

Mogućnost zakazivanja pregleda na primarnom nivou drastično je pogoršana proglašenjem pandemije SARS-CoV-2 zato što su svi raspoloživi kapaciteti zdravstvenog sistema bili premešteni u novoformirane kovid bolnice ili kovid ambulante. Lekari koji su ostali da rade u domovima zdravlja bili su preopterećeni brojem pacijenata koje su dnevno morali da pregledaju. Osim toga, svi pacijenti, bez obzira na izabranog lekara, išli su na pregled kod drugog lekara, koji u tom trenutku možda nije imao potpune informacije o njihovom zdravstvenom stanju, što je moglo dovesti i do pada kvaliteta zdravstvenih usluga.

Kada se radi o dostupnosti zdravstvene zaštite i kvalitetu zdravstvenih usluga, tokom pandemije SARS-CoV-2 najviše su bili pogođeni pacijenti koji pripadaju osetljivim grupama.

Tako je Pravni skener, u saradnji s Nacionalnom organizacijom za retke bolesti, 2021. godine sproveo projekat pod nazivom „Unapređenje pristupa zdravstvenoj zaštiti osoba sa retkim bolestima kroz zagovaranje i informisanje građana i građanki obolelih od retkih bolesti“.

U okviru projekta je izrađen izveštaj *Položaj osoba obolelih od retkih bolesti u sistemu zdravstvene zaštite tokom pandemije izazvane virusom SARS-CoV-2* (Pravni skener & Nacionalna organizacija za retke bolesti [NORBS], 2021). Istraživanje je ukazalo na to da nijedna zdravstvena ustanova tokom pandemije nije imala, niti je naknadno donela, interni dokument kojim se reguliše položaj osoba obolelih od retkih bolesti (Pravni skener & NORBS, 2021, str. 10).

Kako se radi o izuzetno osetljivim pacijentima, čije zdravstveno stanje zahteva pojačanu zaštitu od zaražavanja, bilo je jasno da su zdravstvene ustanove bile dužne da internim aktima regulišu postupak prijema pacijenata obolelih od retkih bolesti u zdravstvenu ustanovu, njihovo kretanje kroz ustanovu i, generalno, pristup zdravstvenoj zaštiti.

Istraživanje je pokazalo da 80% zdravstvenih ustanova nije preduzelo dodatne mere kojima bi se obezbedila zaštita osoba obolelih od retkih bolesti od zaražavanja virusom SARS-CoV-2 u zdravstvenim ustanovama tokom trajanja pandemije. Od preostalog broja ustanova koje su definisale posebne mere za pacijente obolele od retkih bolesti, samo 44% je dostavilo dokaze kojima je

dokumentovalo svoje navode. Međutim, dostavljene mere nisu se posebno odnosile na pacijente obolele od retkih bolesti, već su bile univerzalne mere koje su se odnosile na sve pacijente (Pravni skener & NORBS, 2021, str. 10).

S obzirom na to da su pacijenti oboleli od retkih bolesti među najosetljivijim grupama pacijenata, bilo je opravdano očekivati, ali i neophodno, da zdravstvene ustanove donesu interne akte kojima bi posebno regulisali njihov pristup zdravstvenom sistemu i kvalitet usluga koje im se pružaju.

Kada se radi o higijenskim uslovima u zdravstvenim ustanovama na primarnom nivou, podaci do kojih je došao Pravni skener (2020) i objavio ih u istraživanju *Stanje primarne zdravstvene zaštite u Srbiji* poražavajući su za zdravstveni sistem. Naime, utvrđeno je da hladna voda ne postoji u 7% zdravstvenih ustanova na primarnom nivou, topla voda nije dostupna u 63% zdravstvenih ustanova, u 23% zdravstvenih ustanova pacijenti nemaju pristup pijaćoj vodi, sapun je dostupan u 58% zdravstvenih ustanova, a ubrus za brisanje ruku u svega 30% zdravstvenih ustanova (Pravni skener, 2020, str. 24–25). Proglašenjem pandemije kovida 19 izdate su preporuke da se ruke redovno peru i brišu ubrusima koji se momentalno bacaju u smeće. Postavlja se pitanje kako su onda zdravstvene ustanove u kojima ne postoje voda, topla voda, sapun i ubrus bile spremne za pandemiju zarazne bolesti i sprečavanje njenog širenja. Podatak o higijenskoj opremljenosti zdravstvenih ustanova je poražavajući i za redovne uslove, a ne uslove pandemije.

Nepoverenje u zdravstveni sistem je posebno eskaliralo tokom pandemije kovida 19 zbog kalkulacije o broju zaraženih i preminulih, ali i kasnije, s pojavom vakcine. Kampanje koje su vođene radi opšte imunizacije bile su vrlo agresivne, bez konkretnih nauci utemeljenih informacija o efektima vakcine i njenim posledicama, što je rezultiralo nižim brojem vakcinisanog stanovništva od očekivanog. Nepoverenje u zdravstveni sistem i u mere koje su bile na snazi posebno je poraslo u trenutku kada su propisi menjani po hitnom postupku. Pojedine mere i odredbe stavljale su građane koji nisu vakcinisani u nepovoljniji položaj s elementima diskriminacije. Tako je Vlada Republike Srbije 21. oktobra 2021. godine izmenila Uredbu o merama za sprečavanje i suzbijanje zarazne bolesti COVID-19 (2022), kojom su uvedene kovid propusnice, odnosno građani koji su bili vakcinisani ili su preležali kovid 19 mogli su neometano da se kreću. S druge strane, nevakcinisani su imali potpuno pravo na slobodu kretanja do 22.00 časa, a potom su usvojene izmene prema kojima su do 20.00 časova mogli da borave u ugostiteljskim objektima. Sve prethodno navedeno ukazuje na to da su pacijenti i pre pandemije bili nezadovoljni kvalitetom i pristupom zdravstvenom sistemu, a da je proglašenjem pandemije nezadovoljstvo samo pojačano.

Nakon proteka tri godine od proglašenja pandemije, ljudi su naučili kako je živeti u vanrednim okolnostima koje je izazvao virus SARS-CoV-2 i koji problemi mogu nastati zbog ograničenog pristupa zdravstvenoj zaštiti. Ipak, zdravstvene ustanove nisu preduzele ništa radi poboljšanja pristupa zdravstvenom sistemu, niti su unapredile kvalitet zdravstvenih usluga i mere prevencije.

AKUŠERSKO NASILJE U SRBIJI

Početkom 2022. godine pacijentkinja Milica Filipović je u medijima iznela iskustvo koje je preživela u ginekološko-akušerskoj klinici „Narodni front“ u kojoj je boravila zbog indukovano porođaja. Osažene Miličinom javnom izjavom, mnoge porodilje i pacijentkinje odlučile su da pričaju o nehumanim iskustvima prilikom porođaja i intervencija u ginekološko-akušerskim klinikama. Posle Milice, svoje tragično iskustvo je podelila i Maja Simić Simeunović, čije je dete preminulo tokom porođaja.

Oba slučaja, koja su za kratko vreme potresla javnost u Srbiji, posledica su nebrige medicinskog osoblja i akušerskog nasilja.

Tri advokatkinje su u kratkom vremenskom periodu sakupile veliki broj iskustava pacijentkinja i porodilja i izradile izveštaj pod nazivom *Tretman žena u ginekološko-akušerskim ustanovama* (Mijatović, Stanković, & Soković Krsmanović, 2022).

U istraživanju je učestvovalo 110 žena koje su dale pristanak da njihova iskustva budu citirana u izveštaju.

Advokatkinje su utvrdile da se u ginekološko-akušerskim klinikama vrši učestalo nasilje nad trudnicama, porođiljama i pacijentkinjama. Nasilje započinje od prve faze zdravstvene zaštite, odnosno od ulaska u ustanovu, a završava se kada pacijentkinja napusti ustanovu.

Analizirajući prikupljene prijave, u izveštaju je utvrđeno da se nasilje najčešće ispoljava u 16 oblika – počevši od verbalnog nasilja, preko učestalog vršenja zastarelih metoda kao što su epiziotomija i Kristeleroov zahvat, zatim uskraćivanja vode i hrane, pa sve do fizičkog nasilja (Mijatović i dr., 2022, str. 41–42).

Porodilje bi trebalo da se osećaju najsigurnije u trenucima porođaja, a to se ne događa u ginekološko-akušerskim klinikama u Srbiji. U izveštaju se navodi da su pacijentkinje izložene vređanju, vici, omalovažavanju i stalnom stavljanju odgovornosti na njihov teret, na primer, da su krive za sve komplikacije tokom porođaja jer „nisu saradljive“ (Mijatović i dr., 2022, str. 22–38).

Mnoge porodilje su istakle da nisu dobile sve potrebne informacije o procedurama koje će biti preduzete tokom porođaja, o njihovim benefitima i posledicama, a često su čak preduzimane procedure i davani medikamenti i pored njihovog izričitog protivljenja (Mijatović i dr., 2022, str. 22–38). Tako je kod 30% žena bila primenjena indukcija, iako su izričito bile protiv toga. Kristeleroov zahvat je primenjen nad 20% žena, kod 21% žena vršena je epiziotomija, a skoro 20% žena je doživelo nasilno bušenje vodenjaka (Mijatović i dr., 2022, str. 41–42). Oko 80% žena je doživelo verbalno, a malo manje od 10% čak i fizičko nasilje (Mijatović i dr., 2022, str. 41–42).

U ginekološko-akušerskim klinikama u Srbiji primenjuju se zastarele metode porođaja, za koje je čak i Svetska zdravstvena organizacija donela preporuke da ih ne bi trebalo primenjivati, osim u izuzetnim okolnostima i po posebno propisanoj proceduri, uz obaveznu saradnju porodilje i njenu potpunu informisanost i saglasnost.

Prisustvo partnera ili pratnje na porođaju bilo je potpuno onemogućeno tokom pandemije SARS-CoV-2. Iako nema zvaničnih podataka o tome da je zabrana prisustva pratnje na porođaju doprinela akušerskom nasilju, mnoge porodilje su istakle da su sigurne da nasilja ne bi bilo da su imale pratnju. Zabrana traje još uvek, iako ne postoje opravdani razlozi za to.

Ne može se sa sigurnošću tvrditi da li je opisano postupanje prema porođiljama i pacijentkinjama kulminiralo tokom pandemije SARS-CoV-2 ili su pacijentkinje i porodilje bile ohrabrene da istupe i javno progovore o tretmanu u ginekološko-akušerskim klinikama. Nijedan nadležni organ zasad nije preduzeo konkretne mere za eliminisanje metoda koje predstavljaju nehumano postupanje u ginekološko-akušerskim ustanovama.

ZAKLJUČAK

Univerzalna deklaracija o ljudskim pravima usvojena je 1948. godine na Generalnoj skupštini Ujedinjenih nacija. Kako je Republika Srbija članica Ujedinjenih nacija, očekuje se da poštuje principe na kojima se zasniva ta organizacija. Član 25 Univerzalne deklaracije o ljudskim pravima (Generalna skupština Ujedinjenih nacija, 1948) predviđa da svako ima pravo na standard života koji obezbeđuje zdravlje i blagostanje, njegovo i njegove porodice, uključujući hranu, odeću, stan i lekarsku negu i potrebne socijalne službe, kao i pravo na osiguranje u slučaju nezaposlenosti, bolesti, onesposobljenja, udovištva, starosti ili drugih slučajeva gubljenja sredstava za izdržavanje usled okolnosti nezavisnih od njegove volje. Majke i deca imaju pravo na naročito staranje i pomoć. Sva deca, rođena u braku ili van njega, uživaju jednaku socijalnu zaštitu. Dosadašnji rad Pravnog skenera i sprovedena istraživanja pokazuju da se jedno od osnovnih ljudskih prava, pravo na zdravlje, nalazi na izuzetno niskom nivou. Pandemija SARS-CoV-2 je ogolila zdravstveni sistem Srbije i učinila ga još nedostupnijim pacijentima. To je rezultiralo i time da se snizi nivo kvaliteta zdravstvene zaštite koja se pruža pacijentima. Zdravstveni sistem bi trebalo da bude pristupačniji, ali na način koji odgovara pacijentima, jer su oni ti koji koriste zdravstvene usluge. Pristupačniji zdravstveni sistem se može uspostaviti uz poštovanje međunarodnih propisa i standarda. Tu se, pre svega, misli na standarde i

preporuke Svetske zdravstvene organizacije. Zaključak je da Srbija ne mora da donosi nove propise i procedure, već je dovoljno da izmeni postojeće u skladu s preporukama relevantnih institucija. Na taj način bi se obezbedio bolji pristup zdravstvenoj zaštiti i podigao bi se kvalitet usluga koje se pružaju pacijentima.

LITERATURA

- Generalna skupština Ujedinjenih nacija. (1948). *Univerzalna deklaracija o ljudskim pravima*. Preuzeto 9. maja 2023, sa https://www.ohchr.org/sites/default/files/UDHR/Documents/UDHR_Translations/cnr.pdf
- Mijatović, M., Stanković, J., & Soković Krsmanović, I. (2022). *Tretman žena u ginekološko-akušerskim ustanovama*. Beograd. Preuzeto 9. maja 2023, sa https://mimlegal.com/Izvestaj-Akusersko_nasilje.html
- Pravni skener. (2020). *Stanje primarne zdravstvene zaštite u Srbiji*. Beograd. Preuzeto 9. maja 2023, sa https://www.pravni-skener.org/pdf/sr/Stanje_primarne_zdravstvene_zastite_u_Srbiji.pdf
- Pravni skener i Nacionalna organizacija za retke bolesti. (2021). *Položaj osoba obolelih od retkih bolesti u sistemu zdravstvene zaštite tokom pandemije izazvane virusom SARS-CoV-2*. Beograd. Preuzeto 9. maja 2023, sa https://www.pravni-skener.org/wp-content/uploads/2022/07/Polozaj_osoba_sa_rb_tokom_pandemije_COVID-19_Publikacija.pdf
- Uredba o merama za sprečavanje i suzbijanje zarazne bolesti COVID-19, Službeni glasnik RS, br. 33/2022, 48/2022, 53/2022, 69/2022 i 144/2022 (2022).

STATE OF THE HEALTH SYSTEM IN THE REPUBLIC OF SERBIA DURING CORONA VIRUS PANDEMIC

Jelena Stanković, Legal scanner, lawyer
Marina Mijatović, Legal Scanner, lawyer

Abstract: The SARS-CoV-2 pandemic has shown that the healthcare system of the Republic of Serbia is not ready to handle challenges. The analysis aims to point out the weaknesses of the healthcare system during a crisis such as a pandemic, which should be improved to cope with future challenges. The healthcare system has become considerably less accessible compared to the pre-pandemic times, which has continued even after the state of emergency ceased to exist, and the pandemic was officially proclaimed to have ended in the Republic of Serbia. Vulnerable patient groups, including persons with disabilities, people suffering from rare diseases and people living in rural areas, suffered negative consequences the most, as reflected by lower access to healthcare facilities, lower availability of treatment and a lower level of prevention of contracting SARS-CoV-2. No healthcare facility had an internal document regulating patients' rights during the pandemic. Patients had their diagnoses established and medicines prescribed through phone calls, which could have affected the protection of personal and sensitive data, and the quality of treatment. Hygiene at primary healthcare facilities was not proper for the pandemic conditions, as reflected by the fact that there is no warm water available in 63% of healthcare facilities, no cold water in 7% of healthcare facilities in total, no hand soap in 42% of healthcare facilities, or paper hand towels in 70% of the facilities. During the pandemic, women could not have a companion of choice during childbirth, which, according to the patients, has continued after the end of the state of emergency was proclaimed, causing an increase in the cases of obstetric violence against female patients during childbirth. Regulations on the protection of citizens against infectious diseases were changed through an accelerated procedure, and some particular provisions violated fundamental human rights, such as forcing mandatory immunisation against SARS-CoV-2 onto citizens, which resulted in the introduction of the COVID certificate/passport and restriction on movement to people who did not take the COVID-19 vaccine. Through the work with male and female citizens, it is noticeable that the post-pandemic state has not improved and that the healthcare system still uses COVID-19 as an excuse for the inaccessibility of healthcare to patients.

Keywords: SARS-CoV-2, Covid 19, access, quality, obstetric violence

ВЛИЈАНИЕТО НА СЕМЕЈСТВОТО И УЧИЛИШТЕТО ЗА СПРЕЧУВАЊЕ НА СПОРТСКОТО КЛАДЕЊЕ КАЈ МЛАДИТЕ

Др Драган Стефановски³³¹
СЕПУГС „Васил Антевски Дрен“ - Скопје

Апстракт: Практикувањето на современото урбано живеење кај младите подразбира и подобар социоекономски статус кај истите. Економската криза со која се децении се соочува населението во Р. Македонија, доведе до дополнително раслојување на населението од кое како најзагрозена е средношколската популација. Во овој контекст се појавуваат најразлични форми низ кои младите се обидуваат да дојдат до средства преку кои соодветно ќе се реализираат. Во трудот кој претставува теоретско емпириска студија, вниманието го насочувам на феноменот хазард и спортско обложување меѓу средношколската популација, од аспект на детектирање на оваа девијантна појава, согледувајќи ја можноста за нејзино попречување од страна на семејството и училиштето. Ќе одговориме на прашањето дали во обложувањето лежи инстинктот за брзо богатење, или пак истото се доживува како забава, пополнување на слободното време и начин на социјализација со своите врстници, надминувајќи ја така општествената изолираност, социјална исклученост како и кризата на идентитет. Ќе се обидеме да одговориме колку семејството, и училиштето преку својот образовен курикулум може да одговори на предизвикот што значи заштита на младиот човек од девијантната појава детектирана во спортското кладење и слични на него обложувања. Воедно, дали дислокацијата на спортските обложувалници на соодветна оддалеченост од образовните установи, позитивно ќе се одрази на правилното трасирање на патот на креативна млада личност.

Клучни зборови: социо-економски статус, девијации, спортско кладење, криза на идентитет, училиште

Вовед

Децениското траење на транзицијата, како и економски кризи на глобален и локален план, војните кризи во регионот и пошироко, битно влијаеа на промена на социоекономската положба на секој поединец во земјата, како и до асцелерирање на општествената стратификација, зголемувајќи ја така разликата помеѓу општествените слоеви. Вакавата диспропорција видлива е и помеѓу адолесцентската, средношколска популација. Немањето на доволно финансии кај дел од младите ја буди идеата за изнаоѓање на алтернативен начин да се дојде до саканото. Во овој контекст дел од учениците се оддаваат кон спортското обложување но и кон други форми на коцка, често мотивирани од рекламите за спортско обложување особено присутни во електронски медиуми, а во кои се појавуваат филмски, естрадни и спортски ѕвезди.

Во криминолошката и социолошката литература наидуваме на повеќе дефиниции за хазард/коцкањето. Во буквална смисла: „коцкањето значи игра на среќа заради стекнување добивка, а во која всушност немаат никаква улога. Меѓутоа, во практиката терминот се користи многу пошироко“ (Маршал, 2004: 232).

³³¹ draganstefanovski@hotmail.com

Од друга страна Хелстром во својата дефиниција за коцкање вели: „Коцкањето е онлајн или офлајн активност која вклучува обложување со пари на исходот на некој одреден настан“ (Hellstrom, 2015:17).

Адолесцентите кои доволно не навлегле во тајните на хазардот, и не се свесни за можните последиците од истиот, се повеќе се свртуваат кон поедноставни форми кои ги гледаат во спортското обложување или во слот машините.

„Како општествена девијација коцкањето ги опфаќа сите форми на организирано и комерцијализирано коцкање, кое го контролираат луѓе и организации кои исклучиво се бават со коцкање и се наоѓаат под контрола на организиран криминалитет, како и различни форми на професионално коцкање на помали групи или поединци“ (Špadijer-Džinić u Nikolić-Ristanović&Konstntinović-Vilić 2018: 386).

Кај младите инволвирани во спортското обложување се појавуваат низа проблеми од социоекономска но и психолошка природа, што дополнително ја поттикнува потребата од превентивно делување на институциите вклучени во образовниот процес. Истиве проблеми се детектирани во повеќе сегменти, а пред се во недоволна концентрација, изостанување од настава, манифестирање на одредени фрустрации, маргинализирање и изолирање. Во овој контекст за надминување на овие проблеми битна е улогата на педагошко психолошките служби, но и компетенциите со кои располага наставниот кадар, особено на планот на детектирање и превенција.

Брзата еволуција на информатичката технологија иницира видливи промени во секој сегмент на општествено живеење. Покрај позитивните придобивки истата донесе и дополните можности за стекнување на одредена зависност. Во овој контекст мислам и на можноста за онлајн коцкањето.

„Експанзијата на онлајн коцкањето им даде можност на луѓето да се коцкаат во било кое време и на било кое место, и единствено барање е имање на уред кој им овозможува интернет конекција. Онлајн коцкарските активности вклучуваат неколку ризик фактори, високиот континуум, високата фреквенција со повеќе обезбедени кругови на повеќекратно коцкање на неколку различни игри во исто време...“ (Hellstrom, 2015:17-18).

Во емпиријскиот дел од трудот го детектираме проблемот на феноменот спортско обложување и останати форми на коцкање на адолесцентите/ средношколци кои учествуваат во истото и проблемите со кои се соочуваат.

Историски развој на хазарот и спортските обложувања

Во стручната литература наидуваме на податоци кои говорат за хазар игрите низ историјата. Така во древна Кина постоела играта веи-чеи, уште во 2300 година пред н.е. И староегипетската цивилизација не е имуна на комарот, а првите траги на забрана се поврзуваат со неусогласеноста со тогашните верски постулати. Комарот е широко распространета појава и во Стар Рим, а омилена забава била на повеќе римски императори. Постојат податоци дека Англискиот крал Ричард први како и францускиот крал Филип втори Огист се обиделе нормативно да ги ограничат износите, како и лицата на кои им е дозволено играње комар. Станува збор за лица со благородничко потекло.

Во 17 и 18от век постепено се отвораат државни лотарии во Франција, Холандија и Германија, а во 1769 државна лотарија организира и Англија. Во овој период карактеристично било што собраните приходи особено од Лотаријата во Холандија и Германија биле користени за доброволни цели, додека во Англија ваквите средства се користеле за развој на културата.

Комарот, не е заобиколен ни во грчката митологија. Имено во еден мит за Зевс и божицата Тиха, се вели дека нивната ќерка во Пантеон била задолжена за смислување на нови хазардни игри а со цел поттикнување на луѓето да се оддаваат кон нив. Една нејзина улога била луѓето кои го губеле имотот на комар да ги наведува на самоубиство. Комарот, вклучувајќи најразлични форми на истиот често е инволвиран со низа инкриминирани дејствија(вршење на кривични дела, измами, врсничко насилство, безделничење, вагабонтажа).

Улогата на наставникот во превенција на спортското обложување кај адолесцентите

Современиот начин на живеење, од секој поединец бара максимална ангажираност, за кое е потребно и соодветно доусовршување. Во тој контекст и од самиот наставник се бара соодветна компетентност односно владеење со проблемот со кој може да се соочи во воспитно образовниот процес. Спортското обложување станува соодветен тренд не само кај адолесцентите, туку и меѓу децата. Укажувањето на овој проблем, на неговата штетност е битен сегмент во превентивното делување.

„Даниел Големан познат автор од областа на компетенциите, посебно внимание посветува на емоционалните и социјалните компетенции каде што прави поделба на самосвест, саморегулација и мотивација. Истиот социјалните компетенции ги дели во две групи: емпатија свест за чувства, потреба и грижа, социјални способности, и адаптивност“ (Бранковић 2011:3 у Мацановић 2018 :23-24). Клучните компетенции се предуслов за адекватниот личен став, во животот, работата и подоцнежното учење. „Воспитувачите треба да знаат да се носат со стресот и фрустрациите, да разликуваат лична од професионална сфера. Важно е да ги познаваат основните концепти кои се однесуваат на поединците, групите, недискриминацијата, општеството и културата“ (Мацановић 2018: 28). Брзото темпо на живеење налага од наставникот како главна алка во образовниот процес будно следење на евентуалните промени кои настануваат кај ученикот како би можело благовремено да се превенира. Ова особено се однесува на проблемот со врничкото насилство, но и сите форми на зависност кои се поприсутни.

Прашањето на спортското обложување и останатите форми на хазард во македонските пишани интернет медиуми

Во контекстот на теоретско-емпириската студија и креирањето на реалната перцепција за општествениот феномен спортско обложување, вниманието го насочуваме кон начинот на кој македонските печатини медиуми известуваат и ја креираат перцепцијата за истиот. За таа цел примениме фреквентна анализа на содржина. Во анализата се интегрирани текстови објавени на интернет порталите на најтиражните весници во Р. Македонија. Истата анализа е поделена на три групи на текстови објавени во периодот Април 2020/ 2023 год.

Табела Бр. 1 Интернет порталите на дневните весници: Вечер, Нова Македонија и Слободен печат и известувањето за општествениот феномен спортско обложување и останати форми на хазард

Портал	Адолесцентите и спортското обложување и останати форми на хазард и зависноста од нив	Спортските обложувалници и законските рамки на игрите на среќа	Ставовите на политички партии за спортските обложувалници и останати форми на хазард	Вкупно
Вечер	10	17	7	34
Нова Македонија	2	7	1	10
Слободен печат	4	9	3	16
Вкупно	16	23	11	60

Како и за мноштвото други општествени феномени, така и за спортското обложување, се пишува само во ситуација во која се детектирани случаи на обложување и коцкање на малолетни лица, и на истиот проблем ретко се приоѓа истражувачки. Во наведениот периодот, на оваа тема објавени се 60 текстови, од кои најголемиот број се сврзани со обложувалници и законските рамки за игрите на среќа 23 натписи, објавени се 16 наслови за адолесцентите,

спортското обложување и останати форми на хазард, и зависноста од нив, како и 11 наслови за ставовите на политичките партии за спортското обложување.

Видливо е дека текстовите во наведените медиуми се слични и истите опфаќаат неколку теми, а пред се: загриженост на политички партии и здруженија за големиот број на обложувалници и казина во урбани средини и штетното влијание што истите го имаат врз младите, рефлексите на сопствениците на обложувалници и казина за покренатата иницијатива за новиот Предлог закон за спортско обложување. Воедно присутни се наслови за забрана на спортските обложувалници во Албанија, во кои се појаснува што се добива, а што се губи со истата. Посебно внимание привлекуваат текстовите во кои се наметнува прашањето, дали и зашто спортските обложувалници би требало да се дислоцираат на оддалеченост од најмалку 3 км од образовните центри и верските објекти. Во дел од нив се спомнува дека големиот прилив на средства кои доаѓа во буџетот, не треба да биде приоритет, ако се знае дека обложувањето и хазарот остава длабоки последици како на поединецот, така и на семејството и пошироката заедница.

Дека и Р. Македонија може да се вброи во земјите во регионот во кои е присутно спортското обложување и воопшто хазарот, говори податокот дека Министерството за финансии има издадено 28 лиценци за автомат клубови, 8 за спортски обложувалници и 6 за казина, а со една лиценца може да се поседуваат до 25 обложувалници.

Резултати од емпириското истражување

Општествениот феномен хазард во мноштвото од негови форми меѓу кои и обложувањето на спортски натпревари е најзастапена форма помеѓу адолесцентската популација, која претставува сериозен проблем во секое општество. За потребите на социолошката студија во текот на Февруари, март и април 2023 година беше реализирано емпириско истражување, на територијата на град Скопје при што беа анкетирани 300 испитаници.

Од податоците добиени од истото се креира реалната перцепција на проблемот со спортското обложување и останати форми на хазард и креирањето на зависност кај дел од адолесцентите. Анализата ќе ја започнам со утврдување на влијанието кое го остварува процесот на образование и неговиот импакт во борбата на третирање и сузбивање на спортското обложување помеѓу средношколците. Истата ќе биде надоградена со податоци за влијанието на семејството и семејните вредности на појавата на спортско обложување, како и последиците со кои се соочуваат инволвирањето на средношколците во спортското обложување и нивно соочување со појава на социјална исклученост. Бампас вели една единствена „верзија“ на семејство не постои. Институцијата семејство се наоѓа во континуиран процес на транзиција. во осумдесетите години само 3/5 од сите деца живееле во едноставни семејства (Томпсон & Бинам 2014:230). Првиот сегмент од анализата на емпириските податоци е насочен кон еден од круцијалните општествени елементи процесот на образование од чија функционалност во голема мера зависи еквилибриумот на едно општество.

Табела Бр 2. Оддавањето на спортско обложување и останати форми на коцкање претставува резултат на недостатокот од курикулум во наставната програма како и превентивни предавања во рамките на средните училишта за опасноста од креирање зависност

		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	Целосно се согласувам	57	19.0	19.0	19.0
	Се согласувам	117	39.0	39.0	58.0
	Немам мислење	68	22.7	22.7	80.7
	Не се согласувам	58	19.3	19.3	100.0
	Total	300	100.0	100.0	

Извор: Емпириско истражување

Од анализата на овој дел, и од добиените податоци од емпириското истражување може да констатираме дека евидентен е недостатокот на наставен курикулум во контекст на посочување на негативните ефекти на хазарот, спортското обложување, но и други форми на зависност, кои негативно влијаат во креирање на позитивно градење на младата личност.

Отсуството на превентивни предавања ја намалуваат можноста од превенирање на овој негативен општествен феномен. Во овој контекст 58% се согласуваат и целосно се согласуваат со ставот, додека 19,3% не се согласуваат со истиот, а 22,7% немаат мислење по ставот. Учениците кои ги посетуваат спортските обложувалници, во најчест случај постигнуваат послаб успех, бележат одсуство во наставата и истите делуваат незаинтересирано. Со наведениот став целосно се согласуваат 34,7%, се согласуваат 37%, а не се согласуваат 9,3%.

Табела Бр 3. Губењето на традиционалните семејни вредности и општествени норми помеѓу средношколската популација влијае на зголемување на бројот на средношколска популација/ адолесценти кои се одаваат спортско обложување

		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	Целосно се согласувам	118	39.3	39.3	39.3
	Се согласувам	137	45.7	45.7	85.0
	Немам мислење	18	6.0	6.0	91.0
	Не се согласувам	27	9.0	9.0	100.0
	Total	300	100.0	100.0	

Извор: Емпириско истражување

Брзите глобални процеси доведоа до промени во секој сегмент во општеството а посебно во семејството. Се дојде до бледнење на базичните семејни вредности, особено на релација родител дете. Недоволната социјална комуникација, доведува до недоволна контрола на слободното време кое го користат младите кои, често „некреативно“ го пополнуваат со игри и обложувања, кои знаат да преминат и во зависност. .

Табела Бр 4 Отсуството на поддршка од семејството го иницира проблемот со спортското обложување и останати видови на коцкање помеѓу средношколците

		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	Целосно се согласувам	94	31.3	31.3	31.3
	Се согласувам	167	55.7	55.7	87.0
	Немам мислење	30	10.0	10.0	97.0
	Не се согласувам	9	3.0	3.0	100.0
	Total	300	100.0	100.0	

Извор: Емпириско истражување

Отсуството на семејна поддршка, внимание и разбирање за децата средношколци, придонесува кај дел од нив да креираат различни форми на девијантно поведение помеѓу кои и оддавањето на спортско обложување и други форми на коцкање. Анализата на добиените податоци укажува дека 31,3% целосно се согласува со ставот, 55,7% се согласуваат, немаат мислење 10%, а 3% не се согласуваат со ставот.

Кај дел од средношколците постои размислување дека нивните врсници кои се впуштаат во било каква форма на хазард, истото често го прават поради „разбивање на момотонија“ и досада која ја доживуваат од образовната програма.

Табела Бр 5. Врсничките групи влијаат на ширење на супкултурата на спортското-обложување помеѓу средношколската популација

		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	Целосно се согласувам	103	34.3	34.3	34.3
	Се согласувам	161	53.7	53.7	88.0
	Не се согласувам	36	12.0	12.0	100.0
	Total	300	100.0	100.0	

Извор:Емпириско истражување.

Во овој дел од анализата треба да се истакне дека и врсничките групи остваруваат сериозен импакт на ширењето на супкултурата на спортско обложување помеѓу средношколската популација. Неизбежна е и социјалната изолација на учениците инволвирани во спортското обложување и останати форми на коцкање, во рамки на класовите како и училиштето. Видлива е појавата на меѓусебно дружење како резултат на в заемен интерес, „консултација за резултати“, но и на одбележување и социјалната изолација на овие ученици од останатите.

Табела Бр.6 Лошата социо-економска состојба и недостаток на финансиски средства за остварување на посакуваниот начин на живот влијае на оддавање на спортско обложување

		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	Целосно се согласувам	153	51.0	51.0	51.0
	Се согласувам	101	33.7	33.7	84.7
	Немам мислење	18	6.0	6.0	90.7
	Не се согласувам	19	6.3	6.3	97.0
	Воопшто не се согласувам	9	3.0	3.0	100.0
	Total	300	100.0	100.0	

Извор:Емпириско истражување.

Несомнено е и влијанието на социо-економската состојба на семејствата на адолесцентите за нивно инволвирање во спортското обложување и други форми на социјалната патологија. Значаен дел од средношколската популација не е во можност да го практикува посакуваниот начин на живот. За таа цел се бараат најразлични алтернативни решенија, а дел од нив особено од машката популација „излезот го гледа“ во спортското обложување. Во овој контекст 51% целосно се согласува со ставот, 33,7% се согласуваат, 6% не се согласуваат, додека 3% воопшто не се согласуваат со истиот.

Табела Бр 7.Рекламите на спортските обложувалници за време на спортски преноси дополнително го иницира спортското обложување помеѓу средношколците адолесцентите.

		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	Целосно се согласувам	124	41.3	41.3	41.3
	Се согласувам	128	42.7	42.7	84.0
	Немам мислење	27	9.0	9.0	93.0
	Не се согласувам	21	7.0	7.0	100.0
	Total	300	100.0	100.0	

Извор:Емпириско истражување.

Појавата на спортско обложување и останати форми на хазард помеѓу средношколците дополнително се иницира од страна на рекламите за спортски обложувалници и казина особено

за време на спортските преноси. Во истите се вклучени познати спортисти, естрадни уметници и глумци, кои како магнет, ги привлекуваат адолесцентите и тие да подадат рака за спортско обложување. Младите сметаат дека спортот го разбираат повеќе од возрасните, но не расудуваат за можни калкулации, мислење на резултати и слично. Системот на спортско кладење може да се каже дека е глобален ланец. Појавата на спортско обложување дополнително се иницира од страна на рекламите за спортски обложувалници и казина за време на спортските преноси на специјализираните канали за спорт. Со наведениов став се сложуваат 84% немаат мислење 9% од анкетираниите. додека 7% не се сложуваат со ставот.

Заклучок:

Процесот на глобализација, и брзиот технолошки развој, како и информатичката технологија, придонесе децата, а пред се адолесцентите да бидат изложени на бројни ризици како во реалниот, така и во виртуелниот свет. Брзото темпо на живеење доведе до поголемо отуѓување детектирано пред се во основната општествена клетка семејството, а местото на родителот се повеќе го заземе врсникот, улицата, некоја музичка или филмска звезда, која како магнет го привлекува вниманието на адолесцентот. Денес младите многу рано зацртуваат цели, се борат за свој идентитет, градат свои ставови, не почитуваат авторитети. Во таа смисла адолесцентот наидува на лепеза од мерки кои го оддалечуваат од образовниот процес. како младите стануваат „свесни“ за негативниот приод од страна на врсниците, но и стручните вработени се продлабочува нивната отуѓеност и истите се повеќе се оддаваат на најразлични форми на деликвенција. Истражувањето го потврди нашиот став дека покрај улогата на родителите, битно место зазема и училиштето од аспект на преземање на мерки за превенција на сите форми на ризично однесување како и работа со ученици во ризик. Во спортското обложување учествуваат слабо, но и добро ситуирани ученици, со слаб, но и со одличен успех. Токму тука лежи сериозноста на проблемот. Затоа потребно е особена компетентност на сите лица вклучени во образовниот и социјалниот систем. Ниту еден ученик во училиштето не треба да доживува фрустрации, понижувања и неправди. Се наметнува потребата за почест разговор за ризиците од зависничкото однесување во кој секако дека спаѓа и хазарот и спортско обложување. Општ е впечатокот дека меѓу жителите на Скопје постои мислење дека присуството на обложувалници во урбаните средини е огромно и дека треба да се најде решение, истите да се дислоцираат од близина на училишта и верски објекти.

Библиографија

- Derevensky, J. & McGill, R. (2002). *The prevention of Gambling Problems in Youth :A Conceptual Framework*. Article in Journal of Gambling Studies ,Vol 18, No.2. February 2002.
- Hellstrom, C. (2015). *Adolescent Gaming and Gambling in Relation on Negative Social Consequences and Health*. Uppsala: Acta Universitatis Upsaliensis.
- Маршал, Г. (2004). *Оксфордски речник по социологија*. Скопје: МИ-АН.
- Мацановић, Н. & Дукић, Г. (2018). *Компетенциије васпитача у пеналним установама*. Бања Лука: Центар Модерних Знања – Бања Лука.
- Milutinović, M. (1976). *Kriminologija sa osnovima kriminalne politike i penologije*. Beograd :Savremena Administracija.
- Nikolić-Ristanović, V. & Konstantinović-Vilić, S. (2018). *Kriminologija*. Beograd: Izdavačko-grafičko preduzeće „Prometej“.
- Сулејманов, З & Стојановски, Н. (2002). *Социјална патологија*. Скопје: Филозофски факултет -Скопје.
- Томсон, В & Бинам, Џ. (2014). *Малолетничка деликвенција-Социолошки пристап*. Скопје: Ламина.

The influence of the family and educational system on betting prevention in young people

PhD. Dragan Stefanovski
Independent Researcher

Abstract: *The practice of modern urban living among young people implies improvement in theirs' socioeconomic status. The economic crisis that the population of R. Macedonia has been facing for decades led to theirs further stratification and most endangered are the youngsters in High School. In this context, the young people in our country are searching for variety of forms that will bring to them a realization of their long dreamt goal which is getting rich quickly. In the paper i.e. a theoretical empirical study, I focus on the phenomenon of gambling and sports betting among the high school population, focusing on detecting of this deviant phenomenon, considering its obstruction by the family and school. Our purpose in the paper is answering the question of whether the instinct to get rich quickly lies in betting, or it is perceived as entertainment, filling free time, a way of socializing with peers, thus overcoming social isolation, exclusion and identity crisis. Families and school impact through its educational curriculum regarding protecting the young person from the deviant phenomenon detected in sports betting and other forms of betting it is been taken in consideration. The paper is also discussing the issue of dislocating the sports betting shops at a suitable distance from educational institutions and whether it effects positively tracing the path of a creative young person.*

Keywords: *socio-economic status, deviance, sports betting, identity crisis, school*

Стручни рад
УДК:37.013-056.26/.36-053.2
ДОИ:10.7251/ZCMZ0123488R

ПРАВО НА ЗДРАВЉЕ И ОБРАЗОВАЊЕ ДЕЦЕ СА СМЕТЊАМА У РАЗВОЈУ

Др. сци. мед. Јасмина Радојловић

Висока медицинска школа струкових студија „Милутин Миланковић“, Београд, Србија

Др. сци. мед. Татјана Килибарда

*Академија васпитачко медицинских студија Крушевац-Одсек медицинских студија
Ћуприја, Србија*

Др. сци. мед. Слободан Суботић

Висока медицинска школа струкових студија „Милутин Миланковић“, Београд, Србија

Др. стоматологије Стефан Микић

Висока медицинска школа струкових студија „Милутин Миланковић“, Београд, Србија

Апстракт: Укључивање деце са сметњама у развоју у систем образовања захтева мултидисциплинарни стручну подршку и спремност за тимски рад. Многи аутори истичу значај инклузије у систему образовања и повезаност раног инклузивног образовања са подизањем квалитета и исхода образовања деце са сметњама у развоју и разумевањем различитости. Такође, многе државе су се снажно определиле за укључивање деце са тешкоћама у развоју у активности прилагођене узрасту, укључујући и школовање. Ови резултати указују на то да породице имају сличан приступ васпитању деце са сметњама у развоју и да децу са благим и озбиљним сметњама у развоју одгајају родитељи у приближно истом окружењу за учење као што је то случај код деце без сметњи у развоју посебне образовне потребе ових ученика пре свега проблеми у прилагођавању ученика на образовни контекст. Дете са сметњама у развоју је дете које „има тешкоће у развоју и није у могућности да постигне или одржи задовољавајући ниво здравља и развоја, или чије здравље и развој могу знатно да се погоршају без додатне подршке или посебних услуга у области здравствене заштите, рехабилитације, образовања, социјалне заштите или других облика подршке“. Сметње могу бити урођене или стечене, делимичне или потпуне, пролазне или трајне. Циљ активне школе јесте развој личности и индивидуалности сваког детета, а не само усвајање неког школског програма.

Кључне речи: здравље, инклузивно образовање, деца са сметњама у развоју, родитељи.

ПРАВО НА ЗДРАВЉЕ И ОБРАЗОВАЊЕ ДЕЦЕ СА СМЕТЊАМА У РАЗВОЈУ

Укључивање деце са сметњама у развоју у систем образовања захтева мултидисциплинарни стручну подршку и спремност за тимски рад. Многи аутори истичу значај инклузије у систему образовања и повезаност раног инклузивног образовања са подизањем квалитета и исхода образовања деце са сметњама у развоју и разумевањем различитости. Такође, многе државе су се снажно определиле за укључивање деце са тешкоћама у развоју у активности прилагођене узрасту, укључујући и школовање. У развоју успешних инклузивних програма веома важну улогу имају ставови родитеља деце типичног развоја према инклузивном образовању, ставови деце типичног развоја према деци са тешкоћама у развоју, као и ставови наставника за прихватање одговорности према деци са тешкоћама у развоју, остваривање успешне

комуникације, стабилност односа и пружање адекватне подршке родитељима и деци са тешкоћама у развоју (UNESCO, 2009).

И наша земља је начинила значајне помаке на овом пољу. Законом о јавном здрављу из 2016. године Министарства здравља Републике Србије, деца са сметњама у развоју представљају посебну вулнерабилну групу којој друштво и држава придају посебну бригу и пажњу. Законом о основама система образовања и васпитања (2009. 2011. и 2013. године) уведене су афирмативне мере за упис у школу за деце у са сметњама у развоју.

Од школске 2010/2011. године, инклузија је у Републици Србији уведена у сва одељења у редовне школе (Мацура, 2015). Међутим, нису решени сви проблеми у настави који су евидентирани, услед непостојања специјалних наставника за рад са појединим категоријама деце са посебним потребама.

Појам и класификација деце са сметњама у развоју

Према најновијој класификацији оштећења, инвалидитета и хендикепа према Светској здравственој организацији. ICF International Classification of Functioning, Disability and Health – Међународна класификација оштећења, инвалидитета и хендикепа), као оштећење дефинише се сваки губитак или абнормалности психолошке, физиолошке или анатомске природе. Инвалидитет је свако ограничење или недостатак способности за обављање делатности на начин или у опсегу који се сматра „нормалним” за људе (настало као последица оштећења) (DIN, 2001).

Инвалидност се посматра као универзално људско искуство, понекад трајно, понекад пролазно које није резервисано само за мали део становништва. ICF-YC систематизује све ове карактеристике, како индивидуалне (телесни системи и функционисање), тако и контекстуалне (физичке и социјеталне) да би се идентификовала адекватна подршка (адаптације и модификације како физичке, тако и социјалне средине, психо-социјална подршка те универзални дизајн) учењу, учењу и развоју. Отуда је ова систематизација корисна за праксу у различитим областима: вођењу статистике, процени потреба у функцији доношења одлука, планирања и евалуирања подршке, социјалној политици, те као оруђе за развој и евалуацију квалитета инклузивног образовања.

Особе са инвалидитетом се дефинишу као особе са медицинским поремећајима који се могу приписати органској патологији (на пример као сензорни, моторни или неуролошки дефекат (DIN, 2001.).

Сматра се да образовне потребе настају првенствено због проблема који се приписују овим сметњама у развоју. Ученици са тешкоћама се дефинишу као особе са емоционалним проблемима и проблемима у понашању или специфичним тешкоћама у учењу. Такође да су посебне образовне потребе ових ученика пре свега проблеми у прилагођавању ученика на образовни контекст (Вујасић, Лазаревић, Ћевић, 2015).

Дете са сметњама у развоју је дете које „има тешкоће у развоју и није у могућности да постигне или одржи задовољавајући ниво здравља и развоја, или чије здравље и развој могу знатно да се погоршају без додатне подршке или посебних услуга у области здравствене заштите, рехабилитације, образовања, социјалне заштите или других облика подршке.

Сметње могу бити урођене или стечене, делимичне или потпуне, пролазне или трајне (Вујасић, Лазаревић, Ћевић, 2010). Новија класификација OECD-а укључује сву децу којој је потребна додатна подршка у образовању и садржи три широко дефинисане категорије које се односе на:

а) ученике са сметњама у развоју (*students with disabilities*) чије су развојне сметње органског порекла (*категорија А*);

б) ученике са тешкоћама у учењу (*students with learning difficulties*) који се суочавају са проблемима у учењу и понашању, при чему немају сметње органског порекла, нити потичу из социјално депривираних средине (*категорија Б*); и

ц) ученике из осетљивих и маргинализованих група (*students with disadvantages*) којима је потребна додатна подршка у образовању због неадекватног социјалног окружења и/или проблема који произлазе из недовољног познавања језика (*категорија Ц*). (OECD Diversity, inclusion and equity: Insights from special needs provision (Education Policy Analysis, 2003).

Према предлогу комисија OECD-а и UNESCO-а класификациона шема треба да послужи вртићима, школама и локалној заједници да се прихвате за помоћ деци са посебним потребама.

Међутим, за свако појединачно дете се утврђује развојни статус, у коме су наведене категорије само један од елемената који указују каква и колика је помоћ неопходна детету.

Приликом процене способности и категоризације сваког детета важно је полазити од чињенице да су здравствени, физички, сазнајни, друштвени и емоционални развој испреплетени и да се не могу посматрати одвојено. Процена и категоризације деце са сметњама у развоју је вишедимензионални процес који поред детета и свих аспеката његовог развоја укључује и његове родитеље, вршњаке, васпитаче, наставнике, породични и школски контекст. У процену морају да буду укључени различити аспекти дететовог живота.

Поред тога што је процена значајна за само дете, она пресудно утиче и на развој инклузивног програма, јер се управо на основу процене креирају индивидуални образовни планови који чине основу сваког инклузивног програма (Вујасић, Лазаревић, Ђевић, 2015).

Важно је нагласити да се термин деца са сметњама у развоју користи у званичним Законским документима у Републици Србији.

Специфичности породице деце са сметњама у развоју

Породица и школа битно се одређују као основни фактори васпитања најчешће због интензитета и дуготрајности васпитног деловања. Породична динамика свој утицај остварује кроз породичне навике, тако што пружа и обезбеђује прилике за активно укључивање, затим и кроз време које чланови породице проводе у заједничким рекреативним или слободним активностима, како формалним нарочито неформалним.

Дисфункционални обрасци на једном нивоу породице (на пример, одржавање нестабилног брака), могу бити дисфункционални за други ниво (супсистем деце). Са друге стране, супериорно функционисање једног члана (нпр. академска успешност детета) може бити залог за одржање интегритета неког другог супсистема у породици који је дисфункционалан (на пример, брак родитеља). Основни модел који се формира код куће никада не ишчезава потпуно, мада може да се измени када дете порасте. Односи у породици су пресудни за успешан развој детета у свим битним областима.

У начелу се може рећи да деца са сметњама у развоју постављају веће захтеве пред своје родитеље, углавном већина родитеља има мотивацију да помогне свом детету да се успешно развија, али захтеви који се пред њих постављају најчешће превазилазе њихове могућности. Породици која има дете са сметњама у развоју неопходна је помоћ и подршка здравствених радника, психолога, дефектолога као и материјална помоћ.

У бројним радовима, породична дисфункционалност доводи се у везу и са поремећајима прилагођавања и исхране код младих са различитим психијатријским поремећајима (Лажетић, Паноски, Филиповић, Светозаревић, 2010; Murphy, Flessner. 2015; Koutra, Triliva, Roumeliotaki, 2015).

Одрастање у функционалној породици коју карактеришу квалитетни односи међу свим члановима важно је за сваког појединца, али нарочито добија на значају када су у питању деца са сметњама у развоју. У односу на развојну сметњу са којом се суочавају, као и на негативне ставове околине, ова деца имају посебну потребу за подршком породице (Харлок, 1971).

Једна од најчешћих васпитних грешака у породици свакој или са дететом са развојним сметњама према Виготском јесте да дете није подстицано да уради оно што може (или би могло уз минималну подршку). Он је рекао да се може развити само она способност која је активирана реалним активностима. (Виготски, 1987).

Друга честа грешка у васпитању детета са развојним сметњама је свакако попустљивост. Родитељи су врло често осетљиви на дете са сметњама у развоју и склони су да толеришу многе облике понашања које не толеришу код другог детета, које нема развојне тешкоће.

Да би породица у којој одраста дете са сметњама у развоју пружала адекватну подршку детету, неопходно јој је обезбедити одговарајућу помоћ и омогућити да буде партнер професионалцима који пружају одржане третмане деци. Када породица остаје целовита отац често одсуствује од куће, а када је присутан ретко и неадекватно комуницира са својим дететом.

Код деце са сметњама у развоју губи се поверење у сопствене снаге, ствара се осећај мање вредности у односу на остале ученике односно вршњаке, долази до повлачења у себе, издвајање из друштва, бега у сањарење које компензира неуспех, формирају се одбојни ставови према средини, наставнику и наставном предмету, долази до неспоразума на релацији ученик-школа, ученик-родитељ, услед сталног доживљавања неуспеха и немогућности да се афирмише у друштвено прихватљивим облицима понашања деца са моторичким поремећајума то све компензују агесијом, бежањем, регресијом на примитивне облике понашања и слично (Хрњица, 1992).

Према Маслову у шему људских потреба спадају:

- егзистенцијалне потребе-везане за опстанак јединке и врсте,
- сигурност,
- љубав, признање и самопоштовање,
- сазнајне потребе,
- естетске потребе,
- потреба за самоактуализацијом (односно развојем) (Маслов, 1982). Код деце са сметњама у развоју све ове потребе постоје, али они имају бројне проблеме да ове потребе задовоље на адекватан/уобичајен начин (Хрњица, 1990).

Рођење детета са сметњама у развоју доводи до значајних промена и на општем породичном плану. Од великог значаја за васпитну праксу је запажање истраживања да у истој породици једно дете може бити зрело а друго незрело, укратко речено односи у породици су пресудни за успешан развој детета у свим аспектима његовог развоја (Маслов, 1982).

ЗАКЉУЧАК:

Деца са сметњама у развоју имају исте потребе као и деца типичног развоја, али их задовољавају на други начин, па родитељи са смањеним интересовањем приступају процесу едукације детета и сарадњи са школом, а наглашавају значај рехабилитације (Freeman, Alkin, 2000). Једна од најчешћих васпитних грешака, јесте да дете није подстицано да уради оно што може (или би могло уз минималну подршку) (Виготски, 1987). Оно што је посебно потребно истаћи када се говори о настави/учењу деце којој је потребна додатна подршка, јесте демонстрирање наставничких очекивања, у чему значајну улогу има начин на који наставник даје повратну информацију ученику о процесу и продуктима учења. Дакле, социјална интеракција и вршњачка подршка у образовању ученика којима је потребна додатна подршка имају изузетан значај, како за учење, тако и за развој социјалних и комуникацијских вештина, које су од изузетног значаја за касније осамостаљивање и укључивање у живот заједнице. Услови за све ово се стварају на лицу места – у самом одељењу

ЛИТЕРАТУРА

1. UNESCO, P. (2009). Policy guidelines on inclusion in education. Paris (Fr). Available at: <http://unesdoc.unesco.org/images/0017/001778/177849e.pdf>. Очитано: 25.04.2023.
2. Rajšli-Tokoš, E. (2020). Education of children with developmental disabilities. Norma, 25(1), 31-42.
3. Закон о Јавном здрављу, Службени гласник Републике Србије бр.15/2016.
4. Закон о основама система образовања и васпитања, Службени гласник Републике Србије бр.72/2009, 52/11 и 55/13.72/2009, 52/11 и 55/13, 88/2017, 27/2018, 10/2019.
5. Мацура, С. (2015). Инклузивно образовање: Квалитетно образовање за све. Факултет Педагошких наука, Универзитет у Крагујевцу, Јагодина.
6. DIN, P. C. B. (2001). International classification of functioning, disability and health.
7. Вујачић, М., Лазаревић, Е., & Ђевић, Р. (2015). Инклузивно образовање: од законске регулативе до практичне реализације. Теме 2015;39.

8. Deluca, M. (2003). Diversity, inclusion and equity: insights from special needs provision. OECD.
9. Lažetić, G., Panoski, R., Filipović, S., & Svetozarević, S. (2010). The significance of primary family in the rehabilitation phase of the treatment of young psychoactive substance users. *Psihijatrija danas*, 42(2), 127-135.
10. Murphy, Y. E., & Flessner, C. A. (2015). Family functioning in paediatric obsessive compulsive and related disorders. *British Journal of Clinical Psychology*, 54(4), 414-434.
11. Koutra, K., Triliva, S., Roumeliotaki, T., Basta, M., Simos, P., Lionis, C., & Vgontzas, A. N. (2015). Impaired family functioning in psychosis and its relevance to relapse: a two-year follow-up study. *Comprehensive psychiatry*, 62, 1-12.
12. M. Miller, S. H. McDaniel, J. S. Rolland & S. L. Feetham, Eds. (2007). Review of Individuals, families and the new era of genetics: A biopsychosocial perspective *Families, Systems, & Health*, 25(2), 223–226.
13. Харлок, Е. (1971). Развој детета. Завод за уџбенике и наставна средства, Београд
14. Виготски, ЛС. (1987). Основи дефектологије. Завод за уџбенике и наставна средства, Београд.
15. Хрњица, С. (1992). Зрелост личности. Завод за уџбенике и наставна средства, Београд.
16. Маслов, А Х. (1982). Мотивација и личност. Полит, Београд.
17. Freeman, S., Alkin, M. (2000). Academic and Social Attainments of Children with Mental Retardation in General Classroom and Special Education Setting. *Remedial and Special Education*, 21:3-18.

THE RIGHT TO HEALTH AND EDUCATION OF CHILDREN WITH DEVELOPMENTAL DISABILITIES

Abstract: *The inclusion of children with developmental disabilities in the education system requires multidisciplinary professional support and readiness for teamwork. Many authors emphasize the importance of inclusion in the education system and the connection of early inclusive education with raising the quality and outcomes of the education of children with developmental disabilities and understanding diversity. Also, many countries have strongly decided to include children with developmental disabilities in age-appropriate activities, including schooling. These results indicate that families have similar approaches to raising children with disabilities and that children with mild and severe disabilities are raised by their parents in approximately the same learning environment as children without disabilities. above all, problems in adapting students to the educational context. A child with developmental disabilities is a child who "has developmental difficulties and is unable to achieve or maintain a satisfactory level of health and development, or whose health and development may deteriorate significantly without additional support or special services in the field of health care, rehabilitation, education, social protection or other forms of support". Disabilities can be congenital or acquired, partial or complete, temporary or permanent. The goal of an active school is the development of the personality and individuality of each child, not just the adoption of a school program.*

Keywords: *health, inclusive education, children with disabilities, parents*

Прегледни научни рад
УДК:342.7:159.9-053.3/6
DOI:10.7251/ZCMZ0123493S

НАСИЉЕ КАО РИЗИЧНИ ФАКТОР У СОЦИЈАЛИЗАЦИЈИ ДЕЦЕ И МЛАДИХ ИЗ УГЛА УНИВЕРЗАЛНИХ ЉУДСКИХ ПРАВА

*Мери З. Стојковић, мастер психолог
Председник удружења „Тим психолога Светлост,” Власотинце, Србија³³²
Лиценцирани стручни радник у социјалној заштити*

Апстракт: На самом почетку рада представљен је историјски оквир деце и младих, ближе су дефинисани типови, као и врсте насиља и описани су ризични фактори у социјализацији деце и младих из угла универзалних људских права. Најједноставније речено, људска права су основна права свих особа, што подразумева и децу и младе. У складу са тим, свако дете их добија чим се роди, нико му их не сме одузети, не можемо их се одрећи или их пренети некоме. Историјски посматрано, концепт заштите деце од насиља мењао се од исконских, интуитивних правила, преко обичајних и моралних, па све до законских регулатива. Надаље, у раду је укратко описано доба деце и младих у којем се догађају бројне физичке, биолошке, емоционалне и психолошке промене код младих. Детаљније је описан утицај насиља као ризичан фактор на децу и младе, који је од велике важности управо у том раздобљу у коме се формирају ставови и размишљања која дефинишу особу у одраслом добу. Важан елемент у овом периоду је почетак одвајања од родитеља у потрази за властитим идентитетом и аутономијом, али и прелазак на ближе односе са младим особама изван породичне средине, са којима се могу идентификовати њихови вршњаци који постају важан чинилац у социјализацији адолесцената и важан извор подршке. Из приложеног јасно произилази да насиље представља тежи облик нарушавања дејих права, па самим тим и оставља знатно теже последице на психофизички и социјални развој детета. Када све ово посматрамо кроз историју, стручњаци су се заинтересовали за децу и дејја права и њихову заштиту оног тренутка када се схватило да, пре свега, физичко насиље негативно утиче на развој детета и младих, а касније и на целокупни развој друштва.

Кључне речи: деца и млади, насиље над децом, ризико-фактори, социјализација, људска права.

УВОД

Развојем друштва и цивилизације кроз историју развијала се и свест о деци као незаштићеним бићима којима је потребна стална нега, брига и пажња, зарад њиховог несметаног психофизичког и социјалног развоја. Без обзира на то да ли смо тога свесни или не, ми непрестано преносимо одређене вредности с колена на колена. Породичне вредности и традиција у првим годинама њиховог живота главни су извор знања не само о физичком свету, већ и о свету осећаја. Све што дете учи у својој породици постаје основа његовог погледа на свет и адаптација у социјалном окружењу. Глобализација савременог друштва намеће услове за трансформацију породице и измену њене класичне структуре, улоге и значаја. У том процесу настаје савремена породица у којој, поред позитивних елемената које са собом носи, спонтано долази и до деградације исте. Сматрамо да су родитељи управо због тог „брзог” темпа живота,

³³² merinesic@live.com

презаузетошћу послом и физичком – енергетском исцрпљеношћу изгубили своју социјализаторску улогу. Деградација се наставила нарушавањем граница породичног система и уласком технике у породични дом, преко телевизије (емисије и ријалити програми са већом стопом изражености и доступности насиља), рачунара и мобилних телефона (дозвољен приступ различитим садржајима на друштвеним мрежама) и осталог у живот деце. Породица је у данашњем времену суочена са бројним потешкоћама како би опстала, одржала се и испунила претпостављене функције и очекиване улоге и као таква она је сада на пиједесталу уточишта од већих деструктивних „доприноса” ширег контекста, али је постала погодно тло за испољавање насиља, тј. унутарпородичну деструктивност. Утицај савременог друштва од породице је створио најпогодније миље за испољавање агресивности и насиља, јер је породица место високих интеракцијских размера (функционисање на истом простору, снажне емоционалне размере), место где се најотвореније пласирају личне и развојне потребе, место бројних осујећења, место које је најпогодније за растерећење напетости и тензија, било да је она унутарпородичне или ванпородичне природе, место где се зарад и у име припадања и љубави рачуна на безгранично трпљење и опраштање.

Када узмемо у обзир проучавање и дефинисање појма насиља над децом, морамо се позабавити концептуалним и аналитичким оквиром на коме је утемељено поимање насиља кроз успостављање типологије различитих форми насиља, разумевања детерминанти и фактора насиља над децом и врсти институционалних интервенција. Када се истраживачки бавимо насиљем над децом, све је јасније да решавање тог проблема представља морални императив сваког стручњака који се њиме бави. Изложеност насиљу, било да је краткорочна или дугорочна, оставља искључиво негативне последице по физичко и ментално здравље деце и младих. У складу са свим чињеницама које на основу истраживачких података указују да деца и млади који су били изложени било каквом виду насиља пате и касније имају проблема са адаптирањем у социјалној средини тј. социјализацијом, овај проблем треба третирати као суштински друштвено-економски, а не само морални по природи.

На основу спроведених многобројних истраживања у домаћој и страниј литератури, заузет је став да деца која су раније била жртве насиља у породици, а најчешће мушка деца, увек ће применити „учење по моделу,” те да ће најмања врста конфликта изазвати насиље над другима. Разлог за то је што се деловање против истог може успешно реализовати тек онда када се оно против чега се боримо разлучи на што више компоненти.

ИСТОРИЈСКИ ОКВИР НАСИЉА НАД ДЕЦОМ И МЛАДИМА

Историјски посматрано, концепт заштите деце од насиља мењао се од исконских, интуитивних правила, преко обичајних и моралних, па све до законских регулатива.

Истраживање насиља према деци пошло је од сложеног поимања насиља, које је још крајем шездесетих година понудио Галтунг (1969), а које је омогућило да се овај феномен схвати сложеније него што су то омогућавали редукционистички приступи који су насиље углавном схватили као директну, и то претежно физичку/соматску штету. Обухватање дефинисања насиља уважава и структурне форме, јер „насиље постоји када су људска бића под таквим утицајем да је њихова актуелна соматска и ментална оствареност испод нивоа њихове потенцијалне остварености” (Galtung, 1969).

Светска здравствена организација дефинише насиље као „намерну употребу физичке силе или моћи у актуелном облику или као претњу, против себе, друге особе, групе или заједнице, која резултира повредом или је веома вероватно да ће резултирати повредом, смрћу или психолошком штетом, тешкоћама у развоју или депривацијом” (WHO, 2002, нав. према Babović, 2015). Према дефиницији садржаној у члану 19. Конвенције о правима детета, насиље представља све облике физичког или менталног насиља, повређивања или злостављања, запостављавања или немарног поступања, малтретирања или експлоатације, укључујући и сексуално злостављање...” (UNICEF, 1989).

У Националној стратегији за превенцију и заштиту деце од насиља у домаћем законодавству користи се дефиниција СЗО према којој злоупотреба детета обухвата све облике физичког, односно емоционалног злостављања, сексуалну злоупотребу, занемаривање или немаран поступак, као и комерцијалну или другу експлоатацију, што доводи до стварног или

потенцијалног нарушавања здравља детета, његовог преживљавања, развоја или достојанства у оквиру односа који укључује одговорност, поверење или моћ (Светска здравствена организација, 1999.)

ТИПОВИ И ВРСТЕ НАСИЉА

Када говоримо о класификацији насиља на основу стручних извора, насиље можемо објаснити и класификовати на типове и врсте насиља.

Типови насиља према деци дефинисани су према две димензије: врсти повреде, односно штете која се наноси детету и према контексту у коме се насиље одвија. Типови насиља на основу прве димензије су у складу са Светским извештајем о насиљу према деци Уједињених Нација и обухватају:

- Физичко
- Психичко/емоционално
- Сексуално
- Занемаривање
- Експлоатацију
- Принудни брак
- Структурно насиље

Што се тиче врсте насиља над децом, разликујемо три врсте насиља: физичко, психичко и сексуално злостављање. Приликом сагледавања врсте насиља у породици над децом увек треба имати у виду да су ове три форме насиља тесно повезане, те један вид насиља над дететом у породици укључује и елементе преостала два.

Физичко насиље над дететом је оно које има за исход стварну или потенцијалну физичку повреду услед интеракције или недостатка интеракције која је у границама контроле родитеља или особе у положају одговорности, моћи или поверења (СЗО, 1999).

Психичко злостављање је понављани чин или нечињење родитеља/старатеља или вршњака, који резултира озбиљним и дуготрајним понашањем, когнитивним и афективним последицама. Психолошко злостављање укључује клеветање, оптуживање, претње, увреде, ограничавање дететове слободе кретања, ругање или друге нефизичке облике непријатељства или одбацивања детета (Helfer, Kempe, Krugam, 1997)). Емоционално злостављање је шири појам јер укључује, поред психичког злостављања, неуспех да се обезбеди окружење погодно за развој, укључујући и способност примарног везивања за особу, захваљујући чему дете може да развије стабилне односе и пуни спектар емоционалних и социјалних компетенција са другима. Емоционално злостављање се односи на релацију између главног пружаоца бриге и детета, које су потенцијално или стварно штетне за дете, а које укључују: излагање збуњујућим или трауматским догађајима и односима; употребу детета за испуњење психолошких потреба пружаоца бриге; активно корумпирање или пропуштање да се оствари социјална адаптација детета. Ова врста злостављања не захтева физички контакт између детета и родитеља/старатеља или вршњака (Glaser, 2002; Ишаповић-Радојковић, 2009).

Уколико можемо градирати врсте насиља, а посебно насиље над децом у породици, онда можемо рећи да је сексуално насиље најтежи облик, са најтежим последицама које се најтеже уочавају, најмање пријављују и чије се последице никада не лече.

Сексуално злостављање детета укључује широк спектар понашања: конкретне активности попут силовања, приморавања детета на сексуални однос, додиривање, употребу детета за самозадовољавање одраслих, као и неконтактне активности попут војеризма, егзибиционизма пред дететом. Може бити изоловани инцидент почињен од стране непознате особе, до континуираног злостављања члана породице током година или се може јавити у облику сексуалне експлоатације кроз проституцију и порнографију (Мршевић, 1996, 1998, Ишаповић-Радојковић, Игњатовић, 2011; Богавац и Оташевић, 2015).

Поред ове дефиниције, Општим протоколом о заштити деце од злостављања и занемаривања, који је Влада Републике Србије усвојила 2005. године, сексуална злоупотреба детета подразумева укључивање детета у сексуалну активност коју оно не схвата у потпуности, са којом није сагласно и за коју није развојно одрасло, није у стању да се с њом сагласи или оно

koјим се крше закони и социјални ставови у друштву. Оно се испољава као активност између детета и одрасле особе или другог детета које се због свог узраста или развоја налази у положају који му даје одговорност, поверење или моћ, где активностима одлучује да пружи уживање и задовољи потребе друге особе (Влада РС, *Општи протокол о заштити деце од злостављања и занемаривања*, 8, доступно на сајту: <http://www.minrzs.gov.rs>).

Занемаривање представља пропуштање да се задовоље основне потребе детета, физичке и психолошке (емоционалне, когнитивне) и потребе у погледу социјализације, у мери, трајању и на начин које ће резултирати у тешком нарушавању дететовог здравља или развоја. Занемаривање укључује неуспех родитеља да заштити дете од физичких повреда и опасности, обезбеди адекватан надзор, медицинску негу и образовање (Ишаповић-Радојковић, Игњатовић, 2011). Дечји рад представља такав облик радног ангажмана детета који га ускраћује за детињство, умањује његов потенцијал и достојанство и штетан је за физички и ментални развој. Радна експлоатација деце представља рад у екстремно тешким условима, неплаћен или слабо плаћен рад, са предугим радним временом и у нездравом окружењу. Најекстремнији облици дечјег рада су ропски рад, просјачење и проституција (Вујовић, Дејановић et al, 2006). Трговина децом представља, такође, један од тешких облика насиља, као и дечји брак, који представља приморавање детета на ступање у брачну заједницу (формалну или неформалну). За разлику од директног насиља, које се често схвата као облик понашања, структурно насиље је укорено у социјалним структурама које одликују неједнакости. Манифестације овог типа насиља могу се кретати од неједнаких шанси за образовање, права на здравствену заштиту, запослење, до расних неједнакости, глади и сиромаштва, као последица економског насиља, родне неједнакости и сл. Ови облици неправди су институционализовани и обухватају шире социјалне односе, као што су класни (експлоатација), родни (сексизам, међуетнички и слично) (Бабовић, 2015).

РИЗИЧНИ И ПРЕВЕНТИВНИ ФАКТОРИ НАСИЉА НАД ДЕЦОМ И МЛАДИМА

Концепт превенције насиља над децом и младима говори да чињење истих и вршење преступа произилазе из разних латентних (скривених) фактора. Ови фактори се генерално називају или односе на факторе ризика. Ризични фактори су различите карактеристике личности и услова друштвене средине који утичу на вероватноћу појаве насиља. Ризични фактори су пореклом из више нивоа, укључујући опште промене и развоје, делујући социо-економским условима популације, суочени са изазовима: локалних заједница, породица и индивидуа.

У исто време постоје и фактори који помажу смањењу ризика, а који су названи превентивни (заштитни) фактори. Идентификација и познавање заштитних фактора једнако су важни за овај проблем и његово решавање или умањење. Заштитни фактори садрже факторе који показују одсуство ризика или фактори умереног утицаја на изложеност ризику. Ови фактори укључују позитивне црте личности (нпр. већа флексибилност на притиске и стрес, (само)критично мишљење и способност да се ефикасно суочи са тежим ситуацијама), породични односи и подршка заједнице, као и шира друштвена заштита младих и расположиве повољне прилике за учење и развој (животних, не само моторичких) вештина.

Дебра Неихофт све факторе, у односу на начин на који утичу на настанак и манифестације насиља, дели на:

1. Фактори који предиспонирају неку особу да предузме насиље (психофизички, неуролошки и друштвени);
2. Фактори који олакшавају и доприносе насиљу (алкохол, дрога, провокација жртве, доступност оружја, социјални и друштвени догађаји);
3. Фактори који инхибирају радњу насиља (друштвено-етичке норме, страх, кривица и жеља да се избегне казна) (према Станимировић, 2019)

Најчешће се фактори ризика за злостављање и занемаривање деце у породици могу поделити на индивидуалне и породичне, с тим што између њих долази до садејства и преклапања. На индивидуалном нивоу, фактори ризика злостављања и занемаривања деце могу

се групписати у преклапајућа подручја демографских (социјални, биолошки, когнитивни), афективних и бихевиоралних карактеристика. Према резултатима истраживања, демографски и социјални фактори ризика укључују небиолошке родитеље, самце, млађе године, нижи ниво образовања, велики број деце, незапосленост, социјалну изолацију и историју родитељста (да ли су родитељи доживели неки вид злостављања). Биолошки фактори ризика укључују неуролошке, физиолошке и физичке здравствене проблеме (Campbell, Messing, 2017: 36). Когнитивни и афективни фактори ризика за злостављање и занемаривање деце укључују низ карактеристика, као што су слаб емо, ниско самопоштовање и пребацивање одговорности на друге за своје проблеме, неодговарајућа очекивања у вези са тим како би деца требало да се понашају, негативне перцепције и процене понашања деце. Афективни фактори ризика за злостављање и занемаривање деце укључују узнемиреност, фрустрацију, депресију, усамљеност, тескобу и љутњу. У једном од истраживања које је обухватило 39 фактора ризика, родитељска „љутња” је била најдоминантнији фактор ризика за физичко злостављање деце (Stith et al., 2009: 21). Иако већина злостављача нема менталне поремећаје, многи типови психопатологије, укључујући поремећаје личности (гранични поремећај личности, нарцисоидни и биполарни поремећај личности), повезани су са повећаним ризиком од проблема у родитељству а самим тим и злостављањем и занемаривањем деце. Породични фактори ризика за злостављање деце преклапају се са многим од горенаведених индивидуалних фактора ризика. Фактори који повећавају ризик за злостављање и занемаривање деце су породице којима недостају економски ресурси, имају велики број чланова, неодговарајуће животно окружење, честе брачне несугласице, висок ниво вербалног и физичког конфликта у породици, социјална изолација и недостатак породичне кохезије. Према бројним истраживањима веома значајан предиктор злостављања и занемаривања деце је злоупотреба алкохола, дрога и психоактивних супстанци родитеља. Уколико је већи број ризико фактора и стресора које осећају и доживљавају чланови породице, повећава се вероватноћа за злостављање и занемаривање деце у таквој породици. Ефекти које злостављање и занемаривање имају на животе деце могу се делом одредити врстом злостављања деце. У многим случајевима деца пате од поливиктимизације, а то значи да су искусили више од једне врсте злостављања, чиме се повећавају њихове шансе за настајање последица (Finkelhor, Ormrod, i Turner, 2007). Последице злостављања деце су вишеструке и сложене и укључују физичке, емоционалне, когнитивне и друштвене факторе. Као резултат злостављања и занемаривања деца могу имати и краткорочне и дугорочне последице, које се рефлектују кроз различите симптоме. Ови симптоми и последице могу се категоризовати кроз три различите перспективе: – врсту злостављања (нпр. сексуално, физичко, емоционално); – старост детета (нпр. беба, дете, школски узраст или тинејџер); – главне неадекватне облике понашања (неуролошке, физичке, емоционалне или когнитивне). Симптоми злостављања нису толико јасно међусобно одвојени (McCleppen и др, 2016: 28). Често је присутно више симптома који указују на вишеструку узрочност, али и различите облике злостављања. Као што смо већ навели готово да нема физичког и сексуалног злостављања а да са собом не носи и емоционалне, психолошке потешкоће и последице по жртву. Физички злостављана деца, по правилу, испољавају и емоционалну симптоматологију. Обично су анксиозна, депресивна, повучена и престрашена или агресивна, себе ниско вреднују, неретко су склона аутоагресији и лоше се уклапају у групу вршњака. Свакако, највидљивије, али и најтеже по физичко здравље детета су телесне повреде нанете од стране родитеља, стараоца или других чланова породице. Ту су, пре свега, лаке и тешке телесне повреде (преломи, опекотине, ране нанете различитим предметима, подливи, модрице и сл.). Као најтежи облик злостављања, али и занемаривања деце, сматра се смрт детета.

ИЗ УГЛА УНИВЕРЗАЛНИХ ЛЈУДСКА ПРАВА

Најједноставније речено, људска права су основна права свих особа, што подразумева и децу и младе. У складу са тим, свако дете их добија чим се роди, нико му их не сме одузети, не можемо их се одрећи или их пренети некоме. Људска права нису имала исти значај кроз историју, највећа промена наступила је по завршетку Другог светског рата, када се јавило схватање да је поштовање људских права нужан услов за одржање мира у свету. У складу са

тим, новоосноване Уједињене нације 10. децембра 1948. године усвајају један од најзначајнијих докумената о људским правима – „Универзалну декларацију о људским правима,” а датум њеног доношења обележава се као Међународни дан људских права. Значај Универзалне декларације људских права лежи у томе што она гарантује слободу мишљења, слободу кретања (у својој земљи), слободу вероисповести, слободу избора занимања, блиско је повезана са важном људских права која прокламује, а њихов значај се најбоље уочава када она буду ускраћена.

Из приложеног јасно произилази да насиље представља тежи облик нарушавања дејих права, па самим тим и оставља знатно теже последице на психофизички и социјални развој детета. Када све ово посматрамо кроз историју, стручњаци су се заинтересовали за децу и дејја права и њихову заштиту оног тренутка када се схватило да, пре свега, физичко насиље негативно утиче на развој детета и младих, а касније и на целокупни развој друштва. На основу многих истраживања, увиђа се да готово свако друго дете које је било жртва неке од врста насиља у породици јесте касније насилник, а све по принципу огледала и одраза, односно наученог модела понашања. Већа пажња је обично усмерена на злостављање у односу на занемаривање, које представља немар и пропуст пружаоца неге да обезбеди развој детета у свим областима: здравља, образовања, емоционалног развоја, исхране, смештаја и безбедних услова живота, а у оквиру разумно расположивих средстава породице или пружаоца неге, што нарушава или може са великом вероватноћом нарушити здравље детета: или физички, ментални, духовни и морални или друштвени развој. Оно обухвата и пропуст у обављању правилног надзора и заштите деце од повређивања у оноликој мери у којој је то изводљиво (Јањић Комар, Обретковић, 1996).

ИСТРАЖИВАЊА ИЗ ДОМЕНА НАСИЉА НАД ДЕЦОМ

Насиље над децом, као дуги низ година неизучаван облик злостављања, увек је у корелацији са насиљем над женама. Наиме, сва истраживања спроведена на тему насиља над децом увек су саставни део истраживања насиља у породици над женама. Добијени емпиријски закључци се сумирају и анализирају и приказују врсте, облике и девијације породице (Николић Ристановић, В., 2002).

Кроз историју, пре свега етнологију, деца су увек посматрана као саставни део мајке, те и подаци добијени у овим истраживањима, мајке и децу уско везују и посматрају као јединство потчињености у патријархалној породици. Записи које је оставила Вера Ерлих, путујући кроз Босну, Србију, Хрватску и Северну Македонију, упућују да су крута дисциплина, страхом усађено поковавање, спољашњи ауторитет, рано потискивање импулса и оштра реакција према непослушности деце карактеристични у односима родитеља и деце, пре свега оца, у Старој Србији. Према истраживању, мужеве туку жене обично без икаквог разлога, јер она зна разлог, и то пред странцима и суседима, а многи то не крију ни од деце, јер мушкарци оваквим својим понашањем директно и конкретно исказују своје право над телом и животом себи потчињених укућана, а тиме и код деце усађују страх и покорност (Ерлих, 1971).

Кажњавање деце је било често присутно, и то у 75–90%, с тим што су деца брутално, сурово претучена од 10–40%. У даљим истраживањима Вере Ерлих, која је објавила у својим записима „Породични односи по Србији, Херцеговини, Босни,” наведено је да су батине присутне у међуљудским односима, да су родитељи долазили код професора и учитеља и тражили да туку њихову децу, истичући да је батина из раја изашла, да децу треба тући каишем, ужетом, руком и извлачити им уши, да их треба кажњавати клечањем, истеривањем ноћу вани на снег, да је батина толико важан фактор васпитања младежи да свакако њено неупотребљавање изазива страх за опстанак старешинства, из разлога што се исто одржава једино батинама. Ерлих посебан акценат ставља на кажњавање женске деце. За мушку децу је могуће да одрасту и престану да буду довољно лоша, те растом и сазревањем мање заслужују батине, док за девојчице није могуће да постану fine, те су оне, што су старије и што су ближе удаји, и опасније и подобније за батине. Више се туку девојке, то јест дуже се на њих „пази” (до удаје их туку родитељи, а након удаје муж). Дечаке туку до петнаесте године (Ерлих, 1971).

Такође, на почетку прошлог века вршена су многа испитивања на територији целокупне бивше Југославије, те се из истих закључило да су деца највише физички кажњавана у Србији, али су тако и ова деца била и најприснија са својим родитељима. Физичко злостављање деце мање је заступљено међу хрватским становништвом и Словенцима, али је исто тако и однос удаљености и осећај неповезаности био знатно већи него у осталим регионима. У Македонији и међу становништвом муслиманске вероисповести породични односи били су најближи и најтоплији. На основу спроведених многобројних истраживања у домаћој и иностраној литератури, заузет је став да деца која су раније била жртве насиља у породици, а најчешће мушка деца, увек ће применити „научен модел” понашања и преваспитавања, те да ће се у њиховим рукама увек наћи „шиба” када наступи и најмања врста конфликта (Raymond, 1980–1990).

Породица би требало да представља зону сигурности и заштите деце, заједницу у којој се подстиче њихов развој. Специфичност породице као мале интимне заједнице и настојања да се оно што се у њој дешава сматра зоном приватности, као и стид од осуде средине, озбиљно ометају прецизне увиде у распрострањености и карактеристике насиља према деци у овом контексту (Михић, 2002). У складу са тим, доступне податке о насиљу према деци и породици, а посебно сексуалном насиљу које представља табу, треба узети са резервом.

На основу података из постојећих истраживања, јасно је да је насиље у породици, а посебно изложеност деце насиљу у овом контексту, широко распрострањено (без обзира да ли су деца директне жртве насиља или сведоци насилног чина). Преко 40% жена које су пријавиле физичко насиље изјавило је да су деца била присутна кад се насиље одиграло. У већини случајева деца су била сведоци насиља 1–2 пута (22,7%), а ретко више од 5 пута (7,4%). До сличних налаза дошло се и на основу истраживања о распрострањености и карактеристикама породичног насиља према женама у централној Србији. Поред тога, подаци из овог истраживања указују да учешће неког од чланова породице у ратовима деведесетих година значајно повећава ризик од породичног насиља (Бабовић, Гинић, Вуковић, 2010: 76). Телесно кажњавање деце је веома распрострањено у Србији и укорено у одговарајућим вредностима и ставовима према којима је то легитимно, па и пожељно средство дисциплиновања деце (Стевановић, Срна, 2010). Међутим, телесно кажњавање, које се користи у циљу корекције и контроле понашања детета, представља злостављање (Савет Европе, 2007), јер оно демонстрира моћ и доминацију, понижава дете и често води физичким повредама и нарушавању здравља, неефективно је у постизању жељеног понашања и заправо води до повећања агресивности детета и међугенерациског обнављања насилног понашања.

Према налазима истраживања вишеструких показатеља (MICS), које је UNICEF спровео у Србији у више наврта, иако долази до опадања насилних облика дисциплиновања деце у периоду од 2005. до 2014. године, још увек значајан део деце бива изложен насилним методама васпитања. Према налазима Балканске епидемиолошке студије о злостављању и занемаривању деце (Balkans Epidemiological Study on Child Abuse & Neglect - BECAN), чак 70% деце је било изложено макар једном случају психичког или физичког насиља током одрастања. Преко четвртине деце сматрало је да је бар једанпут било занемарено. Више од 8% деце је искусило сексуално злостављање бар једанпут. Насиљу између одраслих у домаћинству (што се такође сматра искуством трпљења насиља) присуствовало је 38% деце (Ишаповић-Радојковић, Ханак et al, 2012; Ханак, Тењовић et al, 2013).

Подаци о занемаривању деце у Србији су оскудни. Према налазима BECAN истраживања, више од четвртине деце узраста 11–16 година (28%) навело је да је имало субјективни осећај занемаривања бар једанпут у животу (Ханак, Тењовић et al. 2013). Случајеви занемаривања деце доспевају до институција (пре свега центара за социјални рад) само кад достигну тешке размере (Обретковић, Жегарац, 1998). Од 6520 случајева насиља над децом, регистрованих при центрима за социјални рад, 44.3% представљају случајеве занемаривања у породици (најчешће биолошкој, у 98% случајева). Други облици насиља су знатно ређе регистровани у центрима за социјални рад: физичко насиље (27.2%), психичко злостављање (23%) и сексуално злостављање (1.8%).

Деца са инвалидитетом, изложена су високим ризицима од насиља у породици (Savez MNRO i UNICEF Srbija, 2013). Налази истраживања са родитељима ове деце указују да су поједини родитељи свесни да неодговарајуће праксе родитељства представљају специфичан облик занемаривања дететових потреба или злостављање. Као неодговарајуће праксе

препозната су и превише висока очекивања родитеља од ове деце, презаштићеност детета, искључивање детета из заједнице због забринутости за његову безбедност или стида и сл. Налази о томе ко је најчешћи починилац насиља према деци у породици нису конзистентни. Тако је, рецимо, у Србији у 10 студија истакнуто да је најчешћи починилац мајка, а у 13 да је то отац. Родитељи су најчешћи починиоци насиља са смртним исходом. У 32 од 46 регистрованих случајева (69%) убистава деце старе 0–14 година починилац је један од родитеља, нешто чешће мајка (Баралић, Савић, 2010).

Изложеност насиљу у породици омета успешан развој детета – психички, емоционални и когнитивни. Последице изложености насиљу се крећу од физичких (инвалидитет, соматски поремећаји), преко емоционалних поремећаја, искривљене перцепције о себи (депресивност, анксиозност, агресивност, бес, непријатељски став, ниско самопоуздање, кривица, стид, посттрауматски стрес), когнитивних поремећаја (спутани развој когнитивних функција као општи поремећај, нпр. ментално успорен развој и селективни поремећаји, попут развојне дисхармоније, интелектуалне инхибиције, проблема са концентрацијом), социјалних поремећаја (антисоцијално, криминално понашање, злоупотреба алкохола и наркотика, малолетничка трудноћа, поновљена виктимизација (Стефановић, 2014).

ЗАКЉУЧАК

Иако се последњих година начин третирања деце побољшао, и даље не постоји универзално договорена дефиниција злоупотребе и злостављања деце. Стварни степен злостављања деце и степен инцидената злостављања и занемаривања деце је дискутабилан због великих варијација у начинима јављања, дефиницијама и истраживачким методама. Такође, постоји неслагање у вези са тим када треба започети интервенцију и како треба интервенисати. Последице по здравље деце су велике на свим нивоима (биолошком, психолошком, социјалном, когнитивном, афективном, интелектуалном, образовном). На међународном нивоу се предузимају бројне активности у циљу спречавања свих видова злостављања, занемаривања и експлоатације деце, као и креирања мера за благовремено интервенисање, у циљу ублажавања последица по дете (Бјелајац, Мердовић, 2019). Наша земља је, такође, потписница бројних међународних конвенција и протокола, чиме се обавезала да у свом законодавству имплементира и усвоји одређене стандарде и смернице. Чињеница је да сам систем заштите деце од злостављања и занемаривања не функционише у обиму у којем би то било потребно. Неопходан је континуиран рад и напредак у реализацији истраживања и студија свих облика злостављања и занемаривања. На темељу научних сазнања и чињеница потребно је креирати такве програме и мере који ће помоћи детету и породици и ублажити последице свих облика злостављања и занемаривања деце. Последице су свакако велике по психосоцијални развој детета и рана идентификација случајева, правовремена и адекватна реакција и интервенција мултидисциплинарног тима стручњака свакако би те последице умањила. Питање злостављања и занемаривања деце представља посебно осетљиву тему која се тиче целог друштва. Зависност, осетљивост и беспомоћност деце у односу на одрасле, њихова потреба за бригом и љубављу, дају простора најближим члановима породице да те потребе злоупотребе и деци нанесу последице које ће их пратити целог живота и које се, нажалост, никада не могу у потпуности елиминисати. Због свега овога мишљења смо да адекватна превентивна активност, препознавање ризичних породица и рана дијагностика и идентификација случајева злостављања и занемаривања представља једини прави пут у спречавању ових, по децу најнегативнијих, облика понашања њихових најближих чланова породице.

Често се можемо упитати који су то разлози да се врши атак над незаштићеним, зависним и крхким бићем као што је дете. Колики степен агресије насилник треба да има у себи да би имао снаге да нагон агресије спроведе у дело над дететом, јер, у најосновнијем биолошком смислу, агресија је интеракција живог бића и околине, она има онтогенетско, фиксирано порекло и постоји у сваком човеку, али је условљена и јачином осујећења и осећањем стварне, али и претпостављене опасности за сопствени интегритет.

ЛИТЕРАТУРА

1. Бабовић, М. (2015). Теоријски и истраживачки приступи у проучавању структурног, културног и директног насиља, *Социологија*, Vol. 57, br. 2: 331-352.
2. Baralić, I., Savić, S. et al. (2010). Child homicide on the territory of Belgrade, *Child Abuse i Neglect*, 34(12):935–42.
3. Бјелајац, Ж., Мердовић, Б. (2019). Насиље над децом у породици. *Култура полис*, 16 (39), 191-202
4. Влада РС, *Општи протокол о заштити деце од злостављања и занемаривања*, 8, доступно на сајту <http://www.minrzs.gov.rs>
5. Вујовић, Р., Дејановић, В., Јовановић, Пејаковић, Љ., Петровић, Н. (2006). Дечији рад у Србији – анализа законодавства, праксе и појавних облика дечијег рада. Београд: Центар за права детета
6. Glaser D (2002). Emotional Abuse and Neglect (Psychological Maltreatment): A Conceptual Framework. *Child Abuse and Neglect* (2002) 697–714.
7. Galtung, J., (1969). „Violence, Peace, and Peace Research”, *Journal of Peace Research*, Vol. 6, No. 3, pp: 167–191.
8. Ерлих Ст., В., *Југословенска породица у трансформацији*, Либер, Загреб, 1971, 72.
9. European Commission. (2008). *Social protection and social inclusion in the Republic of Serbia*. Brussels: Directorate–General for Employment, Social Affairs and Equal Opportunities, Unit E2.
10. Ишаповић-Радојковић, В., (2009): Емоционално злостављање и занемаривање у детињству. У: Р. Богдановић, Н. Радловић. *Педијатријска школа Србије XII семинар ; 7–13. јун 2009. Врњачка бања, Зборник предавања*, Београд, 2836.
11. Ишаповић-Радојковић, В. И Игњатовић, Т. (2011). Облици и показатељи злостављања и занемаривања детета, *Заштита детета од злостављања и занемаривања – Примена општег протокол*, (22–52), Београд: Центар за права детета.
12. Ишаповић-Радојковић, В. И Жегарац, Н. (2011). Дефиниције злостављања и занемаривања детета, *Заштита детета од злостављања и занемаривања – Примена општег протокол*, (11–21), Београд: Центар за права детета.
13. Јањић Комар, М., Обретковић М., (1996) *Права детета – право човека*, Досије и Удружење правника Србије за социјална права, Београд., 74.
14. Campbell, J., Messing, J. T. (2017). *Assessing Dangerousness, Third Edition : Domestic Violence Offenders and Child Abusers (Vol. Third edition)*. New York, NY: SpringerPublishing Company.
15. McClennen, Joan C., Keys, Amanda M., Dugan-Day, Michele L. (2016); *Social Work and Family Violence, Second Edition : Theories, Assessment and Intervention*
16. Мухић, Б. (2002). Породично насиље над децом, *Темида*, Бр. 2: 45–52.
17. Мршевић, З. (1996). Инцестне злоупотребе деце, *Правни живот*, 45 (9): 597–605.
18. Николић Ристановић, В., *Породично насиље у Србији*, Виктимолошко друштво Србије, Београд, 2002.
19. Обретковић, М. И Жегарац, Н. (1998). Центри за социјални рад и улога органа старатељства у превенцији деце од насиља, Ин: Милосављевић, М. (ед.), *Насиље над децом (279-321)*, Београд: Факултет политичких наука.
20. Raymond, W. (1780-1950), *Culture and Society*, A. Books, Doublelay and Company, Inc. Garden City, New York, 57.
21. Светска здравствена организација (1999), World Health Organization (1999) Report of Consultation on Child Abuse Prevention, 29-31 March, 1999, Geneva, World Health Organization document WHO/HSC/PVI/991
22. Станимировић, Љ. (2019), Вршњачко злостављање – психолошки и психијатријски аспекти, *Сестринска реч*, 2019, вол. 22, бр. 78, стр. 33-36.
23. Срна, Ј. И Стевановић, И. (2010). Проблем телесног кажњавања деце и улога стручњака у њиховом решавању. *Темида*. Бр. 4: 5–16.
24. Стефановић, М., (2014). *Деца са поремећајем привржености- Последице занемаривања и злостављања*, Београд: NVO Familia.

25. Stith, S.M., Liu, T.L., Davies, C., Boykin, E.L., Alder, M.C., Harris, J.M., Dees, J. (2009). Risk factors in child maltreatment: A meta-analytic review of the literature. *Aggression and Violent Behavior*, 14, 13–29. *Temida*, No. 4: 5–16.
26. UN World Report on Violence against Children, dostupan na adresi https://www.crin.org/en/docs/UNVAC_World_Report_on_Violence_against_Children.pdf
27. UNICEF (1989), Convention on the Rights of the Child. Adopted and opened for signature, ratification and accession by General Assembly resolution 44/25 of 20 November 1989
28. Finkelhor, D., Ormrod, R.K. & Turner, H.A (2007). Revictimization Patterns in a National longitudinal Sample of children and youth. *Child Abuse & Neglect*, 31, 479-502
29. Helfer MA, Kempe RS, Krzsgman R (edn) (1997) *The Battered Child*, Uneversity of Chicago Press, Chicago.
30. Hanak, N., Tenjović, L. et al. (2013). Epidemiološko istraživanje nasilja nad decom u porodici u Srbiji, *Temida*, Jun 2013, pp. 75–102.

***Violence as a risk factor in the socialization of children and young people
From the point of view of universal human rights***

***Meri Stojković, MA psychologist
President of Association „Team of Psychologist Light“, Vlasotince, Serbia***

Abstract: At the very beginning of the work, the historical framework of children and youth is presented, the types and types of settlements are more closely defined, and the risk factors in the socialization of children and youth are described from the point of view of universal human rights. In the simplest terms, human right are the basic right of all persons, which includes children and young people. Accordingly, every child receives them with what they are born with, no one can take them away, we cannot deny them of transfer them to someone. Historically, the concept of protecting children from violence has changed from primitive, intuitive rules, through customary and moral ones, all the way to legal regulations. Furthermore, the paper briefly describes the age of children and young people in which numerous physical, biological, emotional and psychological changes occur in young people. The impact of violence as a risk factor on children and young people is described in more detail, which is of great importance precisely in that period in which the attitude and thoughts that define a person in relationship are formed. An important element in this period is the beginning of separation from parents in search of their own identity and autonomy, but also the transition to closer relationships with young people outside the family environment, with whom they can identify their peers who become an important source of support. It clearly follows from the attached that violence represents a more serious form of violation of children's rights, and therefore leaves significantly more serious consequences for the child's psychophysical and social development. When we look at all this throughout history, experts become interested in children and children's rights and their protection at the moment when it was realized that, first of all, physical violence negatively affects the development of children and young people, and later on the overall development of society.

Key words: children and youth, violence against, risk factors, socialization, human right

IZAZOVI I OBRAZOVANJE NOVE GENERACIJE UČENIKA

*Sanda Milošević, MA³³³**JU OŠ „Mladen Stojanović” Laktaši**Master menadžer u obrazovanju*

Sažetak: Izazovi u obrazovanju generacije, koja pametne telefone koristi prije nego što prohoda i progovori, a prvi „digitalni trag“ na intranetu ostavi i prije nego što se rodi, veliki su i pred roditelje i nastavnike stavljaju ozbiljan zadatak. Pripadnici ove generacije u zemljama engleskog govornog područja nazivaju se alfa generacija, a vremenskom linijom generacija obuhvataju mlade koji su rođeni 2010. godine do onih koji će tek biti rođeni do kraja 2024. godine. Istraživanje je provedeno u JU OŠ „Mladen Stojanović” Laktaši, a cilj je prikupljanje informacija i uvid u različite aspekte korišćenja interneta i digitalnih tehnologija te njihovog djelovanja, kako pozitivnog tako i negativnog, na alfa generaciju učenika. Učenici su samostalno ili uz pomoć učitelja popunjavali upitnik koji je koncipiran tako da nam daje uvid u opseg upotrebe interneta kod djece ovog uzrasta, kao što je broj sati provedenih na internetu i uređaji koje djeca koriste. Jedan dio upitnika ispituje upotrebu društvenih mreža i digitalne vještine, a završni dio upitnika odnosi se na opasnosti i rizike koje ovi učenici mogu imati kao i ispitivanje uticaja roditelja i nastavnika na sigurno i konstruktivno korišćenje interneta i digitalnih tehnologija. U radu se bavimo i pitanjem koliko je naš školski sistem spreman za izazove u obrazovanju pripadnika ove generacije. Dajemo pregled dobrih primjera kod nas i u okruženju i na osnovu saznanja iz upitnika pokušaćemo dati neke smjernice za inovacije i rad za nastavnike, roditelje i pedagoge.

Ključne riječi: obrazovanje alfa generacije, djelovanje digitalnih tehnologija na djecu, zaštita mladih od štetnog uticaja digitalnih tehnologija.

1. UVOD

Šta je potrebno da znamo o predstavnicima nove alfa generacije, kako da se pripremimo za izazove i na koja dešavanja i trendove treba da pazimo? Starosna granica alfa generacije ukazuje da se radi o veoma mladom naraštaju ali neki njeni predstavnici spadaju u one koji su već zvijezde jutjuba i imaju priličnu zaradu. Naziv alfa generacija odnosi se na mlade ljude koji su i koji će tek biti rođeni u vremenskom periodu od 2010. do 2024. godine. U zemljama engleskog govornog područja naziva se Genα a naslijedila je Y generaciju (prvu koja je imala pristup internetu u adolescenciji) i Z generaciju (prvu koja je imala pametne telefone u adolescenciji). Alfa generacija je prva generacija koja pametne telefone koristi i prije nego što progovori, a čiji su roditelji takođe aktivni korisnici pametnih telefona i društvenih medija. Cilj istraživanja je prikupljanje informacija i uvid u različite aspekte korišćenja interneta i digitalnih tehnologija te njihovog djelovanja, kako pozitivnog tako i negativnog, na alfa generaciju učenika JU OŠ „Mladen Stojanović” Laktaši. Učenici su samostalno ili uz pomoć učitelja popunjavali upitnik koji je koncipiran tako da nam daje uvid u opseg upotrebe Interneta kod djece ovog uzrasta, kao što je broj sati provedenih na internetu i uređaji koje djeca koriste. Jedan dio upitnika ispituje upotrebu društvenih mreža i digitalne vještine, a završni dio upitnika odnosi se na

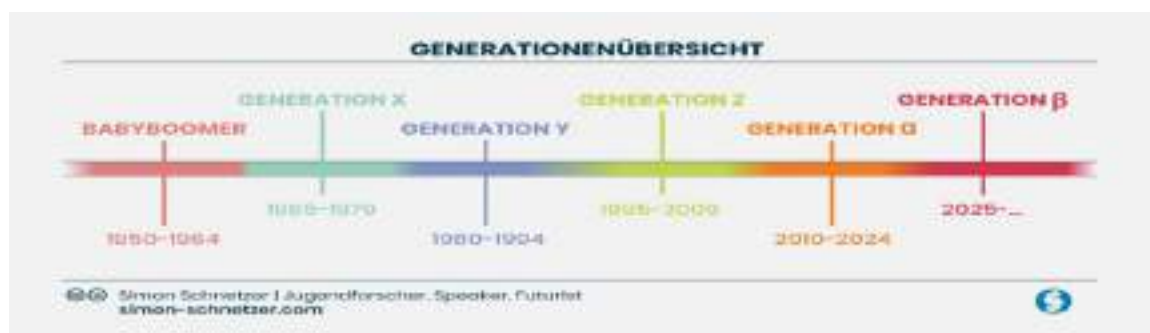
³³³ sandokan@teol.net

opasnosti i rizike koje ovi učenici mogu imati kao i ispitivanje uticaja roditelja i nastavnika na sigurno i konstruktivno korišćenje Interneta i digitalnih tehnologija.

2. TEORIJSKI KONCEPT

- Generacijske oznake su sociološki konstrukt bez jasno definisanog istorijskog ili društvenog referentnog okvira. Dakle, razgraničenja nisu jasna. Sociolozi, istraživači mladih i predstavnici medija „bore se „ oko toga koji događaji su formativni da bi opravdali prelazak sa jedne generacije na drugu. Iako se u naučnim krugovima vodi diskusija o starosnoj granici alfa generacije na kraju obično pobjeđuje istina koja se poziva na prvu objavljenu knjigu na tu temu. Ono što zaista razlikuje generacije jesu društveni i tehnički uticaji koji ih oblikuju. Najznačajnije promjene koje trenutno imaju uticaj na alfa generaciju i njihovo odrastanje su:
- Klimatske promjene i zaštita životne sredine. Posljedice klimatskih promjena utiču mnogo na misli i potupke djece dok odrastaju pod strogim uputstvima i pravilima ekoloških ponašanja.
- Socijalna kohezija u društvu. Otudenost pojedinca i nizak stepen socijalne kohezije koji u današnjem društvenom okruženju imaju roditelji alfa generacije u velikoj mjeri utiču i na njihovo ponašanje.
- Ekonomska situacija i krize. Stalni pritisak u kojem odrastaju pripadnici ove generacije i zabrinutost njihovih roditelja za ekonomski prosperitet ostavljaju snažan trag u njihovim životima.
- Zdravstveno epidemiološka situacija. Jedan prilično dug period napetosti i ograničenja u svakodnevnom životu koji je izazvala Covid epidemija ostaviće posljedice na alfa generacije.

Digitalizacija. Rezultat digitalizacije svega što ih okružuje sprječava ovu generaciju da razvija svoju samoeфикаsnost. (Schnetzer, 2019).

Slika 1 Grafika sa vremenskom linijom podjele generacija, Simon Schnetzer³³⁴

Zadatak škole i roditelja i dalje ostaje isti, pružiti sigurno odrastanje i obrazovanje i ovoj generaciji bez obzira na probleme i izazove koji ih okružuju. Pored školskih predmeta koje su imale i prethodne generacije nameće se potreba i za uvođenjem novih kao što su školski predmeti programiranja ali sigurnog korištenja društvenih mreža i zaštite na internetu. Zaštita na internetu je posebno važna jer mnoge alfe i prije nego što prohodaju već imaju prilično veliki digitalni trag. Od prve fotografije kojom mama na društvenim mrežama objavi da očekuje bebu, fotografije dolaska bebe na svijet do prvih progovorenih riječi koje ponosni roditelji bilježe, spremaju i dijele na društvenim mrežama nastane veliki digitalni otisak. Jedno istraživanje provedeno u SAD 2018. godine pokazalo je da u prosjeku 107 fotografija djeteta završi na društvenim mrežama prije nego što dijete napravi prve korake.

Šta nije u redu s najmlađom generacijom?

³³⁴ <https://simon-schnetzer.com/generation-alpha/>

U Njemačkoj je u toku 2021. godine urađena studija od strane istraživača i psihologa Maasa. (2021) o alfa generaciji i pokazuje prilično zabrinjavajuće rezultate. Studija „Generation Alpha“ ispitivala je jezik, društveno ponašanje, motoriku i konzumaciju medija. Djeca iz alfa generacije su previše zaštićena, imaju izražene govorne probleme, probleme sa motorikom i socijalne probleme pokazuju rezultati ispitivanja koje je uključivalo vaspitače u vrtiću, učitelje, pedagoge i roditelje. Studija posebnu pažnju poklanja roditeljima i dolazi do zaključka da nikada ranije roditelji nisu bili toliko nesigurni, uočava se da veliki broj roditelja na internetu traži savjete u vezi sa odgojem djece. Pretjerana zaštita od strane roditelja može biti jednako štetna za razvoj djeteta kao i zanemarivanje. Roditelji koji uklanjaju svaku prepreku s puta mogu dovesti do veće nesamostalnosti djeteta (Kunath, 2021).

Da li su škole spremne za rad sa alfa generacijom?

Alfa generacija je još uvijek u povoju, zadatak škole da pripremi i ovu generaciju za buduće izazove u životu i radu i razvije kod njih vještine za učenje i rad u ovim okolnostima, veoma je odgovoran. Konstantni rast inovacija na tehnološkom tržištu postavlja tempo koji ima veliki uticaj na naš svakodnevni život i naše učenje i podučavanje. Pored vještačke inteligencije, postoji i sve bliže povezano društvo putem društvenih mreža, koje nadilazi stvarnu komunikaciju, ili radni svijet koji se brzo menja i u kome su potrebne nove buduće vještine. Nove profesije, metode i modeli rada zahtjevaju nove vještine i pristupe. Da li je naš školski sistem spreman za novu generaciju? Digitalno učenje, kao i sadržaji poput društvenih vještina i empatije u nastavnom planu i programu te okruženje međusobnog poštovanja veliki su problemi kojima se treba pozabaviti. Ako znamo da pretjerano korištenje digitalnih tehnologija ostavlja posljedice na zdravlje mladih zadatak je tim još teži jer postavlja pred nas zahtjev i kako ih naučiti da ih koriste pametno i kako da se zaštite od opasnosti koje im prijete. Herman (2022) navodi „Projektno učenje ili individualno prilagođeno trajanje školovanja, ali i integrativna nastava samo su neki od aspekata koje treba uzeti u obzir“. Futurologinja Monike Herman osnivač konsultanog sajta Moderna koji nudi uspješno upravljanje projektima i pripremu studija u područjima finansijskih usluga, obrazovanja, zdravstva i digitalnih medija. Period u toku trajanja pandemije korone stavio je nastavnike, učenike i roditelje u situaciju kada je učenje putem interneta tzv. „nastava na daljinu“ bilo jedino moguće rješenje i način izvođenja nastave. Ovaj oblik učenja nastavio je da funkcioniše i dalje i služi kao dodatni resurs za samostalno učenje. Osim razvoja platformi i bolje povezanosti u obrazovnom sistemu razvile su se i kompetencije za digitalno obrazovanje kod svih učesnika u obrazovnom sistemu. NPP (nastavni plan i program) uvodi nove predmet Digitalni svijet za učenike drugog i trećeg razreda, a edukacija o bezbjednosti na Internetu radi se kroz časove vaspitno obrazovnog rada i nastave informatike.

3. METODOLOŠKI PRISTUP

Predmet istraživanja su zdravstvene i druge opasnosti koje pripadnici alfa generacije doživljavaju korišćenjem digitalnih tehnologija kao i izazovi koje škola i roditelji imaju u vaspitanju i obrazovanju ove grupe mladih.

Cilj istraživanja je analiza postojećih istraživanja i ispitivanje stepena zastupljenosti korištenja digitalnih tehnologija kod učenika nove generacije kao i svjesnosti o mogućnostima zaštite mentalnog i fizičkog zdravlja.

Hipotetički okvir istraživanja čini generalna hipoteza iz koje su izvedene dvije posebne hipoteze. *Generalna hipoteza*: Pripadnici alfa generacije pretjeranom upotrebom digitalnih tehnologija mogu ugroziti svoje zdravlje.

I posebna hipoteza: Razvoj digitalnih vještina kod djece stvara sigurnije i bezbjednije korišćenje interneta.

II posebna hipoteza: Svrishodno korišćenje interneta smanjuje rizik od ovisnosti.

Istraživanje je provedeno u JU OŠ „Mladen Stojanović“ Laktaši na populaciji učenika rođenih u periodu od 2010. do 2016. godine (od prvog do šestog razreda). Osim upitnika koji su učenici popunjavali korištena je i dokumentacija pedagoga sa upisa učenika u prvi razred.

4. REZULTATI ISTRAŽIVANJA

Uvidom u pedagošku dokumentaciju sa upisa učenika u prvi razred uočava se povećan broj upisane djece sa zdravstvenim tegobama, naročito je izraženo povećanje broja učenika kojima je potreban logopedski tretman.

Tabela 1. Podaci o zdravstvenom stanju upisane djece

Godina (školska) upisa u prvi razred	Broj upisane djece koja nemaju zdravstvenih problema	Broj djece sa zdravstvenim tegobama	Broj učenika kojima je potreban logopedski tretman
2016/2017	121	25	11
2019/2020	81	27	14
2020/2021	78	16	12
2022/2023	89	24	21

Upitnik za učenike uz pomoć učitelja popunjavali su učenici od prvog do šestog razreda (rođeni 2010. do 2016. godine). Upitnik je pripremljen u skraćenoj verziji, a odluka o skraćivanju upitnika zasnovana je na uvidima proizašlim iz pilot studije koja je pokazala da je duža verzija upitnika prezahtjevna za ovaj uzrast učenika.

Uzorak: istraživanje je realizovano u JU OŠ „Mladen Stojanović“ Laktaši na slučajnom uzorku učenika od prvog do šestog razreda, ukupno 350 učenika. (prvi razred učenici rođeni 2016/2015. godine, 2. razred učenici rođeni 2014/2015. godine, treći razred učenici rođeni 2013/2014. godine, četvrti razred učenici rođeni 2012/2013. godine, 5. razred učenici rođeni 2011/2012. godine, 6. razred učenici rođeni 2010/2011. godine).

Tabela 2. Struktura uzorka prema polu i godini rođenja

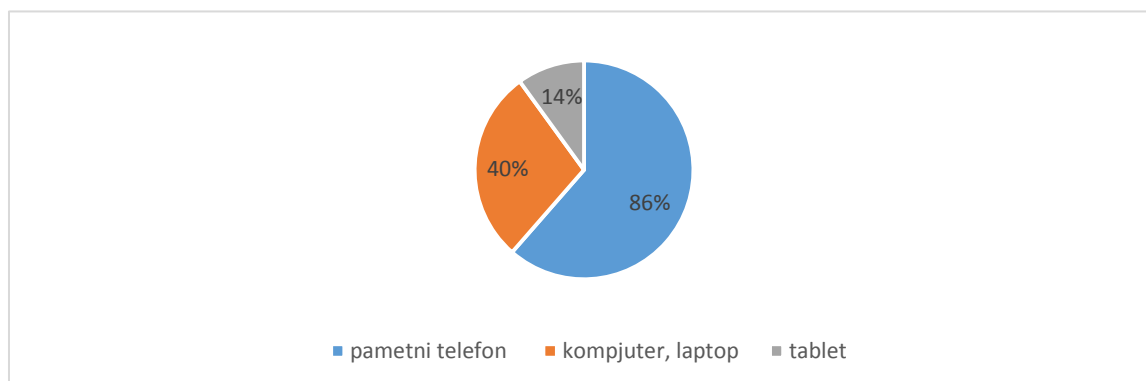
Godina rođenja	Dječaci	Djevojčice	Ukupno	%
2010. godine	67	39	106	30,28%
2011. godine	54	42	96	27,42%
2012. godine	35	35	70	20%
2013. godine	10	10	20	5,71%
2014. godine	8	12	20	5,71%
2015. godine	10	8	18	5,14%
2016. godine	12	8	20	5,71%

Učenici su uglavnom pozitivno reagovali na pitanja u upitniku, zamjerke su se odnosile samo na dužinu upitnika. Vrijeme predviđeno za popunjavanje upitnika bilo je fleksibilno a svaka nejasnoća je objašnjavana od strane istraživača ili učitelja. Učenici nižih razreda selektivno su odabrani i pristupili su popunjavanju upitnika u manjem broju.

Pristup i korišćenje interneta

Od svih digitalnih uređaja za čiju upotrebu su se učenici izjasnili, u najvećem procentu učenici svakodnevno koriste pametni telefon (301 ili 86%), drugi uređaj po učestalosti upotrebe je laptop ili kompjuter (140 ili 40%), ostali uređaji poput tableta (49 ili 14%). A neki od njih poput igrice koja je povezana na internet gotovo da se i ne koriste.

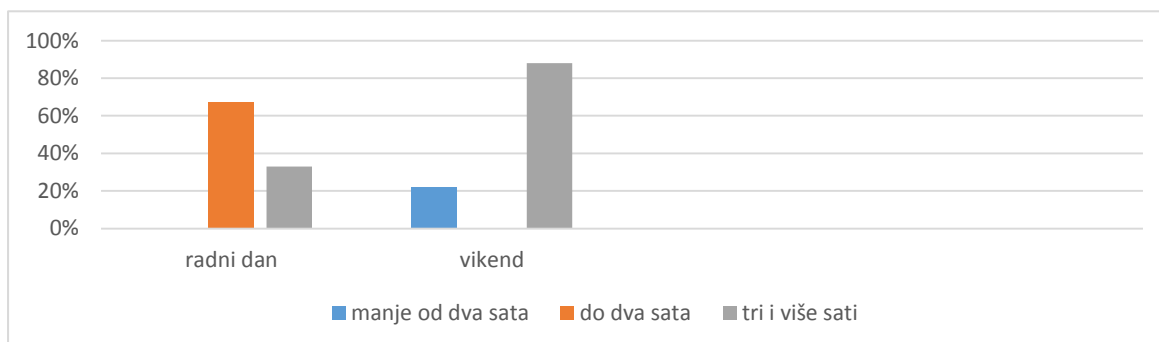
Grafikon 1. Korišćenje interneta na određenim uređajima

Učestalost svakodnevnog korišćenja interneta na različitim uređajima

Rezultati odgovora o tome koliko vremena dnevno djeca provode na internetu, pokazuju da je to vrijeme duže vikendom nego tokom radne sedmice. Većina učenika (234 ili 67%) provodi radnim danom oko dva sata na internetu dok njih (115 ili 33%) provodi tri i više sati svakodnevno na internetu. Vikendom je to vrijeme duže te (308 ili 88%) provodi tri i više sati na internetu, a samo (77 ili 22%) provodi manje od dva sata vikendom na internetu.

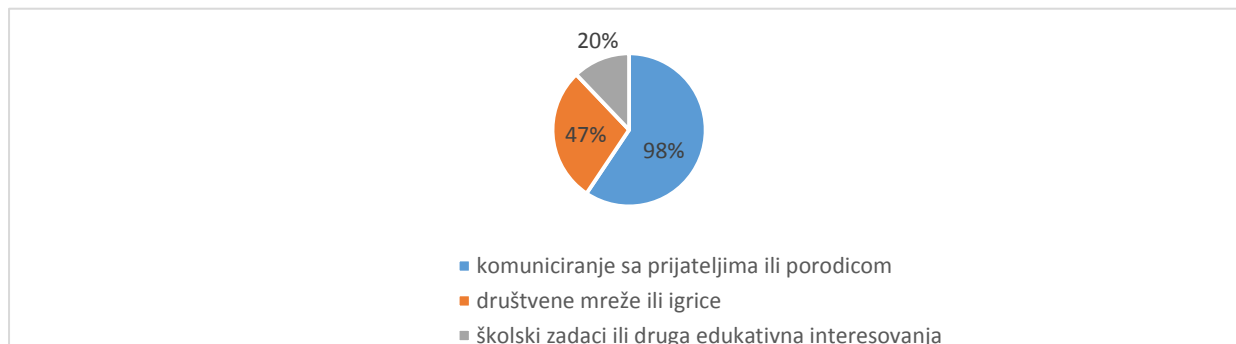
Grafikon 2. Vrijeme provedeno na internetu radnim danom i vikendom

Aktivnosti na internetu

Većina učenika (343 ili 98 %) (svakodnevno) koristi internet za komuniciranje sa prijateljima i porodicom, (164 ili 47 %) provodi vrijeme na društvenim mrežama ili igra igrice. Manji broj učenika (70 ili 20%) koristi internet za školske zadatke ili pronalaženje informacija koje su vezane za njihova interesovanja. Aktivnosti koje su dominantne tiču se zabave i komuniciranja.

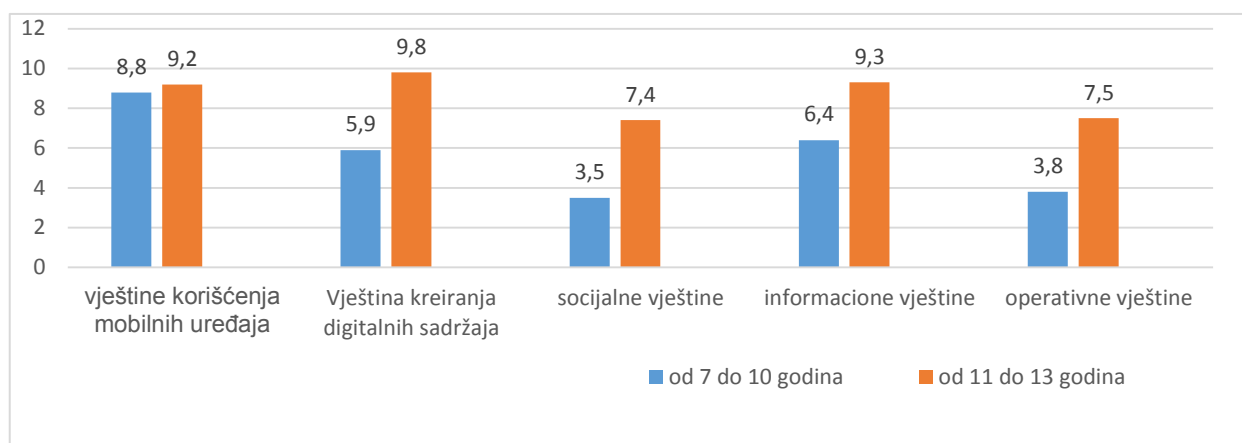
Grafikon 3. Vrsta aktivnosti na internetu

Digitalne vještine učenika

Digitalne vještine veoma su značajne za generaciju koja od najranijeg uzrasta u svakodnevnom životu koristi digitalnu tehnologiju. Digitalna pismenost jedan je od najvažnijih faktora formalnog obrazovanja, te se u nastavne planove i programe sve više uključuju znanja i vještine potrebne za snalaženje u digitalnom okruženju. Obrazovni sistem Republike Srpske prepoznao je sve dobrobiti razvoja tehnologije ali isto tako i opasnosti koje može prouzrokovati djeci i u nastavni plan i program za drugi i treći razred uveo je predmet digitalni svijet. Ovaj program je počeo od drugog razreda 2021. godine i sukcesivno će se uvoditi u više razrede u narednom periodu. Digitalna pismenost je međupredmetna kompetencija i može se sticati kroz različite školske predmete, a uvođenje ovog predmeta u niže razrede učenicima daje osnovna znanja i vještine za lakše snalaženje u procesu sticanja drugih ključnih obrazovnih kompetencija. Na osnovu pitanja koje je postavljeno svim učenicima iz uzorka, a koje se sastoji od 11 tvrdnji slijedi prikaz za pet grupa digitalnih vještina: operativne, informacione i vještine pretraživanja, socijalne, vještine kreiranja digitalnih sadržaja i vještine korišćenja mobilnih uređaja. Očekivano, sve spomenute digitalne vještine bolje su kod učenika starijih grupa.

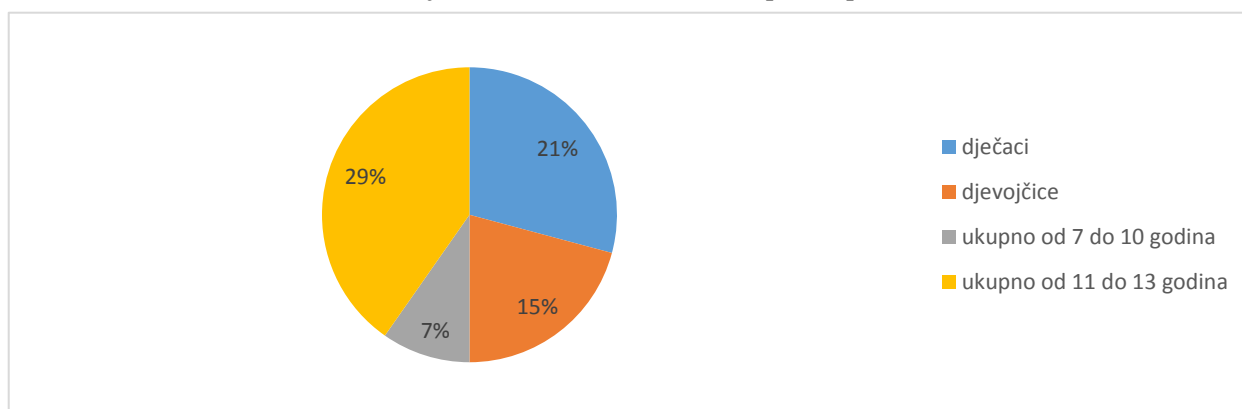
Grafikon 4. Ocjena digitalnih vještina prema uzrastu

Dobijeni rezultati pokazuju da je neophodno razvijati digitalne vještine u okviru sistema formalnog obrazovanja s obzirom na činjenicu da djeca počinju da koriste digitalne uređaje sve ranije.

Učestalost uznemirujućih iskustava na Internetu

Grafikon 5. Učestalost uznemirujućih iskustava na internetu, prema polu i uzrastu

Vršnjačko nasilje predstavlja kompleksan problem koji ima različite definicije, kada je u pitanju vršnjačko nasilje na internetu još su veće nesuglasice oko definicije. Zbog specifičnosti digitalne tehnologije i primjene definicija koje se odnose na „oflajn“ i „onlajn“ okruženje (Olweus, 2012;

Kowalski, Giumetti, Schroeder & Lattanner, 2014; Görzig & Machackova, 2015), vršnjačko nasilje se gleda na različite načine i djeci se postavljaju različita pitanja u vezi sa ovim pojmom. Istraživanja, takođe pokazuju da često vršnjačko nasilje na internetu koincidira sa vršnjačkim nasiljem uživo. Upravo iz tog razloga pitanja u ovom upitniku nisu koristila termin „vršnjačko nasilje“. Učenici su dobili opis uznemirujućih situacija koje im se mogu desiti na internetu i pitani su da li su to i koliko često doživjeli u toku protekle godine. Pitanja se osdnose na prijeteće poruke i podsmijevanje, zloupotrebu fotografija, video snimka ili profilnog statusa putem digitalnih tehnologija. Razlog zbog kojeg su ovakva iskustva izražena u manjem postotku vjerovatno se nalazi u činjenici da su anketu popunjavali učenici mlađeg uzrasta. Najčešće negativno iskustvo učenici su iskazali u tvrdnji „roditelj/staratelj ili drugi član porodice je postavio na internet moju fotografiju a da prethodno nije tražio moju saglasnost“.

Ekscesivna upotreba interneta

Jedan od rizika koji se vezuje za upotrebu interneta ne tiče se samo sadržaja koji se na internetu nalazi ili šalje, već se odnosi i na posljedice koje pretjerana i nekontrolisana upotreba interneta ostavlja na djecu. Fenomen koji je najprije okarakterisan kao „zavisnost od interneta“, a za koji su kasnije korišćeni i drugi nazivi, kao što su „problematična upotreba interneta“, „patološka upotreba interneta“, „kompulsivna upotreba interneta“ i slično. S vremenom kako je izraz „zavisnost od interneta“ sticao popularnost u svakodnevnoj upotrebi, tako je gubio na popularnosti kao koristan naučni koncept (Hinić, 2014; Starčević & Aboujaoude, 2016). Mi ćemo ovde koristiti naziv ekscesivna upotreba interneta (EUI). (Griffiths, 2000; Smahel & Blinka 2012), podrazumijevajući pod njim smanjenu sposobnost za kontrolu upotrebe interneta i usljed toga nastale probleme u komunikaciji sa okolinom.

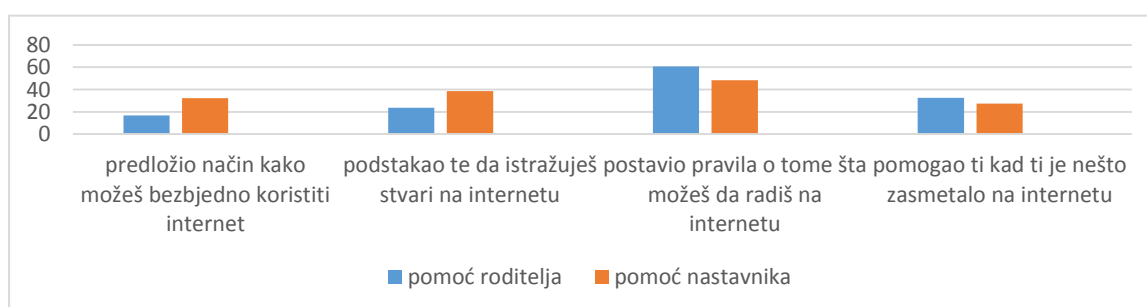
Tabela 3. Raširenost indikatora ekscesivne upotrebe interneta

Tvrdnja %	nikad	jednom sedmično	jednom mjesečno	svaki dan
Nisam jeo ili spavao zbog interneta.	82 %	11%	4%	3%
Loše sam se osjećao kad nisam mogao da budem na internetu.	53 %	31 %	11.5 %	5%
Uhvatio sam sebe kako koristim internet iako me to stvarno nije interesovalo.	56 %	22 %	13 %	9%
Proveo sam manje vremena nego što je trebalo sa porodicom ili prijateljima ili za izradu domaćih zadataka zbog vremena koje sam proveo na internetu.	50 %	24 %	20 %	6%

Značajne uzrasne razlike postojale su na svim tvrdnjama, što je uzrast stariji, to su indikatori ekscesivne upotrebe interneta izraženiji.

Pomoć i savjeti roditelja/staratelja i učitelja za sigurno korišćenje interneta.

Grafikon 6. Pomoć roditelja i nastavnika djeci pri sigurnom korišćenju interneta u procentima

Sudeći prema odgovorima učenika, nastavnici ih nedovoljno podstiču na konstruktivno korišćenje interneta, a slično se može reći i za roditelje. Manje od trećine ispitanih učenika (28%) izjavljuje da su ih nastavnici u školi podsticali da istražuju i uče uz pomoć digitalnih uređaja, (32%) da to nastavnici rade povremeno, a čak (40%) učenika izjavljuje da ih nastavnici u školi nikada ili skoro nikada ne podstiču da digitalnu tehnologiju koriste na ovaj način. Generalno mali procenat nastavnika često razgovara sa svojim učenicima o tome šta rade na internetu.

5. ZAKLJUČAK

Djeca u sve mlađem uzrastu počinju da koriste internet sa vlastitih uređaja i bez odgovarajuće kontrole roditelja/ staratelja. Razvoj digitalnih vještina i svjesnost o opasnostima koje utiču na fizičko i psihičko zdravlje djece zadatak koji škola i porodica moraju shvatiti ozbiljno. Digitalni uređaji u životu mladih igraju važnu ulogu stoga zabrana korišćenja digitalnih uređaja nije opcija, nije toliko problematično vrijeme koje provedu na internetu mnogo je važniji kvalitet vremena, odnosno vrsta aktivnosti na internetu. Prema rezultatima ovog kao i nekih drugih istraživanja, naši učenici internet koriste uglavnom za zabavu. Razvoj digitalnih vještina u koje spadaju pronalaženje korisnih informacija i svrsishodne i smislene aktivnosti najprije kod ovog uzrasta treba razvijati u porodičnom okruženju a zatim u najranijem školskom uzrastu. Uvođenje predmeta Digitalni svijet od drugog razreda osnovne škole već je opravdao svoje postojanje.

6. LITERATURA I IZVORI

1. Görzig, A. & Machackova, H., *Cyberbullying from a socio-ecological perspective: a contemporary*, 2015.
2. Griffiths, M. . *Excessive internet use: Implications for sexual behavior*. Cyber Psychology & Behavior, 3(4), 537-552., 2000.
3. Hermann M., *Lassen wir Generation Alpha im Stich?*, Volksschule Zürich, 2021.
4. Hinić, D. , *Internet komunikacije i poremećaj upotrebe interneta*. Kragujevac: Fakultet medicinskih nauka., 2014.
5. Kunath, K., Die „Generation Alpha“, steht vor ganz neuen Problemen , 2021.
7. Mass, R. *Generation Alpha Studie*, Institut für Generationenforschung, 2021.
8. Smahel, D. & Blinka, L. (2012). Excessive Internet use among European children. In S. Livingstone, L. Haddon, & A. Gorzig (Eds.), *Children, risk and safety on the internet: Research and policy challenges in comparative perspective* (pp. 191–204). Bristol: The Policy Press.
9. Starcevic, V. & Aboujaoude, E. (2016). Internet addiction: reappraisal of an increasingly inadequate concept. *Spectrum*, 1-7, doi: 10.1017/ S1092852915000863
10. Schnetzer, S., *Ergebnisse der Studie „ Junge Deutsche 2019“*, Repräsentativbefragung N=1.007 2019.
11. Olweus, D. (2012). Cyberbullying: An overrated phenomenon? *European Journal of Developmental Psychology*, 9(5), 520-538.
12. <https://www.generation-thinking.de/generation-alpha-genalpha> < 03.05.2023.>
13. <https://moderning.com/volksschule-lassen-wir-die-generation-alpha-im-stich/>< 03.05.2023.>
14. <https://repository.uwl.ac.uk/id/eprint/1448/>< 03.05.2023.>

Challenges and education of a new generation of students

Summary: *The challenges in educating the generation, which uses smartphones before it can walk and utter the first words, and leaves its first "digital footprint" on the Internet even before it is born, are great and present a serious task to both parents and teachers. Members of this generation in English-speaking countries are designated as the alpha generation, and the generation timeline includes young people who were born between 2010 and 2024. The research was carried out in "Mladen Stojanović" Elementary School in Laktaši, and our intention is to gather information and to raise awareness of various aspects of the use of the Internet and digital technologies and their effects, both positive and negative, regarding the alpha generation of students. Students filled out a questionnaire, independently or with the help of a teacher, which was designed to give us an insight into the scope of Internet use among children of this age, such as the number of hours spent on the Internet and the devices used by children. One part of the questionnaire scrutinizes the use of social networks and digital skills, and the final part of the questionnaire refers to the dangers and risks that these students may have, as well as looking into the influence of parents and teachers on the safe and constructive use of the Internet and digital technologies. In our work, we also deal with the question of how prepared our school system is for the challenges in educating members of this generation. We contribute an overview of good examples in our country and in the region and based on the findings from the questionnaire, we will try to provide some principles for innovation and work for teachers, parents and pedagogues.*

Keywords: *education of the alpha generation, impact of digital technologies on children, protection of young people from the harmful effects of digital technologies.*

OBRAZOVANJE UNIVERZALNO LJUDSKO PRAVO IZ UGLA PRAVNIH NAUKA

Prof.dr Osman N. Jašarević

Pravni fakultet Univerziteta u Travniku, Srednje - Bosanski kanton, Bosna i Hercegovina

Apstrakt: Članak se bavi nekim osnovnim dilemama i pitanjima koja propisuju čl.25 i 26. Univerzalne deklaracije o ljudskim pravima. Kako se provode ova prava na nacionalnom i svjetskom nivou. Univerzalna deklaracija razmatra između ostalog, dva univerzalna ljudska prava – pravo na zdravlje (čl.25), i pravo na obrazovanje (čl. 26). Pravo na obrazovanje stavlja akcenat na edukaciju u smislu novijeg i produktivnijeg načina obrazovanja i dobivanja znanja, da svako ima pravo na obrazovanje a da obrazovanje bude besplatno bar u srednjim, osnovnim i nižim školama. Kako se u novije vrijeme razvija nauka, tehnika i elektronika, IT-i, obrazovanje treba da bude dostupno svim generacijskim nivoima, prema njihovim sposobnostima u smislu razvijanja ljudske ličnosti kroz poštivanje ljudskih prava i osnovnih sloboda. Obrazovanjem se stiče znanje kojim se unaprjeđuje međusobno razumijevanje i druge karakterne osobine-crte ličnosti čime se utemljuje prijateljstvo među svim narodima, rasama i vjerskim grupacijama, a kroz to i poslovnost i djelatnost Ujedinjenih nacija za održavanje mira. Važno je proučiti i praktično provjeriti koje edukativne i obrazovne inovacije, sa aspekta nauke, tehnike i elektronike, IT-i, zaslužuju ove i buduće generacije. Proučiti koji su to pravni aspekti i obrazovno dualni principi koji osiguravaju provođenje ovih univerzalnih prava društva. Na taj način se kod studenata razvijaju dualne sposobnosti za teorijsku i stručnu analizu pojmova i instituta koji se odnose na vrste i stadije krivičnog postupka. Teorija i praksa u dualnom smislu daju veliki doprinos nauci i praksi krivičnog materijalnog, procesnog i izvršnog prava i kriminalistike, kroz implementaciju pripremljene i provedene pravne klinike.

Ključne riječi: ljudska prava, dualno obrazovanje-znanje, Univerzalna deklaracija o ljudskim pravima, edukacija.

Uvodna razmatranja

Zahvaljujući obrazovanju u mogućnosti smo da saznamo i razumijemo stvari koje nas okružuju u smislu življenja i ophođenja, „subjektivni odraz objektivne stvarnosti“. Obrazovanje nam omogućava ne samo sticanje znanja iz različitih nauka i naučnih oblasti, već daje širi prostor da stičemo iskustvo u onim oblastima koje nas interesuju te da se na taj način izgrađujemo i usavršavamo kao intelektualna ličnost. Bez obzira na to, obrazovanjem stičemo i usavršavamo određene vještine, vrline i sposobnosti kako bi mogli da obavljamo različite poslove, odnosno da istražujemo i razvijamo prostor u kojem živimo čineći ga lagodniji za život. Obrazovanjem se stiču vještine, umijeća i znanja za obavljanje određenih poslova, zato je važno steći što bolje obrazovanje. Navodimo citate i izreke o obrazovanju određenih poznatih naučnika, velikih mislioca i drugih značajnih ličnosti:

- Obrazovanje je najmoćnije oružje koje možete upotrijebiti da promijenite svijet. – Nelson Mandela;
- Obrazovanje, to je ono što ostane nakon što zaboravite sve što ste naučili u školi. – Albert Ajnštajn;
- Čovjek koji ne čita dobre knjige nema nikakve prednosti nad čovjekom koji ih uopće ne zna čitati. – Mark Tven;
- Najveća nada svake zemlje leži u primjerenom školovanju mladih. – Erazmo Rotterdamski;
- Nemojte limitirati djecu samo na ono što ste vi naučili, jer djeca su rođena u drugom vremenu. – Rabindranat Tagor;
- Obrazovanje je zlatni ključ slobode. – Džordž Vašington Karver;
- Nade obrazovanih jače su od bogatstva neukih. – Demokrit;

- Investicija u znanje plaća najbolje kamate. – Bendžamin Frenklin;
- Genije bez obrazovanja je kao srebro u rudniku. – Bendžamin Frenklin;
- Formalno obrazovanje će vam omogućiti normalan život. Samostalno obrazovanje će vam donijeti bogatstvo. – Džim Ron;
- Nema gorih ljudi od onih koji se protive prosvjećenju i obrazovanju naroda. Takvi, da mogu, i sunce bi ugasi. – Dositej Obradović;
- Obrazovanje je skupo, ali je neznanje još skuplje. – Klaus Moser;
- Znanje je moć. – Fransis Bejkon;
- Svako tko prestane učiti je star, bilo da ima dvadeset ili osamdeset godina. – Henri Ford;
- Nikad nisam ništa naučio pričanjem, nego postavljanjem pitanja. – Lu Holc;
- Ljudsko biće ne dostiže svoju punu visinu dok nije obrazovano. – Horas Man;
- Obrazovanje se ne sastoji od toga koliko ste zapamtili ili koliko znate. Sastoji se od toga da razlikujete koliko znate, a koliko ne. – Anatol Frans;
- Učenje je kao veslanje uzvodno, čim se prestane, odmah se kreće nazad. – Lao Ce;
- Ne postoji ništa važnije od obrazovanja. Tu je ulog najveći. Naša budućnost zavisi od kvalitetnog obrazovanja u sadašnjosti. – Arnold Švarceneger;
- Jučer sam bio pametan. Stoga sam želio mijenjati svijet. Danas sam mudar. Stoga mijenjam sebe. – Šri Čin moj;
- Čovjek koji nikada nije išao u školu može ukrasti iz teretnog vagona, a čovjek koji posjeduje univerzitetsku diplomu može ukrasti čitavu prugu. – Teodor Ruzvelt.³³⁵

OBRAZOVANJE

1. Važnost obrazovanja³³⁶

Obrazovanje je glavna tema svake demokratski uređene države. Društvo koje ide i razvija se naprijed mora raditi na reformama obrazovanja u smislu boljeg usavršavanja obrazovnih struktura na različitim nivoima edukacije. Društveni čin, obrazovanje je vrlo važna društvena aktivnost, a postoji više razloga zašto je obrazovanje važno, ali mi bismo naveli određene razloge koji su poznati. Kroz ovo štivo istražujemo i predstavljamo kako obrazovanje utječe na pojedince na ličnom nivou, na društvenom nivou, kao izvor razvoja ličnosti i kolika je njegova važnost za svakog čovjeka u društvu. Istina je, da su prenošenje znanja, vještina i umjeća nedvojbeno jedne od najvećih društvenih dobara čovječanstva.

Izvorno, obrazovanje je proizašlo iz starih vremena kada su vrijednostima i jeziku poučavali potomke stariji članovi društva u toku raznih oblika druženja koje se sastojalo uglavnom od članova porodice, porodičnih i bliskih porodičnih prijatelja. S vremenom se obrazovanje počelo razvijati jer su znanje i vještine izvan porodično-rodbinskih i društvenih pitanja počelo prednjačiti. Ovaj oblik neformalno-formalnog obrazovanja posebno se držao podalje od određenih struktura ljudi i tako zadržavao znanje i vještine, odnosno, moć unutar nadmoćnijih domaćinstva.

2. Važniji procesi pri obrazovanju

- a) Služi kao izvor prestiža učenjaku;
- b) Razvija mozak učenjaka;
- c) Pruža mentore i kolege za navigaciju u budućim pothvatima;
- d) Omogućuje napredak misli, teorija i ideja i tako
- e) Oblikuje ljude u vrijedne pojedince u društvu.

Već u ranom razvoju društva su se počele pojavljivati škole obrazovanja i mišljenja, a zainteresirani mladići koji su željeli steći znanje i vještine življenja putovali su na velike udaljenosti od mjesta

³³⁵ <https://edukacija.rs/izreke-i-citati/o-obrazovanju>

³³⁶ <https://worldscholarshub.com/hr/reasons-why-education-is-important/>

stanovanja kako bi saznali i naučili od velikih mislilaca. Iz njihovih učenja i saznanja su izrasle filozofija i naučna spoznaja, što bi ih izgrađivalo kroz drevne obrazovne sisteme.

S već razvojem pisanja i širenjem svitaka papira-pisma obrazovanje je postalo još raširenije, kompleksnije budući da su pojedinci sada preuzeli na sebe učenje ideja bez traženja pribjegavanja učitelju. No bez obzira na to, učitelji su još uvijek bili od velikog znanja, važnosti i koristi jer se sve što se čita iz napisanog pisma nije moglo razumjeti bez objašnjenja u stvarnom vremenu i prostoru. Nedavno je stupio na snagu noviji način obrazovanja, kada su djeca poslana na edukaciju kako bi kroz obrazovni sistem stekli određena znanja što bi im pomoglo u razvoju vještina koje odgovaraju društvu u kome žive.

A već, s pojavom interneta, IT-e i lakšim pristupom informacijama, obrazovanje se ubrzano razvija. Sada djeca, učenici srednjoškolci, studenti, magistranti, doktorandi i druge strukture ljudi mogu učiti na daljinu daleko od učitelja, nastavnika, profesora, mentora isto koliko i ljudi u istim prostorijama razredima/ klasama. Iako je riječ o obrazovnom sistemu u stalnom razvoju i unaprijeđenju znanja i vještina, pandemija-korona virusa-19 ubrzala je projekt obrazovanja. Velika vjerovatnoća je da će u bliskoj budućnosti digitalno obrazovanje postati standardizirano jer globus postupno postaje jedno veliko urbano selo. Zato je važno da se upoznaju oblici obrazovnog procesa.

3. Teorijsko praktični proces obrazovanja

Teorijska i praktična procesna, odnosno dualno - obrazovna nastava po svojoj funkciji treba da posluži korisniku kako bi se brzo, pravilno i olakšano pristupalo određenoj procesno pravnoj situaciji u smislu donošenja odluke u određenoj formi koja bi se primjenila kroz odgovatajući procesno pravni, odnosno sudski, tužilački ili policijski obrazac korištenjem teorijskih saznanja i raspoloživu sudsku praksu. Radi ostvarivanja funkcije obrazovanja i cilja dualnih predmetnih zadataka, (pravne teorije i prakse), prema uobičajenom toku postupka, kako je to već regulisano u važećim zakonima krivičnog prava i postupka, ostvaruje se odgovarajuća pomoć i uputstva za postupanje i donošenje određenih sudskih odluka u različitim procesnim stanjima/situacijama. Institucionalni obrasci procesnih odluka su prikazani prema njihovoj frekvenciji u procesno pravnoj proceduri, a sudska praksa je očitovana, odnosno data, u većem ili manjem obimu, zavisno od značaja odredaba na koje se odnosi. Primjeri obrazaca su obrađeni prema ustaljenoj važećoj sudskoj praksi, a akti su anonimizirani.³³⁷

Kako bi se studenti brže obrazovali i funkcionalnije usvojili neposredno ili putem DL nastavu, u planu i programu silabusa je poslije svake lekcije predviđeno kako teorijsko i praktično ponavljanje gradiva, a nakon provedenih tema koje su više praktičnog karaktera, studentima se daju zadaci u smislu apstraktnih slučajeva, adaptirani slučajevi iz prakse i sl. koje treba da riješe u skladu sa primjerom koji je prikazan u predmetnoj lekciji.

Obrazovni udžbenik „Pravna klinika krivičnog procesnog prava“ je namijenjen prvenstveno studentima pravnih fakulteta radi sticanja, (pored teorijskih) praktičnih znanja i vještina iz krivične procedure. Dualno obrazovni udžbenik prati metodološki prikaz krivično procesne materije, obrađena u aktuelnim udžbenicima iz ove oblasti, nakon usvajanja reformskih zakona iz 2003. godine, odnosno nakon donošenja Zakona o krivičnom postupku na nivou države, entiteta i Brčko distrikta. Sticanjem teorijskih znanja, iz oblasti krivično procesne materije, dovodi nas u poziciju da istu posmatramo kroz prizmu krivično procesnih subjekata: tužilaštva, suda, optuženog, odnosno njegovog branioca.³³⁸

4. Dualno učenje na daljinu kroz pravne klinike

Američka asocijacija za učenje i obrazovanje na daljinu, (The United States Distance Learning Association) definiše pojam učenja na daljinu kao “dostizanje znanja i vještina kroz dostavljene

³³⁷ Jašarević, O., Kazić, E., Merisa, S-J., (2015.), Praktikum iz krivičnog procesnog prava, (opšti i posebni dio), Univerzitet u Travniku, str. 3

³³⁸ Dautbegović, A., (2011.), Pravna klinika krivičnog procesnog prava, Dom štampe u stečaju Zenica, u Zenic, str.7

informacije i uputstva, primjenom različitih tehnologija i ostalih formi učenja na daljinu”. Jedna od definicija, koja jednostavno i dobro određuje pomenuti pojam glasi: Obrazovanje i učenje na daljinu je sistem i proces povezivanja polaznika sa distribuiranim obrazovnim resursima.

4.1. Učenje na daljinu i e-learning.

Učenje na daljinu zapravo je mnogo starije od učenja putem interneta, budući da je ovaj način učenja postojao mnogo prije što su ljudi znali za računar. Učenje na daljinu je izraslo iz dualnih dopisnih škola i u suštini se zasniva na materijalima i knjigama koji se šalju putem pošte ili e-maila, i polaganju ispita na sličan način. Istorija učenja na daljinu počinje još 1728. godine, kada je profesor Caleb Phillips, „Teacher of new method od Short Hand“, u časopisu Boston Gazette objavio oglas da podučava studente na daljinu. Međutim, iako je on bio prvi, svakako nije bio jedini koji je na ovaj način educirao svoje učenike³³⁹.

Tako je, između ostalih, Isac Pitman, engleski učitelj stenografije, sredinom XIX vijeka svojim učenicima poštom slao kratke odlomke iz Biblije da ih prepisuju, a oni bi mu, kada taj zadatak urade, na isti način slali svoje radove na ocjenjivanje. Ovo su bili prvi koraci dualnog načina edukacije na daljinu.

4.2. E learning kao posljedica tehnološkog razvoja

Elektronično učenje ili e-učenje, je upotreba elektroničkih medija, edukacijske tehnologije te informacijskih i komunikacijskih tehnologija u obrazovanju.

E-Learning je nastao kao logičan slijed u razvoju učenja na daljinu. Posljedica je ubrzanog napretka i inovacija u tehnologiji i prilagođavanju obrazovnog procesa tom razvoju. Predstavlja izvođenje treninga, učenja ili edukativnog programa obrazovanja elektronskim putem, najčešće putem interneta. Budućnost nam donosi promjene u obrazovanju, e-učenje zauzima sve veći dio. Konvencijalne metode učenja i obrazovanja sve više se mijenjaju, prilagođavajući se potrebama aktualnih trendova, stoga će e-learning sve više zauzimati mjesto u obrazovanju novih generacija. Koliko je to dobro ili loše o tome su učenjaci do sada više puta raspravljali, ali činjenice su nepobitne, a one govore kako oni koji ne prate moderne tehnologije, u većini slučajeva, imaju daleko manje šanse za zaposlenje. Iako treba, apsolutno, čuvati i tradicionalne zanate, koje novi trendovi neće zahvatiti, naprotiv, ne može se pobjeći od stvarnosti koja nudi potrebu konstantnog učenja i to praktično na dnevnoj bazi. Pritom se ne misli samo na tradicionalno učenje i obrazovanje „učenje u klupama“, nego i na konstantno samoobrazovanje, kao potrebu svake kompanije individualno da radi na dodatnom usavršavanju svojih uposlenika. U tom smislu, e-learning, odnosno e-učenje je nešto što niko ozbiljan, bilo da se radi o pojedincima ili firmama, kompanijama, u budućnosti neće moći izbjeći.

Zasniva se na korišćenju savremene računarske i komunikacione tehnologije. Podrazumeva postojanje predavanja i vježbi na internetu, CD ili DVD medijima, konsultacije sa predavačima putem interneta, protok elektronske pošte među učesnicima, postojanje foruma, testiranje na internetu, videokonferencijeislično.³⁴⁰

4.3. Značaj e-Learninga

Danas postaje sve veća, a to pokazuju aktuelna istraživanja, da sve više ljudi prije bira online učenje u odnosu na tradicionalni način pohađanja nastave. Istraživanje koje je sproveo HotChalk u Americi na uzorku od 25.000 nastavnika, učenika, tutora i roditelja, pokazalo je da oko 40 ispitanika procjenjuje da online obrazovanje bolje odgovara obrazovnim potrebama, nego tradicionalno obrazovanje.³⁴¹

³³⁹ Macanović, N. (2015). Pedagoške aktuelnosti. Banja Luka: Centar modernih znanja

³⁴⁰ LINK group je tvorac prve srpske platforme za e-Learning – [Distance Learning System](#).

³⁴¹ [O IT AKADEMIJI Pravila školovanja Sva prava zadržana Privatnost](#)
office@it-akademija.com fbtwy Copyright 2018 © ITAcademy, [LINK group](#). Powered by [LINK CMS](#)

Pravna klinika³⁴² (legal clinic, law clinic, law school clinic) je strateški program pravničkoga školovanja koji obezbjeđuje neposredno pravničko iskustvo studentima pravnih fakulteta, a istovremeno opslužuje različite klijente, kojima je potrebno pružanje pravne pomoć. Najčešće se na čelu pravnih klinika nalaze klinički profesori odnosno predavači kliničkog pravničkoga obrazovnog programa. Pravne klinike najčešće postupaju po principu (pro bono) u određenim pravnim pitanjima, čime se obezbjeđuje besplatna pravna pomoć klijentima³⁴³.

Pravna klinika³⁴⁴ je interaktivni metod edukacije studenata prava, koji ima za cilj da ih obuči u nekim praktičnim vještinama, koje će im biti potrebne kako bi svoju buduću profesiju obavljali kompetentno, savjesno i sa visokim profesionalnim moralom. To je metod „učenja iz iskustva“ („learning from experience“) ili „učenja na osnovu činjenja“ („learning by doing“)³⁴⁵.

4.4. Studiranje na daljinu, (distance learning – dl)

Na bosansko-hercegovačkim univerzitetima, odnosno fakultetima je pored redovnog-dosadašnjeg studija omogućeno studiranje na daljinu, (distance learning). To je studiranje u cjelosti prema redovnom nastavnom programu i uz dobijanje iste diplome po završetku studija kao i redovni studenti. Razlika od redovnog studiranja je u tome što studenti ne moraju prisustvovati predavanjima nego predavanja sluša putem računarske tehnologije, interneta i web stranica Univerziteta u bilo koje vrijeme i na bilo kojoj udaljenosti. Samo pisanju Testa 1. i Testa 2. student u određenom trenutku mora pristupiti lično i biti fizički prisutan.

Prednost učenja na daljinu, (distance learning):

- Vlastiti način učenja – studenti prolaze kroz materijal za učenje onom brzinom i onoliko puta koliko žele, odnosno dok ne savladaju gradivo.
- Vrijeme učenja – student može pristupiti nastavnim materijalima na web stranici svih sedam dana, u nedjelji, odnosno petnaest dana, od predavanja do predavanja ili kako se to već organizuje nastava u semestru, od 0-24 sata.
- Mjesto učenja – prema lokaciji računara, (u kući, na poslu i drugdje).
- Individualni način učenja – student može sam da uči i obavlja druge studentske obaveze.
- Praktičan rad sa različitim tehnologijama, i
- Mogućnost kontakta sa profesorima i asistentima, (e-mail, telefon isl.).
- Univerziteti su omogućili da studenti mogu studirati na svim fakultetima koji su pristupili DL programu.

4.5. Težnja ka izvrsnosti³⁴⁶

Univerziteti su zakonski registrovane nastavno-naučne ustanove u državnom i privatnom vlasništvu i koje posluju po zakonima BiH, zakonima Srednjobosanskog i drugih kantona/Kantona.³⁴⁷ Studij na daljinu počinje u akademskoj godini za koju se dotični Menadžer – Rektor Univerziteta, odnosno Fakulteta opredijeli, npr. upisom na I. godinu studija, s tim da će svake naredne godine vršiti upis na višu godinu studija.

³⁴² Kliničko pravno obrazovanje (clinical legal education) je interaktivni metod edukacije studenata prava, koji ima za cilj da ih obuči u nekim praktičnim vještinama koje će im biti potrebne da bi svoju buduću profesiju obavljali kompetentno, savjesno i sa visokim profesionalnim moralom. Moglo bi se najjednostavnije reći da je to metod „učenja iz iskustva“ („learning from experience“) ili učenje na osnovu činjenja („learnig by doing“).

³⁴³ Izvod iz članka: Kkostić, M., „Pravna klinika kao metod nastave i pružanja besplatne pravne pomoći“, Socijalna misao, Beograd, 2010, str. 67-77.

³⁴⁴ Termin pravna klinika prvi put se pojavio u Njemačkoj pravnoj terminologiji, početkom XX vijeka. Profesor Frommgold se zalagao da se i na pravnim fakultetima formiraju klinike na kojima bi se studenti (radeći u direktnom kontaktu sa klijentima) pod nadzorom profesora (ili advokata), učili znanja i vještine.

³⁴⁵ Metod učenja „learning by doing“ razvio je američki psiholog, filozof i reformator obrazovanja, John Dewey, čije su ideje vršile uticaj na obrazovnu i socijalnu reformu. On je jedan od utemeljivača filozofije pragmatizma i funkcionalne psihologije.

³⁴⁶ Matijević, M., (2014.), Pravne klinike – Praktikum-, Univerzitet za poslovne studije, Fakultet pravnih nauka; Banja luka, str. 11

³⁴⁷ info@unvi.edu.ba

Detaljnije o učenju na daljinu, prikupljanju bodova, pisanju testova, ocjenjivanju i metriku studiranja možete vidjeti u Pravilima studiranja za prvi ciklus.

Studentima za svaki predmet stoji na raspolaganju:

- Sadržaj i program nastave,
- Snimljeno po sadržaju, petnest lekcija, 30-50 minuta, po jednom predavanju, predavanja su preko, (audio ili video tehnike),
- Spisak tema za seminarski rad kroz predavanje,
- Spisak tema za esej ili studij slučaja kroz predavanja,
- Rokovi za testove, predaju radova, popravni ispit, i Literatura.

Studiranje na daljinu putem metrike studiranja ipak je ograničeno a što se precizira rasporedom predavanja. Dva predmeta se uče i polažu paralelno, (istovremeno) u istom terminu i traje po dogovoru sa Upravom fakulteta u skladu sa pravilima Bolonjske konvencije. Nakon toga se uče i polažu slijedeći predmeti u semestru. Nakon prestanka termina taj se predmet skida sa sistema za učenje na daljinu, (distance learning system) i novo polaganje moguće je u septembru i oktobru ili drugim rokovima. Za upis na ovaj studij, diplomski rad, ferijalne prakse, ovjera semestra itd., u cjelosti se primjenjuju Pravila studiranja za prvi ciklus studiranja po Bolonjskom procesu I. -III. godine studija i I.-IV. godine studija.

4.6.Funkcija, osnovni zadaci i ciljevi fakulteta u dualnom procesu obrazovanja

Suštinu funkcije Fakulteta čini obrazovanje pravnika za potrebe pravosuđa, državne uprave, privrede i drugih oblasti, informisanja i javnog života. Ona se ostvaruje kroz nastavni proces, unapređivanje naučnih disciplina koje se izučavaju u okviru studijskih programa, kroz naučno-istraživački rad i različite oblike saradnje sa subjektima u praksi. Nastava je koncipirana na savremenim saznanjima pravnih nauka, s naglaskom na sistemu vrijednosti pravne države i moderne političke demokratije. Kroz nastavno-dualni proces nastoji se da studenti usvoje sva relevantna znanja kao i da se metodološki osposobe za kreativan, samostalan rad u struci i adekvatno i kompetentna obavljanje pravničkih poslova u praksi. Poseban akcenat se stavlja na evropsku dimenziju obrazovanja, budući da se i naš cjelokupan pravni sistem također mora temeljno mijenjati i prilagođavati standardima i normama pravnog sistema koji se u EU već decenijama izgrađuje. Time se i kroz obrazovanje doprinosi procesima demokratizacije društva i podizanju kapaciteta pravnih institucija.³⁴⁸

5. Osnovni zadaci

1. Dalji razvoj pravnih fakulteta, (nastavno-naučni, kadrovski; organizaciono-tehnički) kao visokoškolske ustanove i doprinos razvoju Univerziteta Educons u Bosni i Hercegovini i šire;
2. Stalno održavanje i unapređivanje nastavno-obrazovnog procesa na osnovnim i diplomskim (master) akademskim studijima;
3. Permanentno usavršavanje nastavnog procesa na osnovama standarda i vrijednosti bolonjskog procesa, sadržanih u nacionalnim propisima;
4. Intenzivna, kontinuirana i dobro osmišljena kontrola kvaliteta nastavno-obrazovnog rada Fakulteta;
5. Pripremanje specifičnih profila kadrova za evropsko pravo i uporedne pravno političke sisteme;
6. Razvoj naučnih disciplina koje se izučavaju u okviru studijskih programa na Fakultetu;
7. Osavremenjavanje nastavnih metoda i didaktičko-pedagoških sredstava za realizaciju studijskih programa;
8. Saradnja sa drugim visokoškolskim ustanovama u zemlji i inostranstvu u realizaciji i unapređivanju zajedničkih i individualnih studijskih programa;
9. Saradnja sa institucijama u oblasti pravnog, odnosno krivično pravnog sistema;
10. Davanje odgovarajućeg doprinosa razvoju zakonodavstva, pravosudne prakse;
11. Razvoj dualnog i edukacija naučnog podmladka;

³⁴⁸ Jašarević, N. Osman., "Teorija i praksa pravnih studija", 6. Međunarodni naučni skup, Zbornik radova, Nauka i praksa poslovnih studija, God II, br.2 (2018) Banja Luka, 26.10. 2018. godine, str. 523-532;

12. Razvijanje međunarodne saradnje sa visokoškolskim, naučnim i drugim institucijama iz oblasti prava;
 13. Održavanje i unapređivanje transparentnog sistema informisanja na Fakultetu i o Fakultetu;
- Razvoj dualnog procesa permanentnog obrazovanja i uključivanje studenata u naučno - istraživački rad.

6.Osnovni ciljevi

1. Ostvarivanje visoke efikasnosti studijskih programa;
2. Osuvremenjivanje i stalno povećanje naučno-stručne relevantnosti sadržine studijskih programa, kao i njihovo harmonizovanje sa najboljim studijskim programima u evropskom obrazovnom prostoru;
3. Dostizanje još višeg nivoa efikasnosti studiranja;
4. Obezbeđivanje visoke kompetentnosti diplomiranih studenata;
5. Dostizanje adekvatne integriranosti Fakulteta u nacionalni i evropski obrazovni sistem;
6. Održavanje stalne saradnje sa srodnim fakultetima iz zemlje i inostranstva;
7. Praćenje i identifikovanje potreba društva i saradnja sa odgovarajućim organizacijama u praksi.
8. Ostvarivanje navedenih ciljeva se stalno prati analizom odgovarajućih indikatora i to:
9. Efikasnost studijskih programa - kroz praćenje i analiziranje rezultata koje studenti ostvaruju u izvršavanju predispitnih obaveza i na ispitima;
10. Efikasnost studiranja - kroz praćenje stepena prolaznosti studenata na ispitima, (generalno i pojedinačno po predmetima iz studijskih programa i po godinama studija) i prelaska na višu godinu studija, dužine trajanja studija, broja diplomiranih u odnosu na broj upisanih studenata i drugo;
11. Kompetentnost studenata i dualnog oblika edukacije - kroz prikupljanje i analizu povratnih informacija iz prakse;

Ostvarivanje drugih ciljeva - kroz permanentnu komparaciju studijskih programa sa studijskim programima elitnih fakulteta u svetu, institucionalnu saradnju sa drugim visokoškolskim institucijama i organizacijama u praksi, praćenjem individualnog naučnog rada svakog nastavnika i saradnika.

Kao i korištenjem metoda Internog vrjednovanja kvaliteta nastave od strane studenata i kontinuiranim procesom samovrednovanja.

7.Pravna klinika

Pravni i drugi fakulteti za evropsko pravne studije prava, osnivaju Pravnu kliniku u skladu sa unutrašnjim normativnim aktima Fakulteta, odnosno Univerziteta. Kroz dualni oblik edukacije i cilja osnivanja je sticanje praktičnih znanja i vještina studenata prava i pružanja usluga pravne pomoći građanima. Pored toga, Pravna klinika predstavlja i izborni predmet na masters studijima u okviru Nastavnog plana i programa Fakulteta. Pravna praksa i novi način života i rada građana, nameće se da se svake školske, odnosno akademske godine raspiše konkurs za izbor nove generacije studenata koji će pohađati Pravnu kliniku u smislu dualne edukacije, (teorije i prakse) što će biti na usluzi građanima a kroz praktični rad sticati znanja i vještine iz oblasti prava i pravnih vještina.

Kandidati trebaju ispunjavati određene uslove:

1. da su studenti pravnog Fakulteta;
2. da su završili III godinu studija, ili studenti mister studija;
3. da su zainteresovani za pružanje pravne pomoći na Pravnoj klinici Fakulteta sa stvarnim klijentima-građanima kroz primjenu praktičnih vještina i tako stiču znanje iz oblasti prava.

Izbor studenata vrši se na osnovu priložene biografije i obaveznog motivacionog pisma, odnosno pisma njihove namjere. Ukoliko nije moguće izvršiti selekciju studenata na osnovu pismene prijave, pristupa se intervju sa kandidatima. Prije kontakta sa klijentima, studenti su obavezni da prođu nastavno pedagošku obuku. Oblasti iz kojih se organizuje obuka sastoji se iz vještine intervjuiranja,

pisanja pravnih dokumenata, odnosno normativnih akata, iz časova profesionalne etike. Kancelarija Pravne klinike treba biti otvorena za prijem građana, pri čemu nosioci pravnih poslova Pravne klinike treba da obavještavaju građane-klijente o vremenu i načinu rada. Rad studenata Pravne klinike treba da prati supervizor-mentor, koji se biraju iz redova profesora određene pravne oblasti ili advokata koji su stalno prisutni u vrijeme kada studenti neposredno-praktično rade sa klijentima.

8. Dualna kazuistička pravna klinika na Fpn sveučilišta/univerziteta Vitez

U akademskoj 2017/18 godini Fakultet pravnih nauka Sveučilište/Univerziteta 'VITEZ' započeo je s praksom organizovanja pravnih klinika kao posebne dualne metode u edukaciji studenata prava, radi provjere znanja i sticanja praktičnih vještina koje će studenti, odnosno diplomirani pravници primijeniti u budućem radu. Praktična pravna klinika održana je iz predmeta: krivičnog prava, krivičnog procesnog prava i kriminalistike.

Na pravnoj klinici iz krivično pravne oblasti, pod nadzorom rukovodioca i uz pomoć profesora i asistenta, studenti imaju uvid u policijske, tužiteljske i druge izvještaje, odnosno materijale od važnosti za kvalitetnije praktkovanje i učenje. Obuhvaćena su predavanja iz ključnih krivičnih predmeta, (krivično pravo, krivično procesno pravo, kriminalistika) koji se nalaze u nastavnom programu Pravnog fakulteta, a veoma su bitni za ciljeve koji se žele postići ovakvom vrstom obrazovanja. Predstavljene su i različite vrste simulacija na stvarnim slučajevima iz prakse, koji su specijalno prilagođeni za vježbu studenata. Simulacije su se odvijale u učionici i uz nastavne metode koje obuhvataju pravnu analizu slučaja “izgaranja uloge”.

Zaključna razmatranja u vidu vizije i misije

Ko može studirati po sistemu Distance Learning? Na studij prvog ciklusa studiranja po bolonjskim principima u I. godinu studiranja mogu se upisati lica koja imaju završeno srednje četverogodišnje obrazovanje. Upisi na ovaj oblik studija vrši se u cijelosti u skladu sa Pravilima studiranja za prvi ciklus studiranja po Bolonjskom procesu a koji možete vidjeti na Web stranici. Pravni fakulteti za evropsko pravno i pravne studije treba da ekspeditivnije pristupe studijima u smislu razvijanja i vođenja visoko obrazovnog naučno istraživačkog rada u domenu pravnih nauka, zasnovane na evropskim standardima i vrijednostima.

Bolonjski proces na univerzitetima u cjelosti je ugrađen u Pravila studiranja³⁴⁹ prvog, drugog i trećeg ciklusa studija i u Nastavnom planu i programu:

osnovni studij,

- znanje nakon diplomiranja,
- upis na studij, pravila studiranja,
- način bodovanja,
- ocjenjivanje studenata,
- polaganje ispita i dr.

Savremenim, evropski orijentisanim studijskim programima u domenu pravnih nauka, fakulteti za evropsko pravne studije treba da razvijaju intelektualni i kadrovski potencijal za današnje i buduće integracione procese naše države i drugih država u regionu i šire. Kratkoročna i dugoročna Strategija obezbjeđivanja kvaliteta u različitim vremenskim periodima, usvajanje od strane Nastavno-naučnih veća Fakulteta, definiše osnovne ciljeve kvaliteta, u oblasti razvoja, konkretne djelatnosti i indikatore, kao i pojedinačne ciljeve kvaliteta u svakoj oblasti koja je predmet strateškog razvoja prava.

³⁴⁹ <https://unvi.edu.ba/studij/osnovni-studij>

Korišteni i konsultovani izvori

1. Dautbegović, A., 2011., Pravna klinika krivičnog procesnog prava, Zenica, str.7
2. Jašarević, N. Osman., “Teorija i praksa pravnih studija“, 6. Međunarodni naučni skup, Zbornik radova, Nauka i praksa poslovnih studija, God II, br.2 (2018) Banja Luka, 26.10. 2018. godine, str. 523-532;
3. Jašarević, O., Kazić, E., Merisa, S-J., (2015.), Praktikum iz krivičnog procesnog prava (opšti i posebni dio), Travniku, str. 3
4. LINK group je tvorac prve srpske platforme za e-Learning – Distance Learning System.
5. Macanović, N. (2015). Pedagoške aktuelnosti. Banja Luka: Centar modernih znanja.
6. Matijević, M., (2014.), PRAVNE KLINIKE-PRAKTIKUM, Univerzitet za poslovne studije, Fakultet pravnih nauka Banja Luka, str. 11
7. Mršić, G., 2015., Iz recenzije, - „Praktikum iz krivičnog procesnog prava, (opšti i posebni dio), Travnik, str. 20.Pravni fakultet, Srednje - Bosanski kanton, Univerziteta u Travniku, Bosna i Hercegovina.
8. Simović N. M., (2007), Praktikum za krivično procesno pravo, druga knjiga, Pravni fakultet u Banja Luci.

Internet izvori

1. <https://edukacija.rs/izreke-i-citati/o-obrazovanju>
2. <https://worldscholarshub.com/hr/reasons-why-education-is-important/>
3. <https://unvi.edu.ba/studij/> osnovni studi, ([Pravilnik o obezbeđivanju kvaliteta rada](#), pdf, [Home, Studiji](#)).
4. [http:// www. usdla. org/The_United_States_Distance_Learning_Association_Distance_Learning_System](http://www.usdla.org/The_United_States_Distance_Learning_Association_Distance_Learning_System).
5. E-mail: CONTACT US Contact us for more information.
6. Email: info@unvi.edu.ba LET'S CONNECT We're on Social Networks. Follow us & get in touch.
7. OIT AKADEMIJI: [Pravila školovanja](#) [Sva prava zadržana](#) [Privatnost](#) office@it-akademija.com [fbtwyt](#) Copyright 2018 © ITAcademy, [LINK group](#). Powered by [LINK CMS](#) info@unvi.edu.ba

UNIVERSAL HUMAN LAW EDUCATION FROM THE POINT OF VIEW OF LEGAL SCIENCES

Abstract: *The article deals with some basic dilemmas and questions prescribed by Articles 25 and 26 of the Universal Declaration of Human Rights. How these rights are implemented at the national and global level. The Universal Declaration considers, among other things, two universal human rights - the right to health (Art. 25), and the right to education (Art. 26). The right to education emphasizes education in the sense of a newer and more productive way of education and acquiring knowledge, that everyone has the right to education and that education should be free at least in secondary, primary and lower schools. As science, technology and electronics, and IT are developing in recent times, education should be available to all generational levels, according to their abilities in terms of a developing human personality through respect for human rights and basic freedoms. Through education, knowledge is acquired, which improves mutual understanding and other character traits - personality traits, which establishes friendship among all peoples, races and religious groups, and through this, business and peacekeeping activities of the United Nations. It is important to study and practically check which educational and educational innovations, from the aspects of science, technology and electronics, IT, deserve this and future generations. To study what are the legal aspects and educational dual principles that ensure the implementation of these universal rights of society. In this way, students develop dual abilities for theoretical and professional analysis of concepts and institutes related to the types and stages of criminal proceedings. Theory and practice in a dual sense make a great contribution to the science and practice of criminal substantive, procedural and enforcement law and criminology, through the implementation of a prepared and conducted legal clinic*

Keywords: *human rights, dual education-knowledge, Universal Declaration of Human Rights, education*

ZNAČAJ OBRAZOVANJA I VASPITANJA U PLATONOVOJ I ARISTOTELOVOJ FILOSOFIJI

Prof. dr Nataša Vilić, redovni profesor

Filozofski fakultet

Univerzitet u Banjoj Luci³⁵⁰

Apstrakt: O značaju i ulozi obrazovanja i vaspitanja govor se još od antičkog vremena. Platon je prvi u svojoj filozofiji pokazao da samo ispravno obrazovan i vaspitan čovek može da uređuje društvo i državu na načelima istine i pravde. Aristotel, kao i Platon, zalaže se da proces obrazovanja i vaspitanja bude pod strogim nadzorom države, jer samo na taj način se može formirati zrela ličnost kojoj je cilj da živi u vrlini, pravdi i pravičnom državnom uređenju. Antički filosofi smatraju da bez ispravnog, sistematskog obrazovanja duše i tela ne može biti razvoja umnih snaga čoveka, znanja i razvoja parvične državne zajednice, ali i da ovaj sistem mora biti pod budnim i strogim nadzorom države. Platonove i Aristotelove teorije vaspitanja imaju veliki uticaj i na savremeni koncept obrazovanja.

Ključne reči: obrazovanje, vaspitanje, akademija, vrlina, paideia

Pitanje obrazovanja i statusa obrazovanih ljudi je jedno od centralnih pitanja Platonove filozofije. Za njim povodom ovoga pitanja ne zaostaje ni Aristotel koji, opet, na primeru svoje paideie pokazuje koliko je značajano obrazovati jer se time ispunjava svrha i smisao vlastite i kolektivne egzistencije. Ipak, ono što se pre svega mora reći jeste da se kod starih Grka njegovao duh ne samo vaspitanja i obrazovanja duše, nego i tela, pa su kod njih postojali takozvani gimnazioni, vežbališta tela. Platon i Aristotel bili su poznati po tome što su svoje učenike redovno izvodili i na atletska takmičenja jer duša i duh moraju uvijek biti u skladu, tj. mora se posvetiti jednaka briga negovanja oba ova segmenta. Platon smatra da je obrazovanje neophodno jer duša ne može spoznati ideju spontano, nego tek sa ozbiljnim pristupom obrazovanju mogu se razviti one duševne sopsobnosti koje su bitne za bavljenje filozofijom, uređenjem i vođenjem državne zajednice, kao i svim drugim javnim poslovima. Aristotel je bio prvi koji je utemeljio sistematsku instituciju za obrazovanje, koju je nazvao Akademija, a koja je postala preteča današnjih univerziteta.

Platon i Aristotel insistiraju na tome da obrazovanje i vaspitanje moraju biti u rukama države, nikako porodice ili pojedinca, jer samo država zna šta jeste dobro za sve njene građane i u duhu toga je potrebno obrazovati svakog pojedinog građanina. Platon insistira da svako mora da prođe kroz proces obrazovanja i vaspitanja, ali prema vlastitim sposobnostima, samo se tako mogu ispinuti obrazovni i vaspitni ciljevi. Aristotel u svome sistemu vaspitanja ide dotle da, čak, koje muzičke instrumente učenici mogu da slušaju, jer cilj sveukupnog procesa obrazovanja i vaspitanja jeste da se formira ispravna, moralna osoba kojoj je jedini cilj život u skladu sa vrlinom i najvišim dobrom.

Platonova teorija vaspitanja

Platonova teorija vaspitanja obuhvata nekoliko bitnih segmenata, od kojih je svakako primarni obrazovanje duše, a drugi ništa manje bitan jeste i obrazovanje tela. Platon smatra da bi uopšte mogla da nastane, ali i da održi zamisao njegove idealne države posebna pažnja mora se posvetiti

³⁵⁰ natasa.vilic@ff.unibl.org

obrazovanju građana. Temeljno i ispravno obrazovanje mora biti pod strogim nadzorom države. Pre toga, smatra Platon, treba napraviti strogu procenu intelektualnih mogućnosti svakog pojedinca i na temelju toga odrediti načine obrazovanja.

U mnogome se Platon oslanja, kada je reč o obrazovanju, na učenja svoga učitelja Sokrata koji i sam smatra da svrha obrazovanja jeste da se izučava duša, jer znanja čovek donosi u svojoj duši na ovaj svet i samo se putem razgovora dolazi do porađanja istina iz duša sagovornika. Platon ovo kasnije artikuliše pa kaže da je celokupna spoznaja zapravo anamnezis, to jeste sećanje duše na svet ideja u kome je boravila pre ovozemaljske egzistencije. U svakom slučaju cilj obrazovanja jeste saznanje istine, a što vodi ka uređenju države na temeljima pravednosti. „Sokrat sugerira da, budući se, kako su prihvatili, pravednost treba pronaći u zajednicama kao cjelini kao i u pojedincima.“ (Guthrie, 2007:416). Dosetizanje pravde u državi nemoguće je bez sistematski obrazovanog pojedinca.

Prve obrazovno-vaspitne institucije

Jedan od najvažnijih ciljeva jeste naučiti pojedince u procesu obrazovanja i vaspitanja da spoznaju šta je dobro, pravedno i lepo, te da na taj način oni međusobno uredi društvo i državu na principima istine i pravde. Proces obrazovanja i vaspitanja, smatrao je Sokrat, mora započeti od sebe samoga, a kasnije znanja prenositi i na druge. „Sokrat nije imao škole: sav grad je bio njegova škola; svi atenjani njegovi učenici, na trgovima i pod trijemovima, u ulicama atenskim i javnim zgradama svuda je razgovarao sa svakim.“ (Bazal. A, 1988: 193). U takvim razgovorima Sokrat je nastojao da iz sagovornika „porodi“ istinu, a ovaj njegov metod je nazvan majeutika. „Metoda njegova je metoda traženja, kao i on sam što je tražilac istine, te s njom mišljenje grčko prelazi iz doba duhovnih domisli u doba znanstvena rada.“ (Bazal. A, 1988: 197) Sličnog stava prema značaju obrazovanja i vaspitanja čoveka ima i Platon, koji je osnovao i svoju sopstenu školu koja je nazvana Akademija³⁵¹.

Učenici koji su pažljivo birani, po uzoru na Pitagorinu školu. U Platonovoj Akademiji se izučavala filozofija, matematika, geometrija, astronomija, pravila retorike, muzika i sve što je služilo razvijanju uma i vrline, posebno morala. Platon u jednom od svojih dijaloga *Gozba* koji posvećuje bogu Erosu i raspravama o suštini ljubavi sugerise zašto je u njegovoj školi pred ulazom bio postavljen žrtvenik posvećen ovome bogu. Naime, ljubav prema istini pokreće um na potragu za istinom, isto kao što čula pokreću žudnju za lepim telima. Ipak, smatra Platon, učenike treba učiti tome da lepota tela ne potiče od njegove telesnosti, nego od duše, a da bi se došlo do takve spoznaje potrebno je naučiti da ovo telesno je uvek u vezi sa onim što se ispoljava (pojavljuje), a da se lepota duše iskazuje u znanju, težnji ka vrlini i pravednom životu, moralnom delovanju u zajednici. Prema tome, samo je lep onaj pojedinac koji je obrazovan i vaspitan tako u svome životu teži ka vrlini, pravednosti, dobru i moralnom vladanju.

Platon, u duhu pitagorejske doktrine o obrazovanju i vaspitanju, smatra da do bolesti tijela i duše dolazi zbog života provedenog u neznanju, jer takav život je osuđen na nepravdu, zlo i propadanje. Ako pojedinac živi samo u spoznajama koja mu pruža čulni i materijalni svet onda je njegov život utemeljen na pogrešnoj mudrosti. To je izvor svih stradanja i bolesti. Zato jedini lek jeste znanje u smislu spoznaje dobrog, jer bogovi su dali najbolji lek za čovečanstvo, a to je spoznavanje istine, dakle, znanje. Na početku čovečanstva ljudski rod se nalazio u sličnom stanju kao što je detinjstvo, to jeste čovekova svest i spoznaja je bila u tami (neznanja), a to Platon slikovito pokazuje metaforom pećine koju daje u svome dijalogu *Država*.

³⁵¹ Platonova škola Akademija je dobila ime po antičkom heroju Akademu i trajala je skoro devet vekova. Postoje svedočenja koja kažu da je proces obrazovanja i vaspitanja na Akademiji trajao punih deset godina. Platonova Akademija je posedovala i posebne zgrade u kojima su bili učitelji i učenici, mesta gdje su se vežbala i tela (gimnazioni), biblioteke, pa čak i spavaonice za učenike. Ovo je bilo vežbalište ne samo duše, nego i tela što je bile u duhu antičkog shvatanja obrazovanja i vaspitanja. Smatra se da je ova Platonova obrazovna institucija zapravo preteča prvih univerziteta na tlu Evrope.

Izlazak iz pećine neznanja

Platon smatra da se svet stvarnosti sastoji od dva dela, a to su horaton (svet dosupan čulima) i noeton (svet saznatljiv samo umom), jer postoje „dva posebna bivstvovanja. Jedno od tih kraljuje u rodu i regiji umnog (noeton), a ono drugo u rodu i regiji vidljivog (horaton); da ne kažem za ovo drugo da je na nebu da ne bi izgledalo da hoću da mudrujem imenima,” (Platon, 1993: 202).³⁵² Put obrazovanja duše nije nimalo jednostavan, on zahteva težak i mukotrpan napor duha da se ona obrazuje.

Cilj obrazovanja po Platonu jeste da se pojedinac snagom uma uzdigne iznad varljivog čulno-materijalnog sveta i da se uzdigne do sveta ideja, odnosno do onoga umnog koje jedino pripada istini. To umno jesu ideje. „Ideje su tako vječne esencije Dobra, Istine, Ljepote, Pravde, i sličnih stvari, da ih um, napet do svojih najvećih sposobnosti, i pomaknut u čisto razumsko područje, uspijeva odrediti i zahvatiti.” (Reale. Giovanni, 1999: 48) Prema tome, zadatak idealne države po zamisli Platona jeste da obrazovanje bude takvo da oni najinteligentniji budu upućeni u svet najviših istina, odnosno spoznaju ideja, ali i da tu istinu prenose na dalje generacije. Samo na taj način može da opstane idealna država koja mora postojati za dobro svakog njenog građanina.

Ipak, do tog stepena saznanja se ne dolazi na jednostavan i brz način. Naprotiv, čovek se na početku svoga obrazovanja nalazi okružen svetom privida jer svet iskušava samo svojim čulima. Platon slikovito prikazuje čovekovo prvobitno stanje duše i to na svojoj metafori pećine. Naime, Platon slikovito prikazuje ljude koji se nalaze u pećini tako što kaže da je svaki pojedinac okružen tamom i da su svi okovani tako da mogu samo da pomeraju glave i da u takvom stanju samo nagađaju šta vide, a nikako kakvo stanje uistinu jeste. “Zamisli da ljudi žive u podzemnoj pećini, i da se duž cele pećine provlači jedan širok otvor koji vodi gore prema svetlosti. U toj pećini žive oni koji od detinjstva imaju okove oko bedara i vratova tako da se ne mogu maći s mesta, a gledaju samo napred, jer zbog okova ne mogu okretati glave. Svetlost im, međutim, dolazi od vatre koja gori iznad njih i daleko iza njihovih leđa. Između vatre i okovanih vodi gore put, a pored njega zamisli da je podignut zid kao ograda kakvu podižu mađioničari da iznad nje pokazuju svoju veštinu. Zamisli uz to još da pored tog zida ljudi pronose razne sprave, i to kipove ljudi i drugih životinja od kamena i drveta, kao i sve moguće tvorevine ljudske umetnosti, ali tako da one iznad zida štrče, i da pri tom, kao što to obično biva, pojedini od njih u prolazu razgovaraju, a drugi ni reči ne govore.” (Platon, 1993: 514a – 515c) Čovekov um se ne miri sa takvim stanjem i traži načine da se toga oslobodi i da dospije do istine. „Mogli bi biti samo ovo: kada bi neko do njih bio oslobođen okova i bio prinuđen da odjednom ustane, da okrene vrat i da pođe i da pogleda prema svetlosti, dok pri svemu tome oseća bolove, a od svetlosti ne može da vidi one stvari čije je senke nekad gledao, šta misliš šta bi rekao kada bi mu neko rekao da je sve dotle gledao samo koještarije, da je sada mnogo bliže realnosti i da vidi pravilnije, pošto je okrenut većoj istini?” (Platon, 1993: 207) Ovim mitom Platon je izneo jednu dobru kritiku čovekovih egzistencijalnih ograničenja u čulno-materijanom svetu. Prema tome, čulima se mogu samo opažati senke stvari, ali se ne može saznati njihova suština, i znanje se ne može temeljiti na opažanju.

Značaj obrazovanja i vaspitanja žena u idealnoj državi

U svome sistemu obrazovanja u idealnoj državi Platon obraća pažnju i na ulogu žena, kao i značaju obrazovanja žene. U petoj knjizi svoje *Države* Platon kaže da je ženama kao i muškarcima neophodno muzičko i gimnastičko obrazovanje. On smatra da poslove u državi ne treba strogo dijeliti na muške i ženske. Ipak, kaže Platon žene su slabiji pol i primarni zadatak žene je da rađa zdravo potomstvo. Ženama je dozvoljeno radati između dvadesete i četrdesete godine i samo se u tome period može izroditi zdravo potomstvo koje će biti na korist države. Ukoliko se prekrše ove norme dolazi do opasnost raspada državne zajednice, jer nastaju nezdravi pojedinci koji stvaraju rđave forme države. Samo zdravo potomstvo može da teži ka vrlini, a time se obezbeđuje opstanak i razvoj idealne države. Prema tome, u Platonovoj zamisli idealne države i žene moraju biti uključene u sistem obrazovanja i vaspitanja, a ovo se posebno odnosi na muzičko vaspitanje jer se tačno mora znati u kome razvojn

period se sluša određena vrsta muzike. Platon smatra da cilj obrazovanja i vaspitanja mora biti isti za sve, a to je da se dosegne pravednost i mudrost. „Pa onda je i jednom i drugom potrebno isto ako treba da budu dobri, i ženi i čoveku, naime, pravednost i mudrost.“ (Platon, 1970: 364). Težnja ka vrlini treba da bude zajednički cilj svima jer samo na taj način može da funkcioniše država. Ipak, u praksi se pojavljuje i problem nejednakosti koja potiče iz različite prirode muškarca i žene. Ipak, treba tražiti da se takvo stanje prevaziđe putem državnog ustrojstva. Samo pravični odnosi vode ka ravnoteži. „A pravičnost se, kao što malopre rekosmo, sastoji u tome da se nejednakima uvek daje prema njihovoj prirodi pa time istinski jednako.“ (Platon, 1990: 172) Platon zahteva od svih da razvijaju svoje sposobnosti i vrline i to je primarni zadatak svakoga građanina, koji se može jedino ispravno do kraja dovesti kroz proces obrazovanja i vaspitanja.

Uloga i značaj muzike u obrazovnom procesu

Platon u duhu svoga vremena prihvata da obrazovanje i vaspitanje obuhvataju dve bitne komponente, a to su umsko i estetsko obrazovanje, kao i telesno vaspitanje. Platon smatra da treba razvijati paralelno obe ove komponente obrazovanja i vaspitanja, jer samo se na ovaj način može dobiti celovita ličnost. Iz tog razloga on naglašava i veliku ulogu muzike u procesu vaspitanja. „Za onoga dakle, koji najljepše miješa glazbu, a tjelovježbenim odgojem i najprimjerenije dovodi u dušu, rekli bismo s punim pravom, da je potpuno glazben i vješt usklađivanju, mnogo više nego onaj, koji ugađa žice međusobno“ (Platon, 1997: 412a). Cilja obrazovanja i vaspitanja i putem muzike jeste, po mišljenju Platona, da se u pojedincu podstakne ljubav prema lepom, kako duše, tako i tela, jer realizovana harmonija u biću pojedinca je uslov uspostavljanja harmonije u državnoj zajednici.

Muzika u čoveku budi ritam, a što dalje otvara čovekov um ka najvišim spoznajama istine. „Radi toga je onda, Glaukone, najglavniji odgoj u glazbi. Ritam i harmonija najčešće dopiru u unutrašnjost duše i najživlje je se doimaju, daju joj pristalu ćud i čine čovjeka dobrim, ako se ispravno odgojio, dok se inače događa protivno. A opet i zato, što bi onaj koji je kako treba odgojen najoštrije opažao, što nije potpuno ili nije lijepo u umjetnosti ili nije lijepo u prirodi; ljuteći se pravo na to, lijepo bi hvalio i rado u dušu primao i time se hranio i time postajao lijep i dobar, a ružno bi s pravom kudilo i mrzio još kao mlad, prije nego bi mogao razlog dokučiti, a kad bi kasnije došao do razloga, radovao bi se, jer bi upoznao srodstvo s njime baš najbolje onaj koji bi se na takav način odgojio? Meni se svakako čini, da odgoj radi toga ovisi o glazbi.“ (Platon, 2009: 147). Muzika ima snagu, da u rukama dobro obrazovana i vešta, učitelja na najbolji način oblikuje dušu deteta i mladoga čoveka. Muzika je ta koja budi ritam duše i time dušu usmerava ka spoznavanju najviših ideja lepog, dobra i pravednoga. Prema tome, bez umetnosti, a posebno muzike ne može se govoriti o jednom ispravnom i celovitom sistemu obrazovanja i vaspitanja, što je ne prevaziđeno i u našem vremenu.

Cilj i zadaci obrazovanja i vaspitanja kod Platona

Platon smatra da cilj obrazovanja jeste da čovek od najranijeg detinjstva počne sticati znanja o vrlinama. Deca moraju početi učiti kada se u njihovim dušama počne javljati svest o ljubavi i mržnji, o onome što je neugodno i onome što je ugodno. Deca nemaju razvijen razum da znaju ispravno moralno postupati, jer ispravo je imati osećanje ljubavi samo za što je to dostojno, a to je obrazovanje. Takođe, decu treba naučiti da znaju jasno razlikovati ugođe od naslada duše, jer naslade duše potiču od onoga lepog koje je jednako samo sebi. Kao takve one mogu doneti samu istinu. Ugođe koje pripadaju onome čulnom i telesnom, što čini požudu nije ništa dobro ni ispravno. „Vaspitanje i obrazovanje bi, dakle, bile veštine ... Ali ne postoji nikakva veština koja bi mogla dati sposobnost gledanja, jer ta sposobnost postoji, samo nije pravilno obrazovana, pa čovek ne gleda onamo kuda bi morao da gleda. A to će učiniti veština vaspitanja.“ (Platon, 1966: 132) Jedan od ciljeva obrazovanja i vaspitanja jeste postizanje još u najranijem detinjstvu umnaog zajedništva u društvu.

Kod dece treba poticati ono što Platon naziva anamnezis, to jeste sećanje duše na svet u kome je boravila pre dolaska u ovaj čulno-materijalni svet. Učenje bi se zato moglo svoditi i na sećanje na istine koje nosimo u sebi. Taj put ima svoj tok, jer saznanje je put do istine. Istinito saznanje mora biti samo ono koje prevladava privid, pojavnostost i promene koje su svojstvene čulno-materijalnom svetu. Platon u svome dijalogu *Parmenid* kaže da saznanje istine vodi ka onome nepromenljivome, večnom i besmrtnom. Tako postoje i dve vrste saznanja, a to je mišljenje kao visa forma saznanja koje

uvek za svoj predmet saznanja ima znanje o idejama. Ovo Platon naziva umsko znanje. Niža forma saznanja je razumsko saznanje (dianoia) a to je znanje o matematičkim formama ili nižim umnim stvarima. Platon pravi podjelu i druge vrste saznanja na saznanje o konkretnim stvarima i pojavama i nagađanje o senkama i odrazima bića. Ovakvoj strukturi saznanja odgovaraju i četiri stepena stvarnosti: ideja, predstava, pojedinačni predmet i senka tog predmeta. Ali, da bi duša došla do ovakvih spoznaja neophodno je da ona bude vođena od onoga ko istinski zna šta jeste ljubav, jer samo se u ljubavi mogu odgajati i vaspitavati deca i mladi. Prema tome, ljubav prema istini je određujuća crta ličnosti učitelja jer sam proces učenja jeste jedna vrsta erotičnog dešavanja. Samo iz duše se znanje porađa. “Trudni svi vi ljudi telom i dušom; i kada dođu u određeno stanje, tada žudi da rađa naša priroda. A rađati ne može u rugobi nego u lepoti.” (Platon, 1970: 78)

Platon je bio među prvim filozofima koji su ukazivali na značaj obrazovanja i vaspitanja jer samo na ovaj način se može odgojiti idealan građanin koji može da zasnuje i održava idealnu državnu zajednicu, koja se temelji na pravu, poretku, pravdi i istini. Put obrazovanja i vaspitanja nije ni malo lak, ali je sam cilj plemenit. U idealnoj državi, onako kako je zamišlja Platon, svakog pojedinca treba prvo proceniti kolike i kakve sposobnosti ima, te ga onda pravilno usmeravati za buduće profesije.

Aristotelova filosofija obrazovanja i vaspitanja

Aristotel u mnogome u svojoj filosofiji polazi od učenja svoga učitelja Platona, ali u mnogome pokazuje i svoja neslaganja. Što se tiče njegove filosofije obrazovanja moramo naglasiti da je Aristotel u svome delu *Politika* izneo stav da sistem obrazovanja mora sadržavati četiri bitne sfere, a to su filosofija, gimnastika, muzika i crtanje. Zadatak obrazovanja dece i mladih jeste da nauče da teže ka dobru, jer samo se na taj način postiže ispravno djelovanje u državnoj zajednici. Država treba da propisuje šta, kako i kada treba učiti, da bi se moglo ispravno postupati i delovati, a to je moguće samo ako se čovek od najranijeg doba odgaja i vaspitava. U procesu obrazovanja dete uči da razlikuje dobro od zla, a krajnji cilj sve spoznaje jeste blažen život. „Isto tako, čini se, naša odredba sadržava sve tražene sastojine blaženstva, jer jednima je ono krepost, drugima razboritost, trećima nekakva mudrost, nekima sve one ili jedna od njih s užitkom ili ne bez užitka, dok neki opet k tome pridodaju i izvanjsko blagostanje.“ (Aristotel, 1988: 12).

Cilj ispravnog obrazovanja po mišljenju Aristotela jeste formiranje pojedinca kao bića zajednice, odnosno bića koje je osposobljeno da živi u zajednici. O značaju vaspitanja u Aristotelovoj filosofiji govori i M. Đurić koji kaže da “vaspitanje građana predstavlja najkrupniji zadatak što ga država opšte može da ima i najvažnije sredstvo za održavanje celog državnog poretka.” (Đurić, 1960: XXVII). Uopšte uzevši ova Aristotelova doktrina ostala je jedan od temelja svih budućih (državnih) zajednica koje su sebi postavile (ispravan) zadatak da uspostave i sprovedu ozbiljan sistem obrazovanja i vaspitanja dece i mladih. “Vaspitanjem građani stiču ne samo političku sposobnost za učestvovanje u državnoj upravi, nego i spremnost da se pokoravaju vlastima.” (Đurić, 1960: XXVII)

Aristotelova paideia

U svome delu *Politika* Aristotel polazi od elementarnih pretpostavki koji se tiču samog započinjanja procesa obrazovanja i vaspitanja kod dece. On kaže da presudan uticaj ima hrana za telesni razvoj dece, te da i na ovo treba obratiti pažnju jer kod njih se moraju osim umnih, razvijati i ratničke vještine. Kako Platon insistira na umnom vežbanju duše pre svega, tako i Aristotel naglašava potrebu za upotrebom raznih gimnastičkih sprava za pravilan razvoj tela. Proces obrazovanja tela treba da teče postepeno, pa do pete godine deca ne treba da se podvrgavaju teškim umnim i fizičkim poslovima. U ovom period kod dece treba negovati želju za igrom, ali ni igra ne treba da bude stihijaska, nego praćena i usmeravana od strane učitelja. Do sedme godine života proces obrazovanja i vaspitanja dece treba da se odvija kod kuće, ali i tada se strogo mora paziti o čemu se priča sa decom. Kada je u pitanju telesno vaspitanje, tad a i tu treba biti umeren jer nikako cilj ne sme biti atletska građa, nego zdravo i dobro telesno ustrojstvo.

U *Politici* Aristotel iznosi stav da bi po zakonima dobro uređene države trebalo strogo zabraniti odgajanje i vaspitanje nedovoljno razvijene dece, jer pojedinca treba država da odgaja da bi bio od koristi za sebe, svoju porodicu i državu. Legitiman cilj obrazovanja i vaspitanja jeste da se stvaraju i stalno uvećavaju inteligencija i razum, jer čovek po prirodi teži ka vrlini. Odgovornost za

obrazovanje i vaspitanje, po mišljenju Aristotela, jeste jedino na državi jer “zakonodavci navikavanjem čine građane dobrim i to je u stvari želja svakog zakonodavca”. (Aristotel, 1958:31)

Aristotel u svojoj filosofiji obrazovanja i vaspitanja smatra da deca moraju obavezno izučavati I gramatiku, gimnastiku, muziku i crtanje. Posebno je interesantno izučavanje muzike jer njena je svrha zabava koja je dopuštena u vreme kada se čovek odmara od teškog umnog rada. No, i ovde treba biti pažljiv koje instrumente muzičke treba učiti decu da koriste. “Uz muzičko obrazovanje ne treba uvoditi frule niti druge muzičke instrumente kao što su, naprimer, kitara i drugi njoj slični instrumenti, već one koji će stvoriti dobre slušaoce bilo u muzičkoj bilo u nekoj drugoj nastavi.” (Aristotel, 1960: 272). Ovim se vidi da Aristotel smatra da i vaspitanje putem umetnosti mora voditi ka vrlini, te da muzika ne sme da budi prizemne strasti u čoveku. “Uz to, frula nije etički instrument već je prije orgijsatički.” (Aristotel, 1960: 272) U svakom slučaju Aristotel insistira na tome da i muzičko obrazovanje bude u službi moral i razvijanja etičkih osobina. “U cilju obrazovanja, kao što smo rekli, uzimati etičke melodije i odgovarajuće harmonije.” (Aristotel, 1960: 275)

Bitnost etičke komponente u obrazovanju i vaspitanju

Čovek je, po mišljenju Aristotela, razumno biće i on mora da razumno deluje, jer čovek se kao “razumno biće koje se, s jedne strane, pokorava razumu, a druge strane i samo poseduje razum i misli”. (Aristotel, 1958: 15). No, celovit čovek se postaje u procesu obrazovanja i vaspitanja. Aristotelova *paideia* obuhvata proces obrazovanja i vaspitanja koja počinje od detinjstva i traje do dvedeset i prve godine, kada se dobija formiran čovek. »Onaj je najbolji čovek što sam prosuditi znade; Vrijedan je još i onaj što riječ posluša dobru. A tko ne misli ni sam niti u dušu prima Ono što drugi zборе, taj je nevrijedan čovek.«(Aristotel, 1988: 4) Zadatak obrazovanja i vaspitanja jeste da čovek nauči da teži ka vrlini i da svoj život koncipira na temelju vrline. To je jedini ispravan način života. “Vrlina je, prema tome, odabiračka naklonost volje koja se drži sredine u odnosu na as, razumom određene, i to određene tako kako bi to uradio razuman čovek.” (Aristotel, 1058: 40). Ispravan odgoj uči pojedinca na koji način treba da spozna vrline, al i da živi po načelima vrline. Težiti ka vrlini znači spoznavati šta je istinito.

Moralno obrazovanje i vaspitanje, po mišljenju Aristotela, treba da nauči decu da razlikuju moralno od nemoralnog ponašanja, ali prije svega da nauče razlikovati istinu od neistine. Obrazovanje mora biti pod strogim nadzorom države jer na ovaj način se stiču znanja koja su od koristi pojedincima i državnoj zajednici.

Završno razmatranje

Potreba za izgradnjom jednog sistematskog i potpunog obrazovanja i vaspitanja, javlja se od antičkih vremena. Najznačajniji filozofi tog vremena, poput Platona i Aristotela, zahtevaju jedan ozbiljan i sistematski pristup ovom problemu. Platon je svojom Akademijom preteča onoga što danas imenujemo kao univerzitet. Zalagao se da vaspitanje započinje od najranijeg detinjstva i da traje do dvadeset i prve godine pod strogim nadzorom učitelja. Aristotel smatra, u duhu Platonove teorije vaspitanja i obrazovanja, da se mora obrazovati i vaspitati svaki sposobni član zajednice, jer samo se na taj način čovek uči i osposobljava da bude koristan član društva, ali i da doprinosi uređenju države na načelima pravde i pravednosti. Ovakve teorije obrazovanja i vaspitanja ostale su u velikoj meri aktuelne i danas, jer svako društvo i država zahtevaju obrazovanog i vaspitanog građanina. “Cilj obrazovanja u savremenom društvu jeste, prije svega, sticanje znanja i vještina koje su u skladu sa potrebama poslovanja i postizanja razvoja kreativnih sposobnih ljudi.” (Vilić, 2014:392). Razvoj države je u direktnoj zavisnosti od stepena obrazovanja i sticanja veština svih građana, jer samo znanje je preduslov za naučno-tehnički i svaki drugi napredak. U savremenom društvu “univerzitet je jedna od značajnih društvenih institucija” (Vilić, 2021: 112) bez koje koncept savremene održive državne zajednice ne bi mogao opstati, a kamo li se razvijati u skladu sa potrebama vremena. Stoga, jedan od ključnih zadataka jeste ulaganje države u znanje, obrazovanje i vaspitanje, jer samo na taj način se postiže da čovjek odrasta u zdravu, stabilnu, obrazovanu i vaspitanu ličnost koja svoj život i sve odnose u društvu temelji na vrlini/ma.

Literatura:

1. Aristotel. 1958. *Nikomahova etika*. Beograd: Kultura.
2. Aristotel. 1960 *Politika*. Beograd: Kultura.
3. Aristotel. 1970. *Organon*, Beograd: Kultura.
4. Aristotel. 1988. *Nikomahova etika*. Zagreb: Globus.
5. Aristotel. 1997. *Ustav atinski*, Beograd: ΠΛΑΤΩ.
6. Bazal. Albert. 1988. *Povijest filozofije 1*. Zagreb: Globus.
7. Barker. Ernest. 1959. *Plato and Aristotle*, INC. New York: Dover Publications.
8. Desmond. William. 2011. *Philosopher Kings of Antiquity*. London: Continuum.
9. Ksenofont. 1980. *Uspomene o Sokratu*, Beograd: BIGZ.
10. Giovanni. Reale. 1990. *A History of Ancient Philosophy*. New York: SUNY Press.
11. Guthrie. W. K. C. 2007. *Povijest grčke filozofije*, knjiga IV. – *Platon: Čovjek i njegovi dijalozi: Ranije doba*, Zagreb: Naklada Jurčić.
12. Platon. 1966. *Država*. Beograd: Kultura.
13. Platon, 1970. *Dijalozi*, Beograd: Kultura.
14. Platona. 1970. *Ijon, Gozba, Fedar*. Beograd: Kultura.
15. Platon. 1990. *Zakoni*, Epinomis. Beograd: BIGZ.
16. Platon. 1993. *Država*. Beograd: BIGZ.
17. Platon. 1966. *Fedon*, Zagreb: Naklada Jurčić.
18. Platon. 2001. *Pisma*, Beograd: Rad.
19. Platon. 2004. *Zakoni*, Beograd: Dereta.
20. Platon. 2008. *Gozba*, Beograd: Dereta.
21. Platon. 2009. *Država*, Zagreb: Naklada Jurčić.
22. Russel. Bertrand. 2005. *Mudrost Zapada*, Split: Marjan tisak.
23. Rasel. Bertrand. 2015. *Istorija zapadne filozofije*, Beograd-Podgorica.
24. Grote. George. 2009. *Plato and Other Companions of Socrates II*, Cambridge Univeristy Press.
25. Đurić. Miloš. N. 1960. *Predgovor*. Aristotel. *Nikomahova etika*. Beograd: Kultura.
26. Jeger. Verner. 1991. *Paideia, Oblikovanje Grčkog čoveka*. Novi Sad: Književna zajednica Novog Sada.
27. Kahn. Charles H. 2013. *Plato and the Post- Socratic Dialogue: The Return to the Philosophy of Nature*. Cambridge University Press.
28. Laertije. Diogen. 1979. *Životi i mišljenja istaknutih filozofa*, Beograd: BIGZ.
29. Vilić. Dragana. 2014. „Uloga znanja i obrazovanja u savremenom društvu“, časopis *Politeia*, vol. 4, br. 8., Fakultet političkih nauka Banja Luka.
30. Vilić. Dragana. 2021. *Društvo znanja*. Banja Luka: Naučno udruženje sociološki diskurs Banja Luka.
31. Tokić. Marko. 2013. *Život, zdravlje i liječništvo u Platonovoj filozofiji*. Zagreb: Pergamena.
32. Žunec. Ozren. 1988. *Mimesis: Grčko iskustvo svijeta i umjetnosti do Platona*. Zagreb: LATINA ET GRAECA VPA.

THE SIGNIFICANCE OF EDUCATION AND EDUCATION IN PLATO'S AND ARISTOTLE'S PHILOSOPHY

Prof. dr. Nataša Vilić, full professor
Faculty of Philosophy
University of Banja Luka

Abstract: The importance and role of education has been talked about since ancient times. Plato was the first to show in his philosophy that only a properly educated and brought up person can organize society and the state on the principles of truth and justice. Aristotle, as well as Plato, advocates that the process of education and upbringing be under the strict supervision of the state, because only in this way can a mature personality be formed whose goal is to live in virtue, justice and a fair state system. Ancient philosophers believe that without correct, systematic education of the soul and body, there can be no development of the mental powers of man, knowledge and development of the civil state community, but also that this system must be under the watchful and strict supervision of the state. Plato's and Aristotle's theories of education have a great influence on the modern concept of education.

Key words: education, upbringing, academy, virtue, paideia

UTICAJ MODERNE NASTAVNE METODOLOGIJE NA USPJEH UČENIKA U
OSNOVNOJ ŠKOLI*Dr. sc. Suad HASANOVIĆ³⁵³**Osnovna škola „Kalesija“, Kalesija, Bosna i Hercegovina*

Apstrakt: Moderna nastavna metodologija obuhvata postupke, načine i korake u procesu poučavanja utemeljene na rezultatima savremene nauke, a koji se primjenjuju u nastavi radi povećanja djelotvornosti, lakšeg, bržeg i produktivnijeg učenja i poučavanja. Savremeni pristup nastavi u nižim razredima osnovne škole, stavlja učenika u središte nastavnog procesa. Upotrebom različitih nastavnih metoda i njihovim kombinovanjem kod učenika se želi razviti samostalnost i aktivnost, sposobnost stjecanja vještine i umijeća da sam donosi ideje i zaključke. Na izbor i kombinaciju nastavnih metoda utječu zadaci nastavnog predmeta, učenikovo okruženje, dob i predznanje učenika, nastavnikova kreativnost i raspoloživi resursi. Pristup učenju zasnovan na aktivnostima uglavnom, u velikoj mjeri, obogaćuje učenje učenika. Primjenom moderne nastavne metodologije, odabirom metoda koje ispunjavaju zahtjeve savremene nastave nastavnik daje instrukcije učenicima u vezi sa njihovim aktivnostima. Rad je empirijski i istražuje efekte primjene savremenih nastavnih metoda, konkretno „zida riječi“ (eng. Word Wall) na časovima predavanja, vježbi i provjeravanja znanja učenika osnovne škole, a s obzirom na njihovo konceptualno razumijevanje. Svrha istraživanja je utvrđivanje efekata primjene savremene nastavne metodologije na učenje i uspjeh učenika analizom podataka dobivenih pred/post-testiranjem kroz eksperimentalnu i kontrolnu grupu u uzorku istraživanja kojeg čine učenici petog razreda osnovne škole. Podaci su dobiveni tretmanom i testiranjem učenika u eksperimentalnoj i kontrolnoj grupi, te analizirani koristeći SPSS. U radu su predstavljeni rezultati istraživanja koji ukazuju da moderna nastavna metodologija i primjena savremenih nastavnih metoda i strategija pospješuju proces učenja učenika, razvijaju konceptualno razumijevanje čime pozitivno utječu na uspjeh učenika.

Ključne riječi: nastavna metodologija, moderna nastava, efekti, uspjeh učenika

UVOD

Moderna nastavna metodologija, pod kojom podrazumijevamo sve postupke, metode, načine i korake u procesu poučavanja u nastavi učenika osnovne škole, utemeljena je na rezultatima savremene nauke, koja se od početka 21. vijeka bazira na upotrebi informatičko-komunikacijske i digitalne tehnologije. Prateći tehničko-tehnološki razvoj digitalne tehnologije u savremenom društvu nastavni proces u osnovnoj školi nužno se transformisao. U osnovnim školama se već uveliko primjenjuju razne web platforme i aplikacije, u nekim slučajevima organizovano i sistemski, dok u nekim eksperimentalno ili u okviru vlastite kreativnosti nastavnika. Digitalne tehnologije koje nastavnici koriste u procesu poučavanja učenika usmjerene su na potrebe učenika u obrazovnom i funkcionalnom smislu. Nije rijedak slučaj da su, bez obzira što digitalna tehnologija ubrzava proces pristupa novim informacijama, nastavnici izjednačeni sa učenicima u pogledu nivoa sposobnosti korištenja digitalnih tehnologija. Stoga, nastavnici moraju ulagati dodatne napore kako bi kroz pravilnu primjenu digitalnih tehnologija u okviru metodoloških i metodičkih pravila i postupaka, iskoristili informatičku pismenost učenika i omogućili im što lakše i funkcionalnije učenje na način kakav ih privlači. Uključenost svih aktera obrazovanja u pripremi i uvođenju novih nastavnih tehnologija je obavezna jer, prema Rosić (2000) vođenje nove tehnologije nije dovoljno samo po sebi, već mora uključivati rad svih sudionika

³⁵³ suadh70@gmail.com

odgojno-obrazovnog procesa, organizaciju i metode rada kako bi nastava bila kvalitetna. Koliki je značaj upotrebe digitalnih tehnologija u obrazovanju najbolje potvrđuje opredijeljenost Europske unije koja snažno podstiče razvoj europskog digitalnog obrazovnog ekosistema visokih performansi i nastoji unaprijediti kompetencije i vještine građana za digitalnu tranziciju. U nastojanju da ukloni prepreke učenju i promoviše kvalitetno obrazovanje dostupno svima, Europska unija (EU) je obnovila političku inicijativu kojom se države članice EU-a podupiru u održivom i djelotvornom prilagođavanju sistema obrazovanja i osposobljavanja digitalnom dobu. U okviru toga utvrdila je Akcijski plan za digitalno obrazovanje (2021. – 2027.)³⁵⁴ kojim se, između ostalog, obrazovanje želi prilagoditi digitalnom dobu, stavarajući nove digitalne tehnologije koje će uz podršku obrazovnih i pedagoških metoda omogućiti ostvarenje ciljeva savremene nastave.

Važnost sticanja digitalne kompetencije ističe Ala-Mutka (2011) smatrajući da digitalna kompetencija podrazumijeva samouvjerenost, kritičku i kreativnu primjenu informatičko-komunikacijske tehnologije za ostvarenje ciljeva povezanih s poslom, obrazovanjem, provođenjem slobodnog vremena i aktivnim učestvovanjem u društvu. Važnost digitalne kompetencije u obrazovanju ističu Paar i Šestić (2015) navodeći da će vođenje obrazovne metodologije od strane nastavnika biti onoliko uspješno koliko će poznavati područje osnovnog znanja i njegove primjene u kojemu će se tehnologija koristiti. Letina (2015) navodi kako je pet važnih razloga zašto je poželjno primjenjivati tehnologiju u obrazovanju. To su: pozitivan uticaj na motivaciju učenika, velike mogućnosti obogaćivanja procesa učenja, podizanje kvalitativne produktivnosti nastavnika, razvoj temeljnih vještina učenika nužnih za informatičko doba u kojem živimo, te oblikovanje i realizacija novih nastavnih strategija i metoda. Uvođenjem spomenute tehnologije u odgojno-obrazovni proces, prema Paar i Šestić (2015), poboljšava se kreativno promišljanje učenika, te im se omogućava usvajanje višeg nivoa znanja i razumijevanja naučnih koncepata. Bognar i Matijević (2005) ističu kako nastava podrazumijeva integrisane procese učenja i poučavanja, dakle zajedničku aktivnost učenika u učenju i nastavnika u poučavanju. Kako je svrha savremene nastave ostvarenje ishoda učenja definisanih sistemom obrazovanja i odgoja možemo reći da se svaka primijenjena tehnologija u procesu ostvarenja ciljeva nastave, pa tako i digitalna, može nazvati obrazovnom tehnologijom jer objedinjuje primjenu digitalne tehnologije i odgojno-obrazovnih postupaka i metoda, uključujući i neke od metoda tradicionalne nastave, a sve u svrhu ostvarenja ciljeva nastave. Takva obrazovna tehnologija, utemeljena na rezultatima savremene nauke, prema Matijević i Topolovčan (2017) primjenjuje se u nastavi radi povećanja djelotvornosti, lakšeg i ekonomičnijeg učenja i poučavanja. Matijević i Topolovčan (2017) dalje ističu kako digitalna tehnologija u nastavi omogućava individualizaciju rada, situacijsko učenje, učenje istraživanjem, učenje rješavanjem problema, saradničko učenje, učenje igrom, projektno učenje i učenje usmjereno prema djelovanju. Efekti primjene novih obrazovnih tehnologija u savremenoj nastavi je tema koja je, u posljednje vrijeme, vrlo zanimljiva. Sve je veći broj nastavnika koji u svom radu primjenjuju digitalne tehnologije, razne web alate, često eksperimentalno kako bi došli do saznanja u kojoj mjeri je takav rad učinkovit i koliko doprinosi poboljšanju znanja učenika. Učenicima su takvi alati zanimljivi, privlače njihovu pažnju, ispoljavaju aktivnost najviše iz razloga što se tokom tako organizovane nastave služe sredstvima koja su im danas, zapravo, najomiljenija kao što su računar, tablet, smartphone i drugi. Predmetno istraživanje se fokusiralo na, u bosansko-hercegovačkim osnovnim školama, manje poznat i istražen web alat Wordwall (*bos.Zid riječi*) koji se koristi za ponavljanje i uvježbavanje nastavnih sadržaja kroz različite aktivnosti zabavnog karaktera, a najčešće igru. Wordwall je obrazovni, edukativni web alat koji omogućava brojne opcije za igre koje se igraju interaktivno ili pojedinačno za interaktivne i pisane aktivnosti. Interaktivne aktivnosti mogu se koristiti na bilo kojem uređaju koji ima pristup internetu, kao što je računar, tablet, mobilni uređaj ili pametna tabla. Učenici ih mogu igrati sami ili uz nastavnikovo vođenje. Učenici osnovnih škola već u svom svakodnevnom životu koriste multimedijiska i informatička sredstva, tako da im ne predstavlja problem korištenje tih sredstava u nastavi. Naprotiv, prema Matijević (2015) većinu kompetencija koje se odnose na rukovanje digitalnim medijima, učenici su naučili samostalno, informalnim učenjem. Digitalne tehnologije brišu granice između informalnog i formalnog učenja. Formalno obrazovanje bi trebalo uključiti učenje i odgajanje uz savremenu tehnologiju i suvremene digitalne medije jer upravo

³⁵⁴ <https://education.ec.europa.eu/hr/focus-topics/digital-education/action-plan>

oni predstavljaju bitne faktore u napretku današnjih generacija. Osim u digitalnoj formi nastavni sadržaji se mogu printati ili preuzimati za kasnije korištenje, van realnog vremena, kao radni listovi ili nastavni listići. Digitalni sadržaji imaju razne teme i mogućnosti. Veliki je broj sačinjenih predložaka za igre, kvizove, takmičenja, vježbe logičkog razmišljanja koje nastavnici mogu prilagođavati nastavnom sadržaju i temi koju obrađuju. Predloženi modeli za izradu sadržaja imaju mogućnosti primjene raznih grafika, mjerača vremena, animacija i zvukova tako da su učenicima zanimljivi i privlačni pa često imaju takmičarski karakter, što svakako predstavlja važan motivacioni faktor. Web alat Wordwall možemo posmatrati kao savremenu obrazovnu tehnologiju koja u okviru metodologije i metodike nastave pruža brojne mogućnosti iz različitih tema. Nastavnik daje instrukcije učenicima u vezi sa odabirom određenih sadržaja na osnovnom nivou u cilju jačanja njihovog konceptualnog razumijevanja. Zbog vizuelnog predstavljanja znakova, riječi i pojmova učenicima je olakšano pronalaženje veza i relacija između važnih konceptualnih i logičkih elemenata iz nastavnih sadržaja što u značajnoj mjeri doprinosi razjašnjavanju složenih zadataka.

Cilj istraživanja jeste utvrditi postoji li uticaj primjene moderne nastavne metodologije na uspjeh učenika, odnosno izmjeriti efikasnost metode - web alata Wordwall kao obrazovne igre na krajnji rezultat učenja u smislu konceptualnog razumijevanja, te na osnovu rezultata eksperimenta dati realne, funkcionalne i održive preporuke za unapređenje nastavnog rada kroz primjenu nove nastavne metodologije. Postavljeni zadaci predmetnog istraživanja koji će nas dovesti do cilja su istražiti, utvrditi i analizirati efekte primjene web alata Wordwall na znanje učenika iz nastavnog predmeta Priroda. Istraživanjem se željelo utvrditi postojanje efekata nastalih primjenom savremene nastavne metodologije, u konkretnom slučaju primjenom web alata Wordwall, na učenje i uspjeh učenika analizirajući podatke dobivene pred/post testiranjem kroz eksperimentalnu i kontrolnu grupu u uzorku istraživanja kojeg čine učenici dva odjeljenja petog razreda osnovne škole. U kontekstu postizanja cilja istraživanja postavljena je generalna hipoteza koja glasi: Pretpostavlja se kako moderne nastavne metodologije, kreirane i realizovane uz učešće digitalnih sadržaja kroz korištenje određenih web alata, poput Wordwall-a, pozitivno utiču na povećanje znanja učenika.

METODOLOGIJA

Uzorak istraživanja čini 45 učenika iz dva odjeljenja petog razreda, jedno odjeljenje 22 učenika – kontrolna grupa (KG) i drugo odjeljenje 23 učenika – eksperimentalna grupa (EG). Odabrana su dva odjeljenja približno slične strukture, učenici uzrasta 11-12 godina, u istoj školi, dakle s identičnim uslovima rada, različitim nastavnikom i istim sedmičnim brojem sati iz nastavnog predmeta Priroda. Učenici obje grupe su sedmično imali po dva sata nastave prirode. Eksperiment je trajao 4 sedmice. Grupe su imale različite aktivnosti tokom trajanja eksperimenta. Učenici kontrolne grupe su tokom trajanja eksperimenta radili standardne aktivnosti, isključivo uz udžbenik i nastavnikovo vođenje, bez primjene posebno pripremljenih aktivnosti. Učenici eksperimentalne grupe su, osim identičnih uslova svakodnevnog rada, imali mogućnost da jedan dio časa iz nastavnog predmeta Prirode, rade i vježbaju pomoću Wordwall-a kroz različite aktivnosti u režiji nastavnika. Podaci su prikupljeni putem pretestiranja i posttestiranja u obliku pismenih testova učenika.

U istraživanju su primijenjene kvantitativna i kvalitativna metoda prikupljanja i obrade podataka. Statistička obrada podataka vršena je analizom frekvencija i procenata, analizom deskriptivnih statističkih pokazatelja (aritmetička sredina kao mjera centralne tendencije; standardna devijacija kao mjera odstupanja od normalne raspodjele; skjunis i kurtosis kao mjere odstupanja od normalne raspodjele), korištenjem hi-kvadrat testa, t-testa i Wilcoxonov test (parametrijski i neparametrijski testovi za utvrđivanje razlika aritmetičkih sredina za nezavisne i zavisne uzorke. Za potrebe sređivanja, pripreme podataka i njihove obrade korišten je statistički softver SPSS 20.0 for Windows. Mjerni instrumenti korišteni za prikupljanje podataka potrebnih za analizu su testovi za provjeru znanja učenika korišteni prije i nakon eksperimenta. Test korišten prije eksperimenta sadržavao je standardna pitanja za ponavljanje i provjeravanje znanja iz udžbenika, dok je test nakon eksperimenta konstruisan na principu konceptualnog razumijevanja i mišljenja, te logičkog zaključivanja i apliciran učenicima nakon isteka četvrte sedmice trajanja eksperimenta. Tokom istraživanja vođeni su razgovori

sa sudionicima eksperimenta, učenicima i nastavnicima, kroz posjete odjeljenjima u kojima se vrši istraživanje, prije eksperimenta i nakon njegovog završetka.

REZULTATI I DISKUSIJA

Fokus istraživanja je bio na rezultatima eksperimentalne grupe (EG) prije i poslije testiranja. Grafički prikaz u Tabeli 1 prikazuje podjelu grupa, broj učenika i aktivnosti učenika, odnosno tretman testiranjem s oznakama pretestne rezultate učenika (PRT1) u eksperimentalnoj (EG) i kontrolnoj grupi (KG), zatim posttestne rezultate učenika (PST2) u obje grupe KG i EG, dok oznaka X označava aktivnost EG.

Tabela 1. Podjela i aktivnosti grupa

	Broj učenika	Predtest	Aktivnost	Posttest
Eksperimentalna grupa EG	23	PRT1	X	PST2
Kontrolna grupa KG	22	PRT1		PST2

Populaciju istraživanja čini 45 učenika petog razreda osnovne škole, raspoređenih u dva odjeljenja po 22, odnosno 23 učenika. U oba odjeljenja izvršena je analiza postignuća i ocjena učenika iz nastavnog predmeta Priroda u cilju izjednačavanja uvjeta za istraživanje. Uočeno je da nema značajnijih odstupanja, niti velike diferencije između ocjena učenika iz navedenog predmeta. Prije testiranja, odnosno samog eksperimenta, izvršena je analiza strukture učenika prema uspjehu u učenju, nakon čega su sačinjene kategorije prema rezultatima učenja postignutog prije eksperimenta, a zbog principa primjerenosti izrade testova. Kategorije su sačinjavali učenici prema sljedećoj podjeli:

- a) učenici odličnog i vrlodobrog uspjeha 50%
- b) učenici dobrog i dovoljnog uspjeha 40%
- c) učenici nedovoljnog i slabog uspjeha 10%

Nastavnik koji je vodio kontrolnu grupu (KG) nije imao nikakvu posebnu edukaciju, dok je nastavnik eksperimentalne grupe (EG) imao kraću obuku korištenja Wordwall-a, posebno iz pripreme, izrade, i korištenja predložaka za vježbe iz nastavnog predmeta prirode. Varijable u istraživanju su iskustvo i kvalifikacije nastavnika, trajanje nastave i mjesto eksperimenta. Eksperiment je trajao četiri sedmice uključujući i oba testiranja (PRT1 i PST2). Testovi koji su pripremani za oba testiranja su koncipirani prema obrnutom nivou složenosti kako bi učenici bili u startu izjednačeni prilikom testiranja. Također, pitanja na testovima su omogućavala vrednovanje pojmovnog razumijevanja. Predtest (PRT1) je sadržavao 24, a posttest (PST2) 22 pitanja, te je raspon mogućih bodova bio različit i prema tome nije bilo moguće izvršiti direktno poređenje prema osvojenim bodovima pa su postignuća učenika na oba testa izražena i ocjenama od 1 do 5. Kako bi imali potpuni uvid u dobivene rezultate prvo smo prikazali dobivene rezultate na cijelom uzorku u odnosu na postignuti bodovni skor i dobivenu ocjenu. U Tabeli 2 prikazane su deskriptivne statistike za predtestiranje i posttestiranje na cijelom uzorku istraživanja (N=45).

Tabela 2. Parametri deskriptivne statistike za testiranja PRT1 i PST2

Oznaka	Rezultat PRT1	Rezultat PST2	Ocjena PRT1	Ocjena PST2
M	27,0	35,5	3,3	3,8
SD	4,92	7,64	.73	.64
S	-.55	-.63	-.31	-.66
K	.29	.29	-.23	.58
Min.	12	17	1	2
Max.	42	54	5	5

* M-aritmetička sredina, SD-standardna devijacija, S-skjunis (aritmetičnost krivulje), K-kurtosis (spljoštenost krivulje), Min-minimalni skor, Max-maksimalni skor

Kako se može vidjeti u Tabeli 2, prosječna ocjena na posttestiranju PST2 iznosi 3,8 uz SD .64 je viša u odnosu na prosječnu ocjenu na predtestiranju PRT1 koja je iznosila 3,3 uz SD .73 i to bez obzira da li ispitanici pripadaju kontrolnoj (KG) ili eksperimentalnoj (EG) grupi. Već samo na osnovu analize kompletnog uzorka, gledajući navedene parametre, može se uočiti određeni napredak učenika. Dobiveni rezultati prikazani u Tabeli 2 pokazuju da rezultati na oba testiranja PRT1 i PST2 ne odstupaju od normalne raspodjele. Skjunis kao parametar horizontalnog odstupanja (PRT1 $S=-.31$; PST2 $=-.66$) i kurtosis (PRT1 $K=-.23$; PST2 $K=.58$) kao parametar vertikalnog odstupanja normalne raspodjele ne prelaze vrijednosti ± 1.00 kao granicu značajnosti ovih parametara. Sljedeća analiza prikazana u Tabeli 3 odnosila se na poređenje rezultata ostvarenih na predtestiranju i posttestiranju znanja učenika odvojeno za kontrolnu i eksperimentalnu grupu primjenom t-testa za nezavisne uzorke. Kao primarni predmet analize tretirani su rezultati dobivenih ocjena. Analiza postignuća učenika izraženih ukupnim brojem osvojenih bodova u tabele je unesena kao subjekt sveobuhvatnijeg uvida u rezultate analize.

Tabela 3. Parametri deskriptivne statistike i t-test za nezavisne uzorke; postignuća učenika EG i KG na PRT1 i PST2

	Grupa	M	SD	SE M	F	P	t	df	p	η^2
PRT1-skor	EG	25,28	5,74	.86	.204	.62	-3.110	45	.003	.10
	KG	28,53	5,38	.84						
PST2-skor	EG	38,31	5,71	.85	4.228	.03	5.102	45	.001	.218
	KG	32,44	7,12	1.14						
PRT1-ocjena	EG	2,98	.84	.12	.726	.34	-2.584	45	.022	.062
	KG	3,31	.82	.12						
PST2-ocjena	EG	3,93	.64	.08	2.284	.11	5.208	45	.000	.224
	KG	2,82	.79	.11						

* EG - eksperimentalna grupa; KG - kontrolna grupa; M - aritmetička sredina; SD - standardna devijacija; SE M - standardna greška aritmetičke sredine; F - varijanca; t - t-test; df - stepen slobode; p - nivo statističke značajnosti; η^2 -indeks snage efekta

Rezultati na predtestiranju (PRT1) prikazani u Tabeli 3 ukazuju na bolji rezultat učenika kontrolne grupe (KG $M=3,31$; $SD=.82$) u odnosu na rezultat učenika eksperimentalne grupe (EG $M=2,98$; $SD=.84$). Može se uočiti dobivena vrijednost t-testa $43=t.584$ što je statistički značajna razlika na nivou $p<.05$, što znači da su učenici kontrolne grupe (KG) ostvarili statistički gledano bolji rezultat u znanju nego učenici eksperimentalne grupe (EG), ali kada u interpretaciju dobivenih rezultata uvrstimo indeks snage efekta $\eta^2=.062$ onda rezultati na posttestiranju (PST2) pokazuju diferenciranu razliku i trend. Na posttestiranju (PST2) učenici eksperimentalne grupe (EG) ostvarili su rezultate $M=3,93$; $SD=.64$ što je bolje od rezultata učenika kontrolne grupe (KG) $M=2,82$; $SD=.79$.

Prema podacima dobivenim na ukupnom uzorku ispitanika može se uočiti da su učenici iz kontrolne grupe (KG) postigli statistički bolje rezultate nego učenici iz eksperimentalne grupe (EG). Nakon rada učenika prema aktivnostima i načinom opisanim uz korištenje Wordwall alata na posttestiranju (PST2) situacija se mijenja u korist učenika iz eksperimentalne grupe (EG) jer su postigli bolje rezultate i to na nivou značajnosti $p<.01$ i veličini efekta snage koja ukazuje na povezanost istraživačke metode sa postignućem učenika na posttestiranju (PST2). Dosadašnji rezultati idu u prilog postavljenoj hipotezi da moderne nastavne metodologije, kreirane i realizovane uz učešće digitalnih sadržaja kroz korištenje određenih web alata Wordwall-a, pozitivno utiču na povećanje znanja učenika, ali konačni ishod analize rezultata testiranja ćemo utvrditi nakon analize razlike rezultata sa testova PRT1 i PST2, odnosno upoređivanja rezultata sa oba testiranja za svakog učenika kao što je rađeno na nivou cijelog uzorka istraživanja, a čime se namjerava utvrditi stvarni dojam o odnosu rezultata na testiranju PRT1 i PST2. radi detaljnijeg uvida u dobivene podatke u Tabeli 4 prikazani su rezultati sumacionih skorova.

Tabela 4. Mjere deskriptivne statistike i t-test za zavisne uzorke; postignuće na inicijalnom i finalnom testiranju (cijeli uzorak; N=45)

	M	SD	SE M	P	t	df	p	η^2
PRT1-skor	27,0	4,92	.72	.62	-8.468	45	.00	.764
PST2-skor	35,5	7,64	.85	.03		45		
PRT1-ocjena	3,3	.73	.10	.34	-2.847	45	.00	.081
PST2-ocjena	3,8	.64	.08	.11		45		

* M - aritmetička sredina; SD - standardna devijacija; SE M - standardna greška aritmetičke sredine; F - varijanca; t - t-test; df - stepen slobode; p - nivo statističke značajnosti; η^2 -indeks snage efekta

Rezultati prikazani u Tabeli 4. pokazali su da su ispitanici, gledano u cjelini, na pretestiranju znanja iz predmeta Priroda (PRT1; M=3,3 SD=.73) postigli niže prosječne ocjene nego na posttestiranju (PST2; M=3,8, SD=.64). Registrovana razlika bila je statistički značajna na nivou $p < .01$ ($t(43) = -2.584$). Međutim, indeks snage efekta bio je svojom vrijednosti čak ispod granice slabog efekta. Ukupno gledano, može se reći da su dobiveni rezultati pokazali da su učenici u cjelini ispoljili viši stepen znanja iz predmeta Priroda na završnom testu (PST2), ali da se svega 8% registrirane razlike moglo dovesti u vezu sa faktorima koji su na učenike sistematski djelovali u periodu između pred i posttestiranja. Radi uvida u djelovanje istraživačkog rada učenika u okviru predmeta Priroda kao eksperimentalnog faktora, izvršeno je poređenje učeničkih postignuća na pred i posttestiranju - zasebno za eksperimentalnu i kontrolnu grupu. U tu svrhu ponovo je primijenjen t-test za zavisne uzorke.

Tabela 5. Mjere deskriptivne statistike i t-test za zavisne uzorke; postignuća EG i KG na testiranju PRT1 i PST2 (po grupama)

	Grupa	M	SD	SE M	t	df	p	η^2
EG	PRT1-skor	25,28	5,74	.86	-14.88	23	.00	.710
	PST2-skor	38,31	5,71	.85				
	PRT1-ocjena	2,98	.84	.12	-5.66	23	.00	.318
	PST2-ocjena	3,93	.64	.08				
KG	PRT1-skor	28,53	5,38	.84	-2.58	22	.00	.062
	PST2-skor	32,44	7,12	1,14				
	PRT1-ocjena	3,31	.82	.12	1.64	22	.07	.046
	PST2-ocjena	2,82	.79	.11				

* EG - eksperimentalna grupa; KG - kontrolna grupa; M - aritmetička sredina; SD - standardna devijacija; SE M - standardna greška aritmetičke sredine; F - varijanca; t - t-test; df - stepen slobode; p - nivo statističke značajnosti; η^2 -indeks snage efekta

Prosječne vrijednosti ocjena koje su učenici kontrolne grupe pokazali na pretestiranju (PRT1; M=3.31, SD=.82) bile su nešto više od prosječnih ocjena koje su isti učenici postigli na posttestiranju (PST1: M=2,82, SD=.79). Pri provjeri značajnosti razlike uz pomoć t-testa za zavisne uzorke utvrđeno je da registrovana razlika nije bila statistički značajna niti na jednom nivou statističke značajnosti ($t(45) = 1.64$ $p > .05$), kao i da je indeks snage efekta ispod granice ($p < .10$). Prostije rečeno, znanje učenika kontrolne grupe iz predmeta Priroda na pretestiranju (PRT1) nije se suštinski razlikovalo od znanja koje je evidentirano u okviru mjerenja. Nasuprot tome, prosječna ocjena eksperimentalne grupe (EG) na inicijalnom testiranju (PRT1; M=2.98, SD=.84) bila je niža od registrovane prosječne ocjene na posttestiranju (PST2; M=3.93, SD=.64). Utvrđena vrijednost t testa ($t(45) = -6.88$, $p < .01$, $\eta^2 > .30$) pokazala se značajnom na nivou $p < .01$. Indeks snage efekta pokazao je da se radilo o jakom efektu i da se 32% varijance registrovane razlike moglo pripisati primjeni Wordwall-a u nastavi predmeta Priroda. Prostije rečeno, može se zaključiti da je uvođenje web alata Wordwall u eksperimentalnu grupu imalo pozitivan efekat na stepen usvojenog znanja, kao i na njegovo trajanje. U istom periodu je u okviru kontrolne grupe zabilježena niža prosječna ocjena koja je ukazala na pad znanja. Pretpostavljamo da su u kontrolnoj grupi faktori, poput vrijeme trajanja, školsko gradivo, nastavne

metode i način rada nastavnika sa kojim su se učenici susretali u okviru standardne nastave, imali negativan uticaj na trajnost usvojenog znanja. U okviru definisane hipoteze kako moderne nastavne metodologije, kreirane i realizovane uz učešće digitalnih sadržaja kroz korištenje određenih web alata, poput wordwall-a, pozitivno utiču na povećanje znanja učenika pretpostavljeno je da će učenici eksperimentalne grupe u kojoj se primjenjivao web alat Wordwall, u nastavi Prirode, postići više bodova na posttestiranju znanja iz predmeta Priroda u odnosu na učenike u kontrolnoj grupi koji rade na uobičajene načine u redovnoj nastavi. Imajući u vidu sve rezultate dobijene u okviru njene provjere, a posebno direktno poređenje dobijenih rezultata eksperimentalne i kontrolne grupe, hipoteza se može prihvatiti i zaključiti da uvođenje i primjena digitalnih sadržaja i web alata poput Wordwall-a u nastavi Prirode ima pozitivan efekat na usvojeno znanje, njegovo povećanje i trajanje. Rezultati pokazuju da moderna nastavna metodologija, uz primjenu digitalnih sadržaja kao što su sadržaji realizovani pomoću Wordwall-a podstiču visoko konceptualno razumijevanje učenika, što se vidi iz poboljšanja učinka učenika u eksperimentalnoj grupi. Koncept metodološke pripreme i metodičke primjene Wordwall-a predstavlja izazov nastavnicima u smislu realizacije nastave u osnovnoj školi na moderan i učinkovit način, u kojem učenici imaju olakšane mogućnosti konceptualnog razumijevanja.

Wordwall je obrazovna web stranica koja pruža brojne mogućnosti koje su prihvatljive, zanimljive i izazovne za učenike kao što su razne opcije za igre, koje se igraju interaktivno ili pojedinačno, zatim uparivanje informacija, uparivanje slika, različiti kvizovi, kolo sreće, zagonetke, što se može prilagoditi i posebno dizajnirati za veliki broj nastavnih predmeta, čime se kod učenika razvija veći interes i za ostale predmete upravo zbog zanimljivog načina rada koji kod učenika potiče razmišljanje. Franković (2016) navodi kako kognitivno sudjelovanje učenika uključuje razne strategije poput učenja istraživanjem, kreativnog razmišljanja, ali i razmišljanja o posljedicama. Uživanje u didaktičkoj igri može imati samo pozitivne učinke na koncentraciju i pažnju učenika.

Bez obzira što postoji određen broj istraživačkih studija koje su istraživale upotrebu nekih često korištenih web alata kao što su na primjer Quizlet i Kahoot, a prema Wright (2016), te Medina i saradnici (2017), još uvijek nema dovoljno istraživanja o specifičnim web alatima, poput Wordwall-a. U većini naučnoj javnosti poznatih istraživanja čiji je predmet interesovanja bila primjena upravo Wordwall-a u nekim drugim nastavnim predmetima s ciljem utvrđivanja različitih efekata, skoro apsolutno potvrđuju značajne koristi i pozitivne efekte njegove primjene. Istraživanja Jackson & Ash (2011) potvrđuju da Wordwall metoda poboljšava konceptualno razumijevanje, razvoj učenika kritičkog mišljenja i akademskih konceptata. Također, Turner, Applegate M., Applegate A. (2009) u istraživanju primjene Wordwall-a ustanovili su da navedena metoda spaja učenje učenika u smislu teorije i prakse u kojoj učenici imaju osjećaj slobode među sobom, što povećava njihovu sposobnost. Prema Vintner i saradnici (2015) efekat učinkovitosti Wordwall metode bio je visok na nižim nivoima, tj. u nastavi sa učenicima osnovne škole, ali isto tako tvrdi kako se navedena metoda uspješno koristi i sa starijim učenicima, u srednjim školama, čime se povećava sposobnost razvoja vokabulara i mapiranja pojmova među učenicima. Prema Yatesu i saradnicima (2011) primjena Wordwall-a učinkovita je u podučavanju vokabulara bilo kojeg predmeta na osnovnom nivou jer je glavna osobenost ove nastavne metode postavljanje riječi ili teško razumljive terminologije na vidnom mjestu učionice ili škole što učenicima olakšava razumijevanje. Pešikan (2016) smatra da nove obrazovne tehnologije same po sebi ne omogućavaju bolje učenje ukoliko nije praćeno odgovarajućim nastavnim metodama i pristupima koji će doprinijeti boljem postignuću učenika. Na temelju ove tvrdnje možemo reći da informisanost korisnika o načinu korištenja novih nastavnih tehnologija i mogućnosti koje pružaju može biti razlogom uspješnosti novog pristupa realizacije nastave i ostvarenja ciljeva učenja, ukoliko ih koristi u skladu sa metodama koje učeniku olakšavaju put do znanja. Stoga, ova studija predstavlja još jedan korak u istraživanju primjene nove, moderne nastavne metodologije, primjenom digitalnih sadržaja u nastavi za učenike osnovne škole, kao i efekata koje ostvaruju, čime se stižu mogućnosti poboljšanja i osavremenjivanja nastavnog procesa.

ZAKLJUČAK

Kroz istraživanje uticaja moderne nastavne metodologije putem organizovanja nastave na osnovama informatičke, multimedijske i digitalne pismenosti učenika i njihovog aktivnog interesovanja za učenje na novi način, kao što je primjena web alata Wordwall, ova studija imala je više ciljeva. Primarni cilj bio je izmjeriti efikasnost metode - web alata Wordwall, kao obrazovne igre na krajnji rezultat učenja u smislu konceptualnog razumijevanja, te na osnovu rezultata eksperimenta dati realne, funkcionalne i održive preporuke za unapređenje nastavnog rada kroz primjenu nove nastavne metodologije, što je i ostvareno. Drugi, također, važan cilj bio je popuniti prazninu u literaturi s obzirom da je vrlo mali broj pronađenih studija o korištenju ovog web alata u području nastave u osnovnoj školi. Rezultati su dokazali pozitivne efekte i učinkovitost web alata Wordwall. Međutim, imajući u vidu da se u mnogim bosanskohercegovačkim osnovnim školama uveliko primjenjuju razne web platforme i aplikacije, u nekim slučajevima organizovano i sistemski, dok u nekim eksperimentalno ili u okviru vlastite kreativnosti nastavnika, postavlja se pitanje mogućnosti sistemskog i planskog organizovanja nastavnog procesa na osnovama upotrebe informatičko-komunikacijskih, multimedijskih, digitalnih i drugih sredstava jer sve naprijed navedeno predstavlja pionirske pokušaje u praćenju savremenih obrazovnih trendova. Prije svega, potrebno je pripremiti i provesti daleko više naučnih istraživanja s ciljem utvrđivanja i potvrđivanja kvaliteta, funkcionalnosti i efikasnosti primjene nove nastavne metodologije koja predviđa realizaciju nastavnog procesa u osnovnim školama na savremeni način, uz korištenje informatičko-komunikacijskih tehnologija koje učenici svakodnevno koriste u svim situacijama, a u skladu sa željenim ishodom i potrebama društva. Imajući u vidu da se obrazovanje učenika u 21. vijeku bitno razlikuje u odnosu na obrazovanje iz proteklih decenija, te uvažavajući činjenicu stalnog tehnološkog napretka koji savremenom društvu nameće nove potrebe, u osnovnom obrazovanju nužno je uvesti temeljite promjene u smislu uvođenja i svakodnevne primjene digitalne tehnologije. Također, svjesni činjenice da je ponekad vrlo teško i neizvjesno predvidjeti budućnost vrlo važno je kontinuirano raditi na polju stručnog i funkcionalnog osposobljavanja nastavnika, kako bi, u realnom vremenu, mogli uspješno odgovoriti na sve izazove i obrazovne potrebe učenika, na što nas u konačnici obavezuje i Akcijski plan EU-e za digitalno obrazovanje kojim se, kako smo u uvodnom dijelu ovog rada naveli, obrazovanje želi prilagoditi digitalnom dobu, stvarajući nove digitalne tehnologije koje će uz podršku obrazovnih i pedagoških metoda omogućiti ostvarenje ciljeva savremene nastave.

LITERATURA

1. Ala-Mutka, K. (2011). *Mapping Digital Competence: Towards a Conceptual Understanding*. Luxembourg: Join Research Centre of the European Commission
2. Bognar, L. i Matijević, M. (2005). *Didaktika*. Zagreb: Školska knjiga
3. Franković, I. (2016). *Učenje temeljeno na didaktičkim računalnim igrama*. Preuzeto 22. 4. 2023. https://www.inf.uniri.hr/images/studiji/poslijediplomski/kvalifikacijski/Frankoivc_Ivo_na_Kvalifikacijski_rad.pdf
4. Letina, A. (2015). *Računalom podržana nastava prirode i društva*. Napredak: časopis za pedagošku teoriju i praksu, 152(2), str. 297-317
5. Matijević, M. (2015). *Digitalni mediji i medijski odgoj u školi*. U: Opić, S., Bilić, V. i Jurčić, M. (Ur.), *Odgoj u školi* (str. 177-196). Zagreb: Učiteljski fakultet Sveučilišta u Zagrebu.
6. Matijević, M. i Topolovčan, T. (2017). *Multimedijaska didaktika*. Zagreb: Školska knjiga
7. Medina, E. G. L., & Hurtado, C. P. R. (2017). *Kahoot! A Digital Tool for Learning Vocabulary in a language classroom*. Revista Publicando, 4(12 (1)), 441-449.
8. Paar, V. i Šetić, N. (ur.). (2015). *Hrvatsko školstvo u funkciji razvoja gospodarstva i društva: doprinos kurikulnim promjenama*. Zagreb: Hrvatski pedagoško-književni zbor
9. Pešikan, A. (2016). *Najčešće zablude o informaciono-komunikacionim tehnologijama u obrazovanju*. Nastava i vaspitanje, 65 (1), 31-46. Pedagoško društvo Srbije i Institut za pedagogiju i andragogiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu. Beograd

10. Priručnik „Digitalne tehnologije kao potpora praćenju i vrednovanju“ (2018). e-Škole, Zagreb. CARNET
11. Rodek, S. (2007). Novi mediji i učinkovitost učenja i nastave. Školski vjesnik, Split, 56, 1-2 : 165-170
12. Turner, J., Applegate, M., & Applegate, A. (2009). *Teachers as literacy leaders*. The Reading Teacher, 63, 254-256
13. Ullah, O., & Iqbal, M. (2020). *Comparison of Impact of Traditional and Modern Teaching Methods on Students' Performance at Elementary School Level*. Global Regional Review, V(I), 386-395. doi:10.31703/gr.2020(V-I).42
14. Vintner, J.P., Harmon, J., Wood, K., & Stover, K. (2015). *Inquiry into the efficacy of interactive word walls with older adolescent learners*. The High School Journal Vol. 98 (3) 250-261
15. Wang, Q. (2009). *Designing a web-based constructivist learning environment*. Interactive Learning Environments, 17 (1), 1–13. DOI: 10.1080/10494820701424577
16. Wright, B. A. (2016). *Transforming vocabulary learning with Quizlet*. Transformation in Language Education, 436-440
17. Yates, P., Cuthrell, K., & Rose, M. (2011). *Out of the room and into the hall: Making content word walls work*. The Clearing House: A Journal of Educational Strategies Issues and Ideas, 84(1), 31-36.
18. <https://education.ec.europa.eu/hr/focus-topics/digital-education/action-plan>

THE INFLUENCE OF MODERN TEACHING METHODOLOGY ON THE SUCCESS OF STUDENTS IN PRIMARY SCHOOL

Abstract: Modern teaching methodology includes procedures, ways and steps in the teaching process based on the results of modern science, which are applied in teaching in order to increase effectiveness, easier, faster and more productive learning and teaching. The modern approach to teaching in the lower grades of primary school places the student at the center of the teaching process. By using different teaching methods and combining them, students want to develop independence and activity, the ability to acquire skills and the ability to come up with ideas and conclusions on their own. The choice and combination of teaching methods is influenced by the tasks of the subject, the student's environment, the age and prior knowledge of the student, the creativity of the teacher and the available resources. An activity-based approach to learning mostly enriches student learning to a great extent. By applying modern teaching methodology, by choosing methods that meet the requirements of modern teaching, the teacher gives instructions to students regarding their activities. The work is empirical and investigates the effects of the application of modern teaching methods, specifically the "Word Wall" in lectures, exercises and knowledge testing of elementary school students, with regard to their conceptual understanding. The purpose of the research is to determine the effects of the application of modern teaching methodology on the learning and success of students by analyzing the data obtained by pre/post-testing through the experimental and control groups in the sample of research made up of fifth grade elementary school students. Data were obtained by treatment and testing of students in the experimental and control groups, and analyzed using SPSS. The paper presents research results that indicate that modern teaching methodology and the application of modern teaching methods and strategies enhance the learning process of students, develop conceptual understanding, which positively affects student success.

Key words: teaching methodology, modern teaching, effects, student success

PRAVO NA ZDRAVLJE I OBRAZOVANJE U ZATVORU

Doc.dr Tamara Marić³⁵⁵

Ministarstvo pravde Republike Srpske

Apstrakt: Boravak u zatvorskom okruženju predstavlja specifično iskustvo za većinu pravosnažno osuđenih osoba. Iako se svrha kažnjavanja ogleda u ostvarivanju ciljeva specijalne i generalne prevencije, treba imati u vidu da prilagođavanje na posebne uslove života kao što su ograničenje slobode kretanja i upravljanja ustaljenim životnim navikama predstavljaju složenu novonastalu situaciju koja utiče na opšte ali i mentalno zdravlje zatvorenika. Dalje, odlazak jedne osobe na izdržavanje kazne zatvora, u velikom broju slučajeva, direktno utiče na brojne aspekte života samog zatvorenika ali i članova njegove porodice a može imati dalekosežne posljedice i nakon izlaska iz zatvorskih rešetki. Da li zatvor utiče na svijest zatvorenika o zdravim životnim navikama i vrijednostima? Kako zatvor utiče na sposobnost zatvorenika da promjeni svoje ponašanje? Kakva prava u zatvoru imaju zatvorenici? Da li izlaze kao bolje ili lošije osobe? Da li zatvorske kazne utiču na zdravlje porodice i da li proces rehabilitacije kod zatvorenika uspije baš svaki put? Sve su to pitanja koja će biti obrađena u okviru teme ovog referata.

Ključne riječi: prava zatvorenika, zdravstvena zaštita zatvorenika, pravo na obrazovanje u zatvoru, mentalno zdravlje zatvorenika, prava žena i maloljetnika u zatvoru.

Uvodna razmatranja

Kazna lišenja slobode, odnosno krivično normirana kazna zatvora u savremenim krivičnim sistemima predstavlja glavno sredstvo borbe protiv različitih oblika ponašanja ljudi koja su zakonom zabranjena i sankcionisana. Sastoji se u oduzimanju jednog od osnovnih ljudskih prava, a to je pravo na slobodu kretanja, najčešće na određeno vrijeme. Istovremeno podrazumjeva smještanje osuđenog lica u penitencijarnu ustanovu³⁵⁶. Takođe i pritvor, kao najteža mjera krivičnog procesne prinude, sastoji se u ograničavanju slobode kretanja osumnjičenog, odnosno okrivljenog koje je vremenski određeno sudskim rješenjem, a u cilju postizanja krivičnog procesnih ciljeva. Pritvor je najrestriktivnija zakonska mjera privođenja i kao takva moguća je samo kada su ispunjeni uslovi koji su decidno propisani zakonom³⁵⁷. Mjera pritvora izvršava se u posebnim odjeljenjima kazneno-popravnih ustanova. Na osnovu prethodno navedenog, proizilazi da kazna zatvora i mjera pritvora u osnovi predstavljaju različite pravne mehanizme putem kojih se realizuje oduzimanje slobode kretanja pojedinca. Posmatrajući njihovu pravnu prirodu mogu se uočiti određeni zajednički elementi koji su uslova za njihovo izvršenje, a to su: kazna zatvora i mjera pritvora su normirane u krivičnom zakonodavstvu, mogu se izreći u sudski određenom vremenskom trajanju, prema tačno određenom pojedincu, na osnovu sudske odluke i u okviru zakonski sporevedenih procesnih radnji. Njihova suština je lišenje slobode pojedinca radi ostvarivanja krivičnog procesnih ciljeva, ciljeva krivičnog pravne zaštite ili svrhe kažnjavanja sa aspekta generalne i specijalne prevencije.

³⁵⁵ tam023de@gmail.com; t.marić@mpr.vladars.net;

³⁵⁶ T.Marić, Uloga zatvora u prevaspitanju i resocijalizaciji zatvorenika, Godišnjak Fakulteta pravnih nauka, broj 12, Banja Luka, 2022.godina, str.105-121.

³⁵⁷ T.Marić, Izvršenje mjere pritvora, Krivičnog procesni instrumenti efikasnosti državne reakcije na kriminalitet (norme i praksa), Trinaesta Međunarodna naučno-stručna konferencija, Zbornik radova CEST RS, Doboj, 2022.godina, str. 410-429.

Pravo na slobodu kretanja predstavlja jedno od temeljnih ljudskih prava koje je definisano Protokolom 4. Evropske konvencije o ljudskim pravima i osnovnim slobodama³⁵⁸. Normativno usklađivanje ovog prava na nivou nacionalnih zakonodavstava svih država učinjeno kroz direktnu primjenu međunarodnih pravnih akata. U članu 5. Evropske konvencije kojim se precizira pravo na slobodu i sigurnost jasno je naglašeno da “*svako ima pravo na slobodu i sigurnost ličnosti*”, a da se ovo indirektno odnosi na slobodu kretanja, potvrđuje već sljedeća rečenica ove odredbe u kojoj se navodi da *niko ne smije biti lišen slobode* izuzev u slučajevima i u skladu sa postupkom koji su navedeni dalje u Konvenciji. Istovremeno je pravno utemeljen stav da se to pravo može ograničiti u posebnim oblastima u skladu sa zakonom, odnosno u onim situacijama kada je to opravdano sa aspekta javnog interesa društva. Ipak, sa aspekta navedenog, savremene statistike ukazuju da na svakodnevnom nivou dolazi do kršenja ljudskih prava, posebno slobode kretanja (prekomjerna upotreba pritvora širom svijeta kao čest oblik kršenja ljudskih prava pogađa više od 14 miliona ljudi godišnje). Prema dostupnim podacima, jedna od tri osobe koja se nađe iza rešetaka nikad ne bude osuđena za krivično djelo koje joj se stavlja na teret. U nekim djelovima svijeta, pritvorenici u istražnom zatvoru nadmašuju broj osuđenih lica. Procjene su da se više od 3,3 miliona ljudi nalazi u pritvoru širom svijeta, s tim da ovome treba dodati podatak da se desetine hiljada ljudi privede u policijskim stanicama i da se prosječno godišnje oko 15 miliona ljudi primi u istražni zatvor. Neki od njih u pritvoru provedu nekoliko dana ili nedelja, ali mnogi provedu mjesec pa čak godine čekajući da budu presuđeni³⁵⁹. Domino efekat navedenog upućuje na kršenje i drugih prava pojedinaca u ovakvim i sličnim okolnostima.

Ograničavanje slobode kretanja, koje predstavlja suštinu kazne zatvora i mjere pritvora, ne može biti razlog za ugrožavanje ostalih prava zatvorenika, odnosno pritvorenika. Ograničavanje zatvorenika u osnovnim pravima dopušteno je samo ugranicama nužnim za ostvaivanje svrhe izvršavanja kazne zavora, odnosno iz razloga reda i sigurnosti i u postupcima propisanim zakonima. Zabranjena je diskriminacija zatvorenika po bilo kojoj osnovi³⁶⁰.

Pravni okvir

U skladu sa Standardnim minimalnim pravilima Ujedinjenih naroda za postupanje sa zatvoreniciima svrha zatvorske kazne i sličnih mjera kojima se osoba lišava slobode prvenstveno su označeni kao zaštita društva od kriminala i smanjenje recidivizma. Te se svrhe mogu ostvariti jedino ako se razdoblje zatvora iskoristi kako bi se osigurala što bolja reintegracija takvih osoba u društvo po izlasku iz zatvora tako da mogu živjeti u skladu sa zakonom i brinuti se o sebi³⁶¹. Status osuđenih lica za vrijeme izdržavanja kazne zatvora u kazneno-popravnim zavodima je veoma specifičan i karakteristišu ga prava osuđenih lica, pogodnosti i obaveze osuđenih lica.

U svakom savremenom sistemu izvršenja krivičnih sankcija poklanja se posebna pažnja položaju lica osuđenih na kazne lišenja slobode. To je pitanje značajno sa stanovišta njihovog prevaspitanja. Ono se uključuje u širi kontekst humanizma i po njemu se može suditi o karakteru datog sistema i njegovih institucija. Kazneni sistemi koji ističu resocijalizaciju kao osnovni cilj kažnjavanja i postupanja sa zatvoreniciima moraju imati u vidu da je olakšanje položaja osuđenika putem određenih prava i pogodnosti utoliko neophodnije, jer su oni lišeni jednog od elementarnih prava čovjeka, prava slobode kretanja i stvaranja. Moderni sistemi nastoje da se taj institucionalni položaj osuđenika normira zakonima i drugim pravnim aktima i da se tim putem uklone mogućnosti nezakonitog i samovoljnog ponašanja prema njima³⁶². Iz navedenog razloga je pod okriljem međunarodnih tijela, u

³⁵⁸ Službeni glasnik Bosne i Hercegovine, Međunarodni ugovori, br. 5/1999 i 6/1999

³⁵⁹ Navedeno prema: The Presumption of Guilt: The Global Overuse of Pretrial Detention, Executive Summary, <https://www.justiceinitiative.org/uploads/2451e634-542d-4ab4-bd3f-c65a087351ed/presumption-guilt-execsum-eng-09122014.pdf>

³⁶⁰ <https://www.iusinfo.hr>

³⁶¹ <https://www.irmct.org>

³⁶² R.Mladenović-Kupčević, Osnovi penologije, Sarajevo, 1981.godine, str.206

slučaju izvršenja treba istaći Ujedinjene nacije i Savjet Evrope, usvojeno niz pravnih međunarodnih propisa u skladu sa kojima su vremenom usklađivane norme nacionalnih zakonodavstva, vođeni zajedničkim i jedinstvenim ciljem a to je izjednačenje i unaprijeđenje položaja zatvorenika u zatvorskim sistemima u što većoj mjeri. Među najvažnijim međunarodnim aktima koji su značajni za status zatvorenika, treba izdvojiti sledeće: Opšta deklaracija o ljudskim pravima (1948), Standardna minimalna pravila za postupanje sa zatvorenicima (1957), Osnovni principi zaštite svih pritvorenih i zatvorenih lica (1988), UN Konvencija protiv torture i drugih surovih, nehumanih i ponižavajućih kazni ili postupaka (1984), Tokijska pravila (1990), Havanska pravila (1990), Istambulski protokol (1999), Bangkoška pravila (2010), UN standardna minimalna pravila za postupanje sa zatvorenicima-Nelson Mendela pravila (2015), Evropska konvencija o ljudskim pravima (1950), Evropska zatvorska pravila (Prepuruka 2006) i dr. U Opštoj deklaraciji o ljudskim pravima, u članu 5. se navodi da niko ne smije biti podvrgnut mučenju ili okrutnom, nečovječnom ili ponižavajućem postupku ili kazni³⁶³.

Osnovna načela Evropskih zatvorskih pravila - Preporuka (2006) predviđaju sledeće:

- Da se sa svim osobama lišenim slobode postupa poštujući njihova ljudska prava;
- Da osobe lišene slobode zadržavaju sva prava koja su im nisu oduzeta osuđujućom odlukom ili odlukom na temelju koje se određuje pritvor u postupku propisanom zakonom;
- Da će ograničenja za osobe lišene slobode biti samo ona koja su najmanje potrebna i proporcionalna zakonskoj osnovi na temelju koje su određena;
- Da nedostatak sredstava ne može uticati da uslovi u zatvoru budu u suprotnosti sa ljudskim pravima;
- Da život u zatvoru u najvećoj mogućoj mjeri nalikuje pozitivnim oblicima života u društvu;
- Da će se sa svakim oblikom lišenja slobode postupati na način koji će pospješiti reintegraciju osoba lišenih slobode u društenu zajednicu itd³⁶⁴.

U skladu sa navedenim međunarodnim dokumentima, većina država na evropskom kontinentu je usaglasila svoje domaće pravne izvore izvršnog prava u skladu sa kojima je propisana oblast prava zatvorenika. Konkretno u Bosni i Hercegovini egzistiraju četiri zakona u oblasti izvršenja krivičnih i drugih sankcija, a specifično je to da pojedine odredbe istih nisu usaglašene kao ni njihovi nazivi: Zakon BiH o izvršenju krivičnih sankcija, pritvora i drugih mjera³⁶⁵, Zakon o izvršenju krivičnih i prekršajnih sankcija Republike Srpske³⁶⁶, Zakon o izvršenju krivičnih sankcija Federacije Bosne i Hercegovine³⁶⁷ i Zakon o izvršenju krivičnih sankcija, pritvora i drugih mjera u Brčko Distriktu Bosne i Hercegovine³⁶⁸. Među osnovnim pravima zatvorenika neophodno je navesti sledeće: pravo na čovječno postupanje, pravo na religiju, pravo na informisanje, pravo na zdravstvenu zaštitu, grupni i odvojeni tretman zatvorenika/pritvorenika, pravo na osnovne uslove života, pravo na komunikaciju i optužbu, pravo na obrazovanje i pravo na rad.

Prava i obaveze zatvorenika

Principi koji su uslov uspešnosti ostvarenja resocijalizacije i prevaspitanja, odnosno socijalne rehabilitacije u zatvorima su: princip humanosti, princip individualizacije, princip razvijanja osjećaja lične odgovornosti kod osuđenih lica, princip zajedničkog izdržavanja kazne zatvora, princip obaveznosti osuđenika na rad i princip postpenalne pomoći. Poštovanje ljudske ličnosti i njenog dostojanstva u procesu izvršenja kazne zatvora simbolizuje princip humanosti i ima dvojak značaj. S jedne strane ovo poštovanje predstavlja potvrdu demokratskog karaktera cijelog društva, a sa druge strane ovo poštovanje ima jedan čisto praktičan značaj: ono je neophodno za uspješno prevaspitanje osuđenih lica. Ako se ne bi humano postupalo sa osuđenima, ako se ne bi vodilo računa o njihovom

³⁶³ <https://www.ombudsmen.gov.ba>

³⁶⁴ <https://eur-lex.europa.eu/legal-content>

³⁶⁵ Službeni glasnik BiH, broj: 22/2016-prečišćen tekst

³⁶⁶ Službeni glasnik Republike Srpske, broj: 63/2018

³⁶⁷ Službene novine FBiH, broj: 44/1998, 42/1999-isp, 12/2009 i 42/2011

³⁶⁸ Službeni glasnik Brčko Distrikta, broj: 31/2011

tjelesnom i duševnom zdravlju i o njihovom ljudskom dostojanstvu – onda bi svako djelovanje na njih u pravcu njihove resocijalizacije ostalo bez uspjeha.³⁶⁹

Veoma bitan je i princip individualizacije koji znači da se tretman prema osuđenom licu mora prilagoditi psihofizičkim i biopsihičkim osobenostima. Radi uspješnog prilagođavanja tretmana osobenostima osuđenog lica neophodno je izvršiti opservaciju njegove ličnosti da bi se otkrile one karakterne osobine njegove ličnosti koje su od značaja za određivanje programa postupanja sa njim³⁷⁰. Takođe veoma je bitno utvrditi zdravstveno stanje zatvorenika odmah pri dolasku u kazneno-popravnu ustanovu, jer od toga direktno zavisi i procjena zdravstvene službe za dozvolu za rad, ali i procjena službe tretmana za stepen radne sposobnosti i vrstu i obim radnih obaveza na koja bi se zatvorenik mogao angažovati. Navedeno je usko povezano sa ostvarivanjem prava na zdravstvenu zaštitu o kojem će biti riječi u nastavku rada. Princip razvijanja osjećana lične odgovornosti kod osuđenih lica je u tjesnoj vezi sa resocijalizacijom, jer ako se uspije kod osuđenika stvoriti osjećaj lične odgovornosti to je značaj korak naprijed u njegovoh resocijalizaciji. Jer osuđenik koji ima osjećaj lične odgovornosti može i sam učestvovati u svojoj resocijalizaciji i ubrzati njeno puno ostvarenje³⁷¹. U tom kontekstu je veoma poželjno da zatvorenik ostvari svoje pravo na obrazovanje koje bi značilo nadogradnju znanja i obrazovanja ali i želju za povratak u prihvatljive obrasce ponašanja.

Osnovna dužnost i obaveza zatvorenika jeste da poštuju zakonske i podzakonske propise kojima se propisuje izdržavanje kazne zatvora. Takođe dužni su da postupaju po naredbama službenih lica s ciljem očuvanja reda i discipline u Ustanovama. Prema Zakonu o izvršenju krivičnih i prekršajnih sankcija Republike Srpske (u daljem tekstu ZIKS RS)³⁷² zatvorenici imaju sledeća prava: pravo na kontakt sa spoljnim svijetom, pravna pomoć, biračko pravo, zadovoljavanje vjerskih potreba, pravo na rad, zdravstvena zaštita i pravo na obrazovanje. Kontakt sa spoljnim svijetom se ostvaruje na prijedlog službe tretmana i odobrenja direktora Ustanove. Zatvorenici imaju pravo na posjete, prijem pošiljki, telefonske pozive, dopisivanje sa članovima svoje porodice, posjetu onih lica za koje se procjeni da će pozitivno uticati na prevaspitanje zatvorenika kao i na posjetu advokata. Pružanje pravne pomoći je pravo koje zatvorenicima služi za zaštitu prava i ostvarivanje interesa u vezi sa izdržavanjem kazne zatvora. U tom kontekstu, zatvorenik ima pravo da direktoru podnosi prigovore i druge podneske. Biračko pravo se ostvaruje tako što se u Ustanovama organizuje izborno glasanje u skladu sa izbornim zakonom za sve novoe vlasti. Zatvorenici svoje vjerske potrebe zadovoljavaju u posebnim prostorijama za obavljanje vjerskih obreda. Pored svih navedenih prava, jedno koje je najbitnije jer od njega zavisi korišćenje pogodnosti je pravo na rad. Rad zatvorenika u zatvorima mora biti koristan i ne može se zloupotребiti kao kazna. Obavlja se u privrednim jedinicama u okiru Privredno-instruktorske službe, na osnovu pristanka zatvorenika za kojeg se procjeni da je zdrav i radno sposoban. Privredne jedinice osniva Ustanova osnivačkim aktom nakon čega se upisuju u sudski registar. Najčešće se osnivaju van kruga Ustanove i tada dozvole za rad zatvorenicima izdaje direktor Ustanove.

Pravo na zdravlje u zatvoru

Zdravstvena zaštita zatvorenika je pravo koje je propisano odredbama međunarodnih dokumenata u oblasti izvršenja krivičnih sankcija. Jedan od osnovnih principa izvršenja kazne zatvora u savremenim sistemima je princip humanosti. U prilog tome treba navesti odredbe Konvencije protiv torture i drugih surovih, neljudskih ili ponižavajućih kazni i postupaka³⁷³ kojim je propisano da svaka država članica mora da obavlja sistemski nadzor nad odredbama u vezi sa čuvanjem uhapšenih, pritvorenih ili zatvorenih osoba i drugih oblika postupanja sa navedenim kategorijama radi sprječavanja bilo kakvog slučaja torture³⁷⁴. Dalje, Evropskim zatvorskim pravilima³⁷⁵ je propisana

³⁶⁹ M.Milutinović, Penologija – nauka o izvršenju krivičnih sankcija i resocijalizacije osuđenika, Beograd, 1977.godina, str. 271-272.

³⁷⁰ Nevedeno prema: D. Atanacković, Penologija, Beograd, 1988. godina, str. 277.

³⁷¹ D. Atanacković, op.cit. str. 278.

³⁷² Službeni glasnik Republike Srpske, broj: 63/2018

³⁷³ <https://unmik.unmissions.org>, Konvencija odobrena i predložena za potpis, ratifikaciju i pristupanje Rezolucijom Generalne skupštine 39/46 od 10.12.1984.god; stupila na snagu 26.6.1987.godine

³⁷⁴ Konvencija protiv torture i drugih surovih, neljudskih ili ponižavajućih kazni i postupaka, član 11.

obaveza zatvorskih uprava da čuvaju zdravlje zatvorenika o kojima se brinu. Kada je u pitanju organizacija zdravstvene zaštite u zatvorima, ovaj međunarodni dokument propisuje da bi ista trebala biti organizavana slično pružanju usluga u društvenoj zajednici, odnosno da to pitanje treba biti sastavni dio cjelokupne zdravstvene politike jedne države. Medicinske usluge u zatvorima bi trebale biti na takvom nivou da zatvorenicima za bilo kakvo fizičko ili psihičko oboljenje ili poremećaj budu dostupne medicinske, hirurške, psihijatrijske i terapijske usluge. Osim odredbi kojim je propisana kakva bi trebala da bude organizacije zdravstvene zaštite u zatvorima, Evropska zatvorska pravila propisuju koje su dužnosti doktora u zatvorima, koliko doktora i ostalog zdravstvenog osoblja mora da bude kao i na koji način se može tretirati psihičko zdravlje zatvorenika. Rad doktorskog osoblja u penalnim ustanovama je specifičan. Njihovi zadaci nisu ograničeni samo na rješavanje medicinskih i sanitarnih problema ustanove već su dužni da ulaze i u analizu medicinskog, odnosno psihofizičkog stanja zatvorenika, u eventualne veze između tog stanja i njihovog asocijalnog ponašanja, da iniciraju na toj osnovi pravac terapijskog rada sa njima, kao i da sami utiču na promjene ličnosti zatvorenika. Uticaj u tom pravcu je olakšan činjenicom, što zatvorenici iznose često ljekarima, pod vidom bolesti, razne svoje nevolje i probleme koji ih prate i okupiraju kao opsesija, pa su oni stoga u stanju da sa toga osnova na njih prevaspitno djeluju³⁷⁶.

U Republici Srpskoj trenutno postoji šest Kazneno-popravnih ustanova i svaka od njih u svom sastavu broji pet osnovnih službi u koje spade i zdravstvena služba. Članom 26. ZIKS-a RS je propisano da Zdravstvena služba obavlja poslove zdravstvene zaštite zatvorenika, pritvorenika i maloljetnika, kontrolu higijenskih mjera, kontrolu kvaliteta i kvantiteta ishrane, po mogućnosti organizuje pružanje psihijatrijskih, stomatoloških i laboratorijskih usluga i vrši i druge poslove određene zakonom i propisima donesenim na osnovu zakona. Zdravstvena služba ima najmanje jednog doktora medicine i najmanje dva medicinska tehničara. U Ustanovama, odnosno posebnom odjeljenju u kome kaznu zatvora izdržavaju zatvorenice, postoji prostorija namijenjena za boravak majke sa djetetom. Ustanove moraju raspolagati posebnom prostorijom - stacionarom za izdvajanje i liječenje oboljelih lica. Zdravstvenom radniku koji pregleda i liječi zatvorenike, pritvorenike i maloljetnike garantuje se i obezbjeđuje puna profesionalna nezavisnost, u skladu sa zakonom i etičkim kodeksom. Ustanova može angažovati i zdravstvene radnike iz drugih zdravstvenih ustanova radi ostvarivanja potpunije zdravstvene zaštite³⁷⁷.

Zatvorenicima u Republici Srpskoj je zagarantovano pravo na besplatnu zdravstvenu zaštitu, prema opštim propisima o zdravstvenoj zaštiti i odredbama ZIKS-a³⁷⁸. Zakon o izvršenju krivičnih i prekršajnih sankcija Republike Srpske propisuje da se zatvorenicima, tokom izdržavanja kazne zatvora, obezbjeđuje zdravstvena zaštita, a liječenje se može spovoditi uz lični pristanak zatvorenika. Troškovi liječenja padaju na teret Ustanove, osim u onim situacijama kada uzrok narušavanja zdravlja samopovređivanje, odnosno kada su u pitanju zatvorenici koji su zdravstveno osigurani u skladu sa važećim propisima iz oblasti zdravstvenog osiguranja. Zatvorenici osim što imaju pravo na liječenje, zakon im je omogućio i druge zdravstvene usluge čije troškove snosi Ustanova kao što su stomatološke usluge i nabavka pomagala u određenim okolnostima kada postoji opasnost po zdravlje. O smještaju zatvorenika u stacionar Ustanove odlučuje doktor medicine u Ustanovi. Kada ne postoji mogućnost liječenja u Ustanovi i mogućnost obavljanja potrebnog specijalističkog pregleda, zatvorenik se upućuje u odgovarajuću zdravstvenu ustanovu, a konačnu odluku o upućivanju zatvorenika u zdravstvenu ustanovu radi liječenja donosi doktor medicine u Ustanovi. U tom slučaju direktor Ustanove, na prijedlog načelnika službe obezbjeđenja, nalaže radnje, mjere i postupke za bezbjedno sprovođenje zatvorenika do zdravstvene ustanove, obezbjeđenje u toku specijalističkog pregleda, liječenja i hospitalizacije, kao i obezbjeđenje tokom sprovođenja zatvorenika do Ustanove. Kada to razlozi bezbjednosti zahtijevaju, odnosno kada se radi o zatvorenicima za koje postoji opasnost od bjekstva ili drugih opasnih radnji, pripadnicima zatvorske policije, na zahtjev direktora Ustanove, pomoć mogu pružiti pripadnici Ministarstva unutrašnjih poslova ili Sudske policije. Vrijeme provedeno na liječenju u zdravstvenoj ustanovi uračunava se u izdržavanje kazne zatvora.

³⁷⁵ <https://eur-lex.europa.eu/legal-content>

³⁷⁶ N.Macanović, D.Nadarević, Penološka andragogija, Banjaluka, 2014.godina, str.24

³⁷⁷ Zakon o izvršenju krivičnih i prekršajnih sankcija Republike Srpske, član 26.

³⁷⁸ M.Kokolj, Penologija, Bijeljina, 2013.godina, str.122.

Osim navedenog, treba navesti da zatvorenici imaju mogućnost da traže odobrenje za specijalistički pregled o svom trošku, ako takav pregled nije odredio doktor medicine u Ustanovi³⁷⁹.

Žene i maloljetna lica predstavljaju posebnu kategoriju osuđenih lica, bez obzira na sankciju i vrstu učinjenog krivičnog djela. Pored toga što su u manjini kao izvršioci, žene spadaju u posebnu kategoriju osuđenih lica i zbog svojih ličnih svojstava, bioloških i polno specifičnim potrebama, za razliku od muškaraca. U vezi sa prethodno iznesenim činjenicama, može se izvesti zaključak da su žene kao osumnjičene, optužene i osuđene, specifična kategorija lica tokom trajanja cijelog krivičnog postupka, ali i za vrijeme boravka u zatvoru. To znači da one, kao pripadnice nježnijeg pola, moraju da imaju drugačiji tretman za razliku od muškaraca ne samo u dijelu postupka kada borave u prostorijama pritvora, već i nakon toga kada stupaju na izdržavanje izrečene kazne zatvora. To se odnosi i na novi zdravstvene zaštite. Kada govorimo o boravku žena osuđenica u KPZ Istočno Sarajevo, treba naglasiti da svaka osuđenica, odmah po prijemu se pregleda od strane ljekara koji je zaposlen u zavodu, koji utvrđuje zdravstveno stanje osuđenice i njena radna sposobnost, ali takođe ispituje i ličnost sa različitih aspekata kako bi se izradio individualan program postupanja. Po prijemu u ustanovu izvršava se ljekarski pregled svake zatvorenice, najkasnije 24 časa poslije prijema, a nalazi i mišljenje ljekara ustanove unose se u njen zdravstveni karton. Takođe, po prijemu će se okupati, po potrebi će se izvršiti dezinfekcija njenog tijela i stvari. Zatvorenica je dužna da održava higijenu tijela i odjeće, jer im je omogućeno korišćenje tople vode i stavljeno im je na raspolaganje potreban higijenski pribor. Žene imaju pravo da nose svoju odjeću i obuću, a za ona lica koja nemaju svoju odjeću i obuću, obezbijediće im se ista od strane ustanove. Svakoj zatvorenici određuje se poseban krevet i potrebna posteljina. Zatvorenice koje boluju od zaraznih bolesti smještaju se odvojeno od drugih, o čemu odlučuje ljekar ustanove. Prostorije u kojima borave zatvorenice, moraju da budu dovoljno prostrane, sa dovoljno svjetlosti i prozračne. Zatvorenicama će se obezbijediti boravak na svježem vazduhu najmanje dva sata dnevno, ako ustanova raspolaže odgovarajućim prostorom. Kad to zdravstveni razlozi zahtijevaju, po preporuci ljekara boravak na svježem vazduhu može biti i duži od dva sata. Za vrijeme boravka na svježem prostoru, mogu slobodno da šetaju ili da sjede, bez da remete mir i red, niti da krše druga pravila ponašanja u ustanovi. Zatvorenice na svježem vazduhu borave pod nadzorom radnika službe obezbjeđenja. Kad je u pitanju ishrana, bitno je napomenuti da zatvorenice dobijaju hranu po jelovniku i tablicama ishrane koja važe za lica na izdržavanju kazne zatvora. Hrana se izdaje svaki dan u tri obroka. Pravilnik omogućava zatvorenicama da ima pravo da se hrani o svom trošku, i u tom slučaju omogućuje joj se pribavljanje hrane, a hranu joj mogu obezbijediti i srodnici. Hrana koja se donosi pritvorenici o njenom trošku prima se jedanput dnevno u količini koja odgovara njenim dnevnim potrebama u vrijeme koje odredi rukovodilac ustanove. Posuda u kojoj se jelo donosi treba da bude providna, otporna na lom i podesna za lako nošenje. Ako se prilikom pregleda nađu skriveni predmeti, o tome će se obavijestiti nadležni sud i dalje će se postupati po njegovoj odluci. Zatvorenicama je zabranjeno da primaju ili nabavljaju alkoholna pića ili druga opojna sredstva.

U praksi se dešavalo i to da trudnice dolaze na izdržavanje kazne zatvora. Zatvor posjeduje sobu namjenjenu posebno za trudnice, koje nakon poroda u bolnici u blizini, mogu da odgajaju svoje novorođenče do prve godine života. Nekoliko beba je već provelo prvih godinu dana svoga života sa svojim majkama u zatvoru u Istočnom Sarajevu. U tim situacijama, majke i njihova djeca su fizički odvojene od drugih zatvorenih ženskih lica, u posebnoj prostoriji sa posebnim kupatilom, te pod stalnim nadzorom ljekara. Bebe imaju obezbjeđene pelene i hranu i sve ostalo što je potrebno za normalan i pravilan razvoj. Sve djeca koja se rode u zatvoru, dobijaju izvod iz matične knjige rođenih prilikom izlaska iz zatvora, a kako bi se spriječila diskriminacija bilo kojeg tipa, nigdje nije naglašeno da se radi o djeci koja su rođena za vrijeme izdržavanja kazne zatvora majke. Takođe žene koje nisu sposobne da se brinu o bebama prvih nekoliko dana, moguće je obezbijediti patronažne sestre. Zatvorenica-majka može zadržati dijete do djetetovih navršanih dvije godine života, poslije čega se dijete, u sporazumu sa majkom, predaje porodici ili organu socijalne zaštite nadležnom po mjestu prebivališta, odnosno boravišta majke. Direktor Ustanove, po preporuci doktora medicine u Ustanovi može zatvorenici-majci u slučaju liječenja novorođenčeta odobriti boravak u zdravstvenoj

³⁷⁹ Zakon o izvršenju krivičnih i prekršajnih sankcija Republike Srpske, član 122-123.

ustanovi. Troškove liječenja djeteta koje boravi sa zatvorenicom-majkom u Ustanovi do navršene druge godine života obezbjeđuje Ustanova, ukoliko troškove ne može obezbijediti drugi roditelj.

Evropska zatvorska pravila, u okviru zdravstvene zaštite, kao posebno pitanje uređuju i pravno propisuju brigu o duševnom zdravlju zatvorenika. U tom dijelu je propisano da u svrhu praćenja i liječenja zatvorenika koji pate od duševnog poremećaja ili anomalije, potrebo je da postoje specijalizovani zatvori ili odjeli pod medicinskim nadzorom. Dalje, zdravstvena služba u zatvoru mora da obezbjeđuje psihijatrijski tretman svim zatvorenicima kojima je takav tretman potreban i posebnu u pažnju posvećuje sprečavanju samoubistava među zatvorenicima³⁸⁰. U Republici Srpskoj, zatvorenik koji za vrijeme izdržavanja kazne zatvora duševno oboli ili pokazuje teške psihičke smetnje, smješta se u specijalizovanu zdravstvenu ustanovu - Zavod za forenzičku psihijatriju Sokolac, na osnovu rješenja direktora Ustanove. Navedeno Rješenje se donosi na prijedlog doktora medicine u Ustanovi ili specijaliste psihijatrije koga angažuje Ustanova. U Zavodu za forenzičku psihijatriju Sokolac zatvorenik ostaje dok traju razlozi zbog kojih je smješten u ovu ustanovu, a ako je liječenje završeno prije isteka kazne zatvora, nastavlja se sa izvršenjem kazne zatvora u Ustanovi. Troškove liječenja zatvorenika u Zavodu za forenzičku psihijatriju Sokolac snosi Ustanova. Ukoliko nakon isteka kazne zatvora i dalje postoje zdravstveni razlozi za ostanak zatvorenika na liječenju u Zavodu za forenzičku psihijatriju Sokolac, Ustanova će izvršiti otpust lica, a dokumentaciju o otpustu zajedno sa ličnim stvarima zatvorenika dostaviti uz zapisnik i predati u Zavod za forenzičku psihijatriju Sokolac³⁸¹.

Zatvorenik ima pravo da bude upoznat sa nalazima o svom zdravstvenom stanju i sadržinom zdravstvenog kartona. Ako zbog ozbiljne ugroženosti zdravlja ili života zatvorenik nije u mogućnosti da obavijesti bračnog druga ili drugog člana porodice, odnosno drugo lice koje on odredi, Ustanova bez odgađanja obavještava ta lica. Po otpustu zatvorenika sa izdržavanja kazne zatvora zdravstveni karton zatvorenika sa svim priložima trajno se čuva u sklopu arhiviranog ličnog lista zatvorenika. Originalni zdravstveni nalazi i mišljenja iz zdravstvenih ustanova koje je zatvorenik donio po prijemu u Ustanovu ili ih je donio u toku izdržavanja kazne zatvora, vraćaju se zatvoreniku pri otpustu sa izdržavanja kazne zatvora, nakon što se prethodno kopiraju i ovjere radi deponovanja u zdravstveni karton zatvorenika. Po isteku kazne zatvora, na zahtjev zatvorenika, zatvoreniku se dostavlja kopirana zdravstvena dokumentacija. U slučaju smrti zatvorenika, pravo na navedenu dokumentaciju ima porodica zatvorenika³⁸². U slučaju smrti zatvorenika, Ustanova bez odgađanja obavještava nadležno tužilaštvo, bračnog druga ili drugog člana porodice, sud koji je osuđenog uputio na izdržavanje kazne zatvora i matičara nadležnog po mjestu sjedišta Ustanove ili po mjestu gdje je nastupila smrt. Posmrtni ostaci predaju se porodici. Ako članovi porodice ne žele da prihvate posmrtnu ostatke, umrli se sahranjuje na mjesnom groblju o trošku Ustanove.

Zdravstvena služba Ustanove podnosi odgovarajuće izvještaje nadležnim organima i institucijama, u skladu sa propisima iz oblasti zdravstvene zaštite. Zdravstvena služba direktoru Ustanove podnosi: 1) periodične izvještaje o zdravstvenom stanju zatvorenika, pritvorenika i maloljetnika, 2) izvještaj da je fizičko ili duševno stanje zatvorenika narušeno ili ugroženo zbog dužine ili načina izdržavanja kazne i da preporuči mjere za postupanje sa tim licem, 3) nalaze i preporuke o količini i kvalitetu hrane za zatvorenike, pritvorenike i maloljetnike, 4) nalaze i preporuke o poboljšanju higijene zatvorenika, pritvorenika i maloljetnika u Ustanovi, stanju sanitarnih prostorija i uređaja, grijanja, osvjetljenja i ventilacije prostorija u kojima ova lica borave. Direktor Ustanove je istovremeno dužan da, bez odgađanja, preduzima sve mjere koje mu preporuči zdravstvena služba.

U skladu sa odredbama Evropskih zatvorskih pravila zatvorenici se ne smiju, bez njihove saglasnosti, podvrgavati bilo kakvim eksperimentima. Zabranjeni su eksperimenti nad zatvorenicima koji mogu dovesti do fizičke povrede, mentalnog poremećaja ili drugog, po zdravlje štetnog stanja³⁸³.

Pravo na obrazovanje

Iako su određena istraživanja pokazala da većina zatvorenika ima negativna iskustva sa školom, pa time i sa obrazovanjem uopšte. Preovladava mišljenje da je obrazovanje nespojivo sa

³⁸⁰ <https://eur-lex.europa.eu/legal-content>

³⁸¹ Zakon o izvršenju krivičnih i prekršajnih sankcija Republike Srpske, član 125

³⁸² Zakon o izvršenju krivičnih i prekršajnih sankcija Republike Srpske, član 127. i 128.

³⁸³ <https://eur-lex.europa.eu/legal-content>

zatvorom, jer je i sama zatvorenička okolina je specifična³⁸⁴. Ipak, odgovor na pitanje zašto obrazovati zatvorenike i kakva je uloga obrazovanja u procesu resocijalizacije, kako je već rečeno, treba tražiti u ciljevima i zadacima obrazovanja odraslih uopšte. Uloga obrazovanja u zatvoru je prenaplašena zbog obrazovnih deficita zatvorenika. Obrazovanje zatvoreniku mora nuditi „zanimanje i znanje“. Ne može se ograničiti samo na davanje određenih zanatskih znanja i vještina, nego i na osposobljavanje zatvorenika da se suoči sa problemima i novim okolnostima, kako u zatvoru, tako i na slobodi. Zatvorenik u toku obrazovanja interiorizira korpus znanja koja su mu potrebna za upoređivanje ličnih stavova sa društveno priznatim stavovima. Na taj način se obrazovanje koristi kako u društveno reproduktivne svrhe, tako i za lični razvoj pojedinca³⁸⁵. Vaspitni (odgojni) obrazovni programi za zatvorenike, po preporukama stručnjaka, bili bi sljedeći:

- programi koji pripremaju zatvorenike za dobijanje uvjerenja srednjih škola i sličnih jednakovrijednih programa,
- zanatski programi
- programi odraslih za osnovno (temeljno) obrazovanje
- ostali programi (različiti kursevi,...)³⁸⁶.

Pravo na obrazovanje zatvorenika je pravno regulisano međunarodnim ali i domaćim zakonskim normama. Prema Evropskim zatvorskim pravilima svaki zatvor mora nastojati da svim zatvorenicima omogući učešće u što sveobuhvatnijim obrazovnim programima koji odgovaraju njihovim potrebama i željama. Prednost bi trebali imati nepismeni zatvorenici i oni koji nemaju osnovno ili stručno obrazovanje. Posebna pažnja se mora posvetiti obrazovanju mladih zatvorenika i onih za posebnim potrebama. Obrazovanje u zatvorskom režimu ima isti status kao i rad, a zatvorenici ne smiju biti finansijski ili na drugi način oštećeni učešća u obrazovanju. Svaka ustanova bi trebala imati biblioteku koja je na raspolaganju svim zatvorenicima i koja je adekvatno opremljena raznovrsnim zabavnim i obrazovnim sadržajima, knjigama i drugim medijima. Takođe, svako dijete zatvorenik koje podliježe obaveznom školovanju mora imati pristup tom obrazovanju. Obrazovanje zatvorenika, u mjeri u kojoj je to izvodljivo: a) mora biti sastavni dio sistema obrazovanja i stručnog osposobljavanja u zemlji kako bi zatvorenici po otpustu iz zatvora mogli bez poteškoća nastaviti obrazovanje i stručno osposobljavanje; b) treba da se odvija pod pokroviteljstvom vanjskih obrazovnih ustanova³⁸⁷.

U zatvorima u Republici Srpskoj je odredbama ZIKS-a zagarantovano pravo obrazovanje, posebno za mlađe uzrasne kategorije. To podrazumjeva da maloljetna i mlađa punoljetna lica (do 21.godine života) imaju pravo na osnovno i srednje obrazovanje do nivoa četvrtog stepena. Ustanova je dužna da organizuje nastavu u skladu sa propisima o osnovnom i srednjem obrazovanju. U praksi zatvorskih ustanova u Banjaluci i Istočnom Sarajevu se realizuje obrazovanje maloljetnih prestupnika koji se nađu na izdržavanju vaspitne mjere ili kazne maloljetničkog zatvora. Zakon je propisao da se nastava, u ovom kontekstu, može organizovati i za ostale punoljetne zatvorenike za koje je to korisno i potrebno u skladu sa utvrđenim programom postupanja. ZIKS propisuje da se u ovom dijelu primjenjuju propisi o osnovnom i srednjem obrazovanju Republike Srpske. Zatvorenici koji bi na ovakava način završili određenu školu ili steknu kvalifikaciju u Ustanovi dobili bi svjedočanstvo, iz kojeg se ne bi smjelo vidjeti da su osnovno i srednje stručno obrazovanje stekli u Ustanovi³⁸⁸. Obrazovanje punoljetnih lica bi trebalo da se organizuje u skladu sa propisima iz oblasti obrazovanja odraslih, ali u praksi zatvora u Republici Srpskoj je to još uvijek mrtvo slovo na papiru.

U praksi zatvora u zemljama okruženja, organizuju se posebni oblici stručnih osposobljavanja zatvorenika i rekvalifikacije u druga zanimanja. Primjer dobre prakse može se navesti Republika Srbija. U ovoj državi, AEPS je 2001. godine inicirao proces reformi u zatvorima koji je podstakao pokretanje individualnijih programa za tretman zatvorenika u zatvorskim ustanovama. Korak dalje u ovom procesu je označila i pomoć Evropske unije od skoro 900.000 evra u septembru 2011. godine kada je pokrenut dvogodišnji projekat „Podrška stručnom obrazovanju i obuci u zatvorskim

³⁸⁴ N.Macanović, D.Nadarević, *op.cit.*, str.60

³⁸⁵ Ibid

³⁸⁶ L. Morin, On prison education, Ottawa, 1981, p.312

³⁸⁷ <https://eur-lex.europa.eu/legal-content>

³⁸⁸ Zakon o izvršenju krivičnih i prekršajnih sankcija Republike Srpske, član 135.

ustanovama u Srbiji“. Projekat je uveo pilot programe stručnog usavršavanja i obuke u tri zatvora u Srbiji kako bi povećao izgleda zatvorenika za zapošljavanje nakon izlaska iz zatvora. Služeći se rezultatima programa, u okviru projekta je oblikovana osnova za buduću primenu stručnog usavršavanja i obuke u zatvorskim ustanovama na nacionalnom i lokalnom nivou.³⁸⁹

Zaključak

Ograničavanje slobode kretanja, koje predstavlja suštinu kazne zatvora i mjere pritvora, ne može biti razlog za ugrožavanje ostalih prava zatvorenika, odnosno pritvorenika. Status osuđenih lica za vrijeme izdržavanja kazne zatvora u kazneno-popravnim zavodima je veoma specifičan i karakterističan ga prava osuđenih lica, pogodnosti i obaveze osuđenih lica. U svakom savremenom sistemu izvršenja krivičnih sankcija koji ističe resocijalizaciju kao osnovni cilj kažnjavanja i postupanja sa zatvorenicima mora se imati u vidu da je olakšanje položaja osuđenika putem određenih prava i pogodnosti utoliko neophodnije, jer su oni lišeni jednog od elementarnih prava čovjeka, prava slobode kretanja i stvaranja. Položaj i prava zatvorenika su propisani brojnim međunarodnim i domaćim pravnim dokumentima. Od svih prava koja su zakonom zagarantovana zatvorenicima, u ovom radu je posebna pažnja posvećenaj pravu na zdravstvenu zaštitu i pravu na obrazovanje.

Ukoliko se sagledaju zakonske odredbe i svi podaci iz prakse, može se reći da zatvorenici uživaju zavidan novo zdravstvene zaštite dok se nalaze na izdržavanju kazne zatvora u penalnim ustanova. Za razliku od građana koji su na slobodi i koji za neke preglede čekaju jako dug vremenski period i nerijetko preglede plaćaju sa dosta novca u privatnim klinikama, zatvorenicima je to omogućeno da obave o trošku zatvorske ustanove, neposredno po peporuci zatvorskih doktora, ukoliko zdravstveno stanje prevazilazi kapacitete zatvorskih stacionara. Takođe, posebna pažnja se poklanja maloljetnicima i ženama zatvorenicama, gdje se kao specifične situacije mogu navesti trudnoće u zatvoru ili porođaji.

Kada je u pitanju pravo na obrazovanje, činjenica je da veliki dio zatvoreničke populacije u zatvor dolazi sa oskudnim nivoom obrazovanja ali i da nakon izlaska iz zatvora mali procenat prestupnika preusmjeri svoja životna interesovanja u smjeru obrazovanja ili dodadno usaršavanja, odnosno prekvalifikacije. Gotovo se čini nemoguće spojivim penalna ustanova gdje je sloboda kretanja ograničena i obrazovanje koje se dešava u vaspitno –obrazovnim ustanovama na slobodi. Ipak sa aspekta prevaspitanja i resocijalizacije zatvorenika, obrazovanje predstavlja sastavni dio tretmana i kao takav je zakonski propisan. Potrebno je u budućnosti obezbjediti neophodna sredstva i mogućnosti koje su neophodne kako bi zakonske odredbe postale praksa, a ne samo mrtvo slovo na papiru.

Literatura:

1. Atanacković D., Penologija, Beograd, 1988. godina
2. Kokolj M., Penologija, Bijeljina, 2013.godina
3. Macanović N., Nadarević D., Penološka andragogija, Banjaluka, 2014. godina
4. Marić T., Uloga zatvora u prevaspitanju i resocijalizaciji zatvorenika, Godišnjak Fakulteta pravnih nauka, broj 12, Banja Luka, 2022.godina
5. Marić T., Izvršenje mjere pritvora, Krivičnoprocesni instrumenti efikasnosti državne reakcije na kriminalitet (norme i praksa), Trinaesta Međunarodna naučno-stručna konferencija, Zbornik radova CEST RS, Doboj, 2022.godina,
6. Milutinović M., Penologija – nauka o izvršenju krivičnih sankcija i resocijalizacije osuđenika, Beograd, 1977.godina
7. Mladenović-Kupčević R., Osnovi penologije, Sarajevo, 1981.godine Morin L., On prison education, Ottawa, 1981.

³⁸⁹ <https://europa.rs>, Izlazak iz zatvora sa sertifikatom

Elektronski izvori:

<https://www.irmct.org>

<https://www.iusinfo.hr>

<https://www.ombudsmen.gov.ba>

<https://unmik.unmissions.org>

<https://eur-lex.europa.eu/legal-content>

<https://europa.rs>,

THE RIGHT TO HEALTH AND EDUCATION IN PRISON

Dr Tamara Maric

Ministry of Justice

Abstract: *Staying in a prison environment represents a specific experience for the majority of legally convicted persons. Although the purpose of punishment is reflected in the achievement of the goals of special and general prevention, it should be borne in mind that adaptation to special living conditions such as restriction of freedom of movement and management of established life habits represent a complex new situation that affects the general and mental health of prisoners. Does prison affect prisoners' awareness of healthy lifestyle habits and values? How does prison affect a prisoner's ability to change their behavior? What rights do prisoners have in prison? Do they come out as better or worse persons? Do prison sentences affect the health of the family and does the rehabilitation process for prisoners succeed every time? These are all questions that will be addressed within the topic of this paper.*

Keywords: *rights of prisoners, health care of prisoners, right to education in prison, mental health of prisoners, rights of women and minors in prison.*

ULOGA RODITELJA U VASPITANJU DETETA ZA ČUVANJE ZDRAVLJA

Gordana P. Budimir-Ninković, redovni profesor
Alfa BK Univerzitet – Fakultet za strane jezike Beograd³⁹⁰

Melida Župljanin, doktor pedagoških nauka³⁹¹
Osnovna škola "Bratstvo", Novi Pazar

Vesna Lj. Minić, redovni profesor
Univerzitet u Prištini – Kosovskoj Mitrovici³⁹²
Učiteljski fakultet u Prizrenu- Leposaviću, Srbija

Apstrakt: Brzi razvoj nauke, tehnike i digitalizacije, savremeni način života dece - mladih i odraslih utiču na zdravlje. Zdravlje deteta je tema koja najviše privlači pažnju roditelja. Za očuvanje zdravlja deteta značajno je da roditelji obezbede potrebne uslove da dete odraste u zdravu osobu. Imajući u vidu savremene uslove života, deca su sve više upućena na tehniku- društvene mreže, a sve manje vremena provode sa roditeljima. Ishrana, vazduh i aktivnosti su polazna osnova zdravlja. S obzirom da dete ima stalnu potrebu da bude aktivno značajno je "praćenje" i usmeravanje. U tom cilju je važno da roditelji podstiču dete da što više vremena provodi u igri na svežem vazduhu. Pri tom treba razvijati ljubav prema sportu i kreativnim aktivnostima. U svemu tome uloga roditelja je kompleksna i veoma složena. Njihova odgovornost je usmerena na: očuvanje zdravlja i sigurnosti dece, unapređenje njihovog psiho- fizičkog razvoja, podsticanje socijalnih veština, praćenje i podršku intelektualnog razvoja. Za uspešan razvoj i vaspitanje roditelji treba da deluju pozitivnim primerom, da budu dosledni, principijelni i umereni.

Ključne reči: roditelj, dete, zdravlje, aktivnosti, tehnika.

UVOD

„U vodjenju porodice više pažnje treba posvetiti ljudima nego sticanju nekretnina i više se treba brinuti o valjanosti ljudi nego o dobrom stanju imanja koje sačinjava bogatstvo.“

Aristotel

Uloga porodice u vaspitanju dece je oduvek bila predmet interesovanja mnogih stručnjaka koji su proučavali razvoj ljudskog društva i odnosa u njemu. Porodica je najvažniji faktor vaspitanja. U njoj se dete razvija, raste, stiče prva znanja, iskustva i navike. Zdrava i skladna porodica omogućava nesmetan razvoj i predstavlja čvrstu osnovu za njegov pravilan – zdrav psihofizički razvoj. Porodično vaspitanje je kontinuirani proces koji je od posebnog značaja za formiranje zdrave ličnosti. Ni jedna škola ne priprema roditelja za ulogu roditelja. Međutim, ono što detetu pruža porodica nije u prilici ni jedna druga institucija. Mame i tate ne dobijaju diplome, ali im se dugogodišnji uloženi trud i ne(strpljenje) vraćaju kao bumerang-kada dete poraste. Prema rečima Herbarta : „Vaspitanje je stvar porodice, ono u njoj počinje pa se većinom u njoj i završava.“ „Brojna

³⁹⁰ budimirninkovic@yahoo.com

³⁹¹ meli_haki@hotmail.com

³⁹² vesna.minic@pr.ac.rs

istraživanja su pokazala da je porodica značajan činioc razvoja ličnosti, jer se u porodici stiču prva znanja i iskustva veštine i navike, te razvijaju sposobnosti. Zato su odgovorni roditelji, a da bi uspešno izvršili vaspitnu funkciju, društvo treba da obezbedi potrebne uslove za: uspešno školovanje, zdravstvenu zaštitu, zdravu zabavu i pedagošku pomoć“ (Budimir-Ninković, 2009, str.257). Imajući u vidu da su deca društveno bogatstvo, nužno je da država ostvari potrebno ekonomsko ulaganje, da reguliše zakonske odredbe značajne za obrazovanje, zdravstvenu zaštitu i pedagoško-psihološku pomoć.

Porodica je nezamenjiva, za zdrav razvoj pojedinca i vaspitanje. Ona ostvaruje permanentni i dugotrajni uticaj značajniji od svih ostalih društvenih faktora. Dete živi u porodici i suočava se sa njenim zahtevima i očekivanjima, istovremeno se mora potvrđivati pred svojim prijateljima i drugim vršnjacima. Ono se susreće sa uticajem masovnih medija koji se, najčešće razlikuju od tumačenja njegovih roditelja. Ulicaj grupe vršnjaka sa društveno neprihvatljivim ponašanjem predstavlja stalni izazov i sukob sa onim sto porodica očekuje. Porodica u svim situacijama pruža utočište i zaštitu od negativnih uticaja. Pri tom je značajno imati u vidu osnovne potrebe deteta; ljubav, nežnost, prihvaćenost, sa jedne strane, istraživanje i izražavanje sopstvene autonomije, sa druge strane. S obzirom da dete u porodici najčešće boravi od rođenja do zrelosti, treba imati u vidu da je u tom periodu najpodložnije vaspitnim uticajima. “Najvažniji faktor porodičnog vaspitanja jeste stav roditelja prema detetu, ljubav, bavljenje detetom i motivisanost za razvijanje njegove ličnosti” (Pehar, 1991, 306. u Budimir-Ninković, 2009, str. 259). Dakle, za porodično vaspitanje su veoma značajni porodični odnosi: razumevanje, poverenje, tolerancija, fleksibilnost...

FUNKCIJE PORODICE

Smatra se da je porodica, kao društvena mikro-jedinica, važan oslonac za funkcionisanje društva. To važi za današnje vreme, ali je važno i za prethodne društveno istorijske epohe. Kada se govori o funkcijama porodice, u pedagoškoj literaturi se proučavaju sledeće: *reproduktivna, vaspitna, zabavno-rekreativna, ekonomska, zaštitna, zdravstvena, pravna i emotivna*.

Reproduktivna je stalna funkcija porodice od njenog nastanka do danas. Osnovni zadatak porodice je da produžava ljudsku vrstu. O ovoj funkciji porodice poslednjih decenija se vode ozbiljne rasprave. Veliki je natalitet u nerazvijenim zemljama (Indija, Indonezija i druge azijske i afričke zemlje), a mali u razvijenim. Takvo je stanje poslednjih decenija i u Srbiji. Pitanje nataliteta je kompleksno i sve više zavisi od mnogo faktora koje diktira savremen način života. Moderne porodice su usmerene na radjanje jednog deteta tako da se sva pažnja i ljubav poklanja njemu. Jedno dete u porodici izaziva mnogo vaspitnih problema koje stvaraju roditelji. Njihovo jedino je u centru svih dešavanja, popušta mu se u svemu, ono je u pravu za sve... tako se formira samoživo, kapriciozno, nervozno i sebično dete. Ipak, dvoje ili troje dece je mnogo povoljnija vaspitna sredina. U nerazvijenim sredinama, karakterističan je veliki broj dece, tako da i tu ima nepovoljnih posledica. Porodica nema materijalnih mogućnosti da ih pravilno hrani, oblači, vaspitava i školuje.

Od svih funkcija porodice za porodičnu pedagogiju najbitnija je *vaspitna*. “Dete, od prvog plača, počinje da se navikava na odnose u porodici, ali i da utiče na njih, da ih stvara. Ovi porodični odnosi spremaju dete za uključivanje u neposredno okruženje. Vaspitne obaveze roditelja prema detetu su velike. Kao primarna obaveza je hrana, nega, zdravstvena zaštita. Vaspitati u užem smislu, znači pripremati pojedinca da se uspešno uključi u svoju socijalnu sredinu. Dakle, zadatak porodice je da uspešno deluje na moralno-psihički i telesni razvoj deteta. Takvim delovanjem roditelji ispunjavaju dve vrste obaveza – obaveza prema detetu kome su dali život i prema društvu za koje pripremaju aktivnog građanina. Među mnogim činiocima za formiranje ličnosti (okruženje, škola, mediji) najsnažniji i najdublji pečat ostavlja porodica, jer ona deluje u periodu kada dete najviše „upija“, kad se na njega najviše može uticati. Proces socijalizacije je i proces ličnog razvoja. Kompletan porodičan atmosfera utiče na razvoj deteta. Ako dete živi u porodici u kojoj se čitaju knjige, gledaju filmovi, slikovnice, čitaju bajke; ako živi u kući gde se kulturno živi, formiraće se u kulturnog čoveka” (Kačapor, Vilotijević, 2005, str. 336). Znači, nema sumnje da su članovi porodice modeli od kojih deca uče.

Sve češće čujemo “Kako su današnja deca neposlušna, što nije bilo u XX veku.” Očigledno savremeni roditelji imaju manji autoritet. Ipak, za pravilan psiho-fizički razvoj, dobro zdravlje i primereno ponašanje dece, veoma je važno da ih roditelji nauče da saradjuju sa svim članovima

porodice, da se međusobno poštuju i uvažavaju. Kod poslušnosti i poštovanja, se javljaju greške od roditelja, jer oni žele biti drugari svojoj deci kako bi bili prihvaćeniji. “Danas vlada epidemija popustljivog vaspitanja. Mnoge je roditelje strah deci reći ne jer se neće svideti svojoj deci ili pak smatraju da će bilo koja granica “uništiti lepotu njihovog duha”. Ali deci trebaju smislene granice, razumne, prilagođene njihovoj dobi i karakteru, ali definitivno im trebaju.” (www.detinjarije.com Bruno Šimleša)

Funkcija koja danas ima veliki značaj, kada se živi nekim ubrzanim tempom, je *funkcija porodice u organizaciji slobodnog vremena*. Vilotijević (2005) navodi kako sociolozi tvrde da je čovek slobodan onoliko koliko ima slobodnog vremena. U današnje vreme susrećemo se sa dve situacije, kada čovek svoje slobodno vreme provodi u lenčarenju, spavanju, opijanju. Dok s druge strane neki svoje slobodno vreme koriste za dodatni rad kako bi obezbedili više materijalnih sredstava za egzistenciju. I jedna i druga krajnost se negativno reflektuju na porodični život, jer ne ostavlja dovoljno prostora za zajednički porodični život, za jačanje emocionalnih i intelektualnih veza između članova. Deca su praktično u ovim situacijama prepuštena sama sebi. Porodica bi trebalo da slobodno vreme kvalitetno iskoristi za fizičke i psihičke aktivnosti. Demokratska porodica treba, svima da obezbedi uslove za aktivan odmor. Sve je više porodica čiji se članovi ne viđaju u toku dana, zauzeti svojim obavezama, a o zajedničkom ručku ili provođenju vremena da i ne mislimo. Čak i kada se desi da su zajedno u istoj prostoriji, njihovi pogledi su usmereni u ekran mobilnog telefona, koji nas povezuje sa ljudima, koji su kilometrima udaljeni od nas, a otudjuju od najbližih koji su u našem okruženju. Retke su porodice koje nastavljaju tradiciju da bar vikendom provedu vreme sa članovima svoje porodice, da imaju zajednički obrok, da to vreme provedu kvalitetno osluškujući jedni druge.

Uporedo sa razvojem i menjanjem porodice razvijala se i menjala njena *ekonomska funkcija*. Nekad je sva porodična imovina pripadala porodici kao celini, a kasnije, nastankom patrijarhalne porodice, ona postaje svojina porodičnog starešine. Ekonomska (domaćinska) funkcija savremene porodice je bitna za porodično vaspitanje. Posebno je važno učešće dece u ostvarivanju te funkcije. Vilotijević (2005) kaže da ova funkcija ima dve strane –egzistencijalnu i održavanje svakodnevnog porodičnog ritma i režima. “U egzistencijalnu stranu spada obezbeđivanje sredstava za izdržavanje porodice. Tu treba da postoji povezanost članova porodice (da se zna koliko se troši, raspodela troškova ko šta kupuje itd.). Druga strana porodične ekonomske funkcije – održavanje svakodnevnog porodičnog režima (domaćinskog reda) podrazumeva da svi članovi, koliko mogu ostvaruju porodične obaveze. To su svakodnevne obaveze: nabavka namirnica, čišćenje, peglanje, kuvanje... Veoma je važno da se kućni poslovi podele ravnopravno. Ovde se i deca moraju obuhvatiti i preuzeti poslove srazmerno njihovom uzrastu (pospremanje igraćaka, odlazak u prodavnicu...) Time će sebe doživeti kao ravnopravnog člana i osetiće se vrednijim. Preuzimanje uloga nekog od članova može se dopustiti u nekim slučajevima (bolest)” (Kačapor, Vilotijević, 2005, str. 340-342). Organizacija porodičnog delovanja podrazumeva prethodno dogovaranje (demokratski odnos), a nikako komandovanje.

FAKTORI ZDRAVOG ŽIVOTA DETETA

“U zdravom telu, zdrav duh”.

Džon Lok

Osnovni zadatak porodice je da stvori uslove za uspešan fizički i psihički razvoj. Fizički razvoj podrazumeva kvalitetnu i raznovrsnu ishranu, primerenu higijenu i vođenje zdravog života. Zdravlje deteta je uvek prva briga roditelja. Primarno je poći od lične higijene koja je pravi i prvi čuvar zdravlja deteta. Razvijanje higijenskih navika počinje u porodici sopstvenim primerom roditelja, a kasnije se neguje i nastavlja kroz odrastanje deteta. Raznovrsna i pravilna ishrana je bitan faktor za decu u razvoju. Svedoci smo brzog tempa života. Roditelji su na poslu u vreme doručka i ručka, pa se i oni i deca hrane usput. Brza hrana je redovni obrok mnogih porodica, deca se zadovoljavaju grickalicama i slatkišima, što dovodi do sve većeg broja gojazne dece mlađeg uzrasta. Razviti naviku pravilne ishrane, što češćih zdravih obroka, veoma je bitno za zdravlje deteta. Trebalo bi dete navići da jede bez žurbe i pomoćnih sredstava kao što su gledanje u mobilni telefon i tablet kako bi sadržaji zaokupili njegovu pažnju dok ono nesvesno guta hranu. Veoma je bitno ustaliti kod deteta naviku za sve obroke od doručka, preko užine, ručka i večere. Navići dete da su povrće, žitarice, meso, mleko i

mlečni proizvodi kao i voće namirnice koje treba zastupiti na trpezi i ne dozvoliti preterana biranja i izbor jednolične ishrane.

Fizička razvijenost i zdravlje su osnovne potrebe čoveka, prvenstveno deteta u razvoju. Fizičke aktivnosti bitno utiču na razvoj fizičkih sposobnosti, pravilan rast i razvoj. Naša deca se danas vrlo malo kreću, većinu svog vremena provode ispred televizora i za računarom, sa tabletom ili telefonom u ruci. Pasivnost i sedenje ispred ekrana dovode do raznih vidova fizičkih i psihičkih poremećaja. Pažnja i koncentracija kod današnje dece je veoma slaba, fina motorika je nerazvijena, maštanje je potpuno iščezlo, navikli su na ponuđena rešenja, gotove ideje, nemaju strpljenja, već bi sve odmah i sad. Opšte je poznato da se mozak razvija dok se deca kreću, skaču, trče, provlače, i tada dolazi do povezivanja različitih regija i razvijanja moždanih vijuga.

Igra je osnova i jedini "posao" deteta, pa mu to treba priuštiti. Igra je nerazdvojni deo dečjeg života, njegova svakodnevna potreba i radost. Veoma je bitno da roditelji taj period detinjstva budu prisutni u životima svoje dece. Potrebno je negovati kod dece sve vrste igara, posebno one koje se mogu odvijati u prirodi, na svežem vazduhu, gde se deca mogu slobodno kretati. Nužno je smanjiti broj savremenih igraćaka, a potruditi se da deca zajedno s roditeljima osmišljavaju i igre i igračke. Poželjno bi bilo da to budu igre razvijanja mašte i stvaralaštva. Prirodna potreba dece je kretanje, pa im tu aktivnost treba priuštiti kroz slobodno vreme roditelja, ali i rekreativno trenirajući neki omiljeni sport. Dete koje svakodnevno hoda, trči, vežba, zdravije je, okretnije, sposobnije i snalažljivije. Osim pasivnosti naše dece, moramo se osvrnuti i na onu grupu dece koja su previše uključena u veliki broj aktivnosti (treenzi, časovi stranih jezika, crtanje, pevanje, ostale vannastavne aktivnosti) kako bi se popunilo vreme da nisu sami dok su im roditelji na poslu. To je pogrešna zamisao, što se pokazalo i u praksi, jer ničega previše nije dobro. Brojne aktivnosti dete previse okupiraju i ono se nigde ne angažuje umereno- koliko bi trebalo ili je bez mogućnosti da svoj talenat usavrši radom na određenom polju. Roditelji koji su u mogućnosti, bi s obzirom na uzrast deteta, trebalo da mu priušte da upozna i nauči plivanje, skijanje, planinarenje. Bilo bi značajno da roditelji prate razvoj sposobnosti svog deteta i afinitete, pa da kroz omiljeni sport dete skladno razvija telo. Kroz pravilan fizički razvoj, kroz odrastanje uz roditelje, njihova podrška, ljubav i pažnja dovode do pravilnog psihičkog razvoja deteta, što je veoma bitno za formiranje zdrave jedinke spremne da stupi u društvo. Deca trebaju roditeljsku ljubav. Brzo je prepoznaju u liku oca i majke. Bez te ljubavi ne bi mogli prebroditi razdoblje ranog detinjstva i krčiti svoj put kroz život u sreći i miru.

"Prema svakom poslu koje obavi dete, roditelj treba da se odnosi s uvažavanjem, da ga pohvali. Omalovažavanje, potcenjivanje nečega neuspelog dovodi dete do obeshrabrenja i ono se ne usuđuje da opet pokuša. Skinner je u svoju teoriju učenja uveo kategoriju potkrepljenja. Što bi značilo da posle svakog uspeha roditelj pohvali dete i da ponovi opet to. Time se dete uči da se ponaša kako treba (Kačapor, Vilotijević, 2005, str.362). Međutim, roditelji treba da budu obazriviji prema detetu koje se loše ponaša, Ukoliko uradi nešto, treba da mu se ukaže, a ako se ponovi treba biti malo oštriji ali nikako ne primeniti fizičko kažnjavanje. Deci treba ukazati šta ne valja i kako bi trebalo da se ponašaju. Efikasno bi bilo da im se uskrati toplina i prisnost, ali i da mu se ukaže na posledice neodgovarajućeg ponašanja.

Kako vaspitati i obrazovati mlade naraštaje u vremenu prestiža, savremene nauke i tehničkih dostignuća, brzog životnog tempa, pitanje je koje se nameće svim učesnicima u dugom lancu faktora, od porodice do šire društvene zajednice. Bez roditeljske ljubavi, razumevanja i podrške dete će biti emocionalno hendikepirano i neće svet i okruženje prepoznati na valjan način. Primerena roditeljska ljubav je nešto najbolje što može roditelj pokloniti svome detetu, u fazi ranog razvoja. Međutim, zbog savremnog načina života, brzog razvoja nauke tehnike sve više je evidentno odsustvo roditeljske pažnje prema deci. Ona se okreću novoj zabavi, a komunikaciju i potrebu za druženjem usmeravaju ka ulici, internetu, televiziji i klubovima. Pokazivanje ljubavi u vaspitanju dece ima važnu ulogu na njihovo pravilno vaspitanje i snažno utiče na dečije mentalne sposobnosti, lakoću govora i pogled na svet. Posledice roditeljske ljubavi koje se reflektuju na decu ogledaju se kroz: sreću i smirenost deteta, sigurnost, samopouzdanje, kvalitetne odnose i komunikaciju sa ljudima, pozitivan pogled na život pun entuzijazma, spremnost da se suoči sa životnim iskušenjima, poštovanje i respekt roditeljskih saveta, pravilno razumevanje i prihvatanje kritike.

Tehnologija sve više postaje besplatan servis za čuvanje dece, ali plaćanje te usluge će sačekati iza ugla, a "valuta" će biti dete.. Većina roditelja se brine da će im deca razviti zavisnost od interneta i digilnih uređaja i da će zbog toga postati otuđena. Mnogi stručnjaci koji se bave

tehnologijom, smatraju, da ista pruža ogroman potencijal deci, ali ukoliko im roditelji pomognu da se izbore sa izazovima. Deci je neophodno vođenje, a ne samo nadgledanje. Ukoliko roditelji primene ono što su tokom svog života naučili, sa stečenim digitalnim veštinama svog deteta i pravilno ih usmere, decu će formirati u odgovorne osobe modernog, digitalnog doba. Igranje igrica isključuje iz moždanog „saobraćaja“ proces analiziranja, razmatranja i odlučivanja u pravcu delovanja, tako da dete niti uči, niti pamti ono što radi i igra. Igranje igrica je usamljenička aktivnost, zbog čega mnoga deca imaju malo stvarnih drugara, a kasnije i prijatelja. To dovodi do problema u socio-emocionalnom stanju deteta i već se pali alarm kako delovati i uticati na rešavanje istog.

ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

Roditelji imaju zajedničku odgovornost za podizanje i negu deteta. Dužni su da mu obezbede najbolje moguće uslove za život, zdravlje i pravilan razvoj. U tom cilju nužno je da stiču i unapređuju znanja, da razvijaju svoje roditeljske potencijale o razvojnim potrebama deteta i njegovim pravima i slobodama.

Deca su najosetljiviji članovi društva čiji razvoj zavisi od odnosa i podrške odraslih, bilo da se radi o roditeljima koji imaju dužnosti prema svojoj deci ili društvu koje različitim merama podstiče razvoj dece ili obezbeđuje njihovu posebnu zaštitu.

Zaštita obuhvata brigu o zdravlju i zdravom razvoju deteta. Budući da su ishrana, vazduh i aktivnosti osnovni sadržaji zdravlja, bitna je briga roditelja i društva da se deci obezbedi kvalitetna i raznovrsna ishrana, čist vazduh i brojne aktivnosti.

Da bi uticaj porodice bio pozitivan na zdravlje i pravilan razvoj deteta značajano je da se ispune odgovarajući uslovi: da odnosi u porodici budu skladni, da se roditelji i deca poštuju, uvažavaju i razumeju, da roditelji imaju jedinstvene zahteve prema deci, da roditelji prate psihofizički razvoj dece, da roditelji brinu za zadovoljenje potreba dece, da roditelji sarađuju sa vrtićima, školama i drugim institucijama. Sistemskim delovanjem institucije nameću pojedincu prolazak kroz organizovanu pripremu za učešće u svakodnevnom životu.

Za što veći uspeh u vaspitanju za očuvanje zdravlja i brizi, da se omoguće što bolji uslovi za zdrav razvoj deteta, od značaja je stručna pomoć saradnika iz vaspitno-obrazovnih institucija. Roditelji su upućeni na saradnju sa institucijama i stručnjacima koji se bave problematikom deteta ali nisu uvek zainteresovani za tu saradnju jer žele da sačuvaju privatnost. To nema sumnje deluje nepoželjno na postignuća roditelja i dece. U cilju unapređivanja vaspitanja nužno je da roditelji razmišljaju o sopetvenom roditeljskom ponašanju, kako bi mogli prepoznati u čemu bi mogli biti bolji i uspešniji u vaspitanju.

LITERATURA:

- Budimir-Ninković, G. (2009). *Savremena porodica i škola*, Učiteljski fakultet, Jagodina.
- Budimir-Ninković, G. (2011). *Vaspitanje u porodici i školi danas*, Pedagoški fakultet, Jagodina.
- Budimir-Ninković, G. (2013). *Pedagogija slobodnog vremena – hrestomatija*, Fakultet pedagoških nauka Univerziteta u Kragujevcu, Jagodina.
- Budimir-Ninković, G., Trifunović, V. (2020). *Kako vaspitati roditelje – za odgovorno roditeljstvo*, Narodna biblioteka "Radislav Nikčević", Jagodina, Pedagoški fakultet, Sombor.
- Budimir-Ninković, G. (2020). *Pedagogija-fundamentalna znanja*, Narodna biblioteka "Radislav Nikčević", Jagodina, Pedagoški fakultet, Sombor.
- Golubović, Z. (2006). *Procesi formiranja ličnosti u porodici*, U: (prir. M. Mučibabić) Porodica, kontraverze i izazovi, 185-205. Beograd, Draganić.
- Gordon, T. (2006). *Umeće roditeljstva*, Beograd, Kreativni centar.
- Ilić, M. (2010). *Porodična pedagogija*, Filozofski fakultet Univerziteta u Banjoj Luci, Nastavnički fakultet Univerziteta "Džemal Bijedić", Mostar.
- Imširagić, A., Šaljić, A. (2021). *Kako smo uništili decu 21. veka*, Tuzla.
- Kačapor, S., Vilotijević, N. (2005). *Školska i porodična pedagogija*, Filozofski fakultet Kosovska Mitrovica, Učiteljski fakultet Beograd.
- Klajn, M. (1997). *Uspešan roditelj*, Privatni izdavač Lazić M. Beograd.

- Kuburić, Z. (1999). *Porodica i psihičko zdravlje dece*, Čigoja, Beograd.
- Matejević, A. M, Todorović, A. J. (2012). *Funkcionalnost porodičnih odnosa i kompetentno roditeljstvo*, Filozofski fakultet, Niš.
- Milosavljić, B. (2002). *Porodica i mladi*, Filozofski fakultet, Banja Luka.
- Minić, V, Kompirović, T. (2014). *Funkcije i problemi savremene porodice u vaspitanju dece ranog uzrasta*, Zbornik radova Učiteljskog fakulteta 8, Učiteljski fakultet, Leposavić.
- Nikolić, R, Stojanović, S. (2015). *Porodična pedagogija*, Učiteljski fakultet Užice, Učiteljski fakultet Vranje, Užice.
- Prodanović, LJ. (2007). *Proverite kako vaspitavate u porodici*, Agencija za edukaciju i usluge "Profikomp", Novi Beograd.
- Vilotijević, N, Vilotijević, G. (2014). *Porodična pedagogija*, Visoka škola strukovnih studija za vaspitače "Mihailo Pavlov", Vršac.
- www.detinjarije.com – intervju Bruno Šimleša

THE ROLE OF PARENTS IN PRESERVING CHILDREN'S HEALTH

Abstract: *The rapid development of science, technology and digitization, the modern way of life of children, young people and adults affect health. Child health is the topic that attracts the most attention of parents. In order to preserve the child's health, it is important that the parents provide the necessary conditions for the child to grow up into a healthy person. Bearing in mind modern living conditions, children are more and more familiar with technology - social networks, and spend less and less time with their parents. Nutrition, air and activities are the starting point of health. Given that the child has a constant need to be active, "monitoring" and guidance is important. To that end, it is important that parents encourage them to spend as much time as possible playing in the fresh air. At the same time, love for sports and creative activities should be developed. In all of this, the role of parents is complex and very complex. Their responsibility is focused on: preserving the health and safety of children, improving their psycho-physical development, encouraging social skills, monitoring and supporting intellectual development. For successful development and upbringing, parents should set a positive example, be consistent, principled and moderate.*

Key words: *parent, child, health, activities, technique.*

Originalni naučni rad
UDK:376.1-056.26/.36(497.6)
DOI:10.7251/ZCMZ0123553Z

INTERDISCIPLINARNA SARADNJA U RADOVIMA IZ OBLASTI INKLUZIVNOG OBRAZOVANJA U BOSNI I HERCEGOVINI

*Tatjana Žarković, viša asistentica, Filozofski Fakultet, odsjek za sociologiju,
Univerzitet u Sarajevu³⁹³*

*Sandra Bjelan, vanredna profesorica, Filozofski Fakultet, odsjek za pedagogiju,
Univerzitet u Sarajevu³⁹⁴*

*Tanja Mandić Đokić, magistrica sociologije, Zavod za fizikalnu medicinu i rehabilitaciju
“Dr Miroslav Zotović”, Banja Luka³⁹⁵*

Apstrakt: Osnovni cilj rada je istaći problem iscjepkanosti i zatvorenosti na nivo struke/a u reakcijama na kompleksne društvene probleme, čime se doprinosi reprodukciji neadekvatnog procesa obrazovanja, na primjeru obrazovanja osoba sa invaliditetom (OSI) u BiH. Prvo ćemo predstaviti izazove obrazovanja i zapošljavanja za OSI u BiH na osnovu provedenih istraživanja u okviru dva projekta fokusiranih na obrazovanje i zapošljavanje OSI iz 2018. i 2021. godine. Rezultati navedenih istraživanja pokazuju da su osnovni problemi zapošljavanja, koji stoje u direktnoj vezi sa obrazovanjem: nedovoljno znanja i vještina za tražene radne zadatke, neadekvatna struka, predrasude, sistem mentorstva (Mandić Đokić, Žarković, Backović 2021, str. 15). Radovi unutar akademske zajednice u BiH, ukazuju na pokušaj nesvjesne zloupotrebe ideje “obrazovanje za sve”, za stvaranje legitimiteta za usko i zatvoreno djelovanje. Navedena diskusija će se poslužiti teorijskim sistemom Pjera Burdijea o nejednakim obrazovnim šansama i načinu na koji obrazovni sistem doprinosi nesmetanoj reprodukciji društvenih nejednakosti. U skladu s tim ćemo istaći važnost interdisciplinarne saradnje i istraživanja obrazovanja u BiH. Da bismo ispitali stepen saradnje i interdisciplinarnosti, analizirana je literatura koja se pojavljuje u pretrazi na Google Scholar kada se pretražuju zajedno pojmovi: inkluzivno obrazovanje, osobe sa invaliditetom te Bosna i Hercegovina. U kvantitativnoj analizi sadržaja izdvojenog materijala za svaku analiziranu jedinicu izdvajao se podatak o tome iz koje discipline autor/ica dolazi i da li postoji interdisciplinarna saradnja na konkretnom primjeru. Rezultati pokazuju da se tema inkluzije često izjednačava sa pitanjima izvrsnosti u učionicama, čime se zaboravlja šira društvena odgovornost i prebacuje teret na pojedince/ke i pojedinačne profesije čime se sužava prepoznata problematika i izazovi na pitanja efikasnosti i odgovornosti na radnom mjestu unutar sistema obrazovanja u koji se ne ulaže dovoljno u BiH.

Ključne riječi: inkluzivno obrazovanje, osobe sa invaliditetom, socijalno isključivanje, intelektualno polje, doksa

³⁹³ tatjana.zarkovic@ff.unsa.ba

³⁹⁴ sandra.bjelan@ff.unsa.ba

³⁹⁵ tanja.mandic.djokic@gmail.com

Uvod

Ustav Bosne i Hercegovine predviđa ravnopravnost svih njenih građana/ki, kao i zabranu diskriminacije po bilo kojem osnovu, pa tako i na osnovu invaliditeta. Prema *Konvenciji Ujedinjenih naroda o pravima osoba s invaliditetom* (2006), invaliditet nastaje kao rezultat međudjelovanja osobe i barijera koje postoje u okruženju, a koje onemogućavaju njeno puno i djelotvorno učešće u društvu jednako kao i drugi ljudi. Važne oblasti života koje propisuje *Konvencija* jesu obrazovanje i zapošljavanje. Obrazovanje je proces kojim se jača zapošljivost pojedinca i povećava njegova konkurentnost na tržištu rada, budući da se obrazovanjem stiču i razvijaju kompetencije za obavljanje određenoga posla. Temeljni preduvjeti za ostvarivanje prava na zapošljavanje i kasniju ekonomsku samostalnost jesu ostvarivanje prava na kvalitetno obrazovanje i mogućnost dokvalifikacije i prekvalifikacije, u skladu s potrebama tržišta rada. Ipak, u stvarnosti se barijere socijalnom uključivanju osoba s invaliditetom najčešće javljaju upravo u ovim dvjema oblastima.

Vrlo je značajno interdisciplinarno istraživati i pisati o pretpostavkama i barijerama u procesu obrazovanja i zapošljavanja, te potrebi za institucionalnom podrškom osobama s invaliditetom u procesu tranzicije od obrazovanja do tržišta rada, kako bi se omogućilo/posredovalo njihovo zapošljavanje. Ova značajnost determinira i osnovni cilj rada, a to je istaći problem iscjepkanosti i zatvorenosti na nivo struke/a u reakcijama na kompleksne društvene probleme, čime se doprinosi nesmetanoj reprodukciji neadekvatnog sistema i politika obrazovanja, na primjeru obrazovanja osoba sa invaliditetom (OSI) u Bosni i Hercegovini. Temeljna polazišta ovog rada jesu izazovi obrazovanja i zapošljavanja za OSI u BiH na osnovu provedenih istraživanja u okviru dva projekta iz 2018. i 2021. godine. Rezultati navedenih istraživanja pokazuju da su osnovni problemi zapošljavanja, a koji su u direktnoj vezi sa obrazovanjem: nedovoljno znanja i vještina za tražene radne zadatke, neadekvatna struka, predrasude, sistem mentorstva (Mandić Đokić, Žarković, Backović, 2021, str. 15). Za uključivanje na tržište rada socijalno isključenih društvenih grupa od velike važnosti je sagledati širi društveni kontekst iz različitih pristupa i perspektiva, da bi se usaglašeno planirao i provodio svaki pojedinačan korak u procesu obrazovanja. U skladu s tim, možemo tvrditi da što je zemlja siromašnija, to je opasnije raditi na posljedicama bez detektiranja i tretiranja uzroka. Radovi iz oblasti inkluzivnog obrazovanja unutar akademske zajednice u BiH, ukazuju na pokušaj nesvjesnog ograničavanja ideje “obrazovanje za sve”, koja onda postaje polje za usko i zatvoreno djelovanje i društveni angažman, što se u kontekstu BiH, pretvara u model “učiteljska izvrsnost”, kao sama sebi svrha i cjelokupan, kompleksan i zahtjevan proces reforme obrazovanja, kao i odgovornost za njegov uspjeh ili neuspjeh, stavlja na teret jedne profesije.

Okvir za diskusiju bit će teorijski sistem Pjera Burdijea o nejednakim obrazovnim šansama i načinu na koji obrazovni sistem utiče na društvenu reprodukciju nejednakosti. U skladu s tim ćemo, istraživačkim dijelom rada u kojem su analizirani radovi iz oblasti inkluzivnog obrazovanja, naglasiti važnost interdisciplinarne saradnje i istraživanja kao poželjnog modaliteta znanstvenog i stručnog odgovora na kompleksne društvene okolnosti i pripadajuće procese.

Izazovi obrazovanja i zapošljavanja osoba s invaliditetom u Bosni i Hercegovini

Socijalna isključenost je multidimenzionalna društvena pojava, čiji je uzrok i posljedica nemogućnost ostvarivanja temeljnih ljudskih prava. Socijalna isključenost označava multifaktorski determiniran proces kojim su određeni pojedinci/ke gurnuti na marginu društva i spriječeni u njihovom punom učešću u društvu radi siromaštva i/ili nedostataka osnovnih znanja i mogućnosti za cjeloživotno učenje i/ili kao rezultat diskriminacije, što ih udaljava i od zaposlenja, prihoda i mogućnosti obrazovanja, kao i od društvenih mreža i okvira te aktivnosti njihove zajednice (CoEU, 2004). Mjerenje socijalne isključenosti realizira se preko indikatora koji su podijeljeni u skupine primarnih, sekundarnih i tercijarnih indikatora u sljedećim dimenzijama: obrazovanje, zaposlenost, zdravlje i siromaštvo (više o tome npr. u Šućur, 1995, 2001 i 2006; Žarković i Mandić-Đokić 2019).

Inkluzija je filozofija koja je najdirektnije povezana s ljudskim pravima kojim se prepoznaje da svaka osoba ima pravo na dostojanstven život u svim segmentima bez obzira na svoje karakteristike. U odgojno-obrazovnom području djelovanja, inkluzivni odgoj i obrazovanje jesu pedagoški stav i opredjeljenje da je neophodno mijenjati odgojno-obrazovnu ustanovu (vrtić, školu, fakultet) kako bi

svako dijete/mlada osoba (nadareni, talentirani, sa teškoćama u razvoju, s invaliditetom, u pokretu i dr.) mogli napredovati prema svojim mogućnostima na putu ostvarivanja svojih punih potencijala. Odgojno-obrazovno područje djelovanja je ipak nemoguće unaprijediti bez analitičkog prepoznavanja cjelokupnog društvenog konteksta unutar kojeg se dešava odgojno-obrazovni proces, kao i šireg stanja izvan odgojno-obrazovne ustanove. Napuštanjem medicinskog modela pristupa teškoći i invaliditetu koji je, između ostalog, podrazumijevao odgoj i obrazovanje djece s teškoćama/osoba s invaliditetom isključivo u okviru specijalnih škola, nerijetko organizovanih u okviru institucionalnog smještaja sa rehabilitacijsko-habilitacijskim uslugama, u fokus interesovanja dolazi osoba i njeno uključivanje u redovan odgojno-obrazovni proces u školama i u zajednici.

Koncept inkluzivnog obrazovanja zasniva se na temeljnom ljudskom pravu na kvalitetno obrazovanje, posebno se fokusirajući na ranjive društvene grupe, a jedna od njih jesu osobe s invaliditetom. Ciljevi na koje se fokusira koncept inkluzivnog obrazovanja su: povećanje socijalne uključenosti osoba sa invaliditetom kroz učešće u procesu učenja, kroz učešće u zajednici i kvalitetno osposobljavanje osoba sa invaliditetom za zapošljavanje i dalje učešće i doprinos zajednici, odnosno ostvarivanje svojih punih potencijala i maksimalne moguće samostalnosti. Komponenta osposobljavanja za rad i zapošljavanje, kod osoba sa invaliditetom ima poseban značaj zbog mogućeg smanjenja siromaštva od kojeg ranjivim i marginalizovanim društvenim grupama prijeti veća opasnost.

Obaveza primjene *Konvencije o pravima djeteta*, *Konvencije o pravima osoba sa invaliditetom* i opredjeljenje ka putu priključivanja Bosne i Hercegovine evropskoj zajednici, opredijelile su Bosnu i Hercegovinu za stvaranje zakonskih uslova za uvođenje inkluzivnog obrazovanja koje bi trebalo da omogućiti osobama sa invaliditetom potpunu uključenost u redovan obrazovni sistem, ravnopravno učešće u školskim nastavnim i vannastavnim aktivnostima sa njihovim vršnjacima, sticanje socijalnih vještina potrebnih za učešće u životu u zajednici te opšte i stručno osposobljavanje za zapošljivost i zapošljavanje.

Istraživanje o obrazovnim potrebama osoba sa invaliditetom³⁹⁶ provedeno 2018. godine ukazuje da, uprkos zakonskom okviru koji obezbjeđuje pravo na inkluzivno obrazovanje, naponi koje država čini nisu dovoljni kako bi se osobama sa invaliditetom osiguralo obrazovanje pod jednakim uslovima, kao i drugim građanima/kama. Zakonskim rješenjima nešto više pažnje je dato obaveznom, osnovnom obrazovanju, dok se srednje obrazovanje odvija pod “prividno jednakim uvjetima u okviru provođenja programa inkluzivnog obrazovanja i kroz sistem specijalnih škola koje se bave obrazovanjem osoba s invaliditetom. U ‘redovitim’ srednjim školama osobe s invaliditetom pohađaju specijalne razrede u kojima se nastava odvija po prilagođenom planu i programu, zatim u tzv. mješovitim razredima gdje osoba s invaliditetom nastavu pohađa po redovitom programu ili po individualno prilagođenom programu” (Mandić Đokić, Žarković, 2018, str. 10).

Navedeno istraživanje identifikuje prividan utisak da su većini osoba sa invaliditetom dostupni svi programi obrazovanja koji postoje u državi zbog nepostojanja formalnih prepreka da osobe sa invaliditetom pristupe obrazovnom procesu. Međutim, praksa otkriva da je to samo privid jer “zbog arhitektonske nepristupačnosti objekata u kojima se škole nalaze, nemogućnosti dolaska i odlaska u školu uzrokovanog nepristupačnošću javnog prijevoza, kao i nepristupačnošću srednjoškolskih domova koji onemogućavaju pohađanje srednje škole u nekom drugom mjestu, osim mjesta stanovanja. Česta je praksa da povjerenstva formirana pri centrima za socijalni rad daju preporuku nenastavljanja školovanja nakon završene osnovne škole, zbog nepostojanja adekvatnog zanimanja u mjestu stanovanja, nepristupačnosti škola koje se nalaze u općini stanovanja i nemogućnosti obitelji da osigura potporu za odlazak u školu i savladavanje prepreka” (Mandić Đokić, Žarković 2018, str. 11). Alternativa ovako nepristupačnim školama, koje osobe s invaliditetom formalno mogu upisati, jesu specijalne ustanove za obrazovanje i osposobljavanje osoba s invaliditetom, iz čega vidimo da medicinski model pristupa pitanjima osoba sa invaliditetom ipak nije prevaziđen i ne može biti ako se

³⁹⁶ Mandić Đokić, T., Žarković, T.; 2018. ISTRAŽIVANJE O OBRAZOVNIM POTREBAMA OSOBA S INVALIDITETOM u Bosni i Hercegovini i Crnoj Gori s ciljem lakšeg zapošljavanja i veće konkurentnosti na tržištu rada (<https://www.caritas.ba/upload/file/Publikacije/Istrazivanje%20o%20obrazovnim%20potrebama%20OSI%20u%20BiH%20i%20CG.pdf>)

svim pitanjima vezanim za osobe sa invaliditetom, pa tako i pitanjem obrazovanja koje treba da bude generator dalje uključenosti u zajednicu, ne pristupa sistemski i multisektoralno, što je na nivou Bosne i Hercegovine posebno izazovno radi, između ostalog, i njene administrativno-teritorijalne strukture.

Istraživanje o uključivanju osoba sa invaliditetom u proces zapošljavanja³⁹⁷ fokusira se na posljedice neadekvatnog sistema obrazovanja i neusklađenosti sektora zapošljavanja sa promjenama na nivou obrazovanja. Osobe sa invaliditetom su formalno “gurnute” u učionice (ako uspiju da bez sistemske podrške dođu do učionice), gdje bez dodatne podrške ne mogu da dobiju kompetencije potrebne na tržištu rada, a sistem zapošljavanja nije pretrpio potrebne promjene ni modernizaciju. U Bosni i Hercegovini još uvijek imamo institucije za profesionalnu rehabilitaciju, prekvalifikaciju i zapošljavanje osoba sa invaliditetom čija je uloga da podrže zapošljavanje ove društvene grupe, ali je provedeno istraživanje pokazalo da rad ove institucije “nije precizno regulisan zakonom niti prilagođen potrebama savremenog tržišta rada ili trendovima u obrazovanju, zbog čega se osobe sa invaliditetom neprestano suočavaju sa nedostatkom kompetencija i nekonkurentnošću na tržištu rada” (Mandić Đokić, Žarković, Backović, 2021, str. 42).

Istraživanje o uključivanju osoba sa invaliditetom u proces rada, također, prepoznaje neophodnost multisektorskog pristupa i koordiniranog rada na promjeni položaja osoba s invaliditetom, kao i činjenicu da se njihova inkluzija u društvenu zajednicu ne može svesti na “vještačko” stavljanje u učionice bilo osnovnih, srednjih škola i fakulteta, samo kako bi se ispunila određena forma i tako stekli uslovi da se društvo odrekne odgovornosti za mogući (i česti) neuspjeh u postizanju ciljeva koje obrazovanje treba da zadovolji. Odgovornost za neuspjelo uključivanje u društvo prebacuje se na pojedince sa invaliditetom čime se stvara prostor da se, umjesto unapređivanja sistema koji ovu društvenu grupu treba da podrži, odustane od napora da se postigne istinska uključenost i stvori društvo u kojem svi građani i građanke mogu da ostvare svoj potencijal, bez obzira na njegove različitosti.

Rezultati kvantitativnog istraživanja iz 2018. godine, čiji je cilj bio dobiti uvid u studentsku perspektivu inkluzije u visokom obrazovanju i ispitati nivo znanja studenata/ica o postojećim politikama jednakih mogućnosti studiranja u visokom obrazovanju i njihova znanja i iskustva na ovom području, pokazuju nizak nivo znanja studenata/ica o politikama jednakih mogućnosti studiranja u visokom obrazovanju, kao i to da su studentska iskustva s istim većinski negativna (Muhić i drugi, 2018). Rezultati, također, pokazuju da se nedovoljno podrške pruža studentima/icama sa invaliditetom u visokom obrazovanju, kao i da univerziteti ne doprinose značajno u ostvarivanju jednakog pristupa za sve. Uspjeh inkluzije je zato neophodno analizirati na svim nivoima sistema obrazovanja, kao i cjelokupno primarne socijalizacije, te kao takav zavisi od mnogobrojnih društvenih aktera počevši od vlade, javnog i privatnog sektora, nevladinih organizacija i svih pojedinaca/ki, koje bi trebalo usaglašeno usmjeriti u pravcu ostvarenja osnovnog zahtjeva demokratije, da se svim osobama omogućiti samostalan život, produktivnost i uključenost u sve oblike privatnog i javnog života (Marjanović, 2020).

Sve gore nevedeno govori u prilog tome da je obrazovanje širi koncept i ne može se svesti na zakonsko omogućavanje upisa svih učenika/ca u školu ili na fakultet niti se teret uključivanja učenika sa invaliditetom (i drugih ranjivih grupa) može staviti samo na prosvjetne radnike i izvrsnost u podučavanju. Promjena ka inkluzivnom obrazovanju nije moguća bez multisektorske saradnje i sistemski izgrađene podrške i ne može se svesti samo na proces koji se odvija u učionici. Inkluzivno obrazovanje mora obuhvatiti promjenu i dati rezultate na svim društvenim nivoima. Ono počinje u promjeni dostupnosti resursa zajednice (prijevoz, arhitektonska prilagođenost, stanovanje, servisi podrške, kao što su personalna asistencija i asistencija u nastavi), obuhvata promjene na nivou nastavnih planova i programa, svijesti svih učesnika/ca u procesu, promjene u praksi izvođenja nastave i, na kraju, mora da se odrazi u većoj konkurentnosti osoba sa invaliditetom na tržištu rada i većem

³⁹⁷ Mandić Đokić, T., Žarković, T., Backović, J. 2021. Istraživanje o uključivanju osoba sa invaliditetom u proces zapošljavanja – Preporuke za sistemske promjene.

stepenu učešća u životu zajednice. “Postojeći resursi za podršku ostvarivanja prava na obrazovanje osoba s invaliditetom u BiH nisu adekvatno iskorišteni, što otežava komunikaciju i razmjenu relevantnih informacija između institucija nadležnih za podršku inkluziji u obrazovanju” (Hodžić i sar, 2017, str. 152).

Akademizacija i specijalizacija mišljenja

Prva spoznaja je neznanje, prepoznavanje jednog poretka koji je uspostavljen u glavama.
(Bourdieu 2013, str. 181)

Analize i teorijski uvidi Burdijea o iluziji jednakih šansi unutar formalnog obrazovanja ukazuju na činjenicu da je obrazovni sistem glavno sredstvo za reprodukciju socijalne nejednakosti i statusa quo unutar društva (Bourdieu i Passeron, 1971). Vjerovanje u bezuslovni emancipatorski karakter obrazovanja time se narušava, pa se tako na globalnom nivou već značajan niz godina ide u pravcu promjena i rješavanja prepoznatog problema, u čemu danas najviše pomaka ostvaruje skandinavski obrazovni sistem. U Bosni i Hercegovini nisu ostvareni značajni koraci. Međutim, u ovom radu se prvenstveno usmjeravamo na drugu dimenziju problema o kome Burdije govori kada analizira obrazovanje i još bitnije intelektualno polje i djelatne dokse i iluzije unutar. Glavni fokus stavljamo na problem razdvajanja, odnosno akademizacije i specijalizacije mišljenja, koji se stvaraju na osnovu vladajućih doksi i iluzija.

Doksa u Burdijeovom teorijskom sistemu predstavlja opšte predstave i uvjerenja koja se predstavljaju kao kvaziprirodna i samorazumljiva datost i omogućava vjerovanje u smisao i vrijednosti igre u određenom polju i značenje onoga što iz igre proizilazi. To šta čini doksu postaje vidljivo tek kada izgubi svoje bespogovorno važenje, što ističe da čovjek nikada ne susreće svijet sam.

Stvoreno magijsko unutar akademskog polja ostavlja krnjim mišljenje i razmišljanje o kompleksnim društvenim problemima, kao što je konkretno inkluzija u procese obrazovanja i zapošljavanja. Obrazovni sistem kao institucionalizacija mišljenja stvara posebno društveno polje koje ima tendenciju da se zatvara kao sama sebi svrha, stvarajući time vlastitu doksu koja se ne propitkuje, sa pravilima igre moći i uticaja unutar postavljenih struktura, matrica i vrijednosti. Nепropitkivanje i bespogovorno preuzimanje vladajućih doksi Burdije razotkriva i unutar akademskih disciplina, tamo gde smo učeni da se ne bi trebalo tražiti, jer su pod najuvjerljivijom maskom neutralnosti (Bourdieu, 1973). Burdije nam ističe kada govori o društvenim poljima i djelatnim doksima:

ukoliko je ... jedan konstitutivni pogled za jedno polje preuzet, nije više moguće to sagledati izvan.
(Meditationen 1997/2001, str. 122)

Takvo “magijsko” zatvaranje je naročito opasno u zemljama u razvoju poput BiH. Na Balkanu je u stručnoj literaturi prepoznata tendencija da se određeni proces, moda ili trend iz zapadnih zemalja prihvati i formalno prenese u praksu, pri čemu se ponekad gube važne karakteristike i funkcije željene promjene (Suzić, 2008) i to, prije svega, zbog drugačijeg društvenog konteksta i početnih tačaka i postavki koje se nedovoljno uzimaju u obzir i nedovoljno analiziraju. Bez cjelokupnog plana i uvida u potrebne mjere i korake koje je neophodno usaglašeno provoditi da bi i od pojedinačnih koraka koji se provode, odnosno od *trenda* stvarno imali koristi svi/e kojima bismo morali omogućiti jednak pristup obrazovanju, sam proces se pretvara u obavezu koju uvodimo na silu, neusaglašeno i bez adekvatne saradnje između različitih sektora, ali i disciplina. Kada razmišljamo o obrazovanju, pitanje inkluzije je, u kontekstu BiH, vrlo opasno razdvojiti i zatvoriti na pojedinačne i iscjepkane projekte i zatvoriti u pitanje izvrsnosti u učionicama.

Burdije kroz teoriju prakse usmjerava pažnju na konkretne prakse koje on vidi kao ishod dijalektičkog odnosa između struktura i djelovanja aktera. Teorijom prakse želi da ukaže na to da “naše djelovanje određuje prvenstveno praktični smisao pa tek onda racio...” (Meditationen 1997, str. 82). Njega prvenstveno interesuje odnos između mentalnih i društvenih struktura, odnosno dijalektika između strukture i načina na koji ljudi stvaraju društvenu stvarnost (više o tome u npr. Fuchs-Heinritz i König, 2011). Samim tim Burdije ističe izvještačenost i nakaradnost strogog odvajanja nauka, što ujedno znači i gubitak heurističke vrijednosti.

Pojedinac/ka je i u svom unutrašnjem biću uvijek društveno određen kroz performativne pozicije mišljenja i djelovanja koje omogućavaju društvenu praksu. Upravo zato je u Burdijeovoj teoriji ključan pojam habitus, koji on objašnjava kao držanje ili poziciju individue u društvenom svetu, što uključuje dispozicije, navike, način života, stavove i predstave individue. Pozicije unutar društvenog svijeta se razlikuju prvenstveno u odnosu na stepen (ne)slobode od nužnosti, što stvara različite paradokse. Distanca od nužnog predstavlja “princip buržoaskog iskustva sveta” (Burdije 2013, str. 59), odnosno sposobnost neutralizacije svakodnevne nužnosti i isključivanja direktnih praktičnih ciljeva, te je to ujedno i mjesto gdje se uspostavlja legitimna estetska dispozicija.

Osim kulturnih praksi, različitih preferencija, stilova života i slično, sa druge strane distanca od nužnog unutar sfere akademskog polja, također, često otkriva poziciju neutralizacije svakodnevne nužnosti i isključivanja direktnih praktičnih ciljeva. Samim tim se u superiornijoj poziciji znanja i akademije vrlo lako nametne jedna forma mišljenja koja postaje dominantna i time isključuje mogućnost bilo kakve kritike ili sagledavanja problema izvan definisanog sistema promišljanja i vrednovanja. U skladu sa tim želimo da istražimo pitanje interdisciplinarnosti i saradnje unutar akademskog polja u Bosni i Hercegovini, te s tim u vezi i usmjerenost na svakodnevnu nužnost i direktne praktične ciljeve.

Metode

Cilj istraživanja bio je utvrditi (ne)ostvarenost interdisciplinarnosti saradnje među autorima znanstvenih i stručnih radova koji tretiraju pitanja iz oblasti inkluzivnog obrazovanja u Bosni i Hercegovini. Iz ovako postavljenog cilja proizašla su sljedeća istraživačka pitanja:

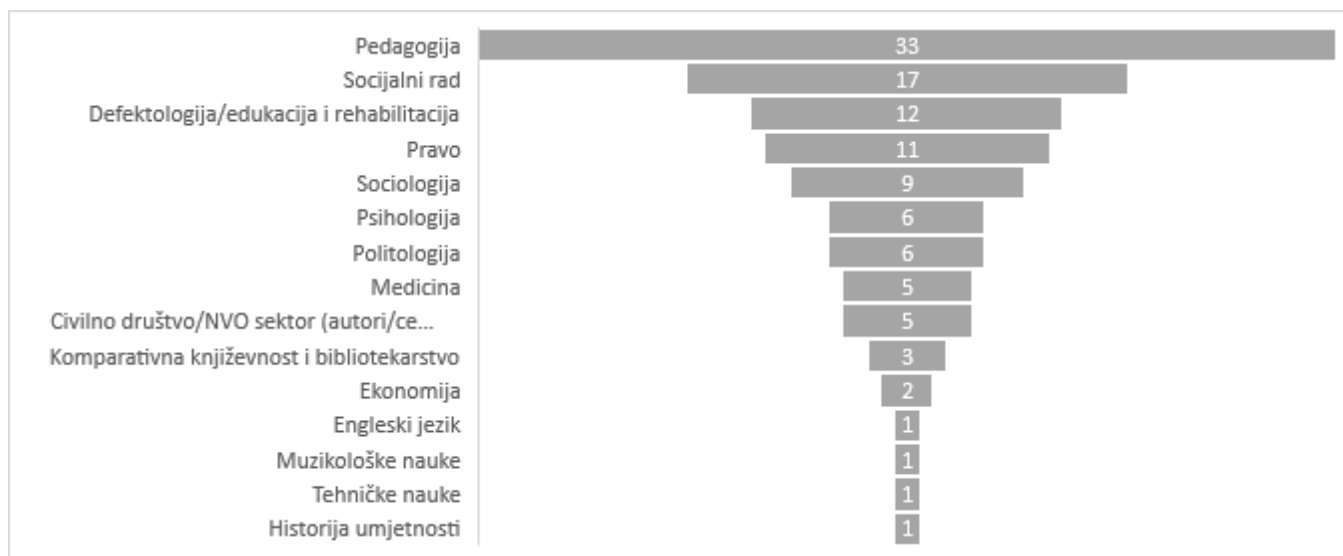
1. Kojim znanostima/znanstvenim disciplinama pripadaju objavljeni radovi iz oblasti inkluzivnog odgoja i obrazovanja?
2. Jesu li objavljeni radovi napisani u autorstvu ili koautorstvu?
3. Da li je u radovima napisanim u koautorstvu ostvarena interdisciplinarna saradnja?
4. Kojim znanostima/znanstvenim disciplinama pripadaju koautori radova na kojima je ostvarena interdisciplinarna saradnja?

Metode korištene u ovom istraživanju su metoda analize sadržaja, te deskriptivna metoda. Uzorak istraživanja čini 100 radova dobivenih prilikom pretrage na Google Scholar koji su izašli po redu, kada se označe u pretrazi sljedeći pojmovi: inkluzivno obrazovanje, osobe sa invaliditetom i Bosna i Hercegovina. Prikupljanje dostupnih podataka je rađeno dana 10. 4. 2023. Radovi pripadaju kategorijama znanstvenih članaka, radovima u zbornicima, konferencijskim izvještajima, alternativnim izvještajima o napretku, knjigama/priručnicima i sl. U kvantitativnoj analizi sadržaja prikupljenog materijala izdvojen je za svaku analiziranu jedinicu podatak o tome iz koje discipline autor/ica dolazi i da li postoji interdisciplinarna saradnja na konkretnom primjeru analizirane jedinice.

Analiza i diskusija rezultata istraživanja

Inkluzivnim odgojem i obrazovanjem u Bosni i Hercegovini, kao temom za znanstvene i stručne radove, piše se iz različitih područja i sa različitih aspekata. Prvo istraživačko pitanje odnosilo se na pitanje kojim znanostima/znanstvenim disciplinama pripadaju objavljeni radovi iz oblasti inkluzivnog obrazovanja? Značajno je izdvojiti da se temom inkluzije bavi i nevladin sektor, izrađujući različite priručnike i izvještaje o napretku, s ciljem direktnog uticaja na kreiranje i izmjenu vladajućih politika i praksi. Iako su u samoj izradi publikacija uključeni različiti profili i discipline, ostavljena je posebna kategorija civilno društvo/NVO sektor da bi specifičan doprinos ostao vidljiv u samom prikazu rezultata. Civilno društvo/NVO sektor je izdvojen kao posebna kategorija onda kada su publikacije izrađene u svrhu implementacije konkretnih aktivnosti u okviru projekata civilnog društva i uticaja na donosiocima odluka u Bosni i Hercegovini (npr. u formi alternativnih izvještaja).

Tabela 1. Pregled radova o inkluzivnom obrazovanju u Bosni i Hercegovini u odnosu na znanost/znanstvenu disciplinu i područje djelovanja

U Tabeli 1. prikazane su znanosti/znanstvene discipline iz kojih su pisani radovi koji su u uzorku ovog istraživanja. Najfrekventniji su radovi koji su napisani s aspekta pedagogije, što je i bilo istraživački očekivano budući da se inkluzivnim odgojem i obrazovanjem najdirektnije i teorijski i aplikativno bavi pedagogija. Zatim slijede radovi koji inkluziju posmatraju s aspekta socijalnog rada što možemo objasniti tendencijom da je, također, važan aspekt bavljenja inkluzijom upravo socijalni aspekt budući da je socijalna inkuzija s jedne strane pretpostavka za inkluzivni odgoj i obrazovanje ali i njena posljedica. Inkluzivni odgoj i obrazovanje biva u fokusu istraživača iz oblasti defektologije/edukacije i rehabilitacije, također.

Nakon ove tri znanstvene oblasti, slijede članci iz oblasti prava, sociologije, psihologije i politologije. Ovaj podatak je ohrabrujući budući da bi inkluzivni odgoj i obrazovanje trebao biti kontinuirano praćen, analiziran i unapređivan s aspekta prava i legislative, osiguranja funkcioniranja mehanizama za ostvarivanje temeljnog ljudskog prava na obrazovanje, optimiziranim obrazovnim politikama, ali i psihološkim istraživanjima i adekvatnim alatima kao odgovorom na izazove pružanja podrške djeci/mladima, njihovim roditeljima i nastavnicima u procesu ostvarivanja prava na kvalitetno obrazovanje. Nužnost uključivanja stručnjaka iz svih relevantnih oblasti treba isticati i afirmirati na različite načine, pa i na način da se zajedno istražuje i objavljuje. Zabilježen je i određeni broj radova iz oblasti muzikologije, historije umjetnosti, jezika i tehničkih nauka koji se bave temama inkluzivnog obrazovanja u Bosni i Hercegovini.

Drugo istraživačko pitanje je glasil: Jesu li objavljeni radovi napisani u autorstvu ili koautorstvu? Radove koji su bili u uzorku ovog istraživanja, čak njih 56%, potpisuju autori/ce individualno. Preostalih 44% radova napisano je u koautorstvu sa dva do čak 29 autora/ice.

Kako je vidljivo u Tabeli 2, u radovima gdje je ostvareno koautorstvo, ono najčešće nije realizirano interdisciplinarno, tj. kod 31 rada, koji su objavljeni u koautorstvu ili procentualno 70% od radova koji su objavljeni u koautorstvu, nije ostvarena interdisciplinarna saradnja. Podaci ove analize pokazuju tendenciju da se s povećanjem broja koautora/ica rada povećava i vjerovatnoća ostvarivanja interdisciplinarne saradnje.

Tabela 2. Pregled broja radova u odnosu na (ne)ostvarenu saradnju u radovima pisanim u koautorstvu

Broj autora/ica rada	Da li postoji interdisciplinarna saradnja		Ukupno
	Da	Ne	
1	-	-	56
2	4	21	25
3	6	6	12
4	1	0	1
5	0	3	3
7	0	1	1
17	1	0	1
29	1	0	1
Ukupno	13	31	100

Nakon analize znanstvenih oblasti iz kojih se najčešće objavljuju radovi o inkluzivnom odgoju i obrazovanju i broja (ko)autora koji potpisuju iste, sljedeće istraživačko pitanje se odnosilo na utvrđivanje (ne)ostvarenosti interdisciplinarne saradnje u radovima napisanim u koautorstvu.

Tabela 3. Pregled broja radova u odnosu na (ne)ostvarenu interdisciplinarnu saradnju

Kategorija rada	Da li postoji interdisciplinarna saradnja?	
	Da	Ne
Alternativni izvještaj NVO organizacija	2	0
Članak unutar naučnog/stručnog časopisa ili zbornika radova	8	29
Izvještaj o istraživanju	2	1
Publikacija NVO – priručnik	1	0
Knjiga/udžbenik	0	1

U Tabeli 3. prikazane su kategorije objavljenih radova u odnosu na (ne)ostvarenu interdisciplinarnu saradnju među autorima/icama. Podaci pokazuju da je najviše interdisciplinarne saradnje ostvareno prilikom pisanja članka unutar naučnog/stručnog časopisa ili zbornika radova, a da ista uopće nije zabilježena kada je u pitanju pisanje knjiga/udžbenika. Zanimljiv je podatak da su i interdisciplinarna saradnja i koautorstvo zabilježeni jedino u kategorijama radova koje je objavio civilni sektor/NVO sektor, i to kada su u pitanju obje kategorije radova: i alternativni izvještaji i publikacije/priručnici.

Ipak, analizirani radovi iz uzorka pokazuju da se interdisciplinarna saradnja češće ne ostvaruje, odnosno da u radovima na kojima imamo ostvareno koautorstvo, koautori dolaze iz istog znanstvenog područja. Četvrto i posljednje istraživačko pitanje se odnosilo na utvrđivanje kojim znanostima/znanstvenim disciplinama pripadaju koautori radova na kojima je ostvarena interdisciplinarna saradnja?

Tabela 4. Pregled znanstvenih područja u odnosu na ostvarenu interdisciplinarnu saradnju

Znanstvena područja unutar kojih je ostvarena interdisciplinarna saradnja	%
Civilno društvo/NVO sektor (autori/ice različitih profila)	2
Defektologija/specijalna edukacija, Engleski jezik	1
Medicina, Politologija	1
Muzikologija, Pedagogija	1
Pedagogija, Defektologija/edukacija i rehabilitacija	1
Pedagogija, Medicina	2
Pedagogija, Socijalni rad	1
Politologija, Socijalni rad	2
Pravo, Ekonomija	1
Pravo, Politologija, Socijalni rad	1

Od ukupno 13% radova iz uzorka na kojima je ostvarena interdisciplinarna saradnja, ona je u najvećoj mjeri registrirana u izvještajima/publikacijama civilnog društva/NVO sektora, pedagogije i medicine, te politologije i socijalnog rada. Nadalje, najčešće se interdisciplinarno kombinira pedagoški aspekt sa defektologijom/edukacijom i rehabilitacijom, socijalnim radom i muzikologijom, te pravni aspekt sa ekonomijom, politologijom i socijalnim radom. Zanimljiv je podatak da radovi u našem uzorku nisu pokazali ostvarenu saradnju između pedagogije i psihologije, te pedagogije i sociologije kao područja koja se najdirektnije bave pitanjima socijalne inkluzije i inkluzivnog odgoja i obrazovanja.

Interdisciplinarnost je predstavljena u analizi samo kroz pitanje saradnje između autora/ica koji/e dolaze iz različitih disciplina. Nije uzeto u obzir i dodatno na koju se literaturu referiraju, da li samo unutar svoje oblasti, discipline ili i šire, kako je analiza ograničena samo na osnovni prikaz sa namjerom da otvori i dalja pitanja i područja istraživanja. Također, analizom nije uzeta u obzir uključenost osoba sa invaliditetom u istraživanja, kao ni međuinstitucionalna saradnja, što je neophodno u daljnjim istraživanjima uzeti u obzir.

Zaključna razmatranja

Inkluzija je filozofija koja je najdirektnije povezana s ljudskim pravima kojim se prepoznaje da svaka osoba ima pravo na dostojanstven život u svim segmentima bez obzira na svoje karakteristike. Koncept inkluzivnog obrazovanja zasniva se na temeljnom ljudskom pravu na kvalitetno obrazovanje, posebno se fokusirajući na ranjive društvene grupe, a jedna od njih jesu osobe s invaliditetom. Temeljni preduvjeti za ostvarivanje prava na zapošljavanje i kasniju ekonomsku samostalnost su ostvarivanje prava na kvalitetno obrazovanje i mogućnost dokvalifikacije i prekvalifikacije, u skladu s potrebama tržišta rada. Ipak, u stvarnosti se barijere socijalnom uključivanju osoba s invaliditetom najčešće javljaju upravo u ovim dvjema oblastima. U tom kontekstu, ovim radom je naglašena važnost interdisciplinarnog istraživanja i analize kao poželjnog modaliteta znanstvenog i stručnog odgovora na kompleksne društvene okolnosti i pripadajuće procese. Cilj istraživanja bio je utvrditi (ne)ostvarenost interdisciplinarnog istraživanja među autorima znanstvenih i stručnih radova koji tretiraju pitanja iz oblasti inkluzivnog obrazovanja u Bosni i Hercegovini. Uzorak istraživanja čini 100 radova dobivenih prilikom pretrage na Google Scholar. Rezultati istraživanja pokazuju da su najfrekventniji radovi koji su napisani s aspekta pedagogije, socijalnog rada i defektologije/edukacije i rehabilitacije, a nešto manje iz drugih disciplina. Više od polovine analiziranih radova potpisuje jedan autor/ica, a u radovima gdje je ostvareno koautorstvo, ono najčešće nije realizirano interdisciplinarno. Najviše interdisciplinarnog istraživanja ostvareno je u koautorstvima radova koje objavljuje civilno društvo/NVO sektor, zalažući se za uspješnu implementaciju međunarodnog pravnog okvira koji nas obavezuje na reformu u pravcu inkluzivnog obrazovanja, okupio je stručnjake/inje raznih oblasti sa ciljem da se da

doprinos cijelom procesu. Čini se da je ovakva krutost u granicama među strukama kada je inkluzija u pitanju, zapravo, dokaz da ideja inkluzivnog obrazovanja u Bosni i Hercegovini nije organska, nema dovoljno podrške (politički, ekonomski, društveno itd.), te samim tim nije u potpunosti proistekla iz akademske zrelosti koja je uvidjela da je obrazovanje neophodno omogućiti svim građanima/kama, bez obzira na njihove različitosti (kulturološke, socijalne, tjelesne ili intelektualne), već je u nekoj mjeri nametnuta intencijom zemlje da se pridruži evropskom putu i evropskim vrijednostima, što bi svakako trebalo dalje i temeljitije interdisciplinarno propitivati.

Literatura:

- Bourdieu P. (2001). *Meditationen. Zur Kritik der scholastischen Vernunft*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Bourdieu P. (1973). *Kulturelle Reproduktion und soziale Reproduktion*. U Bourdieu P. i Passeron J.-C., *Grundlagen einer Theorie der symbolischen Gewalt*. Frankfurt am Main: Suhrkamp, 89-137.
- Bourdieu P. i Passeron J.-C. (1971). *Illusion der Chancengleichheit. Untersuchung zur Soziologie der Buldungswesen am Beispiel Frankreichs*. Stuttgart: Klett.
- Burdije P. (2013). *Distinkcija*. Podgorica: CID.
- Council of the European Union (2004): *Joint Report by the Commission and the Council on social inclusion*, Brussels, dostupno na: https://ec.europa.eu/employment_social/soc-prot/soc-incl/final_joint_inclusion_report_2003_en.pdf
- Hodžić, L.; Kafedžić, L.; Zukić, M.; Šušnjara, S. i Bjelan-Guska, S. (2017). *Studenti s invaliditetom i tržište rada u Bosni i Hercegovini: stanje i potrebe*. U: *RADOVI Filozofskog fakulteta u Sarajevu*, Knjiga XX, Sarajevo: Filozofski fakultet u Sarajevu, str. 147-160
- Marjanović, K. (2020). *Analiza položaja osoba sa intelektualnim teškoćama u Bosni i Hercegovini*. *Gradovrh – časopis za književno-jezična, društvena i prirodnoznanstvena pitanja*, 1(16), 151-160.
- Muhić B.; Bećarević N.; Okić A. (2018). *Šta mislimo o inkluzivnoj edukaciji u visokom obrazovanju? Studentska perspektiva; What we know about inclusive education in higher education? Student perspective*. Tuzla: University of Tuzla Research in Education and Rehabilitation 2018; 1(1): 38-40
- Suzić, N. (2008). *Uvod u inkluziju*. Banja Luka: XBS.
- Mandić Đokić, T.; Žarković, T.; Backović, J. (2021). *Moj posao – ekonomske mogućnosti za osobe sa invaliditetom u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo: People in need (PIN). (<https://www.mreza-mira.net/wp-content/uploads/2021/05/1.-Preporuke-za-sistemske-promjene-BHS.pdf> 15)
- Mandić Đokić, T.; Žarković, T. (2018). *Power – Stvaranje novih mogućnosti za rad, zapošljavanje i profesionalnu rehabilitaciju osoba s invaliditetom*. Sarajevo: Caritas BiH (<https://www.caritas.ba/upload/file/Publikacije/Istrazivanje%20o%20obrazovnim%20potrebama%20OSI%20u%20BiH%20i%20CG.pdf>)
- Šućur, Z. (1995). *Koncept socijalne isključenosti*. *Revija socijalne politike*, god II, br. 3, Zagreb, str. 223-230.
- Šućur, Z. (2001). *Siromaštvo: teorije, koncepti i pokazatelji*. Zagreb: Pravni fakultet.
- Šućur, Z. (2006). *Siromaštvo, višedimenzionalna deprivacija i socijalna isključenost u Hrvatskoj*, *Revija za sociologiju*, vol. 37, br. 3-4, str. 131-147.
- Žarković, T.; Mandić-Đokić, T. (2019). *Socijalno isključivanje – procesi, mehanizmi i konsekvence: Na primjeru pristupa obrazovanju osoba sa invaliditetom u Bosni i Hercegovini*, *Sophos: A Young Researchers' Journal*, (12), 94–111. dostupno na: https://sophos.ff.unsa.ba/index.php/e_sophos/article/view/33

INTERDISCIPLINARY COOPERATION IN WORKS IN THE FIELD OF INCLUSIVE EDUCATION IN BOSNIA AND HERZEGOVINA

Abstract: The main objective of this paper is to highlight the issue of fragmentation and closed-mindedness in the field of education in response to complex social problems, which contributes to the reproduction of inadequate educational processes, using the example of education for persons with disabilities (PWDs) in Bosnia and Herzegovina (BiH). First, we will present the challenges of education and employment for PWDs in BiH based on research conducted within two projects focused on education and employment for PWDs in 2018 and 2021. The results of these studies show that the main employment problems, which are directly related to education, are insufficient knowledge and skills for job tasks, inadequate expertise, prejudice, and the mentoring system (MandićĐokić, Žarković, Backović, 2021, p. 15). Works within the academic community in BiH indicate an attempt to unconsciously misuse the idea of "education for all" to create legitimacy for narrow and closed-minded actions. The aforementioned discussion will use Pierre Bourdieu's theoretical system on unequal educational opportunities and how the educational system contributes to the smooth reproduction of social inequalities. Accordingly, we will emphasize the importance of interdisciplinary cooperation and education research in BiH. To examine the degree of cooperation and interdisciplinarity, literature that appears in a Google Scholar search for the terms inclusive education, persons with disabilities, and Bosnia and Herzegovina was analyzed. In the content analysis of the selected material for each analyzed unit, data were extracted on the author's discipline and whether there was interdisciplinary collaboration in a specific example. The results show that the topic of inclusion is often equated with questions of excellence in the classroom, thereby forgetting broader social responsibility and shifting the burden onto individuals and individual professions, which narrows the recognized problems and challenges to questions of efficiency and accountability in the workplace within the education system in which, in Bosnia and Herzegovina, not enough is invested.

Keywords: inclusive education, people with disabilities, social exclusion, intellectual field, doxa.

MODELI PODRŠKE RODITELJIMA DJECE S AUTIZMOM KROZ UDRUGE ZA AUTIZAM – OČEKIVANJA I ISKUSTVA*Prof.dr.sc. Smiljana Zrilić, Sveučilište u Zadru, Odjel za izobrazbu učitelja i odgojitelja³⁹⁸**Orieta Marcelić, mag.praesc.educ., Dječji vrtić Sunce Zadar³⁹⁹*

Sažetak: U provođenju kvalitetne inkluzije djece s teškoćama, osim odgojitelja i učitelja, stručnih suradnika, roditelja, pomoćnika u nastavi, značajno participiraju i ostali dionici kao i udruge u kojima stručnjaci, obično volonteri pružaju pomoć roditeljima djece s teškoćama. Modeli podrške roditeljima djece s poremećajima iz spektra autizma u Hrvatskoj se provode u redovitim odgojno obrazovnim ustanovama, u posebnim ustanovama, a nije zanemariva niti uloga udruga. U radu su prikazani rezultati istraživanja zadovoljstva roditelja radom udruga, njihova očekivanja i iskustva. Uspoređeni su i modeli podrške udruga u različitim gradovima u Republici Hrvatskoj. U istraživanju je sudjelovalo 94 roditelja/skrbnika i 6 predsjednika udruga (Zadar, Zagreb, Rijeka, Osijek, Nedelišće, Karlovac). Korištena je kvantitativna i kvalitativna obrada podataka koji su dobiveni anketiranjem roditelja i intervjuom sa šest predsjednika različitih udruga u Republici Hrvatskoj. Rezultati istraživanja pokazali su kako roditelji imaju pozitivna iskustva i zadovoljni su stručnom podrškom djelatnika, kao i razmjenom iskustava s drugim roditeljima, a manje su zadovoljni prostorno-materijalnim uvjetima. Najveća očekivanja roditelja su da njihova djeca napreduju u komunikaciji, socijalizaciji i suzbijanju nepoželjnih ponašanja te da budu adekvatno smještena u stambene zajednice kao odrasle osobe te da modeli podrške budu organizirani kroz sustavno rješenje. Kod većine roditelja postoji osviještenost da je i njima samima potrebna pomoć. Modele podrške za roditelje pružaju sve udruge bilo kroz druženje roditelja i međusobnu razmjenu iskustva, bilo uz stručnu podršku kroz radionice, individualna savjetovanja ili predavanja.

Ključne riječi: modeli podrške, savez udruga za autizam Hrvatske, očekivanja i iskustva roditelja, zadovoljstvo roditelja

UVOD

Prema važećim zakonima i propisima u Republici Hrvatskoj djeca s autizmom mogu se uključiti u redovite odgojno obrazovne ustanove ako su zadovoljeni potrebni uvjeti i omogućene specifične metode prilagođene njihovim potrebama, odnosno ako stupanj poremećaja dopušta neometani nastavni proces. Intelektualno funkcioniranje djece s poremećajem iz spektra autizma je različito i kreće se od blagih do teže sniženih intelektualnih sposobnosti. Njihovo uključivanje u redovite odgojno obrazovne ustanove provodi se kroz sljedeće oblike:

- djelomičnu inkluziju (zajednički program iz odgojnih predmeta, a posebni iz obrazovnih);
- specifičnu djelomičnu inkluziju i specifični rehabilitacijski postupak i podršku;
- privremenu uključenost pri Centu za autizam⁴⁰⁰.

³⁹⁸ szrilic@unizd.hr

³⁹⁹ orietamarcelic@gmail.com

⁴⁰⁰ U Hrvatskoj postoje centri za autizam Zagreb, Rijeka, Osijek i Split. U njima se provode posebni programi i rehabilitacijski postupci te prati djelomična inkluzija. Rehabilitatori pružaju stručne podrške redovnim predškolskim i školskim ustanovama, provode pedagošku opservaciju i procjene te daju preporuke za individualni program u vrtiću i školi.

Također se naglašava kako je potrebno osigurati kadrovske uvjete (psiholozi, edukacijski rehabilitatori i logopedi, mobilni stručni timovi), te financijske i prostorne uvjete u vrtićima i osnovnim školama za provođenje standardiziranih postupaka rane identifikacije. Potrebno je uspostaviti mehanizme rane intervencije, praćenja psihofizičkog razvoja, savjetovanja roditelja i podrške. Tijekom poludnevnog boravaka provodi se produženi stručni postupak, i osigurava pomoćnik u nastavi (Strategija obrazovanja, znanosti i tehnologije, 2014).

Pristup odgoju i obrazovanju učenika s teškoćama opisan je u Okviru za poticanje i prilagodbu iskustava učenja te vrednovanje postignuća djece i učenika s teškoćama, a temelji se na univerzalnim vrijednostima jednakih prava na obrazovanje svakoga djeteta. Učenici s teškoćama imaju pravo školovati se na jednakopravnoj osnovi i s istim prilikama za odgojno-obrazovno napredovanje u ostvarenju njima primjenjivoga skupa odgojno-obrazovnih ishoda. Da bi se u tome uspjelo, potrebno je provesti određene prilagodbe u osnovnim sastavnicama kurikulumu: ishodima, aktivnostima i sadržajima učenja i poučavanja, pristupima učenju i poučavanju te vrednovanju i ocjenjivanju.

Nekada su djeca iz spektra autizma imala dosta ograničen način života te se nije očekivalo da će završiti škole i biti samostalni. Danas se zna da postoje mnogi pristupi te da interaktivna iskustva itekako utječu na njihov intelektualni, socijalni i emocionalni razvoj (Greenspan, Wieder i Simons, 2004). Djeca s ovim poremećajem se manje uključuju u socijalne interakcije s drugom djecom tijekom igre (Pierce-Jordan i Lifter, 2005), pa im je potrebna posebna podrška. Inkluzija djece s autizmom je važna iz razloga što dijete dobiva veće mogućnosti za razvoj svojih potencijala. Djeca urednog razvoja uče se poštivati različitosti, živjeti i komunicirati s drugačijima te ih prihvaćati kao ravnopravne partnere u igri i svakodnevnim situacijama (Vale i Radetić-Paić, 2016). Svakako je potrebno osigurati uvjete kako bi se na pravilan način njihove sposobnosti potaknule i mogle razvijati.

Veliki problem djeci iz spektra autizma predstavljaju procesi prijelaza koji mogu biti *mikro i makro prijelazi*. *Mikro prijelazi* su sitni prijelazi, koji za takvo dijete i nisu sitni, jer kod njih izazivaju strah kao što su prekidanje aktivnosti i prelazak na novu aktivnost. Za ovakve situacije potrebna je pripremljenost odgojitelja i učitelja za provođenje različitih strategija. Neke od strategija su vizualni rasporedi, raspored poslova ili plan nastave, brojači koji služe kao najava za promjene i socijalne priče u obliku niza slika. *Makro prijelazi* su veći prijelazi koji za svako dijete izazivaju strah, a posebno kod djece iz spektra autizma, a to su prijelaz u drugu učionicu, drugu školu ili mjesto stanovanja. U ovakvim situacijama prijeko je potrebno raditi i s djetetom i s roditeljima. Dijete je potrebno duže vrijeme pripremati na te promjene kroz vizualne podrške (fotografije, simboli i sl.), socijalne priče (fotografije u knjizi, složenije priče), a posebice je značajna i podrška obitelji (Morling i O'Connell, 2018).

Modeli podrške za djecu iz spektra autizma, te njihovim roditeljima u Hrvatskoj se provode i u posebnim ustanovama, ali i u **udrugama**. U praksi se pokazalo kako su inicijatori osnivanja udruga upravo roditelji, kojima je potrebna podrška i pomoć. Važnost postojanja udruga je u senzibilizaciji javnosti i poticanju na inkluziju, u osiguranju kvalitetnijeg i dostojanstvenog života djece s poremećajem iz spektra autizma, te njihovih obitelji. Cilj svake udruge je unaprjeđenje kvalitete života, medicinske i socijalne zaštite djece s autizmom i njihovih obitelji. Udruge nastoje okupiti djecu, odrasle osobe s autizmom i njihove obitelji kao i sve ljude koji žele sudjelovati u poboljšanju kvalitete njihovih života.

Članovi udruga nerijetko se susreću s brojnim problemima, najprije materijalnim, ali svakako vide korist za svoju djecu u kontekstu napretka, poboljšanja života i podrške stručnjaka.

Neki od problema su:

- nedostatak centara za ranu dijagnostiku i intervenciju;
- nedostatak rehabilitatora u ustanovama ranoga i predškolskoga odgoja i obrazovanja, te u osnovnim školama, što otežava kvalitetnu inkluziju u redovite vrtiće i škole;

- slaba materijalna podrška jedinica lokalne samouprave i teškoće pri osnivanju udruga;
- nedostatak timova za hitna stanja u županijskim bolničkim centrima;
- slaba pomoć u kući;
- nesustavan rad na formiranju stambenih zajednica.

Dodamo li ovomu i činjenicu kako, nažalost još uvijek postoje i predrasude, problemi s kojima se susreću roditelji djece s poremećajem iz spektra autizma više su nego očiti. Udruge u budućnosti žele osigurati djeci i osobama s autizmom mogućnost korištenja postojećeg potencijala kroz stalnu podršku, ranu intervenciju, obrazovanje i osposobljavanje za rad u skladu sa njihovim mogućnostima kako bi se uspješno integrirali u zajednicu. Udruge su, uglavnom nastale na inicijativu roditelja kojima je neophodna psihološka, emocionalna, edukacijska i socijalna podrška od trenutka kad je djetetu postavljena dijagnoza poremećaja iz spektra autizma, pa sve do ulaska djece u odraslu dob kada svaki roditelj očekuje maksimalnu samostalnost djeteta.

Roditelju je svaka pomoć jako važna, a koliko se oslanjaju na udruge, te koliko im je njihova pomoć neophodna elaborirat ćemo u nastavku.

EMPIRIJSKI DIO ISTRAŽIVANJA⁴⁰¹:

Cilj istraživanja je bio ispitati stupanj zadovoljstva roditelja djece s poremećajem iz spektra autizma pomoći koju dobivaju u udrugama, njihova očekivanja i iskustva te napraviti usporedbu modela podrške između udruga u različitim gradovima u Republici Hrvatskoj.

Zadaci istraživanja:

- Ispitati zadovoljstvo roditelja djece s autizmom podrškom koju im pruža udruga.
- Ispitati očekivanja i iskustva roditelja djece s autizmom.
- Usporediti modele podrške udruga za autizam u različitim gradovima u Hrvatskoj.

Hipoteze:

- Roditelji djece s autizmom zadovoljni su podrškom koju dobivaju u udruzi.
- Roditelji djece s autizmom imaju pozitivna iskustva, te očekuju napredak svoga djeteta.
- Modeli podrške između udruga se razlikuju.

Uzorak ispitanika:

Istraživanje je provedeno *on line* anketnim upitnikom na uzorku od 94 roditelja/skrbnika djece iz spektra autizma koji su članovi/korisnici šest udruga, te intervjuom sa šest predsjednika ovih udruga u : Zadru, Osijeku, Rijeci, Zagrebu, Nedelišću i Karlovcu. Anketu je ispunilo u Zadru 32 ispitanika roditelja/skrbnika Udruge za autizam Zadar, u Osijeku 17 roditelja/skrbnika Udruge obitelji djece s autizmom Dar Osijek, Rijeci 10 roditelja/skrbnika Udruge za skrb autističnih osoba Rijeka, Zagrebu 9 roditelja/skrbnika Udruge za autizam-Zagreb, Nedelišću 20 roditelja/skrbnika Udruge Pogled Nedelišće i Karlovcu 6 ispitanika roditelja/skrbnika Udruge za djecu s teškoćama u razvoju Zvončici Karlovac.

Rezultati:

Zadovoljstvo roditelja podrškom u udruzi za autizam

Kako bi se testirao prvi zadatak izračunati su deskriptivni podaci zadovoljstva roditelja radom udruge.

⁴⁰¹ Istraživanje je provedeno u svrhu diplomskog rada, obuhvatilo je više zadataka i hipoteza, a za potrebe ovog rada analizirat ćemo samo neke, koje se odnose na zadovoljstvo roditelja podrškom koju dobivaju u udrugama.

Tablica 1. Deskriptivni podaci zadovoljstva roditelja radom udruga

	M	SD
Prostorno-materijalni uvjeti	3.24	1.22
Aktivnosti	3.49	1.11
Rad djelatnika (stručnjaka)	4.02	1.07
Suradnja s djelatnicima	3.97	1.15
Doprinos udruge u napretku	3.64	1.18
Zadovoljstvo UKUPNO	3.67	1.01

Utvrđeno je da su roditelji najviše zadovoljni radom stručnjaka u udruzi, zatim suradnjom, doprinosom udruge u napretku djece, nadalje aktivnostima koje se organiziraju u udruzi, a najmanje su zadovoljni prostorno-materijalnim uvjetima.

Prostorno materijalni uvjeti:

Rezultati su pokazali da je 34.04% roditelja djelomično zadovoljno prostorno-materijalnim uvjetima, 22.34% roditelja je zadovoljno, 18.08% roditelja su potpuno zadovoljni, 14.64% roditelja nije zadovoljno, a 10.64% uopće nije zadovoljno prostorno materijalnim uvjetima u udruzi.

Zadovoljstva aktivnosti u udruzi:

Rezultati su pokazali da je 40.42% roditelja zadovoljno s aktivnostima u udruzi, 32.98% roditelja je djelomično zadovoljno, 20.21% ih je u potpunosti zadovoljno, 8.51% roditelja nije zadovoljno, a 6.38% ih uopće nije zadovoljno aktivnostima u udruzi.

Zadovoljstvo radom djelatnika u udruzi:

Rezultati su pokazali da je 41.49% roditelja u potpunosti zadovoljno radom djelatnika u udruzi, 30.85% ih je zadovoljno, 15.96% ih je djelomično zadovoljno, 9.57% ih nije zadovoljno, a 2.13% roditelja uopće nije zadovoljno radom djelatnika u udruzi.

Zadovoljstvo suradnjom s djelatnicima u udruzi:

Rezultati su pokazali da je 40.42% roditelja u potpunosti zadovoljno suradnjom s djelatnicima u udruzi, zatim 29.79% ih je zadovoljno, 18.08% je djelomično zadovoljno, 6.38% ih nije zadovoljno i 5.32% ih uopće nije zadovoljno suradnjom s djelatnicima u udruzi.

Zadovoljstvo doprinosom udruge u napretku djeteta:

Rezultati su pokazali da je 28.72% roditelja u potpunosti zadovoljno doprinosom udruge u napretku djeteta, zatim 27.66% ih je zadovoljno, 26.59% je djelomično zadovoljno, 10.64% roditelja nije zadovoljno i 6.38% ih uopće nije zadovoljno doprinosom udruge u napretku djeteta.

Tablica 2: Deskriptivni podaci zadovoljstva roditelja radom Udruga po gradovima

	Udruga za autizam Zadar		Udruga obitelji djece s autizmom Dar Osijek		Udruga za skrb autističnih osoba Rijeka		Udruga za autizam - Zagreb		Udruga Pogled Nedelišće		Udruga za djecu s teškoćama u razvoju Zvončiči Karlovac	
	M	SD	M	SD	M	SD	M	SD	M	SD	M	SD
Prostorno- materijalni uvjeti	2.35	0.98	3.18	0.95	3.20	1.62	3.50	0.55	4.37	0.72	3.50	0.55
Aktivnosti	2.97	1.02	3.12	0.86	3.30	1.42	3.67	0.82	4.55	0.59	3.33	0.82
Rad djelatnika	3.81	1.08	3.94	1.09	3.70	1.70	3.83	0.75	4.66	0.56	3.67	0.82
Suradnja s djelatnicim a	3.68	1.17	3.94	1.25	3.70	1.70	4.17	0.75	4.52	0.74	3.67	0.82
Doprinos udruge u napretku	3.00	1.00	3.76	1.20	3.40	1.71	4.00	0.63	4.44	0.76	3.50	1.05
Ukupno	3.16	0.81	3.59	0.91	3.46	1.59	3.83	0.61	4.51	0.58	3.53	0.76

Analizom i usporedbom deskriptivnih podataka različitih udruga, utvrđeno je da je ukupan stupanj zadovoljstva najveći kod članova Udruge Pogled Nedelišće, a onda slijedi Udruga za autizam Zagreb, Udruga obitelji djece s autizmom Dar Osijek, Udruga za djecu s teškoćama u razvoju Zvončići Karlovac, Udruga za skrb autističnih osoba Rijeka te najmanji stupanj zadovoljstva izražavaju članovi Udruge za autizam Zadar.

Gledajući zadovoljstva po udrugama Udruga za autizam Zadar najviše je zadovoljna radom djelatnika, a najmanje prostorno-materijalnim uvjetima. Udruga obitelji djece s autizmom Dar Osijek je najviše zadovoljna podjednako radom djelatnika i suradnjom s djelatnicima, a najmanje je zadovoljna aktivnostima. Udruga za skrb autističnih osoba Rijeka najviše je zadovoljna podjednako radom djelatnika i suradnjom s djelatnicima, a najmanje prostorno-materijalnim uvjetima. Udruga za autizam-Zagreb najviše je zadovoljna suradnjom s djelatnicima, a najmanje s prostorno-materijalnim uvjetima. Udruga Pogled Nedelišće najviše je zadovoljna radom djelatnika, a najmanje prostorno-materijalnim uvjetima. Udruga za djecu s teškoćama u razvoju Zvončić Karlovac najviše je zadovoljna podjednako s radom djelatnika i suradnjom s djelatnicima, a najmanje s aktivnostima.

Očekivanja i iskustva roditelja djece s autizmom

Kako bi se testirao drugi zadatak analizirane su i izjave o očekivanjima roditelja.

Tablica 3: Očekivanja roditelja o budućnosti njihova djeteta

Odgovori	Frekvencija odgovora
Napredovanje (razvoj komunikacije, socijalizacije, smanjenje neprimjerenih oblika ponašanja)	26 (27.76%)
Sustavno riješen smještaj odraslih – "stambene zajednice"	12 (12.76%)
Potpuna samostalnost (da se brine samo o sebi)	12 (12.76%)
Samostalnost u osnovnim vještinama (briga o higijeni, prehrani i slično)	12 (12.76%)
Da bude sretno	10 (10.64%)
Nema očekivanja	9 (9.57%)
Završetak redovite škole	6 (6.38%)
Visoka očekivanja (odgovori poput: "Samo je nebo granica")	4 (4.25%)
Završetak srednje škole	3 (3.19%)

Analizom podataka utvrđeno je da su najveća očekivanja roditelja u napredovanju djece odnosno 27.76% roditelja očekuju razvoj djece u komunikaciji i socijalizaciji te smanjivanju nepoželjnih oblika ponašanja, zatim isti 12.76% ispitanika se nada adekvatnom smještaju „stambenim zajednicama“ kad im dijete bude odrasla osoba, 12.76% očekuje da će im se dijete razviti u samostalnu osobu, sposobnu da se o sebi brine i 12.76% se nada da će se dijete osamostaliti u osnovnim vještinama (briga o higijeni, prehrani i sl.) kako bi bilo sposobno svakodnevno funkcionirati. 10.64% ispitanika ih očekuje da im dijete bude sretno, zatim 9.57% nemaju nikakva očekivanja već žive dan po dan, 6.38% očekuju da će im dijete završiti redovitu školu, 4.25% ima visoka očekivanja, a najmanja očekivanja odnosno 3.19% roditelja očekuje da im dijete završi redovitu srednju školu.

Tablica 4: Očekivanja roditelja o načinu organiziranja modela podrški za njihovu djecu i njih samih

Odgovori	Frekvencija odgovora
U organizaciji Udruge	23 (24.5%)
Kroz sustavno rješenje	38 (40.42%)
Kroz tri oblika: udrugu, sustavno rješenje, privatnu praksu	5 (5.32%)
Kroz udrugu i sustavno rješenje	3 (3.19%)
Kroz privatnu praksu	5 (5.32%)
Kroz nepristrane institucije koje ne štite interese zaposlenika nego roditelja i djece	1 (1.06%)
Nema mišljenje o tome	19 (20.21%)

Analizom podataka utvrđeno je da najviše roditelja odnosno 40.42% očekuje da modeli podrške budu organizirani kroz sustavno rješenje, 24.5% očekuje kroz udruge, 19% roditelja nema mišljenje o tome, zatim 5% roditelja očekuje kroz tri oblika (udrugu, sustavno rješenje i privatnu praksu), 5% roditelja smatra da bi trebalo kroz privatnu praksu i 3.19% smatra da bi trebalo biti u kombinaciji udruge i sustavnog rješenja, a najmanje ih odnosno 1,06% očekuju kroz nepristrane institucije koje ne štite interese zaposlenika nego roditelja i djece.

Tablica 5: Deskriptivni podaci iskustva svih roditelja koji su uključeni u udruge

TVRDNJE	M	SD
Moje dijete je sretno kad ide u Udrugu.	3.96	1.12
Pomaže mi razmjena iskustva s roditeljima druge djece u udruzi.	4.04	1.11
Promjene djelatnika u Udruzi	2.53	1.02

Analizom deskriptivnih podataka utvrđeno je da su najbolja iskustva roditelja kod razmjene iskustva s roditeljima druge djece u Udruzi, zatim iskustvo da im je dijete sretno kad ide u Udrugu i najlošija iskustva roditelji imaju s promjenom djelatnika u Udruzi.

Rezultati pokazuju da 37.23% roditelja smatra da je njihovo dijete uvijek sretno kad ide u Udrugu, 29.79% ih smatra da je često sretno, 25.53% ih smatra da je ponekad sretno, 6.38% ih smatra da nikad nisu sretni i 1.06% ih smatra da je njihovo dijete vrlo rijetko sretno kad ide u Udrugu.

Isto tako, 40.42% roditelja smatra da im uvijek pomaže razmjena iskustva s roditeljima druge djece u Udruzi, zatim 32.98% ih smatra da im često pomaže razmjena iskustva, 14.89% ih smatra da im ponekad pomaže, 7.45% da im rijetko pomaže i 4.25% da im nikad ne pomaže razmjena iskustva s roditeljima druge djece.

Modeli podrške u udrugama u različitim gradovima u Republici Hrvatskoj

Kako bi odgovorili na zadnji problem odnosno usporedili različite modele podrške između udruga u različitim gradovima u Republici Hrvatskoj uzeti su podaci iz intervjua sa predsjednicima udruga u Republici Hrvatskoj te su odgovori navedeni u tablici. Također, pokazani su podaci o korištenju modela podrška djece unutar različitih udruga.

Tablica 6: Odgovori o modelima podrške predsjednika različitih udruga u Republici Hrvatskoj

Koje modele podrške pružate u udruzi djeci i odraslima iz spektra autizma i njihovim roditeljima te koliko ih koriste usluge?	Udruga za autizam Zadar	Udruga danas ima jednu zaposlenu djelatnicu, mag. psihologije koja radi ukupno s 32 člana udruge. To je maksimalan broj koji možemo uključiti u terapije. Petkom popodne organiziramo likovne radionice gdje je uključeno 5 do 6 korisnika. Zbog ograničenja prostora gledamo da svaki zainteresirani dobije radionicu makar jednom mjesečno. Prijašnjih godina imali smo dvoje zaposlenih radnih terapeuta na pola radnog vremena. Također smo imali uključeno oko 30 članova u terapije. Jednom mjesečno i po potrebi imamo sastanke s članovima Udruge na kojima govorimo o aktualnim temama, koristimo ih za međusobnu razmjenu iskustava i informacija i druženja. Obilježavamo Dan svjesnosti o autizmu, predbožićna druženja i organiziramo stručna predavanja.
	Udruga obitelji djece s autizmom Dar Osijek	Trenutno u suradnji s gimastičkim klubom Sokol, provodimo radionice „Sportom do rasta“, koje koristi oko 30 članova, „Zima s terapeutom“ koja se sastoji od grupnih radionica koje vode edukacijski rehabilitatori, organizirano provođenje slobodnog vremena, kuhanje, spremanje, slikanje, gledanje filmova i karaoke koristi 32 člana, i neurofeedback terapije. Što se tiče podrške roditeljima, u Udruzi imamo druženja roditelja i djece koja koristimo za razmjenu informacija i iskustava međusobno.
	Udruga za skrb autističnih osoba Rijeka	Već 10 godina nastavno dobivamo Programe Rane intervencije za djecu s autizmom kroz koje je prošlo više od 400 djece u sklopu kojega imaju defektologe, logopeda, psihologa, socijalnu radnicu i radionice za roditelje, za braću i sestre. Većina te djece je kroz godine otišla prema redovnom sustavu, a manji dio je u Centru za autizam i u Centru za odgoj i obrazovanje djece s poteškoćama.

		Pružamo usluge savjetodavne podrške, edukacija, organiziranja raznih događanja, od Dana autizma, koncerata, izložbi, sportskih aktivnosti, međunarodne razmjene, ljetovanja za obitelj i djecu (donacija turističke agencije, radionice šivanja, izrade nakita, asistencija po javnim radovima, koristimo i osobe iz probacije za razne radove u udruzi... putem projekata dobivamo i edukacije za struku i opremu i putem donacija...Zagovaranje zakonskih promjena i traženje usluga i na državnom i na lokalnom nivou. Usluge koriste različito ovisno o projektima i o dobi djece te funkcionalnosti za uključivanje u neke aktivnosti kao što je međunarodna razmjena ili neke druge ciljane aktivnosti projekata. A savjetodavne usluge i podršku bilo koje vrste problematike koriste svi koji imaju neki problem za riješiti.... široki je spektar potreba i problema koje rješavamo kroz duge godine.
	Udruga za autizam Zagreb	Razvijamo programe koji nisu sustavno riješeni i to za djecu ranu intervenciju po metodi ABA. Za odrasle imamo dva prostora <i>stambenih zajednica</i> te planiramo i treći takav prostor urediti. Za sad imamo 11 odraslih u stambenim zajednicama. Za roditelje pružamo savjetodavnu podršku i imamo <i>službu podrške</i> za obitelj za razvijanje pojedinih navika, odmor roditelja/skrbnika, u kriznim situacijama šaljem asistenta (kod promjena u ponašanju, u slučaju smrti, službenog puta i sl.) te u okviru Udruge imamo i <i>poludnevni i dnevni boravak</i>.
	Udruga Pogled Nedelišće	Kroz udrugu se pružaju terapije, aktivnosti i radionice djeci te organiziraju savjetovanja i podrška roditeljima i obiteljima. Za djecu od terapija provode se radna, logopedska i NFB terapija; od aktivnosti kreativne radionice i sportsko-rekreativni program. Za roditelje kreativne radionice, radionice i predavanja kao psihološka potpora i potpora u radu s djecom. Predavanja za volontere.
	Udruga za djecu s teškoćama u razvoju Zvončici Karlovac	Pružamo usluge Rane intervencije i Psihosocijalne usluge kod pružatelja usluga i u domu korisnika. Rehabilitacije koje pružamo unutar Rane intervencije i Psihosocijalnih usluga su logopedske vježbe, radna terapija, senzorna terapija, neurofeedback trening, fizioterapija, psihološko savjetovanje, grafomotoričke vježbe i pomoć pri učenju. Usluge savjetovanja su individualne i grupne za korisnike i njihove obitelji. Osim toga imamo i likovne i sportske radionice te terapijsko jahanje (jahanje nemamo vlastito nego platimo putem projekta za naše korisnike u konjičkom klubu Karlovac).
Postoje li neki modeli podrške koje ste nekad pružali, a sada ne i zbog čega ih sada ne pružate?	Udruga za autizam Zadar	Prije nekoliko godina pružali smo terapije senzorne integracije. Terapeuti su radili <i>pro bono</i> jer tada udruga nije imala financijske mogućnosti za plaćanje terapeuta. Prije 4 ili 5 godina organizirali smo Radionice za psihološku pomoć koju je vodila psihologinja Radionice su bile osmišljene za 7-8 roditelja kroz 6 radionica ali je odaziv bio slab. Po jednoj radionici bile su prisutne dvije do tri mame od četiri prijavljenih. Ovaj model podrške trenutno ne pružamo ali ako se ukaže potreba za istom ponovno ćemo je organizirati.
	Udruga obitelji djece s autizmom Dar Osijek	Zapošljavali smo pomoćnike u nastavi ali od ove godine pomoćnici se više ne zapošljavaju preko Udruge već direktno preko škole.
	Udruga za skrb autističnih osoba Rijeka	Mi uglavnom razvijamo modele podrške, ne gasimo ih.
	Udruga za autizam Zagreb	Ne postoje, razvijamo programe i podrške kroz projekte.
	Udruga Pogled Nedelišće	Svi modeli podrške su i dalje zastupljeni.
	Udruga za djecu s teškoćama u razvoju Zvončici Karlovac	Sve pružamo, te iz godine u godinu povećavamo vrste usluga.

Tablica 7: Prikaz izjava roditeljima o tome koje modele podrške koriste unutar svojih udruga

UDRUGE	MODELI PODRŠKE	BROJ OSOBA KOJI KORISTE
Udruga za autizam Zadar	Terapija sa stručnom osobom psihologom	16
	Likovne radionice	2
	Ne koristi	17
Udruga obitelji djece s autizmom Dar Osijek	Usluga "Sportom do rasta"	9
	Program "Zima s terapeutom"	9
	Neurofeedback	2
	Podrška za roditelje	1
	Ne koristi	3
Udruga za skrb autističnih osoba Rijeka	Program rane intervencije	10
	Radionice	1
	Podrška za roditelje	1
	Ne koristi	4
Udruga za autizam – Zagreb	Program rane intervencije	2
	Stanovanje uz podršku (stambene zajednice)	4
	Cjelodnevni boravak	1
	Poludnevni boravak	1
	Služba podrške u obitelji	1
	Ljetovanje	1
Udruga Pogled Nedelišće	Kreativne radionice	6
	Sportske aktivnosti	9
	Plivanje	4
	Neurofeedback	7
	Radna terapija	15
	Logopedska terapija	5
	Ne koristi	1
Udruga za djecu s teškoćama u razvoju Zvončici Karlovac	Rana intervencija	6
	Psihološko savjetovanje	1
	Senzorna terapija	2
	ABA terapija	2
	NFB terapija	1
	Radna terapija	2

RASPRAVA

Stupanj zadovoljstva roditelja djece s autizmom

Rezultati istraživanja su pokazali da roditelji nisu u potpunosti zadovoljni. Najveći stupanj zadovoljstva roditelja u radu udruga vidi se u zadovoljstvu roditelja u radu djelatnika. Podatci su pokazali da je 41.49% roditelja u potpunosti zadovoljno radom stručnjaka. Stupanj zadovoljstva se razlikuje i od udruge do udruge te je analizom i deskriptivnom obradom podataka različitih udruga utvrđeno da je ukupan stupanj zadovoljstva najveći kod članova Udruge Pogled Nedelišće, a to i potvrđuje najveći razvoj modela podrške u njihovoj Udruzi koji su prikazani intervjuom predsjednice Udruge. Pogledom na intervjuje s predsjednicima udruga može se potvrditi ovo najmanje zadovoljstvo u udruzi u gradu Zadru iz kojeg vidimo da Udruga posjeduje neadekvatan prostor s toga i najmanje prostora za aktivnosti i potrebne materijale, no uz sve to ipak se vidi zadovoljstvo roditelja radom udruge. Iz svega ovoga možemo reći da se prva hipoteza prihvaća.

Očekivanja i iskustva roditelja djece s autizmom

Druga hipoteza se odnosila na pretpostavku da roditelji djece s autizmom imaju pozitivna iskustva, te očekuju bolji razvoj svog djeteta. Analizom je utvrđeno da su najbolja iskustva roditelja kod razmjene iskustva s roditeljima druge djece u Udruzi, što potvrđuje važnost postojanja udruga. Roditeljima je važno druženje i razmjena iskustva s drugim roditeljima te je njena važnost biti podrška djeci i

osobama s autizmom i njihovim obiteljima. Različita su iskustva u različitim udrugama što vjerojatno utječe o njihovim mogućnostima organizacije i senzibiliziranosti lokalne zajednice.

Rezultati istraživanja su pokazali da su najveća očekivanja roditelja da njihova djeca napreduju u komunikaciji, socijalizaciji i suzbijanju nepoželjnih ponašanja te da budu adekvatno smještena u *stambene zajednice* kao odrasle osobe. Utvrđeno je i da su najveća očekivanja roditelja da modeli podrške budu organizirani kroz sustavno rješenje.

Modeli podrške u udrugama u različitim gradovima u Republici Hrvatskoj

Obradom podataka intervjua utvrđeno je da su u svim udrugama zastupljene terapije sa stručnom osobom, kreativne radionice za djecu te podrška za roditelje ili kroz međusobnu razmjenu informacija i iskustva ili kroz stručne savjete. Udruga Zvončić Karlovac specijalizirala se za mlađu dob kojoj pruža *program rane intervencije* i psihosocijalne usluge kod pružatelja usluga i u domu korisnika--logopedске vježbe, radna terapija, senzorna terapija, neurofeedback trening, fizioterapija, psihološko savjetovanje, grafomotoričke vježbe i pomoć pri učenju. Osim ovog programa za djecu se provode likovne i sportske radionice te terapijsko jahanje koje je organizirano u suradnji sa konjičkim klubom Karlovac. Osim Udruge za djecu s teškoćama u razvoju Zvončići Karlovac ovaj program provodi Udruga za skrb autističnih osoba Rijeka u sklopu kojeg pruža usluge defektologa, logopeda, psihologa, socijalnu radnicu i radionice za roditelje, za braću i sestre i Udruga za autizam- Zagreb po metodi ABA. Osim rane intervencije Udruga za skrb autističnih osoba Rijeka za djecu pruža i sportske aktivnosti, međunarodne razmjene, ljetovanja za obitelj i djecu, radionice šivanja, izradu nakita. Udruga pogled Nedelišće provodi različite modele podrške za djecu i to terapije sa stručnim osobama (radna, logopedska, NFB, kreativne radionice i sportske aktivnosti), Udruga obitelji djece s autizmom Dar Osijek pruža program „Zima s terapeutom“ u sklopu kojeg su radionice koje vode edukacijski rehabilitatori, organizirano provođenje slobodnog vremena, kuhanje, spremanje, slikanje, gledanje filmova, karaoke te je van toga organizirana i neurofeedback terapija. Ona pruža djeci i sportske radionice „Sportom do rasta“ u suradnji sa gimnastičkim klubom „Sokol“ te Udruga za autizam Zadar koja pruža djeci terapiju sa psihologom i likovne radionice. Ova Udruga navodi problem ograničenog prostora za pružanje usluga i javljanja na natječeaje i projekte koji bi pomogli u razvijanju usluga (potreban je tripot veći prostor sa sanitarnim čvorom). Modele podrške za odrasle osobe s autizmom najviše je razvila Udruga za autizam Zagreb koja je organizirala dva prostora *stambenih zajednica*, *poludnevni* i *dnevni boravak*. Udruga za autizam Zadar, Udruga za skrb autističnih osoba Rijeka i Udruga obitelji djece s autizmom Dar Osijek pružaju odraslima kreativne radionice, Udruga Nedelišće osim kreativnih radionica pruža i sportsko rekreacijske aktivnosti. Udruga za djecu s teškoćama u razvoju Zvončići Karlovac trenutno ne pruža usluge za odrasle osobe iz spektra autizma. Modele podrške za roditelje provodi svih šest Udruge ili kroz stručnu pomoć ili kroz zajedničko druženje članova Udruge međusobnom razmjenom informacija i iskustva. Iz svega ovoga navedenog možemo reći da je treća hipoteza u potpunosti točna.

ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

Novija iskustva govore o važnosti uključivanja djece što ranije dobi u programe rehabilitacije pružanjem različitih modela podrški i uključivanjem djece u redovite programe odgojno-obrazovnog sustava već od rane i predškolske dobi kako bi se što bolje osamostalili i pripremili za kvalitetniji život i uključili u najhumaniji način skrbi *stambene zajednice* kao odrasle osobe. Inkluzijom djece u redovite ustanove djecu ove populacije se stavlja u situacije s vršnjacima te se na takav način prilagođavaju stvarnom svijetu i dobivaju veće mogućnosti za razvoj svojih potencijala. Za što kvalitetniji odgoj i obrazovanje djece s autizmom važno je da odgojitelji i učitelji razvijaju svoje kompetencije.

Osim pružanja podrški djeci velika je važnost pružati i roditeljima podršku kako bi prihvatili novonastalu situaciju, kako bi bolje razumjeli svoje dijete i pomogli mu u njegovom rastu i razvoju te kako bi što kvalitetnije funkcionirali svi zajedno. Kvaliteti življenja djeci i odraslima s PSA-om

pridonose ne samo roditelji i šira obitelj već svaki pojedinac koji na bilo kakav način sudjeluje u njegovom razvoju kao što su ustanove redovitog programa odgoja-obrazovanja te specijalizirane ustanove kao što su dječji vrtić „Latica“ i škola „Voštarnica“ u gradu Zadru te razne udruge, koje pomažu u senzibiliziranju javnosti i integriranju djece na bilo kakav pozitivan način, zdravstvene, stomatološke i socijalne ustanove te lokalna zajednica i država što potvrđuju predsjednici udruga predstavljanjem svojih udruga.

Postoje različiti modeli podrška koji pomažu u razvoju komunikacije, socijalizacije djece, suzbijanju nepoželjnih ponašanja, razvoju novih vještina, igara i znanja te su usmjerene individualno svakom djetetu. Među njima su znanstveno dokazane metode kao što je ABA metoda, ali i znanstveno nedokazane koje pokazuju uspješnost u razvoju djece kao što su u novije vrijeme jahanje, muzikoterapija i neurofeedback. Provode se najčešće u posebnim ustanovama i jednim dijelom u udrugama. Kod nas postoje pomaci u pružanju podrške ali je to još uvijek nedovoljno, a posebno na lokalnoj razini (Popčević i sur., 2016).

Kako su se roditelji susretali i još uvijek se susreću s različitim problemima prije i nakon postavljanja dijagnoze bili su primorani na udruživanje i osnivanje udruga kako bi zajednički pokušali utjecati na stvaranje sustava cjeloživotne skrbi za njihovu djecu od najranije dobi do starosti, a intencija je bila ukazati na potrebu da se teret skrbi prebaci s roditelja i udruga na resurse kojima raspolaže država. Udruge za to vrijeme prema svojim mogućnostima pomažu u pružanju podrški kroz različite modele i pristupe različitim dobnim skupinama djece s poremećajem iz spektra autizma i njihovim roditeljima. Rezultati istraživanja su pokazali da roditelji nisu u potpunosti zadovoljni. Najveći stupanj zadovoljstva roditelja u radu udruga vidi se u zadovoljstvu roditelja u radu djelatnika.

Druga hipoteza se odnosila na pretpostavku da roditelji djece s autizmom imaju pozitivna iskustva, te očekuju bolji razvoj svog djeteta. Analizom deskriptivnih podataka utvrđeno je da su najbolja iskustva roditelja kod razmjene iskustva s roditeljima druge djece u Udruzi, što potvrđuje važnost postojanja udruga. Roditeljima je važno druženje i razmjena iskustva s drugim roditeljima, a udruge su im velika podrška i imaju pozitivna iskustva.

Treća hipoteza se potvrdila. Kvalitativnom obradom podataka intervjua utvrđeno je da su u svim udrugama zastupljene terapije sa stručnom osobom, kreativne radionice za djecu te podrška za roditelje ili kroz međusobnu razmjenu informacija i iskustva ili kroz stručne savjete, ali se modeli podrške roditeljima ipak razlikuju.

Iz rezultata ovog istraživanja možemo zaključiti da udruge ispunjavaju svoju svrhu, da je roditeljima djece s autizmom potreban ovakav model udruživanja jer razvijaju svijest javnosti o problematici, podrška su cijeloj obitelji i potiču sustavno rješenje problema ove populacije što je preduvjet za kvalitetniji i dostojanstven život istih.

LITERATURA:

- Greenspan, S.I., Wieder, S., Simons R. (2004). *Dijete s posebnim potrebama. Poticanje intelektualnog i emocionalnog razvoja*. Velika Gorica: Ostvarenje d.o.o.
- Morling, E., O' Connell, C. (2018). *Podrška djeci i učenicima s poremećajem iz spektra autizma*. Zagreb: Educa.
- Pierce-Jordan, S., Lifter, K. (2005). Interaction of social and play behaviors in preschoolers with and without pervasive developmental disorder. *Topics in Early Childhood Special Education*, 25(1), str. 34-47.
- Popčević, K., Ivšac Pavliša, J., Bohaček A-M., Šimleša, S., Bašić, B. (2016). Znanstveno utemeljene intervencije kod poremećaja iz spektra autizma. *Hrvatska revija za rehabilitacijska istraživanja*, 52(1), str. 100-113.

Vale, N., Radetić-Paić, M. (2016). Kompetencije odgojitelja i integracija djeteta s autističnim poremećajem. U Tatković, N., Radetić-Paić, M., Blažević, I.). *Kompetencijski pristup kvaliteti ranog i predškolskog odgoja i obrazovanja*, str. 325-339.

Državni pedagoški standard predškolskog odgoja i naobrazbe NN 63/2008.

Državni pedagoški standard osnovnoškolskog sustava odgoja i obrazovanja, NN 63/08, 90/10.

Strategija obrazovanja, znanosti i tehnologije NN 124/14.

Okvir za poticanje i prilagodbu iskustva učenja te vrednovanje postignuća djece i učenika s teškoćama. Preuzeto, 2.5.2023.

<http://www.kurikulum.hr/wp-content/uploads/2016/02/Okvir-djeca-i-ucenici-s-teskocama.pdf>

Support models for parents with autistic children through the Zadar Autism Association – expectations and experience

***Prof. Smiljana Zrilić, PhD, University in Zadar, Department in Teacher and Educator Training⁴⁰²
Orieta Marcelić, Kindergarten Sunce Zadar⁴⁰³***

Ass. Prof. Violeta Valjan Vukić, PhD, University in Zadar, Department in Teacher and Educator Training⁴⁰⁴

Summary

In carrying out quality inclusion of children with difficulties, other participants and associations with volunteers, besides educators and teachers, professional associates, parents, teaching assistants, offer assistance to parents with children with difficulties. Support models to parents with children with autism disorders in Croatia are carried out in regular upbringing and education institutes, in special institutes, and the role of associations is not one to be neglected. The present work shows the research results of parent satisfaction with the work of associations, their expectations and experiences. 94 parents/guardians participated and 6 association representatives (Zadar, Zagreb, Rijeka, Osijek, Nedelišće, Karlovac). Quantitative and qualitative processing of data obtained by surveying parents and interviewing six presidents of various associations in the Republic of Croatia was used. The results of the research showed that parents have positive experiences and are satisfied with the professional support of the staff, as well as with the exchange of experiences with other parents, while they are less satisfied with the spatial and material conditions. The greatest expectations of parents were for their children to improve in communication, socialization and suppression of undesirable behaviors, and to be adequately housed in residential communities as adults having support models organized through a systematic solution. Most parents are aware that they themselves need assistance. All associations offer support models for parents through the association of parents and mutual exchange of experience, with professional support through workshops, individual consultations or lectures.

Key words: support models, Union of Autism Associations in Croatia, parents' expectations and experience, parents' satisfaction

⁴⁰² szrilic@unizd.hr

⁴⁰³ orietamarcelic@gmail.com

⁴⁰⁴ vvukic@unizd.hr

СЛОБОДА МЕДИЈА И УНИВЕРЗАЛНА ЉУДСКА ПРАВА

Доц. др Анђела Купресанин Вукелић

Факултет политичких наука Универзитета у Бањој Луци⁴⁰⁵

Апстракт: У домену медија посебно су значајна универзална људска права која подразумевају право на слободу мишљења и изражавања, као и то да свако има право да тражи, прима и шири информације и идеје било којим средствима, укључујући и средства јавног информисања, и без обзира на границе. Универзална декларација о људским правима један је од незаобилазних међународних докуманата у контексту регулисања сфере медија, тј. усклађивања националне медијске (само)регулативе са овим документом. Полазећи од тога у фокусу овог рада јесте анализа националне медијске регулативе на нивоу Босне и Херцеговине и Републике Српске у односу на Универзалну декларацију о људским правима и испитивање нивоа поштовања принципа слободе у раду професионалних комуникатора, укључујући и принципе који представљају примарне индикаторе нивоа његовог уважавања, као што су принципи истинитости, објективности и правде. Циљеви рада усмјерени су на утврђивање нормативног контекста и стварног стања у новинарској пракси у Босни и Херцеговини и Републици Српској у погледу поштовања принципа слободе, као неопходним предусловом за професионално дјеловање медија, тј. дјеловање у интересу јавности. Професионални и слободни медији представљају у савременом друштву значајану претпоставку за остваривање људских права, јер као доминантни извори информација медији подразумевају бројне функције које у зависности од нивоа њихове слободе и професионализма могу бити друштвено корисне, с једне стране, или проблематичне у контексту доприноса друштвеним вриједностима и интересима, с друге стране. Сходно предмету и постављеним циљевима, истраживање се у раду заснива на примјени три истраживачке технике: тематској анализи националног регулаторног и саморегулаторног оквира релевантног за остваривање слободе медија, анкетном упитнику и интервјуу.

Кључне ријечи: новинарство, медији, универзална људска права, медијска регулатива, новинарска етика.

Увод

Функције медија и новинарства су многобројне и значајно су комплексније од опште триологије функција на информативну, образовну и забавну. Наиме, медији поред наведених, подразумевају и следеће функције: артикулација, *Agenda Setting*, критика и контрола, социјализација и „вођство“ и интеграција (Rus-Mol i Zagorac Keršer, 2014: 19-27). Њихов значај посебно је оснажен појавом интернета и уопште развојем ИКТ-а, као и њиховом пенетрацијом у различите сфере живота савременог човјека, као што су комуникација, образовање, политичко и уопште друштвено партиципирање, забава, информисање и др. Полазећи од наведеног, веома је важно да медији и новинарска професија буду ослобођени од различитих видова инструментализације и да дјелују проактивно, превентивно, конструктивно и професионално, истовремено промовишући основна људска права и слободе и значај њиховог уважавања. Слобода медија није апсолутно право у смислу да медији могу да извјештавају и дјелују произвољно, друштвено неодговорно и непрофесионално. Напротив, свака злоупотреба потенцијала медијског простора и њихове моћи изискује примјену посебних механизма санкционисања. У односу на принцип слободе као фундаментални принцип у новинарској

⁴⁰⁵ andjela.kupresanin-vukelic@fpn.unibl.org

професији и пракси, који неријетко може бити злоупотребљен у контексту задовољавања интереса супростављених интересу јавности, принципи истинитости, објективности и правде су сами по себи афирмативни и неопходни за професионално новинарство уз уважавање професионалних стандарда.

Један од нужних предуслова за остваривање слободе медија јесте нормирање овог питања кроз националну медијску регулативу, чему значајно могу допринијети и саморегулаторни механизми. Полазећи од тога, предметом истраживања у овом раду обухваћени су нормативни оквири Босне и Херцеговине (БиХ) и Републике Српске (РС), анализа стварног стања у погледу поштовања принципа слободе, истинитости, објективности и правде из перспективе професионалних комуникатора, и идентификовање опструктивних механизма у погледу њиховог поштовања из перспективе менаџера медијских организација. Циљеви рада усмјерени су на утврђивање нормативног и стварног стања у новинарској професији и пракси у БиХ и РС у погледу потенцијала за остваривање фундаменталних новинарских принципа, што значајно детерминише ниво уважавања, промовисања и афирмисања универзалних људских права.

Сходно предмету и циљевима истраживања као три релевантне истражичке технике у раду су коришћене: тематска анализа садржаја, анкетно испитивање и интервју. Тематском анализом националног регулаторног и саморегулаторног оквира обухваћене су перфектуирани јединице устава, закона и подзаконских аката, етичких кодекса, као и њихова усклађеност са одредбама садржаним у Универзалној декларацији о људским правима. Испитивањем је обухваћено укупно 165 професионалних комуникатора запослених у 27 медијских организација на простору БиХ.

Нормативни оквир као инструмент у остваривању слободе медије и слободе изражавања

Држава као регулатор у домену јавног комуницирања усклађивање различитих интереса остварује доношењем позитивних правних прописа на различитим нивоима. У том смислу, могућа су три нивоа на којима се на национално-државном плану позитивни правни прописи доносе.⁴⁰⁶ Поред тога, постоје и подзаконски акти донесени на нивоу регулаторних тијела у виду уредби, кодекса или других аката који се односе на одређене или специфичне сегменте медијског система и на област јавног комуницирања.

С друге стране, нормативни оквир медијских система сачињен је и од етичких норми донесених на нивоу удружења професионалних комуникатора и саморегулаторних тијела. Заступљеност саморегулаторних тијела и професионалних кодекса у домену комуницирања посредованог масовним медијима, јасни су показатељи прибјегавања стратешкој употреби нормативне етике, чија је сврха „пружити, прокламовањем норми, повољну слику о професији или о медију, створити климу поверења у јавности, обезбедити признавање и што већи кредибилитет и одвратити државне власти од мешања у регулисање новинарства“ (Kornić, 1999: 22). Наиме, оснивање саморегулаторних тијела и доношење етичких кодекса кореспондира са увођењем принципа слободе медија. У том смислу је нужна усаглашеност између правних и етичких норми, њихова примјена, те усклађеност са међународним стандардима у сфери јавног комуницирања.

Норме међународног права, с обзиром на обавезу усклађивања националних прописа са одредбама садржаним у њима, посредно утичу и на начин функционисања медија у оквиру националних граница. Тако се поједини принципи стандардизују и постављају као универзални на међународном или глобалном нивоу. Поред међународних докумената који се примарно не односе на медије, али су једним дијелом примјениви и обавезујући и у овом сегменту, попут Универзалне декларације о људским правима, донесени су и бројни експлицитно медијски међународни прописи.

⁴⁰⁶ Први ниво – само један законски акт, основни закон/устав; други ниво – позитивни правни прописи као системски закони у области јавног комуницирања; и, трећи ниво – позитивни правни прописи који се односе на друге области друштвеног живота, „али се дотичу јавног комуницирања у свим тачкама пресека медијског система са осталим друштвеним подсистемима“ (Милетић, 2014: 12–13).

На изражено угрожавање слободе изражавања упућују бројна истраживања интернационалног карактера.⁴⁰⁷ Она показују да за остваривање слободе изражавања и слободе медија није довољно њихово нормирање кроз позитивне правне прописе донесене на међународном и националном нивоу или кроз етичке норме, већ је нужно осигурати и механизме који ће допринијети њиховом остваривању у пракси. С друге стране, недвојбено је да нормативни оквир заснован на демократским принципима представља један од нужних предуслова за конфигурисање медијског простора погодног за примијењивање принципа слободе и одговорности у јавном комуницирању.

Анализа садржаја позитивних правних прописа и етичких кодекса релевантних за остваривање слободе медија и слободе изражавања у БиХ и РС

Сходно уређењу, БиХ је комплексније нормативно уоквирена „позитивним правним прописима на национално-државном, ентитеском и интернационалном нивоу, кроз норме међународног права које су и формално саставни дио националног правног система“ (Trninić & Kupresanin Vukelić, 2021: 184). У том смислу, нормирање слободе медија, као и универзалних људских права у погледу њиховог уважавања и промовисања из перспективе медијске праксе и дјеловања, нужно је анализирати полазећи од устава донесених на различитим нивоима, а потом закона донесених на националном и ентитеским нивоима. Такође, анализом је неопходно обухватити и подзаконске акте који једним дијелом или у цијелости нормирају слободу медија на простору БиХ, као и етичке норме донесене на нивоу саморегулаторног тијела или професионалних удружења. Упркос дерегулацији медија на свјетском нивоу, у савременим медијским системима, укључујући и БиХ и РС, држава је опстала у улози регулатора, а „кључни концепт код објашњавања легитимности државног дјеловања у осјетљивом медијском подручју, обиљеженом идејама слободе изражавања и слободе медија, јесте појам јавног интереса“ (Džihana, 2022: 66).

Полазећи од устава, анализом су обухваћени Устав Босне и Херцеговине, Устав Републике Српске и Устав Федерације Босне и Херцеговине. Уставно нормирање људских права и слобода на сва три нивоа заснива се на међународним правним стандардима, тј. на одредбама садржаним у Европској конвенцији за заштиту људских права и основних слобода.⁴⁰⁸ Иако сва

⁴⁰⁷ У овом контексту релевантно је праћење извјештаја МПМ (*MPM – Media Pluralism Monitor*) који се заснивају на научном и холистичком приступу у истраживању европских медијских система о ризицима у погледу остваривања медијског плурализма и слободе медија. МПМ је истраживачки алат израђен за процијену потенцијалних ризика за медијски плурализам у земљама чланицама Европске уније и појединим земљама кандидатима за чланство у ЕУ (Србија, Република Сјеверна Македонија, Црна Гора, Албанија и Црна Гора) (<https://cmpf.eui.eu/media-pluralism-monitor/>). Посљедња два извјештаја упућују на „општу стагнацију или погоршање стања медијског плурализма и слободе медија у све четири области (основна заштита, тржишни плурализам, политичка независност, друштвена партиципација)“ (Kupresanin Vukelić, 2022: 753), нарочито у погледу заштите слободе изражавања, права на приступ информацијама и заштите стандарда новинарске професије (Исто). У посљедњем извјештају под називом „Monitoring media pluralism in the digital era“ (Centre for Media Pluralism and Media Freedom, 2022) се истиче да је слобода изражавања де јуре (*lat. de jure*) заштићена кроз уставе и законе, који су усклађени међународним стандардима, док су њихова имплементација и спровођење и даље проблематични.

⁴⁰⁸ Устав БиХ члан II („Људска права и основне слободе“) став 1: „Босна и Херцеговина и оба ентитета ће осигурати највиши ниво међународно признатих људских права и основних слобода“. Став 2. члана II: „Права и слободе предвиђени у Европској конвенцији за заштиту људских права и основних слобода и у њеним протоколима директно се примјењују у Босни и Херцеговини.“ (Устав БиХ, члан II, став 1. и став 2).

три устава садрже одредбе којима се гарантује слобода мишљења и изражавања⁴⁰⁹, Устав РС је у том смислу прецизнији и садржајнији.⁴¹⁰ Издвојени чланови и одредбе Устава РС указују на нормативно погодну основу за остваривање слободе медија и професионалног новинарства. У Анексу Устава Федерације БиХ наводи се укупно 21 међународна конвенција и декларација, међу којима су наведене и Универзална декларација о људским правима (Генерална скупштина УН-а, 1948) и Европска конвенција за заштиту људских права и основних слобода (Савјет Европе, 1953). Значај Конвенције произилази из тога што је овим документом право на слободу изражавања нормирано као право које није апсолутно, тј. његово уважавање подразумијева и одређене дужности и одговорности,⁴¹¹ што доприноси спречавању злоупотребе овог права у ситуацијама у којима његово остваривање доприноси угрожавању неких виших интереса (Купрешанин Вукелић, Ђурић и Савић, 2022: 41).

Један од закона који својим садржајем обухвата заштиту слободе јавног информисања и слободе изражавања јесте Закон о јавном информисању („Службени гласник РС“ бр. 10/97) донесен на нивоу РС. Међутим, закон је донесен 1997. године и његов садржај у значајној мјери није усклађен са актуелним тенденцијама на медијском тржишту. Упркос томе, Закон о јавном информисању нормира поједине аспекте значајне у контексту остваривања слободе медија и права грађана на истинито и објективно информисање.⁴¹² Законом о јавном информисању нису обухваћени онлајн медији, који данас представљају доминантан извор информација и веома изазовну медијску сферу у погледу остваривања универзалних људских права на слободу мишљења и изражавања.

Законом о комуникацијама („Службени гласник БиХ“ бр. 31/03)⁴¹³ јасно је нормирана сфера у вези са радом конвергентног регулатора у БиХ, тј. Регулаторне агенције за комуникације (члан 1. став 1). У члану 4. Закона о комуникацијама у којем се дефинишу регулаторни принципи емитовања и телекомуникација такође се наводи да они обухватају „заштиту слободе изражавања и разноликости мишљења поштујући општеприхваћене стандарде понашања, недискриминације, правичности, тачности и непристрасности“ (члан 4. став 1).

⁴⁰⁹ Како би се уставне одредбе које се односе на слободу изражавања примјењивале у новинарској пракси, високи представник је у јулу 1999. године донио *Одлуку о слободи информисања и укидању кривичне казне за увреду и клевету* („Службени гласник БиХ“ бр. 14/99).

⁴¹⁰ Дио II („Људска права и слободе“) Устав РС члан 25: „Зајамчена је слобода мисли и опредјељења, савјести и увјерења, као и јавног изражавања мишљења“. Чланом 26. је „зајамчена слобода штампе и других средстава јавног обавјештавања“, забрањена „цензура штампе и других видова јавног обавјештавања“, гдје се додаје да су „средства јавног обавјештавања дужна да благовремено, истинито и објективно обавјештавају јавност“.

⁴¹¹ Први став члана 10. гласи да „свако има право на слободу изражавања. Ово право укључује слободу мишљења и слободу примања и преношења информација и идеја, без мијешања јавне власти и без обзира на границе.“ Други став каже да остваривање ових слобода укључује и обавезе и одговорности и да у том смислу може подлијегати формалностима, условима, ограничењима или санкцијама предвиђеним законом.

⁴¹² Члан 1 дио I (Основне одредбе: „Јавно информисање је слободно. Сва правна и физичка лица имају право да се баве јавним информисањем.“). Члан 2 гарантује обезбјеђивање услова за „јавно информисање грађана и слободно истраживање, прикупљање, саопштавање, објављивање и ширење информација и идеја које се односе на питања од јавног значаја (интереса)“. Члан 5. каже да „јавна гласила не подлијежу цензури“, те да су дужна „да истинито, објективно и благовремено обавештавају јавност“. Одредбе садржане у Закону о јавном информисању које се односе на слободу јавног информисања и права и дужности јавних гласила одговарају члановима и одредбама који су у Уставу РС обухваћене дијелом II („Људска права и слободе“).

⁴¹³ Закон је након доношења неколико пута ревидиран, тј. подлијегао је измјенама и допунама.

У погледу остваривања права на информисање и уопште демократизације медијског система јесте усвајање Закона о слободи приступа информацијама („Сл. гласник РС“ бр. 20/01), Закона о слободи приступа информацијама у Федерацији Босне и Херцеговине („Сл. новине Федерације БиХ“, бр. 32/2001) и Закон о слободи приступа информацијама у Босни и Херцеговини („Сл. гласник БиХ“ бр. 28/00). Овим законима установљено је опште право јавности на слободан приступ информацијама (члан 1). Значајани у контексту слободе медија и уважавања универзалних људских права јесу и Закони о заштити од клевете донесени на четири нивоа (Кривични закон БиХ, Кривични закон ФБиХ, Кривични закон РС и Кривични закон Брчко дискретика БиХ). РС је прва усвојила Закон о заштити од клевете, заснован на европским стандардима, првенствено на Европској конвенцији о људским правима и слободама (члан 10). Овим законима такође се подстиче и штити право на слободу изражавања уз нормирање одговорности медија и новинара ако проузрокују штету угледу физичког или правног лица изношењем или преношењем неистинитих садржаја.

Поред државног регулисања медија, које би требало да тежи успостављању одговарајућег система „који приморава медије на друштвену одговорност“, у контексту развоја друштвено одговорног и слободног новинарства значајно је поштовање професионалне етике од стране медијских радника, етике захваљујући којој могу да се одупру различитим видовима притисака и да се „заузму за оно што је, по њиховом мишљењу, у интересу друштва“ (Де Берг, 2007: 102). У овом погледу на простору БиХ и РС релевантно је дјеловање професионалних удружења⁴¹⁴ и саморегулаторног тијела.⁴¹⁵ Једна од примарних функција Савјета за штампу јесте управо заштита медија од свих притисака који угрожавају слободу информисања и слободу медија, на што упућује и садржај Кодекса. У овом контексту су, поред општих одредби у оквиру којих се наводи да ће се медијски радници придржавати стандарда људских права дефинисаних у међународним и националним актима о људским правима, кључни члан 1 (Рад у интересу јавности) и члан 2 (Уредничка одговорност).

Методолошки оквир истраживања

Сходно природи проблема истраживања којим су обухваћене анализа националне медијске регулативе на нивоу БиХ и РС у односу на Универзалну декларацију о људским правима, као једног од незаобилазних међународних докуманата у контексту регулисања сфере медија и испитивање нивоа поштовања принципа слободе у раду професионалних комуникатора, укључујући и принципе који представљају примарне индикаторе нивоа његовог уважавања (истина, објективност и правда), постављен је методолошки оквир истраживања.

Циљеви рада усмјерени су на утврђивање нормативног контекста (*de jure*) и стварног стања (*de facto*) у новинарској пракси у БиХ и РС у погледу поштовања фундаменталних новинарских принципа. Професионални и слободни медији су једна од неопходних претпоставки за остваривање људских права у савременом информационом друштву, јер су начином њиховог извјештавања условљене и њихове функције које могу бити друштвено корисне или проблематичне у случајевима злоупотребе медијског простора и инструментализованог дјеловања професионалних комуникатора.

Истраживањем је обухваћено укупно 150 новинара запослених у 27 према начину управљања и финансирања дивергентних модела медијских организација (јавна служба, профитно-комерцијални, цивилни) и 10 менаџера који су у зависности од модела медијске организације у улози власника или директора медија. Различити модели медијских

⁴¹⁴ Удружење „БХ новинари“, Удружење новинара Републике Српске и Клуб новинара Бања Лука припадају професионалним удружењима.

⁴¹⁵ У домену саморегулације значајно је оснивање Савјета за штампу, који је прерастао у Савјет за штампу и онлајн медије и у том домену је релевантан је Кодекс за штампане и онлајн медије који је усвојен 1999. године од стране свих удружења новинара Босне и Херцеговине. Од тада је ревидиран и допуњаван, а последњи пут у августу 2022. године (<https://www.vzs.ba/index.php/vijece-za-stampu/kodeks-za-stampu-i-online-medije>).

организација у истраживању су одређени као субузорци, тј. укупан узорак од 150 новинара је анализиран и у односу на то у којем од наведених модела су запослени професионални комуникатори.

Поред претходно елабориране тематске квалитативне анализе националног регулаторног и саморегулаторног оквира у домену који је релевантан за остваривање слободе медија, истраживање се заснива на анкетном теренском испитивању којим је обухваћено 150 новинара и интервјуисању 10 менаџера медијских организација. Примјеном „мјешовитог дизајна“, тј. спровођењем анкетног истраживања у мјешовитом приступу, који у случају писане комуникације подразумијева употребу упитника, а у случају структурисаног интервјуа и усмене комуникације списак питања, као основних мјерних инструмената, настојао се подићи ниво квалитета анкетног истраживања (Popadić, Pavlović i Žezelj, 2018). Оправданост упитника као најпогоднијег мјерног инструмента детерминисана је величином узорака (150 новинара), док је за значајно мањи узорак (10 менаџера) као најпогоднији процијењен „интервју лицем у лице“ (Исто: 321).

Резултати истраживања указују на ниво поштовања, односно кршења одређених новинарских принципа, чије уважавање представља нужну претпоставку за слободно, професионално и одговорно дјеловање медија и новинара. С друге стране, њихово непоштовање указује на угрожавање права, које нормирано чланом 19. Универзалне декларације о људским правима који гласи да „свако има право на слободу мишљења и изражавања, што обухвата и право да не буде узнемираван због свог мишљења, као и право да тражи, прима и шири информације и идеје било којим средствима и без обзира на границе“. Истраживањем је обухваћено испитивање нивоа поштовања, односно кршења следећих принципа новинарске етике: принцип истинитости, принцип објективности, принцип слободе и принцип правде.

Истраживање је реализовано у периоду од 1. октобра 2016. године до 20. фебруара 2017. године.⁴¹⁶ Упркос временској дистанци у односу на период у којем је истраживање проведено, резултати представљају релевантну основу за процијену нивоа слободе медија из перспективе професионалних комуникатора и нивоа поштовања највиших новинарских принципа, јер се од тада до данас нису догодиле промјене које би могле значајно да утичу на ове аспекте новинарске професије и праксе на медијском простору БиХ.

Садржај другог мјерног инструмента, тј. интервјуа намијењеног менаџерима медија конципиран је тако да обухвата различите аспекте значајне у контексту разумијевања начина дјеловања медија. Међутим, сходно предмету истраживања овдје су анализирани одговори менаџера медија који указују на ниво поштовања принципа новинарске етике у пракси и заступљености (не)професионалног извјештавања у медијима, као и одговори на питања усмјерена на идентификовање чиниоца који доминантно доприносе кршењу етичких принципа у медијском извјештавању и развијању концепта непрофесионалног и неодговорног новинарства.⁴¹⁷

Главна хипотеза у раду је да су медији у БиХ и РС декларативно слободни, али да је примјена професионалних и етичких стандарда на којима се заснива концепт слободног дјеловања медија усмјереног ка остваривању универзалних људских права у пракси проблематична.

⁴¹⁶ Емпиријски дио рада заснива се на једном дијелу истраживања које је проведено у сврху израде докторске дисертације “Информационе детерминанте медијског система Републике Српске у глобалној медијасфери” ауторке Анђеле Купрешанин Вукелић. Дисертација је успјешно одбрањена на Филозофском факултету Универзитета у Источном Сарајеву у септембру 2018. године.

⁴¹⁷ Интервјуисање менаџера медија проведено је у истом периоду у којем је реализовано анкетно испитивање новинара и овом истраживачком техником обухваћени су власници и директори различитих модела медија. Менаџери су интервјуисани у сједиштима медијске организације којом управљају.

Резултати истраживања

Претходно представљена сазнања до којих се дошло квалитативном анализом садржаја документа, који чине нормативни оквир дјеловања медија на простору БиХ и РС, укључујући и саморегулаторне инструменте, показују да су професионални новинарски стандарди и принципи новинарске етике њима обухваћени. У том контексту, новирима запосленим у различитим моделима медијских организација постављено је питање усмјерено на утврђивање нивоа познавања нормативног оквира медијског простора обухваћеног истраживањем у домену медијске регулативе.

Табела 1. Бројчана (n) и процентуална (%) заступљеност става „новинари и познавање медијске регулативе“ у односу на различите моделе медијских организација

Медијске организације	У потпуности сам упознат/-а		Дјелимично сам упознат/-а		Нисам упознат/-а	
	n	%	n	%	n	%
Комерцијални медији	22	27,2	56	69,1	3	3,7
Јавни медији	19	44,2*	22	51,2	2	4,7
Цивилни медији	3	30,0	7	70,0	0	0
Друго	2	12,5	12	75,0	2	12,5

Увидом у табелу уочава се да је највећи број испитаника дјелимично упознат са правним нормама које регулишу начин рада новинара у медијима (97 испитаника, тј. 64,67%), док је укупно 46 испитаника (30,67%) у потпуности упознато с регулаторним оквиром. Уочљиво је да су у највећем проценту у потпуности упознати са правним нормама испитаници који раде у јавним медијима (44,2%), док је овај став процентуално најмање заступљен у медијима који припадају другачијем моделу организовања (12,5%) и у комерцијалним медијима (27,2%). Укупно седам испитаника (4,67%) уопште није упознато с медијском регулативом. Најизраженија заступљеност дјелимичног познавања регулаторног оквира у сваком субузorkу значајно условљава ефективност њихове примјене у пракси.

На основу установљене заступљености кодекса којима су обухваћени етички принципи и правила у раду професионалних комуникатора, испитаницама су постављена питања усмјерена на идентификовање степена у којем су професионални комуникатори упознати с њиховим садржајем, полазећи од тога да је предуслов за њихово поштовање у пракси, неопходно и њихово познавање.

Табела 2. Бројчана (n) и процентуална (%) заступљеност става “новинари и познавање етичких кодекса“ у односу на различите моделе медијских организација

Медијске организације	Без одговора		У потпуности		Дјелимично		Не	
	n	%	n	%	n	%	n	%
Комерцијални медији	1	1,2	31	38,3	45	55,6	4	4,9
Јавни медији	0	0	19	44,2"	21	48,8	3	7,0
Цивилни медији	0	0	6	60,0*	4	40,0	0	0
Друго	0	0	3	18,8	10	62,5	3	18,8

Приказани резултати показују да су новинари, као и са правним нормама, у највећем проценту дјелимично упознати са садржајем професионалних кодекса (80 испитаника, тј. 53,33%). Укупно 59 (39,33%) испитаника у потпуности је упознато с њиховим садржајем. Знатно мањи број новинара није упознат са садржајем кодекса (10 испитаника, тј. 6,67%). У односу на различите субузorkе, уочљиво је да је у цивилним (60%) и јавним (44,2%) медијима процентуално најзаступљенији став у *потпуности*, док је дјелимично познавање садржаја кодекса процентуално најизраженије у медијима који припадају другачијем моделу

организовања (60%) и у комерцијалним медијима (55,6%). Са садржајем кодекса у највећем проценту нису упознати новинари запослени у медијима који припадају другачијем моделу организовања (18,8%).

С обзиром на чињеницу да су новинари непосредно и континуирано ангажовани у процесу припреме и креирања медијских садржаја, испитивање интензитета кршења етичких принципа и непоштовања професионалних стандарда из њихове перспективе процијењено је као неизоставно.

Табела 3. Бројчана (n) и процентуална (%) заступљеност става „новинари и кршење принципа новинарске етике“

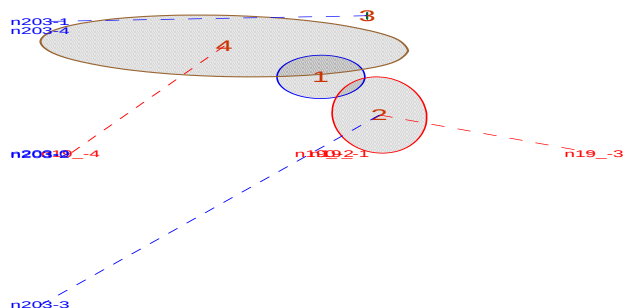
Етички принципи	Без одг.		Никада		Ријетко		Често		Увијек	
	n	%	n	%	n	%	n	%	n	%
Истина	4	2,67	90	60,0	8	5,33	6	4,00	42	28,0
Објективност	3	2,00	71	47,33	23	15,33	18	12,0	35	23,33
Слобода	4	2,67	65	43,33	30	20,0	14	9,33	37	24,67
Правда	4	2,67	76	50,67	20	13,33	16	10,67	34	22,67

Резултати представљени у табели показују да новинари различитим интензитетом крше различите принципе новинарске етике. Уочљиво је да највећи број испитаника никада не крши принцип истинитости (90 испитаника – 60%), док је заступљеност става *никада* најмања у кршењу принципа слободе (65 испитаника – 43,33%). Примјетно је, такође, да је истовремено у погледу кршења ових принципа заступљеност става *увијек* најизраженија, јер 42 испитаника (28%) увијек крше принцип истинитости, док принцип слободе увијек крши 37 испитаника (24,67%), при чему је највећи укупан број испитаника који различитим интензитетом овај принцип крше (81 испитаник, тј. 54%). Резултат показује да више од половине новинара (54%) крши принцип слободе, док укупно 56 новинара (37,33%) различитим интензитетом крши принцип истинитости. У погледу принципа објективности уочљиво је да, поред највише заступљеног става *никада* (71 испитаник, тј. 47,33%), укупно 76 испитаника (50,66%) ријетко, често и увијек крше овај принцип, при чему је заступљеност става *увијек* бројчано и процентуално најизраженија (35 испитаника, тј. 23,33%). Принцип правде никада не крши 76 новинара (50,67%), док га укупно 70 новинара (49,33%) различитим интензитетом крши с најучесталијом заступљеношћу става *увијек* (34 испитаника, тј. 22,67%).

Интензитет кршења принципа новинарске етике анализиран је у односу на различите субузорке, јер је на основу вриједности $p = .023$ (анализе MANOVA) и $p = .025$ (дискриминативне анализе) утврђено да између испитаника запослених у различитим медијским организацијама постоји разлика и јасно дефинисана граница. Коефицијент дискриминације показује да разликама између субузорака највише доприносе ставови испитаника у односу на следеће: познавање и примјена принципа новинарске етике (.050), принцип слободе (.037) и принцип објективности (.023). Рачунањем Махаланобисове дистанце између различитих субузорака утврђено је најмање растојање између јавних и комерцијалних медија (дистанца .64), док су најудаљенији цивилни и јавни медији (дистанца 1.06) и комерцијални и цивилни медији (дистанца 1.06).

Елипсе група испитаника приказују однос и карактеристике сваке врста медија према начину њиховог организовања у односу на три најдискриминативнија обиљежја у погледу принципа новинарске етике.

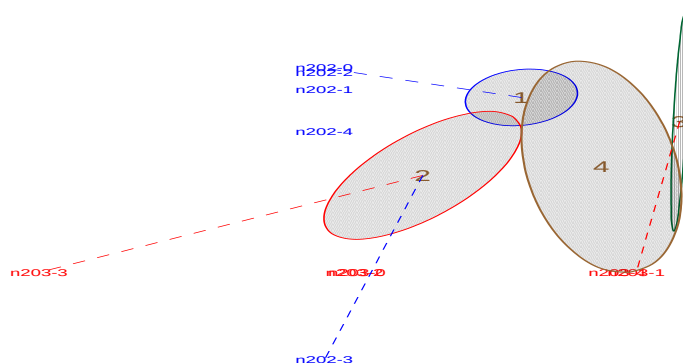
Графикон 1. Елипсе група испитаника у односу на став „познавање и примјена принципа новинарске етике“ и став „принцип слободе“

Легенда: комерцијални медиј (1), јавни медиј (2), цивилни медиј (3), друго (4), упознат/-а сам са принципима новинарске етике и примјењујем их у свом раду (n19-1), упознат/-а сам са принципима новинарске етике, али ми услови у којима радим онемогућавају њихову примјену (n19-2), упознат/-а сам са принципима новинарске етике, али их не примјењујем у свом раду (n19-3), нисам упознат/-а са принципима новинарске етике и не примјењујем их у свом раду (n19-4), без одговора (n203-0), никада (n203-1), ријетко (n203-2), често (n203-3), увијек (n203-4). Апсциса (хоризонтална оса) је „познавање и примјена принципа новинарске етике“, представљена четворостепеном скалом, а ордината (вертикална оса) је „принцип слободе“ (n203), представљена петостепеном скалом.

Увидом у графикон 1. уочава се да је у односу на осу „познавање и примјена принципа новинарске етике“ за субузорок „друго“ (4) највише заступљен став нисам упознат/-а са принципима новинарске етике и не примјењујем их у свом раду, а за субузорок „јавни медиј“ (2) највише је заступљен став упознат/-а сам са принципима новинарске етике, али их не примјењујем у свом раду. У односу на осу „принцип слободе“, за субузорок „јавни медиј“ (2) доминира став често, а за „цивилни медиј“ (3) доминира став никада. Графикон показује да се у погледу оба става преклапају комерцијални медији (1) и медији који припадају другачијем моделу организовања (4), тј. да имају сличне карактеристике.

Графикон 2. Елипсе група испитаника у односу на став „принцип слободе“ и став „принцип објективности“

Легенда: комерцијални медиј (1), јавни медиј (2), цивилни медиј (3), друго (4), без одговора (n203-0), никада (n203-1), ријетко (n203-2), често (n203-3), увијек (n203-4), без одг. (n202-0), никада (n202-1), ријетко (n202-2), често (n202-3), увијек (n202-4). Апсциса (хоризонтална оса) је „принцип слободе“ (n203), представљена петостепеном скалом, а ордината (вертикална оса) је „принцип објективности“ (n202), представљена петостепеном скалом.

На основу графичког приказа 2. уочава се да је у односу на осу „принцип слободе” за субузорак „јавни медиј” (2) највише заступљен став *често*, а за субузорак „цивилни медиј” (3) највише је заступљен став *никада*. У односу на осу „принцип објективности”, за субузорак „јавни медиј” (2) доминира став *често*, а за „комерцијални медиј” (1) доминира став *без одговора*.

Сажетак одговора менаџера медија

Цјеловитијем увиду у интензитет кршења етичких принципа и непоштовања професионалних стандарда, посебно у погледу чиниоца који примарно детерминишу ову тенденцију, значајно су допринијели одговори менаџера медијских организација. Менаџери сматрају да је на медијском простору БиХ и РС остављен велики простор за кршење принципа новинарске етике и за непрофесионално извјештавање. Менаџери тврде да непоштовању етичких принципа доприносе сљедећи чиниоци: изражена политичка инструментализација и поларизација медија, неефикасни механизми саморегулације, недовољно јасно и прецизно дефинисани најзначајнији аспекти новинарске професије и начина функционисања медија, финансијска и морална криза у друштву, неодговорност уредника и власника медија и неприпремљост самих новинара за рад на озбиљним темама. Као посљедице њиховог дјеловања менаџери наводе различите примјере кршења етичких принципа које резултира непрофесионалним и неодговорним новинарством.

На основу одговара уочено је кршење сљедећих етичких принципа и професионалних стандарда: принцип објективности или непристрасности, изношење личног става и приступање темама и саговорницима искључиво у сврху потврђивања личног става или става уредника и власника медија, што резултира доминацијом заговарачког и на коментар оријентисаног новинарства, непрофесионално извјештавање о жртвама насиља, малољетницима и особама са инвалидитетом, злоупотреба малољетника у политичке сврхе, нарушавање права на приватност, коришћење нерелевантних извора и непровјерених чињеница, кршење принципа истинитости и неадекватно поштовање принципа друге стране, које само формално причу чини избалансираном, а притом не доприноси стварном разумијевању тема и проблема о којима се извјештава.⁴¹⁸

Дискусија

Медијски простор БиХ и РС уоквирен је правним нормама које детерминишу начин функционисања и дјеловања медија. Поражавајући су резултати који показују да су професионални комуникатори углавном дјелимично упознати са садржајем медијских закона.

⁴¹⁸ Менаџер цивилног медија: *Највише је угрожена непристрасност, имамо доста коментара, личног става, јер новинари често када пишу причу траже неког ко ће им рећи оно што и они сами мисле.* Менаџер профитно-комерцијалног медија: *Идемо ка домену жуте штампе, доста је неистинитости, нарочито у области црне хронике. Медији објављују слике жртава насиља или убијених, шокантне наслове, шокантне фотографије, што битно утиче на породице жртава, и пуштање коментара који посјећују говор мржње због што веће посјећености и читаности.* Менаџер профитно-комерцијалног медија: *Губи се непристрасност и право новинарство, не доносите причу, испуните новинарске стандарде, дајете и другу страну, али се из изјава и ставова друге стране не може ништа закључити. То и коришћење дјецe у политичке и пропагандне сврхе.* Менаџер профитно-комерцијалног медија: *Проблематично је преузимање информација са блогова и непровјерених портала и навођење истих као извора, чиме је одговорност са медија и њихових новинара пребачена на блогере и portale за које не можемо тврдити да су релевантни извори у смислу тачних и провјерених информација.* Менаџер профитно-комерцијалног медија: *Губи се објективан приступ, кредибилитет, субјективности је првише, нарочито у мејнстрим медијима.* Менаџер јавног медија: *Проблем недовољне објективности медија и њихове наклоњености једној одређеној политичкој оријентацији. Питање и проблем је уопште могућности за примјењивање основних етичких принципа.* Менаџер цивилног медија: *Медији су спремни да нехотично некога прогласе кривим прије него што се заврши суђење. Такође, квалификовање некога, често у политици, да је криминалац, лопов, давање епитета, то је нешто за шта у одговорном новинарству нема мјеста.*

Такође, с обзиром да је нормирање медија засновано на принципу корегулације, који подразумева да је начин рада професионалних комуникатора, поред правних норми, детерминисан и механизмима саморегулације, тј. етичким кодексима донесеним на нивоу професионалних удружења и саморегулаторног тијела, нису охрабрујући резултати који упућују на углавном дјелимично познавање њиховог садржаја.

За идентификовање нивоа професионализма и слободе у раду новинара, најиндикативнији су резултати о интензитету кршења универзалних етичких принципа. Охрабрујући је податак који показује да највећи број испитаника никада не крши највиши новинарски принцип истиности, али су истовремено поражавајући резултати који показују да се у односу на друге принципе у најизраженијем проценту овај принцип увијек крши. На незадовољавајући ниво развијености новинарског професионализма, такође, упућују резултати који се односе на интензитет кршења принципа објективности и слободе. Њих различитим интензитетом крши више од половине новинара, при чему су међу њима најзаступљенији испитаници који их увијек крше. Принцип правде крши незнатно мање од половине испитаника. У погледу поштовања највиших новинарских принципа може се закључити да новинари различитим интензитетом крше етичке принципе, што истовремено указује на низак ниво новинарског професионализма. Најучесталије кршење принципа објективности и принципа слободе идентификовано је у јавним медијима, којима су у односу на друге субзорке у том смислу најприближнији комерцијални медији. Ове принципе у највећем проценту никада не крше новинари запослени у цивилним медијима.

Интерпретација резултата упућује на то да је професионална етика као посебан аспект когнитивне базе новинарства у значајној мјери угрожена, јер око половине испитаника различитим интензитетом крши највише новинарске принципе. Нарочито је забрињавајућа учесталост става *увијек*, који је након става *никада* најзаступљенији у односу на сваки од наведених принципа новинарске етике. Њихово континуирано или спорадично кршење показатељи су ниског нивоа новинарског професионализма. У овом контексту значајни су и одговори менаџера медија, на основу којих се може закључити да овим тенденцијама доприносе различити спољашњи и унутрашњи агенси, међу којима су најзаступљенији политички притисци и непрофесионализам новинара, уредника и самих менаџера медија.

Закључна разматрања

Иако дјеловање медија засновано на професионалним стандардима и етичким принципима представља један од значајних предуслова за остваривање појединих људских права, евидентно је да је на медијском простору БиХ и РС овај предуслов угрожен факторима различите природе. Наиме, полазећи од права на слободан приступ информацијама, уочава се да је ово право угрожено у погледу нивоа њихове истинитости и објективности, што доводи до изражене тенденције пласирања дезинформација, непотпуних и непровјерених медијских садржаја. Сходно томе, поставља се питање да ли је данас ријеч о праву на слободан приступ информацијама или дезинформацијама. Бројни су чиниоци који онемогућавају развијање концепта професионалног новинарства и дјеловања медија у виду притисака интерних и екстерних социјалних и информационих агенаса који резултирају различитим облицима инструментализације медија (Kuprešanin Vukelić, 2022).

У раду је констатована заступљеност правних и етичких норми које уоквиравају медијски простор обухваћен истраживањем и које својим садржајем нормирају остваривње слободе медија и изражавања, као и право на приступ истинитим, провјереним и потпуним информацијама. Међутим, уочава се и то да је медијска регулатива анахрона, тј. да није усклађена са актуелним и доминантним тенденцијама у сфери медија. Такође, у раду је констатовано да у односу на период истраживања до данас медијска политика на простору БиХ и РС није била усмјерена на ревидрање постојећих или доношење нових норматива усмјерених ка оснаживању слободе медија и да се сходно томе нису догодиле значајније промјене у остваривању њихове слободе, аутономије и подизању нивоа њиховог професионализма. С друге стране, може се очекивати да ће актуела иницијатива усмјерена на ревидирање Закона о заштити од клевете РС у погледу криминализације клевете, имати далокесежније посљедице у овом погледу, које ће зависти од тога да ли ће овај инструмент бити коришћен као механизам подизања нивоа

одговорности у јавном информисању или ће доћи до његове злоупотребе и додатног нарушавања слободе медија.

Полазна претпоставка у раду је потврђена из различитих перспектива, тј. на основу самоперцепције новинара о (не)поштовању професионалних стандарда и принципа новинарске етике, потом самоперцепције менаџера медија о интензитету њиховог кршења и чионицама који томе доприносе, као и на основу првобитно анализираних садржаја докумената који нормирају слободу медија и изражавања. Закључује се да су медији у БиХ и РС декларативно слободни, али да је примјена професионалних и етичких стандарда на којима се заснива концепт слободног дјеловања медија усмјереног ка остваривању универзалних људских права у пракси проблематична.

Литература:

1. Centre for Media Pluralism and Media Freedom (2022). *Monitoring media pluralism in the digital era*. <https://cmpf.eui.eu/media-pluralism-monitor/>
2. Džihana, Amer (2022). Regulacija medija. *Medijsko parvo: Okvir za slobodno i odgovorno djelovanje medija*, 63-89. Sarajevo: Centar za promociju civilnog društva.
3. Generalna skupština UN (1948/1971). *Univerzalna deklaracija o ljudskim pravima*.
4. Kornj, Daniel (1999). *Etika informisanja*. Beograd: Clio.
5. *Krivični zakon Bosne i Hercegovine* „Službeni glasnik BiH“, br. 3/2003.
6. *Krivični zakon Brčko distrikta BiH* „Službeni glasnik Brčko distrikta BiH“, br. 12/2020.
7. *Krivični zakon Federacije Bosne i Hercegovine* „Službene novine F BiH“, br. 36/2003.
8. Kuprešanin Vukelić, Anđela (2022). Opstruktivni mehanizmi u demokratizaciji medija i unapređivanju medijskog pluralizma u Bosni i Hercegovini. *DHS - Društvene i humanističke studije*, godina VII, broj 2 (19), 749-768. Tuzla: Filozofski fakultet Univerziteta u Tuzli.
9. Popadić, Dragan, Žezelj, Iris i Pavlović, Zoran (2018). *Alatke istraživača: metodi i tehnike istraživanja u društvenim naukama*. Beograd : Clio.
10. Rus-Mol, Štefan i Zagorac Keršerer, Ana (2014). *Novinarstvo*. Beograd: Clio.
11. Savjet Evrope (1953). *Evropska konvencija za zaštitu ljudskih prava i osnovnih sloboda*.
12. Trninic, Dragana & Kupresanin Vukelic, Andjela (2021). Privacy on the Internet Concerning Generation Z in Bosnia and Hercegovina. *Media Literacy and Academic Research*, Vol. 4, No. 1, April 2021, ISSN: 2585-8726 (print version), ISSN: 2585-9188 (online version), EV 4956 / 14, 180-198.
13. *Ustav Bosne i Hercegovine*, Aneks IV Opšteg okvirnog sporazuma za mir u Bosni i Hercegovini i „Službeni glasnik BiH“ br. 25/2009.
14. *Ustav Federacije Bosne i Hercegovine* „Službene novine BiH“, br.1/1994, 13/1997, 16/2002, (...), 88/2008.
15. *Zakon o komunikacijama* „Službeni glasnik BiH“, broj 31/03.
16. *Zakon o slobodi pristupa informacijama u Bosni i Hercegovini* „Službeni glasnik BiH“ br. 28/00.
17. *Zakon o slobodi pristupa informacijama u Federaciji Bosne i Hercegovine* "Službene novine Federacije BiH", br. 32/2001.
18. *Zakon o јавном информисању* „Службени гласник РС“ бр. 10/97
19. *Закон о слободи приступа информацијама* „Службени гласник РС“ бр. 20/01.
20. *Кривични закон Републике Српске* „Службени гласник РС“, бр. 49/2003.
21. Купрешанин Вукелић, Анђела (2018). *Информационе детерминанте медијског система Републике Српске у глобалној медијасфери*. Докторска дисертација.
22. Купрешанин Вукелић, Анђела, Ђурић, Зоран и Савић, Милорад (2022). *Анализа стања испуњавања обавеза даваоца приступа интернету у погледу заштите малољетника, прегледа међународне праксе и препорука за унапређење регулаторног оквира БиХ*. Регулаторна агенција за комуникације. https://medijskapismenost.ba/wp-content/uploads/2022/07/analiza_s.pdf
23. Милетић, Мирко (2014). *Структура и динамика медијског система Србије: хрестоматија*. Београд: Јасен.
24. Савјет за штампу и онлајн медије (1999/2022). *Кодекс за штампане и онлајн медије*.
25. *Устав Републике Српске* „Службени гласник Републике Српске“ бр. 21/1992.

FREEDOM OF THE MEDIA AND UNIVERSAL HUMAN RIGHTS

Summary

In the domain of the media, a prominent position is reserved for universal human rights that imply the right to freedom of thought and expression, as well as the fact that every human being is entitled to demand, receive, and disseminate information and ideas through any means available, including public media, and regardless of borders. The UN Universal Declaration on Human Rights is one of key international documents within the context of the media regulation, that is, the harmonisation of the respective national legislation regulating the area with the aforementioned document. Taking this as a starting point, the paper focuses on an analysis of the respective media legislation in Bosnia and Herzegovina and the Republic of Srpska in relation to the said declaration and on examining the extent to which principles of free operation of professional communicators are respected, including the principles that imply primary indicators of the level of their appreciation, such as the principles of veracity, objectivity, and justice. The paper aims at determining the normative context and the actual state of the affairs in journalistic practice in Bosnia and Herzegovina and in the Republic of Srpska in terms of respecting the principle of freedom as a necessary requirement for professional performance of the media, that is, for its professional performance in public interest. In contemporary society, the professional and free media represents a significant prerequisite for the exercise of human rights, since it, as the dominant source of information, implies numerous functions which, depending on the level of its freedom and professionalism, may, on the one hand, prove socially beneficial, or, on the other, troublesome within the context of contribution to social values and interests. In this respect, the media, if used properly and responsibly, the media represents one of major prerequisites of modern-day education. In accordance with the subject matter and the goals stated, the research is based on three techniques: a thematic analysis of the national regulatory and self-regulatory framework relevant for the exercise of the freedom of media, a questionnaire, and an interview.

Keywords: journalism, the media, universal human rights, the media legislation, journalism ethics.

НАЧЕЛА И МЕХАНИЗМИ ЗАШТИТЕ ЉУДСКИХ ПРАВА

Мирослав Баљак, академик проф. др, Европски универзитет БД и ЕУ Kallos Тузла⁴¹⁹

Абстракт: У раду су анализирана начела на којима се људска права темеље, те главни међународни документи којима су регулисана људска права, као и механизми њихове заштите који стоје на располагању појединцу када сматра да му је поједино право повређено деловањем јавних власти. У савременом друштву људска права постају мерило вредновања квалитета живљења и достигнутог степена демократије. Међународни документи, као инструменти и поступци гарантовања и заштите људских права, дају људским правима универзални карактер којима нису препрека државне границе и национална законодавства. Титулари људских права су грађани, а обавеза државе је да се права и слободе утврђена Уставом и законима не крише већ поштују.

Кључне речи: људска права, основне слободе, начела, устав, законитост

Увод

Идеја о људским правима се развијала постепено, најпре кроз учења о постојању природног права, односно кроз учења о правима човека, да би се данас у националним законодавствима, али и у регионалним и међународним оквирима посебно уређивала људска права и утврђивала обавеза њиховог поштовања.

Људска права су садржана у бројним конвенцијама, протоколима, повељама, Уставу, законима и другим општим актима. Данас је питање људских права веома актуелно. Никада се више није говорило о људским правима и истовремено се никада нису мање поштовали људско достојанство и људска права других.⁴²⁰

Обавеза поштовања људских права од стране органа безбедности приликом њиховог поступања вишеструко је наглашена у бројним међународним документима, домаћим уставним и законским текстовима. Та се обавеза може посматрати као генерална, при чему представља општи захтев да људска права буду мера којом су ограничена сва овлашћења ових органа, и у односу на поједина људска права, где су од нарочитог значаја обавезе поштовања грађанских слобода, те једнакост грађана у свим њеним видовима.

Могућност ограничавања појединих права прихвата и Европска конвенција о људским правима, и то онда када је то у складу са законом и неопходно у демократском друштву, а у интересу је националне безбедности или јавне безбедности, економске добробити земље, затим ради спречавања нереда и криминала, заштите здравља или морала, или ради заштите права и слобода других. Наведене сврхе су веома широко дате. Због тога су ограничења људских права детаљно прописана, те су усвојени многобројни принципи и стандарди поступања за ове органе чијим се поштовањем умањују негативни ефекти самог ограничавања.

⁴¹⁹ baljak.miroslav@gmail.com

⁴²⁰ Баљак, М, Еркић, Д: Механизми заштите људских права на регионалном нивоу, Удружење за међународно кривично право, Зборник радова, Златибор, 2022, стр. 284.

Начела на којима се темеље људска права

Међу најопштија људска права спадају право на правну личност, једнакост људи и достојанство људске личности. „Ова права имају карактер начела на којима се темељи читава грађевина људских права и важан су предуслов за уживање осталих људских права“.⁴²¹

Право на правну личност јесте способност појединца да стиче права и обавезе и да користи права и слободе. Правна способност је право појединца да буде субјект права. Тај се субјективитет огледа у правној и пословној способности.⁴²² Правна способност, односно способност да се буде носилац права се стиче рођењем, а у неким случајевима и пре рођења (нпр. наследна права), и она не може бити ограничена. Пословна способност, тј. способност да се самостално одлучује о својим правима и обавезама стиче се пунолетством. Ипак, свако пунолетно лице не мора уживати пословну способност. Пословна способност може бити ограничена, и то потпуно или делимично из законских разлога који су основ за ограничење пословне способности (нпр. душевно оболење). Лице које не ужива пословну способност, или је његова пословна способност ограничена, и даље ужива правну способност због тога што је она битно својство права на личност.

Такође, врло битан предуслов за остваривање свих осталих права и слобода јесте једнакост. Из историјског прегледа развоја идеје људских права видљиво је да је једнакост дуго времена схватана рестриктивно, односно да је почивала на искључивању других и другачијих. Тако се једнакост у грчкој политичкој теорији схватала као једнакост међу најбољима, што се односило на аристократију, а еволуирала је до једнакости слободних грађана. Средњовековна једнакост односила се на сталешку једнакост, а почела је као једнакост богатих, пунолетних мушкараца. Затим је једнакост заснивана на раси и на етничком пореклу док није коначно еволуирала до признавања једнакости свих људи. Дакле, традиционално су из појма једнакости искључивани људи по основу пола, расе, социјалног или другог статуса, језика, етничког порекла, односно по свим основама који су касније унесени као основа забране дискриминације у документима из области људских права.⁴²³

Једнакост је и природно право човека, на кога упућује Декларација права човека и грађанина. „Људи се рађају и живе слободни и једнаки у правима“ (члан 1). „Бити једнак значи првенствено имати иста права и обавезе, односно бити једнак пред законом и имати право на једнаку законску заштиту. Једнакост пред законом подразумева да закони морају бити апстрактни, тј. за све исти, и једнако третирати људе у истим правним ситуацијама. Једнака законска заштита значи исти положај у заштити сопствених права пред судовима и другим органима власти. Начело једнакости претпоставља забрану сваког вида неоправданог разликовања међу људима. Такво разликовање се назива дискриминација и забрањује се“.⁴²⁴ Многобројни међународни документи и устави посебно наводе забране појединих основа дискриминације као што су према: раси, полу, националној припадности, друштвеном пореклу, рођењу, вероисповести, политичком или другом уверењу, имовном стању, култури, језику, односно према било којем другом основу.

Достојанство личности је начело, тј. вредност коју гарантују и штите бројни међународни документи о људским правима и бројни устави. Људско достојанство је загарантовано као неприкосновено и као право кога су дужни да поштују и штите сви. „Људско достојанство као посебна вредност обавезује све органе власти и сваког другог да га поштују и штите, односно да се према људима опходе на начин достојан човека“.⁴²⁵ Ово начело промовише достојанство људске личности као урођено својство, које треба бити признато и

⁴²¹ Милосављевић, Б, Поповић, Д: *Уставно право*, Треће измењено и допуњено издање, Правни факултет Универзитета Унион и ЈП Службени гласник, Београд, 2009, стр. 147.

⁴²² Пајванчић, М: *Уставно право*, Правни факултет, Нови Сад, 2008, стр. 83.

⁴²³ Бакшић-Муфтић, Ј: *Систем људских права*, Магистрат, Сарајево, 2002, стр. 153.

⁴²⁴ Милосављевић, Б, Поповић, Д: *Уставно право*, Треће измењено и допуњено издање, Правни факултет Универзитета Унион и ЈП Службени гласник, Београд, 2009, стр. 147.

⁴²⁵ Ibidem, стр. 148.

заштићено у свим условима и под свим околностима. Тако, „човеку припада не само право на живот, него и право на достојанствен живот у коме ће моћи, у слободи од страха, егзистенцијалне несигурности, у миру, реализовати све потенцијале које у себи носи“.⁴²⁶

Заштита достојанства личности често се повезује и са личном слободом и гарантује се заједно са њом. Право на слободан развој личности подразумева слободу појединца да „чини оно што жели и сматра најбољим за развој своје личности, под условом да тиме не крши загарантована права других“ У тим правима других јесу границе његовој слободи деловања.⁴²⁷

Овде се можемо послужити речима професора Милосављевића који истиче да ће „људска права и даље бележити развој у правцу њиховог употпуњавања и јачања гаранција за њихово поштовање, а да ће тај развој следити основне принципе на којима се темељи „грађевина“ људских права, од којих су најзначајнији: поштовање људског достојанства; универзалност (својствена и припада свим људским бићима); неотуђивост (не могу бити ником одузета, нити их се ико може одрећи); и једнакост (свако људско биће има иста људска права, без обзира на расу, боју коже, пол, језик, веру, политичко или друго мишљење, социјално порекло, имовину, рођење или други статус)“.⁴²⁸

Међународни систем заштите људских права

Све до половине XX века, на питање о признавању и уживању појединих људских права гледало се превасходно као на унутрашњу ствар држава. Иако имају дугу историју, идеје о стварању наддржавног механизма, који би био у стању да свим људским бићима обезбеди гаранције њихових урођених права, долазе до изражаја тек у периоду после Другог светског рата. Постепено и уз знатне тешкоће стваран је систем међународне заштите тих права и то највише кроз Уједињене нације и Савет Европе. Данас се тај систем и даље развија и веома брзо напредује.

Под међународним механизмима заштите подразумева се „скуп мера које треба да обезбеде остварење и надзор над применом појединих међународних уговора. Наиме, међународни уговори о људским правима предвиђају поступке за заштиту људских права пред одређеним међународним органима, судовима или сличним телима, стварајући на тај начин судску праксу и успостављајући међународне стандарде. Ти механизми заштите постоје и на универзалном, тј, светском нивоу и на регионалним нивоима, стално се усавршавају и унапређују“.⁴²⁹

Универзални систем заштите је створен у оквиру поретка Уједињених нација, а обухвата две врсте органа и тела, и то: „надзорна тела створена појединим међународним уговорима и органе и тела засноване на Повељи УН“.⁴³⁰

Међународни уговори о људским правима усвојени у УН установили су уговорна тела, тј. комитете за надзор над поштовањем тих уговора. С обзиром на то да се надлежност комитета заснива на међународним уговорима, само оне државе које су прихватиле одређене конвенције подлежу процедурама предвиђеним у њима. Поред надзора над поштовањем одређеног уговора од стране држава потписница и давања препорука за унапређење стања људских права које одређени уговор прокламује и штити, комитети имају још и овлаштења да разматрају представке које државе потписнице упућују једне против других, као и

⁴²⁶ Бакшић-Муфтић, Ј: *Систем људских права*, Магистрат, Сарајево, 2002, стр. 154.

⁴²⁷ Милосављевић, Б, Поповић, Д: *Уставно право*, Треће измењено и допуњено издање, Правни факултет Универзитета Унион и ЈП Службени гласник, Београд, 2009, стр. 148.

⁴²⁸ Милосављевић, Б: *Људска права и полиција - стандарди људских права за полицију*, Центар за антиратну акцију, Београд, 2004, стр. 15-16.

⁴²⁹ Димитријевић, В. и др: *Основи међународног јавног права*, Друго издање, Београдски центар за људска права, Досије, Београд, 2007, стр. 206.

⁴³⁰ Милосављевић, Б, Поповић, Д: *Уставно право*, Треће измењено и допуњено издање, Правни факултет Универзитета Унион и ЈП Службени гласник, Београд, 2009, стр. 186.

индивидуалне представке против држава чланица.⁴³¹ Такође, у новије време поједини комитети добијају и неке нове задатке, попут посета држава чланицама (када постоје информације о масовном и систематском кршењу људских права), вршења истрага на терену, покретања хитних хуманитарних акција, као и покретања ранопозоравајућих процедура.⁴³²

С друге стране, Повеља УН је област људских права поверила у првом реду Економском и социјалном савету и предвидела да тај савет може да оснива помоћне органе. Тако је, 1946. године основана Комисија за људска права, а која је била најважнији орган у систему заштите људских права у УН. Од 2006. године, ова Комисија је укинута и замењена новим органом - Саветом за људска права. Такође, постоје и други посебни органи и тела засновани на Повељи УН попут Подкомисије за спречавање дискриминације и заштиту мањина, Комисије за положај жена и Високог комесара за људска права. Поред тога, у УН постоје нарочити поступци за бављење тешким кршењима људских права, као и извесни судски органи са одређеним надлежностима у области кршења људских права. Тако, поред Међународног суда правде, створен је и Међународни кривични суд са седиштем у Риму, као и трибунали за бившу Југославију и Руанду.⁴³³

На регионалним нивоима развило се неколико система заштите људских права и установљени су одговарајући органи надзора. Тако су Америчком конвенцијом о људским правима образовани Интерамеричка комисија за људска права и Суд за људска права.⁴³⁴ С друге стране, Афричком повељом о правима човека и народа установљена је Афричка комисија, а 1988. године усвојен је и Протокол о оснивању Афричког суда за људска права. Ипак, најефикаснији систем заштите установљен је на европском континенту, и то одмах после Другог светског рата, оснивањем Савета Европе.

Од усвајања Европске конвенције о људским правима 1950. године, под окриљем Савета Европе, развија се Европски систем заштите људских права. Систем за надзор над поштовањем ове Конвенције је ревидиран и унапређен 1994. године, на основу Протокола број 11 уз Европску конвенцију, када је Европски суд за људска права постао најважнија регионална институција за заштиту људских права. Такође, данас у европском систему заштите постоји и Европски комитет против тортуре.⁴³⁵

Европски суд за људска права је почео са радом 1961. године, а чини га по један судија из сваке земље чланице Савета Европе. Судије се бирају на период од шест година и могу бити реизабрани. У интересу ефикасности, Суд разматра предлоге преко судије појединца, или преко судија организованих у већа од троје судија, већа од седам судија и Великом већу од 17 судија. Суд остварује две врсте надлежности. Према члану 47. Европске конвенције Комитет министара може од Суда тражити саветодавно мишљење о било којем правном питању које се тиче тумачења Европске конвенције и њених протокола. Међутим, много је значајнија надлежност суда у међудржавним и појединачним случајевима.⁴³⁶ Наиме, суду се могу да обраћају две врсте субјеката, и то: државе чланице у вези са повредама Европске конвенције или протокола уз њу од стране других уговорница, тзв. међудржавни спорови, као и појединци,

⁴³¹ Милосављевић, Б: *Увод у теорију уставног права*, Правни факултет Универзитета Унион и ЈП Службени гласник, Београд, 2011, стр. 47.

⁴³² Димитријевић, В. и др: *Основи међународног јавног права*, Друго издање, Београдски центар за људска права, Досије, Београд, 2007, стр. 208.

⁴³³ Милосављевић, Б, Поповић, Д: *Уставно право*, Треће измењено и допуњено издање, Правни факултет Универзитета Унион и ЈП Службени гласник, Београд, 2009, стр. 186.

⁴³⁴ Америчка конвенција о људским правима, усвојена је на Конференцији Организације америчких држава у Сан Хозеу 22. новембра 1969. године

⁴³⁵ Пуни назив је Европски комитет за спречавање мучења и нечовечних и понижавајућих казни или поступака, а који је установљен Европском конвенцијом за спречавање мучења и нечовечних и понижавајућих казни или поступака од 26. јуна 1988. године

⁴³⁶ Gomien, D: *Кратак водич кроз Европску конвенцију о људским правима*, 3. издање, Савет Европе, Сарајево, 2005, стр. 179-180.

невладине организације или групе лица који тврде да су им повређена права установљена Европском конвенцијом (члан 33. и 34).

Да би појединачна представка била прихваћена морају се претходно испунити следећи захтеви: исцрпљеност свих унутрашњих правних лекова; благовременост, односно да није протекло више од шест месеци од правоснажне одлуке по унутрашњим правним лековима; представка не може бити суштински иста са представком коју је суд већ разматрао; мора бити потписана и спојива са одредбама Европске конвенције, тј. да је држава против које се подноси представка ратификовала Конвенцију, да се повреда права догодила после ратификације и на територији државе потписнице, да се предмет представке односи на неко од права из Конвенције итд. Сам поступак пред Судом се одвија у две фазе. У првој фази се испитује прихватљивост представке, док се у другој одлучује о предмету спора, с тим што је пре друге фазе могуће поравнање странака. Када се пресудом утврди прекршај Конвенције, подносилац има право на правично задовољење у виду отклањања последица кршења његовог права, затим у виду одштете и накнаде трошкова. Пресуде постају правноснажне и извршне после преиспитивања у Великом већу, док извршење пресуда надгледа Комитет министара.⁴³⁷

Слабости међународне заштите људских права произилазе из чињенице да су људска права и слободе директно везане за однос појединца и државе. Наиме, пошто су државе субјекти међународног права свако појављивање појединца на међународном нивоу због заштите људских права наилази на ограничења која подразумевају суверенитет и правни субјективитет државе. Тиме су управо одређене границе и начини међународне заштите заштите људских права на глобалном нивоу. Изузетак свакако представља Европска конвенција о људским правима и Европски суд за људска права.⁴³⁸

Свака озбиљнија интервенција међународних органа у погледу заштите људских права ограничена је суверенитетом држава, те се због тога она одвија на начин и у складу са пристанком државе чланице. Тако је пут заштите могућ једино на посредан начин, стварањем одговарајућег политичког притиска који се састоји у оцени поднесених извештаја, тражењу додатних информација и одговора, постављању питања у вези са кршењима људских права, анимирању међународне јавности, а што све одређену државу на посредан начин доводи у ситуацију да мења постојећу праксу.⁴³⁹

Национални механизми заштите

Гарантовање људских права уставом као актом највише правне снаге је први и примарни вид заштите. Сложена процедура мењања уставних гаранција уноси одређени степен правне сигурности на подручју основних људских права. Устав утврђује принципе чија примена осигурава заштиту људских права. Неки од њих су општег карактера и односе се на целину уставног система (на пример принцип уставности и законитости, независност судства), док се други непосредно везују за људска права (нпр. непосредна примена уставних одредби о људским правима, судска заштита слобода и права, право на накнаду штете). Такође, устав установљава органе који одлучују о заштити људских права.

Устави савремених држава познају више механизма за заштиту људских права, а важнији од њих су: управна и судска заштита, уставносудска заштита и заштита путем специјализованих органа (нпр. омбудсман, националне комисије за заштиту људских права, независна тела за одлучивање о жалбама грађана и сл.).⁴⁴⁰

Органи управе могу управним актима и радњама обезбедити заштиту појединих права од угрожавања, посебно када се ради о мање тешким кршењима или кршењима где би чекање на судску заштиту могло имати неотклоњиве последице (нпр. полиција је дужна да пружа

⁴³⁷ Милосављевић, Б, Поповић, Д: *Уставно право*, Треће измењено и допуњено издање, Правни факултет Универзитета Унион и ЈП Службени гласник, Београд, 2009, стр. 187.

⁴³⁸ Бакшић-Муфтић, Ј: *Систем људских права*, Магистрат, Сарајево, 2002, стр. 269.

⁴³⁹ Ibidem, стр. 277.

⁴⁴⁰ Милосављевић, Б: *Увод у теорију уставног права*, Правни факултет Универзитета Унион и ЈП Службени гласник, Београд, 2011, стр. 45.

безбедносну заштиту људима, односно да штити њихов живот, лични интегритет, имовину и др.). Међутим, органи управе веома често отежавају остваривање појединих права, посебно онда када је издавање управног акта претпоставка да би се неко право остварило (нпр. издавање путне исправе). Поред тога, они су овлашћени и да посежу у поједина људска права (нпр. полицијска овлашћења). Због тога, као редовно правно средство за заштиту права од незаконитих аката и радњи управе користи се жалба на акт првостепеног органа управе.⁴⁴¹

Према томе, поступак одлучивања пред органима управе је двостепен. Против одлука које првостепени орган управе донесе, решавајући о неком праву грађана може се поднети жалба другостепеном органу управе, те се на тај начин обезбеђује контрола одлука које доносе првостепени органи управе. С обзиром на то да је могуће да управо орган управе својим актом повреди неко од људских права, обезбеђује се и судска контрола аката које доносе органи управе. Судску заштиту права предвиђа највећи број устава као основни, најзначајнији и најчешћи облик институционалне заштите људских права. Постоји више облика судске заштите људских права. Један од облика судске заштите јесте заштита пред редовним судовима. Пред редовним судовима може се подићи тужба којом се захтева: престанак радњи којима се вређају слободе и права; успостављање пређашњег стања; уздржавање од радњи којима се наноси повреда правима; накнада штете коју је грађанин претрпио због повреде слободе или права.⁴⁴²

У зависности од природе повреде људских права, судови о тужби одлучују у одговарајућем поступку. Тако, када повреда права има обележје кривичног дела, суд одлучује у кривичном поступку примењујући процесна правила тог поступка. Када повреда права нема обележје кривичног дела најпогоднија форма јесте неки од парничних поступака. У посебном поступку судови одлучују о рехабилитацији и накнади штете због неоснованог или незаконитог лишења слободе, притварања или осуде за кажњиво дело.⁴⁴³

Следећи облик јесте заштита пред посебним - управним судом. Овај облик контроле управе назива се судска контрола управе и представља најзначајнији вид контроле управе у правној држави. У овом случају предмет спора пред судом је одлука или акт другостепеног органа управе којим је повређено неко људско право. Спор који се води пред судом назива се управни спор, а у њему се одлучује о законитости коначних управних аката, али не и о законитости управних радњи.⁴⁴⁴

С друге стране, уставносудска заштита је посебан облик заштите људских права, која се обезбеђује паралелно са заштитом људских права пред редовним судом. Уставносудска заштита се одвија као општа и посредна, на једној, и као појединачна и непосредна, на другој страни. У првом случају, контролише се уставност и законитост општих аката, чиме се из правног поретка уклањају и прописи који су противни уставом загарантованим људским правима. Док се у другом случају путем уставне жалбе појединац штити од појединачних аката и радњи којима се повређују или ускраћују људска права. Услов за коришћење јесте да су исцрпљена или да нису предвиђена друга правна средства за заштиту или да та средства нису делотворна. Уставна жалба је посебан вид права на правну заштиту оличен у праву на уставно-судску заштиту уставом прокламованих права које носиоци основних права и слобода остварују. Уставна жалба је и правно средство против државе, односно средство заштите основних права и слобода њихових носилаца.⁴⁴⁵ У неким уставним системима уставна жалба је установљена као својеврсна популарна тужба (*actio popularis*) коју може користити сваки грађанин независно од тога да ли је повређено његово право или право било ког другог појединца.⁴⁴⁶ „Шири по кругу подносилаца јесте и тзв. *ампаро тужба* у Шпанији, коју могу

⁴⁴¹ Милосављевић, Б, Поповић, Д: *Уставно право*, Треће измењено и допуњено издање, Правни факултет Универзитета Унион и ЈП Службени гласник, Београд, 2009, стр. 180.

⁴⁴² Пајванчић, М: *Уставно право*, Правни факултет, Нови Сад, 2008, стр. 118-119.

⁴⁴³ Милосављевић, Б, Поповић, Д: *Уставно право*, Треће измењено и допуњено издање, Правни факултет Универзитета Унион и ЈП Службени гласник, Београд, 2009, стр. 181.

⁴⁴⁴ Пајванчић, М: *Уставно право*, Правни факултет, Нови Сад, 2008, стр. 119.

⁴⁴⁵ Митровић, Љ: *Улога уставног суда у заштити и контроли уставности*, Докторска дисертација, Факултет за пословно право, Београд, 2005, стр. 124.

⁴⁴⁶ Пајванчић, М: *Уставно право*, Правни факултет, Нови Сад, 2008, стр. 120.

поднети сва физичка и правна лица која за то имају законски интерес, омбудсман и јавно тужилаштво“.

Увођење специјализованих органа за заштиту људских права, мотивисано је потребом да се та заштита подигне на један виши ниво, али се истовремено тиме признаје да управни, судски и уставносудски механизми заштите нису довољни да би се људска права ефикасно заштитила.⁴⁴⁷ Најширу примену од свих специјализованих органа нашао је омбудсман који је први пут створен у Шведској 1809. године.⁴⁴⁸ Омбудсман је институција којој се поверавају контрола и ограничавање јавне власти у интересу заштите човека и његових права. Сама реч омбудсман је шведска и значи „повереник“, „представник“, „комесар“, а њу употребљавају све скандинавске и већина других земаља, док се у Великој Британији зове „Комесар парламента за управу“, у Аустрији „Народни правобранилац“, у Француској „Медијатор (посредник)“, у Квебеку „Заштитник грађана“. Реч је о органу који припада облицима спољне контроле управе. Основна улога омбудсмана је да обавља контролу над применом закона и других прописа од стране државних органа, пре свега органа управе и јавних служби, као и да штити индивидуална права грађана. Омбудсман је, дакле, институција која превасходно штити грађане од незаконитог и неправилног рада управе, обухватајући полицију, затим управу затвора, војне органе, као и јавне службе, посебно у области просвете, здравства, социјалног старања и слично.⁴⁴⁹ „Он делује по притужбама грађана, али и по сопственој иницијативи, а након што спроведе истрагу, овлашћен је да органу управе упути препоруку за отклањање повреде права. Уколико се орган управе оглуши о препоруку, омбудсман може о томе известити јавност и парламент, као и захтевати смену функционера, те покренути одговарајуће поступке за утврђивање одговорности. Међутим, он нема право да измени одлуку управе, али може тражити одлагање њеног извршења“.⁴⁵⁰ Тако је, Законом о заштитнику грађана⁴⁵¹ у Србији установљена институција Заштитника грађана као независног државног органа који штити права грађана и контролише рад органа државне управе, као и других органа и организација којима су поверена јавна овлашћења. Он је овлашћен да контролише поштовање права грађана, утврђује повреде учињене актима, радњама или нечињењем органа управе. Такође, Заштитник грађана је овлашћен да контролише законитост и правилност рада органа управе, а може покренути поступак по притужби грађана или по сопственој иницијативи.

Омбудсман делује и превентивно, прати остваривање људских права, упозорава на њихово кршење, предлаже предузимање одговарајућих мера у циљу остваривања људских права и отклањања повреда. Делује и васпитно јер јавности скреће пажњу на кршење људских права. Најчешће је реч о инокосној институцији која је надлежна за читаву управу, али у новије време бирају се омбудсмани за разне области људских права (права детета, равноправност полова, права националних мањина, војску, полицију и сл.).

Као други специјализовани органи посебан значај имају парламентарни повереници, националне комисије за заштиту људских права, независна тела за одлучивање о жалбама грађана, грађански одбори за жалбе на рад управе и друга слична тела и институције.

Данас постоји општа сагласност о томе да људска права треба штитити. Међутим, како су људска права, усмерена, пре свега, према држави тешко је очекивати да државе увек свесно испуњавају своје обавезе, те да увек заштите људско право које је гарантовано одговарајућим правним прописом. Због тога се установљава унутрашњи систем правних механизма за заштиту људских права. Овај систем има за циљ да омогући њихово несметано остваривање и да појединцима и групама чија су права прекршена прибави правну заштиту, али и обештећење

⁴⁴⁷ Милосављевић, Б, Поповић, Д: *Уставно право*, Треће измењено и допуњено издање, Правни факултет Универзитета Унион и ЈП Службени гласник, Београд, 2009, стр. 183.

⁴⁴⁸ Милосављевић, Б: *Омбудсман-Заштитник права грађана*, Центар за антиратну акцију, Београд, 2001, стр. 78.

⁴⁴⁹ Марковић, Р: *Уставно право и политичке институције*, Дванаесто осавременено издање, Правни факултет Универзитета у Београду и ЈП Службени гласник, Београд, 2008, стр. 486.

⁴⁵⁰ Милосављевић, Б: *Увод у теорију уставног права*, Правни факултет Универзитета Унион и ЈП Службени гласник, Београд, 2011, стр. 46.

⁴⁵¹ *Закон о Заштитнику грађана*, Сл. гласник РС, бр. 79/2005 и 54/2007.

због кршења права. Такође, чињеница да су људска права гарантована многобројним међународним уговорима указује и на веома важну улогу коју имају међународна тела у примени и заштити људских права. С обзиром на то да кршење и ускраћивање људских права најчешће потиче од стране државе и јавних власти, развијени су механизми међународног система заштите, који треба да подстакну и принуде државе на поштовање људских права и онда када оне то очигледно не желе.

Закључак

Људска права су вредност чија се заштита налази у свим теоријским замислима, односно људска права су једна од основних вредности које се у једном друштву штите. Идеја људских права потиче из теорије природног права, односно из уверења да поред позитивног права, постоји још и право које није прописала држава, већ је то неко више право које може да послужи као основа за побољшање права које је прописао законодавац.

Људска права су основна морална права свих људи која су неопходна за живот са људским достојанством. Из тог разлога, ова права су универзална, неотуђива, урођена и недељива. Да би се остварила, права морају да буду установљена и кодификована у међународном, регионалном и националном правном систему.

Постављањем међународног оквира који гарантује остваривање и заштиту људских права, поменута права престају бити само унутрашња ствар државе и постају интернационална категорија. Међутим, остваривање и заштиту људских права увек гарантује држава, односно политичка власт. Држава мора да штити слободе и права својих грађана користећи се разним инструментима, а не само присилом (и поготово не искључиво силом). Суштина је у томе да појединац треба да живи живот достојан човека, да буде правно заштићен од сваке дискриминације и злоупотребе права, те да има сигуран живот и у привредном и у друштвеном смислу, што све мора да гарантује држава.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Бакшић-Муфтић, Ј: *Систем људских права*, Магистрат, Сарајево, 2002.
2. Баљак, М, Еркић, Д: *Механизми заштите људских права на регионалном нивоу*, Удружење за међународно кривично право, Зборник радова, Златибор, 2022.
3. Gompier, D: *Кратак водич кроз Европску конвенцију о људским правима*, 3. издање, Савет Европе, Сарајево, 2005.
4. Димитријевић, В. и др: *Основи међународног јавног права*, Друго издање, Београдски центар за људска права, Досије, Београд, 2007.
5. *Закон о Заштитнику грађана*, Сл. гласник РС, бр. 79/2005 и 54/2007.
6. Марковић, Р: *Уставно право и политичке институције*, Дванаесто осавремењено издање, Правни факултет Универзитета у Београду и ЈП Службени гласник, Београд, 2008.
7. Милосављевић, Б: *Људска права и полиција - стандарди људских права за полицију*, Центар за антиратну акцију, Београд, 2004.
8. Милосављевић, Б: *Омбудсман-Заштитник права грађана*, Центар за антиратну акцију, Београд, 2001.
9. Милосављевић, Б: *Увод у теорију уставног права*, Правни факултет Универзитета Унион и ЈП Службени гласник, Београд, 2011.
10. Милосављевић, Б, Поповић, Д: *Уставно право*, Треће измењено и допуњено издање, Правни факултет Универзитета Унион и ЈП Службени гласник, Београд, 2009.
11. Митровић, Љ: *Улога уставног суда у заштити и контроли уставности*, Докторска дисертација, Факултет за пословно право, Београд, 2005.
12. Пајванчић, М: *Уставно право*, Правни факултет, Нови Сад, 2008.

PRINCIPLES AND MECHANISMS OF HUMAN RIGHTS PROTECTION

Abstract: *The paper analyzes the principles on which human rights are based, and the main international documents that regulate human rights, as well as the mechanisms of their protection that are available to an individual when he believes that his particular right has been violated by the actions of public authorities. In modern society, human rights become a benchmark for evaluating the quality of life and the achieved level of democracy. International documents, as instruments and procedures for guaranteeing and protecting human rights, give human rights a universal character that is not hindered by state borders and national legislation. The holders of human rights are citizens, and the obligation of the state is to ensure that the rights and freedoms established by the Constitution and laws are not violated but respected.*

Keywords: *human rights, basic freedoms, principles, constitution, legality*

Оригинални научни рад
УДК:502.131.1:366.5
DOI:10.7251/ZCMZ0123597S

КОНЗУМЕРИЗАМ И КЛИМАТСКЕ ПРОМЈЕНЕ: ОД ЕКОЛОШКИХ ДЕВИЈАЦИЈА ДО ЗЕЛЕНОГ КОНЗУМЕРИЗМА И ОДРЖИВОГ РАЗВОЈА

Душанка Слијепчевић⁴⁵², МА – виши асистент - докторанд
Факултет политичких наука Универзитета у Бањој Луци

Апстракт: Предмет истраживања су климатске промјене (пораст глобалне средње температуре и сл.), као облик друштвених промјена и водећа тема у актуелној међународној политици и академским круговима. **Истраживачки проблем** су неки узроци (конзумеризам) и неке посљедице климатских промјена (еколошке девијације), те начини превенције њиховог заштравања. **Истраживачка питања** су: Који су главни узроци климатских промјена? Које су посљедице климатских промјена по Земљу, друштво и појединце? Који су начини превенције заштравања климатских промјена? **Главна претпоставка** је да је главни узрок климатских промјена начин живота с високим садржајем угљеника (конзумеризам), подржан капитализмом заснованим на фосилним горивима и прекомјерној екстракцији природних ресурса, у складу с неолиберализмом. **Посебне претпоставке** су да су: 1) посљедице климатских промјена (према Наоми Клајн): повећање опасности од рата и сукоба због оскудних ресурса; успон радикалне деснице и ксенофобије према мањинама; еко-фашизам; климатско варварство; климатски стресови (анксиозност) и дислоцирање најсиромашнијих; неуспјех слободног тржишта; зелени колонијализам, петље повратне спреге; необјављени климатски ратови; култура безграничног отимања; гиг- и диг-економија, док су: 2) начини превенције (према Клајн): ограничавање култа куповине и потрошње; самоникли друштвени и омладински климатски покрети; моћ науке о клими; сарадња насупрот конкуренцији; партиципативна и енергетска демократија; планирање и регулација корпоративног сектора; ревизија слободне трговине; управљана транзиција; зелени послови; опорезивање CO₂, корпорација, богаташа; смањење војних буџета; елиминисање субвенција за фосилна горива; промјена понашања (мања употреба фосилних горива, а већа брига); култура сагласја и брижности; покрет трансформације; зелена левница; демократски еко-социјализам. **Научни циљеви** су: 1) дескрипција климатских промјена, њихових узрока и посљедица; 2) разумијевање узрока климатских промјена и друштвено-историјског контекста појављивања; 3) каузално (узрочно) објашњење климатских промјена и 4) предикција утицаја посљедица климатских промјена и начина њихове превенције. **Друштвени циљеви** су: проширење фонда научних знања о савременом друштву и његовим проблемима по питању одржања животне средине, те промоција демократских еко-социјалних рјешења и одрживог развоја. Кориштена је комбинација квалитативно-квантитативних **метода** (триангулација), с обзиром на квалитативни карактер претпоставки и квантитативне податке секундарног типа, прикупљене из (над)националних истраживачких извора (научних часописа, организација, институција и сл.). Поред анализе, синтезе, дедукције и индукције, кориштени су статистички (преко секундарних података) и историјско-компаративни метод, као и студија случаја. **Резултати** су остварени циљеви.

Кључне ријечи: (одрживи) конзумеризам; климатске промјене; еколошке девијације

УВОД

Социолошка истраживања климатских промјена на глобалном нивоу имају корјен у **социологији окружења** односно **социологији животне средине (environmental sociology)**, која представља социолошку дисциплину, насталу 1970-их година као реакција на повећану друштвену свијест о проблемима животне средине (Nagel, Dietz & Broadbent, 2009). Иако би се рекло да је у питању посебна (примијењена, емпиријска) социологија, чињеница је да су се посебне социологије конституисале у периоду од 1930 – 1960., усљед успона емпиризма и позитивизма и одвајања социологије од филозофије, док од 1960. долази до поновне

⁴⁵² dusanka.slijepcevic@fpm.unibl.org

интеграције социологије и филозофије (без које нема ни једне науке), ради превазилажења неких теоријско-методолошких једностраности примијењене социологије (Vuković & Todorović, 2020). „Социолози животне средине испитују и теоретизирају сложен и вишеструк однос између људских бића и њихове природне средине, укључујући и питање: Зашто друштвени системи теже да превазиђу своје еколошки носиве капацитете?“ (Nagel, Dietz & Broadbent, 2009: 13). Социологија животне средине у свом појмовно-категоријалном апарату садржи појмове „настале у оквиру природних наука, као што су одрживи развој, климатске промене, антропоцен, резилијентност, адаптација, митигација и др. (Lidskog & Waterton, 2016: 307)“ (Vukelić, 2022: 73).

Климатске промјене (пораст глобалне средње температуре и сл.), као облик друштвених промјена, водећа су тема у актуелној међународној политици и академским круговима. Представљају „посљедице активности које мијењају структуру атмосфере и које су забиљежене дуги временски период“, те су „резултат дјеловања природних и/или људских фактора“ (Abramović, Jaćimović & Josović, 2016: 45). Дакле, то су дугорочне промјене просјечних временских образаца под утицајем природног или антропогеног фактора на климу (Dhal, 2020).

Варијације климе могу бити узроковане природним факторима, као што су промјене долазног Сунчевог зрачења и вулканске ерупције (Andrić & Rogulj, 2018). Ипак, „више од 97% научника који се баве климом, у својим радовима излажу како су промјене климе до којих сада долази узроковане људским активностима“ (Andrić & Rogulj, 2018: 12) односно сагоријевањем фосилних горива, развојем пољопривреде, урбанизације и дефорестације, од почетка индустријализације, у другој половини 18. вијека, до данас. То је довело до повећаног емитовања гасова с ефектом стаклене баште, у односу на преиндустријско доба, због чега је загријавање атмосфере веће од загријавања природним путем.

Промјене у клими односно глобално загријавање не значе да ће у цијелом свијету бити све топлије већ да ће се човјечанство суочити с широким спектром временских екстрема – од топлотних удара до изузетно хладних раздобља на одређеним подручјима и слично (Andrić & Rogulj, 2018). Посљедице загријавања су видљиве у отапању и смањењу ледених капа и сњежног покривача на Земљи, нарочито на Сјеверном полу, као и у све чешћим појавама олуја, поплава, суша, пораста нивоа мора и слично. Према томе, „климатске промјене“ или „глобалне климатске промјене“ се сматрају „научно тачнијим термином“ од глобалног загријавања, како је НАСА објаснила 2008. године, зато што ће промјене у обрасцима падавина и нивоа мора вјероватно имати много већи утицај на људе у односу на више температуре, а уколико се узму у обзир сви утицаји које научници за климу (климатолози) биљеже посљедњих деценија – закисељавање океана, погоршање шумских пожара и интензивније поплаве – они ће вјероватно наставити да фаворизују термин климатске промјене (Romm, 2016).

На конференцији о климатским промјенама, у Паризу 2015. године, 196 држава је потписало Париски споразум, као међународни договор за рјешавање климатских промјена, ради смањења емисија CO₂, с циљем ограничавања будућег загријавања на мање од 2°C. Да би се то постигло, потребно је смањити или у потпуности елиминисати сагоријевање фосилних горива (угља, нафте и природног гаса), што није ни мало једноставно будући да конформитет живота увелико зависи од начина живота заснованог на високој потрошњи фосилних горива (конзумеризма). До 2050. односно 2100. године би требало умањити људску емисију гасова с ефектом стаклене баште до тог нивоа да их дрвећа, тло и океани могу природно апсорбовати без штетних посљедица. Постигнут је договор и о дистрибуцији климатске правде на начин да су се богатије државе обавезале да ће плаћати сиромашнијим државама 100 милијарди долара годишње, како би им омогућиле борбу против климатских промјена и транзицију на обновљиве изворе енергије (Canfin & Staime, 2015).

Обновљиви извори енергије се данас све више користе због нешкодљивости према животној средини јер производња електричне енергије из ОИЕ производи мало или нимало гасова с ефектом стаклене баште. Добијање електричне енергије из ОИЕ смањује емисије штетних гасова као и трошкове за увоз фосилних горива.

Како би се зауставило заопштравање климатских промјена, потребно се упознати с њиховим главним узрочницима, баш као и са посљедицама односно еколошким девијацијама, те начинима њихове превенције. Отуда се овај рад бави истраживачким питањима: *Који су*

главни узроци климатских промјена? Које су посљедице климатских промјена по Земљу, друштво и појединце? Који су начини превенције запошљавања климатских промјена?

ТЕОРИЈСКО – МЕТОДОЛОШКИ ОКВИР ИСТРАЖИВАЊА

Апстрактном рада концизно је представљен *методолошки оквир истраживања*: предмет и истраживачки проблем, главна и посебне хипотезе, научни и друштвени циљеви, те квалитативно-квантитативне методе рада, као и реализовани резултати. У погледу *теоријског оквира*, размотриће се главни теоријски концепти, путем којих се постиже каузално (узрочно) научно објашњење (експланација) истраживаних феномена.

Наиме, *претпоставка* о постојању узрочно-посљедичног односа између конзумеризма, као узрочне односно независне варијабле, и климатских промјена, као посљедичне и зависне варијабле, указује на постојање још једне законитости у историјском развоју друштва, поред раније откривених закона о друштвеној подјели рада, о условљености друштвене надградње економском базом, о условљености производних снага средствима за производњу и о класној борби. Открити друштвени закон, заправо, значи открити да је однос између неких феномена искуствено заснован односно установљен, као што је то случај на овом примјеру. Научни пут до научног закона слиједи научну дедукцију од теорије до емпиријске верификације теорије. Неке од теорија које проблематизују утицај конзумеризма на климатске промјене су теорија потрошачке културе и теорија друштвене промјене односно *интегрална теорија промјене потрошачке културе*.

У оквиру ове теорије, разматра се културолошки аспект утицаја конзумеризма на климатске промјене будући да конзумеристичка култура промовише потрошњу као начин достизања задовољства и среће, што доводи до прекомјерне потрошње и њеног штетног утицаја на околину. Отуда се, у контексту начина на које друштво мијења своје културолошке обрасце односно систем вриједности и норми, те само понашање актера, препоручује зелени конзумеризам као облик културолошког одговора на изазов, да би се одржале друштвене вриједности и ставови везани за заштиту околине. Зелени конзумеризам се перцепира као користан начин подстицања друштвене промјене према одрживијем и одговорнијем начину живота. Генерално узевши, потребно је смањити укупну потрошњу, како би се смањило утицај људских активности на околину. То би значило и смањење конзумеризма односно смањење куповине непотребних производа и услуга, да би се фокус ставио на смањење емисија угљика као начина за борбу против климатских промјена. Према томе, конзумеризам је користан ако се усмјери на куповину производа и услуга с мањим утицајем на околину, што може допринијети смањењу емисија гасова с ефектом стаклене баште. Због тога је, крајем 20. вијека, према Вукелић (2022), дошло до развоја *еколошке (зелене) потрошње*, као индивидуалне стратегије смањења еколошког отиска (Reisch et al., 2013). Под овим типом потрошње, подразумијева се свјесна одлука појединаца да купују или избјегавају да купе одређену робу услед начина на који је произведена и њеног утицаја на животну средину. Одржива потрошња доводи у питање идеологију потрошње која доминира на Западу и њене еколошке посљедице по Планету (Connolly & Prothero, 2003). Еколошка потрошња, за коју се примарно везују развијена еколошка свијест, задовољавање потреба независно од тржишта (нпр. узгајање хране и занатска производња за сопствене потребе) и потреба за аутономијом, јавља се у разноликим облицима – од бирања одређених намирница које испуњавају еколошке стандарде или бојкотовања оних које нису у складу с њима, до практиковања животног стила, усмјереног на ублажавање негативних посљедица савремене еколошке кризе. Еколошка потрошња је мотивисана: 1) еколошким вриједностима (повратак природи и смањивање еколошког отиска); 2) антикапиталистичким вриједностима (слобода, самодовољност, независност од државно-корпоративних механизма); (3) просоцијалним вриједностима (међусобна сарадња умјесто такмичења, солидарност, размјена идеја); (4) економским проблемима (уштеда новца, избјегавање кредитне зависности итд. (према: Вукелић, 2022; Леонард-Бартон, 1981; Схама & Wisenblit, 1984; Цампбел, 2005; Alexander & Ussher, 2012; Vannini & Taggart, 2014).

Утицајем конзумеризма на климатске промјене бавила се Наоми Клајн, канадски социолог, универзитетски професор и вишеструко награђивани аутор и суоснивач организације

за климатску правду (The Leap), и то из алтерглобализацијске перспективе, у научној монографији из 2019. године, „У пламену: (Горући) случај за Зелени нови договор“.

РЕЗУЛТАТИ ИСТРАЖИВАЊА И ДИСКУСИЈА

1) *Дескрипција климатских промјена, њихових узрока и посљедица (еколошких девијација)*

Према Клајн (2019), запажање климатских промјена се дешава на *локалном нивоу*, јер захтијева повезаност са одређеним еко-системом и заједништво, које постоји само кад неко мјесто добро познајемо и кад се локално знање преноси с генерације на генерацију, а што је све рјеђе у урбанизованом друштву, пошто мало ко, због миграторних разлога, живи тамо гдје су му преци сахрањени. Иако је научна чињеница да живимо у *култури вјечне садашњости*, климатске промјене упозоравају да ће људски поступци у прошлости утицати и на садашњост и на генерације у будућности, мада су временски оквири већ релативизовани у дигитално доба. Стога је право вријеме за климатску акцију увијек – сада (јуче, данас и сутра јер је увијек вјечно сада). Тако сада треба да трошимо мање, иако је потрошња доминантна активност и извор идентитета. Због климатских промјена Планета је презагријана односно већ „у пламену“, јер се убрзано загријава до самоуништења кроз смртоносне *петље повратне спреге* (сагоријевање фосилних горива изазива раст температура и дуге периоде без кише, што изазива већи број пожара, који испуштају већу количину CO₂ и стварају сувље услове и још више пожара), због чега се неријетко подлијеже технологијама управљања климом, па постоји ризик политичке злоупотребе, у виду неконвенционалног оружја и необјављених климатских ратова, у којима једна земља жртвује падавине у другој земљи, да би спасила своје усјеве, док друга може узвратити контра-мјерама обилних падавина (бујице, поплаве, ерозије тла). Отуда су климатске промјене симптом *културе безграничног отимања* ресурса која је већ дуго у декаденцији и при логичном крају, ради заокрета ка *култури сагласја и брижности* (о Платени и људима) односно ка одрживом развоју и трансформисаном, одрживом (зеленом), конзументизму.

И док је обновљива енергија широко распрострањена, фосилна горива (нарочито нафта) су концентрисана на локацијама најчешће туђих земаља (Блиски исток). Због тога је осмишљен пројекат *оријентализма*, као конструкције другости (концепт Едварда Саида) Арапа и Муслимана, да би им се дерогирани права и хуманитет. Пројекат је условљен зависношћу од фосилних горива и тако повезан, путем повратне спреге те зависности, с климатским промјенама и служи легитимисању сваке врсте прекршаја према „другима“ (насилног истјеривања, крађе земљишта, окупације, инвазије и сл.), као што је случај са „екоманипулативним насељеничким колонијализмом одузимања природних ресурса и етничким чишћењем Палестинаца“ (Dajani, 2022). То је ционистички пројекат „*зеленог колонијализма*“, као замјена аутохтоних биљних култура инвазивним европским врстама, и као употреба шума ради компензације за емисије CO₂, а којим се врши „нормализација и легитимизација израелске окупације под привидом одрживог развоја, изградње повјерења и озелењавања животне средине“ (Dajani, 2022). Овој појави је пандан из прошлости америчко претварање дивљих предјела у резервате, чиме се старосједилачком народу спрјечавао приступ предачким територијама и ресурсима за одржање голе егзистенције.

Prt Sc (слика екрана) бр. 1. Израелски зелени колонијализам у Палестини

Извор: <https://visualizingpalestine.org/visuals/between-rising-tide-and-apartheid?v=large> [18/03/2023]

Овај концепт индустријског доба, да ће највећи ризици и терет бити пребачени на друге, на периферију иностранства и наших земаља (темље Трећег свијета), постоје све мање одржив. Ипак, чињеница је да су још увијек климатске промјене дискриминаторне јер прво и највише погађају сиромашне, иако постоји утјешна свијест о „ефекту бумеранга“ (Улрих Бек) загађења које на крају, по принципу повратне спреге, нађе виновника загађења. О већој изложености депривилегованог становништва ризицима од климатских промјена говоре резултати већег броја истраживања (Knight et al., 2017; Hubacek et al., 2017; Jorgenson, 2012; Rice, 2007; Hornborg & Martinez-Alier, 2016; Rice 2007; Grimes & Kentor, 2003; Robertson & Gimes, 2002) (Vukelić, 2022: 125).

Као посљедица климатске кризе јавља се и *успон радикалне деснице, пораст мржње према етничким, религијским и расним мањинама*, што се често манифестује као *ксенофобија* према растућем броју људи који су били приморани да напусте домовину. Отуда је важно суочавање са проблемима *еко-фашизма* и *климатског варварства*. Еколошки фашизам је термин који се често користи ради указивања на хипотетичку опасност будућих дистопијских влада које би могле прибијећи фашистичкој политици да би ријешиле еколошке проблеме, при чему би се од те тоталитарне владе очекивало да захтијева од појединаца да жртвују своје интересе за добробит Земље, као органске цјелине природе. Иако досад није постојала ниједна еко-фашистичка влада, њени аспекти се могу наћи у њемачком национал-социјализму, чији је један од централних слогана био „Крв и земља“. Еко-фашизам се повезује са нападом Б. Таранта на цамију у Крајстчрчу 2019. године на Новом Зеланду. Он је себе описивао као еко-фашисту, етно-националисту и расисту, а сматра се да је проузроковао највећи масакр у модерној историји Новог Зеланда. Он је био опсједнут концептом геноцида над бијелцима као наводном пријетњом коју представља растуће присуство небијелог становништва у већинским бијелим нацијама, за шта је окривио имигрантске освајаче. Масакр представља крајњи десничарски злочин из мржње. Овај еколошки-терориста је своје поступке представљао као уврнуту врсту заштите животне средине, супротстављајући се порасту становништва и тврдећи да је наставак имиграције у Европу еколошки рат. Виновник није био вођен бригом о средини већ је његова мотивација била расистичка мржња, а еколошки слом је био једна од сила која је подстакла ту мржњу. Ако се нешто значајно не промијени по том питању, појава ове врсте еко-фашизма бјелачке моћи биће све чешћа, као свирепа рационализација за одбијање да испунимо наше колективне климатске одговорности. Брејвик је 2011. године пуцао на Норвешком љетњем кампу из убјеђења да је, поред имиграције, један од разлога због којег је бјелачка култура Запада била слаба тај да су прозиване Европа и англосфера да плате климатски дуг. У дијелу свог памфлета *Зелено је ново црвено – стоп еколошком комунизму*, он представља захтјев за финансирање климатских промјена као покушај да се европске земље, укључујући САД, казне за капитализам и успјех. Стога је, по њему, климатска акција нова редистрибуција богатства.

Претходно поменуте еколошке девијације иницирале су приједлог да се користи појам „*климатска криза*“, уместо неутралног појма климатске промене, који прикрива озбиљност ризика и ургентност постизања глобалног одговора на изазове који се постављају пред човечанство (Klinenberg et al., 2020)“ (Vukelić, 2022: 110).

Климатска криза је доминантно проузрокована *понашањем најбогатијих слојева друштва* јер је скоро 50% глобалних емисија произведено од стране најбогатијих 10% свјетске популације. Али утицај ових емисија прво и најгоре погађа најсиромашније, тјерајући их да мигрирају. Према студији Свјетске банке из 2018. године, процјењује се да ће до 2050. године више од 140 милиона људи бити дислоцирано због климатских стресова (Klaјn, 2019). Праведно би било да најбогатијих 10-20% заустави основни узрок ове све дубље кризе и то путем смањења емисија CO₂. Климатски поремећаји појачавају све друге кризе и само ће се још више погоршавати како буде топлије. Умјесто да помогну, најбогатије земље на Планети прије су ријешене да продубе кризу на свим фронтовима. Тако се умјесто за *климатску хуманост* опредјељују за климатско варварство. Не успијевају да обезбиједје значајну помоћ, како би се сиромашније нације боље заштитиле од временских екстрема.

2) Разумијевање узрока климатских промјена и друштвено-историјског контекста појављивања

Као најзначајнији друштвени покретачи климатских промјена, у социолошким истраживањима се истичу: „економски развој базиран на хиперпродукцији и масовној употреби фосилних горива; потрошачко друштво и социо-демографске карактеристике популације; друштвене неједнакости“ (Rosa & Dietz, 1998; Fiske et al., 2018; Brulle, 2015; Dietz et al., 2021)“ (Vukelic, 2022: 123).

Клајн (2019) истиче да је крајем 1980-их година инсценирана реализација пројекта **неолиберализма**, као идеологије дерегулисаног тржишта која је омаловажавала сваку колективну акцију, у свим аспектима живота, сударајући се са идејом јавне сфере („не постоји друштво већ само појединци и њихове породице“), као и с императивима науке о клими и корпоративне регулације. Пад Берлинског зида 1989. године је десница у Америци приграбила као доказ „краја историје“ и дозволу за извоз регановско-тачерског рецепта за приватизацију, дерегулацију и економске мјере штедње у све крајеве свијета, како би се капитал ослободио свих ограничења и избацио из колосијека замах климатске акције, чиме су катастрофалне глобалне емисије достигле врхунац. И аутократски индустријски социјализам је био погубан пошто су емисије CO₂ опале 1990-их, кад је пропала економија бившег СССР-а. Насупрот овима, земље демократског социјализма (Данска, Шведска, Уругвај и сл.) имају најбоље програме очувања животне средине, па је **демократски еко-социјализам** најбоља шанса да човјечанство опстане и политички пут ка сигурности.

Надаље, Клајн наставља став да се кризе најчешће тенденциозно изазивају, у складу с *доктрином шока* (Klein, 2007), да би се по систему проблем – рјешење, користиле ради кријумчарења програма уништавања јавне сфере којима се додатно и бестидно обогаћује малобројна олигархија, иако кризе могу да повуку и напријед, ка скривеним резервама снаге и фокусираности. То се види на нивоу иницијативе из базе (енгл. grassroots) – **самониклих друштвених покрета**, сваки пут кад се десе несреће и кад реакција одговорних изостане, због чега се заједница повеже. Масовна експанзија самониклих покрета за заштиту животне средине на локалном нивоу (massive grass-roots expansion in the environmental movement) услиједила је 1980-их година, нарочито у САД, Канади и Великој Британији, дјелимично као реакција на десничарске (неолибералне) владе из 1980-их и експанзију потрошачке економије, а дијелом и због све већег броја наратива о животној средини у медијима, најављујући тако нову еру глобалне еколошке свијести (Maslin, 2014).

Међутим, криза подстиче и иницијативе с врха (као у случају Новог договора) и учи нас да за трансформацију није довољно „не“ већ и храбро и далековидо „да“, ради обнове и одговора на узроке кризе (Klein, 2017). Ризик је и у повезаности **гиг-економије** (тезгашке, фриленсерске, која радије запошљава привремене и хонорарне раднике, третирајући их као људске ресурсе из којих извлачи материјалну добит, а онда их одбације) са **дигиталном економијом**, с почетка 1980-их, у којој екстрактивне компаније поступају према Земљи с истим презиром.

3) Каузално (узрочно) објашњење климатских промјена

Да су климатске промјене узроковане антропогеним фактором односно да људске активности имају негативне посљедице по животну средину, изазивајући пораст глобалне температуре, потврђено је 3. извјештајем водећег научног ауторитета у области климатских промјена – **Међувладиног панела о климатским промјенама** из 2001. године, чије су закључке прихватиле академије наука свих већих држава, као и водеће научне институције, на основу чега је могуће констатовати да данас „постоји научни консензус у погледу постојања и антропогеног карактера климатских промена“ (Weart, 2008; Oreskes, 2007; Rahman, 2013; Somerville & Hassol, 2011)“ (Vukelic, 2022: 121). Допринос радном процесу Панела експерти друштвених и хуманистичких наука дају у оквиру радне групе РГЗ, која се бави ублажавањем климатских промјена односно (стратешким) одговорима на климатске промјене (Vukelic, 2022).

У извјештајима Међувладиног панела о климатским промјенама, „занимљиво је да се капиталистички систем помиње на свега пет места, без посебне проблематизације утицаја на животну средину, док се концепт потрошачког друштва не користи у извештајима, иако је у литератури овај феномен препознат као један од кључних чинилаца савремене еколошке кризе“ (Vukelic, 2022: 115).

Табела бр. 1 Учесталост релевантних социолошких концепата у извјештајима
Међувладиног панела о климатским промјенама

Социолошки концепти	Збирно у свих пет извештаја МПКП
Капитализам и сродни појмови	5
Друштвене науке	12
Друштво/друштвено	1.672
Друштвење вредности	229
Потрошачко друштво	0
Друштвене неједнакости	430
Концепти социологије окружења	16
Укупно	2.364

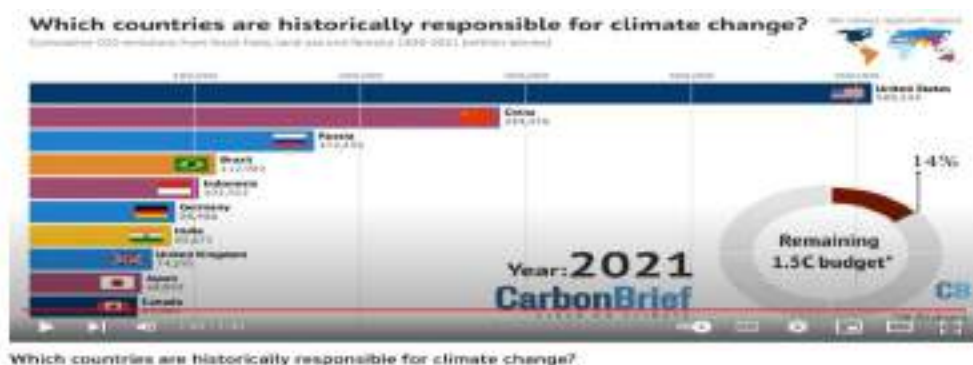
Извор: (према: Jankovic, V., 2018: 62–64 у: Vukelic, 2023: 115)

Насупрот томе, у духу научног консензуса о климатским промјенама и као допринос анализи утицаја потрошачког друштва и конзумеризма на климатске промјене, Клајн (2019) тврди да је у средишту климатске кризе *модерни („расни“) капитализам* (Klein, 2014), као економски систем безграничне потрошње и еколошког исцрпљивања, које су омогућиле *индустријске револуције покренуте фосилним горивима (1. и 2.)*, чије је сагоријевање ради добијања енергије, проузроковало климатске промјене. „Прва и друга индустријска револуција се могу назвати високоугљеничним револуцијама, због високе емисије угљен-диоксида (CO₂) јер је већина електричне енергије произведена и производи се из фосилних горива (угаљ, нафта и природни гас), узрокујући климатске промјене“ (Slijepcevic, Dabrowska-Prokopowska, Vejnovic, 2023: 60).

Апологизација капитализма је од почетка вршена уз помоћ псеудо-научних и псеудо-теолошких теорија бјелачке и хришћанске надмоћи (супрематизма), међу којима се нарочито истицала неолиберална Чикашка школа (Ф. Хајек, М. Фридман), која је рационализовала третирање људи као ресурса, сирове капиталистичке имовине, која се исцрпљује и злоупотребљава без ограничења, баш као и природа. То су били колонијални наративи, којима се користила англосфера (САД, Канада, Уједињено Краљевство и Аустралија), као митовима о праву привилегованих да доминирају земљом и аутохтоном популацијом, ради учвршћивања власти и протежирања културе и етноцентризма Запада. Отуда су нације англосфере главни виновници еколошког слома јер су изњедриле *високо-потрошачки стил живота (конзумеризам)*, због чега су вијековима и производиле високе нивое загађења, иако је криза глобална јер укључује и земље ван англосфере. Да су потрошачки стилови живота становника развијених земаља значајан фактор утицаја на климатске промјене, доказују резултати истраживања – „виши доходак и богатство су, посредством животног стила, потрошачких навика и идентитета, позитивно повезани с већим угљеничким отиском (Shove, 2014; Ehrhardt-Martinez et al., 2015; Knight et al., 2017; McGee & Greiner, 2019)“ (Vukelic, 2022: 124).

Признати енглески сајт из области науке о клими (климатологије), *Carbon Brief*, објавио је анализу земаља које су, индустријом фосилних горива, те употребом земљишта и шумарства (крчење шума – дефорестација), највише допринијеле укупним емисијама угљен-диоксида од 1850. до 2021. године.

Prt Sc (слика екрана) бр. 2 10 највећих емитера угљен-диоксида у историји (1850 – 2021.)

Извор: Carbon Brief, <https://www.youtube.com/watch?v=6zP0L69ielU&t=60s>

Поријекло климатских промјена, изазваних људским активностима, треба тражити на почетку Друге индустријске револуције, из друге половине 19. вијека, од када је човјечанство вишедеценијским емисијама у атмосферу испустило око 2.500 милијарди тона угљен-диоксида (GtCO₂) до 2021. године (према Klima101 у: National Geographic Србија, 2021) и тако изазвало садашњи пораст глобалне средње температуре од 1,2°C у односу на прединдустријско раздобље.

Табела бр. 2 Кумулативне емисије 10 највећих емитера угљен-диоксида у историји (1850 – 2021.)

10 највећих емитера угљен-диоксида у историји (1850 – 2021.)		
Емитери CO ₂	Кумулативне емисије	% укупних свјетских кумулативних емисија
1. САД	509 милијарди тона угљен-диоксида	20%
2. Кина	284 милијарди тона угљен-диоксида	око 11%
3. Русија	172 милијарде тона угљен-диоксида	око 7%
4. Бразил	112 милијарди тона угљен-диоксида	око 5%
5. Индонезија	102 милијарде тона угљен-диоксида	око 4%
6. Немачкој	88 милијарди тона угљен диоксида	око 4%
7. Индија	85 милијарди тона угљен-диоксида	око 3%
8. Уједињено Краљевство	74 милијарди тона угљен-диоксида	око 3%
9. Јапан	68 милијарди тона	око 3%
10. Канада	65 милијарди тона угљен-диоксида	око 3%

Извор: (National Geographic Србија, 2021) [18/03/2023]

Ови подаци сугеришу да су, како то тврди Пуђак (2009), глобално загријавање и климатске промјене претежно узроковани економским и политичким интересима развијених земаља које „под утицајем интереса профита занемарују јавни интерес рјешавања климатских промјена“ (стр. 263).

Према Вукелић (2022: 78 – 82), велики број истраживања резултатима показује да становници Европске Уније предњаче у односу на остатак свијета по питању праксе еколошке потрошње (Wang et al., 2019), иако ни у Европи таква пракса није баш на завидном нивоу. Тако, преко 80% становника ЕУ сматра да је потенцијални утицај одређеног производа на животну средину важан чинилац приликом доношења одлуке о куповини. Међутим, за већину испитаника су квалитет производа и цијена важнији фактори при куповини. Поред тога, становници ЕУ сматрају да минимизирање отпада и рециклажа имају значајнији позитиван утицај на животну средину од куповине еколошких производа (Eurobarometer, 2009). Развијене земље попут САД, Јапана, Новог Зеланда и чланица ЕУ предњаче по учесталости еколошког бојкота, док се на зачељу налазе земље у развоју и бивше социјалистичке земље. Подаци истраживања спроведеног у Србији показују да је сваки четврти испитаник (25%) макар једном

одбио да купи робу која није у складу с еколошким стандардима, док је, с друге стране, приближно сваки трећи грађанин бар једном намјерно купио неки од еколошких производа (Петровић, 2020: 59–60).

4) Предикција утицаја посљедица климатских промјена и начина њихове превенције

Према Клајн (2019), научно је утемељена предикција да је **политичка револуција** једина нада за спрјечавање даљњег заопштавања климатских промјена. Отуда све већи број климатски освијештених појединаца реагује, у складу с еколошком свијешћу и савјешћу, у виду великих и малих отпора, који се јављају као фриксионе силе за успоравање дестабилизације и против-пожарног система заштите у ситуацији кад се Планета интензивно загријава. Стога су, у превентивном смислу, важне еколошке акције **климатских покрета** (*Побуне против изумирања/Extinction Rebellion, Покрета изласка Сунца/Sunrise Movement*) или попут омладинског, на челу са ентузијастичном лидерком из Шведске – Гретом Тунберг. Колективна акција глобално организованих друштвених покрета трансформације, у циљу стабилизације климе Планете, од неизмјерне је важности у источњачким културама, док на Западу преовлађује идеја да друштвена промјена започиње с промјеном понашања самог појединца.

Ови покрети су састави дио визије трансформације цивилизације – **Зеленог новог договора** за спасавање Планете, путем преласка на **енергетску демократију** (јавно власништво над обновљивом енергијом), те праведнију и инклузивнију, **зелену, економију и зелене послове**, као све активности које обogaђују заједницу, а не сагоријевају много, или уопште не, фосилних горива (уградња соларних панела, дневна нега, брига о старима и болеснима, образовање, стварање умјетничких дјела, еколошки маркетинг и томе слично), чинећи заједнице способнијима да се суоче са шоковима климатски поремећене будућности.

Prt Sc (слика екрана) бр. 3 Еколошка реклама

Рисунок № 3 «Социально-экологическая реклама»

Извор: (према: Титова & Лобжанидзе у: Теранић, 2023: 37)

Према томе, Зелени нови договор подразумева **зелену транзицију** ка **одрживом развоју** и **одрживом (зеленом) конзумеризму** који се односе на „потрошачке активности које треба да прати еколошка свијест о значају очувања јавних добара (прије свега природних) од којих сви имају користи“ (Slijepcevic, Dabrowska-Prokopowska & Vejnovic, 2022: 48).

Методом испитивања, уз помоћ технике вјештачке интелигенције односно средства (алата) – апликације Chat GPT, провјерено је шта је зелени конзумеризам.

Prt Sc (слика екрана) бр. 4 Вјештачка интелигенција (Chat GPT) о зеленом конзумеризму

Извор: <https://chat.openai.com/chat> [09/04/2023]

Забринутост због климатских промјена довела је до концепта зелене потрошње, као рјешења за климатске промјене, (Szasz, 2012), који се огледа у куповини робе с нижим карбонским отиском (lowe carbon footprint, LFC), како би милиони потрошача избором ЛЦФ производа значајно смањили укупне емисије угљен-диоксида, а што би надаље подстакло корпорације да пласирају више ЛЦФ производа на тржиште.

Достизање одрживог развоја као концепта, прокламованог 1990. године на Министарској конференцији у Бергену (Норвешка) (Милорадовић, 2006), подразумева интегрални развој у складу с потребама квалитета живота садашњих и будућих генерација, те заштите и унапређења животне средине, путем преласка на неисцрпне обновљиве изворе енергије (ОИЕ) који обезбјеђују стабилан дугорочни напредак, према непревазиђеном научном ауторитету, *Николи Тесли* – „еколошком горостасу Планете“, „визионару и пиониру у примени ОИЕ и успостављању одрживог развоја“ (Милорадовић, 2006: 28).

Методом испитивања, уз помоћ технике вјештачке интелигенције односно средства (алата) – апликације Chat GPT, провјерено је да ли је Никола Тесла својим открићима допринио зеленом конзумеризму и одрживом развоју.

Prt Sc (слика екрана) бр. 5 Вјештачка интелигенција (Chat GPT) о доприносу Николе Тесле зеленом конзумеризму

Извор: <https://chat.openai.com/chat> [09/04/2023]

Никола Тесла је несумњиво допринио дискурсу о зеленом конзумеризму и одрживом развоју на темљу својих ингенијалних открића. Наиме, тако је открио да је етар важан извор енергије, јер се у етру налази бесконачна количина енергије. У чланку „Како космичке силе утичу на људске судбине“, Тесла тврди да „нема енергије у материји изузев оне апсорбоване из спољашње средине“ (Јовановић, 2022: 278). Стога је „енергија из природне средине централна тема Теслиних истраживања“ (Јовановић, 2022: 219; за више видјети стр. 219 - 228). Познато је

да је Тесла изградио „Торањ свјетског бежичног система (Кула Варденклиф)“ (Вејновић, Слијепчевић, 2023: 218), у којем је уградио претварач или конвектор космичке енергије у електричну. Метална кугла с врха торња је производила муње дуге и до неколико километара. Према једном од водећих експерата за Теслин лик и дјело, професору Велимиру Абрамовићу, „огромни енергетски потенцијали (електрицитет) из јоносфере могу се рециклирати преко Земље, на резонантан начин, чиме бисмо Земљу опскрбили електричном енергијом, коју бисмо из Земље могли црпити путем антена. Електрична енергија на апарату обавља потребан рад и поновно се враћа, у електро-магнетском облику, у електро-физички систем планете Земље. То би била чиста енергија јер нема конверзије, односно јер се не претвара у неку другу енергију, па не оставља штетне посљедице, попут радиоактивног отпада“ (Slijepcevic, Dabrowska-Prokowska, Vejnovic, 2023: 60). „Нова сазнања у вези са преношењем енергије кроз јоносферу остварена су у оквиру војног програма ХААРП, који је развила америчка војска на Аљасци. Бернард Истланд, на чијим се идејама и патентима пројекат заснива, директно се позива на Теслине идеје у својим патентима“ (Jovanović, 2022: 227). Према томе, Тесла је, између осталог, скицирао планове „за бежично слање електричне струје кроз земљу како би сви могли да је користе дословно без икаквих трошкова“ (Manson, 2019: 21). Познати југословенски физичар, др Александар Маринчић, наглашавао је да „данас имамо доказе о начинима резонанце земље и да знамо да неки таласи могу и малим кретањима да побуде титрање иначе непомичних таласа у систему јоносфере“ (Ћејни, 2019: 205 – 206). Међутим, због теорије релативности, у физици је забрањен појам етра, како би се спријечила могућност развоја технологије на бази Теслиних проналазака. А зашто? Зато што свака земља која посједује довољно бесплатне енергије постаје независна, што не одговара банкарској олигархији клептократије јер тако, с губитком моћи од продаје нафте и гаса, они губе и власт.

Одрживи развој је први пут прокламован скоро 100 година (95) након пуштања у рад хидро-електране (ХЕ) на водопадима ријеке Нијагаре у Сјеверној Америци коју је пројектовао Никола Тесла, тако што је механичку снагу воде конвертовао у електричну енергију, а која је 1895. године пуштена у рад, поставши тако крајем 19. вијека један од највећих произвођача електричне енергије у свијету и стандардни модел полифазног система наизмјеничних струја (АС – alternating current) и за данашње хидроелектране (Милорадовић, 2006). Концепт одрживог развоја се поклапа са „Теслиним настојањима на успостављању 'универзалног мира'. Његов сан је био да пружи бесплатну енергију свим корисницима, без обзира на то где се они налазили“ (Милорадовић, 2006: 28).

Фотографија бр. 6 Трг Николе Тесле на Нијагариним водопадима у канадском граду Нијагари

Извор: Српска Школа „Никола Тесла“, Нијагара <https://www.rasejanje.info/2022/07/06/dan-nikole-tesle-na-nijagarinim-vodopadima-10-jula/> [18/03/2023]

За достизање одрживог развоја, неизоставно је нагласити значај **интердисциплинарног образовања из екологије** за припрему појединаца и друштва за климатске промјене.

С друге стране, још увијек постоје илизује о псеудо-климатским рјешењима за смањење CO₂, попут **гео-инжењеринга**, којим се настоји утицати на хемију океана и атмосфере путем слања сумпора у стратосферу да би се смањио интензитет долазног Сунчевог зрачења, ризикујући погоршање временских прилика и хидролошког циклуса односно изазивање суше

(нпр. у Азији и Африци), као и необјављене климатске ратове, умјесто да се једноставно промијени понашање око употребе фосилних горива. Смањењу употребе фосилних горива мора претходити *одбацавање мита о неограничености природе*, како би се поправио однос према Земљи и међу људима.

Студија случаја Ватикана, као једне од најстаријих и најтрадиционалнијих религијских институција на свијету, указује на улогу *религије*, као кохезивног друштвеног фактора, на плану просвјешћавања вјерника по питању бриге за Божије дјело природе и животне средине, кроз критику конзумеризма и неодрживог развоја и потребу еколошког преобраћења међу хришћанима, као што је то нагласио и папа Фрањо у енциклици „Хваљен буди“ („Лаудато си“).

Друга студија случаја, указује на важност *пошумљавања*, јер су шуме плућа човјечанства, будући да се садњом стабала производи кисеоник. Тако је током 2014. године Савез за шумарство у Канади, у склопу пројекта пошумљавања биодиверзитета у Онтарију, пошумио 112 хектара пољопривредног земљишта с локалним врстама дрвећа, да би се обрадиво пољопривредно земљиште претворило у шуме ради повећања биолошке разноликости и уклањања већих количина гасова с ефектом стаклене баште из атмосфере (ISO, 2019).

ЗАКЉУЧАК

Конзумеристичка култура промовише потрошњу, као начин достизања задовољства и среће, што доводи до прекомјерне куповине и конзумације, те њеног штетног утицаја на околину. Отуда се, у контексту начина на које друштво мијења своје културолошке обрасце односно систем вриједности и норми, те само понашање актера, препоручује *зелени конзумеризам*, као облик културолошког одговора на изазов, да би се одржале друштвене вриједности и ставови везани за заштиту околине. Зелени конзумеризам се перцепира као користан начин подстицања друштвене промјене према одрживијем и одговорнијем начину живота. Потребно је смањити укупну потрошњу, како би се смањио утицај људских активности на околину. То би значило и смањење конзумеризма односно смањење куповине беспотребних производа и услуга, да би се фокус ставио на смањење емисија угљика, као начина за борбу против климатских промјена. Према томе, конзумеризам је користан ако се усмјери на куповину производа и услуга с мањим утицајем на околину, што може допринијети смањењу емисија гасова с ефектом стаклене баште. Због тога је, крајем 20. вијека, развијен концепт *еколошке (зелене) потрошње*, као (индивидуалне) стратегије смањења карбонског отиска.

Поријекло климатских промјена, изазваних људским активностима, треба тражити на почетку Друге индустријске револуције, из друге половине 19. вијека, од када је човјечанство вишедеценијским емисијама у атмосферу, ради добијања енергије од сагоревања, испустило око 2.500 милијарди тона угљен-диоксида (GtCO₂) до 2021. године и тако изазвало садашњи пораст глобалне средње температуре од 1,2°C у односу на преиндустријско раздобље. Дакле, глобално загријавање и климатске промјене су пресудно узроковани економским и политичким интересима развијених земаља које, због логике профита и освајања нових тржишта ради експлоатације природе, дерогирају јавни интерес рјешавања проблема климатских промјена. Отуда су нације англосфере главни виновници еколошког слома јер су изњедриле *високо-потрошачки стил живота (конзумеризам)*, због чега су вијековима и производиле високе нивое загађења, иако је криза глобална јер укључује и земље ван англосфере.

Према Наоми Клајн, *главни узроци* климатских промјена су фосилна горива, индустријска агрикултура и сјеча шума односно, шире узевши, модерни капиталистички систем безграничне потрошње; високо-потрошачки животни стил (конзумеризам) и прекомјерна екстракција природних ресурса; 1. и 2. индустријска револуција; колонијални наративи и фикција да је природа неограничена; утицај англосфере и најбогатијих слојева, необуздане похлепе и индивидуализма; неолиберализам и фетишизирање раста БДП-а; аутократски индустријски социјализам и финансирање порицатеља климатских промјена и лобиста. *Посљедицама климатских промјена* сматра: повећање опасности од рата и сукоба због оскудних ресурса; успон радикалне деснице и ксенофобије према мањинама; еко-фашизам; климатско варварство; климатске стресове и дислоцирање најсиромашнијих; неуспјех слободног тржишта; зелени колонијализам, петље повратне спреге; необјављене климатске ратове; културу безграничног отимања; гиг- и диг-економију. Коа *начине превенције* предлаже:

самоникле друштвене и омладинске климатске покрете; моћ науке о клими; начин размишљања – сарадња насупрот конкуренције; партиципативну и енергетску демократију; Скок платформу; планирање и регулацију корпоративног сектора; ревизију слободне трговине; ограничавање култа куповине и потрошње; управљану транзицију; зелене послове; опорезивање CO₂, корпорација, богаташа; смањење војних буџета; елиминисање субвенција за фосилна горива; промјену понашања (мању употребу фосилних горива, а већу бригу); културу сагласја и брижности; покрет трансформације; зелену левичу; демократски еко-социјализам.

Климатске промјене (порастан глобалне средње температуре и сл.), као облик друштвених промјена, продукт су дејства природних и/или људских фактора, у складу с научном експертизом више од 97% научника, који се баве климом и заступају мишљење да су промјене климе узроковане људским активностима. Анксиозност због климатских промјена довела је до концепта *еколошке (зелене) потрошње*, као рјешења за климатске промјене које се огледа у куповини робе с нижим карбонским отиском (lowe carbon footprint, LFC), како би милиони потрошача избором ЛЦФ производа значајно смањили укупне емисије угљен-диоксида, а што би надаље подстакло корпорације да пласирају више ЛЦФ производа на тржиште. Еколошка потрошња подразумева свјесну одлуку појединаца да купују или избјегавају да купе одређену робу услед начина на који је произведена и њеног утицаја на животну средину. Одржива потрошња (зелени конзумеризам) доводи у питање класичну идеологију потрошње (конзумеризам) која доминира на Западу и њене еколошке посљедице. Еколошка потрошња, за коју се примарно везују развијена еколошка свијест, задовољавање потреба независно од тржишта и потреба за аутономијом, јавља се у разноликим облицима – од бирања намирница које испуњавају еколошке стандарде или бојкотовања оних које нису у складу с њима, до практиковања животног стила, усмјереног на ублажавање негативних посљедица савремене еколошке кризе. Еколошка потрошња је вриједносно мотивисана, па представља вриједносно-рационално (друштвено) дјелање.

С друге стране, *еколошким девијацијама* је могуће назвати све негативне утицаје које људске активности имају на околину, људско здравље и благостање (емисије гасова с ефектом стаклене баште из фосилних горива, који доводе до глобалног загријавања и климатских промјена, загађење зрака из индустријских постројења, загађење воде из фабрика и канализационих система, деградација тла због неодрживе пољопривредне и шумске економије, дефорестација због крчења шума и криволова, губитак био-разноликости због уништавања природних станишта и слично).

За достизање *одрживог развоја*, неизоставно је нагласити значај: интердисциплинарног образовања из екологије; одбацивања мита о неограничености природе; одбацивања илизује о псеудо-климатским рјешењима за смањење CO₂, попут гео-инжењеринга; улоге религије, као кохезивног друштвеног фактора на плану просвјешћивања вјерника по питању бриге за Божије дјело природе; пошумљавања и слично. Колективна акција глобално организованих друштвених покрета трансформације, у циљу стабилизације климе Планете, од неизмјерне је важности у источњачким културама, док на Западу преовлађује идеја да друштвена промјена започине с промјеном понашања самог појединца.

Никола Тесла је, такође, несумњиво допринио дискурсу о зеленом конзумеризму и *одрживом развоју* на темљу својих инџенијалних открића (енергија етра; енергија земље и слично). Концепт одрживог развоја је компатибилан с Теслиним интенцијама да се обезбиједи бесплатна енергија свим корисницима широм свијета („глобалног села“).

Коначно, *претпоставка* о постојању узрочно-посљедичног односа између конзумеризма, као узрочне односно независне варијабле, и климатских промјена, као посљедичне и зависне варијабле, потврдом је указала на постојање још једне законитости у историјском развоју друштва, поред раније откривених закона о друштвеној подјели рада, о условљености друштвене надградње економском базом, о условљености производних снага средствима за производњу и о класној борби. Открити друштвени закон, заправо, значи открити да је однос између неких феномена искуствено заснован односно установљен, као што је то случај на примјеру поменутих феномена.

ЛИТЕРАТУРА

- Abramović, V., Jaćimović, D., Jocović, M. (2016). Klimatske promjene i njihov uticaj na zemlje regiona. *Ekonomске идеје и пракса*. Broj 20, mart 2016. str. 43-52.
- Andrić, P., Rogulj, I. (2018). *Klima je i naš izbor. Priručnik o klimatskim promjenama za srednje škole*. Zagreb: Društvo za oblikovanje održivog razvoja (DOOR).
- Canfin, P., Staime P. (2015). *Klima: 30 pitanja za razumijevanje Konferencije u Parizu*. Zagreb: TIM Press.
- Čejni, M. (2019). *Tesla: Čovek van vremena*. Beograd: Kosmos izdavaštvo.
- Dajani, M. (2022). Kako se depolitizira palestinski klimatski aparthejd. *Riječ i djelo*. 03/03/2022. <http://www.rijecidjelo.ba/content/kako-se-depolitizira-palestinski-klimatski-aparthejd> [18/03/2023]
- Dan Nikole Tesle na Nijagarinim vodopadima 10. jula. 06/07/2022. <https://www.rasejanje.info/2022/07/06/dan-nikole-tesle-na-nijagarinim-vodopadima-10-jula/> [18/03/2023]
- Dhal, P. (2020). *Education for Climate Change, Environmental Sustainability and World Peace*. Project: Teacher Education: Present Scenario and Future Challenges. https://www.researchgate.net/publication/339602491_Education_for_Climate_Change.
- Jovanović, B. (2022). *Teslin čudesni svet: Život, delo i doktrina Nikole Tesle*. Beograd: Vulkan izdavaštvo.
- Klein, N. (2007). *The shock doctrine: The rise of disaster capitalism*. New York: Metropolitan Books Henry Holt and Company, LLC.
- Klein, N. (2014). *This changes everything: Capitalism vs. the climate*. New York, NY: Simon & Schuster.
- Klein, N. (2017). *No is not enough: Resisting Trump's shock politics and winning the world we need*. Chicago, IL: Haymarket Books.
- Klein, N. (2019). *On Fire: The Burning Case for a Green New Deal*. Canada: Alfred A. Knopf Canada, p. 249; <http://groupe.lavigne.free.fr/klein2019.pdf>
- Manson, R. (2019). *Tesla – pronalazač modernog*. Beograd: Laguna.
- Maslin, M. (2014). *Climate change: A very short introduction. Third edition*. Oxford: Oxford University Press.
- Međunarodna organizacija za standardizaciju (ISO). Institut za standardizaciju Bosne i Hercegovine. Okolina: *Ublažavanje klimatskih promjena*. (2019). www.iso.org.
- Nagel, J. Thomas, D., Jeffrey, B. (eds.). (2009). *Workshop on Sociological Perspectives on Global Climate Change*. Virginia: Sociology Program Directorate for Social, Behavioral and Economic Sciences; National Science Foundation.
- National Geographic Srbija. *Koje države su najodgovornije za klimatske promene? Ovo su najveći emiteri ugljen-dioksida kroz istoriju*. 13.10.2021. https://nationalgeographic.rs/zivotna-sredina/a27702/Najveci-emiteri-ugljen-dioksida.html?inarticle_redcmd_ng [18/03/2023]
- Pudak, J. (2009). Klimatske promjene i društvene uloge znanosti i politike. *Društvena istraživanja*. Zagreb. God. 18. (2009). Br. 1-2 (99-100), str. 263-285.
- Romm, J. (2016). *Climate change: What everyone needs to know*. Oxford: Oxford University Press.
- *San jednog genija*. https://www.znanje.org/i/i29/09iv09/09iv0920/san_jednog_genija.htm [18/03/2023]
- Slijepcevic, D., Dabrowska-Prokopowska, E., Vejnovic, D. (2023). The impact of digital civilization on society and the (consumer) identity of individuals. *Society & "Industry 4.0". International scientific Journal "Industry 4.0"* (Web ISSN 2534-997X; Print ISSN 2534-8582), Vol.VIII (2), March 2023. pp. 60 – 64. <https://stumejournals.com/journals/i4/2023/2/60.full.pdf>
- Slijepcevic, D., Dabrowska-Prokopowska, E., Vejnovic, D. (2022). Green Agenda and Green Consumerism in the Function of Plural Society in the Bosnia and Herzegovina and its Energy Security. *International Scientific Journal "Security & Future"*. Web ISSN 2535-082X; Print ISSN 2535-0668 Vol. 6 (2)/Dec. 2022. pp. 47 – 50.
- Slijepcevic, D., Dabrowska-Prokopowska, E., Vejnovic, D. (2023). The impact of digital civilization on society and the (consumer) identity of individuals. *International Scientific Journal "Industry 4.0". Society & "Industry 4.0"*. Year VIII, Issue 2, p.p. 60-64. <https://stumejournals.com/journals/i4/2023/2/60.full.pdf>
- Szasz, A. (2012). Is Green Consumption Part of the Solution? In: Dryzek, John S., Norgaard, Richard B. & Schlosberg, David. (eds.). *The Oxford Handbook of Climate Change and Society*. Oxford. Oxford University Press.
- Visualizing Palestine. <https://visualizingpalestine.org/visuals/between-rising-tide-and-apartheid?v=large> [18/03/2023]
- Vukelić, J. (2022). *Sociologija okruženja: Od teorije do prakse*. Prvo izdanje. Beograd. Izdavač Univerzitet u Beogradu – Filozofski fakultet, Institut za sociološka istraživanja.
- Vuković, M., Todorović, D. (2020). *Osnovi sociologije*. Niš: Filozofski fakultet.
- Вејновић, Д., Слијепчевић, Д. (2023). Утицај дигиталне цивилизације на друштво и појединце: Високо-технолошка (хај-тек) култура и (не)сигурност у: *Зборник радова са треће међународне научне конференције "Савремени изазови и пријетње безбједности"*, стр. 217 - 241. Факултет безбједносних наука, 06.03.2023. Бањалука, Република Српска, БиХ.
- Милорадовић, . (2006). Допринос Николе Тесле развоју обновљивих извора енергије и успостављању одрживог развоја: Тесла – еколошки горостас планете. *kgh 3, 3006*, BIBLID 0350–1426 (2006) 35:3 p. 27–28.

- Ђеранић, П. (ур.). (2023). *Зборник радова са Треће међународне научне конференције „Савремени изазови и пријетње безбједности“*. Бања Лука: Факултет безбједносних наука Универзитета у Бањој Луци.

CONSUMERISM AND CLIMATE CHANGE: FROM ENVIRONMENTAL DEVIATIONS TO GREEN CONSUMERISM AND SUSTAINABLE DEVELOPMENT

Dusanka Slijepcevic⁴⁵³, MA – Senior Teaching assistant (doctorandus)
Faculty of Political Sciences, University of Banja Luka

Abstract: *The subject of research* is climate change (increase in global mean temperature, etc.), as a form of social change and a leading topic in current international politics and academic circles. **The research problem** refers to some causes (consumerism) and some consequences of climate change (ecological deviations), and ways to prevent their worsening. **The research questions** are: What are the main causes of climate change? What are the consequences of climate change for the Earth, society and individuals? What are the ways to prevent worsening climate change? **The main assumption** is that the main cause of climate change is a high-carbon lifestyle (consumerism), supported by capitalism based on fossil fuels and over-extraction of natural resources, according to neoliberalism. **The special assumptions** are that: 1) the consequences of climate change (according to Naomi Klein) are: increasing the risk of war and conflict due to scarce resources; the rise of the radical right and xenophobia towards minorities; eco-fascism; climate barbarism; climatic stresses (anxiety) and dislocation of the poorest; the failure of the free market; green colonialism, feedback loops; undeclared climate wars; a culture of boundless extortion; gig- and dig-economy, while: 2) methods of prevention (according to Klein) are: limiting the cult of shopping and consumption; spontaneous social and youth climate movements; the power of climate science; cooperation versus competition; participatory and energetic democracy; planning and regulation of the corporate sector; revision of free trade; managed transition; green jobs; taxation of CO₂, corporations, the rich; reduction of military budgets; elimination of fossil fuel subsidies; behavioral change (less use of fossil fuels and more care); a culture of agreement and care; transformation movement; green left; democratic eco-socialism. **The scientific goals** are: 1) description of climate changes, their causes and consequences; 2) understanding the causes of climate change and the socio-historical context of its occurrence; 3) causal explanation of climate change and 4) prediction of the impact of the consequences of climate change and ways to prevent it. **The social goals** are: expanding the fund of scientific knowledge about modern society and its problems in terms of environmental protection, and the promotion of democratic eco-social solutions and sustainable development. A combination of qualitative-quantitative **methods** (triangulation) was used, considering the qualitative nature of the assumptions and quantitative data of the secondary type, collected from (supra)national research sources (scientific journals, organizations, institutions, etc.). In addition to analysis, synthesis, deduction and induction, statistical (through secondary data) and historical-comparative methods, as well as case studies, were used. **Results** are achieved goals.

Keywords: (sustainable) consumerism; climate change; ecological deviations

⁴⁵³ dusanka.slijepcevic@fpn.unibl.org

OSTVARIVANJE LJUDSKIH PRAVA U POLITIČKOM SISTEMU BOSNE I HERCEGOVINE – PRAVNI I INSTITUCIONALNI OKVIR

Prof. dr Nevenko Vranješ

Fakultet političkih nauka Univerziteta u Banjoj Luci i

Ombudsmen za ljudska prava Bosne i Hercegovine⁴⁵⁴

Apstrakt: *Ljudska prava predstavljaju najznačajniji pravni i politički institut svakog društva ali i civilizacijsku tekovinu i vrijednost koja je neprekidno u fokusu pažnje. U genezi njihovog razvoja uočavamo uspone i padove pa i onda kada se radi o društvima sa značajnom demokratskom tradicijom. Bosna i Hercegovina je uprkos navršavanju tri decenije od liberalizacije političkog sistema i započete demokratske tranzicije kao i dobijanja statusa kandidata za članstvo u Evropskoj uniji i dalje ostala duboko podijeljeno društvo i postkonfliktno područje. Predmet ovog rada je Ostvarivanje ljudskih prava u političkom sistemu Bosne i Hercegovine kroz prizmu pravnog i institucionalnog okvira. Konkretnije, rad će ponuditi pegeled pravne osnove zaštite ljudskih prava (ustavni i zakonski okvir), a potom i institucionalni okvir odnosno analizu vladinih organa i organizacija koji su osnovani da bi štitili i promovisali ljudska prava u BiH. Pregled će biti potkrijepljen i određenim kvantitativnim i kvalitativnim podacima i analizama. Osnovna hipoteza u radu je, da u pravnom i političkom sistemu Bosne i Hercegovine postoji značajan nesklad između zagarantovanog nivoa zaštite ljudskih prava i stepena njihovog ostvarivanja. U radu se preovlađujuće koriste metode pravne egzegeze, analiza saržaja i statistička metoda.*

Ključne riječi: *ljudska prava, ustav, ombudsmen i predstavke*

UVOD

Ljudska prava su sastavni dio čovjekove ličnosti. Kao takva ona se ne stiču već su kategorija koja pripadaju svakom čovjeku koje on kao ljudsko biće dobije po rođenju. Veoma je važno naglasiti da neka ljudska prava (kao što su pravo na život, pravo na ličnu slobodu, pravo na kretanje, pravo na mišljenje i dr.) ne trebaju da zavise od države niti od toga da li su propisana tekstom konkretnog ustava ili zakona. Naprotiv, ona se podrazumijevaju i sastavni su dio čovjeka kao antropološke pojave. Suština svih ljudskih prava i sloboda svodi se na poštovanje i zaštitu ljudskog dostojanstva. Ljudi jesu različiti ali su jednaki po svom ljudskom dostojanstvu, po svojoj ljudskoj vrijednosti (Etinski, 2010: 375). Zbog toga nacionalni ustavi mnogih zemalja upravo štite ljudsko dostojanstvo. S druge strane, „ljudskim i građanskim pravima utvrđuje se pravni položaj pojedinca prema organima vlasti“, a ljudska prava i slobode su „granica koju državna vlast ne sme da prekorači, ako je organizovana na demokratskim načelima“ (Marković, 2008: 454). Dakle, odmah nakon već kraćeg sociološkog i bilo kog drugog teorijskog okvira ulazimo u sferu prava, konkretnije pravne definicija ljudskih prava i vezivanja ljudskih prava za državu, zakone i pravne akte. Ovakva veza ne bi trebala ni da postoji kada bi postojala takva društva i države u kojima bi se ovo podrazumijevalo. Svakako da država ne propisuje i pravno ne normira ljudska prava samo da bi ih štitila. Takvo nešto bi bilo naivno povjerovati. Ona ih propisuje i iz razloga da ih kada to zatreba (a čini se stalna je potreba za tim) može i ograničiti pa čak i suspendovati. Za ovakvo nešto država nalazi razloge u sferi zaštite nacionalnih interesa, mira i bezbjednosti u redovnim stanjima ali i za zaštitu života i zdravlja ljudi u vanrednim stanjima. U prvom slučaju govorimo o širokom polju diskrecionog djelovanja vojske, policije i

⁴⁵⁴ nevenko.vranjes@fpun.unibl.org i nvranjes@ombudsmen.gov.ba

obavještajno-bezbjednosne zajednice, a u drugom o vanrednim stanjima, stanjima neposredne ratne opasnosti, poplavama, požarima, ratovima, zemljotresima, pandemijama i sl.

U pravnom smislu, ljudska prava predstavljaju skup prava i sloboda koja pripadaju svim ljudima (Gajin, 2012: 15). U tom smislu, Gajin, smatra, da upisivanje ljudskih prava u ustav i zakon nema formalnu već deklarativnu ulogu „jer se time samo potvrđuje ono što već postoji i bez formalnog priznanja“ (*Ibid.*, str. 16). Kao takva, ljudska prava se svrstavaju u određene kataloge ili liste prava i osnovnih sloboda, te postaju sastavni dijelovi akata najviše pravne snage kao što su međunarodni ugovori i nacionalni ustavi zemalja. Pri tome, zemlje, različito postupaju. Tako, neke u ustav stavljaju cjelokupne međunarodnopravne akte iz oblasti ljudskih prava kao što su Univerzalna deklaracija Ujedinjenih nacija o pravima čovjeka iz 1949. godine, Evropska konvencija o ljudskim pravima i osnovnim slobodama iz 1950. godine i td., dok druge, selektuju i izrađuju sopstevne kataloge razvrstavajući ljudska prava i slobode prema određenim grupama. Prema riječniku međunarodnog javnog prava, ljudska prava su skup osnovnih prava ljudskog lica, tj. prava koje lice ne mora posebno sticati, već treba da ih ima na osnovu svog postojanja i nezavisno o zemlji čiji je državljanin ili u kojoj živi, kao i bez obzira na to što možda nema državljanstvo ili što je izbjeglica (Ibler, 1987: 236). Za razumjevanje stanja ljudskih prava nije bitna njihova formalna zastupljenost u najvišim pravnim aktima konkretne države, već njihova operacionalizacija tj. poštovanje. Drugim riječima, postoje zemlje koje imaju izuzetno perfektan pravni okvir zaštite ljudskih prava (prečesto i predimenzionisan), s jedne strane, a ekletantne primjere nepoštovanja i kršenja ljudskih prava, s druge strane. Među takvima je nažalost i Bosna i Hercegovina, na šta ćemo argumentovano i ukazivati u ovom radu.

Ljudska prava imaju sljedeće nužne osobine: univerzalost, nedjeljivost, međuzavisnost i međusobnu povezanost. Univerzalnost označava da ljudska prava pripadaju svakom ljudskom biću bez obzira na porijeklo, boju kože, jezik, pol i dr. te da se kao takva moraju jednako štititi. Neotudivost ljudskih prava označava njihovu simbiozu s pojedincom. Konkretnije, ljudska prava ne mogu biti stvar zasluga, poklona. Ne mogu se u smislu neotudivosti oduzeti, dodijeliti, zavrijediti odnosno zaslužiti. S tim u vezi podrazumijeva se i njihova neponištivost. Najzad, sva ljudska prava su povezana i međuzavisna. To znači da pojedinac ne može uživati samo jednu kategoriju ljudskih prava (ekonomska, socijalna, kulturna i dr.) već mu podjednako pripadaju sve kategorije, oblici i modelaiteti prava po bilo kojem katalogu ljudskih prava.

PRAVNI OKVIR ZAŠTITE LJUDSKIH PRAVA U BOSNI I HERCEGOVINI

Analizirajući pravni okvir zaštite ljudskih prava u Bosni i Hercegovini uobičajeno ćemo krenuti od njenog Ustava odnosno Dejtonskog mirovnog sporazuma. U tom smislu, već na početku možemo prihvatiti slikovito zapažanje profesorice Kazazić: „malo je savremenih zemalja u svijetu u kojima su u njihov ustavnopravni poredak uvrštene gotovo sve međunarodnopravne norme o ljudskim pravima i slobodama, kao što je to u Bosni i Hercegovini“ (Kazazić, 2005: 52). Naime, Ustav BiH, „obiluje“ normama o ljudskim pravima uprkos što nomotehnički spada u najkraće i najkonciznije ustave na svijetu (ima svega 12 članova). U tom smislu, možemo govoriti o čak četiri kataloga ljudskih prava sadržanih u ovom ustavu i to: katalog prava iz člana II/3 ustava BiH; Evropska konvencija o ljudskim pravima (EKLJP); Aneks I na Ustav BiH i pojedina ljudska prava i slobode na drugim mjestima u Ustavu BiH (Ademović, Marko & Marković, 2012: 241). Svakako da najvažniji značaj ima Katalog prava sadžan u čl. II/3 Ustava BiH u kojem je propisano 13 različitih individualnih prava i sloboda i to: pravo na život; pravo da lice ne bude podvrgnuto mučenju niti nečovječnom ili ponižavajućem tretmanu ili kazni; pravo lica da ne bude držano u ropstvu ili potčinjenosti, ili na prisilnom ili obaveznom radu; pravo na ličnu slobodu i sigurnost; pravo na pravično saslušanje u građanskim i krivičnim stvarima i druga prava u vezi sa krivičnim postupkom; pravo na privatni i porodični život, dom i prepisku; pravo na slobodu misli, svjesti i vjere; sloboda izražavanja; sloboda mirnog okupljanja i udruživanja sa drugima; pravo na brak i zasnivanje porodice; pravo na imovinu; pravo na obrazovanje i pravo na slobodu kretanja i prebivališta (Ustav BiH, čl. II/3). Nadalje, Ustav BiH u čl. II/2 propisuje da „Prava i slobode predviđeni u Evropskoj konvenciji za zaštitu ljudskih prava i osnovnih sloboda i u njenim protokolima se direktno primjenjuju u Bosni i Hercegovini. Ovi akti imaju prioritet nad svim ostalim zakonom“ (Ustav BiH, čl. II/2). Navedeno bi značilo da državljani BiH uživaju sva prava i slobode koja su sadržana u EKLJP budući da ona ovom normom postaje sastavni dio Ustava BiH. Potom, Aneks I na Ustav BiH sadrži Dodatne sporazume o ljudskim pravima

koji će se primjenjivati u Bosni i Hercegovini, konkretnije njih 15, koji u cjelini čine impozantan katalog međunarodnih pravnih instrumenata za zaštitu ljudskih prava i sloboda kao i norme međunarodnog humanitarnog prava. Najzad, pored navedenih, na još prilično dosta mjesta u Ustavu BiH nalaze se različita prava koja se kreću od prava na konstitutivnost preko prava na četiri ekonomske slobode kretanja (ljudi, kapital, robe i usluge) pa do zabrane diskriminacije i prava izbjeglih i raseljenih lica da se vrate na njihova prijeratna mjesta stanovanja (Šire vidjeti: Ademović, Marko & Marković, 2012: 242). Ovakvim normativnim određenjem može se konstatovati, da je položaj ljudskih prava u ustavu BiH i više nego adekvatno postavljen, pogotovo činjenicom da je BiH ratifikovala i svih 15 dodatnih sporazuma o ljudskim pravima koje je prihvatila u pomenutom Aneksu I Ustava BiH. Ustav BiH, takođe sadrži i osnovne principe prave Evropske unije (Vehabović, 2006: 29). Međutim, činjenice su nešto drugačije. Naime, Bosna i Hercegovina najvjerovatnije mora mijenjati Ustav, najmanje u svrhu implementacije nekoliko presuda Evropskog suda za ljudska prava, naročito u predmetima Sejdić & Finci Vs BiH, Pilav Vs BiH, Zornić Vs BiH, kao i još neke druge. Navedeno svakako znači da pravni okvir zaštite ljudskih prava u BiH nije operacionalizovan jer očigledno postoji nesklad između ustavne garancije ljudskih prava s jedne strane i njihove operativne primjene u normama različitih zakona, s druge strane. Najzad, kada smo kod eventualnih promjena Ustava BiH, valja naglasiti, da ovaj ustav ima jednu specifičnu i u komparativnom ustavnom pravu rijetku odredbu, a sa ciljem posebne zaštite ljudskih prava i sloboda od svake potencijalne revizije. Konkretnije, "nijednim amandamnom na ovaj ustav ne može se eleminirati, niti umanjiti bilo koje od prava i sloboda iz člana II ovog ustava,⁴⁵⁵ niti izmijeniti ova odredba" (član X tačka 2) (Trnka, 2006: 126).

Ustav Republike Srpske normira ljudska prava i slobode implicitno se oslanjajući na međunarodne pravne standarde i norme (Narodna skupština RS, 1992). Ovaj ustav je nastao prije Ustava BiH kao i Ustava Federacije BiH pa samim tim nije ni mogao pratiti njihovu konzistentnost, već je više proizvod ranijih ustavnih škola i modela. Možemo se složiti sa mišljenjem da se načela, prava i slobode navedene u čl. II Ustava BiH primjenjuju na teritoriji cijele BiH, pa *ipso facto* i Republike Srpske što implicira da se odredbe EKLJP u cjelini primjenjuju i na Republiku Srpsku (Sahadžić, 2013: 18). Konkretno, Ustav Republike Srpske, u glavi II pod nazivom: Ljudska prava i slobode, u članovima 10-49 uređuje prilično detaljno oblast ljudskih prava i sloboda. Uređenje ljudskih prava se prožima i u poglavlju III pod nazivom Ekonomsko i socijalno uređenje dosežući sve do čl. 65 Ustava (pravo svojine, pravo upravljanja i dr.). Dakle, više od jedne trećine cjelokupnog ustavnog teksta posvećeno je pravima i slobodama, "što govori o tome da je ustavotvorac shvatio da su prava i slobode čovjeka i građanina osnovno ishodište svega ostalog, ekonomije, vlasti, sudstva i opšteg stanja i blagostanja ljudi" (Kuzmanović, 2006: 216). Ono što privlači pažnju jeste činjenica da Ustav Republike Srpske u čl. 11, uprkos konstataciji da je život čovjeka neprikosnoven, ostavlja mjesto smrtnoj kazni, koja se može izuzetno propisati i izreći samo za najteže oblike teških krivičnih djela. Iako je odlukom u predmetu U-7/19 postupajući po zahtjevu Kluba delegata bošnjačkog naroda u Vijeću naroda Republike Srpske, Ustavni sud BiH, utvrdio da propisana smrtna kazna nije u skladu sa članom II/2. Ustava Bosne i Hercegovine u vezi sa članom 1. Protokola broj 13 uz Evropsku konvenciju za zaštitu ljudskih prava i osnovnih sloboda, koji se odnosi na ukidanje smrtno kazne u svim okolnostima („Službeni glasnik Bosne i Hercegovine“ - Međunarodni ugovori, broj 8/03) (Ustavni sud BiH, 2019: 2), odluka nije izvršena zbog nedostatka političke volje u Narodnoj skupštini Republike Srpske, te je smrtna kazna i dalje ostala u Ustavu RS.⁴⁵⁶ Na kraju, treba naglasiti da Ustav Republike Srpske ne poznaje nikakve specifične institucije za zaštitu ljudskih prava (poput ombudsmana, komisija, parlamentarnih organa i sl.).

Ustav Federacije BiH (Ustav Federacije BiH, 1994), u poglavlju II uređuje ljudska prava i osnovne slobode. Ovaj ustav sadži jednu upućujuću normu koja je prilično neuobičajena za ovakav

⁴⁵⁵ Ove odredbe se odnose na ljudska prava i osnovne slobode.

⁴⁵⁶ "Protokolom br. 13 uz Evropsku konvenciju, koji je stupio na snagu 2003. godine, zabranjena je smrtna kazna u svim okolnostima. Povelja Evropske unije, takođe zabranjuje smrtnu kaznu. Međunarodni pakt ograničava smrtnu kaznu na najteže zločine. Njime se zabranjuje izricanje smrtno kazne protiv lica koje je izvršilo krivično djelo prije 18. godine, kao i izvršenje ove kazne nad trudnicama" (Etinski, 2010: 376).

pravni akt i teško da je možemo pronaći u komparativnom pravu. Konkretnije, čl. 1u poglavlju II Ljudska prava i osnovne slobode, glasi: „Budući da se načela, prava i slobode utvrđeni u članu II Ustava Bosne i Hercegovine primjenjuju na cijeloj teritoriji Bosne i Hercegovine, sljedeće odredbe odnose se na Federaciju“. Ovim je čini mi s ebepotrebnog naglašena porimjena normi Ustava BiH na entitete iako se to podrazumijeva. Pored uobičajenog kataloga ljudskih prava, ovaj ustav propisuje i instituciju ombudsmena koju čine tri ombudsmena, po jedan iz svakog konstitutivnog naroda. Ova institucija je ukinuta 31. decembra 2006. godine uspostavljanjem Ombudsmena za ljudska prava BiH.

Zakonodavni okvir zaštite ljudskih prava u BiH se zasniva na velikom broju zakonskih tekstova. Oni se kreću od državnog preko entitetskog pa do kantonalnog nivoa. Takođe i Brčko distrikt BiH dio svog zakonodavstva orjentiše ka zaštiti ljudskih prava. Na državnom nivou, u oblasti ostvarivanja i zaštite ljudskih prava možemo izdvojiti sljedeće zakone: Zakon o ombudsmenu za ljudska prava Bosne i Hercegovine, Zakon o zabrani diskriminacije, Zakon o ravnopravnosti polova u BiH, Zakon o zaštiti prava nacionalnih manjina u BiH, Zakon o nestalim licima BiH, Zakon o zaštiti ličnih podataka, Zakon o zaštiti lica koja prijavljuju korupciju u institucijama Bosne i Hercegovine, Zakon o Agenciji za prevenciju korupcije i koordinaciju borbe protiv korupcije, Zakon o slobodi pristupa informacijama u BiH, Krivični zakon BiH, Zakon o slobodi vjere i pravnom položaju crkava i vjerskih zajednica u BiH i dr. Na nivou Republike Srpske u oblasti ljudskih prava zakonski okvir čine sljedeći zakoni: Zakon o zaštiti prava pripadnika nacionalnih manjina, Zakon o slobodi pristupa informacijama, Zakon o zaštiti lica koja prijavljuju korupciju, Krivični zakonik Republike Srpske, Zakon o socijalnoj zaštiti, Zakon o udruženjima i fondacijama Republike Srpske, Zakon o zaštiti od uznemiravanja na radu, Zakon o zaštiti i postupanju sa djecom i maloljetnicima u krivičnom postupku, Zakon o zdravstvenoj zaštiti i dr. U Federaciji BiH, zakonodavni okvir zaštite ljudskih prava čine sljedeći zakoni: Zakon o zaštiti prava pripadnika nacionalnih manjina u Federaciji BiH, Zakon o zaštiti na radu, Krivični zakon Federacije BiH, Zakon o radu, Zakon o slobodi pristupa informacijama u Federaciji BiH, Zakon o zaštiti i postupanju sa djecom i maloljetnicima u krivičnom postupku, Zakon o zdravstvenoj zaštiti i dr. U Brčko distriktu BiH, zaštita ljudskih prava je uglavnom sadržana u sljedećim zakonima: Zakon o amnestiji Brčko distrikta BiH, Zakon o dječijoj zaštiti Brčko distrikta BiH, Krivični zakon, Zakon o vraćanju napuštene imovine, Zakon o zdravstvenoj zaštiti u Brčko distriktu BiH i dr. Na kantonalnim nivoima, zakoni ljudskim pravima ne posvećuju direktnu zaštitu već se kroz postojeće systemske zakone ističu određeni instituti i norme koje pružaju zaštitu ljudskih prava naročito u oblasti rada, socijalne zaštite, zaštite prava djece i lica sa invaliditetom.

INSTITUCIONALNI OKVIR ZAŠTITE LJUDSKIH PRAVA U BOSNI I HERCEGOVINI

U nastavku rada bavićemo se institucijama koje štite ljudska prava u Bosni i Hercegovini. U prvom redu osvrnućemo se na Instituciju Ombudsmena za ljudska prava Bosne i Hercegovine, Ministarstvo za ljudska prava i izbjeglice u Savjetu ministara BiH, Zajednička komisiji za ljudska prava Parlamentarne skupštine BiH, Komisiju za zaštitu ljudskih prava i sloboda Predstavničkog doma Federacije BiH, Komisiju za ljudska prava i slobode Doma naroda Federacije BiH, Odbor za politički sistem, pravosuđe i upravu Narodne skupštine Republike Srpske i Odbor za predstavke, prijedloge i društveni nadzor Narodne skupštine Republike Srpske.

Institucija Ombudsmena za ljudska prava Bosne i Hercegovine

Snažna produkcija organa uprave i porast njihove funkcije iziskuju i nove modalitete njihove kontrole. Tako u demokratskim sistemima današnjice pored upravne kontrole uprave, vladine, parlamentarne i sudske kontrole, kao poseban eksterni i nezavisan oblik kontrole uprave javlja se i ombudsmen (Aviani, 1999: 68). Uopšteno, ombudsmen za ljudska prava je institut koji potiče iz Švedske iz 1809. godine. Ovaj institut može se javiti u različitim jezičkim varijantama. Tako imamo nazive kao što su: povjerenik građana, zaštitnik građana, narodni pravobranitelj, parlamentarni povjerenik, posrednik, medijator i dr. Njegov izbor je različito riješen u različitim zemljama. Tako u nekim zemljama ombudsmena bira parlament, u drugima vlada, a u trećim ombudsmena bira šef države. Prema oblasti djelovanja razlikujemo ombudsmene za zaštitu ljudskih prava (opšta nadležnost), ombudsmena za zaštitu prava potrošača, ombudsmena za zaštitu prava djece, bankarskog

ombudsmena, policijskog ombudsmena, vojnog ombudsmena, sindikalnog ombudsmena, ombudsmena za informacije i dr.

Prema Zakonu o Ombudsmenu za ljudska prava BiH, "Ombudsmen za ljudska prava Bosne i Hercegovine je nezavisna institucija uspostavljena u cilju promovisanja dobre uprave i vladavine prava, zaštite prava i sloboda fizičkih i pravnih lica, kako je garantovano posebno Ustavom Bosne i Hercegovine i međunarodnim sporazumima koji se nalaze u dodatku tog Ustava koja će s tim u vezi nadgledati aktivnosti institucija Bosne i Hercegovine, njenih entiteta i Distrikta Brčko, u skladu sa odredbama zakona" (Zakon o Ombudsmenu za LJP, čl. 1). Pored "opšte" nadležnosti, Ombudsmen za ljudska prava BiH ima još najmanje tri nadležnosti. Naime, ova institucija je prema Zakonu o zabrani diskriminacije, centralni organ za zaštitu od diskriminacije (Zakon o zabrani diskriminacije, čl. 7). Prema Zakonu o ministarskim imenovanjima, imenovanjima Savjeta ministara i drugim imenovanjima Bosne i Hercegovine, Ombudsmen za ljudska prava BiH postupa po prigovorima te ima i druge nadležnosti kada su u pitanju ova imenovanja. Najzad, Ombudsmen za ljudska prava BiH ima nadležnost i prema Zakonu o slobodi pristupa informacijama u BiH, a koja se odnosi na postupanje po odlukama organa, određivanje službenika za informisanje, godišnje izvještavanje i predlaganje uputstava koja se odnose na primjenu zakona. Najzad, u procesu je i uspostavljanje nacionalnog preventivnog mehanizma koji će djelovati pri Instituciji Ombudsmena za ljudska prava BiH, a što jeste obaveza i zahtjev proistekao iz Fakultativnog protokola uz Konvenciju UN-a protiv mučenja (OPCAT) ali i iz procesa evropskih integracija BiH. Iz navedenog je vidljivo da ova institucija ima nadležnosti koje u svijetu i regionu obavlja nekoliko zasebnih institucija.

Ombudsmen BiH je nezavisna institucija koja razmatra predmete koji se odnose na slabo funkcionisanje ili povrede ljudskih prava i sloboda počinjene od bilo kojeg organa vlasti. Djeluje po prijemu žalbe ili *ex officio*. Institucija može preduzimati opšte istrage. Institucija ima ovlaštenja da sprovodi istrage u svim žalbama vezano za slabo funkcioniranje sudskog sistema ili nepravilnog procesuiranja individualnih predmeta i da preporuči odgovarajuće pojedinačne ili opšte mjere. Ombudsmen se ne miješa u proces odlučivanja sudova, ali može pokrenuti sudske postupke ili intervenisati u toku postupka koji se vodi, kad god ustanovi da je takva aktivnost neophodna pri obavljanju svojih dužnosti. Najsnažniji instrumenti su njegove preporuke i godišnji izvještaj o radu. Iako preporuke nisu obavezujuće one imaju snagu koja proizilazi iz snažne pravne analitike i argumenata koje Ombudsmeni upute organu. Godišnji izvještaj o radu ombudsmena sadrži strukturane podatke i trebao bih da ima implikacije na organe javne vlasti. U zemljama demokratske tradicije svaki onaj rukovodilac organa javne vlasti koji se nađe u izvještaju ombudsmena u negativnoj konotaciji sam podnosi ostavku nečekajući sud javnosti. Nažalost BiH je još uvijek daleko od takvog moralnog standarda.

Tbl. 1: Pregled stanja predmeta kod Institucije za ljudska prava Bosne i Hercegovine za petogodišnji period (Ombudsmen, Izvještaj o radu 2022).

Pregled stanja predmeta po godinama	2018.	2019.	2020.	2021.	2022.
Ukupan broj zaprimljenih žalbi	3266	3218	2716	2946	2850
Ukupan broj izdatih preporuka	351	374	312	331	428
Ukupan broj realizovanih preporuka	123	105	98	112	129
Ukupan broj djelomično realizovanih preporuka	3	9	6	4	16
Ukupan broj nerealizovanih preporuka	66	59	61	81	108
Ukupan broj preporuka u kojima nije bilo odgovora	44	124	80	74	100
Preporuke u kojima je ostvarena saradnja	115	77	67	60	75

Na osnovu rezultata prikazanih u tabeli, uočavamo da prosječan broj žabi građana Instituciji Ombudsmena po svim osnovama iznosi oko 3000 godišnje. Posebno se osvrćemo na najvažniji

segment, a to su preporuke koje je Ombudsmen izdao organima javnih vlasti u BiH. U tom smislu, prosječan broj preporuka godišnje za petogodišnji period je 1796. Od tog broja, 31, 5 % su preporuke koje su organi vlasti realizovali odnosno izvršili ili konkretnije u kojima su postupili shodno pravnim shvatanjima, mišljenjima i nalazima Ombudsmena. Nerealizovano je oko 21 % izdatih preporuka. U oko 23 % slučajeva preporuka, Ombudsmen nije dobio nikakav odgovor od organa javne vlasti kojima je preporuka upućena. Preporuke su djelomično realizovane u 2 % slučajeva izdatih preporuka i najzad povodom izdatih preporuka Ombudsmen je ostvario saradnju u oko 22 % slučajeva. Posebno je poražavajuća činjenica niskog broja realizovanih preporuka (31,5 %) što je manje od jedne trećine izdatih preporuka.⁴⁵⁷ Navedeno ukazuje na nepoštovanje autoriteta Institucije Ombudsmena od strane organa javne vlasti kao i na odnos organa javne vlasti prema ljudskim pravima odnosno njihovom flagrantnom kršenju bez ikakvih korektivnih aktivnosti. Navedeno može da bude indikator nereformisane javne uprave, slabo reformisanog pravosudnog sistema, teškog ekonomsko-socijalnog stanja ali je svakako i odraz slabog demokratskog mentaliteta, političke kulture i tradicije.

Ministarstvo za ljudska prava i izbjeglice Bosne i Hercegovine

Ministarstvo za ljudska prava i izbjeglice BiH (u daljem tekstu: Ministarstvo) je osnovano u aprilu 2000. godine Zakonom o Savjetu ministara BiH. Ministarstvo preduzima radnje u ostvarivanju i zaštiti ljudskih i prava izbjeglica, nadzire emigracije u skladu sa Ustavom Bosne i Hercegovine i Opštim okvirnim sporazumom za mir u BiH, međunarodnim konvencijama i zakonima i drugim aktima nadležnih institucija BiH, koordinira u poslovima prava izbjeglica i u tome ostvaruje saradnju sa entitetima (Zakon o ministarstvima i drugim organima uprave BiH, čl. 12). Poražava činjenica da BiH gotovo tri decenije nakon okončanja rata i dalje ima kategoriju "izbjegla lica" čiji status nije riješen te da postoji potreba za resorom za izbjeglice. Ujedno to govori i o stanju ljudskih prava u ovoj zemlji. Iako ima uglavnom koordinirajuću ulogu i ulogu saradnje ovo ministarstvo je jedino za ljudska prava od ukupno 133 ministarstava koliko ih ima na svim nivoima upravne vlasti u BiH. U sektoru za ljudska prava ovo Ministarstvo ima tri odsjeka i to: Odsjek za zaštitu individualnih ljudskih prava i građanskih sloboda; Odsjek za pripremu izvještaja o primjeni konvencija iz oblasti ljudskih prava i Odsjek za zaštitu prava i saradnju sa nacionalnim i drugim manjinama, vjerskim zajednicama i NVO. U zaštiti osjetljivih kategorija ovo ministarstvo naročitu pažnju posvećuje djeci, licima sa invaliditetom i Romima za šta su uspostavljeni i posebni savjeti na nivou Savjeta ministara. Pored pomenutih nadležnosti, Ministarstvo postupa kao nadležan organi i u sljedećim zakonima: Zakon o zabrani diskriminacije; Zakon o nestalim licima; Zakon o slobodi vjere i pravnom položaju crkava i vjerskih zajednica u BiH; Zakon o zaštiti prava pripadnika nacionalnih manjina; Zakon o ravnopravnosti polova u BiH i Zakon o društvu crvenog krsta BiH.

Zajednička komisija za ljudska prava Parlamentarne skupštine Bosne i Hercegovine

Nadležnosti Zajedničke komisije za ljudska prava oba doma Parlamentarne skupštine BiH (u daljem tekstu: Komisija), propisane su Poslovníkom o radu Predstavničkog doma i Poslovníkom o radu Doma naroda PS BiH. Prema oba poslovnika (radi se o identičnom tekstu), Komisija razmatra pitanja koja se odnose na ostvarivanje ljudskih prava i osnovnih sloboda zagarantiranih Ustavom BiH i zakonodavstvom BiH, od državnih organa, javnih institucija i organizacija koje imaju javna ovlaštenja, u slučajevima koje iznese Institucija ombudsmena BiH, građani i entiteti, te o tome obavještava domove. Nadalje, ova Komisija, razmatra pitanja koja se odnose na ostvarivanje i zaštitu svih prava i osnovnih sloboda sadržanih u ustavnom katalogu kao i prava i sloboda koja su propisana međunarodnim aktima iz oblasti ljudskih prava koje je BiH prihvatila i ratifikovala. Zaštita uključuje i razmatranje predloga i peticija koje upute građani. Takođe, Komisija analizira izvještaje o provođenju Zakona o sukobu interesa u institucijama vlasti BiH (Poslovník PD PS BiH, čl. 64 i Poslovník o radu DN PS BiH, čl. 54). Komisiju čini ukupno dvanaest članova i to šest poslanika iz

⁴⁵⁷ Navedeni podaci se prosjek koji je uzet u odnosu na posmatrani petogodišnji period (2018-2022. godine).

Predstavničkog doma i šest delegata iz Doma naroda PS BiH. Na čelu Komisije je predsjedavajući i prvi i drugi zamjenika predsjedavajućeg koje članovi biraju međusobno.

Tabela 2: Statistički pregled održanih sjednica Komisije za ljudska prava PS BiH po sazivima (PS BiH, 2023)

Izborni saziv	Broj održanih sjednica
2018-2022. godina	21
2014-2018. godina	51
2010-2014. godina	33
2006-2010. godina	31
2002-2006. godina	36
Ukupno	172

Na osnovu prikazane statistike vidimo da je Komisija za period od dvadeset godina održala ukupno 172 sjednice. Prosječno oko 14 sjednica godišnje, što se uglavnom poklapa sa mjesečnim održavanjem sjednica PS BiH. Međutim, valja naglasiti da tokom 2018. godine Komisija nije uopšte radila budući da zbog neimenovanja članova nije bila ni konstituisana. Takođe, pandemija COVID-19, kako se u izvještajima navodi značajno je ograničila rad ove Komisije.

U pogledu broja razmatranih predstavki građana koje su upućene Komisiji, za petogodišnji analizirani period situacija je prikazana tabelarno.

Tabela 3: Pregled broja razmatranih predstavki građana koje su upućene Komisiji za ljudska prava PS BiH za petogodišnji period (PS BiH, 2023)

Godina	Broj razmatranih predstavki građana
2021. godina	9
2020. godina	26
2019. godina	-
2018. godina	10
2017. godina	38
Ukupno	83

Slijedom podataka u tabeli, uočavamo, da je Komisija u periodu od pet godina zaprimila ukupno 83 predstavke građana, što na mjesečnom nivou iznosi 1,38 predstavki, odnosno na godišnjem nivou oko 17 predstavki. U kvantitativnom smislu to je broj koji je nešto manji nego onaj koje je rješavao primjera radi Odbor za ljudska prava i prava nacionalnih manjina Hrvatskog sabora (ukupno 71 predstavka za isti period). Kvalitativnu analizu ovih predstavki nije moguće izvršiti pošto izvještaji o radu Komisije samo konstatuju broj predstavki i stav da je građanima otpremljeno mišljenje Komisije.

Komisiju za zaštitu ljudskih prava i sloboda Predstavničkog doma Federacije BiH

Komisija za zaštitu ljudskih prava i sloboda Predstavničkog doma Federacije BiH (u daljem tekstu: Komisija PD), između ostalog, razmatra pitanja u vezi sa kršenjem sloboda i prava građana utvrđenih Ustavom Federacije i zakonima Federacije od državnih organa, javnih ustanova i organizacija koje vrše javna ovlaštenja, kao i šira pitanja od značaja za zaštitu ljudskih prava i osnovnih sloboda koja pokreću ombudsmeni, građani, političke organizacije i udruženja građana, druge organizacije i zajednice i o tome izvještava Predstavnički dom. Takođe, Komisija razmatra predstavke, žalbe i prijedloge koje građani upućuju ili neposredno podnose Predstavničkom domu i o tome obavještava podnosioca. Komisija ima 11 članova od kojih je jedan predsjednik, a jedan zamjenik predsjednika. Svi članovi Komisije su poslanici u Predstavničkom domu Parlamenta Federacije BiH.

Komisija PD je u jednom ili više navrata u periodu 2018-2022 razmotrila oko 130 podnesaka građana, grupe građana ili udruženja građana, nevladinih organizacija, organizacija lica s posebnim potrebama i sličnih zainteresiranih udruženja. Zainteresovane strane su se obraćale za interenciju i pomoć po raznim pitanjima, a razmatrane teme i pitanja odnosila su se, između ostalog, na: žalbe na kršenje prava na pošteno suđenje i fer i nepristrasan sudski postupak, kao i neprovođenje pravosnažnih sudskih presuda; rad Komisije za medicinsko vještačenje; ukazivanje na nezakonit boravak lica sa psihičkim smetnjama u Kazneno popravnom zavodu poluotvorenog tipa; preispitivanje valjanosti i zakonitosti dokumenta „Smjernice o minimalnim standardima dodjele budžetskih sredstava putem transfera i subvencija“; ostvarivanja prava na starateljstvo nad djecom; inicijativa za ostvarenje prava na prijevremenu strosnu penziju ostvarenu pod povoljnijim uslovima, odnosno pravo na povećanje penzije; ukazivanje na nepravdu prema kategoriji demobilisanih boraca; potreba denacionalizacije zemljišta; zaštita prava osuđenih lica na izdražavanje zatvorske kazne; ostvarenje i zaštita prava na privatno vlasništvo; pravo na nošenje marame (hidžaba) u OS BiH; ukazivanje na bespravnu gradnju i potrebu rušenja takvih objekata; imenovanje članova Vijeća nacionalnih manjina; rasvjetljavanje slučaja smrti porodilje; potreba zaštite prava na korišćenje hrvatskog jezika u okviru obavljanja posla; prava na saglasnost za prodaju stana lica s posebnim potrebama; ostvarivanje prava na pomoć za obnovu i adaptaciju u ratu srušenog boravišta; zaštita prava starih deviznih štediša; zaštita radnih prava; zaštita prava bivših logoraša; zaštita prava na privatni život i slobodu kretanja u vrijeme korona krize; pomoć kod diskriminacije; prava djece; sindikalna prava; izborna prava i dr. (Izveštaj Komisije Predstavničkog doma Parlamenta Federacije BiH, 2023). Nema podataka o preduzetim mjerama, radnjama i aktivnostima po podnesenim predstavkama. Pored navedenog, Komisija je u mandatnom periodu 2018-2022. godine podržala sedam prijedloga za izmjenu zakona i izradu nacrtu zakona, prihvatila dva izvještaja o radu Ombudsmena za ljudska prava, prihvatila tri specijalna izvještaja Ombudsmena za ljudska prava i podržala jednu inicijativu za izmjenu zakona podnesenu od strane civilnog društva.

Komisija za zaštitu ljudskih prava i sloboda Doma naroda Federacije BiH

Komisija za zaštitu ljudskih prava i sloboda Doma naroda Federacije BiH (u daljem tekstu: Komisija DN), ima identične nadležnosti kao i prethodno opisana istoimane komisija koja djeluje u Predstavničkom domu. Razliku nalazimo jedino u broju članova. Tako Komisija DN ima sedam članova od kojih su jedan predsjednik, a jedan zamjenik predsjednika. Svih sedam članova su biraju iz reda delegata u Domu naroda Parlamenta Federacije BiH. Podatke o broju, strukturi i načinu postupanja po predstavkama građana ove Komisije nismo uspjeli dobiti niti pronaći bilo kakav izvještaj o njenom radu. Informacije su izostale i nakon zvaničnog obraćanja.

Odbor za predstavke, prijedloge i društveni nadzor Narodne skupštine Republike Srpske

Odbor za predstavke, prijedloge i društveni nadzor Narodne skupštine Republike Srpske (u daljem tekstu Odbor) je jedan od 22 odbora Narodne skupštine Republike Srpske koji je osnovan i čiji je rad propisan članovima 84 i 85 Poslovnika o radu Narodne skupštine RS. Odbor ima sedam članova od kojih je jedan predsjednik i jedan potpredsjednik Odbora. Svi članovi su poslanici u Narodnoj skupštini Republike Srpske. Odbor je nadležan da ispituje i razmatra predstavke i prijedloge koje građani, privredna društva i druge organizacije i zajednice upućuju Narodnoj skupštini i, prema potrebi, predlaže nadležnim organima i organizacijama mjere rješavanja pitanja i problema iznesenih u prijedlozima i o tome obavještava podnosioc. O uočenim problemima povodom razmatranja predstavki i prijedloga Odbor obavještava Narodnu skupštinu te predlaže preduzimanje potrebnih mjera. Odbor u svome radu sarađuje sa ombudsmanima Republike Srpske i Bosne i Hercegovine (Poslovnik o radu NS RS, čl. 84-85).

Odbor u pravilu zasjeda jednom mjesečno. U mandatnom periodu od 2018. do 2022. godine Odbor je održao 21 sjednicu, a u mandatnom periodu od 2014. do 2018. godine zasjedao je 30 puta. Drugim riječima, Odbor je u posmatranom periodu održao oko šest sjednice godišnje. Broj predstavki koje je Odbor razmatrao iznosi 200 za mandatni period od četiri godine, što je oko četiri predstavke mjesečno odnosno oko 50 predstavki godišnje. Građani se Odboru obraćaju sa predstavkama čiji se žalbeni navodi uglavnom odnose na položaj osuđenih lica, nezadovoljstvo radom sudija i tužilaca,

nemogućnosti ostvarivanja prava iz penzijsko-invalidskog osiguranja, povredu prava iz radnopravnog odnosa i statusa, neriješeni imovinsko-pravni odnosi, nezadovoljstva žiranata sudskim odlukama i drugo (Izveštaj o radu Odbora za predstavke, prijedloge i društveni nadzor NSRS, 2023). U kvalitativnom smislu uočavamo veoma intenzivnu aktivnost Odbora koja je podrazumjevala javna saslušanja, iniciranje posebnih tematskih sjednica, zakonodavnu aktivnost, posjete kazneno-popravnim zavodima u BiH kao i licima koja se nalaze u pritvorskoj jedinici Međunarodnog krivičnog suda za bivšu Jugoslaviju, učešće na razmjenama, seminarima, edukacijama i radionicama kao i mnoge druge aktivnosti koje ovaj Odbor svrstavaju u red izuzetno aktivnih. Građani su dobili odgovore pismenim putem na uložene predstavke. Nema podataka o tome na koji način i u kojoj mjeri je udovoljeno zahtjevima građana.

Odbor za politički sistem, pravosuđe i upravu Narodne skupštine Republike Srpske

Pored Odbora za predstavke, prijedloge i društveni nadzor u Narodnoj skupštini Republike Srpske djeluje i Odbor za politički sistem, pravosuđe i upravu. Ovaj odbor prema čl. 66 Poslovnika o radu Narodne skupštine razmatra pitanja koja se odnose na osnivanje i organizaciju organa vlasti; političko organizovanje i udruživanje; ljudska prava, slobode, dužnosti čovjeka i građanina; ostvarivanje ravnopravnosti naroda kao i druga pitanja iz oblasti političkog sistema, pravosuđa i uprave. Dakle, primjećujemo nadležnost i ovog Odbora nad oblašću ljudskih prava i osnovnih sloboda. Ovaj Odbor ima ukupno devet članova, koji se biraju iz sastava narodnih poslanika u Narodnoj skupštini. Na čelu Odbora je predsjednik koji ima zamjenika. Odbor načelno razmatra materijale svake sjednice Narodne skupštine budući da se uvijek na dnevnom redu nalaze pitanja koja se tiču političkog sistema, pravosuđa i uprave kao veoma frekventnih kategorija. O raspravi, vijećanju i glasanju Odbor sastavlja izvještaj o radu za svaku sjednicu. Predsjednik odbora kao izjavitelj podnosi izvještaj ispred Odbora na plenarnim sjednicama Narodne skupštine, a prilikom rasprave o pitanjima o kojima je Odbor zauzeo stav (Izveštaj o radu Odbora za politički sistem, pravosuđe i upravu NSRS, 2023). Pregled rada Odbora za petogodišnji period prikazujemo tabelarno.

Tabela 4: Pregled broja razmatranih predstavki građana koje su upućene Odboru za politički sistem, pravosuđe i upravu Narodne skupštine Republike Srpske za petogodišnji period (NS RS, 2023)

Godina	Broj razmatranih predstavki građana
2022. godina	11
2021. godina	16
2020. godina	11
2019. godina	22
2018. godina	8
Ukupno	68

Na osnovu prikazanih rezultata uočavamo da je Odbor u petogodišnjem periodu razmatrao 68 predstavki građana, što je u prosjeku oko 14 predstavki na godišnjem nivou. Obračanja građana su se odnosila uglavnom na nezadovoljstvo radom tužilaštava i sudova te su dostavljane različite inicijative za izmjenu postojećih i/ili donošenje novih zakona. Nema podataka o realizaciji inicijativa niti o odgovoru na predstavke građanima. U mandatnom periodu 2018-2022. godine, Odbor je održao ukupno 12 sjednica od planiranih 15.

Stanje predmeta pred Evropskim sudom za ljudska prava

Evropski sud za ljudska prava (ESLJP) postupa u sporovima koje pred njega iznesu građani zemalja članica Savjeta Evrope, pa tako i državljani BiH, a nakon što iscrpe sve raspoložive pravne lijekove u domaćem zakonodavstvu po osnovu povrede Evropske konvencije o ljudskim pravima i osnovnim slobodama. Bosnu i Hercegovinu pred ovim sudom zastupa Kancelarija agenta/zastupnika Savjeta ministara pred ESLJP. Prema podacima Kancelarije, U vremeskom periodu od 2017. do 2022.

godine, ESLJP je donio 25 odluka po apelacijama državljana BiH i 70 presuda, što ukupno čini 95 odluka i presuda (Kancelarija, 2023). Poređenja radi, u istom vremenskom periodu u odnosu na Republiku Hrvatsku, ESLJP je donio ukupno 390 odluka i presuda (Ured zastupnika, 2023), što je četverostruko više.

Sa stanovišta ostvarenja ljudskih prava bitno je izvršenje odluka i presuda ESLJP. Trenutno BiH ima neizvršenih 44 presuda i odluka. Komitet Savjeta ministara izvješta o višegodišnjem neizvršavanju presuda za koje je potrebno preduzeti generalne mjere odnosno koje iziskuju promjenu ustava i druge intervencije pravnopolitičke prirode. Radi se o najsloženijim predmetima kao što su Sejdić & Finci Vs BiH, Pilav Vs BiH, Zornić Vs BiH i dr. Poređenja radi, Republika Hrvatska ima oko 30 % neimplemetiranih presuda ESLJP.

ZAKLJUČAK

Bosna i Hercegovina ima adekvatan pozitivnopravni okvir zaštite ljudskih prava imajući u vidu njen složeni politički i pravni sistem. Štaviše, ova zemlja je direktno usvojila gotovo sve ključne međunarodno pravne akte te u veoma šturoj ustavu posvetila značajan broj ustavnih normi ljudskim pravima što je stavlja u red moderno orjentisanih demokratskih zemalja. U institucionalnom pogledu, postoji značajan broj (reklo bi se i predimenzionisan) subjekata koji se bave stanjem ljudskih prava u BiH. Bosna i Hercegovina je zemlja koja ima ministarstvo za ljudska prava, što je rijetkost u uporednim političkim sistemima. Takođe, prisutni su i parlamentarni mehanizmi nadzora nad stanjem ljudskih prava na nivou države i entiteta. S druge strane, stanje ljudskih prava njihova zaštita i promocija nisu na adekvatnom nivou. Tome u prilog govori i postojanje velikog broja žalbi i predavki njenih građana različitim organima. Centralni organ zaštite ljudskih prava u BiH je Institucija Ombudsmena za ljudska prava koja godišnje po svim osnovama zaprimi oko 3000 žalbi građana. Zabrinjavajući je visok procenat neizvršavanja preporuka koje ova institucija uputi organima javne vlasti u BiH. Takvo nešto ukazuje na loše reformisan i nereformisan upravni i pravosudni sistem ali i odsustvo demokratske tradicije i razvijenog demokratskog mentaliteta kako organa vlasti tako i javnih službenika. U analizi parlamentarnih radnih tijela nadležnih za ljudska prava zapažamo njihovu slabiju reaktivnu ulogu budući da najveći broj primljenih predavki iako bude razmotren ne dožive svoju praktičnu afirmaciju i operacionalizaciju. Mali broj inicijativa i zahtjeva građana biva pretočen u konkretno rješenje. Takođe, prisutna su i preklapanja nadležnosti pa čak i u okviru istih organa kao i hiperinflacija radnih tijela koja u svojoj nadležnosti imaju zaštitu ljudskih prava.

Promocija ljudskih prava i jačanje svijesti građana i javnosti za njihovu zaštitu ne spada u nadležnosti mnogih analiziranih organa, a slaba je i aktivnost onih koji taj mandati imaju, što smatramo trenutno najvećim nedostatkom postojećeg sistema.

Literatura

1. Ademović, N., Marko, J. Marković, G. (2012). Ustavno pravo Bosne i Hercegovine. Sarajevo: Konrad Adenauer Stiftung.
2. Aviani, D. (1999). Pojam i vrste ombudsmena. U Koprić, I. (ur.). *Hrvatska javna uprav, (pp. 67-95) god. 1. (1999.), br. 1.* Zagreb: Institut za javnu upravu.
3. Etinski, R. (2010). Međunarodno javno pravo. Beograd: Službeni glasnik.
4. Gajin, S. (2012). Ljudska prava – Pravnosistemska okvir, drugo izdanje. Beograd: Pravni fakultet Union/Centar za unapređivanje pravnih studija/Institut za uporedno pravo.
5. Ibler, V. (1987). Riječnik međunarodnog javnog prava. Zagreb: Informator.
6. Kazazić, V. (2005). Ostvarivanje i zaštita ljudskih prava u Bosni i Hercegovini kroz prkasu. U Barić Punda V. (ur.). *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Splitu, (pp. 43-53). Vol. 42 No. 1.* Split: Pravni fakultet.
7. Kuzmanović, R. (2006). Ustavno pravo. Banja Luka: Fakultet poslovne ekonomije.
8. Marković, R. (2008). Ustavno pravo i političke institucije, dvanaesto osavremenjeno izdanje. Beograd: Pravni fakultet i Službeni glasnik.

9. Ministarstvo za ljudska prava i izbjeglice BiH (2023). Kancelarija zastupnika/agenta Savjeta ministara pred Evropskim sudom za ljudska prava. URL: http://www.mhrr.gov.ba/ured_zastupnika/default.aspx?id=147&langTag=bs-BA, pristupljeno: 10.05. 2023. godine.
10. Narodna skupština Republike Srpske (1992). Ustav Republike Srpske. URL: https://www.narodnaskupstinars.net/sites/default/files/upload/dokumenti/ustav/lat/ustav_republike_srpske.pdf, pristupljeno: 10.05. 2023. godine.
11. Narodna skupština Republike Srpske (2020). Poslovnik o radu. Banja Luka: Službeni glasnik Republike Srpske. br. 66/2020.
12. Narodna skupština Republike Srpske (2023). Izvještaj o radu Odbora za predstavke, prijedloge i društveni nadzor NSRS – intervju sa sekretarom odbora. Banja Luka: Narodna skupština.
13. Narodna skupština Republike Srpske (2023). Izvještaj o radu Odbora za politički sistem, pravosuđe i upravu NSRS – intervju sa sekretarom odbora. Banja Luka: Narodna skupština.
14. Narodna skupština Republike Srpske (2023). Odbor za politički sistem, pravosuđe i upravu. URL: <https://www.narodnaskupstinars.net/?q=la/narodna-skup%C5%A1tina/radna-tijela/odbori/odbor-za-politi%C4%8Dki-sistem-pravosu%C4%91e-i-upravu>, pristupljeno: 10.05. 2023. godine.
15. Narodna skupština Republike Srpske (2023). Odbor za predstavke, prijedloge i društveni nadzor. URL: <https://www.narodnaskupstinars.net/?q=la/narodna-skup%C5%A1tina/radna-tijela/odbori/odbor-za-predstavke-prijedloge-i-dru%C5%A1tveni-nadzor>, pristupljeno: 10.05. 2023. godine.
16. Ombudsmen za ljudska prava BiH (2022). Godišnji izvještaj o radu. URL: <https://www.ombudsmen.gov.ba/Dokumenti.aspx?id=27&tip=1&lang=BS>, pristupljeno: 10.05. 2023. godine.
17. Parlament Federacije BiH (2023). Izvještaj Komisije za zaštitu ljudskih prava i sloboda Predstavničkog doma Federacije BiH. Sarajevo: Parlament Federacije BiH.
18. Parlament Federacije BiH (2023). Komisija za zaštitu ljudskih prava i sloboda Doma naroda Federacije BiH. URL: https://parlamentfbih.gov.ba/dom_naroda/bos/dom_naroda/organizacija/tijela.html#4, pristupljeno: 10.05. 2023. godine.
19. Parlament Federacije BiH (2023). Komisiju za zaštitu ljudskih prava i sloboda Predstavničkog doma Federacije BiH. URL: <https://predstavnickidom-pfbih.gov.ba/komisija-za-zastitu-ljudskih-prava-i-sloboda>, pristupljeno: 10.05. 2023. godine.
20. Parlamentarna skupština BiH (2023). Zajednička komisija za ljudska prava. URL: <https://www.parlament.ba/committee/read/40>, pristupljeno: 10.05. 2023. godine.
21. Parlamentarna skupština BiH, Dom naroda (2014). Poslovnik o radu. Sarajevo: Službeni glasnik BiH. br. 58/14, 88/15, 96/15 i 53/16.
22. Parlamentarna skupština BiH, Predstavnički dom (2014). Poslovnik o radu. Sarajevo: Službeni glasnik BiH. br. 79/14, 81/15, 97/15, 78/19, 26/20 i 53/22.
23. Sahadžić, M. (2013). Ustav Republike Srpske o ljudskim pravima i slobodama i „ostalom“. Sarajevo: Centar za političke studije.
24. Trnka, K. (2006). Ustavno pravo, drugo izmijenjeno i dopunjeno izdanje. Sarajevo: Fakultet za javnu upravu.
25. Ured zastupnika Republike Hrvatske pred Evropskim sudom za ljudska prava (2023). <https://uredzastupnika.gov.hr/>, pristupljeno: 10.05. 2023. godine.
26. Ustav Bosne i Hercegovine. URL: https://www.ustavnisud.ba/public/down/USTAV_BOSNE_I_HERCEGOVINE_bos.pdf, pristupljeno: 10.05. 2023. godine.
27. Ustav Federacije BiH (1994). Sarajevo: Službene novine Federacije BiH. br. "Sl. novine FBiH", br. 1/1994, 1/1994 - Amandman I, 13/1997 - Amandmani II-XXIV, 13/1997 - Amandmani XXV i XXVI, 16/2002 - Amandmani XXVII-LIV, 22/2002 - Amandmani LVI-LXIII, 52/2002 - Amandmani LXIV-LXXXVII, 60/2002 - ispr. Amandmana LXXXI, 18/2003 - Amandman LXXXVIII, 63/2003 - Amandmani LXXXIX-XCIV, 9/2004 - Amandmani XCV-CII, 32/2007 - ispr., 20/2004 - Amandmani CIII i CIV, 33/2004 - Amandman CV,

- 71/2005 - Amandmani CVI-CVIII, 72/2005 - Amandman CVI, 88/2008 - Amandman CIX, 79/2022 - Amandmani CX-CXXX, 80/2022 - ispr. i 31/2023 - Amandman CXXXI.
28. Ustavni sud BiH (2019). Odluka u predmetu U-7/19. Sarajevo: Ustavni sud BiH.
29. Vehabović, F. (2006). Odnos Ustava BiH i Evropske konvencije o zaštiti ljudskih prava i osnovnih sloboda. Sarajevo: Asocijacija Alumni Centra za interdisciplinarne postdiplomske studije (ACIPS).
30. Zakon o ministarstvima i drugim organima uprave BiH (2003). Službeni glasnik BiH. br. 5/2003, 42/2003, 26/2004, 42/2004, 45/2006, 88/2007, 35/2009, 59/2009, 103/2009, 87/2012, 6/2013, 19/2016 i 83/2017.
31. Zakon o Ombudsmenu za ljudska prava Bosne i Hercegovine. (2002). Službeni glasnik BiH. br. 19/2002, 35/2004, 32/2006, 38/2006 - ispr. i 50/2008 - dr. zakon.
32. Zakon o zabrani diskriminacije (2009). Službeni glasnik BiH. br. 59/09 i 66/16.

IMPLEMENTATION OF HUMAN RIGHTS IN THE POLITICAL SYSTEM OF BOSNIA AND HERZEGOVINA - LEGAL AND INSTITUTIONAL FRAMEWORK

Dr. Nevenko Vranješ, Associate Professor

Faculty of Political Sciences of the University of Banja Luka and Ombudsperson for human rights of Bosnia and Herzegovina

Abstract: Human rights represent the most important legal and political institute of every society, but also the heritage of civilization and a value that is constantly in the focus of attention. In the genesis of their development, we can see ups and downs, even when it comes to societies with a significant democratic tradition. Bosnia and Herzegovina, despite the completion of three decades since the liberalization of the political system and the beginning of the democratic transition, as well as obtaining the status of a candidate for membership in the European Union, still remains a deeply divided society and a post-conflict area. The subject of this paper is the realization of human rights in the political system of Bosnia and Herzegovina through the prism of the legal and institutional framework. More specifically, the paper will offer an overview of the legal basis for the protection of human rights (constitutional and legal framework), and then the institutional framework, that is, the analysis of government bodies and organizations that were established to protect and promote human rights in Bosnia and Herzegovina. The review will be supported by certain quantitative and qualitative data and analysis. The main hypothesis in the paper is that in the legal and political system of Bosnia and Herzegovina there is a significant discrepancy between the guaranteed level of protection of human rights and the level of their realization. In the paper, the methods of legal exegesis, content analysis and statistical methods are predominantly used.

Keywords: human rights, constitution, ombudsman, appeals

**NEOVLAŠĆENO DRŽANJE OPOJNIH DROGA-
PRIVILEGOVANO DELO PROTIV ZDRAVLJA LJUDI ILI PRAVNO SUZBIJANJE
NARKOMANIJE**

Dr Gordana Nikolić⁴⁵⁸
Ministarstvo unutrašnjih poslova Republike Srbije
naučni saradnik

Apstrakt: U nauci i praksi dugo se polemizalo oko krivičnog dela Neovlašćeno držanje opojnih droga koje je u Srbiji do noveliranja zakonskog teksta 2009. godine predstavljalo privilegovani oblik (stav 3) krivičnog dela iz člana 246. KZ-a i predstavljalo je svako neovlašćeno držanje supstance ili preperata koji su proglašeni za opojno droge, osim u slučaju kada se droga drži radi prodaje. Prethodnim rešenjem se sa jedne strane inkriminisala narkomanija u slučaju kada je ovaj oblik obuhvatao držanje droge radi sopstvene upotrebe, dok sa druge strane, ovaj oblik se primenjivao i tada kada se radilo o trgovcima droge, odnosno delo iz člana 246. stav 1., ali zbog problema u dokazivanju namere da se droga drži radi prodaje, delo je kvalifikovano kao privilegovani oblik. To se i nametnulo kao potreba i razlog da se ovi problemi u praksi prevaziđu, te je zakonodavac 2009. godine pokušao da ih reši ukidanjem ovog privilegovanog oblika dela (član3) iz člana 246. KZ-a i uvođenjem novog krivičnog dela Neovlašćeno držanje opojnih droga inkriminacijom radnje u novom članu 246a. Autor se u radu bavi krivičnopravnom i statističkom analizom ovog krivičnog dela ukazujući na njegov veliki značaj zakonskog suzbijanja narkomanije, koje je samo donekle regulisano, ali i prilikom osnova oslobodjenja od kazne u slučaju da učinilac otkrije od koga nabavlja droga (stav 3) budući da se i tada može izrići mera bezbednosti lečenja narkomana iz člana 83. Iako je inkriminacija ove radnje opravdano slabije kažnjiva od radnje proizvodnje i stavljanja u promet opojnih droga, zbog cega se i dalje smatra porivilegovanim delom, njegovim izvršenjem se i dalje napada zona univerzalnih ljudskih prava, a to je zdravlje ljudi, te je njegova inkriminacija veoma važna jer se otkrivanjem izvršioca može doći do lanca trgovca droge, što samostalno, ali i slučaju otkrivanja lanca proizvodnje i prodaje se kažjeva narkomanija.

Ključne reči: opojne droge, držanje, Krivični zakonik, privilegovano delo, pravno suzbijanje narkomanije.

Uvodne napomene

Krivična dela u vezi sa opojnom drogom se ubrajaju u skoro svim Krivičnim zakonikima u grupu krivičnih dela protiv zdravlja ljudi, gde im je opravdano i mesto, budući da se njihovom proizvodnjom i korišćenjem napada zdravlje ljudi. U širem smislu, zloupotreba opojnih droga predstavlja sve delatnosti koje se preduzimaju u vezi sa opojnim drogama, a koje su izvan pravnih normi, dok u užem smislu predstavlja neposrednu zloupotrebu opojnih droga, tj. njihovo unošenje u organizam koje dovodi do stanja zavisnosti i psihofizičkog propadanja osobe koja to čini (Jovašević, 2005).

Opojne droge predstavljaju supstance ili materije koje imaju psihoaktivni efekat i koje utiču na promenu stanja svesti, mišljenja, zapažanja, raspoloženja i ponašanja, te tako tokom produženog uzimanja, ove supstance mogu dovesti do stanja zavisnosti i zbog toga stvaraju zdravstvene i socijalne probleme (Ignjatović, 2006). Prema članu 3. Zakona o psihoaktivnim kontrolisanim supstancama (Službeni glasnik RS, br. 99/10 i 57/18) opojna droga je svaka supstanca biološkog, odnosno sintetičkog porekla koja se nalazi na Spisku, u skladu sa Jedinstvenom konvencijom o opojnim drogama (Službeni list SFRJ, br. 2/64), odnosno supstanca koja deluje primarno na centralni nervni

⁴⁵⁸ chupka84@gmail.com

sistem, smanjujući osećaj bola, izazivajući pospanost ili budnost, halucinacije, smetnje u motornim funkcijama, kao i druge patološke ili funkcionalne promene centralnog nervnog sistema.

Krivična dela u vezi sa opojnom drogom (Delibašić, 2010) iz ove grupe krivičnih dela su: Neovlašćena proizvodnja i stavljanje u promet opojnih droga; Neovlašćeno držanje opojnih droga i Omogućavanje uživanja opojnih droga. U narednom tekstu rada biće analizirano krivično delo Neovlašćeno držanje opojnih droga u krivičnopravnom i statističkom smilu, budući da upravo ovo krivično delo predstavlja direktan napad na zdravlje ljudi držanjem opojnih droga za sopstvenu upotrebu, te zbog toga ovo delo sa jedne strane predstavlja privilegovano delo u vezi sa opojnim drogama, a sa druge strane njegovim otkrivanjem i rasvetljavanjem se pravnim putem suzbija narkomanija, pa čak i u slučajevima oslobođenja od kazne ako učinilac dela otkrije od koga nabavlja opojnu drogu, jer mu i tada sud može izreći meru bezbednosti lečenja narkomana.

Neovlašćeno držanje opojnih droga kao privilegovano krivično delo protiv zdravlja ljudi u zakonodavstvu Republike Srbije

Republika Srbija je donošenjem novog Krivičnog zakonika 2006. godine propisala dva krivična dela u vezi sa opojnom drogom: Neovlašćena, proizvodnja, držanje i stavljanje u promet opojnih droga u članu 246. i Omogućavanje uživanja opojnih droga u članu 247. da bi se obimnim izmenama zakonskog teksta koje su usledile 2009. godine u krivičnopravi sistem Srbije uvelo novo krivično delo Neovlašćeno držanje opojnih droga u članu 246a.

Ovim izmenama su u članu 246. učinjene najpre terminološke izmene u samom nazivu člana, ukidanjem termina „držanje“, a samim tim i radnje koje navedeni član reguliše, te tako navedeni član reguliše slučajeve *neovlašćene proizvodnje i stavljanja u promet opojnih droga* kojim se inkriminišu i kažnjavaju slučajevi trgovine drogom. Osnovni oblik navedenog krivičnog dela je ostao isti, s tim što je povećan poseban minimum kazne zatvora sa dve na tri godine, dok je poseban maksimum kazne zatvora ostao isti i iznosi dvanaest godina.

Ukoliko bi učinili osvrt na ovo delo možemo konstatovati da je zakonodavac pored osnovnog oblika ovog krivičnog dela, propisao i dva posebna oblika, jedan lakši i dva teža oblika. Prvi posebni oblik dela se sastoji u neovlašćenom pravljenju, nabavljanju, posedovanju ili davanju na upotrebu opreme, materijala ili supstance za koje se zna da su namenjene za proizvodnju opojnih droga (stav 6), dok drugi posebni oblik dela se sastoji u neovlašćenom uzgajanju maka ili psihoaktivne konoplje, ili drugih biljaka iz kojih se dobija opojna droga, ili koje same sadrže opojnu drogu (stav 2). Kvalifikovani oblici ovog krivičnog dela su regulisani stavovima 3. i 4. i postoje u slučajevima ukoliko je osnovni oblik ovog krivičnog dela učinjen od strane grupe ili je učinilac ovog dela organizovao mrežu preprodavaca ili posrednika i ako je osnovni oblik dela učinjen od strane organizovane kriminalne grupe (Škulić, 2017).

Oslobođenje od kazne ovog krivičnog dela je regulisano stavom 5. koji se sastoji u tome da se učinilac navedenog dela iz stava 1. do 4. može osloboditi od kazne ukoliko otkrije od koga nabavlja opojnu drogu. Navedenim članom je propisano i obavezno izricanje mere bezbednosti oduzimanja predmeta (opojne droge i sredstva za njihovu proizvodnju i preradu). Krivično zakonodavstvo Republike Srbije je noveliranjem Krivičnog zakonika 2009. godine oštrije inkriminisalo krivično delo iz člana 246. dopunjujući član 57. Krivičnog zakonika koji se odnosi na granice ublažavanja kazne uvodeći u navedeni član nove stavove 2 i 3 kojim se ne može ublažiti kazna za krivično delo iz člana 246. stav 1. i 3, kao ni učiniocu krivičnog dela koji je ranije osuđivan za isto krivično delo. Radnja *neovlašćenog držanja opojnih droga*, koji je do noveliranja Krivičnog zakonika Republike Srbije 2009. godine bila propisana kao privilegovani oblik krivičnog dela iz člana 246. (stav 3), ukinuta je u navedenom članu i propisana kao radnja izvršenja novog krivičnog dela terminološkog naziva „Neovlašćeno držanje opojnih droga“ i njegovom novom inkriminacijom u članu 246a. Ovim rešenjem je donekle prevaziđen problem koji je postojao u sudskoj praksi u smislu da se ovaj oblik primećivao i onda kada se radilo o ozbiljnim trgovcima opojnom drogom, ali je bilo problema u

dokazivanju namere da se droga drži radi u cilju prodaje (Stojanović, 2019). Imajući u vidu da se radnjom izvršenja dela Neovlašćeno držanje opojnih droga i dalje inkriminišu slučajevi držanja opojne droge radi sopstvene upotrebe, te i da je kažnjave samim tim slabije u odnosu na radnju proizvodnje i stavljanja u promet opojnih droga, ovo delo i dalje ostalo, na neki način, privilegovano oblik dela proizvodnje i stavljanja u promet opojnih droga, odnosno privilegovano delo u vezi sa opojnim drogama u grupi dela protiv zdravlja ljudi jer se njegovim činjenjem šteta po zdravlje nanosi sopstveno, a ne drugom licu proizvodnjom i stavljanjem u promet opojnih droga. U prilog strukturalne privilegovanosti dela svakako da pored namere učinioca da drogu upotrebi za svoje potrebe, utiče i količina, koja je ovom radnjom određena kao mala količina (kada je reč o osnovnom obliku dela).

Pravno suzbijanje narkomanije u krivičnom zakonodavstvu Srbije

Kao što je u prethodnom tekstu rada navedeno, krivično delo neovlašćenog držanja opojnih droga koje je kao samostalno delo uvedeno u novelini zakonski tekst 2009. godine, pored svoje karakteristike privilegovanog dela protiv zdravlja ljudi, nosi i odredbu pravnog suzbijanja narkomanije, budući da se njegovim otkrivanjem i rasvetljavanjem pravno, ali i zdravstveno suzbija narkomanija, jer se izvršiocima ovih dela pored propisane kazne zatvora ili novčane kazne izriče i mera bezbednosti obaveznog lečenja narkomana.

Radnja izvršenja ovog dela se sastoji u neovlašćenom držanju u maloj količini za sopstvene upotrebe supstance ili preparate koji su proglašeni za opojne droge. Kazna je za ovo delo propisana alternativno i sastoji se u novčanom kažnjavanju ili kazni zatvora do tri godine. Zakonodavac je predvideo i mogućnost da se izvršilac i oslobodi od kazne. Iz zakonsko određene radnje izvršenja proizilazi da su kumulativno potrebna dva uslova da bi radnja bila izvršena. Prvi, koji je i objektivnu uslov, da je reč o maloj količini opojne droge i drugi, subjektivni uslov, da se ona drži za sopstvenu upotrebu. Problem koji se javio u teoriji i praksi je da u slučaju držanja opojne droge za sopstvenu upotrebu koja nije u maloj količini ne bi predstavljalo krivično delo. Isto tako, problem je postojao i u dokazivanju namere učinioca da je opojnu drogu držao za svoju upotrebu, budući da svaka druga namera vodi tome da neće postojati ovo delo. U slučaju da ne postoji namera prodaje droge (član 246. stav 1), neće postojati ni neko drugo delo (Stojanović, 2019).

Ovi problemi su prevaziđeni 2019. godine kada je zakonodavac izmenama i dopunama KZ-a uveo novi oblik dela 246a. Ovaj oblik predstavlja i teži oblik dela gde kvalifikatornu okolnost predstavlja količina opojne droge i on postoji u slučaju kada se neovlašćeno drže u velikoj količini supstance ili preparati koji su proglašeni za opojne droge (stav 2). Iako je sa jedne strane ovim rešenjem problem rešen u smilu držanja veće količine opojne droge gde zakonodavac nije kumulativno odredio uslov namere učinioca za sopstvene potrebe, kao u slučaju stava 1, ovim rešenjem postoji opasnost da se i slučajevi opojne droge u velikoj količini ukoliko se ne utvrde okolnosti stavljanja u promet opojne droge (kupac, kesice, razni spiskovi kupaca, vagice za merenje i sl.) kvalifikuju kao ovo delo, a ne kao delo iz člana 246. stava 1. Ovo za posledicu može imati različito kažnjavanje budući da je ovim oblikom dela propisan niži posebni maksimum, a i dozvoljeno je ublažavanje kazne, za razliku od dela iz člana 246. gde je posebni maksimum kažnjavanja veći i postoji zabrana ublažavanje kazne u skladu sa opštim načelima krivičnog prava koji se ne odnose na takstativno navedena dela i njihove oblike kada je reč o ublažavanju kazne. Oslobodjenje od kazne je regulisano u stavu 3, te se tako učinilac osnovnog i težeg oblika ovog krivičnog dela može osloboditi od kazne ukoliko otkrije od koga nabavlja opojnu drogu. Stavom 5. istim članom je propisano i obavezno izricanje mere bezbednosti oduzimanja predmeta (opojne droge). Učiniocu se neće „oprostiti“ krivično delo, nego će se isti osloboditi od kazne, ukoliko se ispune uslovi za to, te se stvara utisak da učinilac dobija status informatara u predistražnom postupku, odnosno u kriminlaističkoj istrazi (Marinković, 2007).

Uvođenjem novog člana 246a u Krivični zakonik Republike Srbije učinjen je izvestan napredak u preciznijem krivično pravnom regulisanju zloupotrebe opojnih droga u smislu jednostavnijeg i jasnijeg inkriminisanja radnji neovlašćenog držanja opojnih droga koje su do 2009. godine bile regulisane članom 246. stavom 3. Krivičnog zakonika. Necelishodnost prethodnog navedenog člana i stava rešena je uvođenjem namere učinioca (za sopstvenu upotrebu) i količine opojnih droga (mala količina)

te se očekivalo da u praksi više neće postojati problem u dokazivanju namere učinioca. Uprkos naporima da se noveliranjem Krivičnog zakonika prevaziđu problemi u kvalifikovanju i dokazivanju radnji iz članova koji regulišu zloupotrebu opojnih droga, u praksi su se, kao izuzetak, ipak uočili navedeni problemi, jer zakonodavac u članu 246a Krivičnog zakonika navodi izraze „mala količina“ i „sopstvena upotreba“ pod kojima nije jasno određeno koja se količina smatra kao mala količina i parametre za utvrđivanje namere učinioca u smislu konzumiranja opojne droge što je stvorilo praktične probleme u pogledu procesuiranja učinilaca ovog krivičnog dela (Nikolić, 2015). Zakonodavac je očigledno sudskoj praksi ostavio da precizira pojam manje i veće količine.

Pojam držanja u smislu ovog ovog krivičnog dela ne obuhvata slučajeve kratkog držanja opojne droge neophodnog za njeno konzumiranje, tj. ako neko lice odmah ili u kratkom vremenskom razmaku nakon dobijanja od drugog lica konzumira opojnu drogu. Radnja izvršenja ovog krivičnog dela ne predstavlja usmrkavanje heroina u slučaju kada je opojna droga predata licu koje je neposredno posle toga konzumiralo usmrkavanjem (Stojanović, 2019).

Ovaj stav treba ponovo preispitati jer ako je neko koristio opojnu drogu, morao je prethodno da je drži (u većoj ili manjoj količini). Samim tim, u slučaju da je zatečen u korišćenju opojne droge, svakako ukazuje na nameru učinioca, da je opojnu drogu iskoristio za sopstvenu upotrebu. Ovde postoji jedini problem u dokazivanju budući da je droga već iskorišćena, a učinilac se zatekao u korišćenju, jer se u ovom slučaju ne mogu obezbediti materijalni dokazi u smislu potvrde o oduzetim predmetima.

Sa druge strane, ako se kažnjava držanje opojnih droga u maloj količini za sopstvenu upotrebu, samim pronalaskom opojne droge kod učinioca se pravno kažnjava narkomanija, budući da je neće iskoristiti, samim oduzimanjem od strane organa procesnih subjekata. Sa druge strane, u slučaju da je koristi, ukoliko je ostalo neiskorišćene opojne droge, ona će se učiniocu uzeti, te će svakako će biti odgovoran za krivično dleo iz člana 246a stava 1. U oba slučaja će učinilac biti izrečena mere bezbednosti obaveznog lečenja narkona, što pored kažnjavanja učinioca ovog dela propisanom alternativnom kaznom zatvora ili novčacnom kaznom se sveobuhvatno pravno kažnjava narkomanija. Problem u kažnjavanju narkomanije se može javiti u slučaju koji je prethodno naveden ako je učinilac iskoristio već, odnosno upotrebio opojnu drogu. U ovom slučaju, s obzirom da se ne mogu obezbediti predmeti krivičnog dela, koji su neophodni, lične izjave se mogu vrlo lako u krivičnom postupku uvrstiti kao nedovoljne. Pored ovoga, ne obezbeđem materijalnog dokaza, odnosno opojne droge, ne mogu se ni ispuniti elementi radnje izvršenja dela, budući da nema držanja opojne droge radi namere da se upotrebi, a sa druge strane imamo subjektivni element da je ona već upotrebljena. Ovaj problem se treba prevazići u budućim noveliranjima zakonikskog teksta, jer dovodi u pitanje pravno suzbijanje narkomanije, odnosno nekažnjavanja učinioca ovih dela. Pravno kažnjavanje narkomanije se ogleda samo u otkrivanju izvršioca dela koji drže opojnu drogu radi upotrebe za sopstvene potrebe (stav 1), te se se njenim oduzimanjem i kažnjavanjem učinioca sprečava njeno dalje korišćenje, odnosno upotreba. S tim u vezi, narkomanija se pravno suzbija samo delimično, dok u slučaju da je lice iskoristilo opojnu drogu ili je zatečeno u korišćenju i već je iskoristio, nema pravnog suzbijanja narkomanije. Problem se može javiti i ukoliko se prilikom testiranja lica otkrije da je lice koristilo opojnu drogu, gde se osim medicinskim mera ne primenjuju odredbe člana 246a, te se s tim u vezi pravno ne kažnjava narkomanija. Zakonodavac bi trebao da preispita ovu zakonksu odredbu i da pored izraza držanja opojne droge eventualno u naziv dela i inkriminaciju uvede i izraz korišćenje opojnih droga. Ovo rešenje je kontradiktorno budući da se kažnjavanja namera učinioca da koristi opojnu drogu za sopstvenu upotrebu, a samo njeno korišćenje ne. Sam terminološki naziv dela koji se odnosi na držanje opojnih droga je potpuno opravdan, budući da se radnja izvršenja i odnosi na držanje opojnih droga u nameri da se ona upotrebi, dok se u stavu 2. i ne određuje namera učinioca držanja veće količine opojne droge.

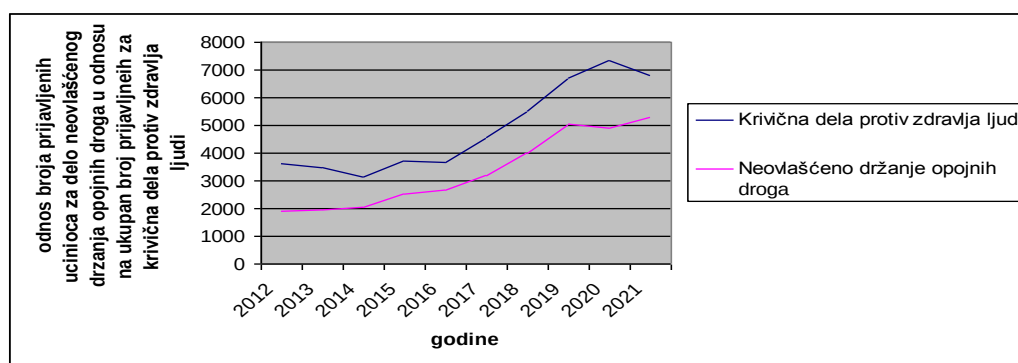
Analiza statističkog prikaza krivičnog dela neovlašćenog držaja opojnih droga

U narednom tekstu rada biće analizirani statistički podaci koji se odnose na broj prijavljenih i osuđenih punoletnih učinioca krivičnih dela neovlašćenog držanja opojnih droga u Republici Srbiji za period od 2012. do 2021. godine (period deset godina), uključujući od 2019. godine i slučajeve inkriminisane stavom 2, budući da je ova inkriminacija uvedena izmenama i dopunama KZ-a 2019. godine. Ujedno

biće prikazani i analizirani i statistički podaci koji se odnose na trend i dinamiku kretanja broja prijavljenih učinioa krivičnih dela protiv zdravlja ljudi i neovlašćenog držanja opojnih droga za navedeni period. Podaci koji se u radu koriste su prikazani u Biltenina Republičkog zavoda za statistiku Republike Srbije (Punoletni učinioi krivičnih dela – prijave, optuženja i osude, Bilteni Republičkog zavoda za statistiku: broj 576 za 2012. godinu (2013); broj 588 za 2013. godinu (2014); broj 603 za 2014. godinu (2015); broj 617 za 2015. godinu (2016), broj 629 za 2016. godinu (2017); broj 643 za 2017. godinu (2018); broj 653 za 2018. godinu (2019); broj 665 za 2019. godinu (2020); broj 677 za 2020. godinu (2021) i broj 689 za 2021. godinu (2022).

Tabela 1. Prijavljeni punoletni učinioi krivičnih dela neovlašćenog držanja opojnih droga u odnosu na ukupan broj prijavljenih učinioa krivičnih dela protiv zdravlja ljudi u Srbiji u periodu 2012-2021. godine

godine	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021
Krivična dela protiv zdravlja ljudi	3603	3464	3161	3731	3687	4574	5546	6693	7329	6810
	100%	100%	100%	100%	100%	100%	100%	100%	100%	100%
Neovlašćeno držanje opojnih droga	1913	1951	2054	2531	2648	3212	3986	5027	4917	5295
	54%	56%	65%	68%	72%	70%	72%	75%	67%	78%

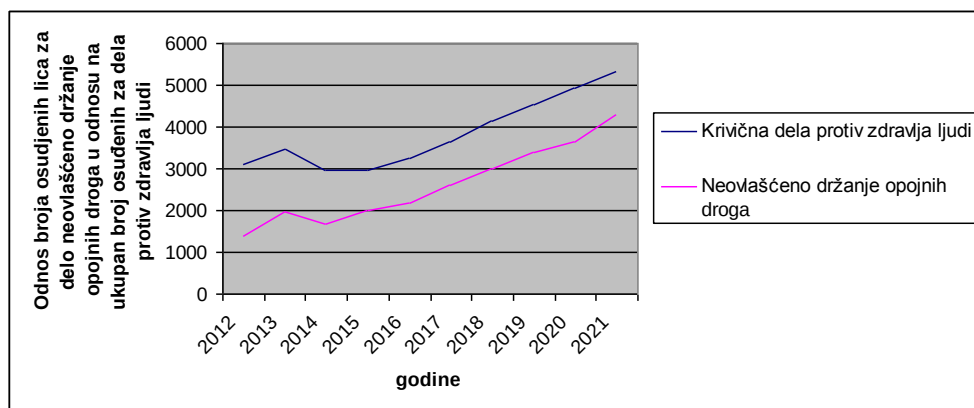

Grafikon 1. Ilustracioni prikaz prijavljenih punoletnih učinioi krivičnih dela neovlašćenog držanja opojnih droga u odnosu na ukupan broj prijavljenih učinioa krivičnih dela protiv zdravlja ljudi u Srbiji u periodu 2012-2021. godine

U periodu od 2012. do 2021. godine krivična dela neovlašćenog držanja opojnih droga izuzetno donimiraju u odnosu na ukupan broj dela protiv zdravlja ljudi i statistički se izražavaju u procentu od 54% (2012. godine) do 78% (2021. godine) ukazujući na intenzivni rast svake godine. Nagli skok ovih dela je zabeležen 2016. godine, kada se naglo popeo na 72% izvršenja i taj skok održao sve do 2021. godine sa povećanjem na 78%. Skok izvršenja i dela protiv zdravlja ljudi je zabeležen 2017. godine i intenzivno se povećavao do 2021. godine kada je bilo i najviše zabeleženih slučajeva izvršenja.

Tabela 2. Osudjeni punoletni učinioi krivičnih dela neovlašćenog držanja opojnih droga u odnosu na ukupan broj osuđenih učinioa krivičnih dela protiv zdravlja ljudi u Srbiji u periodu 2012-2021. godine

godine	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021
Krivična dela protiv zdravlja ljudi	3106	2883	2972	2970	3234	3660	4127	4520	4934	5315
	100%	100%	100%	100%	100%	100%	100%	100%	100%	100%
Neovlašćeno držanje opojnih droga	1395	1443	1676	1999	2164	2592	3000	3393	3639	4270
	45%	56%	56%	67%	67%	71%	73%	76%	74%	80%

Grafikon 2. Ilustracioni prikaz osuđenih punoletnih učinioци krivičnih dela neovlašćenog držanja opojnih droga u odnosu na ukupan broj osuđenih učinioца krivičnih dela protiv zdravlja ljudi u Srbiji u periodu 2012-2021. godine

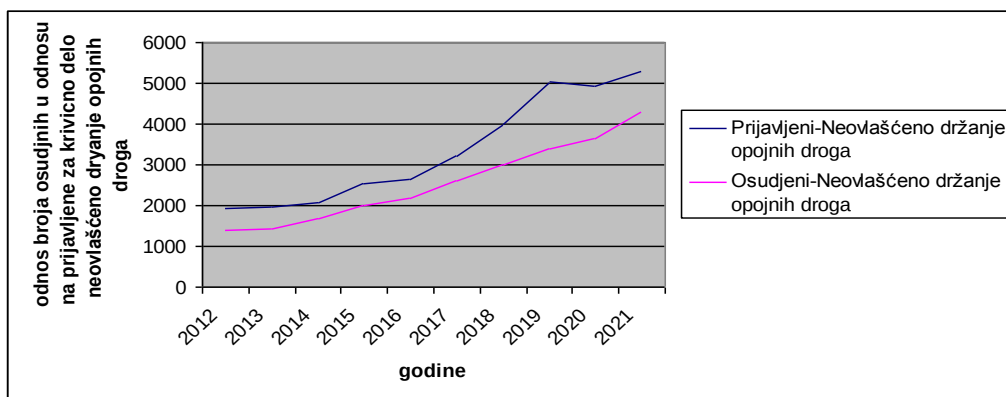
U smislu osuđenih lica za delo neovlašćenog držanja opojne droge u odnosu na ukupan broj osuđenih lica za dela protiv zdravlja ljudi u periodu od 2012. do 2021. godine takodje se uočava velika zastupljenost osuđenih lica za ova dela koja iznosi od 45-80%. Dakle, skoro da ni u jednoj godini nije bilo manje od polovine osuđenih za ova dela, izuzev 2012. godine kada je zabeleženo 45% osuđenih lica. Inentizet osuđenih lica za ova dela je u intenzivnom porastu u odnosu na ukupan broj osuđenih iz ove grupe dela, upravo kao što je slučaj i kod prijavljenih lica za ova dela. Nagli skok porasta osuđenih lica je zabeležen iste godine kao i kod prijavljenih lica i to 2017. godine, nakon čega se intenzivnije povećavao sve do 2021. godine.

Ovi podaci ukazuju na to da je pravno suzbijanje narkomanije i te kako zabeleženo i da je statistička praksa dala odličan pokazatelj velikom broju zastupljenosti ovih dela. Ovo je ogledalo prakse i podataka koji su u Republici Srbiji evidentirani kada je reč o ovom delu. Iako se pravno suzbija narkomanija samo u slučajevima držanja opojne droge u nameri da je učinilac za se upotrebi, svaki od ovih podatak pokazuju veliki napredak u suzbijanju narkomanije, budući da svakim otkrivanjem ovog dela, kao i kažnjavanjem njegovih učinilaca, što se i podataka vidi da je u velikom broju, potencijalno sprečilo korisćenje i upotreba opojne droge. Isto tako, svakom od ovih učinilaca opojna droga je oduzeta u skladu sa odredba člana 246a.

Veliki broj prijavljenih lica je svakako zabrinjavajući podatak koji ukazuje na veliki broj potencijalnih narkomana budući da su drogu i držali radi njenog korišćenja. Zabrinjavajuće je i to da ova dela predstavljaju, u najmanju ruku, polovinu dela u odnosu na sva ostala dela protiv zdravlja ljudi, kao i intenzivni porast, koji je zabeležen čak do 80% u odnosu na ostala dela iz ove grupe krivičnih dela.

Tabela 3. Odnos broja prijavljenih i osuđenih lica za učinjeno krivično delo neovlašćeno držanje opojnih droga u Srbiji u periodu 2012-2021. godine

godine	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021
Prijavljeni-Neovlašćeno držanje opojnih droga	1913	1951	2054	2531	2648	3212	3986	5027	4917	5295
	100%	100%	100%	100%	100%	100%	100%	100%	100%	100%
Osuđeni-Neovlašćeno držanje opojnih droga	1395	1443	1676	1999	2164	2592	3000	3393	3639	4270
	73%	74%	82%	79%	82%	81%	75%	67%	74%	81%

Grafikon 3. Ilustracioni prikaz odnosa broja prijavljenih i osuđenih lica za učinjeno krivično delo neovlašćeno držanje opojnih droga u Srbiji u periodu 2012-2021. godine

Kada je reč o odnosu osuđenih i prijavljenih lica za delo neovlašćeno držanje opojnih droga u analiziranim godinama vidimo da je veliki procenat osuđenih u odnosu na prijavljene učinioce dela i da iznosi od 67% do 82%. Ipak, najčešći procenat zastupljenosti je od 73% do 82% što je izuzetno visok broj. Ovaj podatak govori je je malo odbačenih krivičnih prijavi, obustavljenih postupaka i oslobođenja od kazne učinilaca ovih dela budući da procentualno vrlo veliki broj lica osuđeno za ovo delo u odnosu na prijavljena lica. U prilog ovoj brojci ide i to da je samim pronalaskom opojne droge kod učinioce ovih dela, ona, uz potvrdu o privremenim predmetima, i oduzeta, te je samim tim obezbeđen materijalni dokaz za uspesno vođenje krivičnog postupka. Veliki broj osuđenih u odnosu na prijavljena lica za učinjeno delo iz 246a je faktički pravno kažnjavanje narkomanija u smislu držanja opojne droge, čime je sprečeno njeno krojišćenje ili eventualna prodaja koja bi bila inkriminirana radnjom iz člana 246. KZ. Što je najvažnije, suzbijanjem i velikim uspešnim okončanjem ovih postupaka prema učinioce dela neovlašćenog držanja opojnih droga je sačuvano zdravlje njegovim učinioce, kao i ostaloj društvenoj zajednici, ali u nekim slučajevima se učinioce i zakonski uputili na obavezno lečenje. S tim u vezi veliki broj osuđenih lica u odnosu na prijavljena lica za delo držanje opojne ukazuje na pravno suzbijanje narkomanije, sprječavanje njenog daljeg vršenja, ali i čuvanje zdravlja kao osnovnog i univerzalnog ljudskog načela.

Zaključna razmatranja

Krivično delo neovlašćeno držanje opojnih droga je sa jedne strane, na prvi pogled, vrlo jednostavno delo, u smislu da se njegovom inkriminisanom radnjom izvršenja i njenih težih oblika, reguliše neovlašćeno držanje opojnih droga u određenoj količini radi sopstene upotrebe i da se ovom radnjom izvršenja napada zdravlje ljudi, što zapravo i jeste tako, ali, sa druge strane, ovo delo nosi mnogo pravnih nejasnoća i što je najvažnije, svojom inkriminisanom formom, ne suzbija sa pravne strane narkomiju do kraja. Naime, zakonodavac je najobimnijim izmenama Krivičnog zakonika Srbije, prethodno privilegovani oblik dela neovlašćene proizvodnje, držanja i stavljanja u promet opojnih droga koji se odnosio samo na slučajeve držanja opojnih droga inkriminisan u stavu 3. člana 246. izdvojio iz ove pravne regulative i njegovu radnju inkriminisao kao samostalno delo Neovlašćeno držanje opojnih droga u članu 246a. Osnovni oblik dela se sastoji u neovlašćenom držanju u maloj količini za sopstvenu upotrebu supstance ili preparata koji su proglašeni za opojne droge. Obimnom izmenom zakonskog teksta 2019. godine zakonodavac je uvrstio kao teži oblik ovog dela kvalifikatornu okolnost držanja u velikoj količini supstance ili preparata koji su proglašeni za opojne droge. Za oba slučaja je propisana i mogućnost oslobodjenja od kazne ukoliko učinilac dela otkrije od koga nabavlja opojnu drogu, ali i nemogućnost izvršenja kazne zatvora osuđenih za teži oblik u kućnim uslovima. Isto tako, u svim slučajevima opojna droga će se oduzeti. Neovlašćeno držanje opojnih droga je bilo i ostalo privilegovano delo u vezi sa opojnim drogama inkriminisano u grupi krivičnih dela protiv zdravlja ljudi, samo u drugačijom zakonodavnoj formi, prvo kao privilegovani oblik, a posle kao privilegovano delo samostalne inkriminacije. Njegovom inkriminacijom se štiti zdravlje učinioce, budući da opojnu drogu ima nameru da upotrebi u sopstvene svrhe, pa samim tim

napada svoje zdravlje. Ukoliko bi opojnu drogu učinilac proizveo i stavio u promet bio bi odgovor za delo iz člana 246. KZ za koje je propisano i teže kažnjavanje budući da se njegovim izvršenjem napada zdravlje drugih ljudi.

U smislu pravnog suzbijanja narkomanije, inkriminacija ovog dela je to samo donekle regulisala. Ono se odnosi na samo slučajeve držanja opojne droge, koje je učinilac imao za cilj da iskoristi za sopstvene potrebe. S tim u vezi otkrivanjem ovog dela faktički se sprečava upotreba opojne droge i štiti zdravlje učinioca, ali kažnjava njegova namere koju je imao da drogu koju je držao, upotrebi. Sa druge strane, ukoliko je opojnu drogu iskoristio (np.usmrkao kokain, heroin) neće biti radnje dela neovlašćeno držanje opojne drpge budući da i nje nema. Ovim činjenjem radnje učinilac dela narušava svoje zdravlje, ali pravnog kažnjavanja narkomanije u ovm slučaju nema. Isto bi bilo i prilikom tesiranja na drogu ukoliko bi se utvrdilo da je učinilac istu koristio. S tim u vezi pravno suzbijanje i kažnjava narkomanija se samo odnosi u slučaju držanja droge za sopstvene upotrebe, dok u slučaju njenog korišćenja, ovog dela nema, što je kontadiktorno samom opisu dela, budući da je kažnjivo držanja opojne droge u nameri da se ona iskoristi za sopstvene potrebe, a da ostvarivanje njene namere u cilju njenog korišćenja se faktički ne kažnjava. Može biti elemenata dela u slučaju da je ostalo opojne droge koja nije u celosti iskorišćena od strane učinioca i koja je pronadjena kod njega, čime bi se ostavila radnja držanja opojne droge. Pravno devalviranje kažnjavanja narkomanije se ogleda i u mogućnosti oslobodjenja od kazne u slučaju ukoliko učinilac dela otkrije od koga nabavlja opojnu drogu (stav 3. člana 246a KZ-a). Istina je da će se ovom mogućnošću otkriti trgovoci droge i samim tim tim kazniti proizvodnja i stavljanje u promet opojnih droga, ali se ipak nekažnjavanjem narkomanije utiče na njeno pravno suzbijanje. Zakonodavac je ostavio sudu mogućnost da odluči da li će u ovom slučaju da oslobodi učinioca od kazne ili će da mu izrekne kaznu. U slučaju i da ga oslobodi od kazne, može mu izreći meru bezbednosti obavezno lečenje narkomana, čime se ipak štiti sfera zdravlja ljudi.

Zdravstveno lečenje narkomana je svakako neophodno i nužno jer se poboljšava zdravlje učinioca, ali i sprečavaju njegova buduća izvršenja krivičnih dela. Ipak pravno suzbijanje narkomanije koje nije u potpunosti inkriminisano, bi trebalo budućim noveliranjem Krivičnog zakonika Srbije regulisati. S tim u vezi radnja ovog dela bi trebala pored držanja opojne droge alternativno da inkriminiše i slučajeve korišćenja opojne droge. Iako bi ovi slučajevi bili teži za dokazivanje, budući da se korišćenjem opojne droge ne bi mogli obezbediti materijalni dokazi, a ni oduzeti opojna droga, ovo bi se moglo dokazati zaticanjem učinioca u korišćenju opojne droge ili negovim testiranjem. Statistički podaci koji su u radu analizirani ukazuju na veliku zastupljenost ovog krivičnog dela u odnosu na ukupan broj dela protiv zdravlja ljudi koji je u procentima iznosi od 45% do 80% u posmatranom periodu od 2012. do 2021. godine. U prilog ovom podatku ide i to da je rast zastupljenosti ovog dela iz godine u godinu sve veći i da u svakoj analiziranoj godini nije bilo statističkog pada, već isključivo porasta u smislu broja prijavljenih punoletnih učinioca ovih dela. Ista je situacija i sa brojem osuđenih lica za ovo delo u odnosu na ukupan broj dela protiv zdravlja ljudi.

I na kraju, ali ništa manje značajno, broj osuđenih lica za delo neovlašćeno držanje opojnih droga u odnosu na broj prijavljenih učinioca je izuzetno veliki i statistički za analizirani period iznosi od 70-80%. Ovi podaci ukazuju na to da je bilo vrlo malo odbačenih krivičnih prijava ili oslobodjenja od kazne za ovo delo (stav 3. člana 246a KZ), te da su najčešće učinioci ovih dela ujedno i osuđeni za njihovo izvršenje. Nažalost, iako podaci pokazuju da je neovlašćeno držanje opojnih droga izuzetno zastupljeno u izvršenju, istovremeno pokazuju i ohrabrujući podatak i to da je svakim njegovim suzbijanjem, pravno sprečeno njegovo dalje izvršenje i sačuvano zdravlje učinioca ovog dela, kao i eventualno zdravlje drugih ljudi, kao jedno od osnovnih ljudskih načela.

Literatura

1. Bilten Republičkog zavoda za statistiku, br. 576. (2013). *Punoletni učinioci krivičnih dela – prijave, optuženja i osude – 2012*. Beograd: Republički zavod za statistiku.
2. Bilten Republičkog zavoda za statistiku, br. 588. (2014). *Punoletni učinioci krivičnih dela – prijave, optuženja i osude – 2013*. Beograd: Republički zavod za statistiku.
3. Bilten Republičkog zavoda za statistiku, br. 603. (2015). *Punoletni učinioci krivičnih dela – prijave, optuženja i osude – 2014*. Beograd: Republički zavod za statistiku.
4. Bilten Republičkog zavoda za statistiku, br. 617. (2016). *Punoletni učinioci krivičnih dela – prijave, optuženja i osude – 2015*. Beograd: Republički zavod za statistiku.
5. Bilten Republičkog zavoda za statistiku, br. 629. (2017). *Punoletni učinioci krivičnih dela – prijave, optuženja i osude – 2016*. Beograd: Republički zavod za statistiku.
6. Bilten Republičkog zavoda za statistiku, br. 643. (2018). *Punoletni učinioci krivičnih dela – prijave, optuženja i osude – 2017*. Beograd: Republički zavod za statistiku.
7. Bilten Republičkog zavoda za statistiku, br. 653. (2019). *Punoletni učinioci krivičnih dela – prijave, optuženja i osude – 2018*. Beograd: Republički zavod za statistiku.
8. Bilten Republičkog zavoda za statistiku, br. 665. (2020). *Punoletni učinioci krivičnih dela – prijave, optuženja i osude – 2019*. Beograd: Republički zavod za statistiku.
9. Bilten Republičkog zavoda za statistiku, br. 677. (2021). *Punoletni učinioci krivičnih dela – prijave, optuženja i osude – 2020*. Beograd: Republički zavod za statistiku.
10. Bilten Republičkog zavoda za statistiku, br. 689. (2022). *Punoletni učinioci krivičnih dela – prijave, optuženja i osude – 2021*. Beograd: Republički zavod za statistiku.
11. Delibašić, V. (2010). Krivično delo neovlašćena proizvodnja i stavljanje u promet opojnih droga iz člana 246. Krivičnog zakonika. *Branič*. 3–4: 80-95. Beograd.
12. Delibašić, V. (2014). Pojedina sporna pitanja u vezi sa opojnim drogama u Krivičnom zakoniku. *Crimen*. 75-88. Beograd: Pravni fakultet.
13. Zakon o maloletnim učiniocima krivičnih dela i krivičnopravnoj zaštiti maloletnih lica, Službeni glasnik Republike Srbije, broj 85/2005.
14. Zakona o psihoaktivnim kontrolisanim supstancama, Službeni glasnik RS, broj 99/10 i 57/18.
15. Ignjatović, DJ. (2006). *Kriminologija*. Beograd: Službeni glasnik.
16. *Jedinstvena Konvencija o opojnim drogama*, Službeni list SFRJ – Međunarodni ugovori, br. 2/64.
17. Jovašević, D. (2005). Krivična dela u vezi sa opojnim drogama u uporednom zakonodavstvu. *Bezbednost*, 47 (2) 181-200.
18. Jovašević, D. (2016). *Krivično pravo, Opšti deo*. Beograd.
19. Jovašević, D. (2017). *Krivično pravo, Posebni deo*. Beograd.
20. Konvencija Ujedinjenih nacija protiv transnacionalnog organizovanog kriminala. Službeni list SRJ – Međunarodni ugovori, 6/2001.
21. Konvencija Ujedinjenih nacija protiv nezakonitog prometa opojnih droga i psihotropnih supstanci, Službeni list SFRJ – Međunarodni ugovori, 14/90.
22. Konvencija o psihotropnim supstancama, Službeni list SFRJ – Međunarodni ugovori, 40/73.
23. Krivični zakonik, “*Službeni glasnik RS*”, broj 85/05, 88/2005, 107/2005, 72/2009, 111/2009, 121/12, 104/13, 108/14, 94/16 i 35/19.
24. Marinković, D. (2007). Informatori kao kriminalističko-taktički institut. *Bezbednost*, 49 (3) 5-34.
25. Nikolić, G. (2015). Krivičnopravna zaštita od zloupotrebe opojnih droga u Republici Srbiji. *Bezbednost*, 57 (2) 151-164. Beograd: Ministarstvo unutrašnjih poslova.
26. Nikolić, G. (2015). Maloletni učinioci krivičnih dela u vezi sa opojnim drogama. *NBP*. (1): 173-189. Beograd: Kriminalističko-policijska akademija.
27. Stojanović Z. & Perić, O. (2010). *Krivično pravo, posebni deo*. Beograd: Pravna knjiga.
28. Stojanović, Z., & Delić, N. (2013). *Krivično pravo, posebni deo*. Beograd: Pravna knjiga.
29. Stojanović, Z. (2014). *Krivično pravo, opšti deo*. Beograd: Pravna knjiga.
30. Stojanović, Z. (2019). *Komentar Krivičnog zakonika: prema stanju Krivičnog zakonika od 1. decembra 2019. godine i prema stanju zakonodavstva od 21. maja 2019. godine*. Beograd: Službeni glasnik.
31. Škulić, M. (2014). Odnos organizovanog kriminaliteta u krivičnopravnom smislu i saučesništva, *NBP*. (3): 1-26. Beograd: Kriminalističko-policijska akademija.

ILLEGAL DRUG POSSESSION - PRIVILEGED OFFENSE AGAINST HUMAN HEALTH OR LEGAL SUPPRESSION OF DRUG ADDICTION

Gordana Nikolić, PhD
Ministry of Internal Affairs of the Republic of Serbia
research associate

Abstract: In science and practice, there was a long debate about the criminal offense illegal possession of narcotic drugs, which until the amendment of the legal text in 2009 represented a privileged form (paragraph 3) of the criminal offense from Article 246 of the CC and represented any illegal possession of a substance or preparation that declared to be intoxicating drugs, except in the case when the drug is kept for sales. The previous decision, on the one hand, criminalized drug addiction in the case when this form included possession of drugs for personal use, while on the other hand, this form was also applied when dealing with drug dealers, i.e. the offense from Article 246, paragraph 1, but due to the problem of proving the intention to keep drugs for sales, the act is qualified as a privileged form. This was imposed as a need and a reason to overcome these problems in practice, and in 2009 the legislator tried to solve them by abolishing this privileged form of crime (Article 3) from Article 246 of the CC and introducing a new criminal offense Illegal possession of narcotic drugs by intimating the action in the new article 246a. In the paper, the author deals with the criminal law and statistical analysis of this criminal act, pointing out its great importance in the legal suppression of drug addiction, and even in the case of exemption from punishment in the event that the perpetrator discovers from whom he procures the drug (paragraph 3), since even then the measure of mandatory imprisonment is imposed treatment of drug addicts from Article 83. Although the criminalization of this act is justifiably less punishable than the act of producing and putting into circulation narcotic drugs, which is why it is still considered a privileged crime, its execution still attacks the zone of universal human rights, which is people's health, and its incrimination is very important because discovering the perpetrator can lead to the chain of drug dealers, which is independent, but also in the case of discovering the chain of production and sale of someone's drug addiction.

Keywords: narcotic drugs, possession, Criminal Code, privileged act, legal suppression of drug addiction.

POVEZANOST INTERNALIZIRANIH I EKSTERNALIZIRANIH PROBLEMA U
PONAŠANJU SA ŠKOLSKIM USPIJEHOM MLADIH*Nermin Mulaosmanović*⁴⁵⁹
Univerzitet u Tuzli, Filozofski fakultet*Dijana Ivanišević*⁴⁶⁰
Univerzitet "Džemal Bijedić" u Mostaru, Nastavnički fakultet

Apstrakt: *Procesi koji vode do problema u ponašanju djece i mladih nisu u potpunosti predviđivi, te mnogi problemi nisu povezani samo sa jednim faktorom, već sa puno faktora u okolini koji su u kombinaciji sa drugim karakteristikama i sposobnostima pojedinca. Problemi u djetinjstvu i adolescenciji koji uključuju emocije pojavljuju se u dvije široke kategorije: eksternalizirani i internalizirani problemi u ponašanju. Tranzicija u srednju školu kod nekih adolescenata može dovesti do pojave navedenih problema u ponašanju. Obzirom da se školski uspjeh mladih navodi kao značajan za njihovo ponašanje i doživljavanje, te da je značajan faktor psihičkog i socijalnog funkcioniranja, osnovni problem je bio ispitati odnos eksternaliziranih i internaliziranih problemima sa školskim uspjehom kod mladih. Cilj je bio utvrditi da li je školski uspjeh u značajnoj vezi sa eksternaliziranim i internaliziranim problemima, postoje li spolne, dobne razlike, a sve u funkciji preveniranja navedenih problema u ponašanju kroz prepoznavanje zaštitnih faktora. Uzorak istraživanja je činilo 140 srednjoškolaca (71 muških, 69 ženskih). U istraživanju je korištena skala samopoštovanja (Rosenberg, 1965) i upitnik YRS (Achenbach i Rescorla, 2001). Rezultati pokazuju da postoji značajna veza internaliziranih/eksternaliziranih problema u ponašanju sa školskim uspjehom ($r=-.264$, $p=.00$; $r=-.286$; $p=.00$). Utvrđena je značajna razlika u internaliziranim problemima u ponašanju s obzirom na spol ($t=3.435$; $p=.001$) kao i eksternaliziranim problemima ($t=3.397$; $p=.001$). Postoji značajna dobna razlika u internaliziranim ($F=4.647$; $p=.004$) i eksternaliziranim problemima mladih ($F=6.139$; $p=.001$). Navedeni rezultati ukazuju da preveniranjem problema u ponašanju mladih može se uticati na školski uspjeh učenika.*

Ključne riječi: *internalizirani, eksternalizirani problemi, školski uspjeh, mladi*

Uvod

Mnogi faktori manje ili više, direktno ili indirektno utiču na funkcionisanje mladih u društvenoj i školskoj sredini. Kad se razmatra značaj škole i njen preventivski potencijal ona ima važnu ulogu za pružanje uslova za optimalan razvoj mladih, prevenciju različitih oblika nepoželjnih ponašanja kako bi se očuvalo i unaprijedilo mentalno zdravlje mladih. Škola može predstavljati i rizik ali i zaštitu za razvoj djeteta (Zubak, 2007). Stoga je nezaobilazan kvalitet školskog života. "Opći pozitivni i negativni osjećaji prema školi odnose se na opći doživljaj kvalitete školskoga života, dok specifična područja školskoga života uključuju kvalitetu odnosa između učenika i nastavnika, odnosa učenika s vršnjacima, percepciju važnosti školovanja za život, osjećaj uspješnosti u školi, osjećaj samomotivacije za učenje" (Raboteg-Šarić i sar., 2009: 698). Učenici veliki dio svog dana provode u

⁴⁵⁹ nerminmulaosmanovic1@gmail.com

⁴⁶⁰ dijana.ivanisevic@unmo.ba

školi, ona je zasigurno mjesto najvećeg uticaja na njihov odgoj i obrazovanje. Kada se razmatra značaj škole i njen preventivski potencijal ona ima važnu ulogu za pružanje uslova za optimalan razvoj mladih, prevenciju različitih oblika nepoželjnih ponašanja. Škola može predstavljati i rizik, ali i zaštitu za razvoj djeteta (Zubak, 2007). Stoga je nezaobilazan kvalitet školskog života. Postoji kritika javnosti o nezadovoljavajućim odgojnim efektima škole, smatra se da sve više učenika osjeća teškoće u adaptaciji na takve školske uslove, što se manifestira kroz različite oblike neprihvatljivih ponašanja, a posljedice toga su disciplinske mjere i smanjenje vladanja. Veliki naglasak u školi se stavlja na uspjeh učenika. Istraživanja o rizičnim faktorima često navode loš školski uspjeh. Adekvatno identificiranje rizičnih faktora je vrlo važno u kreiranju preventivnih aktivnosti. Iako postoji mnogo relevantnih faktora koji mogu dovesti do smanjenoga školskog postignuća, određeni faktori ipak imaju veći udio u strukturi školskog neuspjeha. Sumirajući podatke prikupljene od različitih autora, Zibar-Komarica (1993) navodi da emocionalni (osjećajni) razlozi čine dvije trećine svih uzroka školskog neuspjeha. Istodobno, trećina uzroka su specifične teškoće pri učenju (instrumentalne teškoće), a manji je dio povezan sa smetnjama u intelektualnom funkcioniranju i ostalim uzrocima. Učenici u srednjoškolskom periodu mogu imati veći broj emocionalnih teškoća zbog izazova koji su postavljeni pred njih ili su ih oni sami postavili nerealno. Emocionalne teškoće mogu biti povezane sa samoeфикасношću učenika, koja označava procjenu pojedinca da može uspješno riješiti zadatke koji se pred njega postavljaju (Kozjak Mikić, Jokić Begić i Bunjevac, 2012). Istraživanja su pokazala da je za razvoj nekog poremećaja važniji broj rizičnih faktora od njihove kvalitete, vrste ili tipa. Tako se u tzv. Philadelphijskoj studiji pokazalo da što je više rizičnih faktora, više je i patologije, a što je više zaštitnih faktora, više je i pozitivnih rezultata (prema Sameroff, 2000). Vulić Prtorić (2001) navodi da su važni faktori za pojavu problema u djetinstvu i adolescenciji: negativno samoopažanje; nisko samopoštovanje; loše socijalne vještine; nezreli mehanizmi obrane i disfunkcionalne strategije suočavanja. Između ostalih kao zaštitni faktor naglašava visoko samopoštovanje mladih. U svakom pojedincu ima dovoljno snaga u bar nekoj oblasti života i rada, gdje on može koristiti svoje jače strane i potencijale kao zapreku nastajanju psiholoških poremećaja. Fokusiranje na ono što pojedinac može da dobro uradi i na snagu njegovog karaktera, može pomoći da se teškoće savladaju.

Internalizirani/eksternalizirani problemi i školski uspjeh

Istraživanja pokazuju porast adolescencijom izazvanih problema u proteklih 25 godina, koji pogađaju i dječake i djevojčice, sve socijalne klase i sve tipove porodica (Collishaw i sur., 2004; prema Pavičević, 2014). Negativna raspoloženja i teškoće se najčešće pojavljuju u adolescenciji. Teškoće uočene pravovremeno mogu uveliko smanjiti broj i intenzitet psihičkih problema kasnije. Poremećaji u ponašanju odnose se na široku lepezu ponašanja različitih manifestacija, obilježja, intenziteta, trajanja, složenosti, opasnosti i štetnosti. Poremećajima ponašanja označavaju se različite bihevioralne manifestacije povezane sa neuvažavanjem opće prihvaćenih socijalnih normativa, ugrožavanje nekoga drugog i agresivnost, te povrede i štete drugim (Žunić-Pavlović i Kovačević-Lepojević, 2010). Poremećaji ponašanja označavaju zajedničkim nazivom aspekte bioloških, psiholoških i socijalnih faktora koji pogađaju osobe i negativno utiču na njihove aktivnosti i reakcije, te nepovoljno sa većom opasnosti, djeluju na ostale pojedince i socijalne organizacije (porodica, dječije ustanove, škola, uža i šira zajednica (Letić, 2012). Sada već tradicionalnu podjelu ponašajnih problema kod djece na internalizirane i eksternalizirane prvi je uveo Achenbach, te ih i razradio. Prema Achenbachu (Achenbach, 1993) eksternalizirajući sindrom karakterizira nekontrolirano ponašanje pojedinca i ovdje spadaju hiperaktivni, agresivni i delinkventni oblici ponašanja. U internalizirana (pretjerano kontrolirana) ponašanja spadaju: društveno povlačenje, strah, depresivnost, tjeskoba, izolacija. Djecu koja manifestuju poremećaje nedovoljno kontrolisanog ponašanja opisujemo kao agresivnu, negativističnu, hostilnu, impulzivnu a često dolaze u sukob i sa zakonom pa njihovo ponašanje opisujemo kao kriminalno a osobe sa takvim ponašanjem imenujemo maloljetnim delinkventima. Delinkvencija je jedan od vodećih društvenih problema koja bilježi porast posljednjih godina (Manzoni, 2006). Jedan od najčešćih eksternaliziranih problema djece je problem deficita pažnje i hiperaktivnosti. Do poremećaja dolazi zbog nedovoljno razvijene sposobnosti inhibicije ponašanja, što se očituje kao razvojno neodgovarajući stupanj pažnje, pretjerane aktivnosti i impulzivnosti a otežava samousmjerenje ponašanja i organizaciju u odnosu na budućnost. Prisutan je i kod muške i kod ženske populacije, navodi se 4:1 i 8:1 u korist muškog spola. Smatra se da nešto

više od 10 % takve djece tendira poremećajima u ponašanju do delinkventnog ponašanja. S porastom dobi razlike među spolovima se smanjuju, kod odraslih jednaka je prisutnost poremećaja kod muškaraca i žena (Manzoni, 2006). Poremećaji ophođenja obuhvataju različite oblike nedovoljno kontroliranog ponašanja. Dije se na agresivnost prema ljudima i životinjama, uništavanje imovine, prevare ili krađe, ozbiljno narušavanje pravila. Razlike u odnosu na spol bilježe se gotovo u svim istraživanjima i kreću se od 1:3 do 1:7 u korist dječaka. Prema Moffit i sar, 2001; Manzoni 2006 antisocijalno ponašanje je 2,4 puta češće kod muškog spola., oba spola tokom vremena zadržavaju antisocijalno ponašanje. Što se poremećaji ophođenja pojave prije to je vjerovatnije da će da će u odrasloj dobi osoba manifestirati antisocijalno poremećaj ličnosti. Navodi se da se razlike u odnosu na spol mogu obkasiti različitim ulaganjem u odgoj i formiranje crta ličnosti kod muške i ženske djece (Broidy i Agnew, 1997). Dok je za poremećaje ophođenja najkarakterističnije ozbiljno nasilje i nepoštivanje prava drugih, poremećaj s prkošenjem i suprostavljanjem uključuje obrazac negativističkog neprijateljskog i odbijajućeg ponašanja u trajanju ne kraćem od 6 mjeseci. Najčešće tri putanje su: otvoreno suprostavljajuće ponašanje, prikrveno, rani konflikti sa autoritetom. Smatra se da su tri najčešća problema pretjerano kontrolisanog ponašanja kod djece i mladih: strahovi, socijalna povučanost, depresivnost. Strahovi i anksioznost kod djece s dio su djetetova razvoja. Procjenjuje se da 6,8 % djece i adolescenata ima anksiozni poremećaj, što ga čini najčešćim poremećajem u djetinstvu. Strah ima svjesno percipiran objekat koji oosbu plaši a kod anksioznosti to nije slučaj. Kod straha se radi o sadašnjem trenutku a kod anksioznosti o budućnosti, tj. Anticipaciji opasnosti. Strah i anksioznost su emocionalne reakcije i mogu se izraziti kroz: razdražljivost, uznemirenost, osjećaj napetosti, psihosomatske poremećaje, izliva plača, agresije, poteškoće oko donošenja odluka, nesanicu, depresiju. Obično su oboje praćeni osjećajem tjeskobe. Navodi se da preko 58 % djece i adolescenata doživljavaju strahove, od toga njih 12% iznimno često. Djevojčice strahuju u većoj mjeri od dječaka - omjer 3: 1. Depresivnost je emocionalno stanje karakterizirano doživljajm tuge, nerapoloženja, žalosti, utučenosti, koje danas predstavlja univerzalno i sve učestalije životno iskustvo svake osobe. Definira se u terminima kontinuuma od normalne, povremene i prolazne žalosti do duboke depresije koja traje ili se nerestano vraća (Vulić-Prtorič, 2004). Depresivni sindrom je vrlo rijedak u djetinstvu, s vremenom postaje učestaliji. U dobi od od 6 do 12 godina taj postotak iznosi 2 % a u doba adolescencije dostiže postotak od 4 do 8 %. Depresivni simptomi ostaju i 8 godina nakon što se prvi puta dijagnosticiraju u ranoj dobi. Postoji visok stupan preklapanja depresivnih simptoma sa ostalim poremećajima (anksioznost, separacijski problem, poremećaj ophođenja, ovisnost). Depresivnost prati loš uspjeh. Prema Kovaks (1991) što su djeca bila duže deprimirana, to su im ocjene bile lošije. Razlike po spolu postoje u odnosu na pojavu depresivnih simptoma i mijenjaju se u odnosu na dob. Odnos 1:1 u ranoj dobi se mijenja u 1:2 u doba adolescencije. Napomenuto je da se depresivni poremećaji javljaju uz druge poremećaje a najčešće je to anksioznost, ovisnost, poremećaj pažnje i ponašanja. Prema Franc (2003) postoji statistički značajna povezanost između intenziteta depresivnih simptoma i rezultata na problemskim skalama procjene ponašanja djeteta. Kovač i saradnici (1998) navode povezanost između depresivnih simptoma i poremećaja ponašanja djece i adolescenata varira od 23 do 37%. Preklapanje između depresivnosti i poremećaja u ponašanju najčešće je prisutno u području emocija ljutnje i razdražljivosti, manjku socijalnih vještina i problemima u porodičnim odnosima. Dacey i Kenny (1994) navode kako depresivni adolescenti naročito dječaci često pokazuju agresivno i destruktivno ponašanje kao zamjenu za svoje depresivne osjećaje. Može biti posljedica prikrivanja loše slike o sebi, želje da se mlada osoba prikaže kao jaka, neustrašiva, oštromna. Uglavnom postoji slaganje da su nedovoljno kontrolirana ponašanja drugima usmjerena, dok su pretjerano kontrolirana usmjerena prema sebi. Olend i Šav (Oland and Shaw, 2005) ističu da emocionalni i ponašajni problemi djece i mladih prisutni su 10% - 20%.

Često se spominju razlike u internaliziranim problemima s obzirom na spol, pa se ženski spol navodi kao rizičniji za ovu vrstu problema (Macuka, 2008). Prema Mišćević (2007) djevojčice pokazuju veću tjeskobu od muškaraca. Simptomi koji značajno razlikuju djevojčice od dječaka jesu osjećaj tuge, potreba za plakanjem, odnosno internalizirani simptomi, dok kod dječaka nalazimo simptome koji upućuju na to da su u konfliktu s okolinom. Nadalje, navodi se da postoje razlike i s obzirom na dob učenika. U tom se istom istraživanju pokazalo da se mijenja intenzitet tjeskobe kroz dobne kategorije, pa tako starije djevojčice izvještavaju o većem intenzitetu strahova od mladih djevojčica, dok kod dječaka nisu pronađene razlike. Neki autori (Mazuka, 2016) su dobili razliku u eksternaliziranim poteškoćama obzirom na spol koja je statistički značajna. Kada je u pitanju razlika

obzirom na razred ona nije pronađena, iako niži i viši razredi imaju veće teškoće. Internalizirani problemi imaju trend razvijanja u različite druge poteškoće, ukoliko se adekvatno ne djeluje. U školskom okruženju to se odnosi na probleme s učenjem, loša akademska postignuća, probleme u ponašanju i nedovoljno razvijene socijalne vještine, posebno vještine rješavanja problema (Rapport, Denny, Chung i Hustache, 2001). Generalno, sva se istraživanja slažu da su internalizirani poremećaji posljedično vezani uz lošije veze s drugima, loš školski uspjeh i nižu razinu općeg funkcioniranja (Oland and Shaw, 2005).

U prilog tome govori i istraživanje Klarin i Đerća (2014), prema kojem djevojke češće iskazuju simptome internaliziranih problema. Istraživanje Kima, Persa i Levea (Kim, Pears i Leve, 2005) potvrđuje da ženski spol češće iskazuje ponašanja poput sramežljivosti, impulzivnosti i strahova. Poremećaji raspoloženja kod dječaka su ukorijenjeni već u djetinjstvu, dok izgleda kod djevojčica se poslije drugačije razvijaju, uz prethodno stečene iskustvene elemente, nastaju kasnije i imaju drugačiji razvojni put, više vezan uz iskustva rane adolescencije (Hofstra, Van der Ende i Verhulst, 2002). Bouillet i Uzelac (2007) opisuju da je plašljivost u prvim godinama školovanja jednako česta i u dječaka i u djevojčica. Glavina i Keresteš (2007) opisuju da su do 13. godine života dječaci depresivniji od djevojčica, te da je kod dječaka razina depresije približno stabilna kroz razvoj dok kod djevojčica simptomi depresije rastu s povećanjem dobi.

Pokazalo se da školski stres i neuspjeh u školi mogu potaknuti osjećaje nekompetentnosti i bespomoćnosti, a time i neke oblike autodestruktivnog ponašanja (Mikas, 2012). Prema Graovac i Prica (2014) nezadovoljstvo rezultatima može izazvati konflikte s roditeljima, profesorima i odgajateljima, što može dovesti do pojave internaliziranih problema. Navedeno ukazuje da negativna akademska postignuća izazivaju povećanje internaliziranih simptoma (Masten i sar., 2005). Iz tog razloga, potrebno je smanjiti fokus isključivo na akademski uspjeh, te razvijati nove politike i programe koji istovremeno poboljšavaju zdravlje učenika, socio-emocionalni status i akademske rezultate. Osim toga, istraživači moraju prikupiti podatke o akademskom uspjehu i drugim indeksima školskog uspjeha, a isto tako, postoji potreba za razvojem lako razumljive procjene socijalnih i emocionalnih kompetencija učenika, kao i klime u školi (Greenberg, 2004). Internalizirani problemi imaju trend razvijanja u različite druge poteškoće, ukoliko se adekvatno ne djeluje. U školskom okruženju to se odnosi na probleme s učenjem, loša akademska postignuća, probleme u ponašanju i nedovoljno razvijene socijalne vještine, posebno vještine rješavanja problema (Rapport, Denny, Chung i Hustache, 2001). Generalno, sva istraživanja se slažu da su internalizirani problemi posljedično vezani uz lošije veze s drugima, loš školski uspjeh i nižu razinu općeg funkcioniranja (Oland and Shaw, 2005). Prema Bouillet i Uzelac (2007) u svakoj školi može se naći između 5 i 7% učenika sa neprihvatljivim ponašanjem, gdje je riječ o učenicima koji pokazuju najmanje jednu od tri skupine neprihvatljivog ponašanja: povreda dužnosti (uglavnom kršenje pravila kućnog reda), neispunjavanje obaveza prema školi i korištenje nasilnih oblika ponašanja. Također se smatra da oko dvije trećine učenika koji pokazuju visoku razinu rizičnog ponašanja čine kaznena djela (Gruber i Machamer, 2000). Prema tome, jasno je da se identifikacija rizičnih faktora u razvoju društveno neprihvatljivih ponašanja nameće kao jedan od važnijih ciljeva odgojno-obrazovnog procesa.

Metodološki dio rada

Problem i cilj

Osnovni problem je bio ispitati odnos školskog uspjeha sa eksternaliziranim i internaliziranim problemima mladih. Cilj je bio utvrditi da li je školski uspjeh u značajnoj vezi sa eksternaliziranim i internaliziranim problemima, postoje li spolne, dobne razlike, a sve u funkciji preveniranja navedenih problema u ponašanju kroz prepoznavanje zaštitnih faktora.

Zadaci:

1. Utvrditi stepen izraženosti internaliziranih i eksternaliziranih problema kod učenika.
2. Ispitati spolne razlike u internaliziranim i eksternaliziranim problemima kod učenika.
3. Istražiti dobne razlike u internaliziranim i eksternaliziranim problemima učenika

4. Ispitati povezanost između školskog uspjeha i internaliziranih/eksternaliziranih problema u ponašanju.

Hipoteze

1. Očekuje se da su kod mladih izraženi internalizirani i eksternalizirani problemi.
2. Postoje značajne razlike s obzirom na spol u internaliziranim/eksternaliziranim problemima u ponašanju.
3. Postoje statistički značajne razlike s obzirom na dob u internaliziranim/eksternaliziranim problemima u ponašanju.
4. Očekuje se značajna negativna veza školskog uspjeha i internaliziranih/ eksternaliziranih problema učenika.

Uzorak

Istraživanje je urađeno na prigodnom uzorku srednjoškolaca kojeg je činilo 140 učenika oba spola. U istraživanju je bilo uključeno 71 (50,71%) muških a 69 (49,29%) ispitanika ženskog spola. Starost ispitanika se kretala od 15 do 18 godina.

Instrumenti

U radu su korišteni sociodemografski upitnik i skala samoprocjene ponašanja mladih (Achenbach i Rescorla, 2001). *Skala samoprocjene ponašanja mladih* – YSR (Achenbach i Rescorla, 2001) Achenbachova Skala samoprocjene ponašanja mladih (YSR – Youth Self-Report) namijenjena je ispitivanju internaliziranih i eksternaliziranih problema u dobi od 11 do 18 godina. Subkale povučenosti, anksioznosti/ depresivnosti i tjelesnih poteškoća čine dimenziju internaliziranih problema i odnose se na psihološke poteškoće pojedinca i pretjerano kontrolirajuća ponašanja. Dimenziju eksternaliziranih problema čine skala agresivnosti i skala kršenja pravila (delinkventnoga ponašanja). Za skalu internaliziranih problema koeficijent pouzdanosti na cijelom uzorku ispitanika iznosi ($\alpha=0.924$), dok za skalu eksternaliziranih problema ($\alpha=0.897$). Za procjenu varijable školskog uspjeha korištena je prosječna ocjena na kraju godine.

Postupak

Ispitivanje je sprovedeno u 3 škole na području Tuzlanskog kantona. U istraživanju su poštovani principi etičnosti, anonimnosti i dobrovoljnosti. Nakon prikupljanja podataka urađene su potrebne statističke analize s ciljem dobijanja odgovora na postavljeni cilj i zadatke istraživanja. Istraživanje je sprovedeno u trajanju 25 minuta. Ispitanici su prije početka rada dobili instrukcije za popunjavanje instrumentarija.

Rezultati

Prvi zadatak se odnosio na ispitivanje izraženosti internaliziranih/ eksternaliziranih problema mladih. Na početku je bilo potrebno utvrditi vrijednosti rezultata Kolmogorov Smirnov testa za skale korištene u ovom istraživanju. Kako je u tabeli 1 prikazano, vrijednosti rezultata na Kolmogorov Smirnov testu za sve skale korištene u ovom istraživanju su statistički značajne ($p<0,01$), što govori da distribucija rezultata statistički značajno odstupa od normalne distribucije. Međutim, uvidom u oblik distribucije svih skala, konstatovano je da distribucije nisu bimodalne niti U-oblika, što prema Petzu (1997), udovoljava uslovima za primjenu parametrijske statistike. Imajući u vidu postavljeni zadatak utvrđeni su deskriptivni statistički parametri za varijable samopoštovanje, internalizirane i eksternalizirane probleme. Mladi izvještavaju o izraženosti internaliziranih problema ($M=51,15$, $SD=10,41$, $Sk=-,563$), prema njihovoj samoprocjeni su također izraženi i eksternalizirani problemi ($M=29,76$, $SD=6,85$, $Sk=-,646$). Podaci su prikazani u tabeli 1.

Tabela 1: Deskriptivni statistički parametri za internalizirane/eksternalizirane probleme mladih

	N	Min	Max	M	SEM	SD	Sk	Ku	KS	p
Internalizirani	140	27.00	77.00	51.15	.8801	10.41	-.563	.192	.243	.000
Eksternalizirani	140	15.00	44.00	29.76	.5790	6.85	-.646	-.372	.292	.000
Ukupno	140									

Jedan od zadataka je bio ispitati spolne razlike u internaliziranim i eksternaliziranim problemima kod mladih. Rezultati u tabeli 2 pokazuju da postoji značajna razlika u internaliziranim i eksternaliziranim problemima kod mladih s obzirom na spol, o čemu svjedoči t-test ($t(138)=3.435$, $p<.001$, $d=.58$); ($tekst(138)=-3.397$; $p<.000$). Navedeni rezultati ukazuju da su kod muških više izraženi i internalizirani i eksternalizirani problemi.

Tabela 2: Spolne razlike u internaliziranim i eksternaliziranim problemima mladih

	Spol	N	M	SD	SEM	t	p
Internalizirani	Muški	71	54.0282	8.655	1.02		
	Ženski	69	48.2029	11.274	1.35	3.435	.001
Eksternalizirani	Muški	71	31.6338	5.172	.613		
	Ženski	69	27.8406	7.811	.940	3.397	.001

U tabeli 3 su prikazane dobne razlike kod mladih za internalizirane i eksternalizirane probleme. Pronađene su značajne razlike kod internaliziranih problema u odnosu na dob ($F(3,136)=4.647$, $p=.004$), te eksternaliziranih problema ($F(3,136)=6.139$, $p=.001$). Uočljivo je da najstariji ispitanici imaju manje izražene internalizirane i eksternalizirane probleme.

Tabela 3: Razlike u internaliziranim eksternaliziranim problemima s obzirom na dob

	Dob	N	M	SD	SEM	F	p
Internalizirani problemi	15	28	53.94	7.231	1.704		
	16	31	52.96	9.894	1.806	4.647	0.004
	17	42	53.78	8.995	1.404		
	18	39	47.77	11.582	1.621		
Eksternalizirani problemi	15	28	31.22	5.472	1.289		
	16	31	31.96	5.524	1.008	6.139	0.001
	17	42	31.36	6.052	0.945		
	18	39	26.66	7.599	1.06		
Ukupno		140	29.76	6.851	0.579		

Četvrti zadatak se odnosio na ispitivanje povezanosti školskog uspjeha sa internaliziranim i eksternaliziranim problemima u ponašanju. Pronađena je negativna značajna veza školskog uspjeha sa internaliziranim problemima ($r=-.264$; $p=.002$) kao i sa eksternaliziranim problemima u ponašanju mladih ($r=-.286$; $p<.001$). Rezultati su vidljivi u tabeli 4.

Tabela 4: Povezanost školskog uspjeha sa internaliziranim i eksternaliziranim problemima

	Internalizirani problemi	Eksternalizirani problemi	Školski uspjeh
Internalizirani problemi	1	.824**	-.264**
		.000	.002
		140	140
Eksternalizirani problemi		1	-.286**
			.001
			140
Školski uspjeh			1

Diskusija

U prvom zadatku kada je u pitanju samoprocjena internaliziranih, eksternaliziranih problema u ponašanju mladih, ukazuje se na izraženost intrnaliziranih i eksternaliziranih problema. Jedno od objašnjenja bi moglo biti da su česte emocionalne i ponašajne promjene koje su jedna od osnovnih odlika srednjoškolskog doba. Često mijenjaju raspoloženja prelazeći iz radosnog u tužno raspoloženje i obratno. Teškoće u socijalnom sazrijevanju mladih manifestiraju se u sljedećim oblicima: problemi u prilagođavanju roditeljima, problemi u školi, odnos prema sopstvenom i suprotnom spolu, odnos prema imovini i društvenoj zajednici. I druga istraživanja ukazuju na porast problema u u ponašanju kod mladih: Goren i Petermann, (2002, 2008) , porast delinkventnog ponašanja od 14-18 godina (Petermann i Petermann, 2012), navode da mladi 20 do 40 % pokazuju depresivne simptome (Brockner, 1983). U Bremenskoj studiji o mladima više od trećine mladih sa poremećajima ophođenja imaju i depresivni poremećaj. Takva neujednačenost rezultata objašnjava se različitim metodološkim polazištima, različitim kriterijumima, izvora i razdoblja uzetih u obzir (Petremann i Peterman, 2010). Prema jednom velikom istraživanju na oko 4500 mladih, starosti od 10 do 25 godina skoro trećina njih (29%) je počinila najmanje jedan oblik antisocijalnog ponašanja u poslednjih godinu dana (Šobot, 2013). Olend i Šav (Oland and Shaw , 2005) ističu da je zastupljenost problema iz emocionalnog i ponašajnog spektra 10 - 20 %. Jedno od istraživanja Esau i Konrad (Essau and Conradt , 2004) pokazalo je da visok procenat djece i adolescenata u uzrastu od 12 do 17 godina često pokazuje simptome poremećaja ponašanja i poremećaja sa prkošenjem i suprotstavljanjem (Nedimović, 2010). Rezultati istraživanja Feehana i saradnika (1994) su pokazala da je učestalost poremećaja ponašanja tokom godinu dana bila 5,5%. Prema jednom velikom istraživanju na oko 4500 mladih, starosti od 10 do 25 godina skoro trećina njih (29%) je počinila najmanje jedan oblik antisocijalnog ponašanja u poslednjih godinu dana (Šobot, 2013).

Rezultati ovog istraživanja kada su u pitanju spolne razlike nisu u saglasnosti sa većinom istraživanja u dijelu da su internalizirani problemi značajno izraženiji kod muških ispitanika, jedan od mogućih razloga što su internalizirani problemi izraženiji kod muških jeste mogućnost preklapanja internaliziranih i eksternaliziranih problema kod muških. U Bremenskoj studiji o mladima više od trećine mladih sa poremećajima ophođenja imaju i depresivni poremećaj (Petremann i Peterman, 2010). Prema Mazuka (2016) internalizirani problemi imaju trend razvijanja u različite druge poteškoće, ukoliko se adekvatno ne djeluje. Prijašnja ispitivanja ukazuju na vezu afektivnih problema sa pretjerano kontroliranim ponašanjem i vezu problematičnog ponašanja sa nedovoljno kontroliranim ponašanjem (Goodman et al., 2000).

Oslon (Oslon et al., 2000) pokazuje da kod dječaka i djevojčica sa 17 godina starosti ne postoje razlike između spolova u problemima u ponašanju. Naši rezultati se slažu sa drugim istraživanjima u dijelu da su eksternalizirani problemi više zastupljeniji kod muških. U drugi istraživanjima ženski spol se navodi kao rizičniji za internalizirane probleme (Macuka, 2008). Rezultati istraživanja pokazuju da je prevalencija internaliziranih simptoma kod djevojaka veća i iznosi 10,2%, dok kod mladića iznosi 2,6% (Debogović, 2015). Kada je u pitanju spol onda se navodi da je odnos depresivnosti u adolescenciji 2 : 1 u korist ženskog spola (Manzoni, 2010). Prema Mišćević (2007) djevojčice pokazuju veću tjeskobu od muškaraca. Istraživanje Kima, Persa i Levea (Kim, Pears i Leve, 2005) potvrđuje da ženski spol češće iskazuje ponašanja poput sramežljivosti, impulzivnosti i strahova. Klarin i Đerća (2014), ukazuju da su kod djevojka češći simptomi internaliziranih problema. Poremećaji raspoloženja kod dječaka su ukorijenjeni već u djetinjstvu, dok izgleda kod djevojčica se poslije drugačije razvijaju, uz prethodno stečene iskustvene elemente, nastaju kasnije i imaju drugačiji razvojni put, više vezan uz iskustva rane adolescencije (Hofstra, Van der Ende i Verhulst, 2002). Brojni radovi govore u prilog činjenici da su mladi muškog spola skloniji pretežno aktivnim oblicima ponašanja kao što su delinkventno i agresivno ponašanje, poremećaju ophođenja, ali i konzumiranje psihoaktivnih tvari, posebno alkohola i marihuane (Buljan-Flander i sar. 2007). Međutim, postoje i druga istraživanja, gdje rezultati Dunedin studije ukazuju da 19,6% dječaka i 17,4% djevojčica pokazuje pojavu antisocijalnog ponašanja u adolescenciji (Odgers et al., 2008). Navodi se da postoje razlike i s obzirom na dob učenika. Pokazalo se da se mijenja intenzitet tjeskobe kroz dobne kategorije, pa tako starije djevojčice izvještavaju o većem intenzitetu strahova od mladih djevojčica, dok kod dječaka nisu pronađene razlike. Neki autori (Mazuka, 2016) su dobili razliku u eksternaliziranim poteškoćama obzirom na spol koja je statistički značajna. Također, osim toga što

rezultati istraživanja pokazuju da je procenat poremećaja ponašanja tri do četiri puta viši kod dječaka, nego kod djevojčica, rezultati ukazuju i na to da poremećaj kod dječaka počinje ranije i češće je prisutan duže vrijeme (Keenan i sar., 1999, Zoccolio, 1993).

Gotovo sva istraživanja pokazuju kako stariji dječaci pokazuju više nasilnog ponašanja (Olweus, 1998). Dok se s druge strane ističe, da prevalencija antisocijalnog ponašanja mladih je najveća u kasnim tinejdžerskim godinama, između 15. i 19. godine. Početak antisocijalnog ponašanja je najčešći na uzrastu između 8 i 14 godina, a vrh prestanka delinkvencije je između 20 i 29 godina (Šobot, 2013). Jedno istraživanje (Essau i Conradt, 2004) pokazalo je da visok procenat djece i adolescenata u uzrastu od 12 do 17 godina često pokazuje simptome poremećaja ponašanja (Nedimović, 2010). Također, rezultati istraživanja Bark i drugi (Burke et al., 2003) ukazuju na to da poremećaji ponašanja, pokazuju veliki stepen stabilnosti. Navodi se da je agresivno ponašanje jako stabilno ponašanje koje pod određenim uslovima vodi do delinkvencije (Petermann i Petermann, 2010). Očekivano je bilo da se starija djeca imaju manje problema u ponašanju, iz razloga što starija djeca se općenito u većoj mjeri, prosocijalno ponašaju od mlađe, budući i da se povećava učestalost prosocijalnog ponašanja i njegova složenost kako se djeca emocionalno, kognitivno i moralno razvijaju. S dobi, također, dolazi do promjena u motivaciji za takvo ponašanje. Tako se, naprimjer, adolescenti, za razliku od mlađe djece, češće ponašaju prosocijalno bez očekivanja vanjske nagrade, tj. iz altruističnih motiva (Keresteš, 2002). Pad učestalosti svih oblika nasilnog ponašanja sa povećanjem uzrasta, pokazuju mnoge studije sa transferzalnim nacrtima (Kodžopeljić, Smederevac i Čolović, 2010). Istraživanja (Glavina i Keresteš, 2007) ukazuju, da psihološke teškoće (tuga, depresija, internalizirani simptomi) se više pojavljuju kod djevojaka sa adolescentnom dobi. Mogući razlozi u boljoj podršci od drugih, kvalitetnim vršnjačkim odnosima. Razvojno gledano, važno je naglasiti da se razlike u zastupljenosti agresivnog ponašanja dječaka i djevojčica smanjuju sredinom adolescencije. To potvrđuju rezultati istraživanja (Osion i sar. 2000). Glavina i Keresteš (2007) opisuju da su do 13. godine života dječaci depresivniji od djevojčica, te da je kod dječaka razina depresije približno stabilna kroz razvoj dok kod djevojčica simptomi depresije rastu s povećanjem dobi.

U ovom istraživanju i internalizirani i eksternalizirani problemi su povezani sa slabijim školskim uspjehom, što je u saglasnosti sa drugim istraživanjima. Mnazoni (2010) je pronašla da depresivnost kod djece prati loš uspjeh. Što su djeca više deprimirana, to više prati loše ocjene (Kovacs, 1991). Prema Hinshaw (1992) navodi se da su veze između školskog neuspjeha i teškoća u prilagođavanju ponašanja odavno primijećene. Mikas (2012) ističe da su emocionalni i ponašajni problemi glavni uzroci smanjenog školskog postignuća učenika. Zibar-Komarica (1993) navodi da emocionalni (osjećajni) razlozi, čine dvije trećine svih uzroka školskog neuspjeha. Viliams, Ejers i Artur (Williams, Ayers i Arthur 1997; prema Bašić, 2000), kao rizične faktore u školskom okruženju prepoznaju: školski neuspjeh, siromašno akademsko postignuće, disciplinske probleme, nedostatnu privrženost školi. Slabiji školski uspjeh se ističe kao najznačajniji rizični faktor vezan uz školu. Premda istraživanja koja su razmatrala uticaj internaliziranih simptoma na školski uspjeh, nisu pokazala ujednačene i konzistentne rezultate, povezanost među ovim fenomenima je nesporna (Masten i sar., 2005). Eksternalizirani simptomi, osobito izraženo agresivno ponašanje, dovest će do toga da vršnjaci odbace onoga ko je agresivan, zatim do postupne socijalne izolacije i slabijega školskog postignuća (Burt i sar., 2008). Internalizirani simptomi nemaju tako značajnu prediktivnu vrijednost i uticaj na školski uspjeh, kao eksternalizirani simptomi (Masten i sar., 2005). Prema Dautović (2007) slabiji školski uspjeh ukazuje na slabiju motiviranost za poduzimanje napora u razrješavanju sukoba. Osim toga sve češće se navodi potreba sistemske edukacije, osobito manje uspješnih učenika, o poželjnim obrascima ponašanja u socijalnim sukobima. Međutim, postoje i drugačiji nalazi kroz koje se ističe, da ne važi predrasuda, da se odlikaši ponašaju primjerenije od akademski neuspješnih učenika, nasilništo je povezano sa odnosom prema školi (Popadić i Plut, 2013). Generalno, sva se istraživanja slažu da su internalizirani poremećaji posljedično vezani uz lošije veze s drugima, loš školski uspjeh i nižu razinu općeg funkcioniranja (Oland and Shaw, 2005).

Zaključak

Prepoznata je značajna veza internaliziranih/eksternaliziranih problema u ponašanju sa školskim uspjehom, što ukazuje da je potrebno na vrijeme prevenirati probleme u ponašanju kod učenika u školi koji utiču na brojna područja života mladih. Naročito je od značaja obratiti pažnju na

internalizirane probleme koji nisu lako uočljivi kao eksternalizirani problemi. Utvrđena je značajna razlika u internaliziranim problemima u ponašanju s obzirom na spol kao i eksternaliziranim problemima. Postoji značajna dobna razlika u internaliziranim i eksternaliziranim problemima mladih. Posebno su važni programi u školi usmjereni na psihoedukaciju učitelja i profesora, prepoznavanje, pružanje podrške. Kombinovani tretmani uz evaluaciju na kraju se pokazali djelotvornim naročito u povećanje samopoštovanja, kvalitet odnosa sa vršnjacima i njihovog uspjeha.

Literatura

1. Achenbach, T. M. (1993). *Empirically Based Taxonomy: How to Use Syndromes and Profile Types Derived from the CBCL/4-18, TRF and YSR*. Burlington: University of Vermont, Department of Psychiatry.
2. Ajduković, M. i Pečnik, N. (2007). *Nenasilno rješavanje sukoba*. Zagreb: Alinea.
3. Aronson, E., Wilson, T. D., Akert, R. M. (2005). *Socijalna psihologija*. Zagreb: Mate.
4. Bouillet, D., i Bijedić (2007). Rizična ponašanja učenika srednjih škola i doživljaj kvalitete razredno– nastavnog ozračja. *Odgojne znanosti* 9(2), 113–132.
5. Dautović, S. (2007). *Relacije između školskog uspjeha i stavova o sukobima*. *Odgojne znanosti* 9(1), 107–117.
6. Essau, C., & Conradt, J. (2009). *Agresivnost u djece i mladeži*. Zagreb: Naklada Slap.
7. Essau, C.A., Conradt, J. (2004). *Prevalence and correlates of conduct disorder symptoms in children and adolescents*. The 6, Biennial Conference of the European Association for Research on Adolescence.
8. Kodžopeljić, J., Smederevac, S. i Čolović, P. (2010). Razlike u učestalosti i oblicima nasilnog ponašanja između učenika osnovnih i srednjih škola. *Primenjena psihologija*, 3, 289–305.
9. Koller-Trbović, N. i Žižak, A. (2012). *Problemi u ponašanju djece i mladih i odgovori društva*: višestruke perspective. *Kriminologija & socijalna integracija*, 20 (1), 49–62
10. Lacković-Grgin, K. (2006). *Psihologija adolescencije*. Jastrebarsko: Naklada Slap.
11. Lacković-Grgin, K. (1994). *Samopoimanje mladih*. Jastrebarsko: Naklada slap
12. Ladd, W., & Troop-Gordon, W. (2003). The role of chronic peer difficulties in the development of children's psychological adjustment problems. *Child Development*, 74(5), 1344– 1367.
13. Ladd, G. W., & Burgess, K. B. (1999). Charting the relationship trajectories of aggressive, withdrawn, and aggressive/withdrawn children during early grade school. *Child Development*, 70, 910–92
14. Lebedina-Manzoni, M. (2006). *Psihološke osnove poremećaja u ponašanju*, Jastrebarsko: Naklada Slap
15. Letić, N. (2012). *Psihopatologija djece i adolescenata*. Banja Luka: Filozofski fakultet
16. Maguin, E. i Loeber, R. (1996). Academic Performance and Delinquency. *Crime and Justice*, 20, 145–264.
17. Maguin, E., Zucker, R. A., y Fitzgerald, H. E. (1994). The path to alcohol problems through conduct problems: a family-based approach to very early intervention with risk. *Journal of Research on Adolescence*, 4, 249–269.
18. Marsh, C. J. (1992). *Key concepts for understanding curriculum*. London: The Palmer Press.
19. Marsch, C., J. (1994). *Kurikulum – temeljni pojmovi*. Zagreb: Educa.
20. Mars H W., & Carven R. G. (1997). *Reciproc Effects of Self-concept and Achievement: Competing Multidimensional and Unidimensional Perspectives*. SELF Research Centre, University of Western Sydney, Australia. Preuzeto 21. juna 2020 <http://publications.aare.edu.au/05pap/mar05386.pdf>
21. Mikas, D. (2012). Utjecaj emocionalnih i ponašajnih problema na školski uspjeh učenika. *Pedagoška istraživanja*, 9(1–2), 83–101.
22. Milat, J. (2005). Pedagoške paradigme izrade kurikuluma *Pedagoška istraživanja*, 2(2), str. 199–208.

23. Milanović-Dobrota, B. i Radić-Šestić, M. (2012). Značaj modela samoeфикаsnosti, u vaspitno –obrazovnom radu sa adolescentima. *Specijalna edukacija i rehabilitacija (Beograd)*, 11(4), 637–655. doi:10,05937/specedreh11–3104
24. Nadelman, L. (2004). *Research manuel in child development*. Lawrence Erlbaum Associates, Publishers Mahwah, New Jersey.
25. Oland A. & Shaw D. (2005). Pure versus cooccurring Externalizing and symptoms in children: Potential role of socio –developmental milestones. *Clinical Child and Family Psychology Review*, 8(4), 247–270.
26. Payton, J., Weissberg, R.P., Durlak, J.A., Dymnicki, A.B., Taylor, R.D., Schellinger, K.B., & Pachan, M. (2008). The positive impact of social and emotional learning for kindergarten t eighth–grade students: Findings from three scientific reviews. Chicago, IL: *Collaborative for Academic, Social and Emotional Learning*. eighth–grade students: Findings from three scientific reviews. Chicago.
27. Petermann, F. i Petermann, U. (2012). *Sstrukturiranje radnog i socijalnog ponašanja*. Zagreb: Naklada Slap.
28. Petermann, F. i Petermann, U. (2010). *Trening s agresivnom djecom*. Zagreb: Naklada Slap.
29. Sakač. M. (2008). Neki psihološki činioci školskog postignuća. *Pedagoška istraživanja*. 13(3), 29– 36.
30. Woolfolk, A. Hughes, M. i Walkup, V. (2016). *Edukacijska psihologija*, Jasterbarsko: Naklada Slap.
31. Wylie, R. C. (1979). *The self –concept*. University of Nabraska, Press Lincoln
32. Zibar-Komarica, V. (1993). *Neuspjeh u školi*. Zagreb: Školska knjiga.
33. Žunic-Pavlović, V. i Kovačević-Lepojević, M. (2011). Prevalencija i razvoj poremećaja ponašanja u detinjstvu. *Specijalna edukacija i rehabilitacija*, 10, 725–742.
34. Žunic-Pavlović, V. i Kovačević-Lepojević, M. (2010). *Prevenaciji i tretman poremećaja ponašanja*. Beograd: Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju
35. Žunić-Pavlović, V. i Pavlović, M. (2008). Različiti pristupi u pojmovnom određenju poremećaja ponašanja, *Nastava i vaspitanje*, 57(1), str. 55–70.

The relationship between internalized and externalized behavioral problems and young people's school success

Summary

The processes that lead to difficulties in children's and young people's behavior are not totally predictable, and many problems are due to a combination of environmental influences combined with other qualities and talents of the individual. Emotional difficulties in childhood and adolescence are classified into two types: externalizing and internalizing behavior disorders. The transition to high school for certain teenagers can result in the appearance of the aforementioned behavioral issues. Given that school success is cited as important for young people's behavior and experiences, as well as a significant factor in psychological and social functioning, the main problem was to investigate the relationship between externalized and internalized problems and school success in young people. The goal was to see if school success is strongly related to externalized and internalized difficulties, if there are gender and age disparities, and if so, how to prevent the aforementioned behavioral problems through the identification of protective variables. The study included 140 high school students (71 males and 69 females). In the study, the self-esteem measure (Rosenberg, 1965) and the YRS questionnaire (Achenbach and Rescorla, 2001) were utilized. Internalized/externalized behavior problems had a strong link with school performance ($r = -.264$, $p = .00$; $r = -.286$; $p = .00$). Internalized behavior problems differed significantly by gender ($t = 3.435$; $p = .001$), as did externalized difficulties ($t = 3.397$; $p = .001$). Internalized ($F = 4.647$; $p = .004$) and externalized ($F = 6.139$; $p = .001$) youth difficulties varied significantly by age. The findings suggest that by preventing difficulties in young people's conduct, it is possible to impact students' school progress.

Key words: internalized, externalized problems, school success, young people

PRAVA MALOLJETNIH PRESTUPNIKA KROZ PRIZMU RESOCIJALIZACIJE

*Ognjen Sredojević⁴⁶¹, MA**Dipl. pravnik unutrašnjih poslova, Master politikologije i međunarodnih odnosa,
doktorand na Fakultetu političkih nauka, Univerziteta u Banjoj Luci,**Viši inspektor policije**Ministarstvo unutrašnjih poslova Republike Srpske, Policijska uprava Gradiška*

Apstrakt: Prestupništvo maloljetnika kao negativna društvena pojava, označava oblik kriminalnog ponašanja maloljetnih lica. Ovaj oblik ponašanja maloljetnika predstavlja društveni problem u svakoj državi. Posebnu pažnju prema prestupništvu maloljetnika, odnosno maloljetničkoj delinkvenciji, posvećuju sve države Evropske unije, pa tako i Bosna i Hercegovina koja se nalazi još u periodu tranzicije. Pod maloljetničkom delinkvencijom (prestupništvo maloljetnika) savremena literatura definiše je kao nedopuštenu pojavu, odnosno od neprilagođenog do inkriminisanog ponašanja. Jedno od shvatanja takvog neprilagođenog ponašanja, odnosi se i na ponašanja koja su u suprotnosti sa uobičajenim i propisanim oblicima ponašanja u društvu. Prestupništvo maloljetnika kao oblik društveno neprihvatljivog ponašanja, aktuelna je društveno negativna pojava, koja zasigurno treba i u budućem vremenu nametati potrebu, za još većim angažmanom društvene zajednice, a kako bi se posredstvom državnih institucija djelovalo na rješavanju sve učestalijih slučajeva prestupništva maloljetnika u Bosni i Hercegovini. Krivičnopravni položaj maloljetnih prestupnika (učinilaca krivičnih djela i prekršaja), kako u savremenim krivičnim zakonodavstvima, tako i u zakonodavstvu Bosne i Hercegovine, razlikuje se od krivičnopravnog položaja punoljetnih učinilaca krivičnih djela. U pogledu prestupništva maloljetnika u Bosni i Hercegovini, u prethodnom periodu pažnju na ovu problematiku doprinijele su i promjene u krivičnim zakonodavstvima entiteta Republike Srpske, Federacije BiH i Brčko distrikta, a koje tretiraju prava, položaj, resocijalizaciju i rehabilitaciju maloljetnih prestupnika, u smislu izdvajanja maloljetničke legislative iz opštih krivičnopravnih odredbi u posebno zakonodavstvo o maloljetnicima. Ova legislativa ogleda se u novom Zakonu o maloljetnicima, kao *lex specialis*, ali koja je ipak izostala sa izmjenama na državnom nivou. Ovakva izmjena dala je normativno-pravni okvir u adekvatnom tretiranju problematike prestupništva maloljetnika. Ovom legislativom olakšan je način za sprovođenje i realizaciju adekvatnog pristupa, kako bi se postigli efikasniji rezultati po pitanju preventivnog djelovanja, svrhe svih krivičnih sankcija, prava maloljetnih prestupnika i njihove resocijalizacije u odnosu na ovu kategoriju lica. Takođe, u okvirima opšte svrhe krivičnih sankcija prema maloljetnim prestupnicima, naročito je određeno, da je i svrha krivičnih sankcija, da se pružanjem pomoći, brige, zaštite, nadzora, te obezbjeđivanjem opšteg i stručnog osposobljavanja, utiče na jačanje lične odgovornosti, vaspitanje i pravilni razvoj maloljetnika, a sve u cilju resocijalizacije, rehabilitacije i njegovog ponovnog uključivanja u društvenu zajednicu.

Ključne riječi: maloljetnici, pravo, prestupništvo, delinkvencija, resocijalizacija.

Uvod

Delinkvencija kao pojam, vezuje se kao sukob maloljetnika sa sistemom vrijednosti društva, zatim sukob sa usvojenim pozitivno-pravnim normama i zakonima. Pod delinkvencijom se podrazumjevaju teži oblici asocijalnog, socio-patološkog i kriminalnog ponašanja od strane maloljetnika. Podrazumijeva sva prestupništva mladih, a koje uključuje fizičko nasilje, uništavanje društvene i privatne imovine, krađe, provale, razbojništva, huliganstvo, vršnjačko nasilje kao i ostale

⁴⁶¹ sredojevicognjen@gmail.com

oblike ispoljavanja devijantnog ponašanja, odnosno, ona predstavlja kršenje društvenih normi za koje su zakonom predviđene kazne, tj. odgovarajuće sankcije prema maloljetnim prestupnicima.

Za pojavu delinkventnog ponašanja pogoduje vaspitna zapuštenost djece. Zapuštenost djece dovodi do učestalog devijantnog ponašanja, a koje zatim negativno utiče na prilagođavanje djeteta kao pojedinca ili omladine, odnosno, dovodi do sukoba između njihove ličnosti i sredine u kojoj žive ili borave. Takođe, kod djece se javlja i sukob između ličnih interesa i težnji društvenih potreba. Upravo je to jedan od uzroka pojave maloljetnih prestupnika, odnosno delinkvenata. Treba naglasiti, da u nastajanju delinkventnog ponašanja maloljetnika, osim vaspitne zapuštenosti djece, tj. roditeljskog zanemarivanja, važnu ulogu ima druženje sa delinkventima, prepuštenost ulici, konfliktna (represivna) sredina... Takođe, potrebno je naglasiti da pojavi delinkventnog ponašanja maloljetnika utiču i stanja u društvu kao što su ratna i post-ratna stanja, ekonomska kriza u državi, zatim siromaštvo u društvu (nezaposlenost, stambena nezbrinutost), kriza u porodici i morala, kao i sveprisutna pojava neprimjerenih sadržaja na društvenim mrežama, sa konotacijama različitih oblika nasilja...

Maloljetnička delinkvencija⁴⁶², u suštini jeste socijalna patologija, te asocijalno ponašanje djece i mladih. Predstavlja sinonim za maloljetnički kriminalitet. Što se tiče konkretno pojma maloljetničke delinkvencije, ona označava oblik kriminalnog ponašanja maloljetnih lica, tj. smatra se prestupništvom maloljetnika u krivičnom pravnom smislu riječi.

Veliki broj krivičnih zakonodavstava u svijetu utvrđuju dvije starosne granice maloljetnih prestupnika krivičnih djela. Donja starosna granica po kojoj najniža granica, označava granicu ispod koje učinilac krivičnog djela nije prekršajno niti krivično odgovoran (ne snosi nikakvu odgovornost), te služi za razgraničavanje maloljetnika od djece. Gornja starosna granica služi razgraničavanju maloljetnika od punoljetnog učinioca krivičnog djela. Danas savremena krivična zakonodavstva prilikom definisanja donje i gornje starosne granice, normativno razdvajaju starosne kategorije učinilaca krivičnih djela. Tom prilikom donja granica smatra se od 8 godina do 16 godina starosti života, a gornja granica od 14 godina pa do 21. godine života.⁴⁶³ Treba napomenuti, da te starosne granice variraju od države do države, zavisno od različitih faktora koji su prisutni, tj. ekonomski, socijalni, biološki, tradicionalni i dr.

Maloljetni prestupnici u u pogledu izvršenog prekršaja i krivičnih djela, po svom biopsihičkom i fizičkom razvoju, psihičke i emocionalne ne/zrelosti, razlikuju se od odraslih (punoljetnih) lica, te se prema maloljetnim prestupnicima mora primjeniti poseban tretman sa pravima i posljedicama koje snose u krivičnom pravnom smislu.

Analize dosadašnjih istraživanja utvrdile su, da je u posljednje vrijeme prestupništvo maloljetnika u Jugoistočnoj Evropi dovelo do zabrinjavajućih rezultata. Prestupništvo maloljetnika je antidruštveni oblik ponašanja, sociopatološka pojava, te predstavlja sociološki, pravni i kriminološki problem sjelokupne društvene zajednice. Imajući u vidu da su prava djece naročito osjetljivo pitanje, za regulisanje dječijih prava upravo su neophodni kvalitetni nacionalni zakoni, odnosno zakoni koji su donešeni i implementirani, a na osnovu međunarodnih principa i standarda, te koji će kao takvi biti i primjenjivi u praksi.⁴⁶⁴

U radu će se posvetiti pažnja na prava maloljetnih prestupnika u predkrivičnom i krivičnom postupku, koji su svojim delinkventnim (kriminalnim) ponašanjem izvršili krivično djelo, a što predstavlja jedan od oblika društvenih devijacija. Takođe, u radu će se posvetiti pažnja pojmu i procesu resocijalizacije maloljetnih prestupnika, a u cilju njihovog ponovnog uključivanja u društvenu zajednicu.

Kao opšti cilj istraživanja u radu će se analizirati da li je, i koliko je efikasna strategija savremene krivičnopravne zaštite i postupanja sa maloljetnicima u krivičnom postupku, u pogledu unaprijed utvrđenih nacionalnih zakona i međunarodnih pravnih akata (konvencije, rezolucije, protokoli...).

Takođe, analiziraće se naučna i društvena opravdanost, koja se odnosi na savremenu krivičnopravnu zaštitu i postupanje sa maloljetnicima u krivičnom postupku.

⁴⁶² Delinkvencija (od lat. delinquere: pogriješiti, skriviti).

⁴⁶³ Macanović, N. (2021). *Resocijalizacija maloljetnih prestupnika*. Banja Luka. Centar modernih znanja, str. 34.

⁴⁶⁴ Šire v. *Maloljetnička delinkvencija – Uzroci i prevencija, stanje u bosni i Hercegovini*. Općina Centar Sarajevo, Centar za društveno istraživanje, Global analitika, str. 9. Preuzeto sa: <http://globalanalitika.com/wp-content/uploads/2018/03/Untitled-1222.compressed.pdf>. Očitano: 25.03.2023. godine.

Na osnovu opšteg cilja istraživanja, analizirati već postojeće ili predložiti eventualno nove mjere krivičnopravne zaštite i postupanja sa maloljetnicima, u cilju njihove rehabilitacije i socijalne reintegracije, te njihovom preuzimanju konstruktivne uloge u društvu.

S tim u vezi, postavlja se osnovni cilj u formi hipoteze: Utvrditi prava maloljetnih prestupnika kroz prizmu resocijalizacije.

Krivično zakonodavstvo za maloljetnike u Bosni i Hercegovini

U Bosni i Hercegovini pojam maloljetničkog pravosuđa u užem smislu podrazumijeva tretman djece (dječaka i djevojčica starosti ispod 18 godina), koji su došli u sukob sa zakonom. U širem smislu, maloljetničko pravosuđe odnosi se na tretman djece od momenta kada dođu u sukob sa zakonom, zatim utvrđivanjem osnovnih uzroka zbog kojih se prestupništvo desilo, te na prevenciju takvog (prestupničkog) ponašanja i resocijalizaciju djece. Što se tiče djece koja su došla u sukob sa zakonom, njihov položaj regulisan je opštim krivičnim zakonodavstvom. Bosna i Hercegovina u svoj pravni sistem ratifikovala je Konvenciju Ujedinjenih nacija o pravima djeteta (1989.). Potpisivanjem Dejtonskog mirovnog sporazuma (1995.), prihvaćena je obaveza primjenjivanja Konvencije na teritoriji cijele države (BiH). Ova Konvencija je naznačena u Aneksu I Ustava Bosne i Hercegovine, čime je postala dio pravnog sistema države. Bosna i Hercegovina preuzela je i obavezu da u okviru nacionalne jurisdikcije utvrdi set zakona, pravila i odredbi, a koje se posebno primjenjuju na maloljetne prestupnike, zatim institucije i tijela, a kojima su povjerene funkcije maloljetničkog pravosuđa.⁴⁶⁵

Maloljetničko pravosuđe u Republici Srpskoj

U Republici Srpskoj pitanje maloljetničkog pravosuđa i definicije djeteta regulisano je Zakonom o zaštiti i postupanju sa djecom i maloljetnicima u krivičnom postupku⁴⁶⁶ (u daljem tekstu: Zakon), koji je usvojen u Narodnoj skupštini Republike Srpske u mjesecu januaru 2010. godine, na prijedlog Ministarstva pravde Republike Srpske. Zakon je stupio na snagu 1. januara 2011. godine, kojom prilikom su prestale da važe određene odredbe Krivičnog zakonika Republike Srpske, Zakona o krivičnom postupku i Zakona o izvršenju krivičnih sankcija, a koje su se odnosile na maloljetničko krivično pravosuđe. Zakon je dopunjavao u 2013. i 2020. godini, dok su izmjene i dopune zakona objavljene su u službenom glasniku Republike Srpske.

Zakon između ostalog reguliše posebna pravila postupanja prema djeci koja se nalaze u sukobu sa zakonom, mlađim punoljetnim licima i djeci koja su žrtve ili svjedoci u krivičnom postupku, na način, kojim se bez diskriminacije unapređuje osjećaj dostojanstva i lične vrijednosti djeteta, zatim uzima u obzir uzrast djeteta, najbolji interesi djeteta, njegovo pravo na život, opstanak i razvoj, omogućava da dijete u skladu sa uzrastom i zrelošću izrazi svoje mišljenje po svim pitanjima koja se na njega odnose, pri čemu sva zalaganja treba da vode resocijalizaciji, rehabilitaciji i socijalnoj reintegraciji djeteta i njegovom preuzimanju konstruktivne uloge u društvu.⁴⁶⁷

Određivanje drugačijeg pravnog položaja maloljetnika je i preporuka međunarodnih organizacija. Prema tome, standardna minimalna pravila Ujedinjenih nacija, misleći na Pekinška pravila (1985.), određuju primjenu vanskudskih postupaka prema maloljetnom licu. Treba napomenuti, da i standardna minimalna pravila Ujedinjenih nacija, misleći na Tokijska pravila (1990.), naglašavaju da, kada je god moguće prema maloljetnom licu izriču se neformalne mjere u cilju da se izbjegne formalnost postupka prema maloljetnom učiniocu krivičnog djela.⁴⁶⁸

⁴⁶⁵ Isto, str. 9. i 10.

⁴⁶⁶ Zakon o zaštiti i postupanju sa djecom i maloljetnicima u krivičnom postupku, (Sl. glasnik Republike Srpske, br. 13/2010, 61/2013 i 68/2020).

⁴⁶⁷ Analiza provođenja Zakona o zaštiti i postupanju sa djecom i maloljetnicima u krivičnom postupku. (2018). Banja Luka. Ministarstvo pravde Republike Srpske, str. 8.

⁴⁶⁸ Macanović, N. (2021). Resocijalizacija maloljetnih prestupnika. Banja Luka. Centar modernih znanja, str. 31.

Evropska konvencija o zaštiti ljudskih prava i sloboda

Kada se razmatraju ljudska prava, Evropska konvencija o ljudskim pravima ima zasigurno bitnu ulogu što se tiče ostvarivanja postavljenih ciljeva od strane Savjeta Evrope. Ovo je važan instrument međunarodnog javnog prava kojim se štite individualna prava, navedena u Dijelu I Konvencije⁴⁶⁹ (članovi 2-18) i Protokolima koji su sastavni dio konvencije, odnosno (Protokoli 1, 4, 6, 7 i 12).⁴⁷⁰

Vlade potpisnice, kao članice Savjeta Evrope saglasile su se o donošenju Konvencije o ljudskim pravima. Generalna skupština Ujedinjenih nacija proglasila je 10. decembra 1948. godine Evropsku konvenciju o zaštiti ljudskih prava i sloboda. Odredbe Konvencije za zaštitu ljudskih prava i osnovnih sloboda, potpisane su u Rimu 4. novembra 1950. godine. Smatra se, da ova Konvencija ima za cilj da učini sigurnim univerzalno i stvarno priznavanje i poštovanje u njoj proklamiranih prava. Smatrajući da je cilj Savjeta Evrope da se ostvari veće jedinstvo među njegovim članicama i da je jedan od načina postizanja tog cilja očuvanje i daljnje provođenje ljudskih prava i osnovnih sloboda. Takođe, potvrđujući ponovo svoju vjeru u osnovne slobode, a koje čine temelj pravde i mira u svijetu, odnosno koje se štite stvarnom političkom demokratijom i zajedničkim shvatanjem i poštovanjem ljudskih prava. Vlade Evropskih država su odlučne sa istim strijemljenjima i zajedničkim naslijeđem političkih tradicija, ideala, slobode i vladavine prava, te su preduzele prve korake prema zajedničkom sprovođenju određenih prava navedenih u Univerzalnoj deklaraciji. Evropska konvencija predstavlja obavezujući pravni akt za sve članice Savjeta Evrope. Konvencija ne samo da proklamoviše osnovna ljudska prava nego kreira i poseban sudski mehanizam njihove zaštite koji je jedinstven u svijetu i omogućava pojedincima podnošenje predstavke protiv države, ukoliko mogu potvrditi da su žrtve povrede nekih od prava garantovanih Konvencijom.⁴⁷¹

Potvrđujući da Visoke strane ugovornice, u skladu sa načelom supsidijarnosti, imaju prvenstvenu odgovornost da osiguraju prava i slobode propisane ovom Konvencijom i njenim protokolima, te da pri tome uživaju slobodu procjene koja podliježe nadzoru Evropskog suda za ljudska prava uspostavljenog ovom Konvencijom. Da bi se osiguralo poštovanje obaveza koje su Visoke strane ugovornice u Konvenciji i njenim protokolima preuzele, uspostavljen je Evropski sud za ljudska prava koji djeluje na trajnoj osnovi.⁴⁷²

Konvencija Ujedinjenih nacija o pravima djeteta

Konvencija o pravima djeteta je međunarodni dokument, usvojen na Glavnoj skupštini Organizacije Ujedinjenih nacija 20. novembra 1989. godine, te sadrži univerzalne standarde koje država stranka Konvencije (odnosno koja ju je potpisala i ratifikovala) mora garantovati svakom djetetu. U Konvenciji se govori, prije svega, o obvezama odraslih u odnosu prema djetetu kao i o obvezama brojnih društvenih faktora u pogledu zaštite djeteta. To je prvi dokument u kojem se djetetu pristupa kao subjektu sa pravima, a ne samo kao osobi koja treba posebnu zaštitu. Za razliku od Deklaracije o pravima djeteta (1959.) koja ima moralnu snagu, Konvencija o pravima djeteta je pravni akt koji ima snagu zakona i obvezuje stranke na pridržavanje njenih odredbi, te uključuje pravo nadzora primjene u državama koje su ju prihvatile i ratifikovale.⁴⁷³ Konvencija jeste pravno obavezujući dokument, odnosno ugovor o ljudskim – dječijim pravima, te predstavlja međunarodni

⁴⁶⁹ Šire v. *Evropska konvencija o ljudskim pravima*, Preuzeto sa: www.echr.coe.int/documents/convention_bos.pdf. Očitano: 02.04.2023. godine.

⁴⁷⁰ Šire v. Dutertre, G. (2003). *Izvodi iz sudske prakse*. Sarajevo. Evropski sud za ljudska prava, Publikacija Vijeća Evrope, str. 18., 331-364.

⁴⁷¹ Sredojević, O. (2022). *Djeca kao žrtve nasilja*. Pregledni naučni rad, VII međunarodna konferencija „Društvene devijacije“, Banja Luka. Zbornik radova, Centar modernih znanja, str. 655.

⁴⁷² Šire v. *Evropska konvencija o ljudskim pravima*, str 5., Dio II Konvencije, Evropski sud za ljudska prava, član 19., str. 14. Preuzeto sa: https://www.echr.coe.int/Documents/Convention_MNE.pdf. Očitano: 08.04.2023. godine.

⁴⁷³ Sredojević, O. (2022). *Djeca kao žrtve nasilja*. Pregledni naučni rad, VII međunarodna konferencija „Društvene devijacije“, Banja Luka. Zbornik radova, Centar modernih znanja, str. 656.

instrument koji je označava univerzalnu ratifikaciju (Konvenciju je ratifi kovalo preko 200 država). Konvencija je danas najvažniji međunarodni ugovor o pravima djeteta.

Generalna skupština Ujedinjenih nacija usvojila je 19. decembra 2011. godine novi Fakultativni protokol uz Konvenciju UN o pravima djeteta, a koji omogućava djeci i njihovim staraocima da podnose žalbe Komitetu UN za prava djeteta u svim onim situacijama kada nacionalni sistem nije obezbijedio odgovarajuću zaštitu prava djeteta. Ovaj Protokol označio je položaj djeteta kao neprikosnovenog nosioca njegovih prava, a novim mehanizmom zaštite doprinio je dodatnoj zaštiti djece u svim oblastima društvenog života.⁴⁷⁴

UNICEF (United Nations International Children's Emergency Fund)

UNICEF je agencija Organizacije Ujedinjenih nacija koja brine o kvaliteti životnog standarda djece (svako lice koje nije navršilo 18 godina života) i omladine. UNICEF je aktivan u 192 članice Organizacije Ujedinjenih nacija. UNICEF je osnovan 11. decembra 1946. godine na Osnivačkoj skupštini Ujedinjenih nacija. Iako je 1953. godine ime promijenjeno u Fond Ujedinjenih nacija za djecu (United Nations Children's Fund) jer se agencija usmjerila i na sprovođenje dugoročnih programa za dobrobit djece u vrijeme mira, zadržana je poznata skraćenica. UNICEF ima preko 150 državnih kancelarija i predstavništava, te 34 nacionalna Komiteta. Do danas postoji sedam UNICEF-ovih regionalnih kancelarija i to u Panami, Ženevi, Bangkoku, Nairobiju, Ammanu, Katmanduu i Dakaru.⁴⁷⁵

Metodološki okvir istraživanja

Cilj istraživanja

U radu cilj istraživanja javlja se u dva oblika i to naučni cilj i pragmatiski cilj.

Ovo istraživanje ima za cilj, da se analiziraju postojeće pozitivno-pravne norme i dokumenti, kao što su povelje, deklaracije, protokoli i nacionalni zakoni, koji su donešeni i implementirani od strane različitih međunarodnih subjekata i nacionalnih (državnih) tijela, odnosno državnih institucija, kako bi se bliže shvatile unaprijed utvrđene mjere krivičnopravne zaštite, postupanje, zatim i zagarantovana prava maloljetnih prestupnika kao izvršioca različitih krivičnih djela.

Uopšteno, cilj istraživanja zavisi od stepena prethodnog saznanja o predmetu i dimenzionim svojstavima predmeta istraživanja. Ovdje je riječ o empirijskom istraživanju, koje se odnosi na usvajanje kako empirijskog, tako i teorijskog saznanja. Cilj istraživanja je naučni, odnosno ima ulogu, funkciju i mjesto u naučnom saznanju.

Cilj istraživanja ovog rada jeste i analiza provođenja već postojećeg nacionalnog (državnog/entitetskog) Zakona o zaštiti i postupanju sa djecom i maloljetnicima u krivičnom postupku, a na području Republike Srpske.

U radu će se analizirati da li je, i koliko je efikasna strategija, odnosno aktivnosti različitih državnih subjekata, koji primjenjuju mjere krivičnopravne zaštite i postupaju prema maloljetnim izvršiocima krivičnih djela.

Analiziraće se naučna i društvena opravdanost, koja se odnosi na resocijalizaciju, rehabilitaciju i socijalnu reintegraciju djeteta i njegovom preuzimanju konstruktivne uloge u društvu.

Kao opšti cilj istraživanja u radu će se analizirati da li je, i koliko je zastupljeno provođenje zagarantovanih prava koja se odnose na maloljetne prestupnike.

Predmet istraživanja ovog rada su „Prava maloljetnih prestupnika kroz prizmu resocijalizacije“, a što je i naslovna tema.

⁴⁷⁴ Mitrović. Lj. (2014). *Konvencija Ujedinjenih nacija o pravima djeteta i njen značaj u pravu Republike Srpske uopšte, a posebno u maloljetničkom krivičnom pravu Republike Srpske*. Originalni naučni rad, Godišnjak Fakulteta pravnih nauka, Godina 4., broj 4., str. 7.

⁴⁷⁵ Šire v. UNICEF. Preuzeto sa: <https://hr.wikipedia.org/wiki/UNICEF>. Očitano: 14.04.2023. godine.

Imajući u vidu dosad navedeno, postavlja se osnovni cilj u formi hipoteze: *Utvrđiti prava maloljetnih prestupnika kroz prizmu resocijalizacije.*

Predmet istraživanja

Sa teorijskog gledišta pristupiće se analizi unaprijed utvrđenih mjera krivičnopravne zaštite, postupanja, kao i zagaranovanih prava maloljetnih prestupnika, koji se javljaju kao izvršiocu različitih krivičnih djela.

Kada su u pitanju prestupništva maloljetnika, jednog od oblika društvenih devijacija, ona su uvijek i bila prisutna u društvenim zajednicama i našem regionu. Ipak ozbiljniji pristup u Bosni i Hercegovini prema ovoj društvenoj devijaciji doprinijele su promjene u krivičnim zakonodavstvima entiteta Republike Srpske, Federacije BiH i Brčko distrikta.

Vremensko određenje predmeta istraživanja

U diskusiji rada u pogledu prestupništva maloljetnika kao izvršioca različitih krivičnih djela, konkretno će se kao uzorak istraživanja uzeti vremenski period unazad pet godina, odnosno za vremenski period 2018. – 2022. godine u Republici Srpskoj (BiH), odnosno na području grada Gradiške.

Glavna hipoteza:

Unaprijed utvrđenim pozitivno-pravnim normama i dokumentima, kao što su povelje, deklaracije, protokoli i nacionalni zakoni, koji su donešeni i implementirani od strane različitih međunarodnih subjekata i nacionalnih (državnih) tijela, imaju ključnu ulogu u zaštiti i postupanju sa djecom i maloljetnicima u krivičnom postupku.

Pomoćne hipoteze:

1. U kojoj mjeri je na međunarodnom planu prisutna naučna i društvena opravdanost, a koja se odnosi na zaštitu i postupanje sa djecom i maloljetnicima u krivičnom postupku.
2. Utvrditi način reagovanja državnih subjekata prema maloljetnim izvršiocima krivičnih djela.
3. Da li su međunarodne organizacije na adekvatan način odredile pravni položaj maloljetnika, njihova prava, zaštitu i postupanje sa maloljetnicima?

Osnovne metode koje se koriste u radu prilikom istraživanja su:

1. Metoda sinteze koja uključuje razmatranje uticaja obavezujućih međunarodnih normi definisanih u međunarodnim konvencijama, odnosno u Evropskoj konvenciji o zaštiti ljudskih prava i osnovnih sloboda kao i njenih protokola, pravila... kao i razmatranje uticaja obavezujućih nacionalnih normi, definisanih konkretno u krivičnom zakonodavstvu Republike Srpske, a sve u cilju odgovora, da li su na adekvatan način definisala/li ulogu u u pogledu zaštite, prava i postupanja sa djecom i maloljetnicima u krivičnom postupku.
2. Empirijski metod koji se odnosi na pozivanje na različitih teorijskih i empirijskih radova i crpljenje relevantnih informacija u pogledu zaštite, prava i postupanja sa djecom i maloljetnicima u krivičnom postupku.
3. Metoda analize koja obuhvata analizu ključnih dokumenata u pogledu postupanja sa djecom i maloljetnicima.
4. Deduktivni metod, odnosno izvođenje zaključaka na bazi analize sadržaja i korištenja ostalih metoda, sa ciljem utvrđivanja opravdanosti postojanja međunarodnih konvencija, kao i nacionalnih normi, a koje se odnose na postupanje sa djecom i maloljetnicima.

Rezultati istraživanja i diskusija

Kao što je prethodno rečeno, u Zakonu o zaštiti i postupanju sa djecom i maloljetnicima u krivičnom postupku, „utvrđuju se posebna pravila postupanja prema djeci koja se nalaze u sukobu sa zakonom, mlađim punoljetnim licima i djeci koja su žrtve ili svjedoci...“, a po kojima su dužni da

postupaju sudovi, javna tužilaštva, zatim policijski službenici, organi starateljstva, porodice, škole, kao i institucije na svim nivoima društvene zajednice.

Što se tiče pravne regulative u zakonodavstvu Republike Srpske, a koja definiše sve potrebne elemente i radnje koje se dovode u vezu postupanja sa djecom i maloljetnicima u krivičnom postupku, u ovom dijelu će se konkretnije obrazložiti definisani pojmovi u unaprijed važećim zakonima.

Zakon o zaštiti i postupanju sa djecom i maloljetnicima u krivičnom postupku u Dio prvi – Osnovne odredbe, u članu 2. definiše pojam djeteta i primjenu krivičnih sankcija prema uzrastu djece. Tako u stavu 1. istog člana „Dijete je, u skladu sa ovim zakonom, svako lice koje nije navršilo 18 godina života“, dok u stavu 2. istog zakona definiše se „Prema djetetu koje u vrijeme izvršenja krivičnog djela nije navršilo 14 godina ne mogu se izreći krivične sankcije niti primijeniti druge mjere predviđene ovim zakonom“, te u stavu 3. „Maloljetnik je dijete koje je u vrijeme izvršenja krivičnog djela navršilo 14 godina, a nije navršilo 18 godina života i prema kome se mogu izreći krivične sankcije i druge mjere predviđene ovim zakonom“.⁴⁷⁶

Nadalje, član 3. stav 1., 2. i 3. istog zakona definišu uzrast maloljetnika „Mlađi maloljetnik je maloljetnik koji je u vrijeme izvršenja krivičnog djela navršio 14, a nije navršio 16 godina života“, „Stariji maloljetnik je maloljetnik koji je u vrijeme izvršenja krivičnog djela navršio 16, a nije navršio 18 godina života“ i „Mlađe punoljetno lice je lice koje je u vrijeme izvršenja krivičnog djela navršilo 18, a nije navršilo 21 godinu života“.⁴⁷⁷

Bitno je istaći, da definiciju i uzrast djeteta variraju od države do države, zavisno od različitih faktora koji su prisutni, tj. ekonomski, socijalni, biološki, tradicionalni i dr.

U daljem tekstu obrazložiće se pojam nediskriminacije i zagarantovana prava koja maloljetni prestupnici, odnosno izvršioci krivičnih djela ostvaruju u krivičnom postupku, a koji se primjenjuje prema ovoj kategoriji lica.

Tako u članu 4. istog zakona obrazlaže se pojam nediskriminacije u postupanju sa maloljetnim prestupnikom, koji glasi „Prema maloljetnicima i mlađim punoljetnim licima u svim fazama postupka postupa se na isti način bez obzira na: rasu, boju kože, pol, jezik, vjeroispovijest, političko ili drugo uvjerenje, nacionalno, etničko ili socijalno porijeklo, imovinsko stanje, status stečen rođenjem ili drugi status maloljetnika, njegovog roditelja, usvojioca ili staraoca, kao i druge oblike različitosti“.⁴⁷⁸

Član 5. taksativno navodi minimalna prava maloljetnika u postupku, a koji glasi „Maloljetniku pripadaju minimalna prava koja se poštuju u svim fazama krivičnog postupka i ona se odnose na pravo maloljetnika da mu se jasno kaže zbog čega se optužuje, da se smatra nevinim dok se ne dokaže suprotno, da se brani ćutanjem, da mu se priznanje ne iznuđuje silom, pravo na pravnu pomoć advokata, pravo na prisustvo roditelja ili staraoca, pravo na provođenje postupka „bez odlaganja“, pravo da unakrsno ispituje svjedoke suprotne stranke i pozove i sasluša vlastite svjedoke pod jednakim uslovima i pravo na djelotvoran pravni lijek.“⁴⁷⁹

Nadalje, ostala prava koja ostvaruju maloljetnici regulisana su u dole navedenim člnovima istog zakona. Tako u članu 6. navodi se da „Ukoliko maloljetnik ne poznaje jezik i pismo na kom se vodi krivični postupak, sud mu određuje tumača. Razumljivost jezika podrazumijeva i upotrebu terminologije prilagođene uzrastu i stepenu razvijenosti djeteta“, zatim član 7. koji obrazlaže zaštitu privatnosti „Pravo na privatnost maloljetnog učinioca krivičnog djela se poštuju u svim fazama postupka, tako da se u medijima neće objaviti ime i drugi podaci koji otkrivaju identitet maloljetnika“.⁴⁸⁰

Član 7. navodi pravo na zaštitu privatnosti „Pravo na privatnost maloljetnog učinioca krivičnog djela se poštuju u svim fazama postupka, tako da se u medijima neće objaviti ime i drugi podaci koji otkrivaju identitet maloljetnika“.⁴⁸¹

⁴⁷⁶ Zbirka propisa iz oblasti krivičnopravne zaštite i postupanja sa djecom i maloljetnicima u krivičnom postupku. (2021). Banja Luka. Ministarstvo pravde Republike Srpske, član 2. stav 1., 2. i 3. str. 11.

⁴⁷⁷ Isto, član 3. stav 1., 2. i 3. str. 12.

⁴⁷⁸ Isto, član 4. str. 12.

⁴⁷⁹ Isto, član 5. str. 12.

⁴⁸⁰ Isto, član 6. str. 13.

⁴⁸¹ Isto, član 7. str. 13.

Nadalje, član 8. definiše preusmjeravanje od redovnog postupka koji se primjenjuje prema maloljetniku, dato da „Obaveza je tužioca za maloljetnike i sudije za maloljetnike da, u skladu sa principima i pravilima propisanim zakonom i podzakonskim aktima, ne pribjegavaju vođenju formalnog krivičnog postupka, nego da slučaj maloljetnog učinioca krivičnog djela riješe primjenom vaspitnih preporuka“.⁴⁸²

Član 9. odnosi se na princip srazmjernosti, koji glasi „Potencirajući dobrobit maloljetnika koji se nalazi u sukobu sa zakonom, ovaj zakon propisuje mogućnost izbora i primjene zakonom predviđene sankcije i mjera koje su prilagođene ličnim svojstvima, sredini i prilikama u kojima maloljetnik živi i u srazmjeri sa okolnostima i težinom učinjenog krivičnog djela i uvažavanjem prava lica oštećenog krivičnim djelom“.⁴⁸³

Što se tiče primjene odredbi drugih zakona prema maloljetnim prestupnicima, oni su definisani u članu 11. istog zakona, na način „Odredbe Krivičnog zakona Republike Srpske, Zakona o krivičnom postupku, zakona kojim se uređuje izvršenje krivičnih sankcija i drugi opšti propisi primjenjuju se ako ovim zakonom nije drukčije propisano“.⁴⁸⁴

Treba istaći da se odredbe Zakona o zaštiti i postupanju sa djecom i maloljetnicima u krivičnom postupku takođe primjenjuju i na punoljetna lica i to u dva slučaja, odnosno, kada im se sudi za krivična djela koja su izvršili u periodu kada su bili maloljetnici i u drugom slučaju, kada su izvršili krivična djela kao mlađa punoljetna lica (18-21 godine života), a za koja se utvrdi, da njihov razvoj za vrijeme činjenja djela nije na tom nivou, da bi se mogli smatrati punoljetnim licima.

U radu je provedeno istraživanje koje se odnosi na krivična djela iz oblasti opšteg kriminaliteta, a koja su izvršena od strane maloljetnika.

Istraživanje je provedeno u Republici Srpskoj (BiH), odnosno na području grada Gradiška za vremenski period 2018. – 2022. godine. Kao uzorak istraživanja predstavljaju djeca/maloljetnici (dječaci i djevojčice) u uzrastu do navršene 18-te godine života.

Prilikom istraživanja korišteni su zvanični analitički podaci iz raspoloživih evidencija (kaznene evidencije) Ministarstva unutrašnjih poslova Republike Srpske, Policijske uprave Gradiška. Konkretnije, istraživanje je provedeno na području grada Gradiška, a koje operativno pokriva Policijska stanica Gradiška i Policijska stanica Nova Topola, kao unutrašnje organizacione jedinice Policijske uprave Gradiška. Sva evidentirana krivična djela evidentirana su kao krivična djela izvršena od strane maloljetnih prestupnika, odnosno maloljetnika.

U niže navedenoj tabeli prikazani su rezultati koji se odnose na ukupan broj maloljetnih prestupnika, odnosno izvršioca krivičnih djela, njihovoj polnoj i starosnoj strukturi, vrste izvršenih krivičnih djela i uporedni pokazatelji po godinama.

Tabela 1. Krivična djela izvršena od strane maloljetnika sa uporednim pokazateljima

Maloljetnici – izvršioci krivičnih djela		2018	2019	2020	2021	2022
1.	Broj KD izvršenih od strane maloljetnika	9	10	10	9	6
2.	Broj maloljetnika – izvršioca krivičnih djela	7	14	9	9	4
2.1.	Muškog pola – dječaci	7	12	8	9	4
	7 – 14					2
	14 – 16	1	3	1	2	
	16 – 18	6	9	7	7	2
2.2.	Ženskog pola – djevojčice		2	1		
	7 – 14					
	14 – 16					
	16 – 18		2	1		
3.	KD protiv imovine	6	4	6	8	5

⁴⁸² Isto, član 8. str. 13.

⁴⁸³ Isto, član 9. str. 13. i 14.

⁴⁸⁴ Isto, član 11. str. 14.

3.1.	Krađa		1	2	5	2
3.2.	Teška krađa	6	1	3	3	2
3.3.	Razbojništvo		1			
3.4.	Utaja					
3.5.	Oštećenje ili oduzimanje tuđe stvari		1			1
3.6.	Prikrivanje					
3.7.	Iznuda			1		
4.	KD protiv života i tijela			2		1
4.1.	Teško ubistvo					
4.2.	Ubistvo					
4.3.	Tjelesna povreda			2		1
4.4.	Teška tjelesna povreda					
5.	KD protiv polnog integriteta	1	1			
5.1.	Silovanje					
5.2.	Obljuba nad nemoćnim licem					
5.3.	Ostala KD protiv polnog integriteta	1	1			
6.	Ostala KD iz oblasti opšteg kriminaliteta		1			
7.	KD u vezi zloupotrebe opojnih droga	2	3			
7.1.	Neovlašćena proizvodnja i promet opojnih droga	2	2			
7.2.	Omogućavanje uživanja opojnih droga		1			
8.	Lažno prijavljivanje krivičnog djela			1		
9.	Nasilje u porodici		1			
10.	Nedozvoljena proizvodnja i promet oružja ili eksplozivnih materija			1		
11.	Protiv bezbjednosti javnog saobraćaja				1	

Nakon prikupljenih podataka i obrade istih, došlo se do zaključka, da u vremenu od 01.01.2018. godine do 01.01.2023. godine, na području grada Gradiška, odnosno na području koje operativno pokriva Policijska uprava Gradiška, evidentirana su 44 krivična djela koja su izvršena od strane maloljetnika.

Što se tiče ukupnog broja izvršenih krivičnih djela vidljivo je, da je tokom 2021. godine došlo do blagog smanjenja broja izvršenih krivičnih djela (smanjenje za jedno KD) u odnosu na prethodni period, a 2022. godine do znatnog smanjenja broja krivičnih djela (smanjenje za tri KD) u odnosu na period istraživanja.

Kada se analizira polna i starosna struktura maloljetnika, vidljivo je, da su dječaci kao izvršioci krivičnih djela evidentirani u svim godinama (uzorak istraživanja) i to uzrasta kao mlađi maloljetnici (14 – 16 godina života) i kao stariji maloljetnici (16 – 18 godina života). Maloljetnici ženskog pola kao izvršioci krivičnih djela, evidentirani su samo u 2019. godini (dva maloljetnika ženskog pola) i 2020. godini (jedan maloljetnik ženskog pola) u oba slučaja uzrasta kao stariji maloljetnici (16 – 18 godina života).

Po vrsti krivičnih djela iz oblasti opšteg kriminaliteta, evidentirana su: KD protiv imovine (Krađa, Teška krađa, Razbojništvo, Oštećenje ili oduzimanje tuđe stvari i iznuda), KD protiv života i tijela (Tjelesna povreda), KD protiv polnog integriteta (Ostala KD protiv polnog integriteta), KD u vezi zloupotrebe opojnih droga (Neovlašćena proizvodnja i promet opojnih droga i Omogućavanje uživanja opojnih droga), Lažno prijavljivanje krivičnog djela, Nasilje u porodici, Protiv bezbjednosti javnog saobraćaja i Nedozvoljena proizvodnja i promet oružja ili eksplozivnih materija.

Najzastupljenija su KD protiv imovine (ukupno 29), zatim KD u vezi zloupotrebe opojnih droga (ukupno 5), KD protiv života i tijela, (ukupno 3), KD protiv polnog integriteta (ukupno 2), Lažno prijavljivanje krivičnog djela (ukupno 1), Nasilje u porodici (ukupno 1), Protiv bezbjednosti javnog saobraćaja (ukupno 1), Nedozvoljena proizvodnja i promet oružja ili eksplozivnih materija (ukupno 1) i Ostala KD iz oblasti opšteg kriminaliteta (ukupno 1).

Zaključak

Na osnovu iznesenog razmatranja, zasigurno je da maloljetnici predstavljaju najosjetljiviju kategoriju, a na koju u najvećoj mjeri utiče kriza društvene zajednice. Reakcija maloljetnika na ove pojave reflektuje se kako u asocijalnom, socio-patološkom, tako i u kriminalnom ponašanju, pa sve do izvršenja najtežih oblika krivičnih djela.

Upravo takva delinkventna ponašanja maloljetnika, a što je u radu prethodno opisano, vezuju se kao sukob maloljetnika sa sistemom vrijednosti društva, zatim sukob sa usvojenim pozitivno-pravnim normama i zakonima.

Na nacionalnom (državnom) nivou treba se razmotriti pitanje efikasne reakcije cjelokupnog pravnog sistema i društva u cijelini, zatim i pojačane društvene kontrole nad prestupničkim ponašanjem mladih. posebnu pažnju treba posvetiti u krivičnim sankcijama prema maloljetnicima kao i u posebnim programima prevencije za pojedine grupe maloljetnika, a koje pokazuju poremećaje u svom ponašanju.

Takođe, treba naglasiti da pokretanje krivične procedure prema maloljetnim izvršiocima krivičnih djela, zahtijeva hitno bez odlaganja i koordinisano postupanje svih subjekata zaštite, ali i stvaranje potrebnih uslova za ostvarivanje primarne, sekundarne i tercijarne prevencije.

Treba naglasiti da je donošenjem Zakona o zaštiti i postupanju sa djecom i maloljetnicima u krivičnom postupku Republike Srpske ipak učinjen dragocijen korak unaprijed, a koji se odnosi na oblast maloljetničkog krivičnog prava, kao i u oblasti maloljetničkog pravosuđa, jer su pomenutim zakonom utvrđena posebna pravila postupanja svih relevantnih institucija prema djeci, a koja su u sukobu sa zakonom.

Sve radnje u krivičnom postupku, kao i prilikom izvršenja izrečenih krivičnih sankcija prema maloljetnicima, treba da teže, da se postigne rehabilitacija i socijalna reintegracija djeteta, kao i njegovo preuzimanje konstruktivne uloge u društvu. U domaćem nacionalnom zakonodavstvu korištenje međunarodnih standarda, svakako predstavlja veliki doprinos unapređenju preventivnog rada svih subjekata zaštite.

Takođe, bitno je istaći, da je veliki broj istraživačkih i naučnih radova uspješno izvršio sistematizaciju po pitanju znanja iz ove oblasti. Došlo se do niza utvrđenih i opšteprihvaćenih stavova u pogledu maloljetničkog prestupništva, što predstavlja kako lokalni, tako nacionalni i međunarodni strateški interes u pogledu sveobuhvatne prevencije i suzbijanju ove negativne društvene pojave. Svi subjekti zaštite treba da u budućem vremenu nastave sa razvijanjem novih strategija preventivnog i represivnog djelovanja, a njihovi pripadnici da se nastave kontinuirano osposobljavati u pogledu ovog oblika društvene devijacije.

Bibliografija

1. Analiza provođenja Zakona o zaštiti i postupanju sa djecom i maloljetnicima u krivičnom postupku. (2018). Banja Luka. Ministarstvo pravde Republike Srpske.
2. Dutertre, G. (2003). Izvodi iz sudske prakse. Sarajevo. Evropski sud za ljudska prava, Publikacija Vijeća Evrope.
3. Macanović, N. (2021). Resocijalizacija maloljetnih prestupnika. Banja Luka. Centar modernih znanja.
4. Mitrović, Lj. (2014). Konvencija Ujedinjenih nacija o pravima djeteta i njen značaj u pravu Republike Srpske uopšte, a posebno u maloljetničkom krivičnom pravu Republike Srpske. Originalni naučni rad, Godišnjak Fakulteta pravnih nauka, Godina 4., broj 4.
5. Sredojević, O. (2022). Djeca kao žrtve nasilja. Pregledni naučni rad, VII međunarodna konferencija „Društvene devijacije“, Banja Luka. Zbornik radova, Centar modernih znanja.

Zakoni i konvencije:

1. Evropska konvencija o ljudskim pravima. Preuzeto sa: www.echr.coe.int/documents/convention_bos.pdf. Očitano: 02.04.2023. godine.

2. Evropska konvencija o ljudskim pravima, str 5., Dio II Konvencije, Evropski sud za ljudska prava. Preuzeto sa: https://www.echr.coe.int/Documents/Convention_MNE.pdf. Očitano: 08.04.2023. godine.
3. Maloljetnička delinkvencija – Uzroci i prevencija, stanje u bosni i Hercegovini. Općina Centar Sarajevo, Centar za društveno istraživanje, Global analitika. Preuzeto sa: <http://globalanalitika.com/wp-content/uploads/2018/03/Untitled-1222.compressed.pdf>. Očitano: 25.03.2023. godine.
4. UNICEF. Preuzeto sa: <https://hr.wikipedia.org/wiki/UNICEF>. Očitano: 14.04.2023. godine.
5. Zakon o zaštiti i postupanju sa djecom i maloljetnicima u krivičnom postupku. Službeni glasnik Republike Srpske, br. 13/2010, 61/2013 i 68/2020).
6. Zbirka propisa iz oblasti krivičnopravne zaštite i postupanja sa djecom i maloljetnicima u krivičnom postupku. (2021). Banja Luka. Ministarstvo pravde Republike Srpske.

THE RIGHTS OF JUVENILE OFFENDERS THROUGH THE PRISM OF RESOCIALIZATION

Ognjen Sredojević, MA

*Graduated in Law of Internal Affairs, Master of political science – international relations,
PhD student at the Faculty of Political Sciences, University in Banja Luka,
Senior Inspector of Police,
Ministry of Internal Affairs of the Republic of Srpska, Gradiska police department*

Apstrakt: Juvenile delinquency, as a negative social phenomenon, means a form of criminal behavior by minors. This form of juvenile behavior is a social problem in every country. Special attention is paid to juvenile delinquency, by all European Union countries, including Bosnia and Herzegovina, which is still in the transition period. Contemporary literature defines juvenile delinquency as an impermissible phenomenon, i.e. from maladjusted to incriminated behavior. One of the understandings of such maladaptive behavior also refers to behaviors that are contrary to the usual and prescribed forms of behavior in society. Juvenile delinquency, as a form of socially unacceptable behavior, is a current socially negative phenomenon, which should certainly impose a need in the future for even greater involvement of the social community, and in order to act through state institutions to resolve the increasingly frequent cases of juvenile delinquency in Bosnia and Herzegovina. The criminal law position of juvenile offenders, both in modern criminal legislation and in the legislation of Bosnia and Herzegovina, differs from the criminal law position of adult offenders. In terms of juvenile delinquency in Bosnia and Herzegovina, in the previous period attention to this issue was also contributed by changes in the criminal legislation of the entities of Republika Srpska, the Federation of BiH and Brčko District, which treat the rights, position, resocialization and rehabilitation of juvenile offenders, in the sense of setting aside juvenile legislation from general criminal law provisions to special legislation on minors. This legislation is reflected in the new Law on Juveniles, as *lex specialis*, but which was still absent with changes at the state level. This change provided a normative-legal framework for the adequate treatment of the problem of juvenile delinquency. Also, within the framework of the general purpose of criminal sanctions against juvenile offenders, it is especially determined that the purpose of criminal sanctions is to influence the strengthening of personal responsibility, education and proper development of minors, all with the aim of resocialization, rehabilitation and his reintegration into the social community.

Keywords: juveniles, law, delinquency, delinquency, resocialization.

Originalni naučni rad
UDK:316.774:373.2.013-053.3/6
DOI:10.7251/ZCMZ0123655V

MIŠLJENJE RODITELJA O PRISUTNOSTI MEDIJA U SLOBODNOM VREMENU DJECE PREDŠKOLSKO DOBI

*Izv. prof. dr. sc. Violeta Valjan Vukić, Sveučilište u Zadru,
Odjel za izobrazbu učitelja i odgojitelja⁴⁸⁵*

Mag.preasc.edu. Marion Carević, Dječji vrtić Župa dubrovačka²

Prof. Karmen Travirka Marčina, Sveučilište u Zadru, Odjel za izobrazbu učitelja i odgojitelja³

Sažetak: Život u suvremenom svijetu podrazumijeva svakodnevnu okruženost medijima. U javnom i stručnom diskursu često se problematizira njihova (sve)prisutnost u obiteljskom okruženju. Djeca su tako izložena različitim medijima od rane dobi, a oni imaju veliki utjecaj na njihov cjelokupan rast, razvoj, odgoj i obrazovanje. Svakodnevno u svom slobodnom vremenu susreću se s različitim medijima i njihovim sadržajima. Mediji mogu pozitivno, ali i negativno utjecati na dijete. Medijske kompetencije potrebne su djeci, stoga se podrazumijeva kako važnu ulogu u medijskom obrazovanju imaju roditelji. U radu se prikazuju rezultati istraživanja koje je za cilj imalo utvrditi koliko su djeca predškolske dobi izložena utjecaju medija u slobodnom vremenu, kojim medijima su najviše izloženi te koje sadržaje „konzumiraju“. Istraživanje je provedeno u dječjem vrtiću Župa dubrovačka postupkom anketiranja, a uzorak su činili roditelji (N=81). U radu se polazi od pretpostavke kako masovni mediji zauzimaju istaknuto mjesto u slobodnom vremenu djece predškolske dobi. Ispitano je kako roditelji gledaju na masovne medije, koliko ih smatraju korisnim ili štetnim za njihovu djecu te imaju li ograničenja vezana za korištenje masovnih medija. U radu se naglašava potreba razvijanja medijske pismenosti kod djece već od prvih susreta s medijima.

Ključne riječi: mediji, predškolska djeca, slobodno vrijeme, medijska pismenost, roditelji

UVOD

Živimo u vremenu vizualnih medija (Mikić, 1990), kojeg je teško zamisliti bez korištenja masovnih medija. Oni su sastavni dio života svakog čovjeka, bez obzira na rasu, obrazovanje, imovno stanje, društvenost i sl. U medijima djeca pronalaze sebi sadržaje kojim omogućuju odlazak u svijet zabava i mašte, gdje se mogu poistovjetiti s likovima kojim su im zanimljivi i bliski u rješavanju problema na drugačiji način (Sindik, 2011). Mediji bez dvojbe imaju utjecaj na pojedinca, tako i na društvo, te koliko mi dopustimo utjecaj medija na nas, odnosno koliko odrasle osobe (obitelj) dopuste utjecaj medija na djecu (Malović, 2007).

„Sposobnost analiziranja i kritičkog vrednovanja medijskih sadržaja temeljni je preduvjet za stvaranje informiranog i odgovornog društva“ (Labaš, Ciboci, Kanižaj, 2019:6). Roditelji imaju najveću ulogu

⁴⁸⁵ vvukic@unizd.hr

² marion.carevic@gmail.com

³ kmarcina@unizd.hr

koliko će djeca biti izložena i koje će sve efekte imati određeni medijski sadržaji (Sindik, 2011). Dijete može medijski opismeniti odrasla osoba koja je medijski opismenjena. (Zgrabljic Rotar, 2005). Korisnici masovnih medija svakodnevno primaju ogromnu količinu informacija. Ovisno o sadržaju, masovni mediji imaju dobre i loše učinke. Neizbježni su i treba biti na oprezu zbog njihovog utjecaja moramo se braniti od njihovog utjecaja na naše osobne interese, ponašanja i razmišljanja. Mediji su ključni u procesu socijalizacije. Djeci treba pružiti potporu i mogućnost korištenja medija. Nemoguće je izolirati ih od medija i medijskih sadržaja, već potonje treba pametno i kontrolirano koristiti te pričati s djecom kako bi mogli stvoriti kritički odnos prema njima. Medijsko opismenjavanje ne treba zanemarivati, već svi oni koji sudjeluju u odgoju djece trebaju stvoriti određene kompetencije. Medijska pismenost je važan oblik pismenosti u današnje vrijeme. Medijske kompetencije poželjne su svima su, odraslima a i djeci, po mogućnosti od rane dobi.

Od najranije dobi masovni mediji⁴⁸⁶ djeluju kao glavno komunikacijsko sredstvo između odašiljača poruke i njezina primatelja, pa je suvremenom je svijetu život bez masovnih medija nezamisliv, „bez obzira na rasu, obrazovanje ili imovno stanje pojedinca“ (Labaš, Marinčić, 2018:3). Masovni su mediji neizbježan dio svakodnevice i značajan čimbenik procesa socijalizacije (Ilišin i sur., 2001). Djeca se nalaze u svijetu medija od samoga rođenja i već u ranoj dobi pokazuju interes i želju „upoznati se“ i koristiti se nekim medijem koji im je dostupan njihovom okruženju. Iz tog razloga postavljaju se pitanja i provode istraživanja vezana uz utjecaj masovnih medija na djecu, koja su po svojoj prirodi izrazito znatiželjna, a opet nedovoljno kritički osviještena. Medijski odgoj je nužan jer su masovni mediji dio života, htjeli mi to ili ne. Većina istraživanja o utjecaju masovnih medija na djecu, ključni faktor u medijskom odgoju ističe ulogu roditelja koji je „glavni medijski socijalizator“ (Ilišin i sur., 2001:27). Istraživanja pokazuju da 10 do 15% djece razgovora s roditeljima o sadržajima koji su koristili putem masovnih medija (Košir i sur., 1999, prema Ilišin i sur., 2001). Naglasak je dakle važno staviti na važnost obiteljske intervencije, osobito s djecom rane i predškolske dobi.

Pozitivni i negativni aspekti utjecaja medija na dječji razvoj

Mediji imaju tri glavne funkcije, a to su: informiranje, obrazovanje i zabava. U svoje slobodno vrijeme zahvaljujući medijima opušteno možemo uživati gledajući medijske sadržaje (dokumentarne filmove, crtane filmove, emisije zabavnog karaktera). Mediji mogu poticati odrasle, a i djecu na pomaganje drugima; da njih nema ne bi bilo mnogobrojnih humanitarnih akcija koje su spasile mnoge ljudske živote. Putem medija otvaraju se veće mogućnosti za obrazovanje kroz razne aktivnosti „od nastavnih programa za učenje i vježbe, od baza podataka i alata preko igara za učenje, pokusa i simulacija do kompleksnih komunikacijskih i kooperacijskih okruženja“ (Nadrljanski i sur. 2007, prema Đuran, Koprivnjak, Maček, 2019:276). Masovni mediji su postali dijelom obrazovanja, nude više mogućnosti, odnosno različita sredstva podučavanja te sredstva koja mogu poslužiti u obrazovanju. Djeca postaju sudionici učenja koristeći masovne medije (računala), koji omogućuju razvoj okulomotorne koordinacije (Anetta, 2008, prema Đuran, Koprivnjak, Maček, 2019). Dokazano je kako emisije za predškolce potiču spremnost za školu, ranu pismenost te poučavanje elemenata određenog dijela nastavnoga programa. Osim novih medija, prvi medij je knjiga, danas naravno ima drugačiju ulogu, nema više takvu „moć“ na širenje znanja kao prije, ali je mnogi medijski teoretičari smatraju kao preduvjet za medijsko opismenjavanje.

HRT-ova besplatna aplikacija „Juhuhu“ napravljena je za dob djeteta od 3 do 8 godina s kvalitetnim izborom primjerenog sadržaja. Aplikaciju „Juhuhu“ može se koristiti u Google Play ili App Store, a također sve sadržaje može se naći u već spomenutom portalu. Dostupne su animirane, dokumentarne serije i razne edukativne emisije, koje se nalaze u rubrici „Gledaj“, a u „Slušaj“ rubrici mogu se poslušati radijske emisije koje su napravljene za djecu. Dio sadržaja prilagođen je slijepim i slabovidnim osobama te je program preveden na jezik nacionalnih manjina (Medijska pismenost,

⁴⁸⁶ Pojam masovni mediji (*engl.* mass media) podrazumijeva „sredstva masovnog priopćivanja, što je skupni naziv za 'komunikacijska sredstva, sredstva javnog priopćivanja i ustanove koje djeluju na velik broj čitatelja, slušatelja i gledatelja'“ (Ravlić, prema Knezović, Maksimović, 2016)

2020). Pozitivna strana medija je da pomoću računala i interneta omogućavaju učenje na daljinu, što je važno za djecu sa zdravstvenim problemima, stoga je korištenje elektroničkih medija nužan element svake suvremene škole, (Hoffmann, 2014).

Mediji olakšavaju komunikaciju, uspostavlja se „veza“ sa svijetom, ljudi lakše komuniciraju te mediji oblikuju čovjekov osobni identitet. Mediji su utjecali i na razvoj dječje igre, djeca su znatiželjna, voljna istražiti, spremna za nove stvari. S djecom bi trebalo istraživati medije koji nas okružuju, a ne ostati na predrasudama, neznanju i ograničenjima (Rogulj, 2014 prema Đuran, Koprivnjak, Maček, 2019). Treba prihvatiti medije, pratiti djecu i bodriti ih u korištenju medija, naravno s oprezom i kontrolom.

Mediji odašilju snažne simbole i poruke koje jako mogu jako na ponašanje i stavove pojedinca. Stoga prema medijima, već od rade dobi, treba razvijati kritički odnos kako bi se mogle shvatiti poruke i simboli koje mediji prenose jer oni itekako mogu manipulirati⁴⁸⁷. Ponekad odraslim osobama nije lako prepoznati manipulativne poruke, a osobito je teško djeci, koja su još ne mogu samostalno kritički prepoznati koju poruku mediji žele prenijeti, pa lako usvajaju ponašanja i navike koje medij želi ostvariti preko „skrivenih“ poruka. Mediji mogu stvoriti negativne utjecaje i zbog velike razlike između virtualne stvarnosti i stvarnoga svijeta, što uvelike može utjecati na psihički i fizički razvoj. Taj negativni utjecaj može dovesti do nesposobnosti odvajanja virtualnog od stvarnoga, smanjuje se potreba za socijalnom interakcijom, a veća je potreba za interakcijom putem medija. Gubitak komunikacijskih vještina, zbog pretjeranog korištenja medijskih sadržaja, može se dovesti osobu do asocijalnog ponašanja (Staničić i sur., 2007, prema Đuran, Koprivnjak, Maček, 2019: 279).

Zbog užurbanog stila života roditelji nisu u potpunosti svjesni svih negativnih utjecaja masovnih medija. Podaci pokazuju kako mediji zaista postaju odgajatelji mlađih generacija, u čemu prednjači televizija⁴⁸⁸. Američka pedijatrijska akademija ne preporučuje gledanje televizija ispod dvije godine, zbog toga što se jezik razvija, a mozak utrostručuje (NewScinets, 2009, prema Labaš, 2011). Autorica Ilišin (1999) kroz svoja istraživanja ukazuje kako televizija djeci služi kao zabava, a tek povremeno ima odgojno-obrazovne i informativne funkcije. I rezultati najnovijih istraživanja u zemljama Europske unije ukazuju da se vrijeme korištenja masovnih medija u mladima izjednačilo, a negdje i prekoračilo u usporedbi s vremenom boravka u školi, što može upućivati na ovisnost o masovnim medijima.

Jedan od najistaknutijih problema vezan uz medije je nasilje kojim veliki dio medijskih sadržaja obiluje. Promatranje nasilnih sadržaja može potaknuti na imitaciju prema teoriji o socijalnom učenju (Valković, 2010 prema Kanižaj, Ciboci, 2011). Autor Bandura istražio je i dokazao kako se može naučiti agresivno ponašati iz tuđeg primjera, bilo u crtanim film, videoigrici, reklami i dr. Gledajući svog medijskog junaka, koji je nagrađen za nasilno i agresivno ponašanje te ne trpi nikakve posljedice, dijete će vjerojatnije upotrijebiti takvu vrstu ponašanja u svakodnevnim situacijama, za razliku od situacija kada bi junak trpio određene posljedice za svoje ponašanje (Medijska pismenost, 2017). Istraživanja su pokazala kako se agresivno ponašanje povećava kada dijete pogleda crtani film u kojem se prikazuje nasilje, ali ne kroz humorističan pristup (Kanižaj, Ciboci, 2011). Stoga je bitno da roditelji gledaju sa djecom sadržaj koji crtani film prikazuje, kako bi bili sigurni što djeca gledaju. Djeca od rane dobi počinju razvijati veliki interes za medijske sadržaje putem interneta, na primjer preko YouTube kanala mogu gledati medijske sadržaje koji im nisu prilagođeni, a prekomjerno gledanje može dovesti i do problema s govorom te nedostatkom pažnje. Negativni utjecaj medija je i veća izloženost hakerima, kao i nasilju, a djeca su medijski nekompetentni kritičari u prepoznavanju

⁴⁸⁷ Pojam manipulacije (*lat.* manus 'ruka' i polare 'podešavati, ugladiti') u svom se izvornom značenju odnosio na vještu obradu materijala rukama, a potom mu se značenje prenosi na svako spretno rukovanje, rukovođenje, upravljanje postupcima i ljudima (Knezović, Maksimović, 2016).

⁴⁸⁸ Prema rezultatima istraživanja provedenog u Sloveniji 1999. godine djeca provode više vremena pred televizijom nego s vršnjacima, a najviše gledaju televizijske programe i slušaju radio (Košir i sur., prema Miliša i sur., 2010).

opasnosti. Nasilje preko interneta je u porastu, pojedinac je izložen napadu druge osobe. Djeca koja su doživjela ovakvu vrstu nasilja mogu izgubiti pozitivnu sliku o sebi i postati depresivni (Kowalski, 2008, prema Đuran, Koprivnjak, Maček, 2019). Istraživanja Poliklinike za zaštitu djece od medijskog nasilja ukazuje na to da se 73% djece od 10 do 14 godina u Hrvatskoj koristi internetom, njih 58% svaki dan se koristi internetom, a 26% jedanput tjedno, te 18% su bili žrtve medijskog nasilja, dok njih 11% sebe je navelo kao 'internetski nasilnici' (Miliša, Tolić, Vertovšek, 2010:62). Ovisnost u Hrvatskoj zasad ne predstavlja veliki problem, ali bismo trebali djelovati preventivno, kako ne bismo imali dugoročnih problema. Naravno, najvažniju ulogu imaju roditelji, koji će pogledati sa svojim djetetom medijski sadržaj, te će moći spriječiti negativan utjecaj. Sve se više javlja potreba za proučavanjem medija, odnosno za utvrđivanjem pozitivnih i negativnih utjecaja na djecu.

Medijska pismenost, medijska kompetencija i medijski odgoj

Koliko je važno stjecati medijsku kompetenciju od najranije dobi govori i činjenica kako je UNESCO sedamdesetih godina prošlog stoljeća potaknuo pitanje odgoja i obrazovanja za medije, te se 1982. potpisala Deklaracija o medijskom odgoju (Košir i sur., 1999, prema Krpan, Sindik, Bartaković, 2017). Medijska pedagogija nastala je kao rezultat odgojnih znanosti i razvoja medija s ciljem proučavanja medija i razvoja kompetencija, koje bi spriječavale medijsku manipulaciju (Tolić, 2009). Autor Potter tvrdi kako medijska pismenost i medijski odgoj promatraju u odnosu dječjih prava na sudjelovanje u medijima i razumijevanje medijskim sadržaja, te su s time povezani s medijskom kompetencijom, koje prenose medijski odgojem (Potter, 2011 prema Krpan, Sindik, Bartaković, 2017). Nerijetko se termini medijska pismenost i medijska kompetencija koriste kao sinonimi. „Medijska pismenost se ponekad odnosi na stjecanje vještina, kao što je kompjuterska pismenost ili za grupe medija (tehnološka ili digitalna pismenost), dok medijska kompetencija uključuje i znanje i upućenost o ambivalentnoj ulozi medija“ (Baacke, 2007, prema Tolić, 2008:5). Vještine koje se odnose na medijsku pismenost „podrazumijevaju ekstenzivno znanje, o tome kako primiti, obuhvatiti, analizirati i vrednovati medijske poruke“ (Žitinski, 2009:245). Medijska kompetencija danas je zapravo „kulturna tehnika i ključna vještina“, razumijevanje medija na kritičan, refleksivan i nezavisan način (Labaš, 2011). Medijska pismenost je dakle podloga za razvoj medijskih kompetencija, te snalaženje u „svijetu medija“ (Ljubić Nežić, 2018).

Nastavno na navedeno, važno je dotaknuti se pojma medijskog odgoja. Radi se o širem pojmu koji obuhvaća „medijsku pismenost kao segment medijskog obrazovanja i medijske kompetencije kao krajnji cilj razvoja medijske pedagogije“ (Zgrabljić Rotar, 1999, prema Krpan, Sindik, Bartaković, 2017:272). On bi trebao „učiti tumačenju i proizvodnji poruka te odabiru najpogodnijih medija za komunikaciju“ (Malović i sur., 2014, prema Ljubić Nežić, 2019:289). Putem medijskog odgoja stječe se i razvija se kritičko razmišljanje, odnosno kako čitati poruku na temelju informacija koje mediji pružaju, te djelovati u skladu s odgojnim vrijednostima.

Uloga roditelja u odnosu medija i djece

Djeca se s medijima susreću prvo u svojoj obitelji, njihovi su domovi opremljeni uređajima „poput televizije, kamera, računala, multimedijalne opreme, internetskih konekcija, mobitela, iPad-ova i slično, što upućuje na pozamašnu integriranost tehnologije u obitelji“ (Chou, Fen, 2014 prema Đuran, Koprivnjak, Maček, 2019:280). Glasovac (2010, prema Sindik, 2012) ističe dvije bitne činjenice u vezi s medijima, a to je da suvremena djeca odrastaju s medijima i da djeca uče s obiteljima o životu s medijima. Djeca su „najranjivija populacija“, koja medije ne shvaća isto s „pet, deset ili petnaest godina“ (Sindik, 2012:6). Djeca predškolske dobi pokušavat će u svojoj svakodnevici iskušati situacije koje su vidjeli u medijima (Sindik, Veselinović, 2010).

Mediji mogu imati kratkoročne i dugoročne posljedice, a roditelji su ti koji reguliraju izloženost svoje djece medijima (Krpan, Sindik, Bartaković, 2017). Djeci treba pomoći u odabiru sadržaja (primjerenog dobi), postaviti granice koliko će se mediji upotrebljavati, i pogledati s djetetom medijske sadržaje te diskutirati sam sadržaj. Takav će način jačati kritičko razmišljanje, pravilan način korištenja te razumijevanje poruka u masovnim medijima. Roditelji djeci otkrivaju skrivene poruke medija, odnosno opasnosti koji mediji mogu donijeti (Mikić, 2004 prema Sindik, 2012). Roditelji bi

trebali paziti na medijske poruke u slikovnicama, crtanim filmovima, televiziji, videoigricama, mobitelima, razmotriti donosi određeni sadržaj, pozitivne ili negativne učinke. Dakle, umjesto ekstremnog odnosa prema medijima (za ili protiv medija) „roditelji bi trebali djecu promatrati i diskretno pratiti, kritički i odgovorno“ (Sindik, 2012:8). Iz tog je razloga nužno dati na važnosti medijskom opismenjavanju odrasle osobe (odgajatelj, učitelj), a prvenstveno roditelja, koji su primarni odgajatelji, kako bi svoje znanje mogli prenositi djeci.

METODOLOGIJA ISTRAŽIVANJA

Cilj, zadaće istraživanja i hipoteze

Rad ima za cilj ispitati izloženost djece rane i predškolske dobi različitim medijima i zajedničkim aktivnostima roditelja i djece vezanim uz medije. Uz navedeno cilj je ispitati mišljenje roditelja pozitivnom utjecaju medija i važnosti medijske pismenosti. U radu se polazi od pretpostavke da masovni mediji zauzimaju istaknuto mjesto u slobodnom vremenu djece predškolske dobi.

U istraživanju su postavljene sljedeći zadaci:

1. Utvrditi kojim su medijima djeca predškolske dobi izložena,
2. Ispitati participiraju li roditelji u aktivnostima prilikom „konzumacije“ medijskih sadržaja od strane djece
3. Ispitati mišljenje roditelja o pozitivnim aspektima korištenja medija za djecu,
4. Ispitati mišljenje roditelja o važnosti medijske pismenosti.

U istraživanju su polazi od sljedećih hipoteza; (h1) djeca predškolske dobi izložena su utjecaju svih vrsta medija, (h2) roditelji zajedno s djecom participiraju u aktivnostima „konzumacije“ medijskih sadržaja, (h3) roditelji imaju afirmativno mišljenje o pozitivnim aspektima korištenja medija za djecu, (h4) roditelji su svjesni važnosti medijske pismenosti.

Mjerni instrument

Za potrebe istraživanja konstruiran je anketni upitnik koji se sastojao od nekoliko dijelova. Prvi dio odnosio se na podatke vezane uz sociodemografska obilježja ispitanika. U drugom dijelu kroz Likertovu skalu od pet stupnjeva, pri je 1 označavalo odgovor nikada, a 5 uvijek, ispitanici su procjenjivali „izloženost“ njihovog djeteta različitim vrstama medija. Slijedila su pitanja vezana uz situacije u kojima je djeci dopušteno gledanje televizije i korištenje mobitela i u čemu vide prednost korištenja medija, na koje su bili ponuđeni odgovori od kojih su mogli odabrati više njih. A u posljednjem dijelu je ispitivano mišljenje o zajedničkim aktivnostima roditelja i djece u slobodnom vremenu vezanim uz medije putem Likertove peterostupanske skale (1-nikada, 5-uvijek) koja je sadržavala osam tvrdnji, te mišljenje roditelja o pozitivnom utjecaju medija i važnosti medijske pismenosti koja je sadržavala deset tvrdnji (1-uopće se ne slažem, 5-u potpunosti se slažem).

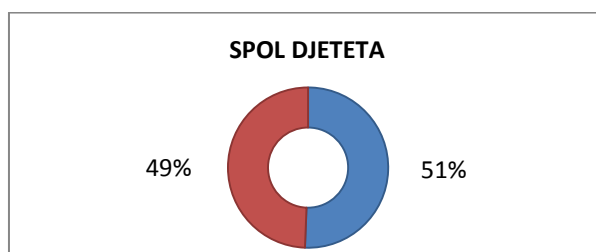
Uzorak

Istraživanje je provedeno u dječjem vrtiću Župa na uzorku od 81 roditelja/skrbnika djece koja su uključena u cjelodnevni boravak. Uzorak je sačinjavalo 22 % osoba muškoga (N=18) i 78% (N=63) osoba ženskoga spola. S obzirom na dob u uzorku dominiraju ispitanici u dobi između 31 i 40 godina (65%), zatim oni u dobi od 41 do 50 godina (26%), a najmanji je udio ispitanika u dobi od 21 do 30 godina (9%). S obzirom na stručnu spremu struktura uzorka je sljedeća; 59% ispitanika ima završenu srednju školu (SSS), 19% završilo je dvogodišnji studij (VŠS), također 19% ispitanika je s visokom stručnom spremom (VSS), a 4% ih ima magisterij ili doktorat znanosti. Od ukupnog broja ispitanika 89% njih stalno je zaposleno, 7% zaposleno je na određeno vrijeme, dok ih je 4% nezaposleno. O bračnom statusu ispitanici su izvijestili kako je braku njih 95% , u bračnoj zajednici 4%, a samohranih roditelja 1%. Najviše ispitanika ima dvoje djece (59%), zatim troje djece (27%), njih 9% ima jedno dijete, dok četvero ili više djece u obitelji ima 5% ispitanika.

Postupak prikupljanja i obrada podataka

Sudjelovanje u ovom istraživanju bilo je dobrovoljno i u potpunosti anonimno. Nakon provedenog postupka anketiranja uslijedila je statistička obrada, analiza i interpretacija dobivenih podataka. Prikupljeni podaci obrađeni su u Microsoft Excel programu te prezentirani kroz grafičke i tablične prikaze.

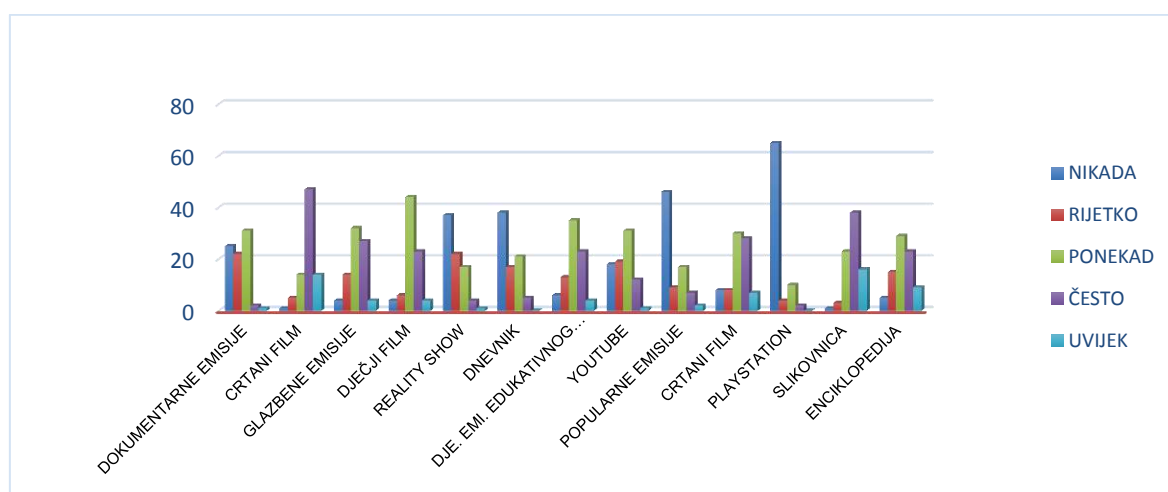
Rezultati istraživanja

Grafikon 1. Spol djeteta o kojemu su roditelji izvještavali

U Grafikonu 1. prikazana je struktura uzorka s obzirom na spol djeteta o kojemu su roditelji izvještavali. Radi se o 41 dječaku (5%) i 40 djevojčica (49%), među kojima je najviše 62% (N=50) šestogodišnjaka, 31% (N=25) petogodišnjaka, 6% (N=5) sedmogodišnjaka i jedan (1%) četverogodišnjak.

Mediji i medijski sadržaji kojima su djeca izložena u slobodnom vremenu

Grafikon 2. Medijski sadržaji kojima su djeca izložena tijekom tjedna

U slobodnom vremenu djeca su izložena raznim vrstama televizijskog sadržaja, što je vidljivo na grafikonu 2. Dokumentarne emisije djeca gledaju; ponekad u 3 % slučajeva, nikada u 31%, rijetko 27%, često tek u 2%, i uvijek samo u 1%. Za razliku od dokumentarnih emisija roditelji izvještavaju kako crtani film kao medijski sadržaj često gleda 58% djece, ponekad i uvijek po 1 % djece, rijetko 6%, a tek 1% djece nikada ne gleda crtani film. Glazbene emisije ponekad gleda 40% djece, često to čini 33%, rijetko 17%, a nikada i uvijek po 5% njih. Više od polovine ispitanika (54%) gleda dječji film ponekad, 28% često, a manji dio njih takve sadržaje prati rijetko (7%), nikada (5%) ili uvijek (5%). Za reality show, najveći postotak ispitanika, izvještava kako djeca takve sadržaje ne gledaju nikada (46%), dok je dio djece ipak rijetko (27%), ponekad (21%), često (5 %) i uvijek (1%) izložen takvim sadržajima. Informativne sadržaje poput Dnevnika 47% djece ne gleda nikada, ponekad to čini 26%, a tek manji dio njih rijetko (21%) ili često (6%). Dječje emisije edukativnog sadržaja više od polovine djece gleda ponekad (43%) ili često (28%), dok rijetko (1 %) ili nikada (7%) takvim emisijama nije izložen dio djece. No, ima i one djece koja uvijek (5%) prate takve medijske sadržaje.

Na grafikonu 2. prikazani su i rezultati vezani uz medijske sadržaje koji djeca gledaju na mobitelu, računalu ili tabletu. Tako, edukativne igre na YouTube kanalu 38% djece konzumira ponekad, rijetko u 23%, nikada 22%, često 15% i uvijek u 1%. Popularne igrice 57% djece iz uzorka ne igraju nikada, ponekad to čini 21% njih, rijetko 11%, često 9% i uvijek 2%. Crtane filmove na navedenim uređajima 37% djece gleda ponekad, 35% često, nikada i rijetko to radi po 10% djece, a uvijek 9% njih. PlayStation kao medijski sadržaj nije „popularan“ među djecom predškolske dobi. Rezultati pokazuju kako 80% djece, prema izvješću roditelja iz uzorka nikada ne igra PlayStation, 12% to čini ponekad, 5% rijetko, a tek 2%. Pisani medij djeca često koriste u slobodno vrijeme. Slikovnice često koristi/čita 47 % djece, ponekad 28%, uvijek 20%, rijetko 4% i nikada samo 1% djece. Enciklopedije i časopisi za djecu ponekad čita 36% djece, često 28% njih, rijetko 19%, uvijek 11%, dok takva vrsta tiskanog medija nikada nije prisutna kod 6% djece.

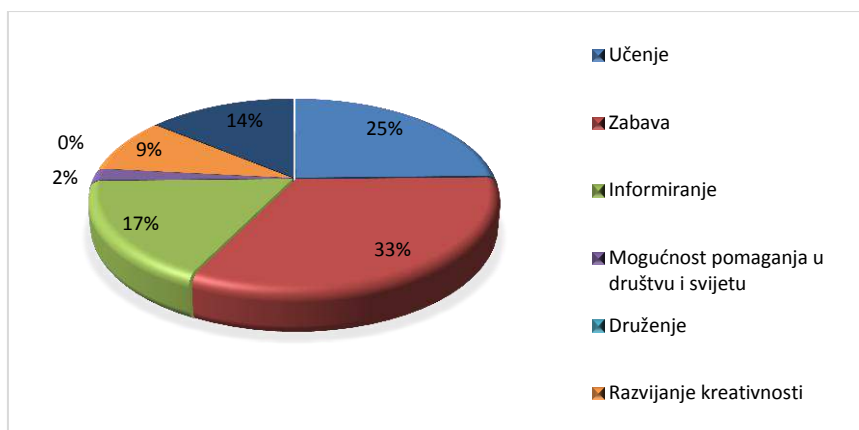
Iz prikazanih i analiziranih rezultata moguće je zaključiti da su djeca predškolske dobi iz uzorka izložena svim vrstama medija i medijskih sadržaja, pri čemu dominira televizija i različiti sadržaji koje djeca putem tog medija prate. No, putem mobitela izloženi su i medijskim sadržajima na YouTube kanalu, a u manjem broju igraju PlayStation. Tiskani mediji poput slikovnica i enciklopedija relativno često su zastupljeni kao medijski sadržaj. Navedenim se potvrđuje (h1) hipoteza.

U anketnom upitniku od ispitanika se kroz dva pitanja pokušalo doznati u kojim situacijama dopuštaju djeci gledanje televizije odnosno korištenje mobitela i u čemu vide najveću prednost korištenja medija. Rezultati su prikazani na grafikonima 3. i 4.

Grafikon 3. Situacijama u kojima roditelji dopuštaju djeci gledanje televizije i korištenje mobitela

Prema dobivenim podacima (grafikon 3) 40% roditelja najčešće dopuštaju djeci gledanje televizije ili korištenje mobitela kao nagradu, neki dopuštaju djeci korištenje medija u vrijeme dok obavljaju kućanske poslove (35%) ili dovršavaju poslovne obaveze (15%), dok 9% roditelja to omogućuje djeci u trenucima kada imaju goste u kući ili za vrijeme obroka (2%).

Grafikon 4. Mišljenje roditelja o prednost korištenja medija

Iz podataka (grafikonu 4.) vidljivo je kako više od trećine (33%) roditelja smatra da je najveća prednost korištenja medija zabava, 25% navodi učenje kao prednost korištenja medija, a dio roditelja kao prednost vidi informiranje (17%) i lakši pristup informacijama (14%), te razvijanje kreativnosti (9%) i mogućnost pomaganja u društvu i svijetu (2%).

U tablici 1. prikazani su rezultati dobiveni na temelju procjene roditelja o zajedničkim aktivnostima s djecom koje su vezane za medije. Ispitanici trebali su odabrati jedan odgovor za svaku tvrdnju koja najviše odražava njihovo mišljenje ili se odnosi na njihove postupke.

Tablica 1. Mišljenje roditelja o aktivnostima djece vezanim uz medije

TVRDNJE	1		2		3		4		5		Total	
	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%
Zajedno s djetetom gledam televiziju	0	0	8	10	35	43	32	40	6	7	81	100
S djetetom razgovaram o sadržaju na televiziji	0	0	8	10	31	38	33	41	9	11	81	100
Dijete koristi mobitel pod nadzorom neke odrasle osobe	2	3	5	6	18	22	30	37	26	31	81	100
Dijete koristi mobitel tijekom vožnje u automobilu	41	51	21	26	14	17	4	5	1	1	81	100
S djecom treba razgovarati o pravilnim navikama korištenja medija	1	1	3	4	12	15	18	22	47	58	81	100
Izloženost medijskim sadržajima nastojim ograničiti svakodnevno	2	3	1	1	10	12	28	35	40	49	81	100
Potičem dijete da koristi računalo kao medij za učenje	26	32	11	14	23	28	14	17	7	9	81	100
Zajedno s djetetom čitam slikovnice	2	3	1	1	12	15	35	43	31	38	81	100

Na tvrdnju o zajedničkom gledanju televizije s djetetom najviše ispitanika je odgovorilo kako to čini ponekad (43%) ili često (40%), rijetko to čini 10% njih, dok uvijek zajedno s djecom televiziju gleda 7% roditelja. O sadržaju na televiziji s djecom razgovara često 41% roditelja, ponekad 38% njih, uvijek 11%, a rijetko 10%. Kako njihovo dijete koristi mobitel pod nadzorom neke odrasle osobe često (37%) ili uvijek (32%) potvrđuje više od dvije trećine ispitanika, a ponekad (22%), rijetko (6%) i nikada (3%) pod nadzorom korištenje mobitela nema trećina ispitanika. Više od polovine roditelja ne dopušta djetetu korištenje mobitela u autu. Nikada to ne dopušta 51% ispitanika, rijetko 26%, ponekad 17%, dok često (5%) i uvijek (1%) manji broj roditelja dopušta djetetu korištenje mobitel tijekom vožnje. Rezultati pokazuju kako veliki udio roditelja iz uzorka razgovara uvijek (58%) ili često (22%) sa svojim djetetom o pravilnim navikama korištenja medija, 15% roditelja s djecom razgovara tek ponekad, a dio roditelja rijetko (4%) ili nikada (1%) o tome s djecom ne razgovara. Gotovo polovina ispitanika nastoji uvijek (49%) ili često (35%) ograničiti svakodnevnu izloženost medijskim sadržajima, dok ostatak ispitanika ograničenja korištenja medija primjenjuje ponekad (12%), rijetko (1%) ili nikada (3%). Djecu na korištenje računala kao medija za učenje 32 % ispitanika ne potiče nikada, 28% ih to čini ponekad, a 14% rijetko. Ipak dio roditelja takve poticaje daje djeci (17%) često ili (9%) uvijek. Ohrabrujuće je da veliki broj roditelja čitaju slikovnicu sa svojim djetetom često (43%) ili uvijek (38%), ponekad zajedničko čitanje slikovnice s djecom prakticira 15 % roditelja iz uzorka, rijetko (1%) ili nikada (3%) tek jedan manji broj roditelja.

Rezultati pokazuju kako 47% roditelja često ili uvijek zajednički prati medijske sadržaje na televiziji, 52% njih o tim sadržajima razgovara s djecom, a 80% sa svojim djetetom razgovara o pravilnim navikama korištenja medija. Zajedničko čitanje slikovnice s djecom prakticira više od 80% roditelja. Blizu 70% ispitanika potvrđuje kako njihovo dijete koristi mobitel pod nadzorom neke odrasle osobe,

a više od polovine ih ne dopušta da dijete koristi mobitela u autu za vrijeme vožnje dok nisu u mogućnosti nadzirati ih, dok 84% roditelja nastoji ograničiti svakodnevnu izloženost djece medijskim sadržajima. Navedeni rezultati potvrđuju kako veliki broj roditelja participira u zajedničkim aktivnostima s djecom prilikom konzumiranja medijskih sadržaja. No, podaci iz tablice 1. pokazuju kako neki od ispitanih roditelja to čine tek ponekad, rijetko ili nikada. Prethodno prikazani i interpretirani odgovori (graf 3.) govori nam kako dio roditelja, znatno više od polovine, ne sudjeluje u zajednički s djecom u trenucima dok oni, putem različitih medija konzumiraju medijske sadržaje, budući su u to vrijeme posvećeni obavljanju kućanskih i poslovnih obaveza, ili imaju goste u kući. Zbog navedenog se hipoteza (h2), kojom se pretpostavilo da roditelji zajedno s djecom participiraju u aktivnostima „konzumacije“ medijskih sadržaj, djelomično potvrđuje.

U tablici 2. prikazani su rezultati dobiveni na temelju mišljenja roditelja o utjecaju medija i važnosti medijske pismenosti kod djece. Na svaku od ponuđenih deset tvrdnji ispitanici su odabrali jedan odgovor za svaku tvrdnju koji odražava njihovo potpuno slaganje ili neslaganje s tvrdnjom.

Tablica 2. Mišljenje roditelja o utjecaju medija i važnosti medijske pismenosti

TVRDNJE	1		2		3		4		5		Total	
	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%
Mediji i društvene mreže imaju pozitivne učinke na spoznajni razvoj djeteta	10	12	23	28	30	48	7	9	2	3	81	100
O medijima je potrebno učiti i u predškolskom obrazovanju	6	7	16	20	19	24	26	32	14	17	81	100
Predškolski kurikulum dovoljno je fleksibilan za lako uvođenje medijske pismenosti u obrazovanje	2	3	17	21	39	48	22	27	1	1	81	100
Mediji utječu na porast nasilnog ili nekog drugog sličnog neprimjerenog ponašanja	0	0	2	3	9	11	36	44	34	42	81	100
Aktivnim posredovanjem odrasle osobe smanjuje se negativan utjecaj medija	1	1	3	4	18	22	36	45	23	28	81	100
Odgajatelji bi trebali koristiti i tradicionalne i suvremene medije za učenje u ustanovama RPOO	3	4	8	10	21	26	32	39	17	21	81	100
Roditeljima je potreban medijski odgoj kako bi znali usmjeravati vlastitu djecu	10	12	19	23	15	19	24	30	13	16	81	100
Roditelje je potrebije medijski educirati nego odgajatelje	6	7	15	19	25	31	18	22	17	21	81	100
Kao roditelj sam dovoljno medijski pismen	1	1	0	0	20	25	45	56	15	18	81	100
Mene tehnologija i društvene mreže uopće ne zanimaju	14	17	28	34	24	30	12	15	3	4	81	100

Odgovor na tvrdnju mediji i društvene mreže imaju pozitivne učinke na spoznajni razvoj djeteta 48% roditelja je odgovorilo kako se niti se slaže niti ne slaže, 28% ih se ne slaže, a 12% se uopće ne slaže s navedenom tvrdnjom. Ipak nešto više od 10% ispitanika se slažem (9%) i u potpunosti slažem (3%) s time. Kako je o medijima potrebno učiti i u predškolskom obrazovanju slaže se 32 % roditelja, u potpunosti se slaže 17%, dok se 24 % njih niti slaže niti ne slaže. Gotovo trećina ispitanika se ne slažem (20%) ili uopće ne slažem (7%) s navedenom tvrdnjom. S tvrdnjom da je predškolski kurikulum je dovoljno fleksibilan za lako uvođenje medijske pismenosti u obrazovanje skoro polovina ispitanika nema jasno mišljenje što potvrđuje odgovor niti se slažem niti se ne slažem (48%). Ipak s tom tvrdnjom slaže se (27%) i u potpunosti se slaže (1%) dio njih, dok se 21% roditelja ne slaže ili uopće ne slaže (3%) s tom mogućnosti. Velika većina roditelja (86%) suglasna je s tvrdnjom da mediji utječu na porast nasilnog ili nekog drugog sličnog neprimjerenog ponašanja, što potvrđuju odgovori u kategoriji slažem se (44%) i u potpunosti se slažem (42%), dok se dio ispitanika niti

slažem niti ne slažem (11%), a mali broj (3%) se ne slaže s time. Nitko od roditelja nije dao odgovor uopće se ne slažem (0 %). Više od 70% ispitanika svojim slaganjem (45%) i potpunim slaganjem (28%) potvrđuje da aktivno posredovanje odrasle osobe smanjuje negativan utjecaj medija. 22% ispitanika niti se slaže niti se ne slaže s time, a 5% ih se ne slažem (4%) i uopće se ne slaže (1%) roditelj. S tvrdnjom da bi odgajatelji trebali koristiti i tradicionalne i suvremene medije za učenje u ustanovama ranog i predškolskog odgoja više od polovine ispitanika se slaže (39%) i u potpunosti se slaže (21%), dio se niti slaže niti ne slaže (26%), a neki od njih se ne slažu (10%) i uopće se ne slažu (4%).

S tvrdnjom roditeljima je potreban medijski odgoj kako bi znali usmjeravati vlastitu djecu slaže se 30%, u potpunosti se slaže 16% roditelja, dok se 19% njih niti se slaže niti ne slaže. S navedenom tvrdnjom ne slaže se (23%) ili se uopće se ne slaže (12%) više od trećine ispitanika. Osmu tvrdnju koja glasi roditelje je potrebnije medijski educirati nego odgajatelje, naišla je na dvojbu kod dijela ispitanika, a vidljiva je kroz odgovor niti se slažem niti se ne slažem (31%), dok je slaganjem (22%) i potpunim slaganjem (21%) potvrđuje 43% roditelja. Ipak s činjenicom da je medijski odgoj potrebniji roditeljima nego odgajateljima ne slaže se (19%) i uopće se ne slaže (7%) ispitanika. Deveta je tvrdnja kojom su roditelji procjenjivali svoju medijsku pismenost kroz odgovore u kategoriji slažem se (56%) i u potpunosti se slažem (18%) potvrđuje kako se 74% roditelja percipira medijski pismenima. 25% ispitanika se niti se slaže niti ne slaže s time, dok se tek zanemariv postotak (1%) ne procjenjuje medijski pismenim. Da roditelje tehnologija i društvene mreže uopće ne zanimaju potvrđuje 19% njih svojim slaganjem (1%) i potpunim slaganjem (4%). No, najviše je roditelja odgovorilo da se ne slaže (35%) i uopće ne slaže (17%) s time, dok kroz odgovor niti se slažem niti se ne slažem 30% ispitanika pokazuje nejasan stav.

Odgovori većine roditelja kroz neke tvrdnje iz tablice 2. pokazuju kako ne vide pozitivan učinak medija i društvenih mreža na spoznajni razvoj djeteta (40% ispitanika se ne slaže, 48% se tek djelomično slaže), a 86% ih potvrđuje negativan utjecaj medija na porast nasilnog ili neprimjerenog ponašanja kod djece. No, predstavljeni rezultati (grafikon 4., tablica 2.) i ukazuju kako dio roditelja u medijima vidi i pozitivne aspekte korištenja medija kao što su učenje, informiranje i lakši pristup informacijama, te razvijanje kreativnosti. S obzirom na navedeno hipoteza (h3), kojom se tvrdilo da roditelji imaju afirmativno mišljenje o pozitivnim aspektima korištenja medija za djecu, se odbacuje. Kroz nekoliko tvrdnji u tablici ispitano je mišljenje roditelja o važnosti medijskoj pismenosti. Pri tomu odgovori roditelja potvrđuju da im je potreban medijski odgoj kako bi znali usmjeravati vlastitu djecu, polovina ih se slaže kako je o medijima potrebno učiti i u predškolskom obrazovanju, ali nisu potpuno sigurni da u predškolskom kurikulumu ima dovoljno potencijala za lako uvođenje medijske pismenosti. Većina roditelja smatra se medijski dovoljno pismenima, iako ih 43% tvrdi da je potrebnije medijski educirati roditelje nego odgajatelje. Ovime se potvrđuje hipoteza (h4) kojom je pretpostavljeno da su roditelji svjesni važnosti medijske pismenosti.

ZAKLJUČAK

Rezultati istraživanja pokazuju kako su djeca iz uzorka izložena svim vrstama medija i medijskih sadržaja, pri čemu dominira televizija i različiti sadržaji koje djeca putem tog medija, poput crtanih i dječjih filmova, emisija edukativnog sadržaja, glazbenih emisija prate u svom slobodnom vremenu. Uz televiziju crtane filmove i druge sadržaje konzumiraju i putem tableta i mobitela. No, veliki broj njih zanima se i za pisane medije u slobodno vrijeme. Tako slikovnice često koristi/čita 47% djece, a enciklopedije i časopise za djecu ponekad čita 36% djece, često i uvijek 39% njih uvijek. Za nagradu roditelji najčešće dopuštaju gledanje televizije ili korištenje mobitela (40%), a kao prednost korištenja medija navode zabavu (33%), učenje (25%) i informiranje (17%). Često i uvijek 47% roditelja zajednički gleda televiziju s djetetom, a o sadržajima na televiziji s djecom često razgovara 41% njih. 84% roditelja nastoji ograničiti svakodnevnu izloženost djece medijskim sadržajima, dok 3% takva ograničenja nikada ne postavlja. Afirmativan stav o pozitivnim aspektima korištenja medija kod djece ima tek 12% roditelja, dok 40% roditelja svojim neslaganjem to negira. Pribrojimo li tomu 48% neodlučnih roditelja zaključujemo kako veliki ispitanika nema afirmativno mišljenje o pozitivnim aspektima korištenja medija, time više što je 86% roditelja suglasno je s tvrdnjom da mediji utječu na

porast nasilnog ili nekog drugog sličnog neprimjerenog ponašanja. Što se tiče procjene medijske pismenosti 74% roditelja smatra da je medijski pismena, njih 25% je nesigurnih vezano uz vlastitu medijsku pismenost, a tek 1% smatra da nije dovoljno medijski pismeno.

Zbog poslovnih obaveza i užurbanog života roditelja djeca sve više provode vrijeme s medijima, odnosno „konzumiraju“ ih u većoj mjeri. Istraživanja govore kako djeca provode u prosjeku 3 do 4 sata dnevno uz televiziju i druge medije, dakle najveći dio svog slobodnog vremena (Ilišin i sur., 2001). Upravo je iz tog razloga izrazito važno biti razvijati medijsku pismenost i medijsku kompetenciju kod djece, kako bi znali prepoznati medijski kvalitetan sadržaj te poruku koja se prenosi. Roditelji bi trebali razgovarati i osvještivati svoju djecu kako bi bila spremna kritički pristupiti masovnim medijima, a to znači kako se roditelji trebaju educirati i informirati. Ukoliko su medijski kompetentni roditelji primjerice putem sustava PEGI (Pan European Game Information) mogu provjeriti je li sadržaj igrice primjeren dobi djeteta (Delete Cyberbullying prema Medijska pismenost, 2017).

Nacionalni kurikulum za rani i predškolski odgoj i obrazovanje (MZOS, 2014:13) promovira cjeloživotno obrazovanje, kako odraslih tako i djece, kroz osam temeljnih kompetencija. Jedna od njih digitalna je kompetencija. „Ona je u vrtiću važan resurs učenja djeteta, alat dokumentiranja odgojno-obrazovnih aktivnosti i pomoć u osposobljavanju djeteta za samoevaluaciju vlastitih aktivnosti i procesa učenja. Ova kompetencija razvija se u takvoj organizaciji odgojno-obrazovnoga procesa vrtića u kojoj je i djeci, a ne samo odraslima, omogućeno korištenje računala u aktivnostima planiranja, realizacije i evaluacije odgojno-obrazovnoga procesa“. Obitelj, predškolska ustanova a potom škola su najznačajnije odgojne sredine. Stoga je u kontekstu razvoja medijske pismenosti, kompetentnosti konačno medijskog odgoja potrebno da roditelji, odgajateljima i učiteljima bitu medijski opismenjeni, kako bi mogli razumjeti i naučiti djecu pravilno koristiti medije.

Literatura:

- Ciboci, L., Labaš, D., Kanižaj, I. (2018), *Razvoj medijske pismenosti: Pozitivni i negativni medijski sadržaji*, str. 3-20. Dostupno na: <https://www.medijskapismenost.hr/wpcontent/uploads/2018/04/pozitivni-i-negativni-med-sadrzaj.pdf>
- Ciboci, L., Labaš, D., Kanižaj, I. (2019), *Uvodnik*. Communication Management Review, Vol. 04, No. 1, 1-3. Dostupno na: https://hrcak.srce.hr/index.php?show=clanak&id_clanak_jezik=326490
- Đuran, A., Koprivnjak, D., Maček, N. (2019), *Utjecaj medija i uloga odraslih na odgoj i obrazovanje djece predškolske i rane školske dobi*. Communication Management Review, Vol.04, No.1, 270 -283. Dostupno na: https://hrcak.srce.hr/index.php?show=clanak&id_clanak_jezik=326261
- Hoffman, B. (2014), *Computer as a Threat of an Opportunity for development of children*. Procedia – Social and Behavioral Sciences, 146, 15-21.
- Ilišin, V., Marinović Bobinac, A., Radin, F. (2001), *Djeca i mediji: Uloga medija u svakodnevnom životu djece*. Zagreb: Državni zavod za zaštitu obitelji, materinstva i mladeži – Institut za državna istraživanja u Zagrebu.
- Kanižaj, I., Ciboci, L. (2011), *Kako je nasilje preko medija ušlo u naše domove*. U: Ciboci, L., Kanižaj, I., Labaš, D. (Ur.) *Djeca medija – od marginalizacije do senzacije*, 11-35. Zagreb: Matica hrvatska.
- Knezović, K., Maksimović, I. (2016), *Manipulativna moć medija i etičke upitnosti njihova utjecaja na dijete*. Diacoversia, Vol. 24, No. 4, 645-666. Dostupno na: https://hrcak.srce.hr/index.php?show=clanak&id_clanak_jezik=252717
- Krpan, K., Sindik, J., Bartaković, S. (2017), *Knjižnica-podrška roditeljima u medijskom opismenjavanju i medijskom odgoju djece*. Vjesnik bibliotekara Hrvatske, Vol. 60, No. 2-3. Dostupno na: https://hrcak.srce.hr/index.php?show=clanak&id_clanak_jezik=288811
- Labaš, D., Marinčić, P. (2018), *Mediji kao sredstvo zabave u očima djece*. MediAnali, Vol.12, No. 15, 1-32. Dostupno na: https://hrcak.srce.hr/index.php?show=clanak&id_clanak_jezik=288270

- Ljubić Nežić, K. (2018), *Poticanje razvoja medijske pismenosti u ranom i predškolskom odgoju i obrazovanju*. Communication Management Review, Vol. 04, No. 01, 284-301.
- Malović, S. (2007), *Mediji i društvo*. Zagreb: Jetic.
- Mikić, K. (1990), *Vizualni mediji : fotografija, film, video u školi danas sutra*. Umjetnost i dijete XXII, 5 – 6, 333 – 338.
- Miliša, Z., Tolić, M., Vertvovšek, N. (2010), *Mladi – Odgoj za mlade: Priručnik za stjecanje medijskih kompetencija*. Zagreb: M.E.P. d.o.o.
- Ministarstvo znanosti, obrazovanja i športa (2014) Nacionalni kurikulum za rani i predškolski odgoj i obrazovanje, Zagreb. Dostupno na: https://narodnenovine.nn.hr/clanci/sluzbeni/2015_01_5_95.html
- Sindik, J. (2012), *Kako roditelji percipiraju utjecaj medija na predškolsku djecu?* Medijska istraživanja, Vol.18, No. 1, 5-33.
- Sindik, J., Veselinović, Z. (2010), *Kako odgojiteljice percipiraju utjecaj medija na predškolsku djecu?* Medijska istraživanja, Vol.16, 107-133.
- Tolić, M. (2008), *Aktualnost medijskih kompetencija u suvremenoj pedagogiji*. Acta ladertina, Vol. 5, No. 1, 1-13. Dostupno na: https://hrcak.srce.hr/index.php?show=clanak&id_clanak_jezik=280056
- Zgrabljic Rotar, N. (2005), *Medijska pismenost i civilno društvo*. Sarajevo: Media Centar.
- Žitinski, Maja. (2009), *Što je medijska pismenost?* Obnovljeni život, Vol. 64, No. 2, 233-245. Dostupno na: https://hrcak.srce.hr/index.php?show=clanak&id_clanak_jezik=58603

Mrežni izvori:

URL 1: <https://www.medijskapismenost.hr/roditelji-obratite-paznju-na-dobne-oznake/>

URL 2: <https://www.medijskapismenost.hr/aplikacija-s-crticima-igrana-i-emisijama-primjerenima-i-za-najmlade/>

Parents' opinion about the presence of media in preschool children's free time

Summary

Life in the modern world implies being surrounded by media on a daily basis. Their (omni)presence in the family environment is often questioned in public and professional discourse. Since the early age, children are exposed to a different media and the media have big impact on growth, development, raise and education. Media can impact both positive and negative on children. Children need to have media competencies therefore the big role in media education have parents. The paper presents the results of the research aimed to determine how much preschool children are exposed to media impact during their free time, which media are they most exposed to, and which content they consume. The research was conducted in the kindergarten Župa Dubrovačka by the survey procedure, and the sample consisted of parents (N=81). The paper starts from the assumption that the mass media occupy a significant place in the preschool children's free time. The research showed how parents relate to the mass media, how much they find it useful or harmful to their children, and whether they have restrictions towards the use of mass media. The paper emphasizes the need to develop media literacy in children from their first encounters with the media.

Key words: media, preschool children, freetime, media literacy, parents

IZZIVI INFORMACIJSKE VARNOSTI V ŠOLSKEM OKOLJU

*Lina Dečman Molan, spec., dipl. inž.⁴⁸⁹**Šolski center Kranj, Strokovna gimnazija*

Povzetek: *Dijaki in učitelji so vse bolj in bolj izpostavljeni grožnjam informacijske varnosti, saj vse več uporabljajo mobilno tehnologijo. Do tega prihaja tudi zato, ker so vedno bolj tehnično opremljeni. Žal se večina uporabnikov ne zaveda groženj, ki so jim so dnevno izpostavljeni. Dijaki in učitelji imajo na voljo mnogo izobraževanj ter delavnic na temo informacijske varnosti. Mnogi od dijakov tudi namerno kršijo pravila informacijske varnosti – kar si bomo ogledali na primerih. Ob primerih bomo podali tudi kritično mišljenje o možnih posledicah ter o prepotrebni preventivni ukrepih. Na Strokovni tehniški gimnaziji z zunanjimi strokovno usposobljenimi izvajalci izvajamo različne delavnice za informacijsko varnost. Ne glede na vse aktivnosti ne moremo preprečiti različnih incidentov s področja varnosti informacijske tehnologije. Tako ugotavljamo, da moramo še povečati število izobraževanj in delavnic. V primeru incidentov izvajamo tudi sankcije, ki morajo biti dovolj stroge, da kot opozorilo delujejo tudi preventivno. V prispevku bomo predstavili, kako v sodelovanju s ponudniki rešitev in strokovnjaki s področja informacijske varnosti izvajamo delavnice, kako delujemo v manjših skupinah in kako predstavljamo rezultate in ugotovitve na teh delavnicah.*

Ključne besede: *dijaki, informacijska varnost, preventiva, izobraževanje, delavnice*

UVOD

V današnjem času je razvoj na vseh področjih zelo hiter, množična uporaba računalnikov in pametnih naprav, ki so povezani z internetom, pa je vse večja oziroma nujna. Uporabniki so vse bolj večji in hkrati tudi zahtevnejši. Uporaba moderne tehnologije nam omogoča veliko koristi. Poleg teh pa vse pogostejše naletimo tudi na slabe strani – dostikrat tudi nezavedno. Zaradi epidemije SARS-Cov-2 je bilo v veliki meri omejeno socialno življenje. Šolanje in tudi delo sta se preselila na dom oziroma se je oboje izvajalo na daljavo. To nas je nekako prisililo v še večjo povezanost oziroma odvisnost od informacijske tehnologije na vseh področjih življenja. Slaba stvar tega je, da so mladi postali asocialni, nekomunikativni, čustveno otopeli, skrivajo se pod anonimnimi zapisi, težave rešujejo na drugačne načine. Lahko rečemo, da velika večina komunikacije poteka preko socialnih omrežij in klepetalnic. Tam pa takšna sporočila puščajo sledi ali, rečeno drugače, ostajajo trajna in dosegljiva tudi tistim, ki jim niso namenjena. Naša šola pri pouku informatike in v različnih delavnicah ozavešča dijake o pasteh interneta oziroma o informacijski varnosti. Menimo, da je kontinuirano izobraževanje in ozaveščanje pomembno, zato z delavnicami nadaljujemo tudi v višjih letnikih. Mislimo, da je potrebno dijake čim prej in čim bolje informirati. Poleg informiranja v šoli bi se morali starši doma ukvarjati s svojimi otroki in vedeti, kaj počnejo na internetu. Predpogoj za to pa je, da so tudi starši ozaveščeni o pasteh in nevarnostih, ki jih prinaša uporaba sodobne tehnologije.

INFORMACIJSKA VARNOST

Kako pojmuje varnost, se skozi leta razvoja spreminja. Včasih je veljalo, da je varnost potrebna samo takrat, ko je nekaj povezano z obrambo države in varovanjem njene neodvisnosti. Danes se pojem varnost uporablja na skoraj vseh področjih življenja in prinaša izzive, s katerimi se je potrebno spopasti. Veliko novih izzivov nam prinaša tudi vse večja globalizacija. Odličen primer hitrega razvoja

⁴⁸⁹ lina.decman.molan@sckr.si

je informacijska tehnologija, ki je s sabo prinesla ne le veliko novosti in pozitivnih dosežkov, ampak tudi veliko varnostnih izzivov, s katerimi se ni lahko spopadati. Veja varnosti, ki poskuša nevtralizirati ali vsaj zmanjšati te grožnje in tveganja, je informacijska varnost (Bratuša, 2006).

Skorajda vse aplikacije oziroma storitve za dostop potrebujejo geslo. Počasi prehajamo na biometrično prijavljanje, a še vedno prevladujejo gesla. Zavedamo se, da vedno obstaja možnost, da nam geslo ukradejo. V naši šoli pri prvi uri informatike dijake poučimo o varni uporabi gesel. Vsak dijak dobi AAI račun in avtomatsko generirano geslo. Naučimo se tudi, da moramo vsako geslo, ki nam je bilo dodeljeno, ob prvi prijavi spremeniti.

VARNA GESLA

Geslo je varnostni mehanizem, ki je sestavljen iz kombinacije numeričnih, abecednih, simbolnih in alfa numeričnih znakov oziroma posebnih znakov. Obstajajo priporočila, kako naj bo geslo sestavljeno. Dolžina gesla naj vsebuje 10 ali več znakov, med njimi naj bo vsaj ena mala ali velika črka, vsaj ena števka (0–9) in poseben znak. Pri geslih ne uporabljamo šumnikov, saj niso del angleškega nabora znakov. Lahko se zgodi, da nekateri sistemi ne podpirajo uporabe teh znakov. Geslo naj ne vsebuje uporabniškega imena ali njegovega dela. Geslo, ki ga generirate, naj bo naključno, raznoliko in kreativno. Veliko aplikacij in storitev že samo dodeljuje minimalne zahteve za sestavo gesla.

Geslo je potrebno redno menjati. V primeru incidenta je potrebno geslo zamenjati takoj. Priporočena menjava gesel je na devetdeset dni. Gesel ne delimo z drugimi. V primeru, da s kom delimo geslo, ga je potrebno takoj zamenjati. V šolah in ostalih okoljih je zelo pomembno, da se vedno odjavimo iz aplikacije oziroma storitve, saj računalnik uporablja več oseb. Prav tako imajo dostop do teh računalnikov tudi dijaki. Učitelji morajo biti zelo previdni ob prijavi v aplikacijo oziroma v storitev, saj jih dijaki, ki sedijo v prvih vrstah, opazujejo pri vnašanju gesel. Ravno tako je potrebno biti previden pri vnosu gesel na javnih mestih, saj lahko kdo opazuje naš vnos gesla.

Kjer je možno in so na računalnikih nastavljena gesla, je potrebno računalnik ob koncu šolske ure zakleniti.

Za uspešno preprečevanje zlorab, je potrebno pravilno ravnanje z gesli. Navajamo splošna navodila za varno rabo gesel.

- Gesla morajo biti vedno zaupna.
- Gesla nikoli ne zapišemo in ga nikoli ne povemo nikomur.
- Gesla, ki se uporabljajo v službene/šolske namene, se ne uporabljajo v drugih informacijskih sistemih (npr. v sistemu elektronskega bančništva, drugih sistemih za e-pošto, kot je npr. Gmail, sistemih socialnega mreženja, kot sta npr. Facebook, Instagram).
- V spletnih brskalnikih se ne uporablja funkcija »zapomni si geslo«.

Pri kakršnem koli vpisovanju gesla preverite, ali svoje uporabniško ime in geslo vpisujete na varni, pravilni in zaupanja vredni povezavi (HTTPS). V spletnih brskalnikih je takšna povezava vidna v naslovni vrstici, v katero vpišemo željen spletni naslov. V naslovni vrstici se pojavi tudi simbol zaprte ključavnice. (<https://it.um.si/varnostna-politika/Strani/priporocila-za-izbiro-in-rokovanje-z-gesli.aspx>) Kadar spremenimo geslo, preverimo, ali smo ga zamenjali povsod, kjer ga uporabljamo (primer: AAI račun – uporaba omrežja EDUROAM in uporaba e-pošte na mobilnem telefonu).

Večina uporabnikov še vedno uporablja slaba gesla. Med najslabšimi gesli so zaporedje števil (npr. 12345678), zaporedje črk na tipkovnici (npr. qwertzu ali fghjklč ali yxcvbnm) in enostavna enobesedna gesla (marjan, nogomet, fido). Tudi uporaba imen in primkov družinskih članov, imena hišnih ljubljencev in datumov ali letnic rojstev ne zagotavlja dobre zaščite. Če uporabljamo takšna gesla, nam lahko nekdo, ki pozna nekaj osnovnih podatkov o nas, na precej preprost način ugotovi geslo. Prav tako pa je enostavna gesla zelo lahko ugotoviti, če gledamo na tipkovnico ali zaslon telefona, ko uporabnik tipka geslo. (<https://safe.si/nasveti/moja-identiteta-in-zasebnost/varna-gesla>)

DVOFAKTORSKA AVTENTIKACIJA

Dvonivojska avtentikacija oziroma dvofaktorska avtentikacija (kratica 2FA) pomeni, da ne glede na aplikacijo ali storitev, v katero se prijavimo, dvojno preverimo, ali zahteva res prihaja od nas. To dosežemo recimo z dodatnim preverjanjem vnosa določenega zaporedja v našo osebno mobilno napravo. Ponuja večjo varnost, kot če za dostop potrebujemo standardno uporabniško ime in geslo. V primeru, da jim je uspelo ugotoviti naše geslo, nas dvofaktorska avtentikacija ščiti pred tem, da nimajo dostopa do računa, do katerega bi poskušali dostopati. Najvarnejša metoda dvofaktorske avtentikacije je biometrični faktor, zaradi katerega moramo za dostop do računa uporabiti prstni odtis, ali prepoznavanje obrazov.

Zakaj je uporaba dvofaktorske avtentikacije pomembna?

Vsi uporabljamo več računov in zelo verjetno je, da uporabljamo ista uporabniška imena in gesla, saj si zelo težko zapomnimo veliko količino naključnih močnih gesel za vse storitve, ki jih uporabljamo. V primeru uporabe dvofaktorske avtentikacije dodamo še eno raven varnosti in na ta način otežimo dostop brez našega dovoljenja. S tem je naš račun bolj zaščiten (Dečman Molan, 2022).

PRAKTIČNI PRIMER KRAJE GESEL – E-ASISTENT IN LOPOLIS

Platformi eAsistent in Lopolis sta sistema elektronske pedagoške evidence. Sta orodji, ki šolam pomagata načrtovati in voditi evidence. Oba vsebujeta eDnevnik in eRedovalnico. Elektronski dnevnik služi dodajanju učnih ur, dodajanju učne snovi v opis k posamezni učni uri, popis izostankov manjkajočih dijakov na določeno uro, dodajanje domačih nalog, dodajanje pohval in izboljšav, medtem ko eRedovalnica služi vpisovanju ocen. Ločimo lahko ustne in pisne ocene, ocene iz laboratorijskih vaj ... Prav tako dodajamo tudi ocenjevanje znanja. Komunikacija služi komuniciranju med strokovnimi sodelavci, starši in dijaki. V obeh sistemih se nahajajo občutljivi podatki, ki so varovani skladno s pravili o varstvu osebnih podatkov (Dečman Molan, 2022).

Oba incidenta sta se zgodila v letu 2021 in 2022.

- Januarja 2022 smo bili na šoli obveščeni o vdoru v eAsistent, kjer naj bi si dijaki popravljali ocene. Neznanci so po socialnih omrežjih učencem in dijakom ponujali spremembo ocen. Pogoj za to je bil, da so jim pisali zasebna sporočila. Preko zasebnih sporočil so dobili navodila, kako naj na šolskih računalnikih nastavijo easistent.xyz, da se bodo učitelji prijavili in bodo tako pridobili njihova gesla. Učitelji razlike niso opazili, saj so uporabili klik na bližnjici, ki je bila identična pravi. Ob vpisu uporabniškega imena in gesla je učitelj izbral prijavo in se je stran z vidika uporabnika samo še enkrat »naložila«. Učitelj je mislil, da je vpisal napačno geslo in prijavo še enkrat ponovil, da se je prijavil v eAsistenta. (<https://infocenter.si/zloraba-sistema-easistent/>) V času prve prijave se je v ozadju pred preusmeritvijo uporabniško ime in geslo poslalo na skriti kanal Discordovega omrežja. Kar nekaj učiteljev, ki uporabljajo šolske računalnike v učilnicah, ne uporablja zaklepanja računalnikov. Prav tako se ne odjavljajo iz prijavljenih aplikacij, ki jih uporabijo pri uri, npr. Teams, elektronska pošta, eAsistent, spletne učilnice itd. (Dečman Molan, 2022).
- Aprila 2022 se je v medijih pojavila novica, da na Srednji šoli Slovenska Bistrica obstaja sum vdora v šolski sistem elektronske pedagoške evidence Lopolis. Vdrli naj bi dijaki četrtega letnika in si v sistemu opravičevali izostanke od pouka, prav tako pa naj bi si en dijak popravil oceno v e-redovalnici. (<https://www.sta.si/3022712/na-bistrski-srednji-soli-sum-vdora-v-sistem-e-redovalnice>)

SPLETNO MEDVRSTNIŠKO NASILJE

Spletno medvrstniško nasilje je novejša oblika nasilja. Medvrstniško nasilje se je z vse širšo uporabo mobilnih tehnologij preselilo tudi na svetovni splet. Definicij spletnega nasilja je veliko, ena izmed njih pojav opiše kot namerno in ponavljajočo se škodo, ki jo povzročamo z uporabo računalnikov, mobilnih telefonov (prenosnih telefonov) in drugih elektronskih naprav. To agresivno dejanje povzroča skupina

ali posameznik, škoda pa je usmerjena na žrtev, ki se sama ne more braniti. Veliko število elektronskih naprav zagotavlja priložnost za pojav spletnega nasilja preko sporočil, slik, videoposnetkov, elektronske pošte, instant sporočil in klepetalnic (http://pefprints.pef.uni-lj.si/5016/1/Ines_Stajan.pdf).

Pri medvrstniškem nasilju gre za ponavljajočo se in namerno uporabo nasilja med otroci/mladostniki. Močnejši ustrahujejo šibkejši, kar pomeni, da je razmerje med udeleženci neenakovredno. Velikokrat gre tudi za primer, ko neka skupina izvaja nasilje nad posameznikom ali manjšo skupino. Nasilje je lahko psihično ali fizično ali celo kombinacija obojega. Angleška beseda »bullying« je nova beseda in označuje agresivno vedenje močnejšega posameznika proti šibkejši osebi. Zajema žaljenje, trpinčenje in socialno izključitev. »Bullying« se kot proces stopnjuje in je pogosto vezan na šolsko okolje (<https://svetovalnicakameleon.si/2019/11/bullying-informacije-za-starse/>).

»BULLYING« – PRIMER SPLETNEGA MEDVRSTNIŠKEGA NASILJA

Vseh primerov tega pojava učitelji ne moremo oziroma težko zaznamo. Vsekakor jih obstaja več, kot smo jih sposobni zaznati. Najlažje bi nasilje zaznali starši zaradi spremenjenega vedenja svojih otrok oziroma drugi, če bi se jim dijaki zaupali. Zaznava takšnega nasilja je velikokrat mogoča med samimi vrstniki oziroma znotraj družbe. V začetku oktobra 2022 smo v dveh razredih izvedli delavnico Pasti in nevarnosti interneta, saj dijake redno izobražujemo na področju informacijske varnosti. Tako vedo, kaj lahko počnejo in česa ne smejo. Teme delavnice so bile: izdelava varnih internetnih profilov, varovanje zasebnosti in uporaba družbenih omrežij, varovanje pred krajo identitete, spletni in mobilni bonton, spletno nasilje in mobilno trpinčenje, internetne prevare, zasvojenost s tehnologijo.

Kljub vsemu se primerom nasilja nismo izognili. Jeseni 2022 smo se na šoli srečali s spletnim medvrstniškim nasiljem, ki se je stopnjevalo do te mere, da je v šoli prišlo do fizičnega pretepa med dvema dijakoma. O pretepu je bila podana prijava na policijo. V času preiskave se je razkrilo tudi spletno medvrstniško nasilje, ki se je že nekaj časa izvajalo nad dijakom.

Pri dotični preiskavi se je ugotovilo, da je skupina dijakov nadlegovala sošolca. Med poukom so ga fotografirali, njegove slike so nato prirejali in opremljali z različnimi besedili ter si jih delili na socialnih omrežjih v zaprtih skupinah ali preko zasebnih sporočil. Incident s pretepom so udeleženi dijaki snemali in posnetek delili v zaprti skupini socialnega omrežja. Tako so izvajali še dodaten pritisk na dijaka.

V šoli je težko oziroma je skoraj nemogoče zaznati, kaj se dogaja izven šolskih sten, če o tem nismo direktno obveščeni. V takih primerih bi bilo dobro, da bi se starši, ki sumijo, da je otrok podvržen ustrahovanju, čim prej obrnili na šolo, kjer bi se pogovorili z dijakom in nato ukrepali dalje pri pristojnih institucijah, saj šola razen vzgojnih ukrepov nima drugih pooblastil. Dijak, ki se mu je to zgodilo, si je pisal dnevnik o vseh dogodkih ustrahovanja. Konkretni primer se je končal s kazensko ovadbo dijaka, ki je izvajal spletno medvrstniško nasilje in se je stepel z žrtvijo nasilja. Po pogovorih s kriminalistom, policijo in ravnateljico sta se družini obeh dijakov sestali doma pri enem od njiju. Tam so se pogovorili in razrešili konflikt.

Prav tako bi lahko dijaki še bolje zaznali nepravilno dogajanje. Obstaja velika verjetnost, da so ga, vendar pa je vprašanje, kako sami dijaki dojemajo takšna dejanja. Ali se jih zavedajo? Ali vedo, kako odreagirati? Ne nazadnje tudi, ali imajo pogum za reakcijo? Vsa ta vprašanja sprožajo teme, ki jih je potrebno analizirati ter vključiti v dodatna izobraževanja in ozaveščanja tako dijakov, staršev in učiteljev.

VAROVANJE ZASEBNOSTI IN UPORABA DRUŽBENIH OMREŽIJ

Skoraj vsak srednješolec uporablja družabna omrežja. Na socialnih omrežjih je potencial na področju učenja. Socialna omrežja uporabljajo z namenom, da na njih objavljajo podatke o sebi, kaj počnejo, kje se nahajajo. Na družabnih omrežjih dijaki niso previdni pri objavi svojih podatkov. Učimo jih, da njihov profil ne sme biti javen, da ga ne vidijo in delijo dalje ostali uporabniki interneta. Ostali

uporabniki interneta so tudi bodoči delodajalci, starši, učitelji itd. Težava socialnih omrežij je tudi, komu bodo podatki, ki jih posredujejo, na voljo. Večina podatkov, ki se pojavi na socialnih omrežjih, se težko trajno izbriše. Zelo pomembno je, da si dijaki (uporabniki družabnih omrežij) profil nastavijo kot zasebni profil. V zasebnem profilu določijo, kdo lahko vidi njihove podatke in objave. Kljub temu, da je profil zaseben, še vedno ni priporočljivo objaviti domačega naslova, telefonske številke, elektronskega naslova ... Dostop do osebnih podatkov je velika priložnost za izvedbo zlorabe. Večina družabnih omrežij ima možnost deljenja lokacije. Pri objavi stanja, fotografije ali videoposnetka lahko označijo, kje in kdaj je bilo posneto. Objavo lokacije lahko v času vaše odsotnosti izkoristijo roparji, saj jim sporočajo, da vas ni doma. V izogib deljenju lokacije, izklopite lokacijo. Pri objavah na družbenih omrežjih naj spoštujejo zasebnost drugih. Brez njihovega dovoljenja ne objavljajo njihovih osebnih podatkov, fotografij ali posnetkov. V primeru, da objavijo brez njihove privolitve, jih lahko kazensko preganjajo. Med prijatelje ne smejo sprejemati neznane kontakte. Na spletu se lahko določeni ljudje pretvarjajo, kdo so.

IZVEDBA DELAVNIC

Na šoli poizkušamo redno izvajati dodatna izobraževanja na področju varne rabe interneta, splošne informacijske varnosti ter tudi na temo spletnega medvrstniškega nasilja. Teme, ki smo jih predelali na delavnicah, so bile:

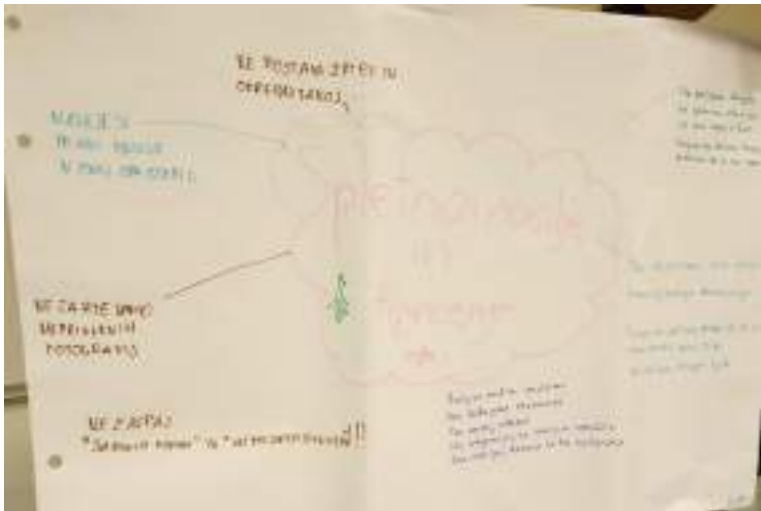
- pasti in nevarnosti interneta,
- varovanje zasebnosti in uporaba družbenih omrežij,
- varovanje pred krajo identitete,
- spletni in mobilni bonton,
- spletno nasilje in mobilno trpinčenje,
- internetne prevare,
- zasvojenost z mobilno tehnologijo.

Delavnice so se nanašale tudi na medsebojne odnose v šoli/razredu/med prijatelji. Cilji delavnic so bili, da se dijaki ozavešijo in kot rezultat delavnice izdelajo plakat.

Pri odločanju, kako te teme približati dijakom in jih zanje narediti zanimive, smo se odločili za izvedbo delavnic. Na delavnice povabimo različne strokovnjake iz obravnavanega področja. Seveda si želimo aktivnega sodelovanja vseh udeležencev delavnice. To poizkušamo doseči z interaktivnim pristopom in spodbujanjem k aktivnemu sodelovanju. K temu pripomorejo tudi vabljeni gosti ter sproščeno okolje, ki udeležence spodbuja k debati in sodelovanju. Ravno tako sprejemamo vsa različna mnenja in jih predelamo, saj tako zagotavljamo občutek varnosti v skupini, ki potem še pripomore k večji aktivnosti ter boljšim rezultatom delavnice.

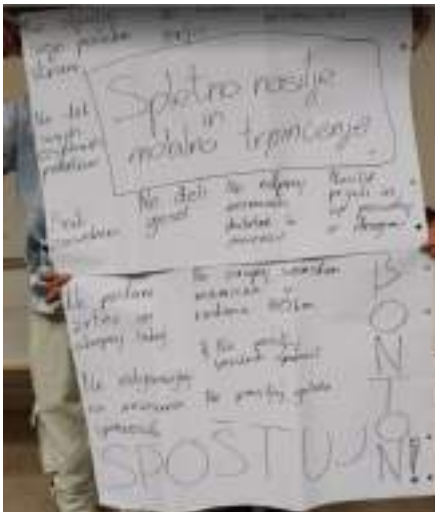
Na delavnicah v nekem trenutku formiramo manjše ekipe, ki jih spodbudimo k aktivnemu razmišljanju in izdelavi miselnih vzorcev na obravnavano temo. Z manjšimi skupinami lažje dosežemo vključevanje tudi tistih udeležencev, ki so manj aktivni v večjih skupinah. Na zaključku pregledamo, komentiramo in predebatiramo izdelke ter ugotovitve oziroma misli posameznih skupin.

V primeru delavnice »Spletno nasilje in mobilno trpinčenje« smo obdelali več tem in našli veliko primerov.

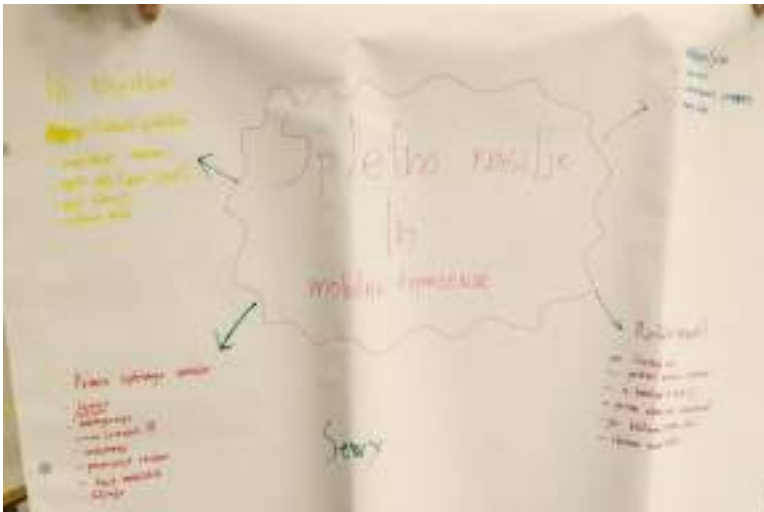

Slika1: Prikaz plakata o spletnem nasilju in trpinčenju

Največji poudarek smo dali temam, kakšni so preventivni ukrepi oziroma kaj lahko dijaki v prvi vrsti storijo sami, da se nasilju izognejo, ga preprečijo oziroma v čim večji meri omejijo.

Slika 2: Prikaz plakata o spletnem nasilju in mobilnem trpinčenju

Slika 3: Prikaz plakata o spletnem nasilju in mobilnem trpinčenju

Vse to je pomembno predvsem za izvajalca delavnice, saj tako dobi povraten odziv, ki ga uporabi pri izvedbi ponovnih delavnic.

informacij, mora organizacija zagotoviti, da vsi zaposleni razumejo svoje odgovornosti in obveznost v zvezi z varovanjem informacij (Dreven, Markelj, 2020).

Šola lahko to izvede z vključevanjem primerov pri osnovnem izobraževanju iz informatike ali pri podobnih predmetih. Dodatno lahko izvaja delavnice ali dogodke na temo informacijske varnosti tako za dijake kot za učitelje. Na te delavnice je smiselno povabiti tudi zunanje strokovnjake. Ravno tako je smiselno obdelovati aktualne primere zlorab ter primere uspešnih razrešitev. Na ta način pridobimo aktivne udeležence, hkrati pa vsi lažje prepoznajo podobne primere v svojem okolju in ustrezno ukrepajo oziroma pridobljeno znanje in izkušnje uporabijo za večjo lastno varnost v svetu informacijske tehnologije.

Pri podajanju primerov je potrebno osvestiti udeležence, da gre pri zlorabah za kaznivo dejanje, za katero storilec nosi odgovornost in morebitne posledice. Oba primera, omenjena v članku, sta primera kršenja kazenskega zakonika. Gre za 143. člen, zlorabo osebnih podatkov, ki zajema kazniva dejanja zoper človekove pravice in svoboščine. Med drugim dotični člen ureja kazensko odgovornost oseb, ki zlorabijo osebne podatke na svetovnem medmrežju, prevzemajo identiteto drugih oseb, javno objavljajo občutljive podatke, javno objavo posnetkov brez privolitve ... (<https://zakonodaja.com/zakon/kz-1/143-clen-zloraba-osebni-podatkov>)

Socialna omrežja imajo veliko prednosti, a tudi kar nekaj slabosti. Zlorabe, ki se dogajajo na socialnih omrežjih, so zelo pogoste. Uporabniki socialnih omrežij se v veliki meri zavedajo le prednosti, na nevarnosti pa pozabijo. Zavedati se morajo, da potrebujejo močna gesla, ki naj jih občasno zamenjajo, in da potrjujejo prijatelje, ki jih res poznajo. Skušajo naj ne deliti svojih osebnih podatkov oziroma naj jih delijo čim manj. Kljub poplavi raznih informacij mora biti vsak posameznik dovolj ozaveščen in izobražen, da dokaj uspešno filtrira določene impulze. Hkrati se mora zavedati svojih dejanj, ki lahko vplivajo na njegovo informacijsko varnost, kot tudi dejanj, ki lahko povzročijo nasilje ali škodo drugim uporabnikom digitalnih vsebin.

LITERATURA IN VIRI

1. Bratuša, T. 2006. Hekerski vdori in zaščita. Ljubljana: Založba Pasadena.
2. Dečman Molan, L. 2022. Zbornik prispevkov: Izzivi globalizacije in družbeno-ekonomsko okolje EU: Informacijska varnost v šolskem okolju. Novo mesto: Univerza v Novem mestu. Spletno mesto: <https://www.zalozba-unm.si/index.php/press/catalog/book/34> [Citirano 6. 4. 2022 ob 22.15 uri]
3. Dreven M, Markelj B. [et al] 2020. Informacijska varnost: Izzivi sodobne tehnologije. Ljubljana: Lexpera, GV Založba.
4. Infocenter: Zloraba sistema eAsistent. Spletna stran: <https://infocenter.si/zloraba-sistema-easistent/> [Citirano 1. 4. 2022 ob 20.30 uri]
5. Kameleon: Bullying – informacije za starše. Spletna stran: <https://svetovalnicakameleon.si/2019/11/bullying-informacije-za-starse/> [Citirano 7. 4. 2023 ob 23.35 uri]
6. Kazenski zakonik (KZ-1-NPB4). Spletna stran: <https://zakonodaja.com/zakon/kz-1/143-clen-zloraba-osebni-podatkov> [Citirano 13. 4. 2023 ob 17.50 uri]
7. Safe.si: Varna gesla. Spletna stran: <https://safe.si/nasveti/moja-identiteta-in-zasebnost/varna-gesla> [Citirano 5. 4. 2023 ob 21.22 uri]
8. Slovenska tiskovna agencija: Na bistriški srednji šoli sum vdora v sistem e-redovalnice Spletna stran: <https://www.sta.si/3022712/na-bistriski-srednji-soli-sum-vdora-v-sistem-e-redovalnice> [Citirano 1. 4. 2023 ob 23.05 uri]
9. Stojan, I. 2018. Magistrsko delo: Spletno nasilje – nova oblika medvrstniškega nasilja. Ljubljana. Spletna stran: http://pefprints.pef.uni-lj.si/5016/1/Ines_Stajan.pdf [Citirano 2. 4. 2023 ob 15.40 uri]
10. Univerza v Mariboru: Priporočila za izbiro in rokovanje z gesli. Spletna stran: <https://it.um.si/varnostna-politika/Strani/priporocila-za-izbiro-in-rokovanje-z-gesli.aspx> [Citirano 5. 4. 2023 ob 21.02 uri]

CHALANGES OF INFORMATION SECURITY IN SCHOOL ENVIORMENT

Abstract: Nowadays teachers and students are highly technically equipped in fields of mobile technology. This led to fact that they are exposed to threats in information security of every step. Many of them are not even aware of those threats and especially of the possible consequences. There are a lot of workshops and study materials in fields of information security to which students and teachers do have an easy access. We will take a closer look on the examples of how rules of information security are being abused. We will also provide critical points, preventive actions, and possible consequences of those abuses. In our organization we offer different workshops in the fields of information security where experts in those fields take part as guest speakers and role models. But even with all the effort we put into this topic, we still face many incidents, and that is main reason for additional education in fields of information security. Incidents are also a good case studies from which bot students and teachers can learn.

Keywords: preventive actions, information security, workshops, education, students

SVAKO DIJETE IMA PRAVO NA EMOCIONALNO OBRAZOVANJE

Učitelj 21. vijeka

*Dr. sc. Vahida Djedović
Savjetovalište VD*

Sažetak: Djetinjstvo i adolescencija su kritične tačke u kojima nastaju osnovne emocionalne navike koje će kasnije upravljati njihovim životima. Emocionalna inteligencija podrazumijeva osnovni talenat za življenje, kao na primjer, kako zavladatai emocionalnim impulsom, uočiti najdublja osjećanja kod drugih i kako uskladiti međusobne odnose. Kao što kaže Aristotel: „Naljutiti se na pravu osobu, u pravo mjeri, u pravo vrijeme, zbog valjanog razloga na pravi način.“ Cilj rada je pokazati kako bi škole trebale zaposliti učitelje koji će napraviti programe kojima bi u cjelosti obrazovali učenike, spajajući u učionicama razum i srce. Prije svega, učitelji, odnosno nastavni kadar koji radi sa djecom, trebao bi dobro poznavati vlastite emocije i, s tim u vezi, u obrazovanje učitelja treba uvrstiti predmet koji se bavi emocijama. Jedino takvi, osposobljeni učitelji mogu raditi s djecom i formirati neke osnovne djelotvorne elemente, a koji bi uključivali: emocionalne vještine, sazajne vještine i vještine ponašanja. Zaključak donosi osobine učitelja 21. vijeka, a programi koje bi koristili učitelji, pokazuju unapređenje emocionalne kompetencije, usmjereni su na izgradnju specifičnih vještina na području emocija, kognicija, te na socijalni, ponašajni i moralni razvoj. Stoga, ovi programi pozitivnog razvoja djece u ovoj kategoriji nastoje razviti sposobnosti upravljanja emocionalnim reakcijama ili strategije upravljanja sobom, ublažavanja vlastitih neugodnih doživljaja i tolerancije na frustraciju.

Gljučne riječi: emocije, učitelji, učenici, škola

UVOD

Iako su brojna istraživanja, provedena u drugoj polovici dvadesetog stoljeća, pokazala kako učenici bolje i lakše uče ako se razgovara o njihovom emocionalnom stanju, učenike se i dalje, u brojnim školama, obrazuje isključivo tradicionalnim nastavnim metodama. Tradicionalno obrazovanje nije okrenuto prema djetetu i njegovim potrebama, već potrebama društva. Brojni kritičari škole ukazuju da ona više koči nego što razvija emocionalnu inteligenciju.

U razvoj emocionalne inteligencije bitno je uključiti sve radnike odgojnih i obrazovnih ustanova, te porodicu i cjelokupnu zajednicu. Radnici odgojnih i obrazovnih ustanova trebali bi biti spremni na cjeloživotno učenje kako bi mogli poticati ovakav način rada. Mnogi autori smatraju kako je obrazovanje na ovom polju ključ u rješavanju brojnih problema. Iako rad na emocionalnom obrazovanju nije nova disciplina, ona se veoma malo koristi u odgojno-obrazovnom procesu mladih, a uopšte se ne izučava u okviru nastavničkog studija i stručnog usavršavanja prosvjetnih radnika. Ovakvim odnosom, u kojem se ne pridaje važnost emocijama, ne prepoznaju se i ne poštuju emocionalna stanja učenika, pa školske ustanove uglavnom „proizvode“ anksioznu i nesretnu djecu. Kad bi se dozvolilo djeci da na pravi način emotivno sazriju, sama po sebi bi bila motivisana da nauče ono što im je u akademskom smislu potrebno. Nepoštovanje emocionalnog stanja učenika dovodi do niza poteškoća koje se odražavaju na uspjeh učenika i odnos prema vršnjacima.

S obzirom na činjenicu da sve većem broju djece porodica ne pruža dovoljno sigurnosti i podrške, škole su ostale jedino mjesto gdje se zajednica može obratiti za popravne mjere zbog dječijih nedostataka u emocionalnim i društvenim vještinama. Škola bi trebala predstavljati mjesto gdje do djece dopiru važne lekcije, koje inače ne bi nikada naučili. Emocionalni razvoj od škole zahtijeva dodatne zadatke, tako što bi na sebe preuzela propuste porodice u vaspitanju djeteta. Ovakav zadatak podrazumijeva da nastavnici prevaziđu svoje tradicionalne uloge i da ljudi iz zajednice postanu

zainteresovaniji za školstvo. Svakodnevno do nas stižu vijesti o vršnjačkom nasilju: o grupi dječaka koji su mlatili drugog dječaka uz obaveznu navijačku skupinu sa strane, o grupi djevojčica koje premlaćuju drugu djevojčicu, o dječacima koji prosipaju farbu po spomenicima, o narušenoj sigurnosti, o velikom nagonu razjarenosti. Vijesti se prenose brzinom vjetra, putem društvenih mreža i odražavaju zastrašujući prizor nekontrolisanih emocija u učeničkim životima. Posljednjih godina sve više se povećava broj ovakvih ponašanja, a ona oslikavaju prizor emocionalne neupućenosti i očaja u porodicama i društvu, generalno. Porast emocionalne nepismenosti može se prikazati brojnim slučajevima depresije i pokušaja suicide, kao i zabrinjavajućim povećanjem agresivnosti. Emocionalno zlostavljanje postalo je dio uobičajenog rječnika.

Međutim, iako imamo dosta vijesti koje govore o vršnjačkom nasilju, imamo i puno pokušaja da se nešto promijeni u obrazovnom sistemu, a broj naučnika koji se bave ovom tematikom, uveliko je porasao. Mnogi od ovih naučnika kažu da je problem u porodici, neki kažu da su učenici preopterećeni u školama, a neki, uz najbolje namjere, preporučuju kliničko liječenje agresije i drugog (auto)destruktivnog ponašanja. i sve ostaje na tome. Zapisano u knjigama.

Ovaj rad je pokušaj da se pomogne obrazovnim institucijama, kako bi mogle napraviti neke značajne korake, prije svega da unaprijede emocionalno obrazovanje učenika. Obrazovanje na ovom polju, moglo bi omogućiti da se pomogne učenicima da ublaže/riješe ili preveniraju eventualne probleme. Također, moglo bi im se pomoći da razvijaju samopoštovanje kao i empatiju koja je preduvjet za uklanjanje prezira, mržnje i zavisti, odnosno preduvjet za uklanjanje disfunkcionalnog ponašanja (Milivojević, 2010.).

“Budući da je škola ostala jedino mjesto u kojem bi učenici mogli razgovarati o svojim problemima, funkcija škole bi trebala, ne samo dati im obrazovanje, nego omogućiti im i osigurati osjećaj pripadnosti i prijateljstva. Ponuditi im različite perspektive gledanja na život, proširiti i uskladiti njihova očekivanja i dati im novi status i uloge. Tako bi škola pripremila djecu i mlade za preuzimanje uloga koje ih svrstavaju u školske pozitivne resurse. Na takav način, učenici bi postali pravi potencijal o kojima ovisi daljnji razvoj društva u cjelini. Međutim, današnji obrazovni sistem ostavio je samo otvorena pitanja: kako smanjiti područje rizika i rizičnih faktora razvoja mladih ili kako povećati područje snage i kompetentnosti mladih kao osnovu podizanja njihove otpornosti u postojećem individualnom riziku i rizičnim okruženjima” (Janković, Bašić, 2001: 34).

Evidentno je da se, u posljednjih nekoliko godina, problemi djece i mladih povećavaju i postaju gori. Mnogi naučnici se slažu i smatraju da su teški emocionalni poremećaji u djece i adolescenata nacionalni problem koji zahtijeva da se hitno poduzmu odgovarajuće mjere. Janković i Bašić, dalje navode da je to zbog toga što nekoliko faktora utiče na takva ponašanja i povećava dječije probleme, a to su:

- česta dječija prisutnost nasilju,
- reducirano vrijeme provedeno s roditeljima
- smanjena roditeljska kontrola djece
- veća zaposlenost oba roditelja
- više samohranih roditelja
- malo važnih odraslih (učitelja) koji pomažu djeci učiti prilagođene socijalne i emocionalne vještine.

Zbog ovakvih problema, učitelji 21. vijeka trebali bi biti usmjereni ka različitim ciljevima:

- podučavati i razvijati empatiju,
- promovisati pozitivne i dobre odnose,
- podupirati bolja vjerovanja u budućnost,
- podupirati samopoštovanje i samopouzdanje,
- podupirati samoodređenja
- podupirati razgovor o problemima
- podupirati zdrave standarde.

Današnji obrazovni sistem ne radi na prevenciji poremećaja ponašanja mladih, više je usmjeren na „rješavanje“ problema mladih koji su uključeni u različite oblike rizičnih i problematičnih ponašanja. Današnji obrazovni sistem bavi se posljedicom, a ne uzrokom. Škole, odnosno školski kadar nije obučen za edukaciju učenika u vezi sa njihovim emocionalnim životom, te je neophodno postići dogovor na državnom nivou kako bi se pomoglo ovim mladim ljudima da razumiju životne izazove (probleme) i odgovornosti, te razviti neophodne vještine koje će im omogućiti da uspiju kao odrasli. Pozitivni razvoj mladih, prije svega, polazi iz porodice, zatim učitelja, vršnjaka u razredu do zajednice kao pokazatelja vrijednosti kulture, koja je primarna za dječiji razvoj.

Emocije

Korijen riječi *emocija* jeste *motere*, latinski glagol koji znači „kretati se“, uz prefiks „e“, koji označava „kretati se unaprijed“. Po Danijelu Golemanu, središte emocija je impuls, a zametak svakog impulsa je osjećanje koje teži da bude ostvareno putem djelovanja. „Oni koji zavise od impulsa, kojima nedostaje samokontrola, pate od nedostatka moralnosti. Sposobnost da se kontroliše impuls predstavlja osnovu volje i karaktera“ (Goleman, 2001:1).

Korijen altruizma je u empatiji, jer ako ne postoje osjećanja za tuđe želje ili očajanja, tu ne postoji ni briga, a naše vrijeme žudi za dvjema moralnim odrednicama: samosavlađivanje i suosjećajnost. Pa, iako postoji mnogo teorija koje objašnjavaju emocije, ni jedna nije univerzalno prihvaćena. Po nekima, emocije su nelagodnost i slijepa racionalna misao, tako da smo kao djeca naučeni da kontrolišemo svoje emocije. Po drugima, emocije su adaptacije koje pomažu osobi da izađe na kraj sa nevoljama i drugim važnim životnim pitanjima (Pluchik, 2009: 4). S obzirom na činjenicu da se u BiH, a ni šire, još niko nije bavio emocijama učenika u nastavnom procesu, tako su one ostale najnegližiraniji dio školskog sistema. Međutim, da bi se potaknula kreativnost, a samim tim i kritičko mišljenje i stvaralaštvo, te da bi se razumjelo disfunkcionalno ponašanje, neophodno je poznavati emocije.

Kako navodi Goleman, oksfordski rječnik engleskog jezika definiše emociju kao „bilo koje uzrujanje ili uznemirenje uma, osjećanja, strasti; bilo kakvo mentalno stanje bijesa ili nespokojstva“ (Goleman, 2001: 271). Ipak, emocije su jako složene i teško je naći pravu definiciju.

Emocionalna inteligencija

Djetinjstvo i adolescencija su kritične tačke u kojima nastaju osnovne emocionalne navike koje će kasnije upravljati njihovim životima. Emocionalna inteligencija podrazumijeva osnovni talenat za življenje, kao na primjer, kako zavladata emocionalnim impulsom, uočiti najdublja osjećanja kod drugih i kako uskladiti međusobne odnose. Kao što kaže Aristotel: Naljutiti se na pravu osobu, u pravo mjeri, u pravo vrijeme, zbog valjanog razloga na pravi način (Aristotel, 2005).

Također, emocionalna inteligencija podučava kako očuvati najdragocjenija prijateljstva, odnosno kako ih njihov nedostatak uništava, kako moć tržišta postavlja emocionalnu inteligenciju i kako toksične emocije dovode u pitanje naše zdravlje, podjednako koliko i stalno pušenje, dok emocionalna uravnoteženost može da zaštiti naše zdravlje i blagostanje. Emocionalne lekcije koje, kao djeca, učimo kod kuće i u školi, oblikuju emocionalne procese, čineći nas spretnijim ili nespretnijim, u osnovama emocionalne inteligencije. To znači da su djetinjstvo i adolescencija kritične tačke u kojima nastaju osnovne emocionalne navike koje će upravljati našim životima (Bradberry, 2008).

Kakav je to učitalj21. vijeka?

Ako lijek postoji za emotivnu labilnost, on se upravo sastoji u tome da škole učine da u cjelosti obrazuju učenike, spajajući u učionicama razum i srce. Prije svega, učitelji, odnosno nastavni kadar koji radi sa djecom, trebao bi dobro poznavati vlastite emocije i, s tim u vezi, u obrazovanje učitelja treba uvrstiti predmet koji se bavi emocijama. Jedino takvi, osposobljeni učitelji mogu raditi s djecom

i formirati neke osnovne djelotvorne elemente, a koji bi uključivali: emocionalne vještine, saznejne vještine i vještine ponašanja (Bognar, 2007).

a) Emocionalne vještine

Od emocionalnih vještina, učitelji bi, kroz razne kreativne nastavne programe trebalo da budu osposobljeni za:

- Prepoznavanje i imenovanje osjećanja,
- Pomoć pri izražavanju osjećanja,
- Procjenu intenziteta osjećanja,
- Pomoć pri upravljanju osjećanjima,
- Pomoć prilikom kontrole nagona,
- Učestvovanje u smanjenju intenziteta stresa,
- Pomoć učenicima o spoznaji razlike između osjećanja i djelovanja,
- Upute o odlaganju uživanja.

U novije vrijeme, naučnici i stručnjaci u praksi, uočavaju da *modeli zdravog razvoja* imaju ključnu ulogu i u promociji zdravlja i u prevenciji socijalno neprihvatljivog ponašanja. Catalano i suradnici (2002) na sveučilištu Washington proveli su detaljnu studiju postojećih evaluacija programa za pozitivan razvoj djece i mladih, s glavnim ciljem da se utvrde empirijske i teorijske definicije pozitivnog razvoja mladih i s time povezanih koncepata, te da se sumiraju rezultati evaluacija takvih razvojnih intervencija. S obzirom na činjenicu da pozitivan razvoj mladih nije do kraja definisan, istraživači su programe proučavali identifikovavši skup, njima zajedničkih karakteristika. Utvrdili su kako su programi za pozitivan razvoj mladih uopšteno usmjereni na:

- uspostavljanje bliskih odnosa,
- poticanje otpornosti (na negativne uticaje),
- unapređenje socijalne, emocionalne, kognitivne i moralne kompetencije,
- poticanje samoodređenja i jasnog identiteta,
- poticanje samoefikasnosti,
- unapređenje prosocijalnih normi (zdravih standarda ponašanja).

b) Saznajne vještine

Kroz emocionalne vještine, učenici će biti osposobljeni za saznejne vještine, a one uključuju:

Razgovor sa samim sobom (unutrašnji razgovor), gdje Autorice knjige „Razgovori sa zrcalom“, Miljković i Rijavec, navode da su samopouzdanje i samopoštovanje međusobno povezani i utiču jedno na drugo. Stoga je bitno da osoba postane svjesna vlastite vrijednosti i da gradi samopouzdanje, a to najbolje postiže razgovorom sa samim sobom. U knjizi, „Čuda se ipak događaju“, autorica, (Rijavec, 2000) navodi kako je za stvaranje pozitivne slike o sebi potrebno: prihvatiti sebe, uočiti svoje vrijednosti, naučiti primati pohvale, naučiti primati kritike, uspoređivati se jedino sa sobom, jer ako dijete stalno uspoređujemo samo s najboljima, vrlo je vjerovatno da će se početi osjećati nesposobno, glupo i neuspješno (Rijavec, 2008: 34).

O svojim emocijama treba znati razgovarati, ali i o njima razmišljati; na njih reagovati, ali i s njima upravljati. Osjećaji su važni i korisni ali samo ako s njima znamo upravljati, usmjeravati ih i koristiti za postizavanje i održavanje naše sreće i zadovoljstva. Mi moramo vladati njima, a ne oni nama! Pomoću njih možemo vanjske događaje učiniti ugodnima ili neugodnima, korisnima i štetnima, radosnima i žalosnima. Osjećaji utječu na našu procjenu vanjske stvarnosti kao i na njihov doprinos našoj sreći ili nesreći (<http://www.savjetnikuspjeha.com/upravljanje-sobom/>).

c) Pozitivan stav prema životu

Da bismo razvili pozitivan stav prema životu, treba, prije svega da steknemo neke dobre navike, jer kad nešto određeni put ponovimo, to prelazi u naviku. Treba da naučimo gledati pozitivnu stranu iz svega što nam se događaja, da budemo ljubazni i prihvatimo ljude onakvima kakvi jesu. Zatim, trebamo se naučiti upornosti (<http://www.savjetnikuspjeha.com/upravljanje-sobom/>).

d) Samosvijest o razvoju realnih očekivanja

Očekivanja su ideje o tome kako stvari trebaju biti postavljene u našim i tuđim životima. To su utvrđena pravila kojih mislimo da se trebamo pridržavati. Ona su jedan od glavnih uzroka za razočarenje i neuspjeh u životu. Ljudi su društvena bića i važno je da budu prihvaćeni od drugih, stoga većina živi prema očekivanjima postavljenim prema sebi, prema drugima, prema životu ili prema očekivanjima drugih prema nama. Glavni uzrok naše potrebe za ispunjavanjem očekivanja je strah od neodobravanja i neprihvaćenosti (<http://www.savjetnikuspjeha.com/upravljanje-sobom/>).

e) Vještine ponašanja

Vještina generalno označava naučen ili stečen dio ponašanja. Pojam vještine tako se razlikuje od pojma sposobnosti, koje se smatraju preduslovom za ostvarivanje vještina. Vještina je mogućnost pojedinca za brzo i tačno izvođenje niza sistemski organizovanih operacija ili sklopova operacija za lakše i uspješnije obavljanje nekog zadatka. Obično se razlikuju psihomotoričke vještine, kod kojih je bitna motorička komponenta (npr. vožnja biciklom), i verbalne vještine (npr. verbalna i neverbalna komunikacija) (<http://www.savjetnikuspjeha.com/upravljanje-sobom/>).

Zaključak:

Zadaća o emocionalnom razvoju mladih, kao i o prevenciji emocionalnih problema, ostaje na obrazovnom sistemu, odnosno na učiteljima, koji će osnaživati i podupirati mlade ljude na njihovom putu ka odrastanju. Stoga bi učitelji 21. vijeka trebali biti osposobljeni za emocionalno – terapijski proces. Svaki emocionalni proces je i terapijski proces, a terapijski proces podrazumijeva specifičnu metodu pružanja slobode svim učenicima, posebno onim koji imaju problema u učenju, učenicima sa disfunkcionalnim ponašanjem i učenicima koji se nalaze u nekim teškim životnim situacijama. Kroz terapijski proces, učitelj pomaže učenicima u njihovom ličnom rastu, razvoju i sazrijevanju te prilagođavanju životnim uslovima zbog njihovog osposobljavanja za samostalno rješavanje aktuelnih i budućih problema (Barath, 1996).

Osnove terapijskog procesa su:

- a) sakupljanje i analiza podataka,
- b) planiranje i pripremanje terapije,
- c) provođenje terapije,
- d) evaluacija ili procjena rezultata.

Samo sakupljanje i analiza podataka posebno je važan dio terapijskog procesa i predstavlja osnov cijelog programa. Procjena se provodi s namjerom kako bi se utvrdio uzrok koji je doveo do određenog emocionalnog stanja učenika, te bi ona trebala biti individualna i prilagođena po potrebi učenika. Ovdje je izuzetno važno da sam nastavnik zna razloge i svrhu provođenja određenih, npr. testova, jer će samo na taj način biti u mogućnosti učeniku dati odgovore na pitanje "Zašto?". Sumiranje podataka mora biti tačno i precizno, iz pouzdanih izvora i jezgrovito. Sav daljnji proces ovisi o što potpunijem provođenju ove prve faze. Nakon što je nastavnik napravio procjenu i utvrdio postojeći problem, sljedeći zadatak je utvrđivanje prioriteta. Prilikom utvrđivanja prioriteta, nastavnik treba imati u vidu sljedeće: učenikove želje i potrebe (ako ih je u mogućnosti iskazati) i emocionalno stanje.

Nakon što se utvrdi eventualni problem kod učenika, sljedeći korak je utvrđivanje ciljeva i zadataka koji se žele postići. Najvažnije je utvrditi način kojim će se nastojati ostvariti prethodno postavljeni ciljevi i metode koje će se koristiti. Sposobnost nastavnika da ima raznovrstan pristup koji koristi u nastavi, ukazuje na važnost individualnog pristupa u tretmanu svakog učenika. Holistički pristup, npr. stavlja u centar samog učenika i daje mu ključnu ulogu, pri tom prilagođavajući nastavni proces učeniku. Bitni faktori za provođenje terapijskog procesa su vrijeme, oblik terapije i saradnja sa ostalim učenicima. Evaluacija i procjena rezultata, ujedno je i najvažniji dio, jer se putem njega ocjenjuje i kontroliše učinkovitost provedenog procesa. Tu se ubrajaju uspjesi i ograničenja koja su se javila tokom izvođenja samog procesa. Evaluacija se radi s ciljem da se procijeni napredak, kako pojedinačni, tako i grupni i da se ustanovi da li ovakav način rada vodi prema krajnjem cilju ili treba primijeniti drugačiji pristup.

Literatura:

1. Aristotel. (2005). *O pjesničkom umijeću*. Zagreb: Školska knjiga.
2. Barath, A., Matul, D., Sabljak, L.J. (1996). *Korak po korak do oporavka*. Zagreb. Tipex.
3. Bognar, L. Bognar, B. (2007). Kreativnost učitelja kao značajna kompetencija nastavničke profesije. U Babić, N. (ur.), *Kompetencije i kompetentnost učitelja* (421-428). Osijek: Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera, Učiteljski fakultet u Osijeku, Kherson State University Kherson.
4. Bradberry, T., Greaves, J. (2008). *Emocionalna inteligencija*, Založba Tuma, Ljubljana.
5. Catalano, R.F., Berglund, M.L., Ryan, J.A.M., Lonczak, H.S., Hawkins, J.D. (2002). Positive youth development in the United States: Research findings on evaluations of positive youth development programs. *Prevention & Treatment*, 5, članak 15. Nađeno na: <https://jjrec.files.wordpress.com/2016/04/catalano2004.pdf> 2.10. 2017.
6. Goleman, D. (1995). *Emocionalna inteligencija*, Zagreb: Mozaik knjiga.
7. Goleman, D. (2000) *Emocionalna inteligencija u poslu*, Zagreb: Mozaik knjiga.
8. Janković, J., Bašić, J. (2001). *Prevenција poremećaja u ponašanju djece i mladih u lokalnoj zajednici*. Zagreb: Povjerenstvo vlade republike Hrvatske za prevenciju poremećaja u ponašanju djece i mladeži.
9. Milivojević, Z. (2010). *Emocije*. Zagreb: Mozaik knjiga.
10. Plutchik, R. (2000). *Emocije u psihoterapijskoj praksi*. Beograd: Altera.
11. Rijavec, M., Miljković, D., Brdar, I. (2008). *Pozitivna psihologija*. Zagreb: IEP-D2.
12. Rijavec, M. (2000). *Čuda se ipak događaju*. Zagreb: IEP d.o.o.
13. <http://www.savjetnikuspjeha.com/upravljanje-sobom/> Očitano. 25.04.2023.
14. <https://www.hocu.ba/index.php/hocu.prostor/razumjeti-ne-znaci-nuzno-i-odobriti/> Očitano: 21.04.2023.

Every child has the right to emotional education Teacher of the 21st century

Summary

Childhood and adolescence are critical points where the basic emotional habits that will later govern their lives are formed. Emotional intelligence implies a basic skill for living, such as how to control emotional impulses, perceive the deepest feelings of others and how to harmonize mutual relationships. As Aristotle says: „Be angry with the right person, and to the right degree, and at the right time, and for the right purpose, and in the right way.” The aim of this work is to show how schools should employ teachers who will create programs that would educate students in their entirety, combining reason and heart in classrooms. First of all, teachers, i.e. the teaching staff who work with children, should know their own emotions well and, in this regard, a subject dealing with emotions should be included in the curriculum. Only such qualified teachers can work with children and form some basic effective elements, which would include: emotional skills, cognitive skills and behavioral skills. The conclusion brings the characteristics of the teacher of the 21st century, and the programs that would be used by teachers, show the improvement of emotional competence, are aimed at building specific skills in the field of emotions, cognition, and social, behavioral and moral development. Therefore, these programs for the positive development of children in this category seek to develop the ability to manage emotional reactions or self-management strategies, to mitigate one's own unpleasant experiences and to tolerate frustration.

Key words: *emotions, teachers, students, school*

PRAVA STARIJIH OSOBA U SUSTAVU SOCIJALNE SKRBI REPUBLIKE HRVATSKE

Snježana Bošnjak, dipl. soc. radnica⁴⁹⁰

*Hrvatski zavod za socijalni rad, Županijska služba u Požeško-slavonskoj županiji
Područni ured Požega*

Apstrakt: Starenje je prirodan fiziološki proces koji se razlikuje od pojedinca do pojedinca. Proces započinje rođenjem i traje do smrti. Sam proces starenja uvelike ovisi o samoj osobi, stilu života, utjecajima okoline, genetskim predispozicijama i ostalim čimbenicima. Starenje jedan od najvećih socijalnih, ekonomskih i zdravstvenih izazova 21. stoljeća, a kvaliteta starenja i samim time kvaliteta života postaju važna društvena pitanja. Ujedinjeni narodi i Europska unija sustavno upozoravaju na ozbiljnost problema ubrzanog starenja stanovništva i posljedica koje iz toga proizlaze. Hrvatska se po broju starijeg stanovništva dugo nalazi u skupini „stara društva“. Prema zadnjem Popisu stanovništva iz 2021. godine, u Republici Hrvatskoj živi 3 871 833 stanovnika, a od toga je u dobi od 65. godina i više 867 227 stanovnika. U Republici Hrvatskoj starijim osobama dostupna su prava u sustavu socijalne skrbi koja mogu koristiti ako ispunjavaju propisane uvjete. Sustav socijalne skrbi za starije osobe usmjeren je na suzbijanje socijalne isključenosti te pružanje kvalitetnih socijalnih usluga, koje osiguravaju sljedeći pružatelji: ustanove socijalne skrbi, udruge, vjerske zajednice, druge pravne osobe te obrtnici, fizičke osobe kao profesionalnu djelatnost, udomiteljske obitelji. Kako bi se starijim osobama, koje su u sustavu socijalne skrbi prepoznate kao posebno osjetljiva kategorija korisnika, omogućilo pravo na dostojanstvenu starost i trajnu društvenu uključenost, potrebna je uspostava cjelovitog pristupa i dugoročne strategije socijalne skrbi. Republika Hrvatska zbog te potrebe je izradila Strategiju socijalne skrbi za starije osobe u Republici Hrvatskoj. Posebno ističemo da Strategija predstavlja podlogu za korištenje sredstava Europskih fondova, a služi i kao podloga za razvoj novih oblika skrbi za starije osobe u lokalnoj zajednici. U području ljudskih prava, starenja se najčešće veže uz mirovinske, zdravstvene i socijalne sigurnosti.

Ključne riječi: starije osobe, socijalna skrb, Republika Hrvatska, prava, starenje

Uvod

Starenje stanovništva postalo je jedno od najvažnijih pitanja budućeg društvenog razvoja velikog broja zemalja. Utjecaji i posljedice relativno brzih povećanja udjela stare populacije u društvu očituju se u najvažnijim sektorima kao što su gospodarstvo, zdravstvo, socijalna skrb i brojnim drugim. Iako se starosti kao fenomenu u politici skrbi često prilazi na individualnoj razini, nastojeći pronaći odgovore na specifičnosti potreba starije osobe, ipak se danas razvijena društva izrazito trude da fenomenima starosti i starenja pristupe s aspekta šire društvene razine. Takav pristup svoje utemeljenje ima i u činjenici da prilagodba na starost ne ovisi samo o biološkim i psihološkim činiteljima već i o vanjskim činiteljima, kao što su socijalna okolina, obiteljske prilike, stambeni uvjeti i sustavi podrške koji u nekoj sredini postoje, a usmjereni su na pomoć starijim osobama.

Ujedinjeni narodi i Europska unija, zbog trenda starenja unazad tri desetljeća, sustavno upozoravaju na ozbiljnost problema ubrzanog starenja stanovništva i posljedica koje iz toga proizlaze te su svoja djelovanja usmjerili prema senzibilizaciji zemalja članica za izgradnju politika prilagođenih potrebama i skrbi o starijim osobama. Stoga je starenje jedan od najvećih socijalnih, ekonomskih i zdravstvenih izazova 21. stoljeća, a kvaliteta starenja i samim time kvaliteta života postaju važna društvena pitanja.

⁴⁹⁰ sbosnjak.1908@gmail.com

Proces ubrzanog starenja prisutan je u Republici Hrvatskoj. Prema najnovijim demografskim pokazateljima, Republika Hrvatska se ubraja među države s visokim udjelom starog stanovništva. Opredjeljenje Republike Hrvatske za zaštitom starijih osoba kao ranjive skupine proizlazi iz Ustava Republike Hrvatske: u članku 58. stavak 1. navedeno je da slabim, nemoćnim i drugim, zbog nezaposlenosti ili nesposobnosti za rad, nezbrinutim osobama država osigurava pravo na pomoć za podmirenje osnovnih životnih potreba, u članku 64. stavak 4. da su djeca dužna brinuti se za stare i nemoćne roditelje, te u članku 65. da je dužnost svih da štite djecu i nemoćne osobe. (Ustav, 2001). Starije i nemoćne osobe su u sustavu socijalne skrbi prepoznate kao posebno osjetljiva kategorija korisnika, članak 18. Zakona o socijalnoj skrbi („Narodne novine“ broj 18/22, 46/22, 119/22). Posljedice starenja stanovništva i gospodarska kriza dodatno utječu na sustav socijalne zaštite, odnosno mirovinski, zdravstveni i sustav socijalne skrbi. U svrhu uspostave cjelovitog pristupa i dugoročne strategije skrbi o starijim osobama, Vlada Republike Hrvatske je izradila Strategiju skrbi o starijim osobama (Strategiju socijalne skrbi za starije osobe u Republici Hrvatskoj 2015.). Ciljevi koji se nastoje postići Strategijom, a proizlaze iz problema uočenih prilikom analize postojećeg stanja, odnose se na unaprjeđenje normativnog okvira i sustava pružanja pomoći i usluga, osiguranje pravodobne informacije o pravima i uslugama iz sustava socijalne skrbi za starije osobe, te razvijanje različitih oblika socijalnih usluga koje pridonose uključivanju starijih osoba u život zajednice.

Starost i starenje

Starost je period života koji podrazumijeva posebnu brigu i njegu. Starije osobe osjetljivije su na društvene, zdravstvene, materijalne i druge promjene. Društvene promjene, poput starenja stanovništva, sve veće zaposlenosti žena, promjene u strukturi i ulozi obitelji, migracije, pomicanja dobi umirovljenja te promijenjenih vrijednosti glede odgovornosti skrbi za starije osobe, vode i većem deficitu skrbi, a izgledno je i da će sve više ljudi trebati dugotrajnu skrb. Način na koji čovjek stari i odrasta nije za sve ljude isti. Starenje je izrazito individualan proces povezan ponajprije s genetskim nasljeđem i s načinom života. Razliku između srednje i “treće dobi” teško je točno definirati i stoga što ovi pojmovi nemaju isto značenje u svim društvima. Neki se smatraju starima kad postanu bake ili djedovi ili kad prestanu raditi. Većina razvijenih zemalja svijeta uzela je kronološku dob od 65 godina za definiranje “starosti”. Prema kriterijima Svjetske zdravstvene organizacije starost se dijeli na raniju (65 do 74 godine), srednju (75 – 84 godine) i duboku starost (85 i više godina). Budući da postoje velike razlike u očekivanom trajanju života među zemljama u svijetu, kao i kulturološke razlike u samom poimanju starosti, ne može se ni dati zajednička definicija za starost koja bi vrijedila za sve. Procesom starenja s vremenom slabe mehanizmi u tijelu koji utječu na našu sposobnost obavljanja velikog broja svakodnevnih zadataka. Mnogi stručnjaci predlažu razlikovanje kronološke (stvarne) od biološke (vitalne) dobi. Stvarna dob je količina vremena koju je osoba doživjela, a vitalna dob vezana je uz to kako tijelo izgleda i funkcionira. *Starost – reintegracija ili očaj* obuhvaća čak trećinu životnog vijeka! U toj životnoj fazi osoba se hvata u koštac sa smislom života, te se priprema za kraj svog tjelesnog postojanja. Jedan od pionira socijalne gerontologije Robert Havighurst, navodi šest zadataka s kojima se osoba u toj dobi mora suočiti: prilagođavanje na opadanje tjelesne snage i zdravlja, prilagođavanje na umirovljenje i smanjeni prihod, prilagođavanje na smrt supružnika, uspostavljanje jasne povezanosti s vlastitom dobnom skupinom, usvajanje i prilagođavanje društvenih uloga na fleksibilan način, te uspostavljanje zadovoljavajuće fizičke okoline za život. Također su opisane pozitivne crte starosti kao što su kreativnost i postignuća, te uspješno starenje koje u prvom redu podrazumijeva pozitivan pojam o sebi uz realnu procjenu sposobnosti. Autori ističu da je starost viđena kao jedno razdoblje života, ali može biti podijeljeno u najmanje tri stadija: mladi-stari (65 do 75 ili 80 godina), stari-stari (75 ili 80 do oko 90 godina) i vrlo-stari ili najstariji-stari (85 do 90 ili više godina). Gerontologija je interdisciplinarna znanost o starijim osobama koja obuhvaća osim bioloških, zdravstvenih, psiholoških, socijalnih i odgojno-obrazovne i druge spoznaje teorije i prakse u cilju ostvarivanja dobrobiti čovjeka. Starije osobe su važan dio obiteljskog i socijalnog života. Unatoč neminovnim različitim znanstvenim i praktičnim pristupima gerontologija kao znanost o starom čovjeku pokušava iznaći odgovore na neka krucijalna pitanja kao što su: kako doživjeti starost i što možemo poduzeti da starost bude kvalitetni dio životnog ciklusa svake osobe (Zloković, Zovko, 2020).

Društvena percepcija starosti

Društvena percepcija starosti doživjela je tijekom vremena velike promjene, od prijašnjih vremena kada se starost smatrala razdobljem mudrosti te su stariji ljudi zauzimali značajna mjesta u društvima i na njih se često gledalo kao na životne učitelje koji su zauzimali važna mjesta u zajednicama, do današnjih dana kadu su starost uglavnom stereotipna jer se vezuje uz boležljivost, siromaštvo, slabost, demenciju, izoliranost, beskorisnost i depresiju te se na starije osobe počelo gledati kao na teret društva. Negativni stavovi prema starijim osobama dovode do percepcije da su starije osobe manje važne nego mlađe odrasle osobe, što se može manifestirati kroz različite oblike, a nerijetko i nasilje nad starijim osobama. Danas su starije osobe kao socijalno rizične i vulnerabilne skupine, jer mnogi ne žive dostojno čovjeku i to u tzv. suvremenog doba. Marginalizacija starih je razvidna na svim razinama društva, pa tako i u socijalnoj skrbi koje bi inače trebalo bezuvjetno garantirati jednakost i razumijevanje. Stoga međugeneracijska suradnja je važna tema na svim razinama društva sa ciljem poboljšavanja položaja starijih osoba.

Demografsko kretanje starije populacije u RH i EU

Stopa smrtnosti opala je u gotovo svim zemljama zahvaljujući razvoju medicine, poglavito u području sprječavanja zaraznih bolesti, poboljšanja higijene i zdravstva, sveukupnom društvenom razvoju i boljem životnom standardu. Prosječno očekivao trajanje života tako je od 45 godina u ranim 1950-im, naraslo na 64 u 1990-im. Pretpostavlja se da će do 2050. godine u Europskoj zajednici broj ljudi koji su stariji od 65 godina narasti za 70%, a broj ljudi starijih od 80 godina za 170%. U Hrvatskoj je danas svaki peti stanovnik stariji od 65 godina, a u nekim hrvatskim županijama čak svaki treći. Proces starenja stanovništva unapredovao je u cijelom svijetu, što 21. stoljeće stavlja pred veliki izazov usavršavanja i prilagođavanja zdravstvene, socijalne i mirovinske skrbi te gospodarskog i obrazovnog sustava novim potrebama stanovništva. Prema posljednjim dostupnim podatcima DZS-a iz 2021. godine, u Republici Hrvatskoj živi 3 871 833 stanovnika, a od toga je u dobi od 65. i više godina 867 227 stanovnika, što čini 22,4 % starijih osoba od 65. i više godina u udjelu ukupnog stanovništva RH. (Državni zavod za statistiku, 2021). Prva europska konferencija o stanovništvu održana je 1993. godine u Ženevi, a organizirala ju je Europska ekonomska komisija Ujedinjenih naroda. Intenzivne demografske promjene, koje su u europskim zemljama uslijedile tijekom posljednjeg desetljeća, utjecale su na odluku Vijeća Europe da pripremi novu konferenciju o stanovništvu s ciljem temeljite analize recentnih demografskih pojava i rasprave o mjerama koje je potrebno poduzimati eda bi se europska društva nosila s posljedicama demografske recesije i velikim promjenama u strukturi stanovništva i obitelji. 7. i 8. travnja 2005. godine u sjedištu Vijeća Europe, u Strasbourgu, održana je europska demografska konferencija pod naslovom *Socijalna kohezija pred demografskim izazovima*. Na konferenciji se raspravljalo o četiri velike teme: političkim posljedicama promjena u konstituiranju obitelji, starenju stanovništva i izazovima koji iz toga proizlaze za socijalnu politiku, utjecaju migracija na društvo i politiku te prioritarnim akcijama u odnosu na stanovništvo i socijalnu koheziju. Druga sjednica konferencije bavila se pitanjem starenjem stanovništva koje je ocijenjeno kao veliki izazov socijalne politike. U izlaganjima upozoreno je na četiri ključna čimbenika koji utječu na starenje europskog stanovništva: stopu fertiliteta koja je gotovo svugdje u Europi niža od stope proste reprodukcije stanovništva, a koja će se, po svemu sudeći, održati i u narednom razdoblju; dobnu strukturu stanovništva koja će presudno utjecati na brojnost budućih naraštaja roditelja, dakle i na stopu nataliteta; porast očekivanog trajanja života koji utječe na povećanje broja starih i vrlo starih ljudi te imigraciju, koja, prema relevantnim istraživanjima, ima ograničen utjecaj na usporavanje starenja stanovništva i demografski rast. Nema sumnje da je starenje stanovništva veliki izazov za socijalnu i ekonomsku politiku kao i socijalnu koheziju u europskim društvima. U tom smislu treba podsjetiti na krizu i reforme mirovinskih sustava koje su uslijedile ponajprije zbog povećanja udjela stare populacije. Također, poznato je da su nekada stari ljudi zbrinjavani unutar svojih obitelji, koje su bile relativno brojne i solidarne. Danas su trogeneracijske obitelji iznimke, premda se, kako tvrde neki analitičari, održava obiteljska solidarnost «na distanci». Zbog smanjenih stopa fertiliteta, sve većeg broja razvoda, velikog broja parova bez djece, te rasprostranjenog celibata među mladim ljudima, mnogo je starih ljudi prisiljeno živjeti izvan obitelji, a jedan njihov broj smješten je u socijalne institucije. Drugim riječima, posljednjih je desetljeća povećana intervencija društva u zbrinjavanje

starih ljudi. Radi prevladavanja «krize starenja» nude se različite politike, među kojima istaknuto mjesto ima podizanje i fleksibilizacija dobne granice umirovljenja, kao i raznovrsni programi aktivnog starenja. Povećano očekivano trajanje života jedno od velikih dostignuća čovječanstva, pa je paradoksalno da ga se tretira kao nevolju suvremenog društva. Treba podsjetiti, dodao je, da su danas stari ljudi zdraviji nego što su nekada bili; oni stoga mogu raditi u kasnijoj životnoj dobi i ostvariti aktivnu ulogu u društvu. Uostalom, zdravstveni se troškovi koncentriraju u posljednjoj životnoj fazi, pa stari ljudi ipak nisu ekonomska opasnost za zdravstveni sustav kako se uobičajeno ističe. Cilj i motiv Konferencije je prevladavanje zabrinutosti u pogledu posljedica starenja stanovništva, a mnogo se pažnje posvećuje cjelovitom pristupu i mjerama prevladavanja «krize demografskog starenja» (Puljiz, 2005).

Zakonsko uređenje socijalne skrbi u Republici Hrvatskoj

Socijalna skrb u Republici Hrvatskoj se uređuje Zakonom o socijalnoj skrbi (NN, broj: 18/22, 46/22, 119/22) koji se uređuje djelatnost socijalne skrbi, načela socijalne skrbi, naknade i usluge u sustavu socijalne skrbi, postupci za njihovo ostvarivanje, korisnici, sadržaj i način obavljanja djelatnosti socijalne skrbi, financiranje djelatnosti socijalne skrbi te druga pitanja značajna za djelatnost socijalne skrbi. Zakon o socijalnoj skrbi u Republici Hrvatskoj je usklađen s pravnim poretkom Europske unije. Socijalna skrb organizirana je djelatnost od javnog interesa čiji je cilj pružanje pomoći socijalno ugroženim osobama, kao i osobama u nepovoljnim osobnim ili obiteljskim okolnostima, a obuhvaća prevenciju, pomoć i podršku pojedincu, obitelji i skupinama, u svrhu unapređenja kvalitete života, te poticanje promjena i osnaživanje korisnika, radi njihova aktivnog uključivanja u život zajednice. Zakon o socijalnoj skrbi propisao je da se socijalna skrb uređuje na temelju načela supsidijarnosti, socijalne pravičnosti, dostupnosti, individualizacije, pravodobnosti, informiranosti, sudjelovanja u donošenju odluka, tajnosti i zaštite osobnih podataka, poštivanja privatnosti, kombinirane socijalne politike, socijalnih inovacija. Prema Zakonu o socijalnoj skrbi starije osobe su osobe koje su navršile 65. i više godina života (Zakon o socijalnoj skrbi, 2022). Kako bi se starijim osobama, koje su u sustavu socijalne skrbi prepoznate kao posebno osjetljiva kategorija korisnika, omogućilo pravo na dostojanstvenu starost i trajnu društvenu uključenost, potrebna je uspostava cjelovitog pristupa i dugoročne strategije socijalne skrbi. U tu svrhu izrađena je Strategija socijalne skrbi za starije osobe u Republici Hrvatskoj (Strategija socijalne skrbi za starije osobe, 2015). Posebno ističemo da Strategija predstavlja podlogu za korištenje sredstava Europskih fondova, a služi i kao podloga za razvoj novih oblika skrbi za starije osobe u lokalnoj zajednici. Sustav socijalne skrbi za starije osobe usmjeren je na suzbijanje socijalne isključenosti te pružanje kvalitetnih socijalnih usluga, koje osiguravaju sljedeći pružatelji: ustanove socijalne skrbi, udruge, vjerske zajednice, druge pravne osobe te obrtnici, fizičke osobe kao profesionalnu djelatnost, udomiteljske obitelji sukladno Zakonu o socijalnoj skrbi („Narodne novine“ broj: 18/22, 46/22, 119/22). Osim navedenog, socijalna skrb ostvaruje se i sukladno općim aktima jedinica lokalne i/ili područne (regionalne) samouprave i Grada Zagreba, kojima definiraju socijalne programe na području svoje nadležnosti te njihov sadržaj, obim i načine financiranja. Stoga bih starije osobe trebalo uputiti da se za informaciju o pravima na lokalnoj/regionalnoj razini obratite svojoj općini ili gradu odnosno županiji. Za provedbu Nacionalnog plana razvoja socijalnih usluga za razdoblje od 2021. do 2027. godine, koji je donijela Vlada Republike Hrvatske, predviđeno je ukupno 13,2 milijardi kuna za osiguravanje regionalne ravnomjernosti i dostupnosti socijalnih usluga osjetljivim skupinama. Jedan od strateških ciljeva Vlade Republike Hrvatske donošenjem takvog Nacionalnog plana razvoja socijalnih usluga je smanjivanje regionalnih nejednakosti u pristupu socijalnim uslugama kao bitne pretpostavke razvoja suvremenog društva u kojem svatko ima pravo na društvenu solidarnost, ravnopravnost i jednake prilike (Nacionalni plan razvoja socijalnih usluga, 2021).

Informiranost starijih osoba o pravima koje mogu ostvarivati

Osobe starije životne dobi često nisu upućene u prava koja im pripadaju po zakonu. Štoviše, zaštita njihovih prava dio je zakonodavstva na lokalnoj, županijskoj, nacionalnoj, europskoj pa i svjetskoj razini. Kako bi starije osobe uopće znale da imaju prava prema zakonu i strategiji koja ta prava štite, potrebno ih je sustavno informirati. Ovisnost u starijoj dobi prepoznaje se kao socijalni rizik tek

unatrag dva desetljeća, kada počinje intenzivnije razmatranje i provođenje reformi koje vode formaliziranju skrbi, odnosno raste javna uključenost u reguliranje, financiranje, organiziranje i pružanje skrbi starijima. U Hrvatskoj se prepoznaju prednosti izvaninstitucionalnih usluga, posebice njihova djelotvornost, no nedovoljno se razvijaju te ne uspijevaju pratiti potrebe i rasteretiti rezidencijalne kapacitete. To vodi individualizaciji skrbi, čemu dodatno pridonosi činjenica da financiranje skrbi postaje sve više individualna odgovornost. Vidljivo da je tendencija profesionalizacije sustava, odnosno donese se stroži standardi kvalitete, posebice glede traženih kvalifikacija pružatelja usluga te omjera stručnih radnika i korisnika, a sve se više regulira i udomiteljstvo. U svrhu uspostave cjelovito pristupa i dugoročne strategije skrbi o starijim osobama, nadležno Ministarstvo je definiralo ciljeve i načine njihova ostvarenja u području uspostave sustavnog pristupa u socijalnoj skrbi za starije osobe kroz standardizaciju usluga za starije osobe, usklađivanje cijena usluga koje se starijim osoba pružaju. Decentralizacija, de-institucionalizacija i pluralizacija pružatelja usluga nadalje ostaje glavna reformska usmjerenja, uz osnaživanje korisnika i veću individualnu odgovornost. Uvođenje standarda kvalitete te organiziranje javnih poziva prilikom podugovaranja pružatelja smatraju se važnim pred uvjetima za dosezanje cijele reforme. Europske zemlje sve više prepoznaju rizik ovisnosti u starijoj dobi te provode brojne reforme s kompleksnim posljedicama pojedinca u potrebi skrbi i njegu obitelji te postojeće prakse skrbi, ali ne na uređenju sustava skrbi za starije. Reforme nisu jednoznačne te se u nekim segmentima širi javna odgovornost, a dugotrajna skrb prepoznaje se kao socijalni rizik, dok u drugim segmentima dolazi do povlačenja države, odnosno naglasak se stavlja na individualnoj odgovornosti.

Starije osobe s invaliditetom svoju okolinu doživljavaju neprilagođenom gdje im na osobit način smetaju stubišta i povišeni pragovi što im otežava mobilnost. Prava po osnovi socijalne skrbi ili uključivanja u udrugu osoba s invaliditetom koriste ukoliko su o njima informirani, a koriste ih puno rjeđe nego mlađe osobe s invaliditetom. Najčešće kao razlog nekorištenja navode upravo neinformiranost o pravima i to češće nego mlađe osobe s invaliditetom. Njihova socijalna mreža je znatno uža od mladih ispitanika. Najveći izvori informacija za njih su mediji, dok mlađi ispitanici imaju razvijeniju socijalnu mrežu i dobivaju informacije od udruge ili prijatelja. Slobodno vrijeme najčešće provode s članovima obitelji. Češće izražavaju negativno raspoloženje kao što su zabrinutost, napetost, istrošenost i nesretnost. Najveći izvori razumijevanja i podrške su im njihova djeca i supružnik te Crkva i rodbina. Formalni izvori podrške su im predstavnici vlasti u županiji i državi, zatim Hrvatski zavodi za socijalni rad pa i udruge (Leutar, Štambuk, Rusac, 2007).

Prava starijih na europskoj razini

Na europskoj razini, dvije ključne institucije koje utječu na razinu i kvalitetu prava starijih osoba su regionalna organizacija za ljudska prava Vijeće Europe te Europska unija. Na razini Vijeća Europe najrelevantniji pravni instrumenti koji reguliraju prava starijih osoba su Europska konvencija o zaštiti ljudskih prava i temeljnih sloboda (nadalje: EKLJP) i njeni protokoli (<https://www.ec.europa.eu/social/BlobServlet?docId=9231&langId=en>). Dodatni važni instrumenti su Europska socijalna povelja iz 1961. godine te revidirana Europska socijalna povelja iz 1996. godine. Uz to, Europski sud za ljudska prava tj. njegova jurisprudencija također su bitni za tumačenje prava iz EKLJP koja se odnose i na starije osobe.

Najznačajniji pravno neobvezujući instrument Vijeća Europe koji regulira prava starijih osoba je Preporuka o promicanju ljudskih prava starijih osoba koju je 2014. godine usvojio Odbor ministara. Ovaj instrument poziva na poštivanje autonomije starijih osoba i njihove pravne sposobnosti u svakodnevnom životu. Preporuka ima za cilj promicanje zaštite starijih osoba u društvima gdje ageizam raste ili u situacijama u kojima mogu biti ranjive. Ovim instrumentom, čiji je cilj podizanje svijesti tijela javne vlasti i civilnog društva o ljudskim pravima i temeljnim slobodama starijih osoba, predviđena je procjena Odbora ministara pet godina nakon njegova donošenja o njegovoj provedbi na nacionalnoj razini. Uz Vijeće Europe za regulaciju ljudskih prava na europskoj razini bitna je i Europska unija.

Najvažniji dokument u tom segmentu predstavlja Povelja Europske unije o temeljnim pravima (<https://www.eur-lex.europa.eu/legal-content/HR/TXT/PDF/?uri=CELEX:12016P/TXT&from=RO>) koja se u svom članku 25. eksplicitno referira na prava starijih osoba. Uz to, povelja se odnosi i na prava osoba s invaliditetom, na zabranu diskriminacije kao i na druga, za starije osobe relevantna temeljna prava. (https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/TA-8-2015-0309_HR.html).

Na navedene detektirane izazove, poput porasta udjela starijih osoba u cjelokupnoj populaciji EU te s tim povezanim rizicima s mirovnim i zdravstvenim sustavom, navode se i politike koje bi trebale ublažiti negativne posljedice. Tako primjerice na svojoj mrežnoj stranici EK podsjeća na Vodeća načela za aktivno starenje i solidarnost među generacijama koje su izradili Odbor za socijalnu zaštitu i Odbor za zapošljavanje (<https://www.composite-indicators.jrc.ec.europa.eu/active-ageing-index/active-ageing-indeks>). Također, izrađen je Indeks za aktivno starenje koji mjeri u kojoj mjeri starije osobe mogu ostvariti svoj puni potencijal u smislu zapošljavanja, sudjelovanja u društvenom i kulturnom životu i neovisnog življenja. Indeks se od njegovog objavljivanja koristi za reforme politike, ali može služiti i kao izvor informacija za osmišljavanje adekvatnih socijalnih usluga (<https://ec.europa.eu/social/main.jsp?langId=en&catId=89&newsId=1837&furtherNews=yes> 1).

Prava starijih osoba iz sustava socijalne skrbi Republike Hrvatske

U sustavu socijalne skrbi starija osoba može ostvariti pravo na naknade i pravo na usluge ukoliko udovoljava uvjetima iz Zakona o socijalnoj skrbi („Narodne novine“ broj: 18/22, 46/22, 119/22). Za priznavanje prava temeljem Zakona o socijalnoj skrbi potrebno se obratiti Hrvatskom zavodu za socijalni rad, Područnom uredu na čijem području nadležnosti starija osoba ima prebivalište. Ukoliko osoba nema prebivalište u RH mjesno je nadležan Hrvatski zavod za socijalni rad, Područni ured prema mjestu boravišta u RH ako nema boravište onda je mjesno nadležan Hrvatski zavod za socijalni rad, Područni ured prema mjestu posljednjeg prebivališta, odnosno boravišta u RH, ako nema ništa od navedenog onda je mjesno nadležan prema mjestu na kojemu je nastao povod za vođenje postupka. Sukladno Zakonu o socijalnoj skrbi socijalne naknade se obračunavaju po dvije osnovice. Visina zajamčene minimalne naknade utvrđuje se u određenom postotku u odnosu na osnovicu na temelju koje se izračunava iznos zajamčene minimalne naknade koju svojom odlukom određuje Vlada Republike Hrvatske. Visina ostalih novčanih davanja u socijalnoj skrbi utvrđuje se u određenom postotku u odnosu na osnovicu za izračun iznosa drugih prava koju svojom odlukom određuje Vlada Republike Hrvatske. Naknade koje starije osoba može ostvariti u sustavu socijalne skrbi su: zajamčena minimalna naknada, naknada za troškove stanovanja, naknada za ugroženog kupca energenata, naknada za osobne potrebe, jednokratna naknada, naknada za pogrebne troškove, osobna invalidnina, doplatak za pomoć i njegu. Zajamčena minimalna naknada je predviđena za osobe koje nemaju sredstava za uzdržavanje do visine iznosa zajamčene minimalne naknade, a nisu ih u mogućnosti ostvariti radom, prodajom imovine, davanjem u zakup ili najam imovine, kao ni od obveznika uzdržavanja. Visina pomoći ovisi o broju članova kućanstva, starosnoj dobi i samohranosti. Zajamčena minimalna naknada priznaje se od dana podnošenja zahtjeva, odnosno od dana pokretanja postupka po službenoj dužnosti, a isplaćuje se mjesečno. Osnovica na temelju koje se izračuna iznos zajamčene minimalne naknade odlukom određuje Vlada Republike Hrvatske jednom godišnje. Osnovica iznosi 132,72 €, a zajamčena minimalna naknada se utvrđuje u postotku, pa tako za odraslu radno nesposobnu osobu koja živi sama iznosi 130 % osnovice, a za odraslu radno nesposobnu osobu koja živi u obitelji iznosi 95 % osnovice. Iznos zajamčene minimalne naknade za kućanstvo ne može biti veći od 150 % bruto iznos minimalne plaće u Republici Hrvatskoj. Beskućniku kojem je osiguran smještaj ili organizirano stanovanje u prihvatilištu, te žrtvi trgovanja ljudima i nasilja u obitelji kojoj je priznata usluga smještaja u kriznim situacijama priznaje se zajamčene minimalne naknade u iznosu od 50 % iznosa zajamčene minimalne naknade. Naknada za troškove stanovanja uključuje troškove najamnine, komunalne naknade, električne energije, plina, grijanja, vode...) te se za njezino odobravanje podnosi zahtjev u jedinicama lokalne samouprave i prilaže se rješenja o priznavanju prava na zajamčenu minimalnu naknadu. Ova pomoć se odobrava u visini od najmanje 30 % iznosa zajamčene minimalne naknade priznate samcu ili kućanstvu. Ako su ti troškovi manji od 30 % iznosa zajamčene minimalne naknade, oni se priznaju u visini stvarnih troškova stanovanja. Troškovi ogrijeva, ako ste korisnik zajamčene minimalne naknade priznati će vam se pravo za troškove ogrijeva

na način da će vam se jednom godišnje osigurati 3m³ drva ako se grijete na drva ili novčani iznos za podmirenje tog troška u visini koju odlukom odredi nadležna jedinica područne (regionalne) samouprave odnosno Grad Zagreb. Naknada za osobne potrebe korisnika smještaja se priznaje samo za osobe koje ostvaruju uslugu smještaja temeljem Zakona o socijalnoj skrbi kod pružatelja usluge smještaja u sustavu socijalne skrbi. Priznaje se korisniku smještaja koji iz vlastitih prihoda ne može osigurati zadovoljavanje osobnih potreba do visine 50% osnovice za izračun drugih prava, što iznosi 250,00 kn ili 33,14 €. Jednokratna naknada je naknada koja se odobrava u slučaju izvanrednih troškova nastalih zbog trenutačnih životnih okolnosti nije u mogućnosti podmiriti osnovne životne potrebe. Ova se pomoć može odobriti za samca u jednoj godini do najviše 500 % osnovice, ili za kućanstvo do 700 % osnovice. U osobito opravdanim slučajevima moguće je jednom u godini dana priznati jednokratnu naknadu u iznosu do 10.000,00 kn ili 1325,73€. Za slučaj smrti korisnika zajamčene minimalne naknade ili člana kućanstva koje je korisnik prava zajamčene minimalne naknade i za slučaj smrti korisnika smještaja ili organiziranog stanovanja koji mu je bio osiguran temeljem rješenja Hrvatskog zavoda za socijalni rad se priznaje jednokratna naknada za pogrebne troškove do iznosa osnovnih troškova pogreba u mjestu smrti korisnika ili mjestu pogreba, a u iznos troškova uračunavaju se i troškovi prijevoza pokojnika. Osobna invalidnina je naknada koja je namijenjena osobama kod koje je utvrđen četvrti stupanj težine invaliditeta -oštećenje funkcionalnih sposobnosti prema propisima o vještačenju i metodologijama vještačenja, a u svrhu zadovoljavanja životnih potreba za uključivanje u svakodnevni život zajednice. Ako se koristi pravo na osobnu invalidninu nije moguće istovremeno koristiti i pravo na doplatak za pomoć i njegu. Pravo na osobnu invalidninu priznaje se s danom podnošenja zahtjeva ili pokretanja postupka po službenoj dužnosti. Uz pravo na osobnu invalidninu, ako korisnik nije smješten u ustanovu socijalne skrbi ili udomiteljsku obitelj, ostvaruje pravo i na naknadu za ugroženog kupca energenta. Pravo na osobnu invalidninu iznosi 1750,00 kn ili 232,00€. Doplatak za pomoć i njegu je naknada koja se priznaje osobi s invaliditetom zbog čega joj je prijeko potrebna pomoć i njega druge osobe u organiziranju prehrane, pripremi i uzimanju obroka, nabavi namirnica, čišćenju i pospremanju stana, oblačenju i svlačenju, održavanju osobne higijene, kao i obavljanju drugih osnovnih životnih potreba. Odobrava se u punom ili smanjenom iznosu, ovisno je li utvrđen drugi ili treći stupanj težine sposobnosti prema propisima o vještačenju i metodologijama vještačenja. Iznos doplatka za pomoć i njegu u smanjenom iznosu iznosi 84 % osnovice, odnosno 55,68 € ili 420,00 kn, dok doplatak za pomoć i njegu u punom iznosu iznosi 120 % osnovice, odnosno 79,54€ ili 600,00 kn. Starije osoba koja je smještena u dom socijalne skrbi ili udomiteljsku obitelj ili organiziranom stanovanju nema pravo na korištenje doplatka za pomoć i njegu dok se nalazi na smještaju. Pravo na doplatak za pomoć i njegu priznaje Hrvatski zavod za socijalni rad s danom podnošenja zahtjeva ili pokretanja postupka po službenoj dužnosti. Usluge koje možete ostvariti kao starija osoba su prva socijalna usluga koja obuhvaća informiranje korisnika o socijalnim uslugama i pružateljima usluga, pomoć korisniku pri utvrđivanju njegovih potreba, početnu procjenu mogućnosti korisnika te podršku i pomoć pri izboru prava u sustavu socijalne skrbi. Zatim usluga savjetovanja koja obuhvaća sustavnu stručnu pomoć u cilju prevladavanja poteškoća koje ometaju funkcioniranje pojedinaca ili obitelji u svakodnevnom životu. Socijalna usluga pomoć u kući, obuhvaća organiziranje prehrane, obavljanje kućnih poslova, održavanje osobne higijene te zadovoljavanje drugih svakodневnih potreba starijoj osobi, osobi kojoj zbog privremenog ili trajnog tjelesnog, mentalnog, intelektualnog, osjetilnog oštećenja prijeko potrebna pomoć druge osobe. Brojne se starije osobe zbog oslabljenih funkcionalnih sposobnosti više ne mogu samostalno skrbiti o svim svojim potrebama, zbog čega im je potrebna pomoć u dobavljanju namirnica i pripremi obroka, obavljanju kućanskih poslova, održavanju osobne higijene i slično. No, samo ih je 3.4688 ostvarilo pravo na pomoć u kući, što je vjerojatno tek manji dio stvarnog broja starijih kojima je takva pomoć potrebna. Jedan od razloga su, kao i kod zajamčene minimalne naknade, restriktivni zakonski uvjeti, a drugi je provedba projekta „Zaželi“ čije se aktivnosti značajno podudaraju sa sadržajem usluge pomoći u kući. U njemu je tijekom nešto više od dvije godine sudjelovao 28.3319 starijih osoba. Iako mu je primarna svrha zapošljavanje žena-pripadnica ranjivih skupina, projekt starijima pruža dragocjenu pomoć i mnogi se nadaju njegovom nastavku, no nije sustavan i trajan pa ne može zamijeniti zakonsko pravo. Stoga, s obzirom na mnogo starijih s malim mirovinama koje ipak premašuju cenzus, te bih u budućim izmjenama Zakonom o socijalnoj skrbi trebalo ublažiti kriterije za ostvarivanje prava na socijalnu uslugu pomoći u kući te proširiti mrežu pružatelja ove usluge. U malim, rastrkanim selima i zaseocima, nepovezanim javnim prijevozom, uglavnom žive starije osobe, često u samačkim

kućanstvima. Pri tom, poseban problem onih koji žive u mjestima udaljenima je prometna izoliranost, pa do liječnika ne mogu doći javnim prijevozom jer nije organiziran, već samo uz pomoć članova obitelji, prijatelja ili drugih osoba koje to najčešće naprave iz humanih razloga. Važno je ukazati da je potrebno raditi na poboljšanju koordinacije socijalnih i zdravstvenih službi u pogledu starijih osoba, pa su tako neke socijalne službe upozoravale da se starije osobe otpuštaju iz bolnica bez obavijesti socijalne službe i bez osiguranja adekvatnog smještaja, jer im nema tko pružiti njegu i skrb u kući. Istovremeno, nedostaje drugih usluga za starije, poput pomoći u kući, dnevnih boravaka, informiranja o pravima, uključujući i o ugovorima o doživotnom ili dosmrtnom uzdržavanju, o prevenciji nasilja nad starijim osobama ili uključivanju starijih u život zajednice kroz kulturu. Socijalna usluga boravka, može biti cjelodnevni ili poludnevni ovisno o dužini trajanja organizirane aktivnosti tijekom dana uz stručnu i drugu pomoć i podršku, radi zadovoljavanja osnovnih i dodatnih životnih potreba korisnika koje ne mogu biti zadovoljene u obitelji. Socijalna usluga smještaja je usluga kojom se korisniku osigurava intenzivna skrb i zadovoljavanje osnovnih životnih potreba kada to nije moguće osigurati u obitelji i pružanjem drugih socijalnih usluga. Smještajem se osigurava stanovanje i organizirane aktivnosti tijekom dana uz stalnu stručnu i drugu pomoć i potporu u osiguravanju osnovnih i dodatnih životnih potreba, a koje ne mogu biti zadovoljene u obitelji. Smještaj se može priznati kao privremeni ili dugotrajni. Privremeni može biti privremeni smještaj u kriznim situacijama, privremeni smještaj radi provođenja kraćih rehabilitacijskih programa i privremeni smještaj u drugim slučajevima. Organizirano stanovanje je socijalna usluga kojom se starijim osobama osigurava stanovanje u stambenoj jedinici uz stalnu ili povremenu stručnu i drugu pomoć i potporu u osiguravanju osnovnih životnih potreba te socijalnih, radnih, kulturnih, obrazovnih, rekreacijskih i drugih potreba radi uspostavljenja i održavanja njihovih socijalnih uloga, izjednačavanja njihovih mogućnosti, poboljšanja kvalitete života, poticanja aktivnog i samostalnog življenja te socijalnog uključivanja, ovisno o potrebama korisnika. Stambena jedinica može biti obiteljska kuća ili stan u obiteljskoj kući ili zgradi u lokalnoj zajednici, te u jednoj stambenoj jedinici može se pružati socijalna usluga za najviše osam korisnika.

Kakve se promjene očekuju u populaciji budućih starijih osoba?

Zanimljivo je razmotriti kakve se promjene očekuju u populaciji budućih starijih osoba. Sasvim je izvjesno da će ih biti još više, a posebno onih najstarijih, kojima su i najpotrebnije usluge skrbi. Novije su generacije starijih tijekom života imale bolju zdravstvenu skrb od današnjih generacija starih ljudi. Osim toga, razina naobrazbe budućih starih bit će viša od one današnjih starijih ljudi. Većina starijih ljudi danas ima osnovno obrazovanje, a neki i srednje. U budućnosti će se ta prosječna razina popeti na srednje obrazovanje i visoko obrazovanje. Većina starijih umirovljenika danas su kvalificirani ili polukvalificirani radnici, a u budućnosti se može očekivati veći broj stručnijih osoba među umirovljenicima. Također, može se očekivati sve više žena u skupini umirovljenika. Budući stariji ljudi možda će imati bolje financijske prilode, ali će im biti i veća očekivanja što se tiče kvalitete življenja. Upravo se u ovom području mogu očekivati problemi. Naime, povlastice starijih osoba ovise o doprinosima mlađih generacija, koje neće moći podupirati golemu skupinu starijih onako kako su to oni očekivali. Starijih ljudi je sve više, a mlađih sve manje. Takva situacija može izazvati sukobe među generacijama. Jedan od načina da se izbjegnu ti sukobi bio bi produženi radni vijek ljudi, što većina razvijenih zemalja danas i čini. Također se očekuje sve veća prisutnost i aktivnost budućih starijih ljudi u javnom životu i politici. Osim toga, povećat će se njihovi zahtjevi za korištenjem stručnih usluga skrbi na koje imaju pravo, jer ih neće smatrati milostinjom ili sramotom zbog vlastite nesposobnosti. Kako su obitelji sve manje, tako će biti raspoloživ sve manji broj rođaka koji bi se brinuli o starijima, pa će se budući stariji morati više osloniti na stručne usluge skrbi nego današnji stari. Što se tiče obitelji, produženi životni vijek znači da će sve veći broj ljudi koji su pred mirovinom, ili su tek ušli u nju, istovremeno skrbiti o vrlo starim i boležljivim roditeljima (Schaie, Willis, 2001).

Kako će se sve ove promjene odraziti na potrebe budućih starijih za raznim oblicima stručne skrbi? Prvo, oni koji će imati najviše potreba, jesu najstariji stari (stariji od 80 godina). Mlađi stari se neće po svojim potrebama bitno razlikovati od sredovječnih ljudi. Drugo, zdravstvena skrb za starije kronične bolesnike, kojima su najpotrebnije usluge skrbi, pružat će se u lokalnoj zajednici umjesto u ustanovama skrbi. Treće, snage i sposobnosti starijih osoba u lokalnoj zajednici bit će sve veće, pa će

sami zahtijevati veće učešće u skrbi o sebi samima. Kako bi se mogao na vrijeme planirati razvoj socijalne, zdravstvene i druge skrbi za starije osobe u skoroj budućnosti, potrebno je krenuti od utvrđivanja postojećeg stanja u području usluga skrbi, namijenjenih starijim osobama i njihovim obiteljima (Havelka, Despot Lučanin, Lučanin, 2000).

Zaključak

Sva suvremena društva starije osobe su identificirale kao posebno osjetljivu skupinu građana kojoj je potrebno osigurati dodatne uvjete kako bi uživali svoja prava, te svoju starost živjeli kvalitetno u skladu sa stvarnim potrebama i interesima. Udio starijih osoba raste u ukupnoj populaciji, te evidentno je da unutar skupine starijih osoba raste udio onih kojima dosadašnji pristup ne zadovoljava njihove potrebe i interese. Radi se o starijim osoba koje su informirane, obrazovane, stambeno situirane, financijski neovisne i ne mire se sa pasivnim životom gdje će biti isključeni iz donošenja odluka važnih za njih same kao i zajednicu. Iako su starije osobe u Hrvatskoj deklarativno u svojim pravima i slobodama jednake svim drugim građanima RH, u praksi je situacija nešto drugačija. Naime, starije se osobe često nalaze u položaju neravnopravnom ostalim građanima kada je u pitanju zaštita njihovih temeljnih prava. Kako bih starije osobe zadržale ravnopravan status u društvu, nužno je osigurati dodatne mjere potpore od strane države ali i društva u cjelini. Država i društvo kroz izradu raznih strategija, zakona i politika donose propise koji bi starijim osoba trebala osigurati dostojanstveno starenje i starost, uživanje svih svojih prava, no ipak često dolazi do njihovih kršenja češće nego kod ostalih dobni skupina. Zakonom o socijalnoj skrbi su propisane naknade i socijalne usluge, te način i uvjeti ostvarenja tih naknada i socijalnih usluga koje mogu ostvariti osobe starije dobi. Ta sva zakonska prava su zajamčena za sve starije osobe u RH, ali kvaliteta življenja starijih osoba nije u svim krajevima RH jednaka, te veći gradovi, odnosno jedinice lokalne samouprave osiguravaju u svom proračunu sredstva za određena prava starijih osoba, što nije slučaj u malim gradovima i općinama. Sve jedinice lokalne samouprave bih trebale za sva svoja područja izraditi Strategiju socijalne skrbi za starije osobe radi smanjivanja regionalne nejednakosti u pristupu socijalnim uslugama kao bitne pretpostavke razvoja suvremenog društva u kojem svatko ima pravo na društvenu solidarnost, ravnopravnost i jednake prilike.

Literatura:

1. Državni zavod za statistiku (2021). *Popis stanovništva*
2. Havelka, M., Despot Lučanin, J., Lučanin, D. (2000). *Potrebe starijih osoba za cjelovitim uslugama skrbi u lokalnoj zajednici*, Zagreb, . *Revija za socijalnu politiku*, 7(1): 19-27.
3. <https://ec.europa.eu/social/main.jsp?langId=en&catId=89&newsId=1837&furtherNews=yes> 1
4. Leutar, Z., Štambuk, A., Rusac, S. (2007). *Socijalna politika i kvaliteta života starijih osoba s tjelesnim invaliditetom*. Zagreb, *Revija za socijalnu politiku*, 14(3-4):327-346.
5. Nacionalnog plana razvoja socijalnih usluga za razdoblje od 2021. do 2027. godine,(2021) Zagreb, Vlada Republike Hrvatske
6. Puljiz, V. (2005). *Socijalna kohezija pred demografskim izazovima. Europska konferencija o stanovništvu 2005. Vijeće Europe*. Strasbourg, *Revija za socijalnu politiku*, 12(2):257-261.
7. Schaie, K. W., Willis, S. L. (2001). *Psihologija starenja i odrasle dobi*, Jastrebarsko, Naklada Slap
8. Strategiju socijalne skrbi za starije osobe u Republici Hrvatskoj (2015.) Zagreb
9. Ustav. Narodne novine, br. 41/2001.
10. Zakon o socijalnoj skrbi, Narodne novine, broj: 18/22, 46/22, 119/22
11. Zloković, Z., Zovko, A. (2020). *Gerontologija Izazovi i perspektive*. Zagreb, Hrvatska sveučilišna naklada, Sveučilište u Rijeci, Filozofski fakultet.
12. <https://www.composite-indicators.jrc.ec.europa.eu/active-ageing-index/active-ageing-index>
13. <https://www.ec.europa.eu/social/BlobServlet?docId=9231&langId=en>
14. <https://www.eur-lex.europa.eu/legal-content/HR/TXT/PDF/?uri=CELEX:12016P/TXT&from=RO>
15. https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/TA-8-2015-0309_HR.html

THE RIGHTS OF ELDERLY PERSONS IN THE SOCIAL WELFARE SYSTEM OF THE REPUBLIC OF CROATIA

Snježana Bošnjak, graduate social worker

Abstract: Aging is a natural physiological process that varies from individual to individual. The process starts with birth and continues until death. The ageing process itself largely depends on the person, life style, environmental influence, genetic predispositions and other factors. Ageing is one of the biggest social, economic and health challenges of the 21st century, and the quality of ageing and therefore the quality of life, are becoming important social issues. The United Nations and the European Union have consistently warned about the seriousness of the problem of the accelerated ageing of the population and the consequences that arise from it. In terms of the number of elderly people, Croatia has long been in the “old country” group. According to the latest population census, there are 3 871 833 inhabitants in the Republic of Croatia of which are 867 227 are aged 65 and over. In the Republic of Croatia, elderly people have rights in the social welfare system that they can use if they meet the prescribed conditions. The social welfare system for elderly is aimed at combating social exclusion and providing quality social services, which are provided by the following providers: social welfare institutes of social welfare, associations, religious communities, other legal entities and craftsmen, natural persons as a professional activity and foster families. In order to enable the elderly, who are recognized as a particularly sensitive category of users in the care system, the right to a dignified old age and a permanent social inclusion, the establishment of a comprehensive approach and long-term strategy of social care is necessary. Due to this necessity, the Republic of Croatia has created the Social Care Strategy for the Elderly in the Republic of Croatia. We especially emphasize that the Strategy represents a basis for the use of European funds, and also serves as a basis for the development of new forms of care for elderly people in the local community. In the field of human rights, aging is often associated with pension, health and social security.

Key words: elderly people, social welfare, Republic of Croatia, rights, aging.

IZOSTAVLJANJE ULOGE I DOPRINOSA “ŽENE” NA OBRAZOVNOM POLJU U HISTORIJI BOSNE I HERCEGOVINE

*Mr. Zakira Mulaomerović, nastavnik engleskog jezika i književnosti,
JU “Četvrta osnovna škola”, Sarajevo⁴⁹¹*

Abstrakt : Glavni cilj ovog rada je iznijeti neke nove informacije o trenutnoj situaciji u obrazovnom sustavu u BiH. Na temelju univerzalnih prava u obrazovanju, pokušali smo objasniti zašto dati pravo „pravim“ ženama koje su živjele i radile u prošlosti a danas je njihov položaj marginaliziran. Zašto se stoljećima skrivala vrijednost žene vrlo je složeno pitanje i na njega je teško odgovoriti?! Kratkim pregledom udžbenika za povijest i udžbenika zavičajnog jezika vidljivo je da su se izbjegavala ženska imena i njihova djela, ma kakva bila uloga. Za bolje razumijevanje u ovom radu daćemo kratak prikaz ženskog puta koji se odvijao u povijesti. Dolazeći do informacija o položaju žena iz pojedinih aspekata života, žene u svijetu i kod nas zaslužuju bolje mjesto u našem obrazovnom sustavu. Zaključak bi mogao biti da Bosna i Hercegovina nikada u historiji nije imala značajnu ženu. No, saznali smo da je nekada bilo pametnih, vještih, kreativnih i inteligentnih žena kao što ih ima i danas. Koristeći druge izvore otkrivajući informacije o ženama općenito, a onda i o ženama u Bosni i Hercegovini, osjećala sam da je moja dužnost da ih ispričam i da imena bosanskih žena ispišem velikim slovima, kao način razumijevanja uloge i značaja žene u današnjem bosanskohercegovačkom društvu. Osjećala sam tu dužnost kao žena. Kao ljudsko biće, moja je dužnost prikazati žene kao ljudska bića skrivena iza muških ramena i dominacije. Žene zaslužuju bolje mjesto u historiji, jer su to zaslužile kao majke, kćeri, sestre i kreatorice društva, bilo kojeg društva. U okviru ovog rada ukazaćemo na imena važnih žena kroz historiju, ali i aspekt njihovih postignuća. Cilj cjelokupnog istraživanja je pokušati shvatiti zašto njihov značaj nije prikazan na odgovarajući način u obrazovnom sistemu.

Ključne riječi: diskriminacija, žena, historija

UVOD

U ovom radu bavićemo se ulogom i položajem žena koje su nekim neobjašnjivim sistemom diskriminacije potisnute u drugi plan a često i potpuno istisnute iz historije Bosne i Hercegovine. Naime istražujući udžbenike historije u osnovnoj školi ili zavrivajući u čitanke osnovnoškolaca rijetko ćemo pronaći ime neke žene iz prošlosti naše zemlje. Smatramo da se tim ženama treba dati zaslužen mjesto u našim udžbenicima i pojasniti njihova uloga i značaj. Trebamo upoznati naše učenike sa značajem doprinosa tih žena kroz historiju naše zemlje te izgrađivati model koji će naše djevojčice poticati na sticanje znanja i na drugačije vrjednovanje istih. Svjedoci smo da naše djevojčice danas imaju modele ponašanja iz sasvim drugih sfera javnog života. Neki drugačiji sistemi vrijednosti plasiraju se i u nedostatku istinskih vrijednosti uspješnih žena ne preostaje im ništa drugo do da se identifikiraju s onim šta je emitovano u eter svakodnevnice.

⁴⁹¹ kiramulaomerovic@gmail.com,

METODOLOGIJA ISTRAŽIVANJA

Cilj istraživanja

Cilj ovog istraživanja je razumjeti pitanje diskriminiranosti žene u BiH kroz historiju. Izučavajući udžbenike historije i čitanki maternjeg jezika u osnovnoj školi evidentno je izostavljanje lika i uloge žene u bosansko-hercegovačkom društvu bez obzira na njen značaj u kulturi, nauci, umjetnosti i književnosti. Stoga je cilj razumijevanja pitanja o ulozi žene prirodan odgovor na trenutnu situaciju s obzirom da bi traženje konkretnog odgovora na postavljeno pitanje predstavljalo dugotrajan proces i zahtijeva vrijeme. Pitanje je zapravo prvi korak u tom procesu koji je neizbježno sprovoditi zarad dugoročnog cilja u procesu obrazovanja i odgajanja mladih generacija.

ZADACI ISTRAŽIVANJA

Zadaci ovog istraživanja su

- Definiranje ključnih pojmova istraživanja
- Pregled značaja uloge žene u nekim aspektima savremenog društva
- Pregled sadržaja udžbenika historije i čitanki maternjeg jezika u osnovnoj školi
- Navođenje značajnih imena žena u historiji B i H i njihovi angažmani

METODE ISTRAŽIVANJA

Metode korištene u ovom istraživanju su metoda analize sadržaja djela i empirijska metoda pisanih sadržaja u kojima se spominje žena, njen značaj ili uloga u društvu.

UZORAK ISTRAŽIVANJA

Uzorak u ovom istraživanju su udžbenici historije i čitanke maternjeg jezika u osnovnoj školi.

HIPOTEZA

Za pretpostaviti je da se u udžbenicima historije i u čitankama za osnovnu školu ne nalaze nastavni sadržaji u mjeri ili obimu neophodnom za upoznavanje učenika o djelu i značaju djela i lika afirmisanih žena u historiji naše zemlje.

REZULTATI ISTRAŽIVANJA I DISKUSIJA

Definiranje pojmova

- Kako razumijevamo diskriminaciju?

Diskriminacija je svaki postupak razlikovanja i nejednakog tretmana osobe/a ili grupe osobe/a zbog njegovih ličnih osobina koje ih čine različitim od ostalih. Može biti zasnovana na spolu, nacionalnom ili vjerskom identitetu, seksualnoj orijentaciji, invaliditetu, političkom uvjerenju, boji kože, imovinskom stanju ili slično.

Mi ćemo se zadržati na diskriminaciji spolova, ali diskriminaciji u pravu stjecanja znanja o značajnim ženama u historiji ove zemlje. Kako diskriminacija predstavlja svako pravno, fizičko ili indirektno razlikovanje, privilegovanje ili isključivanje i ograničavanje zasnovano na spolu zbog kojeg se pojedinkama otežava ili negira priznanje, uživanje ili ostvarivanje ljudskih prava i sloboda u političkom, obrazovnom, ekonomskom, socijalnom, kulturnom, sportskom, građanskom i svakom drugom području javnog života, očigledno je da je to parvo ženama BiH u historiji direktno uskraćeno,

a mladim generacijama indirektno. Kroz ovaj rad pokušaćemo predstaviti neke značajne žene, njihove aktivnosti bilježene samo na marginama stranica historijske literature (<https://bs.wikipedia.org/wiki/Diskriminacija>).

- **Žena i definiranje žene s različitih aspekata**

Definisati riječ žena možemo sa više aspekata. Možemo je definisati s biološko- medicinskog aspekta, sa socijalnog aspekta, sa kulturološkog aspekta, s aspekta umjetnosti i književnosti, s religijskog aspekta ili bilo kojeg drugog aspekta i uvijek ćemo zaključiti da žena čini procentualno polovinu populacije čovječanstva i da bez njenog postojanja ne bi bilo novih naraštaja i produženja naše vrste.

S medicinskog aspekta žena je odraslo ljudsko biće koje ima ženske spolne organe. Odrastanje žene period je u životu svake žene iz kojega ona prelazi iz djevojčice u odraslu osobu, barem na tjelesni način. Žena taj period započinje menstruacijom. Izraz žena može se koristiti općenito u bilo kojem dobu njenog života, ili konkretnije kada se želi naznačiti dob i razlučiti je od mlade žene, djevojke ili cure. U današnjem vremenu, izraz djevojka se također koristi i za neudanu ženu. U nekim oblicima izraz djevojka se može odnositi i na odraslu ženu u svakodnevnim situacijama (kao npr. djevojačka večer) i među starijim ženama. Osim već navedenih izraza, u širokoj upotrebi je i riječ ženstvenost, što označava žensku osobu s karakterističnim ženskim ponašanjem (Bukal, 2022).

Žene nasljeđuju par X hromosoma, po jedan od svakog roditelja, i sposobne su za trudnoću i rađanje od puberteta do menopauze. Općenito, spolna diferencijacija ženskog fetusa je vođena nedostatkom prisutnog ili funkcionalnog SRY-gena na bilo kojem od odgovarajućih polnih hromozoma. Žensku anatomiju od muške anatomije razlikuje ženski reproduktivni sistem, koji uključuje jajnike, jajovode, matericu, vaginu i vulvu. Potpuno razvijena žena općenito ima širu karlicu, šire bokove i veće grudi od odraslog muškarca. Žene imaju znatno manje dlaka na licu i tijelu, imaju veći sastav tjelesne masti i u prosjeku su niže i manje mišićave od muškaraca (<https://hr.m.wikipedia.org/wiki/%C5%BDena>).

S biološkog aspekta najprije predstavljamo genetičke karakteristike žene

Uobičajeno, ćelije žena sadrže dva X hromosoma, dok ćelije muškaraca imaju X i Y hromosom. Tokom ranog fetalnog razvoja, svi embrioni imaju fenotipske ženske genitalije sve do 6. ili 7. sedmice, kada se gonade muškog embriona diferenciraju u testise zbog djelovanja SRY gena na Y hromozomu. Polna diferencijacija se odvija kod žena na način koji je nezavisan od gonadnih hormona. Budući da ljudi nasljeđuju mitohondrijsku DNK samo od majčine jajne stanice, genealoški istraživači mogu pratiti majčinu lozu daleko u prošlost. Ženski pubertet pokreće tjelesne promjene koje omogućavaju seksualnu reprodukciju putem oplodnje. Kao odgovor na hemijske signale iz hipofize, jajnici luče hormone koji stimuliraju sazrijevanje tijela, uključujući povećanje visine i težine, rast dlaka na tijelu, razvoj grudi i menarhu (početak menstruacije). Većina djevojčica prolazi kroz menarhu između 12-13 godina i tada su sposobne zatruditi i roditi djecu. Trudnoća općenito zahtijeva unutrašnju oplodnju jajnih stanica spermom, bilo seksualnim odnosom ili umjetnom oplodnjom, iako in vitro oplodnja omogućava oplodnju izvan ljudskog tijela. Ljudi su slični drugim velikim sisavcima po tome što obično rađaju jednog potomka po trudnoći, ali su neobični po tome što su altrični u poređenju sa većinom drugih velikih sisavaca, što znači da su mladi nerazvijeni u vrijeme rođenja i zahtijevaju pomoć roditelja ili staratelja kako bi u potpunosti sazreli. Ponekad ljudi imaju višestruko rađanje, najčešće blizance. Obično između 49. i 52. godine, žena dostiže menopauzu, vrijeme kada mjesečni periodi trajno prestaju i više ne mogu da rađaju. Za razliku od većine drugih sisara, ljudski životni vijek se obično produžava mnogo godina nakon menopauze (<https://hr.m.wikipedia.org/wiki/%C5%BDena>).

Reproduktivnost žene

U biološkom smislu, ženski polni organi su uključeni u reproduktivni sistem, dok su sekundarne polne karakteristike uključene u dojenje djece i privlačenje partnera. Ljudi su placentalni sisari, što znači da majka nosi fetus u materici, a placenta olakšava razmjenu hranljivih materija i otpada između majke i fetusa. Jajnici, pored svoje regulatorne funkcije proizvodnje hormona, proizvode

ženske gamete zvane jajne stanice koje, kada su oplodene muškim spolnim stanicama (sperma), formiraju nove genetske jedinice. Maternica je organ s tkivom koji štiti i njeguje fetus u razvoju i mišiće koji ga izbacuju prilikom porođaja. Estrogeni, koji su primarni ženski polni hormoni, imaju značajan utjecaj na oblik tijela žene. Proizvode se i kod muškaraca i kod žena, ali su njihove razine znatno veće kod žena, posebno u reproduktivnoj dobi. Osim drugih funkcija, estrogeni podstiču razvoj ženskih sekundarnih polnih karakteristika, kao što su grudi i kukovi. Kao rezultat estrogena, tokom puberteta kod djevojčica se razvijaju grudi, a bokovi im se šire. Radeći protiv estrogena, prisustvo testosterona kod pubertetskih žena inhibira razvoj grudi i podstiče razvoj mišića i dlaka na licu. Upoznajući fizičke i biološke karakteristike muškaraca stiže se dojam da evidentno krupniji i fizički jači muškarci preuzimaju ulogu nadmoćnijeg i dominantnijeg bića u odnosu na ženu. Naravno, ovakav pristup iako sveprisutan je pogrešan s obzirom da je jačina žene u potpuno drugačijim njenim karakteristikama (<https://hr.m.wikipedia.org/wiki/%C5%BDena>).

Kada je riječ o **socijalnom aspektu** definiranja žene govorimo o njenoj društvenoj ulozi u ljudskoj povijesti. Dihotomija između javnog i privatnog. Poznato je to da su žene još od antičke Grčke imale svojevrstan podređen položaj. Svako domaćinstvo sastojalo se od relacija između gospodara i roba, oca i djece i relacije između muškarca i žene. Sve tri relacije karakteriše odnos dominacije u kojem umjeće vladanja nije potreno s obzirom na prirodno datu situaciju nejednakosti, u suprotnosti spram političke vlasti koja je to umjeće zahtijevala s obzirom na tretiranje i vladanje među jednakim građanima. Gospodar je onaj koji posjeduje imovinu, a rob je oruđe za rad. Vladari su tako prema Aristotelu umna bića, dok su robovi bića koja su predodređena za rad. U svom djelu „Politika“ Aristotel razlikuje gospodarsku vlast i domaćinsku vlast. Gospodarskom vlasti upravljaju oni koji ne moraju da rade ništa, jer je rad isključivo posao robova koji gospodare oslobađaju poslova koji bi im opstruirali učešće u političkoj vlasti i u mogućoj realizaciji intelektualnih vrlina i unutar iste mogućnosti ostvarenja one najviše, vrline filozofiranja. „Vlast pak nad djecom i ženom i cijelom kućom, koju nazivamo kućanskom, ili je na korist onima kojima se vlada ili pak na zajedničku korist i jednih i drugih, dok je po sebi na korist vladanicima, kao što vidimo u ostalim umijećima, npr. u liječničkom i fizioterapeutskom, gdje je tek prigotkom na korist i samim vičnicima“ (Aristotel, 1988, 86). Oduvijek je postojala razlika između javnog i privatnog, tako da situacija u polisu nije bila drugačija, što se najbolje može vidjeti kod Aristotela koji je samu politiku određivao kroz odnos javnog i privatnog. Žene su te koje se vežu za privatnu sferu, smatrajući je nesposobnom za učešće u javnoj sferi i onom koja nema atribut racionalnog. Polis predstavlja jednakost građana, ali pod pojmom građani se misli na slodobne i dobno zrele muškarce, koji su jedini imali pravo da učestvuju u javnom, odnosno u političkom životu u kojem se donose odluke od općeg interesa. „Ipak, i pored vrednosnog prvenstva koje Aristotel daje javnoj nad privatnom sferom, to ne znači da je prva moguća bez druge. Nužnost je neumoljiva, a količina slobode mjeri se sposobnošću da se egzistencija odredi nezavisno od gvođenog žrvnja nužnosti. Sloboda građanina, glave porodice i vlasnika doma, utemeljena je u neslobodi žene, djece i robova; bez strogo utvrđenih odnosa dominacije, sam život i njegovo održanje bili bi ugroženi. Aristotelovo određenje, razlikovanje i razdvajanje javnog-političkog i privatnog nije, međutim, u potpunosti odgovaralo stvarnosti grčkog polisa. Ipak, Aristotel je jasno istakao osnovnu tezu: žene su po svojoj suštini privatna, muškarci politička bića. Ovakva karakterizacija rodni uloga opstaje i nakon odbacivanja same Aristotelove koncepcije političkog.“ (Zaharijević, 2008, 369 vidi u Bukal, 2022). Privatna sfera oduvijek je podrazumijevala porodicu, a javna sfera društveni život, komunikaciju sa drugim ljudima, donošenje odluka od općeg interesa. Muškarci su kao slobodna bića ta koja su bila prisutna u obje sfere. „U nespojivom dualizmu za Platona i Aristotela postoji javni muškarac i privatna žena – žene su najveća slabost demokracije, kao osobe u privatnosti osuđene su na prezir i nepoštovanje, a polis se uzdiže na račun kućanstva. Biti političan značilo je postići najvišu mogućnost ljudskog postojanja, jer živjeti potpuno privatni život značilo je prije svega biti lišen stvari koje su bitne za istinski ljudski život (Cuculić, 2017). U srednjem vijeku odnos javnog i privatnog počinje da se razumije drugačije od mišljenja koje je bilo zastupljeno u polisu. Pod javnim se ne podrazumijeva samo politika, već se sada to polje počinje širiti, te se uključuje i ekonomija, što dovodi do toga da se sada ove dvije sfere javno i privatno počinju međusobno mješati. Sada ne postoji jasna linija koja razdvaja ove dvije sfere, kao što je to bio slučaj u polisu. U srednjem vijeku dolazi do širenja gradskih sredina i pojave manufakture što omogućava muškarcima da ostanu u javnoj sferi, obavljajući funkciju hranitelja porodice, dok žene ostaju u

privatnoj sferi u kojoj je zavisna od muškarca. Novovjekovne političke teorije uglavnom perpetuiraju koncept građanina koji implicira muškog društvenog aktera, sa percipiranjem žene kao osobe koja nužno i neizostavno potpada pod sferu domaćinstva, i porodičnog doba u kojem žena figurira kao određeni moralni arbitar. Sa pojavom industrijalizacije dolazi se do potpune razdvojenosti između javnog i privatnog, muškarci su akteri koji se nalaze u javnoj sferi vršeći posao unutar fabrika ili određenih društvenih ustanova i institucija, dok sa druge strane žene nastavljaju svoj život u privatnoj sferi, bez prava glasa. Promjene između privatnog i javnog prati i to da je sada država preuzela neke od funkcija porodice kao što su obrazovanje, ekonomija, te funkciju vaspitanja. Privatna sfera sve više postaje intimna sfera u kojoj muškarac nakon dugog dana traži odmor i tišinu, dok za ženu privatna sfera nema isto značenje. Takvo stanje u društvu traje do 19. stoljeća, kada se počinju javljati pokreti za društvenu i političku ravnopravnost žena. Žena po prvi put u pisanoj historiji ima vrijednost (Bukal, 2022).

Sa **aspekta umjetnosti i kulture** definiranja žene pokušaćemo se osvrnuti kratko na hronologiju njihovog položaja kroz historiju upravo u umjetnosti i kulturi. U literaturi se navodi da razlog zašto ima tako malo žena kroz historiju umjetnosti nije u tome što one imaju manje talenta za umjetnost, niti u tome što su namjerno zapostavljane u historije umjetnosti, već u tome što su im kroz historija davane drugačije uloge te nije poticano njihovo likovno obrazovanje niti bavljenje umjetnošću. Osim toga, žene koje su se bavile umjetnošću često su svoja djela ostavljala nepotpisanima, a i bavile su se nepostojanim formama umjetnosti, kao što su vezenje i iluminacije. To su često bili upotrebnici predmeti, osjetljivi na vlagu i temperaturu, te su mnogi od njih izgubljeni. U srednjem vijeku i renesansi mnoge su žene radile u umjetničkim radionicama, ali djela koja su izlazila iz tih radionica uvijek su bila potpisivana imenom glavnog majstora radionice, a to su bili muškarci... Žene su se često potpisivale samo prezimenom koje su preuzele od supruga, a u 18. i 19. stoljeću na djelima mnogih žena potpisi su promijenjeni iz ženskih u muške jer ih je tako bilo lakše prodati (Zaharijević, 2010).

Prve umjetnice u historiji umjetnosti spominju se u doba antičke Grčke, no nažalost, njihova djela nisu sačuvana te o njima saznajemo samo iz pisanih izvora. U srednjem vijeku umjetnice su redovito bile ili iz bogate aristokratske klase ili redovnice. Prve su najčešće radile vezove, a druge iluminacije vjerskih rukopisa. U razdoblju renesanse sve više žena počinje biti međunarodno poznato. To se dogodilo zbog velikih kulturnih promjena toga vremena. Boccaccio je, na primjer, napisao »De mulieribus claris« (O poznatim ženama), zbirku od 104 biografije slavnih žena. U doba baroka ženama je bilo dopušteno slikati ženske aktove, ali muški akt im je i dalje zabranjen. Najviše slikaju mrtvu prirodu. Ženina ljepota korištena je za afirmisanje muškaraca pa i njihova kreativnost s obzirom na društvene prilike imjesto žene u društvu. Oduzimana sui m postignuća a što je nedopustivo (Cuculić, 2017).

S religijskog aspekta žena je živući dokaz svoje neprekidne borbe za rodnom jednakošću. Religija je najkorisnija kao alat koji mjeri standarde, prakse i uvjerenja društva i kulture. Kao takva, odražava stvarnost na način koji je koristan sociolozima, antropolozima i historičarima. Nadalje, religija je neprocjenjiv izvor za rekonstrukciju i praćenje razvoja rodni konstrukata kako su se pojavljivali u historiji naše civilizacije. Opisati mnoge značajke ženskih uloga u društvima grčko-rimskog svijeta i raspravljati o tome kako su te uloge bile pretočene u učešće u različitim tipovima religija prisutnih u tom svijetu veliki je izazov a ujedno i dokazni materijal ženine neravnopravnosti kroz historiju. Baviti se samo odrazom slike u ogledalu je premalo jer to je široki spektar artikuliranog religioznog iskustva u drevnom svijetu. Ali dekonstruisati samo ogledalo kako bismo otkrili kako su konstruisani različiti koncepti ženskosti koji se odražavaju u drevnim religijama je dobrobit u svakom smislu. Ne možemo postaviti pitanje konstrukcije ženskih uloga, pa čak ni konstrukcije samog ženskog roda, a da se ne pozabavimo pitanjem njezinog antipoda, muškosti. Kada patrijarhalna religija ili društvo razvije snažnu i definitivnu predodžbu o ženstvenosti, ta predodžba o ženi ima tendenciju da se formulira kako bi se potvrdilo što ne znači biti žena. Drugim riječima, ženstvenost je postala 'drugo' kako bi se potvrdio normativni i primarni koncept muškosti. Ovo se, možda, ne odnosi na sve varijante grčko-rimske kulture prije i izvan kršćanskog iskustva. Ali u atmosferi intenziviranog dualizma, kakvo je iskustvo kršćanstvo od drugog stoljeća do danas, jasno se uočava razvoj rodno identiteta u smislu da je muško normativno, a žensko izvedeno, ili čak manjkavo. I u islamu žena dobija novu ulogu,

tumačenu na razne načine ali svakako da je dobila neka viša prava u životu uopće. Dakle, žena kao iznimno značajno biće nesumnjivo zaslužuje više pažnje i posvećenosti i u našoj zemlji kada je riječ o njenoj historijskoj ulozi u bilo kojem aspektu svoga djelovanja. Žene koje su doprinijele stvaranju naše historije trebaju biti i spomenute kako bi im se dodijelilo mjesto koje zaslužuju u današnjoj stvarnosti (IMIC Sarajevo – više publikacija, 2017).

- **Historija – šta proučava?**

Kao nauka o ljudskom društvu treba da prikazuje događaje i daje za njih objašnjenja. Nauka koja proučava ljudsku prošlost, događaje i historijski značajne osobe, dobila je naziv po grčkoj riječi “historija” što znači znanje stečeno ispitivanjem i slušanjem. Međutim taj pojam je kasnije proširen na poznavanje prošlih događaja i na izlaganje dešavanja iz prošlosti. Osnovni zadatak historije kao nauke je da objasni razvoj ljudskog društva u prošlosti uz pouzdane informacije stečene proučavanjem naučnih, historijskih izvora. Prvi čovjek koji je upotrijebio riječ historija bio je Herodot sa Halikarnasa koji se ujedno smatra i “ocem historije”, a prvi čovjek koji je uveo historiju kao nauku zvao se Tukudid (Thucydides). Historijski izvori preko čijih proučavanja se dolazi do tačnih podataka i informacija se prema načinu kazivanja dijele na:

- Materijalne,
- Pisane i
- Usmena predanja

Najtačniji izvori su pismeni i najviše se koriste za precizno određivanje historije i historijskih činjenica. Prve historijske podatke zapisali su narodi starog istoka u kamenu, kostima i bakarnim pločama. Stari Grci i Rimljani su prvi počeli da zapisuju i slažu događaje u kalendar hronološkim redom. Prva samostalna historijska djela se nazivaju hronologije ili ljetopisi. Naše historijske činjenice o značajnim ženama u historiji Bosne i Hercegovine zasovane su na zapisanim i tačnim izvorima iako skromnim i šturim ali ipak relevantnim i provjerenim (<https://shtreber.com/istorija-nauka-o-proslosti>).

- **Pregled sadržaja udžbenika historije i čitanki maternjeg jezika u osnovnoj školi**

U nastavnim naučnim sadržajima udžbenika historije od petog do devetog razreda osnovne škole ne spominju se imena značajnih žena Bosne i Hercegovine. Na jako malo mjesta spomenuta je kraljica Katarina o kojoj nemamo nekih značajnih historijskih podataka. Ovo saznanje dovodi do zaključka da se učenicima uskraćuju informacije o značaju djelovanja žena kao sudionika historije Bosne i Hercegovine u kulturi, umjetnosti, književnosti, politici, vojnom angažmanu, obrazovanju ili u nauci. Pregledom sadržaja čitanki maternjeg jezika, bosanskog jezika situacija je ista. Činjenica da autori ovih udžbenika nisu uvrstili značajna imena žena navodi na promišljanje o nužnoj promjeni. Put koji podrazumijeva izmjenu trenutne situacije o ovom pitanju je vrlo težak ali nije nemoguć. Svjesnost o komplikovanoj situaciji u našoj zemlji uopće često zanemaruje potrebu da se potencira oživljavanje ideje o bitnosti žene i njenog doprinosa kroz historiju. Stoga smatram da je neophodna inicijativa za pokretanje implementiranja novih sadržaja uz savremeni didaktički pristup popraćen inovativnim metodama i tehnikama podučavanja učenika. Da bismo učili za budućnost moramo biti svjesni važnosti onih koji su u prošlosti doprinosili nauci, kulturi, umjetnosti. Zapravo bogatstvo bilo koje kulture leži u njenoj sveobuhvatnosti, neuskraćivanju prava na afirmiranu i već postojeću građu postignuća nepravdano uklonjenih i sakrivenih pod “tepih” zaborava (Dervišagić, Hadžiabdić, 2018; Šabotić, Čehajić, Velašević, 2012).

- **Ko su žene značajne u historiji naše zemlje?**

U našem radu navešćemo neke “zaboravljene” žene koje su živjele, doprinosile i isticale se svojom posebnosti ostavljajući trag i pečat u vremenu:

Adela Behr – Prva školovana umjetnica u BiH. - Živjela je krajem devetnaestog i početkom dvadesetog vijeka

Adeline Paulina Irby – Humanitarka, spisateljica i prosvjetiteljica – Živjela je početkom dvadesetog vijeka

Greta Weinfeld-Ferušić – Arhitektica – Živjela je početkom dvadesetog vijeka

Laura Papo-Bohoreta – Književnica i prevoditeljica – Živjela je krajem devetnaestog i početkom dvadesetog vijeka

Lepa Radić – Partizanka i narodni heroj Jugoslavije – Živjela je početkom dvadesetog vijeka

Mica Todorović -Slikarica – Rođena krajem devetnaestog vijeka a živjela i radila u dvadesetom vijeku

Nafija Sarajlić – Književnica – Rođena krajem devetnaestog vijeka a živjela i radila u dvadesetom vijeku

Radojka Lakić – Učesnica NOB-a i narodni heroj Jugoslavije – Živjela početkom dvadesetog vijeka

Rifka Riki Levi – Balerina – Rođena početkom dvadesetog vijeka

Roza Papo – Prva žena pukovnik i general-major iz BiH – Rođena početkom dvadesetog vijeka u kojem je živjela i radila

Sestre **Bergman (Berta Bergman)** (Prva maturantica – Rođena krajem devetnaestog vijeka ubijena u Jasenovcu) i **Marija Kon** (Prva doktorica nauka u BiH – Rođena krajem devetnaestog vijeka a živjela u dvadesetom vijeku)

Staka Skenderova – Prva prosvjetna radnica u BiH – Rođena početkom devetnaestog vijeka kada je živjela i radila

Umihana Čuvidina - Pjesnikinja- Rođena krajem osamnaestog vijeka a živjela i radila do polovine devetnaestog vijeka

Neke uspješne žene današnjice su: **Jasmila Žbanić, Razija Mujanović, Azra Begić, Dunja Mijatović, Bisera Alikadić, Amira Medunjanin, Žarana Papić** i mnoge druge (Hrustić Batovanja i sur. 2019).

ZAKLJUČAK

U zaključku navodimo dokazanu hipotezu predloženu s početka ovog istraživanja da u udžbenicima koji su istraživani ne postoje bilježena imena značajnih žena u historiji naše zemlje kao i da se nastavni sadržaji ne bave ženom na onom nivou na kojem to žene kao fenomen jednog društva uopšte zaslužuju. Dok su muškarci heroji, junaci, gazije, pjesnici, slikari, mjesto za žene sa sličnim zaslugama nije pronađeno. Međutim, naša zemlja iznjedrila je žene za koje naše nove generacije trebaju znati, tražiti modele uspješnosti u njima, učiti iz njihovog primjera i nadograđivati ono šta su one davno započele. Za te žene moramo pronaći mjesto u našoj historiji, u našim udžbenicima u našoj stvarnosti. Kroz istraživanje došlo se do zaključka da su žene uvijek bile u sjeni dominacije muškarca i da su po nekom nepisanom pravilu, postignuća žena bila manje vrjednovana ili su pripisivana muškarcima. Tek u novije vrijeme situacija je drugačija iako je prisustvo žene omjerno manje, na primjer, u politici od prisustva muške populacije. Potrebno je naše djevojčice educirati tako da budu svjesne svojih potencijala, mogućnosti i šansi za postignućima, te ih podsjetiti da i one mogu ostvariti jednako bitne ili jednako vrijedne stvari kao i dječaci. Ne smije se dozvoliti diskriminiranost umanjivanjem značaja žena u sadašnjosti a ni u budućnosti jer prošlost ne možemo promijeniti. Ne smijemo zaboraviti da su žene su “rodile” čovječanstvo, jer zapravo u tome leži njihova najveća zasluga a koja im se mora i priznati.

Literatura:

1. Bukal Ana, 2022, *Uloga žene u društvu nekad i sad* – Završni rad, Zagreb, Sveučilište u Zagrebu,
2. Cuculić Kim, 2017, *Žene u umjetnosti i kulturi*, Zagreb, časopis Novi list,
3. Dervišagić Edis, Hadžić Hadžija, 2018, *Udžbenik Historije za šesti razred osnovne škole*, Sarajevo, Bosanska knjiga,
4. Hasičić Asmir, 2011, *Udžbenik Historije za sedmi i osmi razred osnovne škole*, Sarajevo, Sarajevo Publishing Sarajevo,
5. Hrustić Batovanja Amila i suradnici, 2019, *Žene BiH*, Sarajevo, Dobra knjiga,
6. Ibišević Lamija, 2018, *Sociokonstruktivistička društvena uloga žene u bosanskohercegovačkom društvu*, - diplomski rad, Sarajevo, UNSA,
7. IMIC Sarajevo, 2017, *Kada se sretnu feminizam i religija*, Sarajevo, Dobra knjiga
7. Šabotić, Čehajić, 2012, *Čitanka za deveti razred osnovne škole*, Nam/Vrijeme, Zenica,
8. Šabotić Izet, 2012, *Udžbenik Historije za deveti razred osnovne škole*, Zenica, NAM Tuzla/Vrijeme,
9. Šehabović I, 2012, *Čitanka za peti razred osnovne škole*, Zenica, Nam/Vrijeme, Zenica,
10. Verlašević, Alić, 2012, *Čitanka za šesti, sedmi i osmi razred osnovne škole*, Zenica, Nam/Vrijeme,
11. Zaharijević Adrijana, 2010, *Postajanje ženom*, Beograd, RŽ fond,
12. Zaharijević Adrijana, 2008, *Kratka istorija sporova*, Beograd, Print book Serbian,
13. <https://hr.m.wikipedia.org/wiki/%C5%BDena> posjećeno mart 2023,
14. <https://shreber.com/istorija-nauka-o-proslosti>, posjećeno april 2023,
15. <https://bs.wikipedia.org/wiki/Diskriminacija>, posjećeno april 2023.

OMITTING THE ROLE AND CONTRIBUTION OF "WOMEN" IN THE FIELD OF EDUCATION IN THE HISTORY OF BOSNIA AND HERZEGOVINA

Mr. Zakira Mulaomerović

Abstract: The main aim of this work is to set out some new information about the present situation concerning the educational system in B & H. Based on the universal rights in education, I tried to focus explaining why „giving“ the right right women who had lived and worked in the past was marginalized today. Why woman's value was hidden for centuries is a very complex question, and it is hard to answer to it but I will try to understand only the question. Making a short survey of student's books for history and books of native language, it was obvious that women's names and their deeds, whatever their role were were avoided. For better understanding of my intention, I will present a short view of women's path taking place in the history. Reaching information of women's positions from some aspects of life, women in the world and in our country deserve better place in our educational system. The conclusion could be that Bosnia and Herzegovina never have had a woman of significance historically. However, we found out that once there were some smart, skilful, creative and intelligent women as there are some today. Using other sources discovering information about women in general, and then about bosnian women, I felt that my duty is to tell them and to write bosnian women's names in caps lock, as a way of understanding woman's role and significance in today's bosnian society. I felt that duty as a woman. As a human being, my duty is to present women as a human beings hidden behind men's shoulders and dominance. Women deserve a better place in history, because they earned it as a mother, daughter, sister, and the creator of a society, any society. Further in this work I will be pointing out the names of important women through history, and the aspect of their achievements as well. The aim of the survey is to try to understand why their significance wasn't present in the appropriate way, according the educational system.

Keywords: discrimination, woman, history

OBRAZOVANJE U FUNKCIJI IZVRŠAVANJA KAZNE ZATVORA TE PRIPREME ZA ŽIVOT NA SLOBODI

Ivica Luketić⁴⁹², doktorand kaznenopravnih znanosti na Pravnom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu

Apstrakt: *Obrazovanje zatvorenika ima svoju ulogu i u definiranju glavne svrha izvršavanja kazne zatvora, koja između ostalog govori o osposobljavanju zatvorenika za život na slobodi u smislu što lakšeg funkcioniranja i uključivanja u život nakon izdržane kazne zatvora. Obrazovanje u penalnim institucijama je važno kako bi zatvorenici stjecali nova znanja i vještine, adekvatno i organizirano provodili vrijeme tijekom samog izdržavanja kazne a potom i u smislu kvalitetnijeg poslijepenalnog organiziranja života. Dobar zatvorski tretman bio bi u stalnom motiviranju i usmjeravanju zatvorenika za obrazovanjem, organiziranje i samo provođenje obrazovanja a sve u smislu reintegracije i doprinosa zajednici po izlasku zatvorenika na slobodu. U ovom radu autor otvara pitanje može li obrazovanje u penalnim institucijama rezultirati pozitivnim promjenama kod zatvorenika. U skladu sa tim, u radu se prikazuje stanje obrazovanja u Republici Hrvatskoj te pojedinim državama. Istraživački cilj ovog rada je pregledom i analizom dostupne literature utvrditi obrazovne mogućnosti te kapacitete pojedinih zemalja uz prikaz pojedinih istraživanja vezanih za obrazovanje zatvorenika, uz primjenu deskriptivne metode obrade podataka te meta analizu. Kao zaključak nameće se činjenica da su obrazovni programi u penalnim institucijama u principu manjkavi i nedostatni, posebice u manje razvijenim zemljama. Potrebno je težiti tome da se zatvorenici što više motiviraju za bilo koji oblik obrazovanja a s druge strane da se osiguraju adekvatni kapaciteti te financijski resursi za obrazovanjem u penalnim institucijama, a sve u cilju prilagodbe za tržište rada.*

Ključne riječi: *kazna zatvora, obrazovanje zatvorenika, penalne institucije, poslijepenalni prihvrat*

Uvod

Obrazovanje, kao način stjecanja znanja, predstavlja značaj ne samo za pojedinca koji je uključen u taj proces, već možda i više za samu zajednicu, njegovo funkcioniranje i organizaciju života. Moderno doba utjecalo je na to da osnovno – formalno obrazovanje više nije dovoljno (bilo da govorimo o srednjoškolskom ili visokoškolskom), a sve je više aktualno cjeloživotno obrazovanje. Autor u radu govori o pedagoškoj andragogiji ili obrazovanju odraslih osoba. U samom radu navodi se i istražuju načini obrazovanja, odnosno općenito o vrstama izobrazbe unutar penalnih institucija, odnosno o specifičnom obliku obrazovanja unutar penalnih institucija, tzv. penološkoj andragogiji. Penološka andragogija je poddisciplina koja je usmjerena na preodgoj i resocijalizaciju osoba unutar kaznenih ustanova.⁴⁹³ Tako (McKenzie, 2012) navodi da obrazovanje u zatvorima treba biti dobro osmišljeno kako bi predstavljalo samu srž resocijalizacije, novu promjenu za život (Aronson, 2013) te praksu (Coates, 2013).

⁴⁹² ivica.luketic@gmail.com, ivica.luketic@czd.pravosudje.hr

⁴⁹³ Penološka andragogija. Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2021. pristupljeno 17.05.2023. <<http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=47460>>.

Ovim se radom nastoji upozoriti na značaj obrazovanja zatvorenika prvenstveno u svrhu buduće socijalne reintegracije otpuštenih zatvorenika, te potaći upravne organizacije zatvorskog sustava odnosno nevladine organizacije - civilno društvo u osmišljavanju i organizaciji obrazovnih programa. Samim time svrha rada je doprinijeti znanstvenoj utemeljenosti i opravdanosti obrazovanja u penalnom sustavu, a naposljetku i kao rezultat u poslijepenalnoj zaštiti.

Kako je glavnina ovog rada usmjerena ka obrazovnim programima, u prvom dijelu autor daje povijesni pregled obrazovanja unutar penalnih institucija zatim pregled i analizu dostupne literature obrazovanja u penalnim institucijama pojedinih zemalja, a potom se konkretnije prikazuje obrazovanje unutar penalnog sustava Republike Hrvatske. Osnovni cilj rada je dati analizu postojećeg stanja obrazovanja sa smjernicama i zaključnim prijedlozima vezanim za daljnje unapređivanje sustava obrazovanja u penalnom sustavu, te pripremu zatvorenika za život na slobodi, odnosno poslijepenalni prihvata (Koller – Trbović, Milosavljević, 2005).

Obrazovanje unutar zatvorskog sustava kroz povijest

Kada se promatra povijest kazni zatvora, može se zamijetiti da je ranije svrha kazne bila u odmazdi, ili zastrašivanju počinitelja dakle, nije bilo govora o bilo kakvom rehabilitacijskom odnosno tretmanskome radu. Kažnjavanje je bilo usmjereno prvenstveno na smrtnu kaznu, odnosno na prisilni rad, dok su zatvorenici kaznu izdržavali skupno i u iznimno lošim i neadekvatnim uvjetima. Nakon određenih reformskih mjera prvenstveno u Engleskoj i Njemačkoj pod utjecajem kriminologa Huardoma, Wagnitoma, Fereyima dolazi do manjih reformi unutar života u zatvorima (Stevanović, 2012), prvenstveno na način da se odvajaju zatvorenici prema spolu. U Americi potom nastaje tzv. Čelijski sustav zatvora koji je osnovan u Pensilvaniji, gdje se napušta dosadašnji skupni način izdržavanja kazne i zatvorenici su smještavani u samice, da bi pod utjecajem religijskih uvjerenja doživjeli preobrazbu. Sami začeci obrazovanja unutar zatvorskih uvjeta mogu se primijetiti već u Auburnskom sustavu. Obrazovanja je tada smatrano prvenstveno kroz čitanje vjerske literature i proučavanje Biblije. Već 1789. godine u zatvorima u SAD-u zatvorenike su svećenici učili čitanju i pisanju kako bi mogli čitati vjersku literaturu (Gehring, 1995). Tijekom 19. stoljeća Ferri i Garofalo spominju termin tretman zatvorenika, odnosno resocijalizaciju i to kao potrebu da se na specifičan način pomogne i osmisli postupanje sa zatvorenicima (Bakić, 2001). Na ovo nastojanje, nadovezuju se i najaktivniji penolozi koji rehabilitacijski model vide kao pomoć zatvorenicima u odnosu na same sebe a potom i na socijalnu sredinu u koju se po izdržanoj kazni zatvora vraćaju (Durham, A. M. 1994). Ukoliko se obrazovanje smatra kao jedna vrsta oruđa resocijalizacije, može se vidjeti da obrazovanje u zatvorskom sustavu ima višeznačnu funkciju: kompenzacijsku, koja zatvorenicima nudi ostvarenje nerealiziranih obrazovnih potreba jer većina zatvorske populacije ima relativno nisko obrazovanje, adaptacijsku koja olakšava pojedincu prilagodbu na život u zatvoru, te naposljetku razvojnu, kojom se zatvoreniku osigurava da razvija svoje stvaralačke talente (Vučina, 2023).

Značajniji pravni izvori koji definiraju obrazovanje u penalnim sustavima

Kada se govori o pravnim izvorima na međunarodnoj razini, tada prvenstveno treba istaći Opću deklaraciju o ljudskim pravima odnosno Europska zatvorska pravila te Preporuke vijeća Europe o zatvorskom obrazovanju. Na nacionalnoj razini u Republici Hrvatskoj to je Zakon o izvršavanju kazne zatvora, koji u nekoliko odredbi koje će autor niže navesti definiraju obrazovanje unutar nacionalnog zatvorskog sustava. Već i sama Opća deklaracija o ljudskim pravima (NN12/09) ističe da svatko ima pravo na obrazovanje, koje bi trebalo biti besplatno i to prvenstveno na osnovnoj razini, a potom i na određenim temeljnim stupnjevima. Deklaracija posebno ističe da osnovno obrazovanje treba biti obvezno. Preporuke Vijeća Europe o zatvorskom obrazovanju⁴⁹⁴ su takve da se u prvom redu preporučuje ulaganje većih napora u obrazovni rad upravo s osobama koje su najviše prikraćene na

⁴⁹⁴ Kompendijum preporuka vijeća Europe koje se odnose na zatvorsku tematiku, Council of Europe <https://pjpeu.coe.int/documents/41781569/42171335/Kompendijum+preporuka+Vijeca+Evrope.pdf/c7ae1a60-ee51-4154-ad1d-dfd0f37f4ca8>

navedenom području, kako bi se s pomacima na obrazovnoj razini događali i oni na osobnoj, društvenoj, socijalnoj i građanskoj razini te povećala mogućnost zaposlenja posebice zatvorenika koji se teže snalaze po izlasku iz zatvora (onih s najnižim stupnjevima obrazovanja). Nadalje, navodi se da mlađa skupina zatvorenika značajno više vrednuje potrebe za obrazovanjem, osposobljavanjem i prekvalifikacijom unutar zatvorskih ustanova, stoga je na svim razinama osim srednjoškolske, potrebno besplatno obrazovanje, dakle na nižim razinama od srednjoškolskog obrazovanja. To je donekle opravdano, s obzirom da mlađim ispitanicima predstoji više vremena za obrazovanje i rad nakon izlaska iz kaznene ustanove. No, gledajući ukupnu zatvorsku populaciju potrebno je i kod njih uvoditi cjeloživotno obrazovanje kao dio aktivnog starenja. I stariji ispitanici donekle shvaćaju potrebu za obrazovanjem, osposobljavanjem i prekvalifikacijom unutar kazne zatvora. Ovakvo viđenje obrazovnih potreba zatvorenika trebalo bi biti jasna poruka s ciljem poboljšanja različitih odgojno-obrazovnih programa unutar hrvatskog kaznenog sustava. Programi obrazovanja, osposobljavanja i prekvalifikacije često ostaju samo na teorijskoj razini mogućnosti i njihovo je provođenje ograničeno sigurnosnim i materijalnim mogućnostima kaznenih ustanova. Volju ispitanika za sudjelovanjem u obrazovnim programima, pa i najmanju, trebalo bi iskoristiti kao faktor poboljšanja društva u cjelini.

Sukladno Europskim zatvorskim pravilima i preporukama Vijeća Europe (Babić, *et.al.*, 2006) navodi se za Republiku Hrvatsku da će svaki zatvor nastojati svim zatvorenicima omogućiti dostupnost što brojnijih obrazovnih programa koji su primjereni njihovim individualnim potrebama i željama. Poseban naglasak, kako je već gore navedeno bi se trebao staviti na mlade zatvorenike, nepismene zatvorenike te na one koji nemaju osnovnu ili strukovnu izobrazbu. Potrebno je voditi računa da pritom obrazovanje neće ni na koji način biti obezvrijeđeno u odnosu na rad zatvorenika te zatvorenici neće biti oštećeni bilo financijski ili na drugi način tijekom trajanja obrazovanja. Nadalje kao preporuka je navedeno da bi svako kazneno tijelo trebalo imati oformljenu knjižnicu sa dovoljnim brojem adekvatne i primjerene literature poglavito u svrhu obrazovanja zatvorenika, a gdje to neće biti moguće organizirati će se donošenje literature iz gradskih knjižnica. Samo obrazovanje će se provoditi u suradnji sa vanjskim obrazovnim institucijama. Sustavni obrazovni program, uključujući stjecanje vještina, kojem je cilj poboljšanje cjelokupnog stupnja obrazovanja zatvorenika kao i njihovih izgleda za vođenje odgovornog života bez počinjenja kaznenih djela ključni je dio programa izvršavanja kazne zatvora osuđenih zatvorenika. Obzirom na sve narečeno, posebno je bitno raditi na motivaciji zatvorenika za uključivanje u obrazovne procese.

Obrazovanje unutar zatvorskih sustava pojedinih zemalja

Hrvatska, ali i europska i svjetska iskustva pokazuju kako u zatvorskoj populaciji uglavnom prevladava nisko obrazovanje (Jukić, R. *et.al.* 2017). Obrazovanje koje je sastavni dio tretmana postoji u gotovo svim zemljama, bilo da je organizirano unutar samog zatvorskog sustava ili je organizirano izvan zatvorskog sustava. Načelno, zatvorenicima bi trebalo biti omogućeno školovanje identično kao i ostalima na slobodi, no ono je ipak ograničeno zavisno o stupnju sigurnosti pojedinih kaznenih tijela a i zavisno o stupnju razvijenosti i financijskim mogućnostima pojedine države.

U Francuskoj zatvorenici se uključuju u obrazovanje sukladno svojim interesima, a proces obrazovanja se provodi uglavnom posredstvom izvanzatvorskih organizacija (Stevanović, 2012). Svaka kaznena ustanova ima posebno određene učionice za provođenje osnovnoškolskog obrazovanja te program namijenjen nepismenima. Srednjoškolsko obrazovanje omogućuje se zatvorenicima samo pojedinih kaznenih tijela, ali uz selekciju same kaznionice, dok je visokoškolsko obrazovanje moguće online (Novak, 2017). U Italiji se posebnu pozornost poklanja se obrazovanju zatvorenika, koji počiva na dobrovoljnosti, a posebno se za određene kategorije potiče srednje i visoko obrazovanje. U Italiji se obrazuje za stjecanje stručnih vještina iz područja pružanja medicinske skrbi i psihološke pomoći. Zatvorenici uglavnom izdržavaju kaznu zatvora u lokalnim zatvorima, i u pravilu nije moguć premještaj u druge zatvore, no obrazovanje je jedan od razloga zbog kojih se zatvorenike može premještati iz jedne teritorijalne nadležnosti u drugu (Stevanović, 2012). Zatvorenicima je omogućeno osnovnoškolsko obrazovanje a stranim zatvorenicima učenje talijanskog jezika (Novak, 2017). U talijanskom zatvorskom sustavu dosta veliku pažnju pridaju obrazovanju a oni zatvorenici koji su aktivni u svom obrazovanju mogu biti zbog toga i ranije otpušteni sa izdržavanja kazne zatvora (obrazovanje kao nagrada).

U Njemačkoj je jako razvijeno obrazovanje unutar zatvorskog sustava a u isto je uključeno gotovo tri četvrtine zatvorenika (Hawley, *et.al.*2013) zatvorenici se u sklopu tretmanskog rada omogućuje obrazovanje, a provode ga pedagozi- učitelji zaposleni u zatvorskom sustavu (Stevanović, 2012). U Njemačkoj je posebno razvijen praktični rad, te zatvorenici pod nadzorom stječu praktične vještine, a učitelji s njima prolaze kroz teoretska znanja.

U Engleskoj- provodi se opismenjavanje, strukovna izobrazba i posebno informatička izobrazba zatvorenika (kroz program Virtual Campus) koji omogućuje informacije s pojedinih web stranica koje zatvorenici mogu koristiti te pretraživati razne poslove i mogućnosti izvan kaznenih tijela, po izdržanoj kazni, a sve je individualizirano i utvrđeno posebnim programom koji donosi uprava kaznionice/zatvora (Novak, 2017).

U Španjolskoj se za sve zatvorenike predviđa obrazovanje nepismenih zatvorenika, mladih i stranaca, kroz programe opismenjavanja odraslih te učenje španjolskog jezika, gdje u španjolskom zatvorskom sustavu djeluju i škole za strane jezike u organizaciji i suradnji sa civilnim društvom (Novak,2017). U Švedskoj se u sklopu tretmanskog rada provodi obrazovanje i stručno osposobljavanje, slobodne aktivnosti, specijalizirani oblici individualnog i skupnog rada prema određenim specifičnim kategorijama zatvorenika (Stevanović, 2012). U Austriji najčešće se koristi tretman, i to: radni, obrazovni i profesionalno osposobljavanje, a u sklopu tretmana se organizira obrazovanje i stručno osposobljavanje zatvorenika u posebnim zatvorima (Stevanović,2012). Obrazovanjem zatvorenika pridaje se bitan značaj u procesu resocijalizacije. U Danskoj zatvorenici imaju mogućnost obrazovanja unutar zatvorskog sustava, gdje pojedine kaznionice/zatvori nude osim osnovnog obrazovanja i opismenjavanja i posebne programe za zatvorenike s disleksijom. Obrazovanje je besplatno ali u njega se mogu uključiti samo oni zatvorenici kojima je to služba tretmana odredila. U Danskoj zatvorenici strani državljani imaju i mogućnost učenja danskog jezika (Eikeland, *et.al.*2009).

Obrazovanje u Republici Hrvatskoj između ostalog pridonosi ostvarenju same svrhe kazne, pa tako temeljem čl. 3. Zakona o izvršavanju kazne zatvora (NN 14/21), obrazovanje osim što predstavlja dio tretmana, u mnogome može pomoći zatvorenici prilikom njihovog osposobljavanja za život na slobodi. Sukladno aktualnom Zakonu o izvršavanju kazne zatvora (NN 14/21) zatvorenici koji nemaju osnovno obrazovanje, sukladno mogućnostima pojedinog kaznenog tijela se isto organizira, a također prema mogućnostima i srednjoškolsko obrazovanje, prekvalifikacija, razna osposobljavanja i usavršavanja zatvorenika. Sve ove vrste obrazovanja u Republici Hrvatskoj se mogu provoditi unutar samog zatvorskog sustava ali i izvan kaznionice ili zatvora. Za svakog zatvorenika, a sukladno pojedinačnom programu izvršavanja kazne zatvora određuje se pojedina razina obrazovanja, također, zatvorenici se na njihov trošak može omogućiti i stjecanje kvalifikacije u visokom obrazovanju. Cjelokupne razine obrazovanja određuju se, naravno u skladu sa sigurnosnim uvjetima pojedinog kaznenog tijela. Zatvoreniku koji uredno izvršava obveze obrazovanja utvrđene pojedinačnim programom postupanja isplaćuje se naknada u visini od 25 % osnovice (20 % bruto osnovice za obračun plaća službenika i namještenika) pomnožene koeficijentom 1.

Prema ranijem Zakonu o izvršavanju kazne zatvora (NN 150/13) kaznionice odnosno zatvori su organizirali osnovno školovanje do dvadesetjedne godine života zatvorenika, ali samo za one koji nemaju završenu osnovnu školu, dok se opismenjavanje nepismenih zatvorenika organiziralo obvezno i neovisno o životnoj dobi pojedinog zatvorenika.

Istraživanja o učinkovitosti obrazovanja u penalnim ustanovama u Republici Hrvatskoj, te pojedinim državama

Ako promatramo učinkovitost kroz smanjenje recidivizma onda su značajnija istraživanja (Harer,1994, Steurer *et.al.*,2001, Mac Kenzie, 2006, Kling 2006, Hawley *et.al.*,2013) koja su pokazala da su zatvorenici koji su bili uključeni u bilo koji oblik obrazovanja u značajnije manjoj mjeri bili skloni kriminalnom povratu. Obrazovanje je pridonijelo lakšem zapošljavanju i asimilaciji u društvo, a bilo je usmjereno prvenstveno na razvoj socijalnih i komunikacijskih vještina. S druge strane, u američkim zatvorima je 1975. godine provedeno istraživanje nad 240 programa rehabilitacije koji su se provodili

u zatvorima, pokazalo je da stručno osposobljavanje kroz vođeno savjetovanje i psihoterapiju malo utječe na samu stopu recidivizma (Stevanović, 2012; Davis *et.al.* 2013).

Istraživanje (Eikeland *et.al.* 2009) pokazalo je da u nordijskim zemljama imaju uglavnom slabije razvijene obrazovne sustave te da se u isto češće uključuju oni sa kaznama u duljem trajanju u odnosu na one kojima je izrečena kazna u kraćem trajanju, obzirom da im uključivanje u obrazovne programe pomaže u samoj socijalizaciji unutar penalnih institucija. Kao najčešće razloge nesudjelovanja u obrazovanju zatvorenici navode nemotiviranost za učenjem i negativna iskustva sa obrazovanjem (Costelloe, *et.al.*, 2012).

Neka istraživanja u hrvatskom zatvorskom sustavu pokazuju sličnost u rezultatima ranije navedenih istraživanja. Prema istraživanju (A.Vukalović, 2020) svrha obrazovanja zatvorenika je smanjiti recidivizam i pomoći zatvorenicima da žive život u skladu sa pravilima i normama društva nakon izlaska iz zatvora. Autorica je u svom istraživanju ispitivala stavove i iskustva bivših zatvorenika sa obrazovanjem u zatvoru, a u skladu sa temeljnim istraživačkim pitanjem: „Što je zatvorenike motiviralo da se uključe u obrazovanje te kakvi su njihovi stavovi uopće o kvaliteti obrazovanje u penalnom sustavu Hrvatske“. Rezultati istraživanja pokazali su da su zatvorenici kroz obrazovanje na jedan način željeli skratiti i organizirati si vrijeme tijekom izdržavanja kazne zatvora, odnosno shvatili su da bi im to po izlasku na slobodu moglo pomoći. Također ispitanici su uglavnom navodili da nisu bili motivirani od stane kaznene ustanove te su očekivali da će obzirom na činjenicu da su uključeni u obrazovni proces imati određene pogodnosti. Nadalje, naveli su da bi trebali za školovanje biti više poticani od strane službenika tretmana. Dakle, iz navedenog istraživanja može se zaključiti da su se zatvorenici uključili u obrazovanje samo iz tzv. unutarnje motiviranosti kako bi na taj način smanjili frustraciju od boravka na izdržavanju kazne zatvora, bez da bi smatrali da bi im obrazovanje moglo pomoći prilikom poslijepenalnog prihvata i ubuduće za živo u zajednici.

Istraživanje Kranjčević (2013) koje je provela u Zatvoru u Osijeku vezano za odjel tretmana i obrazovanje, pokazalo je da ispitanici imaju pozitivne stavove o zatvorskom tretmanu te da ga smatraju nužnim i opravdanim za sam rad sa zatvorenicima. Pokazalo je i da su zatvorenici mlađe životne dobi spremniji i otvoreniji prema službenicima tretmana te ih smatraju pozitivnima u samom procesu izvršavanja kazne zatvora. U odnosu na mlađu i stariju zatvorsku populaciju, mlađi su spremniji govoriti o svojim potrebama za obrazovanjem, te se uključivati u obrazovanje. Također, s porastom stupnja obrazovanja, raste i svijest ispitanika o obrazovnim potrebama zatvorenika. Kada se promatraju stavovi zatvorenika onda zatvorenici mlađe životne dobi uviđaju da će im obrazovanje pomoći u daljnjem životu. Bitno je napomenuti da je i ovo istraživanje pokazalo koliko je važna uloga motiviranosti zatvorenika, odnosno potreba za što raznovrsnijim mogućnostima obrazovanja, jer uglavnom je utvrđeno da se u obrazovanje uključuju zatvorenici s već razvijenim navikama i obrazovaniji dok možda oni kojima je to najpotrebnije, bez ikakvog obrazovanja u isto ne budu uključeni.

Analizom navedenih istraživanja može se zamijetiti da strani, kao i domaći autori u svojim radovima definiraju i ističu potrebu tretmanskog rada sa zatvorenicima, no prvenstveno se radi o tome da zatvorenici trebaju biti usmjeravani (motivirani) od strane zatvorskog tretmana koji u zatvorima u Republici Hrvatskoj sukladno čl.27.⁴⁹⁵ provode socijalni pedagozi, socijalni radnici i psiholozi. Zatvorenici moraju prvenstveno biti motivirani, kako bi uopće bili uključeni u bilo koju vrstu i razinu izobrazbe.

Između ostaloga, autor je kroz analizu provedenih istraživanja, zaključio kako je obrazovanje unutar penalnog sustava opravdano, ne samo zbog toga što zatvorenici uključeni u obrazovanje rješavaju svoju dokolicu, već stoga što na organiziran i dobro ustrojen način sudjeluju u izobrazbi, koja se pokazala kroz dvojaku funkciju; zatvorenici za pohađanje izobrazbe mogu biti novčano nagrađeni (što može biti i jedan od motivacijskih ciljeva), a u smislu poslijepenalnog prihvata po izlasku na slobodu u svojim rukama imaju svjedodžbu ili drugi dokument kojim dokazuju da su bili uključeni u izobrazbu

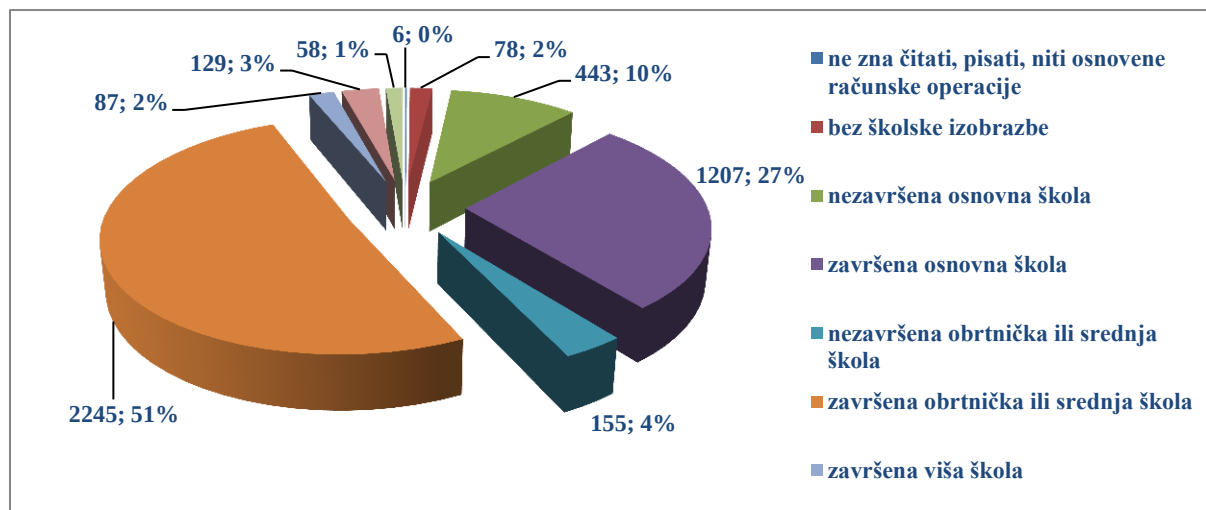
⁴⁹⁵ Zakon o izvršavanju kazne zatvora, NN 14/21.

odnosno da su istu uspješno i okončali. Nadalje, može se zaključiti da one kaznionice i zatvori, koji su u tzv. „bogatijim“ zemljama imaju više mogućnosti koje mogu pružiti svojim zatvorenicima u pogledu obrazovanja, te su stoga manje mogućnosti da se desi recidiv. Samim time stječu se uvjeti da se zatvorenici po izlasku na slobodu zapošljavaju, što može biti i pretpostavka da se neće vratiti natrag u penalni sustav pojedine zemlje. Također iz istraživanja, može se vidjeti da je mlađa zatvorska populacija sklonija uključivanju u izobrazbu tijekom izvršavanja kazne zatvora, te da uglavnom imaju pozitivne stavove o samom zatvorskom tretmanu.

Statistički podaci obrazovanja zatvorenika u Hrvatskoj

Kada se promatraju statistički podaci vezano za obrazovanje zatvorenika u Republici Hrvatskoj relevantni su podaci iz Izvješća Ministarstva pravosuđa i uprave o stanju i radu kaznionica, zatvora i odgojnih zavoda. Tijekom 2020. godine u različite obrazovne programe upisano je bilo svega 300 zatvorenika i maloljetnika. Iste godine 129 zatvorenika i maloljetnika završilo je obrazovne programe, dok je 31 zatvorenik i maloljetnik prekinuo upisani program obrazovanja. Nadalje, tijekom 2021. godine vidljivo je smanjenje uključivanja u obrazovanje te je u različite obrazovne programe upisano svega 219 zatvorenika i maloljetnika. Tijekom godine 140 zatvorenika i maloljetnika završilo je obrazovne programe, dok je 19 zatvorenika i maloljetnika prekinulo upisani program obrazovanja.

Iz navedenih podataka može se zaključiti da je u Republici Hrvatskoj uglavnom iznimno mali broj zatvorenika uključen u jedan od programa obrazovanja ili osposobljavanja. Izbor osposobljavanja za osnovne poslove i srednjoškolsko obrazovanje za zanimanja ograničen je brojem verificiranih programa i mogućnostima kaznionice, zatvora, odnosno odgojnog zavoda. Najčešće se radi o osposobljavanju za osnovne poslove u kojem je naglasak na praktičnom dijelu nastave poslovi pečenjara, priprematelja jednostavnih jela, bureka i pizza, jednostavni poslovi u zanimanju kuhar, jednostavni poslovi u zanimanju konobar, parketara, drvoprerađivača-stolara, drvoprerađivača-bačvara, uzgojitelja svinja i goveda, voćara – vinogradara, ratara – povrtlara, montera metalnih konstrukcija, operatera na računalu, rukovatelja viličarom, soboslikara – ličioča i zavarivanja, pomoćnog zidara, montera strojeva i konstrukcija i traktorista).⁴⁹⁶

Slika 1. Struktura zatvorenika i maloljetnika obzirom na stupanj naobrazbe tijekom 2020⁴⁹⁷

⁴⁹⁶ Izvješće o stanju i radu kaznionica, zatvora i odgojnih zavoda za 2015. godinu

<https://vlada.gov.hr/UserDocsImages//2016/Sjednice/2016/14%20sjednica%2014%20Vlade//14%20-%209.pdf> pristupljeno 13.travnja 2023.

⁴⁹⁷ Izvješće o stanju i radu kaznionica, zatvora i odgojnih zavoda za 2020.godinu <https://mpu.gov.hr/izvjesce-o-stanju-i-radu-kaznionica-zatvora-i-odgojnih-zavoda-26215/26215> (11.svibnja 2023)

Slika 1 prikazuje obrazovnu strukturu zatvorenika, iz koje se može zaključiti da je više od polovine zatvorenika u zatvorskom sustavu Republike Hrvatske sa završenom srednjom školom. Dok je (27 %) zatvorenika bilo samo sa završenom osnovnom školom. Zabrinjavajući podatak je da (6%) zatvorenika ne zna čitati niti pisati niti poznaje osnovne računske operacije, odnosno da su bez školske izobrazbe.

Umjesto zaključka

Istraživanje u ovom radu provedeno je na analizi dostupnih pojedinih istraživanja vezano za obrazovanje unutar zatvorskih sustava pojedinih zemalja. Može se zaključiti da je obrazovanje jedan od bitnijih dijelova tretmana zatvorenika, prvenstveno u smislu poslijepenalne prihvata. Autor zaključuje i napominje, analizirajući sustav izvršenja kazni u Republici Hrvatskoj da se nedovoljno pridaje značaju obrazovanju zatvorenika. Prvenstveno je obrazovanje u domeni upravitelja pojedinih kaznenih tijela, i spretnosti i sposobnosti istih da obrazovanje organiziraju (bilo u vidu osnovnog ili višeg, odnosno tečajeva i sl.). Preporuka je da se na razini Republike Hrvatske oformi jedan odjel u sklopu Centra za izobrazbu, koji bi se sveobuhvatno bavio obrazovanjem zatvorenika, i na taj način radio na uravnoteženosti u izobrazbi kod svih zatvorenika i kod svih kaznenih tijela. Nadalje, potrebno je raditi na daljnjim istraživanjem izobrazbe prvenstveno uspoređujući efikasnost onih zatvorenika koji su tijekom izdržavanja kazne zatvora bili uključeni u izobrazbu u korelaciji sa onima koji nisu bili uključeni u samu izobrazbu unutar zatvorskog sustava, a sve u pogledu recidivizma. Uvođenjem probacijskog sustava u Republici Hrvatskoj otvorene su i dodatne mogućnosti nadzora izobrazbe zatvorenika pri nadziranim uvjetnim otpustima ili kod uključivanja zatvorenika u elektronički nadzor.

Literatura:

- Aronson, E. (2013). A second chance through Princeton's Prison Teaching Initiative. The Trustees of Princeton University. New Jersey: Princeton.
- Bakić, D. (2001) Prikaz nekih modela institucionalnog tretmana počinitelja kaznenih djela. Ljetopis socijalnog rada, 8(1), str. 2 prema Bačić, F. (1986) Krivično pravo. Opći dio. Zagreb: Pravni fakultet Sveučilište u Zagrebu.
- Coates, D. S. (2013). Unlocking Potential. A review of education in prison. Ministry of Justice. Retrieved from www.gov.uk/moj. (pristupljeno 11.travnja 2023).
- Costelloe, A., Langelid, T., & Wilson, A. (2012). Survey on prison education and training in Europe. Final report. Birmingham: GHK Consulting. Preuzeto s: <https://www.epea.org/wp-content/uploads/Hawley-Jo-et-al-for-EU-Prison-Educationand-Training-in-Europe-Survey-2012.pdf> (pristupljeno 19.travnja 2023).
- Davis, L. M., Bozick, R., Steele, J. L., Saunders, J., & Miles, J. N. (2013). Evaluating the effectiveness of correctional education: A meta-analysis of programs that provide education to incarcerated adults. Rand Corporation. Preuzeto s: https://www.rand.org/pubs/research_reports/RR266.html (pristupljeno 14.travnja 2023).
- Durham, A. M. (1994) Crisis and Reform: Current Issues in American Punishment. Boston: Little,Brown and Company, str. 26.
- Eikland, O. J., Manger, T. ; Asbjornsen, A. (2009) Prisoners educational backgrounds, preferences and motivation: Education in Nordic prisons <https://www.diva-portal.org/smash/get/diva2:702625/FULLTEXT01.pdf> (pristupljeno 10.svibnja 2023.).
- Gehring, T. (1995). Characteristics of correctional instruction, 1789-1875. Journal of Correctional Education, 46, 52-59.
- Hawley, J., Murphy, I., Souto-Otero, M. (2013) Prison Education and Training in Europe- Current State of play and Challenges. <https://www.voced.edu.au/content/ngv%3A56865> (pristupljeno 05.svibnja 2023).
- Izvjješće o stanju i radu kaznionica, zatvora i odgojnih zavoda za 2015. godinu <https://vlada.gov.hr/UserDocsImages//2016/Sjednice/2016/14%20sjednica%2014%20Vlade//14%20-%209.pdf> (pristupljeno 13.travnja 2023).
- Izvjješće o stanju i radu kaznionica, zatvora i odgojnih zavoda za 2020.godinu <https://mpu.gov.hr/izvjesce-o-stanju-i-radu-kaznionica-zatvora-i-odgojnih-zavoda-26215/26215> (pristupljeno 11.svibnja 2023).
- Jukić, R., i Sabljo, M. (2017). Penološka andragogija- zatvorski tretman i mogućnosti resocijalizacije zatvorenika. Andragoški glasnik: Glasilo Hrvatskog andragoškog društva, 21(1-2 (36)), 27-36.

- Kling, J.R. (2006) Incarceration Length, Employment, and Earnings, AMERICAN ECONOMIC REVIEW VOL. 96, NO. 3, JUNE 2006 <https://www.aeaweb.org/articles?id=10.1257/aer.96.3.863> (pristupljeno 01.svibnja 2023).
- Koller-Trbović, N., i Mirosavljević, A. (2005). Posttretman-pomoć nakon institucije ili što nakon tretmana. Kriminologija i socijalna integracija, 13(2), 99-109.
- Kompendijum preporuka vijeća Europe koje se odnose na zatvorsku tematiku, Council of Europe <https://pjp.eu.coe.int/documents/41781569/42171335/Kompendijum+preporuka+Vijeca+Evrope.pdf/c7ae1a60-ee51-4154-ad1d-dfd0f37f4ca8> (pristupljeno 12.travnja 2023).
- Kranjčević, V. (2014) Odgojno-obrazovni rad s odraslim osobama u penalnim ustanovama, diplomski rad, Sveučilište J.J. Strossmayera u Osijeku, Filozofski fakultet.
- MacKenzie, D. L. (2012). The Effectiveness of Corrections-Based Work and Academic and Vocational Education Programs. In: Petersilia, J. & Reitz, K. R. (Eds). The Oxford Handbook of Sentencing and Corrections. Retrieved from http://www.reentryeducationnetwork.org/uploads/1/2/5/3/12534585/the_effectiveness_petersilia.pdf. (pristupljeno 11.travnja 2023).
- Steurer, S., Smith, L. Tracy, A. (2001) Three-state recidivism study, report by US Correctional Education Association for the US Department of Education, Landham <https://www.govinfo.gov/content/pkg/ERIC-ED465886/pdf/ERIC-ED465886.pdf> (pristupljeno 01. svibnja 2023).
- Stevanović, Z. (2012) Zatvorski sistemi u svetu, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd.
- Novak, T. (2017) Usporedni prikaz općih metoda tretmana zatvorenika u zemljama Europske unije, diplomski rad, Edukacijsko rehabilitacijski fakultet, Sveučilišta u Zagrebu.
- Penološka andragogija. Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2021. <<http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=47460>>. pristupljeno 17.05.2023.
- Vučina (2023) Pravni okvir rehabilitacijskog modela izvršavanja kazne zatvora (Diplomski rad) Zagreb, Sveučilište u Zagrebu, Pravni fakultet.
- Vukalović, A. (2020) Obrazovanje u zatvoru- iskustva bivših zatvorenika, diplomski rad, Sveučilište u Rijeci, Filozofski fakultet, Odsjek za pedagogiju.
- Zakon o izvršavanju kazne zatvora, Narodne novine 128/99, 55/00, 59/00, 129/00, 59/01, 67/01, 11/02, 76/07, 27/08, 83/09, 18/11, 48/11, 125/11, 56/13, 150/13, 98/19.
- Zakon o izvršavanju kazne zatvora, Narodne novine 14/21.

EDUCATION IN THE FUNCTION OF INPRISONMENT AND PREPARATION FOR A LIFE AFTER RELEASE

Ivica Luketić⁴⁹⁸, PhD in Criminal Law at the Faculty of Law, University of Zagreb

Abstract: *The education of prisoners has its role in defining the main purpose of imprisonment, which, among other things is training prisoners for life after the release. Education in penal institutions is important in order for prisoners to acquire new knowledge and skills, to spend their time in an adequate and organized manner during the actual imprisonment, and also in terms of a better post-penal life organization. A good prison treatment implies constant motivation and guidance of the prisoners towards education, organizing and conducting education itself, and all in terms of reintegration and contribution to the community after the prisoner's release. In this paper, the author sets the question whether education in penal institutions can result in positive changes in prisoners. Accordingly, the paper presents the state of education of prisoners in the Republic of Croatia and other countries. The research goal of this paper is to determine the educational opportunities and capacities of individual countries by reviewing and analyzing the available literature, with the presentation of individual research related to the education of prisoners, with the application of a descriptive data processing method and meta analysis. As a conclusion, the fact that educational programs in penal institutions are basically deficient and insufficient, especially in less developed countries, emerges. It is necessary to strive to motivate prisoners as much as possible for any form of education and, on the other hand, to ensure adequate capacities and financial resources for education in penal institutions, all with the aim of adapting to the labor market.*

Keywords: *prison sentence, education of prisoners, penal institutions, post-penal resettlement*

⁴⁹⁸ ivica.luketic@gmail.com, ivica.luketic@czd.pravosudje.hr

ZDRAVSTVENO OSIGURANJE MARGINALIZOVANIH GRUPA

Almina Šatrović, dipl. scr., SOS Dječija sela BiH⁴⁹⁹

Alma Kudra, MA. Udruženje „Društvo ujedinjenih građanskih akcija“⁵⁰⁰

Apstrakt: Ciljevi: U okviru projekta „Put do obaveznog zdravstvenog osiguranja za sve građane Kantona Sarajevo“ - pilot u Općini Ilidža, osnovni cilj je bio poboljšanje pristupa zdravstvenim uslugama javnog sektora za marginalizirane grupe kroz zagovaranje prava na zdravstvenu zaštitu svih građana. Svrha je bila dobiti što konkretnije podatke od profesionalaca koji se u svom radu susreću sa marginaliziranim grupama, te dobiti informacije građana u vezi sa obaveznim zdravstvenim osiguranjem i načinima ostvarivanja prava na obavezno zdravstveno osiguranje. Urađeno je ispitivanje stavova javnosti o potrebi uvođenja besplatnog osnovnog zdravstvenog osiguranja i dati su prijedlozi kako to postići.

Metode: Istraživanje se provodilo korištenjem kvantitativne i kvalitativne metode rada, tačnije korišteni su online anketni upitnici, intervju i studije slučaja. Jedan dio istraživanja je podrazumijevao prikupljanje studija slučaja o korisnicima koji su se javili ustanovama iz različitih razloga, ali nisu bili obuhvaćeni obaveznim zdravstvenim osiguranjem. Online anketa je putem online upitnika obuhvatila 53 ispitanika. Cilj je bio sagledati stavove javnosti o potrebi uvođenja besplatnog osnovnog zdravstvenog osiguranja i prijedloge kako to postići. Intervjui su urađeni sa stručnim saradnicima zaposlenim u šest institucija u Kantonu Sarajevo. Studija slučaja je urađena u četiri institucije, a online anketu su popunila 53 korisnika.

Rezultati: Zavisno od kategorije korisnika, najčešći razlozi nemanja zdravstvenog osiguranja je kada se korisnik, iz različitih razloga nije na vrijeme prijavio na evidenciju JU Službe za zapošljavanje KS, odnosno na Biro za zapošljavanje. Najčešće poteškoće koje se navode prilikom ponovnog dobijanja zdravstvenog osiguranja su administrativne prirode, odnosno prikupljanje dokumentacije da bi se to pravo ostvarilo, ukoliko korisnik može ostvariti pravo na zdravstveno osiguranje putem općinske službe. Na osnovu rezultata se da zaključiti da se osobe iz marginalizovanih grupa često nalaze u problemima kada se radi o korištenju usluga zdravstvenog osiguranja na koje imaju zakonsko pravo⁵⁰¹.

Ključne riječi: besplatno zdravstveno osiguranje, marginalizacija, jednakost, ljudsko pravo.

Uvod

Osnovni cilj projekta „Put do obaveznog zdravstvenog osiguranja za sve građane Kantona Sarajevo“ u općini Ilidža je poboljšanje pristupa zdravstvenim uslugama javnog sektora za marginalizirane grupe kroz zagovaranje prava na zdravstvenu zaštitu svih građana. Oko 12% stanovništva u BiH nema pravo

⁴⁹⁹ satrovicalmina@gmail.com

⁵⁰⁰ alma.kudra@dugabih.com.ba

⁵⁰¹ Istraživanje su radile članice Asocijacije socijalnih radnika Kantona Sarajevo u saradnji sa izdavačem Udruženje „Društvo ujedinjenih građanskih akcija“ u okviru projekta Nacionalnog demokratskog instituta (NDI) - Podrška civilnom društvu na Zapadnom Balkanu 2021-2023.

na besplatno zdravstveno osiguranje. Osobe koje nisu stalno zaposlene i nemaju mogućnost da se sami osiguraju na osnovu samodoprinosu imaju ograničen pristup zdravstvenoj zaštiti. Ako ljudi koji žive u siromaštvu nemaju zdravstveno osiguranje, to sprječava ili značajno ograničava njihov pristup zdravstvenoj zaštiti. S tim u vezi, oni ne mogu ostvariti svoja ljudska prava koja su im zagantovana međunarodnim aktima.

„Ratificiranjem Evropske socijalne povelje 2008. godine, Bosna i Hercegovina je preuzela obavezu da će osigurati svima, uključujući i neosigurane osobe, pristup zdravstvenoj zaštiti. Međutim, u praksi, mnogi građani nemaju adekvatno osiguranje. Prema sadašnjim procjenama, svega je 78% stanovništva Republike Srpske i 86% stanovništva Federacije Bosne i Hercegovine pokriveno zdravstvenim osiguranjem“ (UNDP, 2021, str. 13).

Obavezno zdravstveno osiguranje i s tim u vezi ostvarivanje prava na zdravstvenu zaštitu ostvaruje se u skladu sa Zakonom o zdravstvenom („Službene novine Federacije BiH“, broj: 30/97, 7/02, 70/08, 48/11, 36/18 i 61/22) i podzakonskim aktima donesenim na osnovu Zakona o zdravstvenom osiguranju. Iako je zdravstveno osiguranje predviđeno zakonom za sve stanovnike Kantona Sarajevo, u praksi to pravo nije jednostavno ostvariti. Iako istraživanjem nije obuhvaćena migrantska populacija, važno je naglasiti da njihovo zdravstvenog osiguranja nije jasno definisano i postoji mogućnost za unapređenje sistema.

„Iz perspektive socijalne uključenosti, najranjivije kategorije u Bosni i Hercegovini u pogledu neostvarenih potreba za zdravstvenom zaštitom su siromašna domaćinstva, kategorije stanovništva bez zdravstvenog osiguranja, nezaposleni i osobe starije životne dobi koje same žive (posebno žene) te neaktivne populacije (posebno domaćice i osobe s invaliditetom). Prema podacima, preko pola miliona građana Bosne i Hercegovine nema zdravstveno osiguranje“ (UNDP, 2021, str. 13).

Metodologija istraživanja

Kako bi se provelo inicijalno istraživanje o pristupu obaveznom zdravstvenom osiguranju marginaliziranih grupa kontaktirane su ustanove iz oblasti zdravstvene i socijalne zaštite. Jedan dio istraživanja je podrazumijevao prikupljanje studija slučaja o korisnicima koji su se javili ustanovama iz različitih razloga, ali nisu bili obuhvaćeni obaveznim zdravstvenim osiguranjem. Pripremljena su pitanja za intervju sa ispitanicima iz ustanova socijalne i zdravstvene zaštite kako bi se dobile informacije o njihovim stavovima, iskustvima i prijedlozima kako unaprijediti pristup obaveznom zdravstvenom osiguranju korisnicima koji su iz marginaliziranih grupa. Pretpostavka je bila da su najranjive kategorije stanovništva, kao što su: Romi, osobe koje su ovisne o psihoaktivnim supstancama, izbjeglice/migranti, osobe s poteškoćama s mentalnim zdravljem, socijalno isključene osobe i druge ranjive kategorije, u najvećem riziku da ostanu bez obaveznog zdravstvenog osiguranja. Cilj istraživanja je bio dobiti što konkretnije podatke od profesionalaca iz oblasti zdravstvene i socijalne zaštite, te sagledati stavove javnosti o potrebi uvođenja besplatnog osnovnog zdravstvenog osiguranja i prijedloge kako to postići

Istraživanje je provedeno u periodu januar-februar 2023. godine. Tokom istraživanja urađena je kvalitativna i kvantitativna analiza.

Kvalitativna analiza

Za potrebe kvalitativnog istraživanja obavljani su intervjui sa stručnim saradnicima iz sljedećih ustanova: (1) JU Kantonalni centar za socijalni rad Sarajevo - Služba socijalne zaštite Općine Ilidža, (2) Općina Ilidža - Služba za rad, socijalna pitanja, zdravstvo, izbjeglice i raseljena lica, (3) JU Terapijska zajednica Kampus Kantona Sarajevo, (4) JU Zavod za bolesti ovisnosti Kantona Sarajevo, (5) JU Služba za zapošljavanje Kantona Sarajevo – Biro Ilidža i (6) JU Psihijatrijska bolnica Kantona Sarajevo. Intervjui su obavljani sa stručnim saradnicima koji su zaposleni na poslovima direktnog rada s korisnicima, osim u Birou Ilidža, gdje je obavljen intervju sa šeficom Biroa. U većini slučajeva intervju je obavljen sa socijalnim radnicima koji pomažu korisnicima da dobiju zdravstveno osiguranje ukoliko isto nemaju po prijemu u ustanovu. Cilj intervjua je bio ispitati stavove profesionalaca o

potrebi za pružanjem obaveznog zdravstvenog osiguranja i dobiti informacije i prijedloge kako taj put olakšati na osnovu njihovog iskustva.

U okviru istraživanja su urađene i studije slučaja o korisnicima koji su ostali bez obaveznog zdravstvenog osiguranja i trebali su ponovo ostvariti ovo pravo su prikupljene iz četiri ustanove, i to: (1) JU Terapijska zajednica Kampus Kantona Sarajevo, (2) JU Dom za djecu bez roditeljskog staranja Sarajevo, (3) JU Kantonalni centar za socijalni rad Sarajevo - Služba socijalne zaštite Općine Ilidža i (4) JU Psihijatrijska bolnica Kantona Sarajevo.

Kvantitativna analiza

U okviru kvantitativne analize obavljeno je anketiranje korištenjem online anketa sa ciljem ispitivanja stavova javnosti o potrebi uvođenja besplatnog osnovnog zdravstvenog osiguranja i prijedlozi kako to postići. Online anketa je putem online upitnika obuhvatila 53 ispitanika.

Zakonski osnov za dobijanje zdravstvenog osiguranja (FBiH, KS)

Prilikom analize zakonskog okvira na koji se oslanja ostvarivanje prava na obavezno zdravstveno osiguranje uzeli su se u obzir slijedeći zakonski akti:

- Zakon o zdravstvenom osiguranju Federacije BiH („Službene novine Federacije BiH“, broj: 30/97, 7/02, 70/08, 48/11, 36/18 i 61/22)
- Zakon o osnovama socijalne zaštite, zaštite civilnih žrtava rata i zaštite porodica s djecom Federacije BiH sa izmjenama i dopunama („Službene novine Federacije BiH“, broj: 36/99, 54/04, 39/06, 14/09, 45/16 i 40/18)
- Zakon o socijalnoj zaštiti, zaštiti civilnih žrtava rata i zaštiti porodica s djecom („Službene novine Kantona Sarajevo, broj: 38/14 – prečišćen tekst, 44/17, 28/18, 52/21 i 40/22).

Prema Zakonu o zdravstvenom osiguranju Federacije BiH zdravstveno osiguranje, kao dio socijalnog osiguranja građana, čini jedinstven sistem u okviru koga građani ulaganjem sredstava, na načelima uzajamnosti i solidarnosti, obavezno u okviru kantona osiguravaju ostvarivanje prava na zdravstvenu zaštitu i druge oblike osiguranja na način koji je utvđen ovim zakonom, drugim zakonima i propisima donesenim na osnovu zakona.

Da bi se koristilo pravo na zdravstvenu zaštitu u okviru obaveznog zdravstvenog osiguranja u skladu sa članom 19. Zakona o zdravstvenom osiguranju Federacije BiH potrebno je steći svojstvo osiguranika.

Osiguranik se postaje po slijedećim osnovama:

- po osnovu rada (u preduzećima, ustanovama, kod pravnog ili fizičkog lica, u međunarodnim organizacijama, konzularnim ili diplomatskim predstavništvima, zemljoradnici)
- korisnici penzije,
- nezaposlena lica pod uslovima iz ovog Zakona,
- lica kojima je priznato svojstvo ratnog, mirnodopskog i civilnog invalida rata,
- lica koja u skladu sa članom 27. Zakona sama plaćaju obavezno zdravstveno osiguranje.

Nezaposlena lica koja su prijavljena zavodu za zapošljavanje imaju pravo na zdravstveno osiguranje ako su:

- se prijavila u roku od 30 dana nakon prestanka radnog odnosa, obavljanja djelatnosti ili nakon prestanka primanja naknade plaća na koju imaju pravo prema ovom Zakonu ili prema propisima donesenim na osnovu ovog Zakona,
- se prijavila u roku od 30 dana nakon služenja vojnog roka ili nakon prestanka nesposobnosti za rad zbog koje su otpuštene s te vojne službe,
- se prijavila u roku od 30 dana nakon otpuštanja iz ustanove za izvršenje kaznenih i prekršajnih sankcija, iz zdravstvene ili druge specijalizirane ustanove, ako je bila primijenjena mjera sigurnosnog obaveznog psihijatrijskog liječenja u zdravstvenoj ustanovi ili obaveznog liječenja alkoholičara i narkomana,
- na stručnom osposobljavanju ili prekvalifikaciji koje organizira zavod za zapošljavanje,

- se prijavila u roku od 30 dana, po povratku iz inostranstva i ako su prije odlaska u inostranstvo bila zdravstveno osigurana,
- se prijavila u roku od 90 dana nakon završetka školske godine u kojoj su završila redovna školovanja, odnosno od dana položenog ispita ako su prije toga izgubila pravo na zdravstvenu zaštitu,
- se prijavila u roku od 90 dana nakon služenja vojnog roka, odnosno od dana prestanka nesposobnosti zbog bolesti radi koje su otpuštena s te vojne službe, ako su na služenju vojnog roka stupila u roku od 60 dana od dana završenog školovanja u odgovarajućoj ustanovi.

Osigurana lica su i članovi porodice osiguranika i to:

- supružnik (bračni i vanbračni u skladu sa propisima o braku i porodici),
- djeca (rođena u braku, van braka, usvojena ili pastoračad i druga djeca bez roditelja ako ih osiguranik izdržava),
- roditelj (otac, majka, očuh, maćeha, usvojitelj osiguranika ako ih izdržava)
- unuci, braća, sestre, djed i baka/nana ako su nesposobni za samostalan život i rad i ako nemaju sredstava za izdržavanje, pa ih osiguranik izdržava.

Vlada KS je na svojoj 35. sjednici, održanoj 29. augusta 2019. godine donijela Prijedlog odluke o dopunama Odluke o utvrđivanju osnovica, stopa i načinu obračunavanja i uplate naknada za obavezno zdravstveno osiguranje na području Kantona Sarajevo čime je po prvi put posebnoj kategoriji trudnica koje do sada nisu imale zdravstveno osiguranje omogućeno da tokom trudnoće i postporođajno imaju zdravstvenu zaštitu. U članu 19. Zakon o osnovama socijalne zaštite, zaštite civilnih žrtava rata i zaštite porodica s djecom FBiH navedena su slijedeća prava iz socijalne zaštite: 1) novčana i druga materijalna pomoć, 2) osposobljavanje za život i rad, 3) smještaj u drugu porodicu, 4) smještaj u ustanove socijalne zaštite, 5) usluge socijalnog i drugog stručnog rada, 6) kućna njega i pomoć u kući. Član 20. navedenog Zakona osobama i porodicama u stanju socijalne potrebe, koji ispunjavaju uslove za sticanje i korištenje prava iz socijalne zaštite iz člana 19. ovog Zakona, osigurava na teret sredstava socijalne zaštite i određene oblike zdravstvene zaštite. Odredbama Zakona o socijalnoj zaštiti, zaštiti civilnih žrtava rata i zaštiti porodica s djecom Kantona Sarajevo je propisano ostvarivanje prava na zdravstvenu zaštitu ukoliko to pravo ne mogu ostvariti po drugom osnovu:

- Civilnim žrtvama rata i članovima porodice civilnih žrtava rata koji su ostvarili pravo na porodičnu invalidninu (član 129.);
- Djeci uzrasta do 15 godina koja su ostvarila pravo na dodatak na djecu ili dječiji dodatak (član 145);
- Djeci od rođenja do polaska u školu i osobama starijim od 65 godina života;
- Sve osobe s invaliditetom; Osobe u stanju socijalne potrebe.

Za ostvarivanje zdravstvenog osiguranja za osobe sa invaliditetom neophodno je pribaviti nalaz i mišljenje stručne institucije u skladu sa pravilnikom koje donosi nadležno Ministarstvo. Član 147. Zakona o socijalnoj zaštiti, zaštiti civilnih žrtava rata i zaštiti porodica s djecom Kantona Sarajevo propisuje da osobe koje se nalaze u stanju socijalne potrebe imaju pravo na zdravstvenu zaštitu ukoliko ovo pravo nisu ostvarile po drugom osnovu. O tom pravu u prvostepenom postupku rješanjem odlučuje općinski organ uprave na osnovu službenim putem pribavljene socijalne anamneze sačinjene od strane nadležne službe socijalne zaštite kojom se utvrđuje stanje socijalne potrebe podnosioca zahtjeva.

Rezultati kvalitativne analize

Intervju

Intervju se sastojao od šest pitanja na koja su odgovarali stručni radnici ustanova socijalne zaštite, zdravstvene zaštite i Službe za rad, socijalna pitanja, zdravstvo, izbjeglice i raseljena lica Općine Ilidža. Na pitanje: „Da li ste imali korisnika koji su vam se obratili za pomoć, a koji nisu imali zdravstveno osiguranje?“ svi ispitanici su dali potvrđan odgovor. Kada su u pitanju kategorije korisnika koje se obraćaju za pomoć ustanovi navedene su slijedeće kategorije:

- „Kategorije korisnika koji su ovisni o psihoaktivnim supstancama i društveno neprihvatljivim oblicima ponašanja.“ – JU TZ Kampus KS
- „Javljaju se isključivo ljudi koji imaju problem s ovisnošću o drogi i alkoholu. Dolaze iz svih socio-ekonomskih pozadina, ali najčešće su to kategorije koje su slabijeg finansijskog stanja, to su ljudi čija ovisnost u prosjeku traje 15 i više godina.“ – JU ZZBO KS
- „Većinom su to neke marginalizirane grupe ili ljudi koji se zbog svog psihičkog stanja dovedu u situaciju da ostanu bez zdravstvenog osiguranja, ali su to uglavnom ljudi sa slabijom socio-ekonomskom situacijom. Nije pravilo, ali češće su te kategorije po mojoj procjeni.“ – JU Psihijatrijska bolnica KS
- „To su kategorije korisnika koji su korisnici prava na ličnu invalidninu, tuđu njegu i pomoć i ortopedski dodatak.“ – JU KCZSR – Služba socijalne zaštite Ilidža
- „To su lica koja su u sklopu zakona o socijalnoj zaštiti Kantona Sarajevo, djeca od rođenja do 18 godina, lica preko 65 godina, lica u stanju socijalne potrebe, lica sa statusom raseljenih lica i lica koje su civilne žrtve rata. Sve ove kategorije mogu ostvariti pravo na zdravstvenu zaštitu samo ako to ne mogu nipo kojem drugom osnovu. Znači ako nemaju članove porodice koji su dužni po zakonu da ih izdržavaju i zdravstveno ih osiguraju, to pravo ostvaruju putem ove naše Službe. Također, u okviru Općine Ilidža Služba za boračka pitanja radi na zdravstvenoj zaštiti korisnika čija su prava regulisana Zakonom o pravima boraca.“ - Služba za rad, socijalna pitanja, zdravstvo, izbjeglice i raseljena lica, Općine Ilidža.

Statistički podaci Službe za rad, socijalna pitanja, zdravstvo, izbjeglice i raseljena lica, Općine Ilidža su slijedeći: u 2022. godini je zaprimljeno 266 zahtjeva za zdravstveno osiguranje, 120 korisnika je priznato pravo, 25 korisnika je odbijen zahtjev, 18 korisnika prestanak prava po zahtjevu, 76 korisnika prestanak prava po službenoj dužnosti. Ukupno 1066 korisnika ostvaruje pravo na zdravstveno osiguranje putem Službe.

Kategorije građana koje se ustanovama obraćaju za pomoć su različite, ali uglavnom je riječ o marginaliziranim osobama zbog svoje bolesti i osobama u stanju socijalne potrebe. Kada je u pitanju Biro za zapošljavanje zakonodavac je predvidio da sve osobe od 15 do 65 imaju pravo na zdravstveno osiguranje ukoliko se javljaju u zakonski predviđenom roku. Koliko je za neke marginalizirane grupe, kao što su osobe ovisne o drogama, pitanje zdravstvenog osiguranja važno govori i odgovor na pitanje socijalnom radniku iz JU ZZBO KS: „Koliko vaših pacijenata dolazi bez zdravstvenog osiguranja?“ – „Nedavno sam radio istraživanje u našoj ustanovi. Otprilike nekih 30% ljudi kod prvog javljanja u Savjetovalište nema zdravstveno osiguranje. Od tog broja nekih 10%-15% nisu u stanju da riješe dobijanje zdravstvenog osiguranja iz različitih razloga. Kada govorimo o Romskoj populaciji 100% ih nema zdravstveno osiguranje.“ Gubitak zdravstvenog osiguranja dovodi do ograničenog pristupa liječenju osoba ovisnih o drogama.

Iz odgovora ispitanika se vidi da korisnici najčešće gube pravo na zdravstveno osiguranje zbog neprijavljivanja na Biro. Jedan od razloga je da nemaju informaciju da su se u određenom roku trebali prijaviti na Biro za zapošljavanje, dok je drugi razlog da zbog svoje bolesti ili načina života nisu brinuli o tome i tek kad im je trebala zdravstvena usluga uvidjeli su da je ne mogu ostvariti bez zdravstvenog osiguranja. Međutim, često je kasno za ostvarivanje prava preko Biroa i evidencije nezaposlenih i onda se traži drugi način na koji se može doći do zdravstvenog osiguranja. Ukoliko se radi o osobi u stanju socijalne potrebe, onda će ona svoje pravo nastojati ostvariti putem Službe za rad, socijalna pitanja, zdravstvo, izbjeglice i raseljena lica i Službe socijalne zaštite. Mada nije uvijek moguće to uraditi, što se vidi i iz odgovora na slijedeće pitanje.

Kada su u pitanju prepreke za dobijanje zdravstvenog osiguranja odgovori sagovornika su uglavnom bili slijedeći: prezahtijevna dokumentacija, administrativne prepreke, a ponekad i nekolegijalnost, obimna dokumentacija, dug vremenski period od podnošenja zahtjeva do ostvarivanja prava i gubitak prava po završetku tretmana.

Za smještaj u zdravstvenu ustanovu, pitanje zdravstvenog osiguranja je od presudnog značaja, jer se osoba ne može smjetiti na hospitalni tretman bez uputnice i riješenog pitanja zdravstvenog osiguranja. Ustanove, odnosno socijalni radnici zaposleni u ustanovama, se trude riješiti pitanje zdravstvenog osiguranja u saradnji sa općinskim službama, Biroima za zapošljavanje u Službama socijalne zaštite,

kako bi se pronašlo najbolje rješenje za korisnike/pacijente. U cijeli proces se uključuju članovi porodice, međutim, ukoliko je korisnik sam, onda procedura ide teže i puno je neizvjesnija.

Tokom intervjuja ispitanici su dali i određene prijedloge kako olakšati korisnicima da dobiju zdravstveno osiguranje:

- Omogućavanje ostvarivanja zdravstvenog osiguranja u što kraćem roku i da to bude trajno kada se radio o osobama koje imaju hronične ili prijenosne bolesti.
- Olakšati povratak zdravstvenog osiguranja preko Zavoda za zapošljavanje. Ako izgube zdravstveno osiguranje zbog neprijavljivanja, da im se opet da šansa da dobije. Njima se svima ne oduzme poslovna i radna sposobnost. Educirati ljude koji rade na Biroima o važnosti zdravstvenog osiguranja za osobe koje imaju određene zdravstvene poteškoće.
- da korisnici budu informisani o načinu na koji mogu doći do zdravstvenog osiguranja.
- da u javnim ustanovama, domovima zdravlja, ambulantama postoji neka brošura, jer ljudi obično shvate da im treba zdravstveno osiguranje onda kada moraju kod ljekara. Da u brošurama budu šematski prikazani koraci kako dobiti zdravstveno osiguranje. Kada ljudi vide puno teksta, oni ne čitaju.

Studije slučaja

JU PSIHIJATRIJSKA BOLNICA KANTONA SARAJEVO

Prepreke za zdravstveno osiguranje, što se tiče konkretno ovog slučaja i njemu sličnih je problem prijava na biro, zato jer ne ostavlja mogućnost da se može i na neke druge načine vratiti zdravstveno osiguranje. Bilo je slučajeva da pacijenti u sklopu svog stanja, a u toku hospitalizacije u bolnici, zaborave na redovno javljanje, a porodica također zaboravi i tako pacijent izgubi zdravstveno osiguranje i konkretno taj pacijent ni sa dokazom odnosno otpusnim pismom da je u tom periodu bio na hospitalizaciji nije mogao vratiti zdravstveno osiguranje.

JU TERAPIJSKA ZAJEDNICA KAMPUS

S obzirom na problematiku ovisnosti i stil života (neodgovorno ponašanje, neizvršavanje obaveza, nepoštivanje rokova...) korisnik se nije na vrijeme javio na Biro za zapošljavanje. Stručna lica Kampusa uz zahtjev za smještaj u Ustanovu, pokreću proceduru za ostvarivanje izgubljenog prava na zdravstveno osiguranje. Kada se ustanovi da korisnik nema zdravstveno osiguranje pokreće se procedura za ostvarivanje izgubljenog prava na zdravstveno osiguranje što podrazumijeva da, uz zahtjev za smještaj, od nadležne Službe socijalne zaštite JU „Kantonalnog centra za socijalni rad“ Sarajevo se traži da pokrije troškove zdravstvenog osiguranja dok traje smještaj. Konkretno, što se tiče našeg korisnika, on je ostvario pravo na zdravstveno osiguranje dok traje smještaj u našoj Ustanovi, uz česte intervencije, a samo rješenje za ostvarivanje prava na zdravstveno osiguranje čekalo se više od 4 mjeseca. Ovo je kratkoročno rješenje i problem se javlja nakon završenog smještaja, konkretno u ovom slučaju korisnik po automatizmu gubi pravo na zdravstveno osiguranje. Glavna prepreka je bila što se dugo čeka na donošenje rješenja od Službe socijalne zaštite, a koje je vremenski ograničeno dok korisnik boravi u Ustanovi. Problem nastaje po izlasku iz Ustanove jer korisnik gubi pravo na zdravstveno osiguranje i onda se mora javljati općinskoj službi kako bi ostvario pravo na zdravstveno osiguranje.

JU DOM ZA DJECU BEZ RODITELJSKOG STARANJA

Po rođenju je dijete smješteno u Dom za djecu bez roditeljskog staranja sa Klinike za porođiteljstvo KCUS. Dijete nije ni imalo zdravstveno osiguranje kada je došlo u našu Ustanovu. Obzirom da je Služba socijalne zaštite dodjeljeno starateljstvo nad djetetom ista preduzima sve radnje zarad sticanja zdravstvenog osiguranja. Ustanova osim što traži informacije od Službe ne može nista konkretno uraditi da bi dijete ostvarilo pravo. Dijete nije još ostvarilo pravo na zdravstveno osiguranje zbog formalno pravnih prepreka.

SLUŽBA SOCIJALNE ZAŠTITE OPĆINE ILIDŽA

Postupak za ostvarivanje prava na zdravstvenu zaštitu S.I iz Ilidže, pokrenut je dana 09.12.2022.godine, po zahtjevu imenovane. U zahtjevu navodi da je lice sa invaliditetom, da ne ostvaruje zdravstvenu zaštitu po drugom osnovu, te zahtjeva da joj se prizna pravo na zdravstvenu zaštitu. Imenovana se direktno obratila ovoj Službi jer je izgubila pravo na obavezno zdravstveno osiguranje putem Službe za zapošljavanje, te je od strane istih upućena kao korisnica prava na ličnu invalidninu da se obrati ovoj Službi sa zahtjevom za regulisanje obaveznog zdravstvenog osiguranja. Provodeći postupak u ovom predmetu izvršen je uvid u priloženu dokumentaciju.

S.I. je narušenog zdravstvenog stanja, ne čuje od prve godine života, ima oštećenje sluha 90%, koristi slušne aparate. Pravo na zdravstveno osiguranje ostvarivala je putem Službe za zapošljavanje do 29.09.2022 godine. Nakon što je upisala master studij i u mjesecu oktobru napunila 26 godina ne postoje zakonski uslovi za dalje korištenje prava. Uvidom u Nalaz, ocjenu i mišljenje Instituta za medicinsko vještačenje zdravstvenog stanja Sarajevo, utvrđeno je da je S.I. lice sa invaliditetom I grupe sa 100% oštećenja organizma. Imenovana je korisnik prava na ličnu invalidninu I grupe, po Rješenju Službe socijalne zaštite Općine Ilidža. Obzirom da je ocjena o invalidnosti S.I. donesena na osnovu stalne Liste invaliditeta i Uputstva/naputka za primjenu liste invaliditeta, a u skladu sa članom 10. Pravilnika o načinu priznavanja prava na zdravstvenu zaštitu Kantona Sarajevo, utvrđeno je da imenovana ima pravo na zdravstvenu zaštitu počev od dana 01.01.2023.godine, pa dok postoje zakonom propisani uslovi za korištenje navedenog prava.

Iz navedenih studija slučaja vidljivo je da se u ustanove socijalne i zdravstvene zaštite korisnici obraćaju i traže pomoć i kad nemaju riješeno pitanje zdravstvenog osiguranja. Zavisno od kategorije korisnika, najčešći razlozi nemanja zdravstvenog osiguranja je kada se korisnik, iz različitih razloga nije na vrijeme prijavio na evidenciju JU Službe za zapošljavanje KS, odnosno na Biro za zapošljavanje. Najčešće poteškoće koje se navode prilikom ponovnog dobijanja zdravstvenog osiguranja su administrativne prirode, odnosno prikupljanje dokumentacije da bi se to pravo ostvarilo, ukoliko korisnik može ostvariti pravo na zdravstveno osiguranje putem općinske službe.

Rezultati kvantitativne analize

Upitnik koji je pripremljen za online istraživanje sastojao se od 20 pitanja i potpitanja. Sva pitanja su bila usmjerena na pravo obaveznog zdravstvenog osiguranja. Iako je istraživanje usmjereno na osobe sa prebivalištem u Općini ilidža, obzirom da je promovisan online putem društvenih mreža, popunjavali su i drugi građani iz općina Centar, Novi Grad, Novo Sarajevo i Vogošća.

“Da li imate obavezno zdravstveno osiguranje?” 46 ispitanika je dalo odgovor Da, odnosno njih 7 je odgovorilo Ne. Upravo je ovo pitanje na određeni način determinisalo i naredne odgovore u upitniku.

Ispitanici su na jasan način davali odgovore na pitanje “Po kojem osnovu ostvarujete svoje pravo na obavezno zdravstveno osiguranje?”. Od ponuđenih odgovora najveći broj ispitanika se referiralo na to da su zdravstveno osigurani putem svoga zaposlenja, zatim, da su osigurani preko Zavoda za zapošljavanje, zatim da su zaposleni, ali nisu osigurani (rad na crno) odnosno isti broj njih je osigurano putem službe socijalne zaštite prema nekom osnovu. Sedam ispitanika je izjavilo da nema obavezno zdravstveno osiguranje.

Po pitanju poteškoća korištenja usluga primarne zdravstvene zaštite, odnosno konkretno pitanje “Da li ste ikada imali problema prilikom dobijanja usluge obaveznog zdravstvenog osiguranja?” 35,85% osoba izjavilo da jeste u smislu dugog čekanja na specijalističke preglede, nejavljivanje na telefon koje potom navode kao obavezu, neljubaznost, predugo čekanje, nemanje osiguranja, honorarni rad i nemanje prava na osiguranje.

Na pitanje “Da li ste nekada bili odbijeni za neku od usluga obaveznog zdravstvenog osiguranja?” 50% ispitanika odgovorilo je potvrdno. Uglavnom su to bile sljedeće situacije: „Pa ne daju mi ni da se pregledam. Ali odem u Hitnu ako mi je nešto puno teško.“, „Operativni zahvat, koji je na kraju odrađen u Mostaru.“, „Na osnovu zdravstvenog stanja i svih nalaza koji ukazuju da moram uraditi tu analizu i pretragu odbijena sam za istu. Iz njihovog razloga, tačnije od strane specijaliste sam odbijena

da ne trebam to uraditi jer nema potrebe, iako nalaz pokazuje drugačije.“, „Kod stomatologa. Ne mogu popraviti zub jer nemaju materijala za popravku pa moram to raditi privatno.“

Na pitanje koje se odnosilo na korupciju ispitanici su uglavnom navodili primjere davanja novca u slučaju poroda.

Pitanja u anketi koja su se odnosila na marginalizovane grupe, „Da li u vašoj okolini ima osoba koje nemaju pravo na obavezno zdravstveno osiguranje?“ oko 49% osoba je odgovorile sa Da i navodili su sljedeće kategorije: osobe koje su prekinuli redovne studije i nemaju pravo na ostvarivanje prava na zdravstvenu zaštitu, osobe koje se nisu redovno javljale na Zavod za zapošljavanje, osobe kojima firme nisu redovno uplaćivale doprinose za zdravstveno osiguranje; nezaposleni, drugi socijalno ugroženi; veliki broj Roma; osobe koje nisu na Birou.

Pitanje koje se moglo povezati sa diskriminacijom u upitniku je definisano kako slijedi ”Smatrate li da se neke osobe diskriminiraju prilikom pružanja usluga obaveznog zdravstvenog osiguranja?” i pozitivan odgovor na ovo pitanje od ukupnog broja (53 ispitanika) dalo 60% osoba. Odgovori na pitanje koje su to kategorije ljudi koji doživljavaju diskriminaciju u okviru pružanja zdravstvenog osiguranja (usluge i dodjeljivanje statusa osiguranika): ovisne osobe, migranti, djeca bez roditeljskog staranja, osobe koje su trenutno pod virozom dugo čekaju na pregled jer nemaju zakazan termin, neadekvatno liječenje, medicinske sestre često smatraju da mogu odrediti ko je prioritet i na koga se mogu iskaliti, Romi, ljudi sa manjim primanjima i stariji znaju biti diskriminirani i njihove se potrebe i bolesti tretiraju kao manje ozbiljne trudnice, velika procedura za dobijanje osiguranje preko centra za socijalni rad, djeca migranti - obavezna da idu u školu, a nemaju zdravstveno, i tako dalje.

Tokom provođenja ankete bio je veliki broj upita zašto se provodi istraživanje kad je sve već poznato i niko ne želi ništa uraditi po tom pitanju. Može se zaključiti da je prisutno nezadovoljstvo i nepovjerenje ispitanika u zdravstveni sektor. Jedan od zaključaka bi mogao biti provođenje politike odnosa prema pacijentima koja postoji u Kantonu Sarajevo. Tačnije provođenje zaključaka navedenih u Programu rada JU Dom zdravlja za 2019 godinu gdje se navodi u tački 2. “Stvaranje partnerskih odnosa između JU Dom zdravlja KS i građana. Osnovni cilj nam je da svi učesnici u pružanju i primanju zdravstvene zaštite moraju biti zadovoljni, zdravstveni radnik kao davalac zdravstvene usluge, a korisnik kao primalac zdravstvene usluge. Moramo raditi na izgradnji uzajamnog poštovanja i povjerenja. Izgradnja partnerskog odnosa sa korisnicima će nam biti vrlo značajan pomak u svakodnevnom radu. Na taj način ćemo pokazati korisniku koliko cijenimo njegov stav i mišljenje, a time ćemo sačuvati ugled i dostojanstvo ljekara u primarnoj zdravstvenoj zaštiti. Vrlo je bitno izgraditi partnerske odnose sa korisnicima zdravstvenih usluga, tj. građanima Kantona Sarajevo”. Također u istom dokumentu se navode i zaključci koji su u ravni sa tematikom istraživanja i bilo bi veoma korisno ustrajati na njihovom ispunjavanju. Radi se o zaključku broj 6) “Također će se izvršiti dobrovoljno anketiranje pacijenata kako bi detektovali dobre i loše strane našeg rada, te ga usmjerili ka poboljšanju i povećanju zadovoljstva korisnika. Informacije koje bi se dobivale prilikom anketiranja pacijenata će biti prezentirane Upravnom odboru Doma zdravlja, kako bi zajedno otklanjali eventualne nedostatke.”, zaključku broj 7) ”Prilikom izrade plana poslovanja nastaviti ćemo politiku racionalnog trošenja novca u svim segmentima, ali nipošto na račun kvaliteta zdravstvenih usluga. Prihodi i rashodi moraju biti uravnoteženi u krajnjem izvještaju.” i zaključku broj 8) “Razvijati i aktivno učestvovati u borbi protiv korupcije kroz provođenje zakona iz svih segmenata poslovanja JU Doma zdravlja Kantona Sarajevo“.

Zaključci i preporuke

Jednakost – jednakost u zdravlju, u idealnom slučaju, podrazumijeva koncept da svako treba da ima mogućnost dosegnuti svoj puni zdravstveni potencijal, ili još pragmatičnije, da nitko ne smije biti u nepovoljnom položaju u postizanju ovog potencijala, ako se to može izbjeći. Za marginalizovane grupe socijalno uključivanje je od najvećeg značaja; time se ostvaruju njihova ljudska prava i, najvažnije od svega, razvija se društvo jednakih mogućnosti što i jeste cilj humanog razvoja.

Zakonodavni okvir u Bosni i Hercegovini u oblasti zdravstvenog osiguranja još uvijek nije usklađen sa međunarodnim ratifikovanim ugovorima, tako da u BiH postoji neujednačena zakonska regulativa u pogledu pristupa pravu na obavezno zdravstveno osiguranje za najugroženije kategorije društva.

Prema podacima Nacionalnih zdravstvenih računa, ukupna zdravstvena potrošnja u Bosni i Hercegovini je u 2019. godini iznosila 9,0 procenata BDP-a. Međutim, samo 70,6 procenata od ukupnih zdravstvenih rashoda financira se iz javnih izvora, a preostalih 29,4 procenata financiraju građani direktno iz svog džepa. Ovako visok procent plaćanja iz džepa građana je izvor finansijskih poteškoća i značajna prepreka pristupu zdravstvenoj zaštiti, posebno za domaćinstva s niskim dohocima. To također negativno utječe na adekvatnost i održivost javnog zdravstvenog sistema. Veliki problem zdravstvenih sistema u Bosni i Hercegovini predstavljaju dugovanja zdravstvenih ustanova - domova zdravlja, čiji osnivači su općine, i bolnica, koje su u vlasništvu entiteta i kantona. Ovi akumulirani dugovi nisu samo prijetnja održivosti zdravstvenih sistema nego i prepreke provođenju prijeko potrebnih reformi zdravstvenog sektora (Međunarodni ured rada, 2022).

Procedura dolaska do besplatnog zdravstvenog osiguranja podrazumijeva komunikaciju s različitim općinskim i kantonalnim službama s ciljem pribavljanja dokumentacije iz različitih sektora i službi. Osobe koje pripadaju marginaliziranim kategorijama stanovništva nisu informisane o načinima dobijanja besplatnog zdravstvenog osiguranja, procedure su nejasno predstavljene što dovodi do nepristupačnosti zdravstvenim uslugama u javnom sektoru i uskraćivanju osnovnih ljudskih prava.

Preporuke na osnovu istraživanja:

1. Izrada smjernica sa napisanim koracima/hodogramom sa jasnim uputama za dobijanje zdravstvenog osiguranja.
2. Distribuiranje smjernica u ustanove socijalne zaštite, zavode, zdravstvene ustanove kako bi korisnici mogli doći do informacija.
3. Promjena zakonske regulative kako bi se određenim kategorijama, posebno marginaliziranim, olakšalo vraćanje izgubljenog zdravstvenog osiguranja preko Službe za zapošljavanje ili na neki drugi način.
4. Dobijanje dokumentacije po službenoj dužnosti čime bi korisnici imali manji broj dokumenata da prikupe kako bi ostvarili pravo na zdravstveno osiguranje preko općinskih službi.
5. Edukacija i senzibilizacija zaposlenih u JU Službi za zapošljavanje KS, Službama socijalne zaštite JU Kantonalnog centra za socijalni rad Sarajevo, općinskim službama o značaju obezbjeđivanja prava na zdravstveno osiguranje marginalizovanim i ranjivim grupama.
6. Edukacija i senzibilizacija zaposlenika u zdravstvenim ustanovama o odnosu prema pacijentima, u skladu sa njihovim programima rada, posebno o odnosu sa marginalizovanim i ranjivim grupama.
7. Informisanje građana o drugim pravima iz oblasti zdravstvene zaštite, kao što je pravo na pisanu žalbu, pravo na promjenu porodičnog ljekara, promjenu ambulante, upoznavanje sa procedurom žalbe.

Literatura:

1. Dzibur-Kulenovic E., Mujicic L.,Ceric H.(2019), *Zdravstvena zaštita i zadovoljstvo pacijenata u primarnoj zdravstvenoj zaštiti u Kantonu Sarajevo*, Journal of Health Sciences
2. Fejzic S., Bijedic S. (2018), *Analiza zdravstvenog sistema u Kantonu Sarajevo*, Management u zdravstvu
3. Hodzic D., Masic A., Huseinovic A.(2019), *Uloga pacijenata u poboljšanju kvalitete zdravstvene zaštite u Kantonu Sarajevo*, Bosnian Journal of Basic Medical Sciences
4. Međunarodni ured rada (2022), *Izazovi socijalne zaštite u Bosni i Hercegovini: obuhvat, adekvatnost, rashodi i financiranje*, Budimpešta, MOR
5. Sivo N.,Ramic S.,Alic A. (2015), *Procjena usluga i zadovoljstva korisnika zdravstvenog osiguranja u Kantonu Sarajevo*, Acta Informatica Medica
6. UNDP (2021), *Socijalna uključenost u Bosni i Hercegovini nacionalni izvještaj o humanom razvoju za 2020. godinu*, Sarajevo

7. Zakon o izmjenama i dopunama Zakona o klasifikaciji zdravstvenih ustanova Kantona Sarajevo: "Službene novine Kantona Sarajevo", broj 17/19
8. Zakon o izmjenama i dopunama Zakona o zdravstvenoj zaštiti Kantona Sarajevo: "Službene novine Kantona Sarajevo", broj 39/20
9. Zakon o socijalnoj zaštiti Federacije Bosne i Hercegovine, Službene novine Federacije BiH broj 1/05, 38/09 i 39/13.
10. Zakon o socijalnoj zaštiti Kantona Sarajevo, Službeni glasnik Kantona Sarajevo broj 22/10 i 33/13 i 45/19.
11. Zakon o zdravstvenoj inspekciji Kantona Sarajevo: "Službene novine Kantona Sarajevo", broj 13/15
12. Zakon o zdravstvenoj zaštiti Kantona Sarajevo: "Službene novine Kantona Sarajevo", broj 18/07, 6/10, 18/11, 1/14, 16/15, 6/16 i 21/18
13. Zakon o zdravstvenom osiguranju Kantona Sarajevo: "Službene novine Kantona Sarajevo", broj 7/11, 8/15, 15/15, 6/18 i 9/19

HEALTH INSURANCE OF MARGINALIZED GROUPS

Abstract: *Objectives: Within the project "Path to mandatory health insurance for all citizens of Sarajevo Canton" - a pilot in the Municipality of Ilidža, the main goal was to improve access to public sector health services for marginalized groups by advocating the right to health care for all citizens. In addition to this, the goal was to obtain as specific data as possible from professionals who in their work encounter some of marginalised categories of users, but also to obtain information from citizens regarding mandatory health insurance and how to exercise the right to mandatory health insurance in practice, if a person, for various reasons, is left without the said right. Also, a survey of the public's views on the need to introduce free basic health insurance and suggestions on how to achieve this were made.*

Methods: The research was conducted using quantitative and qualitative methods, more precisely, an online questionnaire, an interview and a case study were used. One part of the research included the collection of case studies on users who came to institutions for various reasons, but were not covered by mandatory health insurance. The online survey was prepared with the aim of examining the public's views on the need to introduce free basic health insurance and the possibility of giving suggestions on how to achieve it. The online survey included 53 respondents through an online questionnaire. The goal was to assess the public's views on the need to introduce free basic health insurance and suggestions on how to achieve it. Interviews were conducted with professional associates from practice employed in six institutions in Sarajevo Canton. The case study was conducted in four institutions, and the online survey was completed by 53 users.

Results: Depending on the category of user, the most common reasons for not having health insurance is when the user, for various reasons, did not register on time with the records of the Employment Service of the KS, i.e. at the Employment Bureau. The most common difficulties cited when re-obtaining health insurance are administrative nature, that is, the collection of documentation in order to exercise that right, if the user can exercise the right to health insurance through the municipal service. Based on the results, it can be concluded that people from marginalized groups often find themselves in problems when it comes to using health insurance services to which they are legally entitled.

Keywords: *free health insurance, marginalization, equality, human rights.*

INTIMATE RELATIONS BETWEEN YOUNG MEN AND WOMEN: INDICATORS OF DISHARMONY

*Olga Mikhailova*⁵⁰²

*PhD in Pedagogics, Associate Professor of the Department of Psychology and Pedagogy,
Peoples' Friendship University of Russia (RUDN University)*

*Anna Girina*⁵⁰³

*Master's student in the direction of "Psychology of the Department of Psychology and Pedagogy
Peoples' Friendship University of Russia (RUDN University)*

Abstract. The article presents a theoretical and empirical analysis of the characteristics of sexual behavior and indicators of disharmony of intimate relationships of young men and women of student age. The purpose of the study is to identify the correlations of the manifestations of intimate relationships and sexual behavior among young people. The content will consider various approaches to the analysis of intimate and sexual relations from the standpoint of sexology and psychology. The main problems and contradictions will be explained on the basis of which the strategy of empirical research is based are substantiated. The respondents were 62 people (32 young women and 30 young men aged 18 - 23 years) studying at different faculties of the Peoples' Friendship University of Russia in bachelor's and master's degrees. To diagnose the parameters of disharmony of intimate relationships, the author's modification of the methodology «Subjective assessment of interpersonal relationships» by S.V. Dukhnovsky and the methodology «Experience of close relationships» by K. Brennan and R.K. Fraley in the adaptation of T.V. Kazantseva were used, to assess the characteristics of sexual behavior – «Eysenk inventory of attitudes to sex» by H.J. Eysenck and «Assessment of the sexual profile» by O.F. Potemkina. In general, in sexual behavior, the subjects show favorable sexual attitudes, note sexual satisfaction and fulfillment, as well as sexual neuroticism, indicating the difficulties in young people in creating intimate relationships. As a result of the correlation analysis, the study revealed indicators of sexual behavior characterizing disharmony in intimate relationships of young men and women, which indicate insufficient psychological readiness for intimate relationships of young people. The characteristics of disharmony in intimate relationships presented in the study allowed the authors to formulate conclusions and recommendations to specialists in the field of education on the organization of psychological and pedagogical technologies for the formation of sexual culture among modern youth.

Keywords: disharmony in intimate relationships, sexual behavior, students

Introduction

Intimate-sexual relations are an important marker of psychological health and well-being in the modern society. However, the study of these relations' formation and development remains outside the framework of cultural-historical and activity approaches in psychology. The periods of general mental development and personality development developed in Russian psychology do not take into account the peculiarities of gender identity manifestations, their development in ontogenesis.

In fact, until now, the intimate relations of the sexes have been studied from the point of view and under the influence of orthodox archaisms of psychoanalysis in sexology, gender psychology, and

⁵⁰² olga00241@yandex.ru

⁵⁰³ 1032217691@rudn.ru

family relations psychology. There are very few studies devoted to the cultural and psychological analysis of sexual behavior and intimate relationships (Goicolea et al. 2012; Hensel & Fortenberry, 2013; Konina, 2018).

In modern Russian psychological science, intimate-personal relationships are defined as the highest manifestations of a person's psychological life that arise and develop in the process of personal genesis. Intimate-personal relationships are considered in the context of the psychology of personal development and self-realization, but not in the contexts defined by sexology and psychoanalysis (Ioffe, 2020).

Currently, there are separate studies in psychological science on the classification of psychosexual personality development stages and the influence of cultural, ethnic, religious and socio-political factors of the social system on them. It's rather the representatives of medical sciences who mostly write about the peculiarities of sexual behavior, with an emphasis on the trends of this behavior and the deviations analysis (Eysenck & Wilson, 2000; Gidycz, et al. 2011; Galinsky & Waite, 2014; Tetley et al. 2016; De Meyer S. et al. 2017). As P.V. Shcheglov rightly notes, it is important to study sexuality through the integration of medical, psychological, cultural and social sciences. The culture of human relations is conditioned by the boundaries of norms and values, and there is currently a deformation of the forbidden sphere boundaries, the transformation of values and gender roles (Shcheglov, 2019).

Sexual relations include not only attitudes implemented on the basis of their behavior patterns and emotional experiences accompanying them, but also the partners' actual communication (O'Sullivan & Byers, 1992; Medvedev & Sivishkina, 2013). The features of the sexual relations components, where sexual behavior can act as a factor of harmony, while the indicators of emotional tension present in the relationship, reflecting the partners' interaction peculiarities, can affect the quality of the relationship. The study of sexuality, through relationship indicators, helps to better and more accurately understand how the mutual influence of the intimate sphere is actually arranged.

Many researchers note that the current situation of gender relations is characterized by a bipolar system of norms of male and female behavior. On the one hand, it is a traditional system of relations built up by culture for thousands of years. On the other, it is modernized models of androgyny and equality of men and women in the freedom of sexual behavior choice. This dualism occurred, among other things, against the background of the lack of a competent culture of sexual education, as well as the formation and development of sexual behavior among young people (Rosenova & Kalaeva, 2021).

According to Yu.P. Prokopenko et al. the authors' current trends of young people in changing partners, variability in interpersonal relationships, testing of diverse behavior in paired and multipartner relationships are aimed at choosing sexual and reproductive behavior in the future (Prokopenko, 2021; Khlomov. & Bochaver, 2021). An important result of the variability of intimate relationships is the choice of a sexual behavior strategy, which depends on biological, psychological, social factors and individual experience of sexual relations that effect on development of personality.

The more positive and harmonious experience in interpersonal relationships, including sexual ones, young people have, the more effectively their sexual behavior strategy will develop. Conversely, negative experiences, disharmony experienced by young people in relationships, can lead to deformation of interpersonal and sexual relations with the opposite sex, a change in gender identity and life prospects of young people in a situation of significant intimate and personal relationship's loss.

METHODS AND METHODOLOGY

The purpose of our study is to identify disharmony in intimate relationships and their correlation with the peculiarities of sexual behavior of youth of student age. Based on this, we assume that there are correlations of indicators of disharmony in intimate relationships of young men and women with the peculiarities of their sexual behavior.

We conducted a study in which 62 Russian respondents (32 young women and 30 young men) aged 18 - 23 years, studying on different faculties in Peoples' Friendship University of Russia in bachelor's and master's degrees, and having experience of sexual relations, but not married, took part.

Under the indicators of disharmony of intimate relationships, we take the lack of consent and reciprocity between partners, the predominance of negative emotions and the experience of emotional distancing or excessive dependence feelings (). Based on the methodological and theoretical analysis, the following methods were chosen for the research organization: 1) the author's modification of the methodology "Subjective assessment of interpersonal relations" by S.V. Dukhnovsky (Dukhnovsky, 2015), which allows assessing the degree of tension, alienation, conflict and aggressiveness in relationships; 2) the methodology "Experience of close relationships" by K. Brennan and R.K. Fraley in the adaptation of T.V. Kazantseva (Kazantseva, 2008), used to determine the level of anxiety and avoidance of intimacy in close relationships; 3) The "Eysenk Inventory of Attitudes to Sex " by H.J. Eysenck (Ajzenk & Vil'son, 2000); 4) the methodology "Assessment of the sexual profile" by O.F. Potemkina (Potemkina, 1993), which allows identifying of sexual representations of young people, which determinate their behavior.

RESULTS AND THEIR DISCUSSION

Diagnostics of intimate relationships allowed us to identify some features of the respondents studied. The relations of boys and girls are characterized by weakly expressed indicators of anxiety, avoidance of intimacy and feelings of alienation, and at the same time an average degree of tension, conflict and aggression. Young people have a sense of reliability and support from partners, they are comfortably experiencing rapprochement with them, possibly with a tendency to excessive attachment and a demonstration of dependence. Moderate tension in relations is accompanied by constructive resolution of emerging conflicts and the desire to take an equal position.

The correlation analysis with usage of the coefficient of Spearman's rank correlation showed the following results.

The analysis of correlations of the scales of the methodology "Experience of close relationships" with the scales of the methods "Eysenk inventory of attitudes to sex" and "Assessment of the sexual profile" reflected the following significant correlations.

In the female group the scale of *Anxiety in relationships* correlates with the scales of *Neurotic sex* ($r = ,368$; $p \leq 0,05$) and *Sexual shyness* ($r = ,353$; $p \leq 0,05$). Girls experiencing insecurity in intimate relationships are often puzzled by issues of sexual interaction and feel discomfort in this area. It can be assumed that the fear of interaction with a partner and distrust of him becomes the reason for avoiding sexual intimacy. The scale of *Avoidance of intimacy in relationships* correlates with the scales of *Responsibility* ($r = -,377$; $p \leq 0,05$), which indicates the unwillingness of girls who are uncomfortable with the feeling of attachment to take responsibility for sexual relations and, perhaps, it is the fear of a sense of duty that explains this pattern.

In the male group the scale of *Anxiety in relationships* correlates with scales such as *Neurotic sex* ($r = ,487$; $p \leq 0,01$), *Impersonal sex* ($r = ,393$; $p \leq 0,05$), *Pornography* ($r = ,706$; $p \leq 0,01$), *Sexual shyness* ($r = ,428$; $p \leq 0,05$), *Sexual excitement* ($r = ,364$; $p \leq 0,05$), *Physical sex* ($r = ,670$; $p \leq 0,01$), *Sexual libido* ($r = ,544$; $p \leq 0,01$), *Masculinity - Femininity* ($r = ,431$; $p \leq 0,05$), *Expressiveness* ($r = ,457$; $p \leq 0,05$), *Hypersexuality* ($r = ,581$; $p \leq 0,01$), *Sacrifice* ($r = ,388$; $p \leq 0,05$), *Love as the highest value* ($r = ,392$; $p \leq 0,05$). The results show that young men who are anxious in intimate relationships, against the background of understanding love as the highest value, experience distrust of their partner and uncertainty in them. Against the background of interest in issues of sexual interaction and sexual subjects, young respondents show either excessive sexual activity and orientation to the physical side of sexual relations, or avoidance of intimate contacts despite indicators of sexual attraction and sexual excitability, as well as the severity of masculine traits. At the same time, anxiety in relationships is experienced by young men who are quite emotional in sexual interaction, often motivated by love experiences and ready to sacrifice a lot for the sake of maintaining intimacy with the partner. Probably, distrust of the partner becomes the cause of unfavorable sexual attitudes that complicate the process of forming close relationships, and a high orientation on one's feelings for the partner, in turn, generates a feeling of insecurity in them when communication in a couple is disrupted. The scale of *Avoidance of intimacy in relationships* correlates with scales such as *Permissiveness* ($r = -,565$; $p \leq 0,01$), *Sexual shyness* ($r = ,555$; $p \leq 0,01$), *Sexual disgust* ($r = ,548$; $p \leq 0,01$), *Expressiveness* ($r = -,457$; $p \leq 0,05$), *Courage* ($r = -,644$; $p \leq 0,01$) and *Responsibility* ($r = -,453$; $p \leq 0,05$). Young men experiencing discomfort when entering into a close relationship face fears, worries and a large number

of restrictions in the field of sexual interaction, rarely showing emotional expressiveness and responsibility in intimate relationships. Perhaps fears in the sphere of communication with the opposite sex prevent such young men from creating harmonious intimate sexual relations.

The analysis of correlations of the scales of the methodology "Subjective assessment of interpersonal relationships" with the scales of the methods "Eysenk inventory of attitudes to sex" and "Assessment of the sexual profile" reflected the following significant correlations.

In the female group the scale of **Tension of relationship** correlates with the scales of *Sexual satisfaction* ($r = -,350; p \leq 0,05$). This reflects the disharmony of relationships in which young women experience difficulties in the field of sexual interaction. At the same time, the scale of **Alienation of relationships** correlates with scales such as *Satisfaction* ($r = -,375; p \leq 0,05$), *Impersonal sex* ($r = -,366; p \leq 0,05$), *Sexual satisfaction* ($r = -,352; p \leq 0,05$) and *Ingenuity* ($r = -,359; p \leq 0,05$) showed that young women experiencing emotional distance from their partner tend not to pay much attention to their personality and often enter into unfavorable sexual relationships. Therefore, selectivity and psychological readiness for intimate partner relationships should create conditions for harmonious relationships characterized by an atmosphere of trust, understanding, and intimacy. The scale of **Conflict of relationships** correlates with scales such as *Impersonal sex* ($r = -,464; p \leq 0,01$), *Pornography* ($r = -,514; p \leq 0,01$), *Sexual shyness* ($r = -,400; p \leq 0,05$), *Sexual libido* ($r = -,377; p \leq 0,05$), *Sexual satisfaction* ($r = -,406; p \leq 0,05$), *Masculinity - Femininity* ($r = -,353; p \leq 0,05$), *Ingenuity* ($r = -,481; p \leq 0,01$). The results reflect the inconsistency of the structure of the psychosexual identity of young women and reveal the presence of difficulties in interacting with a partner, which gives rise to general difficulties in creating harmonious relationships, as well as their aspects related to the manifestation of sexuality. The scale of **Aggression of relationships** correlates with scales such as *Satisfaction* ($r = -,358; p \leq 0,05$), *Impersonal sex* ($r = -,438; p \leq 0,05$), *Pornography* ($r = -,469; p \leq 0,01$), *Sexual libido* ($r = -,365; p \leq 0,05$), *Sexual satisfaction* ($r = -,404; p \leq 0,05$), *Masculinity - Femininity* ($r = -,351; p \leq 0,05$), *Ingenuity* ($r = -,461; p \leq 0,01$), *Responsibility* ($r = -,372; p \leq 0,05$), which also reflects the presence of women in relationships where they strive for control and dominance, strong sexual attraction, and interest in sexual subjects. Such them often show masculine traits, do not pay much attention to their partner's personality, and rarely show responsibility in sexual relationships. Perhaps this pattern reflects the appeal of women to male sexual plots, where aggression acts as a tool for asserting a position, and this in turn can both disrupt the harmony of close relationships and become an obstacle to sexual well-being. The indicator of the **General level of disharmony in relationships** correlates with the scales of *Sexual satisfaction* ($r = -,393; p \leq 0,05$), *Satisfaction* ($r = -,399; p \leq 0,05$), *Impersonal sex* ($r = -,399; p \leq 0,05$), *Pornography* ($r = -,423; p \leq 0,05$), *Ingenuity* ($r = -,437; p \leq 0,05$). The results obtained allow us to assert that women experiencing disharmony in close relationships are sexual unrealized, have expressed a fascination with sexual plots, as well as a weak interest in the partner's personality against the background of the absence of clear criteria for their choice. Probably, understanding oneself, the importance of intimate relationships, and attentiveness when choosing a partner leads to the possibility of creating more trusting and reliable relationships, as well as correcting sexual attitudes that make it difficult to develop harmonious intimate relationships.

In the male group the scale of **Tension of relationship** correlates with the scales of *Satisfaction* ($r = -,449; p \leq 0,05$), *Impersonal sex* ($r = -,618; p \leq 0,01$), *Pornography* ($r = -,388; p \leq 0,05$), *Sexual shyness* ($r = -,444; p \leq 0,05$), *Sexual libido* ($r = -,475; p \leq 0,01$), *Sexual satisfaction* ($r = -,480; p \leq 0,01$), *Masculinity - Femininity* ($r = -,423; p \leq 0,05$), *Ingenuity* ($r = -,404; p \leq 0,05$), *Variety* ($r = -,513; p \leq 0,01$). The results showed that anxiety and discomfort in relationships are characteristic of young men who pay little attention to the personality in the sexual behavior of their chosen one. At the same time, they are more interested in sexual scenarios and tend to be diverse in the field of sexual interaction. Young men have a fear of entering into sexual contacts, and with a high level of sexual desire, they remain unfulfilled in this area. Such respondents more often demonstrate masculine traits, and perhaps it is their orientation to stereotypes about male sexuality and their incompetence in interacting with representatives of the opposite sex that prevent them from establishing harmonious relationships. The scale of **Alienation of relationships** correlates with scales such as *Satisfaction* ($r = -,422; p \leq 0,05$), *Sexual shyness* ($r = -,557; p \leq 0,01$), *Sexual satisfaction* ($r = -,404; p \leq 0,05$) and *Courage* ($r = -,588; p \leq 0,01$). The results obtained reflect the characteristics of young men experiencing detachment in intimate relationships, fears in sexual interaction, and are unrealized in the

sexual sphere. With a high probability, it should be argued that this is due to the difficulties of interpersonal communication that prevent entry into a close relationship. The scale of **Conflict of relationships** correlates with scales such as *Prudishness* ($r = .594$; $p \leq 0,01$), *Aggressive sex* ($r = .408$; $p \leq 0,05$) and *Courage* ($r = -.383$; $p \leq 0,05$), which indicates that young men who show aggression in sexual behavior demonstrate fears and avoid manifestations of sexuality. It is possible that unresolved conflicts in the relationship are the cause of sexual problems in the relationship with the girl, or that the peculiarities of sexual interaction affect the overall level of conflict in the couple. The scale of **Aggression of relationships** correlates with scales such as *Sexual shyness* ($r = .369$; $p \leq 0,05$) and *Prudishness* ($r = .522$; $p \leq 0,01$), which reflect the tendency to avoid sexual intimacy in young men, in whose sexual behavior there is a desire for control and dominance. Perhaps this is caused by compensatory mechanisms and distorted ideas about the sphere of sexual interaction with a partner. The indicator of the **General level of disharmony in relationships** correlates with the scales of *Satisfaction* ($r = -.398$; $p \leq 0,05$), *Impersonal sex* ($r = .475$; $p \leq 0,01$), *Sexual shyness* ($r = .498$; $p \leq 0,01$), *Sexual libido* ($r = .392$; $p \leq 0,05$), *Sexual satisfaction* ($r = -.390$; $p \leq 0,05$), *Courage* ($r = -.425$; $p \leq 0,05$), *Variety* ($r = .382$; $p \leq 0,05$). The studied results allow us to state that young men experiencing disharmony in intimate relationships simultaneously demonstrated low sexual fulfillment, a high level of sexual attraction, a tendency to diversity in sexual relationships, an inattentive attitude toward the partner's personality, as well as fears in the field of sexual interaction. Probably, disharmony in the sphere of intimate relations becomes a condition for the formation of unfavorable sexual attitudes that make it difficult to create harmonious relationships in the future.

CONCLUSIONS AND RECOMMENDATIONS

Summarizing the results obtained, it should be noted that indicators of disharmony in the relationships of the respondents studied, such as tension, conflict, alienation, and aggression, as well as anxiety and avoidance of intimacy, are associated with both realized sexual behavior and satisfaction with it. It should be noted that most often, young people with high ratings of disharmony in their close relationships are passionate about sexual subjects and strive for sexual diversity, but have fears in the field of sexual interaction and communication with the opposite sex, are aggressive and irresponsible towards the partner, and pay little attention to their personal qualities when choosing. They have high level of sexual libido but they are sexual unrealized and often show masculine traits regardless of their biological sex. Moreover, in the male group the correlation analysis showed a significantly greater number of connections according to the scales of methods.

In order to form a sexual culture, prevent risks, and develop harmonious intimate relationships among them through practical pedagogy and psychology, it is necessary to develop the following areas:

- Education on issues of psychosexual development and the specifics of the sphere of sexual relations in order to form awareness, responsibility, and readiness for intimate relationships
- Developing diagnostic tools and conducting diagnostics among the youth in order to identify psychological readiness to establish close relationships and determine the degree of traumatic experience in these relationships, followed by counseling on the correction of identified risk zones
- Development, implementation into the educational environment, and conducting training programs for young people are aimed at developing social personal qualities that create opportunities for more successful building of interpersonal relationships.
- Interaction with the family and consultations with parents on issues of psychosexual development and the specifics of the sphere of sexual relations in adolescence in order to create a trusting relationship between children and parents, as well as the delicate accompaniment of sexual education of children, which decreases risks of adverse consequences in early sexual relations.

REFERENCES

- Ajzenk G., Vil'son G. Kak izmerit' lichnost'. M.: Kogito-centr, 2000.
- De Meyer S. et al. (2017). "Boys Should Have the Courage to Ask a Girl Out": Gender Norms in Early Adolescent Romantic Relationships. *Journal of Adolescent Health*, 61, 42-47. DOI: 10.1016/j.jadohealth.2017.03.007
- Dukhnovsky, S. V. (2015). Features of disharmony in various forms of interpersonal relationships. *Vestnik Leningradskogo gosudarstvennogo universiteta im. A.S. Pushkina*, 5(3), 60-68.
- Eysenck, G. & Wilson, G. (2000). *How to measure personality.*/ Per. s angl. A.Belopol'skiy. M.: OOO «Kogito-Centr», 283.
- Galinsky A. M., & Waite L. J. (2014). Sexual Activity and Psychological Health as Mediators of the Relationship Between Physical Health and Marital Quality. *Journals of Gerontology: Psychological Sciences and Social Sciences*, 69B (3), 482–492. doi: 10.1093/geronb/gbt165
- Gidycz C. A., Orchowski L. M., Berkowitz A. D. (2011). Preventing sexual aggression among college men: An evaluation of a social norms and bystander intervention program. *Violence Against Women*, 17, 720-742.
- Goicolea I., Torres M.S., Edin K. & Ohman A. (2012) When sex is hardly about mutual pleasure: Dominant and resistant discourses on sexuality and its consequences for young people's sexual health. *Int J Sex Health*, 24, 303-317.
- Hensel D.J. & Fortenberry J.D. (2013). A multidimensional model of sexual health and sexual and prevention behavior among adolescent women. *J Adolesc Health*, 52, 219-227.
- Ioffe, E.V. (2020). Conservative and liberal dispositions in the field of sexual relations among student youth. *Gender transformations in the mentality and socialization of student youth*. Collection of scientific articles. Saint Petersburg, 26-34.
- Kazantseva, T. V. (2008). Adaptation of the modified methodology "Experience of close relationships" K. Brennan and R. K. Frehley. *News of the Russian State Pedagogical University. A.I. Herzen*, 74-2. 139-143.
- Khlomov, K.D. & Bochaver, A.A. (2021). Risky sexual behavior in adolescence: a review of research. *Psychology and Law*, 11(3), 15–32. DOI: <https://doi.org/10.17759/psylaw.2021110302>
- Konina, M.A. (2018). Attitudes towards sexual behavior among young people. *Psychological and pedagogical research*, 10(4), 15–22.
- Medvedev, A.M. & Sivishkina, M.E. (2013). Subjectivity and personal theories in building an intimate-personal relationship in youth. *Psychology of learning*, 6, 103-117.
- Potemkina, O.F. (1993). *Psychology of sexuality (History and research methods)*. Moscow, 76.
- Prokopenko, Yu. (2021). Factors of choosing a strategy of sexual behavior at the age of transition period of psycho-sexual development. *Norwegian Journal of Development of the International Science*, 62-1, 30-32.
- Rosenova, M.I. & Kalaeva, A.A. (2021). Intimate-sexual relations as a factor of biological and psychological aging. *Psychology and psychotechnics*, 4, 47-71.
- O'Sullivan L. F., & Byers E. S. 1992. College students' incorporation of initiator and restrictor roles in sexual dating situations. *The Journal of Sex Research*, 29, 435–446. <https://www.jstor.org/stable/3812942>
- Shcheglov P.I. (2019). Trends and tendencies of modern sexual behavior. *Psychological newspaper*. September 16. <https://psy.su/feed/7627/>
- Tetley J., Lee D. M., Nazroo J. & Hinchliff S. (2016). Let's Talk about Sex – What do Older Men and Women Say about Their Sexual Relations and Sexual Activities? A Qualitative Analysis of ELSA Wave 6 data. *Ageing & Society*, 38(3), 497-521. <https://doi.org/10.1017/S0144686X16001203>

ИНТИМНЫЕ ОТНОШЕНИЯ ЮНОШЕЙ И ДЕВУШЕК: ПОКАЗАТЕЛИ ДИСГАРМОНИИ

Аннотация. В статье представлен теоретический и эмпирический анализ характеристик сексуального поведения и показателей дисгармонии интимных отношений юношей и девушек студенческого возраста. Цель исследования - выявление взаимосвязей в проявлениях интимных отношений и сексуальном поведении у молодежи. В содержании рассмотрены различные подходы к анализу интимных и сексуальных отношений с позиции сексологии и психологии. Обоснованы основные проблемы и противоречия, на основе которых построена стратегия эмпирического исследования. В качестве респондентов были выбраны 62 человека (32 девушки и 30 юношей в возрасте от 18 до 23 лет), обучающихся на разных факультетах Российского университета дружбы народов в бакалавриате и магистратуре. Для диагностики параметров дисгармонии интимных отношений использовалась авторская модификация методики «Субъективная оценка межличностных отношений» С.В. Духновского и методика "Опыт близких отношений" К. Бреннан и Р.К. Фрейли в адаптации Т.В. Казанцевой; для оценки особенностей сексуального поведения - «Опросник установок к сексу» Г. Айзенка и «Оценка сексуального профиля» О.Ф. Потемкиной. В целом, в сексуальном поведении испытуемые проявляют благоприятные сексуальные установки, отмечают сексуальную удовлетворенность и Satisfaction, а также сексуальную невротичность, указывающую на сложности у молодых людей в создании близких отношений. В результате проведенного корреляционного анализа в исследовании были выявлены показатели сексуального поведения, характеризующие дисгармонию в интимных отношениях юношей и девушек, которые свидетельствуют о недостаточной психологической готовности к интимным отношениям молодых людей. Представленные в исследовании характеристики дисгармонии в интимных отношениях позволили авторам сформулировать выводы и рекомендации специалистам в области образования по организации психолого-педагогических технологий формирования сексуальной культуры у современной молодежи.

Ключевые слова: дисгармония в интимных отношениях, сексуальное поведение, студенты.

INTIMNI ODNOSI IZMEĐU MLADIĆA I ŽENA: POKAZATELJI DISHARMONIJE

Sažetak: U članku je prikazana teorijska i empirijska analiza karakteristika seksualnog ponašanja i pokazatelja disharmoničnosti intimnih odnosa mladića i djevojaka studentske dobi. Svrha istraživanja je utvrditi korelacije manifestacija intimnih odnosa i seksualnog ponašanja među mladima. Sadržaj će razmatrati različite pristupe analizi intimnih i seksualnih odnosa sa stajališta seksologije i psihologije. Objasniti će se glavni problemi i proturječja na kojima se temelji strategija empirijskog istraživanja i obrazložiti. Ispitanici su bili 62 osobe (32 mlade žene i 30 mladića u dobi od 18 do 23 godine) koji su studirali na različitim fakultetima Ruskog sveučilišta prijateljstva naroda na diplomama prvostupnika i magisterija. Za dijagnosticiranje parametara disharmonije intimnih odnosa korištena je autorova modifikacija metodologije «Subjektivna procjena međuljudskih odnosa» S.V. Dukhnovsky i metodologija «Iskustvo bliskih odnosa» K. Brennana i R.K. Fraley u adaptaciji T.V. Kazantseva korišteni su za procjenu karakteristika seksualnog ponašanja – «Eysenkov inventar stavova prema seksu» H.J.Eysencka i «Procjena seksualnog profila» O.F. Potemkina. Općenito, u seksualnom ponašanju ispitanici pokazuju povoljne seksualne stavove, bilježe seksualno zadovoljstvo i ispunjenost, kao i seksualni neuroticizam, što ukazuje na poteškoće mladih u stvaranju intimnih odnosa. Kao rezultat korelacijske analize istraživanjem su otkriveni pokazatelji seksualnog ponašanja koji karakteriziraju nesklad u intimnim odnosima mladića i djevojaka, a koji ukazuju na nedovoljnu psihičku spremnost za intimne odnose mladih. Obilježja nesklada u intimnim odnosima predstavljena u studiji omogućila su autorima da formuliraju zaključke i preporuke stručnjacima u području obrazovanja o organizaciji psiholoških i pedagoških tehnologija za formiranje seksualne kulture među suvremenom omladinom.

Кljučne riječi: nesklad u intimnim odnosima, seksualno ponašanje, studenti

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна и универзитетска библиотека
Републике Српске, Бања Лука

342.7(082)

МЕЂУНАРОДНА научна конференција "Друштвене девијације"
(8 ; 2023 ; Бања Лука)

Pravo na zdravlje i obrazovanje - univerzalna ljudska prava :
zbornik radova / Osmi međunarodna naučna konferencija
"Društvene devijacije", Banja Luka, 2023. godine = Right to health
and education - universal human rights / VIII international
scientific conference "Social deviations" ; [glavni i odgovorni
urednik Nebojša Macanović ; urednici Jagoda Petrović, Goran
Jovanić]. - Banja Luka : Centar modernih znanja ; Beograd :
Resursni centar za specijalnu edukaciju, 2023 (Banja Luka :
Markos). - 724 стр. : граф. прикази, табеле ; 30 cm. - (Zbornik
radova, ISSN 2566-3224)

Радови на срп. и енгл. језику. - Текст ћир и лат. - Тираж 200. -
Напомене и библиографске референце уз текст. -
Библиографија уз сваки рад. - Abstracts.

ISBN 978-99976-167-1-5 (Центар модерних знања)

COBISS.RS-ID 138534145

ISBN 978-99976-167-1-5

9 789997 616715